पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता
सैव
हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक
पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

।।श्रीः।।

विद्याभवन प्राच्यविद्या ग्रन्थमाला

३५

पदपाठसहिता

ऋग्वेद-संहिता

सायणाचार्यकृत-भाष्यसंवलिता

सैव

हिन्दीभाषामन्त्रानुवादसमन्विता

अनुवादक

पण्डित रामगोविन्द त्रिवेदी

अष्टमोऽष्टकः

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी

प्रकाशक
चौखम्बा विद्याभवन
(भारतीय संस्कृति एवं साहित्य के प्रकाशक तथा वितरक)
चौक (बैंक ऑफ बड़ोदा भवन के पीछे)
पो. बा. नं. 1069, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2420404
ई-मेल : cvbhawan@yahoo.co.in

पुनर्मुद्रित 2007 ई०
१-९ भाग (सम्पूर्ण)
मूल्य : ३५००.००

अन्य प्राप्तिस्थान
चौखम्बा पब्लिशिंग हाउस
4697/2, भू-तल (ग्राउण्ड फ्लोर)
गली नं. 21-ए, अंसारी रोड
दरियागंज, नई दिल्ली 110002
दूरभाष : 23286537

❖

चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान
38 यू. ए. बंगलो रोड, जवाहर नगर
पो. बा. नं. 2113
दिल्ली 110007
दूरभाष : 23856391

❖

चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
के. 37/117 गोपालमन्दिर लेन
पो. बा. नं. 1129, वाराणसी 221001
दूरभाष : 2335263

THE

VIDYABHAWAN PRACHYAVIDYA GRANTHAMALA

35

ṚG-VEDA-SAṀHITĀ

Together with

PADAPĀṬHA

&

SĀYAṆABHĀṢYA

Hindi Translation

by

Pt. Ram Govind Trivedi

EIGHT AṢṬAKA

CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN

VARANASI

Publishers :
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
(Oriental Publishers & Distributors)
Chowk (Behind Bank of Baroda Building)
Post Box No. 1069
Varanasi 221001
Tel. : 2420404
E-mail : cvbhawan@yahoo.co.in

Edition : 2007
Price : 3500.00

Also can be had from :
CHAUKHAMBA PUBLISHING HOUSE
4697/2, Ground Floor
Gali No. 21-A. Ansari Road
Daryaganj, New Delhi 110002
Tel. : 23286537

CHAUKHAMBA SANSKRIT PRATISHTHAN
38 U.A. Bungalow Road, Jawahar Nagar
Post Box No. 2113
Delhi 110007
Tel. : 23856391

CHAUKHAMBA SURBHARATI PRAKASHAN
K. 37/117, Gopal Mandir Lane
Post Box No. 1129
Varanasi 221001
Tel. : 2335263

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे । यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तन्नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥२॥

सप्तमेष्टममध्यायं व्याख्यायाचार्यवंशजः । अष्टमे सायणाचार्यआदिमं व्याकरोत्यथ ॥ ३ ॥

अच्छामइति चतुर्थेनुवाकेअष्टादश सूक्तानि तत्र प्रहोतेति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं । प्रहोता दशेत्यनुक्रांतं । अनुवर्तनाद्भालंदनस्य वत्सप्रेरार्षं अनादेशपरिभाषया त्रैष्टुभं आग्नेयं पूर्वेणैव सूक्तेन सहोक्तोविनियोगः ।

ॐ प्र होता॑ जा॒तो म॒हान्न॑भो॒विन्नृ॒षद्वा॑ सीदद॒पामु॒पस्थे॑ ।
दधि॒र्यो धायि॒ स ते॒ वयां॑सि य॒न्ता वसू॑नि वि॒ध॒ते त॑नू॒पाः ॥ १ ॥

प्र । होता॑ । जा॒तः । म॒हान् । न॒भः॒ऽवित् । नृ॒ऽसद्वा॑ । सी॒द॒त् ।
अ॒पाम् । उ॒पऽस्थे॑ । दधिः॑ । यः । धायि॑ । सः । ते॒ । वयां॑सि ।
य॒न्ता । वसू॑नि । वि॒ध॒ते । त॒नू॒ऽपाः ॥ १ ॥

योनृषद्वाग्निरपां अंतरिक्षनामैतत् अंतरिक्षस्योपस्थे उत्संगे वैद्युतरूपेण सीदत् निषण्णोभूत् सइदानीं होता यजमानानां होमनिष्पादकोजातः प्रादुर्भूतः महान् गुणैः पूज्यः नभोवित् अंतरिक्षस्य वेत्ता यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता नृषद्वा नृषुसीदन् सदेः क्वनिप् छत्स्वरः प्रसीदत् । वेद्यां प्रसीदति अपामुपस्थे महिषाअगृभ्णतेतिनिगमः । अपसामित्यर्थः कर्मणामुपस्थे उपस्थाने समीपे वेद्यां उक्तलक्षणः सन् अथवा अपामुदकानामुपस्थेमध्ये ,योग्निर्हविर्वोढुमसहमानोनिगूढः सदेवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति योग्निर्दधिर्धाता यज्ञधारकः सन् धायि वेद्यां निहितोभूत् सोग्निर्हेवत्सप्रे विधते परिचरते ते तुभ्यं वयांस्यन्नानि वसूनि धनानि च यंता नियमिता भवतु । किंच तनूनपाः ते तन्वः पाता च भवत्विति शेषः ॥ १ ॥

१. जो अग्नि मनुष्यों (वा विद्युद्रूप से अन्तरिक्ष) में रहते हैं, जो जल (वा कर्मों के समीप वेदी पर) में रहते हैं और जो आकाश के ज्ञानी हैं (क्योंकि आकाश में ही अग्नि का जन्म हुआ है); वे गुणों के कारण पूज्य होकर इस समय यजमानों के होता हुए हैं। अग्नि, यज्ञ-धारक
८ होकर, वेदी पर रक्खे गये हैं। वत्सप्रि, तुम उनकी पूजा करते हो। वे तुम्हारे देह-रक्षक होकर तुम्हें अन्न और सम्पत्ति दें।

अथ द्वितीया–

इमंविधन्तोअपांसधस्थेपशुंननष्टंपदैरनुग्मन् ।
गुहाचतंतमुशिजोनमोभिरिच्छन्तोधीराभृगवोविन्दन् ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधऽस्थे । पशुम् । न । नष्टम् ।
पदैः । अनु । ग्मन् । गुहा । चतन्तम् । उशिजः । नमःऽभिः ।
इच्छन्तः । धीराः । भृगवः । अविन्दन् ॥ २ ॥

इममग्निं अपामुदकानां मध्ये निगूढं विधंतः परिचरंतः उपचारं वदंतोवा ऋषयश्च पदैः पलायनमार्गव्यंजकैर्नष्टचोरादिभिरपहृतं पशुमिवानुग्मन् अनुजग्मुः गमेर्लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् तेषु मध्ये गुहायां चतंतं चततिर्गतिकर्मा अप्सु विलीनमित्यर्थः उशिजः कामयमानाः नमोभिर्नमस्कारैः स्तोत्रैर्वा इच्छंतः आत्मनइच्छंतोधीराधीमंतोभृगवोविंदन् लब्धवंतः अग्नेर्हविर्वोढुमसहमानस्य पलाय्याप्सुप्रवेशाद्देवानामन्वेषणं वाग्नेस्त्रयोज्यायांसइत्यत्र स्पष्टमाम्नातं । अन्वेषणं कुर्वतां मध्ये भृगूणामग्निलाभः । इमंविधंतोअपांसधस्थेद्वितादधुर्भृगवइत्यत्रोक्तं ॥ २ ॥

२. जल के बीच स्थित अग्नि को परिचारक ऋषियों ने, चोरों से अपहृत पशु के समान, खोजा। ऋषियों में अभिलाषी और पण्डित भृगुवंशीयों ने स्तुति करते-करते एकान्त स्थान में स्थित अग्नि को प्राप्त किया।

इमंत्रितोभूर्यविन्ददिच्छन्वैभूवसोमूर्धन्यघ्न्यायाः ।
सशेवृधोजातआहर्म्येषुनाभिर्युवाभवतिरोचनस्य ॥ ३ ॥

इमम् । त्रितः । भूरि । अविन्दत् । इच्छन् । वैभुऽवसः ।
मूर्धनि । अघ्न्यायाः । सः । शेवऽवृधः । जातः । आ । हर्म्येषु ।
नाभिः । युवा । भवति । रोचनस्य ॥ ३ ॥

इमं भूरि महांतं अग्निं वैभूवसोविभुवसः पुत्रः त्रितऋषिः इच्छन् लब्धुमिच्छन् अघ्न्यायाः अहंतव्यायाभूम्यामूर्धनि भूम्यामित्यर्थः तत्राविंदत् लब्धवान् सोग्निः शेवृधः सुखस्य वर्धयिता सन् हर्म्येषु यजमानगृहेषु आ सर्वतोजातः प्रादुर्भूतः सन् रोचनस्य रोचमानस्य स्वर्गाख्यस्य फलस्य उक्तलक्षणस्य यज्ञस्यादित्यस्य वा नाभिर्बंधकोभवति ॥ ३ ॥

३. पाने की इच्छावाले विभूवस के पुत्र त्रित ऋषि ने इन महान् अग्नि को भूमि पर पाया। सुख के वर्द्धक और यजमान-गृहों में उत्पन्न तरुण अग्नि स्वर्ग-फल के नाभि हैं।

---

१ तै० सं० २. ६. ६ । २ ऋ० सं० २ । ४ । २४ ।

अथ चतुर्थी—

मन्द्रंहोतारमुशिजोनमोभिःप्राञ्चंयज्ञंनेतारमध्वराणाम् ।
विशामकृण्वन्नरतिंपावकंहव्यवाहंदधतोमानुषेषु ॥ ४ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । नमःऽभिः । प्राञ्चम् । यज्ञम् ।
नेतारम् । अध्वराणाम् । विशाम् । अकृण्वन् । अरतिम् ।
पावकम् । हव्यऽवाहम् । दधतः । मानुषेषु ॥ ४ ॥

उशिजः कामयमानाः ऋत्विजोमंद्रं मादनीयं होतारं होमनिष्पादकं प्रांचं गार्हपत्यादाहवनीयं प्रति प्रागंचंतं यज्ञं यजनीयं अध्वराणां यागानां नेतारं प्रापयितारं अरतिं गन्तारं सर्वदा-यागगृहे वर्तमानं पावकं शोधकं हव्यवाहं हविषोवोढारं मानुषेषु मनुष्येषु मध्ये दधतोदधानाऋत्विजोविशांयजमानानामर्थाय यद्वा विशां प्रजानामरतिं अर्यं स्वामिनमित्यर्थः नमोभिर्नमस्कारैः स्तुतिभिरित्यर्थः अकृण्वन् अकुर्वन् प्रीतं कृतवंतः ॥ ४ ॥

४. अभिलाषी ऋषियों ने मदकर, होता, आह्वनीय, य ीय, यज्ञ के प्रापक, गतिशील, शोधक, हविर्वाहक और मनुष्यों में प्र पति अग्नि को स्तुतियों से प्रसन्न किया।

अथ पंचमी—

प्रभूर्जयन्तंमहांविपोधांमूराअमूरंपुरांदर्माणम् ।
नयन्तोगर्भंवनांधियंधुर्हिरिश्मश्रुंनार्वाणंधनर्चम् ॥ ५ ॥ १ ॥

प्र । भूः । जयन्तम् । महाम् । विपःऽधाम् । मूराः । अमूरम् ।
पुराम् । दर्माणम् । नयन्तः । गर्भम् । वनाम् । धियम् । धुः ।
हरिऽश्मश्रुम् । न । अर्वाणम् । धनऽअर्चम् ॥ ५ ॥ १ ॥

हे स्तोतस्त्वं जयंतं जेतव्यान् महां महांतं विपोधां मेधाविनोधर्तारमग्निं प्रभूः प्रभवः समर्थोभव स्तोतुमितिशेषः । उद्गीथस्तु भूर्जयंतमित्येकपदंमत्वा भूरादीन् लोकान् जयंतमिति व्याचकार।न केवलं त्वमेकएव अपितु मूरामूढाः सर्वेपि पुरुषाः अमूरं अमूढं पुरां दर्माणं दारकं औणादिकोमनिः प्रत्ययस्वरः गर्भं अरण्योर्गर्भंभूतं वनां वननीयं वाछंदसीनिवचवादमिपूर्व-

रूपाभावः हिरिश्मश्रुं नार्वाणं नेत्युपमार्थीयः श्मश्रुशब्दोत्र शोभनत्वेन लोमसामान्यवचनः हरितरोमोपेतं अर्वाणं अरणशीलं अश्वमिव उक्तलक्षणाश्ववद्धरितकेशस्थानीयज्वालोपेतं धनर्चं मीणनस्तुतिं शकंध्वादित्वात्पररूपं ईदृशमग्निं नयंतोहविर्भिः मापयंतः धियं कर्म स्तो- त्रं वा धुः मापयंति गातिस्थेति सिचोलुक् ॥ ५ ॥

५. स्तोता, तुम विजयी, महान् और मेधावियों के धारक अग्नि की स्तुति करो। सभी मनुष्य ज्ञानी, पुरियों के ध्वंसक, अरणि-गर्भ, स्तुत्य, हरित लोमवाले, ज्वाला से युक्त और प्रीति-स्तोत्र अग्नि को हवि देकर अपने कर्म पा लेते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

निपुस्त्यांसुत्रितस्तंभूयन्परिवीतोयोनौसीदद्न्तः ।
अतः॑सङ्गृभ्याविशांदमूनाविधर्मणायन्त्रैरीयतेनॄन् ॥ ६ ॥

नि । पुस्त्यांसु । त्रितः । स्तभुऽयन् । परिऽवीतः । योनौ ।
सीदत् । अन्तरिति । अतः । सम्ऽगृभ्य॑ । विशाम् । दमूनाः ।
विऽधर्मणा । अयन्त्रैः । ईयते । नॄन् ॥ ६ ॥

त्रितः त्रिषुस्थानेषु गार्हपत्यादिषु तायमानः स्तभूयन् यजमानगृहान् स्तंभितुमिच्छन् इच्छार्थे क्यचि तदंताच्छतरि रूपं परिवीतः परितोज्वालाभिर्व्याप्तः सन् पस्त्यासु यागगृहेषु यो- नावंतः स्वीये वेद्यात्मके स्थाने निसीदत् निषीदति अतोस्मात् स्थानात् विशां यजमानरू- पाणां प्रजानां संबंधीनि हवींषिसंगृभ्य संगृह्य इंद्रादीनुद्दिश्य प्रत्तानि चरुपुरोडाशादीनि स्वीकृत्य दमूनाः देवेभ्योदानमनाः यजमानाय वाभिमतप्रदानमना विधर्मणा तासां विधेयेन कर्मणा निमित्तेन दानमनाः देवेभ्योदानपक्षे विविधगमनरूपेण कर्मणा यंत्रैः शत्रूणां नियमनैः सह नॄन् नेतॄन् देवानीयते गच्छति ॥ ६ ॥

६. अग्नि की गार्हपत्य आदि तीन मूर्त्तियाँ हैं। अग्नि यजमान- गृहों को स्थिर करनेवाले और ज्वालाओंवाले हैं। वे यज्ञ-गृह में अपनी वेदी पर बैठते हैं। अग्नि प्रजा-द्वारा प्रदत्त हवि आदि लेकर यजमानों के लिए दानेच्छुक होकर तथा प्रजा के लिए शत्रुओं के दमन के साथ देवों के पास जाते हैं।

अथ सप्तमी—

अस्याजरांसोदमामुरित्राअर्चद्धूमासोअग्नयंःपावकाः ।
श्वितीचयंःश्वात्रासोभुरण्यवोवनर्षदोवायवोनसोमाः ॥ ७ ॥

अस्य । अजरासः । दमाम् । अरित्राः । अर्चत्ऽधूमासः ।
अग्नयः । पावकाः । श्वितीचयः । श्वात्रासः ।
भुरण्यवः । वनऽसदः । वायवः । न । सोमाः ॥ ७ ॥

अत्र बहुत्वेन स्तूयते अस्य यजमानस्य संबंधिनःअजरासोजरारहिताः दमां दमनीयानां रक्षःप्रभृतीनां दमेः क्विपि सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं तेषामरित्राः तारकाः अर्चद्धूमासः अर्चतः अर्चनीयाधूमाः धूमोपलक्षिताज्वालावायेषां ते तथोक्ताः पावकाः शोधकाः श्वितीचयः श्वेतिमानमंचंतः श्वितिः श्वेतं औणादिकइः श्वात्रासः क्षिप्रनामैतत् क्षिप्रधर्मकाः भुरण्यवोभरणशीलाः वनर्षदः वनेषु सीदंतः संहितायां छांदसं रुत्वं वायवोन सोमाः गंतारः सोमाइव हविर्दातुं यजमानस्य शीघ्राभवंतीति ॥ ७ ॥

७. इस यजमान के पास अनेक अग्नि हैं, जो सब अजर, शत्रुओं के शासक, पूजनीय ज्वालाओंवाले, शोधक, श्वेतवर्ण, क्षिप्रकर्मा, भरणशील, वन में रहनेवाले और सोम के समान शीघ्रगामी हैं।

प्रजिह्वयाभरतेवेपोअग्निःप्रवयुनानिचेतसापृथिव्याः ।
तमायवःशुचयन्तंपावकंमन्द्रंहोतारंदधिरेयजिष्ठम् ॥८ ॥

प्र । जिह्वया । भरते । वेपः । अग्निः । प्र । वयुनानि । चेतसा ।
पृथिव्याः । तम् । आयवः । शुचयन्तम् । पावकम् । मन्द्रम् ।
होतारम् । दधिरे । यजिष्ठम् ॥ ८ ॥

योग्निर्जिह्वया ज्वालया वेपः कर्मनामैतत् कर्म प्रभरते तथा योग्निर्वयुनानि प्रज्ञानानि स्तोत्राणिपृथिव्याःरक्षणाय चेतसानुग्रहयुक्तेनमनसा प्रभरते तमग्निमायवः गंतारोमनुष्याः शुचयंतं दीप्यमानं पावकं शोधकं मंद्रं स्तुत्यं होतारं आह्वातारं होमनिष्पादकं वा यजिष्ठं अतिशयेन यष्टव्यं यष्टृतमंवा दधिरे धारयंति ॥ ८ ॥

८. जो अग्नि ज्वाला के द्वारा कर्म को धारण करते हैं और जो पृथिवी के रक्षण के लिए अनुग्रह-पूर्वक स्तोत्रों को धारण करते हैं, गतिशील मनुष्य उन दीप्त, शोधक, स्तवनीय, आह्वाता और यजनीय अग्नि को धारण करते हैं।

अथ नवमी—

द्यावायमग्निंपृथिवीजनिष्टामापस्त्वष्टाभृगवोयंसहोभिः ।
ईळेन्यंप्रथमंमातरिश्वादेवास्ततक्षुर्मनवेयजत्रम् ॥ ९ ॥

द्यावा । यम् । अग्निम् । पृथिवी इति । जनिष्टाम् । आपः ।
त्वष्टा । भृगवः । यम् । सहःऽभिः । ईळेन्यम् । प्रथमम् ।
मातरिश्वा । देवाः । ततक्षुः । मनवे । यजत्रम् ॥ ९ ॥

यमग्निं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ जनिष्टां अजनिषातां जनेर्लुङि व्यत्ययेन परस्मैपदं आपश्च यमुदपादयन् वैद्युतरूपेण त्वष्टा च यमजनयत् भृगवश्च यं सहोभिर्बलैः स्तोत्रादिसाधनैः लब्धवंतः । भृगवोविंदन्निति श्रुतं । किंच ईळेन्यं स्तुत्यं यं प्रथमं मातरिश्वा वायुरुदपादयत् अन्येदेवाश्च मनवे राज्ञे मनोरर्थाय यजत्रं यष्टव्यं यमग्निं ततक्षुः निष्पादितवंतः ॥ ९ ॥

९. ये वे ही अग्नि हैं, जिन्हें द्यावापृथिवी ने जन्म दिया है, जिन्हें जल, त्वष्टा और भृगुओं ने स्तोत्रादि साधनों से प्राप्त किया था, जो स्तुत्य हैं और जिन्हें मातरिश्वा (वायु) और अन्य देवों ने मनुष्यों के (वा मनु के) यज्ञ को करने के लिए बनाया है।

यंत्वादेवादधिरेहव्यवाहंपुरुस्पृहोमानुषासोयजत्रम् ।
सयामन्नग्नेस्तुवतेवयोधाःप्रदेवयन्यशसःसंहिपूर्वीः ॥ १० ॥ २ ॥

यम् । त्वा । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । पुरुऽस्पृहः ।
मानुषासः । यजत्रम् । सः । यामन् । अग्ने । स्तुवते । वयः । धाः ।
प्र । देवऽयन् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ॥ १० ॥ २ ॥

हे अग्ने हव्यवाहं यं त्वात्वां देवादधिरे धारितवंतः मानुषासोमनुष्याश्च पुरुस्पृहोबहुकामान् स्पृहयंतोयजत्रं यष्टव्यं दधिरे धारितवंतः । हे अग्ने सत्वं यामन् यामनि यज्ञे स्तुवते मह्यं त्वं वयोन्नं धाः देहि । हे अग्ने त्वत्तः देवयन् देवकामोयजमानः पूर्वीर्बह्वीः बहूनि यशसोयशांसि हि इवि उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः संप्राप्नोति खलु ॥ १० ॥

१०. अग्नि, तुम हविर्वाहक हो। देवों ने तुम्हें धारण किया है। अभिलाषी मनुष्यों ने यज्ञ के लिए तुम्हें धारण किया है। अग्नि, यज्ञ में मुझ स्तोता को अन्न दो। अग्नि, देव-भक्त यजमान यश प्राप्त करता है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

जगृभ्माते इत्यष्टर्चं पंचमं सूक्तं आंगिरसस्य सप्तगुनाम्नः आर्षं त्रैष्टुभं विकुंठानामासुरस्त्री साचेंद्रसदृशं पुत्रं कामयमाना कृच्छ्रचांद्रायणादिकं तपस्तेपे मत्सदृशोन्यः कश्चिन्माजनिष्टेति बुध्वेन्द्रएव तस्याः पुत्रोजातः तादृशोवैकुंठइंद्रोदेवता । तथाचानुक्रांतं—जगृभ्माष्टौ सप्तगुर्वैकुंठमिंद्रं तुष्टावेत्यादि । सूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

जगृभ्माते दक्षिणमिन्द्र हस्तं वसूयवो वसुपते वसूनाम् ।
विद्मा हि त्वा गोपतिं शूर गोनामस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ १ ॥

जगृभ्म । ते । दक्षिणम् । इन्द्र । हस्तम् । वसुऽयवः । वसुऽपते ।
वसूनाम् । विद्म । हि । त्वा । गोऽपतिम् । शूर । गोनाम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥

वसूनां वसुपते बहूनां धनानां स्वामिन् हे इंद्र ते तव दक्षिणं हस्तं वसूयवो वसुकामाः वयं जगृभ्म गृह्णीमः। यथा बहुप्रदस्यार्थिनो मह्यमदत्वा न गंतव्यमिति हस्तं गृह्णंति तद्वत्। हे शूर विक्रांतेंद्र त्वा त्वां गोनां गोपतिं अत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च प्रतिपाद्यते बह्वीनां गवां पतिं विद्म जानीमः अतोस्मभ्यं चित्रं चायनीयं वृषणं वर्षकं रयिं धनं दाः देहि ॥ १ ॥

१. अनेक धनों के स्वामी इन्द्र, धनाभिलाषी हम तुम्हारे दाहिने हाथ को पकड़ते हैं। शूर इन्द्र, तुम्हें हम अनेक गौओं के स्वामी जानते हैं। फलतः हमें विचित्र और वर्षक धन दो।

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुःसमुद्रं धरुणं रयीणाम् ।
चर्कृत्यं शंस्यं भूरिवारमस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ २ ॥

सुऽआयुधम् । सुऽअवसम् । सुऽनीथम् । चतुःऽसमुद्रम् ।
धरुणम् । रयीणाम् । चर्कृत्यम् । शंस्यम् । भूरिऽवारम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ २ ॥

स्वायुधं शोभनवज्राद्यायुधं स्ववसं शोभनरक्षणं सुगमनं वा सुनीथं सुनयनं चतुःसमुद्रं चतुरः समुद्रान् योपयसाव्याप्नोति तं धरुणं धारकं तेषां रयीणां धनानां चर्कृत्यं पुनःपुनः कर्तव्यं शंस्यं स्तुत्यं भूरिवारं भूरीणां दुःखानां धारकं बहुभिर्वरणीयं वा त्वां विद्मेति शेषः। तांस्योस्मभ्यमित्यादिपूर्ववत्। यद्वा हे इंद्र ईदृग्गुणविशिष्टं पुत्राख्यं रयिं दाः देहि ॥ २ ॥

२. तुम्हें हम शोभन अस्त्र और शोभन रक्षणवाले, सुन्दर नेत्रवाले, चारों समुद्रों को जल से परिपूर्ण करनेवाले, धन-धारक, बार-बार स्तुत्य और दुःखों के निवारक जानते हैं। इन्द्र, तुम हमें विचित्र और वर्षक धन दो।

अथ तृतीया—

सुब्रह्माणंदेववन्तंबृहन्तमुरुंगभीरंपृथुबुध्नमिन्द्र ।
श्रुतऋषिमुग्रमभिमातिषाहमस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ३ ॥

सुऽब्रह्माणम् । देवऽवन्तम् । बृहन्तम् । उरुम् । गभीरम् ।
पृथुऽबुध्नम् । इन्द्र । श्रुतऽऋषिम् । उग्रम् । अभिमातिऽसहम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ३ ॥

हे इंद्र त्वं सुब्रह्माणं ब्रह्मपरिवृढं स्तुतिलक्षणं कर्म शोभनस्तुतिकमित्यर्थः देववंतं बृहंतं महांतं उरुं विस्तीर्णं गभीरं असुरादिभिरगम्यं पृथुबुध्नं विततमूलं श्रुतऋषिं श्रुताऋषयोयेन तादृशंऋषीणां ख्यापयितारं प्रथितज्ञानं वा उग्रमुदूर्णबलं अतएवाभिमातिषाहं अभिमातीनां शत्रूणां अभिभवितारं हंतारं अस्मभ्यं चित्रं पूज्यं वृषणं वर्षकं पुत्रं रयिं धनं च दाः देहि। अथवा विशेष्यविशेषणभावः उक्तलक्षणं पुत्राख्यं रयिं दाः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम हमें स्तुति-परायण, देव-भक्त, महान्, विशाल-मूर्त्ति, गम्भीर, सुप्रतिष्ठित, प्रसिद्धज्ञान, तेजस्वी, शत्रु-दमन-कर्त्ता, पूज्य और वर्षक पुत्र-रूप धन दो।

सनद्वाजंविप्रवीरंतरुत्रंधनस्पृतंशूशुवांसंसुदक्षम् ।
दस्युहनंपूर्भिदमिन्द्रसत्यमस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ४ ॥

सनत्ऽवाजम् । विप्रऽवीरम् । तरुत्रम् । धनऽस्पृतम् । शूशुऽवांसम् ।
सुऽदक्षम् । दस्युऽहनम् । पूःऽभिदम् । इन्द्र । सत्यम् ।
अस्मभ्यम् । चित्रम् । वृषणम् । रयिम् । दाः ॥ ४ ॥

हे इंद्र सनद्वाजं लब्धान्नं विप्रवीरं मेधाविनं पुत्रं तरुत्रं तारकं धनस्पृतं धनानां पूरकं स्पष्टारं वा स्पृणोतेः स्पृशतेर्वोत्तरं पदं शूशुवांसं वर्धमानं सुदक्षं शोभनबलं दस्युहनं शत्रूणां हंतारं पूर्भिदं शत्रूणां पुरां भेत्तारं सत्यं सत्यकर्माणं शिष्टमुक्तं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, अन्न पाये हुए, मेधावी, तारक, धन-पूरक, वर्द्धमान, शोभन-बल, शत्रु-घातक, शत्रुपुरियों के भेदक, सत्यकर्मा, विचित्र और वर्षक पुत्र-स्वरूप धन हमें दो।

अथ पञ्चमी—

अश्वा॑वन्तं र॒थिनं॑ वी॒रव॑न्तं सह॒स्रिणं॑ श॒तिनं॒ वाज॑मिन्द्र ।
भ॒द्रव्रा॑तं॒ विप्र॑वीरं स्व॒र्षाम॒स्मभ्यं॑ चि॒त्रं वृष॑णं र॒यिं दाः ॥ ५ ॥ ३ ॥

अश्व॑ऽवन्तम् । र॒थिन॑म् । वी॒रऽव॑न्तम् । स॒ह॒स्रिण॑म् । श॒तिन॑म् ।
वाज॑म् । इ॒न्द्र॒ । भ॒द्रऽव्रा॑तम् । विप्र॑ऽवीरम् । स्व॒ःऽसाम् ।
अ॒स्मभ्य॑म् । चि॒त्रम् । वृष॑णम् । र॒यिम् । दाः ॥ ५ ॥ ३ ॥

हेइन्द्र अश्वावंत बहुभिरश्वैरुपेतं रथिनं रथवंतं वीरवंतं वीरैः पुत्रैरुपेतं सहस्रिणं सहस्रवंतं शतिनं शतवंतं असंख्यातगवादियुक्तमित्यर्थः वाजं वाजोऽन्नं तद्वंतं अर्शआदिभ्योच् भद्रव्रातं भद्रगणं कल्याणसेवकैः परिवृतं विप्रवीरं विप्रैर्वीरैश्चोपेतं स्वर्षां सर्वस्य संभक्तारं शिष्टमुक्तं ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, अश्व-युक्त, रथी, वीर-सम्पन्न, असंख्य गौओं आदि से युक्त, अन्नवान् कल्याणकारी सेवकों से युक्त, विप्रों से वेष्टित, सबके लिए सेवक, पूज्य और वर्षक पुत्र-स्वरूप धन हमें दो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

प्र स॒प्तगु॑मृ॒तधी॑तिं सुमे॒धां बृह॒स्पतिं॑ म॒तिरच्छा॑ जिगाति ।
य आ॑ङ्गिर॒सो नम॑सोप॒सद्यो॒ऽस्मभ्यं॑ चि॒त्रं वृष॑णं र॒यिं दाः ॥ ६ ॥

प्र । स॒प्तऽगु॑म् । ऋ॒तऽधी॑तिम् । सु॒ऽमे॒धाम् । बृह॒स्पति॑म् । म॒तिः ।
अच्छ॑ । जि॒गा॒ति॒ । यः । आ॒ङ्गि॒र॒सः । नम॑सा । उ॒प॒ऽसद्यः॑ ।
अ॒स्मभ्य॑म् । चि॒त्रम् । वृष॑णम् । र॒यिम् । दाः ॥ ६ ॥

सप्तगुं मां मतिः स्तुतिर्देवविषया अच्छ जिगाति अभिगच्छति । कीदृशं सप्तगुं ऋतधीतिं सत्यकर्माणं सुमेधसं शोभनप्रज्ञं बृहस्पतिं बृहतोमंत्रस्य स्वामिनं यः सप्तगुरांगिरसोंगिरोगोत्रोत्पन्नोहं नमस्कारेण देवानुपसद्यः उपगंतव्यः यद्वा नमसान्नेनोपसद्यः उपसदनीयोदेवैरनुग्राह्यइत्यर्थः तादृशाय अस्मभ्यं महां चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ६ ॥

६. सत्यकर्मा, शोभन-प्रज्ञ और मन्त्र-स्वामी मुझ सप्तगु के पास स्तुति जाती है। मैं अङ्गिरागोत्रोत्पन्न हूँ। नमस्कार के साथ देवों के पास जाता हूँ। हमारे लिए पूज्य और वर्षक धन दो।

अथ सप्तमी—

वनीवानोममदूतासइन्द्रंस्तोमांश्चरंतिसुमतीरियानाः।
हृदिस्पृशोमनसावच्यमानाअस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ७ ॥

वनीवानः। मम। दूतासः। इन्द्रम्। स्तोमाः। चरन्ति। सुऽमतीः।
इयानाः। हृदिऽस्पृशः। मनसा। वच्यमानाः।
अस्मभ्यम्। चित्रम्। वृषणम्। रयिम्। दाः ॥ ७ ॥

वनीवानोवननवंतः वननं संभजनं तद्वंतः वनेश्छन्दसीवनिपौचेतिमत्वर्थीयोवनिप् मम सप्तगोः दूतासोदूतसदृशाः दूतायथा भर्तुरभिमतार्थं प्रापणीयं प्रापयंति तद्वत्स्तुत्यान् गुणेन प्रापयंतः स्तोमाः स्तवाः सुमतीः तस्येंद्रस्यास्मद्विषयाअनुकूलाबुद्धीरियानाः याचमानाः इंद्रं चरंति मामुवंतु। पुनश्च तएव विशेष्यंते—हृदिस्पृशः हृदये स्पृशंतः स्तुत्यस्य प्रियभूताइत्यर्थः हृद्युभ्यांङेरुपसंख्यानमिति सप्तम्यालुक् मनसा सत्वोद्रिक्तेन वच्यमानाः उच्यमानाः। अस्मभ्यमित्यादिगतं ॥ ७ ॥

७. मैं जो सब सुन्दर भावों से युक्त स्तुतियाँ तैयार करता हूँ, उनका अन्तःकरण से पाठ करता हूँ। ये स्तुतियाँ श्रोताओं के हृदय को छूती हैं। श्रोता लोग, दूत के समान, इन्द्र के निकट प्रार्थना करते हैं। हमें पूज्य और वर्धक धन दो।

यत्त्वायामिदद्धितन्नइन्द्रबृहन्तंक्षयमसमंजनानाम्।
अभितद्यावापृथिवीगृणीतामस्मभ्यंचित्रंवृषणंरयिंदाः ॥ ८॥४॥

यत्। त्वा। यामि। दद्धि। तत्। नः। इन्द्र। बृहन्तम्। क्षयम्।
असमम्। जनानाम्। अभि। तत्। द्यावापृथिवी इति। गृणीताम्।
अस्मभ्यम्। चित्रम्। वृषणम्। रयिम्। दाः ॥ ८ ॥ ४ ॥

हे इंद्र त्वा त्वां यद्वक्ष्यमाणं यामि याचामि वर्णलोपश्छांदसः तत् याच्यमानं नोस्मभ्यं दद्धि देहि दददाने लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदं बहुलंछंदसीति शपोलुक्। तदिति सामान्येन निर्दिष्टं विशेषयति बृहंतं महांतं क्षयं निवासं जनानां यजमानानामन्येषां असमं असाधारणं देहि। त्वया दातव्यं द्यावापृथिवी अभिगृणीतां अभिमन्येतां ॥ ८ ॥

८. मैं जो तुमसे माँगता हूँ, वह मुझे दो। मुझे एक ऐसा विशाल निवास-स्थान दो, जैसा किसी के भी पास न हो। द्यावापृथिवी इस बात का अनुमोदन करें। हमें पूज्य और वर्धक धन दो।

अहंभुवमित्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं पूर्वसूक्तेन सप्तगुनास्तुतोहष्टः सन्निदमादिसूक्तत्रयेण स्वयमात्मानमस्तौत्। तस्माद्वैकुंठाख्यस्येंद्रस्यवाक्यत्वात् यस्यवाक्यंसऋषिरिति परिभाषया इंद्रऋषिः वैकुंठस्येंद्रस्यैव स्तूयमानत्वात् यातेनोच्यतइतिपरिभाषया इंद्रएवदेवता दशम्येकाशीसप्तम्यस्त्रिष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुबंतपरिभाषया जगत्यः। तथाचानुक्रांतं—सप्तगुस्तुतिसंहृष्टआत्मानमुच्चैरस्त्रिभिस्तुष्टावाहंभुवमेकादशांत्येत्रिष्टुभौ सप्तमीचेति। अतिरात्रे द्वितीयपर्याये होतुः शस्त्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितंच—अहंभुवमपाप्यस्यांधसोमदायेति याज्येति। समूळ्हस्यदशरात्रस्य तृतीयेछंदोमे निष्केवल्येप्येतत्सूक्तं। अहंभुवंतचइंद्रियमितिनिष्केवल्यमिति हि सूत्रितं।

तत्र प्रथमा—

अ॒हं भु॑वं॒ वसु॑नः पू॒र्व्यस्पति॑र॒हं धना॑नि॒ सं ज॑यामि॒ शश्व॑तः।
मां ह॑वन्ते पि॒तरं॒ न ज॒न्तवो॒ऽहं दा॒शुषे॒ वि भ॑जामि॒ भोज॑नम्॥ १॥

अ॒हम्। भु॒व॒म्। वसु॑नः। पू॒र्व्यः। पतिः॑। अ॒हम्। धना॑नि। सम्। ज॒या॒मि॒। शश्व॑तः। माम्। ह॒व॒न्ते॒। पि॒तर॑म्। न। ज॒न्तवः॑। अ॒हम्। दा॒शुषे॑। वि। भ॒जा॒मि॒। भोज॑नम्॥ १॥

अहमिंद्रोवसुनोधनस्य पूर्व्यः मुख्यः असाधारणः पतिः स्वामी भुवं अभवं भवतेर्लङि बहुलंछंदसीति शपोलुक् अचिश्नुधात्वित्यादिनोवङादेशः अडभावश्छांदसः। तथाहं शश्वतः बहुनामैतत् बहोः शत्रोः संबंधीनि धनानि समित्येकीभावे सह जयामि। किंच मामेव जंतवः प्राणिनोयजमानाहवंते आह्वयंति पितरंन पितरमिव पुत्राः अहं दाशुषे हविषोदात्रे यजमानाय भोजनमन्नं विभजामि ददामि॥ १॥

१. मैं ही धन का मुख्य स्वामी हूँ। शत्रु-धन को जीतनेवाला भी मैं ही हूँ। मुझे ही मनुष्य बुलाते हैं। जैसे पुत्र पिता को धन देते हैं, वैसे ही मैं भी हविर्दाता यजमान को अन्न देता हूँ।

अ॒हमिन्द्रो॒ रोधो॒ वक्षो॒ अथ॑र्वणस्त्रि॒ताय॒ गा अ॑जनय॒महे॒रधि॑।
अ॒हं दस्यु॑भ्यः॒ परि॑ नृ॒म्णमा द॑दे गो॒त्रा शिक्ष॑न्दधी॒चे मा॑त॒रिश्व॑ने॥२॥

अहम् । इन्द्रः । रोधः । वक्षः । अथर्वणः । त्रिताय । गाः ।
अजनयम् । अहेः । अधि । अहम् । दस्युऽभ्यः । परि । नृम्णम् ।
आ । ददे । गोत्रा । शिक्षन् । दधीचे । मातरिश्वने ॥ २ ॥

आद्यपादस्येतिहासमाहुः आथर्वणं दध्यंचं मधुविद्यावंतं इंद्रआगत्य मधुविद्यां कस्य चिन्न ब्रूयाइति नियमितवान्। यदि ब्रूयास्ते शिरश्छेत्स्यामीत्युक्तवान् सचाथर्वणोश्विभ्यामुवाच इदंहैतन्मधुदध्यङ्ङाथर्वणोश्विभ्यामुवाच । अश्वस्यशीर्ष्णाप्रयदीमुवाचेतिहिश्रुती । सचेंद्र-आगत्य दधीचः शिरोहरदिति । तदत्रोच्यते—इंद्रोहं अथर्वणोथर्वणः पुत्रस्य दधीचोवक्षस्तदु-पलक्षितं शिरइत्यर्थः तस्य रोधोरोधकोहर्तास्मि तथा त्रितायैतन्नामकायाप्त्याय कूपपतिताय तदुद्धरणार्थमहेर्मेघस्याधि उपरिगाउदकानि अजनयं उदपादयं त्रितस्य कूपपतितस्येंद्रं प्रति उद्धरणप्रार्थनं । संमातपंत्यभितइत्यत्रप्रतिपादितं। तथाहं दस्युभ्यउपक्षपयितृभ्यः शत्रुभ्यः सका-शान्नृम्णं धनमाददे आदत्तवानस्मि । किंकुर्वन् गोत्रा गवां उदकानां पालकान् मेघान् शिक्षन् हिंसन् किमर्थं मातरिश्वने मातरिश्वनः पुत्राय दधीचे एतन्नामकाय ऋषये वर्षकामन या प्र-वृद्धं वर्षितुमिच्छन् ॥ २ ॥

२. मैंने दध्यङ् (आथर्वण) ऋषि का शिर काट डाला था (क्योंकि दध्यङ् ने इन्द्र के मना करने पर भी गोपनीय मधुविद्या को अश्विद्वय को बता दिया था)। कुएँ में गिरे त्रित के उद्धार के लिए मैंने मेघ में जल दिया था। मैंने शत्रुओं से धन लिया था। मातरिश्वा के पुत्र दधीचि के लिए बरसने की इच्छा से मैंने जल-रक्षक मेघों को मारा था।

मह्यंत्वष्टावज्रमतक्षदायसंमयिदेवासोवृजन्नपिक्रतुम् ।
ममानीकंसूर्यस्येवदुष्टरंमामार्यन्तिकृतेनकर्त्वेनच ॥ ३ ॥

मह्यम् । त्वष्टा । वज्रम् । अतक्षत् । आयसम् । मयि । देवासः ।
अवृजन् । अपि । क्रतुम् । मम । अनीकम् । सूर्यस्यऽइव ।
दुस्तरम् । माम् । आर्यन्ति । कृतेन । कर्त्वेन । च । ३ ॥

मह्यं मदर्थं त्वष्टा देवः आयसमयोमयं वज्रं आयुधं अतक्षत् संपादितवान्। अपिच देवाः मयि विषये क्रतुं यज्ञं अवृजन् कुर्वंति मम अनीकं अश्वादि सूर्यस्येव रवेरिव दुस्तरं दुरवगाहं । किंच कृतन निष्पादितेन कर्त्वेन वृत्रवधादिरूपेण कर्मणा उपलक्षितं मां सर्वे आयंति गच्छंति ॥ ३ ॥

३. त्वष्टा ने मेरे लिए लोहे का वज्र बनाया था। मेरे लिए देवता लोग यज्ञ करते हैं। मेरी सेना सूर्य के ही समान दुर्गम्य है। वृत्र-वधादि करने के कारण मेरे पास सब जाते हैं।

अथ चतुर्थी—

अहमेतंगव्ययमश्व्यंपशुंपुरीषिणंसायकेनाहिरण्ययम् ।
पुरूसहस्रानिशिशामिदाशुषेयन्मासोमासउक्थिनोअमंन्दिषुः ॥ ४ ॥

अहम् । एतम् । गव्ययम् । अश्व्यम् । पशुम् । पुरीषिणम् ।
सायकेन । हिरण्ययम् । पुरु । सहस्रा । नि । शिशामि । दाशुषे ।
यत् । मा । सोमासः । उक्थिनः । अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

अहं एतं गव्ययं गोमयं अश्व्यं अश्वमयं हिरण्ययं हिरणमयं हिरण्यालंकारोपेतं पुरीषिणं पुरीषमुदकं क्षीररूपं तद्वंतं पशुं शत्रुसंबंधिनं जात्येकवचनं पशुसंघमित्यर्थः । तं सायकेनायुधेनाजयं । तथा पुरु पुरूणि सहस्रा सहस्राणि शस्त्राणिनिशिशामि संस्करोमि दाशुषे दत्तवते यजमानाय वैरिविनाशायेत्यर्थः । कदेति उच्यते—यद्यदा मा मां सोमासः सोमाः उक्थिनः शस्त्रोपेताः संतः अथवा सोमेन शस्त्रैश्चोपेतायजमानाअमंदिषुस्तर्पयंति ॥ ४ ॥

४. जिस समय यजमान मुझे स्तोत्र और सोम के द्वारा तृप्त करते हैं, उस समय मैं शत्रु के गौ, अश्व, हिरण्य और क्षीर आदि से युक्त पशुदल को, आयुध से, जीतता हूँ और दाता यजमान के शत्रु-विनाश के लिए अनेकानेक शस्त्रों को तेज करता हूँ।

अहमिन्द्रोनपराजिग्यइद्धनंनमृत्यवेवतस्थेकदाचन ।
सोममिन्मासुन्वन्तोयाचतावसुनमेपूरवःसख्येरिषाथन ॥ ५ ॥ ५ ॥

अहम् । इन्द्रः । न । परा । जिग्ये । इत् । धनम् । न ।
मृत्यवे । अव । तस्थे । कदा । चन । सोमम् । इत् । मा । सुन्वन्तः ।
याचत । वसु । न । मे । पूरवः । सख्ये । रिषाथन ॥ ५ ॥ ५ ॥

इंद्रः सर्वस्य धनस्य स्वाम्यहं धनं आत्मीयं न पराजिग्ये इत् नैव पराभावयामि मदीयं धनं न पराभूयतइत्यर्थः । किंचाहं मृत्यवे सर्वेषां मारकाय कदाचन कदापि नावतस्थे नावस्थितोभवामि इंद्रभक्तान मृत्युभाजोभवंति किल किंमु वक्तव्यंइंद्रस्य मृत्युविरहे । यस्मादेवं तस्मात्सोमं सुन्वंतोहे यजमानाः वसु युष्मदपेक्षितं धनं मेव् मामेव याचत हे पूरवः मनुष्याः मे सख्ये नरिषाथन मारिष्टाभवथ मत्सख्यं माविनाशयत ॥ ५ ॥

५. मैं सब धनों का स्वामी हूँ। मेरे धन का कोई पराभव नहीं कर सकता। मेरे भक्त कभी मृत्यु-पात्र नहीं होते अथवा मैं मृत्यु के सामने कभी नीचा नहीं होता हूँ। यजमानो, मनोऽभिलषित धन मुझसे ही माँगो। पुरुओ, मनुष्य लोग मेरी मैत्री नहीं नष्ट करें।

अथ षष्ठी—

अहमेताञ्छाश्वसतोद्वाद्वेन्द्रंयेवज्रंयुधयेकृण्वत ।
आह्वयमानाँअवहन्मनाहनंदृह्लावदन्ननमस्युर्नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहम् । एतान् । शाश्वसतः । द्वाऽद्वा । इन्द्रम् । ये । वज्रम् ।
युधये । अकृण्वत । आऽह्वयमानान् । अव । हन्मना । अहनम् ।
दृह्ला । वदन् । अनमस्युः । नमस्विनः ॥ ६ ॥

अहमिंद्रएतान् वक्ष्यमाणान् शाश्वसतः भृशं प्राणतः प्रवृद्धबलान् शत्रून् द्वाद्वा द्वौद्वौ युग्मभूतावित्यर्थः तानेतानिति संबंधः । एतानित्युक्तं कानित्याह ये च इंद्रं शत्रूणां दारकं इन्द्र शत्रूणां दारयितेति निरुक्तं । ईदृशं वज्रं वलिनं यद्वा वज्रवंतं युधये युद्धायाकृण्वताकुर्वन् तानेतानित्यर्थः । पुनः कीदृशान् आह्वयमानान् एहि युध्यस्वेत्याह्वयतः शत्रून् नमस्विनः नमनवतोबलान्नामयित्वा अनमस्युः अप्रणतिशीलः सन् दृह्ला दृढानि भयजनकानि स्थिराणि वचनानि वदन् हन्मना हननसाधनेन वज्रेण अवाहनं हतवानस्मि ॥ ६ ॥

६. जो प्रबल निःश्वास करके, दो-दो करके, अस्त्रधारक इन्द्र के साथ युद्ध करने को प्रस्तुत हुए थे और जो स्पर्द्धा के साथ मुझे बुलाते थे, कठोर वाक्य कहते हुए उन्हें मैंने ऐसा आघात किया कि, वे मर गये। वे नत हुए; मैं नत होने का नहीं।

अथ सप्तमी—

अभी३दमेकमेकोअस्मिनिष्षाळभीद्वाकिमुत्रयःकरन्ति ।
खलेनपर्षान्प्रतिहन्मिभूरिकिंमानिन्दंतिशत्रवोनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अभि । इदम् । एकम् । एकः । अस्मि । निष्षाट् । अभि ।
द्वा । किम् । ऊँ इति । त्रयः । करन्ति । खले । न । पर्षान् ।
प्रति । हन्मि । भूरि । किम् । मा । निन्दन्ति । शत्रवः ।
अनिन्द्राः ॥ ७ ॥

अहं इदं इदानीमेकं शत्रुमेकोसहायएव सन्नभ्यस्मि अभिभवामि । किंच निःषाट् सपत्नान्निःषहमाणोहं द्वाद्वावप्यसह्यशत्रू अभ्यस्मि किमु किंवा त्रयः शत्रवः करंति कुर्वंति तान-

१ नि० १०. ८ ।

प्यभिभवामीत्यर्थः। किं बहुना खले न खले यथा निष्पावजीर्णव्रीह्यादिस्तंबान् अनायासेन प्रतिहंति कर्षकः तद्वत्पर्णान् परुषान्निष्ठुरान् भूरि बहून् शत्रून् प्रतिहन्मि मा मां अनिंद्राः इंद्ररहिताः इंद्रमजानंतः इंद्रविरोधिनः शत्रवोमाममिंद्रं किं निंदंति निंदितुमशक्ताइत्यर्थः। अनाभिभवामीदमेकमेकोस्मि निःषहमाणः सपत्नानभिभवामि द्वौ किंमात्रयः कुर्वंत्येकइवासंख्याद्वौ द्रुततरासंख्यात्रयस्तीर्णतमासंख्या चत्वारश्चलिततमासंख्येत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ७॥

७. एक शत्रु आवे, तो उसे भी हरा सकता हूँ। दो आवें, तो उन्हें भी हरा सकता हूँ। यदि तीन ही आवें, तो मेरा क्या बिगाड़ सकते हैं? जैसे किसान, धान मलने के समय, अनायास ही पुराने धान्य-स्तम्भों को मल डालता है, वैसे ही निष्ठुर शत्रुओं को मैं मार डालता हूँ।

अहंगुङ्गुभ्योअतिथिग्वमिष्कंरमिषंनवृत्रतुरंविक्षुधारयम्।
यत्पर्णयघ्नउतवाकरंजहेप्राहंमहेवृत्रहत्येअशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहम्। गुङ्गुऽभ्यः। अतिथिऽग्वम्। इष्कंरम्। इषम्। न।
वृत्रऽतुरम्। विक्षु। धारयम्। यत्। पर्णयऽघ्ने। उत। वा।
करञ्जऽहे। प्र। अहम्। महे। वृत्रऽहत्ये। अशुश्रवि ॥ ८ ॥

अहमिंद्रोगुंगुभ्यः एतन्नामकेभ्योजनपदेभ्यः रक्षणायातिथिग्वं अतिथिगोः पुत्रं दिवोदासमृषिमिष्करं निष्कर्तारं वृत्रतुरं शत्रूणां हिंसकं विक्षु प्रजासु मध्ये इषंन अन्नमिव तासामन्नं यथा भोगाय भवति तद्वत् अन्नस्थानीयं धारयं धारितवानस्मि। कदेति उच्यते यद्यदा पर्णयघ्ने पर्णयनामकस्यासुरस्य हननवति उतवा अपिच करंजहे एतन्नामकस्य हननोपेते महे महति वृत्रहत्ये संग्रामे अहं प्र प्रकर्षेण अशुश्रवि विश्रुतोभवं ॥ ८ ॥

८. मैंने ही गुंगुओं के देश में, प्रजा के बीच, अतिथिग्व के पुत्र दिवोदास को प्रतिष्ठित किया था। वह गुंगुओं के शत्रुओं का संहार करते हैं, विपत्ति का निवारण करते हैं और अन्न के समान उनका पालन करते हैं। पर्णय और करञ्ज नाम के शत्रुओं के वध से युक्त संग्राम में मैं भली भाँति विख्यात हुआ था।

प्रमेनमीसाप्यइषेभुजेभूद्गवामेषेसख्याकृणुतद्विता।
दिद्युंयदस्यसमिथेषुमंहयमादिदेनंशंस्यमुक्थ्यंकरम् ॥ ९ ॥

प्र। मे। नमी। साप्यः। इषे। भुजे। भूत्। गवाम्। एषे।
सख्या। कृणुत। द्विता। दिद्युम्। यत्। अस्य। समत्ऽइथेषु।
मंहयम्। आत्। इत्। एनम्। शंस्यम्। उक्थ्यम्। करम् ॥ ९ ॥

१ नि० ३.१०।

मे मम मत्संबंधी नमी नामकस्त्वाचमः स्तोत्रं प्रदस्यास्वीति नमी स्तोता साप्यः सर्वैराश्रयणीयः सन्निषेऽन्नाय भुजे भोगाय प्रभूद् प्रभवति तं मत्स्तोतारं मनुष्यागवामेषे अन्वेषणाय सख्या सख्याय च द्विता द्विविधं द्विप्रकाराय कृणुत कृण्वंति गवां दातारं सखायं च कुर्वंतीत्यर्थः। यद्वा गवामेषे एषणे द्विता द्वेधा सख्याय शरीराय सैनिकाय च सख्याय कृण्वंति। कदेति तदुच्यते यद्यदास्य मत्संबंधिनः स्तोतुर्जयार्थं समिथेषु संग्रामेषु दिद्युं आयुधं मंहयं स्वीकुर्यामित्यर्थः आदिदनंतरमेवैनं स्तोतारं शंस्यं स्तुत्यमुक्थ्यं उक्थार्हं करं अकरं करोमि॥९॥

९. मेरे स्तोता सबके लिए आश्रयणीय, अन्नवान् और भोगदाता हैं। मेरे स्तोता को लोग गोदाता और मित्र मानते हैं। मैं अपने स्तोता की विजय के लिए, युद्ध में, आयुध ग्रहण करता हूँ। स्तोता को मैं स्तुत्य करता हूँ।

प्रनेमस्मिन्ददृशेसोमोअन्तर्गोपानेममाविरस्थाकृणोति।
सतिग्मशृङ्गंवृषभंयुयुत्सन्द्रुहस्तस्थौबहुलेबद्धोअन्तः॥ १०॥

प्र। नेमस्मिन्। ददृशे। सोमः। अन्तः। गोपाः। नेमम्। आविः।
अस्था। कृणोति। सः। तिग्मऽशृङ्गम्। वृषभम्। युयुत्सन्।
द्रुहः। तस्थौ। बहुले। बद्धः। अन्तरिति॥ १०॥

नेमस्मिन्नेमशब्दोऽर्धपर्यायः यष्टा अयष्टा च द्वौ पुरुषौ युध्यंतौ तयोरेकस्मिन्यष्टरीत्यर्थः तस्मिन्नन्तः सोमो ददृशे दृश्यते तं नेमं अर्धमेकं गोपाः गोपायितेंद्रः अस्थाक्षेपणसाधनेनेंद्रेण आविष्कृणोति प्रकटयति शत्रुभिरनभिभूतं करोतीत्यर्थः सः यत्र सोमो न दृश्यते सः तिग्मशृंगं तीक्ष्णायुधं वृषभं बाणान् वर्षंतंयं इंद्रेणानुगृहीतं प्रतियुयुत्सन् योद्धुमिच्छन् द्रुहोद्रोग्धा बद्धः सन् बहुले अंधकारे अंतस्तस्य मध्ये तस्थौ तिष्ठति यद्वैवं व्याख्येयं नेमस्मिन्निंद्रभक्ते अंतः सोमोददृशे नेममन्यं गोपाःस्वभक्तरक्षकइंद्रः अस्था वज्रेणाविष्कृणोति आविष्करोति वज्रेण प्रकटयतीत्यर्थः सनेमोद्रुहस्तिग्मशृंगं वृषभमिंद्रंयुयुत्सन् शिष्टं समानं॥१०॥

१०. दो में से एक सोम-यज्ञ करता है। पालक इन्द्र ने उसके लिए वज्र धारण करके उसे श्री-सम्पन्न बनाया। तीक्ष्णतेजा सोम, यज्ञ-कर्त्ता के साथ शत्रु युद्ध करने को उद्यत हुआ; परन्तु अन्धकार के बीच बँध गया।

आदित्यानांवसूनांरुद्रियाणांदेवोदेवानांनमिनामिधाम।
तेमाभद्रायशवसेततक्षुरपराजितमस्तृतमषाळ्हम्॥ ११॥ ६॥

आदित्यानाम् । वसूनाम् । रुद्रियाणाम् । देवः । देवानाम् ।
न । मिनामि । धाम । ते । मा । भद्राय । शवसे । ततक्षुः ।
अपराऽजितम् । अस्तृतम् । अषाळ्हम् ॥ ११ ॥ ६ ॥

आदित्यानां वसूनां रुद्रियाणां रुद्राणां यद्वा रुद्रपुत्राणां मरुतां च देवानां धाम स्थानं देवइंद्रो न मिनाति न हिनस्ति ते आदित्यादयोमा मां भद्राय शवसे बलाय ततक्षुः अनुगृह्णंतु अपराजितमस्तृतमहिंसितमषाळ्हं अनभिभूतं ॥ ११ ॥

११. इन्द्र आदित्यों, वसुओं और रुद्रों (या मरुतों) के स्थान को नहीं नष्ट करते। मुझ अपराजित, अहिंसित और अनभिभूत को इन देवों ने कल्याण और अन्न के लिए बनाया है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अहंदामित्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तं वैकुंठइंद्रएव ऋषिः देवता च। द्वितीयैकादश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः। अनुक्रांतंच—अहंदामंत्योपाद्ये च त्रिष्टुभाविति। द्वितीये पर्याये मैत्रावरुणस्येदं सूक्तं। सूत्रितंच—अहंदांपावासुतमिंद्रोअस्तुसोममिति।

तत्र प्रथमा—

अहंदांगृणतेपूर्व्यंवस्वहंब्रह्मकृणवंमह्यंवर्धनम् ।
अहंभुवंयजमानस्यचोदितायज्वनःसाक्षिविश्वस्मिन्भरे ॥ १ ॥

अहम् । दाम् । गृणते । पूर्व्यम् । वसु । अहम् । ब्रह्म । कृणवम् ।
मह्यम् । वर्धनम् । अहम् । भुवम् । यजमानस्य । चोदिता ।
अयज्वनः । साक्षि । विश्वस्मिन् । भरे ॥ १ ॥

अहमिंद्रोगृणते स्तुवते पूर्व्यं मुख्यं वसु धनं दां अदां अहमेव ब्रह्म परिवृढं कर्म स्तुतिलक्षणं मह्यं वर्धनं कृणवं करोमि स्तोतुः संबंधि स्तोत्रं तस्मै धनं प्रयच्छन् मह्यमेव वर्धनं करोमीत्यर्थः। तथाहं यजमानस्य मामुद्दिश्य यष्टुर्धनस्य चोदिता प्रेरकोभुवं भवामि अयज्वनोऽयष्टुः अयष्टारमित्यर्थः तं विश्वस्मिन् भरे सर्वस्मिन्नपिसंग्रामे साक्षि अभिभवामि ॥ १ ॥

१. स्तोता को मैंने मुख्य धन दिया। यज्ञानुष्ठान मेरे लिए वर्द्धक है। अपने लिए यजमान के धन का प्रेरक मैं ही हूँ। अयाज्ञिक को सारे संग्रामों में हराता हूँ।

मांधुरिन्द्रंनामदेवतादिवश्चग्मश्चापांचजन्तवः ।
अहंहरीवृषणाविव्रतारघूअहंवज्रंशवसेधृष्ण्वाददे ॥ २ ॥

माम् । धुः । इन्द्रम् । नाम॑ । देवता॑ । दिवः॑ । च॒ । ग्मः॑ । च॒ ।
अपाम् । च॒ । जन्तवः॑ । अहम् । हरी इति॑ । वृषणा । विऽव्रता ।
रघू इति॑ । अहम् । वज्र॑म् । शवसे । धृष्णु । आ । द॒दे ॥ २ ॥

इंद्रं नाम इंद्रनामानं मां देवता देवानां मध्ये दिवोद्युलोकस्य ग्मा पृथिवी आपोंतरिक्षं एतेषु लोकेषु जंतवोजातामामेव धुः अधुर्धारयंति हविर्भिः स्तुतिभिश्च अहं यज्ञगमनाय संग्रामगमनाय वा हरी हरितवर्णौ वृषणा पुंस्त्वोपेतौ विव्रता विविधकर्माणौ रघु लघुगामिनौ अश्वौ न योजयामि रथे । तथाहं धृष्णु धर्षकं वज्रमायुधं शवसे बलायाददे स्वीकरोमि ॥ २ ॥

२. स्वर्ग के देवता, भूचर और जलचर जन्तु मेरा नाम इन्द्र रक्खे हुए हैं। युद्ध में जाने के लिए मैं हरितवर्ण, पौरुषशाली, विविधकर्मा और लघुगामी अश्वों को रथ में जोतता हूँ। धर्षक वज्र को, बल के लिए, धारण करता हूँ।

अहमत्कं क॒वये॑ शिश्नथं॒ हथै॑र॒हं कुत्स॑माव॒माभि॑रू॒तिभि॑ः ।
अ॒हं शुष्ण॑स्य॒ श्नथि॑ता॒ वध॑र्यमं॒ न यो र॒र आर्यं॒ नाम॒ दस्य॑वे ॥ ३ ॥

अहम् । अत्क॑म् । क॒वये॑ । शि॒श्न॒थ॒म् । हथैः॑ । अ॒हम् । कुत्स॑म् ।
आ॒व॒म् । आ॒भिः । ऊ॒तिऽभिः॑ । अ॒हम् । शुष्ण॑स्य । श्नथि॑ता ।
वधः॑ । य॒म॒म् । न । यः । र॒रे । आर्य॑म् । नाम॑ । दस्य॑वे ॥ ३ ॥

अहमिन्द्रोत्कमाच्छादकं शत्रुपुत्रं कवये उशनसे ऋषये तस्य सुखवासाय हथैर्बहुमकारैः प्रहारैस्तत्साधनैरायुधैर्वा शिश्नथं ताडितवानस्मि श्नथतिर्वधकर्मा । किंचाहं कुत्समेतन्नामकं ऋषिं आभिरूतिभिः शुष्णवधादिरूपैः कुत्सायशुष्णमशुषंनिबर्हीरित्यादिमंत्रांतरस्थरक्षणैराव-मरक्षं । पूर्वमेवं कृतान्यपि रक्षणानीदानीमेव कृतानीत्यनु वदति कुत्सार्थं शुष्णस्य एतन्नामकस्यासुरस्य श्नथिता हिंसिता तस्य हननायेत्यर्थः वधः वज्रं यमं प्रहरणाय नियमितवानस्मि योहं आर्यं अर्यसंबंधि आर्याणां देयमित्यर्थः तादृशं नाम उदकनामैतत् नामकमुदकं दस्यवे शत्रवे उपक्षपयित्रे न ररे नदत्तवानस्मि यद्वा आर्यं पूज्यमित्यसाधारणं नाम दस्यवे न दत्तवानस्मि अत्रेन्द्रस्यात्मस्तुतौ कुत्सरक्षणशुष्णवधादिकं आवःकुत्समिन्द्रयस्मिन्चाकन् शुष्णांपिप्रुं-कुयवंवृत्रमिन्द्रेत्यादिषु बहुधा प्रपञ्चितं । अतोग्रन्थविस्तरभयान्नात्र वक्ष्यते ॥ ३ ॥

३. मैंने, उशना ऋषि के मङ्गल के लिए, अत्क नामक व्यक्ति को, प्रहार के द्वारा, ताड़ित किया था। मैंने रक्षा के उपयोगी अनेक कार्य करके कुत्स को बचाया था। शुष्ण के वध के लिए मैंने वज्र धारण किया था। दस्युजाति का नाम मैंने आर्य नहीं रक्खा।

---

१ ऋ० सं० ३. ५. १९. । २ ऋ० सं० १. ३. ३. । ३ ऋ० सं० १. ७. १७. ।

अथ चतुर्थी—

अहंपितेवंवेतसूँरभिष्टयेतुग्रंकुत्सांयस्मादिंभंचरन्धयम् ।
अहंभुवंयजमानस्यराजनिप्रयद्भरेतुजयेनप्रियाधृषे ॥ ४ ॥

अहम् । पिताऽइव । वेतसून् । अभिष्टये । तुग्रम् । कुत्साय ।
स्मत्ऽइभम् । च । रन्धयम् । अहम् । भुवम् । यजमानस्य ।
राजनि । प्र । यत् । भरे । तुजये । न । प्रिया । आऽधृषे ॥ ४ ॥

अहं इन्द्रः पितेव पिता पुत्रायेव सयथा तस्मै निर्वाहार्थं अभिमतंदेशं प्रसाधयति तद्वत् वेतसूनेतन्नामकान् जनपदानभिष्टयेभीच्छते कुत्साय महर्षये तुग्रं स्मदिभंच रन्धयं वशमनयं अहं यजमानस्य राजनि राजनार्थं भुवं अभवं समर्थंइतिशेषः । यत् यस्मात् तुजये न पुत्रायेव पिता तस्मै यजमानाय धृषे शत्रूणांधर्षणाय प्रिया प्रियाणि प्रभरे प्रभरामि तस्माद्यजमानस्य राजनि भुवमिति संबन्धः ॥ ४ ॥

४. मैंने पिता के समान वेतसु नाम का देश कुत्स ऋषि के वश में कर दिया था। तुग्र और स्मदिभ को भी कुत्स के वश में कर दिया था। मैं यजमान को श्री-सम्पन्न कर देता हूँ। पुत्र समझकर उसे प्रिय वस्तु देता हूँ, जिससे वह दुर्द्धर्ष हो उठे।

अहंरन्धयंमृगयंश्रुतर्वणेयन्माजिहीतवयुनांचनानुषक् ।
अहंवेशंनम्रमायवेकरमहंसव्यांयपड्गृभिमरन्धयम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

अहम् । रन्धयम् । मृगयम् । श्रुतर्वणे । यत् । मा । अजिहीत ।
वयुना । चन । आनुषक् । अहम् । वेशम् । नम्रम् । आयवे ।
अकरम् । अहम् । सव्याय । पट्ऽगृभिम् । अरन्धयम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

अहमिन्द्रोमृगयं एतन्नामकमसुरं श्रुतर्वणे एतन्नामकाय महर्षये रन्धयं रध्यतिर्वशगमने वशमनयं यद्यस्माच्छ्रुतर्वा मा मामजिहीत ओहाङ् गतौ अगच्छत् । तदेवोच्यते वयुना प्रज्ञानेन स्तोत्रेण आनुषक् अनुषक्तोभूत् चनेतिपूरणः । अहं वेशं एतन्नामानं नम्रं मह्यं आयवे एतन्नामकाय अकरं अकार्षं करोतेर्लुङि कृमृदृरुहिभ्यइतिच्लेरङ् अडभावश्छान्दसः । अहं सव्याय एतन्नामकाय पड्गृभिं एतन्नामकमरन्धयं वशमनयं ॥ ५ ॥

५. मैंने उस समय श्रुतर्वा ऋषि के वश में मृगय असुर को कर दिया था, जिस समय उन्होंने मेरी स्तुति की थी। मैंने वेश को आयु के और पड्गृभि को सव्य के वश में कर दिया था।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठी—

अहंसयोनववास्त्वंबृहद्रथंसंवृत्रेवदासंवृत्रहारुजम् ।
यद्वर्धयन्तंप्रथयन्तमानुषग्दूरेपारेरजसोरोचनाकरम् ॥ ६ ॥

अहम् । सः । यः । नवऽवास्त्वम् । बृहतऽरथम् । सम् । वृत्राऽइव ।
दासम् । वृत्रऽहा । अरुजम् । यत् । वर्धयन्तम् । प्रथयन्तम् ।
आनुषक् । दूरे । पारे । रजसः । रोचना । अकरम् ॥ ६ ॥

सः प्रसिद्धः यः अहमिन्द्रः नववास्त्वं बृहद्रथं च वृत्रेव वृत्रमिव दासं उपक्षपयितारमिव नववास्त्वं बृहद्रथं च समरुजं सम्यक् भग्नमकरवं । रुजोभंगे । यद्यदा वर्धयन्तं वर्धमानं प्रथयन्तं प्रथमानं चोभौ शत्रू आनुषक् अनुषक्तः सन् रोचना रोचनस्य रजसो लोकस्य दूरे पारे अकरं कृतवानस्मि ॥ ६ ॥

६. वृत्रवध के समान ही मैंने नववास्त्व और बृहद्रथ का वध किया था। उस समय ये दोनों वर्द्धमान और प्रसिद्ध हो रहे थे। इन्हें मैंने उज्ज्वल संसार से बाहर निकाल दिया था।

अहंसूर्यस्यपरियाम्याशुभिःप्रैतशेभिर्वहमानओजसा ।
यन्मासावोमनुषआहनिर्णिजऋधक्कृषेदासंकृत्व्यंहथैः ॥ ७ ॥

अहम् । सूर्यस्य । परि । यामि । आशुऽभिः । प्र । एतशेभिः ।
वहमानः । ओजसा । यत् । मा । सावः । मनुषः । आह ।
निःऽनिजे । ऋधक् । कृषे । दासम् । कृत्व्यम् । हथैः ॥ ७ ॥

अहं सूर्यस्य देवस्य आशुभिः शीघ्रगामिभिः एतशेभिरेतशवर्णैरश्वैर्वहमानः उह्यमानः ओजसालीयेन बलेन प्रकर्षेण परियामि परिगच्छामि सूर्यात्मना । किंच यद्यदा मा मां मनुषोमनुष्यस्य सावः सोमाभिषवः आह ब्रूते आह्वयतीत्यर्थः किमर्थमाह निर्निजे निर्णिगिति रूपं यज्ञस्वरूपायेत्यर्थः तदानींकृत्व्यंकर्तव्यंहन्तव्यमित्यर्थः दासं उपक्षपयितारं शत्रुं हथैः हननसाधनैः ऋधककृषे पृथक्करोमि ऋधगित्यव्ययं पृथगर्थे ॥ ७ ॥

७. शीघ्रगामी अश्वों के द्वारा ढोये जाकर मैं अपने तेज से सूर्य की चारों ओर प्रदक्षिणा करता हूँ। जिस समय यजमान के सोमाभिषव के लिए मुझे बुलाया जाता है, उस समय हथियारों से मैं मारने योग्य शत्रु को दूर करता हूँ।

अथाष्टमी—

अहंसप्तहानहुषोनहुष्टरःप्राश्रावयंशवसातुर्वशंयदुम्।
अहंन्य१न्यंसहसासहस्करंनवव्राधतोनवतिंचवक्षयम् ॥ ८ ॥

अहम्। सप्तऽहा। नहुषः। नहुःऽतरः। प्र। अश्रवयम्। शवसा।
तुर्वशम्। यदुम्। अहम्। नि। अन्यम्। सहसा। सहः। करम्।
नव। व्राधतः। नवतिम्। च। वक्षयम् ॥ ८ ॥

अहं सप्तहा सप्तसंख्याकानां शत्रुपुरां हन्ता। सप्तयत्पुरःशर्मशारदीरित्युक्तं। यद्वा सप्त नमुच्यादीन् हतवान्। किंच नहुषोबंधकस्यापि नहुष्टरः बंधकतरोहं शवसाबलेन तुर्वशं यदुं च प्राश्रावयं शत्रुसंबंधि गवादिमदानेन श्रावितवानस्मि तौ यथा लोके श्रुतौ भवतः तथाकार्षमित्यर्थः। किंचाहं अन्यं अस्मत्स्तोतारं सहसा बलेनसहः बलिनं निकरं नितरां अकार्षं करोतेर्लुङि कृमृदृरुहीति च्लेरङ् अडभावः किंच नव नवसंख्याकाः नवतिं च नवतिसंख्याकाश्च नवोत्तरनवतिमित्यर्थः कथंभूताः व्राधतोवर्धमानाः वक्षयं अवाहनमनाशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. मैं सात शत्रु-पुरियों को ध्वस्त करनेवाला हूँ। मैं सबसे बड़ा बन्धन-कर्त्ता हूँ। बली जानकर मैंने तुर्वश और यदु को प्रसिद्ध किया है। मैंने अन्य स्तोताओं को बलिष्ठ बनाया है। मैंने निन्यानवे नगरों को नष्ट किया है।

अहंसप्तस्रवतोधारयंवृषाद्रवित्न्वःपृथिव्यांसीराअधि।
अहमर्णांसिवितिरामिसुक्रतुर्युधाविदंमनवेगातुमिष्टये ॥ ९ ॥

अहम्। सप्त। स्रवतः। धारयम्। वृषा। द्रवित्न्वः। पृथिव्याम्।
सीराः। अधि। अहम्। अर्णांसि। वि। तिरामि।
सुऽक्रतुः। युधा। विदम्। मनवे। गातुम्। इष्टये ॥ ९ ॥

वृषा वर्षकोहं सप्तस्रवतः स्रवंतीर्नदीर्धारयं अधारयं कीदृश्यस्ताः द्रवित्न्वः द्रवन्तीः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घाभावः सीराः सरणशीलाः। कुत्र पृथिव्यां सुक्रतुः शोभनकर्माहं अर्णांस्युदकानि वितिरामि प्रयच्छामि किंच मनवे मनुष्याय इष्टये तस्य गमनाय गातुं मार्गं युधा संप्रहारेण तिरोधानपरिहारेणेत्यर्थः विदं अलंभयं प्रायच्छमित्यर्थः विदेर्लाभार्थस्य पुषादीत्यादिना च्लेरङ् ॥ ९ ॥

९. मैं जल-वर्षक हूँ। जो सात सिन्धु आदि नदियाँ, द्रवरूप से, पृथिवी पर प्रवाहित हो रही हैं, उन सबको मैंने ही यथास्थान रक्खा है। मैं शोभन-कर्मा हूँ। मैं ही जल-वितरण करता हूँ। युद्ध करके मैंने यज्ञकर्त्ता के लिए मार्ग परिष्कृत कर दिया है।

अथ दशमी—

अ॒हं तदा॑सु धार॒यं यदा॑सु॒ न दे॒वश्च॒न त्वष्टाधा॑रय॒द्रुश॑त् ।
स्पा॒र्हं गवा॒मूध॑:सु व॒क्षणा॒स्वा मधो॒र्मधु॒ श्वात्र्यं॒ सोम॑मा॒शिर॑म् ॥ १०॥

अ॒हम् । तत् । आ॒सु॒ । धा॒र॒यम् । यत् । आ॒सु॒ । न । दे॒वः । च॒न । त्वष्टा॑ । अधा॑रयत् । रुश॑त् । स्पा॒र्हम् । गवा॑म् । ऊध॑:ऽसु । व॒क्षणा॑सु । आ । मधो॑: । मधु॑ । श्वात्र्य॑म् । सोम॑म् । आ॒ऽशिर॑म् ॥ १० ॥

अहं तत्प्रसिद्धं पयः आसु गोषु धारयं धृतवानस्मि धृ धारणे ण्यंतस्यलङि रूपं यत्पयः आसु गोषु देवश्चन त्वष्टा देवशिल्पी सूर्योवा देवोनाधारयत् धर्तुंनाशक्नोत् कीदृशं पयोधारित-मिति चेत् उच्यते रुशत् दीप्तं स्पार्हं स्पृहणीयं केषु प्रदेशेष्विति उच्यते—गवामूधःसु उद्धतत-रेषु गवां पयोधारणप्रदेशेषु किंच। मधु मधुरमुदकं वक्षणासु नदीनामैतत् वहनशीलासु नदीषु धारयमित्यनुषज्यते नद्युदकधारणस्यावधिरुच्यते आमधोरोदकोत्पत्तेः आगामिवर्षासमयपर्यं-न्तमित्यर्थः कीदृशं मध्विति तदुच्यते श्वात्र्यं श्वात्रमिति क्षिप्रनाम क्षिप्रगमनार्हं यद्वा श्वा-त्र्यमित्युत्तरत्रसंबध्यते श्वात्र्यं सुखावहं सोमं प्रति आशिरं आश्रयणार्हं धारयं ॥१०॥

१०. गायों के स्तन में मैंने ऐसा स्पृहणीय, दीप्त और मधुर दुग्ध रक्खा है, जैसा कोई भी देवता नहीं रख सकता। वह स्तन नदी के समान दूध का वहन करता है। सोम के साथ मिलाने पर दुग्ध बहुत ही सुखकर हो जाता है।

अथैकादशी—

ए॒वा दे॒वाँ इन्द्रो॑ विव्ये॒ नॄन्प्र च्यौ॒त्नेन॑ म॒घवा॑ स॒त्यरा॑धाः ।
विश्वेत्ता ते॑ हरिवः शचीवो॒ऽभि तु॒रास॑: स्वयशो गृणन्ति ॥ ११ ॥ ८ ॥

ए॒व । दे॒वान् । इन्द्रः॑ । वि॒व्ये॒ । नॄन् । प्र । च्यौ॒त्नेन॑ । म॒घऽवा॑ । स॒त्यऽरा॑धाः । विश्वा॑ । इत् । ता । ते॒ । ह॒रि॒ऽवः॒ । श॒ची॒ऽवः॒ । अ॒भि । तु॒रास॑: । स्व॒ऽय॒शः॒ । गृ॒ण॒न्ति॒ ॥ ११ ॥ ८ ॥

अथानयेन्द्रभावं परित्यज्य ऋषिभावेनाह एवं उक्तप्रकारेण देवांन्नृँश्चेन्द्रोदेवान्प्रविव्ये प्रकर्षेण गमयति तस्मात्प्राचीः प्रजाः प्रवीयन्ते प्रवीचीर्जायन्तइति ब्राह्मणं[1]। किमन्येन सहा-येन नेत्याह च्यौत्नेन स्वीयेन बलेन कीदृशइन्द्रः मघवा धनवान् सत्यराधाः सत्यधनः अथ प्रत्यक्षेणाह हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन् शचीवः कर्मवन् स्वयशः स्वायत्तकीर्ते इन्द्र ता तानि

[1] तै० सं० ६. २. १.।

विश्वा सर्वाणि कर्माणि ते तव संबंधीनि येषु कर्मसु तुरासस्त्वरमाणा ऋत्विजोभिगृणंति अभिष्टुवंति ॥ ११ ॥

११. (ऋषि—रूप से इन्द्र की उक्ति)—इस प्रकार इन्द्र अपने प्रभाव से देवों और मनुष्यों को सौभाग्य-सम्पन्न करते हैं। इन्द्र के पास धन है; वे ही यथार्थ धनी हैं। विविध-कर्मा और अश्वयुक्त इन्द्र, तुम्हारा कार्य तुम्हारे अधीन है। अतीव व्यस्त होकर ऋत्विक् लोग तुम्हारे उन कार्यों की प्रशंसा करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमेष्टमोवर्गः ॥ ८॥

प्रवोमहइति सप्तर्चं अष्टमं सूक्तं आदितोद्वे जगत्यौ केवनरइत्यादिके द्वे अभिसारिण्यौ आदितोद्वौ दशाक्षरौ ततोद्वौ द्वादशकौ चाभिसारिणीति। तदुक्तं—वैराजौ जागतौ चाभिसारिणोति। ततस्त्रिष्टुबेका ततोद्वे जगत्यौ पूर्ववदृषिदेवते। तथाचानुक्रान्तं—प्रवोमहेसप्तद्विजगत्यान्तं केतेभिसारिण्याविति। महाव्रते निष्केवल्ये एतत्सूक्तं निविद्धानं। सूत्रितंच—प्रवोमहेमंदमानायान्धसइति निविद्धानमिति।

प्रवो॑म॒हेमन्द॑माना॒यान्ध॒सोर्चा॑वि॒श्वान॑राय॒विश्वा॒भुवे॑ ।
इन्द्र॑स्य॒यस्य॒सुम॑खं॒सहो॒महि॒श्रवो॑नृ॒म्णंच॒रोद॑सीस॒पर्य॑तः ॥ १ ॥

प्र। वः॒। म॒हे। मन्द॑मानाय। अन्ध॑सः। अर्च॑। वि॒श्वान॑राय। वि॒श्व॒ऽभुवे॑। इन्द्र॑स्य। यस्य॑। सुऽम॑खम्। सहः॑। महि॑। श्रवः॑। नृ॒म्णम्। च॒। रोद॑सी॒ इति॑। स॒पर्य॑तः ॥ १ ॥

हे स्तोतः वः त्वमित्यर्थः पूजार्थं बहुवचनं महे महते अन्धसः अन्धसेत्यर्थः सोमेन मंदमानाय मोदमानाय विश्वानराय सर्वस्य नेत्रे नरेसंज्ञायामिति सोहितिकोदीर्घः विश्वाभुवे सर्वस्य भावयित्रे महमिन्द्राय प्रार्च अर्चतिः स्तुतिकर्मा प्रोच्चारय यस्य मम इन्द्रस्य सुमखं सुष्ठुमंहनीयं सहोबलं महि महत् श्रवोन्नं नृम्णं धनं च रोदसी द्यावापृथिव्यौ सपर्यतः पूजयतः तस्माइन्द्राय प्रार्चेति समन्वयः ॥ १ ॥

१. स्तोता, तुम्हारे महान् सोम से इन्द्र प्रसन्न होते हैं। वे सबके नेता और सबके सृष्टि-कर्त्ता हैं। उनकी पूजा करो। इन्द्र की आश्चर्य-जनक शक्ति, विपुल कीर्त्ति और सुख-सम्पत्ति की सारा द्युलोक और मनुजलोक प्रशंसा करता है।

सोचि॒न्नुसख्या॒नर्य॑इ॒नः स्तु॒तश्च॒र्कृत्य॒इन्द्रो॒मावते॒नरे॑ ।
विश्वा॑सुधू॒र्षुवा॑ज॒कृत्ये॑षुसत्पते॑वृ॒त्रेवा॒प्स्व१॒॑भिशू॑रमन्दसे ॥ २ ॥

सः । चित् । नु । सख्या । नर्यः । इनः । स्तुतः । चर्कृत्यः । इन्द्रः ।
माऽवते । नरे । विश्वासु । धूःऽसु । वाजऽकृत्येषु । सत्ऽपते ।
वृत्रे । वा । अप्ऽसु । अभि । शूर । मन्दसे ॥ २ ॥

सोचिन्नु सखल्विन्द्रः सख्या सखिभूतेन निमित्तेन नर्योनरेभ्योहितः इनः सर्वस्येश्वरः स्तुतः सर्वैरभिष्टुतः सख्या स्तुतइतिर्वा संबंधः मावते मत्सदृशाय नरे जनाय चर्कृत्यः कर्तव्यैः पुनःपुनः कर्तव्यः परिचरणीयइत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः हे सत्पते सतां पालक इन्द्र सत्वं विश्वासु सर्वासु धूर्षु वोढव्येषु कार्यभारेषु वाजकृत्येषु बलकृत्येषु च वृत्रे वाप्सु मेघे वर्तमाने-षूदकेषु च निमित्तेषु हे शूरत्वमभिमंदसे अभिष्टूयसे ॥ २ ॥

२. इन्द्र सबके स्तुत्य और सबके प्रभु हैं। वे बन्धु के समान मनुष्य के हितैषी हैं। मेरे समान मनुष्य को उनकी सदा सेवा करनी चाहिए। वीर और साधु-पालक इन्द्र, सब प्रकार के बड़े कार्यों और बल-साध्य व्यापार के समय तथा मेघ से वृष्टि-प्राप्ति के लिए तुम्हारी स्तुति करनी चाहिए ।

केतेनरइन्द्रयेतइषेयेतेसुम्नंसधन्य१मियक्षान् ।
केतेवाजायासुर्यायहिन्विरेकेअप्सुस्वासूर्वरासुपौंस्ये ॥ ३ ॥

के । ते । नरः । इन्द्र । ये । ते । इषे । ये । ते । सुम्नम् । सऽधन्यम् ।
इयक्षान् । के । ते । वाजाय । असुर्याय । हिन्विरे । के । अप्ऽसु ।
स्वासु । उर्वरासु । पौंस्ये ॥ ३ ॥

हे इन्द्र के ते नरः के मनुष्याः इति प्रश्नः ते महान्तोमया ज्ञातव्याइत्यभिप्रायः प्रष्टव्या-नाह ये नरास्ते तव इषे अन्नाय प्रभवंतीतिशेषः ये च ते सुम्नं सुखं त्वदीयं सधन्यं धनयुक्तं इयक्षान् गच्छंति इयक्षतिर्गतिकर्मा इतियास्कः । त्वदीयमन्नं सुखं धनं च ये लभन्ते ते के महात्मानइति । किंच ते तवासुर्याय असुरसंबंधिने तेषां वधनिमित्ताय वाजाय बलाय के हिन्विरे प्रेरयन्ति सोमादिहविः के वा स्वासु अप्सु स्वापेक्षितेषूदकेषु उर्वरासु सर्वसस्याढ्या-सु भूमिषु पौंस्ये पुंस्त्वे चैतेषु निमित्तेषु हविः प्रेरयंतीत्यनुवर्तते । उक्तविधामहांतो दुर्लभा-इतिभावः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, वे सौभाग्यशाली कौन हैं, जो तुमसे अन्न, धन और सुख-सम्पदा पाने के अधिकारी हैं। वे कौन हैं, जो तुम्हें असुर-वध-समर्थ बल पाने के लिए सोमरस प्रेरित करते हैं। वे कौन हैं, जो अपनी उर्वरा भूमि में वृष्टि-जल और पौरुष पाने के लिए सोमरस प्रदान करते हैं।

भुवस्त्वमित्येषा चतुर्थी दर्शपूर्णमासयोर्महेन्द्रस्य हविषोयाज्या । सूत्रितंच—महाँइन्द्रो-यओजसा भुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणामहानिति । देवसुवां हविःष्विन्द्रस्य ज्येष्ठस्यैषैव याज्या । भुवस्त्वमिंद्रब्रह्मणा महाननमीवासइळयेति ही सूत्रितं । एषैव भूनाम्न्येकाहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रितंच—शस्यमुक्तं बृहस्पतिसवेन त्वंभुवःप्रतिमानंपृथिव्या भुवस्त्वमिन्द्र-ब्रह्मणामहानिति ।

अस्याः पाठस्तु—

भुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणामहान्भुवोविश्वेषुसवनेषुयज्ञियः ।
भुवोनॄँश्च्यौत्नोविश्वस्मिन्भरेज्येष्ठश्चमन्त्रोविश्वचर्षणे ॥ ४ ॥

भुवः । त्वम् । इन्द्र । ब्रह्मणा । महान् । भुवः । विश्वेषु । सवनेषु ।
यज्ञियः । भुवः । नॄन् । च्यौत्नः । विश्वस्मिन् । भरे । ज्येष्ठः ।
च । मन्त्रः । विश्वऽचर्षणे ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ब्रह्मणास्मत्कृतेन परिवृढेन स्तोत्रेण महान् भुवः अभवः । भवतेर्लेटि भूसुवोस्तिङीति गुणप्रतिषेधः उवङादेशः । तथा विश्वेषु सर्वेषु सवनेषु यज्ञियोयष्टव्योभुवः अभवः तथा विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् भरे संग्रामे नॄन् नेतॄणां शत्रूणां च्यौत्नः च्यावयिता भुवः हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टरिन्द्र मन्त्रोमन्त्रयितव्यस्त्वं ज्येष्ठः अभवः सर्वेषां मध्ये ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, यज्ञानुष्ठान के द्वारा तुम महान् हुए हो। सारे यज्ञों में तुम यज्ञ-भाग पाने के अधिकारी हो। तुम सारे ही युद्धों में प्रधान-प्रधान शत्रुओं के ध्वंसक हुए हो। अखिल-ब्रह्माण्ड-दर्शक इन्द्र, तुम सर्व-श्रेष्ठ मन्त्र-रूप हो।

अथ पंचमी—

अवानुकंज्यायान्यज्ञवनसोमहींतओमात्रांकृष्टयोविदुः ।
असोनुकमजरोवर्धाश्चविश्वेदेतासवनातूतुमाकृषे ॥ ५ ॥

अव । नु । कम् । ज्यायान् । यज्ञऽवनसः । महीम् । ते ।
ओमात्राम् । कृष्टयः । विदुः । असः । नु । कम् । अजरः । वर्धाः ।
च । विश्वा । इत् । एता । सवना । तूतुमा । कृषे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ज्यायान् प्रशस्यतरस्त्वं यज्ञवनसः संभक्तृयज्ञान् स्तोतॄन् नु क्षिप्रं अव रक्ष। अध्येतारो नु कमिति पदद्वयं कुर्वन्ति तथापि हिकं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पदानीत्युक्तवान् यास्काचार्यः। अतः केवलानां हि नु सु इत्येवमादीनां यावानर्थः सएव विशिष्टानामपि। तैत्तिरीयाअप्येकमेवपदंकुर्वन्ति। अवेत्युक्तं इन्द्रस्यावनप्रसिद्धिंदर्शयति हे इन्द्र ते तव ओमात्रां रक्षणं महीं महत् विदुः कृष्टयोमनुष्याः ऋषयः। अमगत्यादिषु औणादिकःअत्रन् प्रत्ययः छांदसऊमादेशः। किंच त्वं अजरोजराहितःअसः भव नुकं क्षिप्रं वर्धाश्व वर्धस्व च हविरादिना। किंच विश्वेत् सर्वाण्यपि एता एतानि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि कृषेश्छांदसेलिटि छंदसिवेति वचनाद्द्विर्वचनाभावः॥ ५॥

५. तुम सर्वश्रेष्ठ हो। यजमानों की रक्षा करो। मनुष्य जानते हैं कि, तुम्हारे पास महती रक्षा प्राप्त की जाती है। तुम अजर होओ, बढ़ो। ऐसा करो कि यह सोम-याग शीघ्र सम्पन्न हो।

एताविश्वासवनातूतुमाकृषेस्वयंसूनोसहसोयानिदधिषे।
वरायतेपात्रंधर्मणेतनायज्ञोमन्त्रोब्रह्मोद्यतंवचः॥ ६॥

एता। विश्वा। सवना। तूतुमा। कृषे। स्वयम्। सूनो इति। सहसः। यानि। दधिषे। वराय। ते। पात्रम्। धर्मणे। तना। यज्ञः। मन्त्रः। ब्रह्म। उत्ऽयतम्। वचः॥ ६॥

हे इन्द्रएता एतानि विश्वा सर्वाणि सवना सवनानि तूतुमा तूर्णानि कृषे करोषि एतानीत्युक्तं कानीति तत्राह हे सहसः बलस्य सूनो पुत्र बलवन्नित्यर्थः स्वयं यानि सवनानि दधिषे धारयसि हे इन्द्र वराय शत्रूणां वारणाय ते तव स्वभूतं पात्रं रक्षणं भवत्वस्माकं। किंच धर्मणे धारणाय तना धनं च भवत्विति शेषः। किंच तुभ्यं यज्ञोमंत्रः इज्यतेनेनेति यज्ञकरणसाधनभूतोमंत्रः यजुरित्यर्थः ब्रह्मपरिवृढं शस्त्रमित्यर्थः तदुभयात्मकं वचउद्यतं भवतीति शेषः॥ ६॥

६. बली इन्द्र जिन सोम-यज्ञों को तुम धारण किये रहते हो, उनको शीघ्र सम्पन्न करते हो। तुम्हारे पास आश्रय पाने के लिए यह सोमपात्र, यह सम्पत्ति, यह यज्ञ, यह मन्त्र और यह पवित्र वाक्य उद्यत हैं।

अथ सप्तमी—

येतेविप्रब्रह्मकृतःसुतेसचावसूनांचवसुनश्चदावने।
प्रतेसुम्नस्यमनसापथाभुवन्मदेसुतस्यसोम्यस्यान्धसः॥ ७॥ ११॥

ये । ते॒ । वि॒प्र॒ । ब्र॒ह्म॒ऽकृत॑ः । सु॒ते । सचा॑ । वसू॑नाम् । च॒ ।
वसु॑नः । च॒ । दा॒वने॑ । प्र । ते । सु॒म्नस्य॑ । मन॑सा । प॒था । भु॒व॒न् ।
मदे॑ । सु॒तस्य॑ । सो॒म्यस्य॑ । अन्ध॑सः ॥ ७ ॥ ९ ॥

हे विप्र मेधाविन्निन्द्र ते तुभ्यं ये ब्रह्मकृतः स्तोत्रकर्तारोहविष्कर्तारोवास्तोतारः सचा संघीभूताः सुतेषु सोमेषु अभिषुतेषु वसूनां धनानांवसुनश्चैकस्य निवासयोग्यस्य धनस्य च दावने दानाय परिचरंतीतिशेषः अत्र वसूनामिति बहुवचनेनैहिकभोगसाधनधनान्यभिप्रेतानि एकवचनान्तेन च निवासयोग्यं स्वर्गाख्यंधनमभिप्रेतमित्यवगंतव्यं । ते अनुष्ठातारः सुम्नस्य सुखस्य लाभाय मनसा पथा मनोमार्गेण स्तोत्रेण वर्त्मनेत्यर्थः प्रभुवन् भवन्तु उक्तवसुदानाय योग्याभवन्त्वित्यर्थः । कदेत्युच्यते सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य सोमसंबन्धिनोन्धसोन्नस्य मदे तवि ॥ ७ ॥

७. मेधावी इन्द्र, स्तोत्र-निरत स्तोता लोग नाना प्रकार का धन पाने की इच्छा से एकत्र होकर तुम्हारे लिए सोम-यज्ञ करते हैं। वे, सोम-रूप अन्न प्रस्तुत होने के पश्चात् जिस समय आमोद-आह्लाद प्रारम्भ होता है, उस समय स्तुति-रूप साधन से सुख-लाभ के अधिकारी हों।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

महत्तदिति नवर्चं नवमं सूक्तं वज्रभूतेन वषट्कारेण देवानां हविर्वहनेन च हतेषु भ्रातृषु कनिष्ठः सौचीकोनामाग्निर्वषट्कारहविर्वहनाभ्यां भीतोदेवेभ्योनिर्गत्यापः प्राविशत् सच मत्स्यैः प्रदर्शितः सन् अन्वेष्टुमागतैर्देवैः सहेदमादिसूक्तत्रयेण संवादं कृतवान् अस्य सूक्तस्य द्वितीयादियुजश्चतस्रः । विश्वेदेवाःशास्तनेतिषडृचं उत्तरसूक्तं चेति दशर्चोग्निवाक्यं । अयुजः प्रथमाद्याः पंचर्चो यमैच्छाममनसेत्येकादशर्चमुत्तरसूक्तं च देवानां वाक्यं । तत्र तदद्यवाचःप्रथमंमसीयेति द्वृचस्त्वग्नेर्वाक्यं अतोग्निवाक्येषु देवादेवता अग्निर्ऋषिः देवोक्तेष्वग्निर्देवता देवाऋषयः अनादेशपरिभाषयेदमुत्तरं चद्वे त्रैष्टुभे विशेषानभिधानात् तथाचानुक्रान्तं—वषट्कारेण वृक्णेषु भ्रातृषु सौचीकोग्निरपः प्रविश्य देवैः समवददुत्तरैस्त्रिभिर्महत्तन्नवात्रयुजोग्निवाक्यं विश्वइत्युत्तरं च षट्कमयुजोदेवानां यमैच्छामेत्युत्तरं चैकादशकंतदद्येति तु द्वृचोग्नेरिति । गतोविनियोगः । सूक्तत्रयोक्तार्थे तैत्तिरीयंब्राह्मणं—अग्नेस्त्रयोज्यायाᳬसोभ्रातरआसन् । तेदेवेभ्योहव्यंवहंतःप्रामीयंन्त । सोग्निरबिभेदित्थंवावस्याआर्तिमारिष्यतीति । सनिलायत । सोपःप्राविशत् । तंदेवाःप्रैषमैच्छन्नित्यादि । तत्राधयादेवाअग्निमाहुः ।

---

१ तै० सं० २. ६. ६ ।

तत्र प्रथमा—

महत्तदुल्बंस्थविरंतदासीद्येनाविंष्टितःप्रविवेशिथापः ।
विश्वांअपश्यद्बहुधातेंअग्नेजातंवेदस्तन्वोंदेवएकंः ॥ १ ॥

महत् । तत् । उल्बंम् । स्थविरम् । तत् । आसीत् । येनं ।
आऽविंष्टितः । प्रऽविवेशिथ । अपः । विश्वाः । अपश्यत् ।
बहुधा । ते । अग्ने । जातंऽवेदः । तन्वंः । देवः । एकंः ॥ १ ॥

यदुल्बं वक्ष्यमाणं तत्प्रावरणं महत् स्थविरं अत्यन्तं स्थूलं च तत् तदासीत् येनोल्बेनाविष्टितः आवेष्टितः सन् हे अग्ने प्रविवेशिथापः उदकानि प्रविष्टवानसि हे अग्ने जातवेदः जातप्रज्ञ ते विश्वाः सर्वास्तन्वः तनूः सर्वाण्यंगानि बहुधा बहुप्रकारमेकोदेवोऽपश्यत् दृष्टवान् ॥ १ ॥

१. (अग्नि हविर्वहन-कार्य में उद्युक्त होकर जल में छिप गये थे। उन्हीं के प्रति देवों की उक्ति)—अग्नि, तुम अतीव प्रकाण्ड और स्थूल आच्छादन से वेष्टित होकर जल में पैठे थे। ज्ञात-प्रज्ञ अग्नि, तुम्हारे अनेक प्रकार के शरीर को एक देवता ने देखा।

कोमांददर्शकतमःसदेवोयोमेंतन्वोंबहुधापर्यपंश्यत् ।
क्वाहंमित्रावरुणाक्षियन्त्यग्नेर्विश्वाःसमिधोदेवयानीः ॥ २ ॥

कः । मा । ददर्श । कतमः । सः । देवः । यः । मे । तन्वंः ।
बहुधा । परिऽअपंश्यत् । क्वं । अहं । मित्रावरुणा । क्षियन्ति ।
अग्नेः । विश्वाः । सम्ऽइधंः । देवऽयानीः ॥ २ ॥

इदमग्नेर्वाक्यं एकोदेवोपश्यत् इत्युक्ते तत्पृच्छति कोमा मां ददर्श दृष्टवान् सदेवः कतमः योमे मम तन्वस्तनूर्बहुधा बहुप्रकारं स्थिताः पर्यपश्यत् परिदृष्टवान् हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अग्नेर्मम विश्वाः सर्वाः समिधोदीप्ताः देवयानीः देवयानसाधनभूतास्तन्वः दृष्टाइत्युक्तं यदि दृष्टाश्चेर्त्तार्हि क्व क्षियंति क्व निवसंतीत्येवं देवानां पुरतोवर्तमानौ मित्रावरुणावाहाग्निः ॥ २ ॥

२. (अग्नि की उक्ति)—मुझे किसने देखा था? वे कौन देवता हैं, जिन्होंने मेरी नाना प्रकार की देह को देखा था? मित्र और वरुण, अग्नि की वह दीप्त और देवयान-साधन देह कहाँ है, कहो तो?

ऐच्छामत्वाबहुधाजातंवेदःप्रविष्टमग्नेअप्स्वोषधीषु ।
तंत्वांयमोअंचिकेच्चित्रभानोदशान्तरुष्यादतिरोचमानम् ॥ ३ ॥

ऐच्छाम । त्वा । बहुधा । जातऽवेदः । प्रऽविष्टम् । अग्ने ।
अप्ऽसु । ओषधीषु । तम् । त्वा । यमः । अचिकेत् । चित्रऽभानो
इति चित्रऽभानो । दशऽअन्तरुष्यात् । अतिऽरोचमानम् ॥ ३ ॥

एवमग्निनापृष्टादेवाअग्निं ब्रुवंति हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने त्वा त्वां अन्वैच्छामः कीदृशं त्वां अप्सूदकेषु ओषधीषु च बहुधा प्रविष्टं अन्विष्य च तं तादृशं प्रविष्टं त्वा त्वां यमोदेवः अचिकेत् ज्ञातवान्। हे चित्रभानो वननीयरश्मे कुत्र स्थितं ज्ञातवानिति तदुच्यते दशान्तरुष्यात् अंतरुष्यं गूढमावासस्थानं तच्च दशसंख्योपेतं तादृशात्स्थानादतिरोचमानं अतीत्य प्रकाशमानं अग्नेर्हि गूढानि दशस्थानानि भवन्ति पृथिव्यादयस्त्रयोलोकाः अग्निवाय्वादित्यास्त्रयोदेवाः आपओषधयोवनस्पतयः प्राणिशरीरमिति दशस्थानानि ॥ ३॥

३. (देवों की उक्ति)—ज्ञातप्रज्ञ अग्नि, जल और ओषधियों में तुम पैठे हो। तुम्हें हम खोजते हैं। विचित्र किरणोंवाले अग्नि, यम, तुम्हें देखकर, पहचान गये। यम ने देखा कि, तुम अपने दस स्थानों (तीन भुवन, अग्नि, वायु, आदित्य, जल, ओषधि, वनस्पति और प्राणि-शरीर) से भी अधिक दीप्त हो रहे हो।

होत्रादहंवरुणबिभ्यदायन्नेदेवमायुनजन्नत्रदेवाः ।
तस्यमेतन्वोबहुधानिविष्टाएतमर्थंनचिकेताहमग्निः ॥ ४ ॥

होत्रात् । अहम् । वरुण । बिभ्यत् । आयम् । न । इत् । एव । मा ।
युनजन् । अत्र । देवाः । तस्य । मे । तन्वः । बहुधा । निऽविष्टाः ।
एतम् । अर्थम् । न । चिकेत । अहम् । अग्निः ॥ ४ ॥

अनया देवामां ज्ञातवंतइति निश्चित्य गूहनस्य प्रयोजनमाह हे वरुण देव होत्रात् होतव्यात् हविर्वहनादित्यर्थः तस्माद्बिभ्यदहमायं आगतवानस्मि अतोमा मां एवएवं पूर्वप्रकारेणात्रास्मिन् हविर्वहनप्रयोजनेनेव युनजन् नैव योजयन्तु देवाः यस्य तादृशस्य बिभ्यतोमे तन्वोबहुधा निविष्टा अप्सु एतमर्थं एतद्धविर्वहनकार्यं अग्निरहं न चिकेत न बुध्ये नांगीकरोमि ॥ ४ ॥

४. (अग्नि की उक्ति)—वरुण, मैं होता के कार्य से भय पाकर चला आया हूं। मैं चाहता हूं कि देवता लोग अब होम-कार्य में नियुक्त न करें। इसी लिए मेरी देह नाना स्थानों में गई है। मैं (अग्नि) अब ऐसा कार्य नहीं करना चाहता।

एहिमनुर्देवयुर्यज्ञकामोरङ्कृत्यातमसिक्षेष्यग्ने ।
सुगान्पथःकृणुहिदेवयानान्वहहव्यानिसुमनस्यमानः ॥ ५ ॥ १० ॥

आ । इहि । मनुः । देवऽयुः । यज्ञऽकामः । अरम्ऽकृत्य । तमसि ।
क्षेषि । अग्ने । सुऽगान् । पथः । कृणुहि । देवऽयानान् ।
वह । हव्यानि । सुऽमनस्यमानः ॥ ५ ॥ १० ॥

अग्निमेवमुक्तादेवाः पुनरग्निमाह्वयंति हे अग्ने एहि आगच्छ मनुर्मनुष्योयष्टा मननीयो-मनूराजा वा देवयुर्देवान्यष्टुमिच्छन् यज्ञकामश्च भवति अतएव किंकुर्वन्यज्ञकामोभवतीति चेद उच्यते—अरंकृत्य केवलं तेजःपुंजमेवालंकुर्वन् यद्वेदमुत्तरत्र संबध्यते त्वं तु अलंकृत्य आत्मानमलंकुर्वन् तमसि अन्यैर्ज्ञातुमशक्येन्धकारे क्षेषि निवससि हे अग्ने आगत्य च देवयानान् देवान्प्रति येर्मनुष्याआगच्छंति तान्पथोमार्गान् सुगान् कृणुहि कुरु । कृविर्हिंसाकरणयोश्च धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः । समित्यनोयज्ञनिष्पत्तेर्देवयानाः सुपथाभवन्ति वह च हव्यान्यस्मदीयानि सुमनस्यमानः सौमनस्यमाचरंस्त्वं ॥ ५ ॥

५. (देवों की उक्ति)—अग्नि, आओ। मनुष्य यज्ञाभिलाषी हुआ है। वह यज्ञ का सारा आयोजन कर चुका है और तुम अन्धकार में हो। देवों से होमीय द्रव्य पाने की इच्छा से सरल मार्ग कर दो। प्रसन्न-चेता होकर हवि का वहन करो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अग्नेःपूर्वेभ्रातरोअर्थमेतंरथीवाध्वानमन्वावरीवुः ।
तस्माद्भियावरुणदूरमायंगौरोनक्षेप्नोरविजेज्यायाः ॥ ६ ॥

अग्नेः । पूर्वे । भ्रातरः । अर्थम् । एतम् । रथीऽइव । अध्वानम् ।
अनु । आ । अवरीवुरिति । तस्मात् । भिया । वरुण । दूरम् ।
आयम् । गौरः । न । क्षेप्नोः । अविजे । ज्यायाः ॥ ६ ॥

अनयाग्निः स्वपलायननिमित्तमाह हे देवाः अग्नेर्मम पूर्वे पूर्वमुत्पन्नाभ्रातरोभूपतिर्भुवनपतिर्भूतानांपतिरिति त्रयोऽग्रजाः एतमर्थं हविर्वहनाख्यं अर्थं अन्वावरीवुः अनुक्रमेण वृतवंतः तत्र वृणोतेर्यङ्लुगंताद् लुङि चेुश्छांदसोलुक् बहुलंछन्दसीत्युक्तं । आवरणे दृष्टांतः—रथीवाध्वानं अध्वानं यथा रथी वृणोति तद्वद् ते भ्रातरः तथा कुर्वंतोमृताः तस्मान्मरणाद् भिया हे वरुण दूरं देशमायं क्षेप्नोः इषुक्षेप्तुर्धनुषोज्यायाः सकाशात् गौरोन गौरमृगइव सयथा बिभेति चलति वा तद्वदविजे अकंपे ओविजीभयचलनयोः अनुदात्तेद् तौदादिकः तस्य लङ्युत्तमेरूपं ॥ ६ ॥

६. (अग्नि की उक्ति)—देवो, जैसे रथी दूर मार्ग को जाता है, वैसे ही मेरे ज्येष्ठ तीन भ्राता (भूपति, भुवनपति और भूतपति) इस कार्य को करते हुए नष्ट हो गये। इसी डर से मैं दूर चला आया हूँ। जैसे श्वेत हरिण धनुर्धारी की ज्या से डरता है, वैसे ही मैं डरता हूँ।

अथ सप्तमी—

कुर्मस्तआयुरजरंयदग्नेयथायुक्तोजातवेदोनरिष्याः ।
अथावहासिसुमनस्यमानोभागंदेवेभ्योहविषःसुजात ॥ ७ ॥

कुर्मः । ते । आयुः । अजरम् । यत् । अग्ने । यथा । युक्तः ।
जातऽवेदः । न । रिष्याः । अथ । वहासि । सुऽमनस्यमानः ।
भागम् । देवेभ्यः । हविषः । सुऽजात ॥ ७ ॥

इदंदेवानां वाक्यं हे अग्ने यदायुरायुष्यं अजरं जरारहितमस्ति तत्ते कुर्मः युञ्मः तेनायुषा संयुक्तस्त्वं हे जातवेदो जातप्रज्ञ यथा न रिष्याः नम्रियसे तथा कुर्मः । अथ वहासि वह सुमनस्यमानः सौमनस्यं कुर्वन् वोढव्यंवहन । तदेवदर्शयति हविषः यजमानप्रत्तस्य भागं केभ्योदेवेभ्यः हे सुजात शोभनजन्माग्ने ॥ ७ ॥

७. (देवों की उक्ति)—ज्ञातप्रज्ञ अग्नि, हम तुम्हें जरारहित आयु देते हैं। इससे तुम नहीं मरोगे। कल्याण-मूर्ति अग्नि, प्रसन्न-चित्त होकर देवों के पास यथाभाग हव्य ले जाओ।

अथाष्टमी—

प्रयाजान्मेअनुयाजांश्चकेवलानूर्जस्वन्तंहविषोदत्तभागम् ।
घृतंचापांपुरुषंचौषधीनामग्नेश्चदीर्घमायुरस्तुदेवाः ॥ ८ ॥

प्रऽयाजान् । मे । अनुऽयाजान् । च । केवलान् । ऊर्जस्वन्तम् ।
हविषः । दत्त । भागम् । घृतम् । च । अपाम् । पुरुषम् । च ।
ओषधीनाम् । अग्नेः । च । दीर्घम् । आयुः । अस्तु । देवाः ॥ ८ ॥

अनेनाग्निर्हविर्वहनेदातव्यान्युक्तोचानि प्रतिजानाति हे देवाः मे मह्यं प्रयाजान् प्रधानस्य प्रमुखे यष्टव्यानेतन्नामकान् हविर्भागान् तथा अनुयाजान् अनुप्रधानान् पश्चाद्यष्टव्यान् एतन्नामकान् केवलान् असाधारणान् दत्त प्रयच्छत तथा ऊर्जस्वन्तं प्रत्यभिघारणात्सारवन्तं हविषः सर्वस्यापि चरुपुरोडाशादेर्भागं स्विष्टकृदाख्यं भागं दत्त । अथवोर्जस्वन्तं हविषोभागं प्रयाजानुयाजाख्यं । किंच अपां सारभूतं ताभ्यउत्पन्नं वा घृतं आज्यभा-

गादिसाधनं ओषधीनां ओषधीभ्यउत्पन्नं पुरुषं च भागं दत्त। किंच अग्नेर्मम दीर्घमायुश्चास्तु वषट्कारकृतवधभयं माभूदित्यर्थः। अमुमितिहासं प्रस्तुत्य कौषीतकिब्राह्मणं—तस्मादाग्नेयाः प्रयाजाआग्नेयाअनुयाजाआग्नेयमाज्यमाग्नेयःपुरोडाशइति। शरीरदायाहवाअग्नयोभवन्तीति च ब्राह्मणं। पुरुषाहुतिर्यस्यप्रयतमेतीति च ॥ ८ ॥

८. (अग्नि की उक्ति)—देवो, यज्ञ का प्रथम हविर्भाग (प्रयाज) और शेष हविर्भाग (अनुयाज) तथा अतीव विपुल भाग मुझे दो। जल का सार भाग घृत, ओषधि से उत्पन्न प्रधान भाग और दीर्घ आयु दो।

तवप्रयाजाअनुयाजाश्चकेवलऊर्जस्वन्तोहविषःसन्तुभागाः।
तवाग्नेयज्ञोऽयमस्तुसर्वस्तुभ्यंनमन्तांप्रदिशश्चतस्रः ॥ ९ ॥११॥

तव। प्रऽयाजाः। अनुऽयाजाः। च। केवले। ऊर्जस्वन्तः।
हविषः। सन्तु। भागाः। तव। अग्ने। यज्ञः। अयम्। अस्तु।
सर्वः। तुभ्यम्। नमन्ताम्। प्रऽदिशः। चतस्रः ॥ ९ ॥ ११ ॥

एवमग्निनायाच्यमानादेवाः प्रतिब्रुवते। हे अग्ने तव प्रयाजाअनुयाजाश्च केवले असाधारणाऊर्जस्वंतोबलवन्तोहविषोभागाः सन्तु। हे अग्ने अयं सर्वोयज्ञश्च तवास्तु तथा प्रदिशः प्रकृष्टामुख्याश्चतस्रोदिशस्तुभ्यं नमन्तां अतएहि हविर्वहेति शेषः ॥ ९ ॥

९. (देवों का कथन)—अग्नि, प्रयाज, अनुयाज, विपुल और असाधारण हविर्भाग तुम्हें मिलेगा। ये सारे यज्ञ भी तुम्हारे ही हों। चारों दिशायें तुम्हारे पास अवनत हों।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

विश्वेदेवाः षळृचं दशमं सूक्तं सौचीकस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवं। गतः सूक्तविनियोगः। स्रुगादापनात्पूर्वभागे विनियुक्ताविश्वदेवाःशास्तनेत्येष्वा। सूत्रितंच—विश्वेदेवाःशास्तनमायथेहाग्निहोतानिषदायजीयानिति।

सैषा प्रथमा—

विश्वेदेवाःशास्तनमायथेहहोतावृतोमनवैयन्निषद्य।
प्रमेब्रूतभागधेयंयथावोयेनपथाहव्यमावोवहानि ॥ १ ॥

विश्वे। देवाः। शास्तन। मा। यथा। इह। होता। वृतः।
मनवै। यत्। निऽसद्य। प्र। मे। ब्रूत। भागऽधेयम्। यथा।
वः। येन। पथा। हव्यम्। आ। वः। वहानि ॥ १ ॥

एतत्सूक्तं कृत्स्नमाग्नेयं हे विश्वेदेवाः यूयं मा मां शास्तन अनुज्ञां दत्त यथेह यज्ञे होता देवानामाह्वाता सन् वृतोहोतृत्वेन वृतोहं मनवै स्तौमि भवतः। यद्यस्माद् निषद्य स्तौमि तस्माद् शास्तन मे मम भागधेयं प्रब्रूत यथावोयूयं भागं कल्पितवंतः तथा तं भागं प्रब्रूत पथा वोहव्यं आवहानि वहनं करोमि ॥ १ ॥

१. विश्वदेव, तुमने मुझे होता के रूप में वरण किया है। मैं यहाँ बैठकर जो मन्त्र पढ़ूँगा, उसे कह दो। मेरा भाग कौन है और तुम लोगों का भाग कौन है, यह मुझे कह दो। जिस मार्ग से तुम्हारे पास मैं होमीय द्रव्य ले जाऊँगा, वह भी कह दो।

अहंहोतान्यसीदंयजीयान्विश्वेदेवामरुतोमाजुनन्ति।
अहरहरश्विनाध्वर्यवंवांब्रह्मासमिद्भवतिसाहुतिर्वाम् ॥ २ ॥

अहम्। होता। नि। असीदम्। यजीयान्। विश्वे। देवाः।
मरुतः। मा। जुनन्ति। अहःऽअहः। अश्विना। आध्वर्यवम्।
वाम्। ब्रह्मा। सम्ऽइत्। भवति। सा। आऽहुतिः। वाम् ॥ २ ॥

यजीयान् यष्टृतमोहं होता सन् न्यसीदं निषण्णोस्मि निषदने तं निषण्णं मा मां विश्वे व्याप्तामरुतोदेवाजुनन्ति प्रेरयन्ति हविर्वहनाय। हे अश्विना अश्विनौ वां युवयोराध्वर्यवं अहरहः प्रतिदिनं कर्तव्यमिति शेषः। आध्वर्यवं भवद्भ्यामनुज्ञातव्यमित्यर्थः। ब्रह्मा भवति भवतु कः समिद् समिद्धश्चन्द्रमाः चन्द्रमा ब्रह्मा भवतु। किंच साससोम इत्यर्थः सचा समिद् समिद्धश्चन्द्रमाः वां युवयोर्होमार्थंवांयुवाभ्यां क्रियमाणायाध्वर्यवकर्मणे आहुतिर्भवति भवत्वित्यर्थः। सोमात्मकोहि चन्द्रमाहूयते। एषवैसोमराजेत्युपक्रम्य तदेवोभयन्तीति हिच्छन्दोगब्राह्मणं। अथवैवंयोजना या आहुतिराध्वर्यवमनुष्ठितवद्भ्यां होतव्या सा वां युवयोर्युवाभ्यां भवति भवतु आध्वर्यवंवामित्यस्यैवविवरणमेतत् ॥ २ ॥

२. होता होकर मैं यज्ञ करूँगा। इसी से बैठा हुआ हूँ। सारे देवों और मरुतों ने मुझे इस कार्य में नियुक्त किया है। अश्विद्वय, तुम्हें प्रतिदिन अध्वर्यु का कार्य करना होता है। उज्ज्वल सोम स्तोतृ-रूप हो रहे हैं। तुम दोनों सोम पीते हो।

अयंयोहोताकिरुसयमस्यकमप्यूहेयत्संमनन्तिदेवाः।
अहरहर्जायतेमासिमास्यथादेवादधिरेहव्यवाहम् ॥ ३ ॥

अयम् । यः । होता । किः । ऊँ इति । सः । यमस्य । कम् ।
अपि । ऊहे । यत् । सम्ऽअञ्जन्ति । देवाः । अहःऽअहः । जायते ।
मासिऽमासि । अथ । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् ॥ ३ ॥

योयं होता सकिः कोभवति । कीदृशोभवति तस्य कोव्यापारइत्यर्थः तस्योत्तरमुच्यते यमस्य मृतेर्भीतः सन्निति शेषः कमपि हुतं ऊहे वहति यद्वा सर्वमृत्विग्जातं नियमयतीति यमोयजमानः तस्य कमपि हुतमूहे वहति देवान् प्रति यत्समञ्जन्ति यद्धविः प्राप्नुवंति देवाः । किंचाग्निरहरहः प्रतिदिनमग्निहोत्रार्थं जायते प्रादुर्भवति तथा मासिमासि प्रतिमासं जायते पितृयज्ञार्थं एतत्कालद्वयमुपलक्षणं पक्षचतुर्मासषण्मासासंवत्सरादीनां । अपरेतु पुनरेवमाहुः अहरहः सूर्यात्मना जायते मासिमासि चन्द्रात्मनेति । अथ तमिममग्निं देवा दधिरे हव्यवाहं हविषां वोढारं एवमग्निः स्वात्मानं स्वयमेवोक्तवान् ॥ ३ ॥

३. होता को क्या करना होता है ? होता यजमान के जिस द्रव्य का हवन करते हैं, वह देवों को मिलता है। प्रतिदिन और प्रतिमास होम होता है। इस कार्य में देवों ने अग्नि को हव्यवाहक नियुक्त किया है।

मांदेवादधिरेहव्यवाहमपम्लुक्तंबहुकृच्छ्राचरन्तम् ।
अग्निर्विद्वान्यज्ञंनःकल्पयातिपञ्चयामंत्रिवृतंसप्ततन्तुम् ॥ ४ ॥

माम् । देवाः । दधिरे । हव्यऽवाहम् । अपऽम्लुक्तम् । बहु ।
कृच्छ्रा । चरन्तम् । अग्निः । विद्वान् । यज्ञम् । नः । कल्पयाति ।
पञ्चऽयामम् । त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् ॥ ४ ॥

मामग्निं देवाहव्यवाहं हविर्वोढारं दधिरे । कृतवंतः कीदृशं मां अपम्लुक्तं अपक्रम्यागतं बहुकृच्छ्रा बहूनि कृच्छ्राणि स्थानानि चरन्तं गच्छन्तं कया मनीषया दधिरे इत्युच्यते अयमग्निर्विद्वान् सर्वं जानन् नोस्माकं यज्ञं कल्पयाति कल्पयति । कीदृशं यज्ञं पंचयामं पंचविधगमनं पांक्तोहियज्ञः त्रिवृतं सवनत्रयभेदेन त्रिप्रकारं सप्ततन्तुं सप्तभिः छंदोमयैः स्तुतिभिर्विस्तृतं ॥ ४ ॥

४. मैं (अग्नि) ने पलायन किया था। मैं अनेक प्रकार के कष्ट करता था। मुझे देवों ने हव्य-वाहन नियुक्त किया है। विद्वान् अग्नि हमारे यज्ञ का आयोजन करते हैं। यज्ञ के पाँच मार्ग हैं। उसमें तीन बार सोम का निष्पीड़न (सवन-त्रय) किया जाता है और सात छन्दों में स्तव किया जाता है।

अथ पंचमी—

आवोयक्ष्यमृतत्वंसुवीरंयथावोदेवावरिवःकराणि ।
आबाह्वोर्वज्रमिन्द्रस्यधेयामथेमाविश्वाःपृतनाजयाति ॥ ५ ॥

आ । वः । यक्षि । अमृतऽत्वम् । सुऽवीरम् । यथा । वः । देवाः ।
वरिवः । कराणि । आ । बाह्वोः । वज्रम् । इन्द्रस्य । धेयाम् ।
अथ । इमाः । विश्वाः । पृतनाः । जयाति ॥ ५ ॥

हे देवावोयुष्मानायक्षि आयाचे किं अमृतत्वं अविनाशित्वं सुवीरं सुपुत्रं च हे देवावोयुष्माकं वरिवः परिचर्यां हवीरूपधनं वा यथा कराणि करवाणि तदर्थमित्यर्थः । किंचेन्द्रस्य बाह्वोर्वज्रं आधेयां ग्राहयामीत्यर्थः अग्नेर्होतृत्वाभावे इंद्रस्य सोमाद्यभावाद्दुर्बलत्वेन वज्रधारणं नोपपद्यते अतस्तत्कृत्वा वज्रं ग्राहयामीत्यर्थः । अथैवं सतीमाविश्वाः सर्वाःपृतनाः शत्रुसेनाः जयाति जयति जयतु वा ॥ ५ ॥

५. देवो, मैं तुम्हारी सेवा करता हूँ। इसलिए तुमसे प्रार्थना करता हूँ कि मुझे अमर करो और सन्तान दो। मैं इन्द्र के दोनों हाथों में वज्र देता हूँ। तभी वह इन सारी शत्रु-सेनाओं को जीतते हैं।

त्रीणिशतात्रीसहस्राण्यग्निंत्रिंशच्चदेवानवचासपर्यन् ।
औक्षन्घृतैरस्तृणन्बर्हिरस्माआदिद्धोतारंन्यसादयन्त ॥ ६॥१२॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च ।
देवाः । नव । च । असपर्यन् । औक्षन् । घृतैः । अस्तृणन् ।
बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ६ ॥ १२ ॥

त्रीणि शता शतानि त्री सहस्रा त्रीणि सहस्राणि त्रिंशच्च नव च एवत्संख्याकादेवाअग्निं मां सपर्यन् पर्यचरन् । परिचारप्रकारउच्यते—घृतैः क्षरद्भिराज्यैः औक्षन् सिक्तवंतः अस्मै अग्नये मह्यं च बर्हिरस्तृणन् आस्तृतवन्तः । आदित् आस्तरणानन्तरं होतारं आह्वातारं न्यसादयन्त नियमेनासादितवन्तः ॥ ६ ॥

६. तीन हजार तीन सौ उनतालीस देवताओं ने अग्नि की सेवा की है। अग्नि को उन्होंने घृत से अभिषिक्त किया है, उनके लिए कुश बिछा दिया है और उन्हें होता के रूप में यज्ञ में बैठाया है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

यमैच्छामेत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं देवानां वाक्यत्वाद्देवाऋषयः तदद्येति द्वृचस्य सौचीकोऽग्निर्ऋषिः तन्तुंतन्वन्नित्याद्याः अष्टमीवर्जिताजगत्यः अष्टमीशिष्टाश्च त्रिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—तंतुमाद्याजगत्योष्टमीवर्जमिति । शिष्टमुक्तं । गतःसूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

यमैच्छा॒मम॑नसा॒सो॒३॑॑ऽयमागा॑द्य॒ज्ञस्य॑वि॒द्वान्पर॑ुषश्चिकि॒त्वान् ।
सनो॑यक्षद्दे॒वता॑ता॒यजी॑या॒न्निहि॒षत्स॒दन्त॑र॒ःपूर्वो॑अ॒स्मत् ॥ १ ॥

यम् । ऐच्छा॑म । मन॑सा । सः । अ॒यम् । आ । अ॒गा॒त् । य॒ज्ञस्य॑ ।
वि॒द्वान् । परु॑षः । चि॒कि॒त्वान् । सः । न॒ः । य॒क्ष॒त् । दे॒वऽता॑ता ।
यजी॑यान् । नि । हि । सत्स॑त् । अन्त॑रः । पूर्वः॑ । अ॒स्मत् ॥ १ ॥

यमग्निं ऐच्छाम अन्विष्टवन्तोवयं मनसा हविः प्रापणबुद्ध्या मह्यं हविः प्रापयत्विति बुद्ध्येत्यर्थः सोयमग्निरागात् आजगाम कीदृशोऽग्निः यज्ञस्य यज्ञं विद्वान् जानन् तथा परुषः पर्रूंषि सन्धातव्यान्यंगानि चिकित्वान् अभिगच्छन् सोऽग्निर्यजीयान् यष्टृतमः नोस्मान्देवताता देवतातौ यज्ञे यक्षत् यजतु निषत्सद्धि न्यसीदत् खलु वेद्यामितिशेषः । कीदृशः सन् अन्तरः ऋत्विजां यष्टव्यानां देवानां च मध्ये संचरन् अस्मत्पूर्वः अस्मत्तोदेवेभ्यः पूर्वभावी सन् अग्निं समिध्य पश्चाद्धि देवाआहूयंते ॥ १ ॥

१. मन से जिन अग्नि की हम कामना करते थे, वह आगये हैं। अग्नि यज्ञ को जानते हैं। वह अपने अङ्गों को सम्पूर्ण करते हैं। उनके समान कोई भी यज्ञकर्त्ता नहीं है। वे हमारा यजन करें। यजनीय देवों के मध्य वे वेदी पर बैठे हुए हैं।

दर्शपूर्णमासयोः पुरा अराधीत्येषा जप्या । सूत्रमुदाहृतं ।

सैषा द्वितीया—

अरा॑धि॒होता॒नि॒षदा॒यजी॑यान॒भिप्रयां॑सि॒सुधि॑ता॒नि॒हिख्यत् ।
यजा॑महैय॒ज्ञिया॒न्हन्त॑दे॒वाँई॑ळा॑महा॒ईड्यां॒आज्ये॑न ॥ २ ॥

अरा॑धि । होता॑ । नि॒ऽसदा॑ । यजी॑यान् । अ॒भि । प्रयां॑सि ।
सु॒ऽधि॑तानि । हि । ख्यत् । यजा॑महै । य॒ज्ञिया॑न् । हन्त॑ ।
दे॒वान् । ईळा॑महै । ईड्या॑न् । आज्ये॑न ॥ २ ॥

अयमग्निः होता होमनिष्पादकोयजीयान् यष्टृतमश्च सन् निषदा वेद्यां निषदनेन अराधि सिद्धोभूव् आहुतियोग्योभूदित्यर्थः तथाभूतोयं सुधितानि सुष्ठुनिहितानि प्रयांसि चरुपुरोडाशाद्यन्नानि अभिहिख्यत् अभिचष्टे सर्वतः पश्यति हीतिपूरणः कया बुद्ध्येति यज्ञियान् यष्टव्यान् आहुतिभाजोदेवान् हन्त शीघ्रं आज्येन यजामहै इति तथा ईड्यांश्च स्तुतिभाजोदेवान् स्तुत्याईळामहाइति बुद्ध्येविशेषः ॥ २ ॥

२. अग्नि, होता, और श्रेष्ठ यज्ञकर्त्ता हैं। वेदी पर बैठकर आहुति के योग्य हुए हैं। अग्नि भली भाँति रक्खे हुए चरु, पुरोडाश आदि को चारों ओर से देख रहे हैं। इसलिए कि, आहुतिपात्र देवों का शीघ्र यज्ञ किया जाय और स्तुत्य देवों की स्तुति की जाय।

यस्मिन्यजमाने जीवति सति मृतशब्दोजायते तस्य सुरभिमतीष्टिः कर्तव्या साध्वीमकरित्येषा तत्रयाज्या । सूत्रितंच—अग्निर्होतान्यसीदद्यजीयान् साध्वीमकर्देववीतिंनोअद्येति ।

साध्वीमकर्देववीतिंनोअद्ययज्ञस्यजिह्वामविदामगुह्याम् ।
सआयुरागात्सुरभिर्वसानोभद्रामकर्देवहूतिंनोअद्य ॥ ३ ॥

साध्वीम् । अकः । देवऽवीतिम् । नः । अद्य । यज्ञस्य । जिह्वाम् ।
अविदाम । गुह्याम् । सः । आयुः । आ । अगात् । सुरभिः ।
वसानः । भद्राम् । अकः । देवऽहूतिम् । नः । अद्य ॥ ३ ॥

अयमग्निरद्य नोस्माकं देववीतिं देवानामागमनवन्तं देवानां हविर्भक्षणोपेतं वा यज्ञं साध्वीमकः साधुमकरोत् वयं च यज्ञस्य गुह्यां गूढतरां जिह्वां अविदाम लब्धवन्तः अग्निर्हि यज्ञस्य जिह्वा तेन देवानां पानात् जिह्वात्वोपचारः । सवाहशोग्निः सुरभिः सुगन्धः आयुर्देवैर्दत्तमायुष्यं वसानआच्छादयन् आगादागच्छति । आगत्य च नोस्मदर्थं देवहूतिं देवानामाह्वानवन्तं यज्ञं भद्रामकः कल्याणं कृतवान् अद्येदानीं ॥ ३ ॥

३. हम लोगों का देवागमन-रूप यज्ञ-कार्य है, उसे अग्नि सुसम्पन्न करें। यज्ञ की जो गूढ़ जिह्वा (अग्नि) है, उसे हम पा चुके हैं। अग्नि सुरभि होकर और दीर्घ आयु पाकर आये हैं। देवाह्वान-रूप यज्ञ को अग्नि ने पूर्ण किया है।

दर्शपूर्णमासयोः सामिधेन्यर्थं प्रेषितेन होत्रा तदद्यवाचइत्येषा जप्या स्रुगादापनात्पूर्वमपि जप्या । सूत्रितंच—तदद्यवाचःप्रथमंमसीयेति समाप्येति ।

सैषा चतुर्थी—

तदद्यवाचःप्रथमंमसीययेनासुराँअभिदेवाअसाम ।
ऊर्जादउतयज्ञियासःपञ्चजनाममहोत्रंजुषध्वम् ॥ ४ ॥

तत् । अद्य । वाचः । प्रथमम् । मसीय । येन । असुरान् ।
अभि । देवाः । असाम । ऊर्जऽअदः । उत । यज्ञियासः ।
पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषध्वम् ॥ ४ ॥

इदमुत्तरं चाग्नेर्वाक्यमित्युक्तं अथेदानीं प्रथमं मुख्यनामैतत् वाचां मुख्यं तद्वाचोवचोवचनं मसीय उच्चारयामि येन वचसा अहं देवाश्च वयं असुरानभ्यसाम अभिभवेम किं तत् प्रथमं वचनमित्युच्यते हे ऊर्जादः अन्नादः उतापिच यज्ञियासः यज्ञार्हाः हे पंचजनाः देवमनुष्यादयः यूयं मम होत्रं हवमाह्वानं जुषध्वं सेवध्वमिति एवंबहूच्यमाने अग्निमनूयन्ति सर्वेदेवाइत्यभिप्रायः । अत्र तदद्यवाचःपरमंमसीयेत्यादिकं निरुक्तं[1] द्रष्टव्यं ॥ ४ ॥

४. जिस वाक्य का उच्चारण करने पर हम असुरों का पराभव कर सकें, उस सर्वश्रेष्ठ वाक्य का हम उच्चारण करें। अन्नभक्षक, यज्ञ-योग्य और पञ्चजनो (देव मनुष्यादि को), तुम लोग हमारे होम-कार्य का सेवन करो।

पञ्चजनाममहोत्रंजुषन्तांगोजाताउतयेयज्ञियासः ।
पृथिवीनःपार्थिवात्पात्वंहसोन्तरिक्षंदिव्यात्पात्वस्मान् ॥५॥१३॥

पञ्च । जनाः । मम । होत्रम् । जुषन्ताम् । गोऽजाताः । उत ।
ये । यज्ञियासः । पृथिवी । नः । पार्थिवात् । पातु । अंहसः ।
अन्तरिक्षम् । दिव्यात् । पातु । अस्मान् ॥ ५ ॥ १३ ॥

पंचजनादेवादयः मम होत्रं हवमाह्वानं जुषन्तां सेवन्तां । अपिच गोजाताः भूम्यामुत्पन्नाः यद्वा गोशब्देन तज्जं पयआदिकमुच्यते हविरर्थं प्रादुर्भूताइत्यर्थः । तादृशाये सन्ति उतापिच येयज्ञियासोयज्ञार्हादेवाः सन्ति ते मम होत्रं जुषन्तां । किंच पृथिवी देवता पार्थिवात् पृथिवीसंबन्धात् नोस्मान् अंहसः पापात्पातु रक्षतु । तथा अन्तरिक्षं अन्तरिक्षदेवता दिव्यात् आन्तरिक्ष्यात् अंहसः पापात् सकाशात् अस्मान्पातु ॥ ५ ॥

५. पञ्चजन (देवादि) मेरे होत्र का सेवन करें। हव्य के लिए उत्पन्न और यज्ञार्ह देवता मेरे होत्र का सेवन करें। पृथिवी हमें पाप से बचावे। अन्तरिक्ष हमें पाप से बचावे।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

गार्हपत्यादारभ्य आहवनीयाद्वेदिं वेदतृणैरास्तृणाति तन्तुमित्यनया । सूत्रितंच—अविमुञ्चन्नसन्ततंस्तृणन्त्सव्येन गार्हपत्यादाहवनीयमेति तन्तुंतन्वन्रजसोभानुमन्विहीति । अग्नि-

१ नि० ३. ८।

होत्रहोमेप्यनया उदकधारास्त्रावणीया । सूत्रितंच—गार्हपत्यादविच्छिनामुदकधारां हरेत्तन्तुं तन्वन्नजसोभानुमन्विहीति । अग्न्यन्तराले श्वातिक्रमणे अनया गार्हपत्याहवनीययोर्मध्यं उदकेन भस्मना च पूरयेत्। सूत्रितंच—गार्हपत्याहवनीययोरन्तरं भस्मराज्योदकराज्याच सन्तनुयादिति । आग्निमारुतेप्येषा धाय्या । सूत्रितंच—तन्तुंतन्वन्नजसोभानुमन्विह्येवानइन्द्रोमघवाविरप्शीति ।

अथ षष्ठी—

तन्तुंतन्वन्नजसोभानुमन्विहिज्योतिष्मतःपथोरक्षधियाकृतान् ।
अनुल्बणंवयतजोगुवामपोमनुर्भवजनयादैव्यंजनम् ॥ ६ ॥

तन्तुम् । तन्वन् । रजसः । भानुम् । अनु । इहि । ज्योतिष्मतः ।
पथः । रक्ष । धिया । कृतान् । अनुल्बणम् । वयत । जोगुवाम् ।
अपः । मनुः । भव । जनय । दैव्यम् । जनम् ॥ ६ ॥

हे अग्ने तन्तुं यज्ञं तन्वन् विस्तारयन् रजसः रञ्जनात्मकस्य लोकस्य भानुं भासकमादित्यं अन्विहि अनुगच्छ रश्मिद्वारा सूर्यमंडलं प्रविशेत्यर्थः किंच ज्योतिष्मतः प्रकाशवतोयज्ञस्य पथोगमनमार्गान् अथवा ज्योतिष्मतोदीप्तिमतः स्वर्गस्य पथोमार्गान् देवयानान् रक्ष पालय । कीदृशान् मार्गान् धिया कर्मणा कृतान् संपादितान् । किंच सोग्निःजोगुवां स्तोतॄणां अपः कर्मनामैतत् क्रियया व्याप्यं कर्म अनुल्बणं अनतिरिक्तं वयत करोतु । देवयज्ञउल्वणं क्रियते यस्यैवैषा शान्तिरिति हि ब्राह्मणं । सत्वं मनुर्भव मन्तव्योभव स्तुत्योभवेत्यर्थः किंच दैव्यं जनं देवसंघं जनय उत्पादय यज्ञाभिगमनवन्तं कुर्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, यज्ञ विस्तार करते हुए इस लोक के दीप्ति-कर्त्ता सूर्य के अनुगामी बनो (सूर्यमण्डल में पैठो)। सत्कर्म-द्वारा जिन ज्योतिर्मय मार्गों (देवयानों) को प्राप्त किया जाता है, उनकी रक्षा करो । वे अग्नि स्तोताओं का कार्य निर्दोष कर दें। अग्नि, तुम स्तवनीय बनो और देवों को यज्ञाभिगामी करो।

अथ सप्तमी—

अक्षानहोनह्यतनोतसोम्याइष्कृणुध्वंरशनाओतपिंशत ।
अष्टावन्धुरंवहताभितोरथंयेनदेवासोअनयन्नभिप्रियम् ॥ ७ ॥

---

१ तै० सं० ७. ४. ५. ।

अ॒क्ष॒ऽनह॑: । न॒ह्यत॒न॒ । उ॒त । सो॒म्या॒: । इ॒ष्कृ॑णु॒ध्व॒म् । र॒श॒नाः । आ । उ॒त । पि॒श॒त॒ । अ॒ष्टाऽव॑न्धुरम् । व॒ह॒त॒ । अ॒भित॑: । रथ॑म् । येन॑ । दे॒वास॑: । अन॑यन् । अ॒भि । प्रि॒यम् ॥ ७ ॥

अत्र यज्ञे जिगमिषवोदेवाः परस्परं ब्रुवते हे सोम्याः सोमार्हादेवाः यूयं अक्षानहः अक्षेषु नह्यान् बन्धनीयान् अश्वान् नह्यतन नह्यत बध्नीत रथे । उतापिच रशनाः अश्वबन्धनप्रग्रहान् इष्कृणुध्वं निष्कुरुत सम्यक् संस्कुरुत नकारलोपश्छान्दसः । उतापिच आपिंशत पिशअवयवे अश्वानलंकुरुतेत्यर्थः । अष्टाबन्धुरं बन्धुरं सारथिनिवासस्थानं अष्टसंख्याकबंधुरोपेतं रथं सूर्यसंबन्धिनं अभितः सर्वतोवहत सूर्यरथेन साकं युष्मदीयान् रथान् यज्ञं प्रतिगमयतेत्यर्थः येन देवासोदेवाः प्रियं आत्मानं अनयन् अभिगमयन्ति तं रथमभितोवहतेति संबन्धः । यद्वा तं यज्ञं प्रति वहतेति योज्यं ॥ ७ ॥

७. (यज्ञागमनेच्छु देवता कहते हैं)—सोम-योग्य देवो, रथ में जोतने योग्य घोड़ों को रथ में जोतो। घोड़े का लगाम साफ़ करो। घोड़ों को अलंकृत करो। आठ सारथियों के बैठने योग्य रथों को, सूर्य-रथ के साथ, यज्ञ में ले जाओ। इसी रथ से देवता अपने को ले जाते हैं।

वैवाहिके प्रयाणे यदि नावा तार्या नदी स्यात् तदानीमश्मन्वतीत्यर्धर्चेन वधूं नावमारोहयेत् उत्तरेणार्धर्चेन नदीमुत्क्रामयेत् । सूत्रितंच—अश्मन्वतीरीयतेसंरभध्वमित्यर्धर्चेन नावमारोहयेदुत्तरेणोत्क्रमयेदिति ।

सैषा अष्टमी—

अश्म॑न्वतीरीयते॒संर॑भध्व॒मुत्ति॑ष्ठत॒प्रत॑रतासखायः ।
अत्रा॑जहाम॒येअस॒न्नशे॑वाःशि॒वान्व॒यमुत्त॑रेमा॒भिवाजा॑न् ॥ ८ ॥

अश्म॑न्ऽवती । री॒य॒ते॒ । सम् । र॒भ॒ध्व॒म् । उत् । ति॒ष्ठ॒त॒ । प्र । त॒र॒त॒ । स॒खा॒य॒: । अत्र॑ । ज॒हा॒म॒ । ये । अस॑न् । अशे॑वाः । शि॒वान् । व॒यम् । उत् । त॒रे॒म॒ । अ॒भि । वाजा॑न् ॥ ८ ॥

अनयापि देवायज्ञजिगमिषवः परस्परं ब्रुवते अश्मन्वती नाम नदी रीयते गच्छति री गतिरेषणयोः तां यज्ञगमनायोत्तरीतुं उत्तिष्ठत उद्गच्छत तथाकृत्वा प्रतरत तां नदीमुल्लंघयत हे सखायोयजमानस्य सखिभूताइविदेवानां संबोधनं अत्र अस्यां नद्यां जहाम परित्यजाम का-

निति उच्यते ये अशेवाः शेवमिति सुखनाम ये असुखभूताः असन्नभूवन् अस्मानाश्रित्यवर्तन्ते तान्जहाम । तथाकृत्वा शिवान् सुखकरान् वाजान् अन्नानि हवींषि अभि प्रायुमुत्तरेम उत्तीर्णांभवेम वयं ॥ ८ ॥

८. अश्मन्वती नाम की नदी बह रही है। प्रस्तुत होकर इसे लाँघ जाओ। मित्र देवो, जो कुछ असुख था, उसे छोड़कर और नदी पार कर हम अन्न पावेंगे।

त्वष्टा॑मा॒याबे॑द॒पसा॑म॒पस्त॑मो॒बिभ्र॒त्पात्रा॑दे॒व॒पाना॑नि॒शंत॑मा ।
शिशी॑तेनू॒नंप॑र॒शुंस्वा॒य॒संयेन॑वृ॒श्चादे॑त॒शोब्रह्म॑ण॒स्पतिः॑ ॥ ९ ॥

त्वष्टा॑ । मा॒याः । वे॒त् । अ॒पसा॑म् । अ॒पःऽत॑मः । बिभ्र॑त् । पात्रा॑ । दे॒व॒ऽपाना॑नि । शम्ऽत॑मा । शिशी॑ते । नूनम् । प॒र॒शुम् । सु॒ऽआ॒य॒सम् । येन॑ । वृ॒श्चात् । एत॑शः । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ ॥ ९ ॥

अयं त्वष्टा देवशिल्पी मायाः कर्मनामैतत् कर्माणि पात्रनिर्माणविषयाणि वेद वेत्ति जानाति सच त्वष्टा अपसां शोभनकर्मवतां मध्ये अपस्तमः अतिशयेन शोभनकर्मा देवपानानि देवाः पिबन्ति येषु तानि पात्रा सोमपात्राणि बिभ्रद् धारयन् वर्तते इति शेषः सत्वष्टा नूनमिदानीं अग्नौ हविर्वहनायांगीकृते सति स्वायसं शोभनायःसारभूतं परशुं शिशीते तीक्ष्णयति त्वष्टा पात्रसंपादनार्थं येन परशुना एतशः एतवर्णः ब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणोमन्त्रस्य पात्रादिसंपादनरूपस्य कर्मणः पतिः स्वामी वृश्चात् वृश्चति पात्राणि ॥ ९ ॥

९. त्वष्टा पात्र निर्माण करना जानते हैं। उन्होंने देवों के लिए अतीव सुन्दर पान पात्र बनाये हैं। वे उत्तम लोहे से बनाये गये कुठार को तेज कर रहे हैं। उसी से ब्रह्मणस्पति पात्र बनाने के योग्य काठ को काटते हैं।

अथ दशमी—

स॒तोनू॒नंक॑व॒यः॒संशि॑शीत॒वाशी॑भि॒र्याभि॑र॒मृता॑य॒तक्ष॑थ ।
वि॒द्वांसः॑प॒दागुह्या॑निकर्त॒न॒येन॑दे॒वासो॑अमृत॒त्वमा॑न॒शुः ॥ १० ॥

स॒तः । नूनम् । क॒व॒यः॒ । सम् । शि॒शी॒त॒ । वाशी॑भिः । याभिः॑ । अ॒मृता॑य । तक्ष॑थ । वि॒द्वांसः॑ । प॒दा । गुह्या॑नि । क॒र्त॒न॒ । येन॑ । दे॒वासः॑ । अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒न॒शुः ॥ १० ॥

हे कवयोमेधाविनः त्वष्टुर्मम शिष्याः ऋभवः सतः सन्तइत्यर्थः प्रशस्तायूयं नूनमिदानीं संशिशीत अत्यर्थं तीक्ष्णीकुरुत वाशीः याभिर्वाशीभिः पात्राण्यमृताय सोमाय तत्पानायेत्यर्थः यद्वा युष्माकममृतत्वाय तदर्थं तक्षथ संपादयथ हे कवयोविद्वांसोयूयं गुह्यानि गोपनीयानि पदा पदानि वासस्थानानि कर्तन कुरुत । येन स्थानकरणेन देवासोदेवायूयममृतत्वं आनशुः प्राप्ताः । एवं स्वशिष्यानाह ॥ १० ॥

१०. मेधावियो, जिन कुठारों से अमृत-पान के लिए (अमर होने के लिए) पात्र बनाया करते हो, उन्हें भली भाँति तेज करो। विद्वानो, तुम ऐसा गोपनीय वास-स्थान बनाओ, जिससे देव अमर हुए थे।

गर्भं॒योषा॒मद॑धुर्व॒त्समा॒सन्य॑पी॒च्येन॒मन॑सो॒तजि॒ह्वया॑ ।
सवि॒श्वाहा॑सु॒मना॑यो॒ग्याअ॒भिसि॑षा॒सनि॑र्वनतेका॒रइज्जिति॑म् ॥ ११॥१४॥

गर्भ॑म् । योषा॑म् । अद॑धुः । व॒त्सम् । आ॒सनि॑ । अ॒पी॒च्येन॑ । मन॑सा ।
उ॒त । जि॒ह्वया॑ । सः । वि॒श्वाहा॑ । सु॒ऽमना॑ः । यो॒ग्याः । अ॒भि ।
सि॒सा॒सनि॑ः । व॒न॒ते॒ । का॒रः । इत् । जिति॑म् ॥ ११ ॥ १४ ॥

ते ऋभवोगर्भे मृतायागोर्मध्ये ग्राहके चर्मणि वा मृतायागोः संबन्धिनि योषां कांचिद्गां अदधुः धारितवन्तः। निश्चर्मणोगामरिणीतधीतिभिरितिउक्तं ।तथा आसनि मृतायाआस्ये वत्समदधुः। केन साधनेन अपीच्येन मनसा देवत्वमाकांक्षता।उतापिच जिह्वया सादृश्यमधानीयं निर्देशः जिह्वावदायतया वाश्येत्यर्थः यद्वा मनसापिच जिह्वया युक्तां योषामिति संबन्धः सिषासनिः संभजनशीलः सऋभुसन्घः विश्वाहा सर्वेष्वप्यहःसु सर्वदा योग्याः स्वोचिताः सुमनाः । स्तुतीरभिवनते आभिमुख्येन संभजते । सच संघोजितिं शत्रुजयं कारइव कर्तेव शत्रुजयकर्तैव ॥ ११ ॥

११. मृत गायों में से एक गाय को ऋभुओं ने रक्खा और उसके मुख में एक बछड़ा भी रक्खा। उनकी इच्छा देवता बनने की थी। इस कार्य को सम्पन्न करने का उपाय उनका कुठार है। प्रतिदिन ऋभुगण अपने योग्य उत्तमोत्तम स्तोत्र ग्रहण करते हैं। वे अवश्य शत्रुजयकर्त्ता हैं।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४.॥

तांसुवइति षळृचं द्वादशं सूक्तं वामदेवगोत्रस्य बृहदुक्थस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रान्तं—तांसुषट्बृहदुक्थोवामदेव्यइति । समूळ्हस्य दशरात्रस्य द्वितीये छन्दोमे एतत्सूक्तं सूत्रितंच—अपूर्व्यापुरुतमानि तांसुतेकीर्तिंमहांइन्द्रेति । महाव्रते निष्केवल्ये एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—तांसुतेकीर्तिंमघवन्महित्वाभूयइद्वावृधेवीर्यायेति ।

---

१ ऋ० सं० २. ३. ५.।

तत्र प्रथमा–

तांसुतेकीर्तिंमघवन्महित्वायत्त्वांभीतेरोदसीअह्वयेताम् ।
प्रावोदेवाँआतिरोदासमोजःप्रजायैत्वस्यैयदशिक्षइन्द्र ॥ १ ॥

ताम् । सु । ते । कीर्तिम् । मघऽवन् । महिऽत्वा । यत् । त्वा ।
भीते इति । रोदसी इति । अह्वयेताम् । प्र । आवः । देवान् ।
आ । अतिरः । दासम् । ओजः । प्रऽजायै । त्वस्यै । यत् ।
अशिक्षः । इन्द्र ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् ते तव संबन्धिनीं महित्वा महत्वेनागतां कीर्तिं सुसुष्ठु कीर्तयामीति शेषः । किंच यद्यदा त्वा त्वां प्रति भीते असुरैर्भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्यौ अह्वयेतां आगच्छेत्यब्रूतां तदानीं देवान् प्रावः प्रारक्षः । तथा दासं देवानामुपक्षयकर्तारं असुरं आतिरः व्यनाशयः असुरान् हत्वा देवानां रक्षणेन द्यावापृथिव्योर्भारं पर्यहरः इति यदस्ति किंचित् त्वस्यै एकस्यै प्रजायै यजमानरूपायै ओजः तद्बलं अशिक्षः प्रायच्छः तांतां कीर्तिं कीर्तयामीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. धनी इन्द्र, तुम्हारी महती कीर्ति का मैं वर्णन करता हूँ जिस समय द्यावापृथिवी ने डरकर तुम्हें बुलाया, उस समय तुमने देवों की रक्षा की, दस्युबल का संहार किया और यजमान को बल प्रदान किया।

अथ द्वितीया–

यदचरस्तन्वावावृधानोबलानीन्द्रप्रब्रुवाणोजनेषु ।
मायेत्सातेयानियुद्धान्याहुर्नाद्यशत्रुंननुपुराविवित्से ॥ २ ॥

यत् । अचरः । तन्वा । ववृधानः । बलानि । इन्द्र । प्रऽब्रुवाणः ।
जनेषु । माया । इत् । सा । ते । यानि । युद्धानि । आहुः ।
न । अद्य । शत्रुम् । ननु । पुरा । विवित्से ॥ २ ॥

हे इन्द्र तन्वा शरीरेण स्तोत्रेण वा वावृधानोवर्धमानोजनेषुप्राणिषु बलानि प्रब्रुवाणः वृत्रवधादिरूपाणि सामर्थ्यानि प्रकर्षेण कथयन् अचरः संग्रामं कृतवानिति यदस्ति ते तव

सागतिः मायेव मायैव वृथेत्यर्थः। किंच यानि युद्धानि शत्रुविषयाणि आहुः ब्रुवते पुराविद ऋषयः तान्यपि मायैव। कुतइत्याह अद्य इदानीं शत्रुं हन्तव्यं न विवित्से न लभसे अद्यमाभूत्पूर्वं हतवानस्मीति ब्रूषे तदपि नेत्याह नन्विति प्रश्ने। किं पुरा शत्रुं अलभथाः तदपि नेत्यर्थः ॥२॥

२. इन्द्र, तुमने अपने शरीर को बढ़ाकर और अपने सारे कार्यों की घोषणा कर जिन सब बलसाध्य व्यापारों को सम्पन्न किया, वे सब माया मात्र हैं; तुम्हारे सारे युद्ध में माया भर है। इस समय तो तुम्हारा कोई भी शत्रु नहीं है। क्या पहले था? यह भी सम्भव नहीं।

कउनुतेमहिमनःसमस्यास्मत्पूर्वऋषयोन्तमापुः।
यन्मातरंचपितरंचसाकमजनयथास्तन्वः१ःस्वायाः ॥ ३ ॥

के। ऊँ इति। नु। ते। महिमनः। समस्य। अस्मत्। पूर्वे।
ऋषयः। अन्तम्। आपुः। यत्। मातरम्। च। पितरम्।
च। साकम्। अजनयथाः। तन्वः। स्वायाः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र ते तव महिमनः महिम्नः समस्य सर्वस्यापि अन्तं पारं अस्मत् अस्मत्तः पूर्वे ऋषयः के आपुः प्राप्नुवन् न केपीत्यर्थः। यद्यपि महत्वं प्रख्यापयन्ति तथापि न कार्त्स्न्येनेति। तत्र कारणमाह—यत् यस्मात् मातरं च पितरं च। द्यौर्वः पितापृथ्वीमातेतिहिश्रुतं। अतोद्यावापृथिव्यावित्यर्थः ते उभे अपि साकं सहैवस्वायास्तन्वः स्वकीयाच्छरीरात् अजनयथाः उदपादयः अतोनापुरितिसंबन्धः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, हमसे पहले किसी ऋषि ने तुम्हारी अखिल महिमा का अन्त पाया था। तुमने अपने ही शरीर से अपने माता-पिता को (द्यावापृथिवी को) एक साथ उत्पन्न किया था।

अथ चतुर्थी—

चत्वारितेअसुर्याणिनामादाभ्यानिमहिषस्यसन्ति।
त्वमङ्गतानिविश्वानिवित्सेयेभिःकर्माणिमघवञ्चकर्थ ॥ ४ ॥

चत्वारि। ते। असुर्याणि। नाम। अदाभ्यानि। महिषस्य।
सन्ति। त्वम्। अङ्ग। तानि। विश्वानि। वित्से। येभिः।
कर्माणि। मघऽवन्। चकर्थ ॥ ४ ॥

---

१ ऋ० सं० २.५.१५।

हे इन्द्र महिषस्य महतः पूज्यस्य ते तव चत्वारि असुर्याणि असुरविघातीनि अदाभ्यानि अन्यैरहिंस्यानि उत्तरसूक्तेऽउपान्त्यवर्जितेषु दूरेतन्नामेत्यादिषु चतुर्मंत्रेषु प्रतिपादितानि यानि नाम नामकानि शरीराणि सन्ति हे अंग सखे त्वं तानि विश्वानि सर्वाणि वित्से वेत्सि जानासि येभिर्नामभिः कर्माणि वृत्रवधादिरूपाणि चकर्थ कुरुषे हे मघवन् तानि वेत्सीति ॥ ४ ॥

४. तुम महान् हो। तुम्हारे चार असुर-घातक और अहिंसनीय शरीर हैं। धनी इन्द्र, उन्हीं शरीरों से तुम अपने बड़े कार्यों को करते हो।

त्वंविश्वादधिषेकेवलानियान्याविर्याचगुहावसूनि ।
काममिन्मेमघवन्माविताीरीस्त्वमाज्ञातात्वमिन्द्रासिदाता ॥ ५ ॥

त्वम् । विश्वा । दधिषे । केवलानि । यानि । आविः । या । च ।
गुहा । वसूनि । कामम् । इत् । मे । मघऽवन् । मा । वि ।
तारीः । त्वम् । आऽज्ञाता । त्वम् । इन्द्र । असि । दाता ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि केवलानि अन्येषामसाधारणानि वसूनि धनानि दधिषे धारयसि । विश्वानीत्युक्तं कथं विश्वत्वमित्यतआह यान्याविः आविर्भूतानि सर्वैः प्रसिद्धानि वसूनि निवासयोग्यानि धनानि सन्ति या च गुहा गुहायां निगूढप्रदेशे वर्तमानानि वसूनि सन्ति तानि विश्वानि दधिषइति । यस्मादेवं तस्मात् मे मम कामं कांक्षितं हे मघवन् धनवन्निन्द्र माविताीरीः माहिंसीः इत् पूरणे । अपितु वर्धयेति शेषः । हे इन्द्र त्वं आज्ञातासि प्रापयितास्यभिलषितं धनं । तथा हे इन्द्र त्वं दातासि ॥ ५ ॥

५. प्रकट और छिपी हुई—दोनों तरह की सम्पत्तियों को तुम अधिकार में करते हो। इन्द्र, मेरी अभिलाषा पूरी करो। तुम स्वयं दान करने की आज्ञा करते हो और स्वयं दान देते हो।

अथ षष्ठी—

योअदधाज्ज्योतिषिज्योतिरन्तर्योअसृजन्मधुनासंमधूनि ।
अधप्रियंशूषमिन्द्रायमन्मब्रह्मकृतोबृहदुक्थादवाचि ॥ ६ ॥ १५ ॥

यः । अदधात् । ज्योतिषि । ज्योतिः । अन्तः । यः । असृजत् ।
मधुना । सम् । मधूनि । अध । प्रियम् । शूषम् । इन्द्राय ।
मन्म । ब्रह्मऽकृतः । बृहत्ऽउक्थात् । अवाचि ॥ ६ ॥ १५ ॥

यइन्द्रोज्योतिषि ज्योतिष्मति आदित्यादिके तेजस्यन्तः ज्योतिस्तेजः अदधाद्धारितवान् यदा-दित्यादिषु तेजोस्ति तदिन्द्रकृतमित्यर्थः यश्च मधुना मधुरेण रसेन निमित्तेन मधूनि सोमानि मधुरद्रव्याणि समसृजत् समयोजयत्। यद्वा मधुनाअत्र मधुशब्देन सर्वैः सेव्यमानआदित्यउच्यते तेन सह मधून्युदकानि समसृजत्। अथ संप्रति तस्माइन्द्राय प्रियं प्रियजनकं शूषं बलं शत्रूणां शोषकत्वात् बलकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं ब्रह्मकृतोमन्त्रकृतोबृहदुक्थात् प्रभूतशस्त्रयुक्तां-देवन्नामकादृषेर्मत्तोवाचि उक्तमभूत् ॥ ६ ॥

६. जिन्होंने ज्योतिर्मय पदार्थों में ज्योति स्थापित की है और जिन्होंने मधु देकर सोमरस आदि मधुर वस्तुओं की सृष्टि की है, उनके लिए बृहदुक्थ मंत्रों के कर्त्ता ऋषि ने प्रिय और बलकर स्तोत्र किया था।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

दूरेतदित्यष्टर्चं त्रयोदशं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत्। दूरइत्यनुक्रान्तं। गतः सूक्तविनियोगः।

दूरेतन्नामगुह्यंपराचैर्यत्त्वाभीतेअह्वयेतांवयोधै।
उदस्तभ्नाःपृथिवींद्यामभीकेभ्रातुःपुत्रान्मघवन्तित्विषाणः ॥ १॥

दूरे। तत्। नाम। गुह्यम्। पराचैः। यत्। त्वा। भीते इति।
अह्वयेताम्। वयःऽधै। उत्। अस्तभ्नाः। पृथिवीम्। द्याम्।
अभीके। भ्रातुः। पुत्रान्। मघऽवन्। तित्विषाणः ॥ १ ॥

अनया चत्वारितेअसुर्याणि नामेत्युक्तस्य आद्यंनाम स्तूयते हे इन्द्र ते तव तद्वक्ष्यमाणं नाम सर्वेषां नामकं शरीरं पराचैः पराङ्मुखैर्मनुष्याणामित्यर्थः गुह्यं गोपनीयं अप्रकाशितं सत् दूरे इतोविप्रकृष्टे दूरदेशे वर्तते इतिशेषः यद्यदा त्वा त्वां रोदसी द्यावापृथिव्यौ भीते सत्यौ अह्वयेतां। किमर्थं वयोधै अन्नस्य निधानार्थं जगतोन्नसाधनायेत्यर्थः तदानीं तेन शरीरेण अभीके अन्तिकनामैतत् तव समीपएव पृथिवीं द्यां च उत् ऊर्ध्वं परस्परवियुक्तं यथा भवति तथा अस्तभ्नाः स्तंभितवानसि। किं कुर्वन् हे मघवन् इन्द्र भ्रातुः पर्जन्यस्य पुत्रान् पुत्रस्था-नीयान् उदकसंस्त्यायान् तित्विषाणः दीपयन्निति विद्युद्रूपमिन्द्रमाह विद्युद्रूपेन्द्रइतिवाजसने-यकं। यद्वा पर्जन्यरूपमाह तदानीं वायुरस्येन्द्रस्य भ्रातावगंतव्यः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारा शरीर दूर है। पराङ्मुख होकर मनुष्य उसको छिपाते हैं। जिस समय द्यावापृथिवी उसको अन्न के लिए बुलाते हैं, उस समय तुम अपने पास की मेघराशि को प्रदीप्त करते हो और पृथिवी से आकाश को ऊपर पकड़ रखते हो।

अथ द्वितीया–

महत्तन्नामगुह्यंपुरुस्पृग्येनभूतंजनयोयेनभव्यम् ।
प्रत्नंजातंज्योतिर्यदस्यप्रियंप्रियाःसमविशन्तपञ्च ॥ २ ॥

महत् । तत् । नाम । गुह्यम् । पुरुऽस्पृक् । येन । भूतम् । जनयः ।
येन । भव्यम् । प्रत्नम् । जातम् । ज्योतिः । यत् । अस्य ।
प्रियम् । प्रियाः । सम् । अविशन्त । पञ्च ॥ २ ॥

हे इन्द्र तव तद्गुह्यं गोपनीयं अन्यैरविज्ञातं पुरुस्पृक् बहुभिर्वृष्ट्यार्थिभिः स्पृहणीयं आकाशात्मकं नाम शरीरं महद् अत्यंतं प्रवृद्धं येन नाम्ना भूतं भव्यं च सर्वं जनयः उत्पादितवानसि भूतभव्योभयान्वयाय येनेत्यस्यावृत्तिः आकाशात्मकाद्धि परमेश्वरस्वरूपाद् भूतभव्यात्मकंजगदुत्पद्यते । आकाशाद्वायुरित्यादिश्रुतेः । किंच प्रत्नं पुराणं पूर्वकालीनं यज्ज्योतिः द्योतमानं आदित्याख्यमुदकाख्यं वा अस्येन्द्रस्य प्रियं प्रियभूतं तत्वं जातमुत्पन्नं तत्तत्वं प्रियाः प्रीयमाणाः पञ्च पञ्चजनाइतिविशेषः भीमइति वदेकदेशलक्षणा। निषादपंचमाश्चत्वारोवर्णाः समविशन्त संविशन्ते स्वनिर्वाहार्थं भजन्तइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. तुम्हारा विस्तृत स्थानों में व्याप्त गुह्य शरीर (अन्तरिक्ष) अत्यन्त प्रकाण्ड है। उससे तुमने भूत और भविष्य को उत्पन्न किया है। जिन ज्योतिर्मय वस्तुओं को उत्पन्न करने की इच्छा हुई, उससे सब प्राचीन वस्तुएं उत्पन्न हुईं; उससे पञ्चजन (चारों वर्ण और निषाद) प्रसन्न हुए।

अथ तृतीया–

आरोदसीअपृणादोतमध्यंपञ्चदेवाँऋतुशःसप्तसप्त ।
चतुस्त्रिंशतापुरुधाविचष्टेसरूपेणज्योतिषाविव्रतेन ॥ ३ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणात् । आ । उत । मध्यम् । पञ्च । देवान् ।
ऋतुऽशः । सप्तऽसप्त । चतुःऽत्रिंशता । पुरुधा । वि ।
चष्टे । सऽरूपेण । ज्योतिषा । विऽव्रतेन ॥ ३ ॥

अयमिन्द्रःसूर्यात्मकः आत्मीयेन शरीरेण तेजसा वा रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ सर्वतः अपृणात् पूरयति उतापिच मध्यं द्युभूम्यपेक्षया मध्यमभूतं अन्तरिक्षं आअपृणादिति वर्तते तदपि स्वशरीरेण तेजसा वा पूरयति । किंच पंचदेवान् देवमनुष्यपितृसुररक्षःसंज्ञकान्

तथासप्त द्विरुक्त्या सप्तसंख्याकानि तत्वानि लोके यानि सन्ति तानि परिगृह्यन्ते कानि तानीति सप्तमरुद्गणान् सप्तादित्यरश्मीन् सप्तलोकान् अन्यानपि सप्तसंख्योपेतान् ऋतुशः काले-काले चतुस्त्रिंशता चतुस्त्रिंशत्संख्याकदेवगणेन पुरुधा बहुप्रकारं विचष्टे विपश्यति सर्वदेक्षते अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याः प्रजापतिश्चवषट्कारश्च विराट्चेति चतुस्त्रिंशद्देवाः। केनेति तदुच्यते—सरूपेण समानरूपेण ज्योतिषा प्रकाशकेन विव्रतेन विविधेन कर्मणा ॥ ३ ॥

३. इन्द्र (सूर्यात्मक) ने अपने शरीर (वा तेज) से द्युलोक, भूलोक और अन्तरिक्ष को पूर्ण किया। इन्द्र, समय-समय पर पांच जातियों (देव, मनुष्य, पितर, असुर और राक्षस) और सात तत्त्वों (सात मरुद्गण, सात सूर्य-किरण, सात लोक आदि) को, अपने प्रदीप्त नानाविध कार्यों के द्वारा, धारण करते हो। वह सब कार्य एक ही भाव से चलते हैं। इस संबंध में मेरे तीस देवता (आठ वसु, एकादश रुद्र, द्वादश आदित्य, प्रजापति, वषट्कार और विराट्) इन्द्र को सहायता करते हैं।

यदुषऔच्छःप्रथमाविभानामजनयोयेनपुष्टस्यपुष्टम्।
यत्तेजामित्वमवरंपरस्यामहन्महत्याअसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

यत्। उषः। औच्छः। प्रथमा। विऽभानाम्। अजनयः। येन।
पुष्टस्य। पुष्टम्। यत्। ते। जामिऽत्वम्। अवरम्। परस्याः।
महत्। महत्याः। असुरऽत्वम्। एकम् ॥ ४ ॥

अत्रप्रसंगात् सूर्यात्मकेन्द्रसंबंधिनी उषाः स्तूयते हे उषः उषोदेवते विभानां विभासकानां ग्रहनक्षत्रादीनां प्रथमा प्रथमभूता सती औच्छः विभातमकरोः अग्रेत्वुषसः प्रादुर्भवन्ति पश्चात् अन्यानि तेजांसि येन च तेजसा पुष्टस्य पोषयुक्तस्यापि पदार्थस्य मध्ये पुष्टं अतिशयेन पोषयुक्तमादित्यं अजनयः उदपादयः। यत् यच्च ते तव जामित्वं बान्धवं अवरं अर्वाङ्मुखं अस्मदभिमुखमित्यर्थः कीदृश्यास्ते तवेतिपरस्याः उपरि स्थितायाइत्यर्थः तदिदं महत्यास्तव महत् अतिप्रवृद्धं एकं असाधारणं एकमेव वा असुरत्वं प्रकृष्टबलवत्वं तव बलेन कृतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. उषा, नक्षत्र आदि आलोकधारी पदार्थों में तुमने सबसे पहले आलोक दिया है। जो पुष्ट है, उसको तुमने और भी पुष्ट किया है। तुम ऊपर रहती हो; किन्तु निम्नस्थ मनुष्यों के साथ तुम्हारा बन्धुत्व है। यह तुम्हारा महत्त्व और एक ही प्रकृष्ट-बलत्व है।

महानवे निष्केवल्ये विधुंदद्राणमित्येषा। सूत्रितंच—आयासर्वाङ्गुपयन्धुरेष्ठाविधुंदद्राणमिति।

विधुंदद्राणंसमनेबहूनांयुवानंसन्तंपलितोजगार।
देवस्यपश्यकाव्यंमहित्वाद्यामगारसह्यःसमान ॥ ५ ॥ १६ ॥

विऽधुम् । दद्राणम् । समने । बहूनाम् । युवानम् । सन्तम् ।
पलितः । जगार । देवस्य । पश्य । काव्यम् । महिऽत्वा ।
अद्य । ममार । सः । ह्यः । सम् । आन ॥ ५ ॥ १६ ॥

अनया कालात्मकइन्द्रः स्तूयते—विधुं विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारं विपूर्वोदधातिः करोत्यर्थे। तथा समने अननमनः प्राणनं सम्यगननोपेतं संग्रामेबहूनां शत्रूणांदद्राणं द्रावकं ईदृक्सामर्थ्योपेतं युवानं सन्तं पुरुषं पलितोजरावशाच्छुक्लकेशः पुमान् जगार निगिरतीन्द्राज्ञया एवमुक्तलक्षणं देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य महित्वा महत्वेनोपेतं काव्यं सामर्थ्यं पश्य पश्यत हे जनाः। तथा जरसा प्राप्तोद्यममार म्रियते सह्यः परेद्युः समान सम्यक् चेष्टते पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः। तदेवं चत्वारिनामानि शरीराण्युक्तानि ॥ ५ ॥

५. जिस समय (कालात्मक) इन्द्र युवा रहते हैं, उस समय सब कार्य करते हैं; उन द्रावक के भय से युद्ध में कितने ही शत्रु भागते हैं; परन्तु अनेक कालों का वृद्ध काल उनका ग्रास कर लेता है। उनकी महत्त्वजनक क्षमता देखिए कि, वे कल जीवित थे, आज मर गये।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

शाक्मनाशाकोअरुणःसुपर्णआयोमहःशूरःसनादनीळः।
यच्चिकेतसत्यमित्तन्नमोघंवसुस्पार्हमुतजेतोतदाता ॥ ६ ॥

शाक्मना । शाकः । अरुणः । सुऽपर्णः । आ । यः । महः ।
शूरः । सनात् । अनीळः । यत् । चिकेत । सत्यम् । इत् । तत् ।
न । मोघम् । वसु । स्पार्हम् । उत । जेता । उत । दाता ॥ ६ ॥

शाक्मना शक्मैव शाक्म शाक्मना बलेन शाकः शक्तः स्वशक्त्यैव सर्वं कर्तुं शक्तइत्यर्थः नहीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्तीन्द्रत्वादेव अरुणः अरुणवर्णः सुपर्णः कश्चित् शोभनपर्णः पक्षी आगच्छतीत्यध्याहारः उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः योमहोमहान् शूरोविक्रान्तः सनात् पुराणः अनीळः अनीडः नीडस्याकर्ता नहीन्द्रोग्निवत् कुत्रचिदपि यज्ञेनिकेतनं करोति एवं सुपर्णरूपकेणेन्द्रमाह सपक्षीन्द्रोयच्चिकेत कर्तव्यत्वेन जानाति तत्सत्यमित् सत्यमेव नतु मोघं व्यर्थं भवति। सस्पार्हं स्पृहणीयं वसु उत जेता जयति शत्रुभ्यः सकाशात्। उतापिच दाता प्रयच्छति च स्तोतृभ्यः। नलोकाव्ययेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

६. एक सुन्दर पक्षी (इन्द्रात्मक) आ रहा है। उसका बल अद्भुत है—सर्व-समर्थ है। वह महान्, विक्रान्त, प्राचीन और बिना घोंसले का है। वह जो करना चाहता है, वह अवश्य ही हो जाता है। वह अभिलषणीय सम्पत्ति को जीतता और उसे स्तोताओं को दे डालता है।

अथ सप्तमी—

ऐभिर्ददे वृष्ण्या पौंस्यानि येभिरौक्षद्वृत्रहत्याय वज्री ।
ये कर्मणः क्रियमाणस्य मह्न ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ ७ ॥

आ । एभिः । ददे । वृष्ण्या । पौंस्यानि । येभिः । औक्षत् ।
वृत्रऽहत्याय । वज्री । ये । कर्मणः । क्रियमाणस्य ।
मह्ना । ऋतेऽकर्मम् । उत्ऽअजायन्त । देवाः ॥ ७ ॥

इन्द्र एभिर्मरुद्भिः सह वृष्ण्या वृष्ण्यानि वर्षकाणि पौंस्यानि बलानि आददे आदत्ते । येभिर्मरुद्भिः सहितो वृत्रहत्याय प्राण्युपकारकवृष्ट्यावरकत्वाद्वृत्रः पापं तस्य हत्याय हननाय मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः । तदर्थं वज्री वज्रवानिन्द्रः औक्षत् वर्षति ये च मरुतो देवाः मह्ना महतेन्द्रेण क्रियमाणस्य कर्मणः वृष्टिप्रदानलक्षणस्य साहाय्यार्थं ऋतेकर्मं वृष्टिप्रदानकर्म प्रति उदजायन्त उन्मुखा जायन्ते स्वयमेव तैरेभिराददइति समन्वयः ॥ ७ ॥

७. वज्रधर इन्द्र ने मरुतों के साथ वर्षक बल को प्राप्त किया। मरुतों के साथ इन्द्र ने वृष्टि बरसाई और वृत्र का वध करके पृथिवी को अभिषिक्त किया। महान् इन्द्र, जिस समय वे कार्य करते हैं, उस समय स्वयं मरुद्गण वृष्टि की उत्पत्ति के कार्य में लग जाते हैं।

युजा कर्माणि जनयन्विश्वौजा अशस्तिहा विश्वमनास्तुराषाट् ।
पीत्वी सोमस्य दिव आ वृधानः शूरो निर्युधाधमद्दस्यून् ॥ ८ ॥ १७ ॥

युजा । कर्माणि । जनयन् । विश्वऽओजाः । अशस्तिऽहा ।
विश्वऽमनाः । तुराषाट् । पीत्वी । सोमस्य । दिवः । आ ।
वृधानः । शूरः । निः । युधा । अधमत् । दस्यून् ॥ ८ ॥ १७ ॥

स इन्द्रो युजा मरुतां सहायेन कर्माणि प्रवर्षणादीनि जनयन् उत्पादयन् विश्वौजाः व्याप्तबलः अशस्तिहा रक्षोहा विश्वमनाव्याप्तमनाः अत्यन्तं मनस्वी तुराषाट् तूर्णमभिभविता शत्रूणां एवं महानुभाव इन्द्रः दिवः द्युलोकादागत्य सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा वृधानो वर्धमानः शूरः सन् युधा आयुधेन प्रहारेण वा दस्यून् शत्रून् निरधमत् निर्धमति आयुधेनासुरानपबाधत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. मरुतों की सहायता से इन्द्र ये कर्म करते हैं। उनका तेज सर्वगन्ता है। वे राक्षसों को मारते हैं। उनका मन विश्व-व्यापी है। वे क्षिप्रविजयी हैं। इन्द्र ने आकाश से आकर और सोम-पान करके अपने शरीर को बढ़ाया और आयुध से असुरों (दस्युओं) को मारा।

इदन्तइति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तं वामदेवपुत्रोबृहदुक्थऋषिः चतुर्थीपंचमीषष्ठ्योजगत्यः आदितस्तिस्रः सप्तमी च त्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवता । तथाचानुक्रान्तं—इदंते सप्त वैश्वदेवं चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोजगत्यइति । गतः सूक्तविनियोगः । आहवनीये वाय्वादिकारणेनायतनान्निष्क्रम्य शम्यापरासादर्वाचीने देशे दीप्यमाने सति तमग्निमनया पुनरायतने संवपेत् । सूत्रितंच—आहवनीयमवदीप्यमानमर्वाक् शम्यापरासादिदन्तएकंपरऊतएकमिति संवपेदिति ।

सैषा सूक्ते प्रथमा—

इ॒दं त॒ एकं॑ प॒र ऊं॑ त॒ एकं॑ तृ॒तीये॑न॒ ज्योति॑षा॒ सं वि॑शस्व ।
सं॒वेश॑ने त॒न्व१॒॑श्चारु॑रेधि प्रि॒यो दे॒वानां॑ पर॒मे ज॒नित्रे॑ ॥ १ ॥

इ॒दम् । ते॒ । एक॑म् । प॒रः । ऊँ॒ इति॑ । ते॒ । एक॑म् । तृ॒तीये॑न ।
ज्योति॑षा । सम् । वि॒श॒स्व॒ । स॒म्ऽवेश॑ने । त॒न्वः॑ । चारुः॑ ।
ए॒धि॒ । प्रि॒यः । दे॒वाना॑म् । प॒र॒मे । ज॒नित्रे॑ ॥ १ ॥

एतदादिभिः बृहदुक्थोवाजिनं नाम स्वपुत्रं मृतं वदति हे मृतपुत्र ते तव इदं उपरि ज्योतिषेतिवक्ष्यमाणत्वादत्रेदं शब्देन ज्योतिरभिधीयते इदं ज्योतिरग्न्याख्यमेकं एकोंशः अतस्तमग्निं तव देहगताग्न्यंशेन बाह्यमग्निं संविशस्व । संगच्छस्व । तथा परउ अन्योपि ते तव एकं वाय्वंशः तं तव प्राणवाय्वाख्येनांशेन संविशस्व शरीराग्निप्राणवाय्वोर्बाह्याग्निवाय्वोश्चैकत्वादंशत्वमिति भावः । तथा तृतीयेन ज्योतिषा आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना संविशस्व सूर्यगतात्मचैतन्यदेहगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वं । योहं सोसौ योसौ सोहं । सूर्यआत्माजगतइत्यादिश्रुतेरात्मनः सूर्यप्रवेशोयुक्तः तन्वः संवेशने तस्मिन् सूर्ये संविश्यचारुरेधि कल्याणोभव कीदृशस्त्वं प्रियः तेन सह प्रीयमाणः कीदृशि तस्मिन् देवानां परमे उत्तमे जनित्रे जनके । देवानां ह्येतत्परमं जनित्रं यत्सूर्यइति हि श्रुतिः ॥ १ ॥

१. (अपने मृत पुत्र वाजी से ऋषि कहते हैं)—तुम्हारा एक अंश यह अग्नि है। एक अंश यह वायु है। तुम्हारा तीसरा अंश ज्योतिर्मय आत्मा है। इन तीन अंशों के द्वारा तुम अग्नि, वायु और सूर्य में पैठो। अपने शरीर के प्रवेश के समय तुम कल्याण-मूर्त्ति धारण करो और देवों में उन सर्वश्रेष्ठ और पितृस्वरूप सूर्य के भुवन में प्रिय होओ।

---

१ ऋ० सं० १, ८, ७ ।

अथ द्वितीया—

तनूष्टेवाजिन्तन्वं१नयन्तीवाममस्मभ्यंधातुशर्मतुभ्यम् ।
अह्रुतोमहोधरुणायदेवान्दिवीवज्योतिःस्वमामिमीयाः ॥ २ ॥

तनूः । ते । वाजिन् । तन्वम् । नयन्ती । वामम् । अस्मभ्यम् ।
धातु । शर्म । तुभ्यम् । अह्रुतः । महः । धरुणाय । देवान् ।
दिविऽइव । ज्योतिः । स्वम् । आ । मिमीयाः ॥ २ ॥

हेवाजिन् एतन्नामक पुत्र ते तव तन्वं शरीरं नयन्ती स्वशरीरं प्रापयन्ती तनूरियं पृथिवी उभयोरपिपार्थिवत्वात् तवशरीरस्य पृथिवीमाप्तौ सत्यां तस्यास्तव शरीरनयनं युक्तं तादृशी पृथिवी वामं वननीयं धनं अस्मभ्यं धातु दधातु शर्म च सुखं तुभ्यं धातु दधातु सत्वं अह्रुतः अनवपतितः सन् महोमहतोदेवान् तव कारणभूतान् दिवीव ज्योतिः द्युलोके वर्तमानं सूर्यं च इवश्चार्थोनिपातानामनेकार्थत्वात् तं च स्वं तव स्वभूतं आमिमीयाःआविश ॥ २ ॥

२. वाजी, पृथिवी तुम्हारे शरीर को ग्रहण करती है। वे हमारे लिए प्रीतिजनक हों; तुम्हारा भी कल्याण करें तुम स्थान-भ्रष्ट न होकर, ज्योति धारण करने के लिए, देवों और आकाशस्थ सूर्य के साथ अपनी आत्मा को मिला दो।

वाज्यसिवाजिनेनासुवेनीःसुवितःस्तोमंसुवितोदिवंगाः ।
सुवितोधर्मंप्रथमानुसत्यासुवितोदेवान्सुवितोनुपत्म ॥ ३ ॥

वाजी । असि । वाजिनेन । सुऽवेनीः । सुवितः । स्तोमम् । सुवितः ।
दिवम् । गाः । सुवितः । धर्म । प्रथमा । अनु । सत्या ।
सुवितः । देवान् । सुवितः । अनु । पत्म ॥ ३ ॥

हेपुत्र त्वं वाजिनेनान्नरसेन बलेन वा वाज्यसि तद्वान् भवसि कीदृशस्त्वं सुवेनीःसुष्ठु कान्तः वीगत्यादिषु । तादृशस्त्वं सुवितः सुष्ठु प्रेरितः स्तोमं पूर्वं त्वया कृतं स्तोत्रं तदभिमानि देवं अनुगाः अन्वगाः गच्छ तथासुवितोदिवंगाः तथासुवितोधर्मः त्वया संपादितानि धर्माण्यनु गच्छ । कीदृशानि प्रथमा मुख्यानि सत्या सत्यफलानि तथा सुवितोदेवान् इन्द्रादीन् तथा सुवितः पत्म पतत् ज्योरादित्याख्यमनुगाः ॥३ ॥

३. पुत्र, तुम बल से बली और सुन्दर हो। जिस प्रकार तुमने उत्तम स्तोत्र किया था, उसी प्रकार उत्तम स्वर्ग में जाओ। उत्तम धर्म का तुमने अनुष्ठान किया है; इसलिए उत्तम फल पाओ। उत्तम देवता और उत्तम सूर्य के साथ मिलो ।

अथ चतुर्थी—

महिम्नएषांपितरश्चनेशिरेदेवादेवेष्वदधुरपिक्रतुम् ।
समविव्यचुरुतयान्यत्विषुरैषांतनूषुनिविविशुःपुनः ॥ ४ ॥

महिम्नः । एषाम् । पितरः । चन । ईशिरे । देवाः । देवेषु ।
अदधुः । अपि । क्रतुम् । सम् । अविव्यचुः । उत । यानि ।
अत्विषुः । आ । एषाम् । तनूषु । नि । विविशुः । पुनरिति ॥ ४ ॥

पितरश्चन अस्मत्पितरोप्यंगिरसः एषां देवानां महिम्नोमहत्त्वस्य ईशिरे ईश्वराअभवन् ते देवाअपि देवत्वं प्राप्ताअंगिरसोदेवेष्विन्द्रादिषु क्रतुं संकल्पमदधुः धृतवन्तः उतापिच यानि तेजांसि अत्विषुः दीप्यन्ते तानि समविव्यचुः संगतानिआसन् एषां देवानां तनूषु शरीरेषु पुनर्निविविशुः निविशन्ति पितरोंगिरसः अतस्त्वमपि तथा कुर्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हमारे पितर, देवता के समान, महिमा के अधिकारी हुए हैं। उन्होंने देवत्व प्राप्त करके देवों के साथ क्रिया-कलाप किया है। जो सब ज्योतिर्मय पदार्थ दीप्ति पाते हैं, वे उनके साथ मिल गये हैं; वे देवों के शरीर में पैठ गये हैं।

सहोभिर्विश्वंपरिचक्रमूरजःपूर्वाधामान्यमितामिमानाः ।
तनूषुविश्वाभुवनानियेमिरेप्रासारयन्तपुरुधप्रजाअनु ॥ ५ ॥

सहःऽभिः । विश्वम् । परि । चक्रमुः । रजः । पूर्वा । धामानि ।
अमिताः । मिमानाः । तनूषु । विश्वा । भुवना । नि । येमिरे ।
प्र । असारयन्त । पुरुध । प्रऽजाः । अनु ॥ ५ ॥

मदीयाः पितरः सहोभिर्बलैः स्वीयैः विश्वं सर्वं रजोलोकं लोकारजांस्युच्यन्तइतिनिरुक्तं पूर्वा पूर्वाणि धामानि स्थानानि अमिता अन्यैरमितानि मिमानाः परिच्छिन्दन्तः परिचक्रमुः पर्यक्रामन् किं तथाकुर्वन्तोविश्वा सर्वाणि भुवना भूतजातानि येमिरे नियमितवन्तः किंच पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं प्रजाअनुज्योतींष्युदकानि वा प्रासारयन्त प्रसारितवन्तः अस्मत्पितरः पूर्वेंगिरसः स्वसामर्थ्येन सर्वं लोकं व्याप्य पुरातनानि ग्रहनक्षत्रादीनि परिच्छिद्य सर्वभूतानि नियम्य प्रजाअनूदकानि तेजांसि वा प्रसारितवन्तइत्यर्थः अतस्त्वमप्येवं कुर्विति भावः ॥ ५ ॥

५. अपनी शक्ति से वे पितर सारे ब्रह्माण्ड को घूम चुके हैं। जिन सब प्राचीन भुवनों में कोई नहीं जाता, वे वहाँ गये हैं। अपने शरीर से उन्होंने सारे भुवनों को आयत्त कर लिया है। प्रजावृन्द के प्रति नाना प्रकार से अपना प्रभाव विस्तारित किया है।

अथ षष्ठी—

द्विधा सूनवोऽसुरं स्वर्विदमास्थापयन्तृतीयेन कर्मणा ।
स्वां प्रजां पितरः पित्र्यं सह आवरेष्वदधुस्तन्तुमाततम् ॥ ६ ॥

द्विधा । सूनवः । असुरम् । स्वःऽविदम् । आ । अस्थापयन्त ।
तृतीयेन । कर्मणा । स्वाम् । प्रऽजाम् । पितरः । पित्र्यम् । सहः ।
आ । अवरेषु । अदधुः । तन्तुम् । आऽततम् ॥ ६ ॥

सूनवआदित्यस्य पुत्रादेवाअंगिरसः देवानां सेवत्सरमंजनित्रं यत्सूर्यइति प्रदर्शितत्वादादित्यसूनवइति गम्यते । असुरं बलवन्तं स्वर्विदं सर्वज्ञं स्वर्गस्य लंभकं वा आदित्यं तृतीयेन कर्मणा प्रजोत्पादनाख्येन । ब्रह्मचर्येणर्षिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइतिश्रुतेः । प्रजोत्पादनस्य तृतीयकर्मत्वं । तेनादित्यं द्विधा आस्थापयन्त द्विप्रकरमास्थापयन्ति उदितं चास्तमितं च कुर्वन्ति । उद्वाभं चनिग्राभंचब्रह्मदेवाअवीवृधन्निति मन्त्रस्यब्राह्मणे असौवाआदित्यउद्यन्नुद्वाभएषनिम्रोचन्निग्राभइतिश्रुतत्वाद्देवानामादित्यस्य द्विस्थापनमुदयास्तमयकरणमितिगम्यते । किंच पितरोमदीयाअंगिरसः स्वां प्रजामुत्पाद्येतिशेषः पित्र्यं सहः पितुरादित्यस्यसंबंधिनं अपराभिभवक्षमं बलं अवरेष्वादधुः निकृष्टेषु स्वप्रजाभूतेषु मनुष्येषु स्थापितवन्तः यथा पित्र्यं धनं सम्यक् परिरक्ष्य स्वपुत्रेभ्यः प्रयच्छन्ति तद्वत् पितुरादित्यस्य प्रकाशादिबलं मनुष्येषुन्यदधुरित्यर्थः । किंच तन्तुं प्रजां आततं विततं कृतवंतइतिशेषः पुत्रपौत्रादिरूपेणानवच्छिन्नां प्रजामित्यर्थः अयं ह्याततंतन्तुर्यत्प्रजेतिब्राह्मणं । प्रजातन्तुंमाव्यवच्छेत्सीरितिच । तन्तुंतन्वन्नित्यस्यब्राह्मणं प्रजावैतन्तुरिति ॥ ६ ॥

६. सूर्य के पुत्र-रूप देवों ने तृतीय कार्य (पुत्रोत्पत्ति-रूप) के द्वारा स्वर्गज्ञाता व सर्वज्ञ और बली सूर्य को दो (प्रातः-सायं) प्रकार से स्थापित किया है। मेरे पितरों ने सन्तानोत्पत्ति करके सन्तानों के शरीर में पैतृक बल स्थापित किया। वे चिरस्थायी वंश रख गये।

अथ सप्तमी—

नावा न क्षोदः प्रदिशः पृथिव्याः स्वस्तिभिरति दुर्गाणि विश्वा ।
स्वां प्रजां बृहदुक्थो महित्वावरेष्वदधादा परेषु ॥ ७ ॥ १८ ॥

---

१ तै० सं० ६. ३. १०. । २ तै० सं० १. १. १३. । ३ तै० सं० ५. ९. ६. ।
४ शिक्षोपनिषत् । ५ ऐ० ब्रा० ३. ११. ।

नावा । न । क्षोदः । प्रऽदिशः । पृथिव्याः । स्वस्तिऽभिः । अति । दुःऽगानि । विश्वा । स्वाम् । प्रऽजाम् । बृहत्ऽउक्थः । महिऽत्वा । आ । अवरेषु । अदधात् । आ । परेषु ७ ॥ १८ ॥

नावा न उदकोत्तरणसाधनेनेव क्षोदः उदकं यथा मनुष्यानावोदकं अतितरन्ति यथा वा स्वस्तिभिःक्षेमैः विश्वा सर्वाणि दुर्गाणि दुःखेनगन्तव्यानि अवितरन्ति तद्वद्बृहदुक्थः स्वां प्रजां वाजिनं मृतं पुत्रं महित्वा स्वमहत्वेन अवरेषु अग्न्यादिषु आदधात कृतवान् तथा परेषु दिव्येषुसूर्यादिषु आ अदधात एवमृषिर्ब्रूते स्वयमेव वा स्वात्मानं परोक्षेणाह ॥ ७ ॥

७. जैसे लोग नौका से जल को पार करते हैं, जैसे स्थल पर पृथिवी की भिन्न दिशा का अतिक्रम करते हैं और जैसे कल्याण के द्वारा सारी विपदाओं से उद्धार होता है, वैसे ही बृहदुक्थ ऋषि ने, अपनी शक्ति से, अपने मृत पुत्र को अग्नि आदि पार्थिव पदार्थों और सूर्य आदि दूरवर्त्ती पदार्थों में मिला दिया।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

माप्रगामेति षळृचं पंचदशं सूक्तं गायत्रं वैश्वदेवं ऐक्ष्वाकोऽसमातिर्नाम राजा तस्य बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्चेति चत्वारः पुरोहिताआसन् तेच गौपायनाः। सच राजा तांस्त्यक्त्वा अन्यौ मायाविनावृषी पुरोहितत्वेनावृणीत ततो बन्ध्वादयः क्रुद्धाः सन्तः इमं राजानमभिचरितवन्तः एतत् ज्ञात्वा मायाविनौ पुरोहितौ एषामन्यतमं सुबन्धुं प्राणैर्वियोजितवन्तौ मृतस्यास्य भ्रातरोबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुरित्येते अविनाशप्राप्तिहेतुभूतमिदंदृष्ट्वा जपन्तिस्म। अतस्तेस्य सूक्तस्य ऋषयः प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनोदेवता। तथाचानुक्रान्तं—अथ ऐक्ष्वाकोराजाऽसमातिर्गौपायनान् बन्ध्वादीन् पुरोहितांस्त्यक्त्वान्यौ मायाविनौ श्रेष्ठतमौ मत्वा पुरोदधे तमितरे क्रुद्धाअभिचेरुरथतौ मायाविनौ सुबन्धोः प्राणानाचिक्षिपतुरथाहास्य भ्रातरस्त्रयोमाप्रगामेतिषट्कं गायत्रं स्वस्त्ययनं जप्त्वेति। अग्निसमीपाद्देशान्तरगमनसमये इदं सूक्तं जप्यं। सूत्रितंच—प्रव्रजेदनवेक्षमाणोमाप्रगामेति सूक्तं जपन्निति। महापितृयज्ञेप्येतदृत्विग्भिर्जप्यं। सूत्रितंच—माप्रगामाग्नेत्वंनइति जपन्तइति। निविदः स्थानातिपत्ताविदं सूक्तं शस्त्वासूक्तान्तरे निविद् प्रक्षेप्या। सूत्रितंच—स्थानं चेन्निविदोतिहरेन्माप्रगामेति पुरस्तात्सूक्तं शस्त्वेति।

तत्र प्रथमा—

माप्रगांमपथोवयंमायज्ञादिन्द्रसोमिनः। मांतस्थुर्नोअरातयः॥१॥

मा । प्र । गाम । पथः । वयम् । मा । यज्ञात् । इन्द्र ।
सोमिनः । मा । अन्तरिति । स्थुः । नः । अरातयः ॥ १ ॥

अनोकाख्याने शाट्यायनकं असमातिं राथमौष्ठं गौपायनाअभ्यगामंस्ते खांडवे सत्र मासताथ हासमातौ राथमौष्ठे किलाताकुली ऊषतुः समायौ तं हस्मानग्नौ निधायौदनं पचतोग्नौ मांसमथासुराअन्नं दग्ध्वेक्ष्वाकवः पराबभूवुः तमसमातिं राथमौष्ठं गौपायनानामाहुतयोभ्यतपन् सोब्रवीदिमौ किलाताकुली इमे वै मागौपायनामाहुतयोभितपन्तीति तावब्रूतां तस्य नाआवामेव भिषजौ स्वः आवां प्रायश्चित्तिरावां तथा करिष्यावोयथा त्वैतानाभितपन्तीति तौ परेत्यसुबन्धोर्गौपायनस्य स्वपतः प्रमत्तस्यासुमाहृत्यान्तःपरिधिंन्यधत्तमित्यादि ॥ तं सुबन्धोरसुमादातुं खांडवादसमातिं प्रतिगच्छन्तोगौपायनावदन्ति हे इन्द्र वयं गौपायनाः पथः समीचीनान्मार्गान् माप्रगाम मापरागच्छाम असमातिगृहमेव गच्छाम माच सोमिनोऽसमातेर्यज्ञावप्रगाम मास्थुः मातिष्ठन्तु नोस्माकमन्तर्मार्गमध्ये अरातयः शत्रवः यद्वा सोमिनः सोमवतोयागान्माप्रगाम ॥ १ ॥

१. इन्द्र, हम सुपथ से कुपथ में न जायें। हम सोमवाले के गृह से दूर न जायें। हमारे बीच शत्रु न आने पावें।

योयज्ञस्यप्रसाधनस्तन्तुर्देवेष्वाततः । तमाहुतंनशीमहि ॥ २ ॥

यः । यज्ञस्य । प्रऽसाधनः । तन्तुः । देवेषु । आऽततः ।
तम् । आऽहुतम् । नशीमहि ॥ २ ॥

योयमग्न्याख्यस्तन्तुराहवनीयादिरूपेण विस्तृतः यज्ञस्य प्रसाधनः प्रकर्षेण साधयिता देवेष्वाततः देवैः स्तोतृभिर्ऋत्विग्भिः विस्तारितोवर्तते वेद्यांतमाहुतंसर्वतोहूयमानं नशीमहि व्याप्नुयाम नशतिर्व्याप्तिकर्मा ॥ २ ॥

२. जिन अग्नि से यज्ञ की सिद्धि होती है और जो, पुत्र-स्वरूप होकर, देवों के पास तक विस्तृत हैं, उन अग्नि का हवन किया जाय और हम उन्हें प्राप्त कर लें।

पिंडपितृयज्ञे मनोन्वाहुवामहे इति तृचेन पिंडाभिमानिनः पितरउपस्थेयाः। सूत्रितंच— मनोन्वाहुवामहइति च तिसृभिरथैनान्प्रवाहयेदिति ।

सैषा तृतीया–

मनोन्वाहुवामहेनाराशंसेनसोमेन । पितॄणांचमन्मभिः ॥ ३ ॥

मनः । नु । आ । हुवामहे । नाराशंसेन । सोमेन ।
पितॄणाम् । च । मन्मऽभिः ॥ ३ ॥

वयं बन्धुश्रुतबन्धादयः मनः सुबन्धोः संवन्धि मायाविभिरपहृतं नु क्षिप्रं आहुवामहे आह्वयामहे। केन साधनेनेति तदुच्यते नाराशंसेन नराशंसचमसगतेन सोमेन नरैः शस्यन्त-इति नराशंसाः पितरः तेषां चमसानां कंपनमेवाह्वानं। तथाविधेन पितॄणां अंगिरसां मन्मभिश्च मननीयैः स्तोत्रैश्च ॥ ३ ॥

३. नराशंस (पितर) के सम्बन्ध के सोम के द्वारा हम मन को बुलाते हैं। पितरों के स्तोत्र के द्वारा मन को बुलाते हैं।

अथ चतुर्थी–

आतेएतुमनःपुनःक्रत्वेदक्षायजीवसे । ज्योक्चसूर्यंदृशे ॥ ४ ॥

आ । ते । एतु । मनः । पुनरिति । क्रत्वे । दक्षाय । जीवसे ।
ज्योक् । च । सूर्यम् । दृशे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो ते मनः पुनरेतु अभिचरतः सकाशात् पुनरागच्छतु। किमर्थमिति उच्यते– क्रत्वे कर्मणे लौकिकवैदिकविषयाय दक्षाय बलाय च। यद्वा क्रत्वे अपाननाय दक्षाय प्राणनाय। प्राणोवैदक्षोपानःक्रतुरितिहिश्रुतिः। जीवसे जीवनाय च ज्योक् चिरकालं सूर्यं च दृशे सूर्यं द्रष्टुं अत्यन्तं चिरजीवनायेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. (भ्राता सुबन्धु) तुम्हारा मन फिर आवे। कार्य करो, बल प्रकट करो। जीवित रहो और सूर्य के दर्शन करो।

अथ पंचमी–

पुनर्नःपितरोमनोददातुदैव्योजनः । जीवंव्रातंसचेमहि ॥ ५ ॥

---

१ तै० सं० २. ५. २.।

पुनः । नः । पितरः । मनः । ददातु । दैव्यः । जनः ।
जीवम् । व्रातम् । सचेमहि ॥ ५ ॥

नोस्माकं पितरः पितृभूताः अंगिरसोजनः तेषां संघइत्यर्थः सच जीवं व्रातं च प्राणादीन्द्रियसंघातं पुनर्ददातु तथा दैव्योजनः जनशब्दः संघवचनः देवानां संघोपि जीवं व्रातं च ददातु वयं च तदुभयं सचेमहि माप्नुयामः ॥ ५ ॥

५. हमारे पूर्व-पुरुष मन को फिरा दें और देवों को फिरा दें। हम प्राण और उसका सब कुछ आनुषङ्गिक प्राप्त करें।

अथ षष्ठी—

वयंसोमव्रतेतवमनस्तनूषुबिभ्रतः । प्रजावन्तःसचेमहि॥६॥१९॥

वयम् । सोम । व्रते । तव । मनः । तनूषु । बिभ्रतः ।
प्रजाऽवन्तः । सचेमहि ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे सोम देव वयं बन्ध्वादयः तव व्रते त्वदीये कर्मणि व्रतमिति कर्मनाम तव तनूषु त्वदीयेष्वंगेषु च मनः मनोबिभ्रतः तात्पर्ययुक्तां बुद्धिं धारयन्तः प्रजावन्तः प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिर्युक्ताः सन्तः सचेमहि संगच्छेमहि जीवं व्रातं चेति शेषः ॥ ६ ॥

६. सोम, हम देह में मन को धारण करते हैं। हम सन्तति-युक्त होकर तुम्हारे कार्य में मिलें।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

यत्तेयममिति द्वादशर्चं षोडशं सूक्तं आनुष्टुभं बन्ध्वादयऋषयः सुबन्धुदेहान्निर्गतस्येन्द्रियवर्गसहितस्य मनसःपुनस्तस्मिन्प्रवेशनार्थमिदं सूक्तं दृष्ट्वाऽजपन् अतस्तेस्य ऋषयः प्रतिपाद्यत्वादावर्तमानं मनोदेवता । तथाचानुक्रान्तं—यत्तइति द्वादशर्चमानुष्टुभं मनआवर्तमानं जेपुरिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

यत्तेयमंवैवस्वतंमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ १ ॥

यत् । ते । यमम् । वैवस्वतम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १ ॥

पुरुषस्य म्रियमाणस्य मनोनाम महद्भूतं बहुधा विशीर्णं भवति तस्य पुनः संभरणमत्रोच्यते—हेम्रियमाणपुरुष ते तव मनोवैवस्वतं विवस्वतः पुत्रं यमं दूरकं अत्यन्तं दूरं यथा भवतितथा जगाम ते तव तन्मनआवर्तयामसि आवर्तयामः किमर्थं इह क्षयाय इह लोके निवासाय जीवसे चिरकालजीवनाय ॥ १ ॥

१. विवस्वान् के पुत्र यम के पास, दूर पर, तुम्हारा जो मन गया है, उसे हम लौटा लाते हैं। तुम इस संसार में निवास के लिए जी रहे हो।

अथ द्वितीया—

यत्तेदिवंयत्पृथिवींमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ २ ॥

यत् । ते । दिवम् । यत् । पृथिवीम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ २ ॥

हे सुबन्धो यन्मनोदिवं जगाम यच्च पृथिवीं दूरकं दूरकमितिक्रियाविशेषणं तदिह निवासाय जीवनाय चावर्तयामः ॥ २ ॥

२. तुम्हारा जो मन अत्यन्त दूर स्वर्ग अथवा पृथिवी पर चला गया है, उसे हम लौटा लाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीते हो।

यत्तेभूमिंचतुर्भृष्टिमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ३ ॥

यत् । ते । भूमिम् । चतुःऽभृष्टिम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ३ ॥

हे सुबन्धो यन्मनोभूमिं चतुर्भृष्टिं चतुर्दिक्षु भ्रंशोयस्याः सा तां जगाम तदावर्तयामः॥३॥

३. चारों ओर लुढ़क पड़नेवाला जो तुम्हारा मन अतीव दूरवर्ती देश में गया है, उसे हम लौटाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीते हो।

अथ चतुर्थी–

यत्तेचतस्रःप्रदिशोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ४ ॥

यत् । ते । चतस्रः । प्रऽदिशः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ४ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रदिशः प्रकृष्टामहादिशः चतस्रोजगाम तदावर्तयामः ॥ ४ ॥

४. तुम्हारा मन जो चारों ओर अतीव दूरस्थ प्रदेश में चला गया है, उसको हम लौटाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीते हो।

अथ पञ्चमी–

यत्तेसमुद्रमर्णवंमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ५ ॥

यत् । ते । समुद्रम् । अर्णवम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ५ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः अर्णवंउदकं तद्वन्तं समुद्रं मेघं वा जगाम तदिति गतं ॥ ५॥

५. तुम्हारा जो मन अतीव दूरवर्त्ती और जल से परिपूर्ण समुद्र में गया है, उसे हम लौटाते हैं। तुम संसार में निवास के लिए जीवित हो।

यत्तेमरीचीःप्रवतोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ६ ॥ २० ॥

यत् । ते । मरीचीः । प्रऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ६ ॥ २० ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः प्रवतः प्रगच्छन्तीर्मरीचीर्दीप्तीर्जगाम तदिति गतं ॥ ६ ॥

६. तुम्हारा जो मन चारों ओर विकीर्ण किरण-मंडल में पैठा है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में तुम निवास के लिए वर्तमान हो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथ सप्तमी—

यत्तेअपोयदोषधीर्मनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ७ ॥

यत् । ते । अपः । यत् । ओषधीः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ७ ॥

७. तुम्हारा जो मन दूरस्थ जल के भीतर व वृक्षलतादि के मध्य में गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम विद्यमान हो।

अथाष्टमी—

यत्तेसूर्यंयदुषसंमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ८ ॥

यत् । ते । सूर्यम् । यत् । उषसम् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ८

८. तुम्हारा जो मन दूरवर्ती सूर्य व उषा के बीच गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम विद्यमान हो।

अथ नवमी—

यत्तेपर्वतान्बृहतोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ९ ॥

यत् । ते । पर्वतान् । बृहतः । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ९ ॥

९. तुम्हारा जो मन दूरस्थ पर्वतमालाओं के ऊपर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम वर्तमान हो।

अथ दशमी—

यत्तेविश्वमिदंजगन्मनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयमसीहक्षयायजीवसे ॥ १० ॥

यत् । ते । विश्वम् । इदम् । जगत् । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १० ॥

इति चतस्त्रऋचोनिगदसिद्धाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१०. तुम्हारा जो मन इस समस्त विश्व में अतीव दूर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम हो।

अथैकादशी—

यत्तेपराःपरावतोमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ ११ ॥

यत् । ते । पराः । पराऽवतः । मनः । जगाम । दूरकम् । तत् ।
ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ ११ ॥

हे सुबन्धो यत्ते मनः पराः परावतः अत्यन्तं दूरदेशान् जगाम तदिति गतं ॥ ११ ॥

११. तुम्हारा जो मन दूर से भी दूर, उससे दूर, किसी स्थान पर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम जीते हो।

अथ द्वादशी—

यत्तेभूतंचभव्यंचमनोजगामदूरकम् ।
तत्तआवर्तयामसीहक्षयायजीवसे ॥ १२ ॥ २१ ॥

यत् । ते । भूतम् । च । भव्यम् । च । मनः । जगाम । दूरकम् ।
तत् । ते । आ । वर्तयामसि । इह । क्षयाय । जीवसे ॥ १२॥२१॥

हे सुबन्धो यत्ते मनोभूतं च भव्यं चेत्यनेन भूतभव्यात्मकव्यतिरेकेण कस्य चिदभावाद्वर्तमानस्य पृथगेवाभिधानाव कृत्स्नंमपंचमुकं भवति तत्र सर्वत्र गतं मनोजीवनाय निवासाय चावर्तयामः ॥ १२ ॥

१२. तुम्हारा जो मन भूत व भविष्यत्—किसी दूर स्थान पर चला गया है, उसे हम लौटाते हैं। संसार में निवास के लिए तुम जीते हो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

प्रतारीति दशर्चं सप्तदशं सूक्तं बन्ध्वादीनां त्रयाणां गौपायनानामार्षं आदितः सप्त त्रिष्टुभः अष्टमी पंचाष्टकापंक्तिः नवमी षडष्टका महापंक्तिः दशमी पंक्त्युत्तरा आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयइत्युक्तलक्षणसद्भावात् एकाक्षराधिक्याद्भुरिग्विशेषणावेदितव्या । सूक्तस्यादितश्चतस्रोदेहात्प्राणान्निर्गमयित्र्यानिर्ऋतेर्निवृत्त्यर्थं बन्ध्वादयोजपन् मोषुणः सोमेति चतुर्थ्यामेव मृत्युनिवृत्त्यर्थं सोममस्तुवन् अतश्चतसृणां निर्ऋतिर्देवता चतुर्थ्याः सोमश्च असुनीतेमनइति द्वाभ्यां असुनीतिनाम्नीं देवीमस्तुवन् अतस्तयोः सा देवता पुनर्नोअसुमित्यस्य पृथिव्याद्यालिंगोक्तदेवताः । ततस्तिसृभिः शिष्टाभिर्द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेत्यर्धर्चेनेन्द्रं च । तथाचानुक्रान्तं—प्रतारीति दशर्चं चतस्रोनिर्ऋत्यपनोदार्थं जेपुश्चतुर्थ्यां सोमं चास्तुवन् मृत्योरपगमायोत्तराभ्यां देवीमसुनीतिं सप्तम्यां लिंगोक्तदेवताः शिष्टाभिः पंक्तिमहापंक्तिपंक्त्युत्तराभिः द्यावापृथिव्यौ समिन्द्रेतींद्रंचार्धर्चेनेति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रता॒र्यायुः॑प्रत॒रंनवी॑य॒ःस्थाता॑रेव॒क्रतु॑मता॒रथ॑स्य ।
अध॒च्यवा॑न॒उत्त॑वी॒त्यर्थं॑परात॒रंसुनिर्ऋ॑तिर्जिहीताम् ॥ १ ॥

प्र । ता॒रि॒ । आयुः॑ । प्र॒ऽत॒रम् । नवी॑यः । स्थाता॑राःऽइव ।
क्रतु॑ऽमता । रथ॑स्य । अध॑ । च्यवा॑नः । उत् । त॒वी॒ति॒ । अर्थ॑म् ।
प॒रा॒ऽत॒रम् । सु । निःऽऋ॑तिः । जि॒ही॒ता॒म् ॥ १ ॥

सुबन्धोरायुष्यं प्रतारि प्रवर्धतां प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः कथं प्रवर्धतामित्युच्यते प्रतरं प्रवृद्धतरं नवीयोनवतरं यौवनोपेतमित्यर्थः निर्ऋत्यनुग्रहादेवमायुर्वर्धतां । तत्र दृष्टान्तः—क्रतुमता कर्मवता सारथिना रथस्य स्थातारेव रथेस्थिता यथावर्धते तद्वत् अधाथ च्यवानोजीवितात्प्रच्यवमानः अर्थं स्वाभिलषितमायुर्लक्षणमुत्तवीति वर्धयतु सुबन्धुप्राणापहर्त्रीनिर्ऋतिः पापदेवता परातरं अत्यन्तं दूरतरं जिहीतां परित्यजतु गच्छतु ॥ १ ॥

१. जैसे कर्मकुशल सारथि के होने पर रथ पर चढ़ा व्यक्ति सुख प्राप्त करता है, वैसे ही सुबन्धु की परमायु यौवन से युक्त होकर बढ़े। जिसकी आयु का ह्रास होता है, वह अपनी आयु की वृद्धि चाहता है। निर्ऋति (पापदेवता) दूर हों।

अथ द्वितीया—

साम॒न्नुरा॒येनि॑धि॒मन्व॒न्नंक॑रांमहे॒सुपु॑रु॒धश्र॑वांसि ।
तानो॒विश्वा॑निजरि॒तामं॑मत्तुपरात॒रंसुनिर्ऋ॑तिर्जिहीताम् ॥ २ ॥

सामन्। नु। राये। निधिऽमत्। नु। अन्नम्। करामहे।
सु। पुरुध। श्रवांसि। ता। नः। विश्वानि। जरिता। ममत्तु।
पराऽतरम्। सु। निःऽऋतिः। जिहीताम्॥ २॥

सामन् साम्नि गीयमाने सति नुचार्थे राये जीवायूरूपधनार्थं निधिमद् निधानवदन्नं हविश्चकरामहे कुर्मः निर्ऋत्यै। अत्रापि न्विति चार्थे स्तुतिर्हविश्चोभयं कुर्मइत्यर्थः। तदेवाह सु सुष्ठु पुरुध पुरुधा बहुप्रकारं श्रवांस्यन्नानि हवींषि करामहे ता तानि नोस्माकं संबन्धीनि विश्वानि सर्वाणि जरिता जीर्णा स्तुता जरा स्तुतिः ममत्तु स्वदतां आस्वाद्य च निर्ऋतिः परातरमत्यन्तं दूरदेशं जिहीतां गच्छतु॥ २॥

२. परमायुः-स्वरूप सम्पत्ति पाने के लिए, साम-गान के साथ, हम अन्न और भक्षणीय द्रव्य की राशि इकट्ठी करते हैं। हमने निर्ऋति की स्तुति की है। वे सारे अन्नों के भोजन में प्रीति प्राप्त करें और दूर देश जायें।

अभीष्वं१र्यःपौंस्यैर्भवेमद्यौर्नभूमिंगिरयोनाज्रान्।
तानोविश्वानिजरिताचिकेतपरातरंसुनिर्ऋतिर्जिहीताम्॥ ३॥

अभि। सु। अर्यः। पौंस्यैः। भवेम। द्यौः। न। भूमिम्।
गिरयः। न। अज्रान्। ता। नः। विश्वानि। जरिता। चिकेत।
पराऽतरम्। सु। निःऽऋतिः। जिहीताम्॥ ३॥

वयं अर्यः अरीन् शत्रून् पौंस्यैः पुंस्त्वैर्बलैः सु सुष्ठु अभिभवेम द्यौर्न भूमिं सूर्योयथा स्वरश्मिभिर्भूमिमभिभवति तद्वद् गिरयोनाज्रान् गिरिर्वज्रः ते यथा अजनशीलान् मेघानभिभवन्ति तद्वद्। तानि नोस्माभिः कृतानि स्तोत्राणि तानि विश्वानि सर्वाणि जरिता स्तुता सती निर्ऋतिः चिकेत जानातु। शिष्टमुक्तं॥ ३॥

३. बल के द्वारा हम शत्रुओं को हरावेंगे। जैसे पृथ्वी के ऊपर आकाश रहता है, वैसे ही हम शत्रुओं के ऊपर स्थान प्राप्त करें। जैसे मेघ की गति पर्वत के द्वारा रोकी जाती है, वैसे ही हम शत्रु की गति को रोकें। हमारे स्तोत्र को निर्ऋति सुनें और दूर चले जायें।

अथ चतुर्थी—

मोषुणःसोममृत्यवेपरादाःपश्येममनुसूर्यमुच्चरन्तम्।
द्युभिर्हितोजरिमासूनोअस्तुपरातरंसुनिर्ऋतिर्जिहीताम्॥ ४॥

मो इति । सु । नः । सोम । मृत्यवे । परा । दाः । पश्येम । नु ।
सूर्यम् । उत्ऽचरन्तम् । द्युऽभिः । हितः । जरिमा । सु । नः ।
अस्तु । पराऽतरम् । सु । निःऽऋतिः । जिहीताम् ॥ ४ ॥

हे सोम नोस्मान् सु सुष्ठु मृत्यवे मो परादाः मैव परादानं कुरु मृत्य्वधीनान् माकार्षीः किन्तु नु इदानीं उच्चरन्तं ऊर्ध्वं गच्छन्तं उदयन्तं सूर्यं पश्येम पश्यामः चिरकालं जीवेमेत्यर्थः। जीवनाभावे सूर्यदर्शनासंभवादित्यभिप्रायः। किंच द्युभिः अहर्नामैतत् अहोभिर्दिवसैः हितः प्रेरितः जरिमा जराभावः नोस्माकं सु सुखं अस्तु करोतु ॥ ४ ॥

४. सोम, हमें मृत्यु के हाथ में नहीं देना। हम सूर्य का उदय देख सकें। हमारी वृद्धावस्था दिन दिन सुख से बीते। निर्ऋति दूर हों।

अथ पंचमी–

असुनीते मनो अस्मासु धारय जीवातवे सु प्र तिरा न आयुः ।
रारन्धि नः सूर्यस्य संदृशि घृतेन त्वं तन्वं वर्धयस्व ॥ ५ ॥ २२ ॥

असुऽनीते । मनः । अस्मासु । धारय । जीवातवे । सु । प्र ।
तिर । नः । आयुः । ररन्धि । नः । सूर्यस्य । सम्ऽदृशि ।
घृतेन । त्वम् । तन्वम् । वर्धयस्व ॥ ५ ॥ २२ ॥

हे असुनीते मनुष्याणामसूनां नेत्रि देवि अस्मासु मनः पुनर्धारय। किंच जीवातवे जीवितुं सुप्रतिर सुष्ठु वर्धय नोस्माकमायुः। किंच ररन्धि साधय नोस्मान् सूर्यस्य संदृशि चिरसन्दर्शने। त्वं च घृतेनास्माभिर्दत्तेन तन्वं स्वशरीरं वर्धयस्व वर्धय ॥ ५ ॥

५. असुनीति (प्राण-नेत्री) देवी, हमारी ओर मन करो। हम जीवित रहें; इसलिए हमें उत्कृष्ट परमायु प्रदान करो। जहाँ तक सूर्य की दृष्टि है, वहाँ तक हमें रहने दो। हम तुम्हें घी देते हैं, उससे अपना शरीर पुष्ट करो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी–

असुनीते पुनरस्मासु चक्षुः पुनः प्राणमिह नो धेहि भोगम् ।
ज्योक् पश्येम सूर्यमुच्चरन्तमनुमते मृळया नः स्वस्ति ॥ ६ ॥

असुंऽनीते । पुर्नः । अस्मासुं । चक्षुः । पुनरिति । प्राणम् ।
इह । नः । धेहि । भोर्गम् । ज्योक् । पश्येम । सूर्यम् ।
उत्ऽचरन्तम् । अनुंऽमते । मृळयं । नः । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे असुनीते प्राणप्रदायिनि देवि अस्मासु अस्मदीये सुबन्धावित्यर्थः पुनश्चक्षुः प्रकाशकं नयनमीक्षणसामर्थ्यमित्यर्थः । किंच प्राणं पुनरस्मासु धेहि स्थापय वयं च ज्योक् चिरं उच्चरन्तं उद्गच्छन्तं सूर्यं देवं पश्येम । हे अनुमते देवि स्वस्ति अविनाशं यथा तथा नोस्मान्मृळय सुखय ॥ ६ ॥

६. असुनीति, हमें फिर नेत्र दो। फिर हमारे प्राण को हमारे पास उपस्थित करो। हमें भोग करने दो। हम चिरकाल तक सूर्योदय देख सकें। अनुमति, जिससे हमारा विनाश न हो, इस प्रकार हमें सुखी करो।

पुर्नर्नोअसुंपृथिवीदंदातुपुनर्द्यौर्देवीपुनर्रन्तरिक्षम् ।
पुर्नर्नःसोमंस्तन्वंदंदातुपुर्नःपूषापथ्यांऽ३ यास्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुर्नः । नः । असुंम् । पृथिवी । ददातु । पुर्नः । द्यौः । देवी ।
पुर्नः । अन्तरिक्षम् । पुर्नः । नः । सोमः । तन्वम् । ददातु ।
पुनरिति । पूषा । पथ्याम् । या । स्वस्तिः ॥ ७ ॥

पुनःपृथिवी देवी नोस्मभ्यमसुं प्राणं ददातु पुनर्द्यौर्देवता असुं ददातु तथान्तरिक्षमन्तरिक्षदेवताअसुंददातु तथा सोमोनस्तन्वं शरीरं पुनर्ददातु तथा पूषा पोषाभिमानिनीदेवता पथ्यां पंथा अन्तरिक्षं तत्र भवां वाचं वागात्मकः शब्दोह्याकाशादुत्पद्यते तां पुनर्ददातु किंच या स्वस्तिः या लोके वेदे च स्वस्तिरुच्यते तामपि पूषा प्रयच्छतु यद्वा पूषा पोषं प्रयच्छतु या स्वस्तिः वाङ्नाम्नीदेव्यस्ति सा पथ्यां वाचं प्रयच्छतु वाग्वैपथ्यास्वस्तिरितिब्राह्मणं ॥ ७ ॥

७. पुनः पृथिवी हमको प्राण दान करें। फिर द्युलोक और अन्तरिक्ष हमें प्राण दें। सोम हमें फिर शरीर दें। पूषा हमें ऐसा हितकर वाक्य प्रदान करें, जिससे हमारा कल्याण हो।

अथाष्टमी—

शंरोदंसीसुबन्धवेयह्वीऋतस्यंमातरा ।
भरंतामपयद्रपोद्यौःपृथिविक्षमारपोमोषुतेकिंचनाममंमत् ॥ ८ ॥

शम् । रोदसी इति । सुऽबन्धवे । यह्वी इति । ऋतस्य । मातरा ।
भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः । पृथिवि । क्षमा । रपः ।
मो इति । सु । ते । किम् । चन । आममत् ॥ ८ ॥

इदमादिभिस्त्रिभिर्द्यावापृथिव्योः स्तुतिः रोदसी द्यावापृथिव्यौ सुबन्धवे शं सुखं प्रयच्छतां कीदृशौ ते यह्वी महत्यौ ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा मातरानिर्मात्र्यौ यद्रपः पापं कृच्छ्रं चास्ति तदपभरतां अपहरतां अपनयतां हे द्यौः हे पृथिवि क्षमा क्षमायां सत्यां यद्वा क्षमा पृथगप्युच्यते क्षमाप्यपहरतु एवमुक्त्वा सुबन्धुं बन्ध्वादयोब्रुवते हे सुबन्धो ते त्वां मोषु मैव सुष्ठुष्ठु किंचन रपः कृच्छ्रं अममत् हिनस्तु ॥ ८ ॥

८. महती और मातृ-स्वरूपा द्यावापृथिवी सुबन्धु का कल्याण करें। द्युलोक और विस्तृत पृथिवी सारे अमङ्गलों को दूर कर दें। सुबन्धु, वे किसी भी प्रकार तुम्हारा अनिष्ट न कर सकें।

अवद्वकेअवंत्रिकादिवश्चरन्तिभेषजा । क्षमाचरिष्ण्वेककंभरं
तामपयद्रपोद्यौःपृथिविक्षमारपोमोषुतेकिंचनाममत् ॥ ९ ॥

अव । द्वके इति । अव । त्रिका । दिवः । चरन्ति । भेषजा ।
क्षमा । चरिष्णु । एककम् । भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः ।
पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । सु । ते । किम् ।
चन । आममत् ॥ ९ ॥

दिवोद्युलोकाव भेषजा भेषजानि द्वके द्विकं त्रिका त्रिकं चावचरन्ति तत्राश्विनौ द्विकमवचरतः इळासरस्वतीभारतीत्रिकमवचरति क्षमा क्षमायां एककं चरिष्णु चरति एकमेव भेषजमित्यभिप्रायः तानि सर्वाणि सुबन्धोः प्राणंपरिरक्षन्त्वितिशेषः भरतामित्यादि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

९. स्वर्ग में जो दो वा तीन औषध हैं, (उनमें दो को अश्विनीकुमार और तीन को सरस्वती व्यवहार में लाती हैं,) उनमें एक पृथिवी पर विचरण करती है। (फलतः एक ही औषध है)। सो सब सुबन्धु की प्राण-रक्षा करें। द्युलोक और विस्तृत पृथिवी सारे अमंगलों को दूर कर दें। सुबन्धु, किसी भी प्रकार से तुम्हारा अनिष्ट न कर सकें।

समिन्द्रेरयगामनड्वाहंयआवहदुशीनराण्याअनः ।
भरतामपयद्रपोद्यौःपृथिविक्षमारपोमोषुतेकिंचनाममत् ॥ १० ॥ २३ ॥

सम् । इन्द्र । ईरय । गाम् । अनड्वाहम् । यः । आ । अवहत् ।
उशीनराण्याः । अनः । भरताम् । अप । यत् । रपः । द्यौः ।
पृथिवि । क्षमा । रपः । मो इति । सु । ते । किम् । चन ।
आममत् ॥ १० ॥ २३ ॥

हे इन्द्र समीरय संप्रेरय किं गां गंतारं अनड्वाहं अनोवहनसमर्थंगां योनड्वानावहद् आहवति अस्मान् प्रति किं अनः शकटं कस्य उशीनराण्याः एतन्नामिकायाओषधेः ययार्तंमनुलिंपन्ति सोशीनराणी । भरतामित्यादिपूर्ववत् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, जो वृष उशीनर की पत्नी (वा ओषधि) का शकट ले गया था, उसे प्रेरित करो। द्युलोक और विस्तृत पृथिवी सारे अमंगलों को दूर कर दें। सुबन्धु, किसी भी प्रकार से तुम्हारा अनिष्ट न कर सकें।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

आजनमिति द्वादशर्चमष्टादशं सूक्तं गौपायनाबन्ध्वादयऋषयः षष्ठ्यास्त्वगस्त्यस्यस्वसा एषां माता ऋषिका आदितः पंच गायत्र्यः अष्टमीनवम्यौ पंक्ती शिष्टाअनुष्टुभः आदितश्चतसृणां असमातिनाम्नोराज्ञः स्तूयमानत्वात् सएव देवता पंचम्याइन्द्रः षष्ठ्याअप्यसमातिः ततः पंचानां सुबन्धोर्जीविताह्वानरूपोर्थोदेवता अयं मेहस्तइत्यस्याः लब्धसंज्ञस्यसुबन्धोः स्पर्शनहेतुभूतादेवता । तथाचानुक्रमणिका—आजनमिति द्वादशर्चमानुष्टुभं चतसृभिरसमातिमस्तुवन् पंचम्येन्द्रं षष्ठ्यागस्त्यस्वसा मातैषां राजानमस्तौत् पराभिः सुबन्धोर्जीवमाह्वयन्नंत्यया लब्धसंज्ञमस्पृशन् पंचाद्यागायत्र्योष्टम्याद्येपंक्तीइति ।

आजनंत्वेषसंदृशंमाहीनानामुपस्तुतम् । अगन्मबिभ्रतोनमः ॥ १ ॥

आ । जनम् । त्वेषऽसन्दृशम् । माहीनानाम् । उपऽस्तुतम् ।
अगन्म । बिभ्रतः । नमः ॥ १ ॥

इदमादिभिस्तिसृभिः राजानं स्तुवन्ति वयं बन्ध्वादयोजनं जनपदं असुनीतिस्वभूतं आगन्म अभिगताः गमेर्लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् म्वोश्चेति मकारस्यनकारः कीदृशं जनं त्वेषसंदृशं दीप्तदर्शनं माहीनानां महतां उपस्तुतं उपगतस्तुतिं तादौचेति गतेः प्रकृतिस्वरः कीदृशावयं नमोनमस्कारं बिभ्रतोधारयन्तः कुर्वन्तइत्यर्थः यद्वा जनं असमातिमित्यर्थः । शिष्टं समानं नमोबिभ्रतइति राजकृतं नमस्कारं धारयन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. असमाति राजा का जनपद अतीव उज्ज्वल है। महान् लोग इस देश की प्रशंसा करते हैं। नम्र होकर हम उस देश में गये।

अथ द्वितीया—

असमातिं नितोशनं त्वेषं निययिनं रथम् । भजेरथस्य सत्पतिम् ॥ २ ॥

असमातिम् । नि॒ऽतोशनम् । त्वेषम् । नि॒ऽय॒यिनम् । रथम् ।
भजेऽरथस्य । सत्ऽपतिम् ॥ २ ॥

असमातिं राजानं नितोशनं शत्रूणां हन्तारं नितोशतिर्वधकर्मा त्वेषं दीप्तं निययिनं रथमित्युपमाप्रधानोनिर्देशः रथवत्सर्वाभिमतप्राप्तिसाधनं भजेरथस्य एतन्नामकस्य राज्ञोवंशे जातं यद्वा एतन्नामा कश्चिदस्य शत्रुः तस्य निययिनं हलदन्तादिति सप्तम्याअलुक् सत्पतिं सतां पालकं ॥ २ ॥

२. शत्रु-संहार करनेवाले असमाति राजा की मूर्त्ति अत्यन्त प्रदीप्त है। रथ पर चढ़ने पर जैसे अनेक अभिप्राय सिद्ध होते हैं, वैसे ही असमाति राजा के पास जाने पर अनेक अभिलाष सिद्ध होते हैं। उन्होंने भजेरथ राजा के वंश में जन्म लिया है। वे शिष्ट-पालक हैं।

योजनान्महिषाँइवातितस्थौपवीरवान् । उतापवीरवान्युधा ॥ ३ ॥

यः । जनान् । म॒हि॒षान्ऽइव । अ॒ति॒ऽत॒स्थौ । पवीरवान् ।
उ॒त । अपवीरवान् । यु॒धा ॥ ३ ॥

योसमातिर्जनान् स्वविरोधिभूतान् अतितस्थौ अतिक्रम्य तिष्ठति पराभवतीत्यर्थः किमिव महिषान् सिंहइव । कीदृशः सन् पवीरवान् पवीरः पविः खड्गवान् उतापिवा अपवीरवान् अपगतखड्गः सन् शस्त्रसहायमपि कदाचिन्नापेक्षतइत्यर्थः । किंकुर्वन् युधा योधनेन युध्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. वे हाथ में तलवार धारण करें वा न करें। उनका ऐसा बल-वीर्य है कि, जैसे सिंह भैंसों को मार गिराता है, वैसे ही वे मनुष्यों को गिरा देते हैं।

यस्येक्ष्वाकुरुपव्रते रेवान्मराय्येधते । दिवीवपंचकृष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य॑ । इ॒क्ष्वाकुः । उप॑ । व्र॒ते । रे॒वान् । म॒रा॒यी । एधते ।
दि॒विऽइव । पञ्च॑ । कृ॒ष्टयः ॥ ४ ॥

यस्य जनपदस्य इक्ष्वाकूराजा व्रते कर्मणि रक्षणरूपे उपैधते प्रवर्धते कीदृशः सन् रेवान् रयिवान् मरायी शत्रूणां मारकश्च सन् विशेषणद्वयेन जनानां दानादिरूपेण धनलाभःपररा

जोपद्रवाभावश्चोक्तोभवति एवं सति तद्विषयस्थाः पंचकृष्टयोनिषादपंचमाश्चत्वारोवर्णादिवीव द्युलोके यथा संकल्पसिद्धाः सन्तः सुखिनोभवन्ति तद्वत् सुखिनोभवन्तीति शेषः ॥ ४ ॥

४. धनी और शत्रु-संहारक इक्ष्वाकु राजा रक्षा-कार्य में नियुक्त हैं। पञ्च (चार वर्ण और निषाद) मनुष्य स्वर्ग-सुख का भोग करें।

इन्द्र॑क्ष॒त्रास॑मातिषु॒रथ॑प्रोष्ठेषु॒धारय । दि॒वीव॒सूर्यं॑दृ॒शे ॥ ५ ॥

इन्द्र॑ । क्ष॒त्रा । अस॑मातिषु । रथ॑ऽप्रोष्ठेषु । धा॒र॒य॒ ।
दि॒वि॒ऽइ॑व । सूर्य॑म् । दृ॒शे ॥ ५ ॥

अनयेन्द्रमाशास्ते असमात्यर्थं हेइन्द्र क्षत्रा क्षत्राणि बलानि रथप्रोष्ठेषु असमातिषु एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थं रथप्रोष्ठे असमातौ धारय। तत्र दृष्टान्तः—दिवीव सूर्यं दृशे सर्वेषां दर्शनाय स्थापितवानसि तद्वदत्र बलं धारय ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, जैसे सबके दर्शन के लिए तुमने आकाश में सूर्य को रख दिया है, वैसे ही रथारूढ़ असमाति राजा का अनुगामी होने के लिए वीरों को नियुक्त करो।

अ॒गस्त्य॑स्य॒नद्भ्यः॒सप्ती॑युनक्षि॒रोहि॑ता ।
प॒णीन्न्य॑क्रमीर॒भिविश्वा॑न्राजन्नरा॒धसः॑ ॥ ६ ॥ २४ ॥

अ॒गस्त्य॑स्य । नत्ऽभ्यः॑ सप्ती॒ इति॑ । यु॒न॒क्षि॒ । रोहि॑ता । प॒णीन् ।
नि । अ॒क्र॒मीः॒ । अ॒भि । विश्वा॑न् । रा॒ज॒न् । अ॒रा॒धसः॑ ॥ ६ ॥२४॥

अनयागस्त्यस्य स्वसा बन्ध्वादीनां माता राजानं स्तौति हेराजन्नसमाते त्वं अगस्त्यस्य ऋषेर्नद्भ्योनंदयितृभ्योबन्ध्वादिभ्योनिमित्तभूतेभ्यः तेषां धनप्राप्तये सप्ती सर्पणस्वभावौ अश्वौ रोहिता लोहितवर्णौ युनक्षि योजय रथे तथाकृत्वा विश्वान् सर्वान् अराधसःअनाराधयतः अयजमानान् पणीन् वणिजोलुब्धकान् नि निकृष्टं नितरां वा अभ्यक्रमीः अभिभव ॥ ६ ॥

६. राजन्, अगस्त्य के दौहित्रों वा आनन्दी बन्धु आदि के लिए दो लोहित घोड़ों को रथ में जोतो। जो सब व्यवसायी नितान्त कृपण हैं, कभी दान नहीं करते, उन सबको हराओ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथ सप्तमी—

अ॒यंमा॒ताय॒ंपि॒तायंजी॒वातु॒राग॑मत् ।
इ॒दंतव॑प्र॒सर्प॑णं॒सुब॑न्ध॒वेहि॒निरि॑हि ॥ ७ ॥

अ॒यम् । मा॒ता । अ॒यम् । पि॒ता । अ॒यम् । जी॒वातुः॑ । आ ।
अ॒ग॒म॒त् । इ॒दम् । तव॑ । प्र॒ऽसर्प॑णम् । सुब॑न्ध॒ो इति॑
सु॒ऽब॑न्धो । आ । इ॒हि॒ । निः । इ॒हि॒ ॥ ७ ॥

अत्र सूक्तशेषे शाट्यायनकं—अथाग्निं द्विपदेन सूक्तेनास्तुवन् अग्निः स्तुतआजगाम आगत्य चाह किंकामामागच्छतेति सुबन्धोरेवासुं पुनर्नेतुमित्यब्रुवन् एषोन्तः परिधीत्यब्रवीत् तमादध्वमिति तंनिराहरन्नयंमातायंपितेति । शौनकश्च—स्तुतःसराजासुमीतस्तस्थैगौपायनान्निति । सूक्तेनतेस्तुवन्नग्निंद्विपदेनयथाविधि ॥ १ ॥ अथाग्निरब्रवीदेतानयमन्तःपरिध्यसुः । सुबन्धोरस्यचेक्ष्वाकोर्मयागुप्तोहितार्थिना ॥ २ ॥ सुबन्धवेमदायासुंजीवेत्युक्त्वाचपावकः । स्तुतोगौपायनैःप्रीतोजगामत्रिदिवंप्रति ॥ ३ ॥ अयंमातेतिवहृष्टास्तेसुबन्धोरसुमाह्वयन् । शरीरमभिनिर्दिश्यसुबन्धोःपतितंभुवि ॥ ४ ॥ सूक्तशेषंजगुश्चास्यचेतसोधारणायवेइति ॥ ५ ॥ अयमग्निर्माता अयमेव पिता अयं जीवातुर्जीवयिता आगमदाजगाम अतोहे सुबन्धोर्जीव परिधौ वर्तमान यस्मादिदं शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण गतिसाधनं अतइदं प्रत्येहि आगच्छ निरिहि निर्गच्छ परिधेः सकाशात् । अन्ये एवं व्याचक्षते—हे निर्गतप्राण सुबन्धोः संबन्धिन् अयं विभक्तिव्यत्ययः इयं माता अयं पिता अयं जीवातुर्जीवनफलभूतः पुत्रश्चागमदिति संबध्यते सर्वे त्वामागताः दुःखिताः सन्तः । शिष्टं समानं ॥ ७ ॥

७. जो अग्नि आये हैं, वे माता, पिता और प्राणदाता औषध हैं। सुबन्धु, तुम्हारा यही शरीर है। इसमें आकर पैठो।

य॒था॑ यु॒गं व॑र॒त्रया॒ नह्य॑न्ति ध॒रुणा॑य॒ कम् ।
ए॒वा दा॑धार ते॒ मनो॑ जी॒वात॑वे॒ न मृ॒त्यवेऽथो॑ अरि॒ष्टता॑तये ॥ ८ ॥

यथा॑ । यु॒गम् । व॒र॒त्रया॑ । नह्य॑न्ति । ध॒रुणा॑य । कम् । ए॒व ।
दा॒धा॒र॒ । ते॒ । मनः॑ । जी॒वात॑वे । न । मृ॒त्यवे॑ ।
अथो॒ इति॑ । अ॒रि॒ष्टऽता॑तये ॥ ८ ॥

यथा युगं वरत्रया पाशेन नह्यन्ति बध्नन्ति धरुणाय रथादिधारणाय कमितिपदपूरणः एव एवं ते मनोदाधार परिधावग्निः किमर्थं जीवातवे जीवनाय मृत्यवे मरणाय न अथो अपिच अरिष्टतातये अविनाशाय स्वार्थिकस्तातिः ॥ ८ ॥

८. जैसे रथ धारण करने के लिए रज्जु (पाश) से दोनों काष्ठों को बांधते हैं, वैसे ही अग्नि ने तुम्हारे मन को धारण कर रक्खा है, ताकि तुम जीवित और कल्याण-स्वरूप बनो और तुम्हारी मृत्यु दूर हो।

अथ नवमी–

यथेयंपृथिवीमहीदाधारेमान्वनस्पतीन् ।
एवादाधारतेमनोजीवातवेनमृत्यवेथोअरिष्टतातये ॥ ९॥

यथा । इयम् । पृथिवी । मही । दाधार । इमान् ।
वनस्पतीन् । एव । दाधार । ते । मनः । जीवातवे ।
न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ ९ ॥

यथेयं पृथिवी मही महती इमान् वनस्पतीन् वृक्षादीन् दाधार धारयति शिष्टमुक्तं॥९॥

९. जैसे यह विस्तीर्ण पृथिवी विशाल-विशाल वृक्षों को धारण किये हुए है, वैसे ही अग्नि ने तुम्हारे मन को धारण कर रक्खा है, ताकि तुम जीवित और कल्याण-स्वरूप रहो और तुम्हारी मृत्यु दूर हो।

यमादहंवैवस्वतात्सुबन्धोर्मनआभरम् ।
जीवातवेनमृत्यवेथोअरिष्टतातये ॥ १० ॥

यमात् । अहम् । वैवस्वतात् । सुऽबन्धोः । मनः । आ । अभरम् ।
जीवातवे । न । मृत्यवे । अथो इति । अरिष्टऽतातये ॥ १० ॥

इयंनिगदसिद्धा ॥ १० ॥

१०. विवस्वान् के पुत्र यमराज से मैंने सुबन्धु का मन अपहृत किया है, इससे वे जीवित और कल्याण-स्वरूप होंगे और उनकी मृत्यु दूर होगी।

न्यग्वातोववातिन्यक्तपतिसूर्यः ।
नीचीनमघ्न्यादुहेन्यग्भवतुतेरपः ॥ ११ ॥

न्यक् । वातः । अव । वाति । न्यक् । तपति । सूर्यः । नीचीनम् ।
अघ्न्या । दुहे । न्यक् । भवतु । ते । रपः ॥ ११ ॥

वातोवायुर्द्युलोकाद् न्यक् नीचीनं अववाति गच्छति सूर्यश्च न्यक् तपति अघ्न्या अहननीया गौर्नीचीनं दुहे दुग्धे एवं ते रपः पापं न्यक् नीचीनं भवतु ॥ ११ ॥

११. वायु द्युलोक से नीचे के लोक में बहते हैं, सूर्य ऊपर से नीचे तपते हैं। गाय का दूध नीचे दूहा जाता है। वैसे ही हे सुबन्धु, तुम्हारा अकल्याण नीचे गमन करे।

अथ द्वादशी–

अ॒यं मे॒ हस्तो॒ भग॑वानयं मे॒ भग॑वत्तरः ।
अ॒यं मे॑ वि॒श्वभे॑षजो॒यं शि॒वाभि॑मर्शनः ॥ १२ ॥ २५ ॥

अ॒यम् । मे॒ । हस्तः॑ । भग॑ऽवान् । अ॒यम् । मे॒ । भग॑वत्ऽतरः ।
अ॒यम् । मे॒ । वि॒श्वऽभे॑षजः । अ॒यम् । शि॒वऽअ॑भिमर्शनः ॥ १२ ॥ २५ ॥

अनया बन्ध्वादयोलब्धजीवं सुबन्धुं पाणिभिरस्पृशन् अयं मे हस्तोभगवान् भाग्यवान् यस्मात् सजीवं सुबन्धुं स्पृशति तस्मात् तथाऽयं मे हस्तोभगवत्तरः अतिशयेन भगवान् तथायं मे हस्तोविश्वभेषजः जीवचिकित्सासाधनसर्वौषधवान् तत्स्थानीयोवा अयं शिवाभिमर्शनः मंगलस्पर्शनः यतोजीवन्तं स्पृशति अतइत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. मेरा हाथ क्या ही सौभाग्यशाली है ! यह अत्यन्त सौभाग्यशाली है । यह सबके लिए भेषज है; इसके स्पर्श से कल्याण होता है ।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

॥ इति दशमे मण्डले चतुर्थोनुवाकः ॥ ४ ॥

पंचमेनुवाकेष्टौ सूक्तानि तत्रेदमित्थेति सप्तविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षं त्रैष्टुभं इदमादीनि षट्सूक्तानि वैश्वदेवानि । तथाचानुक्रान्तं–इदमित्थासप्ताधिकानाभानेदिष्ठोमानवो वैश्वदेवं तदिति । पृष्ठ्यस्य षष्ठेहनि वैश्वदेवशस्त्रे आभिप्लविकातिदेशप्राप्तस्योषासानक्तेत्यस्य स्थाने इदं सूक्तं । सूत्रितंच–उद्धृत्योत्तमं सूक्तं नीणीदमित्थारौद्रमिति । अत्रैतरेयब्राह्मणं–नाभानेदिष्ठं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रातरो निरभजन्त्सोब्रवीदेत्य किं मह्यमभाक्तेत्येतमेव निष्ठावमववदितारमित्यब्रुवन्नित्यादि । तत्रनाभानेदिष्ठो भ्रातृभिर्भागेनिराकृतःपितृसामीप्यमागम्य किं मह्यं भागं न कल्पितवानसीत्यपृच्छत् । सचकिमनेन भागेनांगिरसः स्वर्गार्थं सत्रमासीनाः षष्ठाहःसपर्यंतमनुष्ठाय मुह्यन्ति तानिदमित्थेति सूक्ते संयच्छ ते स्वर्गंयंतोवशिष्टाः सहस्रसंख्याकागादास्यन्तीति पित्रामेरितोंगिरसांसमीपमागत्य तेभ्यः सत्रपरिवेषणं गोसहस्रमुत्कोचं परिकल्प्य तानेते सूक्ते षष्ठेहन्यशंसयत्ते चैतत्सूक्तसामर्थ्याद्यज्ञं परं पारं प्रापय्य स्वर्जिगमिषवोस्मै गोसहस्रं प्रादुः तं च तद्गोसहस्रं स्वीकुर्वाणं कश्चन

---

१ ऐ० ब्रा० ५. १४.

कृष्णशवासीपुरुषउत्तरतउत्थाय ब्राह्मणास्मदीयं यज्ञशेषभागं मास्वीकुर्वित्यब्रवीत्। सच मह्यमं-गिरसः प्रादुरिति प्रत्यब्रवीत् तर्हिब्राह्मण तव पितरमेव पृच्छ कस्मै भागः प्राप्नुयादित्युक्तः पि-तृसमीपमागत्यपित्रा रुद्रायायं न्याय्यइति तेनोक्तस्तवैवायं भागइति मम पिताब्रवीदितिप्रत्यु-वाच । ततोयथार्थकथनेन तुष्टः पुरुषोनाभानेदिष्ठायैव स्वभागं प्रादादित्युक्तं । तथाध्वर्यु-ब्राह्मणेपि—मनुःपुत्रेभ्यो दायं व्यभजत्। सनाभानेदिष्ठं वैमानवमित्यादिनायमर्थउक्तः।तत्सर्वं-मन्त्रानुसन्धेयं ।

तत्र सूक्ते प्रथमा—

इदमित्थारौद्रंगूर्तवचाब्रह्मक्रत्वाशच्यामन्तराजौ ।
क्राणायदस्यपितरामंहनेष्ठाःपर्षत्पक्थेअहन्नासप्तहोतॄन् ॥ १ ॥

इदम् । इत्था । रौद्रम् । गूर्तऽवचाः । ब्रह्म । क्रत्वा । शच्याम् ।
अन्तः । आजौ । क्राणा । यत् । अस्य । पितरा । मंहनेऽस्थाः ।
पर्षत् । पक्थे । अहन् । आ । सप्त । होतॄन् ॥ १ ॥

गूर्तवचाः उद्यतवचनोनाभानेदिष्ठइदं ब्रह्म स्तोत्रं रौद्रं रुद्रप्रीणनं इत्था इत्थमिदानीं क्रि-यमाणप्रकारं क्रत्वा प्रज्ञानेन निष्पाद्यं स्तोत्रं शच्यामन्तःकर्मणिमध्ये सत्रमध्ये आजौ अं-गिरसां संघे करोतीतिशेषः यत्स्तोत्रं क्राणा भागं कुर्वाणौ अस्य पितरा पितरौ अन्ये च मं-हनेष्ठाः भागप्रदाने वर्तमानाभ्रातरश्च गोलाभसाधनत्वेनाकल्पयन्नितिशेषः तेन नाभानेदिष्ठः प-क्थे पक्तव्ये अहन् अहनि षष्ठेहनीत्यर्थः ते षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यंति तानेते सूक्ते षष्ठेहनि शं-सयेत्युक्तत्वात् सप्तहोतॄन् होतृप्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यादिकान् आपर्षत् सर्वतोऽपूरयत् इदमित्थे-ति सूक्ताभ्यां यज्ञपारं प्रापयामासेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. नाभा नेदिष्ट के माता, पिता, भ्राता आदि, विषय-विभाग करते समय, नाभा नेदिष्ट को भाग न देकर रुद्र की स्तुति करने लगे। इससे नाभा नेदिष्ट रुद्र-स्तव करने को उद्यत होकर अङ्गिरा लोगों के यज्ञ में उपस्थित हुए और यज्ञ के छठे दिन में वे लोग जो भूल गये थे, वह सब सात होताओं से कहकर यज्ञ समाप्त किया।

अथ द्वितीया—

सइद्दानायदभ्यायवन्वञ्च्यवान्ःसूदैरमिमीतवेदिम् ।
तूर्वयाणोगूर्तवचस्तमःक्षोदोनरेतइतऊतिसिंचत् ॥ २ ॥

१ तै० सं० ३. १. ९. ।

सः । इत् । दानाय॑ । दभ्या॑य । वन्वन् । च्यवा॑नः । सूदैः॑ ।
अमि॑मीत । वेदि॑म् । तूर्व॑याणः । गूर्तव॑चःऽतमः । क्षोदः॑ ।
न । रेतः॑ । इतःऽऊ॑ति । सि॒च॒त् ॥ २ ॥

सइत् सकृष्णशवासीपुरुषोरुद्राख्योदानाय स्तोतृणांधनप्रदानाय दभ्याय शत्रूणां वधाय च वन्वन् स्तोतॄन् संभजन् सूदैः हिंसकैः शस्त्रैः च्यवानोरक्षांसि च्यावयन् वेदिममिमीत परिमितवान् यज्ञवास्त्वधिष्ठितवानित्यर्थः । तं कृष्णशवास्युत्तरतउपोत्थायाब्रवीन्मम वाइदंममवैवास्तुहमितीतिब्राह्मणं । तदेवाह—तूर्वयाणस्तूर्णंगमनोगूर्तवचस्तमः अत्यन्तमुद्यतवचाः रुद्रः क्षोदोन उदकमिव उदकं यथा घनः सिंचति तद्वद्रेतः स्वसामर्थ्यमितऊति इतोगमनवत् यथा भवतितथासिंचत् प्रेरितवानित्यर्थः । यद्वा अनेनोत्तरार्धेनोत्तराभ्यां च प्रासंगिकी अश्विनोः स्तुतिः क्रियते । तूर्वयाणः तूर्णंगमनोतिशयेनोद्यतवचनोरुद्रः क्षोदोन उदकमिव रेतः उत्पादनसामर्थ्योपेतं इतऊति सिंचत् जनयामासाश्विनौ अन्यत्र इतऊती इत्यश्विनोरभिधानात् अन्यत्र तयोरुद्रपुत्रत्वप्रसिद्धेश्चायमर्थोलभ्यते ॥ २ ॥

२. रुद्रदेव स्तोताओं को धन देने के लिए और शत्रुओं को नष्ट करने के लिए उन्हें अस्त्रादि देते हुए वेदी पर जाकर बैठ गये। जैसे मेघ जल बरसाता है, वैसे ही रुद्रदेव उपस्थित होकर, वक्तृता देते हुए, चारों ओर अपनी क्षमता का प्रदर्शन करने लगे।

मनो॒नयेषु॒हव॑नेषुति॒ग्मंविपः॒शच्या॑वनु॒थोद्रव॑न्ता ।
आयःशर्या॑भिस्तुविनृ॒म्णोअ॒स्याश्री॑णीता॒दिशं॒गभ॑स्तौ ॥ ३ ॥

मनः॑ । न । येषु॑ । हव॑नेषु । ति॒ग्मम् । विपः॑ । शच्या॑ ।
व॒नु॒थः । द्रव॑न्ता । आ । यः । शर्या॑भिः । तु॒वि॒ऽनृ॒म्णः ।
अ॒स्य । अश्री॑णीत । आ॒ऽदिश॑म् । गभ॑स्तौ ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां मनोन मनइव यथा मनस्तिग्मं तीक्ष्णमाशु धावति एवं येषु हवनेषु आह्वानेषु विपः स्तोतुः शच्या प्रज्ञानेन गन्तव्यमिति बुध्या द्रवन्ता द्रवन्तौ गच्छन्तौ वनुथः अध्वर्युं संभजथः योध्वर्युः आआभिमुख्येन तुविनृम्णः प्रभूतहविर्लक्षणधनः सन् अस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य मम संबन्धी शर्याभिरंगुलीभिः अश्रीणीत श्रीणाति किं कृत्वा गभस्तौ हस्ते

---

१ ऐ० ब्रा० ५. १४.

भूत्वा आदिशं आदिश्य इदमश्विकर्यामिति निर्दिश्येत्यर्थः। तादृशं मदीयमध्वर्युं येषु हवनेषु वनुथः तौ युवां हुवइत्युत्तरत्र संबन्धः॥ ३ ॥

३. अश्विद्वय, मैं यज्ञ में प्रवृत्त हुआ हूँ। जो अध्वर्यु मेरे हाथ की अँगुलियाँ पकड़कर और विस्तृत हवि का संग्रह करके, तुम्हारा नाम लेते हुए, चरु पाक करता है, उसी स्तोता अध्वर्यु का यज्ञीय उद्योग देखकर, मन के समान द्रुत वेग से, तुम लोग यज्ञ में जाते हो।

कृष्णायद्गोर्ष्वरुणीषुसीदद्दिवोनपाताश्विनाहुवेवाम्।
वीतंमेयज्ञमागतंमेअन्नंववन्वांसानेषमस्मृतध्रू॥ ४॥

कृष्णा। यत्। गोषु। अरुणीषु। सीदत्। दिवः। नपाता।
अश्विना। हुवे। वाम्। वीतम्। मे। यज्ञम्। आ। गतम्। मे।
अन्नम्। ववन्वांसा। न। इषम्। अस्मृतध्रू इत्यस्मृतऽध्रू॥ ४॥

कृष्णा रात्रिर्यद्यदा अरुणीषु अरुणवर्णासु गोषु सीदत् निवसति उषाः विभानाय रथमधितिष्ठतीत्यर्थः। अरुण्योगावउषसामितिनिरुक्तं। तदा उषःकाले हे दिवोनपाता दीप्यमानस्य स्वर्गस्य प्रकाशात्मकस्य वा न पातयितारौ हे अश्विनौ वां हुवे आह्वये वीतं कामयेथां मे अन्नं हविर्लक्षणं तदर्थं मे यज्ञमागतं आगच्छतं इषमन्नं ववन्वांसा न संभजमानावश्वाविव तद्वदागतं। कीदृशौ युवां अस्मृतध्रू अस्मृतद्रोहौ मयिद्रोहं न स्मरन्तौ॥ ४॥

४. जिस समय रात्रि का अन्धकार नष्ट होता है और प्रातःकाल की लाल आभा दिखाई देने लगती है, उस समय, हे द्युलोक-पुत्र अश्विद्वय, तुम्हें मैं बुलाता हूँ। तुम हमारे यज्ञ में पधारो। मेरा अन्न लो। दो ग्राहक अश्वों के समान उसे खाओ। हमारा अनिष्ट नहीं करना।

प्रथिष्टयस्यवीरकर्ममिष्णदनुष्ठितंनुनर्योअपौहत्।
पुनस्तदावृहतियत्कनायादुहितुराअनुभृतमनर्वा॥ ५॥ २६॥

प्रथिष्ट। यस्य। वीरऽकर्मम्। इष्णत्। अनुऽस्थितम्। नु। नर्यः।
अप। औहत्। पुनः। इति। तत्। आ। वृहति। यत्। कनायाः।
दुहितुः। आः। अनुऽभृतम्। अनर्वा॥ ५॥ २६॥

स्वाशिन भगवान् रुद्रः प्रजापतिर्वास्तोष्पतिं रुद्रमसृजत् इत्येतदादिभिस्तिसृभिर्वदति यस्य प्रजापतेः इष्णत् इषणवत् वीरकर्म लिंगव्यत्ययः वीरकर्म रेतइत्यर्थः येन रेतसोत्पन्नावीराभवन्ति तादृशेतः प्रथिष्ट प्रथितमासीत् तद्रेतोऽनुष्ठितं प्रजापतिना अपत्यार्थं निषिक्तं नर्यो नरेभ्योदेवेभ्योहितोरुद्रः अपौहत् अपोहति। तदेवाह—पुनस्तद्रेतआवृहति सर्वतउद्यच्छति उ-

द्रमयति पुरुषाकारेण स्वयमुत्पन्नः सन् । कीदृशं रेतः यद्रेतः कनायाः कान्तायाः दुहितुः स्वपुत्र्याः तस्यामित्यर्थः तत्र प्रजापतिना अनुभृतं आः आसीव अस्तेः सिपि रूपं । कीदृशोरुद्रः अनर्वा अन्यस्मिन्नप्रत्यृतः प्रजापतिर्वैस्वांदुहितरमभ्यध्यायद्दिवमित्यन्यआहुरुषसमित्यन्यइति ब्राह्मणं ॥ ५ ॥

५. जो प्रजापति का वीर्य पुत्रोत्पादन में समर्थ है, वह बढ़कर निकला। प्रजापति ने मनुष्यों के हित के लिए रेत का त्याग किया। अपनी सुन्दरी कन्या (उषा) के शरीर में ब्रह्मा वा प्रजापति ने उस शुक्र (वीर्य वा रेत) का सेक किया।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

मध्यायत्कर्त्वमभवदभीकेकामंकृण्वानेपितरियुवत्याम् ।
मनानग्रेतोंजहतुर्वियन्तासानौनिषिक्तंसुकृतस्ययोनौ ॥ ६ ॥

मध्या । यत् । कर्त्वम् । अभवत् । अभीके । कामम् । कृण्वाने ।
पितरि । युवत्याम् । मनानक् । रेतः । जहतुः । विऽयन्ता ।
सानौ । निऽसिक्तम् । सुऽकृतस्य । योनौ ॥ ६ ॥

कामं यथेच्छं कृण्वाने कुर्वाणे पितरि प्रजापतौ युवत्यां दुहितरि उषसि दिवि वा दिवमित्यन्यइतिहिब्राह्मणं प्रदर्शितं । मध्या तयोर्मध्ये अन्तरिक्षमध्ये वा अभीके प्राप्ते समीपे यत्कर्त्वं कर्माभवत् मिथुनीभावाख्यं तदानीं मनानक् अल्पं रेतोजहतुः त्यक्तवन्तौ किंकुर्वाणाविति तत्राह वियन्तौ परस्परमभिगच्छन्तौ प्रजापतिना सानौ समुच्छ्रिते स्थाने सुकृतस्य यज्ञस्य योनौ निषिक्तमासीदित्यर्थः । ततोरुद्रउत्पन्नइत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जिस समय पिता युवती कन्या (उषा) के ऊपर पूर्वोक्त रूप से रतिकामी हुए और दोनों का संगमन हुआ, उस समय दोनों के परस्पर-संगमन से अल्प शुक्र का सेक हुआ। सुकर्म के आधार-स्वरूप एक उन्नत स्थान में उस शुक्र का सेक हुआ।

पितायत्स्वांदुहितरमधिष्कन्क्ष्मयारेतःसंजग्मानोनिषिञ्चत् ।
स्वाध्योजनयन्ब्रह्मदेवावास्तोष्पतिंव्रतपांनिरतक्षन् ॥ ७ ॥

पिता । यत् । स्वाम् । दुहितरम् । अधिऽस्कन् । क्ष्मया । रेतः ।
सम्ऽजग्मानः । नि । सिञ्चत् । सुऽआध्यः । अजनयन् । ब्रह्म ।
देवाः । वास्तोः । पतिम् । व्रतऽपाम् । निः । अतक्षन् ॥ ७ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३३. । २ ऐ० ब्रा० ३. ३३. ।

पिता प्रजापतिर्यद्यदा स्वां दुहितरं दिवमुषसं वा अधिष्कन् अध्यस्कंदत् तदानीमेव क्ष्मया पृथिव्या सह संजग्मानः संगच्छमानः प्रजापतिः अस्मिन्लोके रोहितंभूतामृश्योभूत्वा रेतोनिर्षिचत् निषेकमकरोत्। तामृश्योभूत्वा रोहितं भूतामभ्यैदिति ब्राह्मणं। तदानीं स्वाध्यः सुध्यानाः सुकर्माणोवा देवाब्रह्माजनयन्नुदपादयन्। किं तद्ब्रह्मेति तदाह—वास्तोष्पतिं यज्ञवास्तुस्वामिनं व्रतपां व्रतस्य कर्मणोरक्षःप्रभृतिभ्यः पालकं निरतक्षन् समपादयन् यज्ञवास्तुस्वामित्वं दत्वा कर्मरक्षकत्वेन निर्मितवन्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जिस समय पिता ने अपनी कन्या (उषा) के साथ संभोग किया उस समय पृथिवी के साथ मिलकर शुक्र का सेक किया। सुकृती देवों ने इससे व्रतरक्षक ब्रह्म (वास्तोष्पति वा रुद्र) का निर्माण किया।

सईंवृषानफेनमस्यदाजौस्मदापरैदपदभ्रचेताः।
सरत्पदानदक्षिणापरावृङ्नतानुमेपृशन्योजगृभ्रे ॥ ८ ॥

सः। ईम्। वृषा। न। फेनम्। अस्यत्। आजौ। स्मत्। आ।
परा। ऐत्। अप। दभ्रऽचेताः। सरत्। पदा। न। दक्षिणा।
पराऽवृक्। न। ताः। नु। मे। पृशन्यः। जगृभ्रे ॥ ८ ॥

अंगिरसां सत्रांते नाभानेदिष्ठोगोनिरोधायागच्छन्तं वास्तोष्पतिं पुरतः पश्यन् वदति स ईं सोयं वृषान वर्षकइन्द्रइव सयथा नमुचिवधार्थं आजौसंग्रामे फेनमस्यत् क्षिप्तवान् तद्वत् क्षेपमनावास्तोष्पतिः तदानीं तवैव वास्तुभागोयुक्तइति यथार्थकथनानन्तरं स्मत् अस्मत्तः आ परैत् अपपरागच्छेदिति दभ्रचेताः अल्पमनस्कः दक्षिणा दक्षिणार्थानां गवां परावृक् परावर्जयिता सन् पदा पदानि नसरत् नसरति अस्मदभिमुखं नागच्छति मे मम संबन्धिन्यस्तागाः अंगिरोभिर्दत्ताः पृशन्यः पथिकानामभिस्पर्शनकुशलोरुद्रोन जगृभ्रे नगृह्णातीत्येवमाशास्ते ॥ ८ ॥

८. जैसे इन्द्र, नमुचि के वध-काल में, युद्ध में फेन फेंकते हुए आये थे, वैसे ही मेरे पास से वास्तोष्पति ने प्रतिगमन किया। वे जिस पैर से आये थे, उसी से लौट गये। अङ्गिरा लोगों ने मुझे दक्षिणा-स्वरूप जो गायें दी थीं, उन्हें उन्होंने दूर किया। अनायास ग्रहण-समर्थ होने पर भी उन्होंने गायों को नहीं लिया।

अथ नवमी—

मक्षूनवह्निःप्रजायांउपब्दिरग्निनन्नग्नउपसीदद्दूधः।
सनितेध्मंसनितोतवाजंसधर्ताजज्ञेसहसायवीयुत् ॥ ९ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३३.।

मक्षु । न । वह्निः । प्रऽजायाः । उपब्दिः । अग्निम् । न । नग्नः ।
उप । सीदत् । ऊधः । सनिता । इध्मम् । सनिता । उत ।
वाजम् । सः । धर्ता । जज्ञे । सहसा । यविऽयुत् ॥ ९ ॥

वास्तोष्पतिनारुद्रेण गोप्यमानेस्मिन्यज्ञे वह्निर्वह्निवद्दाहकोराक्षसादिर्मक्षु शीघ्रं नोपसीदत् नागच्छति । योवह्निः प्रजायाउपब्दिः उपपीडकोभवति यज्ञविघातार्थमागच्छन् ऋत्विगादिरूपायाः प्रजायाः पीडांकरोत्यहनि तथा ऊधः रात्रिनामैतत् रात्रावपि अग्निं ज्वलन्तं नग्नोविवसनः राक्षसादिर्नोपसीदत् एवं रुद्रे रक्षितरि सति सोग्निरिध्मं सनिता संभक्ता जज्ञे उत्पन्नः उतापिच वाजं हविर्लक्षणमन्नं सनिता जज्ञे धर्ता जगद्धारकश्चजज्ञे उत्पन्नः सोग्निः सहसा यज्ञस्य बलेन यवीयुत् यज्ञमिश्रयितॄणां रक्षःप्रभृतीनां योद्धा जज्ञे ॥ ९ ॥

९. प्रजा के उत्पीड़क और समान अग्नि के दाहक राक्षस आदि सहसा इस यज्ञ में नहीं आ सकते; क्योंकि इस यज्ञ की रक्षा रुद्र कर रहे हैं। रात को भी नग्न राक्षस यज्ञीय अग्नि के पास नहीं आ सकते। यज्ञ के रक्षक अग्नि काठों को लेते हुए और अन्न का वितरण करते हुए आविर्भूत हुए और राक्षसों के साथ युद्ध में प्रवृत्त हुए।

अथ दशमी—

मक्षूकनायाःसख्यंनवग्वाऋतंवदन्तऋतयुक्तिमग्मन् ।
द्विबर्हसोयउपगोपमागुरदक्षिणासोअच्युतादुदुक्षन् ॥१०॥२७॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवऽग्वाः । ऋतम् । वदन्तः ।
ऋतऽयुक्तिम् । अग्मन् । द्विऽबर्हसः । ये । उप । गोपम् । आ ।
अगुः । अदक्षिणासः । अच्युता । दुधुक्षन् ॥ १० ॥ २७ ॥

नवग्वा अंगिरसः गवामयनाख्यं सत्रमनुतिष्ठतामंगिरसां मध्ये ये नवसु मासेषु लब्धगावः संतः उत्थितास्ते नवग्वाः ते ऋतं वदन्तोंगिरसः मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः श्रुतेः नाभानेदिष्ठप्रेरितायाः सकाशात् ऋतयुक्तिंउक्तयागपरिसमाप्तिं अग्मन् प्राप्ताः । यद्वा ऋतयुक्तिं यज्ञयोगोपेतं ऋतं शब्दं स्तुतिं वदन्तोंगिरसः कनायाः पृथ्व्याः सख्यमग्मन्निति योजना । द्विबर्हसोद्वयोः स्थानयोः द्यावापृथिव्योः परिवृढायेंगिरसोगोपं गोपायितारं नाभानेदिष्ठमिन्द्रं वा उपागुरुपगतास्ते अदक्षिणासोदक्षिणारहिताः अदक्षिणानि सत्राणीत्याहुरितिहि वचनं ये य-

जमानास्तऋत्विजइति च । ते चअच्युताउदकानि अक्षीणानि फलानि वा दुधुक्षन् दुग्धवन्तः ॥ १० ॥

१०. नौ मास तक यज्ञानुष्ठान करते-करते अङ्गिरा लोग गायें पाया करते हैं। उन्होंने कमनीय स्तुति की सहायता से, यज्ञ-वचनों को कहते-कहते, यज्ञ की समाप्ति की। इहलोक और परलोक, दोनों स्थानों में वृद्धि प्राप्त की और इन्द्र के पास गये। उन्होंने दक्षिणा-विहीन यज्ञ (सत्र नामक यज्ञ) करके अविनाशी फल प्राप्त किया।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

मक्षूकनायाःसख्यंनवींयोराधोनरेतंऋतमित्तुंरण्यन् ।
शुचियत्तेरेक्णआयंजन्तसबर्दुघायाःपर्यंउस्रियांयाः ॥ ११ ॥

मक्षु । कनायाः । सख्यम् । नवीयः । ऋतम् । वदन्तः ।
ऋतऽयुक्तिम् । अग्मन् । शुचि । यत् । ते । रेक्णः । आ ।
अयंजन्त । सबःऽदुघायाः । पयः । उस्रियायाः ॥ ११ ॥

मक्षु शीघ्रं कनायाः कमनीयायाः पृश्न्याः घर्मदोग्ध्याः नवीयोनवतरं सख्यं प्राप्येति शेषः । अथवा नवीयइति राधोविशेषणं नवतरं राधोधनमिव रेतः सिच्यमानं ऋतमुदकं तुरण्यन् दिवः सकाशात् प्रेरितवन्तः । हे इन्द्र ते तुभ्यं यद्यदा रेक्णः पाथोलक्षणं धनंआ अभिमुखं अयजन्त अपूजयन् । कीदृशं रेक्णः सबर्दुघायाः सबरित्यमृतनाम अमृतदोग्ध्या उस्रियायाः गोः पयः पानयोग्यं रसं अयजन्त तदोदकं तुरण्यन्निति । अत्राध्वर्युब्राह्मणं—अंगिरसोवैसत्रमासत तेषांपृश्निर्घर्मदुघासीत् सर्जीषेणाजीवत् तेब्रुवन् कस्मैनुसत्रमास्महे येस्याओषधीर्नजनयामइति[1] । तेदिवोवृष्टिमसृजन्तेति ॥ ११ ॥

११. अङ्गिरा लोगों ने जिस समय अमृत के समान दूध देनेवाली गायों के उज्ज्वल और पवित्र दूध को यज्ञ में दिया, उस समय सुन्दर स्तोत्रों के द्वारा, नई सम्पदा के समान, अभिषिक्त वृष्टि-जल प्राप्त किया।

पृश्वायत्पृश्वावियुंताबुधन्तेतिंब्रवीतिवक्तरीररांणः ।
वसोर्वसुत्वाकारवोनेहाविश्वंविवेष्टिद्रविणमुपक्षु ॥ १२ ॥

पृश्वा । यत् । पृश्वा । विऽयुता । बुधन्त । इति । ब्रवीति ।
वक्तरि । ररांणः । वसोः । वसुऽत्वा । कारवः । अनेहा ।
विश्वम् । विवेष्टि । द्रविणम् । उप । क्षु ॥ १२ ॥

---

1 तै० सं० ७. १. ४. ।

यद्यदा स्तोतारः पश्वा पशुना गोसमूहेनेत्यर्थः तेन वियुता वियुक्तानि स्वकीयानि गोस्थानानि पश्चा पश्चात् बुधन्त अजानन् तदानीं कारवः कारुरित्यर्थः इति ब्रवीतीत्थं ब्रूते। किमिति वक्तरि स्तोतरि रराणोरममाणोवसोर्वासकात्सकाशाद् वसुत्वा अतिशयेन वासयिता यद्वा वसुत्वेति समूहार्थे त्वोनामकरणः गोरूपधनवतोतिशयेन गोसमूहवानित्यर्थः। अनेहाअपापइन्द्रोविश्वं द्रविणं गोरूपं पणिभिरपहृतं धनं क्षु मक्षित्यर्थः शीघ्रं उपविवेष्टि उपव्याप्नोति पुनरादातुं। अयमर्थः यदेन्द्रस्यस्तोतारोसुरैरपहृतमात्मीयं गोधनं नजानन्ति ततः प्रागेवागत्येन्द्रः तन्यरुधदिति ॥ १२ ॥

१२. ऐसा कहा गया है कि, इन्द्र यज्ञकर्त्ता का इतना स्नेह करते हैं कि, जिसका पशु खो गया है, उसके जानते या अनजानते हो, अतीव धनी, कुशल और निष्पाप पशु को खोज देते हैं।

तदिन्न्व॑स्य परि॒षद्वा॑नो अग्म॒न्पु॒रू सद॑न्तो नार्ष॒दं बि॑भित्सन्।
वि शुष्ण॑स्य॒ संग्र॑थितमन॒र्वा वि॒दत्पु॑रुप्रजा॒तस्य॒ गुहा॒ यत् ॥ १३ ॥

तत्। इत्। नु। अ॒स्य॒। प॒रि॒ऽसद्वा॑नः। अ॒ग्म॒न्। पु॒रु। सद॑न्तः। ना॒र्स॒दम्। बि॒भि॒त्स॒न्। वि। शुष्ण॑स्य। सम्ऽग्र॑थितम्। अ॒न॒र्वा। वि॒दत्। पु॒रु॒ऽप्र॒जा॒तस्य॑। गुहा॑। यत् ॥ १३ ॥

तदित् तत्रैव नु क्षिप्रमस्येन्द्रस्य परिषद्वानः परितोवर्तमानाः परिचारकारश्मयः अग्मन् प्रकाशनार्थमगच्छन् पुरु पुरूणि कृत्रिमाणि सदन्तः सीदन्तोसुराः नार्षदं नृषदः पुत्रं बिभित्सन् भेत्तुमैच्छन् किंचायं शुष्णस्यैतन्नामस्यासुरस्य पुरुप्रजातस्य बहुप्रादुर्भावस्य संग्रथितं मर्म विदत् वेत्त्ययमिन्द्रः। यदसुरस्य दुर्ज्ञेयं मर्म गुहा गुहायां गोपितं तद्विदत् ॥ १३ ॥

१३. सुस्थिर इन्द्र जिस समय बहु-विस्तारक शुष्ण के निगूढ़ मर्म को खोजकर उसे मारते हैं अथवा नृषद के पुत्र को विदीर्ण करते हैं, उस समय उनके अनुचर, नाना प्रकार से, उन्हें घेरकर उनके साथ जाते हैं।

अथ चतुर्दशी—

भर्गो॑ ह॒ नामो॒त यस्य॑ दे॒वाः स्व१र्ण ये त्रि॑षध॒स्थे नि॑षे॒दुः।
अ॒ग्निर्ह॒ नामो॒त जा॒तवे॑दाः श्रु॒धी नो॑ होतर्ऋ॒तस्य॑ हो॒ताध्रुक् ॥ १४ ॥

भर्गः। ह॒। नाम॑। उ॒त। यस्य॑। दे॒वाः। स्व१ः। न। ये। त्रि॒ऽस॒धस्थे। नि॒ऽसे॒दुः। अ॒ग्निः। ह॒। नाम॑। उ॒त। जा॒तऽवे॑दाः। श्रु॒धि। नः॒। हो॒त॒रिति॑। ऋ॒तस्य॑। होता॑। अ॒ध्रुक् ॥ १४ ॥

उतापिच भर्गोहनाम तत्तेजः किल प्रसिद्धं यस्य तेजसः आग्नेयस्य संबन्धिनि विषध-स्थे बर्हिषि ये देवाः सन्ति ते सर्वे स्वनं स्वर्गे यथा तथैव निषेदुः निषीदन्ति। उतापिच तत्तेजो-ग्निर्हनाम अग्निः किल नाम उतापिच जातवेदाः जातप्रज्ञः जातानां वेदिता एतदपि तस्य तेजसोनाम अग्नेर्भर्गइति अग्निरितिजातवेदाइति च त्रीणिनामानीत्यर्थः। अथ प्रत्यक्षकृतः हे होतर्होमनिष्पादकोकनामाग्ने ऋतस्य होता यज्ञसंबन्धिनां देवानामाह्वाता अध्रुक् द्रोहर-हितस्त्वं नोस्माकमाह्वानं श्रुधि शृणु ॥ १४ ॥

१४. जो देवता, स्वर्ग के समान, यज्ञ-स्थान (कुश) में बैठते हैं, वे अग्नि के तेज का नाम "भर्ग" रखते हैं। अग्नि के एक तेज का नाम "जातवेदा" है। होम-निष्पादक अग्नि, तुम्हीं यज्ञ के होता हो। तुम्हीं, अनुकूल होकर, हमारे आह्वान को सुनते हो।

उतत्यामेरौद्रावर्चिमन्तानासत्याविन्द्रगूर्तयेयजध्यै।
मनुष्वद्वृक्तबर्हिषेरराणामन्दूहितप्रयसाविक्षुयज्यू ॥ १५ ॥ २८ ॥

उत। त्या। मे। रौद्रौ। अर्चिऽमन्ता। नासत्यौ। इन्द्र। गूर्तये। यजध्यै। मनुष्वत्। वृक्तऽबर्हिषे। रराणा। मन्दू इति। हितऽप्रयसा। विक्षु। यज्यू इति ॥ १५ ॥ २८ ॥

उतापिच हे इन्द्र त्या तौ प्रसिद्धौ रुद्रपुत्रौ। क्षोदोनरेवइवऋविसिंचंदिवितिहि रुद्रपुत्रत्वमुक्तं। अर्चिमन्ता दीप्तिमन्तौ नासत्यावश्विनौ मे गूर्तये स्तुतये यजध्यै यागाय च भवेतामितिशेषः। किंच मनुष्वत मम पितुर्मनोरिव तस्य यज्ञे यथा तथैव वृक्तबर्हिषे मह्यं रराणा रममाणौ मंदू मदिष्णू हितप्रयसा प्रेरितधनौ विक्षु अस्मदीयेषु पुत्रादिषु तौ यज्यू यष्टव्यौ भवेतामिति शेषः ॥ १५ ॥

१५. इन्द्र, वे दो दीप्त-मूर्त्ति और रुद्रपुत्र अश्विद्वय मेरे स्तोत्र और यज्ञ को ग्रहण करें। जैसे वे मनु के यज्ञ में प्रसन्न होते हैं, वैसे ही मेरे यज्ञ में भी प्रसन्न हों। मैंने कुश बिछाया है। प्रजा को धन दें और यज्ञ को ग्रहण करें। ॥ इत्यष्टमस्य प्रथमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अथ षोडशी—

अयंस्तुतोराजावन्दिवेधाअपश्चविप्रस्तरतिस्वसेतुः।
सकक्षीवन्तंरेजयत्सोअग्निंनेमिंनचक्रमर्वतोरघुद्रु ॥ १६ ॥

अयम्। स्तुतः। राजा। वन्दि। वेधाः। अपः। च। विप्रः। तरति। स्वऽसेतुः। सः। कक्षीवन्तम्। रेजयत्। सः। अग्निम्। नेमिम्। न। चक्रम्। अर्वतः। रघुऽद्रु ॥ १६ ॥

---

१ ऋ० सं० ८. १. २६.

अयं वेधाः सर्वस्य विधाता राजा सोमः स्तुतः सर्वैः वन्दि स्तूयतेऽस्माभिः। किंच विप्रः विशेषेण पूरकः विप्रवच्छुद्धोवा स्वसेतुः यस्य स्वभूतारश्मयोजगद्बन्धकाः सन्ति ससोमः अपश्चान्तरिक्षं तरति लंघयति प्रतिदिनं ससोमः कक्षीवन्तमृषिं पर्वतमध्ये सोमार्थं गतं रेजयत् अकंपयत् सोसएवाग्निं हविर्वोढुमशक्तंसन्तं पलाय्याप्सु प्रविष्टं रेजयत्। कंपने दृष्टान्तः—नेमिं नमनशीलं रघुद्रु लघुद्रु लघुगमनं चक्रं अर्वतोन अश्वाइव ते यथा रेजयन्ति तद्वत् नुमभावश्छान्दसः॥ १६॥

१६. सर्वश्रेष्ठ सोम की स्तुति सब करते हैं—हम भी करते हैं। क्रिया-कुशल सोम स्वयं ही सेतु हैं। वे जल को पार करते हैं। जैसे शीघ्रगामी घोड़े चक्कों की परिधि को कँपाते हैं, वैसे ही कक्षीवान् और अग्नि को भी कँपाते हैं।

सद्विबन्धुर्वैतरणोयष्टासबर्धुंधेनुमस्वंदुहध्यै।
संयन्मित्रावरुणावृञ्जउक्थैर्ज्येष्ठेभिरर्यमणंवरूथैः॥ १७॥

सः। द्विऽबन्धुः। वैतरणः। यष्टा। सबःऽधुम्। धेनुम्।
अस्वम्। दुहध्यै। सम्। यत्। मित्रावरुणा। वृञ्जे।
उक्थैः। ज्येष्ठेभिः। अर्यमणम्। वरूथैः॥ १७॥

सोग्निर्द्विबन्धुः द्वयोर्लोकयोर्बन्धुभूतः वैतरणः सर्वस्य विशेषेण तारयिता यद्वा वितरणार्हः हविःप्रदानार्हः यष्टा देवानां याजकोग्निः सबर्धुं अमृतोपमपयोदोग्ध्रीं धेनुं अस्वं अप्रसूतां निवृत्तप्रसवां शयवे दुहध्यै दोहायाकरोत् यद्यदा सशयुः मित्रावरुणौ अर्यमणं च ज्येष्ठेभिः ज्येष्ठैः प्रशस्तैः वरूथैः वरणीयैरुक्थैः शस्त्रैः संवृंजे सम्यक्स्तौति यदा शयुर्मित्रावरुणार्यम्णां स्तुतिं करोति तदा तेषामाज्ञयाग्निर्निवृत्तप्रसवां पयोदोग्ध्रीमकरोदिति॥ १७॥

१७. अग्नि यह लोक, परलोक—दोनों स्थानों के हितैषी हैं। वे तारक और यज्ञ-कर्त्ता हैं। जब कि, अमृत के समान दूध देनेवाली गाय दूध नहीं देती, तब उसे प्रसववती करके वे दुग्धदायिनी बनाते हैं। मित्र, वरुण और अर्यमा को उत्तमोत्तम स्तोत्रों के द्वारा सन्तुष्ट किया जाता है।

तद्बन्धुःसूरिर्दिवितेधियन्धानाभानेदिष्ठोरपतिप्रवेनन्।
सानोनाभिःपरमास्यवाघाहंतत्पश्चाकतिथश्चिदास॥ १८॥

तत्ऽबन्धुः। सूरिः। दिवि। ते। धियम्ऽधाः। नाभानेदिष्ठः।
रपति। प्र। वेनन्। सा। नः। नाभिः। परमा। अस्य। वा।
घ। अहम्। तत्। पश्चा। कतिथः। चित्। आस॥ १८॥

तद्बन्धुः सैव पृथिवीबन्धिका उत्पत्त्यधिष्ठानत्वेन यस्यासौ तद्बन्धुः तन्मातृकइत्यर्थः। सूरिः स्तुतेः प्रेरकः दिविवर्तमानस्य ते तव स्वभूतइतिशेषः। त्वदपत्यभूतइति यावत्। षष्ठीसामर्थ्यात् संबन्धसामान्यं प्रतीयते तच्चादित्यस्य पुत्रोमनुः मनोः पुत्रोनाभानेदिष्ठइत्येवं सूर्योपत्यत्वेपि पर्यवस्यति। सूर्यनाभानेदिष्ठयोः संबन्धश्चरमपादे उत्तरमन्त्रे च वक्ष्यते सच धियन्धाः कर्मणां धारकोनाभानेदिष्ठोवेनन्त् अंगिरोदत्तंगोसहस्रं कामयमानः प्ररपति प्रलपति स्तौतीत्यर्थः। वा अपिचेत्यर्थः सा द्यौर्नोस्माकं परमा उत्कृष्टा नाभिः बन्धिका याऽस्यादित्यस्याधिष्ठानभूतास्ति चेतिपूरणः। अहं तत्तस्यादित्यस्य पश्चा पश्चादनन्तरं कतिथः कतिपयानां पूरणः आसाभवं अनेन ममादित्येन जन्यजनकभावः संबन्धः सन्निकृष्टइत्युक्तं भवति ॥१८॥

१८. स्वर्गस्थ सूर्य, मैं तुम्हारा बन्धु नाभा नेदिष्ट हूँ। तुम्हारी स्तुति करता हूँ। मेरी इच्छा है कि, मैं गायें प्राप्त करूँ। द्युलोक (स्वर्ग) हमारा और सूर्य का उत्तम उत्पत्ति-स्थान है। सूर्य से मेरा कितने पुरुष का अन्तर ही है?

इ॒यंमे॒नाभि॑रि॒हमे॑स॒धस्थ॑मि॒मेमे॑दे॒वाअ॒यम॑स्मि॒सर्वः॑।
द्वि॒जाअ॒हंप्र॑थम॒जाऋ॒तस्ये॒दंधे॒नुर॑दुह॒ज्जाय॑माना ॥ १९ ॥

इ॒यम्। मे॒। नाभिः॑। इ॒ह। मे॒। स॒धऽस्थ॑म्। इ॒मे। मे॒।
दे॒वाः। अ॒यम्। अ॒स्मि॒। सर्वः॑। द्वि॒ऽजाः। अ॒हम्। प्र॒थ॒म॒ऽजाः।
ऋ॒तस्य॑। इ॒दम्। धे॒नुः। अ॒दु॒ह॒त्। जाय॑माना ॥ १९ ॥

इयं माध्यमिका वाक् मे नाभिः सन्नाहनी आदित्यस्य तस्याश्चाभेदादस्यर्षेर्माध्यमिका वाक् बन्धिका भवति। तथाचब्राह्मणं—सायावागसौसआदित्यइति। इहास्मिन्मंडले मे मम सधस्थं स्थानं इमे देवाद्योतमानारश्मयोमे मम स्वभूताः अयमहमस्मि सर्वः सूर्यस्य स्वस्य चोक्तेन प्रकारेणाभेदात् तद्द्वारा सर्वात्मकत्वं अह किञ्चेत्यर्थः द्विजाब्रह्मांडजाऋतस्य सत्यभूतस्य ब्रह्मणः प्रथमोत्पन्नाधेनुः पृश्निदेवता माध्यमिका वाक् जायमानाइदं सर्वमदुहत् दुदोह उदपादयदित्यर्थः ॥ १९ ॥

१९. द्युलोक ही मेरा उत्पत्ति-स्थान है; यहीं मैं रहता हूँ। सारे देवता वा किरणें मेरे अपने हैं। मैं सबका हूँ। द्विज लोग सत्यरूप ब्रह्मा से प्रथम उत्पन्न हुए हैं। यज्ञ-स्वरूपा गाय वा माध्यमिकी वाक् ने उत्पन्न होकर यह सब उत्पन्न किया।

अधा॑सु॒मन्द्रो॑अ॒र॒तिर्वि॒भावा॒व॑स्यतिद्वि॒व॒र्ते॒निर्वि॒नेषा॑त्।
ऊ॒र्ध्वायच्छ्रेणि॒र्नशिशु॒र्दन्म॒क्षू॒स्थि॒रंशे॑वृ॒धंसू॑तमा॒ता ॥ २० ॥ २९ ॥

अधं । आसु । मन्द्रः । अरतिः । विभाऽवा । अवं । स्यति ।
द्विऽवर्तनिः । वनेषाट् । ऊर्ध्वा । यत् । श्रेणिः । न । शिशुः । दन् ।
मक्षु । स्थिरम् । शेऽवृधम् । सूतं । माता ॥ २० ॥ २९ ॥

अधाथ आसु चतसृषु दिक्षु मन्द्रोमोदमानः अरतिः गन्ता विभावा दीप्तिमान् द्विवर्तनिः द्वयोर्लोकयोर्गन्ता वनेषाट् वनेकाष्ठानामभिभविताग्निरवस्यति अवसन्नोभवति यागार्थं । यच्च योग्निः ऊर्ध्वा उन्मुखा श्रेणिर्न पिपीलिकापंक्तिरिवाहिं शिशुः शंसनीयः मक्षु क्षिप्रं दन् शत्रून् दमयति तमिमं स्थिरं निश्चलं शेवृधं सुखस्य वर्धकं माता अरणिः सूत यज्ञे जनयामास॥२०॥

२०. आनन्द के साथ जाकर अग्नि चारों ओर अपना स्थान ग्रहण करते हैं। यह उज्ज्वल, इस लोक और परलोक में सहायक और काठों को हरानेवाले हैं। इनकी ज्वाला ऊपर उठती है। अग्नि स्तुत्य हैं। अग्नि की माता अरणि इन सुस्थिर और सुखावह अग्नि को शीघ्र उत्पन्न करती है।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥२९॥

अधागावउपमातिंकनायाअनुश्वान्तस्यकस्यचित्परेयुः ।
श्रुधित्वंसुद्रविणोनस्त्वंयाळाश्वघ्नस्यवावृधेसूनृताभिः ॥ २१ ॥

अधं । गावः । उपऽमातिम् । कनायाः । अनु । श्वान्तस्य ।
कस्यं । चित् । परां । ईयुः । श्रुधि । त्वम् । सुऽद्रविणः । नः ।
त्वम् । याट् । आश्वऽघ्नस्यं । ववृधे । सूनृताभिः ॥ २१ ॥

अध संप्रति कस्य चित् श्वान्तस्य प्रवृद्धस्य श्रान्तस्य वेत्यात्मनोनिर्देशः ईदृशस्य नाभानेदिष्ठस्य कनायाः कमनीयायाः स्तुतेर्गावोवाचः यद्वा वाचः स्तुतयः कनायाः कमनीयायाः स्तुतेरुपमातिं उपमानभूतमिन्द्रमनुपरेयुः अनुपरागच्छन्ति हे सुद्रविणः सुधनाग्ने त्वं श्रुधि शृणु नोमम संबन्धिनमिन्द्रं याट् याजय त्वं चाश्वघ्नस्याश्वघ्नोश्वमेधयाजी मनुः तस्य पुत्रस्य मम सूनृताभिः स्तुतिभिः ववृधे वर्धसे पुरुषव्यत्ययः अथवायं वर्धतइति परोक्षेण निर्देशः ॥२१॥

२१. उत्तमोत्तम स्तोत्र कहते-कहते मुझ नाभा नेदिष्ठ को श्रान्ति हो गई है। मेरी स्तुतियाँ इन्द्र के पास गई हैं। धनी अग्नि, सुनो। हमारे इन इन्द्र का यज्ञ करो। मैं अश्वघ्न वा अश्वमेध यज्ञ करनेवाले (मनु) का पुत्र हूँ। मेरी स्तुति से तुम बढ़ते हो।

अधत्वमिन्द्रविद्ध्य१स्मान्महोरायेनृपतेवज्रबाहुः ।
रक्षाचनोमघोनःपाहिसूरीननेहसस्तेहरिवोअभिष्टौ ॥ २२ ॥

अर्ध । त्वम् । इन्द्र । विद्धि । अस्मान् । महः । राये । नृऽपते ।
वज्रंऽबाहुः । रक्षं । च । नः । मघोनः । पाहि । सूरीन् ।
अनेहसः । ते । हरिऽवः । अभिष्टौ ॥ २२ ॥

हे इन्द्र अध अधुना वज्रबाहुस्त्वमस्मान् महोमहते राये धनाय विद्धि जानीहि हे इन्द्र मघोनोहविष्मतोनोस्मान् रक्ष पालय शत्रुभ्यः सकाशात्। किंच सूरीन् स्तुतिप्रेरकानस्मान्पाहि अन्नादिदानेन रक्ष हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ते तवाभीष्टौ अभिगमने अनेहसः अपापाः स्यामेति शेषः ॥ २२ ॥

२२. वज्रधर और नरेन्द्र इन्द्र, तुम जानो कि, हमने प्रचुर धन की कामना की है। हम तुम्हारी स्तुति करते और तुम्हें हवि देते हैं। हमारी रक्षा करो। हरि नाम के दो घोड़ोंवाले इन्द्र, तुम्हारे पास जाकर हम अपराधी न हों।

अधयद्राजानागविष्टौसरंत्सरण्युःकारवेंजरण्युः ।
विप्रःप्रेष्ठःसह्येषांबभूवपराचवक्षंदुतपर्षदेनान् ॥ २३ ॥

अर्ध । यत् । राजाना । गोऽइंष्टौ । सरंत् । सरण्युः । कारवें ।
जरण्युः । विप्रंः । प्रेष्ठः । सः । हि । एषाम् । बभूवं । परां । च ।
वक्षत् । उत । पर्षत् । एनान् ॥ २३ ॥

हे राजाना राजमानौ मित्रावरुणौ अध अधुना सत्रसमाप्तौ यद्यस्मात् गविष्टौ गवामेषणायां सत्यां सरण्युः सरणशीलोयः सरत् गच्छति। किंकुर्वन् कारवे कर्म कुर्वते अंगिरसां गणाय जरण्युः स्तुतिमिच्छन् तस्मात् सविप्रोनाभानेदिष्ठः एषामंगिरसां प्रेष्ठः प्रियतमोबभूव भवतु। हीतिपूरणः तेषां कर्तव्यं पराच वक्षत् परावहतु उतापिच एनानंगिरसः पर्षत् पारयति इत्योत्तनएवमाशास्ते ॥ २३ ॥

२३. दीप्त मूर्त्तिवाले मित्र और वरुण, गाय पाने की इच्छा से अङ्गिरा लोग यज्ञ करते थे। सर्वज्ञ नाभा नेदिष्ट स्तोत्राभिलाषी होकर उनके निकट गया। मैं (नाभा नेदिष्ट) ने स्तोत्र किया और यज्ञ को समाप्त किया। इसी लिए मैं उनका अत्यन्त प्रिय विप्र हुआ हूँ।

अधान्वस्यजेन्यस्यपुष्टौवृथारेभंन्तईमहेतदूनु ।
सरण्युरस्यसूनुरश्वोविप्रश्वासिश्रवसश्वसातौ ॥ २४ ॥

अर्ध । नु । अस्य । जेन्यस्य । पुष्टौ । वृथा । रेभंन्तः । ईमहे ।
तत् । ऊँ इति । नु । सरण्युः । अस्य । सूनुः । अश्वः । विप्रः ।
च । असि । श्रवसः । च । सातौ ॥ २४ ॥

अनया वरुणं पृथक् स्तौति अध अथ नु क्षिप्रमस्य जेन्यस्य जयशीलस्य स्तुत्या जेतव्यस्य वा स्वभूतं गवादि धनं पुष्टौ पोषेनिमित्ते सति तस्य पुष्ट्यर्थं वा वृथा अनायासेन रेभन्तः स्तुवन्तोनु क्षिप्रं ईमहे याचामहे सरण्युः शीघ्रसरणशीलोऽश्वोऽस्य वरुणस्य सूनुः पुत्रः वरुणाद्ध्यश्वउत्पन्नः। अथ प्रत्यक्षकृतः हे वरुण त्वं विप्रश्चासि विप्रवत्पूज्यः शुद्धोवा भवसि श्रवसश्चान्नस्य सातौ लाभे अस्माकमन्नलाभाय प्रवृत्तश्च भवसि॥ २४ ॥

२४. इस समय हम, गोधन पाने की इच्छा से, अनायास ही, स्तुति करते हुए जयशील वरुण के पास जाते हैं। शीघ्रगामी अश्व उन वरुण का पुत्र हैं। वरुण, तुम मेधावी और अन्न देनेवाले हो।

युवोर्यदिसख्यायास्मेशर्धायस्तोमंजुजुषेनमस्वान्।
विश्वत्रयस्मिन्नागिरःसमीचीःपूर्वीवगातुर्दाशत्सूनृतायै ॥ २५ ॥

युवोः। यदि। सख्याय। अस्मे इति। शर्धाय। स्तोमम्।
जुजुषे। नमस्वान्। विश्वत्र। यस्मिन्। आ। गिरः। सम्ऽईचीः।
पूर्वीऽइव। गातुः। दाशत्। सूनृतायै ॥ २५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवोर्युवयोः शर्धाय बलवतेस्मे अस्माकं सख्याय यद्वा युवयोः सख्याय अस्मे अस्माकं शर्धाय बलाय च यदि नमस्वानन्नवान् अध्वर्युः स्तोत्रवान् होता वा स्तोमं जुजुषे सेवते यस्मिन् सख्ये सिद्धे सति विश्वत्र विश्वस्मिन् जनपदेगिरः अंगिरसां संबन्धिन्यः समीचीः समीच्यआगच्छन्तीति शेषः उदाराणां गृहे इदं गृहाणेदंगृहाणेत्येवं रूपाः श्रूयन्तइत्यर्थः। यद्वा यागानुष्ठातॄणां स्तुतिगिरः आगच्छन्ति पूर्वीवगातुः प्राची दिगिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् यद्वा पूर्वी प्रवृद्धा पुरातनीवा गातुः सरणिरिव सा यथा गच्छतां सुखं प्रयच्छति तद्वत् सूनृतायै प्रियसत्यरूपायै स्तुतिवाचे दाशत् सुखं प्रयच्छतु ॥ २५ ॥

२५. मित्र और वरुण, अन्नवान् पुरोहित स्तुति करते हैं। इसलिए कि, तुम हमारे प्रति अनुकूल होगे। तुम्हारा बन्धुत्व अतीव हितकर है। तुम्हारा बन्धुत्व पाने पर सारे स्थानों में स्तोत्र-वाक्य उच्चारित होंगे। जैसे चिर-परिचित पथ सुखकर होता है, वैसे ही तुम्हारा बन्धुत्व हमारी स्तुतियों को सुखकर करे।

सगृणानोअद्भिर्देववानितिसुबन्धुर्नमसासूक्तैः।
वर्धदुक्थैर्वचोभिराहिनूनंव्यध्वैतिपयसउस्रियायाः ॥ २६ ॥

सः। गृणानः। अत्ऽभिः। देवऽवान्। इति। सुऽबन्धुः। नमसा।
सुऽउक्तैः। वर्धत्। उक्थैः। वचःऽभिः। आ। हि। नूनम्।
वि। अध्वा। एति। पयसः। उस्त्रियायाः॥ २६॥

अद्भिर्देवताभिर्देववान् सुबन्धुः शोभनबन्धनः सवरुणः इतीत्थं कृतप्रकारेण नमसा नमस्कारेण सूक्तैश्चगृणानः स्तूयमानः सन् वर्धत् वर्धतां उक्थैर्वचोभिः उच्यमानैः प्रशस्तैर्वा स्तुतिवचोभिर्नूनमिदानीं आगच्छत्विति विशेषः। हीतिपूरणः। तस्य यागार्थं उस्त्रियायाः गोः पयसःअध्वा मार्गोव्येति स्तनाग्राणि क्षरन्तीत्यर्थः॥ २६॥

२६. परम बन्धु वरुण, देवों के साथ, उत्तमोत्तम स्तोत्र और नमस्कार प्राप्त करके प्रवृद्ध हों। गाय के दूध की धारा उनके यज्ञ के लिए बहे।

तऊषुणोमहोयजत्राभूतदेवासऊतयेसजोषाः।
येवाजाँअनयताविंयन्तोयेस्थानिचेतारोअमूराः॥ २७॥ ३०॥

ते। ऊँ इति। सु। नः। महः। यजत्राः। भूत। देवासः। ऊतये।
सऽजोषाः। ये। वाजान्। अनयत। विऽयन्तः।
ये। स्थ। निऽचेतारः। अमूराः॥ २७॥ ३०॥

अनया ऋषिरंगिरसः आशास्ते हे यजत्रायष्टव्यादेवासोदेवाः ते यूयं उइति पूरणः महोमहते नोस्माकमूतये रक्षणाय सजोषाः संगताः भूत भवत ये च यूयं अंगिरसोमह्यं वाजानन्नानि अनयत प्रापयथ वियन्तः उत्थाय विविधं गच्छन्तः सन्तः ये च यूयं अमूराः अमूढाः षष्ठाहःप्रयोगमौढ्यरहिताइत्यर्थः तादृशा निचेतारोगवां विवेक्तारः स्थ भवथ ते सजोषा भूवेति समन्वयः॥ २७॥

२७. देवो, तुम्हीं यज्ञपात्र के अधिकारी हो। हमारी भली भाँति रक्षा के लिए, तुम सब मिलो। अङ्गिरा लोगो, उद्योगी होकर तुमने मुझे अन्न दिया है। तुम्हारा मोह विनष्ट हो गया है। इस समय तुम गोधन प्राप्त करो।

॥ इत्यष्टमस्य प्रथमे त्रिंशोवर्गः॥ ३०॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ १॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येणविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके प्रथमोध्यायः॥ १॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायोवेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
व्याख्याय प्रथमं विद्वानष्टमस्याष्टकस्य सः। अध्यायं सायणामात्योद्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥२॥

तत्र येयज्ञेनेत्येकादशर्चं अनुवाकापेक्षया द्वितीयं सूक्तं मानवस्य नाभानेदिष्ठस्यार्षं आदितश्चतस्रोजगत्यः पञ्चम्यनुष्टुप् षष्ठी बृहती सप्तमी सतोबृहती अष्टमीनवम्यावनुष्टुभौ दशमी गायत्री एकादशी त्रिष्टुप् आदितः षण्णां विश्वेदेवाअङ्गिरसोवा देवता सप्तमी वैश्वदेवी अष्टम्याद्यासु चतसृषु सावर्णेर्महाराजस्य दानं स्तूयते अतस्तास्तद्देवताकाः। तथाचानुक्रम्यते— येयज्ञेनैकादशाद्याः षळङ्गिरसां स्तुतिर्वान्त्यात्रिष्टुप्पञ्चम्यनुष्टुप् प्रगाथोनुष्टुभौ गायत्री चतस्रोन्त्याः सावर्णेर्दानस्तुतिरिति। षष्ठेहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितंच—इदमित्थारौद्रमितिप्रागुपोत्तमाया येयज्ञेनेत्यावपतइति।

तत्र प्रथमा—

ॐम् येयज्ञेनदक्षिणयासमक्ताइन्द्रस्यसख्यममृतत्वमानश।
तेभ्योभद्रमङ्गिरसोवोअस्तुप्रतिगृभ्णीतमानवंसुमेधसः ॥ १ ॥

ये। यज्ञेन। दक्षिणया। सम्ऽअक्ताः। इन्द्रस्य। सख्यम्।
अमृतऽत्वम्। आनश। तेभ्यः। भद्रम्। अङ्गिरसः। वः।
अस्तु। प्रति। गृभ्णीत। मानवम्। सुऽमेधसः ॥ १ ॥

नाभानेदिष्ठः स्वपित्रा मनुनाभ्यनुज्ञातः सत्रमासीनानंगिरसोभ्येत्य मांप्रतिगृह्णीत युष्मभ्यं यज्ञं प्रज्ञापयामीति यदुक्तवान् तदुच्यते। इतिहासस्तु इदमित्थेति पूर्वसूक्ते नाभानेदिष्ठं शंसति नाभानेदिष्ठं वै मानवमिति ब्राह्मणानुसारेण। मनुः पुत्रेभ्योदायं व्यभजत्। इतितैत्तिरीयब्राह्मणानुसारेण च सप्रपंचमभिहितः। तथाचास्याऋचोयमर्थः यज्ञेन यजनीयेन हविषा द-

क्षिणया ऋत्विग्भ्योदेयया समक्ताः संगताः ये अहीनैकाहसहस्राणि कुर्वन्तोयूयमिन्द्रस्य सख्यं सखिकर्म अत एवामृतत्वं अमरणधर्मं देवत्वं आनश आनशिध्वे प्राप्ताःस्थ अश्नोतेर्लिटि मध्यमे व्यत्ययेन बहुवचनत्वं अश्नोतेश्चेति नुडागमः यद्वृत्तयोगादनिघातः । हे अङ्गिरसः तेभ्योवो-युष्मभ्यं भद्रं कल्याणं कर्मास्तु हे सुमेधसः सुप्रज्ञाः हे अङ्गिरसः ते यूयं इदानीं मानवं मनोः पुत्रं मां प्रतिगृभ्णीत प्रतिगृह्णीत मयि प्रतिगृहीते सति यज्ञं साधु करिष्यामीति तदर्थं प्रतिगृह्णीत ॥ १ ॥

१. अङ्गिरा लोगो, तुम लोग यज्ञीय द्रव्य (हवि आदि) और दक्षिणा से, एक साथ, इन्द्र का बन्धुत्व और अमरत्व प्राप्त कर चुके हो। तुम्हारा कल्याण हो। सुधी अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझ मनु-पुत्र को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूंगा।

य उदाजन्पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन्परिवत्सरे वलम्।
दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ २ ॥

ये । उत्ऽआजन् । पितरः । गोऽमयम् । वसु । ऋतेन । अभिन्दन् ।
परिऽवत्सरे । वलम् । दीर्घायुऽत्वम् । अङ्गिरसः । वः ।
अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ २ ॥

हे अङ्गिरसः पितरः अस्माकं पूर्वजत्वेन पितृभूताये यूयं गोमयं गवात्मकं पणिभिरपहृतं वसु धनं उदाजन् तैरधिष्ठितात्पर्वतात् उदगमयन् । किञ्च ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन प्रतिवत्सरे पर्यागते वत्सरे संपूर्णसत्रांतइत्यर्थः तत्र बलं बलनामानं गवामपहर्तारमसुरं अभिंदन् व्यनाशयन् तेभ्योवोयुष्मभ्यं दीर्घायुत्वं प्रभूतजीवनमस्तु । शेषं पूर्ववत् ॥ २ ॥

२. अङ्गिरोगण, तुम लोग हमारे पितृ-सदृश हो। तुम लोग अपहृत गाय को ले आये थे। तुम लोगों ने वर्ष भर यज्ञ करके "बल" नामक असुर को नष्ट किया था। तुम लोग दीर्घायु बनो। अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझे मनु-पुत्र (मानव) को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूंगा।

अथ तृतीया—

य ऋतेन सूर्यमारोहयन्दिव्यप्रथयन्पृथिवीं मातरं वि।
सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति गृभ्णीत मानवं सुमेधसः ॥ ३ ॥

ये । ऋतेन । सूर्यम् । आ । अरोहयन् । दिवि । अप्रथयन् ।
पृथिवीम् । मातरम् । वि । सुप्रजाःऽत्वम् । अङ्गिरसः । वः ।
अस्तु । प्रति । गृभ्णीत । मानवम् । सुऽमेधसः ॥ ३ ॥

हे अङ्गिरसः ये भवन्तः ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन दिवि द्युलोके सूर्यं सुष्ठु सर्वस्य प्रेरकमादित्यं आरोहयन् अस्थापयन् किञ्च मातरं सर्वेषां निर्मात्रीं पृथिवीं व्यप्रथयन् प्रसिद्धामकुर्वन् सत्रादिकर्मकरणेन । तेभ्योयुष्मभ्यं सुप्रजास्त्वं सुपुत्रत्वमस्तु नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यसिच् समासान्तः तस्माद्भावप्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. तुम लोगों ने सत्यरूप यज्ञ के द्वारा द्युलोक में सूर्य को स्थापित किया है और सबकी निर्मात्री पृथिवी को प्रसिद्ध किया है। तुम्हें सन्तति हो। अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझ मानव को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूँगा।

अ॒यंनाभा॒वद॑तिव॒ल्गुवो॑गृ॒हेदेव॑पुत्राऋषय॒स्तच्छृ॑णोतन ।
सु॒ब्र॒ह्म॒ण्यम॑ङ्गिरसोवोअस्तु॒प्रति॑गृभ्णीतमान॒वंसु॑मेधसः ॥ ४ ॥

अ॒यम् । नाभा॑ । व॒द॒ति॒ । व॒ल्गु । व॒ः । गृ॒हे । देव॑ऽपुत्राः । ऋ॒ष॒य॒ः ।
तत् । शृ॒णो॒त॒न । सु॒ऽब्र॒ह्म॒ण्यम् । अ॒ङ्गि॒र॒सः । व॒ः ।
अ॒स्तु॒ । प्रति॑ । गृ॒भ्णी॒त॒ । मा॒न॒वम् । सु॒ऽमे॒ध॒सः ॥ ४ ॥

हे देवपुत्राः देवानां पुत्राः अग्नेः पुत्राः ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारोहे अङ्गिरसः अयं नाभानेदिष्ठः पुरोवर्ती जनः वोयुष्माकं गृहे गृहभूते यज्ञे वल्गु कल्याणं वचोवदति तद्वाक्यं यूयं शृणोतन महतादरेण शृणुत श्रुश्रवणे तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः तेभ्योयुष्मभ्यं सुब्रह्मण्यं शोभनब्रह्मवर्चसं अस्तु इदानीमागतं मानवं मां प्रतिगृह्णीत ॥ ४ ॥

४. देवपुत्र ऋषियो (अङ्गिरा लोगो), यह नाभा नेदिष्ट तुम्हारे यज्ञ में कल्याणमय वचन कहता हूं। सुनो। तुम लोग शोभन ब्रह्म-तेज प्राप्त करो। अङ्गिरोगण, इस समय तुम मुझ मानव को ग्रहण करो। मैं भली भाँति यज्ञ करूँगा।

विरू॑पास॒इदृष॑य॒स्तइद्ग॒म्भी॒रवे॑पसः ।
तेआङ्गि॑रसःसूनव॒स्तेअ॒ग्नेःपरि॑जज्ञिरे ॥ ५ ॥ १ ॥

वि॒ऽरू॑पासः । इत् । ऋष॑यः । ते । इत् । ग॒म्भी॒रऽवे॑पसः । ते ।
आङ्गि॑रसः । सू॒नव॑ः । ते । अ॒ग्नेः । परि॑ । ज॒ज्ञि॒रे ॥ ५ ॥ १ ॥

परोक्षतया ऋषिराह—ऋषयः कर्मणांद्रष्टारएते ऋषयः विरूपासइव अन्योन्यं वर्णतोरूपतश्च नानारूपाभवन्ति तइव तएवामी अङ्गिरसः गंभीरवेपसः वेपइति कर्मनाम गंभीरकर्मा-

ण्योभवन्ति तइमे अङ्गिरसः सूनवः पुत्राः खलु । तदेवाह ते तइमे अङ्गिरसोग्नेः परिजज्ञिरे सर्वतोजाताः प्रादुर्भूताः । येंगाराआसंस्तेंगिरसोभवन्निितिब्राह्मणं । अत्र निरुक्तंचद्रष्टव्यं ॥ ५ ॥

५. ये ऋषि लोग नाना-रूप हैं। अङ्गिरा लोग गम्भीर कर्मवाले हैं। अङ्गिरा लोग अग्नि के पुत्र हैं। ये चारों ओर प्रादुर्भूत हुए हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

येअग्नेःपरिंजज्ञिरेविरूपासोदिवस्परिं ।
नवंग्वोनुदशंग्वोअङ्गिरस्तमःसचादेवेषुमंहते ॥ ६ ॥ ॥

ये । अग्नेः । परिं । जज्ञिरे । विऽरूपासः । दिवः । परिं । नवंऽग्वः ।
नु । दशंऽग्वः । अङ्गिरःऽतमः । सचा । देवेषु । मंहते ॥ ६ ॥

विरूपासः विविधरूपाये अङ्गिरसः दिवस्परि द्युलोकात् अग्नेः परि जज्ञिरे परितोजाताः यद्वा दिवस्परि परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः स्वतेजसा दीप्यमानादग्नेर्जाताः तेषां मध्ये नवग्वोदशग्वश्च अङ्गिरस्तमः अङ्गिरसां वरिष्ठःसत्रमासीनानामङ्गिरसां मध्ये केचन नवसु मासु कर्मकृत्वोदतिष्ठन् केचन दशसु मास्स्विति एवमङ्गिरसामयनमुक्तं तेषामग्निर्नवग्वश्चदशग्वश्चोक्तः तादृशः देवेषु सचा सहावस्थितः सोग्निः मंहते मह्यं धनं प्रयच्छति मंहतिर्दानकर्मा ॥ ६ ॥

६. जो विविध रूप अङ्गिरा लोग अग्नि के द्वारा द्युलोक में चारों ओर प्रादुर्भूत हुए, उनमें से किसी ने नौ मास तक और किसी ने दस मास तक यज्ञ करने के पश्चात् गोधन प्राप्त किया। देवों के साथ अवस्थित अङ्गिरा लोगों में श्रेष्ठ अङ्गिरा मुझे धन देते हैं।

इन्द्रैणयुजानिःसृजन्तवाघतोव्रजंगोमन्तमश्विनम् ।
सहस्रंमेददतोअष्टकर्ण्य१ःश्रवोदेवेष्वंक्रत ॥ ७ ॥

इन्द्रेण । युजा । निः । सृजन्त । वाघतः । व्रजम् । गोऽमन्तम् ।
अश्विनम् । सहस्रम् । मे । ददतः । अष्टऽकर्ण्यः ।
श्रवः । देवेषु । अक्रत ॥ ७ ॥

वाघतः कर्मणां वोढारोविश्वेदेवाअङ्गिरसोवा इन्द्रेण युजा सहायेन निःसृजन्त निरगमयन् किंगोमन्तं गोयुक्तं अश्विनमश्ववन्तं पणिभिरवरुद्धं व्रजं ते मे मां प्रति सहस्रं सहस्रसंख्याकंधनं सत्रपरिवेषणं अष्टकर्ण्यः अष्टइति अशूव्याप्तौ निष्ठायां रूपं विस्तृतकर्णाः उपलक्षणमे-

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४। नि० ११. १६।

तत् व्याप्तसर्वांवयवाः गाश्च ददतः महं प्रयच्छन्तः देवेषु इन्द्रादिषु श्रवोहविर्लक्षणमन्नं कीर्तिं वा अक्रत अकुर्वत। करोतेर्लुङिमन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् एवं नाभानेदिष्ठेनाङ्गिरसः स्तुताः तस्मै धनं प्रादुः। तदुक्तंशौनकेन—ऋषयोऽङ्गिरसस्तुष्टायद्दुर्मानवायतु। तत्पुण्यायचकर्माणियेयज्ञेनेतिकीर्तयेत् ॥१॥ उत्तराभिश्चवसुभिरस्मैमानवाय ऋषये सावर्णिनायद्दत्तं तत्प्रशस्यते। तदप्युक्तं शौनकेन—सावर्णिनाचयद्दत्तंमानवायमहद्वसु। तदुक्तंसूक्तशेषेणप्रनूनंजायतामिति ॥ ७ ॥

७. कर्मकर्त्ता अङ्गिरा लोगों ने इन्द्र की सहायता प्राप्त करके अश्वों और गौओं से युक्त गोष्ठ का उद्धार किया। उनके कान लम्बे-लम्बे हैं। उन्होंने एक सहस्र गायें मुझे देकर देवों के लिए यज्ञीय अन्न दिया।

प्रनूनंजा॑यताम॒यंमनु॒स्तोक्मे॑वरोहतु।
यः॑स॒हस्रं॑श॒ताश्वं॑स॒द्योदा॒नाय॒मंहते ॥ ८ ॥

प्र। नूनम्। जा॒य॒ता॒म्। अ॒यम्। मनुः। तोक्म॑ऽइव। रो॒ह॒तु।
यः। स॒हस्र॑म्। श॒तऽअ॑श्वम्। स॒द्यः। दा॒नाय॑। मंह॑ते ॥ ८॥

अयं सावर्णिर्मनुःनूनंक्षिप्रं प्रजायतां प्रजातोभवतु धनादिभिः पुत्रादिभिश्च रोहतु प्रादुर्भवतु। तत्र दृष्टान्तः—तोक्मेव यथा जलक्लिन्नं बीजं प्रादुर्भवति एवं कर्मफलसंयुक्तः समनुः पुत्रादिभीरोहतु। योयं मनुः शताश्वं बह्वश्वसंयुक्तं सहस्रं गवां सद्यस्तदानीमेव दानाय मंहते अस्मै ऋषये दातुं प्रेरयति ॥ ८ ॥

८. जल से सींचे हुए बीज के समान कर्म-फल-युक्त सावर्णि मनु बढ़ें। मनु, इसी समय, सौ अश्व और सहस्र गायें अभी देने को प्रस्तुत हैं।

नतम॑श्नोति॒कश्च॒नदि॒वइ॑व॒सान्वा॒रभ॑म्।
सा॒व॒र्ण्यस्य॒दक्षि॑णा॒विसिन्धु॑रिवपप्रथे ॥ ९ ॥

न। तम्। अ॒श्नो॒ति॒। कः। च॒न। दि॒वःऽइ॑व। सानु॑। आ॒ऽरभ॑म्।
सा॒व॒र्ण्यस्य॑। दक्षि॑णा। वि। सिन्धुः॑ऽइव। प॒प्र॒थे॒ ॥ ९ ॥

तं सावर्णिमनुं कश्चनकश्चिदप्यारभमारब्धुंस्वकर्मणानाश्नोतिनव्याप्नोतियथामनुःप्रयच्छति तथान्योदातुंन शक्नोतीत्यर्थः। कथं स्थितं दिवइव द्युलोकस्य सानु समुच्छ्रितं तेजसा कैश्चिदपि अप्रधृष्यं आदित्यमवस्थितं आभरं। शकिणमुल्कमुलाविति कमुल्। तस्यसावर्ण्यस्यमनोः इयं गवादिदक्षिणा सिंधुरिव स्यन्दमाना नदीव पृथिव्यां पप्रथे विप्रथते विस्तीर्णाभवति ॥ ९ ॥

९. मनु के समान कोई भी दान देने में समर्थ नहीं है। स्वर्ग के उच्च प्रदेश के समान वे उन्नत भाव से अवस्थित हैं। सावर्णि मनु का दान, नदी के समान, सर्वत्र विस्तृत है।

अथ दशमी—

उ॒त दा॒सा प॑रि॒वि॒षे॒ स्मद्दि॑ष्टी॒ गोप॑रीणसा । यदु॑स्तु॒र्वश्च॑ मामहे ॥ १० ॥

उ॒त । दा॒सा । प॒रि॒ऽवि॒षे । स्मद्दि॑ष्टी॒ इति॒ स्मत्ऽदि॑ष्टी ।
गोऽप॑रीणसा । यदुः॑ । तु॒र्वः॑ । च॒ । म॒म॒हे॒ ॥ १० ॥

उतापिच स्मद्दिष्टी कल्याणादेशिनौ गोपरीणसा गोपरिणसौ परिणद्धपशू गोभिः परिवृतौ बहुगवादियुक्तौ दासा दासवत्प्रेष्यवत्स्थितौ तेनाधिष्ठितौ यदुश्च तुर्वश्च एतन्नामकौराजर्षी परिविषे अस्य सावर्णेर्मनोर्भोजनाय ममहे पशून्प्रयच्छतः प्रत्येकमन्वयादेकवचनं ॥ १० ॥

१०. कल्याणकारक, गौओं से युक्त और दास के समान स्थित यदु और तुर्व नामक राजर्षि मनु के भोजन के लिए पशु देते हैं।

स॒ह॒स्र॒दा ग्रा॑म॒णीर्मा रि॑ष॒न्मनुः॒ सूर्ये॑णास्य॒ यत॑माने॒तु॒ दक्षि॑णा ।
सा॒व॒र्णेर्दे॒वाः प्र ति॑र॒न्त्वायु॒र्यस्मि॒न्नश्रा॑न्ता॒ अस॑नाम॒ वाज॑म् ॥ ११ ॥ २ ॥

स॒ह॒स्र॒ऽदाः । ग्रा॒म॒ऽनीः । मा । रि॒ष॒त् । मनुः॑ । सूर्ये॑ण । अ॒स्य॒ ।
यत॑माना । ए॒तु॒ । दक्षि॑णा । सा॒व॒र्णेः । दे॒वाः । प्र । ति॒र॒न्तु॒ । आयुः॑ ।
यस्मि॑न् । अश्रा॑न्ताः । अस॑नाम । वाज॑म् ॥ ११ ॥ २ ॥

गवादीनां सहस्रस्य दाता ग्रामणीः ग्रामाणां नेता कर्ता जनपदानां अयं मनुः मारिषत् नकेश्चिदपि रिष्टोहिंसितोभवतु यद्वा कर्मनेतृनस्मान्माहिनस्तु किंतु धनादिदानेन पूजयतु अस्य यतमाना गच्छन्ती दक्षिणा सूर्येण सह एतु संगच्छतां त्रिषुलोकेषु प्रसिद्धाभवत्वित्यर्थः। तस्यास्य सावर्णेः सवर्णपुत्रस्य मनोः देवाइन्द्रादयः आयुर्जीवनं प्रतिरंतुप्रवर्धयन्तु अश्रान्ताः कर्मस्वनलसाः सर्वकर्मकुर्वन्तः वयं अस्मिन्मनौवाजं गोलक्षणमन्नं असनाम संभजेमहि नाशनेदिष्ठोहमलभइत्याशास्ते ॥ ११ ॥

११. मनु सहस्र गौओं के दाता और मनुष्यों के नेता हैं। उनका कोई अनिष्ट नहीं कर सकता। मनु की दक्षिणा सूर्य के साथ तीनों लोकों में प्रसिद्ध हो। सावर्णि (सवर्ण-पुत्र) मनु की आयु देवता लोग बढ़ावें। सारे कर्म करनेवाले हम अन्न प्राप्त करें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

परावतोयइति सप्तदशर्चं तृतीयं सूक्तं प्लुतेः पुत्रस्य गयस्यार्षं षोडशीसप्तदश्यौ त्रिष्टुभौ पञ्चदशी त्रिष्टुप् जगती वा शिष्टाश्चतुर्दश जगत्यः स्वस्तिनःपथ्यास्विति द्वे पथ्यास्वस्तिदेव-

ताके शिष्टावैश्वदेव्यः । तथाचानुक्रांतं—परावतरूपूना गयः प्लातोदितिस्त्रिष्टुबंतं तु स्वस्तिनस्त्रिष्टुब्वा सहचोत्तरया पथ्यास्वस्तिदेवत्येति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोस्तृतीयेहनि वैश्वदेवशस्त्रे एतत्सूक्तं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूत्रितश्च—अनश्वोजातः परावतोयइतिवैश्वदेवमिति ।

तत्र प्रथमा—

परावतोयेदिधिषन्तआप्यंमनुप्रीतासोजनिमाविवस्वतः ।
ययातेर्येनहुष्यस्यबर्हिषिदेवाआसतेतेअधिब्रुवन्तुनः ॥ १ ॥

पराऽवतः । ये । दिधिषन्ते । आप्यम् । मनुऽप्रीतासः । जनिम ।
विवस्वतः । ययातेः । ये । नहुष्यस्य । बर्हिषि । देवाः ।
आसते । ते । अधि । ब्रुवन्तु । नः ॥ १ ॥

ये देवाःपरावतोदूरदेशादागत्याप्यं ज्ञातेयं मनुष्यैः सह बंधुत्वं दिधिषन्त धारयन्ति यद्वा हविषां मदात्तृप्तिः मनुष्यैः सह सख्यं कुर्मइति परस्परं शब्दायन्ते धिषशब्दे जौहोत्यादिकः छान्दसोऽस्यान्वोदशः धिष धारण इति कैश्चिदप्युपगम्यते । उक्तार्थमेव विशिनष्टि मनुप्रीतासः मनुष्यैः प्रीतादेवाः विवस्वतः विवस्वत्पुत्रस्य मनोः जनिम जन्मानि मनुष्यान्धारयन्ति किञ्च ये देवाः नहुषस्य नहुष्यपुत्रस्य ययातेरेतन्नामकस्य राजर्षेः बर्हिषि यज्ञे आसते उपविशन्ति ते देवाः नोस्मानधिब्रुवन्तु धनादिप्रदानेन अस्मानधिकं वदन्तु पूजयन्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१. जो सब देवता दूर देश से आकर मनुष्यों के साथ मैत्री करते हैं, जो देवता, प्रसन्न किये जाकर, विवस्वान् के पुत्र मनु की सन्तानों को धारण करते हैं और जो देवता नहुषपुत्र ययाति राजा के यज्ञ में उपविष्ट होते हैं, वे धनादि-प्रदान के द्वारा हमें सम्मान-युक्त करें।

अथ द्वितीया—

विश्वाहिवोनमस्यानिवन्द्यानामानिदेवाउतयज्ञियानिवः ।
येस्थजाताअदितेरद्भ्यस्परियेपृथिव्यास्तेमइहश्रुताहवम् ॥ २ ॥

विश्वा । हि । वः । नमस्यानि । वन्द्या । नामानि । देवाः ।
उत । यज्ञियानि । वः । ये । स्थ । जाताः । अदितेः । अत्ऽभ्यः ।
परि । ये । पृथिव्याः । ते । मे । इह । श्रुत । हवम् ॥ २ ॥

हे देवाः इन्द्रादयः हिरवधारणे वोयुष्माकमेव नामानि नमनीयानि विश्वा सर्वाणि शरीराणि नमस्यानि नमस्कारार्हाणि भवन्ति वंद्या वंद्यानि स्तोतव्यानि च भवन्ति । उतापिच वोयुष्माकं

तानि शरीराणि यज्ञियानि यज्ञार्हाणि भवन्ति ये यूयं अदितेरदीनात् द्युलोकात् अद्भ्यः अन्तरिक्षनामैतत् अन्तरिक्षात्परिः पञ्चम्यर्थद्योतकः पृथिव्याश्च जाताः प्रादुर्भूताः स्थ भवथ. ते यूयं इहास्मिन्यज्ञे आगत्य मे मदीयं हवमाह्वानं श्रुत शृणुत ॥ २ ॥

२. देवो, तुम्हारे सब नाम नमस्कार के योग्य, स्तुत्य और यज्ञ-योग्य हैं। जो देवता अदिति, जल व पृथिवी से उत्पन्न हुए हैं, वे तुम लोग मेरे आह्वान को सुनो।

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे येभ्योमातेत्येषा धाय्या । सूत्रितश्च—अयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा येभ्योमातामधुमत्पिन्वतेपयइति ।

येभ्यो॑मा॒ताम॑धु॒मत्पिन्व॑ते॒पयः॑पी॒यूषं॒द्यौरदि॑ति॒रद्रि॑बर्हाः ।
उ॒क्थशु॑ष्मान्वृषभ॒रान्त्स्वप्न॑स॒स्ताँआ॑दि॒त्याँअनु॑मदा॒स्व॒स्तये॑ ॥ ३॥

येभ्यः॑ । मा॒ता । मधु॑ऽमत् । पिन्व॑ते । पयः॑ । पी॒यूष॑म् । द्यौः ।
अदि॑तिः । अद्रि॑ऽबर्हाः । उ॒क्थऽशु॑ष्मान् । वृ॒ष॒ऽभ॒रान् ।
सु॒ऽअप्न॑सः । तान् । आ॒दि॒त्यान् । अनु॑ । म॒द । स्व॒स्तये॑ ॥ ३ ॥

माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी येभ्योदेवेभ्यः देवार्थं मधुमत् माधुर्योपेतं पयः सारभूतं क्षीरं पिन्वते क्षरति तथा अदितिरदीना अद्रिबर्हाः मेघैः परिवृढा मवृद्धा परिवृद्धमेघावा द्यौश्च पीयूषं पिन्वते द्यावापृथिव्यौ हविरुत्पादयतइत्यर्थः ऋषिरात्मानंसंबोध्याह उक्थशुष्मानतिबलान् वृषभरान् वृष्टेराहर्तॄन् स्वप्नसोऽभइतिभः स्वप्नसः सुकर्मणः तानादित्यानदितेः पुत्रान् देवान् स्वस्तये अविनाशाय अनुमद अनुस्तुहि मादयतेर्लोटि व्यत्ययेन शप् मन्दतेर्वा स्तुत्यर्थस्य अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः ॥ ३ ॥

३. सबको बनानेवाली पृथिवी जिन देवों के लिए मधुर दुग्ध बहाती हैं और जिनके लिए मेघवान और अविनाशी आकाश अमृत को धारण करता है, उन सब अदिति-पुत्र देवों की स्तुति करो। इससे मंगल होगा। उनकी शक्ति प्रशंसनीय है। वे वृष्टि को ले आते हैं। उनका कार्य अत्यन्त सुन्दर है।

नृ॒चक्ष॑सो॒अनि॑मिषन्तो॒अ॒र्हणा॑बृ॒हद्दे॒वासो॑अमृत॒त्वमा॑नशुः ।
ज्यो॒तीर॑था॒अहि॑माया॒अना॑गसोदि॒वोव॒र्ष्माणं॑वसतेस्व॒स्तये॑ ॥ ४ ॥

नृ॒ऽचक्ष॑सः । अनि॑ऽमिषन्तः । अ॒र्हणा॑ । बृ॒हत् । दे॒वासः॑ ।
अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । आ॒न॒शुः । ज्यो॒तिः॒ऽर॑थाः । अहि॑ऽमायाः ।
अना॑गसः । दि॒वः । व॒र्ष्माण॑म् । व॒स॒ते । स्व॒स्तये॑ ॥ ४ ॥

नृचक्षसः कर्मनेतृणां मनुष्याणां द्रष्टारः अतएवानिमिषन्तः निमेषमकुर्वाणाः सर्वदा जागरूकाः देवासोदेवाः अर्हणा लोकस्य परिचरणार्थं स्तोतव्यत्वाय बृहत् बृंहितं अमृतत्वं अमरणधर्मं आनशुः प्राप्ताः देवाः खलु मनुष्यैः पूज्याः तस्मात्पूजाहेतु देवत्वं आनशिरे अतएव ज्योतीरथादीप्यमानरथोपेताः अहिमायाः कैश्चिदप्यहन्तव्यप्रज्ञाः अनागसः पापरहिताः आदित्याः दिवोद्युलोकस्य वर्ष्माणं नाभिस्थानं समुच्छ्रितं देशं स्वस्तये अविनाशाय लोकस्य क्षेमकरणार्थं वसते अधिवसन्ति यद्वा स्वतेजसाच्छादयन्ति ॥ ४ ॥

४. कर्मनिष्ठ मनुष्यों के बिना पलक गिराये दर्शक ने देवता लोगों के सेवन के लिए व्यापक अमृत्व प्राप्त किया है। उनका रथ ज्योतिर्मय है। उनके कार्य में विघ्न नहीं है, वे निष्पाप हैं; लोगों के मंगल के लिए वे उन्नत देश में रहते हैं।

सम्राजोयेसुवृधोयज्ञमाययुरपरिह्वृतादधिरेदिविक्षयम् ।
ताँआविवासनमसासुवृक्तिभिर्महोआदित्याँअदितिंस्वस्तये ॥५॥३॥

सम्ऽराजः । ये । सुऽवृधः । यज्ञम् । आऽययुः । अपरिऽह्वृताः । दधिरे । दिवि । क्षयम् । तान् । आ । विवास । नमसा । सुवृक्तिऽभिः । महः । आदित्यान् । अदितिम् । स्वस्तये ॥ ५ ॥ २ ॥

सम्राजः सर्वेषां राजानः स्वतेजोभिः सम्यक् राजमानाः सुवृधः सुवृद्धाये देवाः यज्ञं आययुः आयांति सोमादिहविर्भक्षणार्थं ततः अपरिह्वृताः कैश्चिदप्यहिंसिताये देवाः दिवि द्युलोके क्षयं निवासं दधिरे विदधति कुर्वन्ति ऋषिरात्मानमाह महोमहतः गुणाधिक्येन आदित्यानदितेः पुत्रान् तान्प्रसिद्धान्देवान् अदितिं तेषां मातरमेवच्चामिकां च स्वस्तये अविनाशाय नमसा हवीरूपेणान्नेन सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिश्च आविवास आभिमुख्येन परिचर विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ ५ ॥

५. अपने तेज से विराजमान और सुप्रवृद्ध जो देवता यज्ञ में आते हैं और जो अहिंसित होकर द्युलोक में रहते हैं, उन सब महान् देवों और अदिति का कल्याण के लिए नमस्कार और शोभन स्तुतियों से सेवन करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

कोवःस्तोमंराधतियंजुजोषथविश्वेदेवासोमनुषोयतिष्ठन ।
कोवोऽध्वरंतुविजाताअरंकरद्योनःपर्षदत्यंहःस्वस्तये ॥ ६ ॥

कः । वः । स्तोमम् । राधति । यम् । जुजोषथ । विश्वे । देवासः ।
मनुषः । यति । स्थन । कः । वः । अध्वरम् । तुविऽजाताः ।
अरम् । करत् । यः । नः । पर्षत् । अति । अंहः । स्वस्तये ॥ ६ ॥

ऋषिर्देवान्प्रति बहुधा वितर्कयति हे देवाः वः युष्माकं कः स्तोता स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं राधति संसाधयति न कश्चिदस्तीत्यर्थः । यद्वा मदन्यः कोवा युष्मभ्यंस्तोमंकरोति यूयं यं स्तोतारं जुजोषथ सेवध्वे जुषी प्रीतिसेवनयोः लेटि शपः श्लुः अडागमः । किञ्च हे मनुषोमन्तारोज्ञातारोहे विश्वेदेवासोदेवाः यूयं यति यत् संख्याः स्थन भवथ यच्छब्दादपि छान्दसोडतिर्द्रष्टव्यः । हे तुविजाताः धात्रादिविभागेनबहुजननाः हेदेवाः युष्मदर्थं कोवा यजमानः अध्वरं यज्ञं अरंकरत् अलंकरोति स्तुतिभिर्हविर्भिश्च । मदन्योनास्तीत्यर्थः योयज्ञः नोस्मान् स्वस्तये अविनाशाय अंहः पापरूपं मार्गं अवैदिकं अतिपर्षत् अतिपारयति तं यज्ञं कोवालंकरोतीति ॥ ६ ॥

६. देवो, मुझे छोड़कर तुम लोगों की स्तुति कौन कर सकता है? ज्ञाता और सन्तानवाले देवो, जो यज्ञ पाप से बचाकर कल्याण देता है, मुझे छोड़कर उस यज्ञ का आयोजन कौन कर सकता है?

अथ सप्तमी—

येभ्यो॒होत्रां॑प्रथ॒मामा॑ये॒जेमनु॒ःसमि॑द्धाग्नि॒र्मन॑सास॒प्तहोतृ॑भिः ।
तआ॑दित्या॒अभ॑यं॒शर्म॑यच्छतसु॒गान॑ःकर्तसु॒पथा॑स्व॒स्तये॑ ॥ ७ ॥

येभ्यः॑ । होत्रा॑म् । प्र॒थ॒माम् । आ॒ऽये॒जे । मनुः॑ । समि॑द्धऽअग्निः ।
मन॑सा । स॒प्त । होतृ॑ऽभिः । ते । आ॒दि॒त्याः॒ । अभ॑यम् । शर्म॑ ।
य॒च्छ॒त॒ । सु॒ऽगा । नः॒ । क॒र्त॒ । सु॒ऽपथा॑ । स्व॒स्तये॑ ॥ ७ ॥

समिद्धाग्निः हविर्भिः सम्यक् दीप्ताग्निः मनुर्वैवस्वतः मनुष्याणां प्रथमभावी श्रद्दधानेन मनसा सप्त सप्तसंख्याकैर्होतृभिः वषट्कर्तृभिः ऋत्विग्भिश्च सहयेभ्योयुष्मभ्यं प्रथमां प्रथमं मुख्यं यद्वा सर्वेषां मनुष्याणामग्रे क्रियमाणत्वादाद्यं होत्रां हूयन्ते हवींष्यत्रेति होत्रायज्ञः तं यद्वा आहूयन्ते देवाः स्तुतिभिरत्रेति तं यज्ञं आयेजे आभिमुख्येनेष्टवान् यजेर्लिटि रूपं । यद्वा लटि लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः । यजिवप्योर्लिटिचेत्वं वक्तव्यमितिवचनादेकारः । हे आदित्याः अदितेःपुत्राः हे देवाः ते यूयं नोस्मभ्यमभयं शर्म च सुखं प्रयच्छत । किञ्च नो-

स्माकं स्वस्तये क्षेमाय सुपथा सुपथानि शोभनान्वैदिकमार्गान् सुगा सुष्ठु गंतव्यानि कर्त कुरुत करोतेर्लोटि बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक् तस्य तबादेशः ॥ ७ ॥

७. अग्नि को प्रज्वलित करके मनु ने, श्रद्धावान् चित्त से, सात होताओं के साथ, जिन देवों को उत्तम होमीय द्रव्य दिया है, वे सब देवता हमें अभय दें, सुखी करें, हमें सर्वत्र सुभीता दें और कल्याण दें।

यईशिरेभुवनस्यप्रचेतसोविश्वस्यस्थातुर्जगतश्चमन्तवः ।
तेनःकृतादकृतादेनसस्पर्यद्यादेवासःपिपृतास्वस्तये ॥ ८ ॥

ये । ईशिरे । भुवनस्य । प्रऽचेतसः । विश्वस्य । स्थातुः ।
जगतः । च । मन्तवः । ते । नः । कृतात् । अकृतात् ।
एनसः । परि । अद्य । देवासः । पिपृत । स्वस्तये ॥ ८ ॥

प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानामन्तवः सर्वस्य वेदितारः ये देवाः स्थातुः स्थावरस्य जगतोजंगमस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य लोकस्य ईशिरे ईश्वराभवन्ति । अथ प्रत्यक्षः हे देवासोदेवा ये उक्तगुणास्ते यूयं नोस्मान् कृतात् कायिकात्पापात् अकृतात् करचरणादिभिरकृतात् एनसः किंतु मानसात्पापाच्च अद्यास्मिन्दिने स्वस्तये अविनाशाय आयुषोभिवृद्धये पिपृत पारयत पापरहितान्कुरुतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. उत्तम ज्ञानी और सबके ज्ञाता देवता स्थावर संसार और जङ्गम लोक के ईश्वर हैं। वैसे देवो, इस समय हमें अतीत और भविष्यत् पापों से बचाकर कल्याण दो।

भरेष्विन्द्रंसुहवंहवामहेंहोमुचंसुकृतंदैव्यंजनम् ।
अग्निंमित्रंवरुणंसातयेभगंद्यावापृथिवीमरुतःस्वस्तये ॥ ९ ॥

भरेषु । इन्द्रम् । सुऽहवम् । हवामहे । अंहःऽमुचम् । सुऽकृतम् ।
दैव्यम् । जनम् । अग्निम् । मित्रम् । वरुणम् । सातये ।
भगम् । द्यावापृथिवी इति । मरुतः । स्वस्तये ॥ ९ ॥

अंहोमुचं अंहसः पापस्य मोचकं सुहवं शोभनाह्वानं इन्द्रं भरेषु भृणन्ति भर्जयन्ति विनाशयन्ति शत्रूनत्रेति भराः संग्रामाः तेषु हवामहे रक्षणायाह्वयामः । किञ्च सुकृतं सुकर्माणं दैव्यं देवसंबंधिनं अन्यं जनं चाह्वयामहे । तंजनमुद्दिशति अग्निं मित्रं वरुणं भगं भजनीयमेतन्नामानं देवं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मरुतश्च सातये अन्नलाभाय स्वस्तये अविनाशाय रक्षणायाह्वयामहे ॥ ९ ॥

९. हम सब यज्ञों में इन्द्र को बुलाते हैं। उन्हें बुलाने में आनन्द आता है। हम देवों को बुलाते हैं। वे पाप से छुड़ाते हैं। उनका कार्य सुन्दर है। कल्याण और धन पाने की इच्छा से हम अग्नि, मित्र, वरुण, भग, द्यावापृथिवी और मरुतों को बुलाते हैं।

अदितिदेवताकस्य पशोः सुत्रामाणमित्येषा वपायागस्य याज्या । सूत्रितश्च—अदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणंपृथिवींद्यामनेहसमिति । प्रायणीयेष्टौ आदित्यस्य हविषएषैवानुवाक्या सैवोदयनीयायां याज्या । सूत्रितश्च—सुत्रामाणंपृथिवींद्यामनेहसं महीमूषुमातरंसुव्रतानामिति । प्रयाणे अनयैव नावमारोहेत्। सूत्रितश्च—सुत्रामाणंपृथिवींद्यामनेहसमिति नावमिति ।

सैषा सूक्ते दशमी—

सुत्रामाणंपृथिवींद्यामनेहसंसुशर्माणमदितिंसुप्रणीतिम् ।
दैवींनावंस्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमारुहेमास्वस्तये ॥ १० ॥ ४ ॥

सुऽत्रामाणम् । पृथिवीम् । द्याम् । अनेहसम् । सुऽशर्माणम् ।
अदितिम् । सुऽप्रनीतिम् । दैवीम् । नावम् । सुऽअरित्राम् ।
अनागसम् । अस्रवन्तीम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥ १० ॥ ४ ॥

द्युलोकः नौरूपकतया स्तूयते—सुत्रामाणं सुष्ठु त्रायन्तीं पृथिवीं विस्तृतां अनेहसं पापरहितां सुशर्माणं शोभनसुखयुक्तां अदितिं अदीनां सुप्रणीतिं सुप्रणयनां सुष्ठु प्रणेत्रीं दैवीं देवसंबंधिनीं स्वरित्रां शोभनारित्रां जलाहरणशीलदारुयुक्तां अनागसं पापरहितां अस्रवन्तीं अगच्छन्तीं अविनश्वरीं नावं नावमिव स्थितां द्यां स्वस्तये अविनाशाय देवत्वप्राप्तये आरुहेम वयमारोहेम रोहतेर्लिङि लिङ्याशिष्यङित्यङ्प्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. मंगल के लिए हम द्युलोक-रूपिणी नौका पर चढ़कर देवत्व प्राप्त करें। इस नौका पर चढ़ने से रक्षण का कोई भय नहीं रहता। यह विस्तृत हो। इसपर चढ़ने से सुखी हुआ जाता है। यह अक्षय है! इसका संगठन सुदृढ़ है। इसका आचरण सुन्दर है। यह निष्पाप और अविनश्वर है।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अथैकादशी—

विश्वेयजत्राअधिवोचतोतयेत्रायध्वंनोदुरेवायाअभिह्रुतः ।
सत्ययावोदेवहूत्याहुवेमशृण्वतोदेवाअवसेस्वस्तये ॥ ११ ॥

विश्वे । यजत्राः । अधि । वोचत । ऊतये । त्रायध्वम् । नः ।
दुःऽएवायाः । अभिऽह्रुतः । सत्यया । वः । देवऽहूत्या ।
हुवेम । शृण्वतः । देवाः । अवसे । स्वस्तये ॥ ११ ॥

हे यजत्राः यजनीयाः हे विश्वे सर्वे देवाः यूयं ऊतये रक्षणार्थं अधिवोचत अस्मानधिब्रूत आभाष्य च अभिह्रुतः अभिहिंसित्र्याः दुरेवायाः दूर्गतेः नोस्मांस्त्रायध्वं यद्येवं कुरुथ तर्हि हेदेवाः शृण्वतः स्तोत्राण्यस्माभिरुक्तानि तादृशान् वोयुष्मान् सत्यया यथार्थभूतया देवहूत्या देवाहूयन्ते अनयेति देवहूतिः स्तुतिः तया वयं हुवेम आह्वयेम। किमर्थं अवसे रक्षणाय शत्रुभ्यः स्वस्तये क्षेमाय जीवनाभिवृद्धयेच ॥ ११ ॥

११. यजनीय देवो, रक्षा के लिए हमसे कहो। विनाशक दुर्गति से हमें बचाओ। सत्यरूप यज्ञ का आयोजन करके हम तुम्हें बुलाते हैं। सुनो, रक्षा करो और कल्याण दो।

अपामींवामपविश्वामनांहुतिमपारांतिदुर्विदत्रांमघायतः।
आरेदेवाद्वेषोअस्मद्युयोतनोरुणःशर्मयच्छतास्वस्तये ॥ १२ ॥

अप॑। अमी॑वाम्। अप॑। विश्वा॑म्। अना॑हुतिम्। अप॑। अरा॑तिम्।
दुःऽविदत्रा॑म्। अघऽयतः। आरे। देवाः। द्वेषः। अस्मत्।
युयोतन। उरु। नः। शर्म। यच्छत। स्वस्तये॑ ॥ १२ ॥

हे देवाः अमीवां रोगादिकं यद्वा रोगवद्बाधकं शत्रुं अस्मत्तोदूरे अपकुरुत पृथक्कुरुत तथा विश्वां सर्वामनाहुतिं देवानामाह्वानबुद्धिं यद्वा देवानां महाशत्रुं पृथक्कुरुत। किञ्च अरातिं अदानं लोभबुद्धिं यद्वा देवेभ्योहविषामदातारं शत्रुमपगमयत। अपिच अघायतः पापमिच्छतः शत्रोः दुर्विदत्रां दुर्विज्ञानं दुष्टां बुद्धिं च इत्थं द्वेषोद्वेष्टॄन् सर्वान् शत्रून् अस्मदस्मत्तः आरे दूरे युयोतन पृथक्कुरुत एवं सति यूयं नोस्मभ्यं उरु विस्तीर्णं शर्म सुखं स्वस्तये कल्याणाय प्रयच्छत ॥ १२ ॥

१२. देवो, हमारे रोगों और सब प्रकार की पाप-बुद्धि को दूर करो। हमें दान-शून्य बुद्धि न हो। दुष्ट की दुर्बुद्धि को दूर करो। हमारे शत्रुओं को अत्यन्त दूर ले जाओ। हमें विशिष्ट सुख और कल्याण दो।

अरिष्टःसमर्तोविश्वएधतेप्रप्रजाभिर्जायतेधर्मणस्परि।
यमादित्यासोनयथासुनीतिभिरतिविश्वानिदुरितास्वस्तये ॥१३ ॥

अरिष्टः। सः। मर्तः। विश्वः। एधते। प्र। प्रऽजाभिः। जायते।
धर्मणः। परि। यम्। आदित्यासः। नयथ। सुनीतिऽभिः।
अति। विश्वानि। दुःऽइता। स्वस्तये ॥ १३ ॥

हे देवाः विश्वः सर्वः मर्तः समनुष्यः अरिष्टः कैश्चिदप्यहिंसितः सन् एधते पश्वादिभिर्वर्धते तथा धर्मणः परिधारकात्कर्मणोनंतरं समनुष्यः प्रजाभिः पुत्रादिभिः प्रजायते प्रकर्षेणाविर्भूतोभवति हे आदित्याः देवाः यं मनुष्यं सुनीतिभिः सुनयनैर्विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि तद्रूपान् वा स्वस्तये क्षेमायातिनयथ अतीत्य सन्मार्गे नयथ सवर्धतइति सम न्वयः ॥ १३ ॥

१३. अदिति के पुत्र देवो, तुम जिसे उत्तम मार्ग दिखाकर और सारे पापों से पार करके कल्याण में ले जाते हो, वैसा कोई भी व्यक्ति श्री-वृद्धि-शाली होता है। उसका कोई अनिष्ट नहीं होता। वह धर्म्म-कर्म्म करता है। उसका वंश बढ़ता है।

यंदेवासोवथवाजसातौयंशूरसातामरुतोहितेधने।
प्रातर्यावाणंरथमिन्द्रसानसिमरिष्यन्तमारुहेमास्वस्तये ॥ १४ ॥

यम् । देवासः । अवथ । वाजऽसातौ । यम् । शूरऽसाता ।
मरुतः । हिते । धने । प्रातःऽयावानम् । रथम् । इन्द्र ।
सानसिम् । अरिष्यन्तम् । आ । रुहेम । स्वस्तये ॥१४॥

हे देवासोदेवाः वाजसातौ अन्नभजने अन्नलाभे वा यं रथं अवथ रक्षथ हे मरुतः शूरसाता संग्रामनामैतत् शूराः स्यंति क्षियन्ते अत्रेति शूराः सीयन्ते विनाश्यन्ते योद्धृभिरत्रेति तस्मिन् युद्धे यं रथं हिते निहितेधने धनमुद्दिश्य निमित्तात्कर्मयोगे इति सप्तमी तदुद्दिश्य रक्षथ। सर्वेषां देवानां मुख्यत्वात् इन्द्रमेवाभिलक्ष्य वदति उत्तरार्धेन। हे इन्द्र सर्वेषां मुख्य प्रातर्यावाणं प्रातरेव युद्धं प्रतिगन्तारं सानसिं संभजनीयं अरिष्यन्तं कैश्चिदप्यहिंसितं यद्वा इन्द्रसहायानां मरुतामबाधकं तं रथं स्वस्तये अस्माकं रक्षणाय वयमारुहेम आरोहेम ॥ १४ ॥

१४. देवो, अन्न-प्राप्ति के लिए तुम लोग जिस रथ की रक्षा करते हो और मरुतो, युद्ध के समय संचित धन की प्राप्ति के लिए तुम लोग जिस रथ की रक्षा करते हो, इन्द्र, उसी प्रातःकाल युद्ध में जानेवाले रथ को प्राप्त (वा भजन) करना चाहिए। उसे कोई ध्वस्त नहीं कर सकता। उसी पर चढ़कर हम कल्याण-भाजन हों।

प्रायणीयेष्टौ पथ्यास्वस्तेर्यागस्य स्वस्तिनःपथ्यास्वित्येषानुवाक्या उत्तरायाज्या। सूत्रितं च—स्वस्तिनःपथ्यासुधन्वस्विति द्वे अग्नेनयसुपथारायेअस्मानिति। उदयनीयायामेते एव विपर्यस्ते याज्यानुवाक्ये। सूत्रितञ्च—विपरीताश्च याज्यानुवाक्याइति।

स्वस्तिनःपथ्यासुधन्वसुस्वस्त्य१प्सुवृजनेस्वर्वति।
स्वस्तिनःपुत्रकृथेषुयोनिषुस्वस्तिरायेमरुतोदधातन ॥ १५ ॥

स्वस्ति । नः । पथ्यासु । धन्वऽसु । स्वस्ति । अप्ऽसु । वृजने । स्वःऽवति । स्वस्ति । नः । पुत्रऽकृथेषु । योनिषु । स्वस्ति । राये । मरुतः । दधातन ॥ १५ ॥

हे मरुतोमितराविणोदेवाः नोस्माकं पथ्यासु पथियोग्येषु सोदकेषु देशेषु स्वस्ति कल्याणं कुरुत तथा धन्वसु निरुदकेषु देशेषु च स्वस्ति कल्याणं उदकजननलक्षणं कुरुत तथा अप्सूदकेषु स्वस्ति तथा स्वर्वति सर्वैरायुधैर्युक्ते सेनालक्षणे वृजने शत्रूणामावर्जके बले च कल्याणं कुरुत ततः नोस्माकं पुत्रकृथेषु पुत्राणां कर्तृषु उत्पादकेषु स्त्रीणां योनिषु स्वस्ति कल्याणं यथा गर्भानपतन्ति तथा क्षेमं कुरुत । किञ्च नोस्माकं राये धनाय गवादिलक्षणाय स्वस्ति क्षेमं दधातन धत्त कुरुत ॥ १५ ॥

१५. सुपथ और मरुस्थल दोनों, स्थानों में हमारा कल्याण हो। जल और युद्ध, दोनों में हमारा कल्याण हो। उस सेना के बीच हमारा कल्याण हो, जहाँ अस्त्र-शस्त्र फेंके जाते हैं। पुत्रोत्पादक स्त्री-योनि में हमारा कल्याण हो (अर्थात् गर्भ न गिरने पावे)। देवो, धन-लाभ के लिए हमारा मंगल करो।

स्वस्तिरिद्धिप्रपथेश्रेष्ठारेक्णस्वत्यभियावाममेति ।
सानोअमासोअरणेनिपातुस्वावेशाभवतुदेवगोपा ॥ १६ ॥

स्वस्तिः । इत् । हि । प्रऽपथे । श्रेष्ठा । रेक्णस्वती । अभि । या । वामम् । एति । सा । नः । अमा । सो इति । अरणे । नि । पातु । सुऽआवेशा । भवतु । देवऽगोपा ॥ १६ ॥

या पृथिवी गन्तुमुद्युक्तानां प्रपथे प्रकृष्टायमार्गाय स्वस्तिरिव क्षेमकारिण्येव भवति श्रेष्ठा प्रशस्यतमा रेक्णस्वती धनवती या पृथिवी वामं वननीनं यज्ञं अभ्येति उत्तरवेद्यात्मनावाभिप्राप्नोति सा पृथिवी नोस्माकं अमा गृहनामैतत् गृहं रक्षतु तथा सो साउ सैव अरणे गन्तव्ये देशे अरणे अरमणे देशेअरण्यादिकेदेशे वा नोस्मान्निपातु नितरां रक्षतु। तथा देवगोपादेवाः गोपायितारोयस्याः सन्ति सा पृथिवी अस्माकं स्वावेशा शोभननिवासा भवतु ॥१६॥

१६. जो पृथिवी मार्ग जाने में मंगलमयी है, जो सर्वश्रेष्ठ धन से परिपूर्ण है और जो वरणीय यज्ञ-स्थान में उपस्थित है, वह गृह और अरण्य, दोनों स्थानों में हमारी रक्षा करे। उसके रक्षक देवता लोग हैं। हम सुख से पृथिवी पर निवास करें।

एवाप्लतेःसूनुरवीवृधद्वोविश्वआदित्याअदितेमनीषी ।
ईशानासोनरोअमर्त्येनास्ताविजनोदिव्योगयेन ॥ १७ ॥ ५ ॥

एव । प्लुतेः । सूनुः । अवीवृधत् । वः । विश्वे । आदित्याः ।
अदिते । मनीषी । ईशानासः । नरः । अमर्त्येन । अस्तावि ।
जनः । दिव्यः । गयेन ॥ १७ ॥ ५ ॥

हे विश्वआदित्याः सर्वे देवाः हे अदिते देवानां मातृभूते एतन्नामिके देवि वोयुष्मान् मनीषी प्राज्ञः स्तोता प्लुतेः एतन्नामकस्यऋषेः सूनुः पुत्रोगयोनाम एवैवमुक्तरीत्या अवीवृधत् स्तुतिभिरवर्धयत् वर्धतेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं अमर्त्येन मनुष्यधर्मरहितेन स्तुतेन येन देवजनेन नरोमनुष्याःईशानासः धनस्य ईश्वराः स्वामिनोभवन्ति सदिव्योदिविभवोजनोदेवगणोगयेन एतन्नामकेन मया अस्तावि अभिष्टुतोभूत् स्तौतेः कर्मणि लुङि चङि रूपं ॥ १७ ॥

१७. देवो और अदिति, प्राज्ञ प्लुति-पुत्र गय ने इस प्रकार से तुम लोगों की संवर्द्धना की। देवों की प्रसन्नता से मनुष्य प्रभुत्व पाया करते हैं। गय ने देवों की स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये पञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

कथेति सप्तदशर्चं चतुर्थं सूक्तं प्लातस्य गयस्यार्षं वैश्वदेवं यामे धियमित्येषा द्वादशी षोडशी सप्तदश्यौ च त्रिष्टुभः शेषाजगत्यः । तथाचानुक्रान्तम्—कथायामेत्रिष्टुबिति । गतोविनियोगः ।

कथादेवानांकतमस्ययामनिसुमन्तुनामशृण्वतांमनामहे ।
कोमृळातिकतमोनोमयस्करत्कतमऊतीअभ्यावर्वर्तति ॥ १ ॥

कथा । देवानाम् । कतमस्य । यामनि । सुऽमन्तु । नाम ।
शृण्वताम् । मनामहे । कः । मृळाति । कतमः । नः । मयः ।
करत् । कतमः । ऊती । अभि । आ । ववर्तति ॥ १ ॥

ऋषिर्बहुधात्मानं वितर्कयति यामनि यान्ति गच्छन्त्यत्रेति यामायज्ञः तस्मिन् शृण्वतांअस्माभिरुक्तानि स्तोत्राणि देवानां मध्ये कतमस्य देवस्य सुमंतु सुष्ठु मननीयं स्तोतव्यं नाम कथा कथं मनामहे उच्चारयामः अस्मान्कोवा मृळाति मृळतिरुपदयाकर्मेतियास्कः । कृपांकरोति कतमोवा नोस्माकं मयः सुखं करत् करोति कतमोवा ऊती चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः ऊत्यै अस्माकं रक्षणाय अभ्यावर्वर्तति अभ्यागच्छतीत्यर्थः ॥१॥

१. यज्ञ में देवता लोग हमारा स्तोत्र सुनें। देवों में से किस देवता का स्तोत्र, किस उपाय से, भली भाँति, हम बनावें ? कौन हमारे ऊपर कृपा करेंगे ? कौन सुख का विधान करेंगे ? हमारे रक्षण के लिए कौन हमारे पास आवेंगे ?

अथ द्वितीया—

क्रतूयन्तिक्रतवोहृत्सुधीतयोवेनन्तिवेनाःपतयन्त्यादिशः।
नमर्डितावि॒द्यतेअन्यएभ्योदेवेषुमेअधिकामाअयंसत ॥ २ ॥

क्रतुऽयन्ति । क्रतवः । हृत्ऽसु । धीतयः । वेनन्ति । वेनाः ।
पतयन्ति । आ । दिशः । न । मर्डिता । विद्यते । अन्यः ।
एभ्यः । देवेषु । मे । अधि । कामाः । अयंसत ॥ २ ॥

हृत्सु अस्माकं हृदयेषु धीतयः निधातव्याः निहिताः क्रतवः प्रज्ञाः क्रतूयन्ति अग्निहोत्रादिक-मेकर्तुमिच्छन्ति तदेवाह वेनाः कान्ताः प्रज्ञाः वेनन्ति देवान्कामयन्ते वेनोवेनतेः कान्तिकर्मणइ-तियास्कः । तथादिशोस्माभिर्निर्दिश्यमानाः प्रेर्यमाणाः कामाः आपतयन्ति देवान् फलावाप्तये आगच्छन्ति यतः येभ्योदेवेभ्यः अन्योदेवः एषां कामानां मर्डिता सुखयिता न विद्यते किंबहु-ना देवेष्वधि अधिशब्दः सप्तम्यर्थद्योतकः इन्द्रादिषु देवेषु मे मदीयाः कामाः अयंसत नियम्यन्ते यच्छतेः कर्मणि लुङिरूपं ॥ २ ॥

२. हमारे अन्तःकरण में निहित प्रज्ञा अग्निहोत्र आदि करने की इच्छा करती हैं। प्रज्ञा देवों की इच्छा करती है। हमारी अभिलाषायें देवों के पास आती हैं। उनके सिवा और कोई सुखदाता नहीं है। इन्द्रादि देवों में हमारी अभिलाषायें नियत हैं।

अथ तृतीया—

नराशंसंपूषणमगोह्यमग्निंदेवेद्धमभ्यर्चसेगिरा।
सूर्यामासाचन्द्रमसायमंदिवित्रितंवातमुषसमक्तुमश्विना ॥ ३ ॥

नराशंसम् । वा । पूषणम् । अगोह्यम् । अग्निम् । देवऽइद्धम् ।
अभि । अर्चसे । गिरा । सूर्यामासा । चन्द्रमसा । यमम् । दिवि ।
त्रितम् । वातम् । उषसम् । अक्तुम् । अश्विना ॥ ३ ॥

ऋषिः स्वात्मानं संबोध्याह नराशंसं उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं संहितायां विप्रकर्षश्छान्दसः नरैः शंसनीयं एतन्नामानं पूषणं स्तोतॄणां धनदानेन पोषकमेत-न्नामानं तथा अगोह्यमगूहितं अन्यैर्गन्तुमशक्यं देवेद्धं वामदेवादिभिर्ऋषिभिर्दीपितं अग्निं च

१ नि० १०. ३८.।

गिरा स्तुत्या अभ्यर्चसे अभिष्टुहि। तथा सूर्यामासा चन्द्रमसा माइतिचन्द्रमसोविशेषणं माति पक्षा॑ेति मा॒श्चन्द्रमाः तौ सूर्याचन्द्रमसौ दिवि द्युलोके स्थितं यमं च त्रितं त्रिषु लोकेषु ततं स्वमहिम्ना विस्तृतं त्रिस्थानं वा तमिन्द्रं वातं वायुं उषसमुषःकालं अक्तुं रात्रिं अश्विना अश्विनौ चैवान् देवान् तत्तल्लिंगैः स्तोत्रैः अभिष्टुहि॥ ३॥

३. धनवान के द्वारा पोषक और दूसरों के द्वारा अगम्य पूषादेवता को, स्तुति के द्वारा, पूजा करो। देवों में प्रदीप्त अग्नि की स्तुति करो। सूर्य, चन्द्र, यम, दिव्यलोकवासी त्रित, वायु, उषा, रात्रि और अश्विद्वय का स्तोत्र करो।

कथाकविस्तुवीरवान्कयागिराबृहस्पतिर्वावृधतेसुवृक्तिभिः।
अजएकपात्सुहवेभिर्ऋक्वभिरहिःशृणोतुबुध्न्योहवीमनि॥ ४॥

कथा। कविः। तुविऽरवान्। कया। गिरा। बृहस्पतिः। ववृधते। सुवृक्तिऽभिः। अजः। एकऽपात्। सुऽहवेभिः। ऋक्वऽभिः। अहिः। शृणोतु। बुध्न्यः। हवीमनि॥ ४॥

कविः क्रान्तप्रज्ञोग्निः कथा कथं केन प्रकारेण तुवीरवान् बहुस्तोतृयुक्तोभवति मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः यद्वा तुविशब्दस्परोमत्वर्थीयः बाहुल्ययुक्तदेवैः सहितोभवति। कया वा गिरा स्तुत्या बहुमान् भवति बृहस्पतिः एतन्नामकोदेवः सुवृक्तिभिः शोभनाभिः स्तुतिभिः तथा वावृधतेवर्धते तथा एकपात् एकः असहायएव पतति गच्छतीति एकपात् वाहशोदिवोधारयिता अजः एतन्नामकोदेवश्च सुहवेभिः शोभनाह्वानैः ऋक्वभिः मन्त्रवद्भिः स्तोत्रैर्वावृधते एते त्रयोदेवावर्धन्ते त्रित्वापेक्षया बहुवचनं। वृधु वृद्धौ व्यत्ययेन शपः श्लुः अहिर्बुध्न्यश्च एतन्नामकोदेवश्च हवीमनि आह्वाने अस्मान् शृणोतु॥ ४॥

४. ज्ञानी अग्नि किस प्रकार अनेक स्तोताओंवाले होते हैं और किस स्तुति से सम्मान-युक्त होते हैं? शोभन स्तुति से बृहस्पति देवता बढ़ते हैं। अज एकपात् और अहिर्बुध्न्य नाम के देवता, हमारे आह्वान-काल में, सुरचित स्तवों को सुनें।

दक्षस्यवादितेजन्मनिव्रतेराजानामित्रावरुणाविवाससि।
अतूर्तपन्थाःपुरुरथोअर्यमासप्तहोताविषुरूपेषुजन्मसु॥ ५॥ ६॥

दक्षस्य। वा। अदिते। जन्मनि। व्रते। राजाना। मित्रावरुणा। आ। विवाससि। अतूर्तऽपन्थाः। पुरुऽरथः। अर्यमा। सप्तऽहोता। विषुऽरूपेषु। जन्मऽसु॥ ५॥ ६॥

हे अदिते पृथिवि दक्षस्य सूर्यस्य जन्मनि तस्मिन् जाते भवे तस्य यज्ञकर्मणि राजाना राजानौ मित्रावरुणौ विवाससि वाशब्दउपमार्थः यथा त्वं वेदिभूतासती तौ पर्यचरः एवमिदानीमपि अस्मद्यज्ञे कुर्विति पृथिवीमाशास्ते। सः अर्यमा अरीणां तमसां यन्ता नियन्ता सूर्यः विपुरूपेषु नानारूपेषु जन्मसु कर्मसु अन्वहमुचन् सप्तहोता सप्तरश्मयोयस्मिन् रसान् जुह्वति प्रक्षिपन्ति सएतादृशोभवति। अतूर्तपन्थाः अतूर्तस्त्वरारहितः पंथायस्य सनियतगतित्वात् त्वरमाणोहि अनियतगतिर्भवति पुरुरथः रथोरंहतेः प्रत्यहं भुक्तिभेदाद्बहुरंहणोभवति यद्वा हे अदिते मातस्तनि संध्ये दक्षस्यादित्यस्य जन्मनि उदयाख्ये जन्मनि कर्मणि उद्यत्यादित्यइत्यर्थः वाशब्दः श्रुतिसामर्थ्यात् दक्षस्य वा जन्मनि त्वत्तः तव वा जन्मनि दक्षादिति राजाना दीप्यमानौ मित्रावरुणा। अहर्वैमित्रोरात्रिर्वरुणइतिश्रुतेः[1]। अहोरात्रौ मित्रावरुणावुच्येते तौ विवाससि परिचरसि कथं तदनुप्रवेशेन अर्धं हि संध्यायाः रात्रिमनुप्रविशति अर्धमहरिति। उत्तरार्धः पूर्ववत्। सप्तहोता ह्वयतेरर्चति कर्मण इदं रूपं सप्तर्षयोभरद्वाजादयोहोतारः स्तोतारः संतीति अथवा सप्तहोता मलिम्लुचांहस्पतिसहिताः सप्तर्तवोयस्य होतारोभवन्ति तादृशः अत्र-निरुक्तं[2]—दक्षस्यवादितेजन्मनि भवे कर्मणि राजानौ मित्रावरुणौ परिचरसि विवासतिः परिचर्यायां हविष्मांआविवासतीत्याशास्तेर्वातूर्तपंथा अत्वरमाणपंथा बहुरथोर्यमाइत्यनुसंधेयं॥५॥

५. अविनश्वर पृथिवी, सूर्य के जन्म के समय तुम मित्र और वरुण राजाओं की सेवा करती हो। विशाल रथ पर चढ़कर सूर्य धीरे-धीरे जाते हैं। उनका जन्म नाना मूर्त्तियों में होता है। उनके आह्वान-कर्त्ता सप्तर्षि हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये षष्ठोवर्गः॥ ६॥

अथ षष्ठी—

तेनोअर्वन्तोहवनश्रुतोहवंविश्वेशृण्वन्तुवाजिनोमितद्रवः। सहस्रसामेधसाताविवत्मनामहोयेधनंसमिथेषुजभ्रिरे॥ ६।

ते। नः। अर्वन्तः। हवनऽश्रुतः। हवम्। विश्वे। शृण्वन्तु। वाजिनः। मितऽद्रवः। सहस्रऽसाः। मेधसातौऽइव। त्मना। महः। ये। धनम्। समऽइथेषु। जभ्रिरे॥ ६॥

हवनश्रुतः आह्वानं शृण्वन्तः वाजिनोबलवन्तः मितद्रवोमितमार्गाः अध्वानं परिच्छिन्दन्तः विश्वे सर्वे प्रसिद्धाअर्वन्तोश्वाः इन्द्रादीनांवाहनभूताः हर्यादयः नोस्माकं हवमाह्वानं शृ

१ ऐ० ब्रा० ४. १०.।   २ नि० ११. २३.।

ण्वन्तु । कीदृशा मेधसाताविव मेधाः स्तुतयः सायंते संभज्यन्ते अत्रेति मेधसातिर्यज्ञः तस्मि न्निव त्मना आत्मनैव सहस्रसाः सहस्रसंख्याकस्य धनस्य दातारः तेशृण्वन्तु येश्वाः समिथे षु संग्रामनामैतत् संप्राप्यते योद्धृभिरत्रेतितेषु संग्रामेषु महोमहत् धनं जभ्रिरे शत्रुभ्यआहरंति। इमहोर्भः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र के जो घोड़े स्वयं युद्ध के समय शत्रुओं से महान् धन ले आते हैं, जो यज्ञ के समय सदा ही सहस्र धन देते हैं और जो सुशिक्षित अश्वों के समान परिमित रूप से चरण-निक्षेप करते हैं, वे सब हमारा आह्वान सुनें। निमंत्रण ग्रहण करने में वे कभी विरत नहीं होते।

प्रवोवायुंरथयुजंपुरंधिंस्तोमैःकृणुध्वंसख्यायपूषणम् ।
तेहिदेवस्यसवितुःसवीमनिक्रतुंसचन्तेसचितःसचेतसः ॥ ७ ॥

प्र । वः । वायुम् । रथऽयुजम् । पुरम्ऽधिम् । स्तोमैः । कृणुध्वम् ।
सख्याय । पूषणम् । ते । हि । देवस्य । सवितुः । सवीमनि ।
क्रतुम् । सचन्ते । सऽचितः । सऽचेतसः ॥ ७ ॥

हे स्तोतारोवोयूयंवायुं रथयुजं रथस्य योक्तारं पुरंधिं बहुकर्माणमिन्द्रं पूषणमेतन्नामानं चस्तो मैः त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणैः सख्याय सखिकर्मणे प्रकृणुध्वं प्रकुरुध्वं यथाते अस्माकं धनादि प्रदानेन सखायोभवन्ति तथा कुरुत हि यस्मात् सचितः ज्ञानयुक्तास्ते देवाः सचेतसः परस्परं समानबुद्धयः सन्तः सवितुः सर्वस्य प्रेरकस्य देवस्यादित्यस्य सवीमनि प्रसवे अह्नि क्रतुं यज्ञं सचन्ते सेवन्ते तस्मात्प्रकुरुध्वम् ॥ ७ ॥

७. स्तोताओ, रथ-योजक वायु, बहुकर्मकर्त्ता इन्द्र और पूषा की स्तुति करके अपनी मैत्री स्वीकार कराओ। वे सब एकमना और अनन्य-मना होकर प्रभात-काल में यज्ञ में उपस्थित होते हैं।

त्रिःसप्तसस्रानद्योमहीरपोवनस्पतीन्पर्वताँअग्निमूतये ।
कृशानुमस्तॄन्तिष्यंसधस्थआरुद्रंरुद्रेषुरुद्रियंहवामहे ॥ ८ ॥

त्रिः । सप्त । सस्राः । नद्यः । महीः । अपः । वनस्पतीन् । पर्वतान् ।
अग्निम् । ऊतये । कृशानुम् । अस्तॄन् । तिष्यम् । सधऽस्थे ।
आ । रुद्रम् । रुद्रेषु । रुद्रियम् । हवामहे ॥ ८ ॥

त्रिःसप्त एकविंशतिसंख्याकाः सस्राः सरन्तीः नद्योनदीः सरस्वती सरयूः सिंधुरिति त्रया णांगणानां प्रधानभूताःवदाद्यानदीः महीर्महान्ति अपस्तासामुदकानि सोमाभिषवार्थं वनस्पती

न् दारुमयांश्चमसादीन् पर्वतान् सोमाभिषवार्थं ग्राव्णः अग्निं होमनिष्पादकं कृशानुं सोमपालमेतन्नामानं गंधर्वं अस्तॄन् इषूणां क्षेप्तॄन् तदनुचरान्गंधर्वान् ऊतये सोमरक्षणाय तिष्यं नक्षत्रं च रुद्रियं रुद्रस्तोमार्हं रुद्रं हविर्भागिनं रुद्रमेतन्नामानं यद्वा यज्ञपरिशिष्टस्वामिनं रुद्रं च एतान् सर्वान् सधस्थे सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थोयज्ञः तस्मिन् रुद्रेषु स्तोत्रकारिषु तदर्थं हवामहे स्तुत्यत्वेनाह्वयामहे ॥ ८ ॥

८. सरस्वती, सरयू, सिन्धु आदि इक्कीस प्रकाण्ड नदियों, वनस्पतियों, पर्वतों, अग्नि, सोम-पालक कृशानु गन्धर्व, वाण-चालक गन्धर्वों, नक्षत्र, हविःपात्र रुद्र और रुद्रों में प्रधान रुद्र को, यज्ञ में, रक्षा के लिए, हम बुलाते हैं।

सरस्वतीसरयुःसिन्धुरूर्मिभिर्महोमहीरवसायन्तुवक्षणीः ।
देवीरापोमातरःसूदयित्न्वोघृतवत्पयोमधुमन्नोअर्चत ॥ ९ ॥

सरस्वती । सरयुः । सिन्धुः । ऊर्मिऽभिः । महः । महीः । अवसा । आ । यन्तु । वक्षणीः । देवीः । आपः । मातरः । सूदयित्न्वः । घृतऽवत् । पयः । मधुऽमत् । नः । अर्चत ॥ ९ ॥

महोमहतोपि महीर्महत्यः अत्यन्तं महत्यः ऊर्मिभिः सहिताः सरस्वती सरयूः सिन्धुः एतदाद्याएकविंशतिसंख्याकाः वक्षणीः इमानद्यः अवसा रक्षणेन हेतुना आयन्तु अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तु ततः देवीः देवनशीलामातरोमातृभूताः सूदयित्न्वः प्रेरयित्र्यः तासामापः घृतवत् घृतयुक्तं मधुमत् मधुसहितमात्मीयं पयः नोस्मभ्यमर्चत प्रयच्छत ॥ ९ ॥

९. महती और तरङ्गशालिनी सरस्वती, सरयू, सिन्धु आदि, इक्कीस नदियाँ, रक्षण के लिए आवें। जल-प्रेरक, मातृ-भूत ये सब देवियाँ घृत और मधु के समान जल-दान करें।

अथ दशमी—

उतमाताबृहद्दिवाशृणोतुनस्त्वष्टादेवेभिर्जनिभिःपितावचः ।
ऋभुक्षावाजोरथस्पतिर्भगोरण्वःशंसःशशमानस्यपातुनः॥१०॥७॥

उत । माता । बृहत्ऽदिवा । शृणोतु । नः । त्वष्टा । देवेभिः । जनिऽभिः । पिता । वचः । ऋभुक्षाः । वाजः । रथःपतिः । भगः । रण्वः । शंसः । शशमानस्य । पातु । नः ॥ १० ॥ ७ ॥

उतापिच बृहद्दिवा महद्दिवेति यास्कः। महती दिवा दीप्तिर्यस्याः सा माता देवमाता नोस्माकमाह्वानं शृणोतु तथा देवेभिर्देवैरिन्द्रादिभिः जनिभिर्देवपत्नीभिश्च पिता सर्वेषां त्वष्टा

एतन्नामकः अस्मदीयं वचः शृणोतु तथा ऋभुक्षाः इन्द्रः वाजः तत्सहायः वाजोनामसौधन्वनः कनीयान् रथस्पतिः रथस्य पतिः भगश्च तथा रण्वोरमणीयः शंस स्तुत्योमरुद्गणश्च ततः शशमानस्य शंसमानं स्तोतुं नोस्मान् पातु रक्षतु ॥ १० ॥

१०. महद्दीप्ति देवमाता हमारा आह्वान सुनें। देवपिता त्वष्टा, अपने पुत्र देवों और देवपत्नियों के साथ, हमारा वचन सुनें। ऋभुक्षा, इन्द्र, वाज, रथपति भग और स्तुत्य मरुद्गण, स्तुति के लिए, हमारी रक्षा करें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अथैकादशी—

रण्वःसंदृष्टौपितुमाँइवक्षयोभद्रारुद्राणांमरुतामुपस्तुतिः।
गोभिःष्यामयशसोजनेष्वासदादेवासइळयासचेमहि ॥ ११ ॥

रण्वः। सम्ऽदृष्टौ। पितुमान्ऽइव। क्षयः। भद्रा। रुद्राणाम्।
मरुताम्। उपऽस्तुतिः। गोभिः। स्याम। यशसः। जनेषु।
आ। सदा। देवासः। इळया। सचेमहि ॥ ११ ॥

संदृष्टौ संदर्शने रण्वोरमणीयोमरुद्गणः पितुमानिव अन्नवानिव क्षयोनिवासः स्तोतॄणां भवति रुद्राणां रुद्रपुत्राणां तेषां मरुतां उपस्तुतिः अनुग्रहबुद्धिः भद्रा कल्याणी भवति। तस्मात् जनेषु जनानां मध्ये वयं गोभिर्गवादिभिः यशसोयशस्विनः स्याम भवेम आ अनंतरं हे देवासोदेवाः युष्मात् सदा सर्वदा इळया अन्नेन हविर्लक्षणेन सचेमहि सचेम संगच्छेम ॥ ११ ॥

११. अन्न से भरे गृह के समान मरुत् लोग देखने में रमणीय हैं। रुद्रपुत्र मरुतों की स्तुति कल्याण देनेवाली होती है। मनुष्यों में हम गोधन से धनी होकर यशस्वी हों। देवो, सदा हम अन्न से मिलें।

यांमेधियंमरुतइन्द्रदेवाअददातवरुणमित्रयूयम्।
तांपीपयतपयसेवधेनुंकुविद्गिरोअधिरथेवहाथ ॥ १२ ॥

याम्। मे। धियम्। मरुतः। इन्द्र। देवाः। अददात। वरुण।
मित्र। यूयम्। ताम्। पीपयत। पयसाऽइव। धेनुम्।
कुवित्। गिरः। अधि। रथे। वहाथ ॥ १२ ॥

---

१ नि० ११. ४९।

हेमरुतः हेइन्द्र देवाः हे वरुण हेमित्र यूयं यां धियं यत्कर्म मे मह्यं अददात दत्तवन्तः स्थ। मरुतइत्यत्र वाक्यभेदादनिघातः पूर्वपूर्वस्याविद्यमानत्वेनाद्युदात्तत्वं। तां धियं पीपयत फलेनाप्यायत। तत्रदृष्टान्तः—पयसेव धेनुं नवसूतिकां गां क्षीरेण यथाप्याययन्ति तद्वत्। किञ्च गिरः अस्मदीयाः स्तुतीः रथेधिरथे आत्मीये रथे कुवित् बहुवारं वहाथ प्राप्ताः स्थ स्तुतेषु सत्सु यज्ञं मत्यागमनाय रथारूढाभवथ॥ १२॥

१२. मरुद्गण, इन्द्र, देववृन्द, वरुण और मित्र, जैसे गाय दूध से भरी रहती है, वैसे ही तुम लोगों से पाये हुए कर्म का फल सुसम्पन्न करो। हमारे स्तोत्र को सुनकर और रथ पर चढ़कर तुम लोग यज्ञ में आये हो।

कुविदङ्गप्रतियथाचिदस्यनःसजात्यस्यमरुतोबुबोधथ।
नाभायत्रप्रथमंसंनसामहेतत्रजामित्वमदितिर्दधातुनः॥ १३॥

कुवित्। अङ्ग। प्रति। यथा। चित्। अस्य। नः। सऽजात्यस्य।
मरुतः। बुबोधथ। नाभा। यत्र। प्रथमम्। सम्ऽनसामहे।
तत्र। जामिऽत्वम्। अदितिः। दधातु। नः॥ १३॥

अंगेति संबुद्धौ हे मरुतः यूयं नोस्मात् कुवित् बहुवारं प्रतिबुबोधथ तथा प्रतिबुध्यध्वं कुविच्छब्दयोगादनिघातः यथानोस्मान् सजात्यस्यास्य बांधवस्य विषयभूतान् कुरुथ तथा जानीथ ततोनाभा पृथिव्यानाभिस्थाने यत्र यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे देशे प्रथममेव संनसामहे हविषा यत्र संगच्छेमहि तत्रैव देशे अदितिः देवानां माता नोस्माकं जामित्वं मनुष्यैः सह बांधवंदधातु विदधातु॥ १३॥

१३. मरुतो, तुम लोगों ने जैसे प्रथम अनेक बार हमारे बन्धुत्व की रक्षा की है, वैसे ही इस समय भी करो। हम जिस स्थान पर सर्व-प्रथम वेदी बनाते हैं, वहाँ अदिति (वा पृथिवी) मनुष्यों के साथ हमें बन्धुत्व प्रदान करें।

अथ चतुर्दशी—

तेहिद्यावापृथिवीमातरामहीदेवीदेवाञ्जन्मनायज्ञियेइतः।
उभेबिभृतउभयंभरीमभिःपुरूरेतांसिपितृभिश्चसिञ्चतः॥ १४॥

ते इति। हि। द्यावापृथिवी इति। मातरा। मही इति। देवी इति।
देवान्। जन्मना। यज्ञिये इति। इतः। उभे इति। बिभृतः।
उभयम्। भरीमऽभिः। पुरु। रेतांसि। पितृऽभिः। च। सिञ्चतः॥ १४॥

मातरा सर्वस्य जगतोनिर्मात्र्यौ अतएव मही महत्यौ देवी देवनशीले यज्ञिये यज्ञार्हे ते द्यावापृथिव्यौ देवानिन्द्रादीन् जन्मनैव इतोहि प्राप्नुतः खलु इण् गतौ लिटि रूपं। किञ्च उभे द्यावापृथिव्यौ भरीमभिः भरणैर्नानाविधैः उभयं जनं देवान्मनुष्यांश्च बिभृतः धारयतः पोषयतः तथा पितृभिः पालकैर्देवैःसंगते ते पुरु पुरूणि आत्मीयानि रेतांस्युदकानि सिञ्चतः क्षरतः प्रत्यक्षेण धारयतः॥ १४॥

१४. सबको बनानेवाले, महान् दीप्तिशील और यज्ञ-योग्य द्यावा-पृथिवी जन्म के साथ ही इन्द्रादि को प्राप्त करते हैं। द्यावापृथिवी नाना-विध रक्षणों से देवों और मनुष्यों की रक्षा करते हैं। पालक देवों के साथ मिलकर द्यावापृथिवी जल को क्षरित करते हैं।

विषाहोत्राविश्वंमश्नोतिवार्यंबृहस्पतिररमतिःपनीयसी।
ग्रावायत्रमधुषुदुच्यतेबृहदवीवशन्तमतिभिर्मनीषिणः॥ १५॥

वि। सा। होत्रा। विश्वम्। अश्नोति। वार्यम्। बृहस्पतिः।
अरमतिः। पनीयसी। ग्रावा। यत्र। मधुऽसुत्। उच्यते।
बृहत्। अवीवशन्त। मतिऽभिः। मनीषिणः॥ १५॥

होत्रा वाङ्नामैतत् आहूयन्ते अनया देवाइति सा वाक् वार्यं वरणीयं विश्वं सर्वं पश्वादिसहितं धनं व्यश्नोति। विविधं व्याप्नुते कीदृशी बृहस्पतिः बृहतां महतां पालयित्री अरमतिः पर्याप्तस्तुतिः यद्वा कुत्राप्यनुपरता पनीयसी अत्यंतं देवानां स्तोत्रकारिणी यत्र यस्यां होत्रायां मधुषुत् सोममभिषुण्वन् बृहत् महान् ग्रावा उच्यते अभिधीयते स्तूयते इत्यर्थः तं स्तुतिमन्तं यज्ञं मनीषिणोदेवाः मतिभिः स्तुतिभिः सह अवीवशन्त कामयन्ते वष्टेर्ण्यन्तस्य लुङि रूपं यद्वा मनीषिणः स्तोतारः स्तुतिभिर्देवान् यज्ञं कामयमानान् कुर्वन्ति॥ १५॥

१५. महानों की पालिका, यथेष्ट स्तुतिवाली, देवों का स्तोत्र करनेवाली और सोमाभिषव के कारण महान् कही जानेवाली वाणी (वा मंत्र) सारे स्वीकरणीय धन को व्याप्त करती है। स्तोता लोग स्तोत्रों से देवों को यज्ञकामी बनाते हैं।

एवाकविस्तुवीरवाँऋतज्ञाद्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः।
उक्थेभिरत्रमतिभिश्चविप्रोपीपयद्गयोदिव्यानिजन्म॥ १६॥

एव। कविः। तुविऽरवान्। ऋतऽज्ञाः। द्रविणस्युः।
द्रविणसः। चकानः। उक्थेभिः। अत्र। मतिऽभिः। च।
विप्रः। अपीपयत्। गयः। दिव्यानि। जन्म॥ १६॥

कविः क्रान्तप्रज्ञः तुवीरवान् मत्वर्थीयप्रत्ययावृत्तिः बहुस्तुतियुक्तः यज्ञज्ञाः यज्ञस्य वेदिता द्रविणस्युः धनकामः सर्वप्रातिपदिकेभ्योलालसायामिति सुगागमः। तस्यैव विशदवचनं द्रविणसश्चकानइति पश्वादिधनं कामयमानइत्यर्थः। विप्रोमेधावी गयोनाम ऋषिः एवं उक्तप्रकारेण अत्र सूक्ते उक्थेभिः शस्त्रैः मतिभिः स्तुतिभिश्च दिव्यानि दिविजातानि जन्म जननानि देवान् अपीपयत् अवर्धयत् अस्तावीदित्यर्थः॥ १६॥

१६. क्रान्तप्रज्ञ, बहुस्तुति-सम्पन्न, यज्ञ-ज्ञाता, धनेच्छु और मेधावी गय ऋषि ने प्रचुर धन-कामना करके इस प्रकार के उक्थों (मंत्र-विशेष) और स्तवों से देवों की स्तुति की।

एवाप्लुतेःसूनुरवीवृधद्वोविश्वआदित्याअदितेमनीषी।
ईशानासोनरोअमर्त्येनास्ताविजनोदिव्योगयेन॥ १७॥ ८॥

एव। प्लुतेः। सूनुः। अवीवृधत्। वः। विश्वे। आदित्याः।
अदिते। मनीषी। ईशानासः। नरः। अमर्त्येन।
अस्तावि। जनः। दिव्यः। गयेन॥ १७॥ ८॥

इयं व्याख्यता॥ १७॥

१७. देवो और अदिति, ज्ञानी प्लुति-पुत्र गय ने इस प्रकार से तुम लोगों की संवर्द्धना की। देवों की प्रसन्नता से मनुष्य प्रभुत्व प्राप्त करते हैं। गय ने देवों की स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयेष्टमोवर्गः॥ ८॥

अग्निरिन्द्रइति पञ्चदशर्चं पञ्चमं सूक्तं वसुक्रपुत्रस्य वसुकर्णस्यार्षं वैश्वदेवं पञ्चदशी त्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः। तथाचानुक्रम्यते—अग्निरिन्द्रः पञ्चोना वासुक्रोवसुकर्णस्त्रिष्टुबन्त्यंत्विति।

तत्र प्रथमा—

अग्निरिन्द्रोवरुणोमित्रोअर्यमावायुःपूषासरस्वतीसजोषसः।
आदित्याविष्णुर्मरुतःस्वर्बृहत्सोमोरुद्रोअदितिर्ब्रह्मणस्पतिः॥१॥

अग्निः। इन्द्रः। वरुणः। मित्रः। अर्यमा। वायुः। पूषा।
सरस्वती। सऽजोषसः। आदित्याः। विष्णुः। मरुतः। स्वः।
बृहत्। सोमः। रुद्रः। अदितिः। ब्रह्मणः। पतिः॥ १॥

अग्न्यादयः आदित्यादयः बृहत् बृहती स्वः द्यौश्च सोमादयएते देवाः सजोषसः संगताः संतः अन्तरिक्षं स्वमहिम्ना आपूरयन्तीत्युत्तरेण संबंधः ॥ १ ॥

१. अग्नि, इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमा, वायु, पूषा, सरस्वती, आदित्यगण, विष्णु, मरुत्, महान्, स्वर्ग, सोम, रुद्र, अदिति और ब्रह्मणस्पति मिलकर अपनी महिमा से अन्तरिक्ष को पूरित करते हैं।

इन्द्राग्नीवृत्रहत्येषुसत्पतीमिथोहिन्वानातन्वाऽसमोकसा ।
अन्तरिक्षंमह्यापप्रुरोजसासोमोघृतश्रीर्महिमानमीरयन् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । वृत्रऽहत्येषु । सत्पती इति सत्ऽपती । मिथः ।
हिन्वाना । तन्वा । समऽओकसा । अन्तरिक्षम् । महि । आ ।
पप्रुः । ओजसा । सोमः । घृतऽश्रीः । महिमानम् । ईरयन् ॥ २ ॥

वृत्रहत्येषु वृत्रहननेषु युद्धेषु यद्वा कर्मणि छान्दसः क्यप् वृत्राणि शत्रवोहन्यन्ते अत्रेति वृत्रहत्या युद्धानि तेषु मिथः परस्परं तन्वा शरीरेण तत्रस्थेन बलेन शत्रून् हिन्वाना प्रेरयन्तौ सत्पती सतां पती समोकसा समानस्थानौ इन्द्राग्नी घृतश्रीः उदकं वसतीवर्याख्यं श्रयमाणः महिमानं आत्मीयमीरयन् सर्वत्र उदीरयन् उद्गमयन् सोमश्च एते पूर्वे च महि महदन्तरिक्षमोजसा स्वबलेन आपप्रुः आपूरयन्ति । प्रा पूरणे ॥ २ ॥

२. इन्द्र और अग्नि शिष्टों के रक्षक हैं। ये युद्ध के समय इकट्ठे होकर अपनी शक्ति से शत्रुओं को भगा देते हैं तथा प्रकाण्ड आकाश को अपने तेज से भरते हैं। घृत-युक्त सोमरस उनके बल को बढ़ा देता है।

अथ तृतीया—

तेषांहिमह्नामहतामनर्वणांस्तोमाँइयर्म्यृतज्ञाऋतावृधाम् ।
येअप्सवमर्णवंचित्ररांधसस्तेनोरासन्तांमहयेसुमित्र्याः ॥ ३ ॥

तेषाम् । हि । मह्ना । महताम् । अनर्वणाम् । स्तोमान् । इयर्मि ।
ऋतऽज्ञाः । ऋतऽवृधाम् । ये । अप्सवम् । अर्णवम् ।
चित्रऽराधसः । ते । नः । रासन्ताम् । महये । सुऽमित्र्याः ॥ ३ ॥

मह्ना स्वमहत्त्वेन महतां अनर्वणां अन्यस्मिन्नप्रत्यृतानां शत्रुभिरभिगन्तव्यानांऋतावृधां सत्यभूतेन यज्ञेन वृद्धानां तेषामग्न्यादीनां देवानामेव ऋतज्ञाः यज्ञस्य ज्ञाताहं स्तोमानिय-

र्मि प्रेरयामि। ऋ गतिप्रापणयोः जौहोत्यादिकः चित्रराधसः चायनीयधनोपेताः यद्वा पश्वादिलक्षणबहुधनाः ये देवाः अप्सवं अप्सइति रूपनाम रूपवन्तं अर्णवं अर्णसःसलोपश्चेति मत्वर्थीयोवमत्ययः उदकवन्तं मेघं वर्षन्ति ते सुमित्र्याः शोभनसखिकर्माणस्ते देवाः नोस्माकं महये जनेषु मध्ये पूजार्थं धनं रासंतां प्रयच्छन्तु। रासृ दाने ॥ ३ ॥

३. महत्तम, अविचल और यज्ञ-वर्द्धक देवता लोगों के लिए होनेवाले यज्ञ में मैं स्तुति करता हूं। जो सुन्दर मेघों से जल बरसाते हैं, वे ही परम सखा देवता हमें धन देकर श्रेष्ठ करें।

स्व॑र्ण॑रम॒न्तरि॑क्षाणिरोच॒नाद्यावा॒भूमी॑पृथि॒वीं॑स्कंम्भुरोज॑सा।
पृ॒क्षाइ॑वम॒हय॑न्तःसुरा॒तयो॑दे॒वास्त॑वन्ते॒मनु॑षायसू॒रयः॑ ॥ ४ ॥

स्वः॑ऽनरम्। अ॒न्तरि॑क्षाणि। रो॒च॒ना। द्यावा॒भूमी॒ इति॑। पृ॒थि॒वीम्। स्क॒म्भुः॒। ओज॑सा। पृ॒क्षाःऽइ॑व। म॒हय॑न्तः। सु॒ऽरा॒तय॑ः। दे॒वाः। स्त॒व॒न्ते॒। मनु॑षाय। सू॒रयः॑ ॥ ४ ॥

स्वर्णरं सर्वस्य स्वस्वकर्मणि नेतारं आदित्यं अन्तरिक्षाणि द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षियन्ति निवसन्तीत्यन्तरिक्षाणि मध्यस्थितानि रोचना रोचमानानि तेजांसि द्यावाभूमी द्यावापृथिव्यौ पृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षं च एतानादित्यादीन् ओजसास्वबलेनैव देवाः स्कंभुः धारयन्ति स्कंभु इति सौत्रोधातुः लिटिरूपं। किञ्च पृक्षाइव दरिद्रेषु धनानि संपर्चयन्तइव अतएव महयन्तः स्तोतॄन् धनादिभिः पूजयन्तः सुरातयः सुदानाः मनुषाय मनुष्याय सूरयः धनानां प्रेरकाः एते देवाः स्तवन्ते अस्मिन् यज्ञे स्तूयन्ते ॥ ४ ॥

४. उन्हीं देवों ने, अपनी शक्ति से, सबके नायक सूर्य, आकाशस्थ ग्रहों, नक्षत्रों, द्युलोक, भूलोक और पृथिवी को यथास्थान नियत कर रक्खा है। धनदाताओं के समान उत्तम दान करके ये देवता मनुष्यों को श्रेष्ठ बनाते हैं। ये मनुष्यों को धन देते हैं; इसीलिए इनकी स्तुति की जाती है।

मि॒त्राय॑शिक्ष॒वरु॑णायदा॒शुषे॒यास॒म्राजा॒मन॑सा॒नप्र॒युच्छ॑तः।
ययो॒र्धाम॒धर्म॑णा॒रोच॑तेबृ॒हद्ययो॑रु॒भेरोद॑सी॒नाध॑सी॒वृतौ॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

मि॒त्राय॑। शि॒क्ष॒। वरु॑णाय। दा॒शुषे॑। या। स॒म्ऽराजा॑। मन॑सा। न। प्र॒ऽयुच्छ॑तः। ययोः॑। धाम॑। धर्म॑णा। रोच॑ते। बृ॒हत्। ययोः॑। उ॒भे इति॑। रोद॑सी॒ इति॑। नाध॑सी॒ इति॑। वृतौ॑ ॥ ५ ॥ १ ॥

दाशुषे धनानि स्तोतृभ्यः प्रयच्छते मित्राय वरुणाय च शिक्ष हवींषि प्रयच्छ शिक्षतिर्दानकर्मा सम्राजा सम्राजौ सर्वस्य या यौ मित्रावरुणौ मनसा अन्तःकरणेनापि न प्रयुच्छदः न प्रमाद्यतः किमुत बाह्येन व्यापारेण। युच्छ प्रमादे भौवादिकः। ययोर्मित्रावरुणयोः बृहत् महत् धाम शरीरं धर्मणा आत्मीयेन लोकप्रकाशनादिलक्षणेन कर्मणा रोचते सम्यग्दीप्यते ययोश्च नाधसी नाधृयाञ्चोपतापैश्वर्याशीःषु याचमाने उभे रोदसीद्यावापृथिव्यौ वृतौ वर्तमाने भवतः यद्वा नाधसी देवमनुष्यैः समृद्धे द्यावापृथिव्यौ तयोर्वृतौ वर्तनेभवतः तदधीने भवत इत्यर्थः॥ ५॥

५. मित्र और दाता वरुण को होमीय द्रव्य (हवि आदि) दो। ये दोनों राजाओं के भी राजा हैं; ये कभी असावधान नहीं होते, इनका धाम भली भाँति धृत होकर अत्यन्त प्रकाश कर रहा है। इनके पास, याचक के समान, द्यावापृथिवी अवस्थित हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये नवमोवर्गः॥ ९॥

अथ षष्ठी—

यागौर्वर्तनिंपर्येतिनिष्कृतंपयोदुहानाव्रतनीरवारतः।
साप्रब्रुवाणावरुणायदाशुषेदेवेभ्योदाशद्धविषाविवस्वते॥ ६॥

या। गौः। वर्तनिम्। परिऽएति। निःऽकृतम्। पयः। दुहाना।
व्रतऽनीः। अवारतः। सा। प्रऽब्रुवाणा। वरुणाय।
दाशुषे। देवेभ्यः। दाशत्। हविषा। विवस्वते॥ ६॥

येयं मदीया पयः क्षीरादिकं दुहाना व्रतनीः आश्रयणपयःप्रदानेन कर्मणोनेत्री गौः निष्कृतं संस्कृतंवर्तनिमावासस्थानं यज्ञमवारतः अवरणेन अप्रार्थनेनैव पर्येति परिगच्छति स्वयमेवागच्छति प्रब्रुवाणा मया प्रस्तूयमाना सागौर्दाशुषे हविर्दत्तवते वरुणाय देवेभ्यः अन्येभ्यइन्द्रादिभ्यश्च हविषा अन्नेन विवस्वते देवान् परिचरते मह्यं मां रक्षितुं दाशत पयः प्रयच्छतु दाशृदाने लेट्यडागमः। यद्वा गौरिति माध्यमिका वाक् या पयऊर्जं दुहाना। सानोमन्द्रेषमूर्जंदुहानेत्यादिषु दृष्टत्वात्। तत्परतया पूर्ववद्योज्यम्॥ ६॥

६. जो गाय स्वयं पवित्र स्थान यज्ञ में आती है, वह दूध देते हुए यज्ञकर्म को सम्पन्न करती है। मेरी इच्छा है कि वह गाय दाता वरुण और अन्यान्य देवों को होमीय द्रव्य दे और मुझ देव-सेवक की रक्षा करे।

दिवक्षसोअग्निजिह्वाऋतावृधऋतस्ययोनिंविमृशन्तआसते।
द्यांस्कभित्व्य१पआचक्रुरोजसायज्ञंजनित्वीतन्वी३निमामृजुः॥७॥

१ ऋ० सं० ६, ७, ५।

दि॒वक्ष॑सः । अ॒ग्नि॒ऽजि॒ह्वाः । ऋ॒त॒ऽवृधः॑ । ऋ॒तस्य॑ । योनि॑म् ।
वि॒ऽमृ॒शन्तः॑ । आ॒स॒ते॒ । द्याम् । स्क॒भि॒त्वी । अ॒पः । आ । च॒क्रुः॒ ।
ओज॑सा । य॒ज्ञम् । ज॒नि॒त्वी । त॒न्वि॑ । नि । म॒मृ॒जुः॒ ॥ ७ ॥

दिवक्षसः स्वतेजसादिवं व्याप्नुवंतः अक्षू व्याप्तौ असुनि रूपं । यद्वा दिवोवोढारः अग्निजिह्वाः अग्न्यास्याः अग्निना हवींषि लिहन्ति आस्वादयन्तीति तन्मुखाः ऋतावृधः यज्ञवृधा यज्ञस्य वर्धयितारो देवा ऋतस्य सत्यभूतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं विमृशन्तः विचारयन्तः प्रतीक्षमाणाः सन्तः आसते सर्वत्र तिष्ठन्ति तइमे द्यां द्युलोकं स्कभित्वी स्कभित्वा तां धारयित्वा ओजसा स्वबलेन अपः अपेक्षितान्युदकानि आचक्रुः आकुर्वन्ति ततः यज्ञं यजनीयं हविश्च जनित्वी जनयित्वा तन्वि स्वशरीरे निमामृजुः निमृजन्ति नितरामलंकुर्वन्ति हविर्भक्षयन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जो देवता अपने तेज से आकाश को परिपूर्ण करते हैं, अग्नि ही जिनकी जीभ है और जो यज्ञ की वृद्धि करते हैं, वे अपना-अपना स्थान समझ कर यज्ञ में बैठते हैं। वे आकाश को धारण करके अपने बल से जल को निकालते हैं और यजनीय हवि को अपने शरीर में रख लेते हैं।

प॒रि॒क्षिता॑ पि॒तरा॑ पूर्व॒जाव॑री ऋ॒तस्य॒ योना॑ क्षय॒तः सम॑ोकसा ।
द्यावा॑पृथि॒वी वरु॑णाय॒ सव्र॑ते घृ॒तव॒त्पयो॑ महि॒षाय॑ पिन्वतः ॥ ८ ॥

प॒रि॒ऽक्षिता॑ । पि॒तरा॑ । पू॒र्व॒जाव॑री॒ इति॑ पू॒र्व॒ऽजाव॑री । ऋ॒तस्य॑ ।
योना॑ । क्ष॒य॒तः॒ । सम्ऽओ॑कसा । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । वरु॑णाय ।
सव्र॑ते॒ इति॒ सऽव्र॑ते । घृ॒तऽव॑त् । पयः॑ । म॒हि॒षाय॑ । पि॒न्व॒तः॒ ॥ ८ ॥

परिक्षिता परितोनिवसन्त्यौ सर्वत्र व्यापिन्यौ पितरा सर्वेषां मातापितृभूते अतएव पूर्वजावरी पूर्वं जाते समोकसा समाननिवासस्थाने एते द्यावापृथिव्यौ ऋतस्य यज्ञस्य योना योनौ स्थाने क्षयतः आहुत्यधिकरणत्वेन निवसतः हविर्धानरूपेवा क्षियतः । किञ्च सव्रते समानकर्मणी ते महिषाय महते पूज्याय वा वरुणाय तं यष्टुं उपलक्षणमेतत् अन्यान् देवानपि घृतवत् क्षरणवत् पयउदकं पिन्वतः सिञ्चतः उदकेनहि अन्नंजायते ॥ ८ ॥

८. द्यावापृथिवी सर्व-व्यापक हैं। ये सबके माता-पिता हैं। सबसे प्रथम उत्पन्न हैं। दोनों का स्थान एक ही है। दोनों ही यज्ञ-स्थान में निवास करते हैं। दोनों ही एकमना होकर उन पूजनीय वरुण को घृत-युक्त दूध देते हैं।

प॒र्जन्या॒वाता॑ वृष॒भा पु॑री॒षिणे॑न्द्र॒वा॒यू वरु॑णो मि॒त्रो अ॑र्य॒मा ।
दे॒वाँ आ॑दि॒त्याँ अदि॑तिं हवामहे॒ ये पार्थि॑वासो दि॒व्यासो॑ अ॒प्सु ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता । वृषभा । पुरीषिणा । इन्द्रवायू इति । वरुणः ।
मित्रः । अर्यमा । देवान् । आदित्यान् । अदितिम् । हवामहे ।
ये । पार्थिवासः । दिव्यासः । अप्ऽसु । ये ॥ ९ ॥

पर्जन्यावाता पर्जन्यावातौ पर्जन्यवायू वृषभा वृषभौ कामानां सेक्तारौ पुरीषिणा पुरीषिणौ पुरीषमुदकं कर्तृत्वेन तद्वन्तौ तौ इन्द्रवायू वरुणादयश्च एते स्वमहिम्ना सर्वत्र वर्तन्ते वायोः पर्जन्येन इन्द्रेण च तत्कार्यापेक्षया सहोपादानं । एतानादित्यान् देवान् अदितिं तेषां मातरं च हवामहे अस्मिन्यज्ञे वयमाह्वयामः । किञ्च ये देवाः पार्थिवासः पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः ये च दिव्याः दिवि जाताः ये च अप्सु अन्तरिक्षे समुत्पन्नास्तानप्याह्वयामहे ॥ ९ ॥

९. मेघ और वायु काम-वर्षक हैं। ये जलवाले हैं। इन्द्र, वायु, वरुण, मित्र, अदितिपुत्र देवों और अदिति को हम बुलाते हैं। जो देवता द्युलोक, भूलोक और जल में उत्पन्न हुए हैं, उनको भी बुलाते हैं।

त्वष्टारंवायुमृभवोयओहतेदैव्याहोतारांउषसंस्वस्तये ।
बृहस्पतिंवृत्रखादंसुमेधसमिन्द्रियंसोमंधनसाउईमहे ॥१०॥१०॥

त्वष्टारम् । वायुम् । ऋभवः । यः । ओहते । दैव्या । होतारा ।
उषसम् । स्वस्तये । बृहस्पतिम् । वृत्रऽखादम् । सुऽमेधसम् ।
इन्द्रियम् । सोमम् । धनऽसाः । ऊँ इति । ईमहे ॥ १०॥ १० ॥

हे ऋभवः ऋतेन सत्येन भांतीत्यृभवः उरु प्रभूतं स्वतेजसा भांतीति वा हे मेधाविनः यः सोमः स्वस्तये कल्याणाय युष्माकं मदाय त्वष्टृप्रभृतीन् ओहते ओहिर्गत्यर्थः भौवादिकः आवहति प्राप्नोति तथा बृहस्पतिं सुमेधसं सुप्रज्ञं वृत्रखादं वृत्रस्यासुरस्य खादितारं इन्द्रं च प्राप्नोति धनसा धनं संभजमाना वयं इन्द्रियं इन्द्रजुष्टं तं सोमं ईमहे धनं याचामहे ईमहइति याच्ञाकर्मा । ईङ्गतौ दैवादिकः बहुलंछन्दसीतिविकरणस्य लुक् ॥ १० ॥

१०. ऋभुओ, जो सोम, तुम्हारे मंगल के लिए देवों को बुलानेवाले त्वष्टा और वायु के पास जाते हैं और जो बृहस्पति तथा ज्ञानी और वृत्रघ्न इन्द्र के पास जाते हैं, उन्हीं इन्द्र को सन्तुष्ट करनेवाले सोम से हम धन माँगते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये दशमोवर्गः ॥ १० ॥

अथैकादशी—

ब्रह्मागामश्वंजनयन्तओषधीर्वनस्पतीन्पृथिवीपर्वताँअपः ।
सूर्यंदिविरोहयन्तःसुदानवआर्याव्रताविसृजन्तोअधिक्षमि ॥११॥

ब्रह्म । गाम् । अश्वम् । जनयन्तः । ओषधीः । वनस्पतीन् ।
पृथिवीम् । पर्वतान् । अपः । सूर्यम् । दिवि । रोहयन्तः । सुऽदानवः ।
आर्याः । व्रता । विऽसृजन्तः । अधि । क्षमि ॥ ११ ॥

ब्रह्म वर्धनसाधनमन्नं अन्नेन हि सर्वाः प्रजावर्धन्ते गां अश्वं एतत्प्रभृतीन् पशून् तथा ओषधीः वनस्पतींश्च तथा पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं पर्वतान् शिलोच्चयान् वृष्ट्या जगदापूरकान् मेघान् वा अपउदकानि अन्तरिक्षं वा एतान् जनयन्तः उत्पादयन्तः । किञ्च दिविद्युलोके सूर्यमादित्यं रोहयन्तः सुदानवः शोभनदानाः ते अमी देवाः अधिक्षमि आतइति योगविभागादाकारलोपः क्षमायां पृथिव्यां आर्या श्रेष्ठानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि यागादीनि विसृजन्तः प्रसारयन्तः सर्वत्र वर्तन्ते तान् वयं धनं याचामहे इति शेषः ॥ ११ ॥

११. देवों ने अन्न, गौ, अश्व, वृक्ष, लता, पर्वत और पृथिवी को उत्पन्न किया है और सूर्य को आकाश में चढ़ाया है। उनका दान अतीव शोभन है; उन्होंने पृथिवी पर उत्तमोत्तम कार्य किये हैं।

भुज्युमंहसः पिपृथो निरश्विना श्यावं पुत्रं वध्रिमत्या अजिन्वतम् ।
कमद्युवं विमदायोहथुर्युवं विष्णाप्वं[1] विश्वकायाव सृजथः ॥ १२ ॥

भुज्युम् । अंहसः । पिपृथः । निः । अश्विना । श्यावम् । पुत्रम् ।
वध्रिऽमत्याः । अजिन्वतम् । कमऽद्युवम् । विऽमदाय । ऊहथुः ।
युवम् । विष्णाप्वम् । विश्वकाय । अव । सृजथः ॥ १२ ॥

हे अश्विना अश्ववन्तौ सर्वं व्याप्नुवन्तौ वा एतन्नामकौ हे देवौ अंहसउपद्रवकारिणः समुद्रात् भुज्युं तुग्रपुत्रं एतन्नामानं निष्पिपृथः निपारयथः नितरां रक्षथः पृपालनपूरणयोः जौहोत्यादिकः । निष्टौग्र्यंपारयथःसमुद्रादितिनिगमः[2] । तथा श्यावंहिरण्यहस्तनामानं पुत्रं वध्रिमत्याः एतन्नामिकायाः अजिन्वतं अप्रीणयतं अदत्तं हिरण्यहस्तमश्विनारराणेत्यादिनिगमः[3] । तथा कमद्युवं कामस्य दीपनीं वेनपुत्रीं जायां विमदाय ऋषये युवामूहथुः प्रापयथः युवंरथेनविमदायेतिनिगमः[4] । तथा विष्णाप्वं एतन्नामानं विनष्टं पुत्रं विश्वकाय ऋषये आनीय अवसृजथः अदत्तं । पशुंननष्टमिवदर्शनायेतिनिगमः ॥ १२ ॥

१२. अश्विद्वय, तुमने भुज्यु को विपत्ति से बचाया है। वध्रिमती नामक रमणी को एक पिङ्गलवर्ण पुत्र दिया था, विमद ऋषि को सुन्दरी भार्या दी थी और विश्वक ऋषि को विष्णाप्व नामक पुत्र दिया था।

---

१ ऋ० सं० १. ८. १९. । २ ऋ० सं० १. ८. १७. । ३ ऋ० सं० ७. ८. १६. ।
४ ऋ० सं० १. ८. १४. ।

अथ त्रयोदशी—

पावीरवीतन्यतुरेकपादजोदिवोधर्तासिन्धुरापःसमुद्रियः ।
विश्वेदेवासःश्रृणवन्वचांसिमेसरस्वतीसहधीभिःपुरन्ध्या ॥ १३ ॥

पावीरवी । तन्यतुः । एकऽपात् । अजः । दिवः । धर्ता । सिन्धुः ।
आपः । समुद्रियः । विश्वे । देवासः । श्रृणवन् । वचांसि । मे ।
सरस्वती । सह । धीभिः । पुरम्ऽध्या॥१३॥

पावीरवी आयुधवती तन्यतुः स्तनयित्री वाङ्माध्यमिका तथा दिवोद्युलोकस्य धर्ता धारयिता अजएकपाद् एकएव पद्यते गच्छतीति न जायतइति एतत्संज्ञकोदेवः सिंधुश्च समुद्रियः समुद्रमन्तरिक्षं तत्रभवाआपश्च समुद्राभ्राद्घइतिभावर्थे घप्रत्ययः विश्वे देवाश्चधीभिः कर्मभिर्युक्ताः पुरंध्या बहुविधया प्रज्ञया सहिता सरस्वती च मे मदीयानि वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि श्रृणवन् श्रृणवन्तु । पविः शल्योभवति यद्विपुनाति कायं तद्वत्पवीरमायुधमित्यादि निरुक्तमनुसंधेयं ॥ १३ ॥

१३. आयुधवाली और मधुरा माध्यमिकी वाक्, आकाश-धारक अज एकपात्, सिन्धु, आकाशीय जल, विश्वदेव और अनेक कर्मों तथा ज्ञानों से संयुक्त सरस्वती मेरे वचनों को सुनें।

अथ चतुर्दशी--

विश्वेदेवाःसहधीभिःपुरंध्यामनोर्यजत्राअमृताऋतज्ञाः ।
रातिषाचोअभिषाचःस्वर्विदःस्वर्गिरोब्रह्मसूक्तंजुषेरत ॥ १४ ॥

विश्वे । देवाः । सह । धीभिः । पुरम्ऽध्या । मनोः । यजत्राः ।
अमृताः । ऋतऽज्ञाः । रातिऽसाचः । अभिऽसाचः स्वःऽविदः ।
स्वः । गिरः । ब्रह्म । सुऽउक्तम् । जुषेरत ॥१४ ॥

धीभिः कर्मभिः सहिताः पुरंध्या प्रज्ञानेन युक्ताः मनोर्मनुष्यस्य यज्ञे यजत्रा यष्टव्याः अमृताअमरणधर्मरहिताः ऋतज्ञाः सत्यविदः रातिषाचः दीयमानं हविः सेवमानाः अभिषाचः आभिमुख्येन यज्ञं समवयन्तः संगतवन्तः स्वर्विदः सर्वस्य लंभकाविश्वे सर्वे इन्द्रादयोदेवाः स्वः सर्वागिरोस्मदीयाः स्तुतीः ब्रह्म महच्चान्नं सूक्तं सुष्ठु वक्तव्यं स्तोमं यद्वा सुष्ठु मन्त्रेण सह

१ नि० १२. ३०.

दत्तमन्नं जुषेरन सेवन्तां जुषी प्रीतिसेवनयोः तौदादिकः अनुदात्तेत्। लिङि झस्य रनादेशाभावश्छान्दसः बहुलंछन्दसीति रुडागमः॥ १४॥

१४. अनेक कर्मों और ज्ञानों से युक्त, मनुष्य के यज्ञ में यजनीय, अमर, सत्यज्ञाता, हवि का ग्रहण करनेवाले, यज्ञ में मिलनेवाले और सब कुछ जाननेवाले इन्द्रादि देवता हमारी स्तुतियों और उत्तम तथा निवेदित अन्न को ग्रहण करें।

देवान्वसिष्ठोअमृतान्ववन्देयेविश्वाभुवनाभिप्रतस्थुः।
तेनोरासन्तामुरुगायमद्ययूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ १५॥११॥

देवान्। वसिष्ठः। अमृतान्। ववन्दे। ये। विश्वा। भुवना।
अभि। प्रऽतस्थुः। ते। नः। रासन्ताम्। उरुऽगायम्। अद्य।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ १५॥ ११॥

वसिष्ठः वसिष्ठकुलजोयमृषिः अमृतान् मरणधर्मरहितान् देवान् ववंदे एवमस्तावीत् ये देवाविश्वा विश्वानि भुवना भुवनानि लोकान् अभिप्रतस्थुः स्वतेजसा अभिभवन्ति अभितः प्रतिष्ठन्तीति वा प्रपूर्वात्तिष्ठतेर्लिटि रूपं समासस्वरः। ते देवाः अद्यास्मिन्दिने नोस्मभ्यं उरुगायं प्रभूतयशस्कमन्नं रासन्तां प्रयच्छन्तु हे देवाः यूयं स्वस्तिभिः ऊतिभिः नोस्मान् सदा सर्वदा पात रक्षत॥ १५॥

१५. वसिष्ठ-वंश में उत्पन्न इन ऋषि ने अमर देवों की स्तुति की। जो देवता सारे भुवनों में रहते हैं, वे आज हमें कीर्त्तिकर अन्न दें। देवो, तुम हमें कल्याण के साथ बचाओ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकादशोवर्गः॥ ११॥

देवान्हुवइति पञ्चदशर्चं षष्ठं सूक्तं कण्वाद्याः पूर्ववत्। देवान्हुवइत्यनुक्रान्तम्। पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः पंचमेहनि इदंवैश्वदेवनिविद्धानं। सूत्रितंच—इहेहवइतिववसोदेवान्हुवइति वैश्वदेवमिति।

तत्र प्रथमा—

देवान्हुवेबृहच्छ्रवसःस्वस्तयेज्योतिष्कृतोअध्वरस्यप्रचेतसः।
येवावृधुःप्रतरंविश्ववेदसइन्द्रज्येष्ठासोअमृताऋतावृधः॥ १॥

देवान्। हुवे। बृहत्ऽश्रवसः। स्वस्तये। ज्योतिःऽकृतः।
अध्वरस्य। प्रऽचेतसः। ये। ववृधुः। प्रऽतरम्। विश्वऽवेदसः।
इन्द्रऽज्येष्ठासः। अमृताः। ऋतऽवृधः॥ १॥

बृहच्छ्रवसः प्रभूतान्नान् ज्योतिष्कृतः आदित्याख्यस्य तेजसः कर्तॄन् प्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानान् तान् देवान् अध्वरस्यास्य यज्ञस्य स्वस्तये अविनाशाय निर्विघ्नेन यज्ञपरिसमाप्तये हुवे आह्वयामि विश्ववेदसः सर्वधनाः इन्द्रज्येष्ठासः इन्द्रः ज्येष्ठः प्रधानोयेषां इन्द्रनेतृकाइत्यर्थः अमृतामरणधर्मरहिताः ऋतावृधः यज्ञेन प्रवृद्धाये देवाः प्रतरं अत्यंतंववृधुः वर्धन्ते ॥ १ ॥

१. जो देवता प्रचुर अन्नवाले, आदित्य-तेज के कर्त्ता, प्रकृष्ट-ज्ञानी, सर्वधनी, इन्द्रवाले, अमर और यज्ञ से प्रवृद्ध हैं, उनको निर्विघ्न यज्ञ-समाप्ति के लिए मैं बुलाता हूँ।

इन्द्रप्रसूतावरुणप्रशिष्टायेसूर्यस्यज्योतिषोभागमानशुः।
मरुद्गणेवृजनेमन्मधीमहिमाघोनेयज्ञंजनयन्तसूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रऽप्रसूताः। वरुणऽप्रशिष्टाः। ये। सूर्यस्य। ज्योतिषः।
भागम्। आनशुः। मरुत्ऽगणे। वृजने। मन्म। धीमहि।
माघोने। यज्ञम्। जनयन्त। सूरयः ॥ २ ॥

इन्द्रप्रसूताः इन्द्रेण तत्तत्कार्येषु प्रेरिताः वरुणप्रशिष्टाः वरुणेनानुशिष्टाअनुमोदिताः ये मरुतः ज्योतिषोद्योतमानस्य सूर्यस्य स्वस्वकर्मणि सर्वस्य प्रेरकस्य अमुष्यादित्यस्य भागं भजनीयं लोकं आनशुः आनशिरे व्याप्तवन्तः\सूर्यमधिष्ठाय वर्तन्तइत्यर्थः। वृजने शत्रूणां छेदके मघोने मघवतइन्द्रस्य संबंधिनि मरुद्गणे तेषां मरुतां गणे मन्म मननीयं स्तोत्रं धीमहि दध्मः कुर्मः। किञ्च सूरयः प्राज्ञायजमानाः तन्निमित्तमेव यज्ञं जनयन्त जनयन्ति तेषां हविःप्रदानाय कुर्वन्ति ॥ २ ॥

२. इन्द्र के द्वारा कार्यों में प्रेरित और वरुण के द्वारा अनुमोदित होकर जिन्होंने ज्योतिर्मय सूर्य के गति-पथ को परिपूर्ण किया है, उन्हीं शत्रु-संहारक मरुतों के स्तोत्र का हम चिन्तन करते हैं। विद्वानों, इन्द्र-पुत्रों के यज्ञ का आयोजन करो।

इन्द्रोवसुभिःपरिपातुनोगयमादित्यैर्नोअदितिःशर्मयच्छतु।
रुद्रोरुद्रेभिर्देवोमृळयातिनस्त्वष्टानोग्नाभिःसुवितायजिन्वतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः। वसुऽभिः। परि। पातु। नः। गयम्। आदित्यैः। नः।
अदितिः। शर्म। यच्छतु। रुद्रः। रुद्रेभिः। देवः। मृळयाति।
नः। त्वष्टा। नः। ग्नाभिः। सुविताय। जिन्वतु ॥ ३ ॥

वसुभिः एतन्नामकैरष्टभिर्देवैः सहितइन्द्रः नोस्मदीयं गयं गृहनामैतत् प्राप्तव्यं गायते शब्द्यतेऽनेति वा गृहं गयं परिपातु परिरक्षतु तथा अदितिर्देवमाता आदित्यैर्देवैःसह नोस्मभ्यं शर्म सुखं प्रयच्छतु किञ्च देवः दीप्यमानोरुद्रः रुद्रेभिः स्वपुत्रैःमरुद्भिः सह नोस्मान् मृळयातिसुखयतु मृड सुखने लेट्याडागमः। अपिच त्वष्टा प्रजापतिः ग्नाभिः देवपत्नीभिः छन्दोभिः सुविताय सुष्टुप्राप्तव्याय अभ्युदयाय नोस्मान् जिन्वतु प्रीणयतु ॥ ३ ॥

३. वसुओं के साथ इन्द्र हमारे गृह की रक्षा करें। आदित्यों के साथ अदिति हमें सुख दें। रुद्र-पुत्र मरुतों के साथ रुद्रदेव हमें सुखी करें। पत्नी-सहित त्वष्टा हमारा सुख बढ़ावें।

अदि॑ति॒र्द्यावा॑पृथि॒वी ऋ॒तं म॒हदिन्द्रा॒विष्णू॑ म॒रुतः॒ स्व॑र्बृ॒हत्।
दे॒वाँ आ॑दि॒त्याँ अव॑से हवामहे॒ वसू॑न्रु॒द्रान्त्स॑वि॒तारं॑ सु॒दंस॑सम् ॥ ४ ॥

अदि॑तिः। द्यावा॑पृथि॒वी इति॑। ऋ॒तम्। म॒हत्। इन्द्रा॒विष्णू॒ इति॑। म॒रुतः॑। स्व॑रिति॑ स्वः॑। बृ॒हत्। दे॒वान्। आ॒दि॒त्यान्। अव॑से। ह॒वा॒म॒हे॒। वसू॑न्। रु॒द्रान्। स॒वि॒तार॑म्। सु॒ऽदंस॑सम् ॥ ४ ॥

अदितिः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ महत् महान् ऋतं सत्यभूतोग्निः इन्द्राविष्णू मरुतश्च बृहत् परिवृढः स्वरादित्यः एते देवाः सर्वत्र स्वमहिम्ना वर्तन्ते एतान् देवानादित्यादीन् सुदंससं सुकर्माणं सवितारं एतन्नामानं च अवसे रक्षणाय हवामहे वयमाह्वयामहे ॥ ४ ॥

४. अदिति, द्यावापृथिवी, महान् सत्य अग्नि, इन्द्र, विष्णु, मरुत्, विशाल स्वर्ग, आदित्यगण, वसुगण, रुद्रगण और उत्तम दाता सूर्य को हम बुला रहे हैं। ये हमारी रक्षा करें।

अथ पञ्चमी—

सर॑स्वान्धी॒भिर्वरु॑णो धृ॒तव्र॑तः पू॒षा विष्णु॑र्महि॒मा वा॒युर॒श्विना॑।
ब्र॒ह्म॒कृतो॑ अ॒मृता॑ वि॒श्ववे॑दसः॒ शर्म॑ नो यंसन्त्रि॒वरू॑थ॒मंह॑सः ॥ ५ ॥ १२ ॥

सर॑स्वान्। धी॒भिः। वरु॑णः। धृ॒तऽव्र॑तः। पू॒षा। विष्णुः॑। म॒हि॒मा। वा॒युः। अ॒श्विना॑। ब्र॒ह्म॒ऽकृतः॑। अ॒मृताः॑। वि॒श्वऽवे॑दसः। शर्म॑। नः॒। यं॒स॒न्। त्रि॒ऽवरू॑थम्। अंह॑सः ॥ ५ ॥ १२ ॥

धीभिः प्रज्ञाभिर्युक्तः सरस्वानेतन्नामा धृतव्रतः धृतकर्मा वरुणश्च पूषा महिमा महत्वेन युक्तो विष्णुश्च वायुरश्विनाश्विनौ ब्रह्मकृतः कर्मकृतः स्तोतॄणामन्नदातारोवा विश्ववेदसः सर्वधना व्याप्तज्ञानावा अंहसः पापरूपाणां शत्रूणां हन्तारः अमृताएते देवाः नोस्मभ्यं त्रिवरूथं

भिष्कर्भं त्रिकक्षं शर्म गृहं यद्वा त्रिवरूथं द्रोणकलशाधवनीयपूतभृत्संज्ञकानि त्रीणि पात्राणि यत्र ध्रियंते संभज्यंते तद्यज्ञसाधनं गृहं यंसन् प्रयच्छन्तु यच्छतेर्लेटि सिप्यडागमः॥ ५॥

५. ज्ञानी समुद्र, कर्म-निष्ठ वरुण, पूषा, महिमावाले विष्णु, वायु, अश्विद्वय, स्तोताओं को अन्न देनेवाले, ज्ञानी, पापियों के नाशक और अमर देवगण तीन तल्लोंवाला गृह हमें दो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठी—

वृषायज्ञोवृषणःसन्तुयज्ञियावृषणोदेवावृषणोहविष्कृतः।
वृषणाद्यावापृथिवीऋतावरीवृषापर्जन्योवृषणोवृषस्तुभः ॥ ६ ॥

वृषा। यज्ञः। वृषणः। सन्तु। यज्ञियाः। वृषणः। देवाः।
वृषणः। हविःऽकृतः। वृषणा। द्यावापृथिवी इति।
ऋतवरी इत्यृतऽवरी। वृषा। पर्जन्यः। वृषणः। वृषऽस्तुभः ॥ ६ ॥

यज्ञएषोस्मदीयः वृषा कामानां वर्षितास्तु। तथा यज्ञियायज्ञार्हादेवाश्च वृषणः सन्तु। किञ्च देवाः स्तुतिकारिणः ऋत्विजोवृषणः धनवर्षणे कारणानि सन्तु साधुस्तुतिकरणेन। तथा हविष्कृतः हविषां कर्तारोध्वर्य्वादयः वृषणः अव्यग्रतया मन्त्रसाहित्येन च हविः प्रदाने। अपिच ऋतावरी यज्ञवत्यौ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वृषणा हविरुत्पादनेन कामानां वर्षयित्र्यौ भवतां। तथा पर्जन्यइन्द्रः वृषा अपां वर्षिता भवतु वृषस्तुभः वर्षणशीलस्तुतिभिः देवान् स्तुवन्तः सर्वे ऋत्विजः वृषणोभवन्तु ॥ ६ ॥

६. यज्ञ अभिलषित फल दे। यज्ञीय देवता कामना पूरी करें। देवता, हवि आदि जुटानेवाले, यज्ञाधिष्ठात्री द्यावापृथिवी, पर्जन्य और स्तोता—सभी हमारी कामना पूरी करें।

अग्नीषोमावृषणावाजसातयेपुरुप्रशस्तावृषणाउपब्रुवे।
यावीजिरेवृषणोदेवयज्ययातानःशर्मत्रिवरूथंवियंसतः ॥ ७ ॥

अग्नीषोमा। वृषणा। वाजऽसातये। पुरुऽप्रशस्ता। वृषणौ।
उप। ब्रुवे। यौ। ईजिरे। वृषणः। देवऽयज्यया। ता।
नः। शर्म। त्रिऽवरूथम्। वि। यंसतः ॥ ७ ॥

वृषणा वर्षणशीलौ पुरुप्रशस्ता बहुभिः प्रस्तुतौ अग्नीषोमा अग्नीषोमौ वाजसातये अन्नलाभाय उपब्रुवे अहमुपस्तौमि पुनर्वृषणेत्यादरार्थं यौ देवौ वृषणऋत्विजः देवयज्यया देवा-

ज्यन्ते अत्रेतिदेवयज्या यज्ञः छन्दसिनिष्टक्येंतिनिपातितः तेन ईजिरे यजन्ते हविर्भिः पूजयन्ति ता तौ प्रसिद्धौ नोस्मभ्यं त्रिवरूथं त्रिष्कंभं शर्म गृहं वियंसतः विशेषेण प्रयच्छतां ॥ ७ ॥

७. अन्न पाने के लिए अभीष्टदाता अग्नि और सोम का मैं स्तोत्र करता हूँ। सारा संसार उन्हें दाता कहकर प्रशंसित करता है। उन दोनों को ही पुरोहित लोग यज्ञ में पूजा देते हैं। वे हमें तीन तल्लोंवाला घर दें।

धृतव्रताःक्षत्रियायज्ञनिष्कृतोंबृहद्दिवाअध्वराणामभिश्रियः।
अग्निहोतारऋतसापोंअद्रुहोपोअसृजन्ननुंवृत्रतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतऽव्रताः। क्षत्रियाः। यज्ञनिःऽकृतः। बृहत्ऽदिवाः।
अध्वराणाम्। अभिऽश्रियः। अग्निऽहोतारः। ऋतऽसापः।
अद्रुहः। अपः। असृजन्। अनु। वृत्रऽतूर्ये ॥ ८ ॥

धृतव्रताः धृतकर्माणोजात्या क्षत्रियाः यद्वा क्षत्रं बलं तदर्हाः यज्ञनिष्कृतः यज्ञं प्रति निर्गमनं यज्ञनिः तस्य कर्तारः बृहद्दिवा महातेजस्काः अध्वराणां रक्षोभिरहिंसितानां यज्ञानामभिश्रियः अभिसेवकाः अग्निहोतारअ ग्निर्होता आह्वाता येषां तादृशाः ऋतसापः षपसमवाये सत्यभाजः अतएव अद्रुहः केषां चिदप्यद्रोग्धारः यद्वा द्रुहेः कर्मण्यौणादिकः क्विप् कैश्चिदप्यहिंस्याः एवंप्रभावादेवाः वृत्रतूर्ये वृत्रस्तूर्यते हिंस्यतेनेति वृत्रतूर्यः संग्रामः तस्मिन् अपामावरकशत्रुवधे अपउदकानि अन्वसृजन् अन्वसारयन् ॥ ८ ॥

८. जो कर्त्तव्य-पालन में सदा तत्पर हैं, जो बली हैं, जो यज्ञ को अलंकृत करते हैं, जिनकी दीप्ति महान् है, जो यज्ञ में आते हैं, जिन्हें अग्नि बुलाते हैं और जो सत्यपात्र हैं, उन्हीं देवों ने, वृत्र-युद्ध के समय में, वृष्टि-जल रचा।

द्यावापृथिवीजनयन्नभिव्रतापओषधीर्वनिनानियज्ञिया।
अन्तरिक्षंस्व१रापप्रुरूतयेवशंदेवासस्तन्वी३निमामृजुः ॥ ९ ॥

द्यावापृथिवी इति। जनयन्। अभि। व्रता। आपः। ओषधीः।
वनिनानि। यज्ञिया। अन्तरिक्षम्। स्वः। आ। पप्रुः।
ऊतये। वशम्। देवासः। तन्वि। नि। ममृजुः ॥ ९ ॥

देवासोदेवाइन्द्रादयः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावभिलक्ष्य व्रता व्रतेन स्वेन कर्मणा आपः सुब्व्यत्ययः अपउदकानि ओषधीश्च तथा यज्ञियायज्ञार्हान् वनिनानि वने भवान् पलाशादीन् वृक्षान् जनयन् उदपादयन्। किञ्च ते देवाः स्वः सर्वमन्तरिक्षं आपप्रुः तेजसा

आपूरयन्ति किमर्थं ऊतये रक्षणाय शत्रुभ्योबाधाभावाय। अपिच वशं काम्यमानं वशिरण्योरुपसंख्यानमिति अकर्तरि कारके अप् तं यज्ञं तन्वि स्वशरीरे निमम्जुः नितरां शुद्धं अलंकृतं चक्रुः॥ ९॥

९. अपने कार्य के द्वारा द्यावापृथिवी, जल, वनस्पति और यज्ञोपयोगी उत्तमोत्तम द्रव्य बनाकर देवों ने अपने तेज से आकाश और स्वर्ग को परिपूर्ण कर दिया। उन्होंने यज्ञ के साथ अपने को मिलाकर यज्ञ को अलंकृत किया।

धर्तारोदिवऋभवःसुहस्तावातापर्जन्यामहिषस्यतन्यतोः।
आपओषधीःप्रतिरन्तुनोगिरोभगोरातिर्वाजिनोयन्तुमेहवम्॥१०॥१३॥

धर्तारः। दिवः। ऋभवः। सुऽहस्ताः। वातापर्जन्या। महिषस्य।
तन्यतोः। आपः। ओषधीः। प्र। तिरन्तु। नः। गिरः।
भगः। रातिः। वाजिनः। यन्तु। मे। हवम्॥ १०॥ १३॥

दिवोद्युलोकस्य धर्तारोधारयितारः ऋभवः सत्येन भासमानाः सुहस्ताः शोभनवज्राद्यायुधयुक्तहस्ताः देवाः तथा महिषस्य महतः तन्यतोः शब्दस्य तनु विस्तारे ऋतन्यञ्जीति यंतुच् प्रत्ययः शब्दस्य कर्तारौ वातापर्जन्या पर्जन्यवायू च तत्कार्याआपःओषधीरोषधयश्च नोस्माकं गिरः स्तुतीः प्रतिरन्तु प्रवर्धयन्तु प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्ध्यर्थः तथा रातिः दाता भगोभजनीयोर्यमा च वाजिनः अग्निर्वायुः सूर्यः। तेवैवाजिनइति तैत्तिरीयकब्राह्मणं[1]। एते देवाश्च मे मदीयं हवह्वानं यन्तु अभिगच्छन्तु॥ १०॥

१०. ऋभुओं का हाथ सुन्दर है; वे आकाश के धारक हैं। वायु और मेघ का शब्द महान् होता है। जल और वनस्पति हमारे स्तोत्र को बढ़ावें। धनदाता भग और अर्यमा मेरे यज्ञ में पधारें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये त्रयोदशोवर्गः॥ १३॥

अथैकादशी—

समुद्रःसिन्धूरजोअन्तरिक्षमजएकपात्तनयित्नुरर्णवः।
अहिर्बुध्न्यःशृणवद्वचांसिमेविश्वेदेवासउतसूर्योमम॥ ११॥

समुद्रः। सिन्धुः। रजः। अन्तरिक्षम्। अजः। एकऽपात्।
तनयित्नुः। अर्णवः। अहिः। बुध्न्यः। शृणवत्।
वचांसि। मे। विश्वे। देवासः। उत। सूर्यः। मम॥ ११॥

---

१ तै० ब्रा० १.६.३।

समुद्रः समुंदनशीलः स्यन्दनशीलः स्यन्दमानोदकः सिन्धुः एतन्नामकः अन्तरिक्षं द्यावापृथिव्योरन्तरा मध्ये क्षितमुषितं रजः मध्यमलोकं अजएकपाद् अजायमानः एकएव पद्यते एतत्संज्ञकोदेवः अर्णवउदकवान् तनयित्नुः स्तनयित्नुर्मेघः बुध्न्यः अन्तरिक्षे भवोहिः एतत्संज्ञकः एते देवाः मे मम वचांसि वक्तव्यानि स्तोत्राणि शृणवत् प्रत्येकं शृणोतु। उतापिच सूरयः प्राज्ञाविश्वेदेवासोदेवाः मम स्तोत्राणि शृण्वन्तु ॥ ११ ॥

११. समुद्र, नदी, धूलिमय पृथिवी, आकाश, अज एकपात्, गर्जनशील मेघ और अहिर्बुध्न्य मेरा आह्वान सुनें।

स्यामंवोमनंवोदेववीतयेप्राञ्चंनोयज्ञंप्रणंयतसाधुया।
आदित्यारुद्रावसंवःसुदांनवइमाब्रह्मशस्यमांनानिजिन्वत॥१२॥

स्याम॑। वः। मन॑वः। देवऽवी॑तये। प्राञ्च॑म्। नः। यज्ञम्।
प्र। नयत। साधुऽया। आदि॑त्याः। रुद्राः। वस॑वः।
सुऽदा॑नवः। इमा। ब्रह्म॑। शस्यमा॑नानि। जिन्वत॥ १२ ॥

हे देवाः मनवोमनुष्यावयं वोयुष्मदीयाय देववीतये देवानां वीतिर्भक्षणं यस्मिन् सयज्ञः तस्मै यज्ञाय स्याम यज्ञकर्तारोभवेम। ततः नोस्माकं नोस्मदीयं यज्ञं साधुया सुपोयाजादेशः साधु कल्याणं प्रांचं प्राचीनं प्रणयत प्रकृष्टाञ्चनं कुरुत हे आदित्याः हे रुद्राः हे रुद्रपुत्राः मरुतः हे सुदानवः शोभनदानाः हे वसवः इमा इमानि शस्यमानानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि जिन्वत प्रीणयत ॥ १२ ॥

१२. देव, हम मनु-सन्तान हैं। तुम्हें हम यज्ञ दे सकें। हमारे सदा से प्रचलित यज्ञ को तुम भली भाँति सम्पन्न करो। आदित्यो, रुद्रो और वसुओ, तुम्हारी दान-शक्ति शोभन है। स्तोत्रों को सुनें।

अप्तोर्यामे अच्छावाकातिरिक्तोक्थस्य दैव्याहोतारेत्येषा परिधानीया। सूत्रितश्च—उभाउनूनं दैव्याहोतारामथमापुरोहितेति परिधानीयेति।

सैषा सूक्ते त्रयोदशी—

दैव्याहोतांराप्रथमापुरोहितऋतस्यपन्थामन्वेमिसाधुया।
क्षेत्रस्यपतिंप्रातिवेशमीमहेविश्वान्देवाँअमृताँअप्रंयुच्छतः॥१३॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । पुरःऽहिता । ऋतस्य । पन्थाम् ।
अनु । एमि । साधुऽया । क्षेत्रस्य । पतिम् । प्रतिऽवेशम् ।
ईमहे । विश्वान् । देवान् । अमृतान् । अप्रऽयुच्छतः ॥ १३॥

प्रथमाप्रथमौ मुख्यौ पुरोहिता पुरोहितौ पुरस्तोनिहितौ दैव्या देवसंबंधिनौ होतारा होतारौ एतन्नामानौ अग्न्यादित्यावन्वेमि हविर्भिरनुगच्छामि । ततः ऋतस्य यज्ञस्य पंथां पंथानं साधुया कल्याणं विघ्नराहित्येन अन्वेमि अनुगच्छामि अनंतरं प्रतिवेशं समीपे वर्तमानं क्षेत्रस्य पतिं पालयितारमेवत्नामानं अमृतान् मरणधर्मरहितान् अप्रयुच्छतः अप्रमाद्यतः विश्वान् सर्वान् देवांश्च ईमहे धनं याचामहे ॥ १३ ॥

१३. जो दो व्यक्ति देवों को बुलानेवाले हैं और जो सर्वश्रेष्ठ पुरोहित हैं, उन अग्नि और आदित्य की हवि से सेवा करता हूँ। मैं निर्विघ्न यज्ञ-मार्ग को जा रहा हूँ। हमारे पास रहनेवाले क्षेत्रपति (देवता) और अमर देवों की, आश्रय देने के लिए, हम प्रार्थना करते हैं। प्रार्थना पूरी करने को वे सावधान रहते हैं।

वसिष्ठासःपितृवद्वाचमक्रतदेवाँईळानाऋषिवत्स्वस्तये ।
प्रीताइवज्ञातयःकाममेत्यास्मेदेवासोवधूनुतावसु ॥ १४ ॥

वसिष्ठासः । पितृऽवत् । वाचम् । अक्रत । देवान् । ईळानाः ।
ऋषिऽवत् । स्वस्तये । प्रीताःऽइव । ज्ञातयः । कामम् ।
आऽइत्य । अस्मे इति । देवासः । अव । धूनुत । वसु ॥ १४ ॥

ऋषिवत् पूर्वेऋषयइव देवानीळानाः स्तुवन्तः वसिष्ठासोवसिष्ठकुलजाताऋषयः पितृवत् वसिष्ठवत् स्वस्तये अविनाशायवाचं स्तोत्रं अक्रत कुर्वन्ति करोतेर्लुङि मन्त्रेघसेति च्लेर्लुक् । हे देवासोदेवाः यूयं काममस्मदभिलाषं एत्य आगत्य अस्मे अस्मासु वसु गवादिलक्षणं धनं अवधूनुत अभिमुखं प्रेरयत । तत्र दृष्टान्तः—प्रीताइव यथा प्रीताः संहृष्टाज्ञातयोबंधवः स्वजनस्य धनं प्रेरयन्ति तद्वत् हविर्दानेन स्तुतिकरणेन च बंधुष्वस्मासु धनं प्रेरयतेति भावः ॥ १४ ॥

१४. वसिष्ठ के समान ही वसिष्ठ के वंशजों ने स्तुति की। उन्होंने मङ्गल के लिए वसिष्ठ ऋषि के समान देव-पूजा की। देवो, अपने मित्र के समान आकर, सन्तुष्ट मन से अभीष्ट फल दो।

देवान्वसिष्ठोअमृतान्ववन्देयेविश्वाभुवनाभिप्रतस्थुः ।
तेनोरासन्तामुरुगायमद्ययूयंपातस्वस्तिभिःसदानः ॥ १५ ॥ १४॥

देवान् । वसिष्ठः । अमृतान् । ववन्दे । ये । विश्वा । भुवना ।
अभि । प्रऽतस्थुः । ते । नः । रासन्ताम् । उरुऽगायम् । अद्य ।
यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥ १४ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्यायि ॥ १५ ॥

१५. वसिष्ठ-वंशोत्पन्न इन ऋषि ने अमर देवों की स्तुति की है। जो देवता अपने तेज से सारे भुवनों में रहते हैं, वे आज हमें कीर्त्तिकर अन्न दें। देवो, मङ्गल के लिए तुम हमारी रक्षा करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इमांधियमिति द्वादशर्चं सप्तमं सूक्तं आंगिरसस्यायास्यस्यार्षं त्रैष्टुभं इदमुत्तरं च बृहस्पति देवताकं तथाचानुक्रम्यते—इमांधियंद्वादशायास्योबार्हस्पत्यंत्विति । आभिप्लविकेषूक्थ्येषु स्तोम वृद्धौ ब्राह्मणाच्छंसिनइदं सूक्तमावापार्थं । सूत्रितश्च—इमांधियमिति ब्राह्मणाच्छंसीविष्णोर्नुक-मिति सूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

इमांधियंसप्तशीर्ष्णींपितानऋतप्रजातांबृहतीमविन्दत् ।
तुरीयंस्विज्जनयद्विश्वजन्योयास्यंउक्थमिन्द्रायशंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तऽशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतऽप्रजाताम् ।
बृहतीम् । अविन्दत् । तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वऽजन्यः ।
अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते पुरा किल अंगिरानामर्षिः—बृहस्पतिं पुत्रमलभत सतु देवानां हितो-पदेशनाय इन्द्रस्य पुरोहितोभूत् कदाचित्तस्य गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य वलपुरं प्रापय्य त्रिषु स्थानेषु तमसावृतेषु स्थापिताआसन् अथ तासामन्वेषणायेन्द्रेण प्रेरितोबृहस्पतिर्मरुद्भिः सह तत्रागत्य गवां गुहास्थितानां दर्शनाय सूर्यं जनयित्वावलनामानमसुरं तदनुचरान्पणींश्च हत्वा गाआजहारेति तत्र दर्शयिष्यते। तथाच अस्याऋचोयमर्थः—धियं कर्मणां धात्रीं सप्तशी-र्ष्णीं सप्तशिरस्कां सप्तभिः शिरःस्थानीयैः तद्वत्प्रधानभूतैर्मरुद्गणैरुपेतां यद्वा सप्तछन्दोमयशिर-स्कां ऋतप्रजातांयज्ञार्थमुत्पन्नां बृहतीं महतीमिमां तत्त्वं नोस्माकं पितांगिराः अविन्दत् लब्ध-

वान् कर्मणां ध्यातारं बृहस्पतिं पुत्रमजनयतेत्यर्थः । येंगारा आसंस्तेंगिरसोभवन्यदङ्गाराःपुनरवशान्ता उददीप्यन्ततद्बृहस्पतिरभवदिति ब्राह्मणं । तथा तुरीयं स्वित् नक्षारमपि जनयत् अजनयत् विश्वजन्यः सर्वजनहितः इन्द्राय ईश्वराय बृहस्पतये इन्द्राय वा उक्थंस्तोत्रं शंसन् अयमयास्योनाम ऋषिः पूर्वमेवं नोस्माकं पिताकार्षीदित्याह ॥ १ ॥

१. हमारे पितरों (अङ्गिरा लोगों) ने सात छन्दोंवाले विशाल स्तोत्र की रचना की थी। उसकी सत्य से उत्पत्ति हुई। संसार के हितैषी अयास्य ऋषि ने इन्द्र की प्रशंसा करते हुए, एक पैर के स्तोत्र को बनाया।

ऋतंशंसन्तऋजुदीध्यानादिवस्पुत्रासोअसुरस्यवीराः ।
विप्रंपदमङ्गिरसोदधानायज्ञस्यधामप्रथमंमनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य ।
वीराः । विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य ।
धाम । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

ऋतं सत्यभूतं स्तोमं शंसंतः स्तुवन्तः ऋजु कल्याणं दीध्यानाः कर्मणि ध्यायन्तः दिवोदीप्तस्य असुरस्य प्रज्ञावतः अग्नेरंगिरसःपुत्राअंगिरसोह्यंगारेभ्योजाताइत्युक्तं अंगारेष्वंगिराइति । वीराविक्रांतप्रज्ञाः एतेङ्गिरसो विप्रं प्रज्ञापकं यज्ञस्य धाम धारकं पदं बृहस्पत्याख्यं दधानाः कर्मणा धारयन्तः सन्तः प्रथममादितएव मनंत स्तुवन्ति प्रज्ञापकं ह्येतत्स्थानं यद्बृहस्पतिरिति ॥ २ ॥

२. अङ्गिरा लोगों ने यज्ञ के सुन्दर स्थान में जाना निश्चित किया। वे सत्यवादी हैं, उनके मन का भाव सरल है, वे स्वर्ग के पुत्र हैं, वे महाबली हैं और बुद्धिमानों के समान आचरण करते हैं।

देवसुवां हविष्षु बृहस्पतयेवाचस्पतयइत्यस्य याज्या हंसैरिवेत्येषा । सूत्रितश्च—बृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्रं हंसैरिवसखिभिर्वावदद्भिरिति ।

सैषा तृतीया—

हंसैरिवसखिभिर्वावदद्भिरश्मन्मयानिनहनाव्यस्यन् ।
बृहस्पतिरभिकनिक्रदद्गाउतप्रास्तौदुच्चविद्वाँअगायत् ॥ ३ ॥

हंसैःऽइव । सखिऽभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना ।
विऽअस्यन् । बृहस्पतिः । अभिऽकनिक्रदत् । गाः । उत ।
प्र । अस्तौत् । उत् । च । विद्वान् । अगायत् ॥ ३ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. ३४.।

हंसैरिव मधुरवाग्भिः सखिभिः सखिभूतैः वावदद्भिः अत्यंतं शब्दायमानैः मरुद्भिः अश्मन्मयानिअश्ममयानि नहना गवां बंधकान्यावरकाणि असुराणां स्थानानि व्यस्यन् विक्षिपन् शिथिलयन् अभिकनिक्रदव आभिमुख्येन शब्दयन् गाः पणिभिरपहृतान् पशूनाजिहीर्षुः सहबृहस्पतिर्विर्वतंते । यद्वा वावदद्भिरत्यंतं स्तुवद्भिः स्तोतृभिः सह गाः स्तोत्रलक्षणावाचः अभिकनिक्रदव आभिमुख्येन उच्चारयन् । उतापिच प्रास्तौत् कर्मणि प्रवृत्तौ यज्ञस्य सखिभिः सहासीनः सामगातुं प्रस्तौति विद्वान् सर्वं जानानः सउद्गाता भूत्वा उदगायत् देवानुद्गायति अभिष्टौति ॥ ३ ॥

३. हंसों के समान ही बृहस्पति के सहायकों ने कोलाहल करना प्रारम्भ किया। उनकी सहायता से बृहस्पति ने प्रस्तरमय द्वार को खोल दिया। भीतर रोकी गई गायें चिल्लाने लगीं। वे उत्तम रूप से स्तोत्र और उच्चैः स्वर से गान करने लगे।

अवोद्वाभ्यांपरएकयागागुहातिष्ठन्तीरनृतस्यसेतौ ।
बृहस्पतिस्तमसिज्योतिरिच्छन्नुदुस्राआकर्विहितिस्रआवः ॥४॥

अवः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य ।
सेतौ । बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उत् । उस्राः ।
आ । अकः । वि । हि । तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

पणयोगाआहृत्य त्रिषु स्थानेषु निदधुः अवोवस्तात् स्थिताः अनृतस्य तमसः सेतौ स्थाने गुहा गुहायां तिष्ठन्तीर्गाः द्वाभ्यां स्थानाभ्यां उदाजत् ततः परः परस्तादवस्थितागाः एकया एकेन स्थानेन उदगमयत् तदेवाह बृहस्पतिस्तस्मिन् तमसि ज्योतिः कर्तुमिच्छन् तत्र स्थिताउस्रागाः उदाकः उदाकार्षीत् प्रादुर्भूताअकार्षीत् इत्थमयं तिस्रः असुराणां द्वारोण्यावः विवृतवान् खलु वृणोतेर्लुङि मन्त्रेघसेतिच्लेर्लुक् बहुलंछन्दसीत्यडागमः ॥ ४ ॥

४. गायें नीचे एक एक द्वार के द्वारा और ऊपर दो द्वारों के द्वारा अन्धकार वा अधर्म के आलय-स्वरूप उस गुहा में छिपाई गई थीं। अन्धकार के बीच प्रकाश ले जाने की इच्छा से बृहस्पति ने तीनों द्वारों को खोलकर गायों को निकाल दिया।

विभिद्यापुरंशयथेमपाचीनिस्त्रीणिसाकमुदधेरकृन्तत् ।
बृहस्पतिरुषसंसूर्यंगामर्कंविवेदस्तनयन्निवद्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथ । ईम् । अपाचीम् । निः । त्रीणि ।
साकम् । उदऽधेः । अकृन्तत् । बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् ।
गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

सबृहस्पतिः शयथा उपशयनेन स्थित्वा अपाचीं पराङ्मुखीं ईमिमामसुरपुरीं विभिद्य विदार्य उदधेर्वलाद् मेघरूपादसुराद् साकं सह युगपद् त्रीणि उषसं सूर्यं गां एतानि त्रीणि निरकृन्तद् निर्गतमकार्षीद् तमसावृतेषु स्थानेषु उषःकालं ततः पश्चाद्दाविनं सूर्यं च जनयित्वा पशून्निरगमयदित्यर्थः सोयं अर्कमर्चनीयं मन्त्रं सूर्यविवेद प्रज्ञापयति कथमिव यथा स्तनयन् शब्दंकुर्वन् द्यौरिव स्थितः ॥ ५ ॥

५. रात को चुपचाप सोकर पुरी के पिछले भाग को तोड़ा और समुद्र-तुल्य उस गुहा के तीनों द्वारों को खोल दिया (अथवा उषा, सूर्य और गाय को बाहर कर दिया)। प्रातःकाल उन्होंने पूजनीय सूर्य और गाय को एक साथ देखा। उस समय वह मेघ के समान घोर-हुङ्कार करते थे।

इन्द्रो॑व॒लं र॑क्षि॒तारं॒ दुघा॑नां क॒रेणे॑व॒ वि च॑कर्ता॒ रवे॑ण ।
स्वेदा॑ञ्जिभिरा॒शिर॑मि॒च्छमा॒नोरो॑दयत्प॒णिमा गा अ॑मुष्णात् ॥ ६ ॥ १५ ॥

इन्द्रः॑ । व॒लम् । र॒क्षि॒तार॑म् । दुघा॑नाम् । क॒रेण॑ऽइव । वि । च॒क॒र्त॒ ।
रवे॑ण । स्वेदा॑ञ्जिऽभिः । आ॒ऽशिर॑म् । इ॒च्छमा॑नः ।
अरो॑दयत् । प॒णिम् । आ । गाः । अ॒मु॒ष्णा॒त् ॥ ६ ॥ १५ ॥

इन्द्रईश्वरोबृहस्पतिः दुघानां क्षीरस्य दोग्ध्रीणां गवां रक्षितारं वलमसुरं करेणेव सायुधकरइव स्थितेन रवेण शब्देनवलं विचकर्त विचिच्छेद । किञ्च स्वेदाञ्जिभिः स्वेदांजयोमरुतः क्षरदाभरणाः तैः सह आशिरं आश्रयणं संयोगमिच्छमानः कामयमानः सः पणिं वलस्यानुचरमेतन्नामानं असुरं अरोदयद् व्यनाशयद् ततः तेनापहृतागाः आमुष्णाद् आजहार ॥ ६ ॥

६. जिस वल ने गाय को रोका था, उसे इन्द्र (वा बृहस्पति) ने अपनी हुङ्कार से ही छिन्न कर डाला—मानो अस्त्र से ही उसे मारा है। मरुतों के साथ मिलने की इच्छा से उन्होंने पणि को रुलाया और गायों को लिया।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथ सप्तमी—

सई॑ स॒त्येभि॒ः सखि॑भिः शु॒चद्भि॒र्गोधा॑यसं॒ वि ध॑न॒सैर॑दर्दः ।
ब्रह्म॑ण॒स्पति॒र्वृष॑भिर्व॒राहै॑र्घ॒र्मस्वे॑देभि॒र्द्रवि॑णं॒ व्या॑नट् ॥ ७ ॥

सः । ई॒म् । स॒त्येभि॑ः । सखि॑ऽभिः । शु॒चत्ऽभिः । गोऽधा॑यसम् । वि ।
ध॒न॒ऽसैः । अ॒द॒र्द॒रित्य॑दर्दः । ब्रह्म॑णः । पतिः॑ । वृष॑ऽभिः । व॒राहैः॑ ।
घ॒र्मऽस्वे॑देभिः । द्रवि॑णम् । वि । आ॒न॒ट् ॥ ७ ॥

सबृहस्पतिः सत्येभिः यथार्थबलैः सखिभिः सखिभूतैः शुचद्भिर्दीप्यमानैः धनसैर्धनस्य संभक्तृभिः मरुद्भिः सह गोधायसं गवां धारकं ईमेनं वलं व्यदर्दः व्यदारयत् ततः ब्रह्मणः ऋग्यजुःसामलक्षणस्तोत्रस्य पतिरधिपतिः सवृषभिः वर्षितृभिर्वराहैः वराहारैः वरस्य वरणीयस्योदकस्याहर्तृभिः घर्मस्वेदेभिः दीप्तागमनैः यद्वा क्षरदुदकैः अथवा घर्मोयज्ञः तं प्रति गन्तृभिर्मरुद्भिः द्रविणं गोलक्षणं धनं व्यानट् व्यामोव ॥ ७ ॥

७. अपने सत्यवादी, दीप्तिमान् और धनदाता सहायकों के साथ उन्होंने गायों को रोकनेवाले बल को विदीर्ण किया। वर्षक, जल लानेवाले और प्रदीप्त-गमन मरुतों के साथ उन सामस्तोत्र के अधिपति ने गोधन को अधिकृत किया।

तेसत्येनमनसागोपतिंगाइयानासइषणयन्तधीभिः ।
बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपेभिरुदुस्रियाअसृजतस्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासः ।
इषणयन्त । धीभिः । बृहस्पतिः । मिथःऽअवद्यपेभिः ।
उत् । उस्रियाः । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

गाः पणिभिरपहृतान् पशून् इयानासोभिगच्छन्तः सत्येन यथार्थभूतेन मनसा युक्तास्ते मरुतः धीभिः आत्मीयैः कर्मभिः एतं बृहस्पतिं गोपतिं तदाहरणेन गवां स्वामिनं कुर्मइति इषणयन्त ऐच्छन् बृहस्पतिश्च मिथोवद्यपेभिः पातेः कर्मण्यौणादिकः कमत्ययः अवद्यरूपादसुराद्रक्षितव्यागावः येषु मरुत्सु परस्परं संगच्छन्त इति ते तथोक्ताः तैः स्वयुग्भिः स्वयमेव युक्तैर्मरुद्भिः उस्रियागाउदसृजत पर्वतान्निरगमयत् ॥ ८ ॥

८. मरुतों ने, सत्य-चेता होकर, अपने कर्मों से गायों को प्राप्त करते हुए, बृहस्पति को गोपति बनाने की इच्छा की। परस्पर सहायक अपने मरुतों के साथ बृहस्पति ने गायों को बाहर किया।

तंवर्धयन्तोमतिभिःशिवाभिःसिंहमिवनानदतंसधस्थे ।
बृहस्पतिंवृषणंशूरसातौभरेभरेअनुमदेमजिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मतिऽभिः । शिवाभिः । सिंहम्ऽइव ।
नानदतम् । सधऽस्थे । बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ ।
भरेऽभरे । अनु । मदेम । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

सधस्थे सहतिष्ठंत्यत्र देवाइति सधस्थमन्तरिक्षं तस्मिन् सिंहमिव नानदतं पुनःपुनः शब्दायमानं वृषणं कामानां वर्षितारं जिष्णुं जयशीलं तं बृहस्पतिं वर्धयन्तोमरुतोवयं शूरसातौ शूरैः संभजनीये भरेभरे संग्रामे शिवाभिः कल्याणीभिः स्तुतिभिः अनुमदेम अनुष्टुमः स्तोतृपरत्वेन वा योजनीयं ॥ ९ ॥

९. अन्तरिक्ष में सिंह के समान शब्द करनेवाले, कामों के वर्षक और विजयी बृहस्पति को बढ़ानेवाले हम मरुत् वीरों के संग्राम में मङ्गलमयी स्तुतियों से उनका स्तोत्र करते हैं।

यदावाजमसनद्विश्वरूपमाद्यामरुक्षदुत्तराणिसद्म ।
बृहस्पतिंवृषणंवर्धयन्तोनानासन्तोबिभ्रतोज्योतिरासा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असनत् । विश्वऽरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् ।
उत्ऽतराणि । सद्म । बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः ।
नाना । सन्तः । बिभ्रतः । ज्योतिः । आसा ॥ १० ॥

सबृहस्पतिः यदा यस्मिन्काले विश्वरूपं नानारूपं वाजं गोलक्षणमन्नं असनत् भजते यदावा आहतपशुकः सन् द्यां द्युलोकमरुक्षत् आरोहति अथवा उत्तराणि वा सद्मस्थानानि आरोहति रुहेर्लुङि च्लेः शलइगुपधादनिटःक्सः तदानीं वृषणं वर्षितारं बृहस्पतिं आसा आस्येन देवाः वर्धयन्तोभवन्ति तथा नानादिक्षु संतोभवन्तः ज्योतिर्बिभ्रतोधारयन्तोदेवाश्च स्तुवन्ति ॥ १० ॥

१०. जिस समय यह बृहस्पति नाना रूप अन्न का सेवन करते हैं और जिस समय अन्तरिक्ष पर चढ़ते हैं, उस समय वर्षक बृहस्पति की, नाना दिशाओं में ज्योति धारण करनेवाले देवता, मुंह से, स्तुति करते हैं।

सत्यामाशिषंकृणुतावयोधैकीरिंचिद्ध्यवथस्वेभिरेवैः ।
पश्चामृधोअपभवन्तुविश्वास्तद्रोदसीशृणुतंविश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आऽशिषम् । कृणुत । वयःऽधै । कीरिम् । चित् । हि ।
अवथ । स्वेभिः । एवैः । पश्चा । मृधः । अप । भवन्तु । विश्वाः ।
तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

हे बृहस्पतिमभ्रतयोदेवाः वयोधै अन्नस्य धानाय अस्मदीयामाशिषं स्तुतिं सत्यां यथार्थी कृणुत कुरुत तथा यूयं स्वेभिरात्मीयैरेवैर्गमनैः कीरिं स्तोतारं मां अवथ रक्षथ हिरवधार-

णे पश्चा पश्चपश्चाचछन्दसीति निपातितः पश्चात् विश्वाः सर्वांस्त्वघोहिंसित्र्योपभवन्तु नश्यन्तु तदिदमस्माभिरुक्तं वचनं हे विश्वमिन्वे विश्वस्य प्रीणयित्र्यौ हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ शृणुतं ॥ ११ ॥

११. देवी, अन्न-लाभ के लिए मेरी स्तुति को यथार्थ (सफल) करो। अपने आश्रय से मेरी रक्षा करो। सारे शत्रु नष्ट हों। विश्व को प्रसन्न करनेवाले द्यावापृथिवी, हमारे वचन को सुनो।

इन्द्रो॑मह्ना॑महतो॑अ॑र्ण॒वस्य॒विमू॒र्धान॑मभिनदर्बु॒दस्य॑।
अह॒न्नहि॒मरि॑णात्स॒प्तसिन्धू॑न्दे॒वैर्द्यावापृथिवी॒प्राव॑तंनः ॥१२॥१६॥

इन्द्रः॑। म॒ह्ना। म॒ह॒तः। अ॒र्ण॒वस्य॑। वि। मू॒र्धान॑म्। अ॒भि॒न॒त्।
अ॒र्बु॒दस्य॑। अह॑न्। अहि॑म्। अरि॑णात्। स॒प्त। सिन्धू॑न्।
दे॒वैः। द्यावा॒पृ॒थि॒वी॒ इति॑। प्र। अ॒व॒त॒म्। नः॒ ॥ १२ ॥ १६ ॥

इन्द्रईश्वरः मह्ना महत्त्वेन युक्तोबृहस्पतिः महतः अर्णवस्य उदकवतः अर्बुदस्यांबुदस्य मेघस्य मूर्धानं शिरः व्यभिनत् व्यच्छिनत् तदुच्यते अहिमहंतव्यं अपामावरकं शत्रुमहन् अवधीत् अतः सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दमानाअपः यद्वा सप्तसंख्याकागंगाद्यानदीः अरिणात् समुद्रं प्रत्यगमयत् अस्रावयत् । अथप्रत्यक्षः हे द्यावापृथिव्यौ देवैः सह नोस्मान् प्रावतं प्ररक्षतं ॥ १२ ॥

१२. ईश्वर (स्वामी) और महिमान्वित बृहस्पति ने महान् जलवाले मेघ का मस्तक काट दिया। उन्होंने जल को रोकनेवाले शत्रु को मारा। गङ्गा आदि नदियों को समुद्र में मिलाया। द्यावापृथिवी, देवों के साथ हमारी रक्षा करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

उदप्रुतइति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं ऋण्याद्याः पूर्ववत् । उदप्रुतइत्यनुक्रान्तं । उक्थे ब्राह्मणाच्छंसिनएतत्सूक्तं । सूत्रितञ्च—प्रमंहिष्ठायोदप्रुतोच्छामइन्द्रमिति ।

तत्र प्रथमा—

उ॒द॒प्रुतो॒नवयो॒रक्ष॑माणा॒वाव॑दतोअ॒भ्रिय॑स्येव॒घोषाः॑।
गि॒रि॒भ्रजो॒नोर्मयो॒मद॑न्तो॒बृह॒स्पति॑म॒भ्य१र्काअ॑नावन् ॥ १ ॥

उ॒द॒ऽप्रुतः॑। न। वयः॑। रक्ष॑माणाः। वाव॑दतः। अ॒भ्रिय॑स्यऽइव।
घोषाः॑। गि॒रि॒ऽभ्रजः॑। न। ऊ॒र्मयः॑। मद॑न्तः।
बृह॒स्पति॑म्। अ॒भि। अ॒र्काः। अ॒ना॒व॒न् ॥ १ ॥

उद्प्रुतः उदकस्योद्गमयितारः वयः पक्षिणः पक्कात्सस्याद् रक्षमाणाः कृषीवलाः नउप-मार्थे यथा शब्दायन्ते तथा च वावदतः पुनःपुनः शब्दायमानस्य अभ्रियस्येव अभ्रसमूहस्य घोषाः शब्दायथा भवन्ति किञ्च गिरिभ्रजः गिरिभ्योमेघेभ्योभ्रष्टानिर्गताऊर्मयः अप्समूहाः मदन्तः शब्दायमानाभवन्ति तथा अर्काः अर्चकाः स्तोतारः बृहस्पतिं अभ्यनावन् अभिष्टुव-न्ति। नु स्तवने ॥ १ ॥

१. जैसे जल-सेचक कृषक शस्य-क्षेत्र से पक्षियों को उड़ाते समय शब्द करते हैं, जैसे मेघों का गर्जन होता है अथवा जैसे पर्वत से धक्का लगने पर वा मेघ से गिरने पर तरङ्गें शब्द करती हैं, वैसे ही बृहस्पति की प्रशंसा-ध्वनि होने लगी।

संगोभिरांगिरसोनक्षमाणोभगइवेदर्यमणंनिनाय ।
जनेमित्रोनदंपतीअनक्तिबृहस्पतेवाजयाशूँरिवाजौ ॥ २ ॥

सम्। गोभिः। आङ्गिरसः। नक्षमाणः। भगःऽइव। इत्।
अर्यमणम्। निनाय। जने। मित्रः। न। दम्पती इति दम्ऽपती।
अनक्ति। बृहस्पते। वाजय। आशून्ऽइव। आजौ ॥ २ ॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसः पुत्रः नक्षमाणः स्वतेजसा व्याप्नुवन् भगइव भगोदेवइव स्थितोबृहस्पतिरिव अर्यमणं स्तुतेः प्रेरकं स्तोतारं गोभिः सह संनिनाय संनयति संयोजयति मित्रोन मित्रोयथा जने जनपदे स्वरश्मीन् संयोजयति तद्वत् दंपती जायापती अनक्ति संगमयति स्वसामर्थ्यं तत्र स्थापयतीत्यर्थः। हे बृहस्पते आशून् व्याप्तान् स्वरश्मीन् वाजय तव स्तोतृषु गमय स्थापय यथा आशूनिव व्याप्तानश्वान् आजौ संग्रामे योद्धारोयथा संगमयन्ति तद्वत् ॥२॥

२. अङ्गिरा के पुत्र बृहस्पति गुहा में रहनेवाली गायों के पास सूर्य का आलोक ले आये। भग देवता के समान उनका तेज व्यापी हुआ। जैसे मित्र दम्पति (स्त्री और पुरुष) का मिलन करा देते हैं, वैसे ही उन्होंने गायों को लोगों के साथ मिला दिया। बृहस्पति, जैसे युद्ध में घोड़े को दौड़ाया जाता है, वैसे ही गायों को दौड़ाओ।

साध्वर्याअतिथिनीरिषिराःस्पार्हाःसुवर्णाअनवद्यरूपाः ।
बृहस्पतिःपर्वतेभ्योवितूर्यानिर्गाऊपेयवमिवस्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽअर्याः। अतिथिनीः। इषिराः। स्पार्हाः। सुऽवर्णाः।
अनवद्यऽरूपाः। बृहस्पतिः। पर्वतेभ्यः। विऽतूर्य। निः।
गाः। ऊपे। यवम्ऽइव। स्थिविऽभ्यः ॥ ३ ॥

साध्वर्याः साधूनां कल्याणानां पयसां नेत्रीः अतिथिनीः सततं गच्छन्तीः इषिराः एषणीयाः स्पार्हाः स्पृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेताः अनवद्यरूपाः प्रशस्यरूपाः एताः गाः पर्वतेभ्यः वलसंबंधिभ्यः वितूर्य निर्गमय्य उपेदेव समीपे निर्वपति प्रापयति। तत्र दृष्टान्तः—यवमिव यथा यवं स्थिविभ्यः कुसीदिभ्यः आदाय निर्वपति कृषिवान् बीजसंताने छिविरूपं। यद्वा साधुनयनादिगुणयुक्ताः गाः अपः पर्वतेभ्योमेघेभ्यः आहृत्य सर्वत्र वर्षति ॥ ३॥

३. जैसे धान की कोठी (कुशूल) से जौ (यव) बाहर किया जाता है, वैसे ही बृहस्पति ने गायों को पर्वत से शीघ्र बाहर किया। गायें मङ्गल-रूप दुग्ध देनेवाली, सतत-गमन-शीला, स्पृहणीया, वर्ण-मनोहरा और प्रशंसनीय मूर्त्ति थीं।

आप्रुषायन्मधुनऋतस्ययोनिमवक्षिपन्नर्कउल्कामिवद्योः।
बृहस्पतिरुद्धरन्नश्मनोगाभूम्याउद्नेववित्वचंबिभेद ॥ ४ ॥

आऽप्रुषायन्। मधुना। ऋतस्य। योनिम्। अवऽक्षिपन्।
अर्कः। उल्काम्ऽइव। द्योः। बृहस्पतिः। उद्धरन्। अश्मनः।
गाः। भूम्याः। उद्नाऽइव। वि। त्वचम्। बिभेद ॥ ४ ॥

मधुना उदकेन आप्रुषायन् पृथिवीमाभिमुख्येन सिञ्चन् प्रुषप्लुष स्नेहनसेचनपूरणेषु व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः ऋतस्योदकस्य योनिं मेघमवक्षिपन् वृष्ट्यर्थमवकिरन्नर्कः अर्चनीयोबृहस्पतिः द्योर्द्युलोकादुल्कामिव उल्कां यथा उद्धरति तथा तद्वत् अश्मनः शिलोच्चयात् बलेनाधिष्ठितात् गाः पणिभिरपहृतान् पशूनुद्धरन् ऊर्ध्वं गमयन् भूम्यास्त्वचं तेषां शफैर्बिभेदविभिन्नामकार्षीत् सर्वत्र गावित्तताअकार्षीदित्यर्थः तत्र दृष्टान्तः—उद्नेव यथा वृष्टयुदकेन पर्जन्यः भूमित्वचं विभिनत्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

४. गायों का उद्धार करके बृहस्पति ने सत्कर्म के आकर-स्थान मधु-बिन्दु को सिक्त किया अर्थात् यज्ञानुष्ठान की सुविधा कर दी। बृहस्पति ऐसे दीप्ति-युक्त हुए, मानो आकाश से सूर्य उल्का को फेंक रहे हों। उन्होंने प्रस्तर के आच्छादन (ढकने) से गायों का उद्धार करके उनके खुरों से धरातल को वैसे ही विदीर्ण कराया, जैसे मेघ, वृष्टि के समय, पृथिवी को विदीर्ण करते हैं।

अपज्योतिषातमोअन्तरिक्षादुद्नःशीपालमिववातआजत्।
बृहस्पतिरनुमृश्यावलस्याभ्रमिववातआचक्रआगाः ॥ ५ ॥

अप। ज्योतिषा। तमः। अन्तरिक्षात्। उद्नः। शीपालम्ऽइव।
वातः। आजत्। बृहस्पतिः। अनुऽमृश्य। वलस्य। अभ्रम्ऽइव।
वातः। आ। चक्रे। आ। गाः ॥ ५ ॥

सबृहस्पतिः ज्योतिषा तमसावृते पर्वतविवरे कृतेन सूर्येण अंतरिक्षात् तमः अपाजत् अपागमयत् । तत्र दृष्टान्तः—उद्नः शीपालमिव यथा उदकाद्वातोवायुः शीपालं शैवालमपगमयति तद्वत् ततः सोयं अनुमृश्यं अत्र गावस्तिष्ठन्तीति विचार्यं निश्चित्य वलस्य स्वभूतस्य पर्वतस्यान्तर्गतागाः आचक्रे आसमंतादकार्षीत् । कथमिव वायुरंतरिक्षस्थितमभ्रं मेघमाकिरति तद्वत् ॥ ५ ॥

५. जैसे वायु जल में शैवाल को हटाता है, वैसे ही बृहस्पति ने आकाश से अन्धकार को दूर किया। जैसे वायु मेघों को फैलाता है, वैसे ही बृहस्पति ने विचार करके "बल" के गोपन-स्थान से गायों को निकाला।

यदावलस्यपीयतोजसुंभेद्बृहस्पतिरग्नितपोभिरर्कैः ।
दद्भिर्नजिह्वापरिविष्टमाददाविर्निधींरकृणोदुस्रियाणाम् ॥६॥१७॥

यदा । वलस्य । पीयतः । जसुम् । भेत् । बृहस्पतिः । अग्नितपःऽभिः ।
अर्कैः । दत्ऽभिः । न । जिह्वा । परिऽविष्टम् । आदत् । आविः ।
निऽधीन् । अकृणोत् । उस्रियाणाम् ॥ ६ ॥ १७ ॥

पीयतः पीयतिर्हिंसाकर्मा हिंसकस्य वलस्य जसुमायुधं यदा यस्मिन् काले भेत् भिनत्ति केन साधनेन अग्नितपोभिः अग्निवत्तपनशीलैः अर्कैरर्चनीयैः रश्मिभिः अपिवामर्वैर्भिनत्ति किञ्च दद्भिः पद्दन्नोमासित्यादिना दंतशब्दस्य दद्भावः यथा दंतैः परिविष्टं भक्ष्यं जिह्वा भक्षयति तद्वत् सपरिविष्टं पर्वते पणिभिः परिवृतं वलनामानं यदा आदत् अभक्षयत् अवधीत् तदानीं तैरपह्वानामुस्रियाणां गवां निधीन् आविरकृणोत् आविर्भूतमकरोत् ॥ ६ ॥

६. जिस समय हिंसक "बल" का अस्त्र, बृहस्पति के अग्नितुल्य प्रतप्त और उज्ज्वल अस्त्रों के द्वारा, तोड़ दिया गया, उस समय बृहस्पति ने गोधन पर अधिकार कर लिया। जैसे दाँतों के द्वारा मुँह में डाले गये पदार्थ का भक्षण जीभ करती है, वैसे ही पर्वत में गायें चुरानेवाले पणियों के मारने पर बृहस्पति ने गायों को प्राप्त किया।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

बृहस्पतिरमतहित्यदासांनामस्वरीणांसदनेगुहायत् ।
आण्डेवभित्वाशकुनस्यगर्भमुदुस्रियाःपर्वतस्यत्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमत । हि । त्यत् । आसाम् । नाम । स्वरीणाम् ।
सदने । गुहा । यत् । आण्डाऽइव । भित्वा । शकुनस्य । गर्भम् ।
उत् । उस्रियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः गुहा गुहायां सदने स्थाने स्वरीणां शब्दायमानानां आसां गवां तत् प्रसिद्धं नाम नामधेयं यद्यदा अमतहि ज्ञातवान्खलु मनु अवबोधने लुङि तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचोलुक् । तदानीं पर्वतस्यांतः स्थिताउस्त्रियागाः त्मना आत्मनैव असहायेन पर्वतं भित्त्वा उदाजत् उद्गमयत् । तत्रदृष्टान्तः आंडेव यथा शकुनस्य पक्षिणः आण्डानि भित्वा तत्रस्थितं गर्भमुद्गमयति तद्वत् ॥ ७ ॥

७. जिस समय उस गुहा में गायें शब्द करती थीं, उसी समय बृहस्पति ने समझा कि, उसमें गायें बन्द हैं। जैसे पक्षी अंडा फोड़कर बच्चे को निकालता है, वैसे ही वह भी पर्वत से गायों को निकाल ले आये।

अश्नापिनद्धंमधुपर्यपश्यन्मत्स्यंनदीनउदनिक्षियन्तम् ।
निष्टज्जभारचमसंनवृक्षाद्बृहस्पतिर्विरवेणाविकृत्य ॥ ८ ॥

अश्ना । अपिऽनद्धम् । मधु । परि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् । निः । तत् । जभार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विऽरवेण । विऽकृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः अश्ना अश्मना व्याप्तया शिलया अपिनद्धं पिहितं मधु गोलक्षणं पर्यपश्यत् परितः अद्राक्षीत् तत्र दृष्टान्तः—मत्स्यं न यथा दीने शुष्कउदनि उदकशब्दस्य उदन्नादेशः उदके क्षियन्तं निवसन्तं मत्स्यं यथा पश्यति तद्वत् । दृष्ट्वा च तद्गोलक्षणं मधु विरवेण विविधेन शब्देन विकृत्य बलं छित्वा निर्जभार पर्वतात् निर्जहार कथमिव चमसं न चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चमसः सोमपात्रं तं यथा वृक्षात् निर्हरति तद्वत् हरतेर्लिटि रूपं हृग्रहोर्भः ॥ ८ ॥

८. जैसे थोड़े जल में मत्स्य (व्याकुल) रहते हैं, वैसे ही बृहस्पति ने पर्वत के बीच बँधी और मधुर के समान अभीष्ट गायों को देखा। जैसे वृक्ष से सोमपात्र को निकाला जाता है, वैसे ही बृहस्पति ने पर्वत से गायों को निकाला।

सोषामविन्दत्सःस्व१ःसोअग्निंसोअर्केणविबबाधेतमांसि ।
बृहस्पतिर्गोवपुषोवलस्यनिर्मज्जानंनपर्वणोजभार ॥ ९ ॥

सः । उषाम् । अविन्दत् । सः । स्व१रिति स्वः । सः । अग्निम् । सः । अर्केण । वि । बबाधे । तमांसि । बृहस्पतिः । गोऽवपुषः । वलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जभार ॥ ९ ॥

सबृहस्पतिः तत्र पर्वतविवरे गवां दर्शनाय उषां उषसं अविन्दत् अलभत स एव स्वरादित्यं सोऽग्निं लब्ध्वा अर्केणार्चनीयेन तेजसा तमांसि विबबाधे अत्यर्थं बाधितवान् ततः सगोवपुषः गोरूपशरीरस्य पशुभिः परिवृतस्य वलस्य पर्वणः पर्वतात् तागानिर्जभार बलेन निर्जहार। बलादाहरणे दृष्टान्तः—मज्जानं न पर्वणो स्थ्नः मज्जानं यथातिक्लेशेन निर्हरंति तद्वत् ॥ ९ ॥

९. बृहस्पति ने गायों को देखने के लिए उषा को प्राप्त किया। उन्होंने सूर्य और अग्नि को पाकर उत्तम तेज से अन्धकार को नष्ट किया। गायों से घिरे हुए "बल" के पर्वत से उन्होंने गायों का वैसे ही उद्धार किया, जैसे अस्थि से मज्जा बाहर की जाती है।

हिमेवपर्णामुषितावनानिबृहस्पतिनाकृपयद्वलोगाः।
अनानुकृत्यमपुनश्चकारयात्सूर्यामासामिथउच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽइव । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् ।
वलः । गाः । अनुनुऽकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् ।
सूर्यामासा । मिथः । उत्ऽचरातः ॥ १० ॥

हिमेव यथा हिमेन पर्णा पर्णानि पद्मपत्राणि मुषिता मुषितानि भवन्ति तद्वद्वलेन वनानि वननीयानि गोधनानि मुषितान्यभूवन् अथ गवामन्वेषणाय बृहस्पतिना आगतेन हेतुना वलः अकृपयत् असै तामुषितागाः मायच्छत् ततः अननुकृत्यं अननुकरणीयं अपुनःकर्तव्यं च स त्कर्म चकार यथा तत्पश्चात्करणीयं न भवति यथा पुनरकरणीयं तथाकार्षीदित्यर्थः। किंतदि त्याह—सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ मिथः परस्परं अहोरात्रयोः उच्चरातः उच्चरतइति यावत् तच्च कार। यादिति दीर्घश्छान्दसः ॥ १० ॥

१०. जैसे हिम पद्म-पात्रों का हरण करता है, वैसे ही "बल" की सारी गायें बृहस्पति के द्वारा अपहृत हुईं। ऐसा कर्म दूसरे के लिए अकर्त्तव्य और अननुकरणीय है। इस कार्य से सूर्य और चन्द्रमा उदित होने लगे।

अभिश्यावंनकृशनेभिरश्वंनक्षत्रेभिःपितरोद्यामपिंशन्।
रात्र्यांतमोअदधुर्ज्योतिरहन्बृहस्पतिर्भिनदद्रिंविदद्गाः ॥ ११ ॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः ।
द्याम् । अपिंशन् । रात्र्याम् । तमः । अदधुः । ज्योतिः । अहन् ।
बृहस्पतिः । भिनत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥ ११ ॥

पितरः पालयितारोदेवाः द्यां द्युलोकं नक्षत्रेभिः अश्विन्यादिभिरभ्यपिंशन् अभितः अदीपयन् पिश अवयवे अयं दीपनायां वर्तते। तत्र दृष्टान्तः—श्यावं न यथा श्याववर्णमश्वं कृशनेभिः सौवर्णैराभरणैरलंकुर्वंति तद्वत्। तथा रात्र्यां तमोनिहितवन्तः किञ्च अहन् अह्निज्योतिरादित्याख्यमदधुः अदधुरित्युत्तरवाक्येन संबंधः करणीयः अन्यथा स्वरोन घटते अत्रतु वाक्यभेदादनिघातः यदाबृहस्पतिः अद्रिं बलेनाधिष्ठितं शिलोच्चयं भिनत् अभिनत् विभिद्य च तत्र स्थितान् गाः पशून् विदत् अविदत् अलभत विदेर्लुङि लृदित्वादङ् तदादेवाएवमकार्षुरित्यर्थः ॥ ११ ॥

११. पालक देवों ने द्युलोक को नक्षत्रों से वैसे ही अलंकृत किया, जैसे श्यामवर्ण घोड़े को सुवर्णाभूषणों से विभूषित किया जाता है। उन्होंने अन्धकार को रात्रि के लिए रक्खा और ज्योति दिन के लिए। पर्वत को फाड़कर बृहस्पति ने गोधन को प्राप्त किया।

इदमकर्मनमोअभ्रियायय:पूर्वीरन्वानोनवीति ।
बृहस्पतिःसहिगोभिःसोअश्वैःसवीरेभिःसनृभिर्नोवयोधात् ॥१२॥१८॥

इदम् । अकर्म । नमः । अभ्रियाय । यः । पूर्वीः । अनु ।
आऽनोनवीति । बृहस्पतिः । सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः ।
सः । वीरेभिः । सः । नृऽभिः । नः । वयः । धात् ॥ १२ ॥ १८ ॥

अभ्रियाय अभ्रेषु भवाय अंतरिक्षयाय मध्यमाय बृहस्पतये इदमुक्तं नमः स्तोत्रं अकर्म वयमकार्ष्म योबृहस्पतिः पूर्वीर्बह्वीः ऋचः अनुक्रमेण आनोनवीति अत्यर्थं आभिमुख्येन ब्रवीति सबृहस्पतिरेव गोभिरश्वैश्च युक्तंवीरेभिः पुत्रैर्नृभिर्भृत्यादिभिश्च सहितं वयोन्नं नोस्मभ्य स्तोतृभ्यः धात् दधातुप्रयच्छतु तच्छब्दावृत्तिरादरार्था ॥ १२ ॥

१२. जिन बृहस्पति ने अनेक ऋचाओं को कहा है और जो अन्तरिक्षवासी हो गये हैं। उनको हमने नमस्कार किया। बृहस्पति हमें गाय, घोड़ा, सन्तान, भृत्य और अन्न दें।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

॥ इति दशमे मण्डले पञ्चमोनुवाकः ॥ ५ ॥

षष्ठेनुवाके षोडशसूक्तानि भद्राइति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वध्र्यश्वपुत्रस्य सुमित्रस्यार्षं आदितोद्वे जगत्यौ अथ दशत्रिष्टुभः अग्निर्देवता। तथाचानुक्रम्यते—भद्रासुमित्रोवाध्र्यश्च आग्नेयं द्विजगत्यादीति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

भद्राअग्नेर्वध्र्यश्वस्यसंदृशोवामीप्रणीतिःसुरणाउपेतयः।
यदींसुमित्राविशोअग्रइन्धतेघृतेनाहुतोजरतेदविद्युतत्॥ १ ॥

भद्राः। अग्नेः। वध्रिऽअश्वस्य। सम्ऽदृशः। वामी। प्रऽनीतिः।
सुऽरणाः। उपऽइतयः। यत्। ईम्। सुऽमित्राः। विशः। अग्रे।
इन्धते। घृतेन। आऽहुतः। जरते। दविद्युतत्॥ १ ॥

अग्नेर्वक्ष्यमाणगुणस्य संदृशः संदृष्टयः वध्र्यश्वस्य एतन्नामकस्य मम पितुः भद्राः कल्याणकारिण्योभवन्तु यद्वा वध्र्यश्वस्य वध्र्यश्वकुले जातस्य अग्नेः संदृष्टयोभजनीयाभवन्तु प्रणीतिस्तस्य प्रणयनं वामी कल्याणी च भवतु तथा उपेतयः यज्ञं प्रत्युपगतयः सुरणाः शोभनरमणाभवन्ति सुमित्राः एतन्नामधेयाः विशः अमी मनुष्याः ईमेनमग्निं अग्रे प्रथमं यद्यदा इन्धते हविर्भिर्दीपयन्ति तदा घृतेन आहुतः हविर्भिश्च दविद्युतत् भृशं द्योतमानः दाधर्तिदर्धर्तीत्यादिना निपातितः सोग्निर्जरते अस्माभिः स्तूयते॥ १॥

१. वध्र्यश्व ने जिन अग्नि को स्थापित किया था, उनकी मूर्त्ति दर्शनीय हो, उनकी प्रसन्नता मङ्गलमयी हो और उनका यज्ञागमन शोभन हो। जिस समय हम सुमित्र लोग अग्नि को स्थापित करते हैं, उस समय अग्नि घृताहुति पाकर उद्दीप्त होते हैं और उनकी हम स्तुति करते हैं।

घृतमग्नेर्वध्र्यश्वस्यवर्धनंघृतमन्नंघृतम्वस्यमेदनम्।
घृतेनाहुतउर्वियाविपप्रथेसूर्यइवरोचतेसर्पिरासुतिः॥ २ ॥

घृतम्। अग्नेः। वध्रिऽअश्वस्य। वर्धनम्। घृतम्। अन्नम्।
घृतम्। ऊँ इति। अस्य। मेदनम्। घृतेन। आऽहुतः। उर्विया।
वि। पप्रथे। सूर्यःऽइव। रोचते। सर्पिःऽआसुतिः॥ २ ॥

वध्र्यश्वस्य संबंधिनः अग्नेर्घृतं दीयमानं हविर्वर्धनं भवतु तथा घृतमन्नं अदनीयं भवतु तथा अस्याग्नेर्घृतमु घृतमेव मेदनं पुष्टिकरं भवतु येनाग्निः पुष्टोभवति तन्मेदनं तेन घृतेनाहुतोग्निः उर्विया उरु अत्यंतं विपप्रथे स्वतेजसा विप्रथितोभवति तथा सर्पिरासुतिः सर्पिरासूयते यस्मिन्निति सोग्निः सूर्यइव रोचते दीप्यते॥ २॥

२. वध्र्यश्व के अग्नि घृत के द्वारा ही बढ़ें, घृत ही उनका आहार हो और घृत ही उन्हें स्निग्ध करे वा पुष्ट करे। घृताहुति पाकर अग्नि अत्यन्त विस्तृत होते हैं। घी देने पर अग्नि सूर्य के समान प्रदीप्त हो जाते हैं।

अथ तृतीया—

यत्तेमनुर्यदनीकंसुमित्रःसमीधेअग्नेतदिदंनवीयः ।
सरेवच्छोचसगिरोजुषस्वसवाजंदर्षिसइहश्रवोधाः ॥ ३ ॥

यत् । ते । मनुः । यत् । अनीकम् । सुऽमित्रः । सम्ऽईधे । अग्ने । तत् । इदम् । नवीयः । सः । रेवत् । शोच । सः । गिरः । जुषस्व । सः । वाजम् । दर्षि । सः । इह । श्रवः । धाः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ते त्वदीयं यदनीकं रश्मिसंघं मनुः एतन्नामकः यथा समीधे हविर्भिः सम्यग्दीपयति सुमित्रः एतन्नामकोहं समीधे सम्यग्दीपयामि ञिइन्धीदीप्तौ लिटि इन्धिभवतिभ्यांचेति कित्वान्नलोपः तदिदं सोयं रश्मिसंघः नवीयः नवतरोभवतु सत्वंरेवद्धनयुक्तं यथा भवति तथा शोच प्रज्वल सएव त्वं गिरः अस्मदीयाः स्तुतीर्जुषस्व सेवस्व सत्वं वाजं शत्रुबलं दर्षि विदारय तथा इह मयि श्रवोन्नं धाः धेहि ॥ ३ ॥

३. जैसे मनु तुम्हारी मूर्त्ति (किरणों) को प्रदीप्त करते हैं, वैसे ही मैं भी तुम्हें प्रदीप्त करता हूँ। यह रश्मिसंघ नया है। तुम धनी होकर प्रदीप्त होओ। हमारे स्तोत्र को ग्रहण करो, शत्रु-सेना को विदीर्ण करो और यहां अन्न स्थापित करो।

यंत्वापूर्वमीळितोवध्र्यश्वःसमीधेअग्नेसइदंजुषस्व ।
सनःस्तिपाउतभवातनूपादात्रंरक्षस्वयदिदंतेअस्मे ॥ ४ ॥

यम् । त्वा । पूर्वम् । ईळितः । वध्रिऽअश्वः । सम्ऽईधे । अग्ने । सः । इदम् । जुषस्व । सः । नः । स्तिऽपाः । उत । भव । तनूऽपाः । दात्रम् । रक्षस्व । यत् । इदम् । ते । अस्मे इति ॥ ४ ॥

ईळितः व्यत्ययेन कर्तरिक्तः स्तोतावध्र्यश्वोममपिता पूर्वं पूर्वस्मिन्काले संजातं यं त्वा त्वां समीधे हविर्भिः सम्यगदीपयत् सत्वमिदानीं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं जुषस्व सेवस्व यद्वा वध्र्यश्वः तस्य पुत्रोहं सम्यक् दीपितवानस्मि सत्वं नोस्माकं स्तिपाः पृषोदरादिः पस्त्यं गृहं तस्य रक्षकोभव यद्वा उपस्थितान् ज्योतिष्टोमादीन् यागान् पालयतीति स्तिपाः अस्मदीयानां यज्ञानां पालयिता भव उतापिच तनूपाः स्वांगानां रक्षकोभव । किञ्च दात्रं धनं रक्षस्वयदिदं धनं ते तव स्वभूतेष्वस्मे अस्मासु तिष्ठति ॥ ४ ॥

४. वध्र्यश्व ने प्रथम तुम्हें प्रदीप्त किया था। तुम हमारे गृह और देह की रक्षा करो। तुमने यह जो कुछ दिया है, सबकी रक्षा करो।

अथ पञ्चमी—

भवा॑ द्यु॒म्नी वा॑ध्र्यश्वो॒त गो॒पा मा त्वा॑ तारीद॒भिमा॑ति॒र्जना॑नाम् ।
शूर॑इव धृ॒ष्णुश्च्यव॑नः सु॒मि॒त्रः प्र नु वो॑चं॒ वाध्र्य॑श्वस्य॒ नाम॑ ॥ ५ ॥

भव॑ । द्यु॒म्नी । वा॒ध्रि॒ऽअ॒श्व॒ । उ॒त । गो॒पा । मा । त्वा॒ । ता॒री॒त् ।
अ॒भिऽमा॑तिः । जना॑नाम् । शूर॑ःऽइव । धृ॒ष्णुः । च्यव॑नः ।
सु॒ऽमि॒त्रः । प्र । नु । वो॒च॒म् । वाध्रि॑ऽअश्वस्य । नाम॑ ॥ ५ ॥

हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुलेजाताग्ने द्युम्नी द्युम्नं द्योततेर्यशोवान्नं वा तद्वान् भव । उतापिच गोपा गोपायिता भव । किञ्च त्वा त्वां कश्चिदपि मातारीद् माहिनस्तु यतः जनानां शत्रूणामभिमातिः अभिभवनशीलमानयुक्तः अभिभविता भवसि । किञ्च शूरइव बलवानिव धृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्माद् च्यवनः तेषां च्यावयिता भवसि अथ वाध्र्यश्वस्याग्नेस्तव नाम अग्निर्जातवेदावैश्वानरइत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रोहं प्रवोचं प्रब्रवीमि तस्मान्मे अन्नादियुक्तो भव ॥ ५ ॥

५. बध्र्यश्व के अग्नि, प्रदीप्त होओ। रक्षक बनो। लोगों की हिंसा करनेवाला तुम्हें पराजित न करने पावे। वीर के समान शत्रु-धर्षक और शत्रु-नाशक बनो। बध्र्यश्व के अग्नि के नामों को मैं (सुमित्र) कहता हूँ।

सम॒ज्र्या॑ पर्व॒त्या॒३॒॑ वसू॑नि दा॒सा वृ॒त्राण्यार्या॑ जिगेथ ।
शूर॑इव धृ॒ष्णुश्च्यव॑नो॒ जना॑नां॒ त्वम॑ग्ने पृतना॒यूँर॒भि ष्या॑ः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सम् । अ॒ज्र्या॑ । प॒र्व॒त्या॑ । वसू॑नि । दासा॑ । वृ॒त्राणि॑ । आर्या॑ ।
जि॒गे॒थ॒ । शूर॑ःऽइव । धृ॒ष्णुः । च्यव॑नः । जना॑नाम् ।
त्वम् । अ॒ग्ने॒ । पृ॒त॒ना॒ऽयून् । अ॒भि । स्या॒ः ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे अग्ने अज्र्या अजन्ति गच्छन्तीत्यज्रयोजनाः तेभ्योहितानि पर्वत्या पर्वतभवानि वसूनि गवादिलक्षणानि संजिगेथ शत्रुभ्यः संजितवानसि तथा अर्या बलवद्भिः कृतान् दासा दासैरसुरैः कृतान् वृत्राणि उपद्रवान् संजिगेथ तान् हतवानसीत्यर्थः जिजये लिटि रूपं शूरइव धृष्णुः जनानां च्यवनस्त्वं पृतनायून् संग्रामकामान् अभिष्याः अभिभव पृतनायूनित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः अश्वावस्यादित्यात्वं विधीयमानं अस्मादपि व्यत्ययेन भवति ॥६॥

६. अग्नि, पर्वत पर उत्पन्न जो धन है, उसे तुमने दासों से जीतकर आर्यों को दिया है। तुम दुर्द्धर्ष वीर के समान शत्रुओं को मारो। जो युद्ध करने आते हैं, उनसे भिड़ो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथ सप्तमी—

दीर्घतंन्तुर्बृहदुंक्षायमग्निः सहस्रंस्तरीः शतनीथ ऋभ्वां ।
द्युमान्द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घऽतंन्तुः । बृहत्ऽउंक्षा । अयम् । अग्निः । सहस्रंऽस्तरीः ।
शतऽनीथः । ऋभ्वां । द्युऽमान् । द्युमत्ऽसु । नृऽभिः ।
मृज्यमानः । सुऽमित्रेषु । दीदयः । देवयत्ऽसु ॥ ७ ॥

दीर्घतंतुः यैर्यज्ञं संतनोति ते तंतवः स्तोत्रादयः प्रभूतस्तुतिमान् बृहदुक्षाः उक्षासेचकोरश्मिः प्रभूतरश्मियुक्तः सहस्रस्तरीः हवीरूपबह्वाच्छादनः शतनीथः आहवनीयादिद्वारेण बहुविधनयनः ऋभ्वा महान् द्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये द्युमान् अतिशयेन दीप्तिमानयमग्निः नृभिः कर्मनेतृभिः ऋत्विग्भिः मृज्यमानः अलंक्रियमाणोभवति मृजू शौचालंकारयोः सत्वं देवयत्सु देवान्कामयमानेषु सुमित्रेष्वस्मासु दीदयः दीप्यस्व दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ ७ ॥

७. ये अग्नि दीर्घ-तन्तु हैं (इनका वंश विस्तृत है)। ये प्रधान दाता हैं। ये सहस्र स्थानों का आच्छादन करते हैं। शतसंख्यक मार्गों से जाते हैं। ये प्रदीप्तों में महान् प्रदीप्त हैं। प्रधान पुरोहित लोग इन्हें अलंकृत करते हैं अग्नि देव-भक्त सुमित्र-वंशीयों के गृह में प्रदीप्त होओ।

त्वे धेनुः सुदुघां जातवेदोसश्चतेव समना सबर्धुक् ।
त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः ॥ ८ ॥

त्वे इति । धेनुः । सुऽदुघां । जातऽवेदः । असश्चताऽइव । समना ।
सबःऽधुक् । त्वम् । नृऽभिः । दक्षिणावत्ऽभिः । अग्ने ।
सुऽमित्रेभिः । इध्यसे । देवयत्ऽभिः ॥ ८ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने त्वे त्वयि सुदुघा सुष्ठु पयसोदोग्ध्री काचित् होमसाधनभूता धेनुरस्ति कीदृशी असश्चतेव संगवर्जितेनेव एकत्र स्थित्यभावात् कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन समना संगता सबर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाक् वैद्युते त्वय्यस्तीतिभावः तादृशस्त्वं नृभिः कर्मनेतृभिः दक्षिणावद्भिः ऋत्विग्भ्योदेयत्वेन तद्वद्भिः देवयद्भिः देवकामैः सुमित्रेभिः अस्माभिरिध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे ॥ ८ ॥

८. ज्ञानी अग्नि, तुम्हारी गाय को बहुत सरलता से दूहा जाता है।
८ उसके दोहन में कोई विघ्न-बाधा नहीं है। वह सावधान होकर अमृत-रूप दूध देती है। देव-भक्त सुमित्रवंशीय प्रधान व्यक्ति, दक्षिणा-सम्पन्न होकर, तुम्हें प्रज्वलित करते हैं।

अथ पञ्चमी–

भवाद्युम्नीवाध्र्यश्वोतगोपामात्वातारीदभिमातिर्जनानाम् ।
शूरइवधृष्णुश्च्यवनःसुमित्रःप्रनुवोचंवाध्र्यश्वस्यनाम ॥ ५ ॥

भव । द्युम्नी । वाध्रिऽअश्व । उत । गोपा । मा । त्वा । तारीत् ।
अभिऽमातिः । जनानाम् । शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः ।
सुऽमित्रः । प्र । नु । वोचम् । वाध्रिऽअश्वस्य । नाम ॥ ५ ॥

हे वाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुलेजाताग्ने द्युम्नी द्युम्नं द्योततेर्यशोवान्नं वा तद्वान् भव । उतापिच गोपा गोपायिता भव । किञ्च त्वा त्वां कश्चिदपि मातारीव् माहिनस्तु यतः जनानां शत्रूणामभिमातिः अभिभवनशीलमानयुक्तः अभिभविता भवसि । किञ्च शूरइव बलवानिव धृष्णुः शत्रुधर्षणशीलः तस्माव् च्यवनः तेषां च्यावयिता भवसि अथ वाध्र्यश्वस्याग्नेस्तव नाम अग्निर्जात वेदावैश्वानरइत्यादीनि नामानि नु क्षिप्रं सुमित्रोहं प्रवोचं प्रब्रवीमि तस्मान्मे अन्नादियुक्तोभव ॥ ५ ॥

५. बध्र्यश्व के अग्नि, प्रदीप्त होओ। रक्षक बनो। लोगों की हिंसा करनेवाला तुम्हें पराजित न करने पावे। वीर के समान शत्रु-धर्षक और शत्रु-नाशक बनो। बध्र्यश्व के अग्नि के नामों को मैं (सुमित्र) कहता हूँ।

समज्र्यापर्वत्यावसूनिदासावृत्राण्यार्याजिगेथ ।
शूरइवधृष्णुश्च्यवनोजनानांत्वमग्नेपृतनायूँरभिष्याः ॥ ६ ॥ १९ ॥

सम् । अज्र्या । पर्वत्या । वसूनि । दासा । वृत्राणि । आर्या ।
जिगेथ । शूरःऽइव । धृष्णुः । च्यवनः । जनानाम् ।
त्वम् । अग्ने । पृतनाऽयून् । अभि । स्याः ॥ ६ ॥ १९ ॥

हे अग्ने अज्र्या अजन्ति गच्छन्तीत्यज्रयोजनाः तेभ्योहितानि पर्वत्या पर्वतभवानि वसूनि गवादिलक्षणानि संजिगेथ शत्रुभ्यः संजितवानसि तथा अर्या बलवद्भिः कृतान् दासा दासैरसुरैः कृतान् वृत्राणि उपद्रवान् संजिगेथ तान् हतवानसीत्यर्थः जिजये लिटि रूपं शूरइव धृष्णुः जनानां च्यवनस्त्वं पृतनायून् संग्रामकामान् अभिष्याः अभिभव पृतनायूनित्यत्र लोपाभावश्छान्दसः अश्वाघस्यादित्यात्वं विधीयमानं अस्मादपि व्यत्ययेन भवति ॥६॥

६. अग्नि, पर्वत पर उत्पन्न जो धन है, उसे तुमने दासों से जीतकर आर्यों को दिया है। तुम दुर्द्धर्ष वीर के समान शत्रुओं को मारो। जो युद्ध करने आते हैं, उनसे भिड़ो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

अथ सप्तमी—

दीर्घतन्तुर्बृहदुक्षायमग्निः सहस्रस्तरीः शतनीथ ऋभ्वा।
द्युमान्द्युमत्सु नृभिर्मृज्यमानः सुमित्रेषु दीदयो देवयत्सु ॥ ७ ॥

दीर्घऽतन्तुः। बृहत्ऽउक्षा। अयम्। अग्निः। सहस्रऽस्तरीः।
शतऽनीथः। ऋभ्वा। द्युऽमान्। द्युमत्ऽसु। नृऽभिः।
मृज्यमानः। सुऽमित्रेषु। दीदयः। देवयत्ऽसु ॥ ७ ॥

दीर्घतंतुः येर्यज्ञं संतनोति ते तंतवः स्तोत्रादयः प्रभूतस्तुतिमान् बृहदुक्षाः उक्षासेचकोरश्मिः प्रभूतरश्मियुक्तः सहस्रस्तरीः हवीरूपबह्वाच्छादनः शतनीथः आहवनीयादिद्वारेण बहुविधनयनः ऋभ्वा महान् द्युमत्सु दीप्तिमत्सु मध्ये द्युमान् अतिशयेन दीप्तिमानयमग्निः नृभिः कर्मनेतृभिः ऋत्विग्भिः मृज्यमानः अलंक्रियमाणोभवति मृजू शौचालंकारयोः सत्वं देवयत्सु देवान्कामयमानेषु सुमित्रेष्वस्मासु दीदयः दीप्यस्व दीदयतिर्दीप्तिकर्मा ॥ ७ ॥

७. ये अग्नि दीर्घ-तन्तु हैं (इनका वंश विस्तृत है)। ये प्रधान दाता हैं। ये सहस्र स्थानों का आच्छादन करते हैं। शतसंख्यक मार्गों से जाते हैं। ये प्रदीप्तों में महान् प्रदीप्त हैं। प्रधान पुरोहित लोग इन्हें अलंकृत करते हैं अग्नि देव-भक्त सुमित्र-वंशीयों के गृह में प्रदीप्त होओ।

त्वे धेनुः सुदुघा जातवेदोऽसश्चतेव समना सबर्धुक्।
त्वं नृभिर्दक्षिणावद्भिरग्ने सुमित्रेभिरिध्यसे देवयद्भिः ॥ ८ ॥

त्वे इति। धेनुः। सुऽदुघा। जातऽवेदः। असश्चताऽइव। समना।
सबःऽधुक्। त्वम्। नृऽभिः। दक्षिणावत्ऽभिः। अग्ने।
सुऽमित्रेभिः। इध्यसे। देवयत्ऽभिः ॥ ८ ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने त्वे त्वयि सुदुघा सुष्ठु पयसोदोग्ध्री काचित् होमसाधनभूता धेनुरस्ति कीदृशी असश्चतेव संगवर्जितेनेव एकत्र स्थित्यभावात् कुत्रापि न संयुक्तेनादित्येन समना संगता सबर्धुक् अमृतं दुहाना गोरूपा माध्यमिका वाक् वैद्युते त्वय्यस्तीतिभावः तादृशस्त्वं नृभिः कर्मनेतृभिः दक्षिणावद्भिः ऋत्विग्भ्योदेयत्वेन तद्वद्भिः देवयद्भिः देवकामैः सुमित्रेभिः अस्माभिरिध्यसे हविर्भिर्दीप्यसे ॥ ८ ॥

८. ज्ञानी अग्नि, तुम्हारी गाय को बहुत सरलता से दूहा जाता है। उसके दोहन में कोई विघ्न-बाधा नहीं है। वह सावधान होकर अमृत-रूप दूध देती है। देव-भक्त सुमित्रवंशीय प्रधान व्यक्ति, दक्षिणा-सम्पन्न होकर, तुम्हें प्रज्वलित करते हैं।

अथ नवमी—

देवाश्चित्तेअमृताजातवेदोमहिमानंवाध्र्यश्वप्रवोचन् ।
यत्संपृच्छंमानुषीर्विशआयन्त्वंनृभिरजयस्त्वावृधेभिः ॥ ९ ॥

देवाः । चित् । ते । अमृताः । जातऽवेदः । महिमानम् ।
वाध्रिऽअश्व । प्र । वोचन् । यत् । सम्ऽपृच्छम् । मानुषीः । विशः ।
आयन् । त्वम् । नृऽभिः । अजयः । त्वाऽवृधेभिः ॥ ९ ॥

हे जातवेदः हे वाध्र्यश्वाग्ने ते तव महिमानं अमृतादेवाश्चित् देवाअपि प्रवोचन् प्रब्रुवन्ति यद्यदा मानुषीर्मनुष्यसंबंधिन्योविशः प्रजाः संपृच्छं देवैः सह कोवाअसुरान् हन्तीत्येवमादिकं संप्रश्नमायन् प्राप्तवन्तः तदा त्वं नृभिः सर्वस्य नेतृभिः त्वावृधेभिः त्वयावर्धितैर्देवैः सह कर्मविघ्नकारिणः तानजयः जितवानसि ॥ ९ ॥

९. बध्र्यश्व के अग्नि, अमर देवता तुम्हारी महिमा गाते हैं। जिस समय मनुष्य लोग तुम्हारी महिमा जानने के लिए गये, उस समय तुमने सबके नेता और वर्द्धित देवों के साथ कर्म विघ्नकारकों को जीत डाला ।

पितेवपुत्रमबिभरुपस्थेत्वामग्नेवध्र्यश्वःसपर्यन् ।
जुषाणोअस्यसमिधंयविष्ठोतपूर्वाँअवनोर्व्राधतश्चित् ॥ १० ॥

पिताऽइव । पुत्रम् । अबिभः । उपऽस्थे । त्वाम् । अग्ने ।
वध्रिऽअश्वः । सपर्यन् । जुषाणः । अस्य । सम्ऽइधम् । यविष्ठ ।
उत । पूर्वान् । अवनोः । व्राधतः । चित् ॥ १० ॥

हे अग्ने त्वां उपस्थे पृथिव्याउपस्थाने उत्तरवेद्यां सपर्यन् परिचर्या कर्मा परिचरन् वध्र्यश्वोमम पिता अबिभः धृतवान् हविर्भिः पोषितवान् वा कथमिव पितेव यथा पिता समीपे पुत्रं स्थापयति पोषयति वा डुभृञ् धारणपोषणयोः लिङि तिपि गुणेकृते हल्ङ्यादिना तिपोलोपः हे यविष्ठ युवतमाग्ने उतापिच अस्य वध्र्यश्वस्य पितुर्वा मम वा समिधं जुषाणः सेवमानः सन् पूर्वान् प्रलान् व्राधतश्चित् बाधकानपिशत्रून् अवनोः अवधीः वनतिर्हिंसायाम् भौवादिकः व्यत्ययेन उपप्रत्ययः ॥ १० ॥

१०. अग्नि, जैसे पिता पुत्र को गोद में लेकर उसका लालन-पालन करता है, वैसे ही मेरे पिता ने तुम्हारी सेवा की है। युवक अग्नि, तुमने मेरे पिता से समिधा प्राप्त करके बाधक शत्रुओं को मारा था।

अथैकादशी–

शश्वंदग्निर्वध्र्यश्वस्यशत्रून्नृभिर्जिगायसुतसोमवद्भिः ।
समनंचिददहश्चित्रभानोवव्राधन्तमभिनद्वृधश्चित् ॥ ११ ॥

शश्वंत् । अग्निः । वध्रिऽअश्वस्यं । शत्रून् । नृऽभिः । जिगाय ।
सुतसोमवत्ऽभिः । समनम् । चित् । अदहः । चित्रभानो
इतिं चित्रऽभानो । अवं । व्राधन्तम् । अभिनत् । वृधः । चित् ॥११॥

सोग्निः वध्र्यश्वस्य सुतसोमवद्भिः अभिषुतसोमैः अनुवादकोमत्वर्थीयः तैर्नृभिः ऋत्विग्भिः शश्वत् सर्वदा शत्रून् जिगाय जितवान् अथ प्रत्यक्षः हे चित्रभानो नानातेजस्क चायनीयदीप्तिमन्वाग्ने त्वं समनंचित् समनमिति संग्रामनाम तमप्यदहः स्वतेजोभिः । अथ तव स्तोता वध्र्यश्वः वृधश्चित् स्वयं वृद्धोभवन् व्राधंतं वर्धमानं हिंसकं वा अवाभिनत् अवाङ्मुखं कृत्वाच्छिनत् यद्वात्वमेव तमवाभिनत् अवाङ्मुखं कृत्वा अभिनः अच्छिनः प्रथममध्यमयोः समानमेतद्रूपम् ॥ ११ ॥

११. सोमरस प्रस्तुत करनेवालों के साथ बध्र्यश्व के अग्नि शत्रुओं को सदा से जीतते आते हैं। नाना तेजोंवाले अग्नि, तुमने ध्यान देकर, हिंसक को जलाया है। जो हिंसक अधिक बढ़ गये थे, उन्हें अग्नि ने मार डाला।

अयमग्निर्वध्र्यश्वस्यंवृत्रहासंनकात्प्रेद्धोनमंसोपवाक्यः ।
सनोअजामीँरुतवाविजामीनभितिष्ठशर्धतोवाध्र्यश्व॥१२॥२०॥

अयम् । अग्निः । वध्रिऽअश्वस्यं । वृत्रऽहा । सनकात् । प्रऽइंद्धः ।
नमसा । उपऽवाक्यः । सः । नः । अजामीन् । उत । वा ।
विऽजामीन् । अभि । तिष्ठ । शर्धतः । वाध्रिऽअश्व ॥ १२ ॥ २० ॥

वृत्रहाशत्रूणां हन्तायमग्निः सनकात् चिरादारभ्य वध्र्यश्वस्य हविषामेद्धः प्रकर्षेण दीपितोभवति तथा तस्य नमसा नमस्कारेण सह उपवाक्यः उपस्तोतव्योभवति हेवाध्र्यश्व वध्र्यश्वकुले मथनेन समुत्पन्नाग्ने सत्वं नोस्माकं अजामीनज्ञातीन् शत्रून् उतवा अपिवा शर्धतोहिंसतोविजामीन् विविधान् ज्ञातीनपि अभितिष्ठ अभिभव ॥ १२ ॥

१२. बध्र्यश्व के अग्नि शत्रु-हन्ता हैं । ये सदा से प्रज्वलित हैं । ये नमस्कार के योग्य हैं। बध्र्यश्व के अग्नि, हमारे विजातीय शत्रुओं और विजातीय हिंसकों को हराओ।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये विंशोवर्गः ॥ २० ॥

इमांमइत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वाध्र्यश्वसुमित्रस्यार्षं त्रैष्टुभं तनूनपाद्वर्जिताः सनराशंसाः समिदादयः प्रत्यृचं देवताः। तथाचानुक्रान्तम्—इमांमएकादशाप्रमिति। वध्र्यश्वगोत्राणां पशाविदमाप्रीसूक्तं। सूत्रितश्च—समिद्धोअद्येति सर्वेषां यथा ऋषिवेति ।

तत्र प्रथमा—

इ॒मां मे॑ अग्ने स॒मिधं॑ जुषस्वे॒ळस्प॒दे प्रति॑ हर्या घृ॒ताचीं॑ ।
वर्ष्म॑न्पृथि॒व्याः सु॑दिन॒त्वे अह्ना॑मू॒र्ध्वो भ॑व सुक्रतो देवय॒ज्या ॥ १ ॥

इ॒माम्। मे॒। अ॒ग्ने॒। स॒म्ऽइध॑म्। जु॒ष॒स्व॒। इ॒ळः। प॒दे। प्रति॑।
ह॒र्य॒। घृ॒ताची॑म्। वर्ष्म॑न्। पृ॒थि॒व्याः। सु॒दि॒न॒ऽत्वे।
अह्ना॑म्। ऊ॒र्ध्वः। भ॒व॒। सु॒क्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो। दे॒व॒ऽय॒ज्या ॥ १ ॥

हे अग्ने इळस्पदे इळायास्पदे। एतद्वाइळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिरिति ब्राह्मणं[1]। उत्तरवेद्यां इमां मे मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व तथा घृताचीं घृतमञ्चन्तीं स्रुचं प्रतिहर्य प्रतिकामयस्व। किञ्च हे सुक्रतो सुप्रज्ञ पृथिव्यावर्ष्मन् वर्ष्मणि समुच्छ्रिते पूर्वोक्तदेशे अह्नांसुदिनत्वे तन्निमित्तं देवयज्या देवयागेन हेतुना ऊर्ध्वः ज्वालाभिरुन्नतोभव ॥ १ ॥

१. अग्नि, उत्तरवेदी पर की गई मेरी समिधा को ग्रहण करो और घृतवाली स्रुक् की अभिलाषा करो। सुप्रज्ञ अग्नि, पृथिवी के उन्नत प्रदेश पर सुदिन के लिए देवयज्ञ से, ज्वालाओं के साथ, ऊपर उठो।

अथ द्वितीया—

आ दे॒वाना॑मग्र॒यावे॒ह या॑तु नरा॒शंसो॑ वि॒श्वरू॑पेभि॒रश्वैः॑ ।
ऋ॒तस्य॑ प॒था नम॑सा मि॒येधो॑ दे॒वेभ्यो॑ दे॒वत॑मः सुषूदत् ॥ २ ॥

आ। दे॒वाना॑म्। अ॒ग्र॒ऽयावा॑। इ॒ह। या॒तु॒। न॒रा॒शंसः॑।
वि॒श्वऽरू॑पेभिः। अश्वैः॑। ऋ॒तस्य॑। प॒था। नम॑सा।
मि॒येधः॑। दे॒वेभ्यः॑। दे॒वऽत॑मः। सु॒सू॒द॒त् ॥ २ ॥

देवानामग्रयावा अग्रे गन्ता नराशंसः उभेवनस्पत्यादिषुयुगपदिति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं नरैः शंसनीयः एतन्नामकोग्निः विश्वरूपेभिर्नानारूपैः अश्वैरोहिदाख्यैः सह इहास्मिन्यज्ञे आयातु आगत्य च मियेधः मेध्यः यज्ञहितः स्तुतियोग्योवा देवतमः देवानां मुख्यः

---

1 ऐ० ब्रा० १. २८.

सोऽग्निः हविर्नयनयोग्येन ऋतस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण नमसा स्तोत्रेण सह देवेभ्यइन्द्रादिभ्यः सुषूदत् हविः प्रेरयतु ॥ २ ॥

२. देवों के अग्रगामी और मनुष्यों के द्वारा प्रशंसनीय अग्नि नाना वर्णोंवाले अश्वों के साथ इस यज्ञ में पधारें। अत्यन्त योग्य और देवों में मुख्य अग्नि हवि ले जायें।

शश्वत्तममीळतेदूत्यायहविष्मन्तोमनुष्यासोअग्निम् ।
वहिष्ठैरश्वैःसुवृतारथेनादेवान्वक्षिनिषदेहहोता ॥ ३ ॥

शश्वत्ऽतमम् । ईळते । दूत्याय । हविष्मन्तः । मनुष्यासः ।
अग्निम् । वहिष्ठैः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । आ ।
देवान् । वक्षि । नि । सद । इह । होता ॥ ३ ॥

शश्वत्तमं अत्यंतनित्यं अग्निं हविष्मंतः संभृतहविष्कामनुष्यासोमनुष्यायजमानादूत्याय दूतस्य भागकर्मणी इति यत्प्रत्ययः दूतकर्मणे हविर्वहनलक्षणाय तन्निमित्तं ईळते स्तुवन्ति सत्वं एवं स्तुतः वहिष्ठैर्वोढृतमैरश्वैः सुवृता सुवर्तनेन रथेन च सह देवानिन्द्रादीन् आवक्षि अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यावह प्रापय ततः त्वं होता भवन् इहास्मिन्यज्ञे निषद निषीद ॥ ३ ॥

३. हविर्दाता यजमान सनातन अग्नि की, दूत-कर्म के लिए, स्तुति करते हैं। वाहक अश्वों और सुन्दर रथ के साथ इन्द्रादि देवों को यज्ञ में ले आओ। होता होकर तुम इस यज्ञ में बैठो।

विप्रथतांदेवजुष्टंतिरश्चादीर्घंद्राघ्मासुरभिभूत्वस्मे ।
अहेळतामनसादेवबर्हिरिन्द्रज्येष्ठाँउशतोयक्षिदेवान् ॥ ४ ॥
वि । प्रथताम् । देवऽजुष्टम् । तिरश्चा । दीर्घम् । द्राघ्मा । सुरभि ।
भूतु । अस्मे इति । अहेळता । मनसा । देव । बर्हिः ।
इन्द्रऽज्येष्ठान् । उशतः । यक्षि । देवान् ॥ ४ ॥

हे बर्हिर्नामकाग्ने देवजुष्टं देवैः सेवितं तिरश्चा तिरश्चीनं तिर्यगञ्चनं इदं बर्हिः विप्रथतां विशेषेण विस्तृतं भवतु तथा दीर्घं चेदं द्राघ्मा द्राघिम्ना दीर्घशब्दस्येमनिचि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघिरादेशः अकारस्य इकारोवर्णव्यापत्या पश्चादल्लोपः द्राघिम्ना युक्तं भवतु अस्मे अस्मदीयं बर्हिः सुरभिसोमादिहविर्निधानैः सुगंधं भूतु भवतु हे देव द्योतमान हे बर्हिः एतन्नामकाग्ने अहेळता हेळइति क्रोधनाम अक्रुध्यता मनसा उशतोहवींषि कामयमानान् इन्द्रज्येष्ठान् इन्द्रप्रधानान् देवान् यक्षि यज पूजय ॥ ४ ॥

४. देवों के द्वारा सेवित और टेढ़ा कुश विस्तृत हो—अत्यन्त लम्बा हो। हमारा कुश सुरभि हो। बर्हि नामक अग्नि, प्रसन्नचित्त से हवि चाहनेवाले इन्द्रादि देवों का पूजन करो।

दि॒वो वा॒ सानु॑ स्पृ॒शता॒ वरी॑यः पृथि॒व्या वा॒ मात्र॑या॒ वि श्र॑यध्वम्।
उ॒श॒तीर्द्वा॑रो महि॒ना म॒हद्भि॑र्दे॒वं रथं॑ रथ॒युर्धा॑रयध्वम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

दि॒वः। वा॒। सानु॑। स्पृ॒शत॑। वरी॑यः। पृ॒थि॒व्या। वा॒। मात्र॑या।
वि। श्र॒य॒ध्व॒म्। उ॒श॒तीः। द्वा॒रः। म॒हि॒ना। म॒हत्ऽभिः॑।
दे॒वम्। रथ॑म्। र॒थ॒ऽयुः। धा॒र॒य॒ध्व॒म् ॥ ५ ॥ २१ ॥

हे द्वारः एतन्नामधेयादेव्यः यूयं दिवोवा वाशब्दश्चार्थे दिवश्च सानु समुच्छ्रितं वरीयः उरुतरं स्थानं स्पृशत उन्नताभवतेत्यर्थः चवायोगेप्रथमेति न निघातः किञ्च। पृथिव्याश्च यावती मात्रास्ति तावत्या मात्रया विश्रयध्वं विस्तृता भवत उशतीर्देवान् कामयमानायूयं रथयुः सुपांसुलुगिति जसः सुः रथकामाः सत्यः महिना महिम्ना महद्भिर्देवैरधिष्ठितं अतएव देवं द्योतमानं रथं रमणसाधनं धारयध्वं धारयत ॥ ५ ॥

५. द्वार-देवियो, आकाश के उन्नत स्थान को छुओ वा उन्नत होओ। पृथिवी के समान विस्तृत होओ। देवाभिलाषी और रथकामी होकर तुम लोग अपनी महिमा से देवों के द्वारा अधिष्ठित और विहार-साधन रथ को धारण करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथ षष्ठी—

दे॒वी दि॒वो दु॑हि॒तरा॑ सुशि॒ल्पे उ॒षासा॒नक्ता॑ सदता॒ं नि योनौ॑।
आ वां॑ दे॒वास॑ उशती उ॒शन्त॑ उ॒रौ सी॑दन्तु सुभगे उ॒पस्थे॑ ॥ ६ ॥

दे॒वी इति॑। दि॒वः। दु॒हि॒तरा॑। सु॒शि॒ल्पे इति॑ सु॒ऽशि॒ल्पे। उ॒षसा॒नक्ता॑।
स॒द॒ता॒म्। नि। योनौ॑। आ। वा॒म्। दे॒वासः॑। उ॒श॒ती इति॑।
उ॒शन्तः॑। उ॒रौ। सी॒द॒न्तु॒। सु॒भ॒गे इति॑ सु॒ऽभ॒गे। उ॒प॒ऽस्थे॑ ॥ ६ ॥

देवी द्योतमानेदिवोद्युलोकस्य दुहितरा दुहितरौ सुशिल्पे शोभनरूपे उषासानक्ता उषाश्च नक्तं च अहोरात्रौ योनौ यज्ञस्थाने निषदतां निषीदतां हे इशती उशत्यौ कामयमाने हे सुभगे शोभनधने हे देव्यौ वां युवयोः उरौ विस्तीर्णे उपस्थे समीपस्थे स्थाने उशन्तः हवींषि कामयमानाः देवासोदेवाः आसीदन्तु उपविशन्तु ॥ ६ ॥

६. प्रकाशमाना, द्युलोक की पुत्री और शोभन-रूपा उषा तथा रात्रि यज्ञ-स्थान में विराजें। अभिलाषिणी और शोभन-धन देवियो, तुम्हारे विस्तृत और समीपस्थ स्थान में हवि की इच्छावाले देवता बैठें।

अथ सप्तमी—

ऊर्ध्वोग्रावांबृहदुग्निःसमिद्धःप्रियाधामान्यदितेरुपस्थे।
पुरोहितावृत्विजायज्ञेअस्मिन्विदुष्टराद्रविणमायजेथाम् ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः। ग्रावा। बृहत्। अग्निः। सम्ऽइद्धः। प्रिया। धामानि।
अदितेः। उपऽस्थे। पुरःऽहितौ। ऋत्विजा। यज्ञे।
अस्मिन्। विदुःऽतरा। द्रविणम्। आ। यजेथाम् ॥ ७ ॥

ग्रावा सोमाभिषवाय यदा ऊर्ध्वः उन्नतोभवति यदा च बृहत् महानग्निः समिद्धः हविर्भिः सम्यक् दीप्तोभवति तथा प्रियाणि देवानां सोमादिहविःमदानेन प्रीणयितृणि धामानि हविषां धारकाणि यज्ञपात्राणि अदितेः पृथिव्याउपस्थे यज्ञसदने यदा आसादितानि भवन्ति तदानीं हे ऋत्विजौ दैव्यौ होतारौ पुरोहितौ पुरतोनिहितौ विदुष्टरा छान्दसं संमसारणं विद्वत्तमौ युवा अस्मिन्यज्ञे द्रविणं धनमायजेथां यजिर्दानार्थः अस्मभ्यमाभिमुख्येन प्रयच्छतं ॥७॥

७. जिस समय सोमाभिषव के लिए पत्थर उठाया जाता है, जिस समय महान् अग्नि समिद्ध होते हैं और जिस समय देवों के प्रिय धाम (हविर्धारक यज्ञ-पात्र) यज्ञ-स्थान में लाये जाते हैं, उस समय, हे पुरोहित, ऋत्विक् और विद्वान् दो पुरुषो, इस यज्ञ में धन दो।

तिस्रोदेवीर्बर्हिरिदंवरीयआसीदतचकृमावस्योनम्।
मनुष्वद्यज्ञंसुधिताहवींषीळादेवीघृतपदीजुषन्त ॥ ८ ॥

तिस्रः। देवीः। बर्हिः। इदम्। वरीयः। आ। सीदत। चकृम।
वः। स्योनम्। मनुष्वत्। यज्ञम्। सुऽधिता। हवींषि।
इळा। देवी। घृतऽपदी। जुषन्त ॥ ८ ॥

हे तिस्रोदेवीः इळाद्यास्तिस्रोदेव्यः वरीयः उरुतरं इदं बर्हिरासीदत कालाध्वनोरिति द्वितीया अत्यंतं तस्मिन्निषीदत कुतएतत्तत्राह वोयुष्मदर्थं स्योनं विस्तीर्णमिदं चकृम वयं कृतवन्तः वाक्यभेदादनिघातः। इळाएतन्नामिका देवी द्योतमाना सरस्वती घृतपदी दीप्तपदोपेता भारती च एता मनुष्वत् मनोर्यज्ञे यथा हवींष्यसेवन्त तद्वदस्मदीयं यज्ञं सुधिता सुष्ठुनिहितानि हवींषि च जुषन्त सेवंतां ॥ ८ ॥

८. हे इड़ा आदि तीन देवियो, इस उन्नत कुश पर बैठो। तुम्हारे लिए इसे हमने बिछाया है। इड़ा, प्रकाशमाना सरस्वती और दीप्त पद से युक्त भारती ने जैसे मनु के यज्ञ में हवि का सेवन किया था, वैसे ही हमारे यज्ञ में भली भाँति रक्खे हुए हवि का सेवन करो।

त्वाष्ट्रस्य पशोर्वपायागस्य देवत्वष्टरिति याज्या । सूत्रितश्च—देवत्वष्टर्यद्धचारुत्वमानड् पिशंगरूपः सुभरोवयोधाइति ।

देव॑त्वष्ट॒र्यद्ध॑चा॒रु॒त्वमान॒ड्यद॑ङ्गि॒रसा॒मभ॑वः सचा॒भूः ।
सदे॒वानां॒पाथ॒उप॒प्रवि॒द्वानु॒शन्य॑क्षिद्रविणोदः सु॒रत्नः ॥ ९ ॥

देव॑ । त्वष्टः॑ । यत् । ह॒ । चा॒रु॒ऽत्वम् । आन॑ट् । यत् ।
अङ्गि॑रसाम् । अभ॑वः । स॒चा॒ऽभूः । सः । दे॒वाना॑म् । पाथः॑ ।
उप॑ । प्र । वि॒द्वान् । उ॒शन् । य॒क्षि॒ । द्र॒वि॒णः॒ऽदः॒ । सु॒ऽरत्नः॑ ॥ ९ ॥

हे देव हे त्वष्टः एतन्नामक त्वं यच्चारुत्वं हविर्भिः कल्याणरूपत्वं आनट् प्राप्तवानसि अश्नोतेर्लिटि प्रत्ययस्य लुक् यच्च त्वं अंगिरसामस्माकं सचाभूः सह भावी सखाभवः हे द्रविणोदः धनस्य दातः अतएव सुरत्नः सुधनः सत्वं उशन् हवींषि कामयमानः सन् विद्वान् अस्येदमस्येदमिति प्रजानन् देवानां पाथोन्नमुपयक्षि उपयज तेभ्यः प्रयच्छ ॥ ९ ॥

९. त्वष्टा देव, तुम मङ्गलमय रूप प्राप्त कर चुके हो। तुम अङ्गिरा लोगों के सखा होओ। हे धनदाता, तुम सुन्दर धनवाले हो। हवि की इच्छा करके तुम देवों का भाग जानकर उन्हें अन्न दो।

वनस्पति स्तोमे निष्केवल्ये वनस्पतेरशनयेत्येषा सूक्तमुखीया । सूत्रितश्च—देवेभ्योवनस्पतेहवींषिवनस्पतेरशनयातियूयेति सूक्तमुखीयाइति ।

वन॑स्पतेरश॒नया॒नि॒यूय॑दे॒वानां॒पाथ॒उप॑वक्षिवि॒द्वान् ।
स्वदा॑तिदे॒वः कृ॒णव॑द्ध॒वींष्यव॑तां॒द्यावा॑पृथि॒वीह॒वंमे ॥ १० ॥

वन॑स्पते । र॒श॒नया॑ । नि॒ऽयूय॑ । दे॒वाना॑म् । पाथः॑ । उप॑ । व॒क्षि॒ ।
वि॒द्वान् । स्वदा॑ति । दे॒वः । कृ॒णव॑त् । ह॒वींषि॑ । अव॑ताम् ।
द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । हव॑म् । मे॒ ॥ १० ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकार यूप विद्वान् जानानस्त्वं रशनया रज्ज्वानियूय बध्वा परिव्याय पाथोन्नं देवानामिन्द्रादीनामुपवक्षि उपवह प्रापय । ततः देवोवनस्पतिः स्वदाति हविःप्रापणेन स्वदयतु तथा हवींषि अस्माभिर्दत्तानि कृणवत् देवानां करोतु तथा मे मदीयं हवं देवविषयाह्वानं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अवतां रक्षतां ॥ १० ॥

१०. वनस्पति से बने यूपकाष्ठ, तुम जानकार हो। तुम रज्जु के द्वारा बाँधे जाकर देवों को अन्न दो। वनस्पतिदेव हवि का स्वाद लें और हमारे दिये हुए हवि को देवों को दें। मेरे आह्वान की रक्षा द्यावापृथिवी करें।

अथैकादशी—

आग्ने॒वह॒वरु॑णमि॒ष्टये॑नइन्द्रं॑दि॒वोम॒रुतो॑अ॒न्तरि॑क्षात् ।
सीद॑न्तुब॒र्हिर्विश्व॒आयज॑त्राः॒स्वाहा॑दे॒वाअ॒मृता॑मादयन्ताम् ॥ ११॥२२॥

आ । अ॒ग्ने॒ । व॒ह॒ । वरु॑णम् । इ॒ष्टये॑ । न॒ः । इन्द्र॑म् । दि॒वः ।
म॒रुत॑ः । अ॒न्तरि॑क्षात् । सीद॑न्तु । ब॒र्हिः । विश्वे॑ । आ । यज॑त्राः ।
स्वाहा॑ । दे॒वाः । अ॒मृता॑ः । मा॒द॒य॒न्ता॒म् ॥ ११ ॥ २२ ॥

हे अग्ने त्वं नोस्माकमिष्टये यागाय इन्द्रं वरुणं च मरुतश्च दिवोद्युलोकादन्तरिक्षाच्च अस्मदीयं यज्ञमावह प्रापय आगतास्ते यजत्रा यष्टव्याविश्वे सर्वे देवाः बर्हिरासीदन्तु तत्रासन्नाभवन्तु ततः अमृतामरणधर्मरहितादेवाः स्वाहा स्वाहाकारेण दत्तैर्हविर्भिः मादयन्तां आत्मानं मादयन्तु ॥ ११ ॥

११. अग्नि, हमारे यज्ञ के लिए द्युलोक (स्वर्ग) और अन्तरिक्ष (आकाश) से इन्द्र, वरुण और मित्र को ले आओ। यजनीय सब देवता कुश पर बैठें। अमर देवता स्वाहा शब्द से आनन्दित हों।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

बृहस्पतइत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं आंगिरसस्य बृहस्पतेरार्षं नवमी जगती शिष्टादशत्रिष्टुभः अनेन सूक्तेन ऋषिः परमपुरुषार्थसाधनं परब्रह्मज्ञानं स्तुतवान् अतस्तद्देवत्यमिदं । उक्तं हि बृहद्देवतायां—यज्ज्योतिःपरमंब्रह्मयद्योगात्समुपाश्नुते । तज्ज्ञानमभितुष्टाव सूक्तेनाथबृहस्पतिरिति ॥ १॥ अनुक्रान्तंच—बृहस्पतेबृहस्पतिर्ज्ञानं तुष्टाव नवमी जगतीति । सूक्तविनियोगोगतः । देवसुवां हविष्षु बृहस्पतिर्वाचस्पतिरित्यस्य प्रथमानुवाक्या । सूत्रितश्च—बृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्रंहंसैरिवसखिभिर्वावदद्भिरिति ।

तत्र प्रथमा—

बृह॑स्पते प्र॒थ॒मंवा॒चोअग्रं॒यत्प्रैर॑तनाम॒धेयं॒दधा॑नाः ।
यदे॑षां॒श्रेष्ठं॒यद॑रि॒प्रमासी॑त्प्रे॒णात॒दे॑षां॒निहि॑तं॒गुहा॒विः ॥ १ ॥

बृह॑स्पते । प्र॒थ॒मम् । वा॒चः । अग्र॑म् । यत् । प्र । ऐर॑त ।
ना॒म॒ऽधेय॑म् । दधा॑नाः । यत् । ए॒षा॒म् । श्रेष्ठ॑म् । यत् । अ॒रि॒प्रम् ।
आसी॑त् । प्रे॒णा । तत् । ए॒षा॒म् । नि॒ऽहि॑तम् । गुहा॑ । आ॒विः ॥ १ ॥

बृहस्पतिरनेन सूक्तेन विदितवेदार्थान् बालान् दृष्ट्वाविस्मयमानः स्वात्मानं संबोध्याह हे बृहस्पते अंतरात्मन् प्रथममुत्पत्त्यनंतरं इतरवागुच्चारणात् प्रागेव नामधेयं नाम दधानाः पदार्थेषु निदधानावालाः यत्प्रैरत प्रेरितवन्तः तद्वाचोअग्रं भवति यत्तत तातेत्यादिकं वाक्यं पूर्वमभिधाय पश्चादन्यावाचोवदिष्यन्ति खलु तस्माद्वाचोअग्रं अस्यां दशायामवस्थितान् बालान् पश्य । तथा इदानीं एषां श्रेष्ठं प्रशस्यतमं यत् यच्चारिप्रं पापरहितं वेदार्थज्ञानमासीत् एषां तव ज्ञानं गुहा गुहायां निहितं गोप्यं तत् प्रेणा मकारलोपश्छान्दसः प्रेम्णा आविर्भवति वेदाभ्यासकाले सरस्वती स्वार्थमेभ्यः प्रकाशयतीत्यर्थः। एवं विस्मये बृहस्पतेप्रथमंवाचोअग्रमित्यादिकमारण्यकमनुसंधेयं ॥ १ ॥

१. बृहस्पति (स्वात्मन्), बालक प्रथम पदार्थों का नाम भर ("तात" आदि) रखते हैं; यह उनकी भाषा-शिक्षा का प्रथम सोपान है। इनका जो उत्कृष्ट और निर्दोष ज्ञान (वेदार्थज्ञान) गोपनीय है, वह सरस्वती के प्रेम से प्रकट होता है।

सक्तुमिवतितउनापुनन्तोयत्रधीरामनसावाचमक्रत ।
अत्रासखायःसख्यानिजानतेभद्रैषांलक्ष्मीर्निहिताधिवाचि ॥ २ ॥

सक्तुम्ऽइव । तितंउना । पुनन्तः । यत्र । धीराः । मनसा । वाचम् । अक्रत । अत्र । सखायः । सख्यानि । जानते । भद्रा । एषाम् । लक्ष्मीः । निऽहिता । अधि । वाचि ॥ २ ॥

तितउना परिपूयतेनेनेति यद्वा ततविस्तृता भवयवाअत्रेति तितउः तनोतेर्डउः सन्वच्चेति सन्वद्भावाद्दित्वं उक्तनिर्वचनेन शूर्पेण सक्तुमिव यथा कश्चित्सक्तुं दुर्धावं पुनाति तद्वत् प्रकृतितः प्रत्ययतश्च शब्दानुत्पुनंतः धीराधीमन्तः विद्वांसः यत्र यस्मिन्काले विद्वत्संघे वा मनसा प्रज्ञायुक्तेन वाचं अक्रत अकल्पत कुर्वन्ति करोतेर्लुङि रूपं अत्र तत्र काले सखायः समानख्यानाः शास्त्रादिविषयज्ञानाः ते सख्यानि तेषु भवानि ज्ञानानि जानते जानन्ति यद्वा सखायः वाचा बद्धसख्यास्ते तस्यास्तस्यावाचः सख्यानि जानन्ति वाक्ययुक्तानभ्युदयान् लभन्तइत्यर्थः तस्मात् एषां वाचि भद्रा कल्याणीनिहितालक्ष्मीर्भवति अधिः सप्तम्यर्थद्योतकः अर्थज्ञानं वाचिपश्यामइत्यर्थः। तितउपरिपवनं भवति ततवद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा सक्तुमिवपरिपवनेन पुनन्तइत्यादि निरुक्तमनुसंधेयं[1] ॥ २ ॥

२. जैसे सूप से सत्तू को परिष्कृत किया जाता है, वैसे ही बुद्धिमान् लोग बुद्धि-बल से परिष्कृत भाषा को प्रस्तुत करते हैं। उस समय विद्वान् लोग अपने अभ्युदय को जानते हैं। इनके वचन में मङ्गलमयी लक्ष्मी निवास करती हैं।

1 नि० 8. १०.।

वाग्देवत्यपशोर्वपापुरोडाशयोर्यज्ञेनवाचइत्यादिके द्वे क्रमेण याज्ये। सूत्रितञ्च—यज्ञेन वाचःपदवीयमायन्निति द्वे देवींवाचमजनयन्तदेवाइति।

सैषा तृतीया—

यज्ञेनंवाचःपंदवीयंमायन्तामन्वंविन्दन्नृषिषुप्रविष्टाम्।
तामाभृत्याव्यंदधुःपुरुत्रातांसप्तरेभाअभिसंनंवन्ते॥ ३॥

यज्ञेनं। वाचः। पदऽवीयम्। आयन्। ताम्। अनुं। अविन्दन्। ऋषिषु। प्रऽविंष्टाम्। ताम्। आऽभृत्यं। वि। अदधुः। पुरुऽत्रा। ताम्। सप्त। रेभाः। अभि। सम्। नवन्ते॥ ३॥

विदितार्थाधीराः पदवीयं वेतेरचोयत् संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः पदेन यातव्यः पंथाः पदवीयः तं वाचोमार्गं यज्ञेन आयन् प्राप्तवन्तः ऋषिषु अतीन्द्रियार्थदर्शिषु प्रविष्टां तां वाचमविन्दन् अलभन्त अनंतरं तां वाचमाभृत्य आहृत्य पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः व्यकार्षुः सर्वान्मनुष्यानध्यापयामासुरित्यर्थः एतादृशींतां वाचं सप्तरेभाः शब्दायमानाः पक्षिणः पक्षिरूपाणि गायत्र्यादीनि सप्तछन्दांसि अभिसंनवन्ते अभितः संगच्छन्ते॥ ३॥

३. बुद्धिमान् लोग यज्ञ के द्वारा वचन (भाषा) का मार्ग पाते हैं। ऋषियों के अन्तःकरण में जो वाक् (भाषा) थी, उसको उन्होंने प्राप्त किया। उस वाणी (भाषा) को लेकर उन्होंने सारे मनुष्यों को पढ़ाया। सातों छन्द इसी भाषा में स्तुति करते हैं।

अथ चतुर्थी—

उतत्वःपश्यन्नदंदर्शवाचंमुतत्वंःशृण्वन्नशृणोत्येनाम्।
उतोत्वंस्मैतन्वं१विसंस्रेजायेवपत्यंउशतीसुवासाः॥ ४॥

उत। त्वः। पश्यंन्। न। ददर्श। वाचंम्। उत। त्वः। शृण्वन्। न। शृणोति। एनाम्। उतो इति। त्वस्मै। तन्वंम्। वि। सस्रे। जायाऽइंव। पत्ये। उशती। सुऽवासाः॥ ४॥

त्वशब्दएकवाची एकः उतशब्दोप्यर्थे पश्यन्नपि मनसा पर्यालोचयन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावान्नपश्यति त्वएकः शृण्वन्नपि एनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् इत्यनेनार्धेनाविद्वानभिहितः तृतीयपादेनविदितवेदार्थमाह त्वस्मै एकस्मै अपि तन्वं आत्मीयं शरीरं विसस्रे स्वयं वाग्विधं गमयति आत्मानं विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः। तत्रदृष्टान्तः—जायेव

यथा उशती संभोगं कामयमाना सुवासाः शोभनवासा जाया पत्ये भर्त्रे ऋतुकाले संभोगार्थं स्वयमात्मानं विवृणुते तद्वद् एनां पश्यति शृणोति च इति विदितवेदार्थस्य प्रशंसा । अप्येकः पश्यन्नपश्यतिवाचमित्यादिनिरुक्तमत्रद्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

४. कोई-कोई समझकर वा देखकर भी भाषा को नहीं समझते वा देखते; कोई-कोई उसे सुनकर भी नहीं सुनते। किसी-किसी के पास वाग्देवी स्वयं वैसे ही प्रकट होती हैं, जैसे संभोगाभिलाषी भार्या, सुन्दर वस्त्र धारण करके, अपने स्वामी के पास अपने शरीर को प्रकाश करती है।

उतत्वंसख्येस्थिरपीतमाहुर्नैनंहिन्वन्त्यपिवाजिनेषु ।
अधेन्वाचरतिमाययैषवाचंशुश्रुवाँअफलामपुष्पाम् ॥ ५ ॥२३॥

उत । त्वम् । सख्ये । स्थिरऽपीतम् । आहुः । न । एनम् । हिन्वन्ति ।
अपि । वाजिनेषु । अधेन्वा । चरति । मायया । एषः ।
वाचम् । शुश्रुऽवान् । अफलाम् । अपुष्पाम् ॥ ५ ॥ २३ ॥

त्वमुतएकमपि सख्ये विदुषां संसदि या सत्कथा सासखिकर्मत्वात् सख्यमित्युच्यते सा च वाचा क्रियते अतोवाक्संबंधात् वाक्सख्येस्थिरपीतं पीतं मधुयस्य हृदये स्थिरं भवति यद्वा स्थिरपीतं स्थिरमाप्तिमाहुः यद्वा तस्मिनज्ञातार्थमाहुः लोके यथा ज्ञातार्थं पुरुषं पीतार्थमिति वदन्ति । किञ्च एनं विज्ञातार्थं पुरुषं वाजिनेषु वाक् इना ईश्वरा येषां ते वाजिनाः अर्थाः वाच-आयत्ताः खलु वाक् ज्ञेयेषु अर्थेषु नापि हिन्वन्ति अपिशब्दोन्वर्थे केचिदपि नानुगच्छन्ति अयमेवातिशयेनविद्वानित्यर्थः यद्वा वाजिनेषु सारभूतेषु निरूपणीयेष्वर्थेषु एनं न हिन्वन्ति नबहिष्कुर्वन्ति एनं पुरस्कृत्यैव सर्वं वेदार्थं विचारयन्तीत्यर्थः । इत्यर्थः प्रशस्तः । अनंतरं उ-त्तरार्धेन केवलपाठकोनिन्द्यते एषः अविज्ञातार्थः पुरुषःअधेन्वा धेनुत्वविवर्जितया कामानाम-दोग्ध्या देवमनुष्यस्थानेषु वाक् प्रतिरूपया मायया चरति । किं कुर्वन् अफलामपुष्पां वा-चोर्थः पुष्पफलं अर्थवर्जितां यद्वा वाचोर्थः याज्ञदैवते यज्ञेभवं ज्ञानं याज्ञं देवतासु भवं ज्ञानं दैवतं तद्वर्जितां कर्मादिविषयज्ञानवर्जितां वाचंशुश्रुवान् केवलं पाठमात्रेणैवश्रुतवान् सः चरति यथा वंध्या पीना गौः किं द्रोणमात्रं क्षीरं दोग्धीति मायांउत्पादयन्ती चरति यथा वंध्यो-वृक्षोकाले पल्लवादियुक्तः सन् पुष्पति फलतीति भ्रांतिमुत्पादयंस्तिष्ठति तथा पाठंमब्रुवाण-श्चरतीत्यर्थः ।अप्येकं वाक्सख्ये स्थिरपीतमाहुरित्यादिकं निरुक्तमत्रानुसंधेयं ॥ ५ ॥

५. विद्वन्मण्डली में किसी-किसी की यह प्रतिष्ठा है कि, वह उत्तम-भावग्राही है और उसके बिना कोई कार्य नहीं हो सकता (ऐसे लोगों के कारण ही वेदार्थ ज्ञान होता है)। कोई-कोई असार-वाक्य का अभ्यास करते हैं। वे वास्तविक धेनु नहीं हैं—काल्पनिक, माया-मात्र धेनु हैं।

अथ षष्ठी–

यस्तित्याजसचिविदंसखायंनतस्यवाच्यपिभागोअस्ति ।
यदींशृणोत्यलकंशृणोतिनहिप्रवेदसुकृतस्यपन्थाम् ॥ ६ ॥

यः । तित्याज । सचिऽविदम् । सखायम् । न । तस्य । वाचि ।
अपि । भागः । अस्ति । यत् । ईम् । शृणोति । अलकम् ।
शृणोति । नहि । प्रऽवेद । सुऽकृतस्य । पन्थाम् ॥ ६ ॥

सचिविदं सचिशब्दः सखिवाचि सखिविदं योऽध्येता सवेदस्य सखा संप्रदायोच्छेदनिशारकत्वेन वेदं प्रत्युपकारित्वात् तादृशमुपकारिणमध्येतारं वेत्तीति सचिवित् तमभिज्ञं सखायमध्येतॄणां पुरुषाणां स्वार्थबोधनेनोपकारित्वात् सखिभूतं वेदं यः पुमान् तित्याज तत्याज परार्थविनियोगेन परित्यजति त्यजतेर्लेटि अपस्पृधेथामानृचुरित्यादिना निपातितः तस्य पुरुषस्य वाचि सर्वस्यां लौकिक्यां शास्त्रीयायां वाच्यपि भागोभजनीयः कश्चिदर्थोनास्ति ईमयं पुरुषः यत् वेदव्यतिरिक्तं शृणोति तत् अलकं अलीकं व्यर्थमेव शृणोति हि यस्मात्कारणात् सुकृतस्य पंथां पंथानं न प्रवेद श्रद्धाराहित्यादनुष्ठानमार्गं न जानाति तस्मात्तदीयश्रवणमपि निष्फलमित्यर्थः । द्वितीयचतुर्थपादयोरभिप्रायआरण्यके दर्शितः—नतस्यानूक्तेभागोस्तीत्यादिना । तथातं योनूत्सृजति अभागोवाचि भवत्यभागोनाके तदेषाऽभ्युक्तेत्यध्वर्युभिश्च ॥ ६ ॥

६. जो विद्वान् मित्र को छोड़ देता है, उसकी वाणी से कोई फल नहीं है। वह जो कुछ सुनता है, व्यर्थ ही सुनता है। वह सत्कर्म का मार्ग नहीं जान सकता।

अथ सप्तमी–

अक्षण्वन्तःकर्णवन्तःसखायोमनोजवेष्वसमाबभूवुः ।
आदघ्नासउपकक्षासउत्वेह्रदाइवस्नात्वाउत्वेददृश्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्ऽवन्तः । कर्णऽवन्तः । सखायः । मनःऽजवेषु । असमाः ।
बभूवुः । आदघ्नासः । उपऽकक्षासः । ऊँ इति । त्वे ।
ह्रदाःऽइव । स्नात्वाः । ऊँ इति । त्वे । ददृश्रे ॥ ७ ॥

अक्षण्वन्तः अक्षिमन्तः छन्दस्यपिदृश्यते इति अक्षशब्दात् अनङ् अनोनुडिति नुट् अनेन दृश्यते सर्वमित्यक्षि यद्वा तैजसत्वात् अन्येभ्योगेभ्योऽन्यकतरं । तथाच श्रूयते—तस्मादेतेऽन्य-

१ तै० आरण्यके २. १५.।

कतरइवेति। तादृशाक्षियुक्ताः कर्णवन्तः कर्णौनिकृत्तद्वारः गर्भावस्थायामेव केनापि निर्मित-बिलइत्यर्थः यद्वा शरीरस्य शिरसोवाऊर्ध्वं गते उच्चैः स्थिते कर्णबिललक्षणाकाशवन्तः तथा-चाम्नायते—ऋच्छन्वीइवखेउदगन्तामिति। तादृशः सखायः समानं ख्यानं ज्ञानं येषामिति स-खायः तेषु वाक्येषु बाह्येष्विन्द्रियेषु समानज्ञानाइत्यर्थः ते मनोजवेषु मनसा गम्यन्ते इति मनो-जवाः प्रज्ञाद्याः तेषु असमाः अतुल्याः बभूवुः भवन्ति तेषु मध्ये केचित् आदघ्नासः आस्यशब्द स्य पृषोदरादित्वादाकारादेशः आस्यदघ्नाः आस्यप्रमाणोदकाह्रदाइव। मध्यमप्रज्ञानाह अथत्वे एके सर्वनामत्वाज्जसः शीभावः उपकक्षासः कक्षसमीपप्रमाणोदकाह्रदाइव अल्पोदकाइत्यर्थः। अनेनाल्पप्रज्ञानाह। तथा त्वएके स्नात्वाः स्नातेः कृत्यार्थेत्वन् प्रत्ययः सच अर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्हार्थे च भवति स्नानार्हाः अक्षोभ्योदकाह्रदाइव ददृश्रे दृश्यन्ते अनेन महाप्रज्ञानाह उः पूरणः। अक्षिमन्तः कर्णवन्तः सखायोक्षिचष्टेरित्यादिकंनिरुक्तंमत्रद्रष्टव्यं ॥ ७ ॥

७. जिन्हें आँखें हैं, कान हैं, ऐसे सखा (समान-ज्ञानी) मन के भाव को (ज्ञान को) प्रकाश करने में असाधारण होते हैं। कोई-कोई मुख तक जलवाले पुष्कर और कोई-कोई कटिपर्यन्त जलवाले तड़ाग के समान होते हैं कोई-कोई स्नान करने के उपयुक्त गम्भीर ह्रद् के समान होते हैं।

ह्रदातष्टेषुमनसोजवेषुयद्ब्राह्मणाःसंयजन्तेसखायः।
अत्राहत्वंविजहुर्वेद्याभिरोहब्रह्माणोविचरन्त्युत्वे ॥ ८ ॥

ह्रदा। तष्टेषु। मनसः। जवेषु। यत्। ब्राह्मणाः। सम्ऽयजन्ते।
सखायः। अत्र। अह। त्वम्। वि। जहुः। वेद्याभिः।
ओहऽब्रह्माणः। वि। चरन्ति। ऊँ इति। त्वे ॥ ८ ॥

सखायः समानख्यानाब्राह्मणाः हृदा बुद्धिमता हृदयेन तष्टेषु निश्चितेषु परिकल्पितेषु मन-सः जवेषु गन्तव्येषु वेदार्थेषु गुणदोषनिरूपणाय यद्यथा संयजन्ते संगच्छन्ते यजिरत्र संगत-करणवाची अत्रास्मिन्ब्राह्मणसंघे त्वं अविज्ञातार्थमेकं पुरुषं वेद्याभिर्वेदितव्याभिर्विद्याभिः प्र-वृत्तिभिर्वा विजहुः विशेषेण परित्यजन्ति अहेतिविनिश्चये। ओहब्रह्माणः ऊह्यमानं ब्रह्मविद्या-श्रुतिमविबुद्धिलक्षणं येषां ते तथोक्ताः तादृशास्ते एके विद्वांसः विचरन्ति यथाकामं वेदार्थेषु विनिश्चयार्थं प्रवर्तन्ते उः प्रसिद्धौ। हृदातष्टेषुमनसां प्रजवेषु इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यं ॥ ८ ॥

८. जिस समय अनेक समान-ज्ञानी ब्राह्मण हृदय से मनोगन्त्र वेदार्थों के गुण-दोष-परीक्षण के लिए एकत्र होते हैं, उस समय किसी-किसी व्यक्ति को कुछ ज्ञान नहीं होता। कोई-कोई स्तोत्रज्ञ (ब्राह्मण) वेदार्थ-ज्ञाता होकर विचरण करते हैं।

इमेयेनार्वाङ्नपरश्चरन्तिनब्राह्मणासोनसुतेकरासः।
तएतेवाचमभिपद्यपापयासिरीस्तन्त्रंतन्वतेअप्रजज्ञयः ॥ ९ ॥

---

१ नि० १.९। २ नि० १३.१३।

इमे । ये । न । अर्वाक् । न । परः । चरन्ति । न । ब्राह्मणासः ।
न । सुतेऽकरासः । ते । एते । वाचम् । अभिऽपद्य । पापया ।
सिरीः । तन्त्रम् । तन्वते । अप्रऽजज्ञयः ॥ ९ ॥

अनया वेदार्थानभिज्ञानिंद्यन्ते इमे ये अविद्वांसः अर्वाक् अर्वाचीनमधोभाविन्यस्मिन्लोके ब्राह्मणैः सह न चरन्ति ये परः परस्ताद्देवैः सह न चरन्ति ते ब्राह्मणासोब्राह्मणावेदार्थतत्परान भवन्ति तथा सुतेकरासः सोमं सुतमभिषुतं कुर्वन्तीति सुतेकराऋत्विजः तेपि न भवन्ति अप्रजज्ञयः जानातेराद्दगमहनइति किमत्ययः अविद्वांसः तएते मनुष्याः वाचं लौकिकीं अभिपद्य प्राप्य तया पापया पापकारिण्या वाचा युक्तास्ते सिरीः छन्दसीवनिपावितीप्रत्ययः सुपांसुलुगितिजसः सुः सीरिणोभूत्वा तन्त्रं कृषिलक्षणं तन्वते विस्तारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः सर्वथा वेदार्थोज्ञेयइत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

९. जो व्यक्ति इस लोक में वेदज्ञ ब्राह्मणों के और परलोकीय देवों के साथ (यज्ञादि में) कर्म नहीं करते, जो न तो स्तोता (ऋत्विक्) हैं, न सोम-यज्ञ-कर्त्ता हैं, वे पापाश्रित लौकिक भाषा की शिक्षा के द्वारा, मूर्ख व्यक्ति के समान, लाङ्गल-चालक (हल जोतनेवाले) बनकर कृषि-रूप ताना बुनते हैं।

सोमप्रवहणे सर्वेनन्दन्तीत्येषा । सूत्रितश्च—सोमयास्तेमयोभुवइतितिस्रः सर्वेनन्दन्तियशसागतेनेति ।

सर्वेनन्दन्तियशसागतेनसभासाहेनसख्यासखायः ।
किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरंहितोभवतिवाजिनाय ॥ १० ॥

सर्वे । नन्दन्ति । यशसा । आऽगतेन । सभाऽसहेन । सख्या ।
सखायः । किल्बिषऽस्पृत् । पितुऽसनिः । हि । एषाम् ।
अरम् । हितः । भवति । वाजिनाय ॥ १० ॥

सखायः समानख्यानाः समानज्ञानाः सर्वे सख्याः मनुष्याः सभासाहेन सभां सोढुं शक्नुवता सख्या ऋत्विजां प्रतिभूतेन यज्ञं प्रत्यागतेन यशसा यशस्विना सोमेन हेतुना नन्दन्ति हृष्टाभवन्ति सहि सएव सोमएषां जनानां किल्बिषस्पृत् यः स्वस्मादन्यः पुरुषः श्रेष्ठतामश्नुते स किल्बिषं भवति बाध्यत्वेन यथा पापं सदाचारैर्बाधितव्यं भवति तद्वत् पापरूपस्य शत्रोर्बाधकः यद्वा यज्ञे साध्वनुप्रवचनाकरणेन यत्किल्बिषमेषां जायते तत् योबाधते सकिल्बिषस्पृत् तथा त्वं पितुषणिः पितुरित्यन्ननाम दक्षिणा वा तमेनेन सोमेन सनोति यजमानः

संभजतइति तादृशः तेषामन्नदक्षिणादातेत्यर्थः । किञ्च हितः पात्रेषु निहितःसोमः वाजिनाय इन्द्रियं वीर्यं वाजिनं तेषां वीर्याय तत्कर्तुं अरमलं पर्याप्तः समर्थोभवति । सर्वेनन्दन्तियशसागतेनेत्यन्वाह यशोवैसोमोराजेत्यादिकं । इन्द्रियं वैवीर्यं वाजिनमाजरसंहास्मै वाजिनं नापच्छियतइत्यन्तं ब्राह्मणमत्रानुसंधेयं ॥ १० ॥

१०. यश (सोम) मित्र के समान कार्य करता है, यह सभा में प्राधान्य प्रदान करता है। इसे प्राप्त कर सब प्रसन्न होते हैं; क्योंकि यश के द्वारा दुर्नाम दूर होता है, अन्न-प्राप्ति होती है, बल मिलता है, नाना प्रकार से उपकार होता है।

ऋचांत्वःपोषमास्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीषु ।
ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वः॥११॥२४॥

ऋचाम् । त्वः । पोषम् । आस्ते । पुपुष्वान् । गायत्रम् । त्वः ।
गायति । शक्करीषु । ब्रह्मा । त्वः । वदति । जातऽविद्याम् ।
यज्ञस्य । मात्राम् । वि । मिमीते । ऊँ इति । त्वः ॥ ११ ॥ २४ ॥

अनया होत्रादिकृत्विक्कर्मणां विनियोगमाचष्टे त्वएकोहोता ऋचां पोषं यथाविधिकर्मणि प्रयोगं पुपुष्वान् एकोधातुरनुवादार्थः बह्वीर्ऋचः पुष्यन् शंसन् आस्ते त्वः एकः उद्गाता शक्करीषु शक्वर्यऋचः आभिर्ऋग्भिर्वृत्रं हन्तुमिन्द्रः समर्थोभूदिति शक्वर्यऋचः तासु गायत्रं समगायति त्वः एकोब्रह्मा च जातविद्यां जातेजाते कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ वेदयित्रीं वाचं वदति ब्रह्माहि सर्वं वेदितुं योग्योभवति खलु चादिलोपेविभाषेति ननिघातः त्वः एकोध्वर्युश्च यज्ञस्य मात्रां यज्ञोयया मीयते अभिषवग्रहणादिकया क्रियया तां मात्रां यज्ञशरीरं विमिमीते अत्यर्थं निर्मिमीते । ऋचामेकः पोषमास्तेपुपुष्वान् होतर्गर्चनीत्यादिनिरुक्तानुसारेणार्थोऽभ्यधायि एवं बृहस्पतिर्वेदितवेदार्थज्ञानं तुष्टाव ॥ ११ ॥

११. एक जन अनेक ऋचाओं का स्तव करते हुए यज्ञानुष्ठान में सहायता करते हैं, दूसरे गायत्री छन्द में साम-गान करते हैं। ब्रह्मा नामक जो पुरोहित हैं, वे ज्ञात-विद्या (प्रायश्चित्त आदि) की व्याख्या करते हैं। अध्वर्यु पुरोहित यज्ञ के विभिन्न कार्य करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेनतमोहार्दंनिवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेणसायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः॥२॥

---

१ ऐ० ब्रा० १.१३. । २ नि १.८. ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायोवेदेभ्योखिलं जगत्। निर्ममे तमहं वन्देविद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥
प्राज्ञः श्रीसायणाचार्योव्याख्याय चरमेष्टके। स्फुटं द्वितीयमध्यायं तृतीयं वक्तुमुद्यतः॥२॥

तत्र देवानामिति नवर्चमनुवाकापेक्षया चतुर्थं सूक्तं आनुष्टुभं देवदेवत्यं लोकनाम्नः पुत्रोबृहस्पतिरांगिरसएव वा बृहस्पतिर्ऋषिः अथवा दक्षस्य दुहितादितिर्ऋषिः। तथाचानुक्रान्तं—देवानांनव लौक्योवाबृहस्पतिर्दाक्षायण्यदितिर्वा दैवमानुष्टुभमिति। गतः सूक्तविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

ॐम् देवानांनुवयंजानाप्रवोचामविपन्यया।
उक्थेषुंशस्यमानेषुयःपश्यादुत्तरेयुगे ॥ १ ॥

देवानाम्। नु। वयम्। जाना। प्र। वोचाम। विपन्यया।
उक्थेषु। शस्यमनिषु। यः। पश्यात्। उत्ऽतरे। युगे ॥ १ ॥

अदितिर्दाक्षायण्यनेन सूक्तेन स्वयं यथादित्यानजनयत् तद्ब्रवीति बृहस्पतिऋषिपक्षे सऋषिः अदितेः सकाशात् आदित्योत्पत्तिप्रकारमाह वयं देवानामादित्यानां जाना जन्मानि प्रवोचाम प्रकथयाम विपन्यया विस्पष्टया वाचा वयमिति वोचामेति चोभयत्र पूजार्थं बहुवचनं। अथैकवदाह योदेवानांगणः पूर्वे युगे उत्पन्नोपि उक्थेषु शस्यमानेषु यागे शस्त्रेष्वनुष्ठीयमानेषु उत्तरे युगे वर्तमानं स्तुवन्तं स्तोतारं पश्यात् पश्यति अनेकेष्वपि युगेषु गतेषु कर्मसु स्तूयमानोवर्ततइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. हम देवों वा आदित्यों के जन्म को स्पष्ट रूप से कहते हैं। आगे आनेवाले युग में देव-संघ, यज्ञानुष्ठान होने पर, स्तोता को देखेगा।

अथ द्वितीया—

ब्रह्मणस्पतिरेतासंकर्मारइवाधमत्। देवानांपूर्व्येयुगेसतःसदजायत॥२॥

ब्रह्मणः। पतिः। एता। सम्। कर्मारःऽइव। अधमत्।
देवानाम्। पूर्व्ये। युगे। असतः। सत्। अजायत ॥ २ ॥

ब्रह्मणोऽस्य पतिरदितिः एताएतानि देवानां जन्मानि कर्मारइव सयथा भस्त्रया अग्निं उपधमति प्रज्वलनार्थं एवं समधमत् उदपादयदित्यर्थः। देवानां पूर्व्ये युगे आदिसृष्टावित्यर्थः तेषामुपादानकारणादसतोनामरूपवर्जितत्वेनासत्समानाद्ब्रह्मणः सकाशात्सत् नामरूपविशिष्टं देवादिकं अजायत प्रादुरभूत्। असद्वाइदमग्रआसीत्ततोवैसदजायतेतिहि श्रुतिः। न सदात्मकस्य प्रपंचस्यासत्कारणत्वं युक्तमिति वाच्यं छन्दोगैः कथमसतः सज्जायेतेत्यसत्कारणत्वमाक्षिप्य सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यवधारितत्वात्। तर्हिअसत्कारणप्रतिपादकवाक्यानां का गतिरिति चेत् तेषामव्याकृतत्वाभिप्रायत्वात् तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुतेः। यद्येवं तर्ह्यदितेः सकाशात्कथं देवाद्युत्पत्तिः वायोरग्निरित्यादिवत् अधिष्ठानसकाशादुत्पत्तेः यद्वा देवानां कारणभूतं सदसतोब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नमिति योजनादुक्तन्यायोस्मिन्पक्षेपि समानएव ॥ २ ॥

२. आदि सृष्टि में ब्रह्मणस्पति (वा अदिति) ने कर्मकार के समान देवों को उत्पन्न किया। असत् वा अविद्यमान (नाम-रूप-विहीन) से सत् (नाम-रूप आदि) उत्पन्न हुआ।

अथ तृतीया—

देवानांयुगेप्रथमेसतःसदजायत।
तदाशाअन्वजायन्ततदुत्तानपदस्परि ॥ ३ ॥

देवानाम्। युगे। प्रथमे। असतः। सत्। अजायत। तत्।
आशाः। अनु। अजायन्त। तत्। उत्तानऽपदः। परि ॥ ३ ॥

पूर्वार्धमुक्तं तदन्वाशादिशोजायन्त तत्परि तदन्वित्यर्थः उत्तानपदः उत्तानमूर्ध्वतानं पद्यन्ते इत्युत्तानपदोवृक्षाः ते अजायन्त प्रादुरभवन् ॥ ३ ॥

३. देवोत्पत्ति के पूर्व समय में असत् से सत् उत्पन्न हुआ। इसके अनन्तर दिशायें उत्पन्न हुईं और दिशाओं के अनन्तर वृक्ष उत्पन्न हुए।

अथ चतुर्थी—

भूर्जज्ञउत्तानपदोभुवआशाअजायन्त।
अदितेर्दक्षोअजायतदक्षाद्वदितिःपरि ॥ ४ ॥

भूः। जज्ञे। उत्तानऽपदः। भुवः। आशाः। अजायन्त। अदितेः।
दक्षः। अजायत। दक्षात्। ऊँ इति। अदितिः। परि ॥ ४ ॥

भूरुत्तानपदोवृक्षात् जज्ञे तथा भुवः सकाशादाशाअजायन्त तथा अदितेर्दक्षः अजायत उत्पन्नः दक्षाद्‌ दक्षादपि अदितिः पर्यजायत नस्वोत्पन्नं कार्यं स्वस्यैव कारणमपि भवतीति विप्रतिषिद्धमिति वाच्यं यास्काचार्यः इदमेव वाक्यमुदाहृत्य विरोधमाशंक्य पर्यहरत् तथाहि—अदितेर्दक्षोजायत दक्षाद्वा अदितिः परीतिच तत्कथमुपपद्येत समानजन्मानौस्यातामित्यपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ स्यातामितरेतरप्रकृतीइति ॥ ४ ॥

४. वृक्षों से पृथ्वी उत्पन्न हुई और पृथ्वी से दिशायें उत्पन्न हुईं। अदिति से दक्ष उत्पन्न हुए और दक्ष से अदिति।

अदितिदेवताके पशौ अदितिर्ह्यजनिष्टेत्येषा हविषोनुवाक्या । सूत्रितंच—अदितिर्ह्यजनिष्ट सुत्रामाणंपृथिवींद्यामनेहसमिति ।

सैषा पंचमी—

अदि॑ति॒र्ह्यज॑निष्ट॒दक्ष॒याद॑ुहि॒तातव॑ ।
तांदे॒वाअन्व॑जायन्तभ॒द्राअ॒मृत॑बन्धवः ॥ ५ ॥ १ ॥

अदि॑तिः । हि । अज॑निष्ट । दक्ष॑ । या । दु॒हि॒ता । तव॑ । ताम् ।
दे॒वाः । अनु॑ । अ॒जा॒य॒न्त॒ । भ॒द्राः । अ॒मृत॑ऽबन्धवः ॥ ५ ॥ १ ॥

हे दक्ष या तव दुहिताभूत् सा अदितिरजनिष्ट हि पुत्रानादित्यान् तदेवाह तांदेवाअन्वजायन्त भद्राः स्तुत्या भजनीया अमृतबन्धवः अमरणबन्धनाः ॥ ५ ॥

५. दक्ष, तुम्हारी पुत्री अदिति ने देवों को जन्म दिया। देवता स्तुत्य और अमर हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

यद्दे॑वाअ॒दः॑सलि॒लेसुसं॑रब्धा॒अति॑ष्ठत ।
अत्रा॑वो॒नृत्य॑तामिवती॒व्रोरे॒णुरपा॑यत ॥ ६ ॥

यत् । दे॒वाः । अ॒दः । स॒लि॒ले । सु॒ऽसं॑रब्धाः । अति॑ष्ठत । अत्र॑ ।
वः॒ । नृत्य॑ताम्ऽइव । ती॒व्रः । रे॒णुः । अप॑ । आ॒य॒त ॥ ६ ॥

---

१ नि० ११, २३।

भवयोत्तरेण चादित्याः सूयन्ते यद्यदा हे देवाः अदःअमुष्मिन्सलिले यूयं सुसंरब्धाः सुष्ठु लब्धात्मानोऽतिष्ठतस्थितवंतः । आपोवाइदंसर्वंमपएवससर्जादाविति श्रुतिस्मृती । अत्रास्मिन् सलिलेनृत्यतामिव वोयुष्माकं संबन्धी तीव्रोदुःसहोरेणुरंशभूतएकः अपायत अपागच्छत दिवं प्रति गतइति सूर्याभिप्रायं परामार्तण्डमास्यदिति वक्ष्यति ॥ ६ ॥

६. देवता लोग इस सलिल में रहकर महोत्साह प्रकट करने लगे । वे मानो नाचने लगे । इससे दुःसह धूलि उठी ।

यद्देवायतयोयथाभुवनान्यपिन्वत ।
अत्रासमुद्रआगूळ्हमासूर्यमजभर्तन ॥ ७ ॥

यत् । देवाः । यतयः । यथा । भुवनानि । अपिन्वत । अत्र ।
समुद्रे । आ । गूळ्हम् । आ । सूर्यम् । अजभर्तन ॥ ७ ॥

यद्यदा हे देवायतयोयथा वृष्ट्या नियमयन्तीति वा अवर्षणेन यातयन्तीतिवा यतयोमेघाः ते यथा उदकैर्भुवनानि लोकं पूरयन्ति तद्वत् स्वतेजोभिः अपिन्वत पूरितवन्तः अत्र समुद्रेन्तु आगूळ्हं निगूळ्हं सूर्यं प्रातरुदयाय आजभर्तन आहृतवन्तः ॥ ७ ॥

७. मेघों के समान देवों ने सारे संसार को ढक लिया । आकाश में सूर्य निगूढ़ थे । देवों ने उन्हें प्रकाशित किया ।

अष्टौपुत्रासोअदितेर्येजातास्तन्व१स्परि ।
देवाँउपप्रैत्सप्तभिःपरामार्ताण्डमास्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ । पुत्रासः । अदितेः । ये । जाताः । तन्वः । परि । देवान् ।
उप । प्र । ऐत् । सप्तऽभिः । परा । मार्ताण्डम् । आस्यत् ॥ ८ ॥

अष्टौ पुत्रासः पुत्राः मित्रादयः अदितेर्भवन्ति ये अदितेस्तन्वः परि शरीरात् जाताउत्पन्नाः अदितेरष्टौ पुत्राअध्वर्युब्राह्मणे परिगणिताः। तथाहि— ताननुक्रमिष्यामोमित्रश्च वरुणश्च धाताचार्यमाच अंशश्च भगश्च विवस्वानादित्यश्चेति[1] । तथाहि तत्रैव प्रदेशान्तरे अदितिं प्रस्तुत्याम्नातं—तस्याउच्छेषणमदधुस्तत्प्राश्नात् सारेतोधत्त तस्यैचत्वारआदित्याअजायन्त साद्वितीयमपचदित्यादिनाष्टानामादित्यानामुत्पत्तिर्वर्णिता[2] । सादितिः सप्तभिः पुत्रैर्देवानुपप्रैत् उपागच्छत अष्टमं पुत्रं मार्ताण्डं सूर्यं परास्यत् उपरिप्राक्षिपदित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अदिति के आठ पुत्र (मित्र, वरुण, धाता, अर्यमा, अंश, भग, विवस्वान और आदित्य) हुए, जिनमें से सात को लेकर वह देवलोक में गई और आठवें सूर्य को आकाश में छोड़ दिया ।

---

१ तै० आरण्यके । २ तै० सं० ६. ५. ६ ।

अथ नवमी—

सप्तभिः पुत्रैरदितिरुप प्रैत्पूर्व्यं युगम् ।
प्रजायै मृत्यवे त्वत्पुनर्मार्ताण्डमाभरत् ॥ ९ ॥ २ ॥

सप्तऽभिः । पुत्रैः । अदितिः । उप । प्र । ऐत् । पूर्व्यम् । युगम् ।
प्रऽजायै । मृत्यवे । त्वत् । पुनः । मार्ताण्डम् । आ ।
अभरत् ॥ ९ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रोक्तएवार्थः पुनरत्रोच्यते सप्तभिर्मार्ताण्डव्यतिरिक्तैर्मित्रादिभिरदितिः पूर्व्यं पुराणमुत्तमं युगं उपप्रैत् उपगता अथ प्रजायै प्राणिनामुत्पत्तये मृत्यवे तेषां मरणाय मार्ताण्डं मृतादण्डाज्जातं मार्ताण्डनामानं सूर्यं पुनराभरदाहरत् द्युलोके अधारयत प्राणिमरणजननादीनां सूर्योदयास्तमयायत्तता स्फुटा । तस्यै व्युद्धमाण्डमजायतेत्यादिब्राह्मणं ॥ ९ ॥

९. उत्तम युग में सात पुत्रों को लेकर अदिति चली गईं और जन्म तथा मृत्यु के लिए सूर्य को आकाश में रख दिया ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

जनिष्ठाइत्येकादशर्चं पंचमं सूक्तं शक्तिपुत्रस्य गौरिवीतिरार्षं मारुतं त्रैष्टुभं । तथाचानुक्रान्तं—जनिष्ठाएकादश गौरिवीतिरिति । अग्निष्टोमे मरुत्वतीये शस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानं सूत्रितंच—जनिष्ठाउग्रइत्येकभूयसीः शस्त्वा मरुत्वतीयां निविदं दध्यादिति । सौमिकचातुर्मास्येषु वैश्वदेवेप्येतन्मरुत्वतीयं निविद्धानं । सूत्रितंच—जनिष्ठाउग्रउग्रोजज्ञइति माध्यन्दिनइति । महाव्रतेपि निष्केवल्ये एतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—जनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायेति निविद्धानमिति ।

तत्र प्रथमा—

जनिष्ठाउग्रः सहसे तुराय मन्द्रओजिष्ठो बहुलाभिमानः ।
अवर्धन्निन्द्रं मरुतश्चिदत्र माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥ १ ॥

जनिष्ठाः । उग्रः । सहसे । तुराय । मन्द्रः । ओजिष्ठः ।
बहुलऽअभिमानः । अवर्धन् । इन्द्रम् । मरुतः । चित् ।
अत्र । माता । यत् । वीरम् । दधनत् । धनिष्ठा ॥ १ ॥

---

१ तै० सं० ६. ५. ६ ।

हे इन्द्र सहसे बलाय तुराय शत्रूणां हिंसनाय त्वं उग्रउद्‌गूर्णबलोजनिष्ठाः अजायथाः । कीदृशस्त्वं मन्द्रः स्तुत्यः ओजिष्ठः ओजः शारीरबलं अतिशयेन तद्वान् बहुलाभिमानः भूरिष्ठाभिमानी ईदृशं महानुभावं इन्द्रं अत्र वृत्रवधे मरुतश्चित् मरुतोप्यवर्धन् स्तुत्या साहाय्येन वा वर्धितवन्तः यद्यदा धनिष्ठाधारयित्री इन्द्रमाता वीरं दधनत् अधारयत् ॥ १ ॥

१. इन्द्र, जिस समय गर्भ-धारयित्री इन्द्र-माता ने इन्द्र को जन्म दिया, उस समय मरुतों ने महानुभाव इन्द्र को यह कहकर प्रशंसित किया कि, तुम बल और शत्रु-विनाश के लिए जन्मे हो; तुम वीर, स्तुत्य, ओजस्वी और अतीव अभिमानी हो।

द्रुहोनिषत्तापृशनीचिदेवैःपुरूशंसेनवावृधुष्टइन्द्रम् ।
अभीवृतेवतामहापदेनध्वान्तात्प्रपित्वादुदरन्तगर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहः । निऽसत्ता । पृशनी । चित् । एवैः । पुरु । शंसेन । ववृधुः ।
ते । इन्द्रम् । अभिवृताऽइव । ता । महाऽपदेन ।
ध्वान्तात् । प्रऽपित्वात् । उत् । अरन्त । गर्भाः ॥ २ ॥

द्रुहोद्रोग्धुरिन्द्रस्य पृशनी चित् सेनापि निषत्ता तत्सन्निधौनिषण्णाभूत् एवैर्गन्तृभिर्मरुद्भिः सहितमिन्द्रं निषण्णेति संबन्धः तेपि मरुतः पुरुप्रभूतेन शंसेन स्तोत्रेण इन्द्रं ववृधुरवर्धन्त वृत्रं जिघांसन्तं अथ महापदेन महता व्रजेन अभीवृतेव परिवृतानीव गवादीनि तानि यथा आवरणापगमे निर्गच्छन्ति तद्वत्ता तान्युदकानि ध्वान्तादन्धकाररूपात् प्रपित्वात् आसन्नात् पापाद्वृत्राद्गर्भाः गर्भभूतान्युदकानि उदरन्तउदगच्छन् ॥ २ ॥

२. गमनशील मरुतों के साथ द्रोहक इन्द्र के पास सेना बैठी हुई है। मरुतों ने प्रचुर स्तोत्र के साथ इन्द्र को वर्द्धित किया। जैसे गायें विशाल गोष्ठ के बीच आच्छादित रहती हैं और आच्छादन के दूर होते ही बाहर निकलती हैं, वैसे गर्भ अर्थात् वृष्टि-जल व्यापक अन्धकार के बीच से बाहर निकला।

ऋष्वातेपादाप्रयज्जिगास्यवर्धन्वाजाउतयेचिदत्र ।
त्वमिन्द्रसालावृकान्त्सहस्रमासन्दधिषेअश्विनावर्वृत्याः ॥ ३ ॥

ऋष्वा । ते । पादा । प्र । यत् । जिगासि । अवर्धन् । वाजाः ।
उत । ये । चित् । अत्र । त्वम् । इन्द्र । सालावृकान् । सहस्रम् ।
आसन् । दधिषे । अश्विना । आ । ववृत्याः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ते पादौ ऋष्वा महान्तौ तादृशस्त्वं यद्यदा जिगासि गच्छसि तदानीं वाजाऋभवः अवर्धन् अवर्धयन्। उतापिच येचिद् ये केचन देवाः सन्ति ते अपि अवर्धयन् हे इन्द्र त्वं सहस्रं सालावृकान् आसन् आस्ये दधिषेधारयसि तदानीमश्विना अश्विनावपि आववृत्याः आवर्तयेः॥ ३॥

३. इन्द्र, तुम्हारे चरण महान् हैं। जिस समय तुम जाते हो, उस समय ऋभु लोग वर्द्धित होते हैं। जो देवता हैं, वो सब वर्द्धित होते हैं। इन्द्र तुम एक सहस्र वृक को मुख में धारण करते हो। अश्विद्वय को फिरा सकते हो।

स॒म॒नातूर्णि॒रुप॑यासि॒य॒ज्ञमानास॑त्यास॒ख्याय॑वक्षि।
व॒साव्या॑मिन्द्रधारयः॒सह॒स्राश्विना॑शूरददतु॒र्म॒घानि॑॥ ४॥

स॒म॒ना। तूर्णिः। उप॑। या॒सि॒। य॒ज्ञम्। आ। नास॑त्या।
स॒ख्याय॑। व॒क्षि॒। व॒साव्या॑म्। इ॒न्द्र॒। धा॒र॒यः॒। स॒हस्रा॑।
अ॒श्विना॑। शू॒र॒। द॒द॒तुः। म॒घानि॑॥ ४॥

हे इन्द्र समना संग्रामे तूर्णिः त्वरमाणोपि यज्ञमुपयासि उपगच्छसि तदानीं नासत्या अश्विनौ सख्याय वक्षि वहसि हे इन्द्र वसाव्यां वसुसमूहं सहस्रा सहस्रां बहुसंख्यां धारयः धारयसि अस्माकमर्थाय हे शूर अश्विना अश्विनावपि तवानुचरौ मघानि धनानि ददतुः अस्मभ्यं प्रयच्छतः॥ ४॥

४. इन्द्र युद्ध की शीघ्रता होने पर भी तुम यज्ञ में जाते हो। उस समय तुम अश्विद्वय के साथ मैत्री करते हो। हमारे लिए तुम सहस्र धनों को धारण करते हो। अश्विद्वय भी हमें धन देते हैं।

अथ पंचमी—

मन्द॑मानऋ॒तादधि॒प्र॒जायै॒सखि॑भि॒रिन्द्र॑इषि॒रेभि॒रर्थ॑म्।
आभि॒र्हि॒मा॒याउप॒दस्यु॒मागा॒न्मिहः॒प्रत॒म्रा॒अ॑वप॒त्तमां॑सि॥५॥३॥

मन्द॑मानः। ऋ॒तात्। अधि॑। प्र॒ऽजायै॑। सखि॑ऽभिः। इन्द्रः॑।
इ॒षि॒रेभिः॑। अर्थ॑म्। आ। आ॒भिः॒। हि। मा॒याः। उप॑। दस्यु॑म्।
आ। अगा॑त्। मिहः॑। प्र। त॒म्राः। अ॒व॒प॒त्। तमां॑सि॥ ५॥ ३॥

इन्द्रः ऋतात् यज्ञात् अधि इषिरेभिः गमनशीलैः सखिभिर्मरुद्भिः सहमन्दमानोमाद्यन् प्रजायै यजमानायार्थं धनं प्रयच्छति सचेन्द्रः आभिः प्रजाभिः निमित्तभूताभिः मायाः दस्युसंबन्धिनीर्विनाशयितुं दस्युमुपागात् सइन्द्रः तन्वाः अवर्षणेन ग्लापयित्रीर्महीवृष्टीः प्रावपत् तमांसि च प्रावपत् व्यनाशयदित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. यज्ञ में आह्लावित होकर इन्द्र गतिशील मरुतों के साथ यजमान को धन देते हैं। इन्द्र ने यजमान के लिए दस्यु की माया को विनष्ट किया उन्होंने वृष्टि बरसाई और अन्धकार को विनष्ट किया।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेतृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

सनामानाचिद्ध्वसयोन्यस्माअवाहन्निन्द्रउषसोयथानः ।
ऋष्वैरगच्छःसखिभिर्निकामैःसाकंप्रतिष्ठाहृद्याजघन्थ ॥ ६ ॥

सऽनामाना । चित् । ध्वसयः । नि । अस्मै । अव । अहन् । इन्द्रः । उषसः । यथा । अनः । ऋष्वैः । अगच्छः । सखिऽभिः । निऽकामैः । साकम् । प्रतिऽस्था । हृद्या । जघन्थ ॥ ६ ॥

अयमिन्द्रोवृत्रं हन्तुं सनामानाचित् समाननामानौ निध्वसयः न्यगमयत् अथेन्द्रस्त्वं वृत्रमवाहन् अवहतवान् यथोषसोऽनः शकटमवनाशितवान् तद्वत् । अथप्रत्यक्षेणोच्यते हे इन्द्र त्वं ऋष्वैर्दीप्तैर्महद्भिर्वा निकामैः नितरां वृत्रवधं कामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः साकं वृत्रं हन्तुं अगच्छः आगत्य च प्रतिष्ठा प्रतिष्ठानानि शरीराणि हृद्या हृद्यानि रमणीयानि जघन्थ हतवानसि हन्तेस्थलि उपदेशेत्वतइतीट्प्रतिषेधः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र सब शत्रुओं को समान रूप से नष्ट करते हैं। जैसे इन्होंने उषा के शकट को नष्ट किया, वैसे ही शत्रु को विध्वस्त किया। दीप्त, महान्, वृत्र-वधाभिलाषी और मित्र मरुतों के इन्द्र वृत्र-वध के लिए गये। इन्द्र, शत्रुओं के सुन्दर-सुन्दर शरीरों को तुमने विध्वस्त किया।

त्वंजघन्थनमुचिंमखस्युंदासंकृण्वानऋषयेविमायम् ।
त्वंचकर्थमनवेस्योनान्पथोदेवत्राञ्जसेवयानान् ॥ ७ ॥

त्वम् । जघन्थ । नमुचिम् । मखस्युम् । दासम् । कृण्वानः । ऋषये । विऽमायम् । त्वम् । चकर्थ । मनवे । स्योनान् । पथः । देवऽत्रा । अञ्जसाऽइव । यानान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं नमुचिं एतत्संज्ञकमसुरं जघन्थ हतवानसि कीदृशं मखस्युं ऋषेर्यज्ञं विघातुमिच्छन्तं यद्वा त्वदीयं धनमिच्छन्तं किं कुर्वन् दासं उपक्षपयितारं नमुचिमसुरं ऋषये मनवे विमायं विगतमायं कृण्वानः कुर्वन्। किंच त्वं देवत्रा देवेषु मध्ये मनवे ऋषये सामान्येन मनुष्यायवा पथोमार्गान् स्योनान् चकर्थ कृतवानसि अथवा देवत्रा देवेषु मध्ये गन्तव्यान् मार्गानिति वा संबन्धः स्योनान् चकर्थेत्युक्तमेव विवृणोति अञ्जसेवयानानिति इवेत्येवकारार्थे अञ्जसैव अकुटिलेनैव यानान् गन्तॄन् मार्गान् अकरोः अथवा मार्गेणाकुटिलेनैव गन्तॄन् चकर्थ यथा लोके शीघ्रं गतोमार्गइति मार्गस्य गन्तृत्वोपचारः तद्वदत्रापि यातृत्वं द्रष्टव्यं ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम्हारा धन चाहनेवाले नमुचि को तुमने मार दिया। विघातक नमुचि नामक असुर को, मनु (ऋषि) के पास, तुमने माया-शून्य कर दिया। देवों के बीच मनु (सामान्यतया मनुष्य-मात्र) के लिए तुमने पथ प्रस्तुत कर दिये हैं। वे पथ देव-लोक में जाने के लिए सरल हैं।

त्वमेतानिपप्रिषेविनामेशानइन्द्रदधिषेगभस्तौ ।
अनुंत्वादेवाःशवसामदन्त्युपरिंबुध्नान्वनिनंश्चकर्थ ॥ ८ ॥

त्वम् । एतानि । पप्रिषे । वि । नाम । ईशानः । इन्द्र ।
दधिषे । गभस्तौ । अनु । त्वा । देवाः । शवसा ।
मदन्ति । उपरिंऽबुध्नान् । वनिनः । चकर्थ ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं एतानि नाम नामानि नामकान्युदकानि विपप्रिषे विपूरयसि हे इन्द्र ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं गभस्तौ हस्ते दधिषे धारयसि वज्रं धनं वा। किंच त्वा त्वां शवसा बलेनोपेतं देवाः सर्वे अनुमदन्ति अनुष्टुवन्ति सर्वं वनिनउदकवतोमेघान् रश्मीन्वा उपरिबुध्नान् उपरिमूलान् अधोमुखान् चकर्थ कृतवानसि ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम इसे (संसार को) जल वा तेज से परिपूर्ण करते हो। इन्द्र, तुम सबके स्वामी हो। तुम हाथ में वज्र धारण करते हो। सारे देवता बलधारी तुम्हारी स्तुति करते हैं। तुमने मेघों का मुंह नीचे कर दिया है।

अथ नवमी—

चक्रंयदस्याप्स्वानिषंत्तमुतोतदंस्मैमध्विच्चंच्छद्यात् ।
पृथिव्यामतिंषितंयदूधःपयोगोष्वदंधाओषंधीषु ॥ ९ ॥

चक्रम् । यत् । अस्य । अप्ऽसु । आ । निऽसत्तम् । उतो इति । तत् ।
अस्मै । मधु । इत् । चच्छद्यात् । पृथिव्याम् । अतिऽसितम् ।
यत् । ऊधः । पयः । गोषु । अदधाः । ओषधीषु ॥ ९ ॥

परामासितेहननार्थं उतोचिद् अपिवा अस्माइन्द्राय मध्वितद् उदकमपि चच्छद्याद् पृथिव्यामतिषितंविमुक्तंयदधर्मस्थिउदकमस्तिननापोगोष्ठादिषुवादधाइति ॥ ९ ॥

९. जल के बीच इन्द्र का चक्र स्थापित है। वह इन्द्र के लिए मधु का छेदन कर दें। इन्द्र, तुमने तृण-लता आदि में जो दूध वा जल रक्खा है, वह गायों के स्तन से अतीव शुभ्र मूर्ति में निकलता है।

अश्वादियायेतियद्वदन्त्योजसोजातमुतमन्यएनम् ।
मन्योरियायहर्म्येषुतस्थौयतःप्रजज्ञइन्द्रोअस्यवेद ॥ १० ॥

अश्वात् । इयाय । इति । यत् । वदन्ति । ओजसः । जातम् ।
उत । मन्ये । एनम् । मन्योः । इयाय । हर्म्येषु । तस्थौ ।
यतः । प्रऽजज्ञे । इन्द्रः । अस्य । वेद ॥ १० ॥

इन्द्रसामर्थ्यं दृष्ट्वा केचिदेनमश्वादादित्यादियाय उदितवानिति वदन्ति यद्यपि उत तथाप्यहमेनमोजसोबलाज्जातं मन्ये जानामि अस्य तेजस्वित्वं दृष्ट्वा सूर्यादुत्पन्नइति तेषां मतिः अहं त्वोजःपदार्थाज्जातइति मन्ये यतोयं वृत्रादीन् हतवान् इति अथवायं मन्योः क्रोधादियाय उदितवान् अतोहर्म्येषु शत्रुसंबन्धिषु युद्धेषु हर्म्येष्वेव वा तस्थौ तिष्ठति यतोयं प्रजज्ञे उत्पन्नइतीन्द्रएवास्य स्वस्येत्यर्थः सामर्थ्यं वेद जानाति नह्यन्योज्ञातुमीष्टे ॥ १० ॥

१०. कुछ लोग कहते हैं कि, इन्द्र की उत्पत्ति अश्व वा आदित्य से हुई है। परन्तु मैं जानता हूँ कि, इन्द्र की उत्पत्ति बल से हुई है। इन्द्र क्रोध से उत्पन्न होकर शत्रुओं की अट्टालिकाओं के ऊपर चढ़ गये। इन्द्र कहाँ से उत्पन्न हुए हैं, यह बात वही जानते हैं।

वयःसुपर्णाउपसेदुरिन्द्रंप्रियमेधाऋषयोनाधमानाः ।
अपध्वान्तमूर्णुहिपूर्धिचक्षुर्मुमुग्ध्य१स्मान्निधयेवबद्धान् ॥ ११ ॥ ४ ॥

वयः । सुऽपर्णाः । उप । सेदुः । इन्द्रम् । प्रियऽमेधाः । ऋषयः ।
नाधमानाः । अप । ध्वान्तम् । ऊर्णुहि । पूर्धि । चक्षुः ।
मुमुग्धि । अस्मान् । निधयाऽइव । बद्धान् ॥ ११ ॥ ४ ॥

वयोगन्तारः सुपर्णाः सुपतनाआदित्यरश्मयइन्द्रमुपसेदुरुपसन्नाअभवन् । कीदृशाः प्रियमेधाः प्रिययज्ञाः ऋषयोद्रष्टारः नाधमानाः यज्ञं याचमानाः याचनप्रकारउच्यते हे इन्द्र ध्वान्तमन्धकारमपोर्णुहि परिहर पूर्धि पूरयच चक्षुस्तेजः मुमुग्धि मोचय चास्मान् निधयेव बद्धान् निधा पाश्या भवति पाश्या पाशसमूहः पाशसमूहेन बद्धान् यथा मुंचन्ति तद्वत् अत्रवयोविर्बहुवचनमित्यादिकं निरुक्तंद्रष्टव्यं ॥ ११ ॥

११. गमनशील और भली भाँति गिरनेवाली आदित्य किरणें इन्द्र के पास गई—यज्ञाभिलाषी ऋषि ही पक्षी हैं, जिनकी प्रार्थना इन्द्र से थी। इन्द्र, अन्धकार को दूर करो, नेत्र को आलोक से भर दो। हम पाश से बद्ध हैं, हमें उससे छुड़ाओ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्थोवर्गः ॥ ४॥

वसूनामिति षळृचं षष्ठंसूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत् । वसूनां षळित्यनुक्रान्तं । गतोविनियोगः ।

वसूनांवाचर्कृषइयक्षन्धियावायज्ञैर्वारोदस्योः ।
अर्वन्तोवायेरयिमन्तःसातौवनुंवायेसुश्रुणंसुश्रुतोधुः ॥ १ ॥

वसूनाम् । वा । चर्कृषे । इयक्षन् । धिया । वा । यज्ञैः ।
वा । रोदस्योः । अर्वन्तः । वा । ये । रयिऽमन्तः । सातौ ।
वनुम् । वा । ये । सुऽश्रुणम् । सुऽश्रुतः । धुरितिधुः ॥ १ ॥

इयक्षन् धनानि दातुमिच्छन् इन्द्रोवसूनां धनानां लाभाय वा चर्कृषे अपकृष्यते धियावा धीः कर्म धार्यमाणत्वात् युद्धादिकर्मणा वा निमित्तेनापकृष्यते यज्ञैर्वा निमित्तभूतैः कृष्यते कैरिति उच्यते रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः संबन्धिभिर्देवैः मनुष्यैश्चेत्यर्थः सातौ संग्रामे जेतव्ये सति ये अर्वतोगच्छन्तोरयिमन्तोभवन्ति तैरप्याकृष्यते ये वनुं वा हिंसां वा सुश्रुणं सुप्रसिद्धां अत्यन्तदुर्जयविषयां सुश्रुतः सुश्रवसः प्रसिद्धाः कुर्वन्ति तैरपीन्द्रआकृष्यते इति ॥ १ ॥

१. धनवान के लिए इन्द्र यज्ञ के द्वारा आकृष्ट किये जाते हैं। वे देवों और मनुष्यों के द्वारा आकृष्ट होते हैं। युद्ध में धन का उपार्जन करनेवाले घोड़े उन्हें आकृष्ट कर रहे हैं। जो यशस्वी व्यक्ति शत्रु-संहार करते हैं, वे इन्द्र को आकृष्ट कर रहे हैं।

हवएषामसुरोनक्षतद्यांश्रवस्यतामनसानिंसतक्षाम् ।
चक्षाणायत्रसुवितायदेवाद्यौर्नवारेभिःकृणवन्तस्वैः ॥ २ ॥

---

१ नि० ४ । ३ ।

हवः । एषाम् । असुरः । नक्षत । द्याम् । श्रवस्यता । मनसा ।
निंसत । क्षाम् । चक्षाणाः । यत्र । सुवितायं । देवाः ।
द्यौः । न । वारेभिः । कृणवन्त । स्वैः ॥ २ ॥

एषामनुष्ठातॄणामंगिरसां हवआह्वानशब्दः असुरइन्द्रस्य प्रेरकोद्यां दिवं नक्षत व्यामोत् तत्रत्याइन्द्रसंबन्धिनोदेवाः श्रवस्यता अन्नमिच्छता मनसा क्षां पृथिवीं नींसत प्रापुवन्तः यत्र यस्यां पृथिव्यां चक्षाणाः पणिभिरपहृतागाः पश्यन्तोदेवाः सुविताय सुष्ठु हिताय स्वात्मनोऽभ्यु दयाय द्यौ नं आदित्यइव वारिभिः वरणीयैः स्वैस्तेजोभिः कृणवन्त प्रकाशमकुर्वन् गवां प्रदा मायान्धकारमपनेतुमिति शेषः । अथवा एषां यज्विनामपहृतानां गवां हवः असुरः इन्द्रस्य प्रेर यिता सन् नक्षत इन्द्रप्रेरिताअंगिरसः श्रवस्यता अन्नं कीर्तिं वा इच्छता मनसा क्षां भूमिं निं सत अनुष्ठातॄणां गाः प्रदर्शयितुमित्यर्थः । इतरत्समानं ॥ २ ॥

२. अंगिरा लोगों के आह्वान-निनाद ने आकाश को पूर्ण कर दिया। इन्द्र को और अन्न को चाहनेवाले देवों ने अनुष्ठाताओं को गायें दिखाने के लिए पृथिवी को प्राप्त किया। पृथिवी पर पणियों के द्वारा अपहृत गायों को देखते हुए देवों ने अपने हित के लिए, आकाश में आदित्य के समान, अपने तेज से प्रकाश किया।

इयमेषाममृतानांगीःसर्वतातायेकृपणन्तरत्नम् ।
धियंचयज्ञंचसाधन्तस्तेनोधान्तुवसव्यमसामि ॥ ३ ॥

इयम् । एषाम् । अमृतानाम् । गीः । सर्वऽताता । ये ।
कृपणन्त । रत्नम् । धियम् । च । यज्ञम् । च । साधन्तः ।
ते । नः । धान्तु । वसव्यम् । असामि ॥ ३ ॥

इयमेषाममृतानां मरणरहितानां देवानां गीः स्तुतिः क्रियते इति शेषः ये देवाः सर्वताता सर्वतातौ यज्ञे कृपणन्त प्रयच्छन्ति याच्यन्ते वा रत्नं रमणीयं धनं धियं चास्मदीयां स्तुतिं य ज्ञं च साधन्तः साधयन्तस्तेनोऽस्मभ्यं वसव्यं वसुसमूहं असामि अनल्पं असाधारणं वा धान्तु प्रयच्छन्तु ॥ ३ ॥

३. यह अमर देवों की स्तुति की जाती है। वे यज्ञ में नाना उत्तमोत्तम वस्तुएं देते हैं। वे हमारी स्तुति और यज्ञ को सिद्ध करते हुए असाधारण धन दें।

आतत्तइन्द्रायवःपनन्ताभियऊर्वंगोमन्तंतितृत्सान् ।
सकृत्स्वंयेपुरुपुत्रांमहींसहस्रधारांबृहतींदुदुक्षन् ॥ ४ ॥

आ। तत्। ते। इन्द्र। आयवः। पनन्त। अभि। ये। ऊर्वम्। गोऽमन्तम्। तितृत्सान्। सकृत्ऽस्वम्। ये। पुरुऽपुत्राम्। महीम्। सहस्रऽधाराम्। बृहतीम्। दुधुक्षन्॥ ४॥

हे इन्द्र ते तव आयवोमनुष्याअंगिरसस्तत्तदा आपनन्त आ सर्वतः पनन्त स्तुयन्तेंगिरसोगोमन्तमूर्वं संघं पणिभिरपहृतं मार्गं तितृत्सान् हिंसितुमैच्छन् तृदेर्हिंसार्थस्य सन्नन्तस्य लेट्याडागमः यद्योगादनिघातः अभ्यस्तस्वरः। येचांगिरसः सकृत्स्वं या सकृत् सूते सा सकृत्सूः तां सकृत्प्रजातां पुरुपुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुलकामानामुत्पादयित्रीं बृहतीं विस्तृतां महीं भूमिं यद्वा पुरुत्रां बह्वोषधिवनस्पतिरूपपुत्रां सहस्रधारां बहुकामवर्षित्रीं महीं महतीं पूज्यां वा बृहतीं परिमाणरहितां दिवं दुधुक्षन् दुदुहुः ते पनन्तेति संबन्धः सकृद्धयौरजायतेत्यायुक्तं॥ ४॥

४. इन्द्र, जो लोग शत्रुओं से गोधन ले लेना चाहते हैं, वे तुम्हारी ही स्तुति करते हैं। यह विशाल पृथिवी एक बार उत्पन्न हुई है; परन्तु अनेक सन्तानें (शस्य आदि) उत्पन्न करती हैं। ये सहस्र धाराओं में सम्पत्ति-रूप दुग्ध का दान करती हैं। जो लोग इस पृथ्वी-धेनु को दूहना चाहते हैं, वे भी इन्द्र की ही स्तुति करते हैं।

शचीवइन्द्रमवसेकृणुध्वमनानतंदमयन्तंपृतन्यून्।
ऋभुक्षणंमघवानंसुवृक्तिंभर्तायोवज्रंनर्यंपुरुक्षुः॥ ५॥

शचीऽवः। इन्द्रम्। अवसे। कृणुध्वम्। अनानतम्। दमयन्तम्। पृतन्यून्। ऋभुक्षणम्। मघऽवानम्। सुऽवृक्तिम्। भर्ता। यः। वज्रम्। नर्यम्। पुरुऽक्षुः॥ ५॥

हे शचीवः कर्मवन्तोयजमानाः व्यत्ययेनैकवचनं इन्द्रं देवमवसे रक्षणाय कृणुध्वं कुरुध्वं कीदृशमिन्द्रं अनानतं कदाचिदपि परेषामनवनतं पृतन्यून् पृतनाइच्छतः शत्रून् दमयन्तं वशं प्रापयन्तं ऋभुक्षणं महान्तं मघवानं धनवन्तं सुवृक्तिं सुष्टुतिं यः पुरुक्षुः बहुशब्दइन्द्रोनर्यं नरेभ्योहितं असुरविघातकत्वात् तादृशं वज्रं भर्ता बिभर्ति तमिन्द्रमवसे कृणुध्वमिति॥ ५॥

५. कर्मनिष्ठ पुरोहितो, कभी भी अवनत न होनेवाले, शत्रुओं का दहन करनेवाले, महान् धनी, सुन्दर स्तुतिवाले और मनुष्य-हित के लिए वज्र धारण करनेवाले इन्द्र की शरण में रक्षा के लिए जाओ।

निष्केवल्ये यद्वावानेत्येषा धाय्या। सूत्रितंच—यद्वावानेति धाय्या पिबासुतस्यरसिनइविसाममगाश्इति। महाव्रतेप्येषा तथैवपंचमारण्यकेसूत्रितं—यद्वावानेतिधाय्या सूददोहाइति।

---

१ ऋ० सं० ४. ८. ४।

सैषा षष्ठी—

यद्वावानंपुरुतमंपुराषाळावृत्रहेन्द्रोनामान्यप्राः ।
अचेतिप्रासहस्पतिस्तुविष्मान्यदीमुश्मसिकर्तवेकरत्तत् ॥६॥५॥

यत् । ववान॑ । पुरुऽतम॑म् । पुराषाट् । आ । वृत्रऽहा । इन्द्र॑ः । नामा॑नि ।
अप्राः । अचे॑ति । प्रऽसह॑ः । पति॑ः । तुवि॑ष्मान् । यत् ।
ईम् । उश्मसि॑ । कर्त॑वे । कर॑त् । तत् ॥ ६ ॥ ५ ॥

यद्यदा पुरुतमं अत्यन्तप्रवृद्धतमं वृत्रं ववान हन्ति पुराषाट् शत्रुपुराणामभिभवितेन्द्रः तदानीं आ अनन्तरमेव वृत्रहेन्द्रोनामान्युदकानि अप्राः पूरयति व्यत्ययेन मध्यमः सोयमिन्द्रः प्रासहः शत्रूणां प्रकर्षेणाभिभविता पतिः सर्वस्य स्वामी तुविष्मान् तुवीति बहुनाम तत्सामर्थ्याद्धनं परिगृह्यते बहुधनइत्यर्थः ईदृशः सन् अचेति सर्वैः प्रज्ञातः समहानिन्द्रोयदीं यदेतत्कर्म उश्मसि वयं कामयामहे तत्करत् करोत्येव इदं भवत्विदं भवत्विति यत् कामयामहे तत्तदानीमेव करोत्येव नोदास्तइत्यर्थः । सैवदेव प्रत्यपद्यत यद्वावानपुरुतमंपुराषाळित्यादिकं ब्राह्मणमत्रद्रष्टव्यं ॥ ६ ॥

६. शत्रु-पुरी ध्वंसक इन्द्र ने जिस समय अत्यन्त प्रवृद्ध शत्रु का संहार किया, उस समय वृत्रघ्न होकर उन्होंने जल से पृथिवी को पूर्ण किया। उस समय सबने समझा कि, इन्द्र अत्यन्त बली और क्षमताशाली हैं। हम जो कुछ चाहते हैं, इन्द्र सबको पूर्ण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

प्रसुवइति नवर्चं सप्तमं सूक्तं प्रियमेधपुत्रस्य सिन्धुक्षितआर्षं जागतं नदीदेवताकं । तथाचानुक्रान्तं—प्रसु नव सिन्धुक्षित् प्रैयमेधोनदीस्तुतिर्जागतं त्विति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रसुवंआपोमहिमानमुत्तमंकारुर्वोचातिसदनेविवस्वतः ।
प्रसप्तसप्तत्रेधाहिचक्रमुःप्रसृत्वरीणामतिसिन्धुरोजसा ॥ १ ॥

प्र । सु । वः । आपः । महिमान॑म् । उत्ऽत॒मम् । कारुः । वोचाति ।
सद॑ने । विवस्व॑तः । प्र । सप्तऽस॑प्त । त्रेधा । हि । चक्रमुः ।
प्र । सृत्व॑रीणाम् । अति॑ । सिन्धुः । ओज॑सा ॥ १ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ३. २२ ।

हे आपोवोयुष्माकं महिमानं महत्त्वं स्तोत्रं उत्तमं उत्कृष्टतमं कारुः स्तोतासिन्धुक्षिदहं विवस्वतः परिचरणवतोयजमानस्य सदने यज्ञगृहे सु सुष्ठु प्रवोचाति प्रब्रवीमि तानद्यः सप्त सप्तभूत्वा त्रेधा पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवि चेति त्रेधा त्रिप्रकारं चक्रमुः प्रावहन् सृत्वरीणां आसां मध्ये सिन्धुरेतन्नामिका नदी ओजसा स्वबलेन अति सर्वाअपि नदीरतिक्रम्य प्रवहती ति शेषः ॥१ ॥

१. जल, सेवक यजमान के गृह में तुम्हारी उत्तम महिमा को में कहा करता हूँ। नदियाँ, सात-सात करके तीन प्रकार (पृथिवी, आकाश और द्युलोक) से चलीं। सबसे अधिक बहनेवाली सिन्धु ही है।

प्रतेरदद्वरुणोयातवेपथःसिन्धोयद्वाजाँअभ्यद्रवस्त्वम्।
भूम्याअधिप्रवतायासिसानुनायदेषामग्रंजगतामिरज्यसि ॥२॥

प्र। ते। अरदत्। वरुणः। यातवे। पथः। सिन्धो इति। यत्।
वाजान्। अभि। अद्रवः। त्वम्। भूम्याः। अधि। प्रऽवता।
यासि। सानुना। यत्। एषाम्। अग्रम्। जगताम्। इरज्यसि ॥ २ ॥

हे सिन्धो देवि ते तव यातवे गमनाय वरुणोदेवः पथोमार्गान् प्रारदत् प्राचीनं व्यलिखत् साहि प्राक् प्रवहति अथवा प्रकृष्टं इतरनदीभ्योप्यत्यन्तं विस्तृतं व्यदारयत् यद्यस्मात् हे सिन्धो वाजानन्नान्यभि अभिलक्ष्य त्वमभ्यद्रवः अभ्यगच्छः। किंच त्वं भूम्याअधि उपरि सानुना समुच्छ्रितेन प्रवता मार्गेण यासिगच्छसि सिन्धुः खलु पर्वतान् विभिद्य गता यद्येन समुच्छ्रितेनमार्गेण गच्छन्ती त्वमेषां सर्वेषां जगतां जंगमानां प्राणिनामग्रं प्रत्यक्षं इरज्यसि ईशिषे॥२॥

२. सिन्धु, जिस समय तुम शस्यशाली प्रदेश की ओर चली, उस समय वरुण ने तुम्हारे गमन के लिए विस्तृत पथ बना दिया। तुम भूमि के ऊपर उत्तम मार्ग से जाती हो। तुम सब नदियों के ऊपर विराजमान हो।

दिविस्वनोयततेभूम्योपर्यनन्तंशुष्ममुदियर्तिभानुना।
अभ्रादिवप्रस्तनयन्तिवृष्टयःसिन्धुर्यदेतिवृषभोनरोरुवत् ॥३॥

दिवि।। स्वनः। यतते। भूम्या। उपरि। अनन्तम्। शुष्मम्।
उत्। इयर्ति। भानुना। अभ्रात्ऽइव। प्र। स्तनयन्ति।
वृष्टयः। सिन्धुः। यत्। एति। वृषभः। न। रोरुवत् ॥ ३ ॥

भूम्योपरि भूमेरुपरि प्रवर्तमानः स्वनोदिवि यतते गच्छति दिवं व्याप्नोति सेयं सिन्धुरनन्तं अपर्यन्तं शुष्मं वेगं भानुना दीप्तेनोर्मिणा उदियर्ति उद्गमयति अभ्रादिव अन्तरिक्षाद्यथा वृष्टयः प्रस्तनयन्ति तद्वद् अस्याः शब्दाः प्रादुर्भवन्ति यद्यदा सिन्धुरियं रोरुवद् भृशं शब्दयन् वृषभोन वृषभइवेति गच्छति तदैवं भवति ॥ ३ ॥

३. पृथिवी से सिन्धु का शब्द उठकर आकाश को घहरा देता है। यह महावेग और दीप्त लहरों के साथ जाती है। जिस समय सिन्धु वृषभ के समान प्रबल शब्द करती हुई आती है, उस समय विदित होता है कि, आकाश (वा मेघ) से घोर गर्जन-सर्जन के साथ वृष्टि हो रही है।

अभित्वासिन्धोशिशुमिन्नमातरोवाश्रा अर्षन्तिपयसेवधेनवः।
राजेवयुध्वानयसित्वमित्सिचौयदासामग्रंप्रवतामिनक्षसि ॥ ४ ॥

अभि। त्वा। सिन्धो इति। शिशुम्। इत्। न। मातरः। वाश्राः।
अर्षन्ति। पयसाऽइव। धेनवः। राजाऽइव। युध्वा। नयसि।
त्वम्। इत्। सिचौ। यत्। आसाम्। अग्रम्। प्रऽवताम्। इनक्षसि॥४॥

हे सिन्धो त्वा त्वां शिशुमिन्न मातरः मातरः पुत्रमिव वाश्राः शब्दयन्त्यइतरानद्यः अभ्यर्षन्ति अभिगच्छन्ति पयसेवधेनवः पयसा युक्तानवप्रसूतिकागावइव। किंच युध्वा युद्धकृद्राजेव त्वमित् त्वमेव सिचौ सिच्यमानौ भटौ नयसि यद्यदा आसां प्रवतां त्वया सहगच्छंतीनामग्रं अग्रे इनक्षसि व्याप्नोषि सर्वासां पुरतोगच्छसि ॥ ४ ॥

४. जैसे शिशु के पास माता जाती है और दुग्धवती गायें बछड़े के पास जाती हैं, वैसे ही शब्द करती हुई अन्य नदियाँ सिन्धु के पास जाती हैं। जैसे युद्ध-कर्त्ता राजा सेना ले जाता है, वैसे ही तुम अपनी सहगामिनी दो नदियों को लेकर आगे-आगे जाती हो।

इमंमेगङ्गेयमुनेसरस्वतिशुतुद्रिस्तोमंसचतापरुष्ण्या।
असिक्न्यामरुद्वृधेवितस्तयार्जीकीयेशृणुह्यासुषोमया ॥ ५ ॥६॥

इमम्। मे। गङ्गे। यमुने। सरस्वति। शुतुद्रि। स्तोमम्। सचत।
परुष्णि। आ। असिक्न्या। मरुत्ऽवृधे। वितस्तया।
आर्जीकीये। शृणुहि। आ। सुऽसोमया ॥ ५ ॥ ६ ॥

अत्र प्रधानभूताः सप्तनद्यः तदवयवभूतास्तिस्रः स्तूयन्ते हे गंगे हे यमुने हे सरस्वति हे शुतुद्रि हे परुष्णि हे असिक्न्या अवयवभूतया सहिते मरुद्वृधे वितस्तया सोमया च सहिते आर्जीकीये त्वं चैवं सप्त नद्योयूयं मे स्तोमं स्तोत्रं अस्मदीयं आसचत आसेवध्वं शृणुहि

श्रृणुत च आर्जीकीयया वितस्तया सुषोमया च सहितैः निरुक्ते उक्तं—वितस्तया चार्जीकीयआश्रृणुहि सुषोमयाचेति। अत्रगंगा गमनादित्यादिनिरुक्तंद्रष्टव्यं ॥ ५ ॥

५. हे गंगा यमुना, सरस्वती, शुतुद्री (सतलज), परुष्णी (रावी), असिक्नी (चिनाब) के साथ मरुद्वृधा (चिनाब और झेलम के बीच की या चिनाब की पश्चिमवाली मरुवर्दवन नाम की सहायक नदी), वितस्ता (झेलम), सुषोमा (सोहान) और आर्जीकीया (व्यास), तुम लोग मेरे इस स्तोत्र का भाग कर लो और सुनो।

तृष्टामयाप्रथमंयातवेसजूःसुसर्त्वारसयाश्वेत्यात्या।
त्वंसिन्धोकुभयागोमतींक्रुमुंमेहत्न्वासरथंयाभिरीयसे ॥ ६ ॥

तृष्टऽअमया। प्रथमम्। यातवे। सऽजूः। सुऽसर्त्वा। रसया।
श्वेत्या। त्या। त्वम्। सिन्धो इति। कुभया। गोऽमतीम्।
क्रुमुम्। मेहत्न्वा। सऽरथम्। याभिः। ईयसे ॥ ६ ॥

हे सिन्धो त्वं क्रुमुं क्रमणीयां गोमतीं नदीं यातवे मन्तियातुं पर्वतादवरूढा प्रथमं तृष्टामया नद्या सजूःसंगतासि पश्चात् सुसर्त्वा रसया श्वेत्यात्या कुभया मेहत्न्वा च सह संभूय याभिस्त्वं सरथं समानं रथमारुह्य ईयसे गच्छसि ॥ ६ ॥

६. सिन्धु, पहले तुम तृष्टामा (सिन्धु की पश्चिमी सहायक नदी) के साथ चली। पुनः सुसर्त्तु, रसा और श्वेत्या (ये तीनों सिन्धु की पश्चिमी सहायक नदियाँ हैं) से मिलीं। तुम क्रमु (कुर्रम) और गोमती (गोमल) को, कुभा ("काबुल" नदी) और मेहत्नू (सिन्धु की पश्चिमी सहायक नदी) से मिलाती हो। इन नदियों के साथ तुम बहती हो।

ऋजीत्येनीरुशतीमहित्वापरिज्रयांसिभरतेरजांसि।
अदब्धासिन्धुरपसामपस्तमाश्वानचित्रावपुषीवदर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीती। एनी। रुशती। महिऽत्वा। परि। ज्रयांसि। भरते।
रजांसि। अदब्धा। सिन्धुः। अपसाम्। अपःऽतमा। अश्वा। न।
चित्रा। वपुषीऽइव। दर्शता ॥ ७ ॥

ऋजीति ऋजुगामिनी एनी श्वेतवर्णा रुशती दीप्यमाना सिन्धुः ज्रयांसि वेगवन्ति रजांसि उदकानि परिभरते प्रभरति तादृशी अदब्धा अहिंसिता सिन्धुरपसां कर्मवतीनां मध्ये अपस्तमा वेगाख्यकर्मवती भवति अश्वान वडवेव चित्रा चायनीया वपुषी वपुष्मती योषिदिव दर्शता दर्शनीया भवति ॥ ७ ॥

---

१ नि० ९.२६।

७. सिन्धु नदी सरल-गामिनी, श्वेतवर्णा और प्रदीप्ता है। सिन्धु का वेगशाली जल चारों ओर जाता है। नदियों में से सबसे वेगवती सिन्धु ही है। यह घोड़ी के समान अद्भुत है और मोटी स्त्री के समान दर्शनीया है।

स्वश्वासिन्धुःसुरथासुवासाहिरण्ययीसुकृतावाजिनीवती ।
उर्णावतीयुवतिःसीलमावत्युताधिवस्तेसुभगामधुवृधम् ॥ ८॥

सुऽअश्वा । सिन्धुः । सुऽरथा । सुऽवासाः । हिरण्ययी । सुऽकृता । वाजिनीऽवती । उर्णाऽवती । युवतिः । सीलमाऽवती । उत । अधि । वस्ते । सुऽभगा । मधुऽवृधम् ॥ ८ ॥

सेयं सिन्धुः स्वश्वा शोभनाश्वोपेता सुरथा शोभनरथा सुवासाः शोभनवसना हिरण्ययी हिरण्मयाभरणा सुकृता वाजिनीवती अन्नवती ऊर्णावती तस्याः समीपे देशे सन्त्यूर्णाः यासां रोमभिः कंबलाः क्रियन्ते युवतिर्नित्यतरुणी सर्वदा अहीनोदका सीलमावती सीराणि ययोषध्या रज्जुभूतया बध्यन्ते सा सीलमेति निगद्यते कृषीवलैः तादृगोषध्युपेता उतापिच सुभगा सिन्धुर्मधुवृधं मधुवर्धकं निर्गुंड्यादिकं अधिवस्ते आच्छादयति तस्यास्तीरे निर्गुंड्यादीनि बहूनि सन्ति ॥ ८ ॥

८. सिन्धु शोभन अश्वों, सुन्दर रथ, सुन्दर वस्त्र, सुवर्णाभरण, सुन्दर सज्जा, अन्न और पशुलोमवाली है। सिन्धु नित्यतरुणी और तिनकों (सीलमा) वाली है। सौभाग्यवती सिन्धु मधुवर्द्धक पुष्पों से आच्छादित है।

सुखंरथंयुयुजेसिन्धुरश्विनंतेनवाजंसनिषदस्मिन्नाजौ ।
महान्ह्यस्यमहिमापनस्यतेदब्धस्यस्वयशसोविरप्शिनः ॥९॥ ७॥

सुऽखम् । रथम् । युयुजे । सिन्धुः । अश्विनम् । तेन । वाजम् । सनिषत् । अस्मिन् । आजौ । महान् । हि । अस्य । महिमा । पनस्यते । अदब्धस्य । स्वऽयशसः । विऽरप्शिनः ॥ ९ ॥ ७ ॥

सिन्धुर्देवता सुखं सुखकरं शोभनद्वारं वा अश्विनमश्ववन्तं रथं युयुजे युनक्ति तेन रथेन वाजमन्नं सनिषत् प्रयच्छतु अस्मिन्नाजौ संग्रामे यज्ञे वा अस्य सिन्धुरथस्य महिमा महान् हि पनस्यते स्तूयते कीदृशस्यास्य अदब्धस्य अन्यैरहिंस्यस्य स्वयशसः स्वायत्तकीर्तेः विरप्शिनः महत्नामैतत् महतः ॥ ९ ॥

९. सिन्धु सुखकर और अश्ववाले रथ को जोतती है। उस रथ से वह अन्न दे। यज्ञ में सिन्धु के रथ की महिमा गाई जाती है। सिन्धु का रथ अहिंसित कीर्तिकर और महान् है।

आवङ्कत्यष्टर्चमष्टमं सूक्तं इरावतः पुत्रस्य सर्पजातेर्जरत्कर्णनाम्नआर्षं जागतं सोमाभिषवार्थाये ग्रावाणः तद्देवत्यं। तथाचानुक्रान्तं—आवोष्टौ सर्पऐरावतोजरत्कर्णोग्राव्णोऽस्तौदिति। ग्रावस्तोत्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितंच—आवऋंजसे प्रवोग्रावाणइतिसूक्तयोरन्तरोपरिष्टाद्पुरस्ताद्वेति।

तत्र प्रथमा—

आव॒ ऋञ्जस ऊ॒र्जां व्यु॑ष्टि॒ष्विन्द्रं॑ म॒रुतो॒ रोद॑सी अनक्तन।
उ॒भे यथा॑ नो॒ अह॑नी सचा॒भुवा॒ सद॑:सदो वरिव॒स्यात॑ उ॒द्भिदा॑॥ १ ॥

आ। वः॒। ऋञ्ज॒से। ऊ॒र्जाम्। विऽउ॑ष्टिषु। इन्द्र॑म्। म॒रुत॑:।
रोद॑सी॒ इति॑। अ॒न॒क्त॒न॒। उ॒भे इति॑। यथा॑। नः॒। अह॑नी॒ इति॑।
स॒चा॒ऽभुवा॑। सद॑:ऽसदः। व॒रि॒व॒स्यात॑:। उ॒त्ऽभिदा॑॥ १ ॥

हे ग्रावाणोवोयुष्मान् ऊर्जां सारभूतानामन्नवतीनां वोषसां व्युष्टिषु विभागेषु सत्सु आऋंजसे आप्रसाधयामि यूयं सामेनेन्द्रं मरुतोरोदसी द्यावापृथिव्यौ चानक्तन व्यंजयत नोस्मान् उभे सचाभुवा सहोत्पन्नेअहनी द्यावापृथिव्यौ सदःसदः सर्वेषु यागगृहेषु वरिवस्यातः परिचरतः उद्भिदा उद्भेदकेन धनेन पूरयतमिति ॥ १ ॥

१. पत्थरो, अन्नवाली उषा के आते ही तुम्हें में प्रस्तुत करता हूं। तुम सोम देकर इन्द्र, मरुत् और द्यावापृथिवी को अनुकूल करो। ये द्यावापृथिवी एक साथ हम लोगों में से प्रत्येक के गृह में सेवा ग्रहण कर गृहों को धन से पूर्ण कर दें।

अथ द्वितीया—

तदु॒ श्रेष्ठं॒ सव॑नं सुनोत॒नात्यो॒ न हस्त॑यतो॒ अद्रि॑: सो॒तरि॑।
वि॒दद्ध्य१र्यो अ॒भिभू॑ति॒ पौंस्यं॑ म॒हो रा॒ये चि॑त्तरु॒ते यदर्व॑तः॥ २ ॥

तत्। ऊँ इति॑। श्रेष्ठ॑म्। सव॑नम्। सु॒नो॒त॒न॒। अत्य॑:। न।
हस्त॑ऽयतः। अद्रि॑:। सो॒तरि॑। वि॒दत्। हि। अ॒र्यः। अ॒भिऽभू॑ति।
पौंस्य॑म्। म॒हः। रा॒ये। चि॒त्। त॒रु॒ते। यत्। अर्व॑तः॥ २ ॥

हे ग्रावाणो यूयं तदु तमेव प्रशस्यं श्रेष्ठंसवनं सोमं सुनोतन अभिषुणुत। अथैकवदाह—अद्रिरभिषवग्रावा हस्तयतोहस्ताभ्यां गृहीतः सन् अत्योनध्रुतोश्वइव भवति सोतरि अभिषव-

कर्तरि अध्वर्यौ सयथा हस्ताभ्यां दृढं गृहीतोपि बलवान् तद्वत् अर्यः ग्राव्णः अभिषवाय प्रेरकोयजमानः अभिभूति शत्रूणामभिभावुकं पौंस्यं बलं विदद्धि लभते खलु देवेभ्यः । यद्वा अभिषवायाध्वर्य्वादिः प्रेरितो ग्रावा अभिभूति पौंस्यं विदत् यजमानार्थं । किंच महोमहते राये विव धनायापि यत् योग्रावा अर्वतोश्वान् तरुते तनुते प्रयच्छति ॥ २ ॥

२. हाथों से पकड़े जाने पर अभिषव-प्रस्तर घोड़े के समान हो जाता है। श्रेष्ठ सोम को तुम प्रस्तुत करो। प्रस्तर से सोमाभिषव करनेवाला यजमान शत्रुओं को हरानेवाला बल प्राप्त करता है। यह अश्व देता है, जिससे यथेष्ट धन मिलता है।

तदिद्ध्यस्यसवनंविवेरपोयथापुरामनवेगातुमश्रेत् ।
गोअर्णसित्वाष्ट्रेअश्वनिर्णिजिप्रेमध्वरेष्वध्वराँअशिश्रयुः ॥ ३ ॥

तत् । इत् । हि । अस्य । सवनम् । विवेः । अपः । यथा । पुरा । मनवे । गातुम् । अश्रेत् । गोऽअर्णसि । त्वाष्ट्रे । अश्वऽनिर्निजि । प्र । ईम् । अध्वरेषु । अध्वरान् । अशिश्रयुः ॥ ३ ॥

इदिति पूरणः अस्य ग्राव्णः तत्सवनमभिषवोपेतमस्मदीयं सोमयागाख्यं अपः कर्म विवेः व्याप्नोतु विपूर्वस्य वेतेर्लङि अदादित्वाच्छपोलुक् वेतेर्विपूर्वस्य वा छान्दसेश्छैवा पररूपमिति सन्देहादनवग्रहः समासस्वरः । यथा पुरा मनवे राज्ञे गातुं गमनमश्रेत् आजगाम तद्वद्व्याप्नोतु । किंच गोअर्णसि गोरूपे अपहृतैर्गोभिः परिवृते तथा अश्वनिर्निजि निर्णिगिति रूपनाम अश्वरूपे अपहृतैरश्वैर्वृतइत्यर्थः ईदृशे त्वाष्ट्रे त्वष्टुः पुत्रे हन्तव्ये सतीति शेषः ईमेताव अध्वरानध्वरैरहिंस्यान् अध्वरसाधकान् वोपलान् अध्वरेष्वशिश्रयुः आश्रयन्ति पूर्वे यजमानाः ॥ ३ ॥

३. जैसे प्राचीन समय में मनु के यज्ञ में सोमरस आया था, वैसे ही इस प्रस्तर के द्वारा निष्पीड़ित सोम जल में प्रवेश करे। गायों को जल में स्नान कराने, गृह-निर्माण-कार्य और घोड़ों को स्नान कराने के समय, यज्ञ-काल में, इस अविनश्वर सोमरस का आश्रय लिया जाता है।

अपहतरक्षसोभङ्गुरावतःस्कभायतनिर्ऋतिंसेधतामतिम् ।
आनोरयिंसर्ववीरंसुनोतनदेवाव्यंभरतश्लोकमद्रयः ॥ ४ ॥

अप । हत । रक्षसः । भङ्गुरऽवतः । स्कभायत । निःऽऋतिम् । सेधत । अमतिम् । आ । नः । रयिम् । सर्वऽवीरम् । सुनोतन । देवऽअव्यम् । भरत । श्लोकम् । अद्रयः ॥ ४ ॥

हे अद्रयोयूयं अपहत विनाशयत रक्षसोराक्षसान् कीदृशान् भंगुरावतः भंजकेन कर्मणा तद्वतः वधास्कभायत दूरे परिहरत निर्ऋतिं पापदेवतां यथामुंयज्ञं नागच्छति तथा। किंच सेधतनिषेधत अमतिं हिंसामतिं रक्षःप्रभृतेः। किंच नोस्माकं सर्ववीरं बहुपुत्राद्युपेतं रयिं धनं आसुनोतन अभिषवेनपुत्रधनादीनांलाभादेवमुक्तं। किंच देवाव्यं देवप्रीणनं श्लोकं भरत संपादयत ॥ ४ ॥

४. पत्थरो, भञ्जक राक्षसों को विनष्ट करो। निर्ऋति (पाप-देवता) को दूर करो। दुर्बुद्धि को हटाओ। सन्तान-युक्त धन दो। देवों को प्रसन्न करनेवाले श्लोक का सम्पादन करो।

दि॒वश्चि॑दा॒वो॑ऽम॑वत्तरेभ्यो वि॒भ्वना॑चिदा॒श्व॑पस्तरेभ्यः।
वा॒योश्चि॑दा॒सोम॑रभस्तरेभ्यो॒ऽग्नेश्चि॑दर्च पितु॒कृत्त॑रेभ्यः ॥ ५ ॥ ८ ॥

दि॒वः। चि॒त्। आ। वः॒। अम॑वत्ऽतरेभ्यः। वि॒ऽभ्वना॑। चि॒त्। आ॒श्व॑पःऽतरेभ्यः। वा॒योः। चि॒त्। आ। सोम॑रभःऽतरेभ्यः। अ॒ग्नेः। चि॒त्। अ॒र्च॒। पि॒तु॒कृत्ऽत॑रेभ्यः ॥ ५ ॥ ८ ॥

किंच दिवश्चिदादित्यादपिअमवत्तरेभ्यः अत्यन्तं बलवद्भ्यः वोयुष्मभ्यं अर्चअस्तौत् अध्वर्युः। यद्वा हे अध्वर्य्वादयोवोयूयमुच्यमानलक्षणेभ्योग्रावभ्यः आसर्वतःअर्चअर्चतेत्येवं प्रतिवाक्यं योज्यं। विभ्वनाचिद्विभ्वा सुधन्वनः पुत्रः तेनापि आश्वपस्तरेभ्यः शीघ्रकर्मभ्यइत्यर्थः विभ्वादीनां त्रयाणां चमसादिशीघ्रकर्म प्रसिद्धं वायोश्चिदा वायोरपिसोमरभस्तरेभ्यः सोमाभिषवार्थेनात्यन्तेन वेगेन युक्तेभ्यः वायोरपि ग्रावाणोवेगवंतोभवन्ति सोमाभिषवार्थं अग्नेश्चित् अग्नेरपि पितुकृत्तरेभ्यः अत्यन्तमन्नसाधकेभ्यः ईदृशेभ्यो ग्रावभ्यः प्रीणनाय यूयमर्चतेति ॥ ५ ॥

५. जो आकाश से भी तेजस्वी वा बली हैं, जो सुधन्वा के पुत्र विभ्वा से भी शीघ्र-कर्मा हैं, जो वायु से भी सोमाभिषव में वेगशाली हैं और जो अग्नि से भी अधिक अन्नदाता हैं, उन पत्थरों की, देवों की प्रसन्नता के लिए, पूजा करो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

अथ षष्ठी—

भु॒रन्तु॑ नो य॒शसः॒ सोत्वन्ध॑सो ग्रावा॑णो वा॒चा दि॒विता॑ दि॒वित्म॑ता।
नरो॒ यत्र॑ दुह॒ते काम्यं॒ मध्वा॑घो॒षय॑न्तो अ॒भितो॑ मिथ॒स्तुरः॑ ॥ ६ ॥

भुरन्तु । नः । यशसः । सोतु । अन्धसः । ग्रावाणः । वाचा ।
दिविता । दिवित्मता । नरः । यत्र । दुहते । काम्यम् ।
मधु । आऽघोषयन्तः । अभितः । मिथःऽतुरः ॥ ६ ॥

यशसोयशस्विनोग्रावाणोनोस्मभ्यं सोतु सुतं अन्धसः सोमस्य रसं भुरन्तु भरन्तु संपादयन्तु उकारश्छान्दसः। किंच ते दिवित्मता दीप्तिमत्या लिंगव्यत्ययः वाचा स्तुतिवाचा दिविता दिवितायां दीप्तिमत्यां वास्मान् कुर्वन्तु सोमयागे स्थापयन्त्वित्यर्थः।कैषादीप्तिमतेति उच्यते— नरोनेतारऋत्विजोयत्र यागे काम्यं कमनीयं मधु सोमरसं दुहते किंकुर्वन्तः आघोषयन्तः सर्वतोभिषवशब्दं स्तोत्रशस्त्रादिरूपं वा शब्दं कुर्वन्तः अभितः सर्वतः मिथस्तुरः त्वरमाणाः सादीप्तिमतेति ॥ ६ ॥

६. यशस्वी प्रस्तर हमारे लिए अभिषुत सोम का रस सम्पादित करें। वे स्तोत्र के साथ उज्ज्वल वाक्य के द्वारा उज्ज्वल सोम-याग में हमें स्थापित करें। नेता ऋत्विक् लोग स्तोत्र-ध्वनि और परस्पर शीघ्रता करते-करते कमनीय सोम-रस, सोम-यज्ञ में दुहते हैं।

सुन्वन्तिसोमंरथिरासोअद्रयोनिरस्यरसंगविषोदुहन्तिते ।
दुहन्त्यूधरुपसेचनायकंनरोहव्यानमर्जयन्तआसभिः ॥ ७ ॥

सुन्वन्ति । सोमम् । रथिरासः । अद्रयः । निः । अस्य । रसम् ।
गोऽइषः । दुहन्ति । ते । दुहन्ति । ऊधः । उपऽसेचनाय ।
कम् । नरः । हव्या । न । मर्जयन्ते । आसऽभिः ॥ ७ ॥

रथिरासोरथवन्तोरंहणवन्तः अद्रयोग्रावाणः सोमं सुन्वन्ति ते ग्रावाणोस्य सोमस्य रसं निर्दुहन्ति निःशेषेण दुहन्ति गविषः स्तुतिवाचमिच्छन्तः सन्तः दुहन्त्यूधोरसंसोमसंबन्धिनं। किमर्थं उपसेचनायाग्नेः। कमितिपदपूरणः। नरोनेतारोभिषवकर्तारः ऋत्विजोहव्या हवींषि च अग्न्युपसेचनानन्तरं आसभिः स्वास्यैः मर्जयन्ते शोधयन्ति शेषभक्षणेन शुद्धीकुर्वन्ति। यद्वामी होतुर्दशापवित्राव् पुरा आसभिरास्योपलक्षितैः स्तोत्रैर्मर्जयन्ते ॥ ७ ॥

७. चालित होकर वे पत्थर सोम चुआते हैं। वे स्तोत्र की इच्छा करते हुए, अग्नि के सेचन के लिए, सोम-रस दूहते हैं। अभिषव-कारी ऋत्विक् लोग मुख से शेष सोम का पान करके शुद्धि करते हैं।

एतेनरःस्वपसोअभूतनयइन्द्रायसुनुथसोममद्रयः ।
वामंवामंवोदिव्यायधाम्नेवसुंवसुवःपार्थिवायसुन्वते ॥ ८ ॥ १ ॥

एते । नरः । सुऽअपसः । अभूतन । ये । इन्द्राय । सुनुथ ।
सोमम् । अद्रयः । वामम्ऽवामम् । वः । दिव्याय । धाम्ने ।
वसुऽवसु । वः । पार्थिवाय । सुन्वते ॥ ८ ॥ ९ ॥

हे नरोनेतारः हे अद्रयः एते यूयं स्वपसः अभूतन शोभनाभिषवकर्माणोभवत ये यूयमिन्द्राय सोमं सुनुथ वोयूयं वामंवामं यद्यद्वननीयं धनं अस्ति तत्तद्दिव्याय धाम्ने तेजसे कुरुत तथा वसुवसु यद्यद्वासयोग्यं धनमस्ति तद्वः यूयं पार्थिवाय सुन्वते यजमानाय कुरुत॥८॥

८. नेताओ और पत्थरो, तुम शोभन अभिषव के कर्त्ता होओ। इन्द्र के लिए सोमाभिषव करो। दिव्य लोक के लिए तुम लोग अद्भुत सम्पत्ति उपस्थित करो। जो कुछ निवास-योग्य धन है, उसे यजमान को दो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

अभ्रप्रुषइत्यष्टर्चं नवमं सूक्तं भृगुगोत्रस्य स्यूमरश्मेरार्षं मरुद्देवताकं पंचमी जगती शिष्टाः सप्त त्रिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—अभ्रप्रुषः स्यूमरश्मिर्भार्गवोमारुतं तु पंचमी जगतीति । गतोविनियोगः ।

अभ्रप्रुषोनवाचाप्रुषावसुहविष्मन्तोनयज्ञाविजानुषः ।
सुमारुतंनब्रह्माणमर्हसेगणमस्तोष्येषांनशोभसे ॥ १ ॥

अभ्रऽप्रुषः । न । वाचा । प्रुष । वसु । हविष्मन्तः । न । यज्ञाः ।
विऽजानुषः । सुऽमारुतम् । न । ब्रह्माणम् । अर्हसे ।
गणम् । अस्तोषि । एषाम् । न । शोभसे ॥ १ ॥

अभ्रप्रुषोन मेघान्निर्गच्छन्तउदकबिन्दवइव वाचा स्तुत्या प्रीतामरुतोवसु धनं प्रुष सिंचंति व्यत्ययेन बहुवचनं । किंच हविष्मन्तोन यज्ञाः हविर्भिर्युक्तायागाइव विजानुषः जगतोविजनयितारोभवन्ति । अथ समुदायेनाह तेषामेषां सुमारुतं शोभनानां मरुतां ब्रह्माणं महान्तं गणं अर्हसे पूजार्थं नास्तोषि नास्तौषं न स्तुतवानस्मि इतः पूर्वं । तथा शोभसे शोभार्थमपि मारुतं गणं नास्तोषि अतइदानीं नूतनेन स्तोत्रेण स्तौमीत्यर्थः ॥ १ ॥

१. स्तुति से प्रसन्न होकर मरुत् लोग मेघ-निर्गत वारि-बिन्दु के समान धन बरसाते हैं। हवि से युक्त यज्ञ के समान संसार की उत्पत्ति के कारण मरुत् हैं। मरुतों के महान् बल की पूजा वास्तव में मैंने नहीं की है। शोभा के लिए भी मैंने स्तोत्र नहीं किया।

अथ द्वितीया–

श्रियेमर्यासोअञ्जीँरंकृण्वतसुमारुतंनपूर्वीरतिक्षपः ।
दिवस्पुत्रासएतानयेतिरआदित्यासस्तेअक्रानवावृधुः ॥ २ ॥

श्रिये । मर्यासः । अञ्जीन् । अकृण्वत । सुऽमारुतम् । न । पूर्वीः ।
अति । क्षपः । दिवः । पुत्रासः । एताः । न । येतिरे ।
आदित्यासः । ते । अक्राः । न । ववृधुः ॥ २ ॥

श्रिये शोभार्थं मर्यासोमारकाः मनुष्यरूपावा मरुतः पूर्वं मनुष्याः सन्तः पश्चात्सुकृतविशेषेण ह्यमराआसन् ते अञ्जीनअकान्याभरणानि अकृण्वत कुर्वन्ति । किमर्थं श्रिये स्वशरीरशोभनार्थं सुमारुतं शोभनानां मरुतां गणं पूर्वीः बह्वयः क्षपः क्षपयित्र्यः सेनानाति न पराभावयन्तीति शेषः । किंच दिवोद्युदेवतायाः पुत्रासः पुत्राः एतागन्तारः नयेतिरे निर्गच्छन्ति ते आदित्यासः अदितेः पुत्राअक्रा आक्रमणशीलामरुतोन वावृधुः नवर्धन्ते यतोस्माभिर्नस्तुताभवइति भावः ॥ २ ॥

२. मरुत् लोग पहले मनुष्य थे, पीछे, पुण्य के द्वारा, देवता बन गये। एकत्र सेना भी मरुतों का पराभव नहीं कर सकती। हमने इनकी स्तुति नहीं की; इसलिए ये द्युलोक के मरुत् अब भी दिखाई नहीं दिये और न ये आक्रमणशील बढ़े।

प्रयेदिवःपृथिव्यानबर्हणात्मनारिरिचेअभ्रान्नसूर्यः ।
पाजस्वन्तोनवीराःपनस्यवोरिशादसोनमर्याअभिद्यवः ॥ ३ ॥

प्र । ये । दिवः । पृथिव्याः । न । बर्हणा । त्मना । रिरिच्रे ।
अभ्रात् । न । सूर्यः । पाजस्वन्तः । न । वीराः । पनस्यवः ।
रिशादसः । न । मर्याः । अभिऽद्यवः ॥ ३ ॥

ये मरुतोदिवः पृथिव्यान पृथिव्याश्चनेति चार्थे बर्हणा महत्त्वेन त्मना आत्मनैव रिरिच्रे रिरिचिरे अतिरिक्ताअभवन् स्वशरीरेण अभ्रान्न अभ्रादिव सूर्यः । किंच पाजस्वन्तोन वीराः बलवन्तोवीराइव पनस्यवः स्तुतिकामाभवन्ति । किंच रिशादसोन मर्याः रिशतामत्तारो मनुष्याइव अभिद्यवोभिगतदीप्तयोभवन्ति ॥ ३ ॥

३. स्वर्ग और पृथिवी पर ये मरुत् स्वयं बढ़े हैं। जैसे सूर्य मेघ से निकलते हैं, वैसे ही मरुत् बाहर हुए। ये वीर पुरुषों के समान स्तोत्राभिलाषी होते हैं। शत्रु-घातक मनुष्यों के समान ये दीप्त होते हैं।

युष्माकंबुध्नेअपांनयामनिविथुर्यतिनमहीश्रथर्यति।
विश्वप्सुर्यज्ञोअर्वागयंसुवःप्रयस्वन्तोनसत्राचआगत ॥ ४ ॥

युष्माकम्। बुध्ने। अपाम्। न। यामनि। विथुर्यति। न।
मही। श्रथर्यति। विश्वऽप्सुः। यज्ञः। अर्वाक्। अयम्।
सु। वः। प्रयस्वन्तः। न। सत्राचः। आ। गत ॥ ४ ॥

हे मरुतोयुष्माकं बुध्ने परस्परसंघाते अपां न यामनि प्रवृद्धानामुदकानां गमनइव मही महती भूमिर्न विथुर्यति नव्यथते नापि श्रथर्यति न विशीर्णा भवति शीघ्रगतयोपि यूयमेनांन पीडयध्वमित्यर्थः। विश्वप्सुः विश्वरूपोयं यज्ञोयागसाधनं हविः वोयुष्माकमर्वागभिमुखं सु सुष्ठु गच्छति प्रयस्वन्तोन अन्नवन्तः परिष्कर्तारइव सुखमदाः सन्तः सत्राचः सहांचनाआगत आगच्छत संघाकारेणागच्छतेत्यर्थः। सप्तगणावैमरुतइति श्रुतेः ॥ ४ ॥

४. मरुतो, जिस समय तुम लोग परस्पर प्रतिघातक और वृष्टि-पात करते हो, उस समय पृथिवी न तो कातर होती और न दुर्बल ही होती है। तुम्हें हवि दिया गया है। तुम लोग अन्नवाले व्यक्तियों के समान एकत्र होकर आओ।

यूयंधूर्षुप्रयुजोनरश्मिभिर्ज्योतिष्मन्तोनभासाव्युष्टिषु।
श्येनासोनस्वयंशसोरिशादसःप्रवासोनप्रसितासःपरिप्रुषः ॥५॥ १०॥

यूयम्। धूःऽसु। प्रऽयुजः। न। रश्मिऽभिः। ज्योतिष्मन्तः। न।
भासा। विऽउष्टिषु। श्येनासः। न। स्वऽयशसः। रिशादसः।
प्रवासः। न। प्रऽसितासः। परिऽप्रुषः ॥ ५ ॥ १० ॥

हे मरुतो यूयं धूर्षु रथसंबन्धिनीषु रश्मिभिर्योक्त्रैः प्रयुजः प्रयुक्ताबद्धाअश्वाइव परिप्रुषः परितोगन्तारः स्थ तथा ज्योतिष्मन्तोन तेजस्वन्तः आदित्यादयइव भासा युक्ताभवथ व्युष्टिषु उषस्सु व्युदितासु किंच श्येनासोन श्येनाइव। किंच स्वयशसः स्वायत्तयशसः ते यथा रिशादसोरिशतामसितारः तद्वद् रिशादसः स्वायत्तयशसश्च। किंच प्रवासोन प्रवासिनइव पथिकाइव प्रसितासः प्रसिद्धयानाः उदकरूपमरुतः परिप्रुषः परितोगन्तारोभवथ ॥ ५ ॥

५. रस्सी से रथ में जोते घोड़े के समान तुम लोग गमनशील हो। तुम लोग प्रभात-कालीन आलोक के समान प्रकाशवान् हुए हो। श्येन पक्षी के समान तुम लोग शत्रु को दूर करते हो और अपनी कीर्ति स्वयं उपार्जित करते हो। पथिकों के समान तुम लोग चारों ओर जाकर वर्षा बरसाते हो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये दशमोवर्गः ॥ १० ॥

---

१ तै० सं० २.२.५।

अथ षष्ठी—

प्रयद्वहध्वेमरुतःपराकाद्यूयंमहःसंवरणस्यवस्वः ।
विदानासोवसवोराध्यस्याराच्चिद्द्वेषःसनुतर्युयोत ॥ ६ ॥

प्र । यत् । वहध्वे । मरुतः । पराकात् । यूयम् । महः ।
सम्ऽवरणस्य । वस्वः । विदानासः । वसवः । राध्यस्य ।
आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोत ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यद्यदा पराकात् अत्यन्तं दूरदेशाद्वहध्वे आगच्छत तदानीं महोमहत् संवरणस्य संवरणीयं राध्यस्य संराधनीयं वस्वोवसु धनं विदानासः प्रयच्छन्तोवसवोयूयमाराच्चित् दूरादेव युयोत पृथक्कुरुत । कानिति उच्यते द्वेषोद्वेष्टॄन् कीदृशान् सनुतः अन्तर्हितान् निगूढानित्यर्थः । सनुतइत्यन्तर्हितनाम ॥ ६ ॥

६. मरुतो, तुम लोग बहुत दूर से यथेष्ट गुप्त धन ले आते हो। धन प्राप्त करके तुम लोग द्वेषी शत्रुओं को गुप्त रीति से दूर करते हो।

यउदृचियज्ञेअध्वरेष्ठामरुद्भ्योनमानुषोददाशत् ।
रेवत्सवयोदधतेसुवीरंसदेवानामपिगोपीथेअस्तु ॥ ७ ॥

यः । उत्ऽऋचि । यज्ञे । अध्वरेऽस्थाः । मरुत्ऽभ्यः । न ।
मानुषः । ददाशत् । रेवत् । सः । वयः । दधते । सुऽवीरम् ।
सः । देवानाम् । अपि । गोऽपीथे । अस्तु ॥ ७ ॥

अध्वरेष्ठाः यागे सीदन्मानुषोयजमानोयज्ञे उदृचि सति ऋक्शब्देन स्तोत्रमुपलक्ष्यते यज्ञे समाप्तस्तुतिके सति संपूर्णे सति मरुद्भ्योन मरुद्भ्यइवान्येषामध्वर्युप्रभृतिभ्यः ऋत्विगादिभ्योददाशत् दद्यात् यद्वा उदृचि उपक्रान्ते इत्यर्थः तस्मिन्यज्ञे मरुद्भ्यइवान्यस्माइन्द्राय ददाशत् ददाति सयजमानोरेवद्रयिमत् सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं वयोन्नं दधते धारयति व्यत्ययेनैकवचनं सदेवानामिन्द्रादीनामपि गोपीथे सोमपाने अस्तु भवतु ॥ ७ ॥

७. जो मनुष्य यज्ञ-समाप्ति होने पर यज्ञानुष्ठान करके मरुतों को दान देता है, उसे अन्न, धन और जन की प्राप्ति होती है। वह देवों के साथ सोमपान करता है।

अथाष्टमी–

तेहियज्ञेषुयज्ञियासऊमाआदित्येननाम्नाशंभविष्ठाः ।
तेनोवन्तुरथतूर्मनीषांमहश्चयामन्नध्वरेचकानाः ॥ ८ ॥ ११ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियासः । ऊमाः । आदित्येन । नाम्ना ।
शम्ऽभविष्ठाः । ते । नः । अवन्तु । रथऽतूः । मनीषाम् ।
महः । च । यामन् । अध्वरे । चकानाः ॥ ८ ॥ ११ ॥

ते हि ते खलु यज्ञेषु यागेषु यज्ञियासोयज्ञार्हायष्टव्याऊमाश्चवितारआदित्येन नाम्ना आदित्यसंबद्धेनोदकेन शंभविष्ठाः सुखस्य भावयितारः यद्वा आदित्याख्येन नाम्ना आदित्यनामकेन देवेन सह शंभविष्ठाः ते मरुतोनोस्मान् अवन्तु रथतूः रथतुरः रथस्य यज्ञगमनसाधनस्य त्वरयितारः सन्तोमनीषां स्तुतिं अवन्तु रक्षन्तु कीदृशास्ते अध्वरे यामन् यामनि गमने महो महद्धविश्चकानाः कामयमानाः ॥ ८ ॥

८. मरुत् लोग यज्ञीय हैं। वे यज्ञ के समय रक्षक हैं। आकाश के जल से अदिति सुख देती हैं। वह क्षिप्रकारी रथ से आकर हमारी बुद्धि की रक्षा करें। यज्ञ में जाकर यथेष्ट हवि का भक्षण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

विप्रासइत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं पंचम्याद्यास्तिस्रोद्वितीयाचेति चतस्रोजगत्यः शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः पूर्ववदृषिदेवते । तथाचानुक्रान्तं–विप्रासोद्वितीयापंचम्याद्याश्चतिस्रोजगत्यइति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा–

विप्रासोनमन्मभिःस्वाध्योदेवाव्योनयज्ञैःस्वप्नसः ।
राजानोनचित्राःसुसंदृशःक्षितीनांनमर्याअरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासः । न । मन्मऽभिः । सुऽआध्यः । देवऽअव्यः । न ।
यज्ञैः । सुऽअप्नसः । राजानः । न । चित्राः । सुऽसन्दृशः ।
क्षितीनाम् । न । मर्याः । अरेपसः ॥ १ ॥

विप्रासोन विप्राब्राह्मणाइव ते यथा मन्मभिः स्तुतिभिः स्वाध्यः शोभनाध्यानाभवन्त्येवमेवे मरुतोप्यस्मदीयैर्मन्मभिर्मननीयैः स्तोत्रैः स्वाध्यः सुमनसोभवन्ति अथवा मन्मभिः स्तोत्रै

पुंकाविप्रासोन्मेधाविनः स्तोतारइव स्वाध्यः यज्ञे यजमाने वा स्वाध्यानाइत्यर्थः तथा यज्ञैर्यां नैर्देवान्योन देवानां तर्पयितारोयजमानाइव स्वमसः अमइति कर्मनाम शोभनकर्माणः ते यथा कर्मसु व्यापृताभवन्ति तद्वद्वृष्टिप्रदानादिकर्मसु व्यापृताइत्यर्थः राजानोन मूर्धाभिषिक्ताः क्षितिपतयइव चित्राश्चायनीयाः पूजनीयाः यद्वा चित्राभरणाः तथा सुसन्दृशः सुष्ठुदर्शनीयाः तथा क्षितीनां निवासानां स्वामिनोमर्यान मनुष्याइव अरेपसः अपापाः यथा प्रतिग्रहार्थमन्यत्रागत्वा स्वगृहएवानुतिष्ठन्तोनिर्दोषाभवन्ति तादृशाइत्यर्थः ईदृशाः शोभन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. स्तोत्र-परायण मेधावी स्तोताओं के समान यज्ञ में मरुत् लोग शोभन ध्यानवाले हैं। जैसे देवों के तर्पक यजमान कर्म में व्यस्त रहते हैं, वैसे ही वृष्टि-प्रदान आदि कर्मों में मरुत् लोग व्यापृत रहते हैं। मरुत् लोग राजाओं के समान पूजनीय, दर्शनीय और गृहस्वामी मनुष्यों के समान निष्पाप और शोभित हैं।

अग्निर्नयेभ्राजसारुक्मवक्षसोवातासोनस्वयुजःसद्यऊतयः ।
प्रज्ञातारोनज्येष्ठाःसुनीतयःसुशर्माणोनसोमाऋतंयते ॥ २ ॥

अग्निः । न । ये । भ्राजसा । रुक्मऽवक्षसः । वातासः । न ।
स्वऽयुजः । सद्यःऽऊतयः । प्रऽज्ञातारः । न । ज्येष्ठाः ।
सुऽनीतयः । सुऽशर्माणः । न । सोमाः । ऋतम् । यते ॥ २ ॥

ये मरुतोग्निर्नअग्निरिव स यथा भ्राजसा तेजसा शोभते तद्वद्भ्राजसा युक्ताः। किंच रुक्मवक्षसोरुक्मालंकृतवक्षस्काः वातासोन प्रत्यक्षवाताइव स्वयुजः स्वयं युज्यमानाः सद्यः ऊतयः सद्योगमनाः प्रज्ञातारोन प्रकर्षेण ज्ञातारोज्ञानिनइव ज्येष्ठाः पूज्याः सुनीतयः सुनयनाः सुशर्माणोन सोमाः सुमुखाः सोमाइव ते यूयं ऋतं यतेयज्ञं गच्छथ यजमानाय गच्छतेति ॥ २ ॥

२. मरुत् लोग अग्नि के समान तेज से शोभित हैं। उनके वक्षस्थल में स्वर्णालंकार शोभा पाते हैं। वे वायु के समान क्षिप्रगन्ता हैं। ज्ञाता ज्ञानियों के समान वे पूज्य हैं। सुन्दर नेत्रों और सुन्दर मुखवाले सोम समान वे यज्ञ में जाते हैं।

वातासोनयेधुनयोजिगत्नवोअग्नीनांनजिह्वाविरोकिणः ।
वर्मण्वन्तोनयोधाःशिमीवन्तःपितॄणांनशंसाःसुरातयः ॥ ३ ॥

वातासः । न । ये । धुनयः । जिगत्नवः । अग्नीनाम् । न ।
जिह्वाः । विऽरोकिणः । वर्मण्ऽवन्तः । न । योधाः ।
शिमीऽवन्तः । पितॄणाम् । न । शंसाः । सुऽरातयः ॥ ३ ॥

ये मरुतोवावासोन वायवइव धुनयः शत्रूणां कंपयितारोजिगत्नवोगमनशीलाः अत्र-मारुते सूक्ते मरुतामेव दृष्टान्तकथनं संचरणस्वभाववायुपदार्थवदभिमानिदेवतानांभेदेनाविरुद्धं तथाग्नीनां न जिह्वाः अग्नीनां ज्वालाइवविरोकिणः विरोचनशीलमुखाः तथा वर्मण्वन्तोन योधाः कवचिनोयोद्धारइव शिमीवन्तः शौर्यकर्मवन्तः तथा पितॄणां न शंसाः पितॄणां जनकानां शंसावाचइव सुरातयः सुदानाः एवं महानुभावाः एते मरुतोस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥ ३ ॥

३. मरुत् लोग (वायु के अभिमानी देव) वायु के समान शत्रुओं को कँपानेवाले और गतिशील हैं। अग्नि की ज्वाला के समान शोभन मुख-वाले हैं। कवचधारी योद्धाओं के समान वे शौर्य कर्मवाले हैं। पितरों के वचन के समान दानी हैं।

रथानांनयेऽराःसनाभयोजिगीवांसोनशूराअभिद्यवः ।
वरेयवोनमर्याघृतप्रुषोभिस्वर्तारोअर्कंनसुष्टुभः ॥ ४

रथानाम् । न । ये । अराः । सऽनाभयः । जिगीवांसः । न ।
शूराः । अभिऽद्यवः । वरेऽयवः । न । मर्याः । घृतऽप्रुषः ।
अभिऽस्वर्तारः । अर्कम् । न । सुऽस्तुभः ॥ ४ ॥

रथानां न रथचक्राणामिव अराः ते यथाबहवोपि सनाभयः समाननाभयः भवन्ति तद्वत् ये परस्परं सनाभयः समानबन्धनाः एकस्मिन्नेवान्तरिक्षे वर्तमानाः परस्परं बन्धुभूताइत्यर्थः जिगीवांसोनशूराः जयशीलाः शूराइव अभिद्यवः अभिगतदीप्तयः किंच वरेयवः न मर्याः वृतं वरं परस्मै प्रदातुमिच्छन्तो मनुष्याइव घृतप्रुषः उदकसेक्तारः उदकपूर्वं हि वराणि वसूनि दीयन्ते नियमेन वृष्ट्युदकप्रदाइत्यर्थः । किंच अभिस्वर्तारः अर्कंन अर्कमर्चनीयं स्तोतारमभिस्वर्तारः अभितः शब्दयितारोवन्दिनइव सुष्टुभः सुशब्दाः ॥ ४ ॥

४. मरुत् लोग रथचक्र के डंडों के समान एक नाभि (आश्रय व अन्तरिक्ष) वाले हैं। वे जयशील शूरों के समान दीप्तिशाली हैं। दानेच्छु मनुष्यों के समान वे जल-सेचक हैं। सुन्दर स्तोत्र करनेवालों के समान वे सुशब्दवाले हैं।

अश्वासोनयेज्येष्ठासआशवोदिधिषवोनरथ्यःसुदानवः ।
आपोननिम्नैरुदभिर्जिगत्नवोविश्वरूपाअङ्गिरसोनसामभिः ॥ ५ ॥ १२ ॥

अश्वासः । न । ये । ज्येष्ठासः । आशवः । दिधिषवः । न ।
रथ्यः । सुऽदानवः । आपः । न । निम्नैः । उदऽभिः । जिगत्नवः ।
विश्वऽरूपाः । अङ्गिरसः । न । सामऽभिः ॥ ५ ॥ १२ ॥

ये मरुतोश्वासोन अश्वाइव ज्येष्ठासोज्येष्ठाः प्रशस्यतमाआशवः शीघ्रगमनाः तथा दिधिषवोन वसूनां धारकाइव रथ्योरथस्वामिनः सुदानवः सुदानाः तथा आपोन आपइव निम्नैः प्रवणगैः उदभिरुदकैः सह जिगत्नवोगमनशीलाः तथा विश्वरूपाः नानारूपाः सामभिर्युक्ताः अंगिरसोन अंगिरसइव सर्वदा सामगाइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मरुत् लोग अश्वों के समान श्रेष्ठ शीघ्र-गन्ता हैं। धनवाले रथ-स्वामियों के समान वे सुन्दर दानवाले हैं। वे नदियों के समान नीचे जल ले जानेवाले हैं। वे अङ्गिरा लोगों के समान सामगाता हैं। नाना रूपधारी हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठी—

ग्रावा॑णो॒नसू॒रय॒ःसिन्धु॑मातरआदर्दि॒रासो॒अद्र॑यो॒नवि॒श्वहा॑।
शि॒शू॒ला॒नक्री॒ळय॑ःसुमा॒तरो॑महाग्रा॒मोनयाम॑न्नु॒तत्वि॒षा ॥ ६ ॥

ग्रावा॑णः । न । सू॒रय॑ः । सिन्धु॑ऽमातरः । आ॒ऽद॒र्दि॒रास॑ः । अद्र॑यः । न । वि॒श्वहा॑ । शि॒शूला॑ः । न । क्री॒ळय॑ः । सु॒ऽमा॒तर॑ः । म॒हा॒ऽग्रा॒मः । न । याम॑न् । उ॒त । त्वि॒षा ॥ ६ ॥

सूरयः उदकस्य प्रेरकाः ग्रावाणोन मेघाइव सिन्धुमातरः नदीनिर्मातारः आदर्दिरासः आदरणशीलानि अद्रयोन वज्राद्यायुधानीव विश्वहा सर्वदा शत्रूणां हन्तारइत्यर्थः यद्वा सर्वदा अद्रयोन वज्राइव शत्रूणामादर्दिरासः आदरणशीलाः सुमातरः शोभनमातृकाः शिशूलान शिशवइव क्रीळयः विहर्तारः। उतापिच महाग्रामोन महान् जनसंघइव यामन् यामनि गमने त्विषा दीप्त्या युक्ताभवन्ति तेस्मद्यज्ञमागच्छन्तु ॥ ६ ॥

६. वे जलदाता मेघों के समान नदी-निर्माता हैं। ध्वंसक वज्र आदि आयुधों के समान वे शत्रु-हन्ता हैं। वे वत्सल माताओं के बच्चों के समान क्रीड़ा-परायण हैं। वे महान् जनसंघ के समान गमन में दीप्तिशाली हैं।

उ॒षसां॒नके॒तवो॑ध्वर॒श्रिय॑ःशुभं॒यवो॒नाञ्जिभि॒र्व्य॑श्वितन्।
सिन्ध॑वो॒नय॒यियो॒भ्राज॑दृष्टयःप॒राव॒तो॒नयोज॑नानिममिरे ॥ ७ ॥

उ॒षसा॑म् । न । के॒तव॑ः । अ॒ध्व॒र॒ऽश्रिय॑ः । शु॒भ॒म्ऽयव॑ः । न । अ॒ञ्जिऽभि॑ः । वि । अ॒श्वि॒त॒न् । सिन्ध॑वः । न । य॒यिन॑ः । भ्राज॑त्ऽऋष्टयः । प॒रा॒ऽवत॑ः । न । योज॑नानि । म॒मि॒रे ॥ ७ ॥

ये मरुतः उषसां न केतवः उषसां रश्मयइव अध्वरश्रियोयज्ञस्य श्रयितारोभवन्ति त-था शुभंयवोन कल्याणकामावराइव अञ्जिभिराभरणैः व्यश्वितन् दीप्यन्ते । श्विता वर्णे लङि रूपं । तथा सिन्धवोन नद्यइव ययियोगमनशीलाभ्राजदृष्टयः दीप्यमानायुधाः परावतोन दू-राध्वनीना वडवाइव योजनानि दूरदेशान्ममिरे परिच्छिन्दन्ति तेस्मद्यज्ञमागच्छन्त्विति ॥ ७ ॥

७. उषा की किरणों के समान वे यज्ञाश्रयी हैं। कल्याणकामी वरों के समान वे आभरणों से सुशोभित होते हैं। नदियों के समान वे गतिशील हैं। उनके आयुध प्रदीप्त हैं। दूर मार्गवाले पथिकों के समान वे अनेक योजनाओं को अतिक्रम करते हैं।

सुभागान्नोदेवाःकृणुतासुरत्नानस्मान्स्तोतॄन्मरुतोवावृधानाः ।
अधिस्तोत्रस्यसख्यस्यगातसनाद्धिवोरत्नधेयानिसन्ति ॥८॥१३॥

सुऽभागान् । नः । देवाः । कृणुत । सुऽरत्नान् । अस्मान् । स्तोतॄन् ।
मरुतः । वावृधानाः । अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य ।
गात । सनात् । हि । वः । रत्नऽधेयानि । सन्ति ॥ ८ ॥ १३ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहरति हे मरुतोदेवाः वावृधानाः स्तुत्या वर्धमाना यूयं स्तोतॄन् नोस्मान् सुभगान् सुधनान् कृणुत कुरुत तथा सुरत्नान् शोभनरत्नान् कृणुत यद्वा सुरत्नान् शोभन रमणीयस्तोत्रानस्मानिति संबन्धनीयं । किंच यूयं सख्यस्य स्तोत्रस्य सखिभूतं स्तोत्रमधिगात अधिगच्छत वोयुष्माकं रत्नधेयानि रत्नदानानि अस्मद्विषयाणि सनाद्धि चिरकालादा-रभ्य खलु सन्ति ॥ ८ ॥

८. देव, मरुतो, स्तुतियों से वर्द्धित होकर तुम हम स्तोताओं को धनी और शोभन रत्नवाले बनाओ। स्तोत्र के सहकारी स्तव को ग्रहण करो। हमें तुम सदा से रत्न-दान करते आये हो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अपश्यमिति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं आग्नेयं त्रैष्टुभं सौचीकगुणोग्निर्ऋषिः वैश्वानरगुणोवा अथवा सप्तिर्नाम वाजंभरपुत्रः । तथाचानुक्रान्तं—अपश्यंसप्त सौचीकोग्निर्वैश्वानरोवा सप्तिर्वा वाजंभरआग्नेयं त्विति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि इदमादिकेद्वे सूक्ते । सूत्रितं-च—अपश्यमस्यमहतइति सूक्ते इति ।

तत्र प्रथमा—

अपश्यमस्यमहतोमहित्वममर्त्यस्यमर्त्यासुविक्षु ।
नानाहनूविभृतेसंभरतेअसिन्वतीबप्सतीभूर्यत्तः ॥ १ ॥

अपश्यम् । अस्य । महतः । महिऽत्वम् । अमर्त्यस्य । मर्त्यासु ।
विक्षु । नाना । हनू इति । विभृते इति विऽभृते । सम् ।
भरेते इति । असिन्वती इति । बप्सती इति । भूरि । अत्तः ॥ १ ॥

अस्याग्नेर्महतोमंहनीयस्य महित्वं महत्वमपश्यं पश्यामि कीदृशस्यास्य मर्त्यासु विक्षु मनुष्यरूपासु प्रजासु तासां हृदये अमर्त्यस्य अमरणस्वभावस्य वैश्वानररूपेण वर्तमानस्य यद्वा मर्त्यासु विक्षु ऋत्विग्यजमानरूपासु प्रजासु अमर्त्यस्य सर्वदा जागरितस्य अथवा दावाग्निरूपोग्निरुच्यते अस्याग्नेर्हनू शिप्रे नाना विभृते विभिन्ने संभरेते संभरतोदन्तैः तथा कृत्वा असिन्वतीअसंखादन्त्यौ स्तोतारं बप्सती भक्षयन्त्यौ भूरि प्रभूतं काष्ठमरण्योर्वर्तमानं अत्तः भक्षयतः ॥ १ ॥

१. मरणशील मनुष्यों में अमर-स्वभाव अग्नि की महिमा को मैं देखता हूँ। इनके दोनों जबड़े (हनु) नाना प्रकार के और परिपूर्ण कृति के हैं। ये चर्वण न करके काष्ठादि पदार्थों का भक्षण करते हैं।

गुहाशिरोनिहितमृधगक्षीअसिन्वन्नत्तिजिह्वयावनानि ।
अत्राण्यस्मैपड्भिःसंभरन्त्युत्तानहस्तानमसाधिविक्षु ॥ २ ॥

गुहा । शिरः । निऽहितम् । ऋधक् । अक्षी इति । असिन्वन् । अत्ति ।
जिह्वया । वनानि । अत्राणि । अस्मै । पट्ऽभिः । सम् ।
भरन्ति । उत्तानऽहस्ताः । नमसा । अधि । विक्षु ॥ २ ॥

अस्याग्नेः शिरोमूर्धा गुहा गुहायां निहितं मनुष्योदरेषु वर्तते अस्याक्षी अक्षिणी ऋधक् पृथक् निहिते निहिते चन्द्रसूर्यात्मना तावेवाक्षिणीइत्यर्थः । ईदृशोयोग्निः असिन्वन् दन्तैरसंखादन् जिह्वया वनान्यत्ति काष्ठानि भक्षयति दाहभूतः । अस्माअग्नये अध्वर्य्वादयः पड्भिः पादैरभिगत्य अत्राणि संभरन्ति संपादयन्ति हवींषि । कथंभूताः उत्तानहस्ताः पात्रधारणार्थं उन्नतकराः नमसा नमस्कारेण युक्ताः कुत्र अधिविक्षु प्रजासु ऋत्विक्षु मध्ये ॥ २ ॥

२. इनका मस्तक गुप्त स्थान में है। इनके नेत्र भिन्न-भिन्न स्थानों (सूर्य और चन्द्रमा) में हैं। ये चर्वण न करके ज्वाला से काठों को खाते हैं। मनुष्यों में यजमान हाथ उठाते और नमस्कार करते हुए इनके पास आकर उनका आहार जुटाते हैं।

प्रमातुःप्रतरंगुह्यमिच्छन्कुमारोनवीरुधःसर्पदुर्वीः ।
ससंनपक्वमविदच्छुचन्तंरिरिह्वांसंरिपउपस्थेअन्तः ॥ ३ ॥

प्र । मातुः । प्रऽतरम् । गुह्यम् । इच्छन् । कुमारः । न । वीरुधः ।
सर्पत् । उर्वीः । ससम् । न । पक्वम् । अविदत् । शुचन्तम् ।
रिरिह्वांसम् । रिपः । उपऽस्थे । अन्तरिति ॥ ३ ॥

अयमग्निर्मातुः पृथिव्याः संबन्धिनीरुर्वीर्बह्वीः वीरुधोलताइच्छन तथा प्रतरं प्रकृष्टतरं गुह्यं गोप्यं तासां वीरुधां मूलमपि इच्छन् कामयमानः प्रसर्पत् प्रसर्पति प्रसरति । किमिव कुमारोन कुमारइव सयथा स्तन्यं पातुं जानुभ्यां सर्पति तद्वत् ससं न पक्वं पक्वमन्नमिव शुचन्तं दीप्यमानं नीरसं वृक्षं रिपः पृथिव्याउपस्थे अन्तः उत्संगे अन्तरविदत् विन्दति । पुनः कीदृशं रिरिह्वांसं आकाशमास्वादयन्तं यद्वा मूलैर्मातरं पृथिवीं रिरिह्वांसं ॥ ३ ॥

३. ये अग्नि-रूपी बालक अपनी माता पृथिवी के ऊपर अग्रसर चलते-चलते प्रकाण्ड-प्रकाण्ड लताओं का ग्रास करते हैं—उनके छिपे मूल तक का भक्षण करते हैं। पृथिवी पर जो आकाश को छूनेवाले वृक्ष हैं, उन्हें ये पके हुए अन्न के समान पकड़ लेते हैं। इनकी ज्वाला से वृक्ष जलते हैं ।

तद्वांमृतंरोदसीप्रब्रवीमिजायमानोमातरागर्भोअत्ति ।
नाहंदेवस्यमर्त्यश्चिकेताग्निरङ्गविचेताःसप्रचेताः ॥ ४ ॥

तत् । वाम् । ऋतम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । जायमानः ।
मातरा । गर्भः । अत्ति । न । अहम् । देवस्य । मर्त्यः ।
चिकेत । अग्निः । अङ्ग । विऽचेताः । सः । प्रऽचेताः ॥ ४ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ वां युवां तदृतं सत्यं प्रब्रवीमि यदरणीभ्यां जायमानउत्पन्नोगर्भोगर्भस्थानीयोग्निर्मातरा अरणी अत्ति भक्षयति । देवस्य द्योतमानादिगुणस्याग्नेर्वर्तनं मर्त्योमनुष्योहं न चिकेत न जानामि । हे अंग वैश्वानर अग्निररणीभ्यामुत्पन्नोविचेताः विविधज्ञानवान् सप्रचेताः सएव प्रकृष्टज्ञानः अतोन जानामीत्यर्थः अथवांगइत्यात्मानमेव संबोध्य ब्रवीमि अग्निरेव विचेताः बहुधा जानाति सप्रचेताः सएव जानाति स्वमहिमानं नाहं स्तोतुं प्रभवामीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. हे द्यावापृथिवी, तुमसे मैं सच्ची बात कहता हूँ कि, अरणियों से उत्पन्न यह बालकरूप अग्नि अपने माता-पिता (दोनों अरणियों व लकड़ियों) का भक्षण करते हैं। मैं मनुष्य हूँ अतः देवता अग्नि का वर्त्तन व विषय नहीं जानता हूँ। वैश्वानर, तुम विविध ज्ञानवाले हो व प्रकृष्ट ज्ञानवाले हो—यह मैं नहीं जान सकता।

योअस्माअन्नंतृष्वा३दधात्याज्यैर्घृतैर्जुहोतिपुष्यति ।
तस्मैसहस्रमक्षभिर्विचक्षेग्नेविश्वतःप्रत्यङ्ङसित्वम् ॥ ५ ॥

यः । अस्मै । अन्नम् । तृषु । आऽदधाति । आज्यैः । घृतैः ।
जुहोति । पुष्यति । तस्मै । सहस्रम् । अक्षऽभिः । वि ।
चक्षे । अग्ने । विश्वतः । प्रत्यङ् । असि । त्वम् ॥ ५ ॥

योयजमानः अस्मै अग्नये तृषु क्षिप्रमन्नं आदधाति करोति आज्यैर्घृतैः क्षरद्रूपैः दीप्तैर्वा सोमरसैर्जुहोति पुष्यति पुष्णाति चैनं काष्ठैः तस्मै तमित्यर्थः तं सहस्रं सहस्रसंख्याकैरक्षभिरक्षिस्थानीयाभिरपरिमिताभिर्ज्वालाभिः विचक्षे विचष्टे विपश्यति। अथ प्रत्यक्षकृतः हे अग्ने त्वं विश्वतः सर्वतः प्रत्यङ्ङसि प्रत्यगंचनोभवसि अस्मदानुकूल्येन प्रवर्तमानोभवसि ॥ ५ ॥

५. जो यजमान अग्नि को शीघ्र अन्न देता है, गोघृत वा सोमरस से अग्नि में हवन करता है और जो काष्ठ आदि से इनकी पुष्टि करता है, उसे अग्नि अपरिमित ज्वालाओं से देखते हैं। अग्नि, उसके प्रति तुम हमारे प्रति अनुकूल रहते हो।

किंदेवेषुत्यजएनश्चकर्थाग्नेपृच्छामिनुत्वामविद्वान् ।
अक्रीळन्क्रीळन्हरिरत्तवेदन्विपर्वशश्चकर्तगामिवासिः ॥ ६ ॥

किम् । देवेषु । त्यजः । एनः । चकर्थ । अग्ने । पृच्छामि । नु ।
त्वाम् । अविद्वान् । अक्रीळन् । क्रीळन् । हरिः । अत्तवे ।
अदन् । वि । पर्वऽशः । चकर्त । गाम्ऽइव । असिः ॥ ६ ॥

हे अग्ने त्वां नु क्षिप्रं देवेषु किं त्यजः क्रोधं एनः पापंच चकर्थ कृतवानसीत्यविद्वानहं पृच्छामि खांडवं दहन्तमग्निं पृच्छामि। किंचाक्रीळन् क्वचिद्देशे अविहरन् क्रीळन् क्वचिद्देशे विनोदयन् लीलया दहन् हरिर्हरितवर्णः सन् अत्तवे अत्तव्यमदन् अन्नकाष्ठादिकं पर्वशः सन्धौ सन्धौ विचकर्थ विविधं करोषि गामिवासिः गां यथा असिः स्वधितिः पर्वशश्छिनत्ति तद्वत्॥६॥

६. अग्नि, क्या तुमने देवों के ऊपर क्रोध किया है ? न जानकर मैं तुम दाहक से पूछता हूँ। कहीं क्रीड़ा करते हुए और क्रीड़ा न करते हुए और हरितवर्ण अग्नि अन्न, काष्ठ आदि को खाते समय उनको वैसे ही छिन्दी-छिन्दी कर डालते हैं, जैसे खड्ग से गौ को खण्ड-खण्ड किया जाता है।

विषूचोअश्वान्युयुजेवनेजाऋजीतिभीरशनाभिर्गृभीतान् ।
चक्षदेमित्रोवसुभिःसुजातःसमानृधेपर्वभिर्वावृधानः ॥७॥१४ ॥

विषूचः । अश्वान् । युयुजे । वनेऽजाः । ऋजीतिऽभिः ।
रशनाभिः । गृभीतान् । चक्षदे । मित्रः । वसुऽभिः । सुऽजातः ।
सम् । आनृधे । पर्वऽभिः । ववृधानः ॥ ७ ॥ १४ ॥

अयमग्निर्विषूचोविष्वगंचनानश्वान् व्याप्तान् महतोवृक्षान् सर्वतोगन्तॄन् अश्वानेव वा युयुजे युंक्ते वनेजाः वने प्रवृद्धः संपन्नः सन् कीदृशानश्वान् ऋजीतिभिः ऋजुगामिनीभिः रशनाभिः रशनास्थानीयाभिः लताभिः गृभीतान् परिगृहीतान् वेष्टितान् साक्षादश्वपक्षे ऋजुगतिभिः प्रसिद्धाभीरशनाभिःगृभीतान्गृहीतान् स्वकीयानश्वान् शीघ्रदाहाय रथे योजितवानित्यर्थः तादृशोग्निश्चक्षदे चक्षाद शकलीकरोति वसूनि मित्रोस्माकं मित्रभूतः वसुभिर्वासकैरश्मिभिः सुजातः सुष्ठु प्रवृद्धः सन्। किंच समानृधे सम्यग्वर्धते पर्वभिः काष्ठखंडैर्वावृधानोवर्धमानः ॥७॥

७. वन में प्रवृद्ध होकर अग्नि ने सरल रज्जुओं के द्वारा बाँध करके कुछ द्रुतगामी घोड़ों को रथ में जोता। अग्नि काष्ठ-स्वरूप धन पाकर और प्रवृद्ध होकर सबको चूर्ण करते हैं। ये काष्ठ-खण्डों से वर्द्धित हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अग्निःसप्तिमिति सप्तर्चं द्वादशं सूक्तं सौचीकस्यवैश्वानरस्याग्नेरार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयं। अग्निः सप्तिमित्यनुक्रान्तं। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः।

अ॒ग्निःसप्तिं॑वा॒जंभ॒रंद॑दात्य॒ग्निर्वी॒रंश्रु॒त्यं॑कर्म॒नि॒ष्ठाम्।
अ॒ग्नीरोद॑सी॒विच॑रत्सम॒ञ्जन्न॒ग्निर्नारीं॑वी॒रकु॑क्षिं॒पुरं॑धिम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निः। सप्ति॑म्। वा॒ज॒म्ऽभ॒रम्। द॒दा॒ति॒। अ॒ग्निः। वी॒रम्। श्रु॒त्य॑म्। क॒र्म॒नि॒ःऽस्थाम्। अ॒ग्निः। रोद॑सी॒ इति॑। वि। च॒र॒त्। स॒म्ऽअ॒ञ्जन्। अ॒ग्निः। नारी॑म्। वी॒रऽकु॑क्षिम्। पुर॑म्ऽधिम् ॥ १ ॥

अयमग्निः सप्तिं सपर्णस्वभावमश्वं वाजंभरं युद्धे शत्रूञ्जित्वा अन्नसंपादकं ददाति स्तोतृभ्यः। तथाग्निर्वीरं वीर्यवन्तं पुत्रं श्रुत्यं पितृव्यपदेशकं कर्मनिष्ठां यागे अनन्यचित्तं ददाति अग्निः रोदसी द्यावापृथिव्यौ समञ्जन् सम्यगञ्जयन् विचरत् विविधं चरति अयमग्निर्नारीं योषितं वीरकुक्षिं वीरप्रसवकुक्षिं पुरन्धिं च करोति ॥ १ ॥

१. अग्नि गतिशील और युद्ध में शत्रुओं को जीतकर अन्न देनेवाला अश्व स्तोताओं को देते हैं। वे वीर और यज्ञप्रेमी पुत्र देते हैं। अग्नि, द्यावापृथिवी को शोभामय करके विचरण करते हैं। अग्नि स्त्री को वीर-प्रसविनी करते हैं।

अथ द्वितीया—

अ॒ग्नेरप्न॑सः स॒मिद॑स्तु भ॒द्राग्निर्म॒ही रोद॑सी॒ आ वि॑वेश।
अ॒ग्निरेकं॑ चोदयत्स॒मत्स्व॒ग्निर्वृ॒त्राणि॑ दयते पु॒रूणि॑ ॥ २ ॥

अग्नेः । अप्नसः । सम्ऽइत् । अस्तु । भद्रा । अग्निः । मही इति ।
रोदसी इति । आ । विवेश । अग्निः । एकम् । चोदयत् ।
समत्ऽसु । अग्निः । वृत्राणि । दयते । पुरूणि ॥ २ ॥

अप्नसः कर्मवतोऽग्नेः समिद्भद्रास्तु अयमग्निर्मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आविवेश आविष्टवान् स्वतेजसा तथायमग्निरेकं असहायमेव चोदयत् चोदयति प्रेरयति समत्सु संग्रामेषु युद्धे स्वभक्तं स्वयं सहायः सन् जयिनं करोतीत्यर्थः । तथाग्निर्वृत्राणि पुरूणि बहून् शत्रून्दयते हन्ति ॥ २ ॥

२. अग्नि-कार्य के लिए उपयोगी समित्काष्ठ कल्याणकर हो। अग्नि अपने तेज से द्यावापृथिवी में पैठे हैं। युद्ध में अग्नि अपने भक्त को स्वयं सहायक होकर विजयी बनाते हैं। अग्नि अनेक शत्रुओं को मारते हैं।

अग्निर्ह त्यं जरतः कर्णमावाग्निरद्भ्यो निरदहज्जरूथम् ।
अग्निरत्रिं घर्म उरुष्यदन्तरग्निर्नृमेधं प्रजयासृजत्सम् ॥ ३ ॥

अग्निः । ह । त्यम् । जरतः । कर्णम् । आव । अग्निः । अत्ऽभ्यः । निः ।
अदहत् । जरूथम् । अग्निः । अत्रिम् । घर्मे । उरुष्यत् । अन्तः ।
अग्निः । नृऽमेधम् । प्रऽजया । असृजत् । सम् ॥ ३ ॥

अग्निर्ह अयमग्निः खलु त्यं तं प्रसिद्धं जरतः कर्णं जरत्कर्णनामानमृषिं आव ररक्ष तथायमग्निरद्भ्योजरूथं एतन्नामानमसुरं निरदहत् निर्दग्धवान् तथाग्निरत्रिं महर्षिं घर्मेन्तः कुम्भीसेवस्थितमुरुष्यत् ररक्ष तथायमग्निर्नृमेधमेतन्नामकमृषिं प्रजया पुत्रादिलक्षणया समसृजत् संयुयोज ॥ ३ ॥

३. अग्नि ने प्रसिद्ध जरत्कर्ण नामक ऋषि की रक्षा की। अग्नि ने जल से निकाल करके जरूथ नामक शत्रु को जलाया था। अग्नि ने प्रतप्त कुण्ड में पतित अत्रि का उद्धार किया था। अग्नि ने नृमेध ऋषि को सन्तानवान् किया था।

अग्निर्दाद्द्रविणं वीरपेशा अग्निर्ऋषिं यः सहस्रा सनोति ।
अग्निर्दिवि हव्यमा ततानाग्नेर्धामानि विभृता पुरुत्रा ॥ ४ ॥

अग्निः । दात् । द्रविणम् । वीरऽपेशाः । अग्निः । ऋषिम् । यः ।
सहस्रा । सनोति । अग्निः । दिवि । हव्यम् । आ ।
ततान । अग्नेः । धामानि । विऽभृता । पुरुऽत्रा ॥ ४ ॥

अयमग्निर्वीरपेशाः प्रेरकज्वालारूपोद्रविणं धनं दाव ददाति तथाग्निर्ऋषिं मंत्रद्रष्टारं पुत्रं प्रयच्छतीति शेषः। ऋषिर्विशेष्यते यऋषिः सहस्रा गवां सहस्राणि सनोति भजते दक्षिणात्वेन तमृषिं ददातीति। तथा अग्निर्दिवि द्युलोके हव्यं यजमानैर्हुतं आततान देवेषु विस्तारयति तथाग्नेर्धामानि शरीराणि विभृता विभृतानि पुरुत्रा बहुषु स्थानेषु आहवनीयधिष्ण्यादिषु क्षित्यादिषु वा ॥ ४ ॥

४. अग्नि ज्वाला-रूप धन देते हैं। जो ऋषि सहस्र गायोंवाले हैं, उन्हें मन्त्रद्रष्टा पुत्र देते हैं। यजमानों का दिया हुआ हवि अग्नि द्युलोक में पहुंचाते हैं। अग्नि के पृथिवी पर बड़े-बड़े शरीर हैं।

अ॒ग्निमु॒क्थैर्ऋष॑यो॒विह्व॑यन्ते॒ऽग्निंनरो॒याम॑निबाधि॒तासः॑।
अ॒ग्निंवयो॑अ॒न्तरि॑क्षे॒पत॑न्तो॒ऽग्निःस॒हस्रा॒परि॑याति॒गोना॑म् ॥ ५ ॥

अ॒ग्निम्। उ॒क्थैः। ऋष॑यः। वि। ह्व॒य॒न्ते॒। अ॒ग्निम्। नरः॑। याम॑नि। बा॒धि॒तासः॑। अ॒ग्निम्। वयः॑। अ॒न्तरि॑क्षे। पत॑न्तः। अ॒ग्निः। स॒हस्रा॑। परि॑। या॒ति॒। गोना॑म् ॥ ५ ॥

अग्निमुक्थैः शस्त्रैः ऋषयः पूर्वे विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति यज्ञे स्वीये अग्निं नरोमनुष्यायामनि संग्रामे यातिर्वधकर्मसु पठितः बाधितासः शत्रुभ्योबाधिताः प्राप्नुवन्ति जयार्थं। तथाग्निं वयः पक्षिणोन्तरिक्षे पतन्तः पश्यन्ति रात्रिषु। तस्मादिमां वयांसि नक्तं नाध्यासतइति ब्राह्मणं। यद्वा दावभूतमग्निं अन्तरिक्षगावयः पतन्ति तथाग्निर्गोनां गवां सहस्रा सहस्राणि परिपरितोयाति गच्छति ॥ ५ ॥

५. प्रथम ऋषि लोग मन्त्रों के द्वारा अग्नि को बुलाते हैं। मनुष्य, संग्राम में शत्रुओं से बाधित होकर, जय के लिए बुलाते हैं, आकाश में उड़ते हुए पक्षी अग्नि को बुलाते हैं। सहस्र गायों से वेष्टित होकर अग्नि जाते हैं।

अ॒ग्निंविशः॑ईळते॒मानु॑षी॒र्याअ॒ग्निंमनु॑षो॒नहु॑षो॒विजा॒ताः।
अ॒ग्निर्गान्ध॑र्वीं॒पथ्या॑मृ॒तस्या॒ग्नेर्गव्यू॑तिर्घृ॒तआनिष॑त्ता ॥ ६ ॥

अ॒ग्निम्। विशः॑। ई॒ळ॒ते॒। मानु॑षीः। याः। अ॒ग्निम्। मनु॑षः। नहु॑षः। वि। जा॒ताः। अ॒ग्निः। गान्ध॑र्वीम्। प॒थ्या॑म्। ऋ॒तस्य॑। अ॒ग्नेः। गव्यू॑तिः। घृ॒ते। आ। निऽस॑त्ता ॥ ६ ॥

---

१ तै० सं०. ५. ६. ४.

अग्निं विशः प्रजा ऋत्विग्यजमानलक्षणाः ईळते स्तुवन्ति यामानुषीर्मानुष्यः मनुष्याज्जाताः ताईळते तथाग्निं मनुषोमनुष्यान्नहुषोराज्ञः सकाशाज्जाताः प्रजाविविधं स्तुवन्तीति। अग्निर्गान्धर्वीं वाङ्नामैतव् वाचं शृणोति कीदृशीं गान्धर्वीं ऋतस्य यज्ञस्य पथ्यां पथि हितां अग्नेर्महात्मनोगव्यूतिर्मार्गोघृते आज्ये आनिषत्ता सर्वतोनिषण्णोभवति ॥ ६ ॥

६. मानवी प्रजा अग्नि की स्तुति करती है। नहुष-वंशीय लोग अग्नि की स्तुति करते हैं। गन्धर्वो का यज्ञ-मार्ग के लिए हित-वचन अग्नि सुनते हैं। अग्नि का मार्ग घृत में बैठा है।

अग्नयेब्रह्मऋभवस्ततक्षुरग्निंमहामवोचामासुवृक्तिम्।
अग्नेप्रावजरितारंयविष्ठाग्नेमहिद्रविणमायजस्व ॥ ७ ॥ १५ ॥

अग्नये। ब्रह्म। ऋभवः। ततक्षुः। अग्निम्। महाम्।
अवोचाम। सुवृक्तिम्। अग्ने। प्र। अव। जरितारम्।
यविष्ठ। अग्ने। महि। द्रविणम्। आ। यजस्व ॥ ७ ॥ १५ ॥

अग्नये ब्रह्म स्तोत्रं ऋभवोमेधाविनस्ततक्षुः अकुर्वन् वयं च महां महान्तमग्निं प्रति सुवृक्तिं स्तुतिमवोचाम। हे यविष्ठ युवतमाग्ने जरितारं स्तोतारं प्राव प्ररक्ष हे अग्ने महि महद् द्रविणं धनमायजस्व प्रयच्छेत्यर्थः अत्र प्रतिवाक्यमग्न्यभिधानं तस्य स्तुत्यत्वप्रदर्शनार्थं ॥ ७ ॥

७. अग्नि के लिए मेधावी ऋभुओं ने स्तोत्र बनाया है। हमने भी महान् अग्नि की स्तुति की है। तरुणतम अग्नि, स्तोता की रक्षा करो। अग्नि, महान् धन दो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

यइमेति सप्तर्चं त्रयोदशं सूक्तं भुवनपुत्रस्य विश्वकर्मणआर्षं त्रैष्टुभं विश्वकर्मदेवत्यं। तथाचानुक्रान्तं—यइमाविश्वकर्मा भौवनोवैश्वकर्मणं त्विति। गतः सूक्तविनियोगः। अत्र वाजसनेयकं—ब्रह्मवैस्वयंभूस्तपोतप्यत तदैक्षत नवैतपस्यानन्त्यमस्ति हन्ताहंभूतेष्वात्मानं जुहवानि भूतानिचात्मनीति। तत्सर्वेषु भूतेष्वात्मानंहुत्वेत्यादि।

तत्र प्रथमा—

यइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदृषिर्होतान्यसीदत्पितानः।
सआशिषाद्रविणमिच्छमानःप्रथमच्छदवराँआविवेश ॥ १ ॥

यः । इमा । विश्वा । भुवनानि । जुह्वत् । ऋषिः । होता ।
नि । असीदत् । पिता । नः । सः । आऽशिषा । द्रविणम् ।
इच्छमानः । प्रथमऽच्छत् । अवरान् । आ । विवेश ॥ १ ॥

अत्रनिरुक्तं—विश्वकर्मासर्वमेधेसर्वाणि भूतानि जुहवांचकार सआत्मानमप्यन्ततोजुहवांचकार तदभिवादिन्येषर्ग्भवति यइमाविश्वाभुवनानिजुह्वदितीति[1] । योविश्वकर्मा एतन्नामकः ऋषिः भुवनपुत्रोहोता होमनिष्पादकः सन् विश्वा सर्वाणि भुवनानि जुह्वत् होमं कुर्वन् प्रथमं सर्वं जगद्धुत्वेत्यर्थः पश्चादग्नौ न्यसीदत् पिता जनकः आत्मकृतेन कर्मणा देहोत्पत्तेः नचैकस्य जन्यजनकभावोविरुध्यते तपोबलेन शरीरद्वयस्वीकारात् सएकधाभवतीत्यादिश्रुतेः[2] । सऋषिः आशिषा आशीःप्रतिपादकेन सूक्तवाकादिना द्रविणं धनं स्वर्गाख्यमिच्छमानः कामयमानः प्रथमच्छत् प्रथममग्नेर्भुवनैराच्छादयिता अवरान् विप्रकृष्टान् भूतान् स्वात्मना हुतान् आविवेश आविष्टवानग्निमित्युक्तार्थएव पुनर्विशेषेणोक्तः एवमुत्तरत्राधियज्ञपरतया योज्यं । अथाध्यात्मप्रसिद्ध्योच्यते—योविश्वकर्मा परमेश्वरइमा विश्वा भुवनानि जुह्वत् प्रलयकाले पृथिव्यादीनिमान्सप्तलोकान् स्वात्मन्याहुतिप्रक्षेपवत् संहरन् ऋषिरतीन्द्रियद्रष्टा सर्वज्ञोहोता संहाररूपस्य होमस्य कर्ता नोस्माकं पिता जनकोनिषसाद स्वयं स्थितवान् । अयमर्थः प्रलयकाले प्राप्ते सति सर्वान् लोकान् संहृत्यास्माकमपि संहर्ता पुनः स्रष्टा च सन् सर्वज्ञोयः परमेश्वरः स्वयमेकएवासीत् । तथाब्रुवते हि श्रुतयः—आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीत् । सदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिकाः[3] ।सतादृशःपरमेश्वरः आशिषा बहुःस्यांप्रजायेयेत्येवंरूपया पुनः पुनःसिसृक्षया द्रविणमिच्छमानः धनोपलक्षितं जगद्भोगमाकांक्षमाणः प्रथमच्छत् प्रथमं मुख्यं निष्प्रपंचं पारमार्थिकं रूपमावृण्वन् अवरान् स्वसृष्टान् प्राणिहृदयप्रदेशानाविवेश आविष्टवान् जीवरूपेण । तथाच श्रूयते—सोकामयत बहुःस्यांप्रजायेयेति । सतपोतप्यत सतपस्तप्त्वा इदंसर्वमसृजत यदिदंकिंच तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदिति[4] । एवमन्याअप्युपनिषदउदाहार्याः ॥ १ ॥

१. हमारे पिता और होता विश्वकर्मा प्रथम सारे संसार का हवन करके स्वयं भी अग्नि में बैठ गये। स्तोत्रादि के द्वारा स्वर्ग-धन की कामना करते हुए वे प्रथम सारे जगत् में अग्नि का आच्छादन करके पश्चात् समीप के भूतों के साथ स्वयं भी हुत हो गये वा अग्नि में पैठ गये।

वैश्वदेवस्यपशोर्वपायाअनुवाक्या किंस्विदासीदित्येषा । सूत्रितंच—किंस्विदासीदधिष्ठानं योनःपिताजनितेति ।

---

१ नि० १०. २६ ।   २ तै० उ० । ३. तै० उ० । ४. तै० उ० ।

सैषा द्वितीया—

किंस्विदासीदधिष्ठानंमारम्भणंकतमात्स्वित्कथासीत् ।
यतोभूमिंजनयन्विश्वकर्माविद्यामौर्णोन्महिनाविश्वचक्षाः ॥ २ ॥

किम् । स्वित् । आसीत् । अधिऽस्थानम् । आऽरम्भणम् ।
कतमत् । स्वित् । कथा । आसीत् । यतः । भूमिम् । जनयन् ।
विश्वऽकर्मा । वि । द्याम् । और्णोत् । महिना । विश्वऽचक्षाः ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकालेसंहृत्य पश्चात्सिसृक्षायां सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्टइत्युक्तं अत्र तस्य द्वितीयस्याधिष्ठानं जगदुपादानकारणायसंभवात् सृष्टिरनुपपन्नेत्याक्षिपति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालोगृहादिकं किंचित्स्थानमधिष्ठाय मृद्रूपेणारंभकद्रव्येण चक्रादिरूपैरुपकरणैर्घटं निष्पादयति तद्वदीश्वरस्य जगदाश्रयद्यावापृथिव्योरुत्पादनवेलायामधिष्ठानं किं स्विदासीत् किंनामाभूत् न किंचिदित्यर्थः तथा तयोरारंभणं कतमत्स्वित् आरभ्यतेऽनेनेत्यारंभणं उपादानकारणं तदपि कतमत्क्वेत् तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदारंभणं कथासीत् कथमभूत् किं स्वयं सदसद्वाभवेदित्यर्थः उभयमपि नोपपद्यते सच्चेदद्वैतभंगप्रसंगः असच्चेत्सदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योरुपादानानर्हत्वात् नान्यत् किंचनमिषदित्यादिश्रुतेश्चेत्यभिप्रायः । यतोयस्मादधिष्ठानादारंभणाच्च विश्वचक्षाः सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरोभूमिंजनयन् वर्तते तथा द्यां दिवं व्यौर्णोत् व्यवृणोत् सृष्टवान् महिना स्वमहत्त्वेन किंस्विदासीदिति ॥ २ ॥

२. सृष्टि-काल में विश्वकर्मा का आश्रय क्या था ? कहाँ से और कैसे उन्होंने सृष्टि-कार्य का प्रारम्भ किया ? विश्वदर्शक देव विश्वकर्मा ने किस स्थान पर रहकर पृथिवी को बनाकर आकाश को बनाया ?

अथ तृतीया—

विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतोमुखोविश्वतोबाहुरुतविश्वतस्पात् ।
संबाहुभ्यांधमतिसंपतत्रैर्द्यावाभूमीजनयन्देवएकः ॥ ३ ॥

विश्वतःऽचक्षुः । उत । विश्वतःऽमुखः । विश्वतःऽबाहुः । उत ।
विश्वतःऽपात् । सम् । बाहुऽभ्याम् । धमति । सम् । पतत्रैः ।
द्यावाभूमी इति । जनयन् । देवः । एकः ॥ ३ ॥

अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह वि- श्वतश्चक्षुः सर्वतोव्याप्तचक्षुः उतापिच विश्वतोमुखः तथा विश्वतोबाहुः उतापिच विश्वतस्पात् सएवंविधः परमेश्वरः स्वस्मिन् त्रैलोक्यमुत्पादयतीत्यर्थः । कथमित्युच्यते—बाहुभ्यां दिवं सं- धमति धमतिर्गतिकर्मा सम्यक् प्रेरयति तथा पतत्रैः गमनशीलैः पादैः पृथिवीं संधमतीत्युभयो- रेवश्रवणं प्राधान्याभिप्रायं एवं द्यावाभूमी जनयन् दिवं च पृथिवींचोत्पादयन् देवोद्योतमानः स्वयंप्रकाशः परमेश्वरएकोसहायएव वर्तते ॥ ३ ॥

३. विश्वकर्मा की आँखें, मुख, बाहें और चरण सभी ओर से हैं। अपनी भुजाओं और पदों से प्रेरण करते वे दिव्य पुरुष द्यावाभूमि को उत्पन्न करते हैं। वे एक हैं।

किंस्विद्वनंकउसवृक्षआसयतोद्यावापृथिवीनिष्टतक्षुः ।
मनीषिणोमनसापृच्छतेदुतद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानिधारयन् ॥ ४ ॥

किम् । स्वित् । वनम् । कः । ऊँ इति । सः । वृक्षः । आस । यतः ।
द्यावापृथिवी इति । निःऽततक्षुः । मनीषिणः । मनसा ।
पृच्छत । इत् । ऊँ इति । तत् । यत् । अधिऽअतिष्ठत् ।
भुवनानि । धारयन् ॥ ४ ॥

पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति तदेवानयाप्रश्नकथनव्याजेनोच्यते—लोके हि प्रौढं प्रासादं निर्मिमाणः कस्मिंश्चित्प्रौढे वने कंचिन्महान्तं वृक्षं छित्वा तक्षणादिना स्तंभा- दिकं संपादयति इहतु परमेश्वरप्रेरिताजगत्स्रष्टारोयतोयस्माद्वनात् यं वृक्षमादाय द्यावापृ- थिवी निष्टतक्षुः तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तः तद्वनं किंस्वित् किंनाम स्यात् । तथा- कउ सवृक्षआस कस्तादृशोमहान् वृक्षोभूत् । हे मनीषिणोमनसईश्वरास्तदुभयं मनसा जिज्ञा- सायुक्तेन पृच्छतेदु पृच्छतैव । किंचेश्वरोभुवनानि धारयन् यत्स्थानमध्यतिष्ठत्तदपि पृच्छत एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्रह्मवनंब्रह्मसवृक्षआसीदित्यादिकमुत्तरं ॥ ४ ॥

४. वह कौन वन और उसमें कौन-सा वृक्ष है, जिससे सृष्टि-कर्ताओं ने द्यावापृथिवी को बनाया ? विद्वानो अपने मन से पूछ देखो कि, किस पदार्थ के ऊपर खड़े होकर ईश्वर सारे विश्व का धारण करते हैं।

साकमेधेषु वैश्वदेवकर्मणएककपालस्य यातेधामानीत्येषा याज्या सूत्रितंच—विश्वकर्मन्हवि- षावावृधानो यातेधामानिपरमाणियावमेति । पूर्वोक्तस्य पशोर्हविषएषैव याज्या । सूत्रितंच— यातेधामानिपरमाणियावमा यइमेद्यावापृथिवीजनित्रीइति ।

1 तै० ब्रा० २. ८. ९।

सैषा पंचमी—

यातेधामानिपरमाणियावमायामध्यमाविश्वकर्मन्नुतेमा ।
शिक्षासखिभ्योहविषिस्वधावःस्वयंयंजस्वतन्वंवृधानः ॥ ५ ॥

या । ते । धामानि । परमाणि । या । अवमा । या । मध्यमा ।
विश्वऽकर्मन् । उत । इमा । शिक्ष । सखिऽभ्यः । हविषि ।
स्वधाऽवः । स्वयम् । यजस्व । तन्वम् । वृधानः ॥ ५ ॥

अनया भौवनोविश्वकर्मा जगत्कारणं विश्वकर्मदेवं स्तौति । हे विश्वकर्मन् या यानि ते तव परमाणि धामानि शरीराणि सन्ति या यानि च मध्यमानि शरीराणि सन्ति उतापिच या यानि अवमानि धामानि शरीराणि सन्ति उतापिच तानीमानि सर्वाणि शरीराणि सखिभ्योस्म भ्यं यष्टुं हविषिमयि हविर्भूतेसति शिक्षदेहि । हे स्वधावोहविर्लक्षणान्नवन् स्वयमेव त्वं तन्वं स्वकीयं पूर्वोक्तं त्रिविधं शरीरं वृधानोहविषावर्धमानः सन् अनेन धामत्रैविध्योपन्यासेन उत्तमभूतानि देवादिशरीराणि मध्यमभूतानि मनुष्यादिशरीराणि निकृष्टभूतानि कृमिकीटादिशरीराणि च परिगृहीतानि किंबहुना सर्वं जगदुपात्तं भवति उक्तव्यतिरेकेण निरवयवस्य परमेश्वरस्य विग्रहाभावात् तदैक्षत बहुःस्यांप्रजायेयेत्यादि श्रुतिभ्यः परमेश्वरस्यैव देवादिभेदेन बहुभावावगमात् ॥ ५ ॥

५. यज्ञभाग-ग्राही विश्वकर्मा यज्ञ-काल में हमें उत्तम, मध्यम और साधारण शरीरों को बता दो। अन्नयुक्त तुम स्वयं यज्ञ करके अपने शरीर पुष्ट करते हो।

तस्मिन्नेव वैश्वकर्मणपशौ वपापुरोडाशयोर्विश्वकर्मन्हविषेति द्वेक्रमेणानुवाक्ये। सूत्रितंच— विश्व कर्मन्हविषावावृधानइति द्वे विश्वकर्माविमनाआद्विहायाइति । साकमेधेषुवैश्वकर्मणस्य विश्वकर्मन्हविषेत्येषैवानुवाक्या । सूत्रंतु पूर्वमुदाहृतं ।

सैषा षष्ठी—

विश्वकर्मन्हविषावावृधानःस्वयंयंजस्वपृथिवीमुतद्याम् ।
मुह्यन्त्वन्येअभितोजनासइहास्माकंमघवासूरिरस्तु ॥ ६ ॥

विश्वऽकर्मन् । हविषा । ववृधानः । स्वयम् । यजस्व ।
पृथिवीम् । उत । द्याम् । मुह्यन्तु । अन्ये । अभितः । जनासः ।
इह । अस्माकम् । मघऽवा । सूरिः । अस्तु ॥ ६ ॥

हे विश्वकर्मन् विश्वविषयकर्मन् एतन्नामक परमेश्वर हविषा हविर्भूतेन मया विश्वकर्मणा मया दत्तेन वा हविषा वावृधानो वर्धमानः विश्वकर्मा सर्वाणि भूतानि जुहवांचकार सआत्मानमप्यन्ततोजुहवांचकारेति हि निरुक्तं पूर्वमुदाहृतं। स्वयमेव पृथिवीमुतापिच द्यां दिवं च स्वसृष्टे द्यावापृथिव्यौ स्वयं प्रवृद्धः सन् यजस्व पूजय अन्ये मत्तोन्ये जनासोजनाअयष्टारोस्मद्यागविरोधिनोवा मुह्यन्तु मुग्धाभवन्तु अभितः। सर्वतः अथ परोक्षकृतः इहास्मिन्यागेस्माकं मघवास्मत्प्रत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन धनवान् ससूरिः स्वर्गादिफलस्य प्रेरकोस्तु भवतु। अत्र विश्वकर्मन् हविषावर्धमानइत्यादिनिरुक्तंद्रष्टव्यं ॥ ६ ॥

६. विश्वकर्मा, तुम द्यावापृथिवी में स्वयं यज्ञ करके अपने को पुष्ट किया करते हो वा यज्ञीय हवि से प्रवृद्ध होकर तुम द्यावापृथिवी का पूजन करो। हमारे यज्ञ-विरोधी मूर्छित हों। इस यज्ञ में धनी विश्वकर्मा स्वर्गादि के फल-दाता हों।

वाचस्पतिंविश्वकर्माणमूतयेमनोजुवंवाजेअद्याहुवेम।
सनोविश्वानिहवनानिजोषद्विश्वशंभूरवसेसाधुकर्मा ॥ ७ ॥ १६ ॥

वाचः। पतिम्। विश्वऽकर्माणम्। ऊतये। मनःऽजुवम्।
वाजे। अद्य। हुवेम। सः। नः। विश्वानि। हवनानि। जोषत्।
विश्वऽशंभूः। अवसे। साधुऽकर्मा ॥ ७ ॥ १६ ॥

वाचस्पतिं मंत्रात्मकस्य वचसः स्वामिनं विश्वकर्माणं विश्वकर्तारं मनोजुवं मनोवेगगमनं देवं वाजे यज्ञे अद्यास्मिन्दिने ऊतये तर्पणाय हुवेम आह्वयाम सदेवोनोस्माकं विश्वानि सर्वाणि हवनानि जोषत् सेवतां। किमर्थं अवसे अस्माकं रक्षणाय सविशेष्यते विश्वशंभूः विश्वस्य सुखस्योत्पादकः साधुकर्मा च ॥ ७ ॥

७. इस यज्ञ में, आज, उन विश्वकर्मा को रक्षा के लिए हम बुलाते हैं। वे हमारे सारे हवनों का सेवन करें। वे हमारे रक्षण के लिए सुखोत्पादक और साधु कर्मवाले हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

चक्षुषइति सप्तर्चं चतुर्दशं सूक्तं ऋष्याद्याः पूर्ववत्। चक्षुषइत्यनुक्रान्तं गतः सूक्तविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

चक्षुषःपितामनसाहिधीरोघृतमेनेअजनन्नम्नमाने।
यदेदन्ताअददृहन्तपूर्वआदिद्द्यावापृथिवीअप्रथेताम् ॥ १ ॥

---

१ नि० १०. २६। २ नि० १०. २७।

चक्षुषः । पिता । मनसा । हि । धीरः । घृतम् । एने ।
अजनत् । नम्नमाने इति । यदा । इत् । अन्ताः । अदहन्त ।
पूर्वे । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । अप्रथेताम् ॥ १ ॥

चक्षुषः चक्षुरुपलक्षितस्येन्द्रियसंघातमकस्य शरीरस्य पिता उत्पादयिता यद्वा चक्षुः स्थापकं तेजः तस्योत्पादयिता मनसा नहि मत्समोस्ति कश्चिदिति बुध्याहि खलु धीरोधृष्टो- विश्वकर्मा प्रथमघृतमुदकमजनदजनयत् आपोवाइदमग्रे अपएवससर्जादावित्यादि श्रुतिस्मृती स्यातां पश्चादेने द्यावापृथिव्यौ नम्नमाने तस्मिन्नुदके इतस्ततश्चलन्त्यौ यःअजनयत् अथ यदेव् यदेवान्ताः पर्यन्तप्रदेशाः पूर्वे पुराणाः द्यावापृथिव्योः संबन्धिनः अददृहन्त दृढाअभवन् विश्वकर्मणा दृढाः संपादिताइत्यर्थः आदित् अनन्तरमेव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां यथा कामं प्रथिते अभूतां ॥ १ ॥

१. शरीर के उत्पादयिता और अनुपम धीर विश्वकर्मा ने प्रथम जल को उत्पन्न किया। पश्चात् जल में इधर-उधर चलनेवाले द्यावापृथिवी को बनाया। द्यावापृथिवी के प्राचीन और अन्त्य प्रदेशों को विश्वकर्मा ने दृढ़ किया। तब द्यावापृथिवी प्रसिद्ध हुई।

वैश्वकर्मणस्य पशोर्हविषएषानुवाक्या विश्वकर्माविमनाआद्विहायाः किंस्विदासीदधिष्ठानमितिसूत्रितं ।

अथ द्वितीया—

विश्वकर्माविमनाआद्विहायाधातोविधातापरमोतसंदृक् ।
तेषामिष्टानिसमिषामदन्तियत्रासप्तऋषीन्परएकमाहुः ॥ २ ॥

विश्वऽकर्मा । विऽमनाः । आत् । विऽहायाः । धाता ।
विऽधाता । परमा । उत । सम्ऽदृक् । तेषाम् । इष्टानि । सम् ।
इषा । मदन्ति । यत्र । सप्तऽऋषीन् । परः । एकम् । आहुः ॥ २ ॥

अयं मंत्रोधियज्ञाध्यात्मयोर्भेदेन द्विधा व्याख्येयः । तत्र प्रथमं दैवतमधिकृत्योच्यते—विश्वकर्मा बहुविधप्रकाशवृष्टिप्रदानादिकर्मणां कर्ता आदित्यः सच विमनाः विभूतमनाः आदित्यनर्थकः सर्वतइत्यर्थे वाविहायाः विविधमाप्ता महानित्यर्थः धाता वृष्ट्यादिकर्ता च विधाता जगतः कर्ता च परमा परमः सन्दृक् सन्द्रष्टाच भूतानां तेषां सप्तऋषीणां सप्तयोतिषां रश्मीनामित्यर्थः चरमपादे वक्ष्यमाणत्वात् इष्टानि स्थानानि शरीराणि वा इषोदकेन संमदन्ति संमोदन्ते यत्र यस्मिन्नादित्ये तं देवं सप्तर्षीन् सप्तर्षिभ्यइत्यर्थः तेभ्यः परः परस्तात् एकमेवादित्य-

माहुर्मंत्रविदः । अथाध्यात्मपक्षे उच्यते—विश्वकर्मा यः परमात्मा प्राणप्रकाशाख्यामुपेतः सन् बहुकर्मा भवति सच विमनाः विभूतमनाः विहायाः वस्तुतोमहान् विशेषेण सुकृतदुष्कृतफलस्याप्ता धाता विधाता च परमोतसन्दृक् परमश्च सन्दृष्टेन्द्रियाणां । तेषांसप्तर्षीणां द्रष्टॄणामिन्द्रियाणां इष्टानि स्वरूपाणि इषान्नेन सह संमदन्ति संमोदन्ते । यत्र यस्मिन्नात्मनि तमात्मानं सप्तर्षीन् सप्तसंख्याकेभ्यः सर्पणस्वभावेभ्योवा परः परस्ताद्वर्तमानमिन्द्रियाद्यतीतमेकं परमात्मानमाहुस्तत्वविदः अत्र विश्वकर्माविभूतमनाव्याप्तेत्यादिनिरुक्तमनुसन्धेयं ॥ २ ॥

२. विश्वकर्मा का मन बृहत् है, वे स्वयं बृहत् हैं, वे निर्माण करते हैं, वे सर्वश्रेष्ठ हैं, वे सब कुछ देखते हैं, सप्तर्षियों के परवर्ती स्थानों को देखते हैं। वहाँ वे अकेले हैं। विद्वान् लोग ऐसा कहते हैं। विद्वानों की अभिलाषायें अन्न के द्वारा पूर्ण होती हैं।

पूर्वोक्तएव पशौ पुरोडाशस्य योनःपितेत्येषा याज्या । सूत्रितं च—योनःपिताजनितायोविधाता यातेधामानिपरमाणियावमेति ।

योनःपिताजनितायोविधाताधामानिवेदभुवनानिविश्वा ।
योदेवानांनामधाएकएवतंसंप्रश्नंभुवनायन्त्यन्या ॥ ३ ॥

यः । नः । पिता । जनिता । यः । विऽधाता । धामानि । वेद ।
भुवनानि । विश्वा । यः । देवानाम् । नामऽधाः । एकः ।
एव । तम् । सम्ऽप्रश्नम् । भुवना । यन्ति । अन्या ॥ ३ ॥

योविश्वकर्मा नोस्माकं पिता पालयिता न केवलं पालकः किंच जनिता उत्पादकः किमनेनास्माकमुत्पादकइति संकोचेन योविधाता सर्वस्य जगतउत्पादकः योविश्वकर्मा नोस्माकमुत्पन्नानि धामानि देवानां तेजःस्थानानि वेद वेत्ति । किंबहुना विश्वा विश्वानि भुवना भूतजातानि वेद वेत्ति यश्च देवानामग्निवाय्वादीनां नामधाः नाम्नां धाता इन्द्रादीन्निर्माय तेषां इन्द्रादि नाम कृत्वा तत्पदेषु स्थापयिता एकएव तंदेवं अन्या अन्यानि भुवना भूतजातानि प्रश्नं कः परमेश्वरइति पृच्छां यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

३. जो विश्वकर्मा हमारे पालक, उत्पादक, संसार के उत्पादक, जो विश्व के सारे धामों को जानते हैं वा जो देवों के तेजःस्थानों को जानते हैं, जो देवों के नाम रखनेवाले और जो एक हैं, सारे प्राणी उन्हीं देव को प्राप्त करते हैं वा उनके विषय के जिज्ञासु होते हैं।

तआयजन्तद्रविणंसमस्माऋषयःपूर्वेजरितारोनभूना ।
असूर्तेसूर्तेरजसिनिषत्तेयेभूतानिसमकृण्वन्निमानि ॥ ४ ॥

---

१ नि० १०. २६ ।

ते । आ । अयजन्त । द्रविणम् । सम् । अस्मै । ऋषयः । पूर्वे ।
जरितारः । न । भूना । असूर्ते । सूर्ते । रजसि । निऽसत्ते ।
ये । भूतानि । सम्ऽअकृण्वन् । इमानि ॥ ४ ॥

ते पूर्वे ऋषयोऽस्मै विश्वकर्मणे द्रविणं च पुरोडाशादिलक्षणं धनं संसम्यगायजन्त सर्वतोयजन्ते जरितारोनभूना स्तोतारोयथा भूना भूम्ना महतास्तोत्रेण यथा यजन्ति तद्वत् ये महर्षयः असूर्ते सरणवर्जिते सूर्ते सरणसहिते स्थावरजंगमात्मके रजसि लोके निषत्ते निषण्णे निश्चलमवस्थिते इमानि भूतानि भुवनानि प्राणिनइत्यर्थः समकृण्वन् सम्यक् धनादिना पूजयन्। अथवायमर्थः येस्थावरजंगमात्मके जगति वर्तमानानेतान् प्राणिनः तेजसा समकृण्वन् ते पूर्वेऋषयोद्रष्टारोस्मयोस्माआदित्यात्मकाय विश्वकर्मणे द्रविणं तेजः आयजन्त ॥ ४ ॥

४. स्थावर जंगमात्मक विश्व के होने पर जिन ऋषियों ने प्राणियों को बनाया वा उनको धनादि प्रदान किया, उन्हीं प्राचीन ऋषियों ने स्तोताओं के समान, धन-व्यय करके यज्ञानुष्ठान किया ।

परोदिवापरएनापृथिव्यापरोदेवेभिरसुरैर्यदस्ति ।
कंस्विद्गर्भंप्रथमंदध्रआपोयत्रदेवाःसमपश्यन्तविश्वे ॥ ५ ॥

परः । दिवा । परः । एना । पृथिव्या । परः । देवेभिः । असुरैः ।
यत् । अस्ति । कम् । स्वित् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे ।
आपः । यत्र । देवाः । सम्ऽअपश्यन्त । विश्वे ॥ ५ ॥

यदीश्वरतत्त्वं दिवा परः द्युलोकादपि परस्तात् वर्तमानं तथा एनाअस्याः पृथिव्याः परः परस्ताद्वर्तमानं तथा देवेभिर्देवैपरस्ताद्वर्तमानंअसुरैश्च यत् परः परस्तात् वर्तमानं गुहायामवस्थितं कंस्वित् गर्भं गर्भवत् सर्वस्य ग्राहकंतत्त्वं आपः प्रथमं दध्रे धृतवत्यः यत्र यस्मिन् गर्भे देवाइन्द्रादयोविश्वे सर्वेपि समपश्यन्त संगताः परस्परं पश्यन्ति एवं जानन्नेव कश्चित्तत्वविद् प्रश्नं करोति॥५॥

५. वह द्युलोक, पृथिवी, असुरों और देवों को अतिक्रम करके अवस्थित है । जल ने ऐसा कौन-सा गर्भ धारण किया है, जिसमें सभी इन्द्रादि देवता रहकर परस्पर मिलित देखते हैं ।

तमिद्गर्भंप्रथमंदध्रआपोयत्रदेवाःसमगच्छन्तविश्वे ।
अजस्यनाभावध्येकमर्पितंयस्मिन्विश्वानिभुवनानितस्थुः ॥६ ॥

तम् । इत् । गर्भम् । प्रथमम् । दध्रे । आपः । यत्र । देवाः ।
सम्ऽअगच्छन्त । विश्वे । अजस्य । नाभौ । अधि । एकम् ।
अर्पितम् । यस्मिन् । विश्वानि । भुवनानि । तस्थुः ॥ ६ ॥

अनया पूर्वमन्त्रोक्तस्य प्रश्नस्योत्तरमभिधीयते तमित् तमेव विश्वकर्माणं गर्भं भर्गस्थानीयं प्रथमं इतरसृष्टेः पूर्वं आपोदध्रे धृतवत्यः । यत्र गर्भे विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रादयः समगच्छन्त संगताभवन्ति तस्याजस्य नाभावधि नाभौ अधीति सप्तम्यर्थानुवादी एकमर्पितमित्यण्डाभिप्रायेणोक्तं अण्डं हि प्राक् सर्गान्नाभिस्थाने तिष्ठति यस्मिन्नण्डे विश्वानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि तस्थुस्तिष्ठन्ति अथवा अजस्य जन्मरहितस्य ब्रह्मणः स्वसृष्टे जले शयानस्य नाभौ सर्वजगद्बन्धके उदके एकं ब्रह्माण्डमर्पितं स्थापितं शिष्टं समानं । अथास्मिन्नर्थे स्मृतिः—अपएवससर्जादौतासुवीर्यमवाकिरत् । तदण्डमभवद्धैमंसूर्यकोटिसमप्रभमिति ॥ ६ ॥

६. उन्हीं विश्वकर्मा को जल ने गर्भ में धारण किया है । गर्भ में सारे देवता संगत होते हैं । उस अज की नाभि में ब्रह्माण्ड है । ब्रह्माण्ड में सारे प्राणी रहते हैं ।

अथ सप्तमी—

नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमन्तरंबभूव ।
नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरन्ति ॥ ७ ॥ १७ ॥

न । तम् । विदाथ । यः । इमा । जजान । अन्यत् । युष्माकम् ।
अन्तरम् । बभूव । नीहारेण । प्रावृताः । जल्प्या ।
च । असुऽतृपः । उक्थऽशसः । चरन्ति ॥ ७ ॥ १७ ॥

हे नरास्तं विश्वकर्माणं न विदाथ न जानीथ यइमा इमानि भूतानि जजान उत्पादितवान् देवदत्तोहं यज्ञदत्तोहमिति वयमात्मानं विश्वकर्माणं जानीमइति यदुच्येत तदसत् नह्यहंप्रत्ययगम्यं जीवरूपं विश्वकर्मणः परमेश्वरस्य तत्वं किंतु युष्माकमहंप्रत्ययगम्यानां जीवानामन्तरं अन्यदहं प्रत्ययगम्यादतिरिक्तं सर्वं वेदान्तवेद्यमीश्वरतत्वं बभूव भवति विद्यते जीवरूपवत्तदपि कुतोनविद्मइति चेत् श्रूयतां । नीहारेण प्रावृतायूयं नीहारसदृशेनाज्ञानेन आच्छन्नाः अतोन जानीथ यथा नीहारोनात्यन्तमसदृष्टेरावरकत्वात् नात्यन्तंसत्काष्ठपाषाणादिवत्तंबोद्धुमयोग्यत्वात् एवमज्ञानमपि नात्यन्तमसत् ईश्वरतत्वावरकत्वात् नापि सत् बोधमात्र-

निवर्त्यत्वात् ईदृशेनाज्ञानेन भवन्तः सर्वे जीवाः प्रावृताः। न केवलं प्रावृतत्वं किन्तु जल्प्या च देवोहं मनुष्योहमित्याद्यनृतजल्पनेन प्रावृताः। किंच असुतृपः केनाप्युपायेनासून्प्राणान् तृप्यन्तः उदरंभराइत्यर्थः नतु पारमेश्वरं तत्त्वं विचारितवन्तः न केवलमिह लोके भोगमात्रतृप्ताः उक्थशासः नानाविधेषु यज्ञेषु उक्थं प्रउगनिष्केवल्यादिकं शंसन्तश्चरन्ति पृथिव्यां वर्तन्ते केवलमैहिकामुष्मिकभोगपरावर्तध्वे अतोविश्वकर्माणं देवं न जानीथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जिन विश्वकर्मा ने सारे प्राणियों को उत्पन्न किया है, उन्हें तुम लोग नहीं जानते हो। तुम्हारा अन्तस्तल उन्हें समझने की शक्ति नहीं पाये हुए है। हिम-रूपी अज्ञान से आच्छन्न होकर लोग नाना प्रकार की कल्पनायें करते हैं। वे अपने लिए भोजन करते और स्तुतियाँ करके स्वर्ग की प्राप्ति के लिए चेष्टा करते हैं--ईश्वर-तत्त्व का विचार नहीं करते। ॥ इत्यष्टमस्य तृतीये सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

यस्तेमन्योइतिसप्तर्चं पंचदशं सूक्तं मन्युर्नाम तपसः पुत्रऋषिः आद्यां जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः इदमुत्तरं च मन्युदैवत्यं। तथाचानुक्रान्तं—यस्तेमन्योमन्युस्तापसोमान्यवंतु जगत्यादीति। अजिरनाम्न्यभिचारसाधने यज्ञे एतत्सूक्तं निविद्धानं सूत्रितंच—त्वयामन्यो यस्तेमन्योइति।

यस्तै॑म॒न्योवि॑धद्व॒ज्रसायक॒सह॒ओजः॑पुष्य॑ति॒विश्व॑मानु॒षक्।
सा॒ह्याम॒दास॒मार्यं॒न्त्वया॑यु॒जासह॑स्कृतेन॒सह॑सा॒सह॑स्वता ॥ १ ॥

यः। ते॒। म॒न्यो इति॑। अवि॑धत्। व॒ज्र॒। सा॒य॒क॒। सहः॑। ओजः॑।
पु॒ष्य॒ति॒। विश्व॑म्। आ॒नु॒षक्। स॒ह्याम॑। दास॑म्। आर्य॑म्।
त्वया॑। यु॒जा। सहः॑ऽकृतेन। सह॑सा। सह॑स्वता ॥ १ ॥

हे मन्यो क्रोधाभिमानिन् देव मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणोवधकर्मणोवेतिनिरुक्तं[1]। योयजमानस्ते तुभ्यंअविधत् परिचरति हे वज्र वज्रवत्सारभूत सायक सायकवत् शत्रूणां हिंसक समनुष्यः सहोबलं बाह्यं ओजः शारीरं बलं चानुषक् अनुषक्तं पुष्यति त्वदनुग्रहात् संग्रामे यस्मादेवं तस्माद्वयं दासं उपक्षयकर्तारमार्यं अस्मत्तोधिकं चोभयविधं शत्रुं साह्याम अभिभवेम। केन साधनेनेति तदुच्यते त्वया युजा त्वया सहायेन सहायोविशेष्यते सहस्कृतेन बलोत्पादितेन सहसा सहमानेन परान् सहस्वता बलवता ईदृशेन महता त्वया सहायेनाभिभवेमेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. वज्रसदृश, बाणतुल्य और क्रोधाभिमानी देव मन्यु, जो यजमान तुम्हारी पूजा करता है, वह ओज और बल—दोनों को धारण करता है। तुम्हारी सहायता पाकर हम दास और आर्य शत्रुओं को हरावें। तुम बल के कर्त्ता, बल-रूप और महान् बली हो।

---

१ नि० १०, २९।

मन्युरिन्द्रोमन्युरेवासदेवोमन्युर्होतावरुणोजातवेदाः ।
मन्युंविशईळतेमानुषीर्याःपाहिनोमन्योतपसासजोषाः ॥ २ ॥

मन्युः । इन्द्रः । मन्युः । एव । आस । देवः । मन्युः । होता ।
वरुणः । जातऽवेदाः । मन्युम् । विशः । ईळते । मानुषीः ।
याः । पाहि । नः । मन्यो इति । तपसा । सऽजोषाः ॥ २ ॥

अयं मन्युरिन्द्रः मन्युरेव देवः सर्वोपि मन्युरेवास अभवत् मन्युरेव होता होमनिष्पादकोग्निः तथा मन्युर्वरुणोपि जातवेदाः जातप्रज्ञोवरुणश्च सर्वेष्वपि तेजस्विषु मन्युसद्भावात् यामानुषीर्मनुषोपत्यभूताविशः प्रजाः सन्ति ताः मन्युमेवदेवमीळते स्तुवन्ति हे मन्यो तपसा एतन्नामकेनास्मत्पित्रा सजोषाः समानप्रीतिस्त्वं पाहि रक्ष ॥ २ ॥

२. मन्यु ही इन्द्र हैं, देवता हैं, होता हैं, वरुण हैं और जातप्रज्ञ अग्नि हैं। सारी मानवी प्रजा मन्यु की स्तुति करती है। मन्यु, तुम हमारे पिता से मिलकर हमारी रक्षा करो।

अभीहिमन्योतवसस्तवीयान्तपसायुजाविजहिशत्रून् ।
अमित्रहावृत्रहादस्युहाचविश्वावसून्याभरात्वंनः ॥ ३ ॥

अभि । इहि । मन्यो इति । तवसः । तवीयान् । तपसा । युजा ।
वि । जहि । शत्रून् । अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युऽहा । च ।
विश्वा । वसूनि । आ । भर । त्वम् । नः ॥ ३ ॥

हे मन्यो त्वमभीहि अभिगच्छास्मद्यज्ञं कीदृशस्त्वं तवसोबलवतोपि तवीयानत्यन्तं बलवान् सत्वं तपसा अस्मत्पित्रा युजा सहायेन शत्रून् विजहि किंचामित्रहा अमित्राणां हन्ता अमित्रोस्निग्धः तथा वृत्रहा आवरकाणां शत्रूणां हन्ता तथा दस्युहा च दस्युरुपक्षयकारी शत्रुः तादृशमन्युदेव त्वं विश्वा सर्वाणि वसूनि धनानि नोस्मभ्यमाभर आहर ॥ ३ ॥

३. मन्यु, तुम महाबली हो। पधारो। मेरे पिता को सहायक बनाकर शत्रुओं को ध्वस्त करो। तुम शत्रुओं के संहारक, वृत्रघ्न और दस्युओं के के हन्ता हो। हमारे लिए समस्त धन ले आओ।

अथ चतुर्थी—

त्वंहिमन्योअभिभूत्योजाःस्वयंभूर्भामोअभिमातिषाहः ।
विश्वचर्षणिःसहुरिःसहावानस्मास्वोजःपृतनासुधेहि ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । मन्यो इति । अभिभूतिऽओजाः । स्वयम्ऽभूः ।
भामः । अभिमातिऽसहः । विश्वऽचर्षणिः । सहुरिः । सहावान् ।
अस्मासु । ओजः । पृतनासु । धेहि ॥ ४ ॥

हे मन्यो त्वं अभिभूत्योजापरेषामभिभावुकबलः स्वयंभूः स्वयमेवोत्पन्नः भामः क्रुद्धः अभिमातिषाहः अभितोहिंसन्तीत्यभिमातयः शत्रवः तेषामभिभविता विश्वचर्षणिः सर्वेषां द्रष्टा सहुरिः सहनशीलः सहावान् सहनवान् ईदृशस्त्वमस्मासु पृतनासु संग्रामेषु ओजोबलं धेहि देहि ॥ ४ ॥

४. मन्यु, तुम दूसरों को हरानेवाले हो । तुम स्वयम्भू, दीप्तिशील शत्रु-जयकारी, चारों ओर देखनेवाले, शत्रुओं का आक्रमण सहनेवाले और बली हो । हमारी सेनाओं को तेजस्विनी बनाओ ।

अभागःसन्नपपरेतोअस्मितवक्रत्वातविषस्यप्रचेतः ।
तंत्वामन्योअक्रतुर्जिहीळाहंस्वातनूर्बलदेयायमेहि ॥ ५ ॥

अभागः । सन् । अप । पराऽइतः । अस्मि । तव । क्रत्वा ।
तविषस्य । प्रचेत इति प्रऽचेतः । तम् । त्वा । मन्यो इति ।
अक्रतुः । जिहीळ । अहम् । स्वा । तनूः । बलऽदेयाय ।
मा । आ । इहि ॥ ५ ॥

हे प्रचेतः प्रकृष्टज्ञान मन्यो तविषस्य महतस्तव क्रत्वा कर्मणा अभागोभागरहितः सन् त्वां यज्ञे अयाजकः सन्नित्यर्थः तदनुकूलरहितोहं अपपरेतः अस्मि युद्धे शत्रुभिरभिभूतः सन् दूरं गतोस्मि तं तादृशं भागरहितं त्वा त्वां हे मन्यो अक्रतुः कर्मरहितोहं जिहीळ क्रुद्धं कृतवानित्यर्थः यद्वा अहमेव त्वत्सहायमेव क्रोधितवान् अथेदानीं स्वा तनूः मम शरीरभूतस्त्वं बलदेयाय बलदानाय मेहि मां मामुहि ॥ ५ ॥

५. उत्तम ज्ञानवाले मन्यु, मैं यज्ञ भाग का आयोजन नहीं कर सका; इसलिए तुम्हें पूजा नहीं दे सका । तुम महान् हो; परन्तु तुम्हें मैं पूजा नहीं दे सका । मन्यु, इस प्रकार तुम्हारे यजन में शिथिलता करके इस समय में लज्जा का अनुभव कर रहा हूँ । अपने गुण के अनुसार, अपनी इच्छा से मुझे बल देने को पधारो ।

अयंतेअस्म्युपमेह्यर्वाङ्प्रतीचीनःसहुरेविश्वधायः ।
मन्योवज्रिन्नभिमामावंवृत्स्वहनावदस्यूँरुतबोध्यापेः ॥ ६ ॥

अयम् । ते । अस्मि । उप । मा । आ । इहि । अर्वाङ् ।
प्रतीचीनः । सहुरे । विश्वऽधायः । मन्यो इति । वज्रिन् । अभि ।
माम् । आ । ववृत्स्व । हनाव । दस्यून् । उत । बोधि । आपेः ॥ ६ ॥

हे सहुरे शत्रूणां सहनशील विश्वधायः हे विश्वस्य धर्तर्मन्यो अयं जनोहं ते तवास्मि कर्मकृत् यतएवमतः प्रतीचीनः प्रतिगन्ता अर्वाङस्मदभिमुखं मा मां उपेहि उपागच्छ। हे मन्यो वज्रिन् मां अभ्याववृत्स्व अभ्यावर्तस्व। किमर्थमभ्यागमनमितिचेत् उच्यते—हनाव आवां दस्यून् शत्रून् उतापिच आपेर्बन्धुं बोधि बुध्यस्व ॥ ६ ॥

६. मन्यु, मैं तुम्हारे पास पहुँचा हूँ। तुम अनुकूल होकर मेरे पास आकर अवतीर्ण होओ। तुम आक्रमण को सह सकते हो। सबके धारक हो। वज्रधर मन्यु, मेरे पास वृद्धि प्राप्त होओ। मुझे आत्मीय समझो। ऐसा होने पर मैं दस्युओं का वध कर सकता हूँ।

अभिप्रेहिदक्षिणतोभवामेधावृत्राणिजंघनावभूरि ।
जुहोमितेधरुणंमध्वोअग्रमुभाउपांशुप्रथमापिबाव ॥ ७ ॥ १८ ॥

अभि । प्र । इहि । दक्षिणतः । भव । मे । अध । वृत्राणि ।
जंघनाव । भूरि । जुहोमि । ते । धरुणम् । मध्वः । अग्रम् ।
उभौ । उपऽअंशु । प्रथमा । पिबाव ॥ ७ ॥ १८ ॥

हे मन्यो अभिप्रेहि अभिगच्छ मम युद्धं गत्वा च मे मम दक्षिणतो भव अध अथ आवां वृत्राणि शत्रून् भूरि प्रभूतं जंघनाव हनाव तेतुभ्यमग्रं श्रेष्ठं मध्वोमधु सोमरसं जुहोमि उभौ त्वं चाहं चोपांशुप्रकाशं प्रथमा प्रथमौ सन्तौ पिबाव ॥ ७ ॥

७. मेरे पास आओ। मेरे दक्षिण हाथ की ओर ठहरो। ऐसा होने पर हम दोनों वृत्रों का विनाश कर सकेंगे। तुम्हारे लिए मैं मधुर और उत्तम सोमरस का हवन करता हूँ। हम दोनों सबसे प्रथम, एकान्त स्थान में सोमपान करें।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

त्वयामन्योइति सप्तर्चं षोडशं सूक्तं आदितस्तिस्रस्त्रिष्टुभः ततश्चतस्रोजगत्यः पूर्ववदृषिदेवते। तथाचानुक्रान्तं—त्वयामन्योचतुर्जगत्यन्तमिति। अजिरनाम्न्येकाहे इदं सूक्तं मरुत्वतीयशस्त्रेनिविद्धानं सूत्रं पूर्वसूक्तएवोदाहृतं। विनुत्यभिभूतिषु वज्रेष्वेकाहेष्वेते सूक्ते मरुत्वतीयनिष्केवल्यपयोः शस्ये। सूत्रितंच—विनुत्यभिभूत्योरिषुवज्रयोश्च मन्युसूक्तेइति।

त्वयामन्योसरथमारुजन्तोहर्षमाणासोधृषितामरुत्वः ।
तिग्मेषवआयुधासंशिशानाअभिप्रयन्तुनरोअग्निरूपाः ॥ १ ॥

त्वया॑ । म॒न्यो॒ इति॑ । स॒ऽरथ॑म् । आ॒ऽरु॒जन्तः॑ । हर्ष॑माणासः ।
धृ॒षि॒ताः । म॒रु॒त्वः॒ । ति॒ग्मऽइ॑षवः । आयु॑धा । स॒म्ऽशिशा॑नाः ।
अ॒भि । प्र । य॒न्तु॒ । नरः॑ । अ॒ग्निऽरू॑पाः ॥ १ ॥

हे मन्यो मरुत्वः त्वया सरथं समानामेकमेव रथमारुह्येति शेषः आरुजन्तोगच्छन्तोहर्षमाणासोहृष्टाः धृषिताः धृष्टास्तिग्मेषवः तीक्ष्णबाणाः आयुधा आयुधानि संशिशानाः सम्यङ्निशयन्तोनरोयुद्धस्य नेतारइन्द्रादयोदेवाः त्वदनुचरावा अग्निरूपाः अग्निवत्तीक्ष्णदाहादिकर्माणः यद्वा सन्नद्धाः कवचिनोभिप्रयन्तु युद्धे सहायार्थं । अत्र त्वयामन्योसरथमारुह्यरुजन्तइत्यादिनिरुक्तमनुसन्धेयं ॥ १ ॥

१. मन्यु, तुम्हारे साथ एक रथ पर चढ़कर तथा हृष्ट, धृष्ठ और तीक्ष्ण बाणवाले आयुधों को तेज कर और अग्नि के समान तीक्ष्ण दाहवाले बनकर मरुत् आदि युद्ध-नेता लोग सहायता के लिए युद्ध में जायें।

अ॒ग्निरि॑वमन्योत्विषि॒तःस॑हस्वसेना॒नीर्नः॑सहुरेहू॒तए॑धि ।
ह॒त्वाय॒शत्रू॒न्विभ॑जस्व॒वेद॒ओजो॒मिमा॑नो॒विमृधो॑नुदस्व ॥ २ ॥

अ॒ग्निःऽइ॑व । म॒न्यो॒ इति॑ । त्वि॒षि॒तः । स॒ह॒स्व॒ । से॒ना॒ऽनीः । नः॒ ।
स॒हु॒रे॒ । हू॒तः । ए॒धि॒ । ह॒त्वाय॑ । शत्रू॑न् । वि । भ॒ज॒स्व॒ । वेदः॑ ।
ओजः॑ । मिमा॑नः । वि । मृधः॑ । नु॒द॒स्व॒ ॥ २ ॥

हे मन्यो अग्निरिव त्विषितोज्वलितः सहस्वाभिभव शत्रून् हे सहुरे सहनशील सेनानीरेधि भव नोस्माकं संग्रामे हूतः सन्। किंच हत्वाय हत्वा शत्रून् विभजस्व प्रयच्छास्माकं वेदोधनं शत्रुसंबन्धि। किंच ओजोमिमानः अस्माकं बलं कुर्वन् मृधः शत्रून् विनुदस्व घातयेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. मन्यु, अग्नि के समान प्रज्वलित होकर शत्रुओं को हराओ। सहनशील मन्यु, तुम्हें बुलाया गया है। संग्राम में हमारे सेनापति बनो। शत्रुओं का वध करके उनका धन हमें दे दो। हमें बल देकर शत्रुओं को मारो।

अथ तृतीया—

सह॑स्वमन्यो॒अ॒भिमा॑तिम॒स्मेरु॒जन्मृ॒णन्प्र॑मृ॒णन्प्रे॒हि॒शत्रू॑न् ।
उ॒ग्रंते॒पाजो॒न॒न्वा॑रुरुध्रेव॒शीव॒शं॑नयसएक॒ज॒त्वम् ॥ ३ ॥

---

१ नि० १०. ३० ।

सहस्व । मन्यो इति । अभिऽमातिम् । अस्मे इति । रुजन् । मृणन् ।
प्रऽमृणन् । प्र । इहि । शत्रून् । उग्रम् । ते । पाजः । ननु ।
आ । रुरुध्रे । वशी । वशम् । नयसे । एकऽज । त्वम् ॥ ३ ॥

हे मन्यो अस्मे अस्माकं अभिमातिं अभिगन्तारं शत्रुं सहस्व अभिभव रुजन् मृणन् हिंसन् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् यथा पुनर्नजीवेत्तथा कुर्वन् शत्रून् प्रति प्रेहि ते तव पाजोबलं उग्रमुदूर्णं केनन्वारुरुध्रे आरुन्धन्ति न तथा संभवति हे एकज असहाय वशी त्वं वशं नयसे प्रापयसि शत्रुं ॥ ३ ॥

३. मन्यु, हमारा सामना करनेवाले शत्रु को हराओ। काटते-काटते और मारते-मारते शत्रुओं के सामने जाओ। तुम्हारे दुर्द्धर्ष बल को कौन रोक सकता है? एकाकी मन्यु, तुम शत्रुओं को वश में ले आते हो।

एकोबहूनामसिमन्यवीळितोविशंविशंयुधयेसंशिशाधि ।
अकृत्तरुक्त्वयायुजावयंद्युमन्तंघोषंविजयायकृण्महे ॥ ४ ॥

एकः । बहूनाम् । असि । मन्यो इति । ईळितः । विशम्ऽविशम् ।
युधये । सम् । शिशाधि । अकृत्तऽरुक् । त्वया । युजा ।
वयम् । द्युऽमन्तम् । घोषम् । विऽजयाय । कृण्महे ॥ ४ ॥

हे मन्यो ईळितः स्तुतस्त्वं एकएवासहायएव बहूनां शत्रूणामसिभवसि पर्याप्तोहन्तुं अतोविशंविशं वां तामस्मद्विरोधिनीं प्रजां युधये युद्धाय संशिशाधि सम्यक्तीक्ष्णीकुरु। किंच हे अकृत्तरुक् अच्छिन्नदीप्ते त्वया युजा सहायेन वयं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं घोषं सिंहनादवन्तं विजयाय विशिष्टजयार्थं कृण्महेकुर्मः ॥ ४ ॥

४. मन्यु, तुम्हारी स्तुति की जाती है। तुम अकेले हो। युद्ध के लिए प्रत्येक मनुष्य को तीक्ष्ण करो। तुम्हें सहायक पाकर हमारी दीप्ति कभी नष्ट नहीं होगी। जय-प्राप्ति के लिए हम प्रबल सिंहनाद करते हैं।

विजेषकृदिन्द्रइवानवब्रवोऽस्माकंमन्योअधिपाभवेह ।
प्रियंतेनामसहुरेगृणीमसिविद्मातमुत्संयतआबभूथ ॥ ५ ॥

विजेषऽकृत् । इन्द्रःऽइव । अनवऽब्रवः । अस्माकम् । मन्यो इति ।
अधिऽपाः । भव । इह । प्रियम् । ते । नाम । सहुरे ।
गृणीमसि । विद्म । तम् । उत्सम् । यतः । आऽबभूथ ॥ ५ ॥

हे मन्यो इन्द्रइव विजेषकृत्व विजयकर्ता तथा अनवब्रवः अनिन्दितवचनः अनवब्रवो नवक्षिप्तवचनइतियास्कः। इद्दशस्त्वमस्माकंअधिपाअधिकं पाता रक्षिता भवेहास्मिन्यज्ञे हे स हुरे शत्रूणां सहनशील ते प्रियं नाम स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः स्तुमः यतोनाम्नः स्तोत्राद् त्वमा बभूथ आभवसि प्रवृद्धोभवसि तमुत्सं बलस्योद्गमयितारं विद्म जानीमः ॥ ५ ॥

५. मन्यु, तुम इन्द्र के समान विजेता हो। तुम्हारे वचन में निन्दा नहीं रहती। इस यज्ञ में तुम हमारे विशिष्ट रक्षक बनो। सहनशील मन्यु, तुम्हारा प्रिय स्तोत्र हम करते हैं। तुम स्तोत्र से प्रवृद्ध होते हो, तुम्हें हम बलोत्पादक जानते हैं।

आभूत्यासहजावंज्रसायकसहोविभर्ष्यभिभूतउत्तरम्।
क्रत्वानोमन्योसहमेद्येधिमहाधनस्यपुरुहूतसंसृजि ॥ ६ ॥

आऽभूत्या। सहऽजाः। वज्र। सायक। सहः। बिभर्षि।
अभिऽभूते। उतऽतरम्। क्रत्वा। नः। मन्यो इति। सह।
मेदी। एधि। महाऽधनस्य। पुरुऽहूत। सम्ऽसृजि ॥ ६ ॥

हे वज्र वज्रवत्सारभूत हे सायक शत्रूणामन्तकर अभिभूते शत्रूणामभिभावुक मन्यो आभूत्या आभूतिरभिभवः तेन सहजाः सहैवोत्पन्नस्त्वं उत्तरमुत्कृष्टतरं सहोबलं विभर्षिधारयसि हेमन्यो क्रत्वा कर्मणा सह नोस्माकं मेद्येधि स्निग्धोभव।कुत्रेति तदुच्यते महाधनस्य संग्रामना मैतद् संग्रामस्य संसृजि सर्गे हे पुरुहूत बहुभिराहूतेति मन्युसंबोधनं ॥ ६ ॥

६. वज्रतुल्य और शत्रुनाशक मन्यु, शत्रु-नाश करना तुम्हारा स्वभाव है। शत्रु-पराभवकारी मन्यु, तुम उत्कृष्ट तेज को धारण करते हो। मन्यु, कर्म के साथ तुम हमारे लिए युद्ध में स्निग्ध होओ। तुम बहुतों के द्वारा बुलाये गये हो।

अथ सप्तमी—

संसृष्टंधनमुभयंसमाकृतमस्मभ्यंदत्तांवरुणश्चमन्युः।
भियंदधानाहृदयेषुशत्रवःपराजितासोअपनिलयन्ताम्॥७॥११॥

सम्ऽसृष्टम्। धनम्। उभयम्। सम्ऽआकृतम्। अस्मभ्यम्। दत्ताम्।
वरुणः। च। मन्युः। भियम्। दधानाः। हृदयेषु। शत्रवः।
पराऽजितासः। अप। नि। लयन्ताम् ॥ ७ ॥ ११ ॥

---

२ नि० ६. २९।

संसृष्टमविभागमापन्नमुभयं उभयविधं धनं समाकृतं सम्यगानीतमस्मभ्यं दत्तां कः वरुणश्च देवोमन्युश्च भियं भयं हृदयेषु दधानाः शत्रवोस्मद्विरोधिनः पराजिवासः पराजिताः अपनिलयन्तां अपनिलीनाभवन्तु ॥ ७ ॥

७. वरुण और मन्यु—दोनों ही हमें पाये गये और लाये गये धन को दें। शत्रु लोग भीरु, पराजित और विलीन हों।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये एकोनविंशोवर्गः ॥१९॥

॥ इति दशमे मण्डले षष्ठोनुवाकः ॥ ६ ॥

सप्तमेनुवाके षट् सूक्तानि तत्र सत्येनेति सप्तचत्वारिंशदृचं प्रथमं सूक्तं सवितृसुतायाः सूर्यांया आर्षं नवोनवइति तिस्रः अनृक्षराइति द्वे गृभ्णामीति द्वे यदश्विनापृच्छमानावित्येका पूषात्वेतोनयत्वित्येका अघोरचक्षुरितिच एवमेतादशर्चस्त्रिष्टुभः। वृष्टमेतदित्येषा उरोबृहती अष्टकद्वादशकद्वयष्टकवती ।पूर्वांपरंचरतइहप्रियंप्रजया आनःप्रजांजनयत्वित्येतास्तिस्रोजगत्यः। शिष्टास्त्रयस्त्रिंशदनुष्टुभः। आदितः पञ्चानामृचां सोमोदेवता तत एकादशभिः सूर्या स्वविवाहं स्तुवती अतस्तत्रयोर्थः प्रतिपाद्यते सएव देवत्वेन विज्ञेयः या तेनोच्यते सा देवतेति न्यायात् सप्तदश्यादेवादेवता अष्टादश्याः सोमार्कौ एकोनविंश्याश्चन्द्रमाः सुकिंशुकमित्याद्यानवर्चोविवाहमन्त्राः आशिषःप्रतिपादकाः अतस्तत्र प्रतिपाद्योर्थोदेवता परादेहिश्रीरावनूरिति द्वे वध्वाः विवाहकाले परिहितस्य वाससः संस्पर्शनिन्दयित्र्यौ येवध्वश्चन्द्रमिति दंपत्योः क्षयरोगस्य नाशिनी अतस्तद्देवताका परिशिष्टानां षोडशानां सूर्या देवता। तथाचानुक्रान्तं—सत्येनसप्तचत्वारिंशत्सर्वमनुक्रान्तं। सूक्त विनियोगोलैंगिकः।

तत्र प्रथमा—

सत्येनोत्तभिताभूमिःसूर्येणोत्तभिताद्यौः।
ऋतेनादित्यास्तिष्ठन्तिदिविसोमोअधिश्रितः ॥ १ ॥

सत्येन। उत्तभिता। भूमिः। सूर्येण। उत्तभिता। द्यौः। ऋतेन। आदित्याः। तिष्ठन्ति। दिवि। सोमः। अधि। श्रितः ॥ १ ॥

सत्येन ब्रह्मणा अनन्तात्मना ब्रह्म खलु देवानां मध्ये सत्यभूतः तेनाधःस्थितेन भूमिरुत्तभिता उपरिस्तंभिता यथा अधोन पतेत्तथा कृता यद्वा सत्येनानृतप्रतियोगिना धर्मेण भूमिरुत्तभिता उद्धृता फलिता भवतीत्यर्थः। असति सत्ये भूम्यां सस्यादयोन फलन्ति तथा सु-

र्येण देवेन द्यौरुत्तभिता सूर्योहि द्युस्थानत्वात् दिवं दधार ऋतेन यज्ञेन आदित्याः अदितेः पुत्रादेवास्तिष्ठन्ति यज्ञेन यजमानदत्तेन खल्वाहुत्या देवाउपजीवन्ति दिवि द्युलोके सोमोदेववानामाप्यायनकारी वल्लीरूपोदेवतारूपश्चाधिश्रितः अधितिष्ठति इति स्वपतिं सोमं सूर्या स्तौति ॥ १ ॥

१. देवों में सत्यरूप ब्रह्मा ने पृथिवी को आकाश में रोक रक्खा है। सूर्य ने द्युलोक को स्तम्भित कर रक्खा है। यज्ञाहुति के द्वारा देवता रहते हैं। द्युलोक में सोम अवस्थित है।

सोमे॑नादि॒त्या ब॒लिनः॒ सोमे॑न पृथि॒वी म॒ही ।
अथो॒ नक्ष॑त्राणामे॒षामु॒पस्थे॒ सोम॒ आहि॑तः ॥ २ ॥

सोमे॑न । आ॒दि॒त्याः । ब॒लिनः॑ । सोमे॑न । पृ॒थि॒वी । म॒ही । अथो॒ इति॑ ।
नक्ष॑त्राणाम् । ए॒षाम् । उ॒पऽस्थे॑ । सोमः॑ । आऽहि॑तः ॥ २ ॥

सोमेनादित्याअदितेः पुत्राः इन्द्रादयोबलिनोभवन्ति ऐन्द्रवायवादिग्रहपरिग्रहादितिभावः तथा सोमेन आहुत्यात्मनाग्नौहुतेन पृथिवी भूमिः मही महती भवति आहुत्या वृष्टिद्वारेण सस्यादिसम्पत्तेः अथो अपिचायं सोमोनक्षत्राणामेषां नक्षं त्रायन्तइति नक्षत्राग्रहचमसादयः तेषामेषामुपस्थे सोमोरसात्मकआहितः यद्वा प्रसिद्धानामेव नक्षत्राणामुपस्थउपस्थाने द्युलोके सोमआहितः। तृतीयस्यामितोदिविसोमआसीत्तंगायत्र्याहरदित्यादिश्रुतेः । देवतारूपसोमपक्षे सोमेनादित्यादेवाबलिनोबलवन्तोभवन्ति तस्यैकैककलास्वादनात्। प्रथमांपिबतेवह्निर्द्वितीयांपिबतेरविरित्यादिस्मृतेः। सोमेन पृथिवी मही अमृतसेकेनोषध्याद्यभिवृद्धये पृथिव्याबलवत्त्वं चन्द्रस्य नक्षत्राणामुपस्थे स्थितिः प्रसिद्धा ॥ २ ॥

२. सोम से ही इन्द्रादि बली होते हैं। सोम से ही पृथिवी प्रकाण्ड हुई है। नक्षत्रों के पास सोम रक्खा गया है।

अथ तृतीया—

सोमं॑ मन्यते पपि॒वान्यत्सं॑पि॒षन्त्योष॑धिम् ।
सोमं॒ यं ब्र॒ह्माणो॑ वि॒दुर्न तस्या॑श्नाति॒ कश्च॒न ॥ ३ ॥

सोम॑म् । म॒न्य॒ते॒ । प॒पि॒ऽवान् । यत् । स॒म्ऽपि॑षन्ति । ओष॑धिम् ।
सोम॑म् । यम् । ब्र॒ह्माणः॑ । वि॒दुः । न । तस्य॑ । अ॒श्ना॒ति॒ । कः । च॒न ॥ ३ ॥

---

१ तै० ब्रा० ३. २. १ ।

तं सोमं मन्यते कः पपिवान् वैधेन कामार्थं चिकित्सार्थं पीतः सोमोयेन यत् यमित्यर्थः यंसोममोषधिं वल्लीरूपं संपिंषन्ति सामर्थ्याद्रासायनिकाः नच ससाक्षात्सोमः तर्हिकः उच्यते सोमं हितं मन्यते यं ब्राह्मणः यद्ब्रह्मशब्दोब्राह्मणशब्दपर्यायोस्ति कुवोनुचरसि ब्रह्मन् । तस्मै माब्रूयानिधियाय ब्रह्मन्नित्यादि प्रयोगात् । ब्राह्मणाइत्यर्थः तेच ऋत्विजोयजमानाश्च यागसाधनभूतं संस्कर्तुं विदुर्जानन्ति तं वस्त्यांसं यद्वा कर्मणि षष्ठी तं सोमं कश्चनाश्नाति कश्चिदप्ययज्वेति शेषः यज्वैनं भक्षितुमर्हति नान्यइत्यर्थः एवमोषधिपक्षे । अथ चन्द्रपक्षउच्यते—तं सोमं मन्यते पपिवान् पीतवान् पीतसोमोयजमानः यत् यमोषधिरूपं संपिंषन्ति अभिषवग्रावभिरध्वर्य्वादयोयजमानाश्च नच ससोमः कस्तर्हि यं ब्रह्माणोब्राह्मणाअभिज्ञादैवज्ञाविदुः कथयन्ति चन्द्रमसं । नतस्याश्नातिकश्चनदेवोदेवेभ्योन्योमनुष्यादिः देवाअग्न्यादयोरश्मयोवा यज्ञार्हसोमस्यासोमत्वं न निन्दायै अपितु इतरस्य स्तुत्या इति मन्तव्यं । अपशवोन्ये गोअश्वेभ्यइत्यादिवत् । एवमत्र सौम्याउभयथा योज्याः ॥ ३ ॥

३. जिस समय वनस्पति-रूपी सोम को पीसा जाता है, उस समय लोग समझते हैं कि, उन्होंने सोम-पान कर लिया। परन्तु ब्राह्मण लोग जिसे प्रकृत सोम कहते हैं, उसका कोई अयाज्ञिक पान नहीं कर सकता।

आच्छद्विधानैर्गुपितोबार्हतैःसोमरक्षितः ।
ग्राव्णामिच्छृण्वन्तिष्ठसिनतेअश्नातिपार्थिवः ॥ ४ ॥

आच्छत्ऽविधानैः । गुपितः । बार्हतैः । सोम । रक्षितः । ग्राव्णाम् । इत् । शृण्वन् । तिष्ठसि । न । ते । अश्नाति । पार्थिवः ॥ ४ ॥

हे सोम आच्छद्विधानैः आच्छादयन्ति विधानानि येषां ते आच्छद्विधानाः तैर्गुपितः तथा बार्हतैः गुपितः स्वानभ्राजांघार्यादिभिः सप्तभिः सोमपालैरक्षितस्त्वं एते वाअमुष्मिन्लोके सोममरक्षन्नितिब्राह्मणं । ग्राव्णामिच्छृण्वन् अभिषवग्राव्णां ध्वनिं शृण्वन्नेव तिष्ठसि ते त्वां पार्थिवः पार्थिवो जनः नाश्नाति नहि द्युस्थश्चन्द्ररूपः सोमोन्यैः पानयोग्योभवति । चन्द्रमावैसोमोदेवानामन्नं तं पौर्णमास्यामभिषुण्वन्तीति वाजसनेयकं ॥ ४ ॥

४. सोम, स्तोता लोग छिपाने की व्यवस्था जानकर तुम्हें गुप्त रखते हैं। तुम पाषाण का शब्द सुनते हो। पृथिवी का कोई मनुष्य तुम्हारा पान नहीं कर सकता।

---

१ तै०सं० ६. १. १० ।

अथ पञ्चमी—

यत्त्वांदेवप्रपिबंन्तिततआप्यांयसेपुनंः ।
वायुःसोमंस्यरक्षितासमांनांमासआकृंतिः ॥ ५ ॥ २० ॥

यत् । त्वा । देव । प्रऽपिबंन्ति । ततंः । आ । प्यायसे । पुनरितिं ।
वायुः । सोमंस्य । रक्षिता । समांनाम् । मासंः । आऽकृंतिः ॥५॥२०॥

हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्त्योषधिरूपंत्रिष्वपि सवनेषु ततोनन्तरमेव पुनराप्यायसे आप्यायस्व समिति प्रातःसवने सन्त्वेपयांसीत्युत्तरयोः सवनयोराप्यायसे । किंच वायुस्तव सोमस्य रक्षिता यथा न शुष्यसि तथा । वायुः शोषकः प्रसिद्धोलोके । किंच मासः मस्यते परिमीयते इति मासः सोमः सच समानां संवत्सराणामाकृतिः आकर्ता व्यवच्छेदकोभवति संवत्सरे संवत्सरे वसन्तादिकालेष्वनुष्ठीयमानत्वात् वसंन्तेवसन्ते ज्योतिषायजेतेतिश्रुतेः । यद्वा सोमाधारवनस्पतिविकारग्रहद्वारेण वायुः सोमस्य रक्षिता भवति । वायुगोपावनस्पतय-इति श्रुतेः । एवं वल्लीरूपसोमपक्षे योजना । चन्द्रपक्षेतु हे देव सोम यद्यदा त्वा त्वां प्रपिबन्ति रश्मयोऽपरपक्षे ततः अनन्तरमेव पूर्वपक्षे पुनराप्यायसे वायुश्च सोमस्य तव रक्षिता वाय्वधीनत्वाच्चन्द्रगतेः । किंच समानां संवत्सराणां मासः षष्ठ्येकवचनमेतत् मासस्य चाकृतिः कर्ता त्वं चास्यैकैककलाह्रासवृद्धिभ्यांहि मासः पूर्यते तैः संवत्सरइति ॥ ५ ॥

५. देव सोम, तुम्हारा पान करने से तुम्हारी वृद्धि होती है—क्षय नहीं। वायु सोम की वैसे ही रक्षा करते हैं, जैसे महीने वर्ष की रक्षा करते हैं। दोनों का स्वरूप एक-सा है।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथ षष्ठी—

रैभ्यांसीदनुदेयींनाराशंसीन्योचंनी ।
सूर्यायांभद्रमिद्वासोगाथंयैतिपरिष्कृतम् ॥ ६ ॥

रैभीं । आसीत् । अनुऽदेयीं । नाराशंसी । निऽओचंनी । सूर्यायाः ।
भद्रम् । इत् । वासंः । गार्थया । एति । परिऽकृतम् ॥ ६ ॥

आभिः सूर्या स्वविवाहमस्तौदित्युक्तं सूर्यासावित्रीब्रूते रैभी रैभ्यः काश्चन ऋचः। रैभीः शंसति रेभन्तोवैदेवाश्चऋषयश्च स्वर्गं लोकमायन्नित्यादिब्राह्मणविहिताः रैभ्यः। सा रैभीअनुदेय्यासीत् यजमानवधूविनोदनायानुदीयमाना वयस्यासीत्। तथा नाराशंसी मावारन्नमित्यादिका मनुष्याणां स्तुतयो नाराशंस्यः सा नाराशंसी न्योचनी उचतिः सेवाकर्मा सा वधूशुश्रूषार्थं दीयमाना दास्यभवत् । सूर्यायामम भद्रं वासः विचित्रदुकूलादिकमाच्छादन योग्यं वस्त्रं गाथया परिष्कृतमलंकृतमेति । गाथा गीयते इत्यादिब्राह्मणोक्तागाथा तया गाथया परिष्कृतमस्ति तद्वासोभवदिति ॥ ६ ॥

६. सूर्यपुत्री के विवाह के समय "रैभी" नाम की ऋचायें उसकी सखी हुई थीं। नाराशंसी नाम की ऋचायें उसकी दासी हुई थीं। सूर्या का अत्यन्त सुन्दर वस्त्र साम-गान के द्वारा परिष्कृत हुआ था।

चित्तिराउपबर्हणंचक्षुराअभ्यञ्जनम्।
द्यौर्भूमिःकोशआसीद्यदयात्सूर्यापतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिः। आः। उपऽबर्हणम्। चक्षुः। आः। अभिऽअञ्जनम्। द्यौः।
भूमिः। कोशः। आसीत्। यत्। अयात्। सूर्या। पतिम् ॥ ७ ॥

चित्तिर्देवता उपबर्हणं आः आसित् चक्षुरभ्यञ्जनं आः आसीत् तथाहि वृत्रस्य कनीनिका परापतत् त्रिककुन्नामपर्वतः तेनत्रैककुदेनाञ्जनेन सजातीयेन चक्षुषी अञ्जेत तच्चक्षुरेवाञ्जनमासीत् इति द्यौश्च भूमिश्च कोशः आसीत् कोशस्थानीये अभूतां यद्यदा सूर्यापतिं स्वकीयं नवभर्तारं सोमं आयात् अगच्छत् तदेवमुपकरणान्यासन् ॥ ७ ॥

७. जिस समय सूर्या पति-गृह में गई उस समय चैतन्य-स्वरूप चादर था। नेत्र ही उसका उबटन था। द्यावापृथिवी ही उसके कोश थे।

अथाष्टमी—

स्तोमाआसन्प्रतिधयःकुरीरंछन्दओपशः।
सूर्यायाअश्विनावराग्निरासीत्पुरोगवः ॥ ८ ॥

स्तोमाः। आसन्। प्रतिऽधयः। कुरीरम्। छन्दः। ओपशः।
सूर्यायाः। अश्विना। वरा। अग्निः। आसीत्। पुरःऽगवः ॥ ८ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० ६. ३२।

सूर्यायारथस्य स्तोमाः त्रिवृदादयः प्रतिधयआसन् प्रविधीयन्तइति प्रतिधयः ईषातिर्यं गायतकाष्ठादयः तथा कुरीरं छन्दः कुरीरनामकं छन्दः अनसः ओपशोभवत् येनोपशेरते सओपशः तादृशायाः सूर्यायाअश्विना अश्विनौ वरा वरौ आस्तामिति शेषः तस्याविवाहे पुरोगवः पुरोगन्ता पुरतोगन्ता यः पूर्वमेव प्रस्तावार्थं गच्छति तत्स्थानीयोग्निरासीत्। प्रजापतिर्वै सोमायराज्ञेदुहितरंप्रायच्छत् सूर्यांसावित्रीं तस्यैसर्वेदेवावराआगच्छन्नित्यादिहिब्राह्मणं। अत्राय मभिप्रायः प्रजापतिः सविता स्वदुहितरं सोमाय प्रायच्छत् सोमाय दास्यामीति मनीषामकरोत् तस्मिन्समये पुन्याउपचारार्थं प्रदानान्युक्तान्यभवन् तथाच सत्यश्विनौ प्रवक्तौ सन्तौ आजिं पुरतोगत्वा तामलभेतामिति उत्तरत्रापि सोमोवधूयुरभवदित्यादिनायमेवार्थः स्पष्टोभविष्यति। योषावृणीतजेन्येत्यादिकंमुक्तम् ॥ ८ ॥

८. स्तोत्र ही उसके रथ-चक्र के डंडे थे। कुटिर नामक छन्द रथ का भीतरी भाग था। सूर्या के वर अश्विनीकुमार थे और अग्नि अग्र-गामी दूत।

सोमोवधूयुरंभवदश्विनास्तामुभावरा।
सूर्यांयत्पत्येशंसंन्तींमनंसासवितादंदात् ॥ ९ ॥

सोमः। वधूऽयुः। अभवत्। अश्विना। आस्ताम्। उभा। वरा।
सूर्याम्। यत्। पत्ये। शंसंन्तीम्। मनंसा। सविता। अदंदात् ॥९॥

सोमोवधूयुर्वधूकामोवरोभवत् तस्मिन् समये अश्विना अश्विनौ उभा उभौ वरा वरौ आस्तां अभूतां यद्यदा सूर्यां पत्ये शंसन्तीं पतिं कामयमानां पर्याप्तयौवनामित्यर्थः सूर्यां मनसासहिताय सोमाय वराय सवितातत्पिता ददात् प्रादात् दित्तांचकार ॥ ९ ॥

९. सूर्या मन ही मन पति की कामना करती थी। जिस समय सूर्य ने सूर्या को प्रदान किया, उस समय सोम उसके साथ विवाह करने के इच्छुक थे। परन्तु अश्विद्वय ही उसके वर स्वीकृत किये गये।

अथ दशमी—

मनोअस्याअनंआसीद्द्यौरांसीदुतच्छदिः।
शुक्रावंनड्वाहांवास्तांयदयांत्सूर्यागृहम् ॥ १० ॥ २१ ॥

मनंः। अस्याः। अनंः। आसीत्। द्यौः। आसीत्। उत। छदिः।
शुक्रौ। अनड्वाहौं। आस्ताम्। यत्। अयांत्। सूर्या। गृहम् ॥१०॥२१॥

---

१ ऐ० ब्रा० ४.७। २ ऋ० सं० १, ८, २०।

अस्याः सूर्यायाः पत्युंगृहं गच्छन्त्याः अनोरथोमनआसीत् या पतिगृहं त्वया गच्छामीति मतिरस्ति सा अनआसीत् उतापिच तस्याअनसोद्यौर्द्युलोकः छदिः उपर्यपिधानमासीत् शुक्रौ दीप्तौ सूर्याचन्द्रमसावनड्वाहौ रथस्य वोढारौ आस्तां अभवतां यद्यदा सूर्यागृहं सोममयादगात् ॥ १० ॥

१०. सूर्या पति के गृह में गई। उसका मन ही उसका शकट था। आकाश ही ओढ़ना था। सूर्य और चन्द्रमा उसके रथ-वाहक हुए।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अथैकादशी—

ऋक्सामाभ्यामभिहितौगावौतेसामनावितः।
श्रोत्रंतेचक्रेआस्तांदिविपन्थाश्चराचरः ॥ ११ ॥

ऋक्ऽसामाभ्याम्। अभिऽहितौ। गावौ। ते। सामनौ। इतः।
श्रोत्रम्। ते। चक्रे इति। आस्ताम्। दिवि। पन्थाः। चराचरः॥११॥

हे सूर्ये देवि ते तव ऋक्सामाभ्यां अभिधानीस्थानाभ्यां अभिहितौ गावौ गोस्थानीयौ सूर्याचन्द्रमसौ सामनौ सामानौ सन्तौ इतोगच्छतः अनोवाहौ पत्युर्गृहं प्रति गच्छतः ते तव श्रोत्रं श्रोत्रे इत्यर्थः वरस्य गुणग्राहिणी श्रोत्रे एव चक्रे आस्तां मनोरूपस्य रथस्य श्रोत्रे चक्रे अभवतामित्यर्थः दिवि पंथाश्चराचरः चलाचलः अत्यन्तं गमनसाधनभूतोमार्गोऽभूत् रथसंचारप्रदेशोद्युलोकआसीत् ॥ ११ ॥

११. ऋक् और साम के द्वारा वर्णित दो वृषभ वा वृषभ-रूप सूर्य-चन्द्र उसके शकट को यहाँ से वहाँ ले जानेवाले हुए। सूर्या, दोनों कान तुम्हारे दो रथ-चक्र हुए। रथ के चलने का मार्ग हुआ आकाश।

अथ द्वादशी—

शुचीतेचक्रेयात्याव्यानोअक्षआहतः।
अनोमनस्मयंसूर्यारोहत्प्रयतीपतिम् ॥ १२ ॥

शुची इति। ते। चक्रे इति। यात्याः। विऽआनः। अक्षः। आऽहतः।
अनः। मनस्मयम्। सूर्या। आ। अरोहत्। प्रऽयती। पतिम्॥१२॥

यान्त्या-गच्छन्त्यास्ते तव अनसश्चक्रे चंक्रमणशीले रथांगे शुची श्रोत्रे आस्तां व्यानस्तव व्यानोवायुः अक्षः उभयरथच्छिद्रगामिनी या काष्ठा सा च रथस्य सर्वं भारं वहति सोक्षोव्यानोभूत् मनस्मयं मनोमयं अनः शकटं सूर्या पतिं सोमं प्रति प्रयती प्रकर्षेण गच्छन्ती

आरुहत् आरूढवती पतिं प्रतिजिगमिषोर्मनोरूपस्य रथस्य पर्युगुंणश्राविणी श्रोत्रे एव चक्रे अभूतां व्यानोधारकोवायुश्चेत्यष्टकोऽक्षोभूदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. जाने के समय तुम्हारे दोनों रथ के पहिये नेत्र हुए था अत्यन्त उज्ज्वल हुए। उस रथ में विस्तृत अक्ष (दोनों पहियों में लगा हुआ मोटा डंडा) हुआ। पति-गृह में जाने के लिए सूर्या मनोरूप शकट पर चढ़ी।

सूर्यायावहतुःप्रागात्सवितायमवासृजत्।
अघासुहन्यन्तेगावोर्जुन्योःपर्युह्यते ॥ १३ ॥

सूर्यायाः। वहतुः। प्र। अगात्। सविता। यम्। अवऽअसृजत्।
अघासु। हन्यन्ते। गावः। अर्जुन्योः। परि। उह्यते ॥ १३ ॥

सोमाय प्रदित्सितायाः सूर्यायाः वहतुः कन्याप्रियार्थं दातव्योगवादिपदार्थो वहतुः सच प्रागात् तस्याअपि पूर्वमगच्छत् यं वहतुं सविता अस्याः पिता अवासृजत् अवसृष्टवान् प्रादादित्यर्थः कदा सागच्छत् कदा वहतुरिति उभयोः कालउच्यते अघासु मघास्वित्यर्थः मघानक्षत्रेषु गावः सवित्रा दत्तागावः सोमगृहं प्रतिहन्यन्ते दण्डैः ताडचन्ते प्रेरणार्थं अर्जुन्योः फाल्गुन्योरित्यर्थः तयोर्नक्षत्रयोः सवितुः सकाशात् परि सोमगृहं प्रतिउह्यतेनीयतेरथेन ॥ १३ ॥

१३. पति-गृह में जाते समय सूर्य ने सूर्या को जो दावर दिया था, वह आगे-आगे चला। मघा नक्षत्र के उदय-काल में दावर (उपढौकन) के अंग-स्वरूप बिदाई में दी गई गायों को डंडे से हाँका जाता है और अर्जुनी अर्थात् पूर्वाफाल्गुनी और उत्तराफाल्गुनी में उस दावर को रथ से ले जाया जाता है।

यदश्विनापृच्छमानावयातंत्रिचक्रेणवहतुंसूर्यायाः।
विश्वेदेवाअनुतद्वामजानन्पुत्रःपितरावहृणीतपूषा ॥ १४ ॥

यत्। अश्विना। पृच्छमानौ। अयातम्। त्रिऽचक्रेण। वहतुम्।
सूर्यायाः। विश्वे। देवाः। अनु। तत्। वाम्। अजानन्।
पुत्रः। पितरौ। अवृणीत। पूषा ॥ १४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ यद्यदा पृच्छमानौ सवितारं प्रष्टुं आयातं गच्छतं केन साधनेनायातं तदुच्यते त्रिचक्रेण चक्रत्रययुक्तेन रथेन किं पृच्छमानौ सूर्याया वहतुं विवाहमित्यर्थः तत्तदानीं वां युवां सवितारं प्रतिगच्छन्तौ विश्वे सर्वे देवाः अन्वजानन् अनुज्ञातवन्तः। तथा पितरौ पुत्रः अश्विनोः पुत्रः पूषा अवृणीत वृतवान् ॥ १४ ॥

१४. अश्विद्वय, जिस समय तुम लोगों ने तीन पहियोंवाले रथ पर चढ़कर और सूर्या के विवाह की बात पूछकर उससे विवाह किया था, उस समय सारे देवों ने तुम्हारे कार्य का समर्थन किया और तुम्हारे पुत्र (पूषा) ने तुम्हें वरण किया।

यदयातंशुभस्पतीवरेयंसूर्यामुप।
कैकंचक्रंवामासीत्क्वदेष्ट्रायतस्थथुः ॥ १५ ॥ २२ ॥

यत्। अयातम्। शुभः। पती इति। वरेऽयम्। सूर्याम्। उप।
क्व। एकम्। चक्रम्। वाम्। आसीत्। क्व। देष्ट्राय।
तस्थथुः ॥ १५ ॥ २२ ॥

हे शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ यद् यौ अयातं अगच्छतं कं प्रति वरेयं वरणीयायाः सूर्यायाः संबन्धिनं वरैर्याचितव्यं वा सवितारमित्यर्थः। किमर्थं सूर्यामुपगन्तुं वां भवतोः संप्रति दृश्यमानमिदं एकं चक्रं क्वासीत् पुरा क्व वां युवां देष्ट्राय दानाय प्रवृत्तौ तस्थथुरित्यश्विनोर्निवासंपृच्छति ॥ १५ ॥

१५. अश्विद्वय, जिस समय तुम लोग वर होकर सूर्या के पास गये, उस समय तुम्हारा चक्र कहाँ था? मार्ग की जिज्ञासा करने के समय तुम लोग कहाँ खड़े थे?

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

द्वेतेचक्रेसूर्येब्रह्माणऋतुथाविदुः।
अथैकंचक्रंयद्गुहातदद्धातयइद्विदुः ॥ १६ ॥

द्वे इति। ते। चक्रे इति। सूर्ये। ब्रह्माणः। ऋतुऽथा। विदुः।
अथ। एकम्। चक्रम्। यत्। गुहा। तत्। अद्धातयः।
इत्। विदुः ॥ १६ ॥

अथ स्वयमेव स्वात्मानं प्रति सूर्या वदति। हे सूर्ये ते तव द्वे चक्रे प्रज्ञाते पुरा दृष्टे द्वे एव चन्द्रसूर्यात्मके ऋतुथा ऋतुषु विनिर्दिष्टे चक्रे ब्रह्माणो ब्राह्मणा विदुः अथैकं चक्रं तृतीयं संवत्सरात्मकं गुहा गुहायां निहितं यदस्ति तदद्धातय इत् एतन्मेधाविनामसुपठितं मेधाविन एव विदुर्जानन्ति ॥ १६ ॥

१६. ब्राह्मण लोग जानते हैं कि, समयानुसार, चलनेवाले तुम्हारे दो चक्र (सूर्य-चन्द्रात्मक) प्रख्यात हैं और एक गोपनीय चन्द्र (वर्ष) को विद्वान् लोग समझते हैं।

अथ सप्तदशी—

सूर्यायै देवेभ्यो मित्राय वरुणाय च ।
ये भूतस्य प्रचेतस इदं तेभ्योऽकरं नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै । देवेभ्यः । मित्राय । वरुणाय । च । ये । भूतस्य ।
प्रऽचेतसः । इदम् । तेभ्यः । अकरम् । नमः ॥ १७ ॥

सूर्यायै सूर्यस्य पत्न्यै देवेभ्योऽग्न्यादिभ्यो मित्राय वरुणाय च ये च भूतस्य भूतजातस्य प्रचेतसः सुमतयः अभिमतप्रदा भवन्ति तेभ्यः सर्वेभ्यः इदं नमः नमस्कारमकरं करोमि ॥ १७ ॥

१७. सूर्या, देवगण, मित्र और वरुण प्राणियों के शुभचिन्तक हैं। उन्हें मैं नमस्कार करता हूँ।

पूर्वापरं चरतो माययैतौ शिशू क्रीळन्तौ परि यातो अध्वरम् ।
विश्वान्यन्यो भुवनाभिचष्ट ऋतूँरन्यो विदधज्जायते पुनः ॥ १८ ॥

पूर्वऽअपरम् । चरतः । मायया । एतौ । शिशू इति । क्रीळन्तौ ।
परि । यातः । अध्वरम् । विश्वानि । अन्यः । भुवना । अभिऽचष्टे ।
ऋतून् । अन्यः । विऽदधत् । जायते । पुनरिति ॥ १८ ॥

कश्चित् पूर्वं गच्छति सूर्यः अन्यस्तमनुचरति चन्द्रमाः एवं पूर्वापरं पौर्वापर्येण मायया स्वप्रज्ञानेन एतौ आदित्यचन्द्रौ चरतो गच्छतो दिवि तौ शिशू शिशुवद्रमणाज्जायमानत्वाद्वा शिशूइत्युच्येते शिशूसन्तौ क्रीळन्तौ अन्तरिक्षे विहरन्तौ अध्वरं परियातः यज्ञं प्रति गच्छतः तयोरन्यआदित्योविश्वानि भुवना भुवनान्यभिचष्टे अभिपश्यति ऋतून् वसन्तादीन् अन्यश्चन्द्रमाः विदधत् कुर्वन् मासानर्धमासांश्च कुर्वन् पुनःपुनर्जायते यद्यप्युभयोरपि पुनर्जनिरस्ति तथापि सूर्यस्य सर्वदा प्रवृद्धेः उभयोर्नाभिप्रेतः चन्द्रस्य तु ह्रासवृद्धिसद्भावात् पुनःपुनर्जायतइत्युक्तिर्युक्ता चन्द्रमावैजायतेपुनरित्यादिश्रुतेश्च ॥ १८ ॥

१८. ये दोनों शिशु (सूर्य और चन्द्र) अपनी शक्ति से पूर्व-पश्चिम में विचरण करते हैं। ये क्रीड़ा करते हुए यज्ञ में जाते हैं। इनमें से एक चन्द्रमा संसार में ऋतु-व्यवस्था करते हुए अश्व को देखते हैं और दूसरे सूर्य ऋतु-विधान करते हुए बार-बार जन्म लेते हैं (उदय-अस्त होते हैं)।

अतिमूर्तिनाम्न्येकाहे शुक्लपक्षे चान्द्रमसीष्टिः तत्र नवोनवइत्येषा याज्या। सूत्रितं च—नवोनवोभवतिजायमानस्तरणिर्विश्वदर्शतइति।

---

१ तै०सं० ७. ४. १९.।

सैषा एकोनविंशी—

नवोनवोभवतिजायमानोह्नांकेतुरुषसामेत्यग्रम् ।
भागंदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचन्द्रमास्तिरतेदीर्घमायुः॥१९॥

नवःऽनवः । भवति । जायमानः । अह्नाम् । केतुः । उषसाम् ।
एति । अग्रम् । भागम् । देवेभ्यः । वि । दधाति । आऽयन् ।
प्र । चन्द्रमाः । तिरते । दीर्घम् । आयुः ॥ १९ ॥

अयं चन्द्रमाजायमानः प्रतिदिनं जायमानएकैककलाधिक्येनोत्पद्यमानः सन् नवोनवोभवति प्रतिदिनं नवनवएव भवति एतत्पूर्वपक्षाद्यभिप्रायं तथा अह्नां दिवसानां केतुः प्रज्ञापकः प्रतिपदादीनां तिथीनां चन्द्रकलाह्रासवृद्ध्यधीनत्वात् तादृशश्चन्द्रमाउषसां प्रभातानामग्रमेति एतत्कृष्णपक्षान्ताभिप्रायं । केचनैनं पादं आदित्यदैवतमाहुः तस्मिन्पक्षेऽह्नां केतुत्वं उषसामग्रगतिश्च प्रसिद्धेभ्योदेवेभ्योभागं हविर्भागं विदधाति करोति उभयपक्षान्ते किंकुर्वन् आयन् प्रतिदिनं ह्रासवृद्ध्या पक्षान्तमभिगच्छन् एतदर्धमासाभिप्रायं चन्द्रमाउक्तलक्षणोदेवोदीर्घमायुस्तिरते वर्धयति ॥ १९ ॥

१९. सूर्य दिन के सूचक हैं। प्रतिदिन नये होकर वे प्रातःकाल सामने आते हैं। आकर देवों को यज्ञ-भाग देने की व्यवस्था करते हैं। चन्द्रमा चिर-जीवन देते हैं।

अथ विंशी—

सुकिंशुकंशल्मलिंविश्वरूपंहिरण्यवर्णंसुवृतंसुचक्रम् ।
आरोहसूर्येअमृतस्यलोकंस्योनंपत्येवहतुंकृणुष्व ॥ २० ॥ २३ ॥

सुऽकिंशुकम् । शल्मलिम् । विश्वऽरूपम् । हिरण्यऽवर्णम् ।
सुऽवृतम् । सुऽचक्रम् । आ । रोह । सूर्ये । अमृतस्य । लोकम् ।
स्योनम् । पत्ये । वहतुम् । कृणुष्व ॥ २० ॥ २३ ॥

सुकिंशुकं शोभनकिंशुकवृक्षनिर्मितं वथा शल्मलिं शल्मलिवृक्षनिर्मितं विश्वरूपं नानारूपं हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णं हिरण्यालंकारयुक्तंवा सुवृतं सुष्ठुवर्तनं सुचक्रं शोभनच-

क्रोपेतं रथं हे सूर्ये आरोह अमृतस्यलोकं स्थानं स्योनं सुखकरं पत्ये सोमाय वहतुं वहनमात्मनः मापणंकृणुष्व कुरुष्व। अत्र निरुक्तं द्रष्टव्यं॥ २०॥

२०. सूर्या, तुम अपने पतिगृह में जाते समय शोभन पलाश-वृक्ष और शाल्मली वृक्ष से निर्मित नानारूप, सुवर्ण वर्ण, उत्तम और शोभन चक्रवाले रथ पर चढ़ो। सुखकर और अमर स्थान में सोम के लिए जाओ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये त्रयोविंशोवर्गः॥ २३॥

अथैकविंशी—

उदीर्ष्वातःपतिवतीह्येै३षाविश्वावसुंनमसागीर्भिरीळे।
अन्यामिच्छपितृषदंव्यंक्तांसतेभागोजनुषातस्यंविद्धि॥ २१॥

उत्। ईर्ष्व। अतः। पतिऽवती। हि। एषा। विश्वऽवसुम्।
नमसा। गीःऽभिः। ईळे। अन्याम्। इच्छ। पितृऽसदम्।
विऽअक्ताम्। सः। ते। भागः। जनुषा। तस्य। विद्धि॥ २१॥

आभिर्नृणां विवाहः स्तूयते—हेविश्वावसो अतःस्थानात् कन्यासमीपात् उदीर्ष्व उत्तिष्ठ एषा कन्या पतिवतीहि संजाता अतउदीर्ष्वेतिवा अतः शब्दोयोज्यः। विश्वावसुं एतन्नामानं गंधर्वं नमसा नमस्कारेण गीर्भिः स्तुतिभिश्च ईळे स्तौमि यर्हि एनां विहाय कां स्वीकरोमीति यदिब्रूषे तर्हि अन्यां पितृषदं पितृकुले स्थितां व्यक्तां अनूढेति परिस्फुटां विगतांजनांवा स्तनोद्गमादिरादित्येनाप्रौढामित्यर्थः सतादृशः पदार्थस्तेतव भागः कल्पितः तस्य तं भागं विद्धि-जानीहि जनुषा जन्मनालभस्वेत्यर्थः॥ २१॥

२१. विश्वावसु, यहाँ से उठो; क्योंकि इस कन्या का विवाह हो गया। मैं नमस्कार और स्तोत्र के द्वारा विश्वावसु की स्तुति करता हूँ। यदि कोई दूसरी कन्या पितृ-गृह में विवाह के योग्य हुई हो, तो उसके पास जाओ। वही तुम्हारे भाग्य में जन्मी है। उसकी बात जानो।

उदीर्ष्वातोविश्वावसोनमसेळामहेत्वा।
अन्यामिच्छप्रफर्व्यं१संजायांपत्यासृज॥ २२॥

उत्। ईर्ष्व। अतः। विश्ववसो इति विश्वऽवसो। नमसा।
ईळामहे। त्वा। अन्याम्। इच्छ। प्रऽफर्व्यम्। सम्।
जायाम्। पत्या। सृज॥ २२॥

---

1 नि० १२. ८।

अतोस्माच्छयनात् हेविश्वावसो कन्यास्वामिन् गन्धर्व उदीर्ष्व उद्गच्छ ईरगतौ आदादिकः अनुदात्तेत् तस्य लोटिरूपं विश्वावसुर्नामगन्धर्वः कन्यानामधिपतिर्यतः। लभामि ते नकन्यामिति हिमत्रः। तादृश देव त्वां नमसा नमस्कारेण ईळामहे स्तुमः सत्वमन्यां प्रफर्व्यं वृहन्नितंबां कन्यामिच्छ जायां मां पत्यासह पुनः संसृज॥ २२॥

२२. विश्वावसु, यहाँ से उठो। नमस्कार के द्वारा मैं तुम्हारी पूजा करता हूँ। किसी बृहत् नितम्बवाली कन्या के पास जाओ और उसे पत्नी बनाकर पति से मिलाओ।

अनृक्षराऋजवःसन्तुपन्थायेभिःसखायोयन्तिनोवरेयम्।
समर्यमासंभगोनोनिनीयात्संजास्पत्यंसुयममस्तुदेवाः॥ २३॥

अनृक्षराः। ऋजवः। सन्तु। पन्थाः। येभिः। सखायः। यन्ति। नः। वरेऽयम्। सम्। अर्यमा। सम्। भगः। नः। निनीयात्। सम्। जाःपत्यम्। सुऽयमम्। अस्तु। देवाः॥ २३॥

हे देवाः पन्थाः पन्थानोमार्गाः अनृक्षराः ऋक्षरः कण्टकउच्यते। कंटकरहिताऋजवः अकुटिलाश्च सन्तु येभिर्यैः पथिभिः नोस्माकं सखायोवरप्रेषितावरेयं वरैर्याचितव्यं पितरं प्रति यन्ति गच्छन्ति तेपंथाइति। किंच अर्यमादेवोनोस्मान् संनिनीयात् सम्यक्प्रापयेत्। तथा भगोदेवः संनिनीयात्। हेदेवाआसंगतमस्तु पतिकुलमिति शेषः तथा इदं जास्पत्यं जायापत्योर्युगलं सुयममस्तु सुमिथुनमस्तु॥ २३॥

२३. देवो, वह मार्ग सरल और कण्टक-विहीन हो, जिनसे हमारे मित्र लोग कन्या के पिता के पास जाते हैं। अर्यमा और भग देवता हमें भली भाँति ले चलें। पति-पत्नी मिलकर रहें।

पत्न्यायोक्त्रविमोचने प्रत्वामुंचामीत्येषा। सूत्रितंच—अथास्यायोक्त्रंविचृतेत्प्रत्वामुंचामिवरुणस्यपाशादिति।

सैषा चतुर्विंशी—

प्रत्वामुञ्चामिवरुणस्यपाशाद्येनत्वाबध्नात्सवितासुशेवः।
ऋतस्ययोनौसुकृतस्यलोकेरिष्टांत्वासहपत्यादधामि॥ २४॥

प्र। त्वा। मुञ्चामि। वरुणस्य। पाशात्। येन। त्वा। अबध्नात्। सविता। सुऽशेवः। ऋतस्य। योनौ। सुऽकृतस्य। लोके। अरिष्टाम्। त्वा। सह। पत्या। दधामि॥ २४॥

जातं प्राणिनं सविता प्रेरितोवरुणआत्मपाशैर्बध्नाति तस्माद् वरुणस्य पाशाद् हेवधु त्वा त्वां प्रमुंचामि येनपाशेन त्वा त्वां सविता वरुणस्य प्रेरकः सुशेवः सुसुखोवध्नाद् बन्धनं कृतवान् यज्ञांगपक्षे पत्नीं योक्त्रेण बध्नाति बन्धनस्य वरुणोभिमानी अतोवरुणपाशाद् योक्त्राद् प्रमुंचामि येन योक्त्रेण सविता कर्मणामनुज्ञाता देवऋत्विक्पाशेनावध्नाद् तं मोचयित्वा च ऋतस्य यज्ञस्य योनौ स्थाने यागभूमौ सुकृतस्य लोके कर्मक्षेत्रे भूलोकेच अरिष्टां अहिंसितां पुत्रार्थं पत्यासह दधामि स्थापयामि ॥ २४ ॥

२४. कन्या, सुन्दर शरीर सूर्यदेव ने जिस बन्धन से तुम्हें बांधा था, उसी वरुण के (सूर्य-द्वारा प्रेरित होकर वरुण ही बाँधते हैं) पाश से मैं तुम्हें छुड़ाता हूँ। जो सत्य का आधार है और जो सत्कर्म का निवास है, उसी स्थान पर तुम्हें निर्विघ्न रूप से पति के साथ, स्थापित करता हूँ।

प्रेतोमुञ्चामिनामुतःसुबद्धाममुतंस्करम् ।
यथेयमिन्द्रमीढ्वःसुपुत्रासुभगासति ॥ २५ ॥ २४ ॥

प्र । इतः । मुञ्चामि । न । अमुतः । सुऽबद्धाम् ।
अमुतः । करम् । यथा । इयम् । इन्द्र । मीढ्वः ।
सुऽपुत्रा । सुऽभगा । असति ॥ २५ ॥ २४ ॥

इतः पितृकुलात्प्रमुंचामि त्वां नामुतोभर्तृगृहात्प्रमुंचामि अमुतोभर्तृगृहे सुबद्धां करं यथेयं कन्या हेइन्द्र मीढ्वः सेक्तः सुपुत्रा सुभगा सुष्ठुभाग्यावा सति भवति तथा कुरु ॥ २५ ॥

२५. मैं कन्या को पितृ-कुल से छुड़ाता हूँ। दूसरे स्थान से नहीं। भर्तृगृह में इसे भली भाँति स्थापित करता हूँ। वर्षक इन्द्र, यह सौभाग्यवती और सुपुत्रवाली हो।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

विवाहानन्तरभाविनि प्रयाणे पूषात्वेतोनयत्वित्यनया रथादियानमारोहयेत् । सूत्रितंच—पूषात्वेतोनयतुहस्तगृह्येतियानमारोहयेदिति ।

पूषात्वेतोनयतुहस्तगृह्याश्विनात्वाप्रवहतांरथेन ।
गृहान्गच्छगृहपत्नीयथासोवशिनीत्वंविदथमावदासि ॥ २६ ॥

पूषा । त्वा । इतः । नयतु । हस्तऽगृह्य । अश्विना । त्वा । प्र ।
वहताम् । रथेन । गृहान् । गच्छ । गृहऽपत्नी । यथा । असः ।
वशिनी । त्वम् । विदथम् । आ । वदासि ॥ २६ ॥

हस्तगृह्य ग्राहहस्तः पूषा त्वा त्वामितोनयतु प्रापयतु अश्विना अश्विनौ त्वा त्वां रथेन प्रवहतां प्रगमयतां गृहान् भर्तृसंबन्धिनोगच्छ त्वं गृहपत्नीयथासः भवसि गृहस्वामिनी भवसि वशिनीसर्वेषां गृहगतानां वशं प्रापयित्री पत्युर्वशे वर्तमाना वा विदथं पतिगृहं आवदासि आवदसि गृहस्थितं भृत्यादिजनमावद ॥ २६ ॥

२६. तुम्हें हाथ में धारण करके पूषा यहाँ से ले जायें। अश्विद्वय तुम्हें रथ से ले जायें। गृह में जाकर गृहिणी बनो। पति के वश में रहकर भृत्यादि का व्यवस्थापन करो।

इहप्रियमित्येषा वध्वागृहप्रवेशनी। सूत्रितंच—इहप्रियंप्रजयातेसमृध्यतामिति गृहं प्रवेशयेदिति।

इहप्रियंप्रजयातेसमृध्यतामस्मिन्गृहेगार्हपत्यायजागृहि।
एनापत्यातन्वं१संसृजस्वाधाजिव्रीविदथमावदाथः ॥ २७ ॥

इह। प्रियम्। प्रऽजया। ते। सम्। ऋध्यताम्। अस्मिन्। गृहे। गार्हऽपत्याय। जागृहि। एना। पत्या। तन्वम्। सम्। सृजस्व। अध। जिव्री इति। विदथम्। आ। वदाथः ॥ २७ ॥

हे वधु ते तव इहास्मिन् पतिकुले प्रियं प्रजयासह समृध्यतां अस्मिन् गृहे गार्हपत्याय गृहपतित्वाय जागृहि बुध्यस्व एना अनेन पत्या सह तन्वं स्वीयं शरीरं संसृजस्व संसृष्टाभव अधाथ जिव्री जीर्णौ जायापती युवां विदथं गृहमावदाथः आभिमुख्येन वदतं ॥ २७ ॥

२७. इस गृह में सन्तान उत्पन्न करके प्रसन्न होओ। यहाँ सावधान होकर कार्य करना। स्वामी के साथ अपने शरीर को सम्मिलित करो। वृद्धावस्था तक अपने गृह में प्रभुता करो।

नीललोहितंभवतिकृत्यासक्तिर्व्यज्यते।
एधन्तेअस्याज्ञातयःपतिर्बन्धेषुबध्यते ॥ २८ ॥

नीलऽलोहितम्। भवति। कृत्या। आसक्तिः। वि। अज्यते। एधन्ते। अस्याः। ज्ञातयः। पतिः। बन्धेषु। बध्यते ॥ २८ ॥

कृत्याअभिचाराभिमानिनी देवता नीललोहितं भवति नीलंचलोहितंच तस्यारूपं भवतीत्यर्थः। सा कृत्यासक्तिः आसक्ता अस्यां संबद्धा व्यज्यतेत्यज्यतेइत्यर्थः तस्यां कृत्यायामपगतायां अस्यावध्वाज्ञातयएधन्ते वर्धन्ते पतिर्बन्धेषु सांसारिकेषु बध्यते ॥ २८ ॥

२८. पाप-देवता (कृत्या) नील और लोहित वर्ण के हो रहे हैं। इस स्त्री पर संबद्ध कृत्या को छोड़ा जाता है। तब इस नारी के जातीय लोग बढ़ रहे हैं। इसका पति सांसारिक बन्धन में है।

अथैकोनत्रिंशी—

परा॑देहि॒शामु॑ल्यं॒ब्र॒ह्मभ्यो॒विभ॑जा॒वसु॑ ।
कृ॒त्यैषाप॒द्वती॑भू॒त्व्याजा॒या॑विंशत॒ेपति॑म् ॥ २९ ॥

परा॑ । दे॒हि॒ । शा॒मु॒ल्य॑म् । ब्र॒ह्मऽभ्यः॑ । वि । भ॒ज॒ । वसु॑ । कृ॒त्या ।
ए॒षा । प॒त्ऽवती॑ । भू॒त्वी । आ । जा॒या । वि॒श॒ते॒ । पति॑म् ॥ २९ ॥

शामुल्यं शामुलमित्यर्थः शमलं शारीरमलं शरीरावच्छन्नस्य मलस्य धारकं वस्त्रं परा- देहि परात्यज धृतमायश्चित्तार्थं ब्रह्मभ्योब्राह्मणेभ्योवसुधनं विभज प्रयच्छेत्यर्थः । किमर्थं वधूवासःपरित्यागइतिचेव उच्यते—एषा कृत्या पद्वती पादवती सती जायाभूत्वी भूत्वा पतिं विशते कृत्यारूपवासःप्रवेशाव् कृत्या जाया भूत्वा विशतइत्युपचर्यते । अतस्तत्परित्यागे कृत्यैव त्यक्ता भवतीत्यर्थः यदि वधूवासःस्वयं निधत्ते तदैवं भवतीति वधूवासः संस्पर्शनं नि- न्दायुक्तं ॥ २९ ॥

२९. मलिन वस्त्र का त्याग करो । ब्राह्मणों को धन दो । कृत्या चली गई है । पत्नी पति में सम्मिलित हो रही है ।

अ॒श्री॒रा॒त॒नूर्भ॑वति॒रुश॑ती॒पा॒पया॑मु॒या ।
पति॒र्यद्व॒ध्वो॒ऽवास॑सा॒स्वमङ्ग॑मभि॒धित्स॑ते ॥ ३० ॥ २५ ॥

अ॒श्री॒रा । त॒नूः । भ॒व॒ति॒ । रुश॑ती । पा॒पया॑ । अ॒मु॒या । पतिः॑ ।
यत् । व॒ध्वः॑ । वास॑सा । स्वम् । अङ्ग॑म् । अ॒भि॒ऽधित्स॑ते ॥ ३०॥२५॥

अत्रापि वधूवासःसंस्पर्शनिन्दोच्यते—तनूर्वरस्य संबन्धिनी अश्रीरा अश्रीका भवति । कथंस्याच्चेदिति उच्यते—रुशतीरुशदिति वर्णनाम दीप्तया अमुया अनया पापया पापरूपया कृत्यया यदियुक्ता चेत्तनूः । तदेवाह—पतिर्यद्यदि वध्वोवाससा स्वमंगमभिधित्सते परिधातु मिच्छति ॥ ३० ॥

३०. यदि पति वधू के वस्त्र से अपने शरीर को ढकने की चेष्टा करता है, तो उसपर कृत्या का आक्रमण होता है और उज्ज्वल शरीर भी श्री-भ्रष्ट हो जाता है ।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

अथैकत्रिंशी—

येवध्वंश्चन्द्रंवहतुंयक्ष्मायन्तिजनादनु।
पुनस्तान्यज्ञियांदेवानयंन्तुयतआगंताः ॥ ३१ ॥

ये। वध्वंः। चन्द्रम्। वहतुम्। यक्ष्मांः। यन्ति। जनांत्। अनु।
पुनरिति। तान्। यज्ञियांः। देवाः। नयंन्तु। यतः। आऽगंताः॥ ३१॥

येवध्वश्चन्द्रं हिरण्यरूपं वहतुं ये यक्ष्मा व्याधयोनुयन्ति प्राप्नुवन्तिजनादस्मद्विरोधिनः सकाशाद्वा जनात् यमाख्यात् तान् यक्ष्मान् पुनर्यन्तु मापयन्तु यज्ञिया यज्ञार्हा देवाइन्द्रादयः। यतआगताः यस्माचे यक्ष्माआगताः तत्रवान् नयन्तु ॥ ३१ ॥

३१. जो लोग वर से वधू को मिले आह्लादजनक थावर को लेने को आये थे, उन्हें यज्ञ-भाग-ग्राही देवता उनके स्थान पर लौटा दें वा विफल-प्रयास कर दें।

वध्वाः प्रयाणे माविदन्नित्येषा जप्या। सूत्रितंच—कल्याणेषु देशवृक्षचतुष्पथेषु माविदन्प रिपंथिनइति जपेदिति।

सैषा द्वात्रिंशी—

माविंदन्परिपन्थिनोयआसीदंन्तिदंपंती।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामपंद्रान्त्वरांतयः ॥ ३२ ॥

मा। विदन्। परिऽपन्थिनंः। ये। आऽसीदंन्ति। दम्पंती
इति दम्ऽपंती। सुऽगेभिंः। दुःऽगम्। अति। इताम्। अपं।
द्रान्तु। अरांतयः ॥ ३२ ॥

परिपन्थिनः पर्यवस्थातारः शत्रवोमाविदन् माप्नापयन् येपरिपन्थिनोदंपती आसीदन्ति अभिगच्छन्ति सुगेभिः सुगैर्मार्गैः दुर्गं दुःखेन गन्तुं शक्यं दुर्गमं देशमतीतां अतिगच्छतां अरातयः अदातारः शत्रवोऽपद्रान्तु अपगच्छन्तु ॥ ३२ ॥

३२. जो शत्रुता के लिए इन दम्पती के पास आते हैं, वे विनष्ट हों। दम्पती सुविधा के द्वारा असुविधा को नष्ट कर दें। शत्रु लोग दूर भाग जायें।

सुमङ्गलीरियंवधूरिमांसमेतपश्यंत।
सौभाग्यमस्यैदत्वायाथास्तंविपरेतन ॥ ३३ ॥

सु॒ऽम॒ङ्ग॒लीः । इ॒यम् । व॒धूः । इ॒माम् । स॒म्ऽएत॑ । पश्य॑त ।
सौभा॑ग्यम् । अ॒स्यै॒ । द॒त्वाय॑ । अथ॑ । अस्त॑म् । वि ।
परा॑ । इ॒त॒न॒ ॥ ३३ ॥

इयं वधूः सुमंगलीः शोभनमंगला अतइमां सर्वे आशीःकर्तारः समेत संगच्छत तां पश्यतच । तां संगताश्च दृष्ट्वा अस्याऊढायै सौभाग्यं दत्वाय दत्वा अथ अस्तं गृहनामैतत् स्वस्वसंबन्धिनं विपरेतन विविधं परागच्छत ॥ ३३ ॥

३३. यह वधू शोभन कल्याणवाली है। सभी आशीर्वादकर्त्ता आवें और इसे देखें। इसे स्वामी की प्रियपात्री बनने का आशीर्वाद देकर सब लोग अपने-अपने घर चले जायें।

तृ॒ष्टमे॒तत्कटु॑कमे॒तद॑पा॒ष्ठव॑द्वि॒षव॒न्नैतद॑त्तवे ।
सू॒र्यां यो ब्र॒ह्मा वि॒द्यात्स इद्वाधू॑यमर्हति ॥ ३४ ॥

तृ॒ष्टम् । ए॒तत् । कटु॑कम् । ए॒तत् । अ॒पा॒ष्ठऽव॑त् । वि॒षऽव॑त् ।
न । ए॒तत् । अत्त॑वे । सू॒र्याम् । यः । ब्र॒ह्मा । वि॒द्यात् ।
सः । इत् । वाधू॑ऽयम् । अ॒र्ह॒ति॒ ॥ ३४ ॥

अनयापि वधूवस्त्रपरित्यागः प्रतिपाद्यते एतद्वस्त्रं तृष्टं दाहजनकं तथैव तत्कटुकं तथा पाष्ठवत् अपाष्ठमपस्थितमृजीषं तद्वत् तथा विषवत् नैतद्वस्त्रमत्तवे अत्तव्यं अनुपयोग्यं योब्रह्मा ब्राह्मणः सूर्यां इदानीं प्रस्तुतां देवीं विद्यात् सम्यक्जानीयात् सइत् सएव वाधूयं वधूवस्त्रमर्हति ॥ ३४ ॥

३४. यह वस्त्र दूषित, अग्राह्य, मलिन और विषयुक्त है। यह व्यवहार के योग्य नहीं है। जो ब्राह्मण सूर्या को जाने, वही यह वस्त्र पा सकता है।

अथ पंचत्रिंशी—

आ॒शस॑नं वि॒शस॑न॒मथो॑ अधिवि॒कर्त॑नम् ।
सू॒र्यायाः॑ पश्य रू॒पाणि॒ तानि॑ ब्र॒ह्मा तु शु॑न्धति ॥ ३५ ॥ २६ ॥

आ॒ऽशस॑नम् । वि॒ऽशस॑नम् । अथो॒ इति॑ । अ॒धि॒ऽवि॒कर्त॑नम् ।
सू॒र्यायाः॑ । प॒श्य॒ । रू॒पाणि॑ । तानि॑ । ब्र॒ह्मा ।
तु । शु॒न्ध॒ति॒ ॥ ३५ ॥ २६ ॥

आशसनं तृषाधानं तच्चान्यवर्णं भवति विशसनं शिरसि निधीयमानं वाद्दशं दशान्ते निधीयमानं अधिविकर्तनं यन्निधावासोविकृन्तन्ति तान्याशसनादीनि वासांस्यवस्थितानि सूर्यायारूपाणि भवन्ति तानि पश्य। एवं भूतान्याशसनादीनि पुरा सूर्या स्वशरीरे स्थितानि अमंगलानि वासांसि विधत्ते तानि रूपाणि सूर्याविद्ब्रह्मातु ब्राह्मणएव तस्माद्वाससः सकाशात् शुन्धति अपनयति ॥ ३५ ॥

३५. सूर्या की मूर्त्ति कैसी है, देखो। इसका वस्त्र कहीं प्रथम फटा है। कहीं बीच में फटा है और कहीं चारों ओर फटा है। जो ब्रह्मा हैं, वे ही इसका संशोधन करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

विवाहे कन्याहस्तग्रहणे गृभ्णामीत्येषा। सूत्रितंच—गृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तमित्यंगुष्ठमेव गृह्णीयादिति।

सैषा षट्त्रिंशी—

गृभ्णामितेसौभगत्वायहस्तंमयापत्यांजरदष्टिर्यथासः।
भगोअर्यमासविता पुरन्धिर्मह्यंत्वादुर्गार्हपत्यायदेवाः ॥ ३६ ॥

गृभ्णामि। ते। सौभगऽत्वाय। हस्तम्। मया। पत्या।
जरत्ऽअष्टिः। यथा। असः। भगः। अर्यमा। सविता।
पुरम्ऽधिः। मह्यम्। त्वा। अदुः। गार्हऽपत्याय। देवाः ॥ ३६ ॥

हेवधूस्ते तव हस्तं गृभ्णामि गृह्णामि किमर्थं सौभगत्वाय सौभाग्याय मया पत्या त्वं यथा जरदष्टिः प्राप्तवार्धक्या असोभवसि। भगः अर्यमा सविता पुरन्धिः पूषा एतेदेवाः त्वा त्वां मह्यं अदुः दत्तवन्तः किमर्थं गार्हपत्याय यथाहं गृहपतिः स्यामिति ॥ ३६ ॥

३६. तुम्हारे सौभाग्य के लिए मैं तुम्हारा हाथ पकड़ता हूँ। मुझे पति पाकर तुम वृद्धावस्था में पहुँचना—यही मेरी प्रार्थना है। भग, अर्यमा और पूषा ने तुम्हें मुझे गृह-धर्म चलाने के लिए दिया है।

अथ सप्तत्रिंशी—

तांपूषञ्छिवतमामेरयस्वयस्यांबीजंमनुष्याऽवपन्ति।
यानऊरूउशतीविश्रयातेयस्यामुशन्तःप्रहरामशेपम् ॥ ३७ ॥

ताम् । पूषन् । शिवऽतमाम् । आ । ईरयस्व । यस्याम् ।
बीजम् । मनुष्याः । वपन्ति । या । नः । ऊरू इति ।
उशती । विऽश्रयाते । यस्याम् । उशन्तः । प्रऽहराम । शेपम् ॥ ३७॥

हेपूषन् पोषक एतन्नामकदेव शिवतमां अत्यन्तमंगलभूतां तां आएरयस्व सर्वतः प्रेरय। यस्यां ऊरौ बीजं रेतोलक्षणं मनुष्यावपन्ति आदधते यानोस्माकं ऊरू उशती कामयमाना विश्रयाते यस्यामूरौ उशन्तः कामयमानाः वयं शेपं स्पर्शनयोग्यं पुंस्प्रजननं प्रहराम ऊरौ व्यञ्जनसंबन्धं करवामेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

३७. पूषा, जिस नारी के गर्भ में पुरुष बीज बोता है, उसे तुम कल्याणी बनाकर भेजो। कामिनी होकर वह अपना उरु-द्वय विस्तारित करेगी और हम कामवश होकर उसमें अपना इन्द्रिय प्रहार करेंगे।

अथाष्टत्रिंशी—

तुभ्यमग्रेपर्यवहन्त्सूर्यांवहतुनासह ।
पुनःपतिभ्योजायांदाअग्नेप्रजयासह ॥ ३८ ॥

तुभ्यम् । अग्रे । परि । अवहन् । सूर्याम् । वहतुना । सह ।
पुनरिति । पतिऽभ्यः । जायाम् । दाः । अग्ने । प्रऽजया । सह ॥३८ ॥

गन्धर्वाः हेअग्ने तुभ्यं अग्रे पर्यवहन् प्रायच्छन्नित्यर्थः कां सूर्यां केन सह वहतुनासह त्वं च तां सूर्यां वहतुनासह सोमाय प्रायच्छः तद्वदिदानीमपि हेअग्ने पुनः पतिभ्योस्मभ्यं जायां प्रजयासह दाः देहि ॥ ३८ ॥

३८. अग्नि, ओढ़नी के साथ सूर्या को पहले तुम्हारे ही पास ले जाया जाता है। तुम सन्तान-रहित वनिता को पति के हाथ सौंपते हो।

पुनःपत्नीमग्निरदादायुषासहवर्चसा ।
दीर्घायुरस्यायःपतिर्जीवातिशरदःशतम् ॥ ३९ ॥

पुनरिति । पत्नीम् । अग्निः । अदात् । आयुषा । सह ।
वर्चसा । दीर्घऽआयुः । अस्याः । यः । पतिः । जीवाति ।
शरदः । शतम् ॥ ३९ ॥

पुनः स्वगृहीतां पत्नीमग्निरायुषा वर्चसाचसह अदात् प्रायच्छत् अस्याग्निदत्तायाः यः पतिः पुमान् सदीर्घायुः सन् शरदः शतं संवत्सरशतं जीवाति जीवतु ॥ ३९ ॥

३९. अग्नि ने पुनः सौन्दर्य और परमायु के साथ वनिता को दिया। इसका पति दीर्घायु होकर सौ वर्ष जीवित रहेगा।

सोमः॑प्रथ॒मोवि॑विदेगन्ध॒र्वोवि॑विद॒उत्त॑रः ।
तृ॒तीयो॑अ॒ग्निष्टे॒पति॒स्तु॒रीय॑स्तेमनु॒ष्य॒जाः ॥ ४० ॥ २७ ॥

सोमः॑ । प्र॒थ॒मः । वि॒वि॒दे॒ । ग॒न्ध॒र्वः । वि॒वि॒दे॒ । उत्ऽत॑रः । तृ॒तीयः॑ । अ॒ग्निः । ते॒ । पतिः॑ । तु॒रीयः॑ । ते॒ । म॒नु॒ष्य॒ऽजाः ॥ ४० ॥ २७ ॥

जातां कन्यां सोमः प्रथमभावीसन् विविदे लब्धवान् गंधर्वउत्तरः सन् विविदे अग्निस्तृतीयः पतिः तेतव पश्चान्मनुष्यजाः पतिः तुरीयश्चतुर्थः ॥ ४० ॥

४०. सोम ने सबसे प्रथम तुम्हें पत्नी-रूप से प्राप्त किया। तुम्हारे दूसरे पति गन्धर्व हुए और तीसरे अग्नि। मनुष्य-वंशज तुम्हारे चौथे पति हैं।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीये सप्तविंशोवर्गः ॥२७॥

अथैकचत्वारिंशी—

सोमो॑ददद्गन्ध॒र्वाय॑गन्ध॒र्वोद॑दद॒ग्नये॑ ।
र॒यिंच॑पु॒त्रांश्चा॑दाद॒ग्निर्मह्य॒मथो॑इ॒माम् ॥ ४१ ॥

सोमः॑ । द॒द॒त् । ग॒न्ध॒र्वाय॑ । ग॒न्ध॒र्वः । द॒द॒त् । अ॒ग्नये॑ । र॒यिम् । च॒ । पु॒त्रान् । च॒ । अ॒दा॒त् । अ॒ग्निः । मह्य॑म् । अथो॒ इति॑ । इ॒माम् ॥ ४१ ॥

सोमोगन्धर्वाय प्रथमं ददत् मदादात् गन्धर्वोऽग्नये मादात् अथोअपिच अग्निरिमां कन्यां रयिंधनं पुत्रांश्च मह्यं अदात् ॥ ४१ ॥

४१. सोम ने उस स्त्री को गन्धर्व को दिया, गन्धर्व ने अग्नि को दिया और अग्नि ने धन-सन्तान-सहित मुझे दिया।

इ॒हैवस्तं॒माविया॑ैष्टंविश्व॒मायु॒र्व्य॑श्नुतम् ।
क्रीळ॑न्तौपु॒त्रैर्नप्तृ॑भि॒र्मोद॑मानौ॒स्वेगृ॒हे ॥ ४२ ॥

इ॒ह । ए॒व । स्त॒म् । मा । वि । यौ॒ष्ट॒म् । विश्व॑म् । आयुः॑ । वि । अ॒श्नु॒त॒म् । क्रीळ॑न्तौ । पु॒त्रैः । नप्तृ॑ऽभिः । मोद॑मानौ । स्वे । गृ॒हे ॥ ४२ ॥

इहैवस्तं इहैवास्मिन्लोके स्तं भवतं मावियौष्टं मापृथग्भूतं विश्वमायुर्व्यश्नुतं प्राप्नुतं। किंच पुत्रैः नप्तृभिः पौत्रैः सह स्वेगृहे मोदमानौ भवतमितिशेषः ॥ ४२ ॥

४२. वर और वधू, तुम दोनों यहीं रहो, परस्पर पृथक् नहीं होना। नाना खाद्य भक्षण करना। अपने गृह में रहकर पुत्र-पौत्रों के साथ आमोद, आह्लाद और क्रीड़ा करना।

गृहप्रवेशे आनःप्रजांजनयत्वित्याद्याश्चतस्रोहोमार्थाः । सूत्रितंच—आनःप्रजांजनयतुप्रजापतिरितिचतसृभिः प्रत्यृचं हुत्वेति।

आनः॒प्र॒जांज॑नयतुप्र॒जाप॑तिराज॒र॒साय॒सम॑नक्त्वर्य॒मा।
अदु॑र्मङ्गलीःपति॒लो॒कमावि॑श॒शन्नो॑भवद्वि॒पदे॒शंचतु॑ष्पदे ॥ ४३ ॥

आ। नः॒। प्र॒ऽजाम्। ज॒न॒य॒तु॒। प्र॒जाऽप॑तिः। आ॒ऽज॒र॒साय॑।
सम्। अ॒न॒क्तु॒। अ॒र्य॒मा। अदुः॑ऽमङ्गलीः। प॒ति॒ऽलो॒कम्। आ।
वि॒श॒। शम्। नः॒। भ॒व॒। द्वि॒ऽपदे॑। शम्। चतुः॑ऽपदे ॥ ४३ ॥

प्रजापतिर्देवोनोस्माकं प्रजामाजनयतु अर्यमाचाजरसाय जरापर्यन्तजीवनाय समनक्तु संगमयतु सात्वं अदुर्मंगलीः दुर्मंगलरहिता सुमंगली यद्वा यामंगलाचारान्दूषयति सादुर्मंगली ततोन्या अदुर्मंगली तादृशी सती पतिलोकं पतिसमीपमाविश प्राप्नुहि। नोस्माकं द्विपदे शं भव तथाच शं चतुष्पदे भव ॥ ४३ ॥

४३. ब्रह्मा या प्रजापति हमें सन्तति दें और अर्यमा बुढ़ापे तक हमें साथ रक्खें। वधू, तुम मंगलमयी होकर पति-गृह में ठहरना। हमारे मनुष्यों और पशुओं के लिए कल्याणकारिणी रहना।

अघो॑रचक्षु॒रप॑तिघ्न्येधि॒शि॒वाप॒शुभ्यः॑सु॒मनाः॑सु॒वर्चाः॑।
वी॒र॒सूर्दे॒वका॑मास्यो॒नाशन्नो॑भवद्वि॒पदे॒शंचतु॑ष्पदे ॥ ४४ ॥

अघो॑रऽचक्षुः। अप॑तिऽघ्नी। ए॒धि॒। शि॒वा। प॒शुऽभ्यः॑।
सु॒ऽमनाः॑। सु॒ऽवर्चाः॑। वी॒र॒ऽसूः। दे॒वऽका॑मा। स्यो॒ना।
शम्। नः॒। भ॒व॒। द्वि॒ऽपदे॑। शम्। चतुः॑ऽपदे ॥ ४४ ॥

हेवधूस्त्वं अघोरचक्षुः क्रोधादभयंकरचक्षुरेधि भव तथा अपतिघ्नी भव तथा पशुभ्यः शिवा हितकरी भव सुमनाः सुवर्चाश्च भव वीरसूः पुत्राणामेव प्रसवित्री देवकामास्योना सुखकराच भव ॥ ४४ ॥

४४. तुम्हारा नेत्र निर्दोष हो। तुम पति के लिए मंगलमयी होओ। पशुओं के लिए मंगलकारिणी होओ। तुम्हारा मन प्रफुल्ल हो

और तुम्हारा सौन्दर्य शुभ्र हो। तुम वीर-प्रसविनी और देवों की भक्ता होओ। हमारे मनुष्यों और पशुओं के लिए कल्याणमयी होओ।

इमांत्वमिन्द्रमीढ्वःसुपुत्रांसुभगाँकृणु।
दशास्यांपुत्रानाधेहिपतिमेकादशंकृधि ॥ ४५ ॥

इमाम्। त्वम्। इन्द्र। मीढ्वः। सुऽपुत्राम्। सुऽभगाम्। कृणु। दश। अस्याम्। पुत्रान्। आ। धेहि। पतिम्। एकादशम्। कृधि॥४५॥

हे इन्द्र त्वं इमां वधूं सुपुत्रां सुभगांच कृणु कुधि अस्यां वध्वां दशपुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि। दशपुत्राः पतिरेकादशो यथा स्यात्तथा कुधि कृणु॥ ४५ ॥

४५. वर्षक इन्द्र, इस नारी को उत्तम पुत्र और सौभाग्यवाली करो। इसके गर्भ में दस पुत्र स्थापित करो—पति को लेकर इसे ग्यारह व्यक्ति-वाली बनाओ।

सम्राज्ञीश्वशुरेभवसम्राज्ञीश्वश्र्वांभव।
ननान्दरिसम्राज्ञीभवसम्राज्ञीअधिदेवृषु ॥ ४६ ॥

सम्ऽराज्ञी। श्वशुरे। भव। सम्ऽराज्ञी। श्वश्र्वाम्। भव। ननान्दरि। सम्ऽराज्ञी। भव। सम्ऽराज्ञी। अधि। देवृषु ॥ ४६ ॥

हे वधूः श्वशुरादिषु त्वं सम्राज्ञी भव देवृषु देवरेष्वित्यर्थः॥ ४६॥

४६. वधू, तुम सास, ससुर, ननद और देवरों की सम्राज्ञी (महारानी) बनो--सबके ऊपर प्रभुत्व करो।

समञ्जन्त्वित्येषा वरस्यदधिमाशने वधूवरयोः हृदयस्पर्शनेवा विनियुक्ता। तथाच सूत्रितं—समञ्जन्तुविश्वेदेवाइति दधिमाश्य प्रतिप्रयच्छेदाज्यशेषेणवानक्तिहृदयइति।

सैषा सप्तचत्वारिंशी—

समञ्जन्तुविश्वेदेवाःसमापोहृदयानिनौ।
संमातरिश्वासंधातासमुदेष्ट्रीदधातुनौ ॥ ४७ ॥ २८ ॥

सम्। अञ्जन्तु। विश्वे। देवाः। सम्। आपः। हृदयानि। नौ। सम्। मातरिश्वा। सम्। धाता। सम्। ऊँ इति। देष्ट्री। दधातु। नौ ॥ ४७ ॥ २८ ॥

विश्वेदेवाः सर्वेदेवानौहृदयानि मानसानि समञ्जन्तु सम्यगञ्जन्तु अपगतदुःखादिक्लेशानि कृत्वा लौकिकवैदिकविषयेषु प्रकाशयुक्तानि कुर्वन्त्वित्यर्थः। आपश्च समञ्जन्तु तथा मातरिश्वा नौ हृदयानि सन्दधातु आवयोर्बुद्धीः परस्परानुकूलाः करोत्वित्यर्थः धाताच संदधातु देष्ट्री दात्री फलानां सरस्वतीत्यर्थः साच संदधातु सन्धानं करोतु ॥ ४७ ॥

४७. सारे देवता हम दोनों के हृदयों को मिला दें। जल, वायु, धाता और सरस्वती हम दोनों को संयुक्त करें।

॥ इत्यष्टमस्य तृतीयेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टके तृतीयोध्यायः ॥३॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योखिलं जगत्। निर्ममे तमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अष्टमाष्टकस्य चतुर्थोध्यायआरभ्यते। तत्र विहीतित्रयोविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तं वृषाकपिर्नामेन्द्रस्य पुत्रः सच इन्द्राणीन्द्रश्चेतेत्रयः संहताःसंवादं कृतवन्तः तत्र विहिसोतोरसृक्षत किंसुबाहोस्वंगुरे इन्द्राणीमासुनारिष्विति द्वे उक्ष्णोहिमे अयमेमीति चतस्रइत्येतानवर्चइन्द्रवाक्यानि अतस्तासामिन्द्रऋषिः। पराहीन्द्रेति पंच अवीरामिति द्वे वृषभोनतिग्मशृंगइत्याद्याश्चतस्रइत्येकादशर्चं इन्द्राण्यावाक्यानि अतस्तासामिन्द्राणीऋषिः उवेअंब वृषाकपायिरेवति पर्शुर्हनामेति तिस्रोवृषाकपेर्वाक्यानि अतस्तासां वृषाकपिर्ऋषिः। सर्वंसूक्तमैन्द्रं पंचपदापंक्तिच्छन्दस्कं। तथाचानुक्रान्तं—विहित्र्यधिकैन्द्रोवृषाकपिरिन्द्राणीन्द्रश्चसमूदिरेपांक्तमिति। षष्ठेहनि ब्राह्मणाच्छंसिनउक्थशस्त्रे एतत्सूक्तं। सूत्रितंच—अथवृषाकपिंशंसेद्यथाहोताज्यायांचतुर्थइति। यदि षष्ठेहन्युक्थस्तोत्राणि द्विपदासुनस्तुवीरन् सामगायदिवेदमहरग्निष्टोमःस्यात् तदानीं ब्राह्मणाच्छंसी माध्यन्दिनसवने आरंभणीयाभ्यऊर्ध्वमेतत्सूक्तं शंसेद्विश्वजित्यपि। तथाचसूत्रितं—सुकीर्तिं ब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिं च पांक्तं शंसमिति।

तत्र प्रथमा—

ॐम् विहि॒सोतो॒रसृ॑क्षत॒नेन्द्रं॑दे॒वम॑मंसत।
यत्राम॑दद्वृ॒षाक॑पिर॒र्यः॑पु॒ष्टेषु॒मत्स॑खा॒विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒उत्त॑रः ॥ १ ॥

वि। हि। सोतोः। असृ॑क्षत। न। इन्द्र॑म्। दे॒वम्। अ॒मं॒स॒त।
यत्र॑। अम॑दत्। वृ॒षाक॑पिः। अ॒र्यः। पु॒ष्टेषु॑। मत्ऽस॑खा।
विश्व॑स्मात्। इन्द्रः॑। उत्ऽत॑रः ॥ १ ॥

सोतोः सोमाभिषवं कर्तुं व्यसृक्षत यागं प्रति मया विसृष्टाअनुज्ञाताः स्तोतारोवृषाकपेर्यष्टारः हीतिपूरणः तत्र देवं द्योतमानमिन्द्रं मां नामंसत मयाप्रेरिताः सन्तोपि तेस्तोतारोनस्तुतवन्तः किन्तु मम पुत्रं वृषाकपिमेव स्तुतवन्तः यत्र येषु पुष्टेषु सोमेन प्रवृद्धेषु यागेषु अर्यः स्वामी वृषाकपिर्मम पुत्रोमत्सखा ममसखिभूतः सन् अमदत् सोमपानेन हृष्टोभूत् यद्यप्येवं तथापीन्द्रो-

हं विश्वस्माद् सर्वस्माद् जगतउत्तरउत्कृष्टतरः। माधवभट्टास्तु विहिसोवोरित्येषा ऋगिन्द्राण्यावाक्यमितिमन्यन्ते। तथाच तद्वचनम् इन्द्राण्यैकल्पितं हविः कश्चिन्मृगोदुदूषद् इन्द्रपुत्रस्य वृषाकपेर्विषये वर्तमानस्तत्रेन्द्रमिन्द्राणी वदतीति। तस्मिन्पक्षे त्वस्याऋचोयमर्थः सोतोः सोमाभिषवं कर्तुंविसृक्षत उपरतसोमाभिषवाआसन् यजमानाइत्यर्थः। किंच मम पतिमिन्द्रं देवं नामंसत स्तोतारोनस्तुवन्ति। कुत्रेत्याह—यत्र यस्मिन् देशे पुष्टेषु प्रवृद्धेषु धनेषु अर्यः स्वामी वृषाकपिरमदव मत्सखामत्प्रियश्चेन्द्रोविश्वस्माद् सर्वस्माद् जगतउत्तरउत्कृष्टतरः॥ १॥

१. मैं (इन्द्र) ने सोमाभिषव करने के लिए स्तोताओं को कहा था। परन्तु उन्होंने इन्द्र की स्तुति नहीं की—वृषाकपि की ही स्तुति की। सोम-प्रवृद्ध यज्ञ में स्वामी वृषाकपि (इन्द्र-पुत्र) मेरे सखा होकर सोमपान से हृष्ट हुए। तो भी मैं (इन्द्र) सबसे श्रेष्ठ हूँ।

परा॒हीन्द्र॒धाव॑सि॒वृषा॒कपे॒रति॒व्यथि॑ः।
नोअह॒प्रवि॑न्दस्य॒न्यत्र॒सोम॑पीतये॒विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒उत्त॑रः॥ २॥

परा॑। हि। इ॒न्द्र॒। धाव॑सि। वृ॒षाक॑पेः। अति॑। व्यथि॑ः।
नो इति॑। अह॑। प्र। वि॒न्द॒सि॒। अ॒न्यत्र॑। सोम॑ऽपीतये।
विश्व॑स्मात्। इन्द्र॑ः। उत्ऽत॑रः॥ २॥

हेइन्द्र त्वमत्यन्तं व्यथिश्चलितः वृषाकपेर्वृषाकपिंपराधावसि प्रतिगच्छसि अन्यत्र सोमपीतये सोमपानाय नोअह नैवचप्रविन्दसि प्रगच्छसीत्यर्थः सोयमिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः॥ २॥

२. इन्द्र, तुम अत्यन्त चलित होकर वृषाकपि के पास जाते हो। तुम सोमपान के लिए नहीं जाते हो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

किम॒यंत्वांवृ॒षाक॑पिश्च॒कार॒हरि॑तोमृ॒गः।
यस्मा॑इर॒स्यसी॒दु॒न्व१॒र्योवा॑पु॒ष्टिम॒द्वसु॒विश्व॑स्मा॒दिन्द्र॒उत्त॑रः॥ ३॥

किम्। अ॒यम्। त्वाम्। वृ॒षाक॑पिः। च॒कार॑। हरि॑तः। मृ॒गः।
यस्मै॑। इ॒र॒स्यसि॑। इत्। ऊँ॒म् इति॑। नु। अ॒र्यः। वा॒।
पु॒ष्टिऽमत्। वसु॑। विश्व॑स्मात्। इन्द्र॑ः। उत्ऽत॑रः॥ ३॥

हेइन्द्र त्वां प्रतिहरितोहरितवर्णोमृगोमृगभूतोयं वृषाकपिः मृगजातिर्हि वृषाकपिः किंमियं चकाराकार्षित् तस्मै वृषाकपये पुष्टिमत्पोषयुक्तं वसु धनं अर्योवा उदारइव सत्वं नुक्षिप्रं इरस्यसीव् प्रयच्छस्येव यइन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः॥ ३॥

३. इन्द्र, वृषाकपि ने तुम्हारा क्या भला किया है कि, तुम उदार होकर हरितवर्ण मृग वृषाकपि को पुष्टिकर धन देते हो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अथ चतुर्थी—

यमिमंत्वंवृषाकपिंप्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।
श्वान्वस्यजंभिषदपिकर्णेवराहयुर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिऽरक्षसि ।
श्वा । नु । अस्य । जंभिषत् । अपि । कर्णे । वराहऽयुः ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वं प्रियमिष्टं पुत्रं यमिमं वृषाकपिं अभिरक्षसि परिपालयसि अस्यैनं वृषाकपिं द्वितीयार्थे षष्ठी । वराहयुर्वराहमिच्छन् श्वा नुक्षिप्रं जंभिषत् भक्षयतु । अपिच कर्णे गृह्णात्विति शेषः श्वानोहि वराहमिच्छन्ति । सिद्धमन्यत् ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम जिस प्रिय वृषाकपि की रक्षा करते हो, उसके कान को वराहाभिलाषी कुक्कुर काटे । इन्द्र सर्व-श्रेष्ठ हैं ।

प्रियातष्टानिमेकपिर्व्यक्ताव्यदूदुषत् ।
शिरोन्वस्यराविषंनसुगंदुष्कृतेभुवंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ५ ॥१॥

प्रिया । तष्टानि । मे । कपिः । विऽअक्ता । वि । अदूदुषत् ।
शिरः । नु । अस्य । राविषम् । न । सुऽगम् । दुःऽकृते ।
भुवम् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ५ ॥ १ ॥

मेमह्ममिन्द्राण्यै तष्टानि यजमानैः कल्पितानि प्रिया प्रियाणि व्यक्ता व्यक्तानि आज्यैर्विशेषेणाक्तानि हवींषि कश्चिद्वृषाकपेर्विषये वर्तमानः कपिर्व्यदूदुषत् दूषयामास ततोहमस्य तत् कपिस्वामिनोवृषाकपेः शिरोनुक्षिप्रं राविषं लुनीयां दुष्कृते दुष्टस्य कर्मणः कर्त्रे वृषाकपयेस्मै सुगं सुखं नभुवं नभवेयं अस्मै सुखप्रदात्री नभवामीत्यर्थः । यस्यामम पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥ ५ ॥

५. (इन्द्राणी की उक्ति)—मेरे लिए यजमानों के द्वारा कल्पित, प्रिय और घृतयुक्त जो सामग्री रक्खी हुई थी, उसे वृषाकपि ने दूषित कर दिया । मेरी इच्छा है कि मैं इसका सिर काट डालूं । मैं इस दुष्ट-कर्मा को सुख नहीं दे सकती । इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

अथ षष्ठी—

नमत्स्त्रीसुभसत्तरानसुयाशुतराभुवत् ।
नमत्प्रतिच्यवीयसीनसक्थ्युद्यमीयसीविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥६॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्ऽतरा । न । सुयाशुऽतरा । भुवत् । न ।
मत् । प्रतिऽच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्ऽयमीयसी ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ६ ॥

मत् मत्तोन्यास्त्री सुभसत्तरा अतिशयेन सुभगा नभवत् नभवति नास्तीत्यर्थः । किंच मत्तोन्यास्त्री सुयाशुतरा अतिशयेन सुसुखातिशयेन सुपुत्रावा नभवति । तथाचमन्त्रान्तरं—द-दातिमह्यंयादुरीयाशूनांभोज्याशतेति[1] । किंच मत् मत्तोन्या प्रतिच्यवीयसी पुमांसं प्रतिशरी-रस्यात्यन्तं च्यावयित्री नास्ति । किंच मत्तोन्यास्त्री सक्थि सक्थ्युद्यमीयसी संभोगेत्यन्तमु-त्क्षेप्त्री नास्ति न मत्तोन्या काचिदपि नारी मैथुनेनुगुणं सक्थ्युद्यच्छतीत्यर्थः । मम पतिरि-न्द्रोविश्वस्मादुत्तरउत्कृष्टः ॥ ६ ॥

६. मुझसे बढ़कर कोई स्त्री सौभाग्यवती नहीं है—सुपुत्रवाली भी नहीं है । मुझसे बढ़कर कोई भी स्त्री पुरुष (स्वामी) के पास शरीर को नहीं प्रफुल्ल कर सकती और न रति-समय में दोनों जाँघों को उठा ही सकती है ।

अथ सप्तमी—

उवेअंबसुलाभिकेयथेवांगभविष्यति ।
भसन्मेअंबसक्थिमेशिरोमेवीवहृष्यतिविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥७॥

उवे । अम्ब । सुलाभिके । यथाऽइव । अङ्ग । भविष्यति ।
भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव ।
हृष्यति । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ७ ॥

एवमिन्द्राण्याशप्तोवृषाकपिर्ब्रवीति । उवेइति संबोधनार्थोनिपातः हे अंब मातः सुला भिके शोभनलाभे त्वया यथैव येन प्रकारेणैवोक्तं तथैव तदंगक्षिप्रं भवविष्यति भवतु कि-मनेन त्वदनुप्रीतिकारिणाग्रहेणममप्रयोजनं । किंच मे मम पितुस्त्वदीयोभसत् भगउपयुज्यतां

1 ऋ० सं० २. १. ११. ।

किंच मेमम पितरमिन्द्रं त्वदीयं सक्थिचोपयुज्यतां किंच मे मम पितरमिन्द्रं त्वदीयं शिरश्च प्रियालापेन वीव यथाकोकिलादिकः पक्षी तद्वत् हृष्यति हर्षयतु ममपितेन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥७॥

७. (वृषाकपि की उक्ति)—माता (इन्द्राणी) तुमने सुन्दर लाभ किया है। तुम्हारा अंग, जंघा मस्तक आदि आवश्यकतानुसार हो जायेंगे प्रेमालाप से कोकिलादि पक्षी के समान तुम पिता को प्रसन्न करो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

किंसुबाहोस्वङ्गुरेपृथुष्टोपृथुजाघने।
किंशूरपत्निनस्त्वमभ्यमीषिवृषाकपिंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ८ ॥

किम्। सुबाहो इति सुऽबाहो। सुऽअङ्गुरे। पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो।
पृथुऽजघने। किम्। शूरऽपत्नि। नः। त्वम्। अभि। अमीषि।
वृषाकपिम्। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ ८ ॥

इन्द्राणींक्रुद्धांइन्द्रउपशमयति हेसुबाहो शोभनबाहो स्वंगुरे शोभनांगुलिके पृथुष्टो पृथुकेशसंघाते पृथुजघने विस्तीर्णजघने शूरपत्नि वीरभार्ये हेइन्द्राणि त्वं नोस्मदीयं वृषाकपिं किं किमर्थं अभ्यमीषि अभिक्रुध्यसि एकः किंशब्दः। यस्य पितेन्द्रोहं विश्वस्मादुत्तरः ॥ ८ ॥

८. (इन्द्र की उक्ति)—सुन्दर भुजाओं, सुन्दर अँगुलियों, लम्बे बालों और मोटी जाँघोंवाली तथा वीर-पत्नी इन्द्राणी, तुम वृषाकपि पर क्यों क्रुद्ध हो रही हो? इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अवीरामिवमामयंशरारुरभिमन्यते।
उताहमस्मिवीरिणीन्द्रपत्नीमरुत्सखाविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम्ऽइव। माम्। अयम्। शरारुः। अभि। मन्यते।
उत। अहम्। अस्मि। वीरिणी। इन्द्रऽपत्नी।
मरुत्ऽसखा। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ ९ ॥

पुनरिन्द्राणी ब्रूते—शरारुर्घातुकोमृगोयं वृषाकपिर्मामिन्द्राणीमवीरामिवाभिमन्यते विजानाति। उतापिच इन्द्रपत्नीन्द्रभार्या अहमिन्द्राणी वीरिणी पुत्रवती मरुत्सखा मरुद्भिर्युक्ता चास्मि भवामि यस्या मम पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥ ९ ॥

९. (इन्द्राणी का कथन)—यह हिंसक वृषाकपि मुझे पति-पुत्र-विहीना के समान समझता है। परन्तु मैं पति-पुत्रवाली इन्द्र-पत्नी हूँ। मेरे सहायक मरुत् लोग हैं। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

संहोत्रंस्मपुरानारीसमनंवावगच्छति।
वेधाऋतस्यवीरिणीन्द्रपत्नीमहीयतेविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥१०॥२॥

सम्ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समनम् । वा । अव । गच्छति ।
वेधाः । ऋतस्य । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १० ॥ २ ॥

नारी स्त्री ऋतस्य सत्यस्य वेधाविधात्री वीरिणी पुत्रवतीन्द्रपत्नीन्द्रस्य भार्या इन्द्राणी संहोत्रं स्म समीचीनं यज्ञंखलु समनंवा संग्रामंवा समिति समनमिति संग्रामनामसु पाठाव । अवमति पुरागच्छति महीयते स्तोतृभिः स्तूयते च । तस्यामम पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः ॥ १० ॥

१०. जिस समय हवन वा युद्ध होता है, उस समय पति और पुत्रवाली इन्द्राणी वहाँ जाती हैं। वे यज्ञ का विधान करनेवाली हैं—उनकी पूजा सब लोग करते हैं। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

अथैकादशी—

इन्द्राणीमासुनारिषुसुभगामहमश्रवम् ।
नह्यस्याअपरंचनजरसामरतेपतिर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुऽभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।
नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ ११ ॥

अथेन्द्राणीमिन्द्रः स्तौति आसु सौभाग्यवत्तया प्रसिद्धासु नारिषु स्त्रीणां मध्ये इन्द्राणीं सुभगां सौभाग्यवतीमहमिन्द्रोश्रवमश्रौषं । किंचास्याइन्द्राण्याः पतिः पालकोविश्वस्मादुत्तरः उत्कृष्टः इन्द्रोपरंच नान्यद्भूतजातमिव जरसा वयोहान्या नहि मरते नखलुम्रियते । यद्वेयं वृषाकपेर्वाक्यं तस्मिन्पक्षेहमिति शब्दोवृषाकपिपरतया योज्यः । अन्यत्समानं ॥ ११ ॥

११. (इन्द्र की उक्ति)—सब स्त्रियों में मैंने इन्द्राणी को सौभाग्यवाली सुना है। अन्यान्य पुरुषों के समान इन्द्राणी के पति को बुढ़ापे में पड़कर नहीं मरना पड़ता। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

नाहमिन्द्राणिरारणसख्युर्वृषाकपेर्ऋते ।
यस्येदमप्यंहविःप्रियंदेवेषुगच्छतिविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते । यस्य ।
इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति ।
विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ १२ ॥

हेइन्द्राणि अहमिन्द्रः सख्युर्मम सखिभूताद्वृषाकपेर्ऋते प्रियं वृषाकपिं विना नरराण नरमे। अप्यं अप्सुभवं अद्भिर्वा संस्कृतं प्रियं प्रीतिकरमिदमुपस्थितं हविर्देवेषु देवानां मध्ये यस्य महेन्द्रस्य सकाशं गच्छति तथाहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः। यद्वायमर्थः हे इन्द्राणि वृषाकपेः सख्युरिन्द्रादृते हं वृषाकपिर्नरराण नरमे। अन्यत्समानं ॥ १२ ॥

१२. इन्द्राणी, अपने हितैषी वृषाकपि के बिना मैं नहीं प्रसन्न रहता। वृषाकपि का ही प्रीतिकर द्रव्य (हवि आदि) देवों के पास जाता है। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रआदुसुस्नुषे।
घसत्तइन्द्रउक्षणःप्रियंकाचित्करंहविर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥१३॥

वृषाकपायि। रेवति। सुऽपुत्रे। आत्। ऊँ इति। सुऽस्नुषे।
घसत्। ते। इन्द्रः। उक्षणः। प्रियम्। काचित्ऽकरम्।
हविः। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १३ ॥

हेवृषाकपायि कामानां वर्षकत्वादभीष्टदेशगमनाच्चेन्द्रो वृषाकपिस्तस्य पत्नि यद्वा वृषाकपेर्मम मातरित्यर्थः रेवति धनवति सुपुत्रे सुस्नुषे हेइन्द्राणि ते तवायमिन्द्रउक्षणः सेचनसमर्थान् आदु अनन्तरमेव शीघ्रमेवेत्यर्थः पशून् घसत् माश्नातु। किंच त्वं काचित्करं कं सुखं तस्याचित् संघः तत्करं हविः प्रियमिष्टं कुर्विंतिशेषः। किंच ते पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः। तथाच यास्कः—वृषाकपायिरेवतिसुपुत्रेमध्यमेनसुस्नुषेमाध्यमिकयावाचास्नुषासाधुसादिनीतिवासाधुसानिनीतिवा प्रियंकुरुष्वसुखाचयकरंहविःसर्वस्माद्यइन्द्रउत्तरइति ॥ १३ ॥

१३. वृषाकपि की स्त्री; तुम धनशालिनी, उत्तम पुत्रवाली और सुन्दरी पुत्र-वधू हो। तुम्हारे वृषों (साँड़ों) को इन्द्र खा जायँ। तुम्हारे प्रिय और सुखकर हवि का वे भक्षण करें। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अथ चतुर्दशी—

उक्ष्णोहिमेपञ्चदशसाकंपचन्तिविंशतिम्।
उताहमद्मिपीवइदुभाकुक्षीपृणन्तिमेविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ १४॥

उक्ष्णः। हि। मे। पञ्चऽदश। साकम्। पचन्ति। विंशतिम्।
उत। अहम्। अद्मि। पीवः। इत्। उभा। कुक्षी इति।
पृणन्ति। मे। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः ॥ १४ ॥

---

१ नि० १२.९.।

अथेन्द्रोब्रवीति मे मदर्थं पञ्चदश पञ्चदशसंख्याकान् विंशतिं विंशतिसंख्याकांश्चोक्ष्णः वृषभान् साकं सहैव भार्ययेन्द्राण्याप्रेरितायष्टारः पचन्ति उतापिचाहमग्निवान्भक्षयामि जग्ध्वा-चाहंपीवइव स्थूलएव भवामीति शेषः।मे ममोभा उभौच कुक्षी पृणन्ति सोमेन पूरयन्ति यष्टा-रः सोहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्तरः ॥ १४ ॥

१४. (इन्द्र की उक्ति)---मेरे लिए इन्द्राणी के द्वारा प्रेरित याज्ञिक लोग पंद्रह-बीस साँड़ वा बैल पकाते हैं। उन्हें खाकर मैं मोटा होता हूँ। मेरी दोनों कुक्षियों को याज्ञिक लोग सोम से भरते हैं। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

वृषभोनतिग्मशृङ्गोन्तर्यूथेषुरोरुवत्।
मन्थस्तंइन्द्रशंहृदेयंतेसुनोतिभावयुर्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥१५॥३॥

वृषभः। न। तिग्मऽशृङ्गः। अन्तः। यूथेषु। रोरुवत्।
मन्थः। ते। इन्द्र। शम्। हृदे। यम्। ते। सुनोति।
भावयुः। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १५॥ ३॥

अथेन्द्राणी ब्रवीति--तिग्मशृंगः तीक्ष्णशृंगः वृषभोन यथा वृषभोयूथेषु गोसंघेष्वन्तर्म-ध्ये रोरुवत् शब्दं कुर्वन् गाअभिरमयति तथा हे इन्द्र त्वंमामभिरमयेतिशेषः। किंच हे इन्द्र ते तव हृदेहृदयाय मंथोदध्नोमंथनवेलायां शब्दंकुर्वन् शंकरोभवत्विति शेषः। किंच ते तव यंसोमं भा-वयुर्भावमिच्छन्तीन्द्राणी सुनोत्यभिषुणोति सोपिशंकरोभवत्वित्यर्थः मम पतिरिन्द्रो विश्वस्मा-दुत्तरः॥ १५॥

१५. इन्द्र, जैसे तीक्ष्णशृङ्ग वृषभ गोवृन्द में गर्जन करता हुआ रमता है, वैसे ही तुम भी मेरे साथ रमण करो। तुम्हारे हृदय के लिए दधि-मन्थन, शब्द करता हुआ, कल्याणकर हो। भावाभिलाषिणी इन्द्राणी जिस सोम का अभिषव करती हैं, वह भी कल्याणकर हो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षोडशी--

नसेशेयस्यरम्बतेन्तरासक्थ्याकपृत्।
सेदीशेयस्यरोमशंनिषेदुषोविजृंभतेविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥ १६॥

न। सः। ईशे। यस्य। रम्बते। अन्तरा। सक्थ्या। कपृत्।
सः। इत्। ईशे। यस्य। रोमशम्। निऽसेदुषः। विऽजृम्भते।
विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १६॥

हे इन्द्र सजनोनेशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे नशक्नोति यस्य जनस्य कपृत् शेपः प्रजननं सक्थ्या सक्थिनीअन्तरा रंबते लंबते सेद् सएव स्त्रीजने ईशे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य जनस्य निषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृंभते विवृतं भवति यस्यच पतिरिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः॥१६॥

१६. (इन्द्राणी की उक्ति)—इन्द्र, वह मनुष्य मैथुन करने में नहीं समर्थ हो सकता, जिसका पुरुषांग दोनों जघनों के बीच लम्बायमान है। वही समर्थ हो सकता है, जिसके बैठने पर लोमयुक्त पुरुषांग बल प्रकाश करता या फैलता है। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

नसेशेयस्यरोमशंनिषेदुषोविजृम्भते।
सेदीशेयस्यरंबतेन्तरासक्थ्याऽकपृद्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥ १७॥

न। सः। ईशे। यस्य। रोमशम्। निऽसेदुषः। विऽजृम्भते।
सः। इत्। ईशे। यस्य। रम्बते। अन्तरा। सक्थ्या। कपृत्।
विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १७॥

सजनो नेशे मैथुनं कर्तुं नेष्टे यस्यनिषेदुषः शयानस्य रोमशमुपस्थं विजृंभते विवृतं भवति सेद् सएव जनः ईशे ईष्टे मैथुनं कर्तुं शक्नोति यस्य नरस्य कपृत् प्रजननं सक्थ्या सक्थिनी अन्तरारंबते लंबते सिद्धमन्यत्। पूर्वोक्तव्यतिरेकोत्रद्रष्टव्यः। पूर्वस्याश्चि यियप्सुरिन्द्राणीन्द्रं वदति अत्र यियप्सुरिन्द्रइन्द्राणीं वदतीत्यविरोधः॥ १७॥

१७. (इन्द्र की उक्ति)—वह मनुष्य मैथुन करने में समर्थ नहीं हो सकता, जिसके बैठने पर लोम-युक्त पुरुषांग बल प्रकाश करता है। वही समर्थ हो सकता है, जिसका पुरुषांग दोनों जघनों के बीच लम्बायमान है।

अथाष्टादशी—

अयमिन्द्रवृषाकपिःपरस्वन्तंहतंविदत्।
असिंसूनांनवंचरुमादेधस्यानआचितंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥१८॥

अयम्। इन्द्र। वृषाकपिः। परस्वन्तम्। हतम्। विदत्।
असिम्। सूनाम्। नवम्। चरुम्। आत्। एधस्य। अनः।
आऽचितम्। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १८॥

हेइन्द्रायं वृषाकपिः परस्वन्तं परस्वमात्मनो विषये वर्तमानं हतं हिंसितं विदत् विंदतु वधाहतस्य तस्य विशसनायासिं शस्त्रं सूनां उद्धानं पाकार्थं नवं प्रत्यग्रं चरुं भांडं आदनन्तरं एधस्य काष्ठस्याचितं पूर्णं अनः शकटंच विन्दतु मम पतिरिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः॥१८॥

१८. इन्द्र, वृषाकपि दूसरे का धन चुरानेवाले का अपने विषय में भरा हुआ पावें। यह खड्ग, सूना (वध-स्थान), नया चरु और काठ का शकट प्राप्त करे। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अयमेमिविचाकंशद्विचिन्वन्दासमार्यम्।
पिबामिपाकसुत्वनोभिधीरमचाकशंविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥१९॥

अयम्। एमि। विऽचाकंशत्। विऽचिन्वन्। दासम्।
आर्यम्। पिबामि। पाकऽसुत्वनः। अभि। धीरम्।
अचाकशम्। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ १९ ॥

अथेन्द्रोब्रवीति विचाकशव पश्यन्यजमानान् दासमुपक्षपयितारं असुरमार्यममित्रंविचिन्वन् पृथक्कुर्वन् अयमहमिन्द्रएमि यज्ञंमतिगच्छामि गत्वाच पाकसुत्वनः पचतीति पाकः सुनोतीति सुत्वा हविषां पक्तुः सोमस्याभिषोतुर्यजमानस्य पाकेन विपक्केन मनसा सोमस्याभिषोतुर्वा यजमानस्य संबन्धिनं सोमं पिबामि तथा धीरं धीमन्तं यजमानमभिचाकशमभिपश्यामि योहमिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः॥ १९ ॥

१९. मैं (इन्द्र) यजमानों को देखते हुए, आर्यों का अन्वेषण करते हुए और शत्रुओं को दूर करते हुए यज्ञ में आता हूँ। सोमाभिषव करनेवाले और हवि पकानेवाले का सोम पीता हूँ। बुद्धिमान् को देखता हूँ। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

धन्वचयत्कृन्तत्रंचकतिंस्वित्तावियोजना।
नेदीयसोवृषाकपेस्तमेहिगृहाँउपविश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥ २० ॥

धन्व। च। यत्। कृन्तत्रम्। च। कति। स्वित्। ता। वि।
योजना। नेदीयसः। वृषाकपे। अस्तम्। आ। इहि।
गृहान्। उप। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ २० ॥

धन्व निरुदकोरण्यरहितोदेशः कृन्तत्रं कर्तनीयमरण्यं यद्यच धन्वच कृन्तत्रंच भवति मृगोद्दासमरण्यमेवंविधं भवति नात्यन्तविपिनं तस्य शत्रुनिलयस्यास्मदीयगृहस्य मध्ये कति स्वित्ता तानि योजना योजनानि स्थितानि नात्यन्तदूरे तद्भवतीत्यर्थः। ततोनेदीयसोतिशयेन समीपस्थाच्छत्रुनिलयाद् हेवृषाकपे त्वमस्तमस्माकं गृहं व्येहि विशेषेणागच्छ आगत्यचं गृहान् यज्ञगृहानुपगच्छ यवोहमिन्द्रः सर्वस्मादुत्कृष्टः॥ २० ॥

२०. जल-शून्य मरुदेश और काटने योग्य वन में कितने योजनों का अन्तर है? वृषाकपि, पास के गृह में ही आश्रय ग्रहण करो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अथैकविंशी—

पुनरेहिवृषाकपेसुवितांकल्पयावहै ।
यएषःस्वप्ननंशनोस्तमेषिपथापुनर्विश्वंस्मादिन्द्रउत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।
यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तम् । एषि । पथा । पुनः ।
विश्वंस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २१ ॥

आगत्य प्रतिगतं वृषाकपिमिन्द्रोब्रवीति—हेवृषाकपे त्वं पुनरेहि अस्मान्प्रति आगच्छ आगतेच त्वयि सुविता सुवितानि कल्याणानि त्वच्चित्तप्रीतिकराणि कर्माणि कल्पयावहै इन्द्राण्यहं चावामुभौ पर्यालोच्य कुर्याव। किंच यःस्वप्ननंशनःउदयेन सर्वस्य प्राणिनः स्वप्नानां नाशयितादित्यः सएषत्वं पथा मार्गेणास्तमात्मीयमावासं पुनरेषि गच्छसि। यतोहमिन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः। तथाच यास्कः—सुप्रसूतानिवः कर्माणिकल्पयावहैयएष स्वप्ननंशनः स्वप्नान्नाशयस्यादित्यउदयेनसोस्तमेषिपथापुनरिति[1] ॥ २१ ॥

२१. वृषाकपि, तुम फिर आओ। तुम्हारे लिए हम (इन्द्र और इन्द्राणी) उत्तमोत्तम कर्म करते हैं। स्वप्न-नाशक सूर्य जैसे अस्त होते हैं, वैसे ही तुम भी घर में आओ। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

अथ द्वाविंशी—

यदुदंञ्चोवृषाकपेगृहमिन्द्राजंगन्तन ।
क्वं१स्यपुल्वघोमृगःकमंगञ्जनयोपनोविश्वंस्मादिन्द्रउत्तरः ॥२२॥

यत् । उदंञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इंद्र । अजंगन्तन । क्वं ।
स्यः । पुल्वघः । मृगः । कम् । अगन् । जनऽयोपनः ।
विश्वंस्मात् । इन्द्रः । उत्ऽतरः ॥ २२ ॥

गत्वा पुनरागतं वृषाकपिमिन्द्रः पृच्छति हेइन्द्र परमैश्वर्यवन् हे वृषाकपे यूयं उदंच उद्गामिनः सन्तोमद्गृहमजगन्तनागच्छ एकस्यापिबहुवचनं पूजार्थं तत्रभवतः संबन्धीपुल्वघोबहूनां

---

१ नि० १२. २८।

भौमरसानामत्ता स्यः सम्रगः क्वाभूत् जनयोपनोजनानां मोदयिता म्रगः कंवा देशं आगत अगच्छत् सोहमिन्द्रो विश्वस्मादुत्तरः। यद्वेन्द्राणीवाक्यमिदं। अत्र यास्कः—यउदंचोवृषाकपेगृहमिन्द्राजगमवक्कस्यपुल्वाघोम्रगःक्रसचह्वादीम्रगोम्रगोमार्ष्टेर्गतिकर्मणः कमगमद्देशंजनयोपन इति[1] ॥ २२ ॥

२२. वृषाकपि और इन्द्र, ऊपर मुँह किये हुए तुम लोग मेरे गृह में आओ। बहुभोक्ता और जन-हर्ष-दाता मृग कहाँ गया? इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

पर्शुर्ह्नामंमानवीसाकंससूवविंशतिम्।
भद्रंभलत्यस्याअभूद्यस्याउदरमामयद्विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः॥२३॥४॥

पर्शुः। ह। नाम। मानवी। साकम्। ससूव। विंशतिम्।
भद्रम्। भल। त्यस्यै। अभूत्। यस्याः। उदरम्।
आमयत्। विश्वस्मात्। इन्द्रः। उत्ऽतरः॥ २३ ॥ ४ ॥

इन्द्रविसृज्यमानं अनेनमंत्रेण वृषाकपिराशास्ते हेभल इन्द्रेण विसृज्यमानशर भलति भेदनकर्मा पर्शुर्नाम म्रगी हेतिपूरणः मानवी मनोर्दुहितेयं विंशतिं विंशतिसंख्याकान् पुत्रान् साकं सह ससूवाजीजनत् त्यस्यै तस्यै भद्रं भजनीयं कल्याणमभूत् भवतु लोडर्थे लुङ् यस्या उदरमामयत् गर्भस्थैर्विंशतिभिः पुत्रैः पुष्टमासीत् ममपितेन्द्रोविश्वस्मादुत्तरः॥ २३ ॥

२३. इन्द्र के द्वारा छोड़े गये बाण, मनु-पुत्री पर्शु ने बीस पुत्रों को उत्पन्न किया। जिस (पर्शु) का उदर मोटा हुआ था, उसका कल्याण हो। इन्द्र सर्वश्रेष्ठ हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

रक्षोहणमिति पंचविंशत्यृचं तृतीयं सूक्तं पायुर्नाम भारद्वाजऋषिः द्वाविंशाद्याश्चतस्रोनुष्टुभः रक्षोहाग्निर्देवता। तथाचानुक्रान्तं—रक्षोहणं पंचाधिकापायुराग्नेयं राक्षोघ्नं चतुरनुष्टुबन्तं। गतः सूक्तविनियोगः। अंगाराभिविहरणे परित्वाग्नइत्येषा जप्या। सूत्रितंच—यंधिष्ण्यवतामित्यादिना परित्वाग्नेपुरंवयमित्यन्तेन।

तत्र प्रथमा—

रक्षोहणंवाजिनमाजिघर्मिमित्रंप्रथिष्ठमुपयामिशर्म।
शिशानोअग्निःक्रतुभिःसमिद्धःसनोदिवासरिषःपातुनक्तम्॥ १ ॥

1 नि० १२. ३।

रक्षःऽहनम् । वाजिनम् । आ । जिघर्मि । मित्रम् । प्रथिष्ठम् ।
उप । यामि । शर्म । शिशानः । अग्निः । क्रतुऽभिः । सम्ऽइद्धः ।
सः । नः । दिवा । सः । रिषः । पातु । नक्तम् ॥ १ ॥

रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तं वाग्निमाजिघर्मि घृतेनाजुहोमि किंच मित्रं यजमानानां सखायं प्रथिष्ठं पृथुतमं शर्मगृहं उपयाम्युपगच्छामि सोयमग्निः शिशानः ज्वालास्तीक्ष्णीकुर्वन् क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः समिद्धः प्रज्वालितोभवति किंचसोग्निर्नोस्मान् दिवाहनि रिषोहिंसकाद्रक्षसः पातु रक्षतु सोग्निर्नक्तं रात्रौचास्मान् रक्षसः पातु ॥ १ ॥

१. राक्षस-नाशक, बली, यजमानों के मित्र और स्थूल अग्नि का घृत से हवन करता हूं। घर को जाता हूं। ज्वालाओं को तेज करते हुए अग्नि यजमानों के द्वारा प्रज्वलित होते हैं। अग्नि हमें हिंसक राक्षसों से दिन-रात बचावें।

अयोदंष्ट्रोअर्चिषायातुधानानुपस्पृशजातवेदःसमिद्धः ।
आजिह्वयामूरदेवान्रभस्वक्रव्यादोवृक्त्व्यपिधत्स्वासन् ॥ २ ॥

अयःऽदंष्ट्रः । अर्चिषा । यातुऽधानान् । उप । स्पृश ।
जातऽवेदः । सम्ऽइद्धः । आ । जिह्वया । मूरऽदेवान् ।
रभस्व । क्रव्यऽअदः । वृक्त्वी । अपि । धत्स्व । आसन् ॥ २ ॥

हे जातवेदोजातधन जातप्रज्ञवा त्वं समिद्धः सम्यग्दीप्तः अयोदंष्ट्रोयोमयदंष्ट्रः तीक्ष्णदंष्ट्रः सन्नित्यर्थः यातुधानान् राक्षसान् अर्चिषा ज्वालयोपस्पृश संदहेत्यर्थः। किंच त्वं मूरदेवान् मूढदेवान् मारकव्यापारान् राक्षसान् जिह्वया ज्वालया रभस्व मारयेत्यर्थः। मारयित्वा च क्रव्यादोमांसभक्षकान् राक्षसान् वृक्त्वी छित्वाआसन्नास्ये पिधत्स्वापिधेहि आच्छादयेत्यर्थः॥२॥

२. ज्ञानी अग्नि, लौह-दन्त (तीक्ष्ण-दन्त) होकर अपनी ज्वाला से राक्षसों को जलाओ। मारक राक्षसों को ज्वाला से मारो। मांस-भक्षक राक्षसों को काट करके मुंह में रख लो।

उभोभयाविन्नुपधेहिदंष्ट्राहिंस्रःशिशानोवरंपरंच ।
उतान्तरिक्षेपरियाहिराजञ्जम्भैःसंधेह्यभियातुधानान् ॥ ३ ॥

उभा । उभयाविन् । उप । धेहि । दंष्ट्रा । हिंस्रः । शिशानः ।
अवरम् । परम् । च । उत । अन्तरिक्षे । परि । याहि । राजन् ।
जम्भैः । सम् । धेहि । अभि । यातुऽधानान् ॥ ३ ॥

हेउभयाविन् उभाभ्यां दंष्ट्राभ्यां युक्ताग्ने त्वं हिंस्रः राक्षसानां हिंसकः त्वं उभा उभे दंष्ट्रा दंष्ट्रे शिशानः तीक्ष्णीकुर्वन् उपधेहि वधार्हेषु राक्षसेषु प्रतिष्ठापय। किंच अवरं परंच जगद्रक्ष उतापिच हेराजन् दीप्ताग्ने त्वं अन्तरिक्षस्थितान् राक्षसान् परियाहि परिगच्छ परिगत्यच तान् यातुधानान् राक्षसान् जंभैः भक्षणसाधनभूताभिः दंष्ट्राभिः अभिसंधेहि संयोजय भक्षयेत्यर्थः॥ ३ ॥

३. दोनों ओर के दांतों से युक्त अग्नि, तुम राक्षसों के हिंसक हो। दोनों ओर के दांतों को तेज करते हुए उन्हें राक्षसों में बैठा दो। शोभावान् अग्नि, अन्तरिक्षस्थ राक्षसों के पास जाओ और दांतों से राक्षसों को पीस डालो।

यज्ञैरिषूः संनममानो अग्ने वाचा शल्याँ अशनिभिर्दिहानः।
ताभिर्विध्य हृदये यातुधानान्प्रतीचो बाहून्प्रतिभङ्ध्येषाम् ॥ ४ ॥

यज्ञैः। इषूः। सम्ऽनममानः। अग्ने। वाचा। शल्यान्।
अशनिऽभिः। दिहानः। ताभिः। विध्य। हृदये। यातुऽधानान्।
प्रतीचः। बाहून्। प्रति। भङ्धि। एषाम् ॥ ४ ॥

हेअग्ने त्वं यज्ञैः अस्मदीयैर्बलकरैर्यागैः वाचा अस्मदीयया स्तुत्याच इषूः वक्रान् बाणान् संनममानः संनमयन् शल्यान् तासां शल्यान् अशनिभिः दीप्तिभिः संदिहानः तीक्ष्णीकुर्वन् ताभिरिषुभिः यातुधानान् राक्षसान् हृदये विध्य ततएषां यातुधानानां संबन्धिनः प्रतीचः युद्धाय प्रतिगतान् बाहून् प्रतिभङ्धि प्रत्यामर्दय ॥ ४ ॥

४. अग्नि, तुम यज्ञ से और हमारी स्तुति से बाणों को नवाते हुए और उनके अग्र भागों को वज्र-संयुक्त करते हुए राक्षसों के हृदय को छेदो। उनकी भुजाओं को रगड़ डालो।

अथ पंचमी—

अग्ने त्वचं यातुधानस्य भिन्धि हिंस्राशनिर्हरसा हन्त्वेनम्।
प्र पर्वाणि जातवेदः शृणीहि क्रव्यात्क्रविष्णुर्वि चिनोतु वृक्णम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

अग्ने। त्वचम्। यातुऽधानस्य। भिन्धि। हिंस्रा। अशनिः।
हरसा। हन्तु। एनम्। प्र। पर्वाणि। जातऽवेदः। शृणीहि।
क्रव्यऽअत्। क्रविष्णुः। वि। चिनोतु। वृक्णम् ॥ ५ ॥ ५ ॥

हेजातवेदः जातधन जातप्रज्ञ वाग्ने त्वं यातुधानस्य राक्षसस्य त्वचं भिंधि विदारय एनं भिन्नत्वचं यातुधानं हिंस्रा हिंसनशीला वज्राशनिर्वज्रं हरसा तापेन हन्तु हिनस्तुच हतस्य राक्षसस्य पर्वाणि शरीरपर्वाणिच प्रमृणीहि छिन्धीत्यर्थः। छिन्नेषु शरीरसंधिषु सत्सु वृक्णं छिन्नसन्धिमेनं यातुधानं क्रविष्णुः मांसमिच्छन् क्रव्याद मांसभक्षकोवृकादिः विचिनोतु भक्षयत्वित्यर्थः॥ ५॥

५. धनी अग्नि, राक्षसों के चमड़े को काट डालो। हिंसक वज्र उन्हें तेज से मारे। राक्षसों के अंगों को फाड़ो। मांस-भक्षक वृक आदि मांसाभिलाषी होकर इनका मांस खायें।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे पंचमोवर्गः॥ ५॥

यत्रेदानींपश्यसिजातवेदस्तिष्ठन्तमग्नउतवाचरन्तम्।
यद्वान्तरिक्षेपथिभिःपतन्तंतमस्तांविध्यशर्वाशिशानः॥ ६॥

यत्र। इदानीम्। पश्यसि। जातऽवेदः। तिष्ठन्तम्। अग्ने।
उत। वा। चरन्तम्। यत्। वा। अन्तरिक्षे। पथिऽभिः।
पतन्तम्। तम्। अस्ता। विध्य। शर्वा। शिशानः॥ ६॥

हेजातवेदः उत्पन्नप्रज्ञाग्ने त्वं यत्र पृथिव्यां तिष्ठन्तं उतापिच चरन्तं यद्वान्तरिक्षे पथिभिराकाशमार्गैः पतन्तं गच्छन्तं यातुधानमिदानीं संप्रति पश्यसि तं यातुधानमस्ता शराणां क्षेप्ता त्वं शिशानः शरान् तीक्ष्णीकुर्वन् शर्वा शरेण विध्य॥ ६॥

६. ज्ञानी अग्नि, चाहे राक्षस खड़ा रहे, इधर-उधर घूमता रहे, आकाश में रहे अथवा मार्ग में जाय—जहाँ कहीं भी तुम उसे देखते हो, तेज बाण फेंक कर उसे छेदो।

उतालब्धंस्पृणुहिजातवेदआलेभानादृष्टिभिर्यातुधानात्।
अग्नेपूर्वोनिजहिशोशुचानआमादःक्ष्विङ्कास्तमदन्त्वेनीः॥ ७॥

उत। आऽलब्धम्। स्पृणुहि। जातऽवेदः। आऽलेभानात्।
ऋष्टिऽभिः। यातुऽधानात्। अग्ने। पूर्वः। नि। जहि। शोशुचानः।
आमऽअदः। क्ष्विङ्काः। तम्। अदन्तु। एनीः॥ ७॥

उतापिच हेजातवेदोग्ने त्वं आलब्धं हन्तुं हस्ताभ्यामारब्धं साधुं मां स्तोतारं यष्टारंवा आलेभानात् आलभमानात् यातुधानात् राक्षसात् ऋष्टिभिः आत्मीयैरायुधविशेषैः स्पृणुहि पारय रक्षेत्यर्थः। किंच पूर्वोमुख्यस्त्वं शोशुचानः प्रज्वलन् निजहि मांहन्तुमुद्युक्तं यातुधानं

मारय। किंच त्वं यातुधानं आमादोऽपक्वस्य मांसस्य भक्षकाः ध्विंकाः शब्दकारिण्यः ट्वक्षु शब्दे यद्वा ध्विंकानाम पक्षिविशेषः एनीः गंत्र्यः अदन्तु भक्षयंतु ॥ ७ ॥

७. ज्ञानी अग्नि, आक्रमणकर्त्ता राक्षस के हाथ से आक्रान्त व्यक्ति को ऋष्टि (दो धारोंवाले खड्ग) से बचाओ। अग्नि, उज्ज्वल मूर्त्ति धारण करके सबसे पहले अपक्व मांस खानेवालों को मारो। ये पक्षी उस राक्षस को खायें।

इ॒ह प्र ब्रू॑हि यत॒मः सो अ॑ग्ने॒ यो या॑तु॒धानो॒ य इ॒दं कृ॒णोति॑।
तमा र॑भस्व स॒मिधा॑ यविष्ठ नृ॒चक्ष॑स॒श्चक्षु॑षे रन्धयैनम् ॥ ८ ॥

इ॒ह। प्र। ब्रू॒हि। य॒त॒मः। सः। अ॒ग्ने॒। यः। या॒तु॒ऽधानः॑। यः। इ॒दम्। कृ॒णोति॑। तम्। आ। र॒भ॒स्व॒। स॒म्ऽइधा॑। य॒वि॒ष्ठ॒। नृ॒ऽचक्ष॑सः। चक्षु॑षे। र॒न्ध॒य॒। ए॒न॒म् ॥ ८ ॥

हेयविष्ठ युवतमाग्ने योयातुधानः राक्षसोऽस्मद्यज्ञविघ्नकारी यश्चान्यः पिशाचादिः इदंयज्ञदूषणादि करोति सयतमः तमवधारणार्थं इहास्मिन् त्वद्विषययागकर्मणि वर्तमानाय मह्यं प्रब्रूहि तं पापकारिणं समिधा स्वकीयेन तेजसा रभस्व हन्तुं प्रारभस्व ततएनं पापिष्ठं नृचक्षसः नृणां द्रष्टुः तव चक्षुषे तेजसे रंधय तेजसा संदहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. अग्नि, कहो, कौन राक्षस इस यज्ञ में विघ्न करता है। तरुणतम अग्नि, काष्ठ-द्वारा प्रज्वलित होकर तुम उस राक्षस को मारो। मनुष्यों के ऊपर तुम कृपामयी दृष्टि डालते हो। उसी दृष्टि से इस राक्षस को मारो।

ती॒क्ष्णेना॑ग्ने॒ चक्षु॑षा रक्ष य॒ज्ञं प्राञ्चं॒ वसु॑भ्यः॒ प्र ण॑य प्रचेतः।
हिं॒स्रं रक्षां॑स्य॒भि शोशु॑चानं॒ मा त्वा॑ दभन्यातु॒धाना॑ नृचक्षः ॥ ९ ॥

ती॒क्ष्णेन॑। अ॒ग्ने॒। चक्षु॑षा। र॒क्ष॒। य॒ज्ञम्। प्राञ्च॑म्। वसु॑ऽभ्यः। प्र। न॒य॒। प्र॒चे॒त॒ इति॑ प्रऽचेतः। हिं॒स्रम्। रक्षां॑सि। अ॒भि। शोशु॑चानम्। मा। त्वा॒। द॒भ॒न्। या॒तु॒ऽधानाः॑। नृ॒ऽच॒क्षः॒ ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं तीक्ष्णेन तिग्मेन चक्षुषा तेजसा यज्ञमस्मदीयं यागं रक्ष पालय किंच हेप्रचेतः प्रकृष्टज्ञानाग्ने प्रांचं प्रांचितारं यज्ञं वसुभ्योवसूनामर्थाय प्रणय प्रकर्षेण नय। किंच हेनृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने रक्षांसि हिंस्रं हिंसनशीलं अभिशोशुचानं अभिप्रदीप्तं त्वा त्वां यातुधानाः राक्षसाः मादभन् माहिंसिषुः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, तुम तीक्ष्ण तेज से हमारे यज्ञ की रक्षा करो। उत्तम ज्ञानवाले अग्नि, इस यज्ञ को धन के अनुकूल करो। मनुष्यों के दर्शक अग्नि, तुम राक्षस-घातक हो। तुम्हें राक्षस न मारें।

नृचक्षारक्षःपरिपश्यविक्षुतस्यत्रीणिप्रतिशृणीह्यग्रा।
तस्याग्नेपृष्टीर्हरसाशृणीहित्रेधामूलंयातुधानस्यवृश्च ॥ १०॥६ ॥

नृऽचक्षाः। रक्षः। परि। पश्य। विक्षु। तस्य। त्रीणि।
प्रति। शृणीहि। अग्रा। तस्य। अग्ने। पृष्टीः। हरसा।
शृणीहि। त्रेधा। मूलम्। यातुऽधानस्य। वृश्च ॥ १० ॥ ६ ॥

हे अग्ने नृचक्षाः नृणां द्रष्टा त्वं विक्षुः मनुष्येषु हिंसकत्वेन वर्तमानं रक्षः राक्षसं परिपश्य सर्वतोवलोकय अवलोक्यच तस्य रक्षसः त्रीणि अग्राअग्राणि शिरांसि प्रतिशृणीहि छिन्धीत्यर्थः ततः तस्य रक्षसः पृष्टीः पार्श्वस्थान् राक्षसानपि हरसा स्वकीयेन तेजसा शृणीहि मारय एवं त्रेधा यातुधानस्य तस्य राक्षसस्य मूलं पादं वृश्च छिन्धि ॥ १० ॥

१०. मनुष्य-दर्शक अग्नि, मनुष्यों के हिंसक राक्षस को देखो। उसके तीन मस्तकों को काटो। उसके पास के राक्षसों को भी शीघ्र मारो। उसके पैर को तीन प्रकार से काटो वा उसके तीन पैरों को काटो।

त्रिर्यातुधानःप्रसितिंतएत्वृतंयोअग्नेअनृतेनहन्ति।
तमर्चिषास्फूर्जयंजातवेदःसमक्षमेनंगृणतेनिवृङ्धि ॥ ११ ॥

त्रिः। यातुऽधानः। प्रऽसितिम्। ते। एतु। ऋतम्। यः। अग्ने।
अनृतेन। हन्ति। तम्। अर्चिषा। स्फूर्जयन्। जातऽवेदः।
समऽअक्षम्। एनम्। गृणते। नि। वृङ्धि ॥ ११ ॥

हेजातवेदः जातप्रज्ञाग्नेवे त्वदीयां प्रसितिं ज्वालाप्रबन्धनं यातुधानोराक्षसः त्रिः त्रीन् वारानेतु गच्छतु। त्रिर्बद्धंयत्तत्सुबद्धं भवतिहि। किंच यातुधानः राक्षसः ऋतं सत्यं अनृतेनासत्येन हन्ति हिनस्ति तं यातुधानं अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा स्फूर्जयन् निष्पिषन् स्फूर्जनिरत्ननिष्पेषणकर्मा एनं यातुधानं गृणते स्तोत्रं कुर्वते मह्यं समक्षं निवृङ्धि निगृह्य वर्जय वृकेण ॥ ११ ॥

११. ज्ञानी अग्नि, राक्षस तुम्हारी लपटों में तीन बार जाय। जो राक्षस सत्य को असत्य से मारता है, उसे अपने तेज से भस्म कर डालो। मुझ स्तोता के सामने ही इसे छिन्न-भिन्न कर डालो।

अथ द्वादशी—

तद॑ग्ने॒ चक्षुः॒ प्रति॑ धेहि रे॒भे श॑फा॒रुजं॒ येन॒ पश्य॑सि यातु॒धान॑म् ।
अ॒थ॒र्व॒वज्ज्योति॑षा॒ दैव्ये॑न स॒त्यं धूर्व॑न्तम॒चितं॒ न्यो॑ष ॥ १२ ॥

तत् । अ॒ग्ने॒ । चक्षुः॑ । प्रति॑ । धे॒हि॒ । रे॒भे । श॒फ॒ऽआ॒रुज॑म् । येन॑ ।
पश्य॑सि । या॒तु॒ऽधान॑म् । अ॒थ॒र्व॒ऽवत् । ज्योति॑षा । दैव्ये॑न ।
स॒त्यम् । धूर्व॑न्तम् । अ॒चित॑म् । नि । ओ॒ष॒ ॥ १२ ॥

हेऽग्ने त्वं रेभे शब्दायमाने राक्षसे तच्चक्षुः तेजः प्रतिधेहि प्रक्षिप येन चक्षुषा शफारुजं शफाभ्यामारुजंतं शफसदृशैर्नखैः साधूनामाभिमुख्येन भंजकं यातुधानं पश्यसि । किंच सत्यं धूर्वन्तं असत्येन हिंसंतं अचितं अज्ञानं दैव्येन दिविभवेन ज्योतिषा तेजसा अथर्ववत् न्योष नितरां दह दध्यङ् अथर्वा रक्षांसि दहन्नेवेति प्रागुक्तं ॥ १२ ॥

१२. अग्नि, गरजनेवाले राक्षस पर अपना वह तेज फेंको, जिससे खुर के समान नखों से साधुओं के भंजक राक्षसों को देखते हो। सत्य को असत्य से दबानेवाले राक्षस को, दध्यङ् अथर्वा ऋषि के समान, अपने तेज से भस्म कर डालो।

यद॑ग्ने अ॒द्य मि॑थु॒ना शपा॑तो॒ यद्वा॒चस्तृ॒ष्टं ज॒नय॑न्त रे॒भाः ।
म॒न्योर्मन॑सः श॒र॒व्या॒३ जाय॑ते॒ या तया॑ विध्य॒ हृद॑ये यातु॒धाना॑न् ॥ १३ ॥

यत् । अ॒ग्ने॒ । अ॒द्य । मि॒थु॒ना । शपा॑तः । यत् । वा॒चः ।
तृ॒ष्टम् । ज॒नय॑न्त । रे॒भाः । म॒न्योः । मन॑सः । श॒र॒व्या॑ । जाय॑ते ।
या । तया॑ । वि॒ध्य॒ । हृद॑ये । या॒तु॒ऽधाना॑न् ॥ १३

हेऽग्ने अद्यास्मिन्नहनि मिथुना स्त्रीपुंसौ शपातः परस्परमाक्रोशतः यद्यदा रेभाः स्तोतारः वाचः संबन्धि तृष्टं कटुकं परस्पराक्रोशलक्षणं अपरं वा जनयन्त परस्परमाक्रोशन्तीत्यर्थः । तदा मन्योर्दीप्तस्य क्रुद्धस्य वा तव । तथाच यास्कः—मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वेति[1] । मनसः सकाशात् या शरव्या शरव्येषु जायते तया शरव्यया यातुधानान् राक्षसान् हृदयेविध्य ताडय मारयेत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. अग्नि, स्त्री-पुरुष आपस में झगड़ा कर रहे हैं। स्तोता लोग आपस में कटु कथा कह रहे हैं। फलतः मन में क्रोध उत्पन्न होने पर जो बाण फेंका जाता है, उससे राक्षसों के हृदय को विद्ध करो; क्योंकि इन सब कटु कथाओं को कहनेवाले राक्षस होते हैं।

---

1 नि० १०. २९ ।

अथ चतुर्दशी—

परा॑शृणीहि॒तप॑सायातु॒धाना॒न्परा॑ग्ने॒रक्षो॒हर॑साशृणीहि।
परा॒र्चिषा॒मूर॑देवाञ्छृणीहि॒परा॑सुतृपो॑अ॒भिशोशु॑चानः ॥ १४ ॥

परा॑। शृ॒णी॒हि॒। तप॑सा। या॒तु॒ऽधाना॑न्। परा॑। अ॒ग्ने॒। रक्षः॑।
हर॑सा। शृ॒णी॒हि॒। परा॑। अ॒र्चिषा॑। मूर॑ऽदेवान्। शृ॒णी॒हि॒।
परा॑। अ॒सु॒ऽतृप॑ः। अ॒भि। शोशु॑चानः ॥ १४ ॥

हेअग्ने यातुधानान् तपसा तापेन पराश्शृणीहि मारय। किंच रक्षः हरसा त्वदीयेनौष्ण्येन पराश्शृणीहि। किंच मूरदेवान् मारयितव्यान् राक्षसानर्चिषा स्वकीयेन तेजसा पराश्शृणीहि अभिच असुतृपः मनुष्याणामसुभिः तृप्ताये तानपि पराश्शृणीहीत्यर्थः ॥ १४ ॥

१४. राक्षसों को तेज से भस्म करो। राक्षस को बल के द्वारा मारो। मारने योग्य राक्षसों को अपने तेज से मारो। मनुष्यों के प्राण लेनेवाले राक्षसों को मारो।

परा॒द्यदे॒वावृ॑जि॒नंशृ॑णन्तु॒प्रत्यगे॑नंश॒पथा॑यन्तुतृ॒ष्टाः।
वा॒चास्ते॑नं॒शर॑वऋच्छन्तु॒मर्म॒न्विश्व॑स्यैतु॒प्रसि॑तिंयातु॒धानः॑ ॥१५॥७॥

परा॑। अ॒द्य। दे॒वाः। वृ॒जि॒नम्। शृ॒ण॒न्तु॒। प्र॒त्यक्। ए॒न॒म्।
श॒पथाः॑। य॒न्तु॒। तृ॒ष्टाः। वा॒चाऽस्ते॑नम्। शर॑वः। ऋ॒च्छ॒न्तु॒।
मर्म॑न्। विश्व॑स्य। ए॒तु॒। प्रऽसि॑तिम्। या॒तु॒ऽधानः॑ ॥ १५ ॥ ७ ॥

अद्यास्मिन्नहनि देवाः अग्निपुरोगाः सर्वे देवाः वृजिनं प्राणिनां प्राणैर्वर्जितारं यातुधानं पराश्शृणन्तु पराश्शृण्वन्तु। अथैनमायान्तं राक्षसं तृष्टाः कटुकाः अस्माभिरुक्ताः शपथाः प्रत्यक् यन्तु किंच वाचास्तेनं अनृतवचनमेनं यातुधानं शरवः शरामर्मन् मर्मणि ऋच्छन्तु गच्छन्तु विश्वस्य व्याप्तस्याग्नेः प्रसितिं जालं। तथाच यास्कः—प्रसितिः प्रसहनाचन्तुर्वा जालं वेति[1]। जालं यातुधानोराक्षस एतु गच्छतु ॥१५॥

१५. आज अग्नि आदि देवता पापी राक्षस को नष्ट करें। हमारे दुर्वाक्य इस राक्षस के पास जायें। मिथ्यावादी राक्षस के मर्म के पास बाण जाय। विश्वव्यापी अग्नि के बन्धन में राक्षस गिरें।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

---

1 नि० ६, १२।

अथ षोडशी—

यःपौरु॑षेयेण क्र॒विषा॑ सम॒ङ्क्ते यो अश्व्ये॑न प॒शुना॑ यातु॒धानः॑ ।
यो अ॒घ्न्याया॒ भर॑ति क्षी॒रम॑ग्ने॒ तेषां॑ शी॒र्षाणि॒ हर॒साऽपि॑ वृश्च ॥ १६ ॥

यः । पौरु॑षेयेण । क्र॒विषा॑ । स॒म्ऽअ॒ङ्क्ते । यः । अश्व्ये॑न ।
प॒शुना॑ । या॒तु॒ऽधानः॑ । यः । अ॒घ्न्यायाः॑ । भर॑ति । क्षी॒रम् ।
अ॒ग्ने॒ । तेषा॑म् । शी॒र्षाणि॑ । हर॑सा । अपि॑ । वृ॒श्च॒ ॥ १६ ॥

योयातुधानोराक्षसः पौरुषेयेण पुरुषसंबन्धिना क्रविषा मांसेन समङ्क्ते आत्मानं संगमयति । यश्चाश्व्येन अश्वसमूहेन तदीयेन मांसेनेत्यर्थः । आत्मानं संगमयति योवा यातुधानोन्येन पशुनात्मानं संगमयति योवा यातुधानः अघ्न्यायागोः क्षीरं भरति हरति हे अग्ने त्वं तेषां सर्वेषामपि राक्षसानां शीर्षाणि शिरांसि हरसा त्वदीयेन तेजसा वृश्च छिन्धि ॥ १६ ॥

१६. अग्नि, जो राक्षस मनुष्य के मांस का संग्रह करता है, जो अश्व आदि पशुओं के मांस का संग्रह करता है और जो अवध्य गौ का दूध चुरा ले जाता है, ऐसे राक्षसों के मस्तक को, अपने बल से, छिन्न कर डालो ।

सं॒व॒त्स॒रीणं॒ पय॑ उ॒स्रिया॑या॒स्तस्य॒ माशी॑द्यातु॒धानो॑ नृचक्षः ।
पी॒यूष॑मग्ने य॒त॒मस्तितृ॑प्सा॒त्तं प्र॒त्यञ्च॑म॒र्चिषा॑ विध्य॒ मर्म॑न् ॥ १७ ॥

सं॒व॒त्स॒रीण॑म् । पयः॑ । उ॒स्रिया॑याः । तस्य॑ । मा । अ॒शी॒त् ।
या॒तु॒ऽधानः॑ । नृ॒ऽच॒क्षः॒ । पी॒यूष॑म् । अ॒ग्ने॒ । य॒त॒मः । तितृ॑प्सात् ।
तम् । प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒र्चिषा॑ । वि॒ध्य॒ । मर्म॑न् ॥ १७ ॥

हेनृचक्षः नृणां द्रष्टरग्ने उस्रियायाः अस्मदीयायाः गोः उस्रिया अहीति गोनामसु पाठात् संवत्सरीणं संवत्सरेण भवं यत्पयोस्तियातुधानोराक्षसः तस्य माशीत्तत्पयोमाभक्षयतु । किंच यतमोयोराक्षसः पीयूषंपीयूषेण विभक्तिव्यत्ययः अस्मदीयायागोः पयसा तितृप्सात् आत्मानं तर्पयितुमिच्छति तं मत्यंचं युद्धायात्मानं प्रतिगतं राक्षसं मर्मन् मर्मणि प्राणवियोगस्थाने अर्चिषा स्वकीयेन तेजसा विध्य ताडय मारयेत्यर्थः ॥ १७ ॥

१७. एक वर्ष तक गाय का जो दूध संचित होता है, उस दूध का पान राक्षस न करने पावे । मनुष्य-दर्शक अग्नि, जो राक्षस उस अमृत के समान दूध को पीने की चेष्टा करता है, उसके आगे आते ही अपनी ज्वाला से उसके मर्म को छिन्न-भिन्न कर डालो ।

अथाष्टादशी—

विषंगवांयातुधानाःपिबन्त्वावृश्च्यन्तामदितयेदुरेवाः ।
परैनांदेवःसविताददातुपराभागमोषधीनांजयन्ताम् ॥ १८ ॥

विषम् । गवाम् । यातुऽधानाः । पिबन्तु । आ । वृश्च्यन्ताम् ।
अदितये । दुःऽएवाः । परा । एनान् । देवः । सविता । ददातु ।
परा । भागम् । ओषधीनाम् । जयन्ताम् ॥ १८ ॥

हेअग्ने यातुधानाराक्षसाः गवां पशूनां गृहे स्थितं विषं पिबन्तु किंचादितयेदित्यर्थं दुरेवाः दुस्तरायातुधानाः आवृश्च्यन्तां त्वदीयैरायुधैराच्छिद्यन्तां । किंच सविता देवः एतान् राक्षसान् पराददातु हिंस्रेभ्यः प्रयच्छतु अपिच तेमीराक्षसा ओषधीनां स्वभूतं भागं भजनीयं अन्नं पराजयन्तां लभन्तामित्यर्थः ॥ १८ ॥

१८. गायों के जिस दूध को राक्षस पीते हैं, वह उनके लिए विष के समान हो जाय। उन दुष्टों को काटकर अदिति के पास उनका बलिदान कर दो। इन्हें सूर्य उच्छिन्न कर डालें। तृण, लता आदि का जो छोड़ने योग्य असार अंश है, राक्षस उसका ही ग्रहण करें।

सनादग्नेमृणसियातुधानान्नत्वारक्षांसिपृतनासुजिग्युः ।
अनुदहसहमूरान्क्रव्यादोमातेहेत्यामुक्षतदैव्यायाः ॥ १९ ॥

सनात् । अग्ने । मृणसि । यातुऽधानान् । न । त्वा । रक्षांसि ।
पृतनासु । जिग्युः । अनु । दह । सहऽमूरान् । क्रव्यऽअदः ।
मा । ते । हेत्याः । मुक्षत । दैव्यायाः ॥ १९ ॥

हेअग्ने त्वं सनाच्चिरादेवारभ्य यातुधानान् राक्षसान् मृणसि बाधसे तथापि त्वां पृतनासु संग्रामेषु रक्षांसि राक्षसा नजिग्युः नाजयन् किंच सत्वं अधुना अन्वनुक्रमेण सह मूरान् मूलेन सहितान् मारकव्यापारेण युक्तान् क्रव्यादोमांसभक्षकान् राक्षसान् दह तेजसा भस्मीकुरु। किंच तव संबन्धिनोदैव्यायाः दैव्याव हेत्याआयुधाव ते यातुधानामामुक्षत मुक्तामाभूवन् ॥ १९ ॥

१९. अग्नि, क्रमागत राक्षसों को मार डालो। राक्षस लोग युद्ध में तुम्हें जीत न सकें। कच्चा मांस खानेवाले राक्षसों को जड़ से विध्वस्त कर डालो। वे तुम्हारे दिव्य अस्त्रों से बचने न पावें।

त्वंनोअग्नेअधरादुदक्तात्त्वंपश्चादुतरक्षापुरस्तात् ।
प्रतितेतेअजरासस्तपिष्ठाअघशंसंशोशुचतोदहन्तु ॥ २० ॥ ८ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अधरात् । उदक्तात् । त्वम् । पश्चात् । उत ।
रक्ष । पुरस्तात् । प्रति । ते । ते । अजरासः । तपिष्ठाः ।
अघऽशंसम् । शोशुचतः । दहन्तु ॥ २० ॥ ८ ॥

हेअग्ने त्वं नोस्मान् अधरात् दक्षिणतः उत्तरादिदिक्समभिव्याहारादधरशब्दोत्र दक्षिणादिक्परइतिविज्ञायते । उदक्तात् उत्तरश्च रक्ष पाहि उतापिच हेअग्ने त्वं पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात्पूर्वतश्च नोस्मान् रक्ष चतसृषु दिक्षु अवस्थितेभ्योराक्षसेभ्योस्मान् पाहीत्यर्थः। किंच तेतव संबन्धिनः ते तपिष्ठाः अतिशयेन तप्यमाना अजरासोजरावर्जिताः शोशुचतो भवन्तः सन्तोरश्मयोऽघशंसं पापशंसकं राक्षसं प्रतिदहन्तु भस्मीकुर्वन्तु ॥ २० ॥

२०. अग्नि, तुम हमें पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण—चारों ओर से बचाओ। तुम्हारी ज्वालायें अत्यन्त उज्ज्वल, अविनाशी और उत्तप्त हैं। वे पापी राक्षसों को भस्म कर दें।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

पश्चात्पुरस्तादधरादुदक्तात्कविःकाव्येनपरिपाहिराजन् ।
सखेसखायमजरोजरिम्णेग्नेमर्ताँअमर्त्यस्त्वंनः ॥ २१ ॥

पश्चात् । पुरस्तात् । अधरात् । उदक्तात् । कविः । काव्येन ।
परि । पाहि । राजन् । सखे । सखायम् । अजरः ।
जरिम्णे । अग्ने । मर्तान् । अमर्त्यः । त्वम् । नः ॥ २१ ॥

हेराजन् दीप्ताग्ने कविः क्रान्तदर्शनस्त्वं काव्येन कविकर्मणा पश्चात् पश्चिमतः पुरस्तात्पूर्वतोधरादक्षिणतश्चोदक्तात् उत्तरतश्चास्मान् परिपाहि परितोरक्ष किंच हेसखे मित्रभूताग्ने अजरोजरारहितस्त्वं मां सखायं जरिम्णे जरायै कुरु त्वत्प्रसादादहं चिरंजीवामीत्यर्थः। एवावदेवदर्शयति हेअग्ने अमर्त्योमरणधर्मरहितस्त्वं मर्तान्मरणधर्मवतोनोस्मान् जरिम्णेजरायै कुर्वित्यर्थः ॥ २१ ॥

२१. दीप्त अग्नि, तुम कार्य-पटु हो; इसलिए क्रिया-कौशल से हमें उत्तर, दक्षिण, पूर्व और पश्चिम से बचाओ। सखा अग्नि, मैं तुम्हारा मित्र हूँ। तुम्हारे पास बुढ़ापा नहीं आता। मुझे दीर्घ जीवन और जरा दो। तुम अमर हो। हम मरण-शील हैं। हमारी रक्षा करो।

परित्वाग्नेपुरंवयंविप्रंसहस्यधीमहि ।
धृषद्वर्णंदिवेदिवेहन्तारंभङ्गुरावताम् ॥ २२ ॥

परि । त्वा । अग्ने । पुरम् । वयम् । विप्रम् । सहस्य । धीमहि ।
धृषत्ऽवर्णम् । दिवेऽदिवे । हन्तारम् । भङ्गुरऽवताम् ॥ २२ ॥

हेसहस्य सहसेहित सहसोजात वाग्ने पुरं पूरकं विप्रं मेधाविनं धृषद्वर्णं धर्षकरूपं भंगुरावतां भंगुरकर्मयुक्तानां रक्षसां दिवेदिवे प्रत्यहं हन्तारं हिंसितारं त्वा त्वां वयं पायुनामधेयाः भारद्वाजाः रक्षसां हननाय परिधीमहि ॥ २२ ॥

२२. बल के पुत्र अग्नि, तुम पूरक, मेघावी, घर्षक और टेढ़े राक्षसों को अनुदिन मारनेवाले हो। तुम्हारा हम ध्यान करते हैं।

विषेणभंगुरावतःप्रतिष्मरक्षसोदह ।
अग्नेतिग्मेनशोचिषातपुरग्राभिर्ऋष्टिभिः ॥ २३ ॥

विषेण । भङ्गुरऽवतः । प्रति । स्म । रक्षसः । दह । अग्ने । तिग्मेन ।
शोचिषा । तपुःऽअग्राभिः । ऋष्टिऽभिः ॥ २३ ॥

हेअग्ने त्वं भंगुरावतो भंजनकर्मयुक्तान् रक्षसोराक्षसान् विषेण व्याप्तेन तिग्मेन शोचिषा तेजसा प्रतिदह भस्मीकुरु। तथा तपुरग्राभिः तपनशीलाग्राभिः ऋष्टिभिः ऋष्टयआयुधविशेषास्ताभिरपि प्रतिदह ॥ २३ ॥

२३. अग्नि, भञ्जक कर्म करनेवाले राक्षसों को तुम व्यापक तेज से जलाओ। तपते हुए खड्गों से भी उन्हें जलाओ।

प्रत्यग्नेमिथुनादहयातुधानाकिमीदिना ।
संत्वाशिशामिजागृह्यदब्धंविप्रमन्मभिः ॥ २४ ॥

प्रति । अग्ने । मिथुना । दह । यातुऽधाना । किमीदिना । सम् ।
त्वा । शिशामि । जागृहि । अदब्धम् । विप्र । मन्मऽभिः ॥ २४ ॥

हेअग्ने त्वं मिथुना मिथुनभूतानि किमीदिना किमिदानीमिति येचरन्ति तेकिमीदिनस्तान्। तथाच यास्कः—किमीदिनेकिमिदानीमितिचरतेकिमिदंकिमिदमितिवेति[1]। यातुधानान् राक्षसान् प्रतिदह किंच हेविप्र मेधाविन्नग्ने अदब्धं केनाप्यहिंसितं त्वा त्वां मन्मभिः स्तुतिभिरहं संशिशामि स्तौमीत्यर्थः अतस्त्वं जागृहि निद्रां माकुरु बुध्यस्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥

२४. स्त्री-पुरुष में कहाँ क्या है, इस बात को देखते हुए घूमनेवाले राक्षसों को जलाओ। मेघावी अग्नि, तुम्हें कोई मार नहीं सकता। स्तुतियों से मैं तुम्हें स्तुत करता हूँ। जागो।

---

1 नि० ६, ११।

अथ पंचविंशी-

प्रत्यंग्ने हरसा हरः शृणीहि विश्वतः प्रति ।
यातुधानस्य रक्षसो बलं वि रुज वीर्यम् ॥ २५ ॥ ९ ॥

प्रति । अग्ने । हरसा । हरः । शृणीहि । विश्वतः । प्रति ।
यातुऽधानस्य । रक्षसः । बलम् । वि । रुज । वीर्यम् ॥ २५ ॥ ९ ॥

हेअग्ने त्वं हरसा त्वदीयेन तेजसा तथाचयास्कः—हरोहरतेर्ज्योतिर्हरउच्यतेइति[1] । यातुधानस्य राक्षसस्य हरोहरणशीलं बलं प्रतिशृणीहि नाशयेत्यर्थः । तथा रक्षसोराक्षसस्य वीर्यंच विरुज भंजय ॥ २५ ॥

२५. अग्नि, अपने तेज से राक्षसों के तेज को चारों ओर नष्ट कर दो । राक्षसों के बल-वीर्य को नष्ट कर डालो ।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

हविष्पान्तमित्येकोनविंशत्यृचं चतुर्थंसूक्तं त्रैष्टुभं मूर्धन्वानृषिः सचांगिरसोवामदेव्योवा सूर्योवैश्वानरगुणकोग्निश्चस्तुदितोदेवता तथाचानुक्रान्तं—हविरेकोनांगिरसोमूर्धन्वान्वामदेव्योवासौर्यवैश्वनरीयमिति । व्यूढस्य दशरात्रस्य पंचमे हन्याग्निमारुते एतद्वैश्वानरीयं निविद्धानं । सूत्रितंच—हविष्पान्तमग्निर्होतागृहपतिःसराजेति ।

तत्र प्रथमा-

हविष्पान्तमजरं स्वर्विदि दिविस्पृश्याहुतं जुष्टमग्नौ ।
तस्य भर्मणे भुवनाय देवा धर्मणे कं स्वधया पप्रथन्त ॥ १ ॥

हविः । पान्तम् । अजरम् । स्वःऽविदि । दिविऽस्पृशि ।
आऽहुतम् । जुष्टम् । अग्नौ । तस्य । भर्मणे । भुवनाय ।
देवाः । धर्मणे । कम् । स्वधया । पप्रथन्त ॥ १ ॥

पान्तं पानीयं सोमात्मकं अजरं जरारहितं जुष्टं देवानां प्रियं यद्धविः स्वर्विदिस्सूर्ये स्ववेदितरि दिविस्पृशि दिविस्पष्टर्यग्नावाहुतमभिहुतं तस्य सोमात्मकस्य हविषोभर्मणे भरणाय भुवनाय भावनायच धर्मणे धारणायच कं सर्वस्य सुखकरमिममग्निं देवाः स्व-

1 नि० ४.१९ ।

धयाचेन पप्रथन्त प्रथयन्ति। तथाच यास्कः—हविर्यत्पानीयमजरंसूर्यविदिदिविस्पृश्याभि-हुतंजुष्टमग्नौतस्यभरणायचभावनायचधारणायचैतेभ्यःसर्वेभ्यःकर्मभ्योदेवाइममग्निमन्नेनापप्र-थन्तेति ॥ १ ॥

१. पीने के योग्य, चिर नूतन और देवों के द्वारा सेवित सोमरस स्वर्गस्थ और आकाशस्पर्शी अग्नि में हुत किया गया है। उसी के उत्पा-दन, परिपूरण और धारण के लिए देवता लोग सुखकर अग्नि को वर्द्धित करते हैं।

गीर्णंभुवनंतमसापगूळ्हमाविःस्वरभवज्जातेअग्नौ।
तस्यदेवाःपृथिवीद्यौरुतापोऽरणयन्नोषधीःसख्येअस्य ॥ २ ॥

गीर्णम्। भुवनम्। तमसा। अपऽगूळ्हम्। आविः। स्वः। अभवत्। जाते। अग्नौ। तस्य। देवाः। पृथिवी। द्यौः। उत। आपः। अरणयन्। ओषधीः। सख्ये। अस्य ॥ २ ॥

गीर्णं पूर्वंनिगीर्णं तमसान्धकारेणापगूढमाच्छादितं स्वः सर्वंभुवनमग्नौ यस्मिन्वैश्वानरे जाते उत्पन्ने सत्याविरभवदाविर्भवति तस्यास्य वैश्वानरस्याग्नेः सख्ये सखिकर्मणि देवाइ-न्द्रादयः पृथिवीभूमिश्च द्यौश्चापोन्तरिक्षं चोदकानि चोषधीरोषध्यश्चारणयन्नरमन्त प्रीतिं कु-र्वन्तइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. अन्धकार भुवन का ग्रास करता है। उसमें भुवन अन्तर्धान होता है। अग्नि के प्रकट होने पर सब प्रसन्न होते हैं। देवता, आकाश, जल, वृक्ष आदि सभी सन्तुष्ट होते हैं।

देवेभिर्न्विषितोयज्ञियेभिरग्निंस्तोषाण्यजरंबृहन्तम्।
योभानुनापृथिवींद्यामुतेमामाततानरोदसीअन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

देवेभिः। नु। इषितः। यज्ञियेभिः। अग्निम्। स्तोषाणि। अजरम्। बृहन्तम्। यः। भानुना। पृथिवीम्। द्याम्। उत। इमाम्। आऽततान। रोदसी इति। अन्तरिक्षम् ॥ ३ ॥

यज्ञियेभिर्यज्ञार्हैर्देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिर्नुक्षिप्रमिषितोहमजरं जरारहितं बृहन्तं महा-न्तमग्निं तं वैश्वानराग्निं स्तोषाणि स्तौमि योवैश्वानराग्निर्भानुना तेजसा पृथिवींभूमिमुतापि चेमां द्यां दिवं चान्तरिक्षंचाततानावनोति तदेवदर्शयति रोदसी द्यावापृथिव्यौचाततानावनोति विस्तारयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. यज्ञ-भाग-ग्राही देवों ने मुझे प्रवृत्ति दी है; इसलिए मैं अजर और विशाल अग्नि की स्तुति करता हूँ। अग्नि ने अपने तेज से पृथिवी और आकाश के मध्यस्थ स्थान और द्यावापृथिवी को विस्तारित कर डाला।

अथ चतुर्थी—

योहोतासीत्प्रथमोदेवजुंष्टोयंसमाञ्जन्नाज्येनावृणानाः ।
सपतत्रीत्वरंस्थाजगद्यच्छ्वात्रमग्निरकृणोज्जातवेदाः ॥ ४ ॥

यः । होता । आसीत् । प्रथमः । देवऽजुंष्टः । यम् । सम्ऽआञ्जंन् ।
आज्येन । वृणानाः । सः । पतत्रि । इत्वरम् । स्थाः । जगत् ।
यत् । श्वात्रम् । अग्निः । अकृणोत् । जातऽवेदाः ॥ ४ ॥

योवैश्वानरोग्निर्देवजुष्टोदेवैः सेवितः प्रथमोमुख्योहोतासीव अभूव् यंच वैश्वानराग्निं यजमानावृणाना आज्येन समांजन् समंजन्ति जातवेदाः जातप्रज्ञोजातधनोवा सवैश्वानरोग्निः पतत्रि पवनशीलं पक्षिजातं इत्वरं गमनशीलं सरीसृपादिकं स्थाः स्थावरं वृक्षादिरूपं चजगत् स्थावरं जंगमंच जगदित्यर्थः श्वात्रं क्षिप्रमेवाकृणोदजनयत् । तथाचयास्कः—सपतत्रिचेत्वरंस्थावरंजंगमंचयवत्तत्क्षिप्रमग्निरकरोज्जातवेदाइति ॥ ४ ॥

४. जो वैश्वानर अग्नि देवों के द्वारा सेवित और मुख्य होता हुए थे और जिन्हें वर चाहनेवाले यजमान लोग घृत से युक्त करते हैं, उन्हीं अग्नि ने उड़नेवाले पक्षियों, गतिशील सर्प आदि को और स्थावर-जङ्गमात्मक जगत् को शीघ्र उत्पन्न किया।

यज्जातवेदोभुवनस्यमूर्धन्नतिष्ठोअग्नेसहरोचनेन ।
तंत्वाहेममतिभिर्गीर्भिरुक्थैःसयज्ञियोअभवोरोदसिप्राः ॥५॥१०॥

यत् । जातऽवेदः । भुवनस्य । मूर्धन् । अतिष्ठः । अग्ने । सह ।
रोचनेन । तम् । त्वा । अहेम । मतिऽभिः । गीःऽभिः । उक्थैः ।
सः । यज्ञियः । अभवः । रोदसिऽप्राः ॥ ५ ॥ १० ॥

हे जातवेदोजातप्रज्ञाग्ने यद्यस्त्वं भुवनस्य त्रैलोक्यस्य मूर्धन् मूर्धनि रोचनेनादित्येन सहातिष्ठः स्थितवानसि तं वैश्वानराग्निं त्वा त्वां मतिभिरर्चनीयाभिर्गीर्भिः स्तुतिभिरुक्थशस्त्रैः अहेम प्रपद्यामहे । हिगताविति धातुः सवैश्वानरस्त्वं रोदसिप्राः द्यावापृथिव्योः पूरयिता यज्ञियोयज्ञार्हश्च भवः भवसि ॥ ५ ॥

५. ज्ञाता अग्नि, जो तुम त्रिलोक के सिर पर; आदित्य के साथ, रहते हो, उन तुमको हम सुन्दर स्तुतियों के द्वारा प्राप्त करते हैं। तुम द्यावापृथिवी के पूरक और यज्ञ-योग्य हो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

---

१ नि० ५. ३ ।

अथ षष्ठी—

मूर्धाभुवोभवतिनक्तमग्निस्ततःसूर्योजायतेप्रातरुद्यन्।
मायामूतुयज्ञियानामेतामपोयत्तूर्णिश्चरतिप्रजानन्॥ ६ ॥

मूर्धा। भुवः। भवति। नक्तम्। अग्निः। ततः। सूर्यः। जायते।
प्रातः। उत्ऽयन्। मायाम्। ऊँ इति। तु। यज्ञियानाम्।
एताम्। अपः। यत्। तूर्णिः। चरति। प्रऽजानन्॥ ६ ॥

अग्निर्वैश्वानरोग्निर्नक्तं रात्रौ भुवोभूतजातस्य मूर्धा शिरोवत् प्रधानभूतोभवति रात्रौ सर्वप्राणिनामालोकस्य तदधीनत्वात् ततोरात्रेरनन्तरं प्रातरुद्यन् सूर्योजायते अहनि। सएव वैश्वानरोग्निः सूर्योभवतीत्यर्थः। किंच यज्ञियानां यज्ञसंपादिनदेवानांमायामु प्रज्ञामेवैतां मन्यते कवयइति शेषः। यत्प्रजानन् प्रज्ञायमानः सूर्यः तूर्णिस्त्वरमाणः सन्नपोन्तरिक्षं कर्मवाचरति। तथाचयास्कः—मूर्धामूर्तमस्मिन्धीयते मूर्धा यःसर्वेषांभूतानां भवतिनक्तमग्निस्ततः सूर्योजायते प्रातरुद्यन् सएवप्रज्ञांतेतांमन्यन्ते यज्ञियानांदेवानां यज्ञसंपादिनामपोयत्कर्मचरति प्रजानन् सर्वाणिस्थानान्यनुसंचरतित्वरमाणइति॥ ६॥

६. रात्रि-काल में अग्नि, सारे प्राणियों के मस्तक-स्वरूप होते हैं और प्रातःकाल सूर्यरूप से उदित होते हैं। इन्हें यज्ञ-सम्पादक देवों की प्रज्ञा कहा जाता है। अग्नि विचार-पूर्वक सभी स्थानों में शीघ्र-शीघ्र विचरण करते हैं।

अथ सप्तमी—

दृशेन्योयोमहिनासमिद्धोरोचतदिवियोनिर्विभावा।
तस्मिन्नग्नौसूक्तवाकेनदेवाहविर्विश्वआजुहवुस्तनूपाः॥ ७ ॥

दृशेन्यः। यः। महिना। सम्ऽइद्धः। अरोचत। दिविऽयोनिः।
विभाऽवा। तस्मिन्। अग्नौ। सूक्तऽवाकेन। देवाः। हविः।
विश्वे। आ। अजुहवुः। तनूऽपाः॥ ७॥

योवैश्वानरोग्निः महिना महत्त्वेन दृशेन्यः सर्वदर्शनीयः समिद्धः सम्यक् दीप्तोदिवि योनिः द्युस्थानोविभावा दीप्तिमांश्च सन्नरोचत दीप्यते तस्मिन् वैश्वानरेग्नौ तनूपाः शरीरणां

---

१ नि० ७. २७।

रक्षकाः विश्वे सर्वे देवाः सूक्तवाकेनेदंद्यावापृथिवीत्यादिनावाक्येन स्तोत्राणां वचनेन वा हविराजुहवुराभिमुख्येनजुहवुः ॥ ७ ॥

७. जो अग्नि, विशेषरूप से प्रज्वलित होकर, सुन्दर मूर्त्ति धारण कर और आकाश में स्थान ग्रहण करके, दीप्ति के साथ, शोभा पाने लगे, उन्हीं अग्नि में शरीररक्षक सारे देवता लोगों ने, सूक्त-पाठ करते हुए, हवि प्रदान किया।

सूक्तवाकंप्रथममादिद्ग्निमादिद्धविरजनयन्तदेवाः ।
सएषांयज्ञोअभवत्तनूपास्तंद्यौर्वेदतंपृथिवीतमापः ॥ ८ ॥

सूक्तऽवाकम् । प्रथमम् । आत् । इत् । अग्निम् । आत् । इत् ।
हविः । अजनयन्त । देवाः । सः । एषाम् । यज्ञः । अभवत् ।
तनूऽपाः । तम् । द्यौः । वेद । तम् । पृथिवी । तम् । आपः ॥ ८ ॥

सूक्तवाकमिति प्रथमं पूर्वं सूक्तवाकमिदंद्यावापृथिवीत्यादिवाक्यं मनसा निरूपयंति आदिदनन्तरं एवाग्निमथनेनोत्पादयंति आदिदनन्तरमेव देवाः हविरजनयन्त जनयन्ति सवैश्वानरोग्निरेषां देवानां यज्ञोयष्टव्योभवद्भवति सतनूपाः शरीराणां रक्षिताच भवति तमग्निं द्यौः द्युलोकोवेद जानाति तमग्निं पृथिवी भूमिरपिचजानाति तमग्निमपोन्तरिक्षं च जानाति ॥ ८ ॥

८. प्रथम देवता लोग "द्यावापृथिवी" आदि वाक्यों का मन से निरूपण करते हैं। पश्चात् अग्नि को उत्पन्न करते हैं—हवि को भी प्रकट करते हैं। अग्नि देवों के यजनीय हैं। वे शरीर-रक्षक हैं। उन अग्नि को द्युलोक, पृथिवी और अन्तरिक्ष जानते हैं।

यंदेवासोजनयन्ताग्निंयस्मिन्नाजुहवुर्भुवनानिविश्वा ।
सोअर्चिषापृथिवींद्यामुतेमामृजूयमानोअतपन्महित्वा ॥ ९ ॥

यम् । देवासः । अजनयन्त । अग्निम् । यस्मिन् । आ । अजुहवुः ।
भुवनानि । विश्वा । सः । अर्चिषा । पृथिवीम् । द्याम् । उत ।
इमाम् । ऋजुऽयमानः । अतपत् । महिऽत्वा ॥ ९ ॥

यं वैश्वानरमग्निं देवासोदेवा अजनयन्त उत्पादितवन्तः यस्मिंश्चोत्पन्ने वैश्वानराग्नौ विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतान्याजुहवुः आभिमुख्येनाजुहवुः सर्वमेधे वैश्वानरोग्निरर्चिषा तेजसा पृथिवीमन्तरिक्षमपः पृथिवीत्यन्तरिक्षनामसु पाठाद्यां दिवं चउतापिचेमां भूमिं च ऋजूयमानः ऋजुगमनो महित्वा महत्वेनातपत सर्वं तपति ॥ ९ ॥

९. जिन अग्नि को देवों ने उत्पन्न किया और "सर्वमेव" नामक यज्ञ में जिनमें सारी वस्तुओं का हवन किया जाता है, वे ही अग्नि सरल-गामी होकर अपनी विशाल ज्वाला के द्वारा द्यावापृथिवी को ताप देने लगे।

स्तोमेनहिदिविदेवासोअग्निमजीजनञ्छक्तिभीरोदसिप्राम्।
तमूअकृण्वन्त्रेधाभुवेकंसओषधीःपचतिविश्वरूपाः ॥१०॥ ११॥

स्तोमेन। हि। दिवि। देवासः। अग्निम्। अजीजनन्। शक्तिऽभिः।
रोदसिऽप्राम्। तम्। ऊँ इति। अकृण्वन्। त्रेधा। भुवे। कम्।
सः। ओषधीः। पचति। विश्वऽरूपाः॥ १०॥ ११॥

देवासोदेवाः शक्तिभिः कर्मभिः रोदसिप्रां द्यावापृथिव्योरापूरयितारं अग्निं सूर्यात्मकं दिवि द्युलोके स्तोमेन हि स्तुत्या खलु अजीजनन्नुत्पादितवन्तः अपिच तमु तमेव कं सुखकरमग्निं यज्ञे त्रेधाभुवेत्रेधाभावायाकृण्वन् कुर्वन्ति सपृथिव्यां वर्तमानोविश्वरूपाः सर्वरूपा ओषधीर्व्रीह्याद्यास्तेन तेनोपकारेण पचति। अत्रयास्कः—स्तोमेनयंहिदिविदेवासोग्निमजनयन् शक्तिभिः कर्मभिर्द्यावापृथिव्योरापूरणंतमकुर्वंस्त्रेधाभावायपृथिव्यामन्तरिक्षेदिवीति शाकपूणिः यदस्यदिवितृतीयंतदसावादित्यइतिहिब्राह्मणमिति ॥ १०॥

१०. द्यावापृथिवी को परिपूर्ण करनेवाले अग्नि को देवलोक में देवों ने अपनी शक्ति से, केवल स्तुति के द्वारा, उत्पन्न किया। उन सुखावह अग्नि को उन्होंने तीन भावों (पृथिवी, अन्तरिक्ष और द्यौ) से बनाया। वे ही अग्नि ओषधि, व्रीहि आदि सब वस्तुओं को परिणत अवस्था में ले

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकादशोवर्गः॥ ११॥

अथैकादशी—

यदेदेनमदधुर्यज्ञियासोदिविदेवाःसूर्यमादितेयम्।
यदाचरिष्णूमिथुनावभूतामादित्प्रापश्यन्भुवनानिविश्वा॥ ११॥

यदा। इत्। एनम्। अदधुः। यज्ञियासः। दिवि। देवाः।
सूर्यम्। आदितेयम्। यदा। चरिष्णू इति। मिथुनौ। अभूताम्।
आत्। इत्। प्र। अपश्यन्। भुवनानि। विश्वा॥ ११॥

यदेयदैव मातरादितेयमदितेः पुत्रं सूर्यमेनमग्निं च यज्ञियासोयज्ञार्हाः देवादिवि द्युलोके अदधुः धृतवन्तः यदा चेमौ चरिष्णू चरणशीलौ सूर्यवैश्वानरौ मिथुनावभूतां प्रादुरभूतां आदिदनन्तरमेव विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि प्रापश्यन्तौ पश्यन्ति। अत्रयास्कः—यदेन

---

१ नि० ७, २८।

मदधुर्यज्ञियाःसर्वेदिविदेवाः सूर्यमादितेयमदितेःपुत्रं यदाचरिष्णू मिथुनौ प्रादुरभूतां सर्वदा स हचारिणावुषाश्चादित्यश्चमिथुनौ कस्मान्मिनोतिः श्रयतिकर्मा थुइतिनामकरणस्थकारोवा न यतिः परोवनिर्वासमाश्रितावन्योन्यं नयततोवनुतोवामनुष्यमिथुनावप्येतस्मादेवमेथन्तावन्योन्यं वनुतइतिवेति ॥ ११ ॥

११. यज्ञ-योग्य देवों ने जिस समय इन अग्नि और अदिति-पुत्र सूर्य को आकाश में स्थापित किया, उस समय वे दोनों युग्म-रूप होकर विच-रण करने लगे। उस समय सारे प्राणी उन्हें देख सके।

विश्वस्माअ॒ग्निंभुव॑नायदे॒वावै॑श्वान॒रंके॒तुमह्नाम॑कृण्वन्।
आयस्त॒तानो॒षसो॑विभा॒तीरपो॑ऊर्णोति॒तमो॑अ॒र्चिषा॒यन्॥ १२ ॥

विश्व॑स्मै । अ॒ग्निम् । भुव॑नाय । दे॒वाः । वै॒श्वा॒न॒रम् । के॒तुम् ।
अह्ना॑म् । अ॒कृ॒ण्व॒न् । आ । यः । त॒तान॑ । उ॒षसः॑ । वि॒ऽभा॒तीः ।
अपो॒ इति॑ । ऊ॒र्णो॒ति॒ । तम॑ः । अ॒र्चिषा॑ । यन्॥ १२ ॥

देवाइन्द्रादयोविश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय वैश्वानरं विश्वनरहितं अग्निमह्नां दिवसानां केतुं प्रज्ञापकमकृण्वन् अकुर्वन् योवैश्वानराग्निरुषसोविभातीर्विविधं दीप्यमानाआततान वि-स्तारयति किंच सोयं यन् गच्छन् तमोन्धकारमर्चिषा तेजसापोऊर्णोति अपगमयति ॥ १२ ॥

१२. मनुष्य-हितैषी अग्नि को सारे संसार के लिए देवों ने दिन की पताका माना है। वे अग्नि विशिष्ट दीप्तिवाले प्रभात को विस्तृत करते हैं और जाते हुए अपनी ज्वाला से सारे अन्धकार को विनष्ट करते हैं।

अथ त्रयोदशी—

वै॒श्वा॒न॒रंक॒वयो॑य॒ज्ञियासो॒ग्निंदे॒वाअ॑जनयन्नजु॒र्यम्।
नक्ष॑त्रंप्र॒त्नममि॑नच्चरि॒ष्णुय॒क्षस्याध्य॑क्षंतवि॒षंबृ॒हन्त॑म्॥ १३ ॥

वै॒श्वा॒न॒रम् । क॒वय॑ः । य॒ज्ञियास॑ः । अ॒ग्निम् । दे॒वाः । अ॒ज॒न॒य॒न् ।
अ॒जु॒र्यम् । नक्ष॑त्रम् । प्र॒त्नम् । अमि॑नत् । च॒रि॒ष्णु । य॒क्षस्य॑ ।
अधि॑ऽअक्षम् । त॒वि॒षम् । बृ॒हन्त॑म् ॥ १३ ॥

कवयोमेधाविनोयज्ञियासोयज्ञार्हायज्ञसंपादिनोवा देवाअजुर्यं जरावर्जितमहिंस्यं वा वैश्वानरं विश्वनरहितं सूर्यात्मकमग्निं अजनयन्नुत्पादितवन्तः। सच देवैरुत्पादितोग्निर्नक्षत्रं कृत्तिकादि प्रत्नं पुराणं चरिष्णु चरणशीलं यक्षस्य यक्षतिः पूजार्थः प्रयक्षमित्यादौ दर्शनात्

---

१ नि० ७. २९ ।

यक्षस्य पूज्यस्य देवस्याध्यक्षं मत्यद्तंस्वामिनं वा तविषं वृद्धं बृहन्तं महान्तमग्निव् हिंसितवान् तेजसाभिभूतवानित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. मेधावी और यज्ञ-योग्य देवों ने अजर सूर्यात्मक (वैश्वानर) अग्नि को उत्पन्न किया। जिस समय अग्नि स्थूल और विराट् होते हैं, उस समय आकाश में चिर काल से विहरण-शील नक्षत्र को देवों के सामने ही वे निष्प्रभ कर डालते हैं।

वैश्वानरंविश्वहादीदिवांसंमन्त्रैरग्निंकविमच्छावदामः।
योमंहिम्नापरिबभूवोर्वीउतावस्तांदुतदेवःपरस्तात् ॥ १४ ॥

वैश्वानरम्। विश्वहा। दीदिऽवांसम्। मन्त्रैः। अग्निम्। कविम्। अच्छ। वदामः। यः। महिम्ना। परिऽबभूव। उर्वी इति। उत। अवस्तात्। उत। देवः। परस्तात् ॥ १४ ॥

विश्वहा सर्वदा दीदिवांसं दीप्तं कविं क्रान्तप्रज्ञं वैश्वानरमग्निं मंत्रैरच्छावदामोभिष्टुमः। योवैश्वानरोग्निर्महिम्ना महत्त्वेनोर्वी द्यावापृथिव्यौ परिबभूव परिभवति उतापिचायमवस्ताव अधस्ताव तपति उतापिचायं सूर्यात्मकोदेवः परस्तादुपरिष्टाच्च तपतीति शेषः ॥ १४ ॥

१४. सर्वदा दीप्त, क्रान्तप्रज्ञ और विश्व-हितैषी अग्नि की, मन्त्रों से हम, स्तुति करते हैं। वैश्वानर अग्नि अपनी महिमा से द्यावापृथिवी को परिभूत करते हैं। अग्नि नीचे-ऊपर तपते हैं।

द्वेस्रुतीअंशृणवंपितॄणामहंदेवानामुतमर्त्यानाम्।
ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेतियदन्तरापितरंमातरंच ॥ १५ ॥ १२ ॥

द्वे इति। स्रुती इति। अशृणवम्। पितॄणाम्। अहम्। देवानाम्। उत। मर्त्यानाम्। ताभ्याम्। इदम्। विश्वम्। एजत्। सम्। एति। यत्। अन्तरा। पितरम्। मातरम्। च ॥ १५ ॥ १२ ॥

पितॄणां च देवानां च उतापिच मर्त्यानांमनुष्याणां च द्वे स्रुती द्वौ मार्गौ देवयानपितृयाणाख्यौ अहमशृणवमश्रौषं यव् विश्वं पितरं पालकत्वेन पितृभूतं द्यां मातरं च धारकत्वेन मातृभूतां पृथिवीं चान्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये भवति तदिदं विश्वमग्निना संस्कृतं सदेजद्देवलोकं पितृलोकं गच्छव् ताभ्यां देवयानपितृयाणाख्याभ्यां मार्गाभ्यामेति गच्छति। तौ च मार्गौ भगवदादेशितौ—अग्निर्ज्योतिरहःशुक्लःषण्मासाउत्तरायणं। तत्रप्रयातागच्छन्तिब्रह्मब्रह्मविदोजनाः॥१॥ धूमोरात्रिस्तथाकृष्णःषण्मासादक्षिणायनं। तत्रचान्द्रमसंज्योतिर्योगीप्राप्यनिवर्तते ॥ २ ॥

शुक्लकृष्णेगतीह्येतेजगतःशाश्वतेमते । एकयायात्यनावृत्तिमन्ययावर्ततेपुनः ॥ ३ ॥ नैतेसृती-पार्थजानन्योगीमुह्यतिकश्चनेति[1] ॥ १५ ॥

१५. पितरों, देवों और मनुष्यों के दो मार्गों (देवयान और पितृयान) को मैंने सुना है। यह सारा संसार अग्रसर होते-होते उन्हीं मार्गों को प्राप्त करता है अर्थात् जो कोई माता-पिता के बीच जन्मा हुआ है, उसके लिए इन दोनों के अतिरिक्त कोई गति नहीं है।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

द्वेसमीचीबिभृतश्चरन्तंशीर्षतोजातंमनसाविमृष्टम् ।
सप्रत्यङ्विश्वाभुवनानितस्थावप्रयुच्छन्तरणिर्भ्राजमानः॥ १६॥

द्वे इति । समीची इति सम्ऽईची । बिभृतः । चरन्तम् । शीर्षतः ।
जातम् । मनसा । विऽमृष्टम् । सः । प्रत्यङ् । विश्वा ।
भुवनानि । तस्थौ । अप्रऽयुच्छन् । तरणिः । भ्राजमानः ॥ १६ ॥

समीची संगते द्यावापृथिव्यौ चरन्तं गच्छन्तं शीर्षतःशिरस्तोजातमुत्पन्नं तथाचनिगमान्तरं—उतमन्येहमेनमनयोर्हिशिरस्तोयंमातर्जायतइति । यद्वा सर्वशिरोभूतादादित्याज्जातमित्यर्थः । मनसा मन्यतिरर्चतिकर्मा अर्चनीयया स्तुत्या विमृष्टं शोधितं संस्कृतं अग्निं बिभ्रतोधारयतः सोप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् तरणिः क्षिप्रकारी भ्राजमानोदीप्यमानोग्निः विश्वा विश्वानि भुवनानि प्रत्यङ्ङभिमुखस्तस्थौ तिष्ठति । तथाचश्रूयते—तस्मात्सर्वएवमन्यन्तेमांप्रत्युदगादिति ॥ १६ ॥

१६. जो सूर्य के मस्तक से उत्पन्न हुए हैं, जिन्हें स्तुतियों से परिपुष्ट किया जाता है और जो अब विचरण करते हैं, सब उन्हें द्यावापृथिवी धारण करते हैं, वे रक्षक कभी अपने कर्म में शिथिलता नहीं करते—वे दीप्त होते-होते सारे जगत् में सुख से रहते हैं।

यत्रावदेतेअवरःपरश्चयज्ञन्योःकतरोनौविवेद ।
आशेकुरित्सधमादंसखायोनक्षन्तयज्ञंकइदंविवोचत्॥ १७ ॥

यत्र । वदेते इति । अवरः । परः । च । यज्ञऽन्योः । कतरः । नौ ।
वि । वेद । आ । शेकुः । इत् । सधऽमादम् । सखायः ।
नक्षन्त । यज्ञम् । कः । इदम् । वि । वोचत् ॥ १७ ॥

---

1 भगवद्गीताअ० ८ ।

यत्र यस्मिन्काले अवरःपार्थिवोग्निर्दैव्योहोता परश्च मध्यमोवायुश्चोभौ वदेते विवादं कुर्वाते यज्ञन्योर्यज्ञस्य नेत्रोर्नौ आवयोर्मध्ये कतरोभूयिष्ठं यज्ञं विवेद वेत्ति तत्र सखायः समानख्यानाऋत्विजः सधमादं यज्ञं आशेकुः कर्तुं शक्नुवन्ति तथा यज्ञं नक्षन्वाश्नुवतेनुतिष्ठन्ति च ये तेषां विदुषां यज्ञमश्नुवानानां मध्ये कोविद्वान् अनुष्ठाता वेदमस्यविवादस्य निर्णयरूपं वाक्यं विवोचव् ब्रवीतिमाध्यमिकमिममग्निं ब्रवीति । तथाचयास्कः—यत्रविवदेवेदैव्यौ होतारावयंचाग्निरसौ चमध्यमःकतरोनौ यज्ञे भूयोवेदेत्याशक्नुवन्ति तत्सहमदनंसमानाख्यानाऋत्विजस्तेषां यज्ञंसमश्नुवानानां कोनइदंविवक्ष्यतीति[1] ॥ १७ ॥

१७. जिस समय पार्थिव अग्नि और मध्यम अग्नि वा वायु आपस में विवाद करते हैं कि, हम दोनों में यज्ञ को कौन जानता है, उस समय बन्धु ऋत्विक् यज्ञ करते हैं। परन्तु उनमें से कोई भी इस विवाद का निर्णय नहीं कर सकता।

कत्यग्नयःकतिसूर्यासःकत्युषासःकत्युस्विदापः ।
नोपस्पिजंवःपितरोवदामिपृच्छामिवःकवयोविद्मनेकम् ॥ १८ ॥

कति । अग्नयः । कति । सूर्यासः । कति । उषसः । कति ।
ऊँ इति । स्वित् । आपः । न । उपऽस्पिजम् । वः । पितरः ।
वदामि । पृच्छामि । वः । कवयः । विद्मने । कम् ॥ १८॥

एवं विवदमानावग्निवायू पितॄन् प्रश्नमेयतुः तत्र मध्यमस्तान् पृच्छति कत्यग्नयः अग्नयः कति कतिसंख्याकाः सूर्यासः सूर्याश्च कतिसंख्याकाः उषासः उषसश्च कति आपश्च कति उइति पूरणः स्विच्छब्दोत्र विचारणार्थः। हे पितरोवोयुष्माकं उपस्पिजमुपस्पिजमिति स्पर्धायुक्तं वचनमुच्यते पूर्वोक्तं प्रश्नवचनमेतद् न वदामि नवक्ष्यामि किं तर्ह्यहमजानन् हे कवयोमेधाविनोयुष्मान् विद्मने विज्ञानाय कं वचनमुच्यते पूर्वोक्तं सुखं स्वरूपपर्यालोचनक्लेशमन्तरेण पृच्छामि। अत्रोत्तराणि वालखिल्यसंहितायां दर्शितानि—एकएवाग्निर्बहुधासमिद्धएकःसूर्योविश्वमनुप्रभूतः। एकैवोषाःसर्वमिदंविभात्येकंवाइदंविबभूवसर्वमिति[2] ॥ ॥ १८ ॥

१८. पितरो, मैं तुम लोगों से तर्क-वितर्क की बातें नहीं करता, केवल भली भाँति जानने के लिए जिज्ञासा करता हूँ कि, अग्नि कितने हैं, सूर्य कितने हैं, उषायें कितनी हैं और जल-देवियाँ कितनी हैं।

यावन्मात्रमुषसोनप्रतीकंसुपर्ण्योवसतेमातरिश्वः ।
तावद्दधात्युपयज्ञमायन्ब्राह्मणोहोतुरवरोनिषीदन् ॥१९॥ १२॥

१ नि० ७. ३०। २ ऋक्संहितायांषष्ठाष्टकस्य चतुर्थाध्याये त्रयोदशवर्गानन्तरं अष्टादशवर्गात्मकंवालखिल्यंपठ्यते. तत्र षोडशेवर्गेद्वितीयोयं मन्त्रः।

यावत्ऽमात्रम् । उषसः । न । प्रतीकम् । सुऽपर्ण्यः । वसते ।
मातरिश्वः । तावत् । दधाति । उप । यज्ञम् । आऽयन् ।
ब्राह्मणः । होतुः । अवरः । निऽसीदन् ॥ १९ ॥ १३ ॥

प्रकृतस्य वैश्वानरस्य विषये यः प्रश्नः तस्य निर्णयं अनया वदन्ति हे मातरिश्वः मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् माध्यमिक वायो यावन्मात्रं यावदेव सुपर्ण्यः सुपतनारात्रयउषसः प्रतीकं मुखं प्रकाशाख्यं दर्शनं वा नेति पूरणः वसतेआछादयन्ति तावदेव ब्राह्मणोहोता अवरोनिकृष्टोहोतुरस्याग्नेर्वैश्वानरस्य दैव्यस्य होतुर्ज्ञानं निषीदन् हौत्रं कर्म कर्तुमुपविशन् यज्ञमायन् उपगच्छन् उपदधाति होतृकर्मस्वबुद्धौ धारयति । तथाचयास्कः—यावन्मात्रमुषसःप्रत्यक्तंभवति प्रतिदर्शनमिति वास्त्युपमानस्य संप्रत्यर्थेप्रयोगइहेवनिधेहीति यथासुपर्ण्यः सुपतनाएवारात्रयोवसतेमातरिश्वंज्योतिर्वर्णस्य तावदुपदधाति यज्ञमागच्छन् ब्राह्मणोहोतास्याग्नेर्होतुरवरोनिषीदन् होतृजपस्त्वनग्निर्वैश्वानरीयोभवतीति[1] ॥ १९ ॥

१९. वायु, जब तक रातें उषा के मुँह का ढकना नहीं हटा देती हैं, तभी तक निम्नस्थ पार्थिव अग्नि आकर यज्ञ के पास स्थान ग्रहण करते हैं। वे ही होता हैं और वे ही स्तोता हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

इन्द्रंस्तवेत्यष्टादशर्चं पंचमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य रेणोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं अनुक्रान्तंच—इन्द्रंस्तव ह्यूना रेणुरिति । सूर्यस्तुन्नाम्न्येकाहे इदं सूक्तं निष्केवल्यनिविद्धानं । सूत्रितंच—सूर्यस्तुतायशस्कामः पिबासोममिन्द्रंस्तवेति माध्यंदिनइति ।

तत्र प्रथमा—

इन्द्रंस्तवानृतंमंयस्यंमह्नाविबबाधेरोचनाविज्मोअन्तान् ।
आयःपप्रौचर्षणिधृद्वरोभिःप्रसिन्धुभ्योरिरिचानोमंहित्वा ॥ १ ॥

इन्द्रम् । स्तव । नृऽतमम् । यस्य । मह्ना । विऽबबाधे । रोचना ।
वि । ज्मः । अन्तान् । आ । यः । पप्रौ । चर्षणिऽधृत् । वरःऽभिः ।
प्र । सिन्धुऽभ्यः । रिरिचानः । महिऽत्वा ॥ १ ॥

---

1 नि० ७. ३१ ।

हे स्तोतस्त्वं नृतमं नेतृतममिन्द्रं स्तव स्तुहि यस्येन्द्रस्य मह्ना महत्त्वं विभक्तिव्यत्ययः रोचना परेषां तेजांसि विबबाधे विबाधते अभिभवतीत्यर्थः विक्मः पृथिव्याश्चान्तान् पर्यन्तानभिभवति यश्चेन्द्रश्चर्षणीधृन्मनुष्याणां धर्ता सिन्धुभ्यः समुद्रेभ्योपि महित्वा महत्वेन प्ररिरिचानः प्रवर्धमानश्च सन् वरोभिस्तमसां वारकैस्तेजोभिरापप्रौ द्यावापृथिव्यावापूरयति ॥ १ ॥

१. स्तोता, नेताओं में श्रेष्ठ इन्द्र की स्तुति करो। इन्द्र की महिमा सबके तेज को अभिभूत कर देती है। वे मनुष्यों को धारण करते हैं। उनकी महिमा समुद्र से भी अधिक है—उनका तेज सारे संसार को परिपूर्ण करता है।

ससूर्यः पर्युरुवरांस्येन्द्रोववृत्याद्रथ्येवचक्रा ।
अतिष्ठन्तमपस्यं१नसर्गंकृष्णातमांसित्विष्याजघान ॥ २ ॥

सः । सूर्यः । परि । उरु । वरांसि । इन्द्रः । ववृत्यात् । रथ्याऽइव ।
चक्रा । अतिष्ठन्तम् । अपस्यम् । न । सर्गम् । कृष्णा ।
तमांसि । त्विष्या । जघान ॥ २ ॥

सूर्यः सुवीर्यः सः प्रसिद्धः इन्द्रः उरुं बहूनि वरांसि तेजांसि पर्याववृत्यात्पर्यावर्तयति । तत्र दृष्टन्तः—रथ्येव यथासारथी रथसंबन्धीनि चक्रा चक्राण्यावर्तयति तद्वदित्यर्थः । किंच सोयमतिष्ठन्तं शीघ्रं गच्छन्तमपस्यं न कर्मण्यमिव सर्गं सृज्यतइति सर्गोश्वस्तं कृष्णा कृष्णानि तमांसि त्विष्या दीप्त्या जघान हन्ति ॥ २ ॥

२. वीर्यशाली इन्द्र अपने समस्त तेज को वैसे ही चारों ओर घुमाते हैं, जैसे रथी चक्र को घुमाता है। काला अन्धकार एक स्थायी और अदृश्य सृष्टि के समान है। इन्द्र अपनी ज्योति से उसे नष्ट करते हैं।

समानमस्माअनपावृदर्चक्ष्मयादिवोअसमंब्रह्मनव्यम् ।
वियःपृष्ठेवजनिमान्यर्यइन्द्रश्चिकायनसखायमीषे ॥ ३ ॥

समानम् । अस्मै । अनपऽवृत् । अर्च । क्ष्मया । दिवः ।
असमम् । ब्रह्म । नव्यम् । वि । यः । पृष्ठाऽइव । जनिमानि ।
अर्यः । इन्द्रः । चिकाय । न । सखायम् । ईषे ॥ ३ ॥

हे स्तोतस्त्वं समानं मया सहानपावृदपगतिरहितं क्ष्मया दिवोदिवः पृथिव्याश्चासमं अत्यन्तमतिरिक्तं महदित्यर्थः । नव्यं नवतरमन्यैरकृतपूर्वं ब्रह्म स्तोत्रमस्माइन्द्रायार्चोच्चारय ।

इन्द्रोजनिमानि यज्ञे यज्ञेषु जातानि पृष्ठेव पृष्ठसंज्ञकानि स्तोत्राणि वार्योरीन् शत्रून् विचिकाय विचिनोति सखायं च नेषे नेच्छति ॥ ३ ॥

३. स्तोता, मेरे साथ मिलकर उन इन्द्र के लिए एक ऐसे नये स्तोत्र का उच्चारण करो, जो निकृष्ट न हो और जो द्यावापृथिवी में निरुपम हो। वे यज्ञ में उच्चारित स्तुतियों को पाने के लिए भी जैसे इच्छुक होते हैं, वैसे ही शत्रुओं को देखने के लिए भी व्यस्त होते हैं। वे अनिष्ट के लिए बन्धु को नहीं चाहते।

इन्द्रा॑यगिरो॒अनि॑शितसर्गाअ॒पःप्रेर॑यं॒सग॑रस्यबु॒ध्नात् ।
योअक्षे॑णेवच॒क्रिया॒शची॑भि॒र्विष्व॑क्त॒स्तम्भ॑पृथि॒वीमु॒तद्याम् ॥ ४॥

इन्द्रा॑य । गिरः॑ । अनि॑शितऽसर्गाः । अ॒पः । प्र । ई॒र॒यम् ।
स॒ग॑रस्य । बु॒ध्नात् । यः । अक्षे॑णऽइव । च॒क्रिया॑ । शची॑भिः ।
विष्व॑क् । त॒स्तम्भ॑ । पृ॒थि॒वीम् । उ॒त । द्याम् ॥ ४ ॥

इन्द्रायेन्द्रार्थं अनिशितसर्गाअतनूकृतविसर्गाउपर्युपरिवर्तमानायागिरः स्तुतयस्ताभिर्गीर्भिः सगरस्यान्तरिक्षस्य सगरः समुद्रइत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् बुध्नात् प्रदेशात् अपउदकानि प्रेरयं प्रेरयामि इन्द्रः शचीभिः कर्मभिः पृथिवीमुतापिच द्यां दिवं च चक्रिया रथचक्राण्यक्षेणेव यथा रथाक्षेण तद्वद्विष्वक् सर्वतस्तस्तंभास्तभ्नात् ॥ ४ ॥

४. अकातर भाव से इन्द्र की स्तुति की गई है। आकाश के मस्तक से मैं जल लाया हूँ। जैसे धुरी के द्वारा चक्र चलता है, वैसे ही इन्द्र अपने कर्मों के द्वारा द्यावापृथिवी को रोके हुए हैं।

आपा॑न्तमन्युस्तृ॒पल॑प्रभर्मा॒धुनिः॒शिमी॑वा॒ञ्छरु॑माँऋजी॒षी ।
सोमो॒विश्वा॑न्यत॒सावना॑नि॒नार्वागिन्द्रं॑प्रति॒माना॑निदेभुः ॥५॥१४॥

आपा॑न्तऽमन्युः । तृ॒पल॑ऽप्रभर्मा । धुनिः॑ । शिमी॑ऽवान् । शरु॑ऽमान् ।
ऋ॒जी॒षी । सोमः॑ । विश्वा॑नि । अ॒त॒सा । वना॑नि । न ।
अ॒र्वाक् । इन्द्र॑म् । प्र॒ति॒ऽमाना॑नि । दे॒भुः ॥ ५ ॥ १४ ॥

आपान्तमन्युरापातितमन्युः तृपलप्रभर्मा ग्रावादिभिः क्षिप्रप्रहारी धुनिः शत्रूणां कंपयिता शिमीवान् कर्मवान् शरुमानायुधवान् ऋजीषी ऋजीषवान् सोमोविश्वानि सर्वाणि अतसा अतसमयानि वनान्यरण्यानि वर्धयतीतिशेषः। प्रतिमानानि प्रतिमानभूतानि समानद्रव्याणीत्यर्थः इन्द्रं अर्वाक् देभुः दभ्नोतिरत्राकर्षणकर्मा तुलया मीयमानानि आत्माभिमुखव-

या नाकर्षयन्ति लघूनि भवन्तीत्यर्थः। अन्यत्र प्रतिनिधीयमानानि गुरूणि तान्यात्माभिमुख-माकर्षन्ति नैवमिन्द्रं कुर्वतीति सर्वेभ्योमहानिन्द्रइत्यर्थः। त्रयः पादाः सौम्याः तुरीयस्त्वैन्द्रः। तथाचयास्कः। आपातितमन्युस्तृपप्रहारी क्षिप्रप्रहारी सृमप्रहारी सोमोवेन्द्रोवा धुनिर्धुनोतेः शमीति कर्मनाम शमयतेर्वा शक्नोतेर्वर्जीषी सोमोयत्सोमस्य पूयमानस्यातिरिच्यते तदृजीष-मपार्जितं भवति तेनर्जीषी सोमोथाप्यैन्द्रोनिगमोभवत्यृजीषी वज्रीतिसोमः सर्वाण्यतसानि व-नानि नार्वागिन्द्रंप्रतिमानानिदभ्नुवन्ति यैरेनं प्रतिमिमते नैनंतानि दभ्नुवन्तीति ॥ ५ ॥

५. जिनका पान करने से मन में तेज उत्पन्न होता है, जो शीघ्र प्रहार करनेवाले हैं, जो वीरता के साथ शत्रुओं को कँपाते हैं और जो अस्त्र-शस्त्रधारी और गतिशील हैं, वे ही सोम वनों को बढ़ाते हैं; परन्तु बढ़े हुए वन भी इन्द्र की बराबरी नहीं कर सकते और न इन्द्र के भाव की लघुता ही कर सकते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

नयस्यद्यावापृथिवीनधन्वनान्तरिक्षन्नाद्रयःसोमोअक्षाः ।
यदस्यमन्युरधिनीयमानःशृणातिवीळुरुजतिस्थिराणि ॥ ६ ॥

न । यस्य । द्यावापृथिवी इति । न । धन्व । न । अन्तरिक्षम् । न ।
अद्रयः । सोमः । अक्षारिति । यत् । अस्य । मन्युः ।
अधिऽनीयमानः । शृणाति । वीळु । रुजति । स्थिराणि ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यस्येन्द्रस्य प्रतिमानभूते न भवतः नधन्वउदकमपिप्रतिमान भूतंनभवतिनान्तरिक्षं अन्तरिक्षमपिप्रतिमानभूतंनभवतिनअद्रयः पर्वताश्च प्रतिमानभूतान भवन्ति तस्येन्द्रस्य सोमोअक्षाः क्षरति। किंच यद्यदास्येन्द्रस्य मन्युः क्रोधोधिनीयमानः शत्रूणामुपरिप्राप्यमाणोभवति तदानीमयमिन्द्रोवीळु दृढं शृणाति हिनस्ति स्थिराणि रुजति भिनत्ति च ॥ ६ ॥

६. द्यावापृथिवी, मरुस्थल, आकाश और पर्वत जिन इन्द्र की बराबरी नहीं कर सकते, उनके लिए सोमरस क्षरित होता है। जिस समय शत्रुओं के ऊपर इनका क्रोध होता है, उस समय ये दृढ़ता से मारते हैं—स्थिर पदार्थों को तोड़ डालते हैं।

जघानवृत्रंस्वधितिर्वनेवरुरोजपुरोअरदन्नसिन्धून् ।
बिभेदगिरिंनवमिन्नकुम्भमागाइन्द्रोअकृणुतस्वयुग्भिः ॥ ७ ॥

---

१ नि० ५. १२।

जघान । वृत्रम् । स्वऽधितिः । वनाऽइव । रुरोज । पुरः । अरदत् ।
न । सिन्धून् । बिभेद । गिरिम् । नवम् । इत् । न । कुम्भम् ।
आ । गाः । इन्द्रः । अकृणुत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ७ ॥

इन्द्रोवृत्रमसुरं जघान हतवान् अपिच स्वधितिः परशुर्वनेव वनानीव पुरः शत्रुनगरीरुरोज रुजति भिनत्ति शत्रुनगरीर्भित्वा च सिन्धून् नदीररदत् वृष्ट्युदकेनालिखत् नेति संप्रत्यर्थे किंच गिरिं मेघं नवं न नवमिव कुंभं कलशं विभेदेत् भिनत्त्येव किंचेन्द्रः स्वयुग्भिः स्वयं युज्यमानैर्मरुद्भिः गाउदकान्याकृणुत अस्मदभिमुखं करोति ॥ ७ ॥

७. जैसे फरसा वन को काटता है, वैसे ही इन्द्र ने वृत्र का वध किया, शत्रु-नगरी को ध्वस्त किया, वृष्टि-जल से नदियों को मार्ग दिया और कच्चे घड़े के समान मेघ को भंग किया। इन्द्र ने अपने सहायक मरुतों के साथ जल को हमारे सम्मुख किया ।

त्वंहत्यदृणयाइन्द्रधीरोसिर्नपर्ववृजिनाशृणासि ।
प्रयेमित्रस्यवरुणस्यधामयुजन्नजनामिनन्तिमित्रम् ॥ ८ ॥

त्वम् । ह । त्यत् । ऋणऽयाः । इन्द्र । धीरः । असिः । न । पर्व ।
वृजिना । शृणासि । प्र । ये । मित्रस्य । वरुणस्य । धाम ।
युजम् । न । जनाः । मिनन्ति । मित्रम् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र धीरः प्राज्ञस्त्वं ह त्वं खलु त्यत्तदृणयाः स्तोतृविषयाणां ऋणानां प्रापयितासि किंच त्वमसिर्न शस्त्रमिव पर्व पशूनां पर्वाणि वृजिना वृजिनानि स्तोतॄणामुपद्रवाणि शृणासि हंसि। किंच मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोर्धाम धारकं कर्म युजंन युक्तमिव मित्रं ये अज्ञानृशंसाजनाः प्रमिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति तानपि शृणासीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, तुम वीर हो। तुम स्तोताओं को ऋण-मुक्त करते हो, जैसे खड्ग गाँठों को काटता है, वैसे ही तुम स्तोताओं के उपद्रव को नष्ट करते हो। जो सब मूर्ख व्यक्ति वरुण और मित्र के बन्धु के समान धारक कर्म का विनाश करते हैं, उनका वध भी इन्द्र करते हैं।

प्रयेमित्रंप्रार्यमणंदुरेवाःप्रसङ्गिरःप्रवरुणंमिनन्ति ।
न्य१मित्रेषुवधमिन्द्रतुम्रंवृषन्वृषाणमरुषंशिशीहि ॥ ९ ॥

प्र । ये । मित्रम् । प्र । अर्यमणम् । दुःऽएवाः । प्र । सम्ऽगिरः ।
प्र । वरुणम् । मिनन्ति । नि । अमित्रेषु । वधम् । इन्द्र ।
तुम्रम् । वृषन् । वृषाणम् । अरुषम् । शिशीहि ॥ ९ ॥

ये दुरेवादुष्टगमनाजनाः मित्रं देवं प्रमिनन्ति हिंसन्ति अर्यमणं च देवं प्रमिनन्ति प्रसं-गिरः समीचीनस्तुतिमन्तोमरुतश्च प्रमिनन्ति वरुणं च देवं प्रमिनन्ति तेष्वमित्रेषु शत्रुषु तानुद्दिश्येत्यर्थः हे वृषन् कामानां वर्षकेन्द्र त्वं तुम्रं गमनशीलं वृषणं कामानां वर्षकं अरुषमारोचमानं वधं वज्रं वधः वज्रइति वज्रनामसु पाठाद् निशिशीहि तीक्ष्णोकुरु ॥ ९ ॥

९. जो दुष्ट व्यक्ति मित्र, अर्यमा, वरुण और मरुतों से द्वेष करते हैं, वर्षक इन्द्र, उनका वध करने के लिए तुम गन्ता या शब्दकर्त्ता, वर्षक और प्रदीप्त वज्र को तेज करो।

इन्द्रोदिवइन्द्रईशेपृथिव्याइन्द्रोअपामिन्द्रइत्पर्वतानाम्।
इन्द्रोवृधामिन्द्रइन्मेधिराणामिन्द्रःक्षेमेयोगेहव्यइन्द्रः॥१०॥१५॥

इन्द्रः। दिवः। इन्द्रः। ईशे। पृथिव्याः। इन्द्रः। अपाम्। इन्द्रः।
इत्। पर्वतानाम्। इन्द्रः। वृधाम्। इन्द्रः। इत्। मेधिराणाम्।
इन्द्रः। क्षेमे। योगे। हव्यः। इन्द्रः॥ १० ॥ १५ ॥

दिवोद्युलोकस्येन्द्रईशे ईष्टे पृथिव्याभूमेरपीन्द्रईशेईश्वरोभवति अपामुदकानामपीन्द्रईश्वरोभवतिपर्वतानां मेघानामपीन्द्रएवेश्वरोभवति वृधां वृद्धानामपीन्द्रएवेश्वरः मेधिराणां प्रज्ञानामपीन्द्रएवेश्वरोभवति किंचेन्द्रः क्षेमेलब्धस्य धनस्य परिपालने हव्योह्वातव्योयोगे अलब्धस्य लाभेपीन्द्रएव ह्वातव्योभवति ॥ १० ॥

१०. स्वर्ग, पृथिवी, जल, पर्वत आदि सब पर इन्द्र का आधिपत्य है। बली और बुद्धिमान् व्यक्तियों पर इन्द्र का ही आधिपत्य है। नई वस्तुएं पाने के लिए और प्राप्त वस्तुओं की रक्षा के लिए इन्द्र की प्रार्थना करनी होती है।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

प्राक्तुभ्यइन्द्रःप्रवृधोअहभ्यःप्रान्तरिक्षात्प्रसमुद्रस्यधासेः।
प्रवातस्यप्रथसःप्रज्मोअन्तात्प्रसिन्धुभ्योरिरिचेप्रक्षितिभ्यः॥ ११॥

प्र। अक्तुऽभ्यः। इन्द्रः। प्र। वृधः। अहःऽभ्यः। प्र। अन्तरिक्षात्।
प्र। समुद्रस्य। धासेः। प्र। वातस्य। प्रथसः। प्र। ज्मः। अन्तात्।
प्र। सिन्धुऽभ्यः। रिरिचे। प्र। क्षितिऽभ्यः॥ ११ ॥

इन्द्रःअक्तुभ्योरात्रिभ्यः प्रवृधः प्रवृद्धः अहभ्योदिवसेभ्योपि प्रवृधोधिकः अन्तरिक्षादपि प्रवृद्धः समुद्रस्याब्धेः धासेर्धारकाद् स्थानादपि प्रवृद्धः वातस्य वायोः प्रथसः प्रथिम्नो-

पि प्रवृद्धः ज्मः पृथिव्याअन्ताव् पर्यन्तादपि प्रवृद्धः सिन्धुभ्यः नदीभ्यश्च प्ररिरिचे अतिरिच्यते महान्भवतीत्यर्थः क्षितिभ्योमनुष्येभ्योपि प्ररिरिचे ॥ ११ ॥

११. रात्रि, दिन, आकाश, जलधारक सागर, विशाल वायु, पृथिवी की सीमा, नदी, मनुष्य आदि से इन्द्र बड़े हैं। इन्द्र सबका अतिक्रम किये हुए हैं।

प्रशोशुंचत्याउषसोनकेतुरसिन्वातेवर्ततामिन्द्रहेतिः ।
अश्मेवविध्यदिवआसृजानस्तपिष्ठेनहेषसाद्रोघमित्रान् ॥ १२॥

प्र । शोशुंचत्याः । उषसः । न । केतुः । असिन्वा । ते । वर्तताम् । इन्द्र । हेतिः । अश्माऽइव । विध्य । दिवः । आ । सृजानः । तपिष्ठेन । हेषसा । द्रोघऽमित्रान् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ते तव असिन्वा भेदनरहिताहेतिर्वज्राख्यमायुधं शोशुचत्याः ज्वलन्त्याः उषसोन यथा उषसः केतुः पताकस्थानीयोरश्मिः तद्वव् शत्रुषुप्रवर्ततां। किंच तपिष्ठेन अतिशयेन शत्रूणां तापयित्र्या हेषसा शब्दकारिण्या हेत्या द्रोघमित्रान् द्रुग्धानि मित्राणि येषां ते द्रोघमित्राः तान् शत्रून् विध्य ताडय। तत्र दृष्टान्तः—दिवआसृजानः सृज्यमानोश्मेव यथा अशनिः वृक्षान् विध्यति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम्हारा आयुध टूटने योग्य नहीं है। ज्योतिर्मयी उषा की पताका—किरण के समान तुम्हारा आयुध शत्रुओं के ऊपर गिरे। जैसे आकाश से वज्र गिरकर वृक्षों को विध्वस्त करता है, वैसे ही तुम अनिष्टकारी शत्रुओं को, अतीव उत्तप्त और गर्जनकारी अस्त्र से, छेदो।

अन्वहमासाअन्विद्वनान्यन्वोषधीरनुपर्वतासः ।
अन्विन्द्रंरोदसीवावशानेअन्वापोअजिहतजायमानम् ॥ १३ ॥

अनु । अह । मासाः । अनु । इत् । वनानि । अनु । ओषधीः । अनु । पर्वतासः । अनु । इन्द्रम् । रोदसी इति । वावशाने इति । अनु । आपः । अजिहत । जायमानम् ॥ १३ ॥

जायमानं प्रादुर्भवन्तं इन्द्रं मासाश्चैत्रादयः अन्वजिहत अनुगच्छन्ति अहेतिपूरणः वनान्यरण्यान्यपि इन्द्रमन्वजिहत इदितिपूरणः ओषधीरोषध्योपीन्द्रमनुगच्छन्ति पर्वतासः पर्वताअपीन्द्रमनुगच्छन्ति वावशाने कामयमाने रोदसी द्यावापृथिव्यावपीन्द्रमनुगच्छतः आपः उदकान्यपि इन्द्रमनुगच्छन्ति मासाद्यधिष्ठातृदेवताः प्रादुर्भवन्तमिन्द्रमनुगच्छन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. उत्पन्न होने के साथ इन्द्र के पीछे-पीछे मास, वन, वनस्पति, पर्वत और परस्पर संयुक्त द्यावापृथिवी जाने लगे।

कर्हिंस्वित्सातइन्द्रचेत्यासदघस्ययद्भिनदोरक्षएषत् ।
मित्रक्रुवोयच्छसनेनगावःपृथिव्याआपृगमुयाशयन्ते ॥ १४ ॥

कर्हि । स्वित् । सा । ते । इन्द्र । चेत्या । असत् । अघस्य । यत् ।
भिनदः । रक्षः । आऽईषत् । मित्रऽक्रुवः । यत् । शसने । न ।
गावः । पृथिव्याः । आऽपृक् । अमुया । शयन्ते ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ते तव सा हेतिः इषुर्वा चेत्या चेतयितव्या शत्रुषु क्षेप्तव्या कर्हिस्वित् कदावा असत् भविष्यति यद्यदा हेत्या त्वमघस्य द्वितीयार्थेषष्ठी अहतमेषत् युद्धार्थमागच्छद्रक्षोभिनदोभिनत् यद्यदा च शक्त्या मित्रक्रुवः मित्राणां क्रूरस्य कर्मणः कर्तारोजनाः पृथिव्याः संबन्धिनि शसने विशसनस्थाने गावोन पशवइव आपृक् आपर्चना हताः सन्तः अमुया अनया पृथिव्यासंगतायुद्धेशयन्ते शेरते ॥ १४ ॥

१४. इन्द्र, जिस अस्त्र (वा वाण) को फेंक कर तुमने पापी राक्षस को काटा था, वह फेंकने योग्य कहाँ है ? जैसे गोहत्या के स्थान में गायें काटी जाती हैं, वैसे ही तुम्हारे इस अस्त्र से निहत होकर मित्रद्वेषी राक्षस लोग पृथिवी पर गिरकर (अनन्त निद्रा में) सो जाते हैं।

शत्रूयन्तोअभियेनस्ततस्रेमहिव्राधन्तओगणासइन्द्र ।
अन्धेनामित्रास्तमसासचन्तांसुज्योतिषोअक्तवस्ताँअभिष्युः॥१५॥

शत्रुऽयन्तः । अभि । ये । नः । ततस्रे । महि । व्राधन्तः ।
ओगणासः । इन्द्र । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ।
सुऽज्योतिषः । अक्तवः । तान् । अभि । स्युरिति स्युः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र शत्रूयन्तः महि अत्यन्तं व्राधन्तोस्मान् बाधमानाओगणासः संघीभूताः ये शत्रवोनोस्मान् अभिततस्रे निक्षिपन्ति ते अमित्राः शत्रवः अन्धेन तमसा महतान्धकारेण सचन्तां संगच्छन्तां किंच तानमित्रान् सुज्योतिषः दिवसाः अक्तवोरात्रयश्चाभिष्युः अभिभवन्तु ॥१५॥

१५. जिन राक्षसों ने शत्रुता करते-करते और अत्यन्त पीड़ा पहुँचाते-पहुँचाते हमें घेर लिया, इन्द्र, वे गूढ़ अन्धकार में गिरें, उजियाली रात भी उनके लिए अन्धकारमयी रजनी हो जाय।

पुरूणिहित्वासवनाजनानांब्रह्माणिमन्दन्गृणतामृषीणाम् ।
इमामाघोषन्नवसासहूतिंतिरोविश्वाँअर्चतोयाह्यर्वाङ् ॥ १६ ॥

पुरूणि । हि । त्वा । सवना । जनानाम् । ब्रह्माणि । मन्दन् ।
गृणताम् । ऋषीणाम् । इमाम् । आऽघोषन् । अवसा ।
सऽहूतिम् । तिरः । विश्वान् । अर्चतः । याहि । अर्वाङ् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां जनानां संबन्धीनि पुरूणि बहूनि सवना सवनानि ब्रह्माणि स्तोत्राणि च मन्दन् स्तुवन्ति मोदयन्ति वा गृणतां स्तुवतां ऋषीणां इमां सहूतिं स्तुतिं त्वमाघोषन् महती शब्दवती चेयं स्तुतिरितिवदन् अर्चतः स्तुवतोन्यान् विश्वान् सर्वानपि तिरः तिरस्कृत्य अवसा रक्षणेन सह अर्वागस्मदभिमुखं याहिगच्छ ॥ १६ ॥

१६. यजमान तुम्हारे लिए अनेक यज्ञों का अनुष्ठान करते हैं। स्तोता ऋषियों के मन्त्र तुम्हें आह्लादित करते हैं। सब मिलकर तुम्हें जो बुलाते हैं, उसे कहो। पूजकों के ऊपर प्रसन्न होकर उनके पास जाओ।

एवातेवयमिन्द्रभुञ्जतीनांविद्यामसुमतीनांनवानाम् ।
विद्यामवस्तोरवसागृणन्तोविश्वामित्राउततइन्द्रनूनम् ॥ १७ ॥

एव । ते । वयम् । इन्द्र । भुञ्जतीनाम् । विद्याम । सुऽमतीनाम् ।
नवानाम् । विद्याम । वस्तोः । अवसा । गृणन्तः ।
विश्वामित्राः । उत । ते । इन्द्र । नूनम् ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते तव एव एवं भुंजतीनां रक्षन्तीः प्रियावयं विश्वामित्रपुत्रारेणवोविद्याम लभेमहि उतापिच हे इन्द्र ते तव नवानां नूतनाः सुमतीनामनुग्रहबुद्धीः वस्तोरहनि अवसा रक्षणार्थं गृणन्तः नूनं त्वां स्तुवन्तएव विश्वामित्राः विश्वामित्रपुत्राः वयं विद्याम लभेम ॥ १७ ॥

१७. इन्द्र, तुम्हारे स्तोत्र हमारी रक्षा करते हैं। हम नये-नये और उत्तम स्तोत्र प्राप्त करें। हम विश्वामित्र की सन्तति हैं। रक्षण के लिए तुम्हारी स्तुति करते हैं। हम नाना पदार्थ प्राप्त करें।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ १८ ॥ १६ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृऽतमम् ।
वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु । घ्नन्तम् ।
वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ १८ ॥ १६ ॥

अस्मिन् भरे संग्रामे शुनं वृद्धं मघवानं धनवन्तं शृण्वन्तं अस्मदीयस्याह्वानस्य श्रोतारं उग्रं उद्गूर्णं समत्सु संग्रामेषु वृत्राणि शत्रून् घ्नन्तं मारयन्तं धनानां शत्रुधनानां संजितं सम्यगेवजेतारं इन्द्रं वाजसातावन्नस्य लाभाय ऊतये रक्षणाय च हुवेमाह्वयेम ॥ १८ ॥

१८. उन स्थूल-काय और धनी इन्द्र को हम बुलाते हैं। युद्ध-समय में जिस समय अन्न आदि बाँटे जायँगे, उस समय वही प्रधान रूप से अध्यक्षता करते हैं। युद्ध में वे अपने पक्ष की रक्षा के लिए उग्र मूर्त्ति धारण करके शत्रुओं को मारते हैं, वृत्रों का वध करते हैं और समस्त धन जीतते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं षष्ठं सूक्तं नारायणोनामऋषिरंत्या त्रिष्टुप् शिष्टानुष्टुभः अव्यक्तमहदादिविलक्षणश्चेतनोयः पुरुषः पुरुषान्नापरंकिंचिदित्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धः सदेवता। तथाचानुक्रान्तं—सहस्रशीर्षा षोळश नारायणः पौरुषमानुष्टुभं त्रिष्टुबन्तंत्विति। गतोविनियोगः।

सहस्रशीर्षापुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्।
सभूमिंविश्वतोवृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रऽशीर्षा। पुरुषः। सहस्रऽअक्षः। सहस्रऽपात्। सः।
भूमिम्। विश्वतः। वृत्वा। अति। अतिष्ठत्। दशऽअङ्गुलम् ॥ १ ॥

सर्वप्राणिसमष्टिरूपोब्रह्माण्डदेहोविराडाख्योयःपुरुषःसोयं सहस्रशीर्षा सहस्रशब्दस्य उपलक्षणत्वादनन्तैः शिरोभिर्युक्तइत्यर्थः। यानिसर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वं एवं सहस्राक्षित्वं सहस्रपादत्वं च। सपुरुषोभूमिं ब्रह्मांडगोलकरूपां विश्वतः सर्वतोवृत्वा परिवेष्ट्य दशांगुलंदशांगुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः। दशांगुलमित्युपलक्षणं ब्रह्मांडाद्बहिरपि सर्वतोव्याप्यावस्थितइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. विराट् पुरुष (ईश्वर) सहस्र (अनन्त) शिरों, अनन्त चक्षुओं और अनन्त चरणोंवाले हैं। वे भूमि (ब्रह्माण्ड-गोलक) को चारों ओर से व्याप्त करके और दश-अंगुलि-परिमाण अधिक होकर अर्थात् ब्रह्माण्ड से बाहर भी व्याप्त होकर अवस्थित हैं।

पुरुषएवेदंसर्वंयद्भूतंयच्चभव्यम्।
उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुरुषः। एव। इदम्। सर्वम्। यत्। भूतम्। यत्। च। भव्यम्।
उत। अमृतऽत्वस्य। ईशानः। यत्। अन्नेन। अतिऽरोहति ॥ २ ॥

यदिदं वर्तमानं जगत्तत्सर्वं पुरुषएव यच्चभूतमतीतं जगत् यच्च भव्यं भविष्यज्जगत् त-दपि पुरुषएव यथास्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेपि विराट्पुरुषस्यावयवाः तथैवाती-तागामिनोरपि कल्पयोर्द्रष्टव्यमित्यभिप्रायः। उतापिच अमृतत्वस्य देवत्वस्यायमीशानः स्वा-मी यद्यस्मात् कारणात् अन्नेन प्राणिनामन्नेन भोग्यने निमित्तेनातिरोहति स्वकीयां कार-णावस्थामतिक्रम्य परिदृश्यमानां जगदवस्थां प्राप्नोति तस्मात् प्राणिनां कर्मफलभोगाय जग-दवस्थास्वीकारान्नेदं तस्य वस्तुतत्वमित्यर्थः॥ २॥

२. जो कुछ हुआ है और जो कुछ होनेवाला है, सो सब ईश्वर (पुरुष) ही हैं। वे देवत्व के स्वामी हैं; क्योंकि प्राणियों के भोग्य के निमित्त अपनी कारणावस्था को छोड़कर जगदवस्था को प्राप्त करते हैं।

एतावा॑नस्यमहि॒मातो॒ज्याया॑ँश्च॒पूरु॑षः।
पादो॑स्य॒विश्वा॑भू॒तानि॑त्रि॒पाद॑स्या॒मृतं॑दि॒वि॥ ३॥

ए॒तावा॑न्। अ॒स्य॒। म॒हि॒मा। अतः॑। ज्याया॑न्। च॒। पुरु॑षः। पादः॑। अ॒स्य॒। विश्वा॑। भू॒तानि॑। त्रि॒ऽपात्। अ॒स्य॒। अ॒मृत॑म्। दि॒वि॥ ३॥

अतीतानागतवर्तमानरूपं जगद्यावदस्ति एतावान् सर्वोप्यस्य पुरुषस्य महिमा स्वकीय-सामर्थ्यविशेषः नतु तस्य वास्तवं स्वरूपं वास्तवस्तु पुरुषः अतोमहिम्नोपि ज्यायानतिशयेना-धिकः। एतच्चोभयं स्पष्टीक्रियते—अस्य पुरुषस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि कालत्रयवर्तीनि प्राणि-जातानि पादश्चतुर्थोंशः अस्य पुरुषस्यावशिष्टं त्रिपात्स्वरूपममृतं विनाशरहितं सत् दिवि द्यो-तनात्मके स्वप्रकाशस्वरूपे व्यवतिष्ठतइति शेषः। यद्यपि सत्यंज्ञानमनन्तंब्रह्मेत्याम्नातस्य तस्य परब्रह्मणइयत्तायाअभावात् पादचतुष्टयं निरूपयितुमशक्यं तथापि जगदिदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षया-ल्पमिति विवक्षितत्वात्पादत्वोपन्यासः॥ ३॥

३. यह सारा ब्रह्माण्ड उनकी महिमा है—वे तो स्वयं अपनी महिमा से भी बड़े हैं। इन पुरुष का एक पाद (अंश) ही यह ब्रह्माण्ड है—इनके अविनाशी तीन पाद तो दिव्य-लोक में हैं।

त्रि॒पादू॒र्ध्वउदै॒त्पुरु॑षः॒पादो॑स्ये॒हाभ॑वत्पुनः॑।
ततो॒विष्व॒ङ्व्य॑क्रामत्साशनानश॒नेअ॒भि॥ ४॥

त्रि॒ऽपात्। ऊ॒र्ध्वः। उत्। ऐ॒त्। पुरु॑षः। पादः॑। अ॒स्य॒। इ॒ह। अ॒भ॒व॒त्। पु॒नः॒ऽइ॑ति। ततः॑। विष्व॑ङ्। वि। अ॒क्रा॒म॒त्। सा॒श॒ना॒न॒श॒ने इति॑। अ॒भि॥ ४॥

योयं त्रिपात्पुरुषः संसारस्पर्शरहितः ब्रह्मस्वरूपः योयमूर्ध्वः उदैत् अस्मादज्ञानकार्यात्संसाराद्बहिर्भूतः अत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः उत्कर्षेण स्थितवान् तस्यास्य सोयं पादोलेशः सोयमिह मायायां पुनरभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनः पुनरागच्छति। अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तं—विष्टभ्याहमिदंकृत्स्नमेकांशेनस्थितोजगदिति[1]। ततः मायायामागत्यानन्तरं विष्वङ् देवतिर्यगादिरूपेण विविधः सन् व्यक्रामत् व्याप्तवान्। किं कृत्वा साशनानशने अभिलक्ष्य साशनं भोजनादिव्यवहारोपेतं चेतनं प्राणिजातं लक्ष्यते अनशनं तद्रहितमचेतनं गिरिनद्यादिकं तदुभयं यथा स्यात् तथा स्वयमेव विविधोभूत्वा व्याप्तवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. तीन पावोंवाले पुरुष ऊपर (दिव्य-धाम में) उठे और उनका एक पाव यहाँ रहा। अनन्तर वे भोजन-सहित और भोजन-रहित (चेतन और अचेतन) वस्तुओं में विविध-रूपों से व्याप्त हुए।

तस्मा॑द्वि॒राळ॑जायत वि॒राजो॒ अधि॒ पूरु॑षः ।
स जा॒तो अत्य॑रिच्यत प॒श्चाद्भूमि॒मथो॑ पु॒रः ॥ ५ ॥ १७ ॥

तस्मा॑त् । वि॒ऽराट् । अ॒जा॒य॒त॒ । वि॒ऽराजः॑ । अधि॑ ।
पुरु॑षः । सः । जा॒तः । अति॑ । अ॒रि॒च्य॒त॒ ।
प॒श्चात् । भूमि॑म् । अथो॒ इति॑ । पु॒रः ॥ ५ ॥ १७ ॥

विष्वङ्व्यक्रामदिति यदुक्तं तदेवात्र प्रपंच्यते तस्मादादिपुरुषात् विराट् ब्रह्मांडदेहः अजायत उत्पन्नः विविधानि राजन्ते वस्तून्यत्रेतिविराट्विराजोधि विराट् देहस्योपरि तमेव देहमधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमानजायत सोयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा सएव स्वकीयया मायया विराड्देहं ब्रह्मांडरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्मांडाभिमानी देवतात्मा जीवोभवत्। एतच्चाथर्वणिकाउत्तरतापनीये विस्पष्टमामनन्ति—सवाएषभूतानीन्द्रियाणि विराजंदेवताः कोशांश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढोमूढइव व्यवहरन्नास्तेमाययेति। सजातोविराट्पुरुषःअत्यरिच्यत अतिरिक्तोभूत् विराड्व्यतिरिक्तोदेवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोभूत् पश्चाद्देवादिजीवभावादूर्ध्वं भूमिंससर्जेतिशेषः अथो भूमेः सृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः ससर्ज पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि ॥ ५ ॥

५. उन आदिपुरुष से विराट् (ब्रह्माण्ड-देह) उत्पन्न हुआ और ब्रह्माण्ड-देह का आश्रय करके जीव-रूप से पुरुष उत्पन्न हुए। वे देव-मनुष्यादि-रूप हुए। उन्होंने भूमि बनाई और जीवों के शरीर (पुरः) बनाये।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

---

१ भ० गी० अ० १०।

अथ षष्ठी—

यत्पुरुषेणहविषादेवायज्ञमतन्वत ।
वसन्तोअस्यासीदाज्यंग्रीष्मइध्मःशरद्धविः ॥ ६ ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत । वसन्तः ।
अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । हविः ॥ ६ ॥

यद्यदा पूर्वोक्तक्रमेणैवशरीरेषूत्पन्नेषु सत्सु देवाउत्तरसृष्टिसिद्ध्यर्थं बाह्यद्रव्यस्यानुत्पन्नत्वेन हविरन्तरासंभवात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्ट्वेन संकल्प्य पुरुषेण पुरुषाख्येन हविषा मानसं यज्ञमतन्वत अतनिषत तदानीमस्य यज्ञस्य वसन्तोवसन्तर्तुरेवाज्यमासीत्अभूत्तमेवाज्यत्वेन संकल्पितवन्तइत्यर्थः एवं ग्रीष्मइध्मआसीत् तमेवेध्मत्वेन संकल्पितवन्तः तथा शरद्धविरासीत् तामेव पुरोडाशादिहविष्ट्वेन संकल्पितवन्तइत्यर्थः एवंपुरुषस्य हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः अनन्तरं वसन्तादीनामाज्यादिविशेषरूपत्वेन संकल्पइति द्रष्टव्यं ॥ ६ ॥

६. जिस समय पुरुष-रूप मानस हवि से देवों ने मानसिक यज्ञ किया, उस समय यज्ञ में वसन्त-रूप घृत हुआ, ग्रीष्म-स्वरूप काष्ठ हुआ और शरद् हव्य-रूप से कल्पित हुआ ।

तंयज्ञंबर्हिषिप्रौक्षन्पुरुषंजातमग्रतः ।
तेनदेवाअयजन्तसाध्याऋषयश्चये ॥ ७ ॥

तम् । यज्ञम् । बर्हिषि । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रतः ।
तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । ऋषयः । च । ये ॥ ७ ॥

यज्ञं यज्ञसाधनभूतं तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूपे बद्धं बर्हिषि मानसे यज्ञे प्रौक्षन् प्रोक्षितवन्तः कीदृशमित्यत्राहाग्रतःसर्वसृष्टेः पूर्वं पुरुषं जातं पुरुषत्वेनोत्पन्नं एतच्च प्रागेवोक्तं तस्माद्विराळजायतविराजोअधिपूरुषइति । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवाअयजन्त मानसयागं निष्पादितवन्तइत्यर्थः केते देवाइत्यत्राह साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः प्रजापतिप्रभृतयः तदनुकूलाऋषयोमंत्रद्रष्टारश्च ये सन्ति ते सर्वेप्ययजन्तइत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. जो सबसे प्रथम उत्पन्न हुए, उन्हीं (यज्ञ-साधक पुरुष) को यज्ञीय-पशु-रूप से मानस यज्ञ में दिया गया। उन पुरुष के द्वारा देवों, साध्यों (प्रजापति आदि) और ऋषियों ने यज्ञ किया।

अथाष्टमी—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम्।
पशून्ताँश्चक्रे वायव्यानारण्यान्ग्राम्याश्च ये ॥ ८ ॥

तस्मात्। यज्ञात्। सर्वऽहुतः। सम्ऽभृतम्। पृषत्ऽआज्यम्।
पशून्। तान्। चक्रे। वायव्यान्। आरण्यान्। ग्राम्याः। च। ये ॥८॥

सर्वहुतः सर्वात्मकः पुरुषोयस्मिन्यज्ञे हूयते सोयं सर्वहुतः तादृशात्तस्मात् पूर्वोक्तात् मानसाद्यज्ञात्पृषदाज्यं दधिमिश्रमाज्यं संभृतं संपादितं दधि चाज्यं चेत्येवमादिभोग्यजातं सर्वं संपादितमित्यर्थः तथा वायव्यान् वायुदेवताकान् लोकप्रसिद्धान् आरण्यान् पशूंश्चक्रे उत्पादितवान् आरण्याहरिणादयः। तथा ये च ग्राम्यागवाश्वादयस्तानपि चक्रे। पशूनामन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं यजुर्ब्राह्मणेसमाम्नायते—वायवस्थेत्याह वायुर्वाअन्तरिक्षस्याध्यक्षाः अन्तरिक्षदेवत्याःखलुवैपशवः वायवएवैनान्परिददातीति[1] ॥ ८ ॥

८. जिस यज्ञ में सर्वात्मक पुरुष का हवन होता है, उस मानस यज्ञ से दधि-मिश्रित घृत आदि उत्पन्न हुए। उससे वायु देवतावाले वन्य (हरिण आदि) और ग्राम्य (कुक्कुर आदि) पशु उत्पन्न हुए।

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ९ ॥

तस्मात्। यज्ञात्। सर्वऽहुतः। ऋचः। सामानि। जज्ञिरे।
छन्दांसि। जज्ञिरे। तस्मात्। यजुः। तस्मात्। अजायत ॥ ९ ॥

सर्वहुतस्तस्मात्पूर्वोक्ताद्यज्ञात् ऋचः सामानि च जज्ञिरे उत्पन्नाः तस्माद्यज्ञात् छन्दांसिगायत्र्यादीनि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञात् यजुरप्यजायत ॥ ९ ॥

९. सर्वात्मक पुरुष के होम से युक्त उस यज्ञ से ऋक् और साम उत्पन्न हुए। उससे गायत्री आदि छन्द उत्पन्न हुए और उसी से यजुः की भी उत्पत्ति हुई।

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ॥ १० ॥ १८ ॥

---

1 तै० ब्रा० ३.२.१।

तस्मा॑त् । अश्वाः॑ । अ॒जा॒य॒न्त॒ । ये । के । च॒ । उ॒भ॒याद॑तः । गावः॑ ।
ह॒ । ज॒ज्ञि॒रे॒ । तस्मा॑त् । तस्मा॑त् । जा॒ताः । अ॒जा॒वयः॑ ॥ १० ॥ १८ ॥

तस्मात्पूर्वोक्तायज्ञाद् अश्वाअजायन्त उत्पन्नाः तथा ये के चाश्वव्यतिरिक्ता गर्दभाअ-श्वतराश्चोभयादतऊर्ध्वाधोभागयोः उभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति येषां तेपि तस्मादजायन्त तथा त-स्माद्यज्ञाद गावश्च जज्ञिरे किंच तस्माद्यज्ञादजाअवयवश्च जाताः ॥ १० ॥

१०. उस यज्ञ से अश्व और अन्य नीचे-ऊपर दाँतोंवाले पशु उत्पन्न हुए। गो, अज और मेष भी उत्पन्न हुए।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथैकादशी—

यत्पुरु॑षं॒व्यद॑धुःकति॒धाव्य॑कल्पयन् ।
मुखं॒किम॑स्य॒कौबा॒हूकाऊ॒रूपादा॑उच्येते ॥ ११ ॥

यत् । पुरु॑षम् । वि । अद॑धुः । क॒ति॒धा । वि । अ॒क॒ल्प॒य॒न् ।
मुख॑म् । किम् । अ॒स्य॒ । कौ । बा॒हू इति॑ । कौ । ऊ॒रू
इति॑ । पादौ॑ । उ॒च्ये॒ते॒ इति॑ ॥ ११ ॥

प्रश्नोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुं ब्रह्मवादिनां प्रश्नाउच्यन्ते प्रजापतेः प्राणरूपाः दे-वाः यद्यदा पुरुषं विराड्रूपं व्यदधुः संकल्पेनोत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः अस्य पुरुषस्य मुखं किमासीद् कौ बाहू अभूतां काऊरू कौचपादौ उच्येते प्रथमं सामान्यरूपप्रश्नः पश्चाद् मुखंकिमित्यादिना विशेषविषयाः प्रश्नाः॥ ११ ॥

११. जो विराट् पुरुष उत्पन्न किये गये, वे कितने प्रकारों से उत्पन्न किये गये? इनके मुख, दो हाथ, दो ऊरु और दो चरण कौन हुए?

ब्रा॒ह्म॒णो॑स्य॒मुख॑मासीद्बा॒हूरा॑ज॒न्यः॑कृ॒तः ।
ऊ॒रूतद॑स्य॒यद्वैश्यः॑प॒द्भ्यांशू॒द्रोअ॑जायत ॥ १२ ॥

ब्रा॒ह्म॒णः । अ॒स्य॒ । मुख॑म् । आ॒सी॒त् । बा॒हू इति॑ । रा॒ज॒न्यः॑ ।
कृ॒तः । ऊ॒रू इति॑ । तत् । अ॒स्य॒ । यत् । वैश्यः॑ । प॒त्ऽभ्याम् ।
शू॒द्रः । अ॒जा॒य॒त॒ ॥ १२ ॥

इदानीं पूर्वोक्तप्रश्नानामुत्तराणि दर्शयति अस्य प्रजापतेर्ब्राह्मणोब्राह्मणत्वजातिविशिष्टः पुरुषोमुखमासीत् मुखादुत्पन्नइत्यर्थः योयं राजन्यः क्षत्रियत्वजातिविशिष्टः सबाहूकृतः बाहुत्वेन निष्पादितः बाहुभ्यामुत्पादितइत्यर्थः तत्तदानीमस्य प्रजापतेः यदौ ऊरू तद्रूपोवैश्यः संपन्नः ऊरुभ्यामुत्पन्नइत्यर्थः तथास्य पद्भ्यां पादाभ्यां शूद्रः शूद्रत्वजातिमान् पुरुषोजायत इयं तु मुखादिभ्योब्राह्मणादीनामुत्पत्तिः यजुःसंहितायां सप्तमकांडे—समुखतस्त्रिवृतंनिरमिमीतइत्यादौविस्पष्टमाम्नाता। अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेनैव योजनीये ॥ १२ ॥

१२. इनका मुख ब्राह्मण हुआ, दोनों बाहुओं से क्षत्रिय बनाया गया, दोनों उरुओं (जघनों) से वैश्य हुआ और पैरों से शूद्र उत्पन्न हुआ।

चन्द्रमामनसोजातश्चक्षोःसूर्योअजायत।
मुखादिन्द्रश्चाग्निश्चप्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

चन्द्रमाः। मनसः। जातः। चक्षोः। सूर्यः। अजायत। मुखात्। इन्द्रः। च। अग्निः। च। प्राणात्। वायुः। अजायत ॥ १३ ॥

यथा दध्याज्यादिद्रव्याणि गवादयः पशवः ऋगादिवेदाः ब्राह्मणादयोमनुष्याश्च तस्मादुत्पन्नाएवं चन्द्रादयोदेवाअपि तस्मादेवोत्पन्नाइत्याह प्रजापतेर्मै मनसः सकाशात् चन्द्रमा जातश्चक्षोश्चक्षुषः सूर्योप्यजायत अस्य मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च देवावुत्पन्नौ अस्य प्राणाद्वायुरजायत ॥ १३ ॥

१३. पुरुष के मन से चन्द्रमा, नेत्र से सूर्य, मुख से इन्द्र और अग्नि तथा प्राण से वायु उत्पन्न हुए।

अथ चतुर्दशी—

नाभ्याआसीदन्तरिक्षंशीर्ष्णोद्यौःसमवर्तत।
पद्भ्यांभूमिर्दिशःश्रोत्रात्तथालोकाँअकल्पयन् ॥ १४ ॥

नाभ्याः। आसीत्। अन्तरिक्षम्। शीर्ष्णः। द्यौः। सम्। अवर्तत। पत्ऽभ्याम्। भूमिः। दिशः। श्रोत्रात्। तथा। लोकान्। अकल्पयन् ॥ १४ ॥

यथा चन्द्रादीन्प्रजापतेर्मनःप्रभृतिभ्योकल्पयन् तथान्तरिक्षादीन् लोकान् प्रजापतेर्नाभ्यादिभ्योदेवाअकल्पयन् उत्पादितवन्तः एतदेवदर्शयति नाभ्याः प्रजापतेर्नाभेरन्तरिक्षमासीत्

शीर्ष्णः शिरसोद्यौः समवर्ततोत्पन्नाअस्य पद्भ्यां पादाभ्यां भूमिरुत्पन्ना अस्य श्रोत्राद्दिशउत्पन्नाइति ॥ १४ ॥

१४. पुरुष की नाभि से अन्तरिक्ष, शिर से द्यौ (स्वर्ग), चरणों से भूमि, श्रोत्र से दिशायें आदि भुवन बनाये गये।

सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिःसप्तसमिधःकृताः।
देवायद्यज्ञंतन्वानाअबध्नन्पुरुषंपशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । सम्ऽइधः ।
कृताः । देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

अस्य सांकल्पिकस्य यज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्तच्छन्दांसि परिधयआसन् ऐष्टिकस्याहवनीयस्य त्रयः परिधयः उत्तरवेदिकास्त्रयः आदित्यश्च सप्तमःपरिधिः प्रतिनिधिरूपाः अतएवाम्नायते नपुरस्तात्परिदध्यादित्यादित्योह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति[1] । ततएते आदित्यसहिताः सप्तपरिधयोत्र सप्तच्छन्दोरूपाः तथा समिधः त्रिःसप्त त्रिगुणिताः सप्तसंख्याकाएकविंशतिः कृताः । द्वादशमासाःपंचर्तवस्त्रयइमेलोकाअसावादित्यएकविंशइति । एते पदार्थाः एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः यद्यः पुरुषोवैराजोस्ति तं पुरुषं देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपाः यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पशुमबध्नन् विराट्पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र पुरुषेण हविषेत्युक्तं ॥ १५ ॥

१५. प्रजापति के प्राणादि-रूप देवों ने मानसिक यज्ञ के सम्पादन-काल में जिस समय पुरुषरूप पशु को बांधा, उस समय सात परिधियाँ (ऐष्टिक और आहवनीय की तीन और उत्तर वेदी की तीन वेदियाँ तथा एक आदित्य-वेदी आदि सात परिधियाँ वा सात छन्द) बनाई गईं और इक्कीस (बारह मास, पांच ऋतुएं, तीन लोक और आदित्य) यज्ञीय काष्ठ वा समिधायें बनाई गईं।

यज्ञेनयज्ञमयजन्तदेवास्तानिधर्माणिप्रथमान्यासन्।
तेहनाकंमहिमानःसचन्तयत्रपूर्वेसाध्याःसन्तिदेवाः ॥ १६ ॥ १९ ॥

यज्ञेन । यज्ञम् । अयजन्त । देवाः । तानि । धर्माणि । प्रथमानि ।
आसन् । ते । ह । नाकम् । महिमानः । सचन्त । यत्र ।
पूर्वे । साध्याः । सन्ति । देवाः ॥ १६ ॥ १९ ॥

---

1 ऐ० ब्रा० १. ३०.

पूर्वं प्रपंचेनोक्तमर्थं संक्षिप्यात्र दर्शयति देवाः प्रजापतिप्राणरूपाः यज्ञेन यथोक्तेन मानसेन संकल्पेन यज्ञं यथोक्तयज्ञस्वरूपं प्रजापतिमयजन्त पूजितवन्तः तस्मात्पूजनात् तानि प्रसिद्धानि धर्माणि जगद्रूपविकाराणांधारकाणि प्रथमानि मुख्यभूतान्यासन् एतावता सृष्टिप्रतिपादितसूक्तभागार्थः संगृहीतः। अथोपासनतत्फलानुवादकभागार्थः संगृह्यते यत्र यस्मिन्विराट्प्राप्तिरूपे नाके पूर्वे साध्याः पुरातनाविराडुपास्तिसाधकादेवाः सन्ति तिष्ठन्ति तन्नाकं विराट्प्राप्तिरूपं स्वर्गं ते महिमानः तदुपासकामहात्मानः सचन्त समवयन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

१६. देवों ने यज्ञ (मानसिक संकल्प) के द्वारा जो यज्ञ किया वा पुरुष का पूजन किया, उससे जगत्‌रूप विकारों के धारक और मुख्य धर्म हुए। जिस स्वर्ग में प्राचीन साध्य (देवजाति-विशेष) और देवता हैं, उसे उपासक महात्मा लोग पाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

॥ इति दशमे मण्डले सप्तमोनुवाकः ॥ ७ ॥

अष्टमेनुवाके नव सूक्तानि संजागृवद्भिरिति पंचदशर्चं प्रथमं सूक्तं वीतहव्यपुत्रस्यारुणनाम्नआर्षं अग्निदेवत्यं अंत्यात्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः तथाचानुक्रान्तं—संजागृवद्भिः पंचोनारुणोवैतहव्यआग्नेयमिति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागतेछन्दसीदं सूक्तं। सूत्रितंच—संजागृवद्भिश्चित्रइच्छिशोर्वसुं नचित्रमहस्तमिति जागतमिति।

संजागृवद्भिर्जरमाणइध्यतेदमेदमूनाइषयन्निळस्पदे।
विश्वस्यहोताहविषोवरेण्योविभुर्विभावासुषखासखीयते ॥ १ ॥

सम्। जागृवत्ऽभिः। जरमाणः। इध्यते। दमे। दमूनाः।
इषयन्। इळः। पदे। विश्वस्य। होता। हविषः। वरेण्यः।
विऽभुः। विभाऽवा। सुऽसखा। सखिऽयते ॥ १ ॥

हे अग्ने जागृवद्भिः जागरणशीलैः स्तोतृभिर्जरमाणः स्तूयमानोदमूनाः दमनादान्तमनाः दानमनावा इळस्पदे इळायाः पदे स्थाने उत्तरवेद्यामिषयन्नन्नमिच्छन् विश्वस्य सर्वस्य हविषोहोता वरेण्योवरणीयोविभुर्व्याप्तः विभावा दीप्तिमान् सुषखा शोभनसखा भवान् सखीयते सखित्वमिच्छते यजमानाय समिध्यते सम्यग्दीप्यते ॥ १ ॥

१. अग्नि, जागरणशील स्तोता लोग तुम्हारी स्तुति करते हैं। दानमना अग्नि उत्तरवेदी पर बैठकर अन्नलाभ के लिए सारे हवि के होता होते हैं। वे वरणीय, व्यापक, दीप्तिमान् और शोभन सखा हैं। वे सख्य की अभिलाषा करते हुए भली भाँति प्रज्वलित होते हैं।

सदर्शतश्रीरतिथिर्गृहेगृहेवनेवनेशिश्रियेतक्ववीरिव।
जनंजनंजन्योनातिमन्यतेविशआक्षेतिविश्योऽविशंविशम् ॥ २॥

सः। दर्शतऽश्रीः। अतिथिः। गृहेऽगृहे। वनेऽवने। शिश्रिये।
तक्ववीःऽइव। जनम्ऽजनम्। जन्यः। न। अति। मन्यते।
विशः। आ। क्षेति। विश्यः। विशम्ऽविशम् ॥ २ ॥

दर्शतश्रीर्दर्शनीयविभूतिरतिथिभूतः सोग्निः गृहेगृहे यजमानानां गृहेषु वनेवने सर्वेषु वनेषु च शिश्रिये श्रयति। किंच जन्योजनहितः सोग्निः जनंजनं सर्वजनं तक्ववीरिव गच्छन्निव नातिमन्यते नविसृज्य गच्छतीत्यर्थः। तदेव दर्शयति विश्योविड्भ्योहितः सोग्निः विशोमनुष्यानाक्षेति अभिगच्छति। किंच विशंविशं सर्वाविशःप्रजाः अधितिष्ठतीति शेषः ॥ २ ॥

२. अग्नि सुशोभन और अतिथि हैं। वे यजमानों के गृहों और वनों में रहते हैं। मनुष्य-हितैषी अग्नि किसी को नहीं छोड़ते। वे प्रजा-हितैषी हैं। वे मनुष्यों—सारी प्रजा के गृह में रहते हैं।

सुदक्षोदक्षैःक्रतुनासिसुक्रतुरग्नेकविःकाव्येनासिविश्ववित्।
वसुर्वसूनांक्षयसित्वमेकइद्यावाचयानिपृथिवीचपुष्यतः ॥ ३ ॥

सुऽदक्षः। दक्षैः। क्रतुना। असि। सुऽक्रतुः। अग्ने। कविः।
काव्येन। असि। विश्वऽवित्। वसुः। वसूनाम्। क्षयसि। त्वम्।
एकः। इत्। द्यावा। च। यानि। पृथिवी इति। च। पुष्यतः ॥ ३॥

हे अग्नेत्वंदक्षैर्बलैः सुदक्षः सुबलोसि भवसि किंच क्रतुना कर्मणा सुक्रतुः शोभनकर्मा-किंच काव्येन मेधाविकर्मणाकविर्मेधाव्यसि किंच विश्ववित् सर्वज्ञोसि किंच वसूनां धनानां वसुर्वासयितासि किंच हे अग्ने त्वमेकइदेकएव क्षयसि निवससि किंच द्यावा च पृथिवी च द्यावाभूमी यानि वसूनि पुष्यतः संवर्धयतः तेषां दिव्यानां पार्थिवानां च धनानामीशिषइति शेषः ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम बलों से बली हो। तुम कर्म से कर्म शोभन-कर्मा और क्रान्त कर्म से मेधावी हो। तुम सर्वज्ञ और धनों के स्थापक हो। तुम अकेले रहते हो। द्यावापृथिवी जिन धनों का संवर्द्धन करते हैं, उनके भी तुम स्वामी हो।

प्रजानन्नग्नेतवयोनिमृत्वियमिळायास्पदेघृतवन्तमासदः।
आतेचिकित्रउषसामिवेतयोरेपसःसूर्यस्येवरश्मयः॥ ४ ॥

प्रऽजानन्। अग्ने। तव। योनिम्। ऋत्वियम्। इळायाः। पदे।
घृतऽवन्तम्। आ। असदः। आ। ते। चिकित्रे। उषसाम्ऽइव।
एतयः। अरेपसः। सूर्यस्यऽइव। रश्मयः॥ ४ ॥

हे अग्ने तव ऋत्वियं ऋतौ भवं घृतवन्तं घृतेन सहितं योनिं निवासस्थानं इळायास्पदे उत्तरवेद्यां प्रजानन् त्वमासदः आसीदसि किंच ते तव रश्मयः उषसामिव यथोषसामेतयः प्रज्ञाः प्रकाशलक्षणाआगतयोवा सूर्यस्येव यथा सूर्यस्यारेपसः पापरहितानिर्गतारश्मयोदृश्यन्ते तद्वदाचिकित्रे आज्ञायन्ते॥ ४ ॥

४. यज्ञवेदी के ऊपर यथासमय घृत-युक्त निवास-स्थान बनाया जाता है। अग्नि, तुम उसे पहचान कर बैठो। तुम्हारी ज्वालायें प्रभात की आभा अथवा सूर्य की किरणों के समान विमल देखी जाती हैं।

तवश्रियोवर्ष्यस्येवविद्युतश्चित्राश्चिकित्रउषसांनकेतवः।
यदोषधीरभिसृष्टोवनानिचपरिस्वयंचिनुषेअन्नमास्ये॥ ५॥२०॥

तव। श्रियः। वर्ष्यस्यऽइव। विऽद्युतः। चित्राः। चिकित्रे।
उषसाम्। न। केतवः। यत्। ओषधीः। अभिऽसृष्टः। वनानि।
च। परि। स्वयम्। चिनुषे। अन्नम्। आस्ये॥ ५॥ २०॥

हे अग्ने तव श्रियोरश्मिलक्षणाविभूतयश्चित्राश्चिकित्रे प्रज्ञायन्ते। तत्रदृष्टान्तः—स्तोत्रपर्यायवर्षितुर्मेघस्य संबन्धिन्योविद्युतउषसां न यथाचोषसां केतवः प्रज्ञानाः तत्स्थाः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते तद्वदित्यर्थः कदेत्यत्राह यद्यदा त्वं ओषधीर्व्रीहियवाद्यावनान्यरण्यानिचाभिसृष्टोदग्धुं विसृष्टः सन् स्वयमात्मनास्येअन्नमदनीयं स्थावरलक्षणं परिचिनुषे परिक्षिपसीत्यर्थः॥५॥

५. तुम्हारी विचित्र शिखायें जल-वर्षक मेघ से निकलीं। बिजली अथवा प्रभात की आगमन-सूचिका आभाओं के समान देखी जाती हैं। उस समय तुम मानो बन्धन से मुक्त होकर वन और काष्ठ को खोजते हो। यह सब तुम्हारे मुख का अन्न है।

॥ इति पंचमस्य चतुर्थे विंशोवर्गः॥ २०॥

अथ षष्ठी—

तमोषधीर्दधिरेगर्भमृत्वियंतमापोअग्निंजनयन्तमातरः।
तमित्समानंवनिनश्चवीरुधोन्तर्वतीश्चसुवतेचविश्वहा ॥ ६ ॥

तम्। ओषधीः। दधिरे। गर्भम्। ऋत्वियम्। तम्। आपः।
अग्निम्। जनयन्त। मातरः। तम्। इत्। समानम्। वनिनः।
च। वीरुधः। अन्तःऽवतीः। च। सुवते। च। विश्वहा ॥ ६ ॥

ऋत्वियं ऋतौ प्राप्तं गर्भं गर्भभूतं तं प्रकृतमग्निं ओषधीरोषध्योदधिरे धारयन्ति तमेवाग्निं मातरोधारकत्वेन मातृस्थानीयाआपश्च जनयन्तजनयन्ति किंच वनिनोवनस्पतयश्च समानं गर्भभावेन प्रवेशात्स्वतुल्यं तमित्तमेवाग्निं जनयन्ति किंच तमेवाग्निमन्तर्वतीर्गर्भवत्यो वीरुधओषधयश्च विश्वहा सर्वदा सुवते जनयन्ति ॥ ६ ॥

६. ओषधियाँ अग्नि को यथासमय गर्भ-स्वरूप धारण करती हैं और माता के समान जल उन्हें जन्म देता है। वन-स्थित लतायें गर्भवती होकर बराबर उन्हें एक भाव से जन्माती हैं।

वातोपधूतइषितोवशाँअनुतृषुयदन्नावेविषद्वितिष्ठसे।
आतेयतन्तेरथ्योयथापृथक्शर्धांस्यग्नेअजराणिधक्षतः ॥ ७ ॥

वातऽउपधूतः। इषितः। वशान्। अनु। तृषु। यत्। अन्ना।
वेविषत्। विऽतिष्ठसे। आ। ते। यतन्ते। रथ्यः। यथा।
पृथक्। शर्धांसि। अग्ने। अजराणि। धक्षतः ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वं यद्यदा वातोपधूतोवायुना कंपितोवशान् कान्तान् वनस्पतीन् अनु प्रति तृषु क्षिप्रमिषितः प्रेरितश्चसन् अन्नाअदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि वेविषद् व्याप्नुवन् वितिष्ठसे इतस्ततोगच्छसि तदानीं धक्षतः काष्ठानिदहतः ते तव अजराणि जरारहितानि शर्धांसि तेजांसि यथा रथ्योरथिनस्तद्वत् पृथक् पृथगायतन्ते आगच्छन्ति ॥ ७ ॥

७. अग्नि, तुम वायु के द्वारा कम्पित होकर संचालित होते हो एवम् सुन्दर वनस्पतियों में पैठकर रहते हो। अग्नि, जिस समय तुम जलाने को तैयार होते हो, उस समय रथारूढ़ योद्धाओं के समान तुम्हारी प्रबल और अक्षय्य शिखायें, पृथक्-पृथक् होकर, बल का प्रकाश करती हैं।

मेधाकारंविदथस्यप्रसाधनमग्निंहोतारंपरिभूतमंमतिम्।
तमिदर्भेहविष्यासमानमित्तमिन्महेवृणतेनान्यंत्वत् ॥ ८ ॥

मे॒धा॒का॒रम् । वि॒दथ॑स्य । प्र॒ऽसाध॑नम् । अ॒ग्निम् । होता॑रम् ।
प॒रि॒ऽभूत॑मम् । म॒तिम् । तम् । इत् । अर्भे॑ । ह॒विषि॑ । आ । स॒मा॒नम् ।
इत् । तम् । इत् । म॒हे । वृ॒ण॒ते॒ । न । अ॒न्यम् । त्वत् ॥ ८ ॥

मेधाकारं प्रज्ञायाः कर्तारं विदथस्य यज्ञस्य प्रसाधनं प्रकर्षेण साधकं होतारं देवानामा ह्वातारं परिभूततमंमतिशयेन शत्रूणां परिभावितारं मतिं मन्तारं यं त्वामग्निं वयं वृणीमहइवि शेषः तमित्तमेवाग्निमर्भेल्पेहविषिचरुपुरोडाशादिके हविषि समानमित् सहैव ऋत्विजः आवृण ते प्रार्थयन्ते महेमहतिसोमात्मके हविष्यपि तमित्तमेवाग्निंवृणते त्वत् त्वत्तोन्यमतिरिक्तं देवं नवृणते ॥ ८ ॥

८. अग्नि लोगों को मेधावी बनानेवाले, यज्ञ के सिद्धिदाता, होम-निष्पादक, अतीव विराट् और ज्ञानी हैं। हवि कम वा अधिक मात्रा में दिया जाय, अग्नि को ही सदा उसे स्वीकार करना पड़ता है—अन्य किसी को भी नहीं।

त्वामिद॒त्र॑वृणतेत्वा॒यवो॒होता॑रमग्नेवि॒दथे॑षुवे॒धसः॑ ।
यद्दे॑व॒यन्तो॒दध॑ति॒प्रयां॑सितेह॒विष्म॑न्तो॒मन॑वोवृ॒क्तब॑र्हिषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । इत् । अत्र॑ । वृ॒ण॒ते॒ । त्वा॒ऽयवः॑ । होता॑रम् । अ॒ग्ने॒ ।
वि॒दथे॑षु । वे॒धसः॑ । यत् । दे॒व॒ऽयन्तः॑ । दध॑ति । प्रयां॑सि । ते॒ ।
ह॒विष्म॑न्तः । मन॑वः । वृ॒क्तऽब॑र्हिषः ॥ ९ ॥

हे अग्ने होतारंदेवानामाह्वातारं अग्निं त्वामित् त्वामेव त्वायवस्त्वत्कामावावेधसः कर्मणां कर्तारऋत्विजः अत्रास्मिन् लोके विदथेषु यज्ञेषु वृणते प्रार्थयन्ति कदेत्यत्राह यद्यदा देवयन्तो-देवान् यष्टुमिच्छन्तोवृक्तबर्हिषः छिन्नबर्हिषोहविष्मन्तः संस्कृतहविष्काः सहविष्कामनवोमनु-ष्याऋत्विजस्ते तुभ्यं प्रयांसि हवींषि दधति धारयन्ति प्रयच्छन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. अग्नि, यजमान लोग, यज्ञ के समय तुम्हें पाने की अभिलाषा करके होता के रूप से तुम्हें ही वरण करते हैं। उस समय देवभक्त मनुष्य लोग कुश का छेदन करके और हवि लाकर तुम्हारे लिए हवि देते हैं।

अथ दशमी—

तवा॑ग्ने॒होत्रं॒तव॑पो॒त्रमृ॒त्विय॒तव॑ने॒ष्ट्रंत्वम॒ग्निदृ॑ता॒य॒तः ।
तव॑प्रशा॒स्त्रंत्वम॑ध्वरीयसि॒ब्रह्मा॒चासि॑गृ॒हप॑तिश्च॒नो॒दमे॑ ॥१०॥२१॥

तव॑ । अ॒ग्ने॒ । हो॒त्रम् । तव॑ । पो॒त्रम् । ऋ॒त्वियम् । तव॑ । ने॒ष्ट्रम् ।
त्वम् । अ॒ग्नित् । ऋ॒त॒ऽय॒तः । तव॑ । प्र॒ऽशा॒स्त्रम् । त्वम् । अ॒ध्व॒रि॒ऽय॒सि॒ ।
ब्र॒ह्मा । च॒ । असि॑ । गृ॒ह॒ऽप॑तिः । च॒ । नः॒ । दमे॑ ॥ १० ॥ २१ ॥

हे अग्ने तव होत्रं होतृकर्म त्वया विना तस्याभावात् किंच तवैव ऋत्वियं ऋतौ भवं प्रासानुष्ठानकालं पोत्रं पोतृकर्म त्वया विना तस्याप्यभावात् किंच तवैव नेष्ट्रं नेष्टृकर्म किंच ऋतायतः ऋतंयज्ञं कर्तुमिच्छतोयजमानस्य त्वमेवाग्निर्नान्यः कश्चित् । किंच तवप्रशास्त्रं प्रशास्तृकर्म किंच हे अग्ने त्वमेवाध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कर्तुमिच्छसि तव हेतुत्वात्त्वत्कर्तृत्वं किंच त्वमेव ब्रह्मासि त्वां विना तस्याभावात् किंचनोस्माकं दमे गृहे गृहपतिर्यजमानोसि त्वया विनास्माकं यजमानत्वाभावात् ॥ १० ॥

१०. अग्नि, यथासमय तुम्हें ही होता और पोता का कार्य करना पड़ता है। यज्ञ-कर्त्ता के लिए तुम्हीं नेष्टा और अग्नि हो। तुम प्रशास्ता, अध्वर्यु और ब्रह्मा का कार्य करते हो। तुम हमारे गृह के गृहपति हो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

यस्तुभ्य॑मग्ने अ॒मृता॑य॒ मर्त्यः॑ स॒मिधा॒ दाश॑दु॒त वा॑ ह॒विष्कृ॑ति ।
तस्य॒ होता॑ भवसि॒ यासि॑ दू॒त्य१॒॑मुप॑ ब्रूषे॒ यज॑स्यध्वरी॒यसि॑ ॥ ११ ॥

यः । तुभ्य॑म् । अ॒ग्ने॒ । अ॒मृता॑य । मर्त्यः॑ । स॒म्ऽइधा॑ । दाश॑त् । उ॒त ।
वा॒ । ह॒विःऽकृ॑ति । तस्य॑ । होता॑ । भ॒व॒सि॒ । यासि॑ । दू॒त्य॑म् ।
उप॑ । ब्रू॒षे॒ । यज॑सि । अ॒ध्व॒रि॒ऽयसि॑ ॥ ११ ॥

हे अग्ने अमृताय मरणधर्मरहिताय तुभ्यं योमर्त्योमनुष्यः समिधा समिधं स्रुपांसुस्रुगित्याकारः दाशत् ददाति प्रयच्छति उतवा अपिवा हविष्कृति हविषां छ्वकरणं यस्मिन्सहविष्कृत् तस्मिन्यज्ञे हवींषि ददातीति संस्कृतं यस्मिन् तद्यज्ञमनुतिष्ठतीतिशेषः । अस्य मनुष्यस्य होता देवानामाह्वाता भवसि । किंचं त्वं दूत्यं देवान् प्रति दूतकर्म कर्तुं यासि गच्छसि किंच त्वं ब्रह्मा भूत्वास्मिन्कर्मणि युष्मभ्यमिमानि हवींषि यजमानेन प्रहितानीत्युपब्रूषे उपक्रम्य ब्रवीषि किंच त्वं यजसि यजमानोभूत्वा देवेभ्योहवींषि ददासि किंच त्वं यथा पूर्वोक्त प्रकारेणाध्वरीयसि अध्वर्युरिवाचरसि अन्यथा यज्ञं कर्तुमिच्छसि ॥ ११ ॥

११. अग्नि, जो मनुष्य तुम्हें अमर जानकर समिधा और हवि देता है, उसके तुम होता होते हो, उसके लिए तुम देवों के पास दूत-कर्म करते हो, देवों को निमन्त्रित करते हो, यज्ञानुष्ठान करते हो और अध्वर्यु का कार्य करते हो।

इमाअस्मैमतयोवाचोअस्मदाँऋचोगिरःसुष्टुतयःसमग्मत।
वसूयवोवसवेजातवेदसेवृद्धासुचिद्वर्धनोयासुचाकनत् ॥ १२ ॥

इमाः । अस्मै । मतयः । वाचः । अस्मत् । आ । ऋचः । गिरः ।
सुऽस्तुतयः । सम् । अग्मत । वसुऽयवः । वसवे । जातऽवेदसे ।
वृद्धासु । चित् । वर्धनः । यासु । चाकनत् ॥ १२ ॥

जातवेदसे जातप्रज्ञाय वसवे वासयित्रेस्माअग्नये मतयः पूजयित्र्यः इमावाचोवसूयवोस्मदर्थं धनकामाःसत्यः अस्मदस्मत्तोनिर्गत्यासमग्मताभिमुख्येन संगच्छन्ते तमिममग्निंप्रीणयन्त्वित्यर्थः काः पुनस्ताः सुष्टुतयः शोभनस्तुतिरूपाऋचोऋगात्मिकागिरोवाचः तथा यासु वृद्धासु चिद् स्वतएव प्रवृद्धास्वपि वर्धनः पुनरपि वर्धयिता सन् अग्निश्चाकनत् स्तोतॄन् कामयते इमामतयइत्यन्वयः ॥ १२ ॥

१२. अग्नि के लिए यह सारा ध्यान, वेद-वाक्य और स्तोत्र किये जाते हैं। ज्ञानी अग्नि वासक हैं। अर्थाभिलाष से ये सारे स्तोत्र उनमें जाकर मिलते हैं। श्री-वृद्धि करनेवाले अग्नि, इन स्तोत्रों की वृद्धि होने पर सन्तुष्ट होते हैं।

इमांप्रत्नायसुष्टुतिंनवीयसींवोचेयमस्माउशतेशृणोतुनः।
भूयाअन्तराहृद्यस्यनिस्पृशेजायेवपत्यउशतीसुवासाः ॥ १३ ॥

इमाम् । प्रत्नाय । सुऽस्तुतिम् । नवीयसीम् । वोचेयम् । अस्मै ।
उशते । शृणोतु । नः । भूयाः । अन्तरा । हृदि । अस्य ।
निऽस्पृशे । जायाऽइव । पत्ये । उशती । सुऽवासाः ॥ १३ ॥

प्रत्नाय पुराणायोशते स्तोत्रं कामयमानायास्माअग्नये नवीयसीं नवतरामन्यैरकृतपूर्वां सुष्टुतिं वोचेयमहंवक्ष्यामि सोग्निरस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु किंचाहमस्याग्नेर्हृदि हृदये तत्राप्यन्तरा मध्ये निस्पृशे संस्पर्शनाय गुणैरनुरंजनायेत्यर्थः भूयाः भूयासं व्यत्ययेन मध्यमः अग्नेर्हृदिस्पृगहं स्यामित्यर्थः। अथवा मम सुष्टुतेरनुप्रवेष्टाभवेति योज्यं समानं अन्यत्। तत्रदृष्टान्तः—पत्येपत्युर्हृदयस्य मध्ये सुवासाः शोभनवस्त्रादिना मंडिता जाया उशती कामयमाना जाया इष्टतमा भवति तद्वदित्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. स्तोत्राभिलाषी उन प्राचीन अग्नि के लिए मैं अत्यन्त नूतन और सुन्दर स्तोत्र कहता हूँ। वे सुनें। जैसे प्रणय-परवशा स्त्री बढ़िया कपड़े पहनकर पति के हृदय-देश में अपनी देह को मिलाती है, वैसे ही मैं अग्नि हृदय के मध्य-स्थान को छूता हूँ।

यस्मिन्नश्वासऋषभासउक्षणोवशामेषाअवसृष्टासआहुताः ।
कीलालपेसोमपृष्ठायवेधसेहृदामतिंजनयेचारुमग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन् । अश्वासः । ऋषभासः । उक्षणः । वशाः । मेषाः ।
अवऽसृष्टासः । आऽहुताः । कीलालऽपे । सोमऽपृष्ठाय ।
वेधसे । हृदा । मतिम् । जनये । चारुम् । अग्नये ॥ १४ ॥

यस्मिन्नग्नौउक्षणः वासपूर्वस्यनिगमइति दीर्घविकल्पः सेचनसमर्थाअश्वासोश्वाः ऋषभासोवृषभाश्च वशाः स्वभाववंध्याश्च मेषाश्चावसृष्टासोदेवतार्थमवसृष्टाः परित्यक्ताः सन्तोश्वमेधेआहुता आभिमुख्येन हुताभवन्ति कीलालपेसौत्रामण्यां सुरां पिबते कीलालमित्युदकनामसु पाठाव उदकं पिबते सोमपृष्ठायसोमयुक्तः पृष्ठः उपरिभागोयस्य तस्मै सोमपृष्ठाय वेधसे विधात्रे तस्माअग्नये हृदा हृदयेन चारुं कल्याणीं मतिं स्तुतिं जनये जनयाम्युत्पादयामि ॥१४॥

१४. जिन अग्नि में घोड़ों, बली वृषों और पौरुष-हीन मेषों की, अश्वमेध-यज्ञ में, आहुति दी जाती है, जो जल पीते हैं, जिनके ऊपर सोम रहता है और जो यज्ञानुष्ठाता हैं, उन अग्नि के लिए हृदय से मैं कल्याण-करी स्तुति बनाता हूँ।

अहाव्यग्नेहविरास्येतेस्रुचीवघृतंचम्वीवसोमः ।
वाजसनिंरयिमस्मेसुवीरंप्रशस्तंधेहियशसंबृहन्तम् ॥ १५ ॥२२॥

अहावि । अग्ने । हविः । आस्ये । ते । स्रुचिऽइव । घृतम् ।
चम्विऽइव । सोमः । वाजऽसनिम् । रयिम् । अस्मे इति ।
सुऽवीरम् । प्रऽशस्तम् । धेहि । यशसम् । बृहन्तम् ॥ १५ ॥ २२ ॥

हे अग्ने तेतवास्ये मुखे हविःपुरोडाशादिहविरस्माभिरहावि सततं प्रक्षिप्यते तत्रदृष्टान्तौ—घृतमाज्यं स्रुचीव यथास्रुचि । चम्वीव सोमः यथा चमसे सोमः तद्वदित्यर्थः । तथा त्वं वाजसनिं अन्नस्य दातारं सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं प्रशस्तं सुवर्णादिकं यशसं यशस्विनं कीर्तिमन्तं बृहन्तमपरिमितं महान्तं वा रयिं रमणीयं धनमस्मभ्यं धेहि देहि ॥ १५ ॥

१५. जैसे स्रुक् में घी रक्खा जाता है और जैसे चमस में सोमरस रक्खा जाता है, वैसे ही अग्नि, तुम्हारे मुँह में हवि, पुरोडाश आदि का हवन किया जाता है। तुम मुझे अन्न, अर्थ, उत्कृष्ट पुत्र, पौत्र आदि और विपुल यश दो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

यज्ञस्येति पंचदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मनोः पुत्रस्य शार्यातस्यार्षं जागतं बहुदेवताकं तथाचानुक्रान्तं—यज्ञस्य शार्यातोमानवोवैश्वदेवं तु जागतमिति । चातुर्विंशिके आरंभणीयेहनि वैश्वदेवशस्त्रे इदं वैश्वदेवनिविद्धानं । सूत्रितंच—तेहिद्यावापृथिवी यज्ञस्यवोरथ्यमिति । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोर्द्वितीयेहन्यपीदं वैश्वदेवनिर्विद्धानं चातुर्विंशिकेनतृतीयसवनमिति सूत्रकृदादिष्टत्वात् ।

तत्र प्रथमा—

यज्ञस्यवोरथ्यंविश्पतिंविशांहोतारमक्तोरतिथिंविभावसुम् ।
शोचञ्छुष्कासुहरिणीषुजर्भुरद्वृषाकेतुर्यजतोद्यामशायत ॥ १ ॥

यज्ञस्य । वः । रथ्यम् । विश्पतिम् । विशाम् । होतारम् । अक्तोः ।
अतिथिम् । विभाऽवसुम् । शोचन् । शुष्कासु । हरिणीषु ।
जर्भुरत् । वृषा । केतुः । यजतः । द्याम् । अशायत ॥ १ ॥

हे देवावोयूयं यज्ञस्य रथ्यं नेतारं विश्पतिं मनुष्याणां पालकं स्वामिनं वा विशां देवानां होतारं अक्तोरात्रेरतिथिमतिथिभूतं विभावसुं विविधदीप्तिधनमग्निं परिचरतेति शेषः शुष्कासु शुष्कभूतास्वोषधीषु शोचन् ज्वलन् हरिणीषु हरितवर्णास्वार्द्रास्वोषधीषुजर्भुरत् भक्षयन् कुटिलं गच्छन् वा वृषा कामानां वर्षिता केतुः प्रज्ञापकोयजवोयष्टव्योग्निः द्यां दिवमशायत प्रतिशेते ॥ १ ॥

१. देवो, यज्ञ-नेता, मनुष्यों के स्वामी, होता, रात्रि के अतिथि और विविध-दीप्ति-धनवाले अग्नि की सेवा करो। शुष्क काष्ठों को जलानेवाले और हरे काठों में टेढ़े जानेवाले, कामवर्षक, यज्ञ की पताका और यजनीय अग्नि आकाश में सोते हैं।

अथ द्वितीया—

इममञ्जस्पामुभयेअकृण्वतधर्माणमग्निंविदथस्यसाधनम् ।
अक्तुंनयह्वमुषसःपुरोहितंतनूनपातमरुषस्यनिंसते ॥ २ ॥

इमम् । अञ्जःऽपाम् । उभये । अकृण्वत । धर्माणम् । अग्निम् ।
विदथस्य । साधनम् । अक्तुम् । न । यह्वम् । उषसः ।
पुरःऽहितम् । तनूऽनपातम् । अरुषस्य । निंसते ॥ २ ॥

उभये देवमनुष्याअंजस्यां अंजसारक्षकं धर्माणं धारयितारमिममग्निं विदथस्य यज्ञस्य साधनं साधयितारमकृण्वताकुर्वत किंचारुषस्यारोचमानस्य वायोस्तनूनपातं पुत्रं यह्वंमहान्तं पुरोहितमिममग्निं उषसः अक्तुं न स्वरश्मिभीरंजकमादित्यमिव निंसते चुंबयन्ति आश्रयन्त्वइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. रक्षक और धर्म-धारक अग्नि को देवों और मनुष्यों ने यज्ञ-साधक बनाया। वे महान् पुरोहित और शोभन वायु के पुत्र हैं। उषायें उन्हें, सूर्य के समान, चूमती हैं।

बळस्यनीथाविपणेश्चमन्महेवयाअस्यप्रहुताआसुरत्तवे ।
यदाघोरासोअमृतत्वमाशतादिज्जनस्यदैव्यस्यचर्किरन् ॥ ३ ॥

बट् । अस्य । नीथा । वि । पणेः । च । मन्महे । वयाः । अस्य ।
प्रऽहुताः । आसुः । अत्तवे । यदा । घोरासः । अमृतऽत्वम् ।
आशत । आत् । इत् । जनस्य । दैव्यस्य । चर्किरन् ॥ ३ ॥

विपणेरस्माभिर्विविधं पणितव्यस्य स्तुत्यस्याग्नेः नीथा नीथान्यस्मत्संबन्धीनि प्रज्ञानानि बट् सत्यानि स्युरिति मन्महे वयं कामयामहे । किंचास्याग्नेर्वयाअस्मदीयाअत्राहुतयोत्तवे भक्षणाय प्रहुताआसुः भवेयुरिति कामयामहे किंच यदा यस्मिन्काले घोरासोघोराभयंकरा-अग्नेर्ज्वालाअमृतत्वमविनाशत्वमाशत प्राप्नुवन्ति आदिदनन्तरमेवास्माकमृत्विजोदैव्यस्य देवेषु भवस्य जनस्याग्नेरर्थाय चर्किरन् प्रकिरेयुरग्नौ हवींषि प्रक्षिपेयुरित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. स्तुत्य अग्नि जो मार्ग दिखा देते हैं, वही प्रकृत है। हम जिसका हवन करते हैं, उसका वे भोजन करें। जिस समय उनकी प्रबल शिखायें दीप्तिशील हुई, उस समय देवों के लिए फेंकी जाने लगीं।

अथ चतुर्थी—

ऋतस्यहिप्रसितिर्द्यौरुरुव्यचोनमोमह्यरमतिःपनीयसी ।
इन्द्रोमित्रोवरुणःसंचिकित्रिरेथोभगःसवितापूतदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य । हि । प्रऽसितिः । द्यौः । उरु । व्यचः । नमः । मही ।
अरमतिः । पनीयसी । इन्द्रः । मित्रः । वरुणः । सम् ।
चिकित्रिरे । अथो इति । भगः । सविता । पूतऽदक्षसः ॥ ४ ॥

ऋतस्य यज्ञस्य संबन्धिनमेनमाग्निं प्रति प्रसितिर्विस्तृता द्यौरुरुविस्तीर्णं व्यचोव्याप्तम-न्तरिक्षं च पनीयसी स्तुत्यतरा अरमतिः पर्यन्तरहिता मही पृथिवीच नमोनमनं कुर्वन्तीति शे-षः अथापिच एनमाग्निं इन्द्रोमित्रश्च वरुणश्च भगश्च सविता पूतदक्षसः शुद्धबलाएते देवाएन-मग्निं संचिकित्रिरे ज्यैष्ठ्यायसंजानते ॥ ४ ॥

४. विस्तृत द्यौ, विस्तीर्ण वचन, व्याप्त अन्तरिक्ष, स्तुत्य और असीम पृथिवी यज्ञीय अग्नि को नमस्कार करते हैं। इन्द्र, मित्र, वरुण, भग, सविता आदि पवित्र बलवाले देवता आविर्भूत होते हैं।

प्ररुद्रेणययिनायन्तिसिन्धवस्तिरोमहीमरमतिंदधन्विरे।
येभिःपरिज्मापरियन्नुरुज्रयोविरोरुवज्जठरेविश्वमुक्षते ॥५॥२३॥

प्र। रुद्रेण। ययिना। यन्ति। सिन्धवः। तिरः। महीम्।
अरमतिम्। दधन्विरे। येभिः। परिऽज्मा। परिऽयन्। उरु।
ज्रयः। वि। रोरुवत्। जठरे। विश्वम्। उक्षते ॥ ५ ॥ २३ ॥

सिन्धवः स्यन्दनशीलाआपोययिना गमनशीलेन रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन सह प्रयन्ति। अथ बहुवदाह—तेमी मरुतोरमतिं रमतिर्विरामोवसानं तद्रहितां अपर्यन्तां महीं पृथिवीं तिरः दधन्विरे तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः परिज्मापरितोगन्तेन्द्रः परियन् परितोगच्छन् येभिर्यैर्मरुद्गणैः स-होरुज्रयोबहुवेगंकरोतीतिशेषः किंच जठरेन्तरिक्षे रोरुवत् शब्दं कुर्वन् पर्जन्योयैर्मरुद्गणैः सह विश्वं भुवनमुक्षते सिंचते ॥ ५ ॥

५. वेगशाली मरुतों की सहायता पाकर नदियाँ बहती हैं और असीम भूमि को ढँकती हैं। सर्वत्र विचरण करनेवाले इन्द्र सर्वत्र जाकर, मरुतों की सहायता से, आकाश में गरजते हैं और महावेग से संसार में जल बरसाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

अथ षष्ठी—

क्राणारुद्रामरुतोविश्वकृष्टयोदिवःश्येनासोअसुरस्यनीळयः।
तेभिश्चष्टेवरुणोमित्रोअर्यमेन्द्रोदेवेभिरर्वशेभिरर्वशः ॥ ६ ॥

क्राणाः। रुद्राः। मरुतः। विश्वऽकृष्टयः। दिवः। श्येनासः।
असुरस्य। नीळयः। तेभिः। चष्टे। वरुणः। मित्रः।
अर्यमा। इन्द्रः। देवेभिः। अर्वशेभिः। अर्वशः ॥ ६ ॥

असुरस्य मेघस्य नीळयःआवासभूतादिवोन्तरिक्षस्य संबन्धिनः श्येनासः श्येनाः शंसनी-यगतयोविश्वकृष्टयोव्याप्तमनुष्यारुद्रारुद्रपुत्रायेमरुतः क्राणाः स्वाधिकारकर्मणि कुर्वाणाआ-सतइति शेषः तेभिस्तैरर्वशेभिरश्ववद्भिः सोमवद्भिर्वा देवेभिर्देवैः सहार्वशोश्ववान् सोमवान् वेन्द्रश्चष्टेपश्यति वरुणश्च मित्रश्चार्यमाच सोमवद्भिर्मरुद्भिः सह पश्यन्ति ॥ ६ ॥

६. जिस समय मरुत् लोग कार्यारम्भ करते हैं, उस समय संसार को खींच लेते हैं। वे आकाश के श्येन पक्षी और मेघ के आश्रय हैं। वरुण, मित्र, अर्यमा और अश्वारोही इन्द्र, अश्वारूढ़ मरुतों के साथ, ये सारी बातें देखते हैं।

इन्द्रेभुजंशशमानासआशतसूरोदृशीकेवृषणश्चपौंस्ये ।
प्रयेन्वस्याहणाततक्षिरेयुजंवज्रंनृषदनेषुकारवः ॥ ७ ॥

इन्द्रे । भुजम् । शशमानासः । आशत । सूरः । दृशीके ।
वृषणः । च । पौंस्ये । प्र । ये । नु । अस्य । अर्हणा ।
ततक्षिरे । युजम् । वज्रम् । नृऽसदनेषु । कारवः ॥ ७ ॥

ये शशमानासःशशमानाः शंसमानाः स्तोतारः इन्द्रे स्तुते सति भुजं पालनमाशत प्राप्नुवन्ति सूरः सूर्ये स्तुते सति दृशीके दर्शनं सर्ववस्तुविषयं प्राप्नुवन्ति वृषणोवर्षितरीन्द्रे स्तुते पौंस्ये पौंस्यं बलं च प्राप्नुवन्ति किंच कारवः स्तोतारः अस्येन्द्रस्यार्हणा पूजनानि नु क्षिप्रं ततक्षिरे प्रकृष्टानि कुर्वन्ति ते स्तोतारोनृषदनेषु नरः कर्तृत्वेन येषु सीदन्ति तिष्ठन्ति तेषु यज्ञेषु युजं सहाय-मिन्द्रस्य वज्रं प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

७. स्तोता लोग इन्द्र से रक्षण, सूर्य से दृष्टि-शक्ति और वर्षक इन्द्र से पौरुष पाते हैं। जो स्तोता उत्कृष्ट रूप से इन्द्र की पूजा प्रस्तुत करते हैं, वे यज्ञ-काल में, इन्द्र के वज्र को सहायक पाते हैं।

अथाष्टमी—

सूरश्चिदाहरितोअस्यरीरमदिन्द्रादाकश्चिद्भयतेतवीयसः ।
भीमस्यवृष्णोजठरादभिश्वसोदिवेदिवेसहुरिस्तन्नबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः । चित् । आ । हरितः । अस्य । रीरमत् । इन्द्रात् । आ ।
कः । चित् । भयते । तवीयसः । भीमस्य । वृष्णः । जठरात् ।
अभिऽश्वसः । दिवेऽदिवे । सहुरिः । स्तन् । अबाधितः ॥ ८ ॥

सूरः सूर्योप्यस्येन्द्रस्य परमेश्वरस्य परमात्मनः आज्ञां परिपालयितुं मन्वानोहरितोश्वान् प्रेरयतीति शेषः प्रेरयन्नध्वनिआरीरमत् आभिमुख्येन रमति यः कश्चिद्देवोपि सृष्टो भयवे विभेति सदेवः तवीयसः प्रवृद्धात् इन्द्रात्परमात्मनोभयादेव विभेति। तथाच तैत्तिरीयैःपठितं— भीषास्माद्वातः पवतइत्यादिना। किंच वृष्णः कामानां वर्षितुर्भीमस्य सर्वभयंकरस्य परमात्मनोदिवेदिवेन्वहमभिश्वसः आभिमुख्येन श्वसतः जठरादुदरादन्तरिक्षात् सहुरिः सहनशीलः सन् बाधितोबाधारहितः स्तन् स्तनयति शब्दं करोति ॥ ८ ॥

८. इन्द्र के डर से सूर्य भी अपने अश्वों को चलाते और मार्ग में जाने के समय सबको प्रसन्न करते हैं। उन इन्द्र से कौन नहीं डरता ? वे भयानक और वारि-वर्षक हैं। वे आकाश में शब्द करते हैं। शत्रुओं को हरानेवाली वज्रध्वनि उन्हीं के डर से प्रतिदिन प्रकट होती रहती है।

स्तोमंवोअद्यरुद्रायशिक्वसेक्षयद्वीरायनमसादिदिष्टन।
येभिःशिवःस्ववाँएवयावभिर्दिवःसिषक्तिस्वयशानिकामभिः ॥९॥

स्तोमम्। वः। अद्य। रुद्राय। शिक्वसे। क्षयत्ऽवीराय। नमसा।
दिदिष्टन। येभिः। शिवः। स्वऽवान्। एवयावऽभिः। दिवः।
सिसक्ति। स्वऽयशाः। निकामऽभिः ॥ ९ ॥

एवयावभिरश्वैरागच्छद्भिर्येभिर्यैः मरुद्भिः सह स्ववान् ज्ञातिमान् स्वयशाः स्वभूतकीर्तिः शिवः सुखकरः परमेश्वरोदिवोद्युलोकात् यजमानान् सिषक्ति सेवते हे ऋत्विजोयूयमद्यास्मिन्यागे निकामभिर्नियताभिलाषैः तैर्मरुद्भिः सहिताय क्षयद्वीराय क्षितशत्रवे शिक्वसे रणे शक्ताय रुद्राय नमसा नमस्कारेण वा सह स्तोमं स्तोत्रं दिदिष्टन दिशत सृजत गमयतेत्यर्थः ॥९॥

९. आज उन्हीं कर्म-कुशल और रुद्र को नमस्कार तथा अनेक स्तोत्र अर्पित करो। वे शत्रुओं का विनाश करते हैं ये अश्वारूढ़ और उत्साही मरुतों की सहायता पाकर और आकाश से जल-सिंचन करके मङ्गलजनक होते हैं और अपनी कीर्त्ति का विस्तार करते हैं।

तेहिप्रजायाअभरन्तविश्रवोबृहस्पतिर्वृषभःसोमजामयः।
यज्ञैरथर्वाप्रथमोविधारयद्देवादक्षैर्भृगवःसंचिकित्रिरे ॥१०॥२४॥

ते। हि। प्रऽजायाः। अभरन्त। वि। श्रवः। बृहस्पतिः। वृषभः।
सोमऽजामयः। यज्ञैः। अथर्वा। प्रथमः। वि। धारयत्। देवाः।
दक्षैः। भृगवः। सम्। चिकित्रिरे ॥ १० ॥ २४ ॥

हि यस्मात् कारणात् वृषभः कामानां वर्षिता बृहस्पतिः सोमजामयोन्येसोमबन्धुकास्ते विश्वे देवाः प्रजायाअर्थाय श्रवोन्नं व्यभरन्त विभरन्ति वृष्टिद्वारेण पोषयन्ति तस्मात्कारणात्तासां प्रजानां मध्ये अथर्वानाम ऋषिः प्रथमः प्रथममेव क्रियमाणैर्यज्ञैर्विधारयत् देवान् कर्मयोग्यान् विधृतान् अकरोत् । तत्रनिगमः—यज्ञैरथर्वाप्रथमःपथस्ततइति । अथ दक्षैर्बलैः सह देवाविश्वे भृगवोऋषयश्च संचिकित्रिरे अथर्वणाकृतं यज्ञं गत्वा पशून् संज्ञातवन्तः ॥ १० ॥

१०. बृहस्पति और सोमाभिलाषी अन्य देवताओं ने प्रजावृन्द के लिए अन्न का संचय किया है। अथर्वा ऋषि ने सबसे प्रथम यज्ञ के द्वारा देवों को सन्तुष्ट किया। देवता लोग और भृगुवंशधर लोग बल प्रकट करके उस यज्ञ में गये और यज्ञ को जाना।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

तेहिद्यावापृथिवीभूरिरेतसानराशंसश्चतुरङ्गोयमोदितिः ।
देवस्त्वष्टाद्रविणोदाऋभुक्षणःप्ररोदसीमरुतोविष्णुरर्हिरे ॥ ११ ॥

ते इति । हि । द्यावापृथिवी इति । भूरिऽरेतसा । नराशंसः ।
चतुःऽअङ्गः । यमः । अदितिः । देवः । त्वष्टा । द्रविणःऽदाः ।
ऋभुक्षणः । प्र । रोदसी इति । मरुतः । विष्णुः । अर्हिरे ॥ ११ ॥

भूरिरेतसा बहूदके द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ यमोदेवः अदितिश्च त्वष्टा देवश्च द्रविणोदाअग्निश्चऋभुक्षणःऋभवश्च रोदसी रुद्रस्य पत्न्यौ च मरुतोदेवाश्च रुद्राश्च एते विश्वेदेवाश्चतुरंगश्चतुर्भिरग्निभिर्युक्तोग्निस्तस्मिन्नराशंसोनराशंसनामधेये यज्ञे विष्णुरस्माभिः स्तोतृभिरर्हिरे प्रपूज्येत ॥ ११ ॥

११. नराशंस नामक यज्ञ में चार अग्नि स्थापित किये गये। बहु-वृष्टि-वर्षक द्यावापृथिवी, यम, अदिति, धनद त्वष्टा, ऋभु लोगों, रुद्र की स्त्री, मरुतों और विष्णु ने यज्ञ में स्तोत्र प्राप्त किया था।

उतस्यनउशिजामुर्वियाकविरहिःशृणोतुबुध्न्योहवीमनि ।
सूर्यामासाविचरन्तादिविक्षितांधियाशमीनहुषीअस्यबोधतम्॥ १२॥

उत । स्यः । नः । उशिजाम् । उर्विया । कविः । अहिः । शृणोतु ।
बुध्न्यः । हवीमनि । सूर्यामासा । विऽचरन्ता । दिविऽक्षिता ।
धिया । शमीनहुषी इति । अस्य । बोधतम् ॥ १२ ॥

१ ऋ० सं० २. १. ११.।

उतापिच नोस्माकं उशिजां कामयमानानामृत्विजां उर्विया उर्वीं बह्वीं स्तुतिं कविर्मेधावी बुध्न्योबुध्नेन्तरिक्षे भवः सोहिर्देवोहवीमनि हूयन्ते यत्र देवेभ्योहवींषि तस्मिन्यज्ञे शृणोतु दिविक्षिता दिविवसन्तौ विचरन्ता विशेषेण चरन्तौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ धिया बुध्या स्तोत्रमिदं बोधतं बुध्येतां शमी कर्मवती पृथिवी शमीति कर्मनामसु पाठात् नहुषी द्यौः अत्रवाजसनेयकं—द्यौर्नहुषीयंवैशमीतस्याएषगर्भइति । हे द्यावापृथिव्यौ युवां स्तोत्रं धिया स्वीयया प्रज्ञया बोधतंबुध्येतं अवगच्छतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. अभिलाषी होकर हम लोग जो विशाल-विशाल स्तोत्र करते हैं, यज्ञ के समय आकाशवासी अहिर्बुध्न्य वह सब सुनें। आकाश में घूमनेवाले सूर्य और इन्द्र, तुम लोग आकाश में रहकर अन्तःकरण से यही स्तोत्र सुनो।

प्रनःपूषाचरथंविश्वदेव्योपांनपादवतुवायुरिष्टयें।
आत्मानंवस्योअभिवातमर्चततदश्विनासुहवायामनिश्रुतम्॥१३॥

प्र । नः । पूषा । चरथम् । विश्वऽदेव्यः । अपाम् । नपात् ।
अवतु । वायुः । इष्टयै । आत्मानम् । वस्यः । अभि । वातम् ।
अर्चत । तत् । अश्विना । सुऽहवा । यामनि । श्रुतम् ॥ १२ ॥

पूषा देवोनोस्माकं संबन्धि चरथं जंगमं च प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु किंच विश्वदेव्यो विश्वदेवहितोपान्नपाद्वायुरिष्टये यज्ञस्य निष्कृत्यर्थं प्रावतु किंच आत्मानं सर्वेषामात्मभूतं वातं वायुं वस्योवसोयः प्रज्ञया बुध्येतां अवगच्छतमित्यर्थः । प्रशस्यतरमन्नं प्राप्तुंअस्मभ्यमन्नं कामयमानइतिशेषः हे अश्विनाश्विनौ सुहवा स्वाह्वानौ युवां यामनि यागगमने तदिदं स्तोत्रं श्रुतं शृणुतं ॥ १३ ॥

१३. समस्त देवों के हितैषी और जल के वंशज पूषादेव हमारे पशु इत्यादि की रक्षा करें। यज्ञ के लिए वायु भी रक्षा करें। धन के लिए आत्म-स्वरूप वायु की स्तुति करो। अश्विद्वय, तुम्हें बुलाने से कल्याण होता है। मार्ग में जाने के लिए तुम वह स्तोत्र सुनो।

विशामासामभयानामधिक्षितंगीर्भिरुस्वयशसंगृणीमसि।
ग्नाभिर्विश्वाभिरदितिमनर्वणमक्तोर्युवानंनृमणाअधापतिम्॥१४॥

विशाम् । आसाम् । अभयानाम् । अधिऽक्षितम् । गीःऽभिः ।
ॐ इति । स्वऽयशसम् । गृणीमसि । ग्नाभिः । विश्वाभिः ।
अदितिम् । अनर्वणम् । अक्तोः । युवानम् । नृऽमनाः ।
अध । पतिम् ॥ १४ ॥

अभयानां संसारभयरहितानां आसां विशां मनुष्याणां अधिक्षितमन्तर्निवसन्तं स्वयशसमुपार्जितकीर्तिमेनमग्निं गीर्भिः स्तुतिभिः गृणीमसि वयं स्तुमः किंचानर्वणमप्रत्यृतां पत्युरप्रत्यृतत्वेनाप्रतिगतां अदितिमदीनां देवमातरं विश्वाभिः सर्वाभिः ग्नाभिर्देवपत्नीभिः सहितां स्तुमः किंचाक्तोरात्रेर्युवानं स्वतेजसा मिश्रयितारं चन्द्रमसं स्तुमः किंच नृमणाः नृषु मनुष्येषु अनुग्राहकमनायस्तमादित्यं स्तुमः अधाथपतिं सर्वस्य पालकमिन्द्रं स्तुमः ॥ १४ ॥

१४. सारी प्रजा को जो अभय देने के स्वामी हैं, जो अपनी कीर्त्ति का स्वयं उपार्जन करते हैं, उनकी हम स्तुति करते हैं। देवपत्नियों के साथ अविचल अदिति और रात्रि-पति चन्द्रमा की हम स्तुति करते हैं। वे मनुष्यों पर अनुग्रह करते हैं।

रेभदत्रंजनुषापूर्वोअङ्गिराग्रावाणऊर्ध्वाअभिचक्षुरध्वरम् ।
येभिर्विहायाअभवद्विचक्षणःपाथःसुमेकंस्वधितिर्वनन्वति॥१५॥२५॥

रेभत् । अत्र । जनुषा । पूर्वः । अङ्गिराः । ग्रावाणः । ऊर्ध्वाः ।
अभि । चक्षुः । अध्वरम् । येभिः । विऽहायाः । अभवत् ।
विऽचक्षणः । पाथः । सुऽमेकम् । स्वऽधितिः । वनन्ऽवति ॥१५॥२५॥

अंगिरानाम ऋषिरार्त्विज्येन वृतः सन् देवान् स्तौति अत्रास्मिन्यज्ञे जनुषा जन्मना पूर्वः प्रत्नोंगिरानामऋषिः रेभत् देवान् स्तौति ग्रावाणश्चोर्ध्वाउद्यताः सन्तःअध्वरं यज्ञस्य साधनं सोमं अभिचक्षुरभिपश्यन्ति विचक्षणोविद्रष्टेन्द्रोयेभिर्यैर्ग्रावभिरभिषवसंबन्धिभिः शब्दैर्विहाया-महानभवत् हृष्टोभूदित्यर्थः अस्येन्द्रस्य स्वधितिर्वज्रोवनन्वति उदकवति मार्गे पाथोन्नसाधनं सुमेकं शोभनमुदकं निरगमयदिति शेषः ॥ १५ ॥

१५. ज्येष्ठ अङ्गिरा ऋषि इस यज्ञ में स्तुति करते हैं। प्रस्तर ऊपर उठकर यज्ञीय सोम को प्रस्तुत करते हैं। सोम को पीकर बुद्धिशाली इन्द्र मोटे हुए—उनका अस्त्र उत्तम वारि-वर्षण करने लगा।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

महीति पंचदशर्चं तृतीयं सूक्तं तान्वोनाम पृथोः पुत्रऋषिः द्वितीया तृतीया त्रयोदशी-चेति तिस्रोनुष्टुभः नवमी अक्षरसंख्ययापंक्तिः एकादशीन्यंकुसारिणी अष्टकद्वादशकव्द्यष्टक-वती पंचदशी पुरस्ताद्बृहती आयद्द्वादशकन्त्यष्टका शिष्टानव प्रस्तारपंक्तिच्छन्दस्काः आद्यौद्वौ-जागतौतवोद्वौगायत्रौसामस्तारपंक्तिः विश्वेदेवा देवता। तथाचानुक्रान्तं—महि तान्वः पार्थ्यः प्रस्तारपंक्तिः पुरस्ताद्बृहत्यन्तं त्रयोदश्युपाद्येचानुष्टुभोनवम्यक्षरैः पंक्तिरेकादशी न्यंकुसारिणीति गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

महिद्यावापृथिवीभूतमुर्वीनारीयह्वीनरोदसीसदंनः ।
तेभिर्नःपातंसह्यसएभिर्नःपातंशूषणि ॥ १ ॥

महि । द्यावापृथिवी इति । भूतम् । उर्वी इति । नारी इति ।
यह्वी इति । न । रोदसी इति । सदम् । नः । तेभिः । नः ।
पातम् । सह्यसः । एभिः । नः । पातम् । शूषणि ॥ १ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवां महि अत्यन्तं यथा भवति तथा उर्वी विस्तीर्णे भूतं भवतं किंच यह्वी महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौनारीन स्त्रियाविव नोस्माकं सदं सदा-भवतं किंच युवां शूषणि नोस्माकं शत्रुबलेयुष्मदीयैरेभिःपालनैः पातंरक्षतं। किंच युष्मदीयै-स्तेभिः तैः पालनैर्नोस्माकं सहसोतिशयेनास्मानभिभवितुः शत्रोरपि पातं रक्षतं ॥ १ ॥

१. द्यावापृथिवी, तुम लोग अतीव विस्तृत होओ। विशाल-मूर्त्ति होकर तुम लोग, स्त्री के समान, हमारे गृह में आओ। इन रक्षणों से हमें शत्रु से बचाओ। इन कार्यों के द्वारा हमें शत्रु से भली भाँति बचाओ।

यज्ञेयज्ञेसमर्त्योदेवान्त्सपर्यति । यःसुम्नैर्दीर्घश्रुत्तमआविवासात्येनान् ॥ २ ॥

यज्ञेऽयज्ञे । सः । मर्त्यः । देवान् । सपर्यति । यः । सुम्नैः ।
दीर्घश्रुत्ऽतमः । आऽविवासाति । एनान् ॥ २ ॥

समर्त्योमनुष्यः यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु सर्वान् देवान् सपर्यति परिचरति योदीर्घश्रुत्तमःअ-तिशयेन दीर्घस्य बहोः शास्त्रस्य श्रोतायोमनुष्यः सुम्नैः सुखकरैर्हविर्भिः एनान् देवान् आ-विवासति परिचरति असुखकरैर्हविर्भिः कृतमपि कर्म सपर्यायै नभवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२. जो मनुष्य सभी यज्ञों में देवों की सेवा करता है और जो अनेक शास्त्रों का श्रोता सुखकर हवि के द्वारा देवों की सेवा करता है, (वही प्रकृत देव-सेवक है।)

अथ तृतीया—

विश्वेषामिरज्यवोदेवानांवार्महः ।
विश्वेहिविश्वमहसोविश्वेयज्ञेषुयज्ञियाः ॥ ३ ॥

विश्वेषाम् । इरज्यवः । देवानाम् । वाः । महः । विश्वे । हि ।
विश्वऽमहसः । विश्वे । यज्ञेषु । यज्ञियाः ॥ ३ ॥

हे विश्वेषामिरज्यवोभुवनानामीश्वरादेवानां द्योतमानानां द्योतनादिगुणयुक्तानां भवतां महः महत् वाः वरणीयं धनं विद्यते इतिशेषः तदस्मभ्यं दत्तेतिभावः किंच सर्वे विश्वे यूयं विश्वमहसोव्याप्ततेजस्काः किंच विश्वे हि यूयं यज्ञेषु यज्ञियाः यष्टव्याः ॥ ३ ॥

३. देवता लोग सबके प्रभु हैं। उनका दान महान् है। वे सब प्रकार के बलों से बली हैं। वे सब यज्ञों के समय यज्ञ-भाग पाते हैं।

तेघाराजानोअमृतस्यमन्द्राअर्यमामित्रोवरुणःपरिज्मा ।
कद्रुद्रोनृणांस्तुतोमरुतःपूषणोभगः ॥ ४ ॥

ते । घ । राजानः । अमृतस्य । मन्द्राः । अर्यमा ।
मित्रः । वरुणः । परिऽज्मा । कत् । रुद्रः । नृणाम् ।
स्तुतः । मरुतः । पूषणः । भगः ॥ ४ ॥

अर्यमादेवः मित्रश्च परिज्मासर्वतोगामी सर्वत्राप्रतिहतगतिर्वरुणोदेवश्च ऋत्विग्भिः स्तुतो-रुद्रश्च पूषणः सर्वस्य पोषयितारोमरुतश्च भगश्च एते देवामन्द्राः सर्वे स्तुत्याः सन्तोनृणां मनुष्याणां कत् सुखं प्रयच्छन्तेति शेषः ते सर्वे अमृतस्यामृतसदृशस्य हविषोराजानोघ ईश्वराः खलु॥४॥

४. जिन रुद्र-पुत्रों की स्तुति करने पर मनुष्यों को सुख मिलता है वे अर्यमा, मित्र, सर्वज्ञ वरुण और भग अमृत के राजा, स्तुत्य और पुष्टि-कर्त्ता हैं।

उतनोनक्तमपांवृषण्वसूसूर्यामासासदनायसधन्या ।
सचायत्साद्येषामहिर्बुध्नेषुबुध्न्यः ॥ ५ ॥ २६ ॥

उत । नः । नक्तम् । अपाम् । वृषण्वसू इति । वृषण्ऽवसू ।
सूर्यामासा । सदनाय । सऽधन्या । सचा । यत् । सादि ।
एषाम् । अहिः । बुध्नेषु । बुध्न्यः ॥ ५ ॥ २६ ॥

उतापिच वृषण्वसू वर्षणधनावश्विनौ युवां अपामुदकानां संबन्धिनौ सधन्या सधन्यौ-समानधनौ सूर्यामासा सूर्याचन्द्रमसौ बुध्नेष्वन्तरिक्षेषु निवासस्थानेषु मेघेषु योहिर्बुध्न्योदेवोसादिसीदति तिष्ठति तैरेषामेभिः सचा सह युवां नक्तं रात्रावहनि चोरुष्यतामिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः ॥ ५ ॥

५. जिस समय अहिर्बुध्न्य जल के साथ एकत्र होकर बैठते हैं, उस समय सूर्य और चन्द्रमा एकत्र बैठकर दिन-रात जल-स्वरूप धन का वर्षण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथ षष्ठी–

उतनोदेवावश्विनाशुभस्पतीधामभिर्मित्रावरुणाउरुष्यताम् ।
महःसरायएषतेतिधन्वेवदुरिता ॥ ६ ॥

उत । नः । देवौ । अश्विना । शुभः । पती इति । धामऽभिः ।
मित्रावरुणौ । उरुष्यताम् । महः । सः । रायः । आ । ईषते ।
अति । धन्वऽइव । दुःऽइता ॥ ६ ॥

उतापिच शुभस्पती अश्विना अश्विनौ देवौ नोस्मान् धामभिरात्मीयैः शरीरैः उरुष्यतां रक्षतां किंच मित्रावरुणावात्मीयैः शरीरैः रक्षतां यं यजमानं पुरुषममीदेवारक्षन्ति समहोमहान्ति रायोधनान्याईषते आभिमुख्येन गच्छति प्राप्नोति । किंच दुरिता दुरितानि शीघ्रमत्यतिगन्ताविक्रान्ता च भवति । तत्रदृष्टान्तः–धन्वेव यथा पथिकोनिरुदकाद् देशान् अतिक्रामति तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. कल्याण के अधिपति अश्विद्वय, मित्र और वरुण अपने शरीरों वा तेज से हमारी रक्षा करें। इनके द्वारा रक्षित यजमान बहुत धन पाता है और मरुभूमि के समान दुर्गति से पार पाता है।

उतनोरुद्राचिन्मृळतामश्विनाविश्वेदेवासोरथस्पतिर्भगः ।
ऋभुर्वाजऋभुक्षणःपरिज्माविश्ववेदसः ॥ ७ ॥

उत । नः । रुद्रा । चित् । मृळताम् । अश्विना । विश्वे ।
देवासः । रथःपतिः । भगः । ऋभुः । वाजः ।
ऋभुक्षणः । परिऽज्मा । विश्वऽवेदसः ॥ ७ ॥

उतापिच रुद्रारुद्रपुत्राअश्विनाश्विनौ नोस्मान् मृळतां सुखयतां किंच रथस्पतिः रथस्यपतिः पूषा ऋभुर्वाजोन्नवान् भगश्च परिज्मा परितोगन्ता वायुश्चैते विश्वे सर्वे देवाः सुखयन्तु हे विश्ववेदसोविश्ववेदाः सर्वमज्ञाः सर्वधनावा हे ऋभुक्षणोमहान्तोमहादयोदेवायूयं सुखयत ॥७॥

७. हम स्तुति करते हैं। रुद्रपुत्र वायु, अश्विद्वय, समस्त देवता, रथारूढ़ पूषा, ऋभु, अन्नवान् भग, सर्वत्रगामी इन्द्र, सर्वज्ञाता ऋभुक्षण आदि हमें सुख दें।

अथाष्टमी–

ऋभुर्ऋभुक्षाऋभुर्विधतोमदआतेहरीजूजुवानस्यवाजिना ।
दुष्टरंयस्यसामचिदृधग्यज्ञोनमानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुः । ऋभुक्षाः । ऋभुः । विधतः । मदः । आ । ते ।
हरी इति । जूजुवानस्य । वाजिना । दुस्तरम् । यस्य ।
साम । चित् । ऋधक् । यज्ञः । न । मानुषः ॥ ८ ॥

ऋभुक्षा महानिन्द्रः ऋभुर्यज्ञेन भाति किंच विधतः त्वां परिचरतोयजमानस्य मदोहर्षोपि ऋभुर्यज्ञेन भाति हे इन्द्र आजूजुवानस्य प्रतिशीघ्रमागच्छतस्ते तव हरी अश्वाव-पि वाजिना वाजिनौ बलवन्तौ किंच यस्येन्द्रस्य संबन्धि सामचिद्गीयमानं सामापि दुष्टरं रक्षो-भिरमापणीयं एषयज्ञः मानुषः मनुष्यसाधारणोन किंतु ऋधक् पृथक् दिव्यइत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. महान् इन्द्र यज्ञ के द्वारा प्रभायुक्त होते हैं। इन्द्र, जिस समय तुम वेगशाली रथ की योजना करते हो, उस समय यज्ञकर्त्ता भी आनन्द पाते हैं। इन्द्र के लिए जो सोम का पान होता है, वह असाधारण है। उनके लिए जो यज्ञानुष्ठान होता है, वह मनुष्य के लिए साध्य नहीं है। वह दिव्य है।

कृधीनोअह्रयोदेवसवितःसचंस्तुषेमघोनाम् ।
सहोनइन्द्रोवह्निभिर्न्येषांचर्षणीनांचक्रंरश्मिंनयोयुवे ॥ ९ ॥

कृधि । नः । अह्रयः । देव । सवितरिति । सः । च । स्तुषे ।
मघोनाम् । सहो इति । नः । इन्द्रः । वह्निऽभिः । नि । एषाम् ।
चर्षणीनाम् । चक्रम् । रश्मिम् । न । योयुवे ॥ ९ ॥

हे सवितः प्रेरक नोस्मान् अह्रयःअनवनतवदनानलज्जितान् कृधि कुरु किंच सत्वं मघोनां धनवतां यजमानानां संबन्धिभिः ऋत्विग्भिः स्तुषेस्तूयसे इन्द्रोवह्निभिः वोढृभिर्मरुद्भिः सहसहो बलं चर्षणीनां मनुष्याणां नोस्माकं नियोयुवे भृशं निमिश्रयतु तत्रदृष्टान्तः—चक्रं रथस्य चक्रं रश्मिं न यथा रश्मिचक्रादिकं तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥

९. प्रेरक देव, हमें अलज्जित करो। तुम धनी यजमानों के ऋत्विकों के द्वारा स्तुत होते हो। इन्द्र हमारे बल-रूप हैं। उन्होंने इन मनुष्यों के यज्ञ में आने के लिए अपने उज्ज्वल रथ-चक्र में मानो वायु को जोता—महावेग से पधारे।

ऐषुंद्यावापृथिवीधातंमहदस्मेवीरेषुविश्वचर्षणिश्रवः ।
पृक्षंवाजस्यसातयेपृक्षंरायोततुर्वणे ॥ १० ॥ २७ ॥

आ । एषु । द्यावापृथिवी इति । धातम् । महत् । अस्मे इति ।
वीरेषु । विश्वऽचर्षणि । श्रवः । पृक्षम् । वाजस्य ।
सातये । पृक्षम् । राया । उत । तुर्वणे ॥ १० ॥ २७ ॥

हे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ युवामस्मेस्माकंसवन्विष्वेषु वीरेषु पुत्रेषु विश्वचर्षणि. स र्वमनुष्योपेतं महव्‌ श्रवोयशः आधावमाधत्तं किंच वाजस्य बलस्य सातये संभजनाय पृक्षं पालकमन्नं दत्तं उवापिच तुर्वणे शत्रूणां तरणाय राया धनेन पृक्षं अन्नं दत्तं ॥ १० ॥

१०. द्यावापृथिवी, तुम लोग हमारे पुत्रादि को प्रभूत अन्न दो। वह अन्न लोगों के लिए यथेष्ट हो, बलकर हो, धन-लाभ और विपत्ति से परित्राण पाने के लिए उपयोगी हो।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

एतंशंसमिन्द्रास्मयुष्ट्वंकूचित्सन्तंसहसावन्नभिष्टयेसदापाह्यभिष्टये।
मेदतांवेदतावसो ॥ ११ ॥

एतम्। शंसम्। इन्द्र। अस्मऽयुः। त्वम्। कूऽचित्।
सन्तम्। सहसाऽवन्। अभिष्टये। सदा। पाहि।
अभिष्टये। मेदताम्। वेदता। वसो इति ॥ ११ ॥

हे वसो वासयितः सहसावन्‌ बलवन्निन्द्रास्मयुरस्मान्कामयमानस्त्वं कूचित्‌ क्वचिद्‌ अपि सन्तं स्थितं एतमिमं शंसं स्तोतारमभिष्टये अभिलषितसिध्यर्थं अपिचाभिष्टये यागार्थं सदा सर्वदा पाहि रक्ष किंच मेदतां त्वदीयेन प्रज्ञानेन स्तोतारं मां वेदताबुध्यस्व ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, जिस समय तुम हमारे पास आने की इच्छा करते हो, उस समय स्तोता जहाँ कहीं भी रहे, यज्ञ करते समय उसकी रक्षा करो। हे धनद, तुम्हारी जो स्तुति करता हूँ, उसको जानो।

एतंमेस्तोमंतनानसूर्येद्युतद्यामानंवावृधन्तनृणाम्।
संवनंनंनाश्व्यंतष्टेवानपच्युतम् ॥ १२ ॥

एतम्। मे। स्तोमम्। तना। न। सूर्ये। द्युतत्ऽयामानम्।
ववृधन्त। नृणाम्। सम्ऽवननम्। न। अश्व्यम्।
तष्टाऽइव। अनपऽच्युतम् ॥ १२ ॥

नृणां नेतॄणां देवानां शत्रूणां संवननंनंसंभजनं सम्यक्हिंसनमेवावस्थितं मे मदीयमेतमिमं स्तोमं स्तोत्रं ववृधन्त ऋत्विजोवर्धयन्तु। तत्रदृष्टान्तः सूर्येद्युतद्यामानं दीप्तगमनं तनान विस्तृतान्रश्मीन्‌ वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः अनपच्युतं च्युतिरहितं अश्व्यं अश्वार्हं रथं तष्टेव यथा वर्धकीरथिष्वागतषु संस्कृतं रथं संस्कारस्थानाव मेरयति तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. मेरा यह विस्तृत स्तोत्र, दीप्ति के साथ, सूर्य के लिए जाता है और मनुष्यों की श्री बढ़ाता है। जैसे बढ़ई अश्व के खींचने योग्य सुदृढ़ रथ बनाता है, वैसे ही मैंने इसे बनाया है।

वावर्त्तयेषांरायायुक्तैषांहिरण्ययी। नेमधितानपौंस्यावृथेवविष्टान्ता॥१३॥

ववर्त। येषाम्। राया। युक्ता। एषाम्। हिरण्ययी। नेमऽधिता।
न। पौंस्या। वृथाऽइव। विष्टऽअन्ता॥ १३॥

येषां देवानां स्वभूतेन रायासमभ्यं दातव्येन धनेन युक्ता स्तुतिः आववर्त वर्तते तेषामे-षामर्थाय हिरण्ययी हिरणमयी हिरण्यालंकारवत् प्रीतिकरास्मन्मुखात् पुनः पुनरावर्ततइत्यर्थः। तत्रदृष्टान्तः—पौंस्या पौंस्यानि बलानि नेमधिता नेमधितौ संग्रामे विष्टान्ता व्याप्तावसाना वृथेव यथाघटिकायंत्रमालावद्वदित्यर्थः॥ १३॥

१३. जिनके पास हम धन की इच्छा करते हैं, उनके लिए हम अत्यन्त उत्तम स्तोत्र का बार-बार पारायण करते हैं। जैसे युद्ध के सैनिक बार-बार अग्रसर होते हैं अथवा जैसे घटीचक्र श्रेणीबद्ध होकर आगे-पीछे चलता है, हमारे स्तोत्र भी वैसे ही हैं।

प्रतद्दुःशीमेपृथवानेवेनेप्ररामेवोचमसुरेमघवत्सु।
येयुक्त्वायपञ्चशतास्मयुपथाविश्राव्येषाम्॥ १४॥

प्र। तत्। दुःऽशीमे। पृथवाने। वेने। प्र। रामे। वोचम्।
असुरे। मघवत्ऽसु। ये। युक्त्वाय। पञ्च। शता।
अस्मऽयु। पथा। विऽश्रावि। एषाम्॥ १४॥

ये देवाः पंच शता शतानि रथान् युक्त्वायाश्वैर्युक्त्वा अस्मयुरस्मत्कामाः सन्तः पथा यज्ञमार्गेणागच्छन्ति तेषामेषां देवानां विश्राविदेवानां लोके वाविशेषेण श्रावकगुणयुक्तं तत्स्तो-त्रं दुःशीमे दुःशीमनाम्नि पृथवाने पृथवानः पृथिस्तस्मिन् वेनेच असुरे बलवति रामे चैतेषु राजसु प्रवोचं प्रब्रवीमि प्रख्यापयामीत्यर्थः मघवत्सु अन्येषु धनवत्सु च प्रख्यापयामीत्य-र्थः॥ १४॥

१४. जैसे सब देवता पाँच सौ रथों में घोड़े जोतकर, यज्ञ में जाने के लिए, मार्ग में जाते हैं, वैसे ही उनके प्रशंसा-युक्त स्तोत्र का पाठ मैंने दुःशीम, पृथवान्, वेन और बली राम आदि धनपति राजाओं के पास किया है।

अथ पञ्चदशी—

अधीन्वत्रंसप्ततिंचसप्त।
सद्योदिदिष्टतान्वःसद्योदिदिष्टपार्थ्यःसद्योदिदिष्टमायवः॥१५॥२८॥

अधि । इत् । नु । अत्र । सप्ततिम् । च । सप्त । च ।
सद्यः । दिदिष्ट । तान्वः । सद्यः । दिदिष्ट । पार्थ्यः ।
सद्यः । दिदिष्ट । मायवः ॥ १५ ॥ २८ ॥

अत्रैषुराजसु तान्वोनामऋषिः गवां सप्तसप्ततिं च नु क्षिप्रंसद्य इव सद्यएवाधिदिदिष्ट अधिपूर्वोदिशिर्याचनार्थः ययाचे किंच पार्थ्योनामयुवनाश्वनामकस्य कुले पृथेः पुत्रः कश्चित् सद्यएव गवां सप्तसप्ततिं अधिदिदिष्ट मायवोपिसद्यएवाधिदिदिष्ट ॥ १५ ॥

१५. इन राजाओं से तान्व, पार्थ्य और मायव आदि ऋषियों ने शीघ्र ही सतहत्तर गायें माँगीं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

प्रैतइति चतुर्दशर्चं चतुर्थं सूक्तं कद्रूःपुत्रस्य सर्पस्यार्बुदस्यार्षं पञ्चमी सप्तमी चतुर्दशी त्रिष्टुभः शिष्टाएकादशजगत्यः सोमाभिषवार्थाग्रावाणोत्र देवताः । तथाचानुक्रांतं—प्रैतेषळूना सर्पोर्बुदः काद्रवेयोग्राव्णोस्तौत् पञ्चम्यन्त्येत्रिष्टुभौ सप्तमीचेति । ग्रावस्तोत्रे एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—प्रैतेवदन्त्यर्बुदं प्रागुत्तमायाआवञ्जसेप्रवोग्रावाणइति सूक्तयोरिति । यद्वेदमेव सूक्तं ग्रावस्तोत्रं । सूत्रितंच—अर्बुदमेवेत्येके प्रवोग्रावाणइत्येके ।

तत्र प्रथमा—

प्रैतेवंदन्तुप्रवयंवंदामग्रावंभ्योवाचंवदतावदंद्भ्यः ।
यदंद्रयःपर्वताःसाकमाशवःश्लोकंघोषंभरथेन्द्रायसोमिनः ॥ १ ॥

प्र । एते । वदन्तु । प्र । वयम् । वदाम । ग्रावऽभ्यः । वाचम् ।
वदत । वदत्ऽभ्यः । यत् । अद्रयः । पर्वताः । साकम् । आशवः ।
श्लोकम् । घोषम् । भरथ । इन्द्राय । सोमिनः ॥ १ ॥

एते ग्रावाण उपलाः प्रवदन्तु अभिषवशब्दं कुर्वन्तु वयं यजमानाः वदद्भ्योभिषवशब्दं कुर्वद्भ्योग्रावभ्योग्राव्णामर्थाय वाचं प्रवदाम किंच हे ऋत्विजः स्तुतिलक्षणां वाचं वदत पठत यद्यदा अद्रयः आदरणीयाद्दृढाः आशवः सोमाभिषवार्थं प्रकारिताः पर्वताः ग्रावाणः सर्वे यूयं साकं सहेन्द्रायेन्द्रार्थं श्लोकं श्रोतव्यं घोषं अभिषवशब्दं भरथ पोषयथ तदानीं सोमिनः सोमवन्तः सोमेन तृप्ताभवथ ॥ १ ॥

१. प्रस्तर अभिषव-शब्द करें। हम यजमान उन प्रस्तरों की स्तुति करते हैं। ऋत्विको, स्तोत्रपाठ करो। आदरणीय और दृढ़ प्रस्तर, इन्द्र के लिए सोमाभिषव का शब्द करो। सोमवालो, सोम से तृप्त होओ।

अथ द्वितीया—

एतेवंदन्तिशतवंत्सहस्रंवदभिक्रंन्दन्तिहरिंतेभिरासभिः ।
विष्ट्वीग्रावाणःसुकृतंःसुकृत्ययाहोतुंश्चित्पूर्वेहविरद्यमाशत ॥ २ ॥

एते । वदन्ति । शतऽवंत् । सहस्रंऽवत् । अभि । क्रन्दन्ति ।
हरिंतेभिः । आसऽभिः । विष्ट्वी । ग्रावाणः । सुऽकृतंः । सुऽकृत्ययां ।
होतुंः । चित् । पूर्वे । हविःऽअद्यम् । आशत ॥ २ ॥

शतवत्सहस्रवद्यथा शतं मनुष्यासहवदन्ति सहस्रवदपरिमितामनुष्याश्च तद्वदेते ग्रावाणोवदन्ति शब्दं कुर्वन्ति किंच हरितेभिः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णैः आसभिः आस्यैरभिक्रन्दंति सोममभिलक्ष्य देवानाह्वयन्तीत्यर्थः किंच सुकृतः शोभनकर्माणो ग्रावाणोविष्ट्वी यज्ञंमाप्य होतुर्देवानामाह्वातुरग्नेः पूर्वेचित् पूर्वमेवाद्यं भक्षणीयं हविराशत प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

२. ये पत्थर सौ वा सहस्र व्यक्तियों के समान शब्द करते हैं। ये सोम-संसर्ग से हरित-वर्ण मुखों से देवों को बुलाते हैं। शोभनकर्मा ये पत्थर यज्ञ को पाकर देवाह्वान करनेवाले अग्नि के पूर्व ही भक्षणीय हवि को पाते हैं।

एतेवंदन्त्यविंदन्ननामधुन्यूङ्खयन्तेअधिपक्कआमिषि ।
वृक्षस्यशाखांमरुणस्यबप्संतस्तेसूभर्वांवृषभाःप्रेमराविषुः ॥ ३ ॥

एते । वदन्ति । । अविंदन् । अना । मधुं । नि । ऊङ्खयन्ते ।
अधि । पक्के । आमिषि । वृक्षस्यं । शाखांम् । अरुणस्यं । बप्संतः ।
ते । सूभर्वाः । वृषभाः । प्र । ईम् । अराविषुः ॥ ३ ॥

अरुणस्यारुणवर्णस्य वृक्षस्य शाखां बप्सतोभक्षयन्तस्ते सुभर्वाः शोभनभक्षावृषभाः प्रेमराविषुः प्ररुवन्ति यथा पक्के आमिषि अध्यामिषे क्रव्यादोमांसभक्षकाश्च मांसविषये यथा न्यूंखयन्ते शब्दविशेषं कुर्वन्ति किंच मधु मदकरं सोमं अना आस्येनाविदन् लभन्ते ॥ ३ ॥

३. नये वा लाल रंग की शाखा को खाते हुए शोभन भोजनवाले वृषभों के समान ये प्रस्तर शब्द करते हैं। जैसे मांस भक्षण करनेवाले मांस-पाक होने पर आनन्द-ध्वनि करते हैं, वैसे ही ये भी शब्द करते हैं।

वृहद्वंदन्तिमदिरेणमन्दिनेन्द्रंक्रोशंन्तोविदन्ननामधुं ।
संरभ्याधीरास्वसृभिरनर्तिषुराघोषयन्तःपृथिवीमुपब्दिभिः ॥४॥

बृहत् । वदन्ति । मदिरेण । मन्दिना । इन्द्रम् । क्रोशन्तः ।
अविदन् । अना । मधु । सम्ऽरभ्य । धीराः । स्वसृऽभिः ।
अनर्तिषुः । आऽघोषयन्तः । पृथिवीम् । उपब्दिऽभिः ॥ ४ ॥

मदिरेण मदकरेण मन्दिना अभिषूयमाणेन सोमेन इन्द्रं क्रोशन्तः आह्वयन्तः एते ग्रावाणोबृहदत्यन्तं वदन्ति शब्दयन्ति किंच अना आस्येन मधु मदकरं सोममविदन् अलभन्त किंच संरभ्य संरब्धाभूत्वा धीराः धृष्टाः सन्तः उपब्दिभिः शब्दैः पृथिवीमाघोषयन्तः पूरयन्तः स्वसृभिरंगुलीभिः सहानर्तिषुः नृत्यन्ति ॥ ४ ॥

४. मदकर और चुलाये जाते हुए सोम से ये प्रस्तर इन्द्र को बुलाते हुए विशाल शब्द करते हैं। इन्होंने मुख से मदकर सोम को प्राप्त किया। ये अभिषव-कार्य में लगकर और धीर होकर अपने शब्दों से पृथिवी को भरते हुए भगिनी-स्वरूप अँगुलियों के साथ नाचते हैं।

सुपर्णावाचमक्रतोपद्यव्याखरेकृष्णाइषिराअनर्तिषुः ।
न्य१ङ्नियन्त्युपरस्यनिष्कृतंपुरूरेतोदधिरेसूर्यश्वितः ॥ ५ ॥ २९ ॥

सुऽपर्णाः । वाचम् । अक्रत । उप । द्यवि । आऽखरे । कृष्णाः ।
इषिराः । अनर्तिषुः । न्यक् । नि । यन्ति । उपरस्य । निःऽकृतम् ।
पुरु । रेतः । दधिरे । सूर्यऽश्वितः ॥ ५ ॥ २९ ॥

सुपर्णाः सुपतनाः ग्रावाणः उपउपलक्ष्य समीपे द्यव्यन्तरिक्षे वाचमभिषवशब्दं अक्रत कुर्वन्ति किंच आखरे मृगाणां व्रजआखरस्तस्मिन् इषिरा गमनशीलाः कृष्णाः कृष्णमृगाइव सूर्यश्वितः सूर्यवत् श्वेतवर्णाद्रप्साः अनर्तिषुः नृत्यन्ति निष्कृतं ग्रावभिः पीडितं सत् उपरस्योपलस्य न्यक् अधोमुखं सोमं नियन्ति निगमयन्ति किंच पुरु बहु रेतः सोमलक्षणमुदकं दधिरे धारयन्ति ॥ ५ ॥

५. प्रस्तरों का शब्द सुनकर विदित होता है कि, आकाश में पक्षी शब्द करते हैं। ये मृगों के स्थान में गमनशील कृष्ण-सार मृगों के समान गति-शील होकर नाच रहे हैं। निष्पीड़ित सोमरस को ये प्रस्तर नीचे गिराते हैं—मानो सूर्य के समान श्वेतवर्ण जल धारण करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

उग्राइवप्रवहन्तःसमायमुःसाकंयुक्तावृषणोबिभ्रतोधुरः ।
यच्छ्वसन्तोजग्रसानाअराविषुःशृण्वएषांप्रोथथोअर्वतामिव ॥ ६ ॥

उपाःऽइव । प्रऽवहन्तः । सम्ऽआयमुः । साकम् । युक्ताः ।
वृषणः । बिभ्रतः । धुरः । यत् । श्वसन्तः । जग्रसानाः । अराविषुः ।
शृण्वे । एषाम् । प्रोथथः । अर्वताम्ऽइव ॥ ६ ॥

वृषणः फलं वर्षतीति वृषा यज्ञः तस्य धुरः धुरं भारं बिभ्रतोधारयन्तः एते ग्रावाणः साकं सोमेन सह युक्ताः सन्तः प्रवहन्तः रथं प्रकर्षेण वोढारउग्राउद्गूर्णाअश्वाइव समाययुः समागच्छन्ति आयताभवन्तीत्यर्थः यद्यदा श्वसन्तोभिषवसमये उत्पतननिपतनव्यापारजनितेन वायुना श्वसन्तइव स्थिताग्रावाणः जग्रसानाः सोमं ग्रसमानाः अराविषुः शब्दायन्ते तदानीमेषां ग्राव्णां संबन्धि प्रोथथोमुखात् शब्दः शृण्वे श्रूयते । तत्रदृष्टान्तः—अर्वतामिव अश्वानां संबन्धिनोमुखाद्धेषाशब्दोयथा तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. जैसे बली अश्व परस्पर मिलकर और रथ की धुरा को धारण करके रथ ले जाते हैं और शरीर को बढ़ाते हैं, वैसे ही ये प्रस्तर भी आयत होकर सोमरस को बरसाते हैं। ये सोम का ग्रास करते-करते, श्वास के साथ, शब्द करते हैं। घोड़ों के समान इनके मुख से निकले शब्द को मैं सुनता हूँ।

दशावनिभ्योदशकक्ष्येभ्योदशयोक्त्रेभ्योदशयोजनेभ्यः।
दशाभीशुभ्योअर्चताजरेभ्योदशधुरोदशयुक्तावहद्भ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिऽभ्यः । दशऽकक्ष्येभ्यः । दशऽयोक्त्रेभ्यः । दशऽयोजनेभ्यः ।
दशाभीशुऽभ्यः । अर्चत । अजरेभ्यः । दश । धुरः । दश ।
युक्ताः । वहत्ऽभ्यः ॥ ७ ॥

दशावनिभ्यः कर्माण्यवन्तिगच्छन्तीत्यवनयः दशावनयोङ्गुलयोयेषां ग्राहकत्वेन संबन्धिनः ते दशावनयः तान् ग्राव्णःद्वितीयार्थे चतुर्थी दशकक्ष्येभ्यः कक्ष्याःप्रकाशकाअंगुलयोयेषांते दशकक्ष्याः तान्दशयोक्त्रेभ्योयोक्त्रवत् बन्धने साधनभूतादशांगुलयोयेषां तान् दशयोजनेभ्यः सोमेन सह योजने साधनभूतादशाङ्गुलयोयेषां तान् दशाभीशुभ्यः कर्माण्यभितोव्याप्नुवन्तीत्यभीशवोङ्गुलयोदशयेषां तान् अजरेभ्यः जरावर्जितान्दश दशभिः धुरः धूर्भिः हिंसितृभिः तृतीयार्थे प्रथमा युक्ता युक्तान् द्वितीयार्थे प्रथमा वहद्भ्योवहतोभिषवाख्ये कर्मणि व्याप्रियमाणानर्चत स्तुत हे ऋत्विजइतिशेषः । अत्रयास्कः—अवनयोङ्गुलयोभवन्त्यवन्तिकर्माणि कक्ष्याः

प्रकाशयन्तिकर्माणियोक्त्राणि योजयन्तीति व्याख्यातमभीशवोऽम्यश्नुवतेकर्माणि दशधुरोदशयुक्तावहद्भ्यः धूर्धूर्वतेर्वधकर्मणइयमपीतराधूरेतस्मादेवविहन्ति वहन्ति धारयन्तेवेति[1] ॥ ७ ॥

७. इन अविनाशी प्रस्तरों का गुण-कीर्त्तन करो। सोम के अभिषव के समय, जब कि, दस अँगुलियाँ इन्हें छूती हैं, उस समय इन दस अँगुलियों को प्रस्तर-स्वरूप घोड़ों की दस वरत्रा (कसने का रस्सा = तंग) अथवा दस योक्त्र (घोड़े के सामान), दस रथ जोतने की रस्सियाँ अथवा दस लगाम जाना जाता है। वा दस रथ-धुरायें इकट्ठा होकर ढोती हैं।

तेअद्रंयोदशयन्त्रासआशवस्तेषामाधानंपर्येतिहर्यतम्।
तऊंसुतस्यंसोम्यस्यान्धसोंशोःपीयूषंप्रथमस्यंभेजिरे ॥ ८ ॥

ते। अद्रयः। दशऽयंन्त्रासः। आशवः। तेषाम्। आऽधानम्।
परि। एति। हर्यतम्। ते। ऊँ इति। सुतस्य। सोम्यस्य।
अन्धसः। अंशोः। पीयूषम्। प्रथमस्य। भेजिरे ॥ ८ ॥

अद्रयः आदरणीयाआशवः क्षिप्रकारिणस्ते एते प्रकृताग्रावाणोदशयंत्रासोदशयंत्रास्तेषामेषां ग्राव्णां संबन्धि यदाधानमक्षेपणमभिषवकर्म हर्यतंस्पृहणीयं पर्येति परितोगच्छति तउ ते ग्रावाणएव सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य सोमसंबन्धिनःअंशोः खंडस्वरूपस्यान्धसोन्नस्य पीयूषममृतं प्रथमस्य भेजिरे इति ॥ ८ ॥

८. ये प्रस्तर दस अँगुलियों को बन्धन की रस्सी के समान पाकर शीघ्र-शीघ्र कार्य करते हैं। इनके द्वारा उत्पादित सोमरस हरित-वर्ण होकर आ रहा है। सोम के टुकड़े कूटे जाकर और अन्नरूप धारण करके अमृतरस निकालते हैं। सोम का प्रथम खण्ड ये ही पाते हैं।

तेसोमादोहरीइन्द्रंस्यनिंसतेंशुंदुहन्तोअध्यांसतेगवि।
तेभिर्दुग्धंपपिवान्त्सोम्यंमध्विन्द्रोवर्धतेप्रथतेवृषायते ॥ ९ ॥
ते। सोमऽअदः। हरी इति। इन्द्रस्य। निंसते। अंशुम्।
दुहन्तः। अधि। आसते। गवि। तेभिः। दुग्धम्। पपिऽवान्।
सोम्यम्। मधु। इन्द्रः। वर्धते। प्रथते। वृषऽयते ॥ ९ ॥

ते सोमादः सोमस्याचारः ते प्रकृताः ग्रावाणइन्द्रस्य हरी अश्वौ निंसतेनिक्षंति चुंबन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः किंच गवि गव्ये अधिषवणचर्मण्यंशुं सोमं दुहन्तः अध्यासते किंचेन्द्रस्तेभिस्तैर्दुग्धं सोम्यं सोममयं मधु अमृतं पपिवान् पीतवान् वर्धते वृद्धशरीरोभवति प्रथते विस्तीर्णशरीरश्च भवति वृषायते वृषेवाचरति ॥ ९ ॥

---

[1] नि० ३. ९।

९. वे पत्थर सोम का भक्षण करके इन्द्र के दो घोड़ों को चूमते हैं—अर्थात् इन्द्र के रथ के पास जाते हैं। डांठ अंशु से रस निकलकर गो-चर्म के ऊपर जाता है। ये पत्थर सोम से जो मधुर रस निकालते हैं, उसे पीकर इन्द्र फूलते और बढ़ते हैं—सांड़ के समान बल प्रकट करते हैं।

वृषावोअंशुर्नकिलारिषाथनेळावन्तःसदमित्स्थनाशिताः।
रैवत्येवमहसाचारवःस्थनयस्यग्रावाणोअजुषध्वमध्वरम्॥१०॥३०॥

वृषा। वः। अंशुः। न। किल। रिषाथन। इळाऽवन्तः।
सदम्। इत्। स्थन। आशिताः। रैवत्याऽइव। महसा। चारवः।
स्थन। यस्य। ग्रावाणः। अजुषध्वम्। अध्वरम्॥ १०॥ ३०॥

अंशुः सोमोवोयुष्माकं वृषा यज्ञे वर्षिता भविष्यति यूयमपिनरिषाथन नरिष्यथ न शीर्णाभवथ किल। किंच इळावन्तोन्नवन्तइव यूयं सदमित् सदैवाशिताः भोजयिताः स्थन भवथ किंच रैवत्येव यथारेवन्तः तेजसा युक्ताभवन्ति तद्वत् महसा तेजसा युक्ताश्चारवः कल्याणाः स्थन भवथ हे ग्रावाणोयूयं यस्य यजमानस्याध्वरं यज्ञमजुषध्वं सेवध्वं॥ १०॥

१०. प्रस्तरो, सोम का अंशु, खण्ड वा डांठ तुम्हें रस देगा; तुम निराश नहीं होना। तुम जिनके यज्ञ में रहते हो, वे सदा अन्न और भोजनवाले होते हैं और सदा धनी लोगों के समान उज्ज्वल तेज से युक्त होते हैं। ॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे त्रिंशोवर्गः॥ ३०॥

तृदिलाअतृदिलासोअद्रयोश्रमणाअशृथिताअमृत्यवः।
अनातुराअजराःस्थामविष्णवःसुपीवसोअतृषिताअतृष्णजः॥११॥

तृदिलाः। अतृदिलासः। अद्रयः। अश्रमणाः। अशृथिताः।
अमृत्यवः। अनातुराः। अजराः। स्थ। अमविष्णवः।
सुऽपीवसः। अतृषिताः। अतृष्णऽजः॥ ११॥

अश्रमणाः श्रमवर्जिताः अशृथिताः अन्यैरशिथिलीकृताः अमृत्यवः अमारिताः अनातुरा अरोगाअजरा जरारहिताः स्थ भवथ किंचामविष्णवः उत्क्षेपणापक्षेपणगत्योपेताहे ग्रावाणस्तृदिलाअन्येषां भेदका अतृदिलासः स्वयमन्येनाभिन्नाः सुपीवसःसुबलाअतृषितास्तृष्णारहिताः अतृष्णजः निःस्पृहाभवथ॥ ११॥

११. तुम स्वयं निराश न होकर दूसरे को निराश करनेवाले हो। तुम्हें परिश्रम, शिथिलता, मृत्यु, जरा, रोग, तृष्णा और स्पृहा नहीं है। तुम मोटे हो। तुम लोग फेंकने और बटोरने में बहुत निपुण हो।

अथ द्वादशी–

ध्रुवाएवर्वःपितरोयुगेयुगेक्षेमंकामासःसदसोनयुंजते ।
अजुर्यासोहरिषाचोहरिद्रवआद्यांरवेणपृथिवीमशुश्रवुः ॥ १२ ॥

ध्रुवाः । एव । वः । पितरः । युगेऽयुगे । क्षेमऽकामासः । सदसः ।
न । युञ्जते । अजुर्यासः । हरिऽसाचः । हरिद्रवः ।
आ । द्याम् । रवेण । पृथिवीम् । अशुश्रवुः ॥ १२ ॥

हे ग्रावाणोयुगेयुगे सर्वेषु युगेषु ध्रुवाएव वोयुष्माकं पितरः पितृभूताः पर्वताः क्षेमकामाः- सः क्षेमकामाः सदसः सदांसि आत्मना नयुंजते न संयोजयन्ति अजुर्यासोजरारहिता हरि- षाचः सोमस्य संभक्तारः हरिद्रवः सोमसंसर्गाद्धरितवर्णाः द्यां दिवं पृथिवीं च रवेणाभिष- वशब्देनाशुश्रवुः श्रावयन्ति ॥ १२ ॥

१२. तुम्हारे पूर्वज पर्वत युग-युगान्तरों से स्थिर हैं, पूर्णाभिलाष हैं और किसी भी कारण से अपना स्थान नहीं छोड़ते। वे अजर और हरे वृक्ष से युक्त हैं। हरे वर्ण के होकर पक्षियों के कलरव के द्वारा द्यावापृथिवी को पूर्ण करते हैं।

तदिद्वदन्त्यद्रयोविमोचनेयामन्नञ्जस्पाइवघेदुपब्दिभिः ।
वपन्तोबीजमिवधान्याकृतःपृञ्चन्तिसोमंनमिनन्तिबप्सतः ॥१३॥
तत् । इत् । वदन्ति । अद्रयः । विऽमोचने । यामन् । अञ्जःपाःऽइव ।
घ । इत् । उपब्दिऽभिः । वपन्तः । बीजम्ऽइव । धान्यऽकृतः ।
पृञ्चन्ति । सोमम् । न । मिनन्ति । बप्सतः ॥ १३ ॥

अद्रयः आदरणीयाः ग्रावाणोयामन् यामनि अंजस्पा अंजसा पान्ति रक्षन्तीत्यंजस्पाः तेषां रथानामिवोपब्दिभिः तदिव् तदेवाभिषवकर्म विमोचनेघेव तत्सोमरसविमोचनवेलायाम- पिवदन्ति प्रकाशयन्ति। बप्सतः सोमं भक्षयन्तोग्रावाणएव वपन्तोधान्याकृतः कृषीवलाः बीज- मिव यथा पृंचंति संपर्चयन्ति तद्वत्सोमंपृंचंतिसंपर्चयन्तीत्यर्थः नएनंमिनन्ति नहिंसन्ती- त्यर्थः ॥ १३ ॥

१३. जैसे रथारोही लोग रथ चलाने के स्थान पर रथ चलाकर ध्वनि प्रकट करते हैं, वैसे ही ये पत्थर सोमरस को उत्पन्न करने के समय शब्द करते हैं। जैसे धान्य बोनेवाले धान्य बोते हैं, वैसे ही ये सोमरस फैलाते हैं। ये खाकर उसे नष्ट नहीं करते।

अथ चतुर्दशी--

सुतेअंध्वरेअधिवाचमक्रताक्रीळयोनमातरंतुदन्तः।
विषूमुंश्चासुषुवुषोमनीषांविवर्तन्तामद्रयश्चायमानाः॥ १४॥३१॥

सुते। अध्वरे। अधि। वाचम्। अक्रत। आ। क्रीळयः। न।
मातरम्। तुदन्तः। वि। सु। मुञ्च। सुसुऽवुषः। मनीषाम्।
वि। वर्तन्ताम्। अद्रयः। चायमानाः॥ १४॥ ३१॥

चायमानाः पूज्यमानाः अद्रयः आदरणीयाग्रावाणः अध्वरे अधियज्ञे सुते सोमेभिषुते मातरं तुदन्तोहस्तेन ताडयन्तआक्रीडयोनाक्रीडकाः कुमाराः शब्दं यथा कुर्वन्ति तथा वाचं शब्दमक्रत कुर्वन्ति सुषुवुषः सोममभिषुवतोग्राव्णोमनीषां स्तुतिं विमुंच विशेषेण मुंच किंच अद्रयोविवर्तन्तां अभिषवशब्दं मुंचन्तु॥ १४॥

१४. सोमाभिषव होने पर पत्थर शब्द करते हैं—मानो क्रीड़ाशील बालक क्रीड़ास्थल में अपनी माता को ठेलकर शब्द करते हैं। जो पत्थर सोमरस का अभिषव कर चुके हैं, उनकी स्तुति करो। प्रस्तर, प्रस्तुत होकर, घूमें।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकत्रिंशोवर्गः॥ ३१॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ १॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येष्टमाष्टके चतुर्थोध्यायः॥ ४॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायोऽवेदेभ्योऽखिलं जगत्। निर्ममेतमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥
अथाष्टमेष्टकेऽध्यायश्चतुर्थः संप्रदर्शितः । धीमता सायणार्येण पंचमोयं प्रदर्श्यते ॥ २ ॥

तत्र हयेजायइत्यष्टादशर्चं पंचमं सूक्तं त्रैष्टुभं । अत्रानुक्रमणिका—हयेन्यूनोर्वशीमैळः पुरूरवाः पूर्वोषितात्कामात्पुनरासाद्यावरोद्धुमैच्छत् सा तमनिच्छन्ती प्रत्याचष्टे हयइषुर्याकदासु-देवोन्तरिक्षप्रांसचेति तिस्रश्चैळवाक्यं शिष्टाउर्वश्या इति। हयेइति हयइषुर्नश्रियइषुधेर्यासुजूर्णिः कदासूनुः सुदेवोअद्यान्तरिक्षप्रां सचायदासुजहतीष्वित्याद्यास्तिस्रश्चेति नवर्चऐळस्य पुरूरव-सोवाक्यानि अतस्तासांसऋषिः शिष्टानवोर्वश्यावाक्यानि अतस्तासु सा ऋषिका । उभयो-र्वाक्येषु योर्थः प्रतिपाद्यते सा देवता । गतोविनियोगः ॥ ऐळोर्वशीतिहासोत्र वैशद्यार्थंप्रवर्ण्य-ते । मित्रश्चवरुणश्चोभौदीक्षितौप्रेक्ष्यचोर्वशीं ॥ १॥ रेतःसिषिचतुःसद्यस्तत्कुंभेन्यदधुस्तदा तां-शप्तवन्तौमनुजभोग्याभूमौभवेतितौ ॥ २ ॥ अत्रान्तरइळोराजामनोःपुत्रैश्चसंयुतः ।मृगयांसंचर-न्साश्वोदेवीक्रीडंविवेशह ॥ ३ ॥ यत्रदेवंगिरिसुतासर्वैर्भावैरतोषयत् । अत्राविशन्पुमांस्त्री-स्यादित्युक्त्वातत्रचाविशत् ॥४॥ स्त्रीभूत्वाव्रीडितःसोगाच्छरणंशिवमंजसा । इयंप्रसाद्यतांराज-न्नित्युक्तःशंभुनानृपः ॥५॥ जगामशरणंदेवीमात्मनःपुंस्त्वसिद्धये । अकरोत्सानृपंदेवीषण्मासा-त्प्राप्तपुंस्त्वकं ॥ ६॥ ततःकदाचित्स्त्रीकालेबुधःसौंदर्यमोहितः ।अप्सरोभ्योविशिष्टांतामिळांसं-गतवान्मुदा ॥ ७ ॥ तदेळायांसोमपुत्राज्जातोराजापुरूरवाः । तमुर्वशीतुचकमेप्रतिष्ठानपुरेस्थि-तं ॥ ८ ॥ तल्पादन्यत्रनग्नंत्वांदृष्ट्वायामियथागतं। सुतावुरणकौत्वंचसमीपंकुरुमेद्रुतं ॥ ९ ॥ इ-तिसासमयंकृत्वारमयामासतंनृपं । चतुरब्देगतेरात्रौदेवैरुरणकद्वयं ॥ १० ॥ हृतंतस्यध्वनिं श्रुत्वानग्नएवसभूपतिः । उत्थायजित्वातावागच्छेत्येवंजल्पकोनृपः ॥ ११ ॥ विद्युतादर्शितो-स्यैसनग्नएवपुरूरवाः । अथसादृष्टसमयाह्युर्वशीतुदिवंययौ ॥ १२ ॥ ततउन्मत्तवद्राजा-दिदृक्षुस्तामितस्ततः । कुर्वन्नन्वेषणंतीरेसरसोमानसस्यतां ॥ १३ ॥ विहरन्तीमप्सरोभिः सहापश्यत्पुरूरवाः । पुनःसचकमेभोक्तुमुर्वशींचपुरूरवाः ॥ १४ ॥साश्रंसापश्यदुक्त्वाचप्रत्याच-ष्टेव्रजेतितं । इत्युर्वश्यैळसंवादमिममेषोप्यसूचयदिति ॥ १५ ॥ अत्रवाजसनेयकं—उर्वशीहा-प्सराः पुरूरवसमैळंचकमे तंऽहविन्दमानोवाच त्रिःस्ममाह्नोवैतसेनदंडेन हतादकामास्ममानिप-द्यासैमास्मत्वानग्नंदर्शमेषवैनः स्त्रीणामुपचारइति साहास्मिन् ज्योगुवासापिहास्माद्गर्भिण्यास-

तावज्ज्योग्घास्मिन्नुवासततोहगंधर्वाः समूदिरे ज्योग्वाइयमुर्वशीमनुष्येष्ववात्सीदुपजानीत यथेयंपुनरागच्छेदिति तस्यैहाविर्द्वयुरणाशयनउपवद्धास ततोहगंधर्वाअन्यतरमुरणंप्रमेथुः साहोवाचावीरइव बतमेजनइवपुत्रंहरन्तीति द्वितीयंप्रमेथुः साहतथैवोवाचाथहायमीक्षांचक्रे कथंनुतदवीरं कथमजनःस्याद्यत्राहःस्यामिति सनग्नएवानूत्पपातचिरंतन्मेनेयद्वासःपर्यधास्यत ततोहगंधर्वाविद्युतंजनयांचक्रुस्तं यथादिवैवंनग्नंददर्श ततोहैवेयंतिरोबभूवपुनरैनमीत्येत्तिरोभूतांःसआध्याजल्पन्कुरुक्षेत्रंःसमयाचचारान्यतः प्लक्षेति बिसवतीतस्यैहाध्यन्तेनवव्राज तद्धवाअप्सरसआतयोभूत्वा परिपुप्लुविरेतःस्हेयंज्ञात्वोवाचायंवै समनुष्योयस्मिन्नहमवात्समिति ताहोचुस्तस्मैवाआविरसामेति तथेतितस्मैहाविरासुस्ताःस्हायं ज्ञात्वाभिपरोवादहयेजायेमनसेत्यादि ।

तत्र प्रथमा—

ॐम् हयेजायेमनसातिष्ठघोरेवचांसिमिश्राकृणवावहैनु ।
ननौमन्त्राअनुदितासएतेमयस्करन्परतरेचनाहन् ॥ १ ॥

हये । जाये । मनसा । तिष्ठ । घोरे । वचांसि । मिश्रा । कृणवावहै ।
नु । न । नौ । मन्त्राः । अनुऽदितासः । एते । मयः । करन् ।
परऽतरे । चन । अहन् ॥ १ ॥

हयेजाये पुरूरवसोवाक्यं । जायां पश्यन्वदति हये हे घोरे अस्माकं दुःखजनकत्वाद् घोरकारिणि जाये मनसा अस्मदुपर्यनुरागवता मनसा युक्ता सती तिष्ठ क्षणमात्रं संनिधावेव निवस हयइत्यस्यनिघाताभावश्छान्दसः । किमर्थं संस्थानमिति तत्राह वचांसि वाक्यानि मिश्राणि उक्तिमत्युक्तिरूपाणि नुअद्य क्षिप्रं वा कृणवावहै करवावहै कृविहिंसाकरणयोश्च चिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः । किमर्थं वचसः करणमिति चेद् उच्यते नौ आवयोः मंत्रारहस्यार्थाः एतेविवक्षिताअनुदितासः अव्याहियमाणाः परस्परमसंभाष्यमाणाः गुंफिताः सन्तः परतरेचनाहन् चनेति निपातसमुदायश्चार्थे अनेकेषु दिवसेषु चरमेप्यहनि मयः सुखनामैतद् सुखं न करन् कुर्वन्ति अतः कृणवावहाइति ॥ १ ॥

१. (पुरुरवा की उक्ति)—अयि निष्ठुर पत्नी, अनुरागी चित्त से ठहरो। हम लोग शीघ्र कथनोपकथन करें। इस समय यदि हम दोनों में बातें नहीं हों तो आनेवाले दिनों में सुख नहीं होगा।

अथ द्वितीया—

किमेतावाचाकृणवातवाहंप्राक्रमिषमुषसांमग्रियेव ।
पुरूरवःपुनरस्तंपरेहिदुरापनावातइवाहमस्मि ॥ २ ॥

किम् । एता । वाचा । कृणव । तव । अहम् । प्र । अक्रमिषम् ।
उषसाम् । अग्रियाऽइव । पुरूरवः । पुनः । अस्तम् । परा । इहि ।
दुःऽआपना । वातःऽइव । अहम् । अस्मि ॥ २ ॥

अनया तं उर्वशी प्रत्युवाच—एता एतया वाचा केवलया पुनः संभोगरहितया किंकृणव किंकरवाव अहं त्विदानीं त्वत्सकाशात् प्राक्रमिषं अतिक्रान्तवत्यस्मि । अतिक्रमे दृष्टान्तः—उषसामग्रियेव बह्वीनामुषसां मध्ये अग्रिया अग्रेभवा पूर्वा पूर्वोषाः प्राक्रमीद्यथाहमपीति । यस्मादेवं तस्मात् हे पुरूरवः त्वं पुनरस्मत्सकाशादस्तं गृहं परेहि परागच्छ मय्यभिलाषं माकार्षीः । स्वस्याग्रहत्वमाह अहं वातइव वायुरिव दुरापना दुष्प्रापा दुरापा वा अस्मि । दुरापावा अहं त्वयैतर्ह्यस्मि पुनर्गृहानिहीति हैवैनंतदुवाचेतिवाजसनेयकं ॥ २ ॥

२. (उर्वशी की उक्ति)—केवल बात-चीत से क्या होगा ? प्रथम उषा के समान तुम्हारे पास से मैं चली आ रही हूँ। हे पुरूरवा, तुम अपने घर लौट जाओ। मैं वायु के समान दुष्प्राप्य हूँ।

अथ तृतीया—

इषुर्नश्रियइषुधेरसनागोषाःशतसानरंहिः ।
अवीरेक्रतौविदविद्युतन्नोरानमायुंचितयन्तधुनयः ॥ ३ ॥

इषुः । न । श्रिये । इषुऽधेः । असना । गोऽसाः । शतऽसाः । न ।
रंहिः । अवीरे । क्रतौ । वि । दविद्युतत् । न । उरा । न ।
मायुम् । चितयन्त । धुनयः ॥ ३ ॥

अनया पुरूरवाःस्वस्यविरहजनितं वैक्लव्यं तां प्रति ब्रूते—इषुधेः इषवोधीयन्ते अत्रेतीषुधिर्निषंगः ततः सकाशादिषुरसना असनायै प्रक्षेप्तुं नभवति श्रिये विजयार्थं त्वद्विरहाद्युद्धस्ववुद्धावप्यनिधानात् तथा रंहिर्वेगवानहं शत्रुसकाशाद्गोषाः तेषां शत्रूणां गवां संभक्तानाभवं तथा शतसाः शतानामपरिमितानां शत्रुधनानां संभक्तानाभवं किंचावीरे वीरवर्जिते क्रतौ

राजकर्मणि सति नविदद्विद्युतत् न विद्योतते मत्सामर्थ्यं किंच धुनयः कंपयितारोस्मदीयानराः उरा उरौ सुपांसुलुगिति सप्तम्याडादेशः विस्तीर्णेसंग्रामे मायुं मीयते प्रक्षिप्यते इतिमायुः शब्दः कृवापाजीत्यादिना उण् सिंहनादं न चितयन्त न बुध्यन्ते । चिती संज्ञाने अस्माण्णिचि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाल्लघूपधगुणाभावः छान्दसोलङ् ॥ ३ ॥

३. (पुरूरवा का कथन)—तुम्हारे विरह के कारण मेरे तुणीर से बाण नहीं निकलता, जय-श्री नहीं मिलती और युद्ध में जाकर मैं अपरिमित गायों को नहीं ले आ सकता। राज-कार्य वीर-विहीन हो गया है। इसकी कोई शोभा नहीं है। मेरे सैनिकों ने युद्ध में सिंहनाद करने की चिन्ता छोड़ दी थी।

सावसुदधतीश्वशुरायवयउषोयदिवष्टयन्तिगृहात् ।
अस्तंननक्षेयस्मिंश्चाकन्दिवानक्तंश्नथितावैतसेन ॥ ४ ॥

सा । वसु । दधती । श्वशुराय । वयः । उषः । यदि । वष्टि ।
अन्तिऽगृहात् । अस्तम् । ननक्षे । यस्मिन् । चाकन् । दिवा ।
नक्तम् । श्नथिता । वैतसेन ॥ ४ ॥

इयमुत्तराचोर्वशीवाक्ये—आत्मेन पुरात्मना कृतं उषसे निवेदयति हे उषः सेयमुर्वशी वसु वासकं वयोन्नं श्वशुराय भर्तुः पुरूरवसः पित्रे दधती प्रयच्छन्ती तत्र गृहे स्थिता यदि पतिंवष्टि कामयते तदान्तिगृहात् स्वभर्तृभोगगृहान्तिके यत् श्वशुरस्य भोजनगृहं तदन्तिगृहं तस्माद्गृहात्सोर्वशी अस्तं पतिगृहं ननक्षे व्याप्नोति तस्मिन् गृहे चाकन् कामयते उर्वशी सा-चोर्वशी दिवानक्तं अहनि रात्रौ च वैतसेन शेपोवैतसइतिपुंस्प्रजननस्येनि निरुक्तं।पुंस्प्रजननेन श्नथिता ताडिता भवति।एवमुर्वशी आत्मानं परोक्षेणनिर्दिदेश ॥ ४ ॥

४. (उर्वशी का कथन)—उषा, यदि उर्वशी श्वशुर को भोजन-सामग्री देने की इच्छा करती, तो सन्निहित गृह से पति के शयन-गृह में जाती और दिन-रात स्वामी के पास रमण-सुख भोगती।

त्रिःस्ममाह्नःश्नथयोवैतसेनोतस्ममेव्यत्यैपृणासि ।
पुरूरवोनुतेकेतमायंराजामेवीरतन्व१स्तदासीः ॥ ५ ॥ १ ॥

त्रिः । स्म । मा । अह्नः । श्नथयः । वैतसेन । उत । स्म । मे ।
अव्यत्यै । पृणासि । पुरूरवः । अनु । ते । केतम् । आयम् ।
राजा । मे । वीर । तन्वः । तत् । आसीः ॥ ५ ॥ १ ॥

---

१ नि० ३.२१।

अनेन पुरूरवसमेव संबोध्योक्तवती हे पुरूरवस्त्वं मा मां अह्नः अहनि वैतसेन दंडेन पुंव्यंजनेन त्रिः त्रिवारं द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् श्नथयःस्म अश्नथयः अताडयः कृत्वोर्थप्रयोगे इति कालवाचिनोहःशब्दात् अधिकरणे षष्ठी उतापिच स्मेति पूरणः अव्यत्यै सपत्नीभिः सह पर्यायेण पतिमागच्छति साव्यती नतादृशी अव्यती तस्यै मे मह्यं पृणासि पूरयसि एवं बुध्या हे पुरूरवः ते केतं गृहमन्वायं अन्वगमं । पूर्व हे वीर राजा त्वं मे मम तन्वः शरीरस्य तच्चदा आसीः अभवः सुखयितेति शेषः । परमप्येवं मन्तव्यं किमिति कातरोभवसीत्युवाच ॥ ५॥

५. पुरुरवा, तुम दिन में मुझे तीन बार पुरुष-दण्ड से ताड़ित करते थे। किसी सपत्नी के साथ मेरी प्रतिद्वन्द्विता नहीं थी। मुझे ही तुम नियमित रूप से सन्तुष्ट करते थे। तुम्हारे गृह में मैं आई। तुम मेरे वीर राजा हुए। तुम मेरे सारे सुखों के विधायक हुए।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

यासुजूर्णिःश्रेणिःसुम्नआपिर्ह्रदेचक्षुर्नग्रन्थिनीचरण्युः ।
ताअञ्जयोरुणयोनसस्रुःश्रियेगावोनधेनवोनवन्त ॥ ६ ॥

या । सुऽजूर्णिः । श्रेणिः । । सुम्नेऽआपिः । ह्रदेऽचक्षुः । न ।
ग्रन्थिनी । चरण्युः । ताः । अञ्जयः । अरुणयः । न । सस्रुः ।
श्रिये । गावः । न । धेनवः । अनवन्त ॥ ६ ॥

पुरूरवसोवाक्यं यासुजूर्णिः सुजवा एतन्नामिकास्ति तथा या श्रेणिः यासुम्नआपिः या ह्रदेचक्षुः नकारः समुच्चये ताभिश्चतसृभिरालिभूताभिर्मानिनीभिः सहिता ग्रंथिनी ग्रथनवती संदर्भवती चरण्युश्चरणशीला उर्वश्याजगाम यद्वा ग्रंथिनीत्येतत् सखिभूताप्सरोनामधेयं या सुजूर्णिः सुजवा उर्वशी सा ताभिः सह जगाम ताअप्सरसोंजयआभरणोपेताअरुणयोरुणवर्णान सस्रुः पूर्ववन्न गच्छन्ति श्रिये श्रयणाय धेनवः नवप्रसूतागावोन गावइव आशिरार्थं यथा गावो नवन्त शब्दायन्ते तथा न शब्दयन्तीति व्यतिरेके दृष्टान्तः ॥ ६ ॥

६. (पुरुरवा की उक्ति)--सुजूर्णि, श्रेणि, सुम्न, आपि, ह्रदेचक्षु, ग्रन्थिनी, चरण्यू आदि जो महिलायें वा अप्सरायें थीं, तुम्हारे आने के बाद वे सब मेरे पास वेश-भूषा करके नहीं आती थीं। गोष्ठ में जाते समय जैसे गायें बोलती हैं, वैसे शब्द करके वे सब अब मेरे गृह में नहीं आती थीं।

समस्मिञ्जायमानआसतग्नाउतेमवर्धन्नद्यः स्वगूर्ताः ।
महेयत्त्वापुरूरवोरणायावर्धयन्दस्युहत्यायदेवाः ॥ ७ ॥

सम् । अस्मिन् । जायमाने । आसत । ग्नाः । उत । ईम् ।
अवर्धन् । नद्यः । स्वऽगूर्ताः । महे । यत् । त्वा । पुरूरवः । रणाय ।
अवर्धयन् । दस्युऽहत्याय । देवाः ॥ ७ ॥

अनयैताभिः संसर्गस्त्वयानुभूतइत्युर्वशीवदति अस्मिन्पूरूरवसि जायमाने ग्नाअप्सरसो-देववेश्याः अपि समासत संगताअभवन् अथवा जायमाने यज्ञार्थं प्रवर्धमाने सति ग्नाः देव-पत्न्योपि समासत समभवन् उतापिच ईमेनं पुरूरवसं स्वगूर्ताः स्वयं गामिन्योनद्यस्तासामाश्र-यभूता अवर्धयन्। किंच हे पुरूरवोयद्यस्मात् त्वा त्वां महे महते रणाय रमणीयाय संग्रामाय दस्युहत्याय दस्युहननाय देवास्त्वामवर्धयन् ॥ ७ ॥

७. (उर्वशी की उक्ति)—जिस समय पुरुरवा ने जन्म ग्रहण किया, उस समय देव-पत्नियाँ देखने आईं। अपनी शक्ति से बहनेवाली नदियों ने भी उनकी संवर्द्धना की। पुरुरवा, तुम्हें दस्यु-वध करने को, घोर युद्ध में भेजने के लिए, देवता लोग तुम्हारी संवर्द्धना करने लगे।

सचायदासुजहतीष्वत्कममानुषीषुमानुषोनिषेवे ।
अपस्ममत्तरसन्तीनभुज्युस्ताअत्रसन्रथस्पृशोनाश्वाः ॥ ८ ॥

सचा । यत् । आसु । जहतीषु । अत्कम् । अमानुषीषु । मानुषः ।
निऽसेवे । अप । स्म । मत् । तरसन्ती । न । भुज्युः । ताः ।
अत्रसन् । रथऽस्पृशः । न । अश्वाः ॥ ८ ॥

इदमादित्रीण्यैलवाक्यानि तत्रादितोद्वाभ्यामुर्वशीमन्याश्च सह स्तौति यद्यदा सचा सहायभूतः पुरूरवः अत्कं स्वकीयं रूपं अत्कइति रूपनाम जहतीषु परित्यजन्तीषु अमानुषीषु देवताभूतास्व-प्सरसःसु मानुषः सन् निषेवे अभिमुखं गच्छति तदानीं ताअप्सरसोमत् मत्तः अप अपसृत्या-त्रसन् नसिर्गतिकर्मा गच्छन्ति।पलायने दृष्टान्तः—तरसंती भुज्युर्न तरसं नाममृगः तस्य स्त्री भुज्युः भोगसाधनभूता स्त्री मृगी सा यथा व्याधाद्भीता पलायते। किंच रथस्पृशोनाश्वाः रथे नियुक्ताअश्वाइव ते यथा पलायन्ते तद्वत्पलायन्तइति उर्वश्याअनेकाभिरस्माभिः सह भोगमनुभुक्तवानसीत्युक्तः प्रत्याचष्टे ॥ ८ ॥

८. (पुरुरवा का कथन)—जिस समय मनुष्य होकर पुरुरवा अप्स-राओं की ओर अग्रसर हुए, उस समय वे अपना रूप छोड़कर अन्तर्धान हो गईं। जैसे डर के मारे हरिणी भागती है अथवा जैसे रथ में जोते हुए घोड़े भागते हैं, वैसे ही वे चली गईं।

यदासुमर्तोअमृतासुनिस्पृक्संक्षोणीभिःक्रतुभिर्नपृङ्क्ते ।
ताआतयोनतन्वःशुम्भतस्वाअश्वासोनक्रीळयोदन्दशानाः ॥ ९ ॥

यत्। आसु। मर्तः। अमृतासु। निऽस्पृक्। सम्। क्षोणीभिः।
क्रतुऽभिः। न। पृङ्क्ते। ताः। आतयः। न। तन्वः। शुंभत।
स्वाः। अश्वासः। न। क्रीळयः। दन्दशानाः॥ ९॥

यद्यदा आसु अमृतास्वप्सरस्सु मर्तोमनुष्यः पुरूरवानिस्पृक् निःशेषेण स्पृशन् क्षोणोभिर्वाग्भिः क्रतुभिर्न कर्मभिश्च संपृंक्ते संपर्कं करोति नकारः समुच्चयार्थीयः। ताअप्सरसः आतयः आधिभूतास्तदानीं स्वास्तन्वः आत्मीयानि रूपाणि न शुंभत न प्रकाशयन्ति अश्वासोन अश्वाइव क्रीळयः संक्रीडमानादंदशानाः दंदशूकाः जिह्वाभिरात्मीयाः सृक्काभक्षयन्तः ते यथा तदानीं स्वचापल्येन धावन्तः स्वरूपं न प्रयच्छन्ति रथिकाय तद्वदिति दुःखाद्ब्रूते॥९॥

९. जिस समय पुरुरवा मनुष्य होकर देवलोकवासिनी अप्सराओं के साथ बातें करने और उनका शरीर छूने को आगे बढ़े, उस समय वे लुप्त हो गईं—अपने शरीर को नहीं दिखाया—क्रीड़ाशील अश्वों के समान भाग गईं।

विद्युन्नयापतन्तीदविद्योद्भरन्तीमेअप्याकाम्यानि।
जनिष्टोअपोनर्यःसुजातःप्रोर्वशीतिरतदीर्घमायुः॥ १०॥ २॥

विऽद्युत्। न। या। पतन्ती। दविद्योत्। भरन्ती। मे। अप्या।
काम्यानि। जनिष्टोइति। अपः। नर्यः। सुऽजातः। प्र।
उर्वशी। तिरत। दीर्घम्। आयुः॥ १०॥ २॥

अनयोर्वशीं स्तौति योर्वशी विद्युन्न विद्युदिव पतन्ती गच्छन्ती दविद्योत् द्योतते किं कुर्वती अप्या आपइत्यन्तरिक्षनाम तत्संबन्धीनि अप्यानि काम्यान्यस्मदभिमतानि उदकानि मे मह्यं भरन्ती संपादयन्ती यदा आगतायास्तस्याः सकाशादपोव्याप्तः कर्मसु नर्योनरेभ्योहितः सुजातः सुजननः पुत्रोजनिष्टो अजनिष्ट उत्पद्यते तदानीं ममोर्वशी दीर्घमायुः प्रतिरत प्रवर्धयति। प्रजामनुप्रजायसेतदुतेमर्त्यामृतमितिहिमंत्रः[1]॥ १०॥

१०. जिस उर्वशी ने आकाश से पतनशील विद्युत् के समान शुभ्रता धारण की थी और मेरे सारे मनोरथों को पूर्ण किया था, उसके गर्भ से मनुष्य का औरस सुन्दर पुत्र जन्मा था। उर्वशी उसे दीर्घायु करे।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे द्वितीयोवर्गः॥ २॥

---

1 तै० ब्रा०१. ५. ५।

अथैकादशी—

जज्ञिषइत्थागोपीथ्यायहिदधाथतत्पुरूरवोमओजः ।
अशासन्त्वाविदुषीसस्मिन्नहन्नमआशृणोःकिमभुग्वदासि॥११॥

जज्ञिषे । इत्था । गोऽपीथ्याय । हि । दधाथ । तत् । पुरूरवः । मे । ओजः । अशासम् । त्वा । विदुषी । सस्मिन् । अहन् । न । मे । आ । अशृणोः । किम् । अभुक् । वदासि ॥ ११ ॥

इत्था इत्थं गोपीथ्याय गौः पृथिवी पीथं पालनं स्वार्थिकस्तद्धितः भूमेरक्षणाय जज्ञिषे हि जातोसि खलु पुत्ररूपेण आत्मावैपुत्रनामेतिश्रुतेः । पुनर्देव्याह हे पुरूरवः मे ममोदरेमपि ओजः अपत्योत्पादनसामर्थ्यं दधाथ निदधाथ मयि निहितवानसि तत्तथास्तु अथापि स्थातव्यमिति चेत्तत्राह विदुषी भाविकार्यं जानती सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि त्वया यत्कर्तव्यं त्वा त्वां अशासं शिक्षितवत्यस्मि त्वं मे मम वचनं नाशृणोः नश्रृणोषि किं त्वं अभुक् अभोक्ता अपालयिता प्रतिज्ञातार्थमपालयन् वदासि हयेजायेइत्यादिरूपं प्रलापं ।वदेर्लेट्यडागमः। अहन् अहनि दिवसे त्रिवारं यभस्व एडकद्वयमस्माकं पुत्रत्वेन परिकल्पय पुत्रोत्पादनपर्यन्तं वसामि नग्नं त्वां यदाद्राक्षं तदागच्छामीत्येवं रूपोमिथः समयः॥ उर्वशीहाप्सराःपुरूरवसमैळंचकमे तꣳहविन्दमानोवाच त्रिःस्ममाह्लोवैतसेनदण्डेनेत्यादि वाजसनेयकमुदाहृतं ॥११॥

११. (उर्वशी का कथन)—पुरुरवा, पृथिवी की रक्षा के लिए तुमने पुत्र को जन्म दिया था, मेरे गर्भ में वीर्य-पात किया था, मैंने तुमसे बारबार कहा है कि, क्या होने से मैं तुम्हारे पास नहीं रहूँगी; क्योंकि मैं यह बात जानती थी। परन्तु मेरी बात नहीं सुनी। इस समय पृथिवी-पालन-कार्य को छोड़कर क्यों वृथा बात करते हो?

अथ द्वादशी—

कदासूनुःपितरंजातइच्छाच्चक्रंनाश्रुवर्तयद्विजानन् ।
कोदम्पतीसमनसावियूयोदधयदग्निःश्वशुरेषुदीदयत् ॥१२॥

कदा । सूनुः । पितरम् । जातः । इच्छात् । चक्रम् । न । अश्रु । वर्तयत् । विऽजानन् । कः । दम्पती इति दम्ऽपती । सऽमनसा । वि । यूयोत् । अध । यत् । अग्निः । श्वशुरेषु । दीदयत् ॥ १२ ॥

इदं पुरूरवसोवाक्यं कदा कस्मिन्काले सूनुस्तवोदरजातः सन् पितरं मामिच्छाद इच्छेत् इषु इच्छायां लेटि शपि इषुगमियमामिति छादेशः लेटोडाटाविति अडागमः कदा वा

विजानन् पितरं मामधिगच्छन् चक्रन् क्रन्दमानः अश्रुवर्तयत् नेतिचार्थे किंच कः किंविधः सन् सूनुः समनसा समनसौ दंपती जायापती त्वां मां च वियूयोत् विश्लेषयेत् युमिश्रणामिश्रणयोः यौतेश्छान्दसः शपः श्लुः तुजादित्वादभ्यासदीर्घः अधाधुना यद्यदाग्निस्तव हृदयस्थितस्तेजोरूपोगर्भः श्वशुरेषु दीदयत् दीप्यते दीदयतिर्दीप्तिकर्मैतिनैरुक्तोधातुः ॥ १२ ॥

१२. (पुरुरवा की उक्ति)—कब तुम्हारा पुत्र मुझे चाहेगा? यदि वह मेरे पास आवे, तो क्या वह नहीं रोवेगा? आँसू नहीं गिरावेगा? परस्पर प्रेम से सम्पन्न स्त्री-पुरुष में विच्छेद करने की किसकी इच्छा होगी? तुम्हारे श्वशुर के गृह में तेजोरूप गर्भ प्रदीप्त हो उठा।

प्रतिब्रवाणिवर्तयतेअश्रुंचक्रन्नक्रंददाध्येशिवायै।
प्रतत्तेहिनवायत्तेअस्मेपरेह्यस्तंनहिमूरमापः ॥ १३ ॥

प्रति। ब्रवाणि। वर्तयते। अश्रु। चक्रन्। न। क्रन्दत्। आऽध्ये।
शिवायै। प्र। तत्। ते। हिनव। यत्। ते। अस्मे इति।
परा। इहि। अस्तम्। नहि। मूर। मा। आपः ॥ १३ ॥

इदमुर्वशीवाक्यं—हे पुरूरवस्त्वां प्रति ब्रवाणि प्रतिवच्मि त्वदपत्यं अश्रु बाष्पं वर्तयते वर्तयिष्यति आध्ये आध्याते वस्तुनि शिवायै शिवे कल्याणे उपस्थिते सति चक्रन् रुदन् अश्रूणि विमुंचन् न क्रन्दत् नकारश्चार्थे रोत्स्यतिचेत्यर्थः तत् तदपत्यं ते तुभ्यं हिनव प्रहिणोमि यदपत्यं ते तव संबन्धि अस्मे अस्मासु निहितं। त्वं परेह्यस्तं अस्तमिति गृहनाम स्वगृहं प्रतिगच्छ हे मूर मूढ मा मां नह्यापः नप्राप्नोषि हि नवेत्यत्र हिनोतेश्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति भविष्यति लङि मिपआमादेशः गुणः अन्त्यलोपश्छान्दसः बहुलवचनादडभावः। आपः आप्लृव्याप्तौ लिटि विह्वांविङोभवन्तीति लुङोलेट् ॥ १३ ॥

१३. (उर्वशी का कथन)—मैं तुम्हारी बात का उत्तर देती हूँ। तुम्हारे पास पुत्र जाकर अश्रु-पात वा क्रन्दन नहीं करेगा। मैं उसकी कल्याण-कामना करूँगी। तुम्हारे पुत्र को मैं तुम्हारे पास भेज दूँगी। मूढ़, अपने घर को लौट जाओ। अब मुझे नहीं पा सकोगे।

सुदेवोअद्यप्रपतेदनावृत्परावतंपरमांगन्तवाउ।
अधाशयीतनिर्ऋतेरुपस्थेधैनंवृकारभसासोअद्युः ॥ १४ ॥

सुऽदेवः। अद्य। प्रऽपतेत्। अनावृत्। पराऽवतम्। परमाम्।
गन्तवै। ऊँ इति। अध। शयीत। निःऽऋतेः। उपऽस्थे।
अध। एनम्। वृकाः। रभसासः। अद्युः ॥ १४ ॥

अथ परिदूनः पुरूरवाउवाच सुदेवः त्वया सह सुक्रीडः पतिरद्य प्रपतेद् अत्रैव प्रपततु अथवा अनावृद् अनावृतः सन् परमां परावतं दूरादपि दूरदेशं गन्तवै गन्तुं महाप्रस्थानगमनं कुर्यात् अधाथवा यत्र कुत्रापि गन्तुं समर्थः सन् निर्ऋतेः पृथिव्याउपस्थे शयीत शयनं कुर्यात् यद्वा निर्ऋतिः पापदेवता तस्याउपस्थे उत्संगे संनिधौ म्रियतामित्यर्थः अध अथवैनं वृकाअ-रण्यश्वानोरभसासोवेगवन्तः अद्युर्भक्षयन्तु। अत्रवाजसनेयकं—सुदेवोद्योद्वावन्नीतप्रवापतेच्चदे-नंवृकाः श्वानोवाद्युरिति हैवतदुवाचेति ॥ १४ ॥

१४. (पुरुरवा की उक्ति)—तुम्हारा प्रेमी पति (मैं) आज गिर पड़ा—फिर कभी नहीं उठा। वह बहुत दूर चला गया। वह निर्ऋति (दुर्गति) में मर जाय। उसे वृक आदि खा जायें।

पुरू॑रवो॒मामृ॑धा॒माप्रप॑प्तो॒मात्वा॒वृका॑सो॒अशि॑वासउक्षन्।
नवैस्त्रैणा॑निस॒ख्यानि॑सन्तिसालावृ॒काणां॒हृद॑यान्ये॒ता ॥ १५ ॥३॥

पुरू॑रवः। मा। मृ॒थाः। मा। प्र। प॒प्तः। मा। त्वा॒। वृका॑सः।
अशि॑वासः। ऊँ इति॑। क्ष॒न्। न। वै। स्त्रैणा॑नि। स॒ख्यानि॑।
स॒न्ति॒। सा॒ला॒वृ॒काणा॑म्। हृद॑यानि। ए॒ता ॥ १५ ॥ ३ ॥

तमितरा प्रत्युवाच—हे पुरूरवः त्वं मामृथाः मृतिं मापामुहि म्रियतेर्लुङि थासि ह्रस्वादं-गादिति सिचोलोपः। तथा मामपप्तः अत्रैव पतनं माकार्षीः पातेर्लुङि लृदित्वात्पुषादीत्यादि-ना च्लेरङ् पतःपुमिति पुम्। तथा त्वा त्वां अशिवासोशुभावृकासोवृकामोक्षन् उइत्येवकारार्थः अ-क्षन् माभ्यवहरन्तु किमित्येवमस्मदुपर्यामहं करोषि माकार्षीरित्यर्थः अदेर्लुङि लुङ्सनोर्घस्लृ इति घस्लादेशः मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् गमहनेत्युपधालोपः शासिवसीत्यादिना षत्वं खरिचेति चर्त्वं बाहुलकादडभावः। अथास्य स्नेहस्यासारतामाह स्त्रैणानि स्त्रीणां कृतानि सख्यानि नवै सन्ति नसन्ति खलु। अभावे कारणमाह एता एतानि सख्यानि सालावृकाणां हृदयानि ते-षां हृदयानि यथा वत्सादीनां विश्वासापन्नानां घातुकानि तद्वत्। अत्र वाजसनेयकं मैतदादृ-थानवैस्त्रैणस्सख्यमस्ति पुनर्गृहानेहीति हैवैनंतदुवाचेति ॥ १५ ॥

१५. (उर्वशी की उक्ति)—पुरुरवा, तुम मृत्यु-कामना मत करो। यहीं मत गिरो। तुम्हें वृक (भेड़िया) आदि न खायें। स्त्रियों का प्रेम वा मैत्री स्थायी नहीं होती। स्त्रियों और वृकों का हृदय एक समान होता है।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षोडशी–

यद्विरूपाचरं मर्त्येष्ववसं रात्रीः शरदश्चतस्रः ।
घृतस्य स्तोकं सकृदह्न आश्नां तादेवेदं तातृपाणा चरामि ॥ १६ ॥

यत् । विऽरूपा । अचरम् । मर्त्येषु । अवसम् । रात्रीः । शरदः ।
चतस्रः । घृतस्य । स्तोकम् । सकृत् । अह्नः । आश्नाम् ।
तात् । एव । इदम् । ततृपाणा । चरामि ॥ १६ ॥

यद्यदा विरूपा परं मनुष्यस्य संपर्काद् विगतसहजभूतदेवरूपा पत्यानुकूल्येन नानारूपावा मर्त्येषु मनुष्येषु अचरं तदानीं रात्रीः पूरयित्रीश्चतस्रः शरदः अवसं न्यवसं अत्यन्तसंयोगे द्वितीया तदानीं घृतस्य स्तोकं सकृदह्नआश्नां तादेव तेनैव स्तोकेनाहमिदं संप्रति तातृषाणा तृप्ता सती चरामि ॥ १६ ॥

१६. मैं नाना रूपों में मनुष्यों में घूमी हुई हूँ। मैंने मनुष्यों में चार वर्ष रात्रि-वास किया है। दिन में एक बार कुछ घी पीकर क्षुधा-निवृत्ति करते हुए मैंने भ्रमण किया है।

अन्तरिक्षप्रां रजसो विमानीमुप शिक्षाम्युर्वशीं वसिष्ठः ।
उप त्वा रातिः सुकृतस्य तिष्ठान्नि वर्तस्व हृदयं तप्यते मे ॥१७॥

अन्तरिक्षऽप्राम् । रजसः । विऽमानीम् । उप । शिक्षामि ।
उर्वशीम् । वसिष्ठः । उप । त्वा । रातिः । सुऽकृतस्य ।
तिष्ठात् । नि । वर्तस्व । हृदयम् । तप्यते । मे ॥ १७ ॥

अन्तरिक्षप्रां स्वतेजसान्तरिक्षस्य पूरयित्रीं तथा रजसोरंजकस्योदकस्य विमानीं निर्मात्रीं उर्वशीं वसिष्ठः समानानां मध्येतिशयेन वासयिताहं उपशिक्षामि वशंनयामि सुकृतस्य शोभनकर्मणोरातिर्दाता पुरूरवाः त्वा त्वां उपतिष्ठात् उपतिष्ठतु मे हृदयं तप्यते अतोनिवर्तस्व एवं राजोवाच ॥ १७ ॥

१७. (पुरुरवा का कथन)—अन्तरिक्ष को पूर्ण करनेवाली और जल को बनानेवाली उर्वशी को वसिष्ठ (अतीव वासयिता पुरुरवा) वश में ले आते हैं। शुभ-कर्म-दाता पुरुरवा तुम्हारे पास रहे। मेरा हृदय जल रहा है; इसलिए हे उर्वशी, लौटो।

अथाष्टादशी–

इतिंत्वादेवाइमआंहुरैळयथेमेतद्भवसिमृत्युबन्धुः ।
प्रजातेदेवान्हविषायजातिस्वर्गउत्वमपिमादयासे ॥ १८ ॥ ४ ॥

इतिं । त्वा । देवाः । इमे । आहुः । ऐळ । यथा । ईम् । एतत् ।
भवसि । मृत्युऽबन्धुः । प्रऽजा । ते । देवान् । हविषा । यजाति ।
स्वःऽगे । ऊँ इति । त्वम् । अपि । मादयासे ॥ १८ ॥ ४ ॥

हे ऐळ पुरूरवस्त्वा त्वां इमे देवाइत्याहुः मृत्युबन्धुर्मृत्योर्बन्धकोमृत्योर्बन्धुभूतोवा मृत्युवशमापामुवंस्त्वं यथाई एतद्भवसि प्रजाः प्रकर्षेण जायमानस्त्वं तव संबन्धिनोयष्टव्यान् देवान् हविषा यजासि यजसि स्वर्गउ स्वर्गेएव त्वमपि मादयासे मदयसि अस्माभिः सह एवमाहुरित्यर्थः यस्मादेवं करोषि तस्मादभिलाषं हित्वा सुखीभवेति सेयं पुरूरवसं प्रत्युवाच॥१८॥

१८. (उर्वशी की उक्ति)—इला-पुत्र पुरुरवा, ये सारे देवता तुमसे कह रहे हैं कि, तुम मृत्युजयी होओगे, हवि से देवों की पूजा करोगे और स्वर्ग में जाकर आमोद-आह्लाद करोगे।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

प्रतेमहइति त्रयोदशर्चं षष्ठं सूक्तं वरुर्नामांगिरसऋषिः इन्द्रस्य पुत्रः सर्वहरिर्वा नाम द्वादशीत्रयोदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाएकादश जगत्यः इन्द्रस्याश्वौ हरी तयोरत्र स्तूयमानत्वात्तद्देवताकमिदं तथाचानुक्रान्तं—प्रतेसप्तोना वरुः सर्वहरिर्वैन्द्रोहरिस्तुतिर्द्वित्रिष्टुबन्तं । अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनएतत्सूक्तं सूत्रितंच—प्रतेमहऊतीशचीवस्तववीर्येणेति याज्येति । षोडशिशस्त्रेप्याद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितंच—प्रतेमहेविदथेशंसिषंहरीइति तिस्रोजगत्यइति ।

तत्र प्रथमा–

प्रतेमहेविदथेशंसिषंहरीप्रतेवन्वेवनुषोहर्यतंमदम् ।
घृतंनयोहरिभिश्चारुसेचतआत्वाविशन्तुहरिवर्पसंगिरः ॥ १ ॥

प्र । ते । महे । विदथे । शंसिषम् । हरी इति । प्र । ते । वन्वे ।
वनुषः । हर्यतम् । मदम् । घृतम् । न । यः । हरिऽभिः । चारु ।
सेचते । आ । त्वा । विशन्तु । हरिऽवर्पसम् । गिरः ॥ १ ॥

हे इन्द्र ते तव हरी अश्वौ महे महति विदथे यज्ञे प्रशंसिषं अशंसिषं अस्ताविषं। तथा वनुषः वनु हिंसायां हिंसकस्य ते तव हर्यतं हर्य गतिकान्त्योः तस्यौणादिकःअतच् चित्स्वरेणा-न्तोदात्तः कमनीयं मदं प्रवन्वे प्रयाचे अस्मदभिमतं। वनु याचने यइन्द्रोहरिभिः हरितवर्णैः अश्वैर्मद्यागंगत्वा चारु चरणीयं घृतं न घृतमिव सुप्रुतं उदकं सेचते वर्षति तं तादृशं हरिवर्पसं वर्पइति रूपनाम हरितरूपं त्वा त्वां आविशन्तु गिरोस्मदीयाः स्तुतिवाचस्तव मदाय॥१॥

१. इन्द्र, इस महायज्ञ में तुम्हारे दोनों घोड़ों की मैंने स्तुति की। तुम शत्रु-हिंसक हो। भली भाँति मत्त होओ, मैं यही प्रार्थना करता हूँ। हरित-वर्ण अश्व से आकर घृत के समान सुन्दर जल गिराओ। तुम शुभ्र हो। तुम्हारे पास मेरे स्तोत्र जायें।

हरिंहियोनिमभियेसमस्वरन्हिन्वन्तोहरीदिव्यंयथासदः।
आयंपृणन्तिहरिभिर्नधेनवइन्द्रायशूषंहरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम्। हि। योनिम्। अभि। ये। समऽअस्वरन्। हिन्वन्तः।
हरी इति। दिव्यम्। यथा। सदः। आ। यम्। पृणन्ति।
हरिऽभिः। न। धेनवः। इन्द्राय। शूषम्। हरिऽवन्तम्। अर्चत ॥२॥

ये पूर्वे स्तोतारऋषयोयोनिं इन्द्रस्य स्थानभूतं हरिं अश्वं अभिसमस्वरन् स्वृशब्दोपतापयोः अभिसंस्तुवन्ति किंकुर्वन्तः दिव्यं देवसंबन्धि सदोयागगृहं यथा प्रेरयन्तीन्द्रं तथा हरी अश्वौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः सोमेभिषुते सति स्वयमेवेन्द्रोरथेश्वौ प्रेरयति अतः स्तोतॄणां हरिप्रेरणत्वं। यद्वा दिव्यं सदः इन्द्रः प्राप्नुयात्तथा हरिं रथाय स्तुतिभिर्हिन्वन्तः प्रेरयन्तः यमिन्द्रं धेनवः नवप्रसूतागावोयथा पृणन्ति क्षीरादिभिः। अत्र पुरस्तादुपचारोपि नकारउपमार्थीयः। हरिभिः हरितवर्णैः सोमैरापृणन्ति पूरयन्ति तथा यूयमपीन्द्रायेन्द्रस्य हरिवन्तं शूषं बलं अर्चत पूजयत हे स्तोतारः स्तुतिभिः ॥ २ ॥

२. स्तोताओ, तुम लोगों ने इन्द्र को यज्ञ की ओर बुलाया है और यज्ञ-गृह की ओर इन्द्र के दोनों घोड़ों को लाये हो। घोड़ों के साथ इन्द्र के बल-वीर्य की स्तुति करो। देखो, जैसे गायें दूध देती हैं, वैसे ही इन्द्र को हरित-वर्ण सोमरस के द्वारा तृप्त करो।

सोअस्यवज्रोहरितोयआयसोहरिर्निकामोहरिरागभस्त्योः।
द्युम्नीसुशिप्रोहरिमन्युसायकइन्द्रेनिरूपाहरितामिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः। अस्य। वज्रः। हरितः। यः। आयसः। हरिः। निऽकामः।
हरिः। आ। गभस्त्योः। द्युम्नी। सुऽशिप्रः। हरिमन्युऽसायकः।
इन्द्रे। नि। रूपा। हरिता। मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

अस्येन्द्रस्य वज्रोहरितोहरितवर्णः यआयसः अयसःसारभूतोस्ति निर्मितः सच हरिर्हरितवर्णो-वज्रोनिकामः नितरां कमनीयः सआहन्ता शत्रूणां तादृशोवज्रोगभस्त्योः हस्तयोर्वर्तते इतिशेषः। अयमिन्द्रोद्युम्नी द्युम्नं द्योतमानं धनं तद्वान् सुशिप्रः शोभनहनुः हरिमन्युसायकः यस्य मन्युः सायकः शत्रुहन्ताभिगन्तावा भवति यद्वा शत्रुहन्ता कोपः सायकश्च यस्य सतादृशोभवति। किंच बहूनां इन्द्रे रूपा रूपाणि सर्वाणि हरिता हरितानि निमिमिक्षिरे निषिक्तानि बभूवुः मिहेः सन्नन्तात्कर्मणि लिटि रूपं ॥ ३ ॥

३. इन्द्र का लोहे का जो वज्र है, वह हरित-वर्ण और सुन्दर है। वह शत्रु-नाशक है और दोनों हाथों में धारण किया जाता है। इन्द्र धनी हैं, सुगठित जबड़ोंवाले हैं और बाण के द्वारा क्रोध के साथ शत्रु-संहार करते हैं। हरित-वर्ण सोमरस के द्वारा इन्द्र को अभिषिक्त किया गया।

दि॒वि न के॒तुरधि॑धायिह॒र्य॒तोवि॒व्यच॒द्वज्रो॒ह॒रि॑तो॒नरंह्या॑।
तु॒दद॒हिं॒हरि॑शिप्रो॒यआ॑य॒सः स॒हस्र॑शोकाअभवद्धरि॑म्भ॒रः ॥ ४ ॥

दि॒वि। न। के॒तुः। अधि॑। धा॒यि। ह॒र्य॒तः। वि॒व्यच॑त्। वज्रः॑।
हरि॑तः। न। रंह्या॑। तु॒दत्। अहि॑म्। हरि॑ऽशिप्रः। यः।
आ॒य॒सः। स॒हस्र॑ऽशोकाः। अ॒भ॒व॒त्। ह॒रि॒म्ऽभ॒रः ॥ ४ ॥

दिव्यन्तरिक्षे केतुः प्रकाशेन सर्वस्य प्रज्ञापकआदित्यइव सयथा अधिनिहितः एवम-यमिन्द्रः अधिधायि अध्यधायि स्तोतृभिरधिनिहितः किंचेन्द्रस्य वज्रः हर्यतः स्पृहणीयः सन् विव्यचत् विव्याप्नोति व्याप्तव्यं शत्रुसंघं। तत्र दृष्टान्तः—हरितोन हरितवर्णाअश्वा हर्तारो-वा अश्वाआदित्यसंबन्धिनस्ते यथा रंह्या रंहणेन वेगेन व्याप्नुवन्ति व्याप्तव्यं योस्य वज्रः आयसः अयोविकारः अहिं वृत्रं मेघंवा तुदत् हिनस्ति योयं महानुभावोहरिशिप्रः सोमपान-रभसेन हरितवर्णनासिकः तद्वर्णहनुर्वा हरिंभरः हर्योर्भर्ताइन्द्रः सहस्रशोकाः अभवत् शुच दीप्तौ अपरिमितदीप्तिर्भवति ॥ ४ ॥

४. आकाश में सूर्य के समान उज्ज्वल वज्र धृत हुआ—मानो उसने अपने वेग से सारी दिशाओं को व्याप्त किया। सुगठित जबड़ों से युक्त और सोमरस पीनेवाले इन्द्र ने लौहमय वज्र के द्वारा वृत्र को मारने के समय असीम दीप्ति प्राप्त की।

त्वंत्वम॑हर्य॒था॒उप॑स्तुतः॒पूर्वे॑भिरिन्द्रहरिकेश॒यज्व॑भिः।
त्वंह॑र्यसि॒तव॒विश्व॑मु॒क्थ्य॑१ मसा॑मि॒राधो॑हरिजातहर्य॒तम् ॥ ५॥५॥

त्वम्ऽत्वंम् । अहर्यथाः । उपंऽस्तुतः । पूर्वेभिः । इन्द्र ।
हरिऽकेश । यज्वंऽभिः । त्वम् । हर्यसि । तवं । विश्वंम् ।
उक्थ्यंम् । असांमि । राधंः । हरिऽजात । हर्यतम् ॥ ५ ॥५ ॥

हे इन्द्र हे हरिकेश हरितरोमवदश्व त्वं त्वमेव सर्वत्र यज्ञे अहर्यथाः अकामयथाः स्तोत्रं हविर्वा ।कीदृशस्त्वं पूर्वेभिः पूर्वतनैर्यज्वभिर्यजमानैरुपस्तुतः सन् हे हरिजात हरितवर्णः सन् प्रादुर्भूत हारकप्रादुर्भाव वा शत्रुवधार्थं प्रादुर्भूतेत्यर्थः हे तादृशेन्द्र त्वं तव स्वभूतमिति शेषः विश्वं व्याप्तं सोमचरुपुरोडाशादिरूपं सर्वं वा यद्वा यत्र यानि यानि हवींषि दीयन्ते तत्सर्वं वा तथा उक्थ्यं प्रशस्यं असामि असाधारणं असमं कृत्स्नं हर्यतं कान्तं राधोन्नं हविर्लक्षणं हर्यसि कामयसे ॥ ५ ॥

५. हरित केशोंवाले इन्द्र, पूर्वकालीन यजमान तुम्हारी स्तुति करते थे और तुम यज्ञ में आते थे। तुम हरित होओ। इन्द्र, तुम्हारा सब प्रकार का अन्न प्रशंसा के योग्य है, निरुपम और उज्ज्वल है।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे पञ्चमोवर्गः ॥ ५ ॥

तावज्रिणंमन्दिनंस्तोम्यंमदइन्द्रंरथेंवहतोहर्यताहरी ।
पुरूण्यंस्मैसवंनानिहर्यंतइन्द्रांयसोमाहरंयोदधन्विरे ॥ ६ ॥

ता । वज्रिणंम् । मन्दिनंम् । स्तोम्यंम् । मदें । इन्द्रंम् । रथें ।
वहतः । हर्यता । हरी इति । पुरूणि । अस्मै । सवंनानि ।
हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ ६ ॥

ता तौ प्रसिद्धौ हर्यता हर्यतौ गन्तारौ कान्तौ वा हरी हरितवर्णौ अश्वौ मन्दिनं मोदमानं स्तोम्यं स्तुत्यर्हं वज्रिणमिन्द्रं मदे निमित्ते रथे वहतः धारयतः यज्ञमस्मदीयं प्रापयतः अस्मै हर्यते कान्तायेन्द्राय पुरूणि बहूनि सवनानि प्रातरादीनि हरयो हरितवर्णाः सोमाद-धन्विरे निधीयन्ते ॥ ६ ॥

६. स्तुत्य और वज्रधर इन्द्र जिस समय सोमरस के पान के आमोद में प्रवृत्त होते हैं, उस समय दो कमनीय घोड़े रथ में जोते जाकर उन्हें ढोते हैं। कान्त इन्द्र के लिए अनेक बार सोमरस अभिषुत किया जाता है।

अथ सप्तमी—

अरंकामांयहरंयोदधन्विरेस्थिरायंहिन्वन्हरंयोहरीतुरा ।
अर्वंद्भिर्योहरिंभिर्जोषमीयंतेसोअंस्यकामंहरिंवन्तमानशे ॥ ७ ॥

अरम्। कामाय। हरयः। दधन्विरे। स्थिराय। हिन्वन्। हरयः।
हरी इति। तुरा। अर्वत्ऽभिः। यः। हरिऽभिः। जोषम्।
ईयते। सः। अस्य। कामम्। हरिऽवन्तम्। आनशे॥ ७॥

अरमलं पर्याप्तं कामायेन्द्रकामनाय हरयो हरितवर्णाः सोमादधन्विरे ते च हरयः स्थिराय युद्धे अपालितायेन्द्राय तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वौ हिन्वन् प्रेरयन्ति यःअर्वद्भिररणकुशलै र्हरिभिरश्वैर्जोषं शूरैः सेव्यं संग्राममीयते गच्छति सरथोस्येन्द्रस्य स्वभूतं कामं कमनीयं हरि वन्तं सोमवन्तं यज्ञं आनशे व्याप्नोति ॥ ७॥

७. अविचल इन्द्र के लिए यथेष्ट सोमरस रक्खा गया है। वही सोमरस इन्द्र के घोड़ों को यज्ञ की ओर वेगवान् करता है। हरित-वर्ण घोड़े जिस रथ को युद्ध में ले जाते हैं, वही रथ इस रमणीय सोमयज्ञ में आकर अधिष्ठित हुआ है।

हरिश्मशारुर्हरिकेशआयसस्तुरस्पेयेयोहरिपाअवर्धत।
अर्वद्भिर्योहरिभिर्वाजिनीवसुरतिविश्वादुरितापारिषद्धरी॥ ८॥

हरिऽश्मशारुः। हरिऽकेशः। आयसः। तुरःऽपेये। यः।
हरिऽपाः। अवर्धत। अर्वत्ऽभिः। यः। हरिऽभिः। वाजिनीऽवसुः।
अति। विश्वा। दुःऽइता। पारिषत्। हरी इति॥ ८॥

हरिश्मशारुर्हरितवर्णश्मश्रुः हरिकेशः हरितवर्णकेशः आयसः अयोमयहृदयोस्य शत्रू णां घातकइत्यर्थः एतादृशोयइन्द्रः तुरस्पेये तूर्णं पातव्ये सोमे हरिपाः हरितवर्णसोमपाः अव र्धत वर्धते यश्चार्वद्भिर्गन्तृभिर्हरिभिरश्वैः सोमैर्वा वाजिनीवसुः वाजिनमन्नं हविर्लक्षणं तद स्यास्तीति वाजिनी क्रिया सैव वसु धनं यस्य सतथोक्तः यज्ञधनइत्यर्थः। यद्वावाजिनमेव वा जिनी तदेव धनं यस्य सएवमुक्तलक्षणइन्द्रोहरी रथे योजयित्वा विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता अस्माकं दुरितानि पारिषत् पारयतु पारयतेर्लेटि सिप्यडागमः॥ ८॥

८. इन्द्र का श्मश्रु (दाढ़ी-मूंछ) हरित वा उज्ज्वल है। वे लोहे के समान दृढ़काय हैं। वे सोम पाते हैं। शीघ्र-शीघ्र सोमपान करके अपने शरीर को फुलाते हैं। उनकी सम्पत्ति यज्ञ है। हरितवर्ण के घोड़े उन्हें यज्ञ में ले जाते हैं। वे दो घोड़ों पर चढ़कर सारी दुर्गति दूर कर देते हैं।

स्रुवेवयस्यहरिणीविपेततुःशिप्रेवाजायहरिणीदविध्वतः।
प्रयत्कृतेचमसेमर्मृजद्धरीपीत्वामदस्यहर्यतस्यान्धसः॥ ९॥

स्रुवाऽइव । यस्य॑ । हरि॑णी॒ इति॑ । वि॒ऽपेत॒तुः॑ । शिप्रे॒ इति॑ ।
वाजा॑य । हरि॑णी॒ इति॑ । दवि॑ध्वतः । प्र । यत् । कृ॒ते । च॒म॒से ।
मर्मृ॑जत् । हरी॒ इति॑ । पी॒त्वा । मद॑स्य । ह॒र्य॒तस्य॑ । अन्ध॑सः ॥ ९ ॥

यस्येन्द्रस्य हरिणी हरितवर्णावश्वौ विपेततुः रथे इन्द्रमारोप्य विपततोयज्ञमस्मदीयं। यद्वा यस्य हरिणी हरितवर्णे कनीनिके विपेततुः सोमं प्रति विपततः तत्रदृष्टान्तः—स्रुवेव यथा स्रुवा स्रुवौ हविषा पूर्णौ पात्रविशेषौ होमार्थं विपततः तद्वत् । तथा यस्य च हरिणी हरितवर्णे शिप्रे हनू वाजाय सोमलक्षणायान्नाय दविध्वतः कंपयतः पुरतः प्रत्तस्य सोमस्य प्रीत्या चलतः तथा यद्यदा कृते संस्कृते चमसेवर्तमानं मदस्य मदकरं हर्यतस्य कान्तं अन्धसोन्नं सोमं पीत्वा हरी अश्वौ प्रमर्मृजत् प्रमार्ष्टि तदानीं स्तुतइत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. इन्द्र के दो हरित वा उज्ज्वल नेत्र स्रुवा नामक यज्ञ-पात्र के समान यज्ञ में लगे। वे अन्न-भक्षण करने के लिए अपने दोनों हरित वा उज्ज्वल जबड़े कँपाते हैं। परिष्कृत चमस के बीच जो कमनीय सोमरस था, उसे पीकर वे अपने दो घोड़ों के शरीर को परिष्कृत करते हैं।

उ॒तस्म॒सद्म॑ह॒र्य॒तस्य॑प॒स्त्यो॒३॑रत्यो॒नवाजं॒हरि॑वाँअचिक्रदत् ।
म॒हीचि॒द्धिधि॒षणाह॑र्य॒दोज॑साबृ॒हद्वयो॑दधिषेह॒र्य॒तश्चि॒दा ॥ १०॥६॥

उ॒त । स्म॒ । सद्म॑ । ह॒र्य॒तस्य॑ । प॒स्त्यो॑ः । अत्यः॑ । न । वाज॑म् ।
हरि॑ऽवान् । अ॒चि॒क्र॒द॒त् । म॒ही । चि॒त् । हि । धि॒षणा॑ । अह॑र्यत् ।
ओज॑सा । बृ॒हत् । वयः॑ । द॒धि॒षे । ह॒र्य॒तः॑ । चि॒त् । आ ॥ १० ॥ ६ ॥

उतापिच हर्यतस्य कमनीयस्येन्द्रस्य सद्म सदनं पस्त्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि सोयमत्योन अश्वइव वाजं संग्रामं हरिवान् अश्ववान् अचिक्रदत् गच्छति । तथा हि यस्मात् हे इन्द्र त्वां मही महती धिषणा स्तुतिरोजसा बलेन युक्तमिन्द्रं अहर्यत् कामयते चिदिति पूरणः अतोवाजमचिक्रदत् तथासति हे इन्द्र हर्यतः कामयमानस्य यजमानस्य बृहत् महत् वयोन्नं आदधिषे आमयच्छसि । चिदितिपूरणः ॥ १० ॥

१०. हरित वा कमनीय इन्द्र का आवास-स्थान द्यावापृथिवी पर ही है। वे रथ पर चढ़कर घोड़े के समान महावेग से युद्ध में जाते हैं। अत्यन्त उत्कृष्ट स्तोत्र उनकी प्रशंसा करता है। हरितवर्ण वा उज्ज्वल इन्द्र, तुम अपनी शक्ति से प्रचुर अन्न दिया करते हो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

आरोद॑सी॒हर्य॑माणोमहि॒त्वानव्यं॑नव्यंहर्यसि॒मन्म॒नुप्रि॒यम् ।
प्रप॒स्त्य॑मसुरहर्य॒तंगोरा॒विष्कृ॑धि॒हर॑येसू॒र्या॑य ॥ ११ ॥

आ । रोदसी इति । हर्यमाणः । महिऽत्वा । नव्यम्ऽनव्यम् । हर्यसि ।
मन्म । नु । प्रियम् । प्र । पस्त्यम् । असुर । हर्यतम् । गोः ।
आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ ११ ॥

हे इन्द्र हर्यमाणः कामयमानोमहित्वा महत्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपूरयसीति शेषः । तथा नव्यंनव्यं नवतरं प्रियं प्रियकरं मन्म मननीयं स्तोत्रं नुक्षिप्रं हर्यसि कामयसे हे असुर बलवन् असुः प्राणः तद्वन् मत्वर्थीयोरः तादृशेन्द्र गोः जातावेकवचनं गवां हर्यतं स्पृहणीयं पस्त्यं गृहं गोरुदकस्योकगुणकं स्थानं वा हरये उदकस्य हर्त्रे सूर्याय प्रप्रकर्षेण आविष्कृधि प्रकटीकुरु ॥ ११ ॥

११. इन्द्र, तुम अपनी महिमा के द्वारा द्यावापृथिवी को व्याप्त करके नित्य नये और प्रिय स्तोत्र पाते हो। असुर (बली) इन्द्र, गायों के उत्कृष्ट स्थान को जल-हरण-कर्त्ता सूर्य के पास प्रकट करो।

आत्वाहर्यन्तंप्रयुजोजनानांरथेवहन्तुहरिशिप्रमिन्द्र ।
पिबायथाप्रतिभृतस्यमध्वोहर्यन्यज्ञंसधमादेदशोणिम् ॥ १२ ॥

आ । त्वा । हर्यन्तम् । प्रऽयुजः । जनानाम् । रथे । वहन्तु ।
हरिऽशिप्रम् । इन्द्र । पिब । यथा । प्रतिऽभृतस्य । मध्वः ।
हर्यन् । यज्ञम् । सधऽमादे । दशऽओणिम् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र हरिशिप्रं हरितवर्णशिप्रं त्वा त्वां हर्यंतं यज्ञं कामयमानं प्रयुजोरथे प्रयुक्ताअश्वारथे स्थापयित्वा जनानां ऋत्विग्यजमानानां अन्तिकं प्रति वहन्तु प्रापयन्तु यथा येन प्रकारेण प्रतिभृतस्य गृहादिषु संभृतं मध्वोमधु सोमरसं यज्ञं यागसाधनं दशोणिं ओणयोंगुलयः दशभिरंगुलीभिः संपादितं सोमं हर्यन् कामयमानः सन् पिब पिबसि सधमादे संग्रामेजयार्थं तथा वहन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. हरित वर्ण के जबड़ोंवाले इन्द्र, तुम्हारे घोड़े रथ में जोते जाकर तुम्हें मनुष्य के यज्ञ में ले आवें। तुम्हारे लिए जो मधुर सोमरस प्रस्तुत हुआ है, उसे पियो। जो सोम दस अँगुलियों से प्रस्तुत होकर यज्ञ का उपकरण-स्वरूप हुआ, युद्ध के समय तुम उसे पीने की इच्छा करो।

अपाःपूर्वेषामित्येषा षोडशिशस्त्रस्य याज्या । सूत्रितंच—एवाहिशक्रोवशीहिशक्रइति जपित्वापाःपूर्वेषांहरिवःसुतानामिति यजतीति ।

सैषा त्रयोदशी—

अपाः पूर्वेषांहरिवः सुतानामथोइदंसवनंकेवलंते ।
ममद्धिसोमंमधुमन्तमिन्द्रसत्रावृषञ्जठरआवृषस्व ॥ १३ ॥ ७ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिऽवः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् ।
सवनम् । केवलम् । ते । ममद्धि । सोमम् । मधुऽमन्तम् । इन्द्र ।
सत्रा । वृषन् । जठरे । आ । वृषस्व ॥ १३ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं सुतानामभिषुतानां पूर्वेषां प्रातःसवने संपादितानां कर्मणि षष्ठ्यावेते अभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमानित्यर्थः तानपाः अपिबः हे हरिवइतीन्द्रसंबोधनं हरिभ्यामश्वाभ्यां तद्वन्यद्वा ऋक्सामात्मकाभ्यां हरिभ्यां युक्त । ऋक्सामेवाइन्द्रस्यहरी । ताभ्यामेषहरवीति ब्राह्मणं अथो अपिचेदं माध्यंदिनं सवनं केवलंते तवैवासाधारणं । माध्यंदिनं सवनं केवलं तइति हिमंत्रान्तरं । तस्मिन् हे इन्द्र मधुमन्तं माधुर्योपेतं सोमं ममद्धि पिब आस्वादयेत्यर्थः मदिरत्रास्वादनकर्मा पिबन्तु मदन्तु वियंत्विति च मंत्रः । सत्रावृषन् सत्राशब्दोभूयिष्ठवचनः हे भूयिष्ठं वर्षितरिन्द्र जठरे आवृषस्व आसिंचस्व ॥ १३ ॥

१३. अश्ववाले इन्द्र, पहले (प्रातःसवन में) जो सोम प्रस्तुत हुआ है, उसका तुमने पान किया है। इस समय (माध्यन्दिन सवन में) जो प्रस्तुत हुआ है, वह केवल तुम्हारे लिए। इन्द्र, इस मधुर सोम का आस्वादन करो। प्रचुर वृष्टि-कर्त्ता इन्द्र, अपना उदर भिगोओ।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

याओषधीरिति त्रयोविंशत्यृचं सप्तमं सूक्तं अथर्वणपुत्रस्य भिषङ्नाम्नआर्षं आनुष्टुभमोषधिदेवताकं । तथाचानुक्रान्तं—याओषधीरूत्यधिकाथर्वणोभिषगोषधिस्तुतिरानुष्टुभमिति । दीक्षितानां ज्वराद्युपतापे संजाते अनेन सूक्तेन मार्जयेत् । सूत्रितंच— ओषधिसूक्तेन चाप्लाव्यानुमृजेदिति ।

तत्र प्रथमा—

याओषधीःपूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगंपुरा ।
मनैनुबभ्रूणामहंशतंधामानिसप्तच ॥ १ ॥

---

१ ऐ० ब्रा० २. २४. । २ ऋ०सं० ३. ७. ६ ।

याः । ओषधीः । पूर्वाः । जाताः । देवेभ्यः । त्रिऽयुगम् । पुरा ।
मनै । नु । बभ्रूणाम् । अहम् । शतम् । धामानि । सप्त । च ॥ १ ॥

याओषधीरोषधयः पूर्वाः पुरातन्योजाताउत्पन्नाः केभ्यः सकाशात् देवेभ्यो जगन्निर्मातृभ्यः यद्वा देवाद्योतमानाऋतवः तेभ्यः कस्मिन्काले त्रियुगं त्रिषु युगेषु विशेषेणप्रादुर्भावापेक्षया कृतादियुगत्रयमुक्तं कलौ त्वत्यन्ताल्पत्वादुपेक्षितं अथवा त्रिषु युगेषु वसन्ते प्रावृषि शरदि चेत्यर्थः । अहं बभ्रूणां बभ्रुवर्णानां सोमाद्योषधीनां शतं सप्त च धामानि अनुलेपसंमार्जनाभिषेकादिरूपेणाश्रयभूतानि स्थानानि नु क्षिप्रं मनै मन्ये संभावयामीत्यर्थः । अत्रवाजसनेयकं—याओषधीः पूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रियुगं पुरेति ऋतवोवै देवास्तेभ्यएतास्त्रिःपुराजायन्ते वसन्ते प्रावृषि शरदि मनैनुबभ्रूणामहमिति सोमोवैबभ्रुःसोम्याओषधयऔषधः पुरुषः शतंधामानीति यदिदंशतायुःशतार्घःशतवीर्यएताभिर्हास्यशतंधामानिसप्तचेति यएवमेवसप्तशीर्षन्प्राणास्तानेतदाहेति । अत्रनिरुक्तंच—याओषधयः पूर्वाजातादेवेभ्यस्त्रीणि युगानि पुरामन्येनुतद्बभ्रूणामहंबभ्रुवर्णानांहरणानांभरणानामिति वा शतंधामानिसप्तचेति धामानि त्रयाणिभवन्ति स्थानानिनामानिजन्मानीति जन्मान्यत्राभिप्रेतानि सप्तशतानि सप्तशतंपुरुषस्य मर्मणांतेष्वेनादधातीति[1] ॥ १ ॥

१. पूर्व समय में, तीन युगों (सत्य, त्रेता और द्वापर वा वसन्त, वर्षा और शरद्) में, जो ओषधियाँ प्राचीन देवों ने बनाई हैं, वे सब पिङ्गल-वर्ण ओषधियाँ एक सौ सात स्थानों में विद्यमान हैं, मैं ऐसा जानता हूँ।

अथ द्वितीया—

शतंवोअम्बधामानिसहस्रमुतवोरुहः ।
अधाशतक्रत्वोयूयमिमंमेअगदंकृत ॥ २ ॥

शतम् । वः । अम्ब । धामानि । सहस्रम् । उत । वः । रुहः ।
अध । शतऽक्रत्वः । यूयम् । इमम् । मे । अगदम् । कृत ॥ २ ॥

हे अंब मातरः ओषधयोवोयुष्माकं धामानि स्थानानि जन्मानि वा शतं अपरिमितानि उतापिच वोयुष्माकं रुहः प्ररोहः मोद्गमः सहस्रं अपरिमितं अथ अपिच हे शतक्रत्वः शतकर्माणोयूयमिमं मे मां मदीयं वा जनमामयग्रस्तमगदं गदोरोगः तद्रहितं कृत कुरुत ॥ २ ॥

२. मातृ-रूप ओषधियो, तुम्हारे जन्म असीम हैं और तुम्हारे प्ररोहण अपरिमित हैं। तुम सौ कर्मोंवाली हो। तुम मुझे आरोग्य प्रदान करो।

---

१ नि० ९. २८.

अथ तृतीया—

ओषधीः प्रतिमोदध्वं पुष्पवतीः प्रसूवरीः ।
अश्वाइव सजित्वरीर्वीरुधः पारयिष्ण्वः ॥ ३ ॥

ओषधीः । प्रति । मोदध्वम् । पुष्पऽवतीः । प्रऽसूवरीः ।
अश्वाःऽइव । सऽजित्वरीः । वीरुधः । पारयिष्ण्वः ॥ ३ ॥

हे ओषधीरोषधयः प्रतिमोदध्वं इमं रुग्णं प्रति मुदिताहृष्टाभवत कीदृश्योयूयं पुष्पवतीः पुष्पवत्यः प्रसूवरीः प्रकर्षेण सूयन्तउपभोगायेति प्रसवाः फलानि तद्वत्यः किंचाश्वाइव अश्वुवानाहयाइव सजित्वरीः सह रोगं जयंत्यः वीरुधोविरोहन्त्यः पारयिष्ण्वः पुरुषं पारयन्त्योरोगात् ॥ ३ ॥

३. ओषधियो, तुम फूल और फलवाली हो। तुम रोगी के प्रति सन्तुष्ट होओ। तुम घोड़ों के समान रोगों के लिए जयशील हो और पुरुषों को रोग से पार ले जानेवाली हो।

ओषधीरिति मातरस्तद्वोदेवीरुपब्रुवे ।
सनेयमश्वंगांवासआत्मानंतवपूरुष ॥ ४ ॥

ओषधीः । इति । मातरः । तत् । वः । देवीः । उप । ब्रुवे ।
सनेयम् । अश्वम् । गाम् । वासः । आत्मानम् । तव । पुरुष ॥ ४ ॥

हे ओषधीरोषधयः देवीर्देव्योद्योतनादिगुणकाहे मातरोजनानां मातृभूतामातृवद्धितकारित्वान्मातृत्वोपचारः अथवा मातरश्चारोग्यनिर्मात्र्योवोयुष्माकं संबन्धिनं भिषजं तद्वक्ष्यमाणं इतीत्थं उपब्रुवे उपब्रवीमि । किंतदिति चेत् उच्यते—ओषध्यर्थी अहं अश्वं गां वासोंशुकं किंबहुना आत्मानमपि हेपुरुष चिकित्सक तव तुभ्यं सनेयं ददामि ॥ ४ ॥

४. दीप्तिशाली ओषधियो, तुम मातृ-रूप हो। तुम्हारे सामने मैं स्वीकार करता हूँ कि, चिकित्सक को गौ, अश्व, वस्त्र और अपने को भी देने को प्रस्तुत हूँ।

अश्वत्थेवोनिषदनंपर्णेवोवसतिष्कृता ।
गोभाजइत्किलासथयत्सनवथपूरुषम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

अश्वत्थे । वः । निऽसदनम् । पर्णे । वः । वसतिः । कृता ।
गोऽभाजः । इत् । किल । असथ । यत् । सनवथ । पुरुषम् ॥ ५ ॥ ८ ॥

हे ओषधिदेवताः वोयुष्माकमश्वत्थे निषदनं नितरां वर्तनं तथा वोयुष्माकं पर्णे पलाशे वसतिर्निवासः कृता। तृतीयस्यामितोदिविसोमआसीत्तंगायत्र्याहरत्तस्य पर्णमाच्छिद्यत तत्पर्णोभवत्तत्पर्णस्यपर्णत्वमिति[1] ब्राह्मणात्। पलाशस्य पर्णत्वप्रसिद्धिः अश्वत्थपलाशयोर्यज्ञयोग्यत्वप्राधान्यापेक्षयोपादानं। किंच गोभाजइत् किल गवां भाजयित्र्यएवासथ भवथ खलु यद्यदि सनवथ संभजध्वे पुरुषं तर्ह्येवं भवथेति। वनषणसंभक्तौ लेट्यडागमः व्यत्ययेन उपस्पयः यद्वा औत्सर्गिकः शप्चेति विकरणता॥ ५॥

५. ओषधियो, तुम्हारा अश्वत्थ वृक्ष और पलाश वृक्ष पर निवासस्थान है। जिस समय तुम लोग रोगी के ऊपर अनुग्रह करती हो, उस समय तुम्हें गायें देना उचित है—तुम विशिष्ट कृतज्ञता की पात्रा हो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

यत्रौषधीःसमग्मतराजानःसमिताविव।
विप्रःसउच्यतेभिषग्रक्षोहामीवचातनः॥ ६ ॥

यत्र। ओषधीः। सम्ऽअग्मत। राजानः। समितौऽइव। विप्रः।
सः। उच्यते। भिषक्। रक्षःऽहा। अमीवऽचातनः॥ ६ ॥

यत्र यस्मिन्देशे ओषधीरोषध्यः समग्मत संगच्छन्ते राजानः समिताविव संग्रामे यथा तत्र यथा संगताभवन्ति तद्वत् तासां नानाविधानामोषधीनां संगमनं यस्मिन्देशेस्ति तत्र विप्रः प्राज्ञोब्राह्मणः सभिषगुच्यते रक्षोहा रक्षोहन्ता अमीवचातनःअमीवा व्याधिः तस्य चातनश्चातयिता च भवति तदानीम्॥ ६॥

६. जैसे राजा लोग समिति में एकत्र होते हैं, वैसे ही जिसके पास ओषधियाँ हैं वा जो उन्हें जानता है, उसी बुद्धिमान् भिषक् को चिकित्सक कहा जाता है। वह रोगों का विनाश-कर्त्ता है।

अश्वावतींसोमावतीमूर्जयन्तीमुदोजसम्।
आवित्सिसर्वाओषधीरस्माअरिष्टतातये॥ ७॥

अश्वऽवतीम्। सोमऽवतीम्। ऊर्जयन्तीम्। उत्ऽओजसम्।
आ। अवित्सि। सर्वाः। ओषधीः। अस्मै। अरिष्टऽतातये॥ ७॥

---

1 तै० ब्रा० १. १. ३।

अश्वावत्यादयः प्रधानभूताः ओषध्यश्चतस्रः ताः सर्वाओषधीरावित्ति आजाने स्तौमीत्यर्थः अस्माअरिष्टतातये अस्मै रोगाय अमुं रोगं विनाशयितुमित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. इसे नीरोग करने के लिए मैं अश्ववती, सोमवती, ऊर्जयन्ती, उदोजस आदि ओषधियों को जानता हूँ।

उच्छुष्मा॒ओष॑धीनां॒गावो॒गोष्ठा॑दि॒वेरते।
धनं॑सनि॒ष्यन्ती॑नामा॒त्मानं॒तव॑पूरुष ॥ ८ ॥

उत्। शुष्माः॑। ओष॑धीनाम्। गावः॑। गो॒स्थात्ऽइ॑व। ई॒र॒ते॒।
धन॑म्। स॒नि॒ष्यन्ती॑नाम्। आ॒त्मान॑म्। तव॑। पु॒रु॒ष ॥ ८ ॥

ओषधीनां शुष्मा बलानि उदीरते उद्गच्छन्ति रुग्णे स्ववीर्यं प्रोद्गमयन्तीत्यर्थः। गोवोगाष्ठादिव ता यथा ततः सकाशादुदीरते तद्वद् कोदृशानामोषधीनां उच्यते धनं स्वसामर्थ्यलक्षणं सनिष्यन्तीनां दातुमिच्छन्तीनां किंमतीतिउच्यते हेपूरुष पुरुष रोगग्रस्त तवात्मानं शरीरं प्रति। यद्वा प्ररोहन्तीरोषधीर्दृष्ट्वा वदति हे पुरुष प्रियंग्वाद्योषधिस्वामिन् तव आत्मानं वर्धयितुं धनं सनिष्यन्तीनां व्रीह्याद्योषधीनां शुष्माउदीरते ॥ ८ ॥

८. रोगी, जैसे गोष्ठ से गायें बाहर होती हैं, वैसे ही ओषधियों से उनका गुण बाहर होता है। ये ओषधियाँ तुम्हें स्वास्थ्य-धन देंगी।

इष्कृ॑ति॒र्नाम॑वोमा॒ताथो॑यू॒यंस्थ॒निष्कृ॑तीः।
सी॒राः॒पत॒त्रिणीः॒स्थन॒यदा॒मय॑ति॒निष्कृ॑थ ॥ ९ ॥

इष्कृ॑तिः। नाम॑। व॒ः। मा॒ता। अथो॒ इति॑। यू॒यम्। स्थ॒।
निःऽकृ॑तीः। सी॒राः। प॒त॒त्रिणीः॑। स्थ॒न॒। यत्।
आ॒मय॑ति। निः। कृ॒थ॒ ॥ ९ ॥

हे ओषधयोवोमाता जननी इष्कृतिर्नाम सर्वेषां रुग्णानां निष्कर्त्रीतिप्रसिद्धा यस्मा त्सारुग्णं निष्करोति अथो अतोयूयमपि निष्कृतीः निष्कृतयः स्थ भवथ किंच यूयं सीराः सरणशीलाः पतत्रिणोः पतनवत्यश्च स्थन भवथ तसनबितिथनादेशः। किंच पुरुषोयद्यदि आमयति व्याधितोभवति तं निष्कृथ संस्कुरुथ ॥ ९ ॥

९. ओषधियो, तुम्हारी माता का नाम इष्कृति (नीरोग करनेवाली) है। तुम लोग भी रोगों को दूर करनेवाली हो। जो कुछ शरीर को पीड़ा देता है, उसे तुम लोग वेग से बाहर निकाल दो। तुम रोगी को नीरोग करती हो।

अथ दशमी—

अति॒विश्वा॑:परि॒ष्ठाः स्ते॒नइ॑वव्र॒जम॑क्रमुः ।
ओष॑धीः॒प्राचु॑च्यवु॒र्यत्किंच॑त॒न्वो॒३॒॑रप॑: ॥ १० ॥ ९ ॥

अति॑ । विश्वा॑: । प॒रि॒ऽस्थाः । स्ते॒नःऽइ॑व । व्र॒जम् । अ॒क्र॒मु॒: ।
ओष॑धीः । प्र । अ॒चु॒च्य॒वु॒: । यत् । किम् । च॒ । त॒न्व॑: । रप॑: ॥१०॥९॥

विश्वाव्याप्ताःपरिष्ठाः परितः स्थिताः ओषधयः अत्यक्रमुः व्याधीन् अतिक्रान्तवत्यः स्तेनइव व्रजं यथास्तेनोव्रजं अत्यक्रमीत् तद्वत् तथाकृत्वा ओषधीरोषधयः प्राचुच्यवुः प्रच्यावयन्ति यत्किंच तन्वोरुग्णशरीरस्य रपः पापं व्याधिलक्षणमस्तितदिति ॥ १० ॥

१०. जैसे कोई चोर गोष्ठ को लाँघकर जाता है, वैसे ही विश्वव्यापी और सर्वत्र ओषधियाँ रोगों को लाँघ डालती हैं। शरीर में जो पीड़ा होती है, उसे ओषधियाँ दूर करती हैं।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

यदि॒मावा॒जय॑न्न॒हमोष॑धी॒र्हस्त॑आद॒धे ।
आ॒त्मायक्ष्म॑स्यनश्यतिपु॒राजी॑व॒गृभो॑यथा ॥ ११ ॥

यत् । इ॒माः । वा॒जय॑न् । अ॒हम् । ओष॑धीः । हस्ते॑ । आ॒ऽद॒धे ।
आ॒त्मा । यक्ष्म॑स्य । न॒श्य॒ति॒ । पु॒रा । जी॒व॒ऽगृभ॑: । य॒था ॥ ११ ॥

अहं यदीमाओषधीर्हस्ते आदधे आधारयामि किंकुर्वन् वाजयन् रुग्णं बलिनं कुर्वन् ततः पुरा यक्ष्मस्य रोगस्यात्मा नश्यति । जीवगृभोयथा जीवानां शकुन्यादीनां ग्राहकाद् व्याधाद्यथा जीवानश्यन्ति तद्वत् । यद्वा जीवगृभोमृत्योः सकाशात् जीवोवध्यते तद्वत् ॥ ११ ॥

११. जभी मैं इन सब ओषधियों को हाथ में ग्रहण करता हूँ और रोगी का दौर्बल्य दूर करता हूँ, तभी रोग की आत्मा वैसे ही मर जाती है, जैसे मृत्यु से जीव मर जाता है।

यस्यौ॑षधीःप्र॒सर्प॑थाङ्ग॑मङ्गं॒परु॑ष्परुः ।
तता॒यक्ष्मं॒विबा॑धध्वउ॒ग्रोम॑ध्यम॒शीरि॑व ॥ १२ ॥

यस्य॑ । ओ॒ष॒धीः॒ । प्र॒ऽसर्प॑थ । अङ्ग॑म्ऽअङ्गम् । परु॑ःऽपरुः । तत॑: ।
यक्ष्म॑म् । वि । बा॒ध॒ध्वे॒ । उ॒ग्रः । म॒ध्य॒म॒शीःऽइ॑व ॥ १२ ॥

हे ओषधीः ओषधयोयस्य रुग्णस्यांगमंगं यद्यदंगं परुःपरुः यद्यत्पर्वं प्रसर्पथ प्रकर्षेणाश्रयथ ततोङ्गात् पर्वणश्च यक्ष्मं व्याधिं विबाधध्वे उग्रउद्गूर्णबलोमध्यमशीः मध्यमस्थाने वर्तमानोराजा यथोपद्रवकारिणः समनन्तरं शत्रून् पदेपदे विबाधते तद्वत् ॥ १२ ॥

१२. ओषधियो, जैसे बली और मध्यस्थ व्यक्ति सबको अधीन करते हैं, वैसे ही, ओषधियो, तुम लोग जिसके अङ्ग-प्रत्यङ्ग और ग्रन्थि-ग्रन्थि में विचरण करती हो, उसके रोग सभी शरीरावयवों से दूर करती हो।

साकंयक्ष्मप्रपतचाषेणकिकिदीविना।
साकंवातस्यध्राज्यासाकंनश्यनिहाकया ॥ १३ ॥

साकम्। यक्ष्म। प्र। पत। चाषेण। किकिदीविना। साकम्।
वातस्य। ध्राज्या। साकम्। नश्य। निऽहाकया ॥ १३ ॥

हेस्मदीयस्य पुरुषस्य शरीराधिष्ठायिन् यक्ष्म व्याधे त्वं साकं सहैव प्रपत प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छ केन साकमिति उच्यते—चाषेण अतिशीघ्रं पतता चाषाख्येन पक्षिणा सह तथा किकिदीविना पक्षिणा च सह तथा वातस्य शीघ्रं गच्छतोवायोर्ध्राज्या प्रजगतौ गत्या वेगेन सह गच्छ तथा निहाकया गोधिकया साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि ॥ १३ ॥

१३. नीलकण्ठ और किकिदीवि (श्येन!) पक्षी जैसे द्रुत वेग से उड़ जाते हैं अथवा जैसे वायु वेग से बहता है वा जैसे गोधा (गोह) दौड़ती है, वैसे ही, रोग, तुम भी शीघ्र दूर होओ।

अथ चतुर्दशी—

अन्यावोअन्यामवत्वन्यान्यस्याउपावत।
ताःसर्वाःसंविदानाइदंमेप्रावतावचः ॥ १४ ॥

अन्या। वः। अन्याम्। अवतु। अन्या। अन्यस्याः। उप। अवत।
ताः। सर्वाः। समऽविदानाः। इदम्। मे। प्र। अवत। वचः ॥ १४ ॥

---

१ तैत्तिरीयशाखायां तु—साकंयक्ष्मप्रपतश्येनेनकिकिदीविना। साकंवातस्यध्राज्यासाकंनस्यनिहाकयेति। श्लेष्मावरुद्धकंठजन्यध्वनेरनुकरणार्थोयं किकिशब्दः तेन किकिना ध्वनिविशेषेण दीव्यति व्यवहरतीति रोगविशेषः सच श्लेष्मजन्यः श्येनवत्तीव्रतरत्वात्पित्तजन्योरोगः श्येनः हे यक्ष्म राजयक्ष्मादिरोग त्वं पित्तजन्येन श्लेष्मजन्येन च रोगेण साकं प्रपत प्रकर्षेण नष्टोभव तथा वातस्य ध्राज्या वातरोगस्य गत्या व्याप्त्या साकं नष्टोभव तथा यया पीडया निहतोस्मि हाकष्टमिति शब्दं करोमि सानिहाका तया सह नष्टोभवेति ॥

हे ओषधयोवोयुस्माकं मध्ये अन्याओषधिरन्यामोषधिमवतु प्राप्नोतु अवतिरत्रगत्यर्थः। तथान्यान्यस्याः समीपमुपावत उपगच्छत एवं याः सन्ति क्षित्यामोषधयः ताः सर्वाः संविदानाः परस्परमैकमत्यं प्राप्ताः सत्यइदं मे मदीयं वचः प्रार्थनालक्षणं वचनं प्रावत प्ररक्षत ॥१४॥

१४. ओषधियो, तुम लोगों में एक ओषधि दूसरी के पास जाय और दूसरी तीसरी के पास जाय। इस प्रकार संसार की सारी ओषधियाँ एकमत होकर मेरी प्रार्थना की रक्षा करें।

याःफलिनीर्याअफलाअपुष्पायाश्चपुष्पिणीः।
बृहस्पतिप्रसूतास्तानोमुञ्चन्त्वंहसः ॥ १५ ॥ १० ॥

याः। फलिनीः। याः। अफलाः। अपुष्पाः। याः। च। पुष्पिणीः।
बृहस्पतिऽप्रसूताः। ताः। नः। मुञ्चन्तु। अंहसः ॥ १५ ॥ १० ॥

याः फलिनीः फलवत्यः याः अफलाः फलवर्जितायाअपुष्पाः पुष्परहितायाश्च पुष्पिणीः पुष्पवत्यः बृहस्पतिप्रसूताः बृहस्पतिर्मंत्राभिमानी देवः तेनानुज्ञातास्तानोस्मानंहसोमुंचन्तु मोचयन्तु ॥ १५ ॥

१५. फलवती और फलशून्या तथा पुष्पवती और पुष्पशून्या ओषधियाँ, बृहस्पति के द्वारा उत्पादित होकर, हमें पाप से बचावें।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

मुञ्चन्तुमाशपथ्यादथोवरुण्यादुत।
अथोयमस्यपड्वीशात्सर्वस्माद्देवकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मुञ्चन्तु। मा। शपथ्यात्। अथो इति। वरुण्यात्। उत। अथो इति। यमस्य। पड्वीशात्। सर्वस्मात्। देवऽकिल्बिषात् ॥ १६ ॥

मा मां ओषधयः शपथ्यात् शपथसंजातादेनसः पापात् मुंचन्तु अथो अपिच वरुण्यात् वरुणसंभवात् मां मुंचन्तु वरुणोपि स्वपाशेन जातमात्रं पुरुषं बध्नाति उतेति पूरणः अथो अपिच यमस्य पड्वीशात् पादबन्धनात् निगडात् मुंचन्तु न केवलं वरुणादेः पापात् सर्वस्मात् देवकिल्बिषात् देवैः कृतात्पापात् मुंचन्तु ॥ १६ ॥

१६. शपथ से उत्पन्न पाप से मुझे ओषधियाँ बचावें। वरुण के पाश और यम की बेड़ी से भी बचावें। देवों के पाश से भी बचावें।

अथ सप्तदशी—

अवपतन्तीरवदन्दिवओषधयस्परि।
यंजीवमश्नवामहैनसरिष्यातिपूरुषः ॥ १७ ॥

अवऽपतन्तीः। अवदन्। दिवः। ओषधयः। परि। यम्। जीवम्। अश्नवामहै। न। सः। रिष्याति। पुरुषः ॥ १७ ॥

दिवोद्युलोकादवपतन्तीरवपतन्त्यओषधयइत्थं पर्यवदन् किमिति उच्यते यं जीवं जीवन्तमश्नवामहै व्याप्नुमोन सपूरुषः पुरुषोरिष्याति रिष्यति न हिंस्यते ॥ १७ ॥

१७. स्वर्ग से नीचे आते समय ओषधियों ने कहा था कि, हम जिस प्राणी पर अनुग्रह करती हैं, उसका कोई अनिष्ट न हो।

याओषधीःसोमराज्ञीर्बह्वीःशतविचक्षणाः।
तासांत्वमस्युत्तमारंकामायशंहृदे ॥ १८ ॥

याः। ओषधीः। सोमऽराज्ञीः। बह्वीः। शतऽविचक्षणाः। तासाम्। त्वम्। असि। उत्ऽतमा। अरम्। कामाय। शम्। हृदे ॥ १८ ॥

याओषधीरोषधयः सोमराज्ञीः सोमोराजा स्वामी यासां तास्तथोक्ताः बह्वीः असंख्याताः शतविचक्षणाः बहुदर्शनाः हे सोमाख्यओषधे तासामोषधीनां त्वमुत्तमासि यस्मादेवं तस्मात् अरमलं पर्याप्तं कामाय कान्ताय हृदे हृदयाय शं सुखकरी भवेति शेषः ॥ १८ ॥

१८. जिन ओषधियों का राजा सोम है और जो ओषधियाँ असीम उपकार करती हैं, ओषधि, उनमें तुम श्रेष्ठ हो, तुम वासना को पूरी करने और हृदय को सुखी करने में समर्थ हो।

अथैकोनविंशी—

याओषधीःसोमराज्ञीर्विष्ठिताःपृथिवीमनु।
बृहस्पतिप्रसूताअस्यैसंदत्तवीर्यम् ॥ १९ ॥

याः। ओषधीः। सोमऽराज्ञीः। विऽस्थिताः। पृथिवीम्। अनु। बृहस्पतिऽप्रसूताः। अस्यै। सम्। दत्त। वीर्यम् ॥ १९ ॥

याओषधीः सोमराज्ञीः पृथिवीमनुविष्ठिताः विविधं स्थितादिवः सकाशात् आगत्य पृथिव्या नानाभेदेन स्थिताः बृहस्पतिप्रसूताबृहस्पतिनानुज्ञाताः सत्योयूयं अस्यै रुग्णतनवे वीर्यं सन्दत्त सन्धत्त ॥ १९ ॥

१९. जिन ओषधियों का राजा सोम है और जो पृथिवी के नाना स्थानों में अवस्थित हैं, वे ही बृहस्पति के द्वारा उत्पादित ओषधियाँ इस रोगी को बल दें अथवा इस उपस्थित ओषधि को वीर्यवती करें।

मावोरिषत्खनितायस्मैचाहंखनामिवः।
द्विपच्चतुष्पदस्माकंसर्वमस्त्वनातुरम् ॥ २० ॥

मा। वः। रिषत्। खनिता। यस्मै। च। अहम्। खनामि। वः।
द्विऽपत्। चतुःऽपत्। अस्माकम्। सर्वम्। अस्तु। अनातुरम् ॥२०॥

हे ओषधयोवोयुष्मान् मारिषत् माहिंस्यात् कः खनिता भूमेः खननकर्ता यस्मै रुग्णायचाहं खनामि वोयुष्मान् किंचास्माकं संबन्धि द्विपत् पुत्रभृत्यादिकं चतुष्पत् गोमहिष्यादिकं यदस्ति तत्सर्वमनातुरमरोगमस्तु ॥ २० ॥

२०. ओषधियो, मैं तुम्हें खोदकर निकालनेवाला हूँ। मुझे नष्ट नहीं करना। जिसके लिए खोदता हूँ, वह भी नष्ट नहीं हो। हमारी जो द्विपद और चतुष्पद आदि सम्पत्तियाँ हैं, वे नीरोग रहें।

याश्चेदमुपशृण्वन्तियाश्चदूरंपरागताः।
सर्वाःसंगत्यवीरुधोस्यैसंदत्तवीर्यम् ॥ २१ ॥

याः। च। इदम्। उपऽशृण्वन्ति। याः। च। दूरम्। पराऽगताः।
सर्वाः। सम्ऽगत्य। वीरुधः। अस्यै। सम्। दत्त। वीर्यम् ॥ २१ ॥

याश्चोषधयः इदं स्तोत्रमुपशृण्वन्ति याश्चोषधयोदूरं परागताः सर्वावीरुधः संगत्य संगताः सत्योहे वीरुधोस्यै रुग्णतन्वे वीर्यं सन्दत्त ॥ २१ ॥

२१. जो ओषधियाँ मेरा यह स्तोत्र सुनती हैं और जो अत्यन्त दूर पर हैं (इसी लिए स्तोत्र नहीं सुना है), वे सब इकट्ठी होकर इस ओषधि को वीर्यवती करें।

ओषधयःसंवदन्तेसोमेनसहराज्ञा।
यस्मैकृणोतिब्राह्मणस्तंराजन्पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः। सम्। वदन्ते। सोमेन। सह। राज्ञा। यस्मै। कृणोति।
ब्राह्मणः। तम्। राजन्। पारयामसि ॥ २२ ॥

ओषधयः सर्वाः सोमेन राज्ञा सह संवदन्ते संवादं कुर्वन्ति किमिति तदुच्यते—यस्मै कृणाय ब्राह्मणः ओषधिसामर्थ्यज्ञोब्राह्मणोवैद्यः कृणोति करोति चिकित्सां तं रुग्णं हे राजन् पारयामसि पारयाम इदंतोमस्तिः ॥ २२ ॥

२२. ओषधियाँ सोम राजा के साथ यह कथोपकथन करती हैं। राजन्, जिसकी चिकित्सा स्तोता करते हैं, उसे ही हम बचाते हैं।

त्वमुत्तमास्योषधेतववृक्षाउपस्तयः।
उपस्तिरस्तुसोईस्माकंयोअस्माँअभिदासति॥२३॥११॥

त्वम्। उत्ऽतमा। असि। ओषधे। तव। वृक्षाः। उपस्तयः। उपस्तिः।
अस्तु। सः। अस्माकम्। यः। अस्मान्। अभिऽदासति॥२३॥११॥

हे ओषधे सोमाख्ये त्वं ओषधीनामन्यासामुत्तमासि तव वृक्षाः सर्वे उपस्तयः अधः शायिनएव तथासति सउपस्तिरस्तु अधःशायीभवतु योस्मानभिदासति अभिहिनस्ति भ्रातृव्यइति ॥ २३ ॥

२३. ओषधि, तुम श्रेष्ठ हो। जितने वृक्ष हैं, सब तुमसे हीन हैं। जो हमारा अनिष्ट-चिन्तन करता है, वह हमारे पास न आय।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

बृहस्पतेप्रतीति द्वादशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभं बृहस्पतिमित्रादिसर्वदेवताकं ऋष्टिषेणपुत्रोदेवापिर्नामऋषिः। तथाचानुक्रान्तं—बृहस्पतेद्वादशार्ष्टिषेणोदेवापिर्वृष्टिकामोदेवांस्तुष्टाव। गतःसूक्तविनियोगः। अस्य सूक्तस्याख्यानं निरुक्तकारः प्रदर्शयति—देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्चकौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः सशन्तनुः कनीयानभिषेचयांचक्रे सदेवापिस्तपःप्रतिपेदे ततः शन्तनोराज्येद्वादशवर्षाणि देवोनववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणाअधर्मस्त्वयाचरितो ज्येष्ठंभ्रातरमन्तरित्याभिषेचितं तस्माद्देवोनवर्षतीति शन्तनुर्देवापिं शिशिक्षराज्येन तमुवाचदेवापिः पुरोहितस्तेसानि याजयानि चत्वेतितस्यैतद्वर्षकामसूक्तमिति।

तत्र प्रथमा—

बृहस्पतेप्रतिमेदेवतामिहिमित्रोवायद्वरुणोवासिपूषा।
आदित्यैर्वायद्वसुभिर्मरुत्वान्त्सपर्जन्यंशन्तनवेवृषाय ॥ १ ॥

---

१ नि० २. १०।

बृहस्पते । प्रति । मे । देवताम् । इहि । मित्रः । वा । यत् । वरुणः ।
वा । असि । पूषा । आदित्यैः । वा । यत् । वसुऽभिः ।
मरुत्वान् । सः । पर्जन्यम् । शम्ऽतनवे । वृषय ॥ १ ॥

तत्र ब्रह्मत्वे प्रवृत्तोबृहस्पतिमनुधावति हे बृहस्पते मे मम वृष्ट्यर्थं प्रतिदेवतां प्रतीहि प्रतिगच्छ यष्टव्यादेवताः प्रतिगच्छ यदि त्वं मित्रोवासि वा अथवा वरुणोसि यद्वा पूषासि अथवा आदित्यैर्द्वादशादित्यैः अरुणादिभिर्वसुभिर्वासकैरष्टवसुभिर्धरध्रुवादिभिः सह मरुत्वान् मरुतोदेवास्तद्वानसि सत्वं पर्जन्यं तर्पयितारं मेघं शन्तवे राज्ञे वृषाय वर्षय छन्दसि-शायजपीति व्यत्ययेन शपोपि शायजादेशः ॥ १ ॥

१. बृहस्पति, तुम मेरे लिए प्रत्येक देवता के पास जाओ। तुम मित्र, वरुण, पूषा अथवा आदित्यों और वसुओं के साथ इन्द्र (मरुत्वान्) ही हो। तुम शन्तनु (याज्ञिक) राजा के लिए मेघ से जल बरसाओ।

आदेवोदूतोअजिरश्चिकित्वान्त्वद्देवापेअभिमामगच्छत् ।
प्रतीचीनःप्रतिमामावंवृत्स्वदधामितेद्युमतींवाचमासन् ॥ २ ॥

आ । देवः । दूतः । अजिरः । चिकित्वान् । त्वत् । देवऽआपे ।
अभि । माम् । अगच्छत् । प्रतीचीनः । प्रति । माम् । आ ।
ववृत्स्व । दधामि । ते । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् ॥ २ ॥

देवः कश्चिद्दूतः अजिरोगमनशीलश्चिकित्वान चेतनावान् हे देवापे त्वत् त्वत्तः सकाशात् त्वया प्रेषितः सन् मामभ्यागच्छत् अभ्यागच्छतु हे बृहस्पते प्रतीचीनोस्मदभिमुखोमां प्रत्याववृत्स्व मां प्रत्यागच्छ तेतुभ्यं त्वदर्थं द्युमतीं दीप्तियुक्तां वाचं स्तुतिरूपां दधामि आसन्नास्ये स्मदीये ॥ २ ॥

२. देवापि, कोई एक ज्ञानी और शीघ्रगामी देवता दूत होकर तुम्हारे यहाँ से मेरे पास आवें। बृहस्पति, हमारे प्रति अभिमुख होकर आओ। हमारे मुँह में तुम्हारे लिए शुभ्र स्तोत्र धृत है।

अथ तृतीया—

अस्मेधेहिद्युमतींवाचमासन्बृहस्पतेअनमीवामिषिराम् ।
ययावृष्टिंशन्तनवेवनावदिवोद्रप्सोमधुमाँआविवेश ॥ ३ ॥

अस्मे इति । धेहि । द्युऽमतीम् । वाचम् । आसन् । बृहस्पते ।
अनमीवाम् । इषिराम् । यया । वृष्टिम् । शम्ऽतनवे ।
वनाव । दिवः । द्रप्सः । मधुऽमान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

हे बृहस्पते त्वं अस्मे अस्मासु द्युमतीं दीप्तिमतीं वाचं स्तोत्रात्मिकां आसन्नास्ये स्म दीये धेहि स्थापय। कीदृशीं वाचं अनमीवां अमीवारहितां वाचः अमीवानाम गद्गदादिदोषः तथा इषिरां गमनशीलां यया वाचा स्तुत्यात्मिकया देवानिष्ट्वा शन्तनवे वृष्टिकामाय वनाव संभजेवहि वृष्टिं त्वं चाहं च दिवो द्युलोकात्त्वयाधिष्ठितोद्रप्सउदकस्पन्दः मधुमान् माधुर्येपितः आविवेश आविशति तां वाचमिति समन्वयः ॥ ॥ ३ ॥

३. बृहस्पति, हमारे मुँह में तुम एक ऐसा शुभ्र स्तोत्र डाल दो, जिसमें अस्पष्टता न हो और भली भाँति स्फूर्ति हो, उसके द्वारा हम शन्तनु के लिए वृष्टि को उपस्थित करें। मधु-युक्त रस आकाश से आवे।

आनोद्रप्सामधुमन्तोविशन्त्विन्द्रदेह्यधिरथंसहस्रम् ।
निषीदहोत्रमृतुथायजस्वदेवान्देवापेहविषासपर्य ॥ ४ ॥

आ । नः । द्रप्साः । मधुऽमन्तः । विशन्तु । इन्द्र । देहि ।
अधिऽरथम् । सहस्रम् । नि । सीद । होत्रम् । ऋतुऽथा ।
यजस्व । देवान् । देवऽआपे । हविषा । सपर्य ॥ ४ ॥

रान् द्रप्साः वृष्टिसंस्त्यायाः मधुमन्तोमाधुर्योपेताः आविशन्तु हे इन्द्रपरमेश्वर बृह
ं रथस्याध्युपरि वर्तमानं सहस्रं सहस्रसंख्याकं धनं देहि यद्वा रथमधिकं य
..९९. ादृशं गोसहस्रं हे देवापे निषीद होत्रं आर्त्विज्ये निषीद निषण्णश्च त्वमृतुथा
कालेकाले यजस्व यष्टव्यान् देवान् स्तुत्या हविषा च सपर्य परिचर ॥ ४ ॥

४. मधु-युक्त रस (वृष्टि-वारि) हमारे लिए आवे। इन्द्र, रथ के ऊपर रखकर विस्तृत धन दो। देवापि, इस होम-कार्य में आकर बैठो। यथाकाल देवों का पूजन करो और होमीय द्रव्य देकर सन्तुष्ट करो।

अथ पंचमी—

आर्ष्टिषेणोहोत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिंचिकित्वान् ।
सउत्तरस्मादधरंसमुद्रमपोदिव्याअसृजद्वर्ष्याअभि ॥ ५ ॥

आ॒र्ष्टि॒षे॒णः । हो॒त्रम् । ऋषिः । नि॒ऽसीद॑न् । दे॒वऽआ॑पिः ।
दे॒व॒ऽसु॒म॒तिम् । चि॒कि॒त्वान् । सः । उत्ऽत॑रस्मात् । अध॑रम् ।
स॒मु॒द्रम् । अ॒पः । दि॒व्याः । अ॒सृ॒ज॒त् । व॒र्ष्याः॑ । अ॒भि ॥ ५ ॥

आर्ष्टिषेणऋष्टिषेणस्य पुत्रोदेवापिर्ऋषिः देवसुमतिं देवानां कल्याणीं मतिं स्तुतिं चिकित्वान् जानन् होत्रं होतृकर्म कर्तुं निषीदन् निषण्णोभवति सउत्तरस्मादुपरिवर्तमानादन्तरिक्षाख्याद् समुद्राद् अधरमधोवर्तमानं पार्थिवं समुद्रमभि दिव्या दिविभवा वर्ष्या वर्षभवा आपः असृजद् सृजतु । अत्रार्ष्टिषेणऋष्टिषेणस्यपुत्रइत्यादिनिरुक्तंद्रष्टव्यं ॥ ५ ॥

५. ऋषिषेण के पुत्र देवापि ऋषि तुम्हारे लिए उत्तम स्तुति करना स्थिर करके हवन करने को बैठे। उस समय वे ऊपर के समुद्र (अन्तरिक्ष) से नीचे के पार्थिव समुद्र में वृष्टि-जल ले आये।

अ॒स्मिन्त्स॑मु॒द्रे अध्युत्त॑रस्मि॒न्नापो॑ दे॒वेभि॒र्निवृ॑ता अतिष्ठन् ।
ता अ॑द्रवन्नार्ष्टिषे॒णेन॑ सृ॒ष्टा दे॒वापि॑ना॒ प्रेषि॑ता मृ॒क्षिणी॑षु ॥ ६ ॥ १२ ॥

अ॒स्मिन् । स॒मु॒द्रे । अधि॑ । उत्ऽत॑रस्मिन् । आपः॑ । दे॒वेभिः॑ ।
निऽवृ॑ताः । अ॒ति॒ष्ठ॒न् । ताः । अ॒द्र॒व॒न् । आ॒र्ष्टि॒षे॒णेन॑ । सृ॒ष्टाः ।
दे॒वऽआ॑पिना । प्रऽई॑षिताः । मृ॒क्षिणी॑षु ॥ ६ ॥ १२ ॥

अस्मिन्पार्थिवे समुद्रे पूरणीये सति अधीति सप्तम्यर्थानुवादी उत्तरस्मिन् समुद्रे अन्तरिक्षाख्ये आपउदकानि देवेभिर्द्योतमानैः निवृता निरुद्धाअतिष्ठन् ताआपः आर्ष्टिषेणेन ऋष्टिषेणपुत्रेण देवापिना सृष्टाः प्रेषिताः प्रकर्षेणेच्छां प्राप्ताः कांक्षिताः मृक्षिणीषु मृष्टवतीषु परिमृष्टासु स्थलीषु अद्रवन् स्रवन्ति ॥ ६ ॥

६. अन्तरिक्ष (समुद्र) को देवों ने आकाश में ढककर रक्खा है। ऋषिषेण के पुत्र देवापि ने इस जल को संचालित किया। उस समय स्वच्छ भूमि पर जल बहने लगा।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ सप्तमी—

यद्दे॒वापिः॒ शन्त॑नवे पु॒रोहि॑तो हो॒त्राय॑ वृ॒तः कृ॒पय॒न्नदी॑धेत् ।
दे॒व॒श्रुतं॑ वृष्टि॒वनिं॒ ररा॑णो॒ बृह॒स्पति॒र्वाच॑मस्मा अयच्छत् ॥ ७ ॥

---

१ नि० ७. २७।

यत् । देवऽआपिः । शम्ऽतनवे । पुरःऽहितः । होत्राय । वृतः ।
कृपयन् । अदीधेत् । देवऽश्रुतम् । वृष्टिऽवनिम् । रराणः ।
बृहस्पतिः । वाचम् । अस्मै । अयच्छत् ॥ ७ ॥

यद्यदा देवापिरार्ष्टिषेणः शन्तनवे स्वभ्रात्रे कौरव्याय पुरोहितः सन् होत्राय होत्रार्थं वृतः सन् देवश्रुतं देवाएनं शृण्वन्तीति देवश्रुव तं तथा वृष्टिवनिं वृष्टियाचनं बृहस्पतिं अदीधेत् अन्वाध्यायत् सच रराणोरममाणोबृहस्पतिर्देवोऽस्मै देवापये वाचमयच्छत् ॥ ७ ॥

७. जिस समय शन्तनु के पुरोहित देवापि (कौरव) ने, होम करने के लिए उद्यत होकर, जलोत्पादक देव-स्तोत्र को निरूपित किया, उस समय सन्तुष्ट होकर बृहस्पति ने उनके मन में स्तोत्र का उदय कर दिया।

यंत्वादेवापिःशुशुचानोअग्नआर्ष्टिषेणोमनुष्यःसमीधे ।
विश्वेभिर्देवैरनुमद्यमानःप्रपर्जन्यमीरयावृष्टिमन्तम् ॥ ८ ॥

यम् । त्वा । देवऽआपिः । शुशुचानः । अग्ने । आर्ष्टिषेणः ।
मनुष्यः । सम्ऽईधे । विश्वेभिः । देवैः । अनुऽमद्यमानः ।
प्र । पर्जन्यम् । ईरय । वृष्टिऽमन्तम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने यं त्वा त्वां शुशुचानः स्तोत्रेण ज्वलन् मनुष्यः आर्ष्टिषेणोदेवापिः समीधे सम्यक् दीपयति सत्वं विश्वेभिः सर्वैर्देवैरनुमद्यमानः अनुमाद्यमानः सन् पर्जन्यं मेघं वृष्टिमन्तं वर्षणवन्तं प्रेरय गमय ॥ ८ ॥

८. अग्नि, ऋषिषेण के पुत्र देवापि नामक मनुष्य ने कमनीय होकर तुम्हें प्रज्वलित किया। देवों का सहयोग पाकर तुम जलवर्षक मेघ को प्रज्वलित करो।

अथ नवमी—

त्वांपूर्वऋषयोगीर्भिरायन्त्वामध्वरेषुपुरुहूतविश्वे ।
सहस्राण्यधिरथान्यस्मेआनोयज्ञंरोहिदश्वोपयाहि ॥ ९ ॥

त्वाम् । पूर्वे । ऋषयः । गीःऽभिः । आयन् । त्वाम् । अध्वरेषु ।
पुरुऽहूत । विश्वे । सहस्राणि । अधिऽरथानि । अस्मे इति ।
आ । नः । यज्ञम् । रोहितऽअश्व । उप । याहि ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वां पूर्वे ऋषयोगीर्भिः स्तुतिभिरायन् आगच्छन् तथा हे पुरुहूत बहुभिराहूताग्ने विश्वे सर्वेपीदानींतनायजमानाअध्वरेषु यज्ञेषु स्तुतिभिर्गच्छन्तीतिशेषः। किंच सहस्राणि सहस्रसंख्याकानि गोयूथानि अधिरथानि रथाधिकानि अस्मे अस्माकं शन्तनुना दक्षिणात्वेन संकल्पितानि भवंत्विति शेषः। हे रोहिदश्व नोयज्ञमुपयाहि उपागच्छ ॥ ९ ॥

९. अग्नि, पूर्व के ऋषि लोग स्तुतियों के साथ तुम्हारे पास आये थे। बहुतों के द्वारा आहूत अग्नि, इस समय के सब यजमान यज्ञों में स्तुतियों के साथ तुम्हारे पास जाते हैं। रथ के साथ सहस्र पदार्थ शन्तनु राजा ने दक्षिणा में दिये। रोहित नामक अश्ववाले अग्नि, पधारो।

एतान्यग्नेनवतिर्नवत्वेआहुतान्यधिरथासहस्रा।
तेभिर्वर्धस्वतन्वःशूरपूर्वीर्दिवोनोवृष्टिमिषितोरिरीहि ॥ १० ॥

एतानि। अग्ने। नवतिः। नव। त्वे इति। आऽहुतानि।
अधिऽरथा। सहस्रा। तेभिः। वर्धस्व। तन्वः। शूर।
पूर्वीः। दिवः। नः। वृष्टिम्। इषितः। रिरीहि ॥ १० ॥

हे अग्ने गवां नवतिर्नवच तथा एतानि अधिरथानि सहस्रा सहस्राणि च रथाधिकानि गवां सहस्राणि च त्वे त्वयि आहुतानि त्वयि प्रीणयितव्ये सति आहुतानि यद्वा त्वे त्वय्याहुतानि समर्पितानीत्यर्थः तेभिस्तैः मन्त्रैः पूर्वीर्बह्वीः तन्वः तनूर्युष्मदीयावर्धस्व वर्धय नोस्मदर्थं दिवोद्युलोकाद् वृष्टिमिषितः प्रार्थितः सन् रिरीहि पूरय ॥ १० ॥

१०. अग्नि, रथों के साथ ९९ सहस्र पदार्थ तुममें आहूति-रूप में दिये गये हैं। उनसे तुम अपने शरीर को मोटा करो। द्युलोक से हमारे लिए वृष्टि करो।

एतान्यग्नेनवतिंसहस्रासंप्रयच्छवृष्णइन्द्रायभागम्।
विद्वान्पथऋतुशोदेवयानानप्यौलानंदिविदेवेषुधेहि ॥ ११ ॥

एतानि। अग्ने। नवतिम्। सहस्रा। सम्। प्र। यच्छ। वृष्णे।
इन्द्राय। भागम्। विद्वान्। पथः। ऋतुऽशः। देवऽयानान्।
अपि। औलानम्। दिवि। देवेषु। धेहि ॥ ११ ॥

हे अग्ने गवां एतानि नवतिं सहस्रा सहस्राणि च वृष्णे वर्षित्रे इन्द्राय भागं संप्रयच्छ दत्तमीत्यर्थमृत्विग्भ्योदेहि किंच देवयानान् पथोदेवयानान् मार्गान् विद्वांस्त्वं ऋतुशः कालेकाले औलानमपि कुरुकुलजातमपि शान्तनवं देवेषु मध्येधेहि निधेहि स्थापय ॥ ११ ॥

११. अग्नि नब्बे सहस्र आहूतियों में से इन्द्र का भाग दो। सारे देवयनों को जाननेवाले तुम यथासमय कौरव शन्तनु को देवों के बीच स्थापित करना।

अग्नेबाधस्वविमृधोविदुर्गहापामीवामपरक्षांसिसेध।
अस्मात्समुद्राद्बृहतोदिवोनोपांभूमानमुपनःसृजेह ॥१२॥ १३॥

अग्ने। बाधस्व। वि। मृधः। वि। दुःऽगहा। अप। अमीवाम्।
अप। रक्षांसि। सेध। अस्मात्। समुद्रात्। बृहतः। दिवः।
नः। अपाम्। भूमानम्। उप। नः। सृज। इह ॥ १२ ॥ १३ ॥

हे अग्ने दुर्गहा दुर्गहाणि दुःखेन गाहितव्यानि शत्रुपुराणि विबाधस्व तथा अमीवां रोगं अपसेध तथा रक्षांस्यपसेध अपवारय अस्मात्समुद्रात् समुद्रवणसाधनात् बृहतोमहतोदिवोद्युलोकादन्तरिक्षाद्वापामुदकानां भूमानं बहुभावं वृष्टिसंस्त्यायं इहास्मिन् लोके उपसृज प्रयच्छेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. अग्नि, शत्रुओं की दुर्गम पुरियों को नष्ट करो। रोग और राक्षसों को दूर करो। इस संसार में महान् अन्तरिक्ष से असीम जल ले आओ।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

कंनइति द्वादशर्चं नवमं सूक्तं वैखानसस्य वम्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। तथाचानुक्रान्तं—कंनोवम्रोवैखानसइवि। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

कंनश्चित्रमिषण्यसिचिकित्वान्पृथुग्मानंवाश्रंवावृधध्यै।
कत्तस्यदातुशवसोव्युष्टौतक्षद्वज्रंवृत्रतुरमपिन्वत् ॥१॥

कम्। नः। चित्रम्। इषण्यसि। चिकित्वान्। पृथुऽग्मानम्।
वाश्रम्। ववृधध्यै। कत्। तस्य। दातु। शवसः। विऽउष्टौ।
तक्षत्। वज्रम्। वृत्रऽतुरम्। अपिन्वत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र नोस्माकं चित्रं चायनीयं कं धनविशेषं इषण्यसि प्रेरयसि चिकित्वान् सर्वथाप्रेरणीयमिति जानन् कीदृशं तं पृथुग्मानं पृथुभावं प्राप्नुवन्तं वाश्रं शब्दनीयं स्तुत्यं किमर्थं

वबृधध्यै अस्माकं वर्धनाय। किंच तस्येन्द्रस्य शवसोबलस्य व्युष्टौ व्युच्छने सति कद्वाधु किं-दानं अस्माकं भवतीतिशेषः यंवज्रं वृत्रतुरं वृत्रस्यावरकस्य पापस्य हिंसकं त्वष्टा तक्षत् अतक्षत् साधुसंपादितवान् अपिन्वत् असिंचच्च तस्य शवसोव्युष्टाविति संबन्धः। यद्वा हे इन्द्र कत् किं तस्य वज्रस्य दानं भवति यं वज्रमिन्द्रार्थं तक्षदिति योजनं। मह्यं त्वष्टा वज्रमतक्षदितिमंत्रान्तरं ॥१॥

१. इन्द्र, तुम जानकर हमें विचित्र सम्पत्ति देते हो। वह सम्पत्ति बढ़ती है, वह प्रशंसनीय है और वह हमें बढ़ाती है। इन्द्र के बल की वृद्धि के लिए हमें क्या देना होगा? उनके लिए वृत्र-हिंसक वज्र बनाया गया है। उन्होंने वृष्टि-वर्षण किया।

सहि॒द्युता॑वि॒द्युता॒वेति॒साम॑पृ॒थुंयोनि॑मसुर॒त्वास॑साद।
ससनी॑ळेभिःप्रसहा॒नोअ॑स्य॒भ्रातु॒र्नऋ॒तेस॒प्तथ॑स्यमा॒याः ॥ २ ॥

सः। हि। द्युता। वि॒ऽद्युता॑। वेति॑। साम॑। पृ॒थुम्। योनि॑म्।
असु॒र॒ऽत्वा। स॒सा॒द। सः। स॒ऽनीळेभिः। प्र॒ऽस॒हा॒नः।
अ॒स्य॒। भ्रातुः॑। न। ऋ॒ते। स॒प्तथ॑स्य। मा॒याः ॥ २ ॥

सहि सखल्विन्द्रोद्युता द्योतमानेन विद्युता एतन्नामकेनायुधेन युक्तः सन् साम स्तोत्रात्मकं यज्ञसंबन्धि वेति गच्छति तथा असुरत्वा असुरत्वेन बलेन युक्तः सन् पृथुंविस्तीर्णं योनिं फलस्योत्पादकं यज्ञं ससाद संगातोभवति सइन्द्रः सनीळेभिः नीडं विमानं सविमानैर्मरुद्भिर्युक्तः सन् प्रसहानः अभिभवन् भवति तस्य सप्तथस्य आदित्यानां धात्रादीनां मध्ये सप्तमस्येन्द्रस्य भ्रातुः भागैर्भक्तव्यस्य मायाआसुरीः ऋतेयज्ञेन संभवतीति शेषः ॥ २ ॥

२. इन्द्र विद्युत् नामक आयुध से युक्त होकर यज्ञ में सामगान के प्रति जाते हैं। वे बल-पूर्वक अनेक स्थानों पर अधिकार कर डालते हैं। वे समान-स्थान में रहनेवाले मरुतों के साथ शत्रु को हराते हैं। वे आदित्यों के सप्तम भ्राता हैं। उनको त्याग करके कोई कार्य नहीं हो सकता।

सवाजं॒याताप॑दुष्पदा॒यन्त्स्व॑र्षाता॒परि॑षदत्सनि॒ष्यन्।
अ॒न॒र्वायच्छ॒तदु॑रस्य॒वेदो॒घ्नञ्छि॒श्नदे॑वाँअ॒भिवर्प॑सा॒भूत् ॥ ३ ॥

सः। वाज॑म्। याता॑। अप॑दुःऽपदा। यन्। स्वः॑ऽसाता। परि॑।
सदत्। स॒नि॒ष्यन्। अ॒न॒र्वा। यत्। श॒तऽदु॑रस्य। वेदः॑।
घ्नन्। शि॒श्नऽदे॑वान्। अ॒भि। वर्प॑सा। भूत् ॥ ३ ॥

---

१ ऋ० सं० ८. १. ५।

वाजं शूरैर्गन्तव्यं संग्रामं याता सइन्द्रः नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः अपदुष्पदा अपगत-दुष्टपतनेन यन् गच्छन् सनिष्यन् तत्र शत्रुधनानि संभक्तुमिच्छन् परिषदत परिषीदति कुर्वेति उच्येते स्वर्षाता स्वर्षातौ सर्वलाभोपेते संग्रामे। किंचानर्वा युद्धे अमत्यृतइन्द्रः शतदुरस्य शतद्वारस्य शत्रुपुरस्यान्तर्निहितं यद्वेदोधनमस्तिवद्धनं वर्पसा आवरकेण बलेन अभिभूत् अभिभवति। किंकुर्वन् शिश्नदेवान् अब्रह्मचर्यान् शतद्वारेषु शत्रुपुरसंबन्धिषु वर्तमानान् घ्नन् हिंसन्॥ ३ ॥

३. वे सुन्दर गति से जाकर युद्ध-क्षेत्र में अवस्थित होते हैं। वे अविचल होकर सौ दरवाजोंवाली शत्रुपुरी से धन ले आते हैं और इन्द्रिय-परायण दुरात्माओं को अपने तेज से हराते हैं।

सयह्व्यो३ऽवनीर्गोष्वर्वाजुहोतिप्रधन्यासुसस्त्रिः।
अपादोयत्रयुज्यासोरथाद्रोण्यश्वासईरतेघृतंवाः॥ ४ ॥

सः। यह्व्यः। अवनीः। गोषु। अर्वा। आ। जुहोति। प्रऽधन्यासु।
सस्त्रिः। अपादः। यत्र। युज्यासः। अरथाः।
द्रोणिऽअश्वासः। ईरते। घृतम्। वारिति वाः॥ ४ ॥

सइन्द्रः अर्वा मेघेषु अभिगन्ता सस्त्रिः सरणकुशलः प्रधन्यासु प्रकृष्टधननिमित्तासु गोषु भूमिषु यह्वः महन्नामैतत् महतीरवनीःअवन्तीत्यवनयःआपः ताआजुहोति आक्षिपति यत्र यासु भूमिषु अपादः पादरहिताः अरथारथवर्जिताः पादरहिताः केचन रथेन गच्छन्ति केचापि शून्याः द्रोण्यश्वासः द्रुतव्यापनायुज्यासोयुज्याः इन्द्रस्य सख्योनद्योवाः वारकं घृतमुदकं ईरते प्रेरयन्ति तत्राजुहोति॥ ४ ॥

४. वे मेघों की ओर जाकर और मेघ में भ्रमण करके उर्वरा भूमि पर बहुत जल गिराते हैं। उन सब जलवाले स्थानों पर अनेक छोटी-छोटी नदियाँ एकत्र होकर घृत के समान जल को बहाती हैं। उनके न चरण हैं, न रथ है और न डोंगी (द्रोणि) है।

अथ पञ्चमी—

सरुद्रेभिरशस्तवारऋभ्वाहित्वीगयमारेअवद्यआगात्।
वम्रस्यमन्येमिथुनाविवव्रीअन्नमभीत्यारोदयन्मुषायन्॥ ५ ॥

सः। रुद्रेभिः। अशस्तऽवारः। ऋभ्वा। हित्वी। गयम्।
आरेऽअवद्यम्। आ। अगात्। वम्रस्य। मन्ये। मिथुना।
विवव्री इति विऽवव्री। अन्नम्। अभिऽइत्य। अरोदयत्। मुषायन्॥५॥

सइन्द्रोरुद्रेभीरुद्रपुत्रैर्मरुद्भिः सहितआगादागच्छतु । कीदृशःअशस्तवारःस्तोतृभिरप्रार्थि-तधनः स्वयमेव प्रदातेत्यर्थः तथा ऋग्वा महान् गयं हित्वी हित्वा स्वस्थानं परित्यज्यआगा-दागच्छतु वम्र संबन्धः आरे अवद्यः दूरेगतगर्हः किंच वम्रस्यैतन्नामकस्य ऋषेर्मम मिथुनौ मातापितरौ विवव्री विगतज्वरौ मन्ये अवगच्छामि अयं वम्रः अन्नं शत्रुसंबन्धि अभीत्य अभिप्राप्य मुषायन् मुष्णन् अरोदयन् रोदयति छन्दसिशायजपीत्यहावपि मुषेः श्नः शाय-जादेशः ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, बिना प्रार्थना के ही, स्तोता को पूर्ण करते हैं। वे प्रकाण्ड हैं। उनके पास दुर्नाम नहीं जाता। वे अपने स्थान से रुद्र-पुत्र मरुतों के साथ यहाँ आवें। मुझ वम्र के माता-पिता का क्लेश चला गया; क्योंकि मैंने शत्रु-धन का हरण कर लिया है और शत्रुओं को रुलाया है।

सइद्दासंतुवीरवंपतिर्दन्षळक्षंत्रिशीर्षाणंदमन्यत् ।
अस्यत्रितोन्वोजंसावृधानोविपावराहमयोंअग्रयाहन् ॥६॥१४॥

सः । इत् । दासम् । तुविऽरवम् । पतिः । दन् । षट्ऽअक्षम् ।
त्रिऽशीर्षाणम् । दमन्यत् । अस्य । त्रितः । नु । ओजसा ।
वृधानः । विपा । वराहम् । अयःऽअग्रया । हन् ॥ ६ ॥ १४ ॥

सइव सएवेन्द्रः पतिः सर्वस्य स्वामी दासं उपक्षपयितारं तुवीरवं बहुशब्दं संग्रामे भयं-करं शब्दं कुर्वाणं वृत्रं दन् दमयन् षळक्षं अक्षिषट्कोपेतं त्रिशीर्षाणं त्रिशिरस्कं त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपं दमन्यत् दमितुं महर्तुमैच्छत् अवधीदित्यर्थः यद्वादमयतीति दमनः नन्द्यादित्वाल्ल्युः सइवाचरति उपमानादाचारइति क्यचि अंत्यलोपश्छान्दसः ततोलङि बहुलंछन्दसीत्यडभावः। किंच त्रितएतन्नामामहर्षिरस्येन्द्रस्योजसा बलेन वृधानोवर्धमानोविपा अंगुल्या कीदृश्या अयो-ग्रया अयोवत्कठिननखया वराहं उदकवन्तं मेघं न्यहन् विहतवान् ॥ ६ ॥

६. प्रभु इन्द्र ने कोलाहल करनेवाले दासों का शासन किया था। उन्होंने तीन कपालों और छः आँखोंवाले विश्वरूप (त्वष्टा के पुत्र) को मारा था। इन्द्र के तेज से तेजस्वी होकर त्रित ने लोहे के समान तीखे नखोंवाली अँगुलियों से वराह का वध किया था।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

अथ सप्तमी—

सवृधंणेमनुंषऊर्ध्वसानआसाविषदर्शसानायशरुंम् ।
सनृतमोनहुंषोस्मत्सुजांतःपुरोंभिनदर्हन्दस्युहत्ये ॥ ७ ॥

स्तः । द्रुह्वणे । मनुषे । ऊर्ध्वऽसानः । आ । साविषत् ।
अर्शसानाय । शरुम् । सः । नृऽतमः । नहुषः । अस्मत् ।
सुऽजातः । पुरः । अभिनत् । अर्हन् । दस्युऽहत्ये ॥ ७ ॥

सइन्द्रोद्रुह्वणे द्रुह्वणाय दृढं शत्रुभिर्ह्वातव्याय मनुषे मनुष्याय योद्धे स्वभक्ताय ऊर्ध्वसानः ऊर्ध्वमुच्छ्रितः शौर्यादिभिर्गुणैरधिकः सन् स्यति शत्रूणामन्तं करोतीत्यूर्ध्वसा सइवाचरन् ऊर्ध्वशब्दादाचारार्थे क्विबन्तादसानच् अर्शसानाय शत्रूणां हिंसित्रेशरुं हिंसकमायुधमासाविषत् आभिमुख्येन प्रसौति यच्छति । यद्वा द्रुह्वणे मनुषे द्रोग्धव्याय मनुष्यायार्शसानाय स्वभक्तहिंसित्रे तस्य वधार्थं ऊर्ध्वसानः सन् शरुमासाविषत् वज्रं प्रेरयति सएवेन्द्रोनहुषोमनुष्यान् नृतमः मनुष्याणां नेतृतमः संग्रामे शूराणां गमयितृतमः यद्वा नृतमोनहुषोबन्धकश्च अस्मत् अस्मदर्थं सुजातः सुष्ठुमादुर्भूतः अर्हन् पूज्यःसन् दस्युहत्ये दस्यवउपक्षपयितारः शत्रवः तेषां हत्यं हननं यस्मिन् सतादृशे संग्रामे पुरः शत्रूणां शरीराण्यभिनत् भिन्नवान् ॥ ७ ॥

७. उनके किसी भक्त को यदि शत्रु लोग युद्ध के लिए बुलाते हैं, तो वे दर्प के साथ शरीर को फुलाकर शत्रु-वध करने के लिए उत्तम अस्त्र प्रदान करते हैं। वे मनुष्यों के सर्व श्रेष्ठ नेता हैं। दस्यु-विनाश के समय मान्य इन्द्र ने अनेक शत्रु-पुरियों को ध्वस्त किया था।

सोअभ्रियोनयवसउदन्यन्क्षयायगातुंविदन्नोअस्मे ।
उपयत्सीददिन्दुंशरीरैःश्येनोयोपाष्टिर्हन्तिदस्यून् ॥ ८ ॥

सः । अभ्रियः । न । यवसे । उदन्यन् । क्षयाय । गातुम् ।
विदत् । नः । अस्मे इति । उप । यत् । सीदत् । इन्दुम् ।
शरीरैः । श्येनः । अयःऽअपाष्टिः । हन्ति । दस्यून् ॥ ८ ॥

सइन्द्रः अभ्रियोन नभ्राजन्ते अपोबिभ्रतीति वा अभ्राणि मेघाः तेषां संघोभ्रियः सइव यवसे गवादिभक्षणसाधनाय तृणाय उदन्यन् उदकं दातुमिच्छन् तथा क्षयाय गमनाय निवासाय वा अस्मे अस्माकं गातुं मार्गं विदत् अलभत नइतिपूरणः तादृशः सन् यद्यदा इन्दुं सोमं शरीरैः स्वशरीरावयवैः अंगैरुपसीदत् उपगच्छति यच्छब्दयोगादनिघातः तदानीं श्येनः सादृश्यप्रधानोयंनिर्देशः श्येनसदृशः श्येनवच्छंसनीयगमनः अयोपाष्टिः अपपष्टिर्व्याप्तिर्यस्य समदेशः अपाष्टिः पार्ष्णिः अयोमयः अपाष्टिः पार्ष्णिर्यस्य सः दस्यून् शत्रून् हन्ति हिनस्ति ॥ ८ ॥

८. वे मेघ-समुदाय के समान तृणमयी भूमि पर जल गिराते हैं। उन्होंने हमारे निवास का मार्ग बताया है। वे अपने शरीर के सारे अंगों में सोम गिराकर, श्येन पक्षी के समान, लोहे के सदृश तीक्ष्ण और दृढ़-पृष्ठ से दस्युओं का वध करते हैं।

अथ नवमी—

सव्राधतःशवसानेभिरस्यकुत्सायशुष्णंकृपणेपरादात् ।
अयंकविमनयच्छस्यमानमत्कंयोअस्यसनितोतनृणाम् ॥ ९ ॥

सः । व्राधतः । शवसानेभिः । अस्य । कुत्साय । शुष्णम् ।
कृपणे । परा । अदात् । अयम् । कविम् । अनयत् । शस्यमानम् ।
अत्कम् । यः । अस्य । सनिता । उत । नृणाम् ॥ ९ ॥

सइन्द्रोव्राधवः महन्नामैतत् महतोपि शत्रून् शवसानेभिः बलमाचरद्भिः आयुधैरस्य अ-स्यतु अस्तुक्षेपणे व्यत्ययेन मध्यमः कुत्साय एतन्नामकाय कृपणे स्तोत्रे कृपतिः स्तुतिकर्मा शुष्णं शोषकमेतन्नामकमसुरं परादात् पराभूय खंडितवान् । कुत्सायशुष्णमशुषंनिबर्हीरिति मंत्रान्तरं । किंचायमिन्द्रः कविमुशनसं कविरिति पितृनाम्नापुत्रस्यापि व्यवहारः उपचारात् शस्यमानं स्तुवन्तं अनयत् वशंमापयत् तस्यविरोधिनं यद्वा कविंभार्गवमेव स्तोतृभिः शस्यमानं स्वव शमनयत् यः कविरस्येन्द्रस्य अत्कं रूपं सनिता संभक्ता भवति नलोकाव्ययेति षष्ठीप्रतिषेधः उतापिच नृणां वृष्ट्यादिनेतृणां इन्द्रानुचराणां मरुतां यः कविः सनिता तमनयदिति ॥ ९ ॥

९. वे पराक्रमी शत्रुओं को दृढ़ अस्त्र के द्वारा भगा देते हैं। उन्होंने कुत्स नामक व्यक्ति का स्तोत्र सुनकर शुष्ण नामक असुर को छेदा था। उन्होंने स्तोता और कवि उशना के विरोधियों को वश में किया था। वे उशना और दूसरों को दान देते हैं।

अयंदशस्यन्नर्येभिरस्यदस्मोदेवेभिर्वरुणोनमायी ।
अयंकनीनऋतुपाअवेद्यमिमीतारुरुंयश्चतुष्पात् ॥ १० ॥

अयम् । दशस्यन् । नर्येभिः । अस्य । दस्मः । देवेभिः । वरुणः ।
न । मायी । अयम् । कनीनः । ऋतुऽपाः । अवेदि ।
अमिमीत । अररुम् । यः । चतुःऽपात् ॥ १० ॥

अयमिन्द्रोदशस्यन् स्तोतृभ्योधनं प्रयच्छन् दशस्यतिर्दानकर्मा सनर्येभिर्नर्यैः नृहितैर्मरुद्भिः अस्य अस्यति छान्दसस्तिलोपः यद्वा व्यत्ययेन लोणमध्यमः तथा देवेभिर्द्योतमानैः स्वतेजोभिर्दस्मोदर्शनीयः वरुणोन वरुणइव वरुणस्तमोवारकआदित्योवरुणएव वा सइव

१ ऋ० सं० ३. ५. १९।

मायी मायावान् प्रज्ञावान् तथायं कनीनः कमनीयः ऋतौपावा ऋतुपा अवेदि अज्ञायि तथा अररुमसुरं एतन्नामानं अमिमीत अमिनात् योररुश्चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतः । मीङ् हिंसायां लङि बहुलंछन्दसीति विकरणस्य श्लुः ॥ १० ॥

१०. मनुष्य-हितैषी मरुतों के साथ धनेप्सु होकर इन्द्र ने धन भेजा था। वे वरुण के समान अपने तेज से सुन्दर और शक्तिनान् हैं। वे रमणीय मूर्त्ति हैं। उन्हें सभी यथासमय रक्षक जानते हैं। उन्होंने चार पैरोंवाले शत्रु को मार डाला।

अस्यस्तोमेभिरौशिजऋजिश्वाव्रजंदरयद्वृषभेणपिप्रोः ।
सुत्वायद्यजतोदीदयद्गीःपुरइयानोअभिवर्पसाभूत् ॥ ११ ॥

अस्य । स्तोमेभिः । औशिजः । ऋजिश्वा । व्रजम् । दरयत् ।
वृषभेण । पिप्रोः । सुत्वा । यत् । यजतः । दीदयत् । गीः ।
पुरः । इयानः । अभि । वर्पसा । भूत् ॥ ११ ॥

अस्येन्द्रस्य स्तोमेभिः स्तोत्रैः औशिजः उशिजः पुत्रऋजिश्वा एतन्नामा वृषभेण वज्रेण वृषभेणवा युक्तं व्रजं गोष्ठं पिप्रोः एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धिनं तेनापहृत्य पालितं दरयत् अदारयत् यद्यदा सुत्वा सोमस्य सोता सुयजोर्ङ्वनिप् इतिङ्वनिप् ह्रस्वस्यपितीति तुक् यजतो यष्टौशिजोगीः स्तुतिवाचोदीदयत् दीपितवान् तथा यद्यदेयानोगच्छन् पुरः शत्रुपुराणि यद्वा पुरः पुरइव संघीभूतानि पापानि अभिभूत् अभिभवति केन साधनेन वर्पसा रूपनामैतत् रूपेण इन्द्रानुगृहीतेन यदेवमकरोत्तदा व्रजं दरयदिति संबन्धः ॥ ११ ॥

११. उशिज् के पुत्र ऋजिश्वा ने इन्द्र की स्तुति करके वज्र के द्वारा पिप्रु के गोष्ठ को विदीर्ण किया। जिस समय ऋजिश्वा ने सोम को प्रस्तुत करके यज्ञ में स्तोत्र किया, उस समय आकर इन्द्र ने शत्रु-पुरियों को विनष्ट किया।

एवामहोअसुरवक्षथायवम्रकःपड्भिरुपसर्पदिन्द्रम् ।
सइयानःकरतिस्वस्तिमस्माइषमूर्जंसुक्षितिंविश्वमाभाः॥१२॥१५॥

एव । महः । असुर । वक्षथाय । वम्रकः । पड्ऽभिः । उप ।
सर्पत् । इन्द्रम् । सः । इयानः । करति । स्वस्तिम् । अस्मै । इषम् ।
ऊर्जम् । सुऽक्षितिम् । विश्वम् । आ । अभारित्यभाः ॥ १२ ॥ १५ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्याभिमतं वम्रकः प्रार्थयते हे असुर बलवन्निन्द्र त्वां एव एवमुक्तप्रकारेण महोमहतोहविषः स्तोत्रस्य वावक्षथाय वहनाय महतः स्वर्गादेः प्रापणाय वा पड्भिः

पादैः उपसर्पेव उपागमव् सइयानः उपगम्यमानः सन् करति करोतु स्वस्ति अविनाशं अस्मै वज्रकाय तथा इषमन्नं ऊर्जरसं सुक्षितिं सुनिवासं सम्यक् विश्वं सर्वमाभाः आहरतु ॥१२॥

१२. बली (असुर) इन्द्र, मैं वज्र तुम्हें बहुत हवि देने की इच्छा से पैदल चलकर तुम्हारे पास आया हूँ। तुम मेरा मंगल करो। अन्न, बल और उत्तम गृह आदि सारी वस्तुएँ प्रदान करो।

॥ इत्यष्टमस्य द्वितीये पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

॥ इति दशमे मण्डलेऽष्टमोऽनुवाकः ॥८॥

नवमेऽनुवाके त्रयोदशसूक्तानि तत्रेन्द्रदह्येति द्वादशर्चं प्रथमं सूक्तं वन्दनपुत्रस्य दुवस्योरार्षं वैश्वदेवं द्वादशी त्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः। तथाचानुक्रान्तं—इन्द्रदुवस्युर्वान्दनोवैश्वदेवं त्वन्त्यात्रिष्टुबिति। गतोविनियोगः।

इन्द्रदृह्यंमघवन्त्वावदिद्भुजइहस्तुतःसुतपाबोधिनोवृधे।
देवेभिर्नःसविताप्रावतुश्रुतमासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ १ ॥

इन्द्र। दृह्य। मघऽवन्। त्वाऽवत्। इत्। भुजे। इह। स्तुतः।
सुतऽपाः। बोधि। नः। वृधे। देवेभिः। नः। सविता। प्र।
अवतु। श्रुतम्। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ १ ॥

हे इन्द्र मघवन् धनवन् त्वं त्वावदित् त्वत्सदृशमेव शत्रुबलं दृह्य मारय किमर्थं भुजे अस्माकं भोगाय तदर्थमिहास्मिन्यज्ञे स्तुतः सन् सुतपाः सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पाता बोधि बुध्यस्व भवेत्यर्थः किमर्थं नोऽस्माकं वृधे वर्धनाय किंच देवेभिर्देवैः सह नोऽस्माकं श्रुतं विश्रुतं यज्ञं सविता सर्वस्य स्वस्वकर्मसु प्रेरकोदेवः प्रावतु प्ररक्षतु। किंच सर्वतातिं स्वार्थिकस्तातिल् सर्वां सर्वात्मिकां यद्वा सर्वेवायन्ते अस्यामिति सर्वतातिः तां छान्दसोदीर्घः तादृशीमदितिं अखंडनीयां देवमातरमावृणीमहे ॥ १ ॥

१. धनी इन्द्र, अपने समान बली शत्रु-सैन्य का वध करो। स्तोत्र को ग्रहण कर और सोम को पीकर हमारी रक्षा के लिए प्रस्तुत रहो। हमारी श्रीवृद्धि करो। अन्य देवों के साथ सविता देव हमारे विख्यात यज्ञ की रक्षा करें। हम सर्वग्राहिणी अदिति की प्रार्थना करते हैं।

अथ द्वितीया—

भरायसुभरतभागमृत्वियंप्रवायवेशुचिपेक्रन्ददिष्टये।
गौरस्यवःपयसःपीतिमानशआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ २ ॥

भरा॑य । सु । भ॒र॒त॒ । भा॒गम् । ऋ॒त्वियम् । प्र । वा॒यवे॑ ।
शु॒चि॒ऽपे । क्र॒न्दत्ऽइ॑ष्टये । गौर॑स्य । यः । पय॑सः । पी॒तिम् ।
आ॒न॒शे । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ २ ॥

भराय संग्रामकारिणे सर्वेषां पोषकाय वा इन्द्राय ऋत्वियं कालजातं प्राप्तकालं भागं सुभरत सुष्ठु संपादयत हे ऋत्विजः तथा शुचिपे शुद्धस्य सोमस्य पात्रे क्रन्ददिष्टये शब्दितगमनाय वायोः शीघ्रगमने हि शब्दः प्रत्यक्षः तादृशाय वायवे देवाय प्रभरत भागमितिशेषः योदेवोगौरस्य गौरवर्णस्य पशोः पयसः पीतिं पानमानशे प्राप्नोति तस्मै वायवे शिष्टमुक्तं ॥ २॥

२. युद्ध के लिए उपस्थित ऋतु के अनुकूल यज्ञ-भाग वायु को दो। वे विशुद्ध सोम का पान करते हैं। उनके जाने के समय शब्द होता है। वे शुभ्र दुग्ध के पीने में लगे हैं। हम सर्वग्राहिणी अदितिदेवी की प्रार्थना करते हैं।

आनो॑दे॒वःस॑वि॒तासा॑विष॒द्वय॑ऋजू॒य॒तेयज॑मानाय॒सुन्व॒ते ।
यथा॑दे॒वान्प्र॑ति॒भूषे॑मपाक॒वदास॒र्वता॑ति॒मदि॑तिंवृणीमहे ॥ ३ ॥

आ । न॒ः । दे॒वः । स॒वि॒ता । सा॒वि॒ष॒त् । वयः॑ । ऋ॒जु॒ऽय॒ते ।
यज॑मानाय । सु॒न्व॒ते । यथा॑ । दे॒वान् । प्र॒ति॒ऽभूषे॑म ।
पा॒क॒ऽव॒त् । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ३ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सूर्योनोस्माकं संबन्धिने ऋजूयते ऋजुकामाय सुन्वतेभिषवं कुर्वते यजमानाय वयोन्नं पाकवत् पाकोपेतं व्यवहितमप्येतदत्रसंबध्यते आसाविषत् आभिमुख्येन प्रसौति सौतेण्र्यन्ताल्लेटि रूपं यथा येन प्रकारेण देवान् प्रतिभूषेम प्रतिभवेम भवतेर्लेङि सिप्शपौ द्विविकरणता यद्वा भूषअलंकारे भौवादिकः भूषयेमेत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. हमारे सरलता चाहनेवाले और अभिषव-कर्त्ता यजमान को सवितादेवता अन्न दें, ताकि उस परिपक्व अन्न से देवों की पूजा की जा सके। सर्व ग्राहिणी अदितिदेवी की हम प्रार्थना करते हैं।

इन्द्रो॑अ॒स्मेसु॒मना॑अस्तुवि॒श्वहा॒राजा॒सोमः॑सुवि॒तस्या॒ध्ये॑तुनः ।
यथा॑यथामि॒त्रधि॑तानिसंद॒धुरास॒र्वता॑ति॒मदि॑तिंवृणीमहे ॥ ४ ॥

इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ । सु॒ऽमनाः॑ । अ॒स्तु॒ । वि॒श्वहा॑ । राजा॑ । सोमः॑ ।
सु॒वि॒तस्य॑ । अधि॑ । ए॒तु॒ । न॒ः । यथा॑ऽयथा । मि॒त्रऽधि॑तानि ।
स॒म्ऽद॒धुः । आ । स॒र्वऽता॑तिम् । अदि॑तिम् । वृ॒णी॒म॒हे॒ ॥ ४ ॥

इन्द्रोदेवोस्मे अस्माकं सुमनाः सुमनस्कोनुग्रहचेताअस्तु भवतु विश्वहा सर्वेष्वप्यहस्सु राजा सोमश्च नोस्माकं सुवितस्य सुवितं स्तोत्रं अध्येतु अधिगच्छतु यथायथा येनयेनप्रकारेणास्माकं मित्रधितानि मित्रनिहितानि धनानि सन्दधुः तथाधिगच्छतु सोमः तथेन्द्रोपि सुमनाअस्त्विति समन्वयः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र प्रतिदिन हमारे प्रति प्रसन्न रहें। हमारे यज्ञ में सोम राजा अधिष्ठान करें। बन्धुओं के आयोजन के अनुसार उक्त कर्म सम्पन्न हो। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

इन्द्रंउक्थेनशवसापरुर्दधेबृहस्पतेप्रतरीतास्यायुषः ।
यज्ञोमनुःप्रमतिर्नःपिताहिकमासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ५ ॥

इन्द्रः । उक्थेन । शवसा । परुः । दधे । बृहस्पते । प्रऽतरीता ।
असि । आयुषः । यज्ञः । मनुः । प्रऽमतिः । नः । पिता । हि । कम् ।
आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ५ ॥

अयमिन्द्रउक्थेन शवसा स्तुत्येन बलेन परुः पर्व यज्ञियमस्मदीयं वा दधे धारयति हे बृहस्पते आयुषोममायुष्यस्य प्रतरीता प्रवर्धयितासि भव तथा यज्ञोमनुर्मन्ता प्रमतिः प्रकृष्टामतिर्यस्य सः नः पिता पालकः सन् कं सुखं प्रयच्छतु यद्वा यज्ञोमंत्रोबुद्धिश्च प्रत्येकं सुखं प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

५. इन्द्र स्तुत्य बल से हमारे यज्ञ की रक्षा करते हैं। बृहस्पति, तुम परमायु प्रदान किया करते हो। यज्ञ ही हमारी गति, मति, रक्षक और सुख है। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

इन्द्रस्यनुसुकृतंदैव्यंसहोग्निर्गृहेजरितामेधिरःकविः ।
यज्ञश्चभूद्विदथेचारुरन्तमआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥६॥१६॥

इन्द्रस्य । नु । सुऽकृतम् । दैव्यम् । सहः । अग्निः । गृहे । जरिता ।
मेधिरः । कविः । यज्ञः । च । भूत् । विदथे । चारुः । अन्तमः ।
आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ६ ॥ १६ ॥

दैव्यं देवानां हितं सहोबलं यदस्ति तदिन्द्रस्य नु सुकृतं इन्द्रेण खलु सुष्ठु संपादितं यद्वा यत्सुकृतं दैव्यं सहोबलं मरुत्संज्ञकमस्ति तदिन्द्रस्य नु इन्द्रसंबन्धि खलु अथवा इन्द्रस्य नु इन्द्रस्य संबन्धि सुकृतं दैव्यं सहोदेवार्हं बलमग्निर्गृहे अस्मदीये यागगृहे वर्तते हविशेषः इन्द्र-

स्य संवन्धि सुष्ठु संपादितोदेवानां बलभूतोग्निर्गार्हपत्यः सन् वर्तते इत्यर्थः सचाग्निर्जरिवादेवानां स्तोतामेधिरः मेधोयज्ञोहविर्वा तद्वान् कविः क्रान्तप्रज्ञो यज्ञोयष्टव्यश्च भूव भवति कुत्र विदथे यज्ञे। किंच सोग्निश्चारुश्चरणोयः अन्तमः अस्माकमन्तिकतमश्च ॥ ६ ॥

६. देवों का बल इन्द्र ने ही बनाया है। गृहस्थित अग्नि देवों की स्तुति करते, यज्ञ करते और कार्य-निर्वाह करते हैं। वे यज्ञ के समय पूज्य और रमणीय तथा हम लोगों के अपने हैं। सर्व-ग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

नवोगुहांचकृमभूरिंदुष्कृतंनाविष्ट्यंवसवोदेवहेळनम्।
माकिर्नोदेवाअनृतस्यवर्पसआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ७ ॥

न। वः। गुहा। चकृम। भूरि। दुःऽकृतम्। न। आविःऽत्यम्। वसवः। देवऽहेळनम्। माकिः। नः। देवाः। अनृतस्य। वर्पसः। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ ७ ॥

हे देवावो युष्माकं गुहा गुहायां प्रच्छन्ने देशे भूरि प्रभूतं दुष्कृतं पापं द्रोहमित्यर्थः न चकृम तथा आविष्ट्यं आविः संभूतं देवहेळनं देवानां क्रोधनं तन्निमित्तं द्रोहं नचकृम हे वसवो वासकादेवाः। किंच हे देवानोस्माकं अनृतस्य वर्पसोरूपस्य माविर्माकिर्माभूत् इतः परं मानुषं रूपं माभूदित्यर्थः शिष्टमुक्तं ॥ ७ ॥

७. वसुओ, तुम्हारे परोक्ष में हमने कोई विशेष अपराध नहीं किया है। तुम्हारे सामने भी हमने ऐसा कोई कार्य नहीं किया है, जो देवों के क्रोध का कारण बने। देवो, हमें मिथ्या नहीं करना। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

अपामीवांसवितासाविषन्न्यं१ग्वरीयइदपसेधन्त्वद्रयः।
ग्रावायत्रमधुषुदुच्यतेबृहदासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ८ ॥

अप। अमीवाम्। सविता। साविषत्। न्यक्। वरीयः। इत्। अप। सेधन्तु। अद्रयः। ग्रावा। यत्र। मधुऽसुत्। उच्यते। बृहत्। आ। सर्वऽतातिम्। अदितिम्। वृणीमहे ॥ ८ ॥

सविता सर्वस्य प्रेरकः सवितृदेवोनोस्माकं संबन्धिनममीवां रोगं अपसाविषत् अपप्रेरयतु अपगमयत्वित्यर्थः। तथावरीयइत् उरुतरमपि पापं न्यक् नीचीनमपसेधन्त्वद्रयः पर्वताभिमानिनोदेवाः अभिषवाश्मानोवा एतत्सर्वं कुत्र भवत्विति चेत् उच्यते यत्र यस्मिन्प्रदेशे यस्मिन्यागे वा मधुरस्य सोमस्य सोता ग्रावा बृहत्प्रवृद्धमुच्यते स्तूयते तत्र ॥ ८ ॥

८. जहाँ मधु के समान सोमरस प्रस्तुत किया जाता और अनन्तर अभिषव-प्रस्तर को भली भाँति स्तुत किया जाता है, वहाँ का रोग सविता हटाते हैं और पर्वत वहाँ का गुरुतर अनर्थ दूर करते हैं। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

ऊर्ध्वोग्रावावसवोस्तुसोतरिविश्वाद्वेषांसिसनुतर्युयोत ।
सनोदेवःसवितापायुरीड्यआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वः । ग्रावा । वसवः । अस्तु । सोतरि । विश्वा । द्वेषांसि ।
सनुतः । युयोत । सः । नः । देवः । सविता । पायुः । ईड्यः ।
आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ९ ॥

हे वसवो देवाः सोतरि सोमाभिषवकर्तरि मयि ग्रावा ऊर्ध्वः उन्नतोस्तु तेनोच्छ्रितेनविश्वा द्वेषांसि सर्वानपि द्वेष्टॄन् सनुतः निगूढान् युयोतपृथक्कुरुत ससविता देवोनोस्माकं पायुः पालयिता कृवापाजीत्यादिनाउण् प्रत्ययः सईड्यः स्तोतव्यश्च ॥ ९ ॥

९. वसुओ, सोम को प्रस्तुत करने का प्रस्तर ऊपर उठे। तब तक तुम लोग शत्रुओं को अव्यक्त भाव से अलग-अलग करो। सविता रक्षा करनेवाले हैं। उनका स्तोत्र करना चाहिए। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

ऊर्जंगावोयवसेपीवोअत्तनऋतस्ययाःसदनेकोशेअङ्ध्वे ।
तनूरेवतन्वोअस्तुभेषजमासर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ १० ॥

ऊर्जम् । गावः । यवसे । पीवः । अत्तन । ऋतस्य । याः । सदने ।
कोशे । अङ्ध्वे । तनूः । एव । तन्वः । अस्तु । भेषजम् ।
आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ १० ॥

हे गावः आशिरार्थायूयं यवसे तृणवति देशे पीवः प्रवृद्धं ऊर्जंरसं अत्तन अत्त याऋतस्य यज्ञस्य सदने गृहे कोशेगोष्ठे दोहनस्थाने अङ्ध्वे व्यंजयथ ताअत्तन तनूरेव जन्ये जनकशब्दः तनूरेवक्षीरमेव तन्वः सोमरसस्य भेषजमस्तु यद्वा पृथगेव वाक्यं अस्माकं तन्वोभेषजमस्तु किंच तनूरेव पशुशरीरमेव पशुना यागे सति स्वर्गस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥ १० ॥

१०. गायो, तुम लोग गोचर-भूमि पर विचरण करके मोटी बनो। यज्ञ में तुम लोग दुग्ध-पात्र में दूध देती हो। तुम्हारा दूध सोमरस के औषध के समान हो। सर्वग्राहिणी अदिति की हम प्रार्थना करते हैं।

क्रतुप्रावाजरिताशश्वतामवइन्द्रइक्कुद्रामप्रमतिःसुतावताम् ।
पूर्णमूधर्दिव्यंयस्यसिक्तयआसर्वतातिमदितिंवृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुऽप्रावा । जरिता । शश्वताम् । अवः । इन्द्रः । इत् । भद्रा ।
प्रऽमतिः । सुतऽवताम् । पूर्णम् । ऊधः । दिव्यम् । यस्य ।
सिक्तये । आ । सर्वऽतातिम् । अदितिम् । वृणीमहे ॥ ११ ॥

क्रतुप्रावा कर्मणां पूरकः प्रापूरणे आवोमनिन्नित्यादिना वनिप् जरिता स्तोता यजमानं साधु सोमः कृतइति स्तौति यद्वा शश्वतां सर्वेषां जरयिता इन्द्रइव इन्द्रएव सुतावतां सोमवतां यजमानानां अवोरक्षकोभद्रा भद्रया स्तुत्या प्रमतिः यस्येन्द्रस्य सिक्तये सेकाय पानाय ऊधः उद्धततरं द्रोणकलशं पूर्णं सोमेनपूर्णं भवति सएवावः सएव प्रमतिरिति ॥ ११ ॥

११. इन्द्र यज्ञ को पूर्ण करते हैं, सबको जरा-युक्त करते हैं। वे युवक और सोम-यज्ञ-कर्त्ता की रक्षा करते हैं और उत्तम स्तोत्र पाकर अनुकूल होते हैं। उनके पान के लिए उद्धत द्रोण-कलश सोम से परिपूर्ण है। सर्वग्राहिणी अदितिदेवी की हम प्रार्थना करते हैं।

चित्रस्तेभानुःक्रतुप्राअभिष्टिःसन्तिस्पृधोजरणिप्राअधृष्टाः ।
रजिष्ठयारज्यापश्वआगोस्तूतूर्षतिपर्ययंदुवस्युः ॥ १२ ॥ १७ ॥

चित्रः । ते । भानुः । क्रतुऽप्राः । अभिष्टिः । सन्ति । स्पृधः ।
जरणिऽप्राः । अधृष्टाः । रजिष्ठया । रज्या । पश्वः । आ ।
गोः । तूतूर्षति । परि । अग्रम् । दुवस्युः ॥ १२ ॥ १७ ॥

हे इन्द्र ते भानुः प्रकाशश्चित्रः आश्चर्यभूतः चायनीयोवा तथा क्रतुप्राः सभानुरस्माकं कर्मणां पूरकः अभ्यष्टिरभ्येषणीयः हे इन्द्र ते जरणिप्राः स्तोतॄणां धनस्य पूरयित्र्यः अधृष्टाः अन्यैरप्रधृष्याः स्पृधः स्पर्धाः सन्ति यस्मादेवं तस्मात् रजिष्ठया ऋजुतमया रज्या रज्वा गोः पश्वः पशोः अग्रं दुवस्युः परिचरणमिच्छन् एतन्नामा ऋषिः परितूतूर्षति अभित्वरयति ॥ १२॥

१२. इन्द्र, तुम्हारा प्रकाश आश्चर्यजनक है। वह प्रकाश कर्म-पूरक है। उसकी प्रार्थना करनी चाहिए। तुम्हारा दुर्द्धर्ष कार्य सारे स्तोताओं की मनःकामना पूर्ण करता है। इसी लिए दुवस्यु ऋषि अतीव सरल रज्जु के द्वारा गाय का अग्रभाग शीघ्र खींचते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

उद्बुध्यध्वमिति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तं सोमपुत्रस्य बुधस्यार्षं आवोधियइति नवमी कष्टन्नरइत्यंत्या च द्वे जगत्यौ चतुर्थीपञ्चम्यौ गायत्र्यौ निराहावानिति पञ्चमी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवता ऋत्विक्स्तुतिरूपोर्थोवा देवता। तथाचानुक्रान्तं—उद्बुध्यध्वं बुधः सौम्यऋत्विक्स्तुतिर्वा नवम्यन्त्येजगत्यौ गायत्र्योर्मध्ये पञ्चमी बृहती। गतः सूक्तविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

उद्बु॑ध्यध्वं॒ सम॑नसः सखाय॒ः सम॒ग्निमि॑न्ध्वं ब॒हव॒ः सनी॑ळाः ।
द॒धि॒क्राम॒ग्निमु॒षसं॑ च दे॒वीमिन्द्रा॑व॒तोऽव॑से॒ नि ह्व॑ये वः ॥ १ ॥

उत् । बु॒ध्य॒ध्व॒म् । सऽम॑नसः । स॒खा॒यः॒ । सम् । अ॒ग्निम् ।
इ॒न्ध्व॒म् । ब॒हवः॑ । सऽनी॑ळाः । द॒धि॒ऽक्राम् । अ॒ग्निम् । उ॒षस॑म् ।
च॒ । दे॒वीम् । इन्द्र॑ऽवतः । अव॑से । नि । ह्व॒ये॒ । वः॒ ॥ १ ॥

अग्निं चेष्यमाणऋत्विजोवदन्ति हे सखायः सखिभूताऋत्विजः समनसः समानमनस्काः परस्परमद्रोग्धारः अन्योन्यं कर्मानुकूलाइत्यर्थः तादृशायूयं उत् उत्कृष्टं बुध्यध्वं जानीध्वं उ-त्तरत्र युष्माकं कर्तव्यमेवोपदिशति तथाग्निं समिंध्वं सम्यक् दीपयध्वं ञिइन्धी दीप्तौ रौ-धादिकः लोटि श्नसोरल्लोपइत्यल्लोपः बहवोनेके सनीळाः समाननिवासाः एकस्यामेव शालायां निवसन्तः अहं च दधिक्रां एतन्नामिकां देवतां अग्निमुषसं च देवीं एतांस्त्रीन् देवानिन्द्रावतः इन्द्रेण युक्तान् वोयुष्मानवसे अस्माकं रक्षणाय नि निगरां ह्वये आह्वयामि ॥ १ ॥

१. मित्र ऋत्विको, समान-मना होकर जागो। अनेक लोग एक स्थानवासी होकर अग्नि को प्रज्वलित करो। मैं दधिक्रा, उषा, अग्नि और इन्द्र को, रक्षण के लिए, बुलाता हूँ।

म॒न्द्रा कृ॑णुध्वं॒ धिय॒ आ त॑नुध्वं॒ नाव॑मरित्र॒पर॑णीं कृणुध्वम् ।
इष्कृ॑णुध्व॒मायु॒धारं॑ कृणुध्वं॒ प्राञ्चं॑ य॒ज्ञं प्र ण॑यता सखायः ॥ २ ॥

म॒न्द्रा । कृ॒णु॒ध्व॒म् । धियः॑ । आ । त॒नु॒ध्व॒म् । नाव॑म् ।
अ॒रि॒त्र॒ऽपर॑णीम् । कृ॒णु॒ध्व॒म् । इष्कृ॑णुध्वम् । आयु॑धा । अर॑म् ।
कृ॒णु॒ध्व॒म् । प्राञ्च॑म् । य॒ज्ञम् । प्र । न॒य॒त॒ । स॒खा॒यः॒ ॥ २ ॥

मन्द्रा मन्द्राणि मदकराणि स्तोत्राणि कृणुध्वं कुरुध्वं हे सखायः कृवि हिंसाकरणयो-श्च धिन्विकृण्व्योरच्चेत्युप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः यद्वा करोतेर्व्यत्ययेन श्नुः तथा धियः कर्मा-णि चयनप्रदेशकर्षणादीनि आतनुध्वं विस्तारयत तथा अरित्रपरणीं कर्षणादिरूपेणारित्रेण पारयितव्यां नावं चयनाख्यां कृणुध्वं कुरुध्वं तथा आयुधा आयुधानि सीरयुगादीनि अरं अलं कृणुध्वं हे सखायः ऋत्विजः प्रांचं प्रागंचनं यज्ञं यष्टव्यं अग्निं प्रणयत प्रकर्षेण नयत आदौ कर्षणं प्रांचं कुरुतेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. मित्रो, मदकर स्तोत्र करो। कर्षण (जोताई) आदि कर्मों का विस्तार करो। हल दण्ड-रूपिणी और पार लगानेवाली नौका प्रस्तुत करो। हल के फल या फाल को तेज और सुशोभित करो। मित्रो, उत्तम यज्ञ का अनुष्ठान करो।

अथ तृतीया—

युनक्तसीरावियुगातनुध्वंकृतेयोनौवपतेहबीजम् ।
गिराचंश्रुष्टिःसभंराअसन्नोनेदीयइत्सृण्यःपक्वमेयात् ॥ ३ ॥

युनक्त । सीरा । वि । युगा । तनुध्वम् । कृते । योनौ । वपत ।
इह । बीजम् । गिरा । च । श्रुष्टिः । सऽभराः । असत् । नः ।
नेदीयः । इत् । सृण्यः । पक्वम् । आ । इयात् ॥ ३ ॥

हे सखायोयूयं सीरा सीराणि युनक्त युङ्ग्ध्वं अनडुद्भिः सह युजेर्लोटि तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः अतएवाङ्गित्वाच्छसोरल्लोपइत्यल्लोपाभावः तदर्थं युगा युगानि वितनुध्वं विस्तारयध्वं कृते च योनौ इह सीतायां बीजं ग्राम्यमारण्यं च वपत निधत्त तिलमाषव्रीह्यादिकं ग्राम्यसप्तकं वेणुश्यामाकनीवारादिकं आरण्यवीजसप्तकं चाकृष्टाकृष्टयोर्निवपतेत्यर्थः । सप्तग्राम्याः कृष्टे सप्तारण्या अकृष्टे इत्यापस्तंबः । तथा नोस्माकं गिरा स्तुत्या प्रशस्त्या सहास्माकं श्रुष्टिरन्नं सभराः सभरं असत भवति भवतु तथा नेदीयइव अन्तिकएव सृण्यः सृणिरंकुशः अंकुशवद्वक्रोलवित्रः पक्वं स्तंबमेयाव आभिमुख्येन गच्छति श्रुष्टिः सभराअसत सृण्यः पक्वमेयादिति चव्दानुवृत्तेश्चवायोगेप्रथमेति प्रथमस्य निघाताभावः ॥ ३ ॥

३. ऋत्विको, हल योजित करो। युगों (जुआठों) को विस्तृत करो। यहाँ जो क्षेत्र प्रस्तुत किया गया है, उसमें बीज बोओ हमारी स्तुतियों के साथ हमारा अन्न परिपूर्ण हो। हँसुए (सृणि) पास के पके धान्य में गिरे।

सीरायुञ्जन्तिकवयोयुगावितन्वतेपृथक् । धीरादेवेषुसुम्नया ॥ ४॥

सीरा । युञ्जन्ति । कवयः । युगा । वि । तन्वते ।
पृथक् । धीराः । देवेषु । सुम्नऽया ॥ ४ ॥

कवयोमेधाविनऋत्विजः सीरा सीराणि कर्षणसाधनानि नियुंजन्ति योजयन्ति युगा युगान्यपि पृथक् परस्परं वितन्वते भिन्नप्रदेशानि कुर्वन्ति कीदृशाः कवयः देवेषु विषये धीराः धीमन्तः किमर्थं सुम्नयासुम्नमिति सुखनाम सुखेच्छया सुम्नशब्दात्क्यजन्ताद्भावे अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययः सुपांसुलुगिति तृतीयायाआकारः अथवा धीराधीमन्तः देवेषु सुम्नया सुम्नेन देवेषु सुखं भूयादिति सुपांसुलुगित्यादिना विभक्तेर्याजादेशः ॥ ४ ॥

४. लाङ्गल (हल) जोते जाते हैं। कर्म-कर्त्ता लोग जुआठों (युगों) को अलग करते हैं और बुद्धिमान् लोग सुन्दर स्तोत्र पढ़ रहे हैं।

अथ पंचमी—

निराहावान्कृणोतन सं वरत्रा दधातन ।
सिञ्चामहा अवतमुद्रिणं वयं सुषेकमनुपक्षितम् ॥ ५ ॥

निः । आऽहावान् । कृणोतन । सम् । वरत्राः । दधातन ।
सिञ्चामहै । अवतम् । उद्रिणम् । वयम् ।
सुऽसेकम् । अनुपऽक्षितम् ॥ ५ ॥

हे सखायःआहावान् आहूयन्ते पानार्थं गावोत्रेत्याहावा निपानानि अत्रौचित्यादग्नि-चयनप्रदेशकर्षणार्थं गोपानसाधनद्रुममयपानपात्राण्युच्यते तानाहावान्निष्कृणोतन निष्कुरुत आह्वयतेर्निपानमाहावइति निपातितः थाथादिस्वरः कृणोतन तप्तनवित्यादिना तनप् तेना-ङिन्वाद्गुणः श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः । किमर्थमाहावकरणं वरत्रस्थापनं चेति अत्रोच्य-ते वयं अवतमवटं सिंचामहै कीदृशमवटं उद्रिणं उदाववन्तं सुषेकं सुष्ठु सेक्तुं शक्यंअनुपक्षितं अनुपक्षीणं कदाचिदप्युदकोपक्षयरहितं ॥ ५ ॥

५. पशुओं के जलपान-स्थान को बनाओ। वरत्रा (चर्म-रज्जु) को योजित करो। अधिक, अक्षय और सेचन-समर्थ गड्ढे से जल लेकर हम सींचते हैं।

इष्कृताहावमवतं सुवरत्रं सुषेचनम् । उद्रिणं सिञ्चे अक्षितम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

इष्कृतऽआहावम् । अवतम् । सुऽवरत्रम् । सुऽसेचनम् ।
उद्रिणम् । सिञ्चे । अक्षितम् ॥ ६ ॥ १८ ॥

इष्कृताहावं संस्कृताहावं अवतं अवटं द्रोणं सिंचे सेचयामि पुनः कीदृशमवटं सुवरत्रं शोभनवरत्रोपेतं सुषेचनं शोभनोदकसेकोपेतं उद्रिणं उदाववन्तं अक्षितमक्षीणं ॥ ६ ॥

६. पशुओं का जलपान-स्थान प्रस्तुत हुआ है। अधिक, अक्षय और जल-पूर्ण गड्ढे में सुन्दर चर्म-रज्जु है। बड़ी सरलता से जल-सेचन किया जाता है। इससे जल लेकर सेचन करो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अथ सप्तमी—

प्रीणीताश्वान्हितं जयाथ स्वस्तिवाहं रथमित्कृणुध्वम् ।
द्रोणाहावमवतमश्मचक्रमंसत्रकोशं सिञ्चता नृपाणम् ॥ ७ ॥

प्रीणीत । अश्वान् । हितम् । जयाथ । स्वस्तिऽवाहम् । रथम् । इत् । कृणुध्वम् । द्रोणऽआहावम् । अवतम् । अश्मऽचक्रम् । अंसत्रऽकोशम् । सिञ्चत । नृऽपानम् ॥ ७ ॥

हे ऋत्विजो यूयं अश्वान् व्यापनशीलान् बलीवर्दान् प्रीणीत उचितघासोदकादिप्रदानेन प्रीणयत यथा क्षेत्रकर्षणाय प्रभवन्ति तथाकुरुतेत्यर्थः तथाकृत्वा हितं वपनायोचितं कर्षणं जयाथ जयथ संपादयथ तथा रथं चयनाख्यं हलाख्यं वा स्वस्तिवाहमिव सुखस्य वाहकमेव कृणुध्वं कुरुध्वं तदर्थं द्रोणाहावं आह्वयन्त्यत्र पानार्थं बलीवर्दानित्याहावोजलाधारः पात्रविशेषः सच द्रोणमयोद्रुममयआहावोयस्य तादृशं अवतं अवटवच्छिन्नभूतं अश्मचक्रं व्याप्तक्रमणं अश्ममयचक्रं वा अंसत्रकोशंअंसत्रं कवचं यथा कायं रक्षति तद्वदुदकस्य कोशं कोशस्थानीयं नृपाणं नृणांकर्मनेतॄणां पानयोग्यं ईदृशंअवतं सिंचत हेऋत्विजः एवमृत्विक्स्तुतिपक्षे। सूक्तस्यवैश्वदेवपक्षे एवं योजना । प्रीणीत प्रीणयताश्वान् स्नानपानयोग्यान्नैः संग्रामयोग्यान् कुरुतेत्यर्थः हितं जयाथ हितमिति क्रियाविशेषणं कथं जयाथ बन्धुसुहृद्भ्योयथाहितं भवति तथा जयथ संग्रामं स्वस्तिवाहं स्वस्तीत्यविनाशनाम अविनाशवाहनं रथमिव रथं च कृणुध्वं इदिति चार्थे अश्वं रथं च दृढं कृत्वा संग्रामभूमिं गत्वा द्रोणाहावमित्यादीनि द्वितीयान्तानि कूपाख्यसंग्रामविशेषणानि सिंचतेत्यनेन संबध्यंते द्रोणः द्रुममयः सएव रथ आहावआहावस्थानीयोयस्य संग्रामस्य तं अवतं कूपनामैतत् कूपं संग्रामाख्यं अश्मचक्रं कूपप्रान्तनिबद्धाश्मसदृशप्रहरणायुधवन्तं असनानि वाक्षेपणानिवा चक्राख्यायुधविशेषायस्मिन् तं व्याप्तचरणवन्तं व्याप्तक्रमणवन्तं वा चक्रं चकतेर्वा चरतेर्वाक्रमतेर्वाक्रमयतेर्वेति[1] निरुक्तं । अंसत्रकोशं अंसत्राणि धनूंषि कवचानि च कोशस्थानानि यस्मिन् तं सिंचत उत्सिंचत नृपानं यस्मिन् योद्धारउदकवत्पीयन्ते मार्यन्ते तं ईदृशं कूपसदृशं संग्रामं सिंचत हे अस्मदीयायोद्धारः सूक्तस्य वैश्वदेवत्वात् हे सैनिकाविश्वेषां देवानां प्रसादेन सर्वमेतत्कुरुतेत्यर्थः एवं निराहावानित्यादिषु कूपरूपव्याजेन संग्रामवर्णनमवगन्तव्यं ॥ ७ ॥

७. घोड़ों वा व्यापक बैलों को परितृप्त करो। क्षेत्र (खेत) में रक्खे हुए धान्य को लो। सरलता से धान्य ढोनेवाले रथ को प्रस्तुत करो। पशुओं का यह जल-पूर्ण जलाधार एक द्रोण (३२ सेर) होगा। इसमें पत्थर का बनाया हुआ चक्र है। मनुष्यों के पीने योग्य जलाधार कूपवत् होगा। इसे जल-पूर्ण करो।

---

१ नि० ४. २७।

अथाष्टमी–

व्रजंकृणुध्वंसहिवोनृपाणोवर्मसीव्यध्वंबहुलापृथूनि ।
पुरःकृणुध्वमायसीरधृष्टामावःसुस्रोच्चमसोदृंहतातम् ॥ ८ ॥

व्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृऽपानः । वर्म । सीव्यध्वम् ।
बहुला । पृथूनि । पुरः । कृणुध्वम् । आयसीः । अधृष्टाः ।
मा । वः । सुस्रोत् । चमसः । दृंहत । तम् ॥ ८ ॥

हे ऋत्विजोव्रजं कृणुध्वं व्रजं गोष्ठं कुरुध्वं आशिरदोहार्थं गोस्थानं कुरुत सहि सखलु वोनृपानः नेतॄणां देवानां पातव्यः देवपानसाधनइति सान्नायरूपेण वा आशिररूपेण वा गोः पयआदिकं देवाः पिबन्ति खलु वर्म वर्माणि सीव्यध्वं वर्मवत् प्रधानस्योभयतआछादकत्वात् प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि चांगानि वर्माणि तानि सीव्यध्वं दलयध्वं कुरुध्वमित्यर्थः। कीदृशानि वर्माणि बहुला बहुलानि अनेकानि तानि च पृथूनि विस्तीर्णानि तथा पुरः पुराणि धिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि आयसीः अयोमयवत् सारभूताः अधृष्टाः अन्यैरधृष्याः पूरणीयात्प्रहावा पुरइत्युच्यन्ते तानुक्तलक्षणान् कुरुत वोयुष्मदीयश्चमसोयज्ञा–न्योभक्षणसाधनश्चमसएव वा चमसपक्षे सामान्येनैकवचनं मासुस्रोत् मास्रवेत् स्रवतेर्लङि बहुलंछन्दसीति शपःश्लुः तं दृंहत दृढीकुरुत यथाविक्लीन भवति तथा कुरुत दृहदृहिवृद्धौ भौवादिकः तस्माल्लोटि इदित्वान्नुम् ऋत्विक्स्तुतिपक्षे एवं । वैश्वदेवपक्षे अस्मदीयायोद्धारोयूयं नरोयोद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणानिति नृपाणः सतादृशोयुष्मदीयः खलु गोष्ठपक्षे नराणां पानसाधनः सखलु पातेः करणाधिकरणयोश्चेतिल्युट् वर्म वर्माणि कवचानि सीव्यध्वं बहुलानिपृथूनिच यथाभवन्ति तथा पुरः पुरीः कृणुध्वमायसीरन्यैरधृष्टाश्च वश्चमसः अदनसाधनमाहुस्रोत् मास्रवेत् तं दृंहतेतिदेवतानुग्रहलब्धबलोवदति ॥ ८ ॥

८. गोष्ठ प्रस्तुत करो। वह स्थान ही मनुष्यों के जलपान के लिए उपयुक्त है। अनेक स्थूल कवच सी कर प्रस्तुत करो, दृढ़तर लौहमय पात्र प्रस्तुत करो और चमस को दृढ़ करो, ताकि इससे जल न चू सके।

अथ नवमी–

आवोधियंयज्ञियांवर्तऊतयेदेवादेवींयजतांयज्ञियामिह ।
सानोदुहीयद्यवसेवगत्वीसहस्रधारापयसामहीगौः ॥ ९ ॥

आ । वः । धियम् । यज्ञियाम् । वर्ते । ऊतये । देवाः । देवीम् ।
यजताम् । यज्ञियाम् । इह । सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव ।
गत्वी । सहस्रऽधारा । पयसा । मही । गौः ॥ ९ ॥

हे देवाः स्तोतारऋत्विजोवोयुष्माकमूतये यज्ञियां यज्ञार्हां धियं बुद्धिं आवर्ते प्रवर्तये य द्वा हे देवाऋत्विजोवोयज्ञियां धियं युष्माकं कर्तव्यत्वेन संबन्धिनोमस्माकं ऊतये रक्षणायावर्ते अपिवा देवाएव संबोध्याः हे देवावोयुष्माकं धियं बुद्धिं आवर्ते आवर्तयामि किमर्थं ऊतये-स्माकं रक्षणाय कीदृशीं धियं यज्ञियां यज्ञार्हां देवीं द्योतमानां यजतां पूज्यां इहास्मिन्यागे अस्यां भूमौ वा एकोयज्ञियामितिशब्दः पूरणः सा धीर्नोस्माकं दुहीयत् दुह्यात्। तत्रदृष्टान्तः— यवसेवा यवसानि भक्षयित्वेव गत्वी पुनर्गोष्ठं गत्वा पीत्वीतिवत् पयसा सहस्रधारा मही महती गौर्यथा दुग्धे तद्वत् ॥ ९ ॥

९. देवो वा ऋत्विको, मैं तुम्हारे ध्यान को प्रवृत्त करता हूं, ताकि तुम रक्षा करो। वह ध्यान यज्ञोपयोगी है, वही तुम्हें यज्ञ-भाग देता है। जैसे घास खाकर गायें सहस्र धाराओं से दूध देती हैं, वैसे ही वह ध्यान हमारी अभिलाषा पूर्ण करे।

आतूषिञ्चहरिमींद्रोरुपस्थेवाशीभिस्तक्षताश्मन्मयीभिः ।
परिष्वजध्वंदशकक्ष्याभिरुभेधुरौप्रतिवह्निंयुनक्त ॥ १० ॥

आ । तु । सिञ्च । हरिम् । ईम् । द्रोः । उपऽस्थे । वाशीभिः ।
तक्षत । अश्मन्ऽमयीभिः । परि । स्वजध्वम् । दश । कक्ष्याभिः ।
उभे इति । धुरौ । प्रति । वह्निम् । युनक्त ॥ १० ॥

हे अध्वर्यो त्वं एनं हरिंहरितवर्णं सोमं द्रोः द्रुमविकारस्य पात्रस्योपस्थउपरि आसिंच आसेकं कुरु तुइति पूरणः। तदर्थं हे पात्रसंपादिनः अश्मन्मयीभिः अयःशिलासारभूताभिः वाशीभिस्तक्षत पात्राणि । नकारोपजनश्छान्दसः मयटः टित्वात् ङीप् । तानि पात्राणि सोमपूर्णानि दश दशसंख्याकानि कक्ष्याभिः प्रकारैः पर्यायेण परिष्वजध्वं संस्कुरुध्वं आसादयत यद्वा वाशीभिरश्मन्मयीभिर्हविर्धानशकटे तक्षत तेच दशकक्ष्याभिर्दशसंख्याकाभीरज्जुभिः परिष्वजध्वं उभे धुरौ युगसंबन्धिन्यौ वह्नी वाहकावनड्वाहौ युनक्त अथवायं मंत्रश्च्यवनक्षेत्रकर्षणसाधनह-लविषयत्वाव्याख्येयः ॥ १० ॥

१०. काठ के पात्र में रक्खे हुए हरित-वर्ण सोम को सिंचित करो। प्रस्तरमय कुठारों से पात्र प्रस्तुत करो। दस अंगुलियों के द्वारा पात्र को वेष्टन करके धारण करो। वाहक पशुओं को रथ की दोनों धुराओं में योजित करो।

अथैकादशी—

उभेधुरौवह्निरापिब्दमानोन्तर्योनेवचरतिद्विजानिः।
वनस्पतिंवनआस्थापयध्वंनिषूदधिध्वमखनन्तउत्सम् ॥ ११ ॥

उभे इति। धुरौ। वह्निः। आऽपिब्दमानः। अन्तः। योनाऽइव। चरति। द्विऽजानिः। वनस्पतिम्। वने। आ। अस्थापयध्वम्। नि। सु। दधिध्वम्। अखनन्तः। उत्सम् ॥ ११ ॥

हविर्धानशकटस्योभे धुरौ आपिब्दमानः आशब्दमानोवह्निर्वाहकोनड्वान् योनावन्तरिव द्विजानिः द्विजायः तयोन्तश्चरति तंवनस्पतिं वनस्पतिविकारं शकटं वने वनसंबन्धिनि वृक्षे मेथीभूते इत्यर्थः तत्रास्थापयध्वं यद्वा वने वननीये देशे आस्थापयध्वं आस्थापयत पश्चात्तत्रस्थं सोमं सु सुष्ठु निदधिध्वं सुखं यथा भवति तथा स्थापयतासंयां अभिषवप्रदेशे वा पश्चादुत्सं वदसंअखनन्त संपादयतेत्यर्थः। अथवायमपि मंत्रः कर्षणपरोव्याख्येयः। यस्य लांगलस्योभे धुरावपिब्दमानः शब्दमानोवह्निरनड्वान् अन्तर्योनाविवेत्यादि समानं तादृशं वनस्पतिं वनस्पतिविकारं लांगलं वने वननीये वपनार्थकर्षणप्रदेशे आस्थापयध्वं सु सुष्ठु सर्वत्र तं लांगलं निदधिध्वं उत्सं सेकसाधनंगर्तं सिक्तंवा प्रदेशं अखनन्तः ॥ ११ ॥

११. रथ की दोनों धुराओं को शब्दायमान करके रथ-वाहक पशु वैसे ही विचरण करता है, जैसे दो स्त्रियों का स्वामी रति-क्रीड़ा करता है। काठ के शकट को काठ के आधार पर रक्खो, भली भाँति संस्थापित करो—ताकि शकट आधार-शून्य न होने पावे।

षष्ठेहनिब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे कपृन्नरइत्येषा—कपृन्नरोयद्धमाचीरजगन्वेतिचैवेहति।

सैषा द्वादशी—

कपृन्नरःकपृथमुद्दधातनचोदयतखुदतवाजसातये।
निष्टिग्र्यःपुत्रमाच्यावयोतयइन्द्रंसबाधइहसोमपीतये॥१२॥१९॥

कपृत्। नरः। कपृथम्। उत्। दधातन। चोदयत। खुदत। वाजऽसातये। निष्टिग्र्यः। पुत्रम्। आ। च्यवय। ऊतये। इन्द्रम्। सऽबाधः। इह। सोमऽपीतये ॥ १२ ॥ १९ ॥

हेनरोनेतारऋत्विजः एषइन्द्रः कपृत् सुखस्यपूरकोयष्टॄणां स्तोतॄणांच कमिति सुखनाम तं कपृथं सुखस्य पूरयितारमिन्द्रं चोदयत प्रेरयत खुदत खुदंत क्रीडयत खुर्दक्रीडायां भौमादिकः व्यत्ययेन शः रेफलोपश्छान्दसः संपिष्ट संस्कुरुतेत्यर्थः किमर्थं वाजसातये अन्नस्य

लाभाय तदेवाह—हेहोतः निष्टिग्र्यः पुत्रं निष्टि दितिं स्वसपत्नीं गिरतीति निष्टिग्रीरदितिः तस्याः पुत्रमिन्द्रं सबाधः सहपापैः प्रयासरूपैः कर्मभिर्बाध्यन्तइति सबाधऋत्विजः तथाविधायूयं सोमपीतये तस्य सोमपानायोतयेस्माकं रक्षणाय वा च्यवय व्यत्ययेनैकवचनं आच्याव-यतेत्यर्थः ॥ १२ ॥

१२. कर्माध्यक्षो, इन्द्र सुख के दाता हैं। इन्हें सुखमय सोम दो। अन्न देने के लिए इन्हें प्रेरित करो, अनुरुद्ध करो। इन्द्र अदिति के पुत्र हैं। तुम सब लोगों को पीड़ा का डर है। फलतः रक्षण के लिए उन्हें यहाँ बुलाओ, ताकि सोमपान करें।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

प्रतेरथमिति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं भर्म्याश्वपुत्रोमुद्गलऋषिः आद्या तृतीया अन्त्याचेति तिस्रोबृहत्यः शिष्टानव त्रिष्टुभः द्रुघणोनाम मुद्गरः तद्देवत्यमिदं इन्द्रदेवत्यंवा। तथाचानुक्रान्तं—प्रतेमुद्गलोभार्म्यश्वोद्रुघणेन वृषभेण चाजिंजिगायेति द्रौघणंवाद्यातृतीयांत्याच बृहत्यइति। गतोविनियोगः। अत्राहुः—मुद्गलस्य हतागावश्चोरैस्त्यक्त्वा जरद्गवं। सशिष्टं शकटे कृत्वा गत्वैकऋजुराहवं ॥ १ ॥ द्रुघणं युयुजेन्यत्र चौरमार्गानुसारकः। द्रुघणं चाग्रतः क्षिप्त्वा चौरेभ्योजगृहे स्वगाइति ॥ २ ॥ तथा निरुक्तेपीयं कथा सूचिता—मुद्गलोभार्म्यश्वऋषिर्वृषभं च द्रुघणं चयुक्त्वा संग्रामे व्यवहृत्याजिं जिगायेति।

प्रतेरथंमिथूकृतमिन्द्रोवतुधृष्णुया।
अस्मिन्नाजौपुरुहूतश्रवाय्येधनभक्षेषुनोव ॥ १ ॥

प्र। ते। रथम्। मिथुऽकृतम्। इन्द्रः। अवतु। धृष्णुऽया।
अस्मिन्। आजौ। पुरुऽहूत। श्रवाय्ये। धनऽभक्षेषु। नः। अव ॥ १ ॥

हेमुद्गल ते रथं मिथूकृतं मिथःकृतं असहायं कृतं अथवा मिथुरिति मिथ्यानाम अश्वादिभिः शून्यं कृतं धृष्णुया धर्षणशीलइन्द्र अवतु रक्षतु यद्वा धृष्णुया धर्षणशीलेन वज्रेण उभयत्र सुपांसुलुगिति सुपोयाजादेशः। अथ प्रत्यक्षकृतः हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र अस्मिन्नाजौ संग्रामे अपहृतगोभिश्चोरैः कृते संग्रामे कीदृशे श्रवाय्ये श्रोतव्ये विश्रुतइत्यर्थः श्रुदक्षीत्यादिना आय्यप्रत्ययः धनभक्षेषु अस्मासु गोरूपधनभजनकामेषु सत्सु यद्वा गोरूपधनस्य भक्षकेषु चौरेषु जेतव्येषु सत्सु नोस्मानवरक्ष ॥ १ ॥

१. मुद्गल, युद्ध में जिस समय तुम्हारा रथ असहाय होता है, उस समय दुर्द्धर्ष इन्द्र उसकी रक्षा करें। इन्द्र, इस प्रसिद्ध युद्ध में, धनोपार्जन के समय, तुम हमारी रक्षा करना।

---

१ नि० ९. २३।

अथ द्वितीया–

उत्स्मवातोवहतिवासोअस्याअधिरथंयदजयत्सहस्रम् ।
रथीरभून्मुद्गलानीगविष्टौभरेकृतंव्यचेदिन्द्रसेना ॥ २ ॥

उत् । स्म । वातः । वहति । वासः । अस्याः । अधिऽरथम् ।
यत् । अजयत् । सहस्रम् । रथीः । अभूत् । मुद्गलानी । गोऽइष्टौ ।
भरे । कृतम् । वि । अचेत् । इन्द्रऽसेना ॥ २ ॥

अस्याः रथीरभून्मुद्गलानीइति वक्ष्यमाणत्वादस्य मुद्गलस्य पत्न्याः सारथिभूतायाः वासोंशुकं वातोवायुरुद्वहति ऊर्ध्वं मापयति श्रमजनितस्वेदापनयाय अथवा शीघ्ररथधावनजनितोवायुरंशुकं चालयतीत्यर्थः । कदेत्युच्यते–यद्यदाधिरथं अधिकं रथमारुह्य सहस्रं सहस्रसंख्याकं गोसंघमजयत्तदा यत् यागोसहस्रमजयत् अस्याइतिवा योज्यं यद्योगाज्जयतेर्नैनिघातः गविष्टौ गवामपहृतानामेषणे मुद्गलानी मुद्गलस्यस्त्री रथीरभूत् सारथिरभवत् छान्दसआनुक् इन्द्रसेनास्तुत्या परितुष्टस्येन्द्रस्य सेनानी यद्वा इन्द्रस्य शत्रूणां दारयितुः मुद्गलस्य सेनानीरूपा मुद्गलानी भरे संग्रामे कृतं संपादितं गोसंघं व्यचेत् व्यचिनोत् शत्रुभ्यः पृथक्कृतवती चयतेर्लङ्बहुलं छन्दसीति विकरणस्य लुक् ॥ २ ॥

२. जिस समय रथ पर चढ़कर मुद्गल की पत्नी (मुद्गलानी) सहस्र गायों को जीतनेवाली हुईं, उस समय उनके वस्त्र का संचालन वायु ने किया। गायों के जीतने के समय मुद्गल-पत्नी रथी हुईं। इन्द्रसेना नाम की वह मुद्गलानी युद्ध के समय शत्रुओं के हाथ से गायों को ले आईं।

अन्तर्यच्छजिघांसतोवज्रमिन्द्राभिदासतः ।
दासस्यवामघवन्नार्यस्यवासनुतर्यवयावधम् ॥ ३ ॥

अन्तः । यच्छ । जिघांसतः । वज्रम् । इन्द्र । अभिऽदासतः ।
दासस्य । वा । मघऽवन् । आर्यस्य । वा । सनुतः । यवय । वधम् ॥ ३ ॥

हेइन्द्र जिघांसतोहन्तुमिच्छतः अभिदासतः अभिदुस्यतः शत्रोर्वज्रमन्तर्यच्छ अन्तर्गमय । तदेवाह–हेमघवन् धनवन्निन्द्र दासस्यवा उपक्षीणस्याल्पस्य आर्यस्याभिगन्तव्यस्य महतोवा शत्रोः वधं वज्रनामैतत् हननसाधनं वज्रं सनुतः अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितं गूढं प्रयुज्यमानं यवय पृथक्कुरु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, अनिष्टकर्त्ता और मारने को तैयार शत्रुओं के ऊपर वज्रपात करो। दासजातीय हो वा आर्यजातीय हो, शत्रु का, गूढ़ रूप से, वध करो।

अथ चतुर्थी—

उद्नो ह्रदमपिबज्जर्हृषाणः कूटं स्म तृंहदभिमातिमेति।
प्र मुष्कभारः श्रव इच्छमानोऽजिरं बाहू अभरत्सिषासन् ॥ ४ ॥

उद्नः। ह्रदम्। अपिबत्। जर्हृषाणः। कूटम्। स्म। तृंहत्।
अभिऽमातिम्। एति। प्र। मुष्कऽभारः। श्रवः। इच्छमानः।
अजिरम्। बाहू इति। अभरत्। सिसासन् ॥ ४ ॥

अत्र वृषभः स्तूयते वृषभः उद्नउदकस्य ह्रदं अगाधजलाशयमपिबत् जर्हृषाणः अत्यन्तं हृषितः सन् तथाकूटं पर्वतश्रृंगं चोरैर्गोपिधानार्थं निहितं तृंहत् स्म श्रृंगेण विहिंसितवान् व्यदारयदित्यर्थः। तथा कृत्वा अभिमातिमेति शत्रुं गच्छति हन्तुं पश्चान्मुष्कभारः प्रवृद्धमुष्कः प्रवृद्धस्य वृषभस्य हि मुष्कवृद्धिर्भवति तथा प्रवृद्धोवृषभः श्रवः श्रूयतइति श्रवोयशः इच्छमानः इच्छन् अजिरं गमनशीलं शत्रुं बाहू बाहुभ्यां बाह्वोर्वा प्राभरत् प्रहृतवान् यद्वा अजिरमिति क्षिप्रनाम क्षिप्रं सिषासन् संभक्तुमिच्छन् बाहू प्राभरत् प्रसारितवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. यह वृषभ महानन्द के साथ जल पी चुका। अपनी सींग से मिट्टी के ढेर को खोदकर वह शत्रु की ओर दौड़ा। उसका अण्डकोष लम्बायमान है। आहार की इच्छा से वह दोनों सींगों को तेज करके शीघ्र आ रहा है।

अथ पंचमी—

न्यक्रन्दयन्नुपयन्त एनममेहयन्वृषभं मध्य आजेः।
तेन सूभर्वं शतवत्सहस्रं गवां मुद्गलः प्रधने जिगाय ॥ ५ ॥

नि। अक्रन्दयन्। उपऽयन्तः। एनम्। अमेहयन्। वृषभम्।
मध्ये। आजेः। तेन। सूभर्वम्। शतऽवत्। सहस्रम्।
गवाम्। मुद्गलः। प्रऽधने। जिगाय ॥ ५ ॥

मुद्गलआह तेनेति तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यमेनं वृषभं न्यक्रन्दयत् नितरां क्रन्दनमकुर्वत् के उपयन्तः समीपे गच्छन्तोनराः यथा प्रचण्डेन क्रन्दनेन शत्रवोभीताः पलायन्ते तथा कुर्वन् किं वृषभं वर्षकं सेक्तारं आजेः संग्रामस्य मध्ये अमेहयन् मूत्रपुरीषोत्सर्गं विश्रामार्थं कारितवन्तः सूभर्वं भर्वतिरत्तिकर्मा शोभनचणकादिभक्षकं तादृशोयथाभवति

तथा कृत्वेत्यर्थः । यद्वैतद्गोसहस्रविशेषणं तेन चक्ररूपेण वृषभेण सुभर्वं सुष्ठु यवसास्वादि शतवच्छतोपेतं गवां सहस्रं मुद्गलएतन्नामाहं प्रधने संग्रामे जिगाय अजैषं ॥ ५ ॥

५. मनुष्यों ने इस वृषभ के पास जाकर उसे गरजाया और युद्ध के बीच उससे मूत्र-त्याग कराया। इससे मुद्गल ने उत्तम और आहार-पटु सैकड़ों-सहस्रों गायों को जीता।

कुकर्दवेवृषभोयुक्तआसीदवावचीत्सारथिरस्यकेशी ।
दुधेर्युक्तस्यद्रवतःसहानसऋच्छन्तिष्मानिष्पदोमुद्गलानीम् ॥६॥२०॥

कुकर्दवे । वृषभः । युक्तः । आसीत् । अवावचीत् । सारथिः ।
अस्य । केशी । दुधेः । युक्तस्य । द्रवतः । सह । अनसा ।
ऋच्छन्ति । स्म । निःऽपदः । मुद्गलानीम् ॥ ६ ॥ २० ॥

कुकर्दवे हिंसनाय शत्रूणां वृषभोवर्षिता गौर्युक्तआसीत् रथे संबद्धोभूत् केशी केशवान् प्रग्रहवान् अस्य राज्ञोरथस्य वा सारथिर्मुद्गलानीत्यर्थः सारथ्यभिप्रायेण केशीति पुल्लिंगता अवावचीत् वृषभभयजनकं शत्रुभयजनकंवा क्रोशं अकरोत् अथवा केशी केशिनी सारथिरस्य अमुमित्यर्थः अमुं वृषभं शब्दमकारयत् वचपरिभाषणे इत्यस्य केवलस्य अन्तर्णीतण्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लङि रूपं अथवा अस्य सारथिः सहायभूतः केशी प्रकृष्टकेशोवृषभः अवावचीत् भृशमशब्दयत्। एवंभूतस्य दुधेः दुर्धरस्य अनसा सह द्रवतः शीघ्रं शत्रुमध्ये रथेन सह धावतोवृषभस्य भयंकरशब्देन निष्पदोनिर्गच्छन्तोयोद्धारोमुद्गलानीं मुद्गलस्य योषितं सारथिभूतां प्रति ऋच्छन्तिस्म अगच्छन्नित्यर्थः पाघ्रेत्यादिना ऋच्छादेशः ॥ ६ ॥

६. शत्रु-हिंसा के लिए वृषभ योजित किया गया। उसकी रस्सी को धारण करनेवाली सारथि मुद्गलानी गरजने लगीं। रथ में जोते गये उस वृष को पकड़कर रखा नहीं गया। वह शकट लेकर दौड़ा। सेनायें मुद्गलानी के पीछे-पीछे चलीं।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

अथ सप्तमी—

उतप्रधिमुदहन्नस्यविद्वानुपायुनग्वंसगमत्रशिक्षन् ।
इन्द्रउदावत्पतिमघ्न्यानामरंहतपद्याभिःककुद्मान् ॥ ७ ॥

उत । प्रऽधिम् । उत् । अहन् । अस्य । विद्वान् । उप । अयुनक् ।
वंसगम् । अत्र । शिक्षन् । इन्द्रः । उत् । आवत् । पतिम् ।
अघ्न्यानाम् । अरंहत । पद्याभिः । ककुत्ऽमान् ॥ ७ ॥

उतापिच विद्वान् मुद्गलोस्य रथस्य प्रधिं प्रधिरथच्छिद्रकाष्ठप्रान्तकाष्टः सच रथावयवानामुपलक्षकः रथावयवमुदहन् उदगमयत् रथं सन्नहेत्यर्थः। तदनन्तरमत्र रथे वंसगं वननीयगमनं वृषभं शिक्षन् शिक्षयन् रज्जुषु स्थापन् उपायुनक् रथसमीपे युगे अयोजयत् युजेर्लङि तिपोहल्ङ्यादिलोपः एवंसति इन्द्रोदेवः अघ्न्यानां अहन्तव्यानां गवां पतिं उदउत्कृष्टमावत् रक्षामकरोत् पश्चात्ककुद्मान् वृषभः पद्याभिः सरणिभिः अरंहत वेगेनागमत्बहिर्गत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. विद्वान् मुद्गल ने रथ-चक्र को चारों ओर बाँध दिया। बड़ी निपुणता से उन्होंने रथ में बैल को जोता। गायों के पति उस वृष को इन्द्र ने बचाया। वह वृष बड़े वेग से मार्ग पर चला।

शुनमंष्ट्राव्यंचरत्कपर्दीवंरत्रायांदार्वानह्यमानः।
नृम्णानिकृण्वन्बहवेजनांयगाःपंस्पशानस्तविंषीरधत्त ॥ ८ ॥

शुनम्। अष्ट्राऽवी। अचरत्। कपर्दी। वरत्रायाम्।
दारु। आऽनह्यमानः। नृम्णानि। कृण्वन्। बहवे।
जनाय। गाः। पस्पशानः। तविषीः। अधत्त ॥ ८ ॥

शुनमिति सुखनाम सुखं यथाभवति तथा अष्ट्रावी अष्ट्राप्रतोदः तद्वान् छान्दसोविनिः कपर्दी कपर्दवान् अचरत् संचरति। किंकुर्वन् वरत्रायां वध्रौ दारुकाष्ठं रथांगभूतमानह्यमानः सर्वतोबध्नन् पुनः किंकुर्वन् बहवे जनाय स्वपुत्रभृत्यादिलक्षणाय नृम्णानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि सुखानिवा कृण्वत् गाः पस्पशानः स्पृशन् स्पशबाधनस्पर्शनयोः छान्दसोलिटि कानच् एवंकुर्वन् तविषीर्बलानि अधत्त धत्ते जयंप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

८. चाबुक और रस्सीवाला वा डील (कपर्द) वाला चर्मरज्जु (वरत्रा) के द्वारा रथाङ्ग को बांधते हुए भली भाँति विचरण करने लगा। अनेक लोगों के धन का उद्धार करने लगा। अनेकानेक गायों को घर लाया।

अथ नवमी—

इमंतंपंश्यवृषभस्यंयुञ्जंकाष्ठांयामध्यैद्रुघणंशयांनम्।
येनंजिगायंशतवंत्सहस्रंगवांमुद्गलःपृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

इमम्। तम्। पश्य। वृषभस्य। युञ्जम्। काष्ठायाः। मध्ये।
द्रुऽघनम्। शयानम्। येन। जिगाय। शतऽवत्।
सहस्रम्। गवाम्। मुद्गलः। पृतनाज्येषु ॥ ९ ॥

कंचनसखायं सेनादिसहायाभावेन जयविषये उपहासं कुर्वाणं प्रतिब्रवीति राजाद्रुघणेन वृषभेण चाजिं जिगायेत्युक्तत्वात् पूर्वं वृषभोवर्णितः अत्रद्रुघणोवर्ण्यते हेसखे तमिमं द्रुघणं पश्य कीदृशमिममिति उच्यते युजेरसमासेइति नुम् युञ्जं युज्यते इति युक् सखावृषभस्य सखिभूतं वृषभोयावंतमर्थं साधयति तावन्तमेव साधयन्तमित्यर्थः। पुनः कीदृशं काष्ठायामध्ये। आज्यन्तोपिकाष्ठाउच्यते इतिनिरुक्तं। आज्यं तस्य मध्ये संग्रामइत्यर्थः। तत्र शयानं हन्तव्यान् सर्वान् हत्वा सुखेन स्वपन्तं निर्व्यापारत्वेन वर्तमानं ईदृशं द्रुममयं घनं पश्येत्यर्थः येन द्रुघणेन शतवत् शतोपेतं गवां सहस्रं पृतनाज्येषु संग्रामे जिगाय अहमजैषं तमिमं पश्येति समन्वयः जयतेर्लिट् सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कुत्वं मिपोणल्॥ ९॥

९. युद्ध-सीमा में जो मुद्गल गिरा हुआ है, उसने उस वृष का साथ दिया था। इसके द्वारा मुद्गल ने सैकड़ों और सहस्रों गायों को जीता था।

आ॒रेअ॒घाकोन्वी॑१त्थाद॑दर्श॒यंयु॒ञ्जन्ति॒तम्वास्था॒पय॑न्ति।
नास्मै॒तृण॒न्नोद॒कमाभ॑र॒न्त्युत्त॑रोधु॒रोव॑हतिप्र॒दे॑दिशत्॥ १०॥

आ॒रे। अ॒घा। कः। नु। इ॒त्था। द॒दर्श॑। यम्। यु॒ञ्जन्ति॑। तम्। ऊँ इति॑। आ। स्था॒पय॑न्ति॒। न। अ॒स्मै॒। तृण॑म्। न। उ॒द॒कम्। आ। भ॒रन्ति॒। उत्ऽत॑रः। धु॒रः। व॒ह॒ति॒। प्र॒ऽदे॒दि॑शत्॥ १०॥

यआरे समीपएव अघा अघानि दुःखानि शत्रुरूपाणि करोति तं कोनरोनु इदानीं इत्था इत्थं ददर्श पश्यति। किंच यं द्रुघणं युंजन्ति रथे तमु तमेवास्थापयन्ति आरोहयन्तीत्यर्थः। अथवा यं रथे युंजंति तमेव प्रहरणार्थमास्थापयन्ति उभयविधकार्यमेकः करोतीत्यर्थः। किंचास्मै तृणं नाभरन्ति नाहरन्ति तथोदकं नाहरन्ति हृग्रहोर्भइति भत्वं ईदृशोद्रुघण उत्तरोदक्षिणस्य वृषभस्य स्वयमुत्तरः सन् धुरोरथभारस्य रथधुरं वहति प्रदेदिशत् प्रकर्षेण जयं स्वामिने प्रदिशन् शत्रूणां वा भयंप्रदिशन् वहति दिशअतिसर्जने इत्यस्माद्यङ्लुगन्ताच्छतरिरूपं॥१०॥

१०. किसी ने अत्यन्त दूर देश में वा समीप में कभी ऐसा देखा है? जो रथ में योजित किया जाता है, वही उसपर प्रहरण के लिए बैठाया जाता है। इसे घास और जल नहीं दिया गया है; तो भी यह रथ-धुरा का भार ढो रहा है। यह प्रभु को विजयी भी करता है।

अथैकादशी—

प॒रि॒वृ॒क्तेव॑पति॒विद्य॑मान॒ट्पीप्या॑ना॒कूच॑क्रेणेवसि॒ञ्चन्।
ए॒षै॒ष्या॑चिद्र॒थ्या॑जयेमसु॒म॒ङ्ग॒लं॒सिन॑वदस्तु॒सा॒तम्॥ ११॥

१ नि० २. १५।

परिऽवृक्ताऽइव। पतिऽविद्यम्। आनट्। पीप्याना।
कूचक्रेणऽइव। सिञ्चन्। एषऽएष्या। चित्। रथ्या।
जयेम। सुऽमङ्गलम्। सिनंऽवत्। अस्तु। सातम्॥ ११॥

अत्र मुद्गलानी सारथिः स्तूयते—एषा मुद्गलानी परिवृक्तेव वृजीवर्जने परित्यक्ता पत्या पत्यावियुक्ता योषिदिव सा यथा पतिविद्यं विद्योवेद्योलंभनीयः पतिश्चासौ विद्यश्चपतिविद्यमानश्चे तद्वत्पतिविद्यं आनट् आनट्व्याप्तिकर्मा नशेर्लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् छन्दस्यपि दृश्यतइत्यन-आदीनामप्याडागमः अश्नोतेर्वा लिटि नलोपश्छान्दसः तथा पतिसमीपं सारथित्वेनागत्य पीप्याना वर्धमाना भवति किमिव कूचक्रेणेव सिंचन् कुः पृथिवी तस्याश्चक्रोवलयः कूचक्रः तेन वर्षणीयत्वेन निमित्तेन सिंचन् जलंवर्षन् मेघइव सयथा अन्तरिक्षे स्वल्पमात्रोपि वर्षणसमये महान् भवति तद्वदियमपि शत्रुमध्ये शरधारावर्षन्ती वर्धतइत्यर्थः। तथा एषैष्या एषितव्यो-गोसंघः एषः तमिच्छतीत्येषैषी ईदृश्या तयारथ्या सारथिभूतया जयेम शत्रुभिरपहृतं गोसंघं तस्याः सातं दत्तं संभजतं वा सुमंगलं शोभनमंगलवत् सिनवत् सिनमन्नं तद्वच्चास्तु गोरूपा-ख्यवच्च भवतु॥ ११॥

११. पति-वियुक्ता स्त्री के समान मुद्गलानी ने शक्ति प्रदर्शित करके पति के धन का ग्रहण किया—उन्होंने मानो मेघ के समान बाण-वर्षण किया। ऐसे सारथि के द्वारा हम जय प्राप्त करें। हमें अन्न आदि मिले।

अथ द्वादशी—

त्वंविश्वस्यजगतश्चक्षुरिन्द्रासिचक्षुषः।
वृषायदाजिंवृषणासिषासिचोदयन्वध्रिणायुजा॥ १२॥ २१॥

त्वम्। विश्वस्य। जगतः। चक्षुः। इन्द्र। असि। चक्षुषः।
वृषा। यत्। आजिम्। वृषणा। सिसासिसि। चोदयन्।
वध्रिणा। युजा॥ १२॥ २१॥

सूक्तस्य विकल्पेनैन्द्रत्वात् आदाविन्द्रस्य स्तुतत्वादन्तेपि इन्द्रः स्तूयते। हेइन्द्र त्वं विश्वस्य सर्वस्यजगतः चक्षुषः चक्षुष्मतः पश्यतोवाजगतः चक्षुरसि प्रत्येकमुत्पत्तिविशिष्टचक्षुःस-द्भावेपि सर्वस्य साधारणं चक्षुरसि त्वया द्रष्टव्यानैहिकामुष्मिकपदार्थान्पश्यन्तीत्यर्थः त्वामेव हि यज्ञादिना लब्ध्वा पुरुषार्थान् साधयन्ति यद्वा विश्वस्य जगतोयन्निजं चक्षुरस्ति तस्यापि

चक्षुषस्त्वं चक्षुरसि यद्यस्मात् वृषा अभिमतवर्षकस्त्वं आजिं मुद्गलस्य मम संग्रामं वध्रिणा पाशेन युजा युजौ युक्तौ वृषणा वृषणौ वर्षकावश्वौ रथे योजयित्वा चोदयन् शत्रुषु प्रेरयन् सिषाससि आजिं संभक्तुमिच्छसि तस्माच्चक्षुरसि ॥ १२ ॥

१२. इन्द्र, तुम सारे संसार के नेत्र-रूप हो। जिन्हें नेत्र हैं, उनके भी तुम नेत्र हो। तुम जल-वर्षक हो। दो अश्वों को रज्जु के द्वारा एकत्र बाँध करके चलाते और धन देते हो।

॥ इत्यष्टमस्य पञ्चमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

आशुःशिशानइति त्रयोदशर्चं चतुर्थं सूक्तं इन्द्रपुत्रस्य अप्रतिरथनाम्नआर्षं त्रयोदश्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः बृहस्पतेपरिदीयेत्यस्या बृहस्पतिर्देवता अमीषां चित्तमित्यस्या अप्वाख्या देवी देवता शिष्टाऐन्द्र्यः त्रयोदशी विकल्पेन मारुती तथाचानुक्रान्तं—आशुः सप्रोनैन्द्रोप्रतिरथश्चतुर्थीं बार्हस्पत्योपान्त्याप्वादेव्यन्त्यानुष्टुम्मारुतीवेति । साग्निचित्येक्रतौ चित्यग्निषु प्रणीयमानेषु दक्षिणतोव्रजता ब्रह्मणैतत्सूक्तं जप्यं । तथाचसूत्रितं—दक्षिणतश्चव्रजं जपत्याशुःशिशानइतिसूक्तं समाप्येति । ब्रह्माप्रतिरथंजपित्वेतिच । युद्धार्थं राज्ञः सन्नहनेअनेन सूक्तेन राजा ईक्षितव्यः । सूत्रितं अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथे शासनसौपर्णैरिति ।

तत्र प्रथमा—

आशुःशिशानोवृषभोनभीमोघनाघनःक्षोभणश्चर्षणीनाम् ।
संक्रन्दनोनिमिषएकवीरःशतंसेनाअजयत्साकमिन्द्रः ॥ १ ॥

आशुः । शिशानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः ।
क्षोभणः । चर्षणीनाम् । सम्ऽक्रन्दनः । अनिऽमिषः । एकऽवीरः ।
शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ १ ॥

अयमिन्द्रः आशुः शीघ्रकारी व्यापकोवा शिशानः निशितः शत्रूणां भयजनकइत्यर्थः कइव वृषभोनभीमः बिभेत्यस्मादिति भीमः तादृशोवृषभइव सयथा तीक्ष्णाभ्यां शृंगाभ्यां भीमोभवति तद्वत् अथवा शिशानः तीक्ष्णमतिः व्यत्ययेनात्मनेपदं वृषभोनभीमः वृषभो यथा शृंगाभ्यां भयजनकस्तद्वच्छत्रूणां भयजनकश्च घनाघनः घातकः शत्रूणां हन्तेः पंचाद्यचि हन्तेर्घंश्चेतिद्विर्वचनं अभ्यासस्याडागमः घत्वंच धात्वभ्यासयोः । चर्षणीनां चर्षणयोमनुष्याः मनुष्याणां द्वेष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता संक्रन्दनः सम्यक्क्रन्दयिता प्राणिनां आकर्षणेन

प्रहारेणवा अनिमिषः चक्षुर्निमेषरहितः सर्वदा स्वयज्ञगमनयुद्धादिकार्येष्वनलसइत्यर्थः एकवी-रः वीरयत्यमित्रानितिवीरः एकश्चासौ वीरश्च एकवीरः अथवा एकएव विक्रान्तः असहायेन कार्यक्षमइत्यर्थः । ईदृशोयमिन्द्रः शतं सेनाः साकं सह एकोद्योगेनैव अजयत् जयति ॥ १ ॥

१. इन्द्र सर्वव्यापी शत्रुओं के लिए तीक्ष्ण, वृषभ के समान भयंकर, शत्रुहन्ता तथा मनुष्यों को विचलित करनेवाले हैं। मनुष्य त्रस्त होते हैं। वे शत्रुओं को रुलाते और सदा चारों ओर दृष्टि रखनेवाले हैं। उन्होंने एकत्र विराट् सेना को जीता है।

संक्रन्दनेनानिमिषेणजिष्णुनायुत्कारेणदुश्च्यवनेनधृष्णुना ।
तदिन्द्रेणजयतनत्सहध्वंयुधोनरइषुहस्तेनवृष्णा ॥ २ ॥

सम्ऽक्रन्दनेन । अनिऽमिषेण । जिष्णुना । युत्ऽकारेण ।
दुःऽच्यवनेन । धृष्णुना । तत् । इन्द्रेण । जयत । तत् ।
सहध्वम् । युधः । नरः । इषुऽहस्तेन । वृष्णा ॥ २ ॥

अस्तुनामेन्द्र उक्तविधस्तथाप्यस्माकं किमिति चेत्तत्राह संक्रन्दनेन अनिमिषेण चोक्त-लक्षणेन जिष्णुना जयशीलेन युत्कारेण योधनं युत् युद्धकारिणा कर्मण्यण् दुश्च्यवनेन अन्यै-रविचाल्येन च्युङ्प्रुङ् गतौ छन्दसि गत्यर्थेभ्यइति युच् धृष्णुना धर्षकेण ईदृशेनेन्द्रेण तद्युद्धं जयत तत् शत्रुबलं सहध्वं अभिभवत । हेयुधोयोद्धारो हेनरोनेतारः विभाषितं विशेषवचने बहुवचनमिति विशेषवचनं बहुवचनमिति पूर्वस्याविद्यमानत्वनिषेधादुत्तरं निहन्यते । पुनः कीदृशेनेन्द्रेणेति इषुहस्तेन वृष्णा वर्षित्राच ॥ २ ॥

२. योद्धा मनुष्यो, इन्द्र को सहायक पाकर विजयी बनो। विपक्ष को पराजित करो। वे शत्रुओं को रुलाते और सदा चारों ओर दृष्टि रखते हैं। वे युद्ध करके विजयी बनते हैं। उन्हें कोई भी स्थान-भ्रष्ट नहीं कर सकता। वे दुर्द्धर्ष हैं। उनके हाथों में बाण है। वे जल बरसाते हैं।

सइषुहस्तैःसनिषङ्गिभिर्वशीसंस्रष्टासयुधइन्द्रोगणेन ।
संसृष्टजित्सोमपाबाहुशर्ध्युग्रधन्वाप्रतिहिताभिरस्ता ॥ ३ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिऽभिः । वशी । सम्ऽस्रष्टा । सः ।
युधः । इन्द्रः । गणेन । संसृष्टऽजित् । सोमऽपाः । बाहुऽशर्धी ।
उग्रऽधन्वा । प्रतिऽहिताभिः । अस्ता ॥ ३ ॥

पूर्वमंत्रे इन्द्रेण जयतेत्युक्तं अत्रेन्द्रस्य जयसाधनसमर्थत्वं दर्शयति सइन्द्रइषुहस्तैः भटैः मरुदादिभिर्वशीवश्यैस्तद्वान् तथानिषंगिभिर्युक्तः निषङ्गः खड्गः तद्वद्भिर्वशी सचेन्द्रायुधो

युध्यमानः सन् इगुपधलक्षणः कः अथवा युधोयुद्धहेतोर्गणेन शत्रुसंघेन सह संस्रष्टा एकीभवनशीलः यतएवंविधः अतः संसृष्टजित् ये परस्परैकमत्येन युद्धाय संसृष्टाभवन्ति तेषां जेता तथा सोमपाः सोमस्य पाता बाहुशर्धी शर्धोबलं तद्वान् मत्वर्थीयइनिः यद्वा शृधु प्रसहने बाहुभ्यां शर्धयतीत्यभिभवतीति बाहुशर्धी सुप्यजातौणिनिस्ताच्छील्ये इतिणिनिः उग्रधन्वा उग्रधन्वा प्रतिहिताभिः शत्रुषु प्रेरिताभिरिषुभिः अस्ता मारयिता यत्रेषून्मुंचति तत्र वृथानभवन्तीत्यर्थः ईदृशेनेन्द्रेण जयतीति संबन्धः ॥ ३ ॥

३. बाण और तुणीरवाले उनके संग में रहते हैं। वे सबको वश में करते हैं। युद्धकाल में वे विशाल शत्रुओं के साथ युद्ध करते हैं। जो उनके सामने जाता है, उसे वे जीत लेते हैं। वे सोमपान करते हैं। उनका भुजबल विलक्षण है और धनु भयावह है। उसी धनुष से बाण छोड़कर वे शत्रु को गिराते हैं।

बृहंस्पते॒ परि॑ दीया॒ रथे॑न रक्षो॒हामित्राँ॑ अप॒बाध॑मानः ।
प्र॒भ॒ञ्जन्त्सेनाः॑ प्रमृ॒णो यु॒धा जय॑न्न॒स्माक॑मेध्यवि॒ता रथा॑नाम् ॥ ४ ॥

बृह॑स्पते । परि॑ । दी॒य॒ । रथे॑न । र॒क्षः॒ऽहा । अ॒मित्रा॑न् ।
अ॒प॒ऽबाध॑मानः । प्र॒ऽभ॒ञ्जन् । सेनाः॑ । प्र॒ऽमृ॒णः । यु॒धा । जय॑न् ।
अ॒स्माक॑म् । ए॒धि॒ । अ॒वि॒ता । रथा॑नाम् ॥ ४ ॥

हेबृहस्पते बृहतां पते पालयितर्देव रथेन परीदीय परिगच्छ दीयतिर्गतिकर्मा आगत्यच रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् अपबाधमानः सर्वतोनाशयन् तथा सेनाः शत्रुसंबन्धिनीः प्रभंजन् प्रकर्षेण नाशयन् प्रमृणः प्रकर्षेण हिंसन् मृणहिंसायां इगुपधलक्षणः कः केन हिंसन् युधा युद्धेन सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं जयन् एवंसर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः ईदृशस्त्वं अस्माकं रथानामविता रक्षिता एधि भव ॥ ४ ॥

४. बृहस्पति, राक्षसों का वध कर, शत्रुओं को दुःख पहुँचाकर और रथ पर चढ़कर पधारो। शत्रु-सेना को ध्वस्त करो, विपक्ष के योद्धाओं को मार डालो, विजयी बनो और हमारे रथों की रक्षा करो।

ब॒ल॒वि॒ज्ञा॒यः स्थवि॑रः॒ प्रवी॑रः॒ सह॑स्वान्वा॒जी सह॑मान उ॒ग्रः ।
अ॒भिवी॑रो अ॒भिस॑त्वा सहो॒जा जैत्र॑मिन्द्र॒ रथ॒मा ति॑ष्ठ गो॒वित् ॥ ५ ॥

ब॒ल॒ऽवि॒ज्ञा॒यः । स्थवि॑रः । प्र॒ऽवी॑रः । सह॑स्वान् । वा॒जी ।
सह॑मानः । उ॒ग्रः । अ॒भिऽवी॑रः । अ॒भिऽस॑त्वा । स॒हः॒ऽजाः ।
जैत्र॑म् । इ॒न्द्र॒ । रथ॑म् । आ । ति॒ष्ठ॒ । गो॒ऽवित् ॥ ५ ॥

सर्वस्य भूतस्य बलं विजानातीति बलविज्ञायः यद्वा बलं ममायमिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायतइति बलविज्ञायः सर्वस्य बलभूतइत्यर्थः स्थविरोमहान् प्रवीरः प्रकर्षेणवीरः सहस्वान् पराभिभवसामर्थ्यवान् वाजी वेजनवान् अन्नवान्वा सहमानः शत्रूणामभिभविता उग्रउद्गूर्णबलः अभिवीरः अभिगतावीरावीर्यवन्तोनुचरायस्य सतथोक्तः अभिसत्वा अभिगतसत्वा सहोजाः सहसोबलाज्जातः एवं महानुभावस्त्वं हेइन्द्र जैत्रं जयशीलं रथं आतिष्ठ अस्मत्सहायार्थं आरोढुमर्हसि त्वंच गोविद् उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदितावा ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम शत्रु-बल-ज्ञाता, अनन्त काल के प्राचीन, उत्कृष्ट वीर, तेजस्वी, वेगशाली, भयंकर और विपक्ष-विजयी हो। वीरों के प्रति दौड़ो और प्राणियों के प्रति दौड़ो। तुम बल के पुत्र-स्वरूप हो। तुम गायों को जीतने के लिए जयशील रथ पर चढ़ो।

गोत्रभिदंगोविदंवज्रबाहुंजयन्तमज्मप्रमृणन्तमोजसा ।
इमंसजाताअनुवीरयध्वमिन्द्रंसखायोअनुसंरभध्वम् ॥ ६ ॥२२॥

गोत्रऽभिदम् । गोऽविदम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्म ।
प्रऽमृणन्तम् । ओजसा । इमम् । सऽजाताः । अनु । वीरयध्वम् ।
इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ॥ ६ ॥ २२ ॥

गोत्रभिदं गाउदकानि त्रायन्तइति गोत्रामेघाः यद्वा गौर्भूमिः तां त्रायन्तइति गोत्राः पर्वताः तेषां भेत्तारं गोविदं उदकस्य लब्धारं वज्रबाहुं वज्रहस्तं प्रहरणार्थेभ्यइति परनिपातः जयन्तं जयनशीलं अज्म गमनशीलं शत्रुबलं ओजसा बलेन जयन्तं यद्वा अज्म आजिं जयन्तं ओजसा बलेन प्रमृणन्तं शत्रूनभिभवन्तं ईदृशं महानुभावमिममिन्द्रं हे सजाताः सहोत्पन्नाः योद्धारोयूयं अनुवीरयध्वं एनमग्रतः कृत्वा अनुपश्चाद्वीरयध्वं वीरकर्मयुद्धं कुरुध्वं शूरवीरविक्रान्तौ वीरशब्दात्तत्करोति तदाचष्टइति णिच् हेसखायः परस्परं सखिभूताः यूयमिममिन्द्रं संरभमाणमनुसंरभध्वं ॥ ६ ॥

६. इन्द्र मेघों को फाड़नेवाले और गायों को प्राप्त करनेवाले हैं। उनके हाथों में वज्र है। वे अस्थिर शत्रु-सैन्य को अपने तेज से जीतते और मारते हैं। हे अपने वीरो, इन्हें आगे करके वीरता दिखाओ। सखा लोगो, इनके अनुकूल होकर पराक्रम प्रदर्शित करो।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अभिगोत्राणिसहसागाहमानोदयोवीरःशतमन्युरिन्द्रः ।
दुश्च्यवनःपृतनाषाळयुध्योऽस्माकंसेनाअवतुप्रयुत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गाहमानः । अदयः । वीरः ।
शतऽमन्युः । इन्द्रः । दुःऽच्यवनः । पृतनाषाट् । अयुध्यः ।
अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्ऽसु ॥ ७ ॥

अयमिन्द्रोगोत्राणि मेघान् सहसा बलेन अभिगाहमानः प्रविशन् अदयः निर्दयः वीरः विक्रान्तः शतमन्युः बहुयज्ञः बहुक्रोधोवा दुश्च्यवनः अन्यैरचाल्यः स्वयं पृतनाषाट् शत्रुसेनानामभिभविता छन्दसिसहइतिण्विः सहेःसाडःसइति मूर्धन्यादेशः अयुध्यः संप्रहर्तुमशक्यः युधसंप्रहारे छान्दसः क्यप् ईदृगिन्द्रोस्माकं सेनायुत्सु संग्रामेषु प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ७ ॥

७. सौ यज्ञ करनेवाले और वीर इन्द्र मेघों की ओर दौड़ते हैं। वे निर्दय बली हैं। वे कभी स्थान-भ्रष्ट नहीं होते। वे शत्रुओं की सेना को हराते हैं। उनके साथ कोई युद्ध नहीं कर सकता। युद्धस्थल में वे हमारी सेनाओं को बचावें।

इन्द्रआसांनेताबृहस्पतिर्दक्षिणायज्ञःपुरएतुसोमः ।
देवसेनानामभिभञ्जतीनांजयन्तीनांमरुतोयन्त्वग्रम् ॥ ८ ॥

इन्द्रः । आसाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः ।
एतु । सोमः । देवऽसेनानाम् । अभिऽभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् ।
मरुतः । यन्तु । अग्रम् ॥ ८ ॥

आसां अस्मत्सहायार्थमागतानां देवसेनानां अयमिन्द्रोनेता नायकोस्तु तथा तस्य बृहस्पतिः पुरएतु एवं दक्षिणायज्ञः सोमश्च पुरएत्विति प्रत्येकं संबन्धः । तथा देवसेनानां अभिभंजतीनां अस्मदमित्रानाभिमुख्येन मर्दयन्तीनां जयन्तीनां छन्दसीतिनामउदात्तत्वं जयन्तीनामित्यत्र बहुलवचनान्नभवति तासामग्रं मरुतोयन्तु गच्छन्तु ॥ ८ ॥

८. इन्द्र उन सब सेनाओं के सेनापति हैं। बृहस्पति उन सेनाओं की दाहिनी ओर रहें। यज्ञोपयोगी सोम उनके आगे रहें। मरुद्गण शत्रु-भयकर्त्री और विजयिनी देव-सेनाओं के आगे-आगे जायें।

इन्द्रस्यवृष्णोवरुणस्यराज्ञआदित्यानांमरुतांशर्धउग्रम् ।
महामनसांभुवनच्यवानांघोषोदेवानांजयतामुदस्थात् ॥ ९ ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् ।
शर्धः । उग्रम् । महाऽमनसाम् । भुवनऽच्यवानाम् । घोषः ।
देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥ ९ ॥

वृष्णोवर्षकस्येन्द्रस्य राज्ञोवरुणस्य आदित्यानां मरुतांच उग्रं उद्गूर्णं शर्धोबलं अस्माकं भवत्विति शेषः। किंच महामनसां उदारमनसां भुवनच्यवानां भुवनानां च्यावयितॄणां देवानां घोषः अयं शब्दः उदस्थाव् उत्तिष्ठति अनूर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः ॥ ९ ॥

९. वारि-वर्षक इन्द्र, राजा वरुण, आदित्यगण और मरुद्गण की शक्ति अत्यन्त भयानक है। महानुभाव देवता लोग जिस समय भुवन को कँपाकर विजयी होने लगे, उस समय कोलाहल उपस्थित हुआ।

उद्धर्षयमघवन्नायुधान्युत्सत्वनांमामकानांमनांसि।
उद्वृत्रहन्वाजिनांवाजिनान्युद्रथानांजयतांयन्तुघोषाः ॥ १० ॥

उत्। हर्षय। मघऽवन्। आयुधानि। उत्। सत्वनाम्। मामकानाम्। मनांसि। उत्। वृत्रऽहन्। वाजिनाम्। वाजिनानि। उत्। रथानाम्। जयताम्। यन्तु। घोषाः ॥ १० ॥

हेमघवन्निन्द्रास्मदीयान्यायुधानि उद्धर्षय उत्कृष्टं हर्षय महरणेषूद्युक्तानि भवन्त्वित्यर्थः। मामकानां मदीयानां सत्वनां प्राणिनां सैनिकानां मनांसि चोद्धर्षय हेवृत्रहन्निन्द्र वाजिनां अश्वानां वाजिनानि वेगाः उद्यन्तु तथा जयतां रथानां घोषाउद्यन्तु ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, अस्त्र-शस्त्र प्रस्तुत करो। हमारे अनुचरों के मन को उत्साहित करो। वृत्रघ्न इन्द्र, घोड़ों का बल बढ़े। जयशील रथ की निर्घोष ध्वनि उठे।

अस्माकमिन्द्रःसमृतेषुध्वजेष्वस्माकंयाइषवस्ताजयन्तु।
अस्माकंवीराउत्तरेभवन्त्वस्माँउदेवाअवताहवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम्। इन्द्रः। सम्ऽऋतेषु। ध्वजेषु। अस्माकम्। याः। इषवः। ताः। जयन्तु। अस्माकम्। वीराः। उत्ऽतरे। भवन्तु। अस्मान्। ऊँ इति। देवाः। अवत। हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकं संबन्धिष्वेव समृतेषु परसेनां संप्राप्तेषु ध्वजेषु ध्वजवत्सु सैनिकेषु इन्द्रोरक्षिता भवतु तथा अस्माकं याइषवः सन्ति ताएव जयन्तु शत्रून्। तथास्माकं वीराभटाउत्तरे उपरिभवन्तु हेदेवाअस्माँउ अस्मानेव अवत रक्षत हवेषु संग्रामेषु ॥ ११ ॥

११. जिस समय पताका फहराई जाती है, उस समय इन्द्र हमारी ही ओर रहते हैं। हमारे बाण विजयी हों। हमारे वीर श्रेष्ठ हों, देवो, युद्ध में हमारी रक्षा करो।

अथ द्वादशी—

अमीषांचित्तंप्रतिलोभयन्तीगृहाणाङ्गान्यप्वेपरेहि ।
अभिप्रेहिनिर्दहहृत्सुशोकैरन्धेनामित्रास्तमसासचन्ताम् ॥ १२ ॥

अमीषाम् । चित्तम् । प्रतिऽलोभयन्ती । गृहाण । अङ्गानि ।
अप्वे । परा । इहि । अभि । प्र । इहि । निः । दह । हृत्ऽसु ।
शोकैः । अन्धेन । अमित्राः । तमसा । सचन्ताम् ॥ १२ ॥

हे अप्वे पापाभिमानिनि देवते अमीषां योद्धॄणां शत्रूणां चित्तं प्रतिलोभयन्ती विमोहयन्ती सती अंगानि तेषामवयवान् शिरआदिकान् गृहाण स्वीकुरु अभिप्रेहि अभिगच्छ तेषां समीपं गत्वाच हृत्सु हृदयेषु शोकैर्निर्दह नितरां भस्मी कुरु। ते अमित्रा अस्मच्छत्रवोन्धेन तमसा सचन्तां संगच्छन्तां ॥ १२ ॥

१२. हे पापाभिमानी देवता (अप्वा), तुम चले जाओ और उन शत्रुओं के मन को प्रलुब्ध करो। उनके शरीरों में पैठो। उनकी ओर जाओ। शोक के द्वारा उनके हृदय में दाह उत्पन्न करो। शत्रु लोग अन्धकारमयी रजनी में एकत्र हों।

प्रेताजयतानरइन्द्रोवःशर्मयच्छतु ।
उग्रावःसन्तुबाहवोनाधृष्यायथासथ ॥ १३ ॥ २३ ॥

प्र । इत । जयत । नरः । इन्द्रः । वः । शर्म । यच्छतु । उग्राः ।
वः । सन्तु । बाहवः । अनाधृष्याः । यथा । असथ ॥ १३ ॥ २३ ॥

हे नरोनेतारः संग्रामस्य निर्वोढारोयोद्धारः प्रेत प्रकर्षेणगच्छत गत्वाच जयत तान् प्रतिभटान्। तिङः परत्वात्तिङ्ङतिङ इति निघाताभावः । वोयुष्माकमिन्द्रः शर्मसुखं यच्छतु प्रयच्छतु वोबाहव उग्रा उद्गूर्णबलाः सन्तु भवन्तु अनाधृष्याः अन्यैरनभिभव्याः यूयमसथ भविष्यथ तथा उग्राः सन्तु वोबाहवः ॥ १३ ॥

१३. मनुष्यो, अग्रसर होओ। जयी होओ। इन्द्र तुम्हें सुखी करें। तुम लोग जैसे दुर्द्धर्ष हो, वैसी ही भयंकर तुम्हारी बाहें हों।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

असावीत्येकादशर्चं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रस्याष्टकस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रान्तम्—असाव्येकादशाष्टकोवैश्वामित्रइति । गतः सूक्तविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

असा॑वि॒सोमः॑पुरुहूत॒तुभ्यं॒हरि॑भ्यां॒यज्ञमुप॑याहि॒तूय॑म् ।
तुभ्यं॒गिरो॒विप्र॑वीराइया॒नाद॑धन्वि॒रइन्द्र॒पिबा॑सु॒तस्य॑ ॥ १ ॥

असा॑वि । सोमः॑ । पु॒रु॒ऽहू॒त । तुभ्य॑म् । हरि॑ऽभ्याम् । य॒ज्ञम् ।
उप॑ । या॒हि॒ । तूय॑म् । तुभ्य॑म् । गिरः॑ । विप्र॑ऽवीराः ।
इ॒या॒नाः । द॒ध॒न्वि॒रे । इ॒न्द्र॒ । पिब॑ । सु॒तस्य॑ ॥ १ ॥

हे पुरुहूत बहुभिः स्तोतृभिराहूत तुभ्यं त्वदर्थं सोमः असावि अभिषुतोभूत् षुञ् अभिषवे इत्यस्मात् कर्मणि लुङ् अतोहरिभ्यां हरितवर्णाभ्यामश्वाभ्यां यज्ञमस्मदीयं तूयं तूर्णं उपयाहि उपागच्छ तुभ्यं त्वदर्थं गिरोस्मदीयाः स्तुतयोविप्रवीराः विप्रामेधाविनोवीराविशेषेण प्रेरयितारः प्रोद्गमयितारोयासां तास्तथोक्ताः इयानागमनशीला दधन्विरे गम्यन्तेस्माभिः युष्मत्प्रीणनाय प्राप्यन्तइत्यर्थः । इङ् गतौ ताच्छीलिकश्चानश् छान्दसोविकरणस्य लुक् धविर्गत्यर्थः इदित्वान्नुम् कर्मणिछान्दसोलिट् । यतएवमतः सुतस्याभिषुतस्यांशं सुतं सोमं वा पिब ॥ १ ॥

१. बहुतों के द्वारा आहूत इन्द्र, तुम्हारे लिए सोम अभिषुत हुआ है। दोनों घोड़ों के द्वारा शीघ्र ही यज्ञ में पधारो। प्रधान-प्रधान स्तोताओं ने, तुम्हारे लिए, स्तोत्र पाठ करके यह सोम दिया है। इन्द्र, सोम-पान करो।

प्रथमेपर्याये ब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रे अप्सुधूतस्येत्येषा याज्या । सूत्रितंच—अप्सुधूतस्यहरिवः पिबेहेति याज्येति ।

सैषा सूक्ते द्वितीया—

अ॒प्सुधू॑तस्य॑हरिवः॒पिबे॒हनृभिः॑सु॒तस्य॑ज॒ठरं॑पृणस्व ।
मि॒मि॒क्षुर्यमद्र॑यइन्द्र॒तुभ्यं॒तेभि॒र्व॑र्धस्व॒मद॑मुक्थवाहः ॥ २ ॥

अ॒प्ऽसु । धूत॑स्य । ह॒रि॒ऽवः॒ । पिब॑ । इ॒ह । नृऽभिः॑ । सु॒तस्य॑ ।
ज॒ठर॑म् । पृ॒ण॒स्व॒ । मि॒मि॒क्षुः । यम् । अद्र॑यः । इ॒न्द्र॒ । तुभ्य॑म् ।
तेभिः॑ । व॒र्ध॒स्व॒ । मद॑म् । उ॒क्थ॒ऽवा॒हः॒ ॥ २ ॥

हेहरिवः ऋक्सामेवा इन्द्रस्य हरी इति श्रुतेः । स्तोत्रशस्त्राधारभूताभ्यामृक्सामाभ्यां हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र अप्सु एकधनादिषूदकेषु धूतस्य कंपितस्य अभिषुतस्येत्यर्थः तथानृभिः कर्मनेतृभिः कर्म

१ ऐ० ब्रा० २. २४.

निर्वाहकैः अध्वर्य्वादिभिः सुतस्याभिषुतस्य उभयत्रक्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदान संज्ञायां चतुर्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीति षष्ठी। इदंइमं सोममिहास्मिन्यज्ञे पिब पीत्वाच जठरं स्वकी यं पृणस्व पूरयच चादिलोपेविभाषेति प्रथमातिङ्विभक्तिर्ननिहन्यते। यंसोमं अद्रयोभिषवग्रावा णः हेइन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं मिमिक्षुः सेक्तुमभिपोतुमैच्छन् अभिषवमकुर्वन्नित्यर्थः मिहसेचनइत्य स्य सनि लिङ्युत्ति रूपं। हेउक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैः उह्यमानस्तेभिस्तैर्मदं वर्धस्व ॥ २ ॥

२. हरि नामक घोड़ों के स्वामी इन्द्र, कर्मकर्त्ता जिसे प्रस्तुत और जल में परिष्कृत करके ले आये हैं, उसी सोम का पान करो। उदर भरो। तुम्हारे लिए पत्थरों ने जो सेचन किया है, उसके द्वारा मत्त होओ और अपनी स्तुतियों को ग्रहण करो।

द्वितोयपर्याये ब्राह्मणाच्छंशिनः प्रोग्रामित्येषा याज्या। सूत्रितंच—अश्वावतिप्रथमः प्रोग्रां पीतिं वृष्णइयर्मि सत्यामितियाज्येति।

प्रोग्रांपीतिंवृष्णंइयर्मिसत्यांप्रयैसुतस्यंहर्यश्वतुभ्यम्।
इन्द्रधेनाभिरिहमादयस्वधीभिर्विश्वाभिःशच्यागृणानः ॥ ३ ॥

प्र। उग्राम्। पीतिम्। वृष्णे। इयर्मि। सत्याम्। प्रऽयै।
सुतस्य। हरिऽअश्व। तुभ्यम्। इन्द्र। धेनाभिः।
इह। मादयस्व। धीभिः। विश्वाभिः। शच्या। गृणानः ॥ ३ ॥

हेहर्यश्व वृष्णे वर्षकाय तुभ्यं उग्रां उद्गूर्णां सत्यां पीतिं सोमपानं प्रेयर्मि प्रेरयामि कि- मर्थं प्रयै प्रगमनाय। कस्य पीतिं सुतस्याभिषुतस्य। अथो हे इन्द्र शच्या शक्त्या कर्मणा वा युक्तोगृणानः स्तूयमानस्त्वं विश्वाभिः सर्वाभिः धेनाभिः स्तुतिवाग्भिः विश्वाभिर्धीभिः सर्वैः कर्मभिश्चेहास्मिन् यज्ञे मादयस्व तृप्यस्व मदतृप्तियोगे आत्मनेपदं ॥ ३ ॥

३. हरि नामक घोड़ों के प्रभु इन्द्र, सोम अभिषुत (प्रस्तुत) हुआ है। तुम वर्षक हो। तुम्हारे यज्ञागमन की सम्भावना देखकर तुम्हारे पान के लिए सोम प्रेरित करता हूँ। इन्द्र, उत्तमोत्तम स्तोत्र पाकर आमोद करो। विविध कार्य करो। नाना प्रकार से तुम्हारा स्तोत्र हो।

तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे ऊतीशचीवइत्येषा याज्या। सूत्रितंच—ऊतीशची- वस्तववीर्येणेतियाज्येति।

ऊतीशंचीवस्तववीर्येणवयोदधानाउशिजंऋतज्ञाः।
प्रजावदिन्द्रमनुषोदुरोणेतस्थुर्गृणन्तःसधमाद्यासः ॥ ४ ॥

ऊती । शचीऽवः । तवं । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः ।
ऋतऽज्ञाः । प्रजाऽवंत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः ।
गृणन्तः । सधऽमाद्यांसः ॥ ४ ॥

हेशचीवः शक्तिवन्निन्द्र तव ऊती ऊत्या रक्षणेन तववीर्येण वयोन्नं प्रजावत्प्रजोपेतं दधानाः धारयन्तः उशिजस्त्वामेव कामयमानाः ऋतज्ञाः ऋतं यज्ञमहर्जानन्तोंगिरसः सत्रमनुतिष्ठन्तः षष्ठेहनि प्रयोगमूढाः सन्तोनाभानेदिष्ठेन पारंगताः यतः अतस्तेपामृतज्ञत्वं ईदृशोंगिरसोमनुषोमनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे यज्ञगृहे गृणन्तस्त्वां स्तुवन्तः सधमाद्यासः सहमाद्यन्तः तस्थुः तिष्ठन्ति मादयतेः कृत्यल्युटोवहुलमिति वचनात्कर्तरि अचोयदितियत् छान्दसः सधादेशः अतोवयमपि तिष्ठेमेत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. क्षमताशाली इन्द्र, उशिज् वंशवाले यज्ञ करना जानते हैं। जो लोग तुम्हारा आश्रय पाकर, तुम्हारे प्रभाव से अन्न लाभ करके और सन्तान-प्राप्ति करके यजमान के घर में रह गये, वे सब आनन्द-निमग्न होकर तुम्हारी स्तुति करने लगे।

प्रणींतिभिष्टेहर्यश्वसुष्टोःसुषुम्नस्यंपुरुरुचोजनांसः ।
मंहिष्ठामूतिंवितिरेदधानाःस्तोतारंइन्द्रतवंसूनृताभिः ॥ ५ ॥२४॥

प्रनींतिऽभिः । ते । हरिऽअश्व । सुऽस्तोः । सुऽसुम्नस्यं ।
पुरुऽरुचः । जनांसः । मंहिष्ठाम् । ऊतिम् । विऽतिरें । दधानाः ।
स्तोतारम् । इन्द्र । तवं । सूनृताभिः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेहर्यश्व हरितवर्णाश्वोपेतेन्द्र सुस्टोः सुष्ठु स्तूयमानस्य सुषुम्नस्य सु सुखस्य सुधनस्यवा पुरुरुचोवहुदीप्तेस्ते तव प्रणीतिभिः प्रणयनैर्धनादिप्रदानैर्जनासोजनाः स्तोतारः सूनृताभिः प्रियसत्यात्मिकाभिर्वाग्भिः एतत् प्रणीतिभिरित्यनेन समुच्चीयते वितिरे अन्येभ्योर्थिभ्योवितरणाय मंहिष्ठां अतिशयेन मंहनीयां तव संबन्धिनीं ऊतिं रक्षां दधाना आसत इतिशेषः ॥ ५ ॥

५. हरि नामक घोड़ों के स्वामी इन्द्र, तुम्हारा स्तोत्र सुन्दर है। तुम्हारा धन आश्चर्यजनक है और तुम्हारी उज्ज्वलता अत्यन्त है। तुम जो कुछ सुन्दर और यथार्थ स्तोत्र बना चुके हो अथवा धनादि प्रदान कर चुके हो, उनसे तुम्हारी स्तुति करके अनेकों ने आत्म-रक्षा की है और दूसरों की भी रक्षा की है।

उपब्रह्माणिहरिवोहरिंभ्यांसोमस्ययाहिपीतयेसुतस्यं ।
इन्द्रंत्वायज्ञःक्षमंमाणमानड्दाश्वाँअस्यध्वरस्यप्रकेतः ॥ ६ ॥

उप॑ । ब्रह्मा॑णि । हरि॑ऽवः । हरि॑ऽभ्याम् । सोम॑स्य । या॒हि॒ ।
पी॒तये॑ । सु॒तस्य॑ । इन्द्र॑ । त्वा॒ । य॒ज्ञः । क्षम॑माणम् । आ॒न॒ट् ।
दा॒श्वान् । अ॒सि॒ । अ॒ध्व॒रस्य॑ । प्र॒ऽके॒तः ॥ ६ ॥

हेहरिवोहरिवन्निन्द्र सुतस्याभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ब्रह्माणि परिवृढानि अस्मदीयानि कर्माणि स्तोत्राणिवा उपयाहि उपागच्छ केन साधनेनेति तदुच्यते—हरिभ्यामश्वाभ्यां ताभ्यां युक्तेन रथेनेत्यर्थः यद्वा हरिभ्यां हरिवइति संबन्धनीयं। हेइन्द्र क्षममाणं त्वा त्वां यज्ञः सोमयाग आनट् व्याप्नोति नशतेर्लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् छन्दस्यपि दृश्यते इति आडागमः अश्नोतेरेव वा लिटिछान्दसस्तत्प्रत्ययस्यलोपः अश्नोतेश्चेति नुडागमः अध्वरस्य यागस्य प्रकेतः प्रकर्षेण जानंस्त्वं दाश्वानसि दातासि कर्मफलस्य ॥ ६॥

६. हरियों के प्रभु इन्द्र, जो सोम अभिषुत किया गया है, उसे पीने के लिए हरि नाम के दोनों घोड़ों के द्वारा सारे यज्ञों में जाया करते हो। तुम शक्तिशाली हो। तुम्हें ही यज्ञ प्राप्त करते हैं। यज्ञीय विषय को समझ करके तुम दान करते हो।

स॒हस्र॑वाजमभिमाति॒षाहं॑सु॒तेर॑णंम॒घवा॑नंसुवृ॒क्तिम् ।
उप॑भूषन्ति॒गिरो॒अप्र॑तीत॒मिन्द्रं॑नम॒स्याज॑रि॒तुः॑पनन्त ॥ ७ ॥

स॒हस्र॑ऽवाजम् । अ॒भि॒मा॒ति॒ऽसह॑म् । सु॒ते॒ऽरण॑म् । म॒घऽवा॑नम् ।
सु॒ऽवृ॒क्तिम् । उप॑ । भू॒ष॒न्ति॒ । गिरः॑ । अप्र॑तिऽइतम् । इन्द्र॑म् ।
न॒म॒स्याः॑ । ज॒रि॒तुः॑ । प॒न॒न्त॒ ॥ ७ ॥

सहस्रवाजं अपरिमितान्नं अपरिमितबलंवा अभिमातिषाहं अभिमातीनां सर्वतोहिंसकानां शत्रूणामभिभवितारं सुतेरणं अभिषुते सोमे रममाणं मघवानं धनवन्तं सुवृक्तिं शोभनस्तुतिकं अप्रतीतं युद्धे अन्यैरप्रतिगतमिन्द्रं गिरः स्तुतिरूपावाचः उपभूषन्ति अलंकुर्वन्ति तदेवाह जरितुः स्तोतुः नमस्याः स्तुतयः पनन्त स्तुवन्ति ॥ ७॥

७. जिनके पास असीम अन्न है, जो शत्रुओं को पराजित करते हैं, जो सोम से प्रसन्न होते हैं, जिनका स्तोत्र करने पर आनन्द मिलता है और जिनके विपक्ष में कोई नहीं जा सकता, उन्हें स्तोत्र विभूषित करते हैं और स्तोताओं के प्रणाम उनकी पूजा करते हैं।

स॒प्तापो॑दे॒वीः सु॒रणा॒अमृ॑क्ता॒याभिः॒सिन्धु॒मत॑रइन्द्रपू॒र्भित् ।
न॒व॒तिंस्रो॒त्या॒नव॑च॒स्रव॑न्तीर्दे॒वेभ्यो॑गा॒तुंमनु॑षेचविन्दः ॥ ८ ॥

सप्त । आपः । देवीः । सुऽरणाः । अमृक्ताः । याभिः । सिन्धुम् ।
अतरः । इन्द्र । पूःऽभित् । नवतिम् । स्रोत्याः । नव । च ।
स्रवन्तीः । देवेभ्यः । गातुम् । मनुषे । च । विन्दः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र त्वदाज्ञया सप्त एतत्संख्याकाआपः अब्रूपादेवीः देव्योगंगाद्याः सुरणाः सुष्ठुरममाणाः शोभमानाः शोभनशब्दावा । रणिः शब्दार्थः वशिरण्योरुपसंख्यानमिति भावेअप् बहुव्रीहावाद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । अमृक्ता अहिंसिताः प्रवहन्तीविशेषः हेइन्द्र पूर्भिद पुरां भेत्ता त्वं याभिर्गंगादिभिः सप्तनदीभिः सिंधुं समुद्रमतरः प्रावर्धयइत्यर्थः । यद्वा सप्तसर्पणस्वभावाः उक्तलक्षणाः आपोदेव्यः त्वयासृष्टाः प्रवहन्ति याभिः सिन्धुं नदीमातरः । किंच त्वं नवतिं नवच नवोत्तरं नवतिसंख्याकाः स्रवन्तीः प्रवहन्तीः स्रोत्याः नदीनामैतत् नदीर्देवेभ्योहविरर्थं मनुषे मनुष्याय भोगार्थंच गातुं गन्तव्यं तासां मार्गंच विन्दः अलभथाः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, रमणीय और अमित गतिवाली गङ्गा आदि सात नदियों के द्वारा तुमने शत्रु पुरियों को नष्ट करके सिन्धु को (सागर को) बढ़ाया। तुमने देवों और मनुष्यों के उपकार के लिए निन्यानबे नदियों का मार्ग परिष्कृत किया है।

अपोमहीरभिशस्तेरमुञ्चोजागरास्वधिदेवएकः ।
इन्द्रयास्त्वंवृत्रतूर्येचकर्थताभिर्विश्वायुस्तन्वंपुपुष्याः ॥ ९ ॥

अपः । महीः । अभिऽशस्तेः । अमुञ्चः । अजागः । आसु ।
अधि । देवः । एकः । इन्द्र । याः । त्वम् । वृत्रऽतूर्ये । चकर्थ ।
ताभिः । विश्वऽआयुः । तन्वम् । पुपुष्याः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र महीर्महतीरपउदकानि अभिशस्तेः अभिशंसकाद्वृत्रादमुंचः आसु मुक्तास्वप्सु देवस्त्वमेकः एकएवासहायः सन् अध्यजागः अप्रमत्तोभवसि यद्वा अधीति सप्तम्यर्थानुवादी हेइन्द्र त्वं याअपोवृत्रतूर्ये वृत्रहत्यायां चकर्थ करोषि ताभिरद्भिर्विश्वाभिः सर्वाभिस्त्वं तनुं स्वकीयं शरीरं पुपुष्याः पोषयेः पुषपुष्टावित्यस्य व्यत्ययेनश्लुः ॥ ९ ॥

९. तुमने जल का आवरण खोल दिया है। तुम जल लाने को अकेले ही प्रस्तुत हुए थे। इन्द्र, वृत्र-वध के उपलक्ष में तुमने जो कार्य किये हैं, उनके द्वारा सारे संसार के शरीर का पोषण किया है।

वीरेण्यःक्रतुरिन्द्रःसुशस्तिरुतापिधेनापुरुहूतमीट्टे ।
आर्दयद्वृत्रमकृणोदुलोकंससाहेशक्रःपृतनाअभिष्टिः ॥ १० ॥

वीरेण्यः । क्रतुः । इन्द्रः । सुऽशस्तिः । उत । अपि । धेना ।
पुरुऽहूतम् । ईट्टे । आर्दयत् । वृत्रम् । अकृणोत् । ऊँ इति ।
लोकम् । ससहे । शक्रः । पृतनाः । अभिष्टिः ॥ १० ॥

इन्द्रोवीरेण्योवीरैर्गन्तव्यः अतिशयेन वीरोवा क्रतुः कर्मवान् सुशस्तिः शोभनस्तुतिकः उतापिच अपीत्यनर्थकः अपिच धेना वाङ्नामैतत् प्रीणयित्री स्तुतिवाक् पुरुहूतं इन्द्रं ईट्टे स्तौति पूजयतिवा यतउक्तलक्षणः अतः स्तौतीत्यर्थः किंचायं वृत्रं आवरकमेतन्नामकमसुरं आर्दयत् हतवानित्यर्थः । उ अपिच लोकं लोक्यतइतिलोकः प्रकाशः तमकृणोदकरोत् आवरकमसुरं हत्वा प्रकाशं कृतवानित्यर्थः नकेवलं तमेकमेव अपितु शक्रः शकइन्द्रः अभिष्टिः शत्रूणामभिगन्ता पृतनाः शत्रुसेनाः ससहे अभ्यभवत् ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, महावीर और क्रिया-कुशल हैं। उनका स्तोत्र करने पर आनन्द होता है। उत्तम स्तोत्र उचित होकर उनकी पूजा करता है। उन्होंने वृत्र का वध किया, संसार को बनाया, शक्तिशाली हो शत्रु-पराभव किया और शत्रु-सेना के प्रतिकूल गये।

शुनंहुवेममघवानमिन्द्रमस्मिन्भरेनृतमंवाजसातौ ।
शृण्वन्तमुग्रमूतयेसमत्सुघ्नन्तंवृत्राणिसंजितंधनानाम् ॥ ११ ॥ २५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे ।
नृऽतमम् । वाजऽसातौ । शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्ऽसु ।
घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥ २५ ॥

इयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ११ ॥

११. स्थूलकाय और धनी इन्द्र को बुलाते हैं। युद्ध के समय जब कि अन्न आदि को बाँटा जायगा, तब इन्द्र ही प्रधानतया अध्यक्षता करेंगे। अपने पक्ष की रक्षा के लिए वे युद्ध में उग्र मूर्त्ति धारण करते, शत्रुओं को मारते, वृत्रों का नाश करते और धन जीतते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

कदेत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं ऐन्द्रं कुत्सपुत्रोनाम्ना दुर्मित्रोगुणतः सुमित्रः यद्वा नाम्ना सुमित्रोगुणतोदुर्मित्रः सऋषिः हरी यस्य सुयुजा वज्रंयश्चक्रइति द्वे पिपीलिकमध्ये एकादशषट्केकादशके औष्णिहौ अंत्यात्रिष्टुप् आद्यागायत्रीवा अक्षरव्यूहेन पक्षान्तरे उष्णिक् शिष्टाभिः सर्वाभिः सप्तोष्णिहः । तथाचानुक्रान्तं—कदाकौत्सोदुर्मित्रोनामतः सुमित्रोगुणतः सुमित्रोवानामादुर्मित्रोगुणतऔष्णिहं हरीवज्रं पिपीलिकमध्ये त्रिष्टुबंत्याद्यागायत्रीवेति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

कदावसोस्तोत्रंहर्यतआवश्मशारुधद्वाः । दीर्घंसुतंवाताप्याय ॥१॥

कदा । वसो इति । स्तोत्रम् । हर्यते । आ । अव । श्मशा ।
रुधत् । वारिति वाः । दीर्घम् । सुतम् । वाताप्याय ॥ १ ॥

हेवसो वासयितरिन्द्र स्तोत्रमस्मत्कर्तृकं हर्यते कामयमानाय कामयमानं त्वां क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी कदा कस्मिन्काले अवरुधत् अवरोत्स्यति अवरुध्यच कदा वाः वारयिष्यति तादृशकालः कदास्माकं संभविष्यतीत्याशास्ते रुधेर्लुङि इरितोवेति च्लेरङादेशः वारिति वृणोतेर्ण्यन्ताल्लङि छान्दसः शपोलुक् छन्दस्युभयथेतितिपआर्धधातुकत्वाण्णेरनिटीति णिलोपे हल्ङ्याब्भ्यइति तिलोपः। तत्र दृष्टान्तः—अश्नुते क्षेत्रमिति श्मशा कुल्या लुप्तोपममेतत् यथा कुल्या इतस्ततउदकान्यवरुणद्धि अवरुध्यच वारयति तथेत्यर्थः। किमुद्दिश्यावरोधइति तत्राह दीर्घं सवनत्रयरूपेण आयतं सुतमभिषुतं सोमं प्रति किमर्थमिति तदाह वाताप्याय वातेनाप्यते अधस्तान्निपात्यतइति वाताप्यमुदकं तस्य प्रदानायेत्यर्थः॥१॥

१. इन्द्र, तुम स्तोत्राभिलाष करते हो। स्तोत्र किया गया है। वृष्टि के लिए यथेष्ट सोम प्रस्तुत किया गया है। हमारे खेत की जल-प्रणाली कब जल-पूर्ण होगी?

अथ द्वितीया—

हरीयस्यसुयुजाविव्रताबेरर्वन्तानुशेपा ।
उभारजीनकेशिनापतिर्दन् ॥ २ ॥

हरी इति । यस्य । सुऽयुजा । विऽव्रता । वेः । अर्वन्ता । अनु ।
शेपा । उभा । रजी इति । न । केशिना । पतिः । दन् ॥ २ ॥

यस्येन्द्रस्य हरी हरितवर्णावश्वौ सुयुजा सुयुजौ सुष्ठु नियोज्यौ सुशिक्षितावित्यर्थः विव्रता व्रतमिति कर्मनाम विशिष्टकर्माणौ अर्वन्तौ अरणकुशलौ शेपा शेपौ शेपवन्तौ मत्वर्थोलुप्यते प्रशस्तपुंस्त्वावित्यर्थः उभा उभौ रजीन रजसी द्यावापृथिव्याविव यद्वा महान्तौ रंजकौ सूर्याचन्द्रमसाविव केशिना केशिनौ प्रकाशमानौ केशवन्तौवा ईदृशावश्वौ हेइन्द्र पश्यते तव स्वभूतौ तयोः पतिः स्वामी त्वं दन् धनानि प्रयच्छन् अनुवेः स्तुतशस्त्रादीन्यनुका-

मयस्त्व दन्निति ददातेः शवरि छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादातोलोपइटिचेत्याकारलोपः अ-तएव श्लवभावश्च ॥ २ ॥

२. उनके दो घोड़े सुशिक्षित हैं। वे अनेक कार्य करते हैं। वे दोनों शुभ्र और केशवाले हैं। उनके स्वामी इन्द्र, दान करने के लिए आवें।

अप॒योरिन्द्रः॒ पाप॑ज॒ आ मर्तो॒ न श॑श्रमा॒णो बि॑भी॒वान्।
शु॒भे यद्यु॑यु॒जे तवि॑षीवान् ॥ ३ ॥

अप॑। योः। इन्द्रः॑। पाप॑जे। आ। मर्तः॑। न। श॒श्र॒मा॒णः।
बि॒भी॒वान्। शु॒भे। यत्। यु॒यु॒जे। तवि॑षीऽवान् ॥ ३ ॥

यइन्द्रः पापजे आ आइत्यनर्थकः पापाज्जायतइति पापजोवृत्रः तस्मिन् मर्तोन मनुष्यइव शश्रमाणः तेन सह युद्धे श्राम्यन् बिभीवान् बिभ्यच्च भवति श्राम्यतेश्छन्दसि लिट् तस्य व्यत्ययेन कानच् सइन्द्रोयद्यदा तविषीवान् मरुद्भिर्बलैर्बलवान् युयुजे युज्यते संपद्यते शुभे शोभार्थं तदानीमपयोः तस्य वृत्रस्यापयोः अपयोजिता भवति ॥ ३ ॥

३. शोभा के लिए जिस समय बली इन्द्र ने घोड़ों को जोता, उस समय सारे पाप-फल दूर हुए, उस समय मनुष्य सुखी हुए।

सचा॒योरिन्द्र॒श्चर्कृ॑ष॒ आँ उ॑पान॒सः स॑प॒र्यन्।
न॒दयो॒र्विव्र॑तयो॒ः शूर॒ इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

सचा॑। आ॒योः। इन्द्रः॑। चर्कृ॑षे। आ। उ॒पा॒न॒सः। स॒प॒र्यन्।
न॒दयोः॑। विऽव्र॑तयोः। शूरः॑। इन्द्रः॑ ॥ ४ ॥

आयोः मनुष्यनामैतत् मनुष्यस्य स्तोतुः चर्कृषे पुनःपुनर्विलेखनाय धनप्रदानायेत्यर्थः सचासह दातव्यैर्धनैः सहितः यद्वा आयोः सचासहायभूतः उपानसः अनउपगतवान् अत्याद-यः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति प्रादिसमासः अनसन्तान्नपुंसकादिति समासान्तष्टच् आरूढरथइ-त्यर्थः सपर्यन् धनैः स्तोतारं पूजयन् यद्वा व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूज्यमानः उक्तगुणविशिष्टः सन् आआगच्छति उपसर्गश्रुतेरुचितक्रियाध्याहारः। कीदृशइन्द्रः नदयोः हेषाशब्दं कुर्वतोः विव्रतयोः विशिष्टकर्मणोरश्वयोः नियन्ताशूरोविक्रान्तः ॥ ४ ॥

४. मनुष्यों से पूजा पाकर इन्द्र ने सारे धनों को एकत्र कर डाला। वे नाना कार्य करनेवाले और शब्दायमान दो घोड़े चलाने लगे।

अथ पञ्चमी–

अधि॒यस्त॒स्थौकेश॑वन्ता॒व्यच॑स्वन्ता॒नपु॒ष्ट्यै ।
व॒नोति॒शिप्रा॑भ्यांशि॒प्रिणी॑वान् ॥ ५ ॥ २६ ॥

अधि॑ । यः । त॒स्थौ । केश॑ऽवन्ता । व्यच॑स्वन्ता । न । पु॒ष्ट्यै ।
व॒नोति॑ । शिप्रा॑भ्याम् । शि॒प्रिणी॑ऽवान् ॥ ५ ॥ २६ ॥

यइन्द्रः केशवन्ता केशिनौ व्यचस्वन्ता व्यचनवन्तौ व्याप्तिमन्तौ नेत्यनर्थकोनिपातः ईदृशावश्वौ पुष्ट्यै पोषणाय यजमानस्यात्मनोवा अधितस्थौ अधितिष्ठति आरोहति अधिशीङ्स्थासांकर्मेतिकर्मणोधिकरणसंज्ञा । यद्वा नेति चार्थे तेन गुणौ समुच्चीयेते प्रशस्तकेशौ व्यचस्वन्तौ चेत्यर्थः सशिप्राभ्यां हनूभ्यां प्रशस्ताभ्यां शिप्रिणीवान् शिप्रवानिन्द्रः एकोमत्वर्थीयोनुवाद वनोति सोमान् याचते वनुयाचने यद्वा वनुष्यतिर्हन्तिकर्मा शत्रून् हिनस्ति ॥ ५॥

५. केशवाले और विशाल, दोनों घोड़ों पर चढ़कर, अपनी देह की पुष्टि के लिए इन्द्र अपने सुघटित दोनों जबड़ों को चलाते हुए आहार माँगने लगे।

प्रास्तौ॑दृ॒ष्वौजा॑ऋ॒ष्वेभि॑स्तत॒क्षशूरः॒शव॑सा ।
ऋ॒भुर्नक्रतु॑भिर्मा॒त॒रिश्वा॑ ॥ ६ ॥

प्र । अ॒स्तौ॒त् । ऋ॒ष्वऽओ॑जाः । ऋ॒ष्वेभिः॑ । त॒त॒क्ष॑ । शूरः॑ ।
शव॑सा । ऋ॒भुः । न । क्रतु॑ऽभिः । मा॒त॒रिश्वा॑ ॥ ६ ॥

ऋष्वौजाः दर्शनीयबलोव्याप्तबलोवा ऋष्वेभिर्दर्शनीयैर्मरुद्भिः सह प्रास्तौव प्रस्तौति स्तुत्यादिकं सम्यक्कृतमनेनेति प्रशंसति यद्वा कर्मणि कर्तृप्रत्ययः प्रकर्षेण स्तुतोभूव यइन्द्रः शूरोविक्रान्तो मातरिश्वा वृष्टेर्निर्मातर्यन्तरिक्षे श्वसन् वर्तमानःसन् शवसा बलेन क्रतुभिः क्रियमाणैः कर्मभिः यद्वा क्रतुरिति प्रज्ञानाम बलेन प्रज्ञाभिश्च ततक्ष वृत्रवधादिकं चकार तत्र दृष्टान्तः—ऋभुर्न ऋभवइव सुपांसुलुगिति जसः सुः आदेशः ऋभवोयथा कर्मभिः प्रज्ञाभिश्चानन्यसाधारणरथचमसादिनिर्माणमकुर्वन् तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र की शक्ति अतीव सुन्दर है। वे सुशोभन हैं। वे मरुतों के साथ यजमान को साधुवाद करते हैं। वे अन्तरिक्ष में रहते हैं। जैसे ऋभुओं ने कर्म-कौशल से रथ आदि का निर्माण किया है, वैसे ही वीर इन्द्र ने अपने बल से अनेक वीर-कार्य किये हैं।

अथ सप्तमी—

वज्रंयश्चक्रेसुहनायदस्यवेहिरीमशोहिरीमान् ।
अरुतहनुरद्भुतंनरजः ॥ ७ ॥

वज्रम् । यः । चक्रे । सुऽहनाय । दस्यवे । हिरीमशः । हिरीमान् ।
अरुतऽहनुः । अद्भुतम् । न । रजः ॥ ७ ॥

यइन्द्रः सुहनाय सुष्ठुहननीयाय दस्यवे उपक्षपयित्रे शत्रवे तस्य वधाय वज्रं प्रहरण-साधनमायुधं चक्रे कृतवान् सत्वं वृजिना शिशीहीति उत्तरत्र संबन्धः । कीदृशइन्द्रः हिरीमशः हरितश्मश्रुः पृषोदरादिः हिरीमान् हरिताश्वोहरितवर्णोवा अरुतहनुः अबाधितहनुः किमिव अद्भुतं न रजः अद्भुतमिति महन्नाम रजइति रंजकमन्तरिक्षमुच्यते महदन्तरिक्षमिव तद्यथा अन्यैरबाध्यं भवति तद्वत् ॥ ७ ॥

७ दस्यु का वध करने के लिए उन्होंने वज्र प्रस्तुत किया था। उनके श्मश्रु (दाढ़ी-मूंछ) हरितवर्ण हैं। उनके घोड़े भी हरितवर्ण हैं। उनके जबड़े सुन्दर हैं। वे आकाश के समान विशाल हैं।

अवनोवृजिनाशिशीह्यृचावनेमानृचः ।
नाब्रह्मायज्ञऋधग्जोषतित्वे ॥ ८ ॥

अव । नः । वृजिना । शिशीहि । ऋचा । वनेम । अनृचः ।
न । अब्रह्मा । यज्ञः । ऋधक् । जोषति । त्वे इति ॥ ८ ॥

हेइन्द्र नोस्माकं वृजिना वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि अवशिशीहि अत्यर्थं तनूकुरु विनाशयेत्यर्थः वयंच ऋचा स्तुत्या साधनेन अनृचः अस्तुतिकान् अयजमानान् वनेम हिंसाम अब्रह्मा नब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं स्तुतिविरहितोयज्ञऋधक् सस्तुतिकाद्यज्ञात्पृथग्भूतस्त्वेत्वयि नजोषति नसेवते त्वां नप्रीणयतीत्यर्थः । जुषी प्रीतिसेवनयोः व्यत्ययेन शप् परस्मैपदंच ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, हमारे सारे पापों को विनष्ट करो। हम ऋचाओं के प्रभाव से ऋक्शून्य व्यक्तियों का वध कर सकें। जिस यज्ञ में स्तुति का संसर्ग नहीं है, वह कभी भी स्तोत्रवाले यज्ञ के समान तुम्हें प्रीतिप्रद नहीं होता।

अथ नवमी—

ऊर्ध्वायत्तेत्रेतिनीभूद्यज्ञस्यधूर्षुसद्मन् ।
सजूर्नावंस्वयशसंसचायोः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वा । यत् । ते । त्रेतिनी । भूत् । यज्ञस्य । धूःऽसु । सद्मन् ।
सऽजूः । नावम् । स्वऽयंशसम् । सचा । आयोः ॥ ९ ॥

हेइन्द्र तेतव स्वभूतात्रेतिनी त्रेताग्नित्रयं यद्वा त्रेतिनी क्रिया सा यद्यदा ऊर्ध्वा उन्नता प्रवृत्ता भूदभूत् यद्योगादनिघातः कुत्र स्थानइति यज्ञस्य यागस्य सद्मन् सदने केष्विति धूर्षु कर्मणां वोढृष्वृत्विक्षु तदानीं सजूः यजमानेन मरुद्भिर्वा सह प्रीयमाणः सन् आयोर्मनुष्यस्य यजमानस्य सचा सह तेन साकं स्वयशसं स्वायत्तयशस्कं यशः साधनं नावं तरणसाधनं तरणिं आरोहसीतिशेषः एकमेव रथं यज्ञं यजमानआरोहति स्वतरणार्थं तमेव तस्य साधकमारोहसीत्यर्थः । यद्वा नावं रथं स्वयशसं आयोर्यजमानस्य सचा सहायभूतः सजूस्तेन सह प्रीयमाणआरोहेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. जिस समय यज्ञभार-वाहक ऋत्विकों ने यज्ञ-गृह में कार्यारम्भ किया, उस समय तुम यजमान के साथ एक नौका पर चढ़कर यजमान को तारो।

श्रियेतेपृश्निरुपसेचनीभूच्छ्रियेदर्विरेपाः ।
ययास्वेपात्रेसिञ्चसउत् ॥ १० ॥

श्रिये । ते । पृश्निः । उपऽसेचनी । भूत् । श्रिये । दर्विः ।
अरेपाः । यया । स्वे । पात्रे । सिञ्चसे । उत् ॥ १० ॥

हे इन्द्र तेतव संबन्धिनः सोमस्य श्रिये श्रयणाय पृश्निःगौःपृश्निवर्णाउपसेचनी पयसां दोग्ध्री भूत् भवतु तथा दर्विररणिररेपाः अपापासती तेश्रिये हविषः श्रयणायभूत्भवतु यया दर्व्या स्वेस्वकीये पात्रे पानसाधने मुखे उत्सिंचसे उपर्याकृष्य पिबसि साश्रियेभूदिति संबन्धः॥१०॥

१०. दूधवाली गाय तुम्हारे मङ्गल के लिए हो। जिस पात्र के द्वारा तुम अपने पात्र में मधु ले लेते हो, वह दर्वी (पात्र-विशेष) निर्मल और कल्याणकर हो।

शतंवायदसुर्यप्रतित्वासुमित्रइत्थास्तौद्दुर्मित्रइत्थास्तौत् ।
आवोयद्दस्युहत्येकुत्सपुत्रंप्रावोयद्दस्युहत्येकुत्सवत्सम् ॥११॥२७॥

शतम् । वा । यत् । असुर्य । प्रति । त्वा । सुऽमित्रः । इत्था ।
अस्तौत् । दुःऽमित्रः । इत्था । अस्तौत् । आवः । यत् । दस्युऽहत्ये ।
कुत्सऽपुत्रम् । प्र । आवः । यत् । दस्युऽहत्ये । कुत्सऽवत्सम् ॥ ११ ॥ २७ ॥

हेअसुर्य बलवन्निन्द्र वध्यत्वेनासुरसंबन्धित्वात् त्वा त्वां प्रति शतं वा शतसंख्याकं धनं वाशब्देनापरिमितं धनंवा यद्यदा कामितवानित्यर्थः यद्यदाच दस्युहत्ये दस्युहनने शत्रुवधे कुत्सपुत्रं दुर्मित्रं आवः रक्षितवानसि तथा कुत्सवत्सं कुत्सपुत्रंप्रावः प्रकर्षेण रक्षितवानसि अवरक्षणादौ लङि आडजादीनामित्याडागमः पादादित्वादनिघातः पुनरुक्तिरादरार्था । तदानीं सुमित्रोनाम्ना इत्थमस्तौत् तथा दुर्मित्रोगुणतइत्थमस्तौत् तद्विपरीतंवा द्रष्टव्यं सुमित्रोनाम्ना दुर्मित्रो गुणतइति कात्यायनेन तथोक्तेः । सइत्था इत्थमनेन कृतप्रकारेणास्तौत् अस्तावीत् इत्थास्तौदिति द्विरुक्तिः स्तुतिसमाप्त्यर्था ॥ ११ ॥

११. बली इन्द्र, तुम्हारे लिए इस प्रकार से सुमित्र ने एक सौ स्तोत्र पढ़े—दुर्मित्र ने भी स्तुति की; क्योंकि तुमने दस्यु-हत्या के समय कुत्स-पुत्र की रक्षा की है।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशेऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके पञ्चमोध्यायः ॥ ५ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योखिलं जगत् । निर्ममे तमहंवन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरं ॥ १ ॥
अष्टमे पंचमाध्यायं व्याख्याय श्रुतिकोविदः । सायणार्यस्ततोध्यायं षष्ठंच व्याचिकीर्षति ॥ २ ॥

तत्र उभाउनूनमित्येकादशर्चं आद्यं अनुवाकापेक्षया सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभं अश्विदेवत्यं कश्यपपुत्रोभूतांशोनामऋषिः । तथाचानुक्रम्यते—उभौ भूतांशः काश्यपआश्विनमिति । अप्तोर्यामेच्छावाकातिरिक्तोक्थे एतत्सूक्तं । सूत्रितंच—उभाउनूनं दैव्याहोतारामथमापुरोहितेति परिधानीयेति ।

तत्र प्रथमा—

ओम् उभाउनूनंतदिदर्थयेथेवितन्वाथेधियोवस्त्रापसेव ।
सध्रीचीनायातवेप्रेमजीगःसुदिनेवपृक्षआतंसयेथे ॥ १ ॥

उभौ । ऊँ इति । नूनम् । तत् । इत् । अर्थयेथे इति । वि ।
तन्वाथे इति । धियः । वस्त्रा । अपसाऽइव । सध्रीचीना । यातवे ।
प्र । ईम् । अजीगरिति । सुदिनाऽइव । पृक्षः । आ । तंसयेथे इति ॥ १ ॥

हे अश्विनौ उभौ युवां नूनमिदानीं तदिव् अस्माभिर्दीयमानं हविः क्रियमाणं स्तोत्रमेव अर्थयेथे प्रार्थयथः । अर्थयाञ्चायां चौरादिकः अनुदात्तेत् । उःपूरणः संप्रार्थ्यंच धियः कर्माणि स्तुतीर्वा वितन्वाथे विस्तारयथः । तनुविस्तारे तानादिकः । तत्र दृष्टान्तः—अपसेव अपसा अपस्विनौ कुविंदौ यथा वस्त्रा वस्त्राणि विस्तारयतः अपःशब्दान्मत्वर्थीयोविनिः तस्यबहुलंछन्दसीतिलुक् प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । उभयत्रसुपआकारः ईमयं यजमानः सध्रीचीना सध्रोचीनौ सहांचनौ युवां सहपूर्वादंचतेः क्विनि सहस्य सध्रिरितिसध्र्यादेशः । विभाषांचेरदिक्स्त्रियामितिखः सुपआजादेशः तौ यातवे तुमर्थेतवेन्प्रत्ययः अभिमतप्राप्त्यर्थं प्राजीगः प्रकर्षेण स्तौति । यद्वा युवां प्रति स्तुतीरुद्गिरति गृशब्दे गृनिगरणेवा एताभ्यांलुङि बहुलंछन्दसीति विकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं दीर्घश्छान्दसः गुणेकृते हल्ङ्यादिना

विलोपः। किंच सुदिनेव सुदिनेषु अन्नानि यथा अलंकुर्वन्ति यद्वा सुदिना सुदिनौ अहोरात्रयोः प्रवर्तकत्वेन तद्वन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ स्वरश्मिभिर्यथा अन्नान्यलंकुरुतः तद्वत् युवां पृक्षः अन्ननामैतत् भोक्तृभिः संपृच्यंतेइति पृक्षोन्नानि आवंसयेथे समन्तादलंकुरुथः। वसिभूषअलंकारे तौदादिकः ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, तुम दोनों हमारी आहुति के अभिलाषी हो रहे हो। जैसे-जैसे तन्तुवाय वस्त्र का विस्तार करता है, वैसे ही तुम लोग हमारे स्तोत्र का विस्तार कर देते हो। यह यजमान यह कहकर भली भाँति तुम लोगों की स्तुति करता है कि, तुम लोग एक साथ आते हो। चन्द्र-सूर्य के समान तुम लोग खाद्य द्रव्य को आलोकित करके बैठे हो।

उष्टारे॑व॒फर्व॑रेषु॒श्रये॑थेप्रायो॒गेव॒श्वात्र्या॒शासु॒रेथः॑।
दू॒तेव॒हिष्ठो॒यशसा॒जने॑षु॒माप॑स्थातंमहि॒षेवा॑व॒पाना॑त् ॥ २ ॥

उष्टारा॑ऽइव। फर्व॑रेषु। श्र॒ये॑थे॒ इति॑। प्रा॒यो॒गाऽइ॑व। श्वात्र्या॑। शासुः॑। आ। इ॒थः॑। दू॒ताऽइ॑व। हि। स्थः॑। य॒शसा॑। जने॑षु। मा। अप॑। स्था॒त॒म्। म॒हि॒षाऽइ॑व। अ॒व॒ऽपाना॑त् ॥ २ ॥

उष्टारेव उष्टः कामयेते गन्तव्यंदेशमिति उष्टारौ प्रासंगस्य वोढारावनड्वाहाविव वशकान्तावित्यस्मात् तृचिछान्दसं संप्रसारणं इडभावश्च तौ यथा संपूर्णघासेषु संचरतः तद्वत् फर्वरेषु स्तुतिभिर्हविर्भिश्च पूरयितृषु जनेषु श्रयेथे तत्स्वीकरणार्थं आश्रयथः। फर्वतिः पूरणार्थः। अस्मादौणादिकोरन्प्रत्ययः। प्रायोगेव प्रायोगौ प्रयोक्तव्यावनड्वाहाविव प्रपूर्वाद्युजेः कर्मणिघञि उपसर्गस्यदीर्घः थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः। तौ यथा श्वात्र्या श्वात्र्यौ शु क्षिप्रं अतनं श्वात्रं तत्र साधूभवतः तद्वत् यद्वा युद्धार्थं प्रयोक्तव्यावश्वौइव श्वात्र्यौ श्वात्रमिति धननाम तत्रभवौ धनस्यसाधकावित्यर्थः। तौ युवां शासुः शंसितुः स्तोतुःस्तुतिंप्रति एथः आगच्छथः इणगतौ आदादिकः दूतेव दूताविव यथा राज्ञः प्रियतमौदूतौ जनपदेषु यशस्विनौ भवतः तद्वत् जनेषु स्तोतृषु यशसा यशस्विनौ स्थोहि भवथः खलु। अस्तेर्लेटिरूपं हियोगादनिघातः महिषेव महिषाविव यथा श्रान्तौमहिषौ अवपानात् पीयतेस्मिन्निति पानं ह्रदादि अधिकरणेल्युट् पानमेवावपानं सन्निकृष्टात् पानात् नापगच्छतः तद्वत् युवां अस्मदीयाद्धविषः स्तोत्राच्च मापस्थातं मापक्रम्य तिष्ठतं तिष्ठतेर्लुङि गातिस्थेति सिचोलुक् नमाङ्योगे इत्यडागमाभावः ॥ २ ॥

२. जैसे दो बैल गोचर-भूमि में विचरण करते हैं, वैसे ही तुम लोग यज्ञ-दान-समर्थ व्यक्ति के पास जाते हो। रथ में जोते दो वृषों वा अश्वों के समान धन-दान के लिए तुम लोग स्तोता के पास आया करते हो। दूत के समान तुम लोग लोगों के पास यशस्वी बनो। जैसे दो महिष जल-पान-स्थान से नहीं हटते, वैसे ही तुम लोग भी सोमपान से नहीं हटना।

अथ तृतीया–

साकंयुजाशकुनस्येवपक्षापश्वेवचित्रायजुरागमिष्टम् ।
अग्निरिवदेवयोर्दीदिवांसापरिज्मानेवयजथःपुरुत्रा ॥ ३ ॥

साकम्ऽयुजा । शकुनस्यऽइव । पक्षा । पश्वाऽइव । चित्रा । यजुः ।
आ । गमिष्टम् । अग्निःऽइव । देवऽयोः । दीदिऽवांसा ।
परिज्मानाऽइव । यजथः । पुरुऽत्रा ॥ ३ ॥

शकुनस्येव पक्षिणइव यथा पक्षिणः पक्षा पक्षौ संहत्यवर्तमानौ तद्वत् साकंयुजा साकंयुजौ सहावियुज्यवर्तमानौ भवथः । युजेः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पश्वेव पशूइव । सुपआकारः । तौ यथा चायनीयौ तद्वत् चित्रा चित्रौ चायनीयौ युवां यजुः यजनौ अस्मदीयौ आगमिष्टं आगच्छतं । यजेरौणादिकोभावेउसिन् प्रत्ययः । गमिष्टं गमेर्लेटि सिब्बहुलंलेटीतिसिप् सिपआर्धधातुकत्वाद्गमेरिट् परस्मैपदेष्वितीडागमः । देवयोः देवानिच्छतोयजमानस्य यज्ञेअग्निरिव अग्निर्यथा हविर्भिः स्तुतिभिश्च दीप्यते तद्वत् दीदिवांसा दीदिवांसौ स्तुतिभिः दीप्तौभवथः दीव्यतेः क्वसौ वस्वेकाजादिति नियमादिडभावः वलिलोपे तुजादित्वादभ्यासस्य दीर्घः । परिज्मानेव परिज्मानाविव परितः अजतोगच्छतः कर्मकरणार्थमिति परिज्मानावध्वर्यूइव स्थितौ युवां पुरुत्रा बहुषु देशेषु यजथः देवान्पूजयथः । अश्विनावध्वर्यू इत्याम्नानात् । यद्वा परिज्मानेव परितोगन्तारौ पुरोवा पश्चाद्वा तौ यथा बहुषु देशेषु यजथः संगच्छमानौ भवथः यजदेवपूजासंगतिकरणदानेषु पुरुत्रा देवमनुष्येष्वित्यादिना त्राप्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. जैसे पक्षी के दो पंख आपस में मिले रहते हैं, वैसे ही तुम लोग भी परस्पर मिले हुए हो। दो अद्भुत पशुओं के समान इस यज्ञ में आये हो। यज्ञ-कर्त्ता अग्नि के समान तुम लोग दीप्तिवाले हो। सर्वत्रविहारी दो पुरोहितों के समान तुम लोग नाना स्थानों में देव-पूजा किया करते हो।

अथ चतुर्थी–

आपीवोअस्मेपितरेवपुत्रोग्रेवरुचानृपतीवतुर्यै ।
इर्येवपुष्ट्यैकिरणेवभुज्यैश्रुष्टीवानेवहवमागमिष्टम् ॥ ४ ॥

ऐ० ब्रा० १. १७।

आपी इति । वः । अस्मे इति । पितरा॑ऽइव । पुत्रा । उग्राऽइव ।
रुचा । नृपती॑इवेति नृपती॑ऽइव । तुर्यै । इर्या॑ऽइव । पुष्ट्यै ।
किरणा॑ऽइव । भुज्यै । श्रुष्टीवाना॑ऽइव । हव॑म् । आ । गमिष्टम् ॥४॥

अस्मे अस्माकं वोयुवां पूजायांबहुवचनं आपी प्राप्तौ बन्धुभूतौ भवथः । पितरेव पितराविव यथात्रपितरौ प्रति पुत्रा पुत्रौ बंधुभूतौ भवतः तद्वत् । यद्वा पुत्रा षष्ठ्याआकारः । पुत्राणां पितरौ बन्धू तथा उग्रेव उग्राविव यथा उग्रौ स्वतेजसा उद्गूर्णौ अग्न्यादित्यौ यथारुचा रोचमानौ भवतः तद्वत् रुचा दीप्त्या युक्तौ रोचतेर्भावेक्विप् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं । यद्वा रुचा आरोचमानौ भवथः रोचतेरिगुपधलक्षणः कः सुपआकारः नृपतीव यथा नृणां पालयितारौ राजानौ संभ्रमयुक्तायै सेनायै रक्षकत्वेन भवतस्तद्वत् तुर्यै कर्मार्थं त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै युवां अभीष्टदातृत्वेन भवथः । तुरत्वरणे इगुपधात्किदितीन्प्रत्ययः । कृदिकारादक्तिनइतिङीप् उदात्तयणोहल्पूर्वादिति विभक्तेरुदात्तत्वं । इर्येव इर्याविव इराअन्नं तत्र भवौ भवार्थेयत् अन्नवन्तावाढ्यौ स्वजनपरितोषणाय भवतः तद्वत् युवां पुष्ट्यै धनादिदानेनास्माकं परितोषणाय भवथः । किरणेव किरणाविव यथा आग्नेयादित्यकिरणौ सर्वेषां प्रकाशनादिद्वारेण भोगाय भवतः । तद्वत् भुज्यै स्तोतॄणां परिभोगाय भवथः । श्रुष्टीवानेव श्रुष्टिवन्ताविव श्रुष्टीति क्षिप्रनाम मत्वर्थीयोवनिप् तद्वन्तावश्वौ यथा लक्ष्यं देशं प्रति शीघ्रंगच्छतस्तद्वत् यद्वा श्रुष्टीवानेव श्रुष्टीति सुखनाम तद्वन्तौ पुरुषौ यथा क्रीडार्थमागच्छतः तद्वद्युवां हवमस्मदीयमाह्वानं प्रत्यागमिष्टं आगच्छतं । हवं भावेनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संप्रसारणंच ॥ ४ ॥

४. जैसे माता-पिता पुत्र के प्रति आसक्त रहते हैं, वैसे ही तुम लोग हमारे प्रति होओ। तुम लोग अग्नि और सूर्य के समान दीप्तिशील होओ, राजा के समान क्षिप्रकारी होओ, धनी व्यक्ति के समान उपकारी होओ और सूर्य-किरणों के समान आलोक देते हुए लोगों के सुख-भोग के अनुकूल होओ। सुखी मनुष्य के समान इस यज्ञ में पधारो।

अथ पंचमी—

वंसंगेवपूषर्या॑शिम्बाता॑मित्रेवंऋताशतराशातपन्ता ।
वाजेवोच्चावयसाघर्म्येष्ठामेषेवेषासपर्या३पुरीषा ॥ ५ ॥ १ ॥

वंसंगाऽइव । पूषर्या॑ । शिम्बाता॑ । मित्राऽइव । ऋता । शतरा॑ ।
शात॑पन्ता । वाजाऽइव । उच्चा । वयसा । घर्म्येऽस्था ।
मेषाऽइव । इषा । सपर्या॑ । पुरीषा ॥ ५ ॥ १ ॥

वंसगेव वंसगाविव वननीयगमनौ वृषभाविव तौ यथा पुषर्या पुषर्यौ पुषणेभवौ पुष्टावयवावित्यर्थः । तद्वद्युवां स्फोतांगावयवौ पुषपुष्टौ अस्मादौणादिकोभावेअरन्प्रत्ययः । तंदन्ताद्भावे छन्दसीतियत् तित्स्वरितः तथा शिंबाता शिंबातौ सुखनामैतत् शिंवेन दुःखानां तनूकरणेन हेतुनाविंतं व्याप्तमिति शिञ्निशाने अस्मावशिबमिति बाहुलकाद्वप्रत्ययोमुक्च निपात्यते अततेः कर्मणिघञ् सुपआत्वादेशः सुखकरौभवथः । मित्रेव मित्राविव मित्रशब्देन वरुणोप्युपलक्ष्यते सहावस्थितमित्रावरुणाविव ऋता ऋतौ सत्यभूतौ तद्वद्यथार्थदर्शिनौ भवथः तथा शतरा शतं शतसंख्याकानि बहूनि रायोधनानिययोः सन्ति तौ तथोक्तौ सुपोडादेशः । यद्वा शतमनेकमिन्द्रियप्रसादादि रातिददातीति शतरासुखं तेन तद्वन्तौ शातपन्ता शातपन्तौ तीक्ष्णस्तुतिकौ शातं तीक्ष्णं पन्तं पनतेर्वाहुलकात्तन् यद्वा शातपन्ता शातेन दुःखानां तनूकरणेन पन्यते स्तूयतइति शातपन्तंसुखं शोतनूकरणे निष्ठा । पनतेस्तन् तेन युवां सुखवन्तौ भवथः । यद्यपि शिंबाता शतरा शातपन्तेति त्रीण्यपि सुखनामानि तथापि कालत्रयेपि अश्विनोः सुखकरत्वस्य विवक्षितत्वेन विषयभेदादपौनरुक्त्यम् । वाजेव वाजाविव यथा अश्वौ घासादिना उन्नतौ संपूर्णावयवौ तद्वद् वयसा हवीरूपेणान्नेन हेतुना उच्चैर्वर्तमानौ पुष्टावित्यर्थः । उच्चा उच्चैःशब्दाद् सुपोडादेशः डित्वाट्टिलोपः घर्म्येष्ठा घर्मस्थौ घर्मदीप्तमन्तरिक्षं तत्संबन्धिनिर्देशे सूर्याचन्द्रमसोरूपेणावस्थितौ भवतः । सूर्यचन्द्रमसावितियास्कः । यद्वा घर्मे प्रवर्ग्ये भवं घर्म्यं हविः तत्र देवतात्वेनावस्थितौ भवथः तिष्ठतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् तत्पुरुषेकृतिबहुलमिति पूर्वपदस्यसप्तम्याअलुक् मेषेव मेषाविव तौ यथा अन्नेन परिचरणीयौ तद्वद् युवां इषा हवीरूपेण अन्नेन सपर्या सपर्यौ परिचरणीयौ भवथः । सपरशब्दः कंड्वादिः सपर्यतिः परिचरणकर्मा । पुरीषा पुरीषौ धनादिदानेन स्तोतॄणां पोषयितारौ यद्वा हविर्भिः पोषणीयौ भवथः । पुरीषं पुष्णातेः पोषयतेर्वेतियास्कः ॥ ५ ॥

५. सुन्दर गतिवाले दो वृषों के समान तुम लोग हृष्ट-पुष्ट और सुदृश्य हो तथा मित्र और वरुण के समान तुम लोग यथार्यदर्शी, वदान्य और दुःख-ह्रास-पूर्वक, स्तुति प्राप्त करते हो। दो घोड़ों के समान तुम लोग खाकर मोटे-तगड़े हो गये हो। तुम लोग प्रकाशमय आकाश में रहते हो। भेड़ों के समान तुम लोग यथेष्ट भोजनादि करके सुघटित अङ्ग-प्रत्यङ्गवाले हुए हो।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

सृण्येवजर्भरीतुर्फरीतूनैतोशेवतुर्फरीपर्फरीका ।
उदन्यजेवजेमनामदेरूतामेजराय्वजरंमरायु ॥ ६ ॥

१ नि० १२. १ । २ नि० २. २२ ।

सृण्याऽइव । जर्भरी इति । तुर्फरीतू इति । नैतोशाऽइव ।
तुर्फरी इति । पर्फरीका । उदन्यजाऽइव । जेमना । मदेरू इति ।
ता । मे । जरायु । अजरम् । मरायु ॥ ६ ॥

सृण्येव सृण्याविव सृणिरंकुशः तत्रसाधुरिति यत् अंकुशार्हौ मत्तगजाविव जर्भरी गात्रविनामं कुर्वन्तौ जृभीगात्रविनामे अस्मादौणादिकोरिप्रत्ययः यद्वा सृण्येव सृणिर्द्विविधा मत्तगजस्य एकत्रावस्थापयित्री एका अपरा बाधयित्री सर्तेः किच्चेति औणादिकोनिप्रत्ययः कित्वादगुणः ऋदिकारादक्तिनइतिङीष् सुपआकारः उदात्तस्वरितयोर्यणइति स्वरितः । तादृश्यौ सृण्याविव जर्भरी भर्तारौ एकत्रैवावस्थापकौ तथा तुर्फरी तुर्फरीतारौ शत्रूणां हन्तारौ जर्भरी भरतेर्यङ्लुगन्तादौणादिकईप्रत्ययः अभ्यासस्यजकारश्छान्दसः तृफतृंफहिंसायां अस्मात् तृजन्तस्यतुर्फरीतारावित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविकारः । यद्वा अस्माद्बाहुलकादौणादिकः अरीतुप्रत्ययः । उक्तंच अत्रनिरुक्ते–द्विविधासृणिर्भवति भर्ताच हन्ताच तथाश्विनौ चापिभर्तारौ जर्भरी भर्तारावित्यस्य तुर्फरीतू हन्तारावित्यादि । नैतोशेव नितोशतिर्वधकर्मा नितोशयतीतिनितोशः तस्यापत्यं नैतोशः ताविव तुर्फरी शत्रूणां हन्तारौ तृफतिर्हिंसार्थः । अस्मादौणादिकोरिप्रत्ययः उक्तंच पर्फरीका पर्फरीकौ शत्रूणां विदारयितारौ ञिफलाविशरणे अस्मात्पर्फरीकादयश्चेति ईकप्रत्ययान्तोनिपात्यते । यद्वा स्तोतृजनानां धनादिदानेन पूरयितारौ । पृपालनपूरणयोः अस्मादीकनि पूर्ववत्सर्वंनिपात्यते पर्वतेः पूरणार्थाद्वा उदन्यजेव उदन्यजेइव उदकेभवमुदन्यं पद्दन्नोमासित्यादिना अशसप्रभृतिष्वपि उदन्यादेशः तत्रजाताविव निर्मलौ कान्तियुक्तावित्यर्थः । जेमना जेमनौ जयशीलौ जयतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइति मनिन् दीर्घाभावश्छान्दसः । मदेरू बलातिशयेनमत्तौ स्तुत्यौवा ता तौ पूर्वोक्तगुणावश्विनौ युवां मे मदीयं जरायु जरायुजं अतएव मरायु मरणशीलं शरीरं अजरं जरारहितं मरणधर्मरहितं कुरुतं । नञोजरमरमित्रमृताइति नञउत्तरस्यजरशब्दस्य आद्युदात्तत्वं ॥ ६ ॥

६. हाथी को रोकनेवाले और मारनेवाले अंकुशों के समान तुम लोग रोकनेवाले वा भरण करनेवाले (जर्भरि) और हन्ता (तुर्फरि) हो। हन्ता (नैतोश) के समान तुम लोग शत्रुओं के मारनेवाले हो; इसी लिए तुम लोगों को शत्रु-विदारक (फर्फरी का) अथवा यजमान-पालक कहा गया है। तुम लोग ऐसे निर्मल हो, मानो जल में उत्पन्न हुए हो, तुम लोग बली और विजयी हो। मेरी मरण-धर्मशील देह को फिर यौवन दो।

पज्रेवचर्चरंजारंमरायुक्षद्मेवार्थेषुतर्तरीथउग्रा ।
ऋभूनापत्खरमज्ज्वाखरज्रुर्वायुर्नपर्फरत्क्षयद्रयीणाम् ॥ ७ ॥

---

१ नि० १३. ५ ।

प॒ज्राऽइ॑व । चर्च॑रम् । जार॑म् । म॒रायु॑ । क्षद्म॑ऽइव । अर्थे॑षु ।
त॒र्तरी॑थः । उ॒ग्रा॒ । ऋ॒भू इति॑ । न । आ॒प॒त् । ख॒र॒म॒ज्रा । ख॒र॒ऽज्रुः॑ ।
वा॒युः । न । प॒र्फ॑र॒त् । क्ष॒य॒त् । र॒यी॒णाम् ॥ ७ ॥

हे उग्रा उग्रौ उद्गूर्णतेजस्कौ अश्विनौ पज्रेव पज्राविव मार्जितबलौ वीराविवस्थितौ यद्वा पज्रेव जिज्रिअभिभवे पादाभ्यामभिभवन्तौ समर्थाविवस्थितौ युवां चर्चरं चरणशीलं जारं जरायुक्तं अतएव मरायु मरणशीलं मदीयं शरीरं अर्थेषु गन्तव्येषु तरीतव्येष्वापदादिषु क्षद्मेव उदकनामैतत् उदकमिव तर्तरीथः अत्यन्तं तारयथः। तॄप्लवनतरणयोः यङ्लुगन्ताल्लिटि छन्दस्युभयथेति थासआर्धधातुकत्वेनेडागमः वृतोवेतिदीर्घः ऋभून ऋभूइव दार्ष्टान्तिकसाम्यादत्रद्विवचनं ऋभूयथा स्वनिर्मितोरथआपत् तद्वत् खरमज्रा खरं तीक्ष्णं मज्जयितारौ शोधयितारौ अत्यन्तं शुद्धबलावित्यर्थः टुमस्जोशुद्धौ अस्मादौणादिकोरमत्प्रत्ययः तादृशौ युवां खरज्रुः तीक्ष्णगतिः अतिशयेन वेगवान् ऋभुभिर्दत्तोरथोयुवां आपत् आप्नोत् आप्लृव्याप्तौ लृदित्वाच्च्लेरङ् सरथः वायुरिव पर्फरत् सर्वत्रआपूरयत् सर्वत्रव्याप्तवानित्यर्थः फर्वपूरणे अस्माल्लेटि बहुलंछन्दसीति शपःश्लुः अभ्यासस्य रुगागमः वलोपश्च लेटोडाटावित्यडागमः ततः सरथः रयीणां धनानां धनानिक्षयत् शत्रुभ्यआगमयत् क्षिनिवासगत्योः अस्मादन्तर्णीतण्यर्थात् लेटचडागमः। यद्वा क्षयतिरैश्वर्यकर्मा धनानामीष्टे छान्दसमनुदात्तत्वं ॥ ७ ॥

७. तीव्र बली अश्विद्वय, जैसे दीर्घ चरणवाला व्यक्ति दूसरे को जल से पार कर देता है, वैसे ही तुम लोग मेरी मरण-धर्मशील देह को विपत्ति से पार करके अभिलषित विषय में ले चलो। ऋभु के समान तुमने अत्यन्त संस्कृत रथ पाया है। वह शीघ्रगामी रथ वायु के समान उड़कर शत्रु का धन ले आता है।

अथाष्टमी—

घ॒र्मेव॒ मधु॑ ज॒ठरे॑ स॒नेरू॒ भगे॑विता तु॒र्फरी॑ फारि॒वार॑म् ।
प॒त॒रेव॑ च॒चरा॑ च॒न्द्रनि॑र्णि॒ङ्मन॑ऋङ्गा म॒नन्या॒३॒॑ न ज॒ग्मी ॥ ८ ॥

घ॒र्माऽइ॑व । मधु॑ । ज॒ठरे॑ । स॒नेरू॒ इति॑ । भगे॑ऽअविता । तु॒र्फरी॒ इति॑ ।
फारि॑वा । अर॑म् । प॒त॒राऽइ॑व । च॒च॒रा । च॒न्द्रऽनि॑र्णिक् ।
मन॑ःऽऋङ्गा । म॒नन्या॑ । न । ज॒ग्मी॒ इति॑ ॥ ८ ॥

घर्मेव घर्माविव महावीराविव जठरे स्वोदरे मधु मधुनः षष्ठयालुक् घृतस्य सनेरू संभक्तारौ वनषणसंभक्तौ अस्मादौणादिकएरुप्रत्ययः भगेविता भगोधनं तद्विषयरक्षणयुक्तौ अवते-

भाविकः तत्पुरुषे कृतिबहुलमिति बहुलवचनाद्बहुव्रीहावप्यलुक् । यद्वा अवतेस्तृजन्तस्य सुपो-डादेशः स्वरश्छान्दसः । अरमलं तुर्फरी शत्रूणांहिंसितारौ अतएव फारिवा फारिरायुधं तद्वन्तौ भवथः । स्फुरतिर्वधकर्मा अस्माद् णिचिचिस्फुरोर्णाविति आत्वं तदन्त्वादिमत्ययः सकारलोप-श्छान्दसः । छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयोवनिप् । सुपोडादेशः पतरेव पतराविव पतनशीलौ पक्षिणाविव चचरा संचरन्तौ चन्द्रनिर्णिक् निर्निगितिरूपनाम सुपोलुक् चन्द्रनिर्णिजौ चन्द्रस-दृशरूपयुक्तौ यद्वा चन्द्रमाह्लादकंरूपं ययोस्तौवर्तेते मनङ्गा मनसाप्रसाधनं ययोस्तौ ॠञ-तिःप्रसाधनकर्मा । अस्माद्भाविघञ् बहुव्रीहिस्वरः मनन्यान मनन्यौ यथा मनने साधू स्तुत्या-वित्यर्थः । मननशब्दाद् तत्रसाधुरिति यद् तित्स्वरितः तादृशाविव जग्मी यज्ञं मत्यागमनशीलौ भवतः गमेरादृगमहनइति किन्मत्ययः ॥ ८ ॥

८. महावीर के समान तुम लोग अपने पेट में घृत गिरा लो। तुम लोग धन के रक्षक और अस्त्र लेकर शत्रुओं के वध-कर्त्ता हो। तुम लोग पक्षी के समान सुन्दर और सर्वत्रविहारी हो। इच्छा करने के साथ ही तुम लोग भूषित होते हो और स्तोत्र के लिए यज्ञ में आते हो।

बृहन्तेवगम्भरेषुप्रतिष्ठांपादेवगाधंतरतेविदाथः ।
कर्णेवशासुरनुहिस्मराथोंशेवनोभजतंचित्रमप्नः ॥ ९ ॥

बृहन्ताऽइव । गम्भरेषु । प्रतिऽस्थाम् । पादाऽइव । गाधम् ।
तरते । विदाथः । कर्णाऽइव । शासुः । अनु । हि । स्मराथः ।
अंशाऽइव । नः । भजतम् । चित्रम् । अप्नः ॥ ९ ॥

बृहन्तेव बृहन्ताविव प्रांशू पुरुषौ यथागंभरेषु गहनेषु जलेषु प्रतिष्ठां विंदतस्तद्वद् गंभरे-षु गंभीरेषु दुष्प्रवेशेषु स्थानेषु प्रतिष्ठां अवस्थितिमासदं युवां विदाथः जानीथः । पादेव पादाविव यथा तरते पष्ठ्यर्थेचतुर्थी तरतः पुरुषस्यपादौ यथा गाधजलं विदाथः तद्वद् युवां तां येषु जलेषु गाधं विदाथः जानीथः विदज्ञाने लेट्याडागमः कर्णेव यथा कर्णौ उक्तं शब्दं विदतः तद्वद् युवां शासुः शासितारं स्तुतिंकुर्वाणं जनं अनुहिस्मराथः अनुकूलं जानीथःखलु । स्मर तेर्लेट्यडागमः हियोगादनिघातः अधीगर्थदयेशांकर्मणीति शासुरित्यस्यषष्ठी अंशेवअंशाविव यथावयवौ तद्वन्तौ यज्ञं भजेते तद्वद् युवां नोस्मदीयं चित्रं चायनीयं अप्नःकर्म भजतं आश्र यतं अप्नः आप्नुव्याप्तौ अस्मादापःकर्माख्यायांह्रस्वोनुट्चवेति असुन् तत्संनियोगेनह्रस्वोनुडागम श्च नित्स्वरेणाद्युदात्तः ॥ ९ ॥

९. जैसे लम्बे पैर रहने पर, गम्भीर जल के पार होने के समय, आश्रय मिलता है, वैसे ही तुम लोग आश्रय दो। तुम लोग, दोनों कानों के समान, स्तोता की स्तुति को, ध्यान से, सुनते हो। दो यज्ञाङ्गों के समान हमारे इस विचित्र यज्ञ में पधारो।

अथ दशमी—

आरङ्गरेव मध्वेरयेथे सारघेव गवि नीचीनबारे ।
कीनारेव स्वेदमासिष्विदाना क्षामेवोर्जा सूयवसात्सचेथे ॥ १० ॥

आरङ्गराऽइव । मधु । आ । ईरयेथे इति । सारघाऽइव । गवि ।
नीचीनऽबारे । कीनाराऽइव । स्वेदम् । आऽसिस्विदाना ।
क्षामाऽइव । ऊर्जा । सुयवसऽअत् । सचेथे इति ॥ १० ॥

आरंगरेव गृशब्दे अस्माद्भावेऽब्दोरप् अरमलं पर्याप्तं गरः शब्दनं तस्य संबन्धिनौ तस्येदमित्यण् शब्दवन्तौ मेघाविव यथा मधु जलं प्रेरयतः तद्वत् युवां एरयेथे प्रेरयथः । ईर प्रेरणे चौरादिकः सारघेव सारघाविव सरघा मधुमक्षिका सरघैव सारघा प्रज्ञादित्वादण् तेयथा नीचीनबारे नीचीनद्वारे मधुपुष्पे मधु प्रेरयतः तद्वत् । युवां नीचीनबारे न्यग्भूतद्वारे गवि गोरूधसि क्षीरं प्रक्षिपथः । कीनारेव कीनाराविव कुत्सितमनुष्यौ यथा स्विद्यमानौ भवतस्तद्वत्स्वेदं स्विद्यमानं जलमासिष्विदाना आसमन्तात्स्वेदयन्तौ प्रक्षारयन्तौ भवथः । ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे अनुदात्तेत् तस्माच्छान्दसे लिटि कानजादेशः । क्षामेव क्षैजैक्षैक्षये अस्माद्वा वोमनिन । ह्रस्वश्छान्दसः क्षामा क्षीणागौः सुयवसाव अदेः क्विप् शोभनं यवसं घासादिकं भक्षयन्ती क्षीररूपेणान्नेन समवेताभवति तद्वत् युवां ऊर्जा हवीरूपेणान्नेन सचेथे संगच्छेथे । षचसमवाये ॥ १० ॥

१०. जैसे बोलनेवाली दो मधुमक्खियाँ मधु के छाते में मधु का सेचन करती हैं, वैसे ही तुम लोग गाय के स्तन में मधुतुल्य दुग्ध का संचार कर दो। जैसे श्रमजीवी श्रम करके पसीने से तर हो जाता है, वैसे ही तुम लोग भी स्वेदवाले होकर जल-सेचन करो। जैसे दुर्बल गाय गोचर-भूमि में जाकर अपना आहार पाती है, वैसे ही तुम लोग भी यज्ञ में आकर आहार पाते हो।

ऋध्याम स्तोमं सनुयाम वाजमा नो मन्त्रं सरथेहोप यातम् ।
यशो न पक्वं मधु गोष्वन्तरा भूतांशो अश्विनोः काममप्राः ॥ ११ ॥ २ ॥

ऋध्याम । स्तोमम् । सनुयाम । वाजम् । आ । नः । मन्त्रम् ।
सऽरथा । इह । उप । यातम् । यशः । न । पक्वम् । मधु । गोषु ।
अन्तः । आ । भूतऽअंशः । अश्विनोः । कामम् । अप्राः ॥ ११ ॥ २ ॥

हे अश्विनौ वयं स्तोमं त्रिवृत्पंचदशादिकं ऋध्याम ऋध्यास्म वर्धयेम। ऋधुवृद्धौ अ-स्मादाशीर्लिङि किदाशिषीति यासुटःकित्वं। वाजं हविर्लक्षणमन्नं युवाभ्यां सनुयाम प्रयच्छेम षणुदाने तानादिकः विधिलिङ् वाक्यभेदादनिघातः। तस्माद्युवां सरथा सरथौ समानरथौ ऐकमेवरथमारूढौ सन्तौ इहास्मिन्कर्मणि नोस्मदीयं मंत्रं मननीयं स्तोत्रमुपयातं उपागच्छतं। गोष्वन्तः गोरूधस्यांतःस्थितं पक्वं परिणतं अतएवमधु मधुरं यशोन यशइत्यन्ननाम नश्चार्थे क्षीराज्यादिलक्षणं महावीरे अवनीयमानमन्नं चापेक्ष्य आगच्छतमिति संबन्धः। एवमुक्तप्र-कारेण भूतांशः एतन्नामाऋषिः अश्विनोः काममभिलाषमात्मीयाभिः स्तुतिभिः अप्राः आ-पूरयत्। संपूर्णमकार्षीदित्यर्थः। प्रापूरणे आदादिकः। व्यत्ययेनमध्यमः। अत्राश्विनेसूक्ते स-र्वाण्यपिपदानि दुर्व्युत्पादानि अस्माभिर्दिङ्मात्रं प्रदर्शितानि एवं निरुक्तव्याकरणादिभिरर्थवि-शेषे बुद्धिमद्भिरुन्नेयानि ॥ ११ ॥

११. हम स्तोत्र-विस्तार करते हैं और आहार का वितरण करते हैं; इसलिए तुम लोग एक रथ पर चढ़कर हमारे यज्ञ में आओ। गाय के स्तन में सुस्थिष्ट आहार के समान दुग्ध है। भूतांश ऋषि ने यह स्तोत्र करके अश्विद्वय का मनोरथ पूर्ण किया।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

आविरित्येकादशर्चमष्टमंसूक्तं दिव्योनामांगिरसऋषिः प्रजापतेःसुता दक्षिणासावाऋषि-का शतधारंवायुमिति चतुर्थीजगती शिष्टादशत्रिष्टुभः अनेनसूक्तेन ऋत्विग्भ्योदीयमानाद-क्षिणा तद्दातारोयजमानावा स्तूयन्ते अतः सैवदेवता। तथाचानुक्रान्तं—आविर्दिव्योदक्षिणावा प्राजापत्यादक्षिणा तद्दातॄन्वास्तौत् चतुर्थी जगतीति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

आविर्भून्महि माघोनमेषां विश्वंजीवंतमसोनिरमोचि।
महिज्योतिःपितृभिर्दत्तमागादुरुःपन्थादक्षिणायाअदर्शि ॥ १ ॥

आविः। अभूत्। महि। माघोनम्। एषाम्। विश्वम्। जीवम्।
तमसः। निः। अमोचि। महि। ज्योतिः। पितृऽभिः। दत्तम्।
आ। अगात्। उरुः। पन्थाः। दक्षिणायाः। अदर्शि ॥ १ ॥

इदंसूक्तं दक्षिणायावा तद्दातॄणांवा स्तावकं दक्षिणातु यागांगं यागस्तु सायंकाले नक्रि-यते नसायमस्तिदेवयाअजुष्टमित्यादि[1]श्रवणात्। तस्मादह्न्येव कर्तव्यः। अहश्च सूर्योदयात् प-

१ ऋ० सं० ४. ४. १८।

श्चाद्भवतीति सूक्तादौ सूर्योदयोभिधीयते मावोनं माघोनइन्द्रः इन्द्रश्च सूर्यः। चैत्रमासे तथा इन्द्र इतिस्मरणात्। तस्यसंबन्धि तस्येदमित्यण् अतद्धितेप्रत्यये संप्रसारणमभिहितं सर्वविधीनांछन्दसि विकल्पितत्वादत्र तद्धितेपि संप्रसारणं। सूर्यात्मकस्येन्द्रस्य स्वभूतं महि महत्तेजएषां यजमानानां यागसिध्यर्थं आविरभूत् प्रकाशितमुद्गतमभूत्। तत्र विश्वं सर्वं जीवं स्थावरजंगमात्मकं जगत्तमसः सकाशान्निरमोचि निर्मुक्तमभूत् मुंचतेःकर्मणिलुङिचिणिरूपं अथानन्तरं पितृभिर्यत् पितृभिर्देवैर्दत्तंनोहविषामागमनाय तत्महि महत् ज्योतिः सूर्याख्यं आगात् आगच्छति पश्चाद्दक्षिणायाः यागांगभूतायाः उरुर्महान् पंथा मार्गः अदर्शि सर्वैर्यजमानैर्दृष्टोभूत् सर्वे यागं कृत्वा ऋत्विग्भ्योदक्षिणां दत्तवन्तइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन यजमानों के यज्ञ-निर्वाह के लिए सूर्य-रूपी इन्द्र का विपुल तेज प्रकट हुआ। सारे प्राणी अन्धकार से बाहर आये। पितरों के द्वारा दी गई ज्योति उपस्थित हुई। दक्षिणा देने की प्रशस्त पद्धति उपस्थित हुई।

उच्चादिविदक्षिणावन्तोअस्थुर्येअश्वदाःसहतेसूर्येण।
हिरण्यदाअमृतत्वंभजन्तेवासोदाःसोमप्रतिरन्तआयुः ॥ २ ॥

उच्चा। दिवि। दक्षिणाऽवन्तः। अस्थुः। ये। अश्वऽदाः। सह। ते।
सूर्येण। हिरण्यऽदाः। अमृतऽत्वम्। भजन्ते। वासःऽदाः।
सोम। प्र। तिरन्ते। आयुः ॥ २ ॥

दक्षिणावन्तः दक्षिणायादेयत्वेन तद्वन्तः दक्षिणां दत्तवन्तोयजमानाः उच्चा उच्चैः स्थानैः स्थिते दिवि द्युलोके अस्थुः तिष्ठन्ति सामान्येनोक्त्वा। दातृविशेषाणां फलविशेषमाह अश्वदा अश्वानां दातारोये यजमानाः ते सूर्येण सर्वस्य स्वस्वकर्मणि प्रेरकादित्येन सह तिष्ठन्ति येहिरण्यदाः हिरण्यदातारः ते अमृतत्वं अमरणधर्मत्वं भजन्ते अमृतंवै हिरण्यं इत्याम्नानात् तथा सौम्यंवैवासइतिश्रवणात्। सोमएव संबोध्यते हे सोम वासोदाः तद्वत्यवस्त्राणां दातारोयेसन्ति ते त्वयासह तिष्ठन्तीविशेषः। एते सर्वे आयुः जीवनं प्रतिरन्ते प्रवर्धयन्ति प्रपूर्वस्तिरतिर्वृद्ध्यर्थः ॥ २ ॥

२. जो लोग दक्षिणा देते हैं, वे स्वर्ग में उच्च आसन पाते हैं। अश्वदाता सूर्य के साथ एकत्र होते हैं। सुवर्णदाता अमरता पाते हैं। वस्त्रदाता लोग सोम के पास जाते हैं। सभी दीर्घायु होते हैं।

दैवीपूर्तिर्दक्षिणादेवयज्यानकवारिभ्योनहितेपृणन्ति।
अथानरःप्रयतदक्षिणासोवद्यभियाबहवःपृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी । पूर्तिः । दक्षिणा । देवऽयज्या । न । कवऽअरिभ्यः । नहि ।
ते । पृणन्ति । अथ । नरः । प्रयतऽदक्षिणासः । अवद्यऽभिया ।
बहवः । पृणन्ति ॥ ३ ॥

दैवी देवसंबन्धिनी देवाद्यञावित्यञ् तादृशी पूर्तिः पालनी तत्साध्या देवयज्या छन्दसिनिष्टर्क्येतिनिपातितः देवयागः तदंगभूता दक्षिणा न कवारिभ्यः ऋगतावित्यस्य अचइरितीमत्ययः । कुत्सितगन्तृभ्यः अयष्टृभ्यः एतेभ्यः नभवन्ति यद्वा देवानां स्वभूता पूर्तिः पूरयित्री स्तुतिभिः हविर्भिश्च तादृशी देवयज्या दक्षिणाच तेभ्योनभवतः । तत्र हेतुरुच्यते—हि यस्मात् ते कुत्सितगन्तारः नहि पृणन्ति देवान् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च न प्रीणयन्ति पृणप्रीणने तौदादिकः अथेतिप्रश्ने यष्टॄणां देवयागादिकथंभवति उच्यते नरः कर्मणांनेतारः अतएव प्रयतदक्षिणासः दत्तदक्षिणा बहवोयजमानाः अवद्यभिया अवद्यपण्यवर्यागर्ह्येति यत्प्रत्ययान्तत्वेननिपातितः पापभिया विहितानुष्ठाने दुरितानिभवन्तिखलु तस्मात्तद्भीत्या पृणन्ति देवान्प्रीणयन्ति तस्माद्यष्टॄणां देवपालनयागदक्षिणाभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. दक्षिणा के द्वारा पुण्य कर्म की पूर्णता प्राप्त की जाती है—यह देव-पूजा का अङ्ग-स्वरूप है। जिनका आचरण ख़राब है, उनका कार्य देवता लोग नहीं पूरा करते। जो लोग पवित्र दक्षिणा देते हैं, निन्दा से डरते हैं, वे अपने कर्म को पूर्ण करते हैं।

शतधारंवायुमर्कंस्वर्विदंनृचक्षसस्तेअभिचक्षतेहविः ।
येपृणन्तिप्रचयच्छन्तिसंगमेतेदक्षिणांदुहतेसप्तमातरम् ॥ ४ ॥

शतऽधारम् । वायुम् । अर्कम् । स्वःऽविदम् । नृऽचक्षसः । ते ।
अभि । चक्षते । हविः । ये । पृणन्ति । प्र । च । यच्छन्ति ।
सम्ऽगमे । ते । दक्षिणाम् । दुहते । सप्तऽमातरम् ॥ ४ ॥

शतधारं बहुधारेणोपेतं वायुं एतन्नामकं स्वर्विदं स्वर्गस्यलंभकं सर्वस्यवेत्तारंवा अर्कमर्चनीयं आदित्यंच एतौ नृचक्षसः नृणां द्रष्टॄन् अन्यानिन्द्रादीन्देवांश्चाभिलक्ष्य ते यजमाना हविश्चक्षते तेभ्योदातुं पश्यन्ति चष्टेर्लटिरूपं । किंच संगमे कर्मकरणार्थमृत्विजोत्रसंगच्छन्तइति संगमः ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति अधिकरणेअप् थाथादिस्वरः तस्मिन्यज्ञे ये यष्टारः पृणन्ति स्तुतिभिः प्रीणयन्ति येच तेभ्योदेवेभ्योहवींषि प्रयच्छन्ति उभयत्रयद्योगादनिघातः ते सप्तमातरं सप्तसंख्याकामातृभूता अग्निष्टोमादिसंस्था यस्यांभवन्ति सा यद्वा सप्तसंख्याकामातारः कर्मणांनिर्मातारः कर्त्तारोहोत्रादयः सन्ति तादृशीं दक्षिणां दुहते ऋत्विग्भ्योदुहन्ति ॥ ४ ॥

४. जो वायु सैकड़ों मार्गों से बहता है, उसके लिए आकाश, सूर्य तथा अन्यान्य मनुष्य-हितैषी देवों के लिए होमीय द्रव्य (हवि) दिया

जाता है। जो लोग देवों को तृप्त करते और दान देते हैं, उनका मनोरथ दक्षिणा पूरा करती है। यह दक्षिणा पाने के अधिकारी सात पुरोहित विद्यमान हैं।

दक्षिणावान्प्रथमोहूतएँतिदक्षिणावान्ग्रामणीरग्रमेति ।
तमेवमन्येनृपतिंजनानांयःप्रथमोदक्षिणामाविवाय ॥ ५ ॥ ३ ॥

दक्षिणाऽवान् । प्रथमः । हूतः । एति । दक्षिणाऽवान् । ग्रामऽनीः ।
अग्रम् । एति । तम् । एव । मन्ये । नृऽपतिम् । जनानाम् । यः ।
प्रथमः । दक्षिणाम् । आऽविवाय ॥ ५ ॥ ३ ॥

हूतः ऋत्विग्भिराहूतः दक्षिणावान्यजमानः प्रथमः सर्वेषां मुख्यःसन् एति सर्वत्रगच्छति । तथा ग्रामणीः ग्रामाणांनेता धनवत्वेन तेषां कर्ता दक्षिणावान् सः अग्रमेति सर्वेषां प्रथममेव गच्छति । तमेव नृपतिं नराणां पालयितारमिति मन्ये । ऋषिरहमवबुध्ये प्रथमोयोजनः जनानांदक्षिणामाविवाय आगमयति वीगत्यादिषु तस्यलिटिरूपं तंनृपतिमिति मन्ये यद्वा जनानामिति पूर्ववाक्यशेषः जनानांमध्ये तमेव मनुष्याणां स्वामिनमितिमन्ये ॥ ५ ॥

५. दाता को सबसे पहले बुलाया जाता है। वे ग्रामाध्यक्ष होते हैं और सबके आगे-आगे जाते हैं। जो सबसे पहले दक्षिणा देते हैं, उन्हें मैं सबका राजा जानता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

तमेवऋषिंतमुब्रह्माणमाहुर्यज्ञन्यंसामगामुक्थशासम् ।
सशुक्रस्यतन्वोवेदतिस्रोयःप्रथमोदक्षिणयारराध ॥ ६ ॥

तम् । एव । ऋषिम् । तम् । ऊँ इति । ब्रह्माणम् । आहुः ।
यज्ञऽन्यम् । सामऽगाम् । उक्थऽशसम् । सः । शुक्रस्य ।
तन्वः । वेद । तिस्रः । यः । प्रथमः । दक्षिणया । रराध ॥ ६ ॥

तमेव दक्षिणायादातारं ऋषिमतीन्द्रियार्थदर्शिनं यद्वा सत्कर्मकरणेन ऋषिमित्याहुः तथा समु तमेव ब्रह्माणमाहुः किंच तमेव यज्ञन्यं णीञ्प्रापणे क्विप् उदात्तस्वरितयोर्यण् इत्यमः स्वरितत्वं यज्ञस्यनेतारं अध्वर्युमित्याहुः तमेव सामगां साम्नां गातारमिति तथा उक्थशासं शंसुस्तुतौ क्विप् संहितायांदीर्घश्छान्दसः उक्थशसं शस्त्राणां शंसितारं होतारमिति ब्रुवन्ति दक्षिणादानेन तत्कर्मणः परिग्रहात सदाता शुक्रस्य दीप्यमानस्य ज्योतिषः तिस्रस्तन्वः अग्निर्वायु

तादित्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि वेद जानाति यद्वा शुक्रस्य दीप्तस्याग्नेः आहवनीयात्मकानि त्रीणि शरीराणि जानाति प्रथमोमुख्योयोजनः दक्षिणयारराध ऋत्विगादीनाराधयति राधसंसिद्धौ लिटिरूपं लित्स्वरः ॥ ६ ॥

६. जो सर्व-प्रथम दक्षिणा देकर पुरोहित को तुष्ट करते हैं, वे ही ऋषि और ब्रह्मा कहे जाते हैं, वे ही यज्ञ के अध्यक्ष, सामगाता और स्तोता कहे जाते हैं। वे अग्नि की तीनों मूर्त्तियों को जानते हैं।

दक्षिणाश्वंदक्षिणागांददातिदक्षिणाचन्द्रमुतयद्धिरण्यम् ।
दक्षिणान्नंवनुतेयोनआत्मादक्षिणांवर्मकृणुतेविजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा । अश्वम् । दक्षिणा । गाम् । ददाति । दक्षिणा । चन्द्रम् । उत । यत् । हिरण्यम् । दक्षिणा । अन्नम् । वनुते । यः । नः । आत्मा । दक्षिणाम् । वर्म । कृणुते । विऽजानन् ॥ ७ ॥

दक्षिणा तद्दातृभ्यःअश्वं ददाति तथा गांच ददाति तथा चन्द्रं सुवर्णं ददाति उतापिच यद्धिरण्यं रजतमस्ति रजतं हिरण्यंइत्याम्नानात् तच्चददाति किंच सा अन्नं वनुते ददाति वनोतिरत्रदानार्थः। तस्मान्नोस्मदीयोयआत्मास्ति स वर्म विजानन् कवचं यथायुधानां निवारकं तद्वत् दुरितानि वारयतीति कवचमिति विजानन् दक्षिणा अश्वादिदानशीलां कृणुते ऋत्विग्भ्यः करोति ॥ ७ ॥

७. दक्षिणा में अश्व, गाय और मनःप्रसादकर सुवर्ण पाया जाता है। हमारा आत्म-स्वरूप जो आहार है, वह भी दक्षिणा से पाया जाता है। विद्वान् व्यक्ति दक्षिणा का, देह-रक्षक कवच के समान, व्यवहार करते हैं।

अथाष्टमी—

नभोजाम्रुर्नन्यर्थमीयुर्नरिष्यन्तिनव्यथन्तेहभोजाः ।
इदंयद्विश्वंभुवनंस्वश्चैतत्सर्वंदक्षिणैभ्योददाति ॥ ८ ॥

न । भोजाः । मम्रुः । न । निःऽअर्थम् । ईयुः । न । रिष्यन्ति । न । व्यथन्ते । ह । भोजाः । इदम् । यत् । विश्वम् । भुवनम् । स्वरिति स्वः । च । एतत् । सर्वम् । दक्षिणा । एभ्यः । ददाति ॥ ८ ॥

भोजाः भोजयितारः धनादिदानेन दातारोनमम्रुः नम्रियन्ते देवत्वं भजन्तइत्यर्थः। अतएव न्यर्थं ऋगतौ उषिकुषिगार्तिभ्यःस्थन् समासेथाथादिस्वरः निकृष्टां गतिं नेयुः नप्राप्नुवन्ति। इण्गतौ लिटिदीर्घइणःकितीतिदीर्घः तथा नरिष्यन्ति कैश्चिदप्यहिंसिताभवन्ति कर्मणि व्य-

त्ययेनपरस्मैपदं अतएव भोजाः दातारः नव्यथन्ते परस्परं नभीता नबाधितावा भवन्ति । ह प्र-सिद्धौ । किंच इदं परिदृश्यमानं विश्वं सर्वं भुवनं यद्भूतजातमस्ति स्वः स्वर्गलोकश्च एतत्सर्वं दक्षिणास्वयं एभ्यस्तद्दातृभ्योददाति प्रयच्छति ॥ ८ ॥

८. दाताओं की मृत्यु नहीं होती—वे देवता हो जाते हैं। वे दरिद्र नहीं होते—वे क्लेश, व्यथा वा दुःख भी नहीं पाते। इस पृथिवी वा स्वर्ग में जो कुछ है, सो सब उन्हें दक्षिणा देती है।

भोजाजिग्युःसुरभिंयोनिमग्रेभोजाजिग्युर्वध्वंयासुवासाः ।
भोजाजिग्युरन्तःपेयंसुरायाभोजाजिग्युर्येअहूताःप्रयन्ति ॥ ९॥

भोजाः । जिग्युः । सुरभिम् । योनिम् । अग्रे । भोजाः । जिग्युः ।
वध्वम् । या । सुऽवासाः । भोजाः । जिग्युः । अन्तःऽपेयम् ।
सुरायाः । भोजाः । जिग्युः । ये । अहूताः । प्रऽयन्ति ॥ ९ ॥

भोजाः दातारः अग्रे प्रथममेव योनिं क्षीरादेरुत्पत्तिस्थानं सुरभिं धेनुं जिग्युः शत्रुभ्यो-जितवन्तः । जिजये लिटिसन्लिटोर्जेरिति अभ्यासादुत्तरस्यकवर्गादेशः । तथा भोजा दातारः वध्वं वधूं नवोढां स्त्रीं जिग्युः यास्त्रीसुवासाः शोभनवासाअस्ति तां जिग्युः किंच भोजाः शत्रू-णां सुरायाः अन्तःपेयं अन्तःपानं जिग्युः पापाने भावेयत् ईद्यतीतीत्वं आर्धधातुकलक्षणो-गुणः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं येशत्रवः अहूताः बलाधिक्येनानाहूयमानाः प्रयन्ति प्रमुखमा-गच्छन्ति तान् भोजाः दक्षिणायादातारोजनाः जिग्युर्जयन्ति ॥ ९ ॥

९. घी, दूध देनेवाली गाय को तो दाता लोग सबसे पहले पाते हैं। वे सुन्दर परिच्छवाली नवोढ़ा स्त्री पाते हैं। वे सुरा (मदिरा का सार) (क्या सोम ?) पाते हैं। दाता लोग ही चढ़ा-ऊपरी करनेवाले शत्रुओं को जीतते हैं।

अथ दशमी—

भोजायाश्वंसंमृजन्त्याशुंभोजायास्तेकन्याशुम्भमाना ।
भोजस्येदंपुष्करिणीववेश्मपरिष्कृतंदेवमानेवचित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय । अश्वम् । सम् । मृजन्ति । आशुम् । भोजाय ।
आस्ते । कन्या । शुम्भमाना । भोजस्य । इदम् । पुष्करिणीऽइव ।
वेश्म । परिऽकृतम् । देवमानाःऽइव । चित्रम् ॥ १० ॥

भोजाय दात्रे आशुं शीघ्रगामिनमश्वं संमृजन्ति परिचारकाः सम्यगलंकुर्वन्ति । मृजू-शौचालंकारयोः तथा कन्या कन्यात्वेनात्रसन्निकर्षादभिनवं यौवनं लक्ष्यते अभिनवयौवनाः

शुंभमाना शरीरावयवविशेषशोभया तथा वस्त्राद्यलंकारशोभयाच शोभमाना स्त्री तस्मै भोजाय दात्रे आस्ते। तथा भोजस्य दातुरेव हृदयाह्लादकरं वेश्मगृहं भवति। कीदृशं पुष्करिणीव पुष्कराणि पद्मानि यस्याः सन्तीति पुष्करिणी सरसी सा यथा पद्महंसादिभिरलंकृता भवति तद्वत् परिष्कृतं वितानादिभिरलंकृतं। परिपूर्वस्यकरोतेर्भूषणार्थे संहितायांसुडागमः परिनिविभ्यइतिमुटःषत्वं गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वं। तथा देवमानेव सुपांसुलुगिति प्रथमैकवचनस्याकारः देवमानमिव चित्रं मनोहरं वेश्म तस्य भवति॥ १०॥

१०. दाता को शीघ्रगन्ता अश्व, अलंकृत करके, दिया जाता है। उसके लिए सुन्दरी स्त्री उपस्थित रहती है। पुष्करणी के समान निर्मल और देवालय के समान मनोहर गृह दाता के लिए ही विद्यमान है।

भोजमश्वाःसुष्ठुवाहोवहन्तिसुवृद्रथोवर्ततेदक्षिणायाः।
भोजंदेवासोवताभरेषुभोजःशत्रून्त्समनीकेषुजेता॥ ११॥ ४॥

भोजम्। अश्वाः। सुष्ठुऽवाहः। वहन्ति। सुऽवृत्। रथः। वर्तते।
दक्षिणायाः। भोजम्। देवासः। अवत। भरेषु। भोजः।
शत्रून्। समऽअनीकेषु। जेता॥ ११॥ ४॥

सुष्ठुवाहः वहमापणे वहश्चेतिण्विप्रत्ययः शोभनवहनसमर्थाः अश्वाः भोजं दातारं वहन्ति लक्ष्यंदेशंमापयन्ति ततोदक्षिणायाः दातुर्यजमानस्य सुवृत् सुष्ठुचक्रादिवर्तनं यस्यसोश्वादिसहितोरथोवर्तते। अथप्रत्यक्षः हे देवासः हे देवाइन्द्रादयः भरेषु ध्रियते आहवनीयादिरूपेणाग्निरत्रेतिभराः यज्ञाः। यद्वा भृभर्त्सने भृणन्तिभर्त्सयन्ति योद्धारोत्रेतिभराः संग्रामाः तेषु भोजं दातारं अवत रक्षत ततः युष्माभिः पालितोभोजः धनादिदानेन जनानां भोजयितासन् समनीकेषु संग्रामेषु शत्रून् जेता जयशीलोभवति। जिजये ताच्छीलिकस्तृन् अतएव नलोकाव्ययेतिशत्रुशब्दस्य षष्ठीप्रतिषेधः॥ ११॥

११. सुन्दर वहनकर्त्ता अश्वदाता को ले जाते हैं। उसी के लिए सुघटित रथ विद्यमान है। युद्ध के समय देवता लोग दाता की रक्षा करते हैं। युद्ध में दाता शत्रुओं को जीतता है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्थोवर्गः॥ ४॥

किमिच्छन्तीत्येकादशर्चं नवमंसूक्तं त्रैष्टुभं इन्द्रपुरोहितस्य बृहस्पतेःगोषु बलनाम्नोऽसुरस्य भटैः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य गुहायां निहितासु सतीषु बृहस्पतिप्रेरितेनेन्द्रेण गवामन्वेषणाय सरमानामदेवशुनी प्रेषिता साच महतीं नदीमुत्तीर्य बलपुरंमाप्य गुप्तस्थाने निहितास्तागाददर्श अथ त-

स्मिन्नन्तरे पणयः इदंवृत्तान्तमवगच्छन्तः एनां मित्रीकर्तुं संवादमकुर्वन्। तत्र प्रथमा तृतीयाद्याअयुजोन्त्यावर्जिताः पणीनां वाक्यानि अत्र ते ऋषयः सरमादेवता। द्वितीयाचतुर्थाद्यायुजः एताएकादशीच षट्सरमायावाक्यानि अतस्तासु साऋषिः पणयोदेवता। तथाचानुक्रान्तं— किमिच्छन्ती पणिभिरसुरैर्निगूढागाअन्वेष्टुं सरमादेवशुनीन्द्रेणप्रहिता तामयुग्भिः पणयोमित्रीयन्तः प्रोचुः सातान्युग्मान्ताभिरनिच्छन्तीप्रत्याचष्टेइति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

किमिच्छन्तींसरमाप्रेदमानड्दूरेह्यध्वाजगुरिःपराचैः।
कास्मेहितिःकापरितक्म्यासीत्कथंरसायाअतरःपयांसि॥ १ ॥

किम्। इच्छन्ती। सरमा। प्र। इदम्। आनट्। दूरे। हि।
अध्वा। जगुरिः। पराचैः। का। अस्मेऽहितिः। का। परिऽतक्म्या।
आसीत्। कथम्। रसायाः। अतरः। पयांसि॥ १ ॥

अनया आगच्छन्तीं सरमां दृष्ट्वा पणयोवदन्ति सरमा सरणशीला एतन्नामिका देवशुनी किं प्रार्थयमानासती इदमस्मदीयं स्थानं प्रानट् प्राप्नोत् आङ्पूर्वोनशिर्व्याप्तिकर्मा। तस्य लुङिमन्त्रेघसेत्यादिनाच्लेर्लुक् छन्दस्यपिदृश्यते इति आडागमः। पराचैः परांचि पराङ्मुखान्यावृत्तिवर्जितानि यानि गमनानि तैर्जगुरिः उद्गूर्णः महताप्रयत्नेनापि गन्तुंनशक्यतइत्यर्थः। गॄनिगरणे आदृगमहनेत्यादिना किन्प्रत्ययः बहुलंछन्दसीत्युत्वं तादृशोयमध्वा दूरेहि विप्रकृष्टः खलु। यद्वा पराचैः परांचनै जगुरिः अत्यर्थं गंत्री पार्ष्णिभागमनालोकमानासती इदं स्थानं प्राप्नोषि दूरे अयमध्वा यदृच्छयागन्तुं नशक्यते अतोवयमेतांपृच्छामः। हे सरमे का कीदृशी अस्मेहितिः कोस्मास्वर्थेहितिः कोस्मासु त्वदपेक्षितार्थोनिहितः यद्वा अस्मासु कोर्थोगतः दधातेर्हिनोतेर्वा क्तिनिरूपं आगच्छंत्यास्तव का कीदृशी परितक्म्या रात्रिरासीत् यद्वा तकतिर्गत्यर्थः परितकनं परितोगमनं भ्रमणंवा कीदृशमासीत् कथंवा रसायाः शब्दायमानायाः अन्तरिक्षनद्या योजनशतविस्तीर्णायाः पयांस्युदकानि अतरः तीर्णवत्यसि एतद्वद। अत्रकिमिच्छन्तीसरमेदंप्रानडित्यादि निरुक्तंद्रष्टव्यं॥ १ ॥

१. (पणियों की उक्ति)—सरमा, तुम क्या किसी प्रार्थना के लिए यहाँ आई हो? यह मार्ग तो बहुत दूर का है। इस मार्ग पर आते समय पीछे की ओर दृष्टि फेरने पर नहीं आना हो सकता। हमारे पास ऐसी कौन-सी वस्तु है, जिसके लिए तुम आई हो? कितनी रातों में आई हो? नदी के जल को पार कैसे किया?

---

१ नि० ११. २५।

इन्द्रस्य दूतीरिषिता चरामि मह इच्छन्ती पणयो निधीन्वः ।
अतिष्कदो भियसा तन्न आवत्तथा रसाया अतरं पयांसि ॥ २ ॥

इन्द्रस्य । दूतीः । इषिता । चरामि । महः । इच्छन्ती । पणयः ।
निऽधीन् । वः । अतिऽस्कदः । भियसा । तत् । नः । आवत् ।
तथा । रसायाः । अतरम् । पयांसि ॥ २ ॥

अनया तान् सरमेत्यूचे हे पणयः एतन्नामकाः असुराः इन्द्रस्य दूतीः सुपांसुलुगिति प्रथमैकवचनस्य सुश्छान्दसः अहं इषिता तेनैवमेषिता सती चरामि युष्मदीयंस्थानमागच्छामि । किमर्थं वोयुष्मदीयान् युष्मदीयेपर्वते अधिष्ठापितान् महोमहतः निधीन् बृहस्पतेर्गोनिधीन् इच्छन्ती कामयमानासती चरामि । किंच अतिष्कदः स्कन्दिर्गतिशोषणयोः भावेक्विप् अतिष्कन्दनाद् अतिक्रमणाज्जातेन भियसा भयेन तन्नदीजलं नः पूजायां बहुवचनं मां आवद अरक्षव । तथा तेन प्रकारेण रसायानद्याः पयांस्युदकानि अतरं तीर्णवत्यस्मि ॥ २ ॥

२. (सरमा की उक्ति)—पणिगण, इन्द्र की दूती होकर मैं आई हूँ। तुमने जो गोधन एकत्र किया है, उसे ग्रहण करने की मेरी इच्छा है। जल ने मुझे बचाया है। जल का डर तो हुआ था; किन्तु पीछे उसे लाँघकर मैं चली आई। इस प्रकार मैं नदी के पार चली आई।

कीदृङिन्द्रः सरमे का दृशीका यस्येदं दूतीरसरः पराकात् ।
आ च गच्छान्मित्रमेना दधामाथा गवां गोपतिर्नो भवाति ॥ ३ ॥

कीदृङ् । इन्द्रः । सरमे । का । दृशीका । यस्य । इदम् । दूतीः ।
असरः । पराकात् । आ । च । गच्छात् । मित्रम् । एन । दधाम ।
अथ । गवाम् । गोऽपतिः । नः । भवाति ॥ ३ ॥

तेषां वाक्यं हे सरमे तव स्वामीइन्द्रः कीदृक् कियत्पराक्रमवान् कादृशीका तस्य कीदृशीदृष्टिः दृष्टिरूपासेनाकियती यस्य दूतीः दूती त्वं इदमस्मदीयंस्थानं पराकादतिदूरादसरः आगमः । इति तामुक्त्वा इदानीं ते परस्परमाहुः एषा सरमा आगच्छात् च आगच्छतुच गमेर्लेटि आडागमः स्वामी भवाति भवतु नह्येकस्यागोः किंतु बहूनां गवां स्वामी भवतु वृत्यद्विश्यां स्वामित्वं बाहुल्यंच विवक्ष्यते ॥ ३ ॥

३. (पणियों की उक्ति)—सरमा, जिन इन्द्र की दूती बनकर तुम इतनी दूर से आई हो, वे इन्द्र कैसे हैं? उनका कितना पराक्रम है? उनकी कैसी सेना है? इन्द्र आवें। उन्हें हम मित्र मानने को प्रस्तुत हैं। वे हमारी गायें लेकर उनके स्वत्वाधिकारी बनें।

अथ चतुर्थी—

नाहंतंवेददभ्यंदभत्सयस्येदंदूतीरसरंपराकात् ।
नतंगूहन्तिस्रवतोगभीराहताइन्द्रेणपणयःशयध्वे ॥ ४ ॥

न । अहम् । तम् । वेद । दभ्यम् । दभत् । सः । यस्य । इदम् ।
दूतीः । असरम् । पराकात् । न । तम् । गूहन्ति । स्रवतः । गभीराः ।
हताः । इन्द्रेण । पणयः ॥ शयध्वे ॥ ४ ॥

सरमावदति हे पणयः तमिन्द्रं दभ्यं हंतव्यं नवेद नजानामि दभेरचोयत् कथं सइन्द्रः दभत् सर्वांञ्जनान्दभति हिनस्त्येव दभेर्लेटिरूपं वाक्यभेदादनिघातः यस्यदूतीः अहं इदं युष्मदीयं स्थानं पराकात् अतिदूरदेशात् असरं प्राप्ताभूवं । इन्द्रोहिंसितव्योनभवतीत्यत्र युक्तिमाह स्रवतः स्रवणं स्रवः तमाचरन्ति आचारार्थेक्विप् तुगागमः जसिरूपं स्रवणशीलाः गभीरा गंभीरानद्यः तं इन्द्रं नगूहन्तिनसंवृण्वन्ति नाच्छादयन्ति । किंतु आविष्कुर्वन्ति वयं यस्य महिम्ना समुद्रं प्रतिसरामस्तस्मादहिंस्यइति एनं प्रकटीकुर्वन्ति । गुहूसंवरणे भौवादिकः । तस्मात् हे पणयोयूयं इन्द्रेण तादृशपराक्रमेणहताः सन्तः शयध्वे शीङ्स्वप्ने बहुलंछन्दसीति शपोलुगभावः ॥ ४ ॥

४. (सरमा की उक्ति)—जिन इन्द्र की दूती बनकर में दूर देश से आई हूं, उन्हें कोई हरा नहीं सकता। वे ही सबको हराते हैं। महत्-गम्भीर नदियां भी उनकी गति को रोकने में समर्थ नहीं हैं। पणियो, तुम्हें निश्चय ही इन्द्र मारकर सुला देंगे।

अथ पंचमी—

इमागावःसरमेयाऐच्छःपरिदिवोअन्तान्त्सुभगेपतन्ती ।
कस्तएनाअवसृजादयुध्व्युतास्माकमायुधासन्तितिग्मा ॥५॥५॥

इमाः । गावः । सरमे । याः । ऐच्छः । परि । दिवः । अन्तान् ।
सुऽभगे । पतन्ती । कः । ते । एनाः । अव । सृजात् । अयुध्वी ।
उत । अस्माकम् । आयुधा । सन्ति । तिग्मा ॥ ५ ॥ ५ ॥

क्रुद्धाः पणयः प्रत्यूचुः हे सुभगे शोभनभाग्यवति हेसरमे दिवः द्युलोकस्य अन्तान् पर्यन्तान् परिपतन्ती कुत्रगावस्तिष्ठन्तीति परितोगच्छन्ती त्वं इमाः परिदृश्यमानाः याः गावः सुब्व्यत्ययः गाः ऐच्छः कामयसे ताः एना गाः ते त्वदीयः कः अयुध्वी. अयुध्वा अवसृजात्

अस्मात्पर्वतादवसृजेव विनिर्गमयेव। सृजेर्लेटिरूपं अयुध्वी युधेःक्त्वाप्रत्यये स्नात्व्यादयश्चेति निपातितः नञ्समासत्वाल्ल्यबादेशाभावः नञःप्रकृतिस्वरत्वंच उतापिच अस्माकं तिग्मा तीक्ष्णान्यायुधा आयुधानि सन्ति तस्मादस्माभिर्युद्धमकृत्वा कोवागाआहरति ॥ ५॥

५. (पणियों की उक्ति)—सुन्दरी सरमा, तुम स्वर्ग की शेष सीमा पर से आ रही हो; इसलिए इन गायों में से जिन-जिनको चाहो, हम तुम्हें दे सकते हैं। बिना युद्ध के कौन तुम्हें गायें देता? हमारे पास भी अनेक तीक्ष्ण आयुध हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे पंचमोवर्गः ॥ ५॥

असेन्यावःपणयोवचांस्यनिषव्यास्तन्वःसन्तुपापीः।
अधृष्टोवएतवाअस्तुपन्थाबृहस्पतिर्वउभयानमृळात् ॥ ६ ॥

असेन्या। वः। पणयः। वचांसि। अनिषव्याः। तन्वः। सन्तु। पापीः। अधृष्टः। वः। एतवै। अस्तु। पन्थाः। बृहस्पतिः। वः। उभया। न। मृळात् ॥ ६ ॥

सा तां निराह हे पणयः वोयुष्माकं वचांसि पूर्वोक्तानि वचनान्यसेन्या असेन्यानि सेन्यानि सेनार्हाणि नभवन्ति सेनाशब्दात्तदर्हतीत्यर्थेछन्दसिचेति यत्प्रत्ययः नञःसमासः। ययतोश्चातदर्थइति उत्तरपदान्तोदात्तत्वं। तथा तन्वः युष्मदीयानि शरीराणि अनिषव्याः इष्वर्हाणि न सन्तु पराक्रमराहित्येन पूर्ववत्प्रत्ययः ओर्गुणइतिगुणः स्वरश्चतादृक्। यतः पापीः पापयुक्तानिखलु छन्दसीवनिपावितिप्रत्ययः। जसःशः किंच वोयुष्मदीयः पंथामार्गः एतवै गन्तुं अधृष्टः असमर्थोस्तु इणूगतावित्यस्य तुमर्थेतवैप्रत्ययः तवैचान्तश्चयुगपदितिधातोः प्रत्ययान्तस्य युगपदुदात्तत्वं तत्र हेतुमाह वोयुष्मदीयान् उभया उभयविधान् पूर्वोक्तान्तन्वोदेहान् बृहस्पतिरिन्द्रप्रेरितोनमृळाव् नसुखयतु किंतु बाधेत मृडसुखने लेट्याडागमः ॥ ६ ॥

६. (सरमा=इन्द्र की कुतिया की उक्ति)—तुम्हारी बातें सैनिकों के योग्य नहीं हैं। तुम्हारे शरीरों में पाप है। ये शरीर कहीं इन्द्र के वाणों का लक्ष्य न हो जायें। तुम्हारे यहाँ यह जो आने का मार्ग है, इसपर देवता लोग कहीं आक्रमण न कर बैठें। मुझे सन्देह है कि, पीछे बृहस्पति तुम्हें क्लेश देंगे—यदि तुम गायें नहीं दे दोगे, तो आपदायें सन्निकट हैं।

अयंनिधिःसरमेअद्रिबुध्नोगोभिरश्वेभिर्वसुभिन्यृष्टः।
रक्षन्तितंपणयोयेसुगोपारेकुपदमलकमाजगन्थ ॥ ७ ॥

अयम्। निऽधिः। सरमे। अद्रिऽबुध्नः। गोभिः। अश्वेभिः। वसुऽभिः। निऽऋष्टः। रक्षन्ति। तम्। पणयः। ये। सुऽगोपाः। रेकु। पदम्। अलकम्। आ। जगन्थ ॥ ७ ॥

तेच पुनराहुः हे सरमे अयंनिधिः अस्मदीयः कोशः अद्रिबुध्नः बन्धबन्धने बन्धेर्बंधिबुधीचेति नमत्ययः बुधइत्यादेशः अद्रिर्बन्धकोयस्य तादृशः तथा आहतैर्गोभिः अश्वेभिः अश्वैश्च वसुभिरार्त्मीयैः धनैश्च न्यृष्टः नितरांप्राप्तोभवति। ऋषीगतौ क्तमत्ययेश्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः। गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं सुगोपाः गुपूरक्षणे आयप्रत्ययान्तात्क्विपि अतोलोपयलोपौ सुष्ठु गोपायितारोयेपणयः तेअसुराः तंनिधिं रक्षन्ति पालयन्ति। रेकु रेकृशंकायां औणादिकउमत्ययः शंकितं गोभिः शब्दायमानं पदं अस्माभिः पालितंस्थानं अलकं व्यर्थमेव आजगंथ आगतवत्यसि। गमेर्लेटिरूपं ॥ ७ ॥

७. (पणियों की उक्ति)—सरमा, हमारी सम्पत्ति पर्वतों के द्वारा सुरक्षित है—गायों, अश्वों और अन्यान्य धनों से पूर्ण है। रक्षा-कार्य में समर्थ पणि लोग इस सम्पत्ति की रखवाली करते हैं। गायों के द्वारा शब्दायमान हमारे स्थान को तुम व्यर्थ ही आई हो।

एहगमन्नृषयःसोमशिताअयास्योअङ्गिरसोनवग्वाः।
तएतमूर्वंविभजन्तगोनामथैतद्वचःपणयोवमन्नित् ॥ ८ ॥

आ। इह। गमन्। ऋषयः। सोमऽशिताः। अयास्यः।
अङ्गिरसः। नवऽग्वाः। ते। एतम्। ऊर्वम्। वि। भजन्त।
गोनाम्। अथ। एतत्। वचः। पणयः। वमन्। इत् ॥ ८ ॥

सरमा पुनः प्रत्युवाच हे पणयः सोमशिताः सोमेन तीक्ष्णीकृताः सोमपानेन मत्ताः शिञ्निशाने कर्मणिक्तप्रत्ययः तृतीयाकर्मणीतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं। तादृशानवग्वाः नवगतयः यद्वा अंगिरसां सत्रमासीनानां मध्ये केचन नवसु मास्सु अभ्युत्तिष्ठन् ते नवग्वाः अनेन दशग्वाअप्युपलक्ष्यन्ते। उभयविधास्तेअंगिरसऋषयः तेषां प्रथमोयास्यः एतन्नामाच तेएवे इह युष्मदीयेस्थाने आगमन् आगच्छेयुः। गमेश्छन्दसि लुङ्लङ्लिटइति सार्वकालिकोलुङ् लृदित्वाद् च्लेरङ्। आगत्यच ते गोनां गोःपादान्तइति छन्दसिनुडागमः गवां ऊर्वन्तं समूहं विभजन्त विभागंकुर्युः अत्रापि पूर्ववत्सार्वकालिकोलुङ्। अथानन्तरं पणयोयूयं एतद्वचः पूर्वंयद्भर्थमागतासीति यद्वाक्यमवोचत तद्वाक्यं वदाःवमन्नित् वमन्तः परित्यजन्त एव भवथ। वमुउद्गिरणे शार्वारसुपांसुलुगिति जसोलुक् नुमागमः संयोगान्तलोपः यद्वा लङि रूपं स्वरश्छान्दसः ॥ ८ ॥

८. (सरमा की उक्ति)—आङ्गिरस अयास्य ऋषि और नवगुण, सोमपान से प्रमत्त होकर, यहाँ आवेंगे और इन सारी गायों का भाग करके इन्हें ले जायेंगे। पणियो, उस समय तुम्हें ऐसी दर्पोक्ति छोड़नी पड़ेगी।

अथ नवमी—

एवाचत्वंसरमआजगन्थप्रबाधितासहसादैव्येन ।
स्वसारंत्वाकृणवैमापुनर्गाअपतेगवांसुभगेभजाम ॥ ९ ॥

एव । च । त्वम् । सरमे । आऽजगन्थ । प्रऽबाधिता । सहसा । दैव्येन । स्वसारम् । त्वा । कृणवै । मा । पुनः । गाः । अप । ते । गवाम् । सुऽभगे । भजाम ॥ ९ ॥

तया एवमुक्तेसति पणयः पणयवाक्यमाहुः हे सरमे त्वंदैव्येन देवसंबन्धिना सहसा बलेन प्रबाधिता यथातथा वलपुरं प्राप्य तत्रस्थितागादृष्ट्वा पुनरागच्छेति तेन प्रपीडितात्वंएवंचेत् आजगन्थ आगतवत्यसि चशब्दश्चेदर्थे निपातैर्यद्यदिहन्तेतिङोनिघाताभावः गमेर्लिटिथलिरूपं सहसुपेत्यत्र सहेतियोगविभागात् समासः तिङिचोदात्तवतीति गतेर्निघातः निस्वरः तर्हि त्वा त्वां स्वसारं भगिनीं कृणवै करवै समूहापेक्षयैकवचनं त्वंतु पुनः मागाः इन्द्रादीन्मागच्छ अपि तर्हि हे सुभगे सरमे ते त्वदीयानां गवांसमूहं पर्वतादपगमय्य भजाम त्वंच वयंच विभजाम विभागं करवामेत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. (पणिगण की उक्ति)—सरमा, डरकर देवों ने तुम्हें यहां भेजा है; इसी लिए तुम आई हो। तुम्हें हम भगिनी-स्वरूप समझते हैं। तुम अब नहीं लौटना। सुन्दरी, हम गोधन का भाग देते हैं।

अथ दशमी—

नाहंवेदभ्रातृत्वंनोस्वसृत्वमिन्द्रोविदुरङ्गिरसश्चघोराः ।
गोकामामेअच्छदयन्यदायमपातइतपणयोवरीयः ॥ १० ॥

न । अहम् । वेद । भ्रातृऽत्वम् । नो इति । स्वसृऽत्वम् । इन्द्रः । विदुः । अङ्गिरसः । च । घोराः । गोऽकामाः । मे । अच्छदयन् । यत् । आयम् । अप । अतः । इत । पणयः । वरीयः ॥ १० ॥

सा तान्प्रत्याचष्टे हे पणयः अहं भ्रातृत्वं नवेद नजानामि । तथा स्वसृत्वंच नोवेद नैवजानामि । केजानन्ति तान्आह इन्द्रः घोराः शत्रूणांभयंकराः अंगिरसश्च विदुर्जानन्ति किंच अस्मात् स्थानात् अहं यथदायं इन्द्रादीन् मामवं अयपयगतौ लङिरूपं तदा मे मदीयागोकामाः युष्माभिरपहृतागाः कामयमानाइन्द्रादयः अच्छदयन् युष्मदीयंस्थानं आच्छादय-

न्ति। छदअपवारणे अतःकारणात् हे पणयोवरीयः उरुतरं गवांवृन्दं परित्यज्यअपेत अन्यत्स्थानं प्रतिगच्छत। यद्वा वरीयः प्रभूतं अतिदूरं देशंगच्छत। इत इण्गतौ लोटिरूपं वरीयः उरुशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिनावरादेशः ॥ १० ॥

१०. (सरमा की उक्ति)—मैं भ्राता और भगिनी की कथा नहीं समझ सकती। इन्द्र और पराक्रमी अङ्गिरो वंशीय जानते हैं कि, गायें पाने के लिए मुझे उन्होंने, रक्षा-पूर्वक, भेजा है। मैं उनका आश्रय पाकर आई हूँ। पणियो, यहाँ से बहुत दूर भाग जाओ।

दूरमितपणयोवरीयउद्गावोयन्तुमिनतीर्ऋतेनं।
बृहस्पतिर्याअविन्दन्निगूळ्हाःसोमोग्रावाणऋषयश्चविप्राः॥११॥६॥

दूरम्। इत। पणयः। वरीयः। उत्। गावः। यन्तु। मिनतीः।
ऋतेन। बृहस्पतिः। याः। अविन्दत्। निऽगूळ्हाः। सोमः।
ग्रावाणः। ऋषयः। च। विप्राः॥ ११ ॥ ६ ॥

हे पणयः यूयं वरीयउरुतरं दूरंदेशं इत गच्छत। युष्माभिरपहृतागावः ऋतेन सत्येन मिनतीः मिनत्यः द्वारस्यपिधायकंपर्वतं हिंसत्योविदारयन्त्यः उद्यन्तु तस्मादुद्गच्छन्तु। यद्वा मिनतीः व्यत्ययेन कर्मणिशता। मीयमाना युष्माभिः बाध्यमानास्तागावः सुब्व्यत्ययः गाऋतेन स्तुतिभिर्गन्तव्येनेन्द्रेण सहायेन बृहस्पत्यादयउद्यन्तु पर्वतादुद्गमयन्तु निगूळ्हा नितरांस्थापिताःयाःगाः बृहस्पतिः अविन्दत् लप्स्यते। तथा सोमः तदभिषवकारिणोग्रावाणश्च विप्रामेधाविनऋषयः अंगिरसश्च लप्स्यन्ते। विद्लृलाभे तौदादिकः तस्माच्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति भविष्यदर्थेलङ् शेमुचादीनामिति नुमागमः॥ ११ ॥

११. पणियो, यहाँ से बहुत दूर भाग जाओ। गायें कष्ट पा रही हैं। वे धर्म के आश्रय में इस पर्वत से लौट चलें। बृहस्पति, सोम, सोमाभिषवकर्त्ता पत्थर, ऋषि और मेधावी लोग इस गुप्त स्थान में स्थित गायों की बात जान गये हैं।

॥ इत्यष्टमस्य पंचमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

तेवदन्निति सप्तर्चं दशमंसूक्तं जुहूर्नामब्रह्मवादिनी ऋषिः ब्रह्मपुत्रऊर्ध्वनाभानामवा षष्ठीसप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टाः पञ्चत्रिष्टुभः विश्वेदेवादेवता। तथाचानुक्रान्तम्—तेवदन्त्सप्त जुहूर्ब्रह्मजाया ब्राह्मोवोर्ध्वनाभा वैश्वदेवं ह्यनुष्टुबन्तमिति। गवोविनियोगः।

तेऽवदन्प्रथमाब्रह्मकिल्बिषेकूपारःसलिलोमातरिश्वा।
वीळुहरास्तपउग्रोमयोभूरापोदेवीःप्रथमजाऋतेन॥ १ ॥

ते । अ॒व॒द॒न् । प्र॒थ॒माः । ब्र॒ह्म॒ऽकि॒ल्बि॒षे । अकू॑पारः । स॒लि॒लः ।
मा॒त॒रिश्वा॑ । वी॒ळुऽह॑राः । तपः॑ । उ॒ग्रः । म॒यः॒ऽभूः । आपः॑ ।
दे॒वीः । प्र॒थ॒म॒ऽजाः । ऋ॒तेन॑ ॥ १ ॥

अत्रेतिहासमाचक्षते जुहूरितिवाङ्नाम सा ब्रह्मणो जाया च बृहस्पतेर्वाचस्पतित्वाद्बृहस्पतेर्जुहूर्नामभार्या बभूव कदाचिदस्य किल्बिषमस्या दौर्भाग्यरूपेणासां चक्रे अतएव स एनां पर्यत्याक्षीत् अनन्तरमादित्यादयो देवाः मिथो विचार्य एनामकिल्बिषां कृत्वा पुनर्बृहस्पतये प्रादुरिति । तदत्र वर्ण्यते—प्रथमा मुख्यास्ते देवाः ब्रह्मकिल्बिषे षष्ठीसमासः समासःस्वरः ब्रह्मणो बृहस्पतेः किल्बिषे पापे जुहूदौर्भाग्यरूपे विषये अवदन् निष्कृत्युपायमवोचन् वकारपरत्वादत्र प्रकृतिभावाभावः । केते अकूपारः । अत्रयास्कः—आदित्योप्यकूपार उच्यते कूपारो भवति दूरपार इति[1] । अकुत्सितपारः महागतिरादित्यः सलिलः अब्देवता वरुणः मातरिश्वा वायुः वीळुहराः हरतेरसुनिरूपं हरइति हरति विनाशयति तमांसीति हरस्तेजः प्रभूततेजस्कः तपः तृतीयायाःसुः तपसा तापनेन उग्रः उद्गूर्णोऽग्निः मयोभूः सुखस्य भावयिता सोमः देवीः देव्यः आपः कीदृश्यः ऋतेन सत्यभूतेन ब्रह्मणा प्रथमजाः आदित एवोत्पादिताः एते उपायमुक्त्वा प्रायश्चित्तमप्यकारयन्निति भावः॥१॥

१. जिस समय बृहस्पति ने अपनी पत्नी जुहू का त्याग कर दिया—इस प्रकार ब्रह्म-किल्विष प्राप्त किया, उस समय सूर्य, शीघ्रगामी वायु, प्रज्वलित अग्नि, सुखकर सोम, जल के अधिष्ठाता देवता वरुण और सत्य-स्वरूप प्रजापति की अन्य सन्ततियों ने कहा—प्रायश्चित्त कराया।

अथ द्वितीया—

सोमो॒ राजा॑ प्रथ॒मो ब्र॑ह्मजा॒यां पुनः॒ प्राय॑च्छ॒दहृ॑णीयमानः ।
अ॒न्व॒र्ति॒ता वरु॑णो मि॒त्र आ॑सीद॒ग्निर्होता॑ हस्त॒गृह्या नि॑नाय ॥ २ ॥

सोमः॑ । राजा॑ । प्र॒थ॒मः । ब्र॒ह्म॒ऽजा॒याम् । पुनरिति॑ । प्र । अ॒य॒च्छ॒त् ।
अहृ॑णीयमानः । अ॒नु॒ऽअ॒र्ति॒ता । वरु॑णः । मि॒त्रः । आ॒सी॒त् ।
अ॒ग्निः । होता॑ । ह॒स्त॒ऽगृह्य॑ । आ । नि॒ना॒य॒ ॥ २ ॥

प्रथमो मुख्यः सोमो राजा अहृणीयमानः पापापगमनेनालज्जमानः सन् तामेनामकिल्बिषां ब्रह्मजायां पुनर्बृहस्पतये प्रायच्छत् । ततः वरुणः अन्वार्तिता ऋतिः सौत्रो धातुः घृणायां वर्तते तस्य तृचि रूपं सोममनुमोदयितासीत् सर्वथा त्वं गृहाणेति दयामकार्षीत् तथा मित्रश्च अन-

१ नि० ४. १८ ।

न्तरं होता देवानां आह्वाता मनुष्याणां होमनिष्पादकोवाग्निः हस्तगृह्य तां हस्तेगृहीत्वा आनिनाय आनैषीत् प्रादादित्यर्थः। हस्तगृह्य नित्यंहस्तेपाणावुपयमनइति हस्तेशब्दस्य गतिसंज्ञायां ग्रहिणाक्त्वासैल्यप् एकारलोपश्छान्दसः।यद्वा हस्तशब्दात्परस्यगृहेश्छान्दसौ समासल्यपौ॥२॥

२. लज्जा छोड़कर सोम राजा ने पवित्र-चरित्रा स्त्री को सर्वप्रथम बृहस्पति को दिया। मित्र और वरुण ने इसका अनुमोदन किया। होम-निष्पादक अग्नि हाथ से पकड़कर पत्नी को ले आये।

हस्तेनैवग्राह्यआधिरस्याब्रह्मजायेयमितिचेदवोचन्।
नदूतायप्रह्येतस्थएषातथाराष्ट्रंगुपितंक्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

हस्तेन। एव। ग्राह्यः। आऽधिः। अस्याः। ब्रह्मऽजाया। इयम्।
इति। च। इत्। अवोचन्। न। दूताय। प्रऽह्ये। तस्थे।
एषा। तथा। राष्ट्रम्। गुपितम्। क्षत्रियस्य ॥ ३ ॥

देवा बृहस्पतिमूचुः हे बृहस्पते अस्याः आधिः आधीयन्ते आभरणान्यत्रेति आधिः शरीरं उपसर्गेघोःकिरितिकिप्रत्ययः अस्याः शरीरं हस्तेनैव ग्राह्यः गृहीतव्यमेव पुनः तेदेवा इदानीमियं ब्रह्मजायेत्येवावोचन् अवादिषुः च शब्दश्चेदर्थे अतएव निपातैर्यद्यदिहन्तेति तिङोनिघाताभावः ब्रूञ्व्यक्तायांवाचि लुङिब्रुवोवचिः अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योङितिच्लेरङादेशः वच उमित्युमागमः अडागमस्वरः इदवधारणे एषा ब्रह्मजाया पुरा प्रह्ये हिगतौ वृद्धौच कर्मण्यौणादिकः क्विप् तुगभावश्छान्दसः ङिद्वचने संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः उदात्तस्वरितयोर्यणइति सुपः स्वरितत्वं प्रहिताय त्वया भार्यान्वेषणार्थं प्रेषिताय दूताय तथा नतस्थे स्वात्मानं नप्रकाशयति तिष्ठतेर्लिटि प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्चेत्यात्मनेपदं श्लाघन्हुङ्स्थाशपामितिदूतस्य संप्रदानसंज्ञा। तत्रदृष्टान्तः—यथा क्षत्रियस्यराज्ञः गुपितं रक्षितं राष्ट्रं राज्यं शत्रवे यथा नप्रकाशयति तद्वदसौ दौर्भाग्ययुक्ततया तस्मै स्वात्मानं नप्रकाशितवती इदानींतु तद्राहित्येन प्रकाशमानाइयं ब्रह्मजायैवेत्यब्रुवन् ॥ ३ ॥

३. "इन पत्नी की देह को हाथ से छूना चाहिए—ये यथाविधि विवाहित पत्नी हैं।"—ऐसा सबने कहा। इन्हें खोजने के लिए जो दूत भेजा गया था, उसके प्रति ये अनासक्त रहीं। जैसे बली राजा का राज्य सुरक्षित रहता है, वैसे ही इनका सतीत्व सुरक्षित रहा।

देवाएतस्यामवदन्तपूर्वेसप्तऋषयस्तपसेयेनिषेदुः।
भीमाजायाब्राह्मणस्योपनीतादुर्धांदधातिपरमेव्योमन् ॥ ४ ॥

देवाः । एतस्याम् । अवदन्त । पूर्वे । सप्तऽऋषयः । तपसे । ये ।
निऽसेदुः । भीमा । जाया । ब्राह्मणस्य । उपऽनीता ।
दुःऽधाम् । दधाति । परमे । विऽओमन् ॥ ४ ॥

पूर्वे चिरन्तनादेवाः आदित्यादयः एतस्यांविषये अवदन्त इयं पापरहितेत्यवादिषुः तथा ये सप्तऋषयः समासस्वरः सप्तसंख्याकाऋषयः तपसे तपश्चरणाय निषेदुर्निषण्णाबभूवुः। सदेर्लिटिरूपं उपसर्गेणसमासः यद्योगादनिघातः तेप्यवादिषुः ततः भीमा शत्रुरूपाणां पापानां भयंकरी पतिवत्नी एषाजाया ब्राह्मणस्य बृहस्पतेरुपनीता समीपे देवैःस्थापिता णीञ् प्रापणे कर्मणिक्तः गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरत्वं तथाहि तपःप्रभावः दुर्धां दुर्धानामपि परमे व्योमन् व्योमनि उत्तमेस्थाने दधाति विदधातिखलु। तस्मादेनामपि देवतापरिग्रहरूपः तपोमहिमा बृहस्पतेरन्तिके स्थापयति ॥ ४ ॥

४. तपस्या में प्रवृत्त सप्तर्षियों और प्राचीन देवों ने इस पत्नी की बात कही है। ये अत्यन्त शुद्ध-चरित्रा हैं। इन्होंने बृहस्पति से विवाह किया है। तपस्या और सच्चरित्रता से निकृष्ट पदार्थ भी उत्तम स्थान में स्थापित हो सकता है।

अथ पंचमी—

ब्रह्मचारीचरतिवेविषद्विषःसदेवानांभवत्येकमङ्गम् ।
तेनजायामन्वविन्दद्बृहस्पतिःसोमेननीतांजुह्वं१नदेवाः ॥ ५ ॥

ब्रह्मऽचारी । चरति । वेविषत् । विषः । सः । देवानाम् ।
भवति । एकम् । अङ्गम् । तेन । जायाम् । अनु । अविन्दत् ।
बृहस्पतिः । सोमेन । नीताम् । जुह्वम् । न । देवाः ॥ ५ ॥

एवं स्वपतिः मामलभतेति जुहूः परोक्षतयावदति हे देवाः पूर्वं सब्रह्मचारी जायाभावेन ब्रह्मचारीचरति अतएव विषः सर्वेषु यज्ञेषु व्याप्तवान् देवान्वेविषत् स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन् देवानामेकमंगंभवति जायापती यज्ञस्यद्वेअंगेखलु वेविषत् विषॢव्याप्तौ जौहोत्यादिकः णिजां त्रयाणांगुणः श्लाविस्यभ्यासस्यगुणः शतुर्नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमागमप्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। तेन देवानां परिचरणेन बृहस्पतिः जायां जुहूनामिकां मां अन्वविन्दत् अनुगम्यालभत्। नशब्दउपमार्थे पूर्वं यथा सोमेननीतां सोमोददद्गन्धर्वायेत्यादि क्रमेणनीतां जुहूं जुहूं यथा लब्धवान् तद्वदिदानीमपि जुहूं हुदानादनयोः अन्येभ्योपिदृश्यन्तेइतिक्विप् जु-

ह्वोर्वेर्द्वेचेतिद्विर्वचनंदीर्घश्च उदात्तयणोहल्पूर्वादितिविभक्त्युदात्तत्वेप्राप्ते नोङ्धात्वोरितिप्रतिषेधे स्दात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वं ॥ ५ ॥

५. स्त्री के अभाव में बृहस्पति ब्रह्मचर्य के नियम का पालन करते हैं। वे सारे देवों के साथ एकात्मा होकर उनके अङ्ग-विशेष हो गये हैं। जैसे उन्होंने प्रथम सोम के हाथ से भार्या को पाया था, वैसे ही इस समय भी उन्होंने फिर जुहू नाम की पत्नी को प्राप्त किया।

पुनर्वैदेवाअंददुःपुनर्मनुष्याउत ।
राजानःसत्यंकृण्वानाब्रह्मजायांपुनर्ददुः ॥ ६ ॥

पुनः । वै । देवाः । अददुः । पुनः । मनुष्याः । उत । राजानः ।
सत्यम् । कृण्वानाः । ब्रह्मऽजायाम् । पुनः । ददुः ॥ ६ ॥

लाभहेतुमाह देवाः ब्रह्मजायां जुहूं बृहस्पतये पुनरददुः वैशब्दः प्रसिद्धवाची उताप्यर्थे मनुष्याअपि पुनरददुः एवं देवमनुष्यैः कृतंदानं सत्यं यथार्थं कृण्वानाः कुर्वाणा राजानोपि पुनस्तस्मैददुः एवं अव्यवहार्यत्वनिमित्तं पापमपि व्यनाशयन्निति भावः ॥ ६ ॥

६. देवों और मनुष्यों ने पुनः बृहस्पति को उनकी पत्नी को समर्पित कर दिया। राजाओं ने भी पुनः शपथ के साथ शुद्ध-चरित्रा पत्नी को समर्पित किया।

पुनर्दायंब्रह्मजायांकृत्वीदेवैर्निकिल्बिषम् ।
ऊर्जंपृथिव्याभक्त्वायोरुगायमुपासते ॥ ७ ॥ ७ ॥

पुनःऽदाय । ब्रह्मऽजायाम् । कृत्वी । देवैः । निःऽकिल्बिषम् ।
ऊर्जम् । पृथिव्याः । भक्त्वाय । उरुऽगायम् । उप । आसते ॥ ७ ॥ ७ ॥

देवैः सुपांसुपोभवन्तीति जसस्तृतीयादेशः देवाः निकिल्बिषं अर्थाभावेव्ययीभावः समासस्वरः तस्याकिल्बिषाभावं कृत्वी स्नात्व्यादयश्चेतिनिपातितः कृत्वा ब्रह्मजायां ब्रह्मणोबृहस्पतेर्भार्यां पुनर्दाय पुनर्दत्वा पुनश्चनसोश्छन्दसि गतिसंज्ञावक्तव्येति पुनःशब्दस्य गतिसंज्ञायां समासल्यपौ नल्यपीतीत्वप्रतिषेधः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं पृथिव्याऊर्जं रसभूतं अन्नं हवीरूपं भक्त्वाय स्नात्व्यादयश्चेतिनिपातितः भक्त्वा विभज्य उरुगायं बहुकीर्तिं बहुभिः स्तोतव्यंवा बार्हस्पत्यंयज्ञं उपासते सेवन्ते ॥ ७ ॥

७. शुद्ध-चरित्रा पत्नी को फिर लाकर देवों ने बृहस्पति को निष्पाप किया। अनन्तर पृथिवी का सर्वश्रेष्ठ अन्न विभक्त करके सभी सुख से अवस्थान करने लगे।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

समिद्धइत्येकादशर्चं एकादशंसूक्तं त्रैष्टुभं भार्गवोजमदग्निर्ऋषिः तस्यपुत्रोरामोवा यःपर-शुरामइतिप्रख्यातः आप्रीसूक्तमिदं अतः समिदाद्याः सतनूनपातोनराशंसवर्जिताः मन्त्रचंदेवताः। तथाचानुक्रान्तं—समिद्धएकादश जमदग्निस्तत्पुत्रोवाराम आप्रियइति। पशौ जामदग्न्यानामिदमाप्रीसूक्तं यद्वा अविशेषेण सर्वेषां। सूत्रितंच समिद्धोअद्येति यथर्षिवेति। अग्निचयनांगभूते प्राजापत्येपशौ सर्वेषां नित्यमिदमाप्रीसूक्तं। सूत्रितंच—प्राजापत्ये तु जामदग्न्यः सर्वेषामिति।

तत्र प्रथमा—

समिद्धोअद्यमनुषोदुरोणेदेवोदेवान्यजसिजातवेदः।
आचवहमित्रमहश्चिकित्वान्त्वंदूतःकविरसिप्रचेताः॥ १॥

सम्ऽइद्धः। अद्य। मनुषः। दुरोणे। देवः। देवान्। यजसि।
जातऽवेदः। आ। च। वह। मित्रऽमहः। चिकित्वान्।
त्वम्। दूतः। कविः। असि। प्रऽचेताः॥ १॥

हे जातवेदोजातप्रज्ञाग्ने देवः स्वतेजसा दीप्यमानस्त्वं मनुषः मनुष्यस्य यष्टुः दुरोणे गृहनामैतत् दुरवने आयासेन रक्षितव्येगृहे अद्यास्मिन्कर्मणि समिद्धः सम्यक्प्रज्वालितःसन् देवानिन्द्रादीन्यजसि हविर्भिः पूजय समिद्धः इन्धीदीप्तौ कर्मणिक्ते श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं हे मित्रमहः स्तुत्यस्तोतृलक्षणत्वेन मित्रभूतानां स्तोतॄणां पूजयितस्तैः पूज्यमानवाग्ने चिकित्वान् तैःकृताःस्तुतीः प्रजानन् चेतनावान्वा त्वं अस्मदीयेयज्ञे देवानावहचआप्रापय वहप्रापणे लोटिरूपं चवायोगेप्रथमेतिननिघातः। तथा कविः क्रान्तप्रज्ञः अतएव प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानस्त्वं दूतः देवानां हविःप्रापणेन हितकारीभवसि॥ १॥

१. ज्ञानी अग्नि, तुम मनुष्यों के गृह में आज समिद्ध होकर अपने देवता और अन्यान्य देवों की पूजा करो। तुम्हारा मित्र तुम्हारी पूजा करता है—यह जानकर तुम देवों को ले आओ; क्योंकि तुम उत्तम बुद्धि से युक्त और क्रिया-कुशल दूत हो।

अथ द्वितीया—

तनूनपात्पथऋतस्ययानान्मध्वासमञ्जन्त्स्वदयासुजिह्व।
मन्मानिधीभिरुतयज्ञमृन्धन्देवत्राचकृणुह्यध्वरंनः॥ २॥

तनूऽनपात् । पथः । ऋतस्यं । यानान् । मध्वां । सम्ऽअञ्जन् ।
स्वदय । सुऽजिह्व । मन्मानि । धीभिः । उत । यज्ञम् । ऋन्धन् ।
देवऽत्रा । च । कृणुहि । अध्वरम् । नः ॥ २ ॥

हे तनूनपात् नपात्इति अनन्तरापत्यनामधेयं गौरत्रतनूरुच्यते ततास्यां भोगाः क्षीरादयइति तस्याः पयोजायते पयसश्चाज्यं तस्मादग्निः । यद्वा अन्तरिक्षे तताआपस्तन्वः ताभ्यओषध्यादयः तेभ्योग्निरिति एवंरूप हे सुजिह्व शोभनज्वाल यद्वा जिह्वेतिवाङ्नाम शोभनवाक् अग्ने ऋतस्य यज्ञस्य यानान् फलप्राप्तिहेतून् पथोमार्गान् हविराख्यान् मध्वा मदकरेणरसेन यद्वा वाग्जनितेनरसेन समंजन् सम्यग्दीपयन् स्वदय स्वादयस्व स्वादुकुरु । स्वदआस्वादने णिचिउपधावृद्ध्यभावश्छान्दसः । किंच मन्मानि मन्यतेरर्चतिकर्मणः मननीयान्यस्मदभिमेतानि स्तोत्राणि धीभिः प्रज्ञाभिः कर्मभिर्वा उतापिच यज्ञं यजनीयं हविश्चऋन्धन् समृद्धानिकुर्वन् नोस्मदीयमध्वरं यज्ञं देवत्रा देवेषु कृणुहि कुरु । देवशब्दात् देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः ॥ २ ॥

२. हे तनूनपात् (अग्नि), यज्ञ-गमन के जो पथ (हवि आदि) हैं, उन्हें मधु-मिश्रित करके अपनी सुन्दर शिखा से स्वाद लो। सुन्दर भावों के द्वारा स्तोत्रों और यज्ञ को समृद्ध करो और हमारे यज्ञ को देव-भोग्य कर दो।

आजुह्वानईड्योवन्द्यश्चायाह्यग्नेवसुभिःसजोषाः ।
त्वंदेवानामसियह्वहोतासएनान्यक्षीषितोयजीयान् ॥ ३ ॥

आऽजुह्वानः । ईड्यः । वन्द्यः । च । आ । याहि । अग्ने ।
वसुऽभिः । सऽजोषाः । त्वम् । देवानाम् । असि । यह्व ।
होता । सः । एनान् । यक्षि । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वमस्मिन्कर्मण्यायाहि आगच्छ कीदृशः आजुह्वानः देवानामाह्वाता हुदानादनयोः जौहोत्यादिकः अभ्यस्तस्वरः ईड्यः ईडिरध्येषणाकर्मा अध्येष्यः प्रार्थ्यमानः वन्द्यः स्तोतव्यः वसुभिर्देवैः सजोषाः सहप्रीयमाणः आगत्यच हे यह्व महन्नामैतत् हे महन् सत्वं देवानां होता आह्वातासि ततः यजीयान् यष्टृशब्दादीयसुनि तुरिष्ठेमेयःस्वितितृचोलोपः यष्टृतरः सत्वं इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितः सन् एतान् देवान् यक्षि यज हविषा पूजय ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम देवों को बुलानवाले, प्रार्थनीय और प्रणाम के योग्य हो। वसुओं के साथ पधारो। हे महान् पुरुष, तुम देवों के होता हो। तुम्हें प्रेरित किया जाता है। तुम्हारे समान कोई यज्ञ नहीं कर सकता। तुम इन सारे देवों के लिए यज्ञ करो।

अथ चतुर्थी—

प्राचीनंबर्हिःप्रदिशापृथिव्यावस्तोरस्याद्वृज्यतेअग्रेअह्नाम् ।
व्युप्रथतेवितरंवरीयोदेवेभ्योअदितयेस्योनम् ॥ ४ ॥

प्राचीनम् । बर्हिः । प्रऽदिशा । पृथिव्याः । वस्तोः । अस्याः ।
वृज्यते । अग्रे । अह्नाम् । वि । ऊँ इति । प्रथते । विऽतरम् ।
वरीयः । देवेभ्यः । अदितये । स्योनम् ॥ ४ ॥

यदिदं प्राचीनं प्रागंचितं प्राङ्कुरवं बर्हिरस्ति तदिदं पृथिव्याः वेदिलक्षणायाः वस्तोः वसआच्छादने तुन्प्रत्ययः चतुर्थ्यर्थे बहुलंछन्दसीतिषष्ठी यद्वा भावलक्षणेतोसुन् द्रष्टव्यः वसनायाच्छादनार्थं अह्नामग्रे पूर्वाह्णे प्रदिशा प्रकर्षेण दिश्यमानेनमंत्रेण अस्याः प्राच्यादिशः वृज्यते स्तूयते आह्रियते । तथाचनिगमः—तआवहन्तिकवयःपुरस्तादित्यादि । तच्चाहृतं वरीयउरुतरं बर्हिः वितरं विस्तीर्णं यथाभवति तथा विप्रथते विविधमेवंवेद्यां प्रस्तृतंभवति । तथा देवेभ्यःअदितये वेदिलक्षणायै पृथिव्यैच स्योनं सुखकरं भवति । विस्तीर्णेबर्हिषि देवाः सुखं निषीदन्ति ॥ ४ ॥

४. पूर्वाह्ण में, वेदी को ढँकने के लिए, कुश को पूर्वमुख करके बिछाया जाता है। वह परम सुन्दर कुश और विस्तृत किया जाता है। उसपर अदिति और अन्य देवता लोग सुख से बैठते हैं।

अथ पञ्चमी—

व्यचस्वतीरुर्विया विश्रयन्तांपतिभ्योनजनयःशुम्भमानाः ।
देवीर्द्वारोबृहतीर्विश्वमिन्वादेवेभ्योभवतसुप्रायणाः ॥ ५ ॥ ८ ॥

व्यचस्वतीः । उर्विया । वि । श्रयन्ताम् । पतिऽभ्यः । न । जनयः ।
शुम्भमानाः । देवीः । द्वारः । बृहतीः । विश्वम्ऽइन्वाः ।
देवेभ्यः । भवत । सुप्रऽअयनाः ॥ ५ ॥ ८ ॥

व्यचस्वतीः व्यचोव्यापनं तद्वत्यः वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः द्वाद्वारदेवता उर्विया उरुशब्दात् तृतीयैकवचने इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानमितीयादेशः उरुत्वेन विश्रयन्तां विशेषणाश्रिताभवन्तु । तत्रदृष्टान्तः—पतिभ्योन यथा पत्नीनामर्थाय संभोगकाले शुंभमानाः शोभमानाः जनयः विश्रयन्ति तद्वदस्मिन्कर्मणि विश्रयन्तां बृहतीर्महत्यः । हे विश्वमिन्वाः

इविः प्रीणनार्थः तस्मात्कर्मण्युपपदेअण् इदित्वान्नुम् तत्पुरुषे कृतिबहुलमित्यत्र बहुलवचनात् द्वितीयायाअप्यलुक् सर्वस्यप्रीणयिभ्यः हे द्वारोदेवीः द्वाराभिमानिन्योहेदेव्यः यूयं देवेभ्यः देवानामर्थाय सुप्रायणाः सुप्रगमनाः सुविवृताभवत ॥ ५ ॥

५. जैसे स्त्रियाँ वेश-भूषा करके पतियों के पास अपने शरीर को प्रकट करती हैं, वैसे ही इन सब सुनिर्मित द्वारों की अभिमानिनी देवियाँ पृथक् हो जायें—विस्तृत रूप से खुल जायें। द्वार-देवियो, देवता सरलता से जा सकें, इस प्रकार खुल जाओ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठेष्टमोवर्गः ॥ ८ ॥

आसुष्वयन्तीयजतेउपाकेउषासानक्तासदतांनियोनौ।
दिव्येयोषणेबृहतीसुरुक्मेअधिश्रियंशुक्रपिशंदधाने ॥ ६ ॥

आ। सुस्वयन्ती इति। यजते इति। उपाके इति। उषसानक्ता। सदताम्। नि। योनौ। दिव्ये इति। योषणे इति। बृहती इति। सुरुक्मे इति सुऽरुक्मे। अधि। श्रियम्। शुक्रऽपिशम्। दधाने इति ॥ ६ ॥

सुस्वयन्ती अयपयगतौ शतरिउपसर्गस्यसोर्द्विवचनंछान्दसं सुष्ठु अयंत्यौ गच्छन्त्यौ य द्वा स्वपेण्यंन्तस्यवर्णलोपः सुष्वापयंत्यौ यजते यष्टव्ये उपाके उपक्रान्ते उषसानक्ता उषश्च न क्तंच द्वन्द्वे उषासोषसइति उषासादेशः देवताद्वन्द्वेचेति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं अहो-रात्रदेव्यौ योनौ अस्मिन्यज्ञस्थाने निनितरां नियमेनवा आसदतां आसीदन्तां। सदेर्लुङि लृ-दित्वाच्चेरङ् कीदृश्येदिव्ये दिविभवे योषणे योषिताविव प्रीणयित्र्यौ यद्वा योषणेसमिते पर-स्परतोविविक्ते बृहतीगुणैर्महत्यौ सुरुक्मे शोभनदीप्ते रुक्मं रोचतेर्मक्प्रत्ययेकुत्वेचकृतेरूपं शुक्रपिशं शोचमानरूपं श्रियं अधिदधाने अधिकंधारयन्त्यौ ॥ ६ ॥

६. उषा देवी और रात्रिदेवी लोगों के लिए सुषुप्ति से उत्पन्न सुख उत्पन्न कर दें। वे यज्ञ-भाग की अधिकारिणी हैं। वे परस्पर मिलकर यज्ञ-स्थान में बैठें। वे दिव्य-लोक-वासिनी स्त्री के समान अत्यन्त गुण-वती, परम शोभा से युक्त और उज्ज्वल श्री धारण करनेवाली हैं।

दैव्याहोतारांप्रथमासुवाचामिमानायज्ञंमनुषोयजध्यै।
प्रचोदयन्ताविदथेषुकारूप्राचीनंज्योतिःप्रदिशादिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या। होतारा। प्रथमा। सुऽवाचा। मिमाना। यज्ञम्। मनुषः। यजध्यै। प्रऽचोदयन्ता। विदथेषु। कारू इति। प्राचीनम्। ज्योतिः। प्रऽदिशा। दिशन्ता ॥ ७ ॥

दैव्या देवाद्यञ्जाविति यञ्प्रत्ययः देवसंबन्धिनौ होतारा होमनिष्पादकौ होतृनामकौ अग्न्यादित्यौ अस्मिन्यज्ञे आसीदतां। कीदृशौ प्रथमामनुष्यहोतुः पूर्वभाविनौ सुवाचा शोभनस्तोत्रौ मनुषोमनुष्यस्य सर्वस्य यष्टुः यजध्यै यागनिर्वृत्तये यजेस्तुमर्थेशध्यैन्प्रत्ययः यज्ञं मिमाना निर्मिमानौ उत्पादयन्तौ विदथेषु विदंत्यनऋत्विजः स्वस्वकर्माणीति विदथाः यज्ञाः तेषु ऋत्विजोयजमानाश्च प्रचोदयन्ता प्रेरयन्तौ कारू स्तुतीनांकर्तारौ प्राचीनं पूर्वस्यांदिशि यष्टव्यत्वेनस्थितं आहवनीयाख्यं ज्योतिः प्रदिशा प्रकृष्टेनोपदिष्टमार्गेण यद्वा प्रदिश्यमानेन मंत्रेण दिशन्ता निर्वहन्तौ ॥ ७ ॥

७. दोनों देव—होता (अग्नि और आदित्य) ही प्रथम उत्तम वाक्यों से स्तोत्र करते हैं—मनुष्य के यज्ञ के लिए अनुष्ठान-कार्य का निर्माण कर देते हैं। वे पुरोहितों को विभिन्न अनुष्ठानों में प्रेरित करते हैं। वे क्रिया-कुशल हैं और पूर्व दिशा के प्रकाश को उत्पन्न करते हैं।

आनोयज्ञंभारतीतूयमेत्विळामनुष्वदिहचेतयन्ती।
तिस्रोदेवीर्बर्हिरेदंस्योनंसरस्वतीस्वपसःसदन्तु ॥ ८ ॥

आ। नः। यज्ञम्। भारती। तूयम्। एतु। इळा। मनुष्वत्। इह। चेतयन्ती। तिस्रः। देवीः। बर्हिः। आ। इदम्। स्योनम्। सरस्वती। सुऽअपसः। सदन्तु ॥ ८ ॥

भारती भरतआदित्यः तस्यस्वभूतादीप्तिः तस्येदमित्यर्थे उत्सादित्वादञ् टिड्ढाणञिति ङीप् नोस्मदीयंयज्ञंतूयं क्षिप्रं एतु आगच्छतु। तथा मनुष्वत् मनुष्योयथा इदं मयाकर्तव्यमितिजानाति तद्वत् चेतयन्ती जानाना इळादेवीच इहास्मिन्कर्मणि आगच्छतु। तथा सरस्वती च स्वपसः सुकर्माणः अपइति कर्मनाम आप्नोतेरसुनि आपःकर्माख्यायांह्रस्वः बहुव्रीहौआद्युदात्तंद्व्यच्छन्दसीत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं। एतास्तिस्रोदेवीः देव्यः स्योनं सुखकरं इदं बर्हिः इमं यज्ञं आसदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु सदेर्लोटिसीदादेशाभावश्छान्दसः ॥ ८ ॥

८. भारतीदेवी (सूर्य-दीप्ति) हमारे यज्ञ में शीघ्र आवें। इलादेवी इस यज्ञ की बात का स्मरण करके, मनुष्य के समान, आगमन करें। ये दोनों और सरस्वतीदेवी—ये तीन चमत्कार-कार्य-कारिणी देवियाँ सामने के सुखावह आसन पर आकर बैठें।

त्वाष्ट्रस्यपशोर्वपायाः यइमेइत्येषानुवाक्या। सूत्रितंच—यइमेद्यावापृथिवीजनित्री तन्नस्तुरीपमधपोषयित्न्विति।

यइमेद्यावापृथिवीजनित्रीरूपैरपिंशद्भुवनानिविश्वा।
तमद्यहोतरिषितोयजीयान्देवंत्वष्टारमिहयक्षिविद्वान् ॥ ९ ॥

यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जनित्री इति । रूपैः ।
अपिंशत् । भुवनानि । विश्वा । तम् । अद्य । होतः । इषितः ।
यजीयान् । देवम् । त्वष्टारम् । इह । यक्षि । विद्वान् ॥ ९ ॥

यस्त्वष्टादेवः जनित्री विश्वस्यजनयित्र्यौ इमे द्यावापृथिवी द्वन्द्वे दिवोद्यावादेशः आद्युदात्तः । पृथिवीशब्दोङीषन्तत्वेनाद्युदात्तः देवताद्वंद्वेचेति पूर्वोत्तरपदयोःप्रकृतिस्वरत्वं द्यावापृथिव्यौ रूपैः देवतिर्यङ्मनुष्याद्याकारैः अपिंशत् रूपवत्यावकरोत् पिशअवयवे तौदादिकः । शेमुचादीनामितिनुमागमः । तथा विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि रूपयुक्तान्यकरोत् हे होतः यजीयान् यष्टृतमः विद्वान् सर्वंजानानः त्वं इषितः अस्माभिरध्येषितः प्रार्थितःसन् इहास्मिन् कर्मणि अद्यास्मिन्दिने तं त्वष्टारंदेवं यक्षि स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा यज पूजय ॥ ९ ॥

९. द्यावापृथिवी देवों की मातृ-स्वरूपिणी हैं। होता, जिन देवता ने उन दोनों को उत्पन्न करके सारे संसार में नाना प्राणियों की सृष्टि की है, उन्हीं त्वष्टा देव की आज तुम पूजा करो। तुम्हारे पास अन्न है, तुम विद्वान् हो और तुम्हारे समान दूसरा कोई यज्ञ नहीं कर सकता।

उपावसृजत्मन्यासमञ्जन्देवानांपाथऋतुथाहवींषि ।
वनस्पतिःशमितादेवोअग्निःस्वदन्तुहव्यंमधुनाघृतेन ॥ १० ॥

उपऽअवसृज । त्मन्या । समऽअञ्जन् । देवानाम् । पाथः ।
ऋतुऽथा । हवींषि । वनस्पतिः । शमिता । देवः । अग्निः ।
स्वदन्तु । हव्यम् । मधुना । घृतेन ॥ १० ॥

हेवनस्पते यूप त्मन्या आत्मन्शब्दस्य तृतीयैकवचनेयादेशः मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः आत्मनैव ऋतुथा ऋतौऋतौ प्राप्तेकाले देवानामर्थाय पाथः पशुलक्षणमन्नं अन्यानिच हवींषि समंजन् सम्यक्व्यक्तीकुर्वन् उपावसृज उपागम्य प्रयच्छ। गतिर्गतावितिगतेर्निघातः । किंच वनस्पतिर्योयंयूपः शमिता एतन्नामकोदेवः यद्वा शामित्रोग्निः देवोदीप्यमानः आहवनीयाख्योग्निश्च एतेत्रयः मधुना मधुरेणघृतेन यद्वा मधुना उदकेन प्रोक्षणोपनयनादिगतेन घृतेनच हव्यं हवनयोग्यं स्वदन्तु स्वादंकुर्वन्तु ॥ १० ॥

१०. यूप (यज्ञ में पशुओं के बाँधने के काष्ठ), तुम स्वयं, यथासमय, देवों के लिए अन्न और अन्यान्य होमीय द्रव्य लाकर निवेदित करो। वनस्पति, शमिता नामक देव और अग्नि, मधु और घृत के साथ, होमीय द्रव्य का आस्वादन करें।

सद्योजातोव्यमिमीतयज्ञमग्निर्देवानामभवत्पुरोगाः ।
अस्यहोतुःप्रदिश्यृतस्यवाचिस्वाहाकृतंहविरदन्तुदेवाः॥ ११॥९॥

सद्यः । जातः । वि । अमिमीत । यज्ञम् । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरःऽगाः । अस्य । होतुः । प्रऽदिशि । ऋतस्य । वाचि । स्वाहाऽकृतम् । हविः । अदन्तु । देवाः ॥ ११ ॥ ९ ॥

अयमग्निः सद्यस्तदानीमेव जातोजायमानएव यज्ञं व्यमिमीतविशेषेणनिर्मिमीते उत्पादयति । माङ्मानेशब्देच जौहोत्यादिकः अतएवायमग्निः देवानांपुरोगाः प्रथमगामीमुख्योभवत् गमेर्विट्प्रत्ययेआत्वेचकृतेरूपं । ततः प्रदिशि प्रकृष्टायांदिशि प्राच्यां ऋतस्य आहवनीयात्मनाआगतस्यास्य होतुर्होमनिष्पादकस्याग्नेः वाचि अत्रवागाश्रयआस्यंलक्ष्यते वाचि आस्ये स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण प्रक्षिप्तं हविः सर्वेदेवा अदन्तु । इदंसूक्तं यास्केन सम्यगव्याख्यायि तत्रानुसंधीयतां ॥ ११ ॥

११. जन्म के साथ ही अग्नि ने यज्ञ-निर्माण किया और देवों के अग्रगामी दूत हुए। अग्नि स्वरूप होता मन्त्र-पाठ करें। यज्ञोपयोगी देव-वाक्य उच्चारित हों। स्वाहा के साथ जो होमीय द्रव्य दिया जाता है, उसका भक्षण देवता करें।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

मनीषिणइतिदशर्चं द्वादशंसूक्तं वैरूपस्याष्ट्रादंष्ट्रस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रम्यते—मनीषिणोदशाष्ट्रादंष्ट्रइति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

मनीषिणःप्रभरध्वंमनीषांयथायथामतयःसन्तिनृणाम् ।
इन्द्रंसत्यैरेरयामाकृतेभिःसहिवीरोगिर्वणस्युर्विदानः ॥ १ ॥

मनीषिणः । प्र । भरध्वम् । मनीषाम् । यथाऽयथा । मतयः । सन्ति । नृणाम् । इन्द्रम् । सत्यैः । आ । ईरयाम । कृतेभिः । सः । हि । वीरः । गिर्वणस्युः । विदानः ॥ १ ॥

हे मनीषिणः स्तोतारः मनीषां मनसईशित्रीं स्तुतिमिन्द्राय प्रभरध्वं कुरुत नृणां कर्मनेतॄणां युष्माकं यथायथामतयःसन्ति भवन्ति तथा बुध्यनुसारेणस्तुतिं कुरुध्वं । वयंच कृतेभिः कृतैः सत्यैः यथार्थभूतैः स्तोत्रैः इन्द्रमेरयाम यज्ञंप्रत्यागमयाम ईरगतौ ण्यन्तस्यलोट् । हि यतोविदानः जानानः समर्थः सइन्द्रः गिर्वणस्युः गीर्भिः वनन्ति तंभजन्तेइति गिर्वणसः

१ नि० ८.५. अष्टमाध्याये पंचमीं कंडिकामारभ्य एकविंशीकंडिकापर्यंतम् ।

स्तोतारः वनतेरसुनित्यं उपपदस्यदीर्घाभावश्छान्दसः तदन्तात्क्यच्क्याच्छन्दसीत्युप्रत्ययः स्तोतॄन् कामयमानःखलु अतस्तमभिष्टुत ॥ १ ॥

१. स्तोताओ, तुम्हारी बुद्धि का उदय जैसे-जैसे होता है, वैसे-वैसे तुम लोग स्तोत्र-पाठ करो। सत्कर्मानुष्ठान करके इन्द्र को बुलाया जाय; क्योंकि वीर इन्द्र स्तोत्र जानने पर स्तोताओं का प्यार करते हैं।

ऋतस्य हि सदसो धीतिरद्यौत्सं गार्ष्टेयो वृषभो गोभिरानट्।
उदतिष्ठत्तविषेणा रवेण महान्ति चित्सं विव्याचा रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्य । हि । सदसः । धीतिः । अद्यौत् । सम् । गार्ष्टेयः ।
वृषभः । गोभिः । आनट् । उत् । अतिष्ठत् । तविषेण ।
रवेण । महान्ति । चित् । सम् । विव्याच । रजांसि ॥ २ ॥

ऋतस्योदकस्य सदसः स्थानस्यान्तरिक्षस्य धीतिर्धारकः सइन्द्रः अद्यौत् द्योतते प्रकाशते। हि प्रसिद्धौ द्युतदीप्तौ लुङि द्युद्भ्योलुङीतिपरस्मैपदं च्लेर्लुक्छान्दसः हलन्तलक्षणावृद्धिरपि। यद्वा अद्यौत् तादृशइन्द्रः यज्ञमभिगच्छति द्युअभिगमने आदादिकः लङ् उतोवृद्धिर्लुकिहलीतिवृद्धिः। गार्ष्टेयः सकृत्प्रसूताधेनुर्गृष्टिः तस्या अपत्यं वृषभः गोभिः समानट् संव्याप्नोति तथा एषोपि सर्वं स्वमहिम्ना व्याप्नोति तथा तविषेण महन्नामैतत् महता रवेण शब्देन उदतिष्ठत् उच्छ्रितउन्नतोभवत्। अतएव महान्तिचित् महान्त्यपि रजांस्युदकानि भुवनानिवा संविव्याच संव्याप्नोति ॥ २ ॥

२. जल का आधार (अन्तरिक्ष) धारण करनेवाले इन्द्र प्रकाशित होते हैं। अल्पवयस्क गाय के गर्भ से उत्पन्न वृष जैसे गायों के साथ मिलता है, वैसे ही इन्द्र सर्वव्यापी होते हैं। विलक्षण कोलाहल के साथ इन्द्र प्रकट होते हैं। वे बृहत्-बृहत् जलराशि बनाते हैं।

इन्द्रः किल श्रुत्या अस्य वेद स हि जिष्णुः पथिकृत्सूर्याय।
आन्मेनां कृण्वन्नच्युतो भुवद्गोः पतिर्दिवः सनजा अप्रतीतः ॥ ३ ॥

इन्द्रः । किल । श्रुत्यै । अस्य । वेद । सः । हि । जिष्णुः ।
पथिऽकृत् । सूर्याय । आत् । मेनाम् । कृण्वन् । अच्युतः ।
भुवत् । गोः । पतिः । दिवः । सनऽजाः । अप्रतिऽइतः ॥ ३ ॥

अस्यास्मदीयस्यस्तोत्रस्य श्रुत्यै श्रवणाय इन्द्रः किल इन्द्रएव वेद जानाति सहि सएव जिष्णुः शत्रूणांजयशीलः सूर्याय पथिकृत् मार्गकर्ताभवति । किंच अच्युतः शत्रुभिरगन्तव्यः

वृषणश्वस्य मेनामात्मानंकुर्वन् कुर्वन्निन्द्रः आव् आगच्छति अस्मदीयंयज्ञं। मेनाभवोवृषणश्वस्यसुक्रतोइंविमंत्रान्वरं। असगतिदीप्त्यादानेषु भौवादिकः दिवोद्युलोकस्यच पतिः भुवदभूव भवतेर्लेट् वाक्यभेदादनिघातः॥ ३ ॥

३. इस स्तोत्र का श्रवण इन्द्र ही जानते हैं। वे जयशील हैं। उन्होंने सूर्य का मार्ग बना दिया है। अविचल इन्द्र ने से ा को प्रकट किया। वे गायों के सत्त्वाधिकारी और स्वर्ग के प्रभु हुए। वे चिरन्तन हैं। उनके विपक्ष में कोई नहीं जा सकता।

इन्द्रोमह्नामहतोअर्णवस्यव्रतामिनादङ्गिरोभिर्गृणानः।
पुरूणिचिन्नितताना॒रजांसिदाधारयोधरुणंसत्यताता॥ ४॥

इन्द्रः। मह्ना। महतः। अर्णवस्य। व्रता। मिनात्।
अङ्गिरःऽभिः। गृणानः। पुरूणि। चित्। नि। ततान।
रजांसि। दाधार। यः। धरुणम्। सत्यऽताता॥ ४॥

इन्द्रः अङ्गिरोभिरृषिभिर्गृणानः स्तूयमानःसन् महतोर्णवस्य अर्णसः सलोपश्चेतिवप्रत्ययः उदकवतोमेघस्य व्रता व्रतानि कर्माणि मह्ना स्वमहिम्नैव मिनाव् अहिंसीव्। मीङ्हिंसायां ङकि मीनातेर्निगमइतिह्रस्वः ततः पुरूणिचिव् बहून्येव रजांस्युदकानि निततान नीचीनान्यकरोव् यइन्द्रः सत्यताता सत्यैः देवैः तते यद्वा सत्यशब्दादपि स्वार्थिकस्तातिल् सत्यैः सत्ये द्युलोके धरुणं धारकं बलं दाधाराधारयव्॥ ४॥

४. अङ्गिरा की सन्ततियों ने जिस समय स्तोत्र किया, उस समय इन्द्र ने, अपनी महिमा से, विशाल मेघ का कार्य नष्ट किया। उन्होंने बहुत अधिक जल बनाया। उन्होंने सत्य-रूप द्युलोक में बल धारण किया।

इन्द्रोदिवःप्रतिमानंपृथिव्याविश्वावेदसवनाहन्तिशुष्णम्।
महींचिद्यामातनोत्सूर्येणचास्कम्भचित्कम्भनेनस्कभीयान्॥५॥ १०॥

इन्द्रः। दिवः। प्रतिऽमानम्। पृथिव्याः। विश्वा। वेद। सवना।
हन्ति। शुष्णम्। महीम्। चित्। द्याम्। आ। अतनोत्। सूर्येण।
चास्कम्भ। चित्। स्कम्भनेन। स्कभीयान्॥ ५॥ १०॥

दिवोद्युलोकस्य पृथिव्याश्च प्रतिमानं महत्त्वेन प्रतिनिधिरिन्द्रोविश्वा सर्वाणि सवना सवनानि वेद सोमपानार्थं जानाति शुष्णं सर्वस्यशोषकं एतन्नामानमसुरं हन्ति वाक्यभेदादनिघातः अपिच महींचिव् महतीमपि द्यां सूर्येण आतनोव् सर्वत्रप्रकाशयुक्तामकरोव्। स्क-

१ ऋ० सं० १. ४. ११।

भीयान् स्कंभयितॄणांमध्ये श्रेष्ठः सस्कंभनेनचित् निरोधनसाधनेन सामर्थ्येनैव चास्कंभ द्युलोकमवरुद्धमकरोत् स्कंभिः सौत्रोधातुः लिटि तुजादीनामितिदीर्घः चित्कंभनेनेत्यत्र संहितायां सलोपः उत्पूर्वस्यस्तंभेः उदःस्थास्तंभोरितिसलोपउक्तः चित्पूर्वस्यस्तंभेरपिभवति छन्दोविषयत्वात् ॥ ५ ॥

५. एक ओर इन्द्र हैं और दूसरी ओर द्यावापृथिवी हैं—दोनों के बराबर इन्द्र हैं। वे सारे सोम यज्ञों की बातें जानते हैं। वे ताप नष्ट करते हैं। सूर्य के द्वारा उन्होंने प्रकाण्ड आकाश को सुसज्जित किया है। वे धारण करने में पटु हैं। नाना खम्भे के द्वारा उन्होंने आकाश को ऊपर धारण कर रक्खा है।

वज्रेणहिवृत्रहावृत्रमस्तरदेवस्यशूशुवानस्यमायाः ।
विधृष्णोअत्रंधृषताजघन्थाथाभवोमघवन्बाह्वोजाः ॥ ६ ॥

वज्रेण । हि । वृत्रऽहा । वृत्रम् । अस्तः । अदेवस्य । शूशुवानस्य ।
मायाः । वि । धृष्णो इति । अत्र । धृषता । जघन्थ ।
अर्थ । अभवः । मघऽवन् । बाहुऽओजाः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वृत्रहा वृत्रस्यहन्ता वज्रेण वृत्रमस्तः अस्तृणाः अवधीः । स्तृणातेर्लङि बहुलंछन्दसीति विकरणस्यलुक् सिपिगुणः हियोगादनिघातः । अनन्तरं हे धृष्णो धर्षणशील त्वं अदेवस्य अद्योतमानस्य शूशुवानस्य स्वबलेनवर्धमानस्य तस्यमायाः धृषता समर्थेनवज्रेण अत्रास्मिन् कालएव विजघंथ विनाशितवानसि । हन्तेर्लिटि थलिअभ्यासाच्चेतिकुत्वं अथ हे मघवन् धनवन्निन्द्र बाह्वोजाः भुजबलवानभवः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, तुम वृत्रघ्न हो—वज्र से वृत्र को मारा है। जिस समय यज्ञविरोधी वृत्र बढ़ रहा था, उस समय दुर्द्धर्ष तुमने वज्र-द्वारा उसकी सारी माया को नष्ट कर डाला। बली इन्द्र, इसके अनन्तर तुम बहुत बल से बली हुए।

सचन्तयदुषसःसूर्येणचित्रामस्यकेतवोरामविन्दन् ।
आयन्नक्षत्रंददृशेदिवोनपुनर्यतोनकिरद्धानुवेद ॥ ७ ॥

सचन्त । यत् । उषसः । सूर्येण । चित्राम् अस्य । केतवः ।
राम् । अविन्दन् । आ । यत् । नक्षत्रम् । ददृशे । दिवः ।
न । पुनः । यतः । नकिः । अद्धा । नु । वेद ॥ ७ ॥

यद्यदा उषसः उषःकालाः सूर्येण सूर्यात्मकेनेन्द्रेण सचन्त संगच्छन्ते । सचसमवाये भौवादिकः । तदानीमस्य स्वभूवाः केतवः सर्वस्य प्रज्ञापकारश्मयः चित्रां नानावर्णां रां रायं श्रियं अविन्दन् अलभन्त । पुनरुदयानन्तरं यद्यदा दिवोनक्षत्रं नददृशे नदृश्यते दृशेःकर्मणि लिट् यद्योगादनिघातः तदानीं यतः शत्रंतस्य शसि शतुरनुमोनद्यजादीइतिविभक्तेरुदात्तत्वं । सर्वत्रगच्छतोरस्यरश्मीन् नकिर्नकश्चित् नु वेद जानाति । एतत् अद्धा सत्यमेव ॥ ७ ॥

७. जिस समय उषादेवियां सूर्य से मिलीं; उस समय सूर्य-किरणों ने नाना वर्णों की शोभा धारण की। अनन्तर, जिस समय, आकाश में नक्षत्र दिखाई दिया, उस समय कोई भी मार्गगामी सूर्य का कुछ देख नहीं सका।

दूरंकिलप्रथमाजग्मुरासामिन्द्रस्ययाःप्रसवेसस्रुरापः ।
क्वस्विदग्रंक्वबुध्नआसामापोमध्यंक्ववोनूनमन्तः ॥ ८ ॥

दूरम् । किल । प्रथमाः । जग्मुः । आसाम् । इन्द्रस्य । याः ।
प्रऽसवे । सस्रुः । आपः । क्व । स्वित् । अग्रम् । क्व । बुध्नः ।
आसाम् । आपः । मध्यम् । क्व । वः । नूनम् । अन्तः ॥ ८ ॥

आसामपांमध्ये प्रथमाः प्रथमगामिन्यस्ताआपः दूरंकिलजग्मुः दूरमेवागताः याआपः इन्द्रस्य प्रसवे प्रेरणे । षूप्रेरणे जवसवौचेतिवक्तव्यमिति अपवादेच् थाथघञ्काजबित्रकाणामितिउत्तरपदान्तोदात्तत्वं । तस्याज्ञायां सस्रुः सरन्ति गच्छन्तिखलु । अथ प्रत्यक्षकृतः हे आपः आसां युष्माकमग्रं क्वस्वित् कुत्रवर्तते बुध्नोमूलंच क्व । तथा वोयुष्माकं मध्यंचक्व नूनमिदानीमस्माकमन्तोवसानंचक्व सर्वगतत्वादनिर्ज्ञायमानगमनाआसन्नित्यर्थः । क्व किंशब्दात् सप्तम्यर्थे किमोदित्यत्प्रत्ययः क्वातीतिक्वादेशः तित्स्वरितः अंतः अमेर्गत्यर्थस्य असिहसीत्यादिनातन्प्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र की आज्ञा से जो जल बहने लगा था, वह प्रथम जल बहुत दूर गया था। जल का अग्रभाग कहाँ है ? मस्तक कहा है ? जल, तुम्हारा मध्य स्थान वा चरम सीमा कहाँ है ?

सृजःसिन्धूँरहिनाजग्रसानाँआदिदेताःप्रविविज्रेजवेन ।
मुमुक्षमाणाउतयामुमुच्रेधेदेतानरमन्तेनिनिक्ताः ॥ ९ ॥

सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् । आत् । इत् । एताः । प्र ।
विविज्रे । जवेन । मुमुक्षमाणाः । उत । याः । मुमुच्रे । अध ।
इत् । एताः । न । रमन्ते । निऽतिक्ताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अहिना अहन्तव्येन वृत्रेण मेघेनवा जग्रसानान् ग्रसअदने अनुदात्तेत्व छन्दसि लिटःकानच् ग्रस्ताः सिन्धून् स्यन्दमानाआपः सृजःअसृजः निरगमयः। आदित् इदवधारणे अनन्तरमेव एता आपः जवेन वेगेन प्रविविज्रे सर्वत्रात्यन्तंचलिताबभूवुः। ओविजीभयचलन योः उदात्तेत् लिटिइरयोरेइविइरयोरेआदेशः। उतापिच मुमुक्षमाणाः इन्द्रेणामोचयितुमिष्य माणायाआपः मुमुचे इन्द्रेणमोचिताअभूवन्। मुचेःकर्मणिलिट् अथेत् अनन्तरमेव निरिक्ताः नितरां शुद्धाआपः नरमन्ते एकत्रनक्रीडन्ते किन्तु सर्वत्रगमनशीलाइत्यर्थः॥ ९॥

९. इन्द्र, जिस समय वृत्रासुर जल को ग्रास कर रहा था, उस समय तुमने जल का मोचन किया था। उसी समय जल वेग के साथ सर्वत्र दौड़ा था। जिस समय इन्द्र ने अपनी इच्छा से जल को मुक्त किया था, उस समय वह विशुद्ध जल स्थिर नहीं रह सका।

सध्रीचीःसिन्धुमुशतीरिवायन्त्सनाज्जारआरितःपूर्भिदासाम्।
अस्तमातेपार्थिवावसून्यस्मेजग्मुःसूनृताइन्द्रपूर्वीः॥ १०॥११॥

सध्रीचीः। सिन्धुम्। उशतीःऽइव। आयन्। सनात्। जारः।
आरितः। पूःऽभित्। आसाम्। अस्तम्। आ। ते। पार्थिवा।
वसूनि। अस्मे इति। जग्मुः। सूनृताः। इन्द्र। पूर्वीः॥ १०॥ ११॥

सध्रीचीः सहस्यसध्रिरितिसध्र्यादेशः अंचतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् अल्लोपदीर्घौ वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः सहांचनाः सहगमना आपः सिंधुं समुद्रं भर्तारमायन् आगच्छन्। तत्रदृष्टान्तः उशतीरिव यथा कामयमानाःस्त्रियः स्वपतिमभिगच्छन्ति तद्वत् जारः शत्रूणां जारयिता पूर्भिदिन्द्रः सनाच्चिरादेव आसामपां आरितः प्रेरकत्वेन स्वामीभवति। हे इन्द्र अस्मे अस्माकं स्वभूतानि पार्थिवा पार्थिवानि वसूनि धनवत्मीणयितॄणि हवींषि पूर्वीः बव्ह्यः सूनृतावाचः स्तुतिलक्षणाश्च ते त्वदीयमस्तं गृहमाजग्मुः आगच्छन्तु। यद्वा अस्मदीयाः स्तुतयः तेगृहं गच्छन्तु अस्माकं गृहं त्वदीयानिपार्थिवा पार्थिवानि धनान्यभिगच्छन्तु गमेश्छन्दसि सार्वकालिकोलिट्॥ १०॥

१०. सारे जल मानो कामातुरा स्त्री के समान होकर और एकत्र मिलकर समुद्र की ओर चले। शत्रु-पुर-ध्वंसक और शत्रु-जर्जर-कर्त्ता इन्द्र सदा ही सारे जलों के प्रभु हैं। इन्द्र, हमारी पृथिवी पर स्थित नाना यज्ञ-सामग्री और चिराभ्यस्त अनेक प्रीतिप्रद स्तोत्र तुम्हारे पास जायं।

॥ इत्यष्टमस्य चतुर्थे एकादशोवर्गः॥ ११॥

इन्द्रपिबेति दशर्चं त्रयोदशं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रं नभः प्रभेदनोनामविरूपगोत्रऋषिःतथाचानुक्रम्यते—इन्द्रपिबनभःप्रभेदनइति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

इन्द्र पिब प्रतिकामं सुतस्य प्रातःसावस्तव हि पूर्वपीतिः ।
हर्षस्व हन्तवे शूर शत्रूनुक्थेभिष्टे वीर्या३ प्र ब्रवाम ॥ १ ॥

इन्द्र । पिब । प्रतिऽकामम् । सुतस्य । प्रातःऽसावः । तव । हि ।
पूर्वऽपीतिः । हर्षस्व । हन्तवे । शूर । शत्रून् । उक्थेभिः ।
ते । वीर्या । प्र । ब्रवाम ॥ १ ॥

हेइन्द्र त्वं प्रतिकामं येयेकामाः तांस्तान्प्रति अव्ययीभावसमासः तस्यस्वरः यथेच्छं सुतस्याभिषुतस्य योभागः तुभ्यं दातव्यः तंपिब आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः प्रातःसावः प्रातःसवनेभिषूयमाणः सोमः तवहि तृतीयार्थेषष्ठी त्वयैव पूर्वपीतिः प्रथमतएवपातव्यः यद्वा प्रातःसावः सप्तम्याः सुः प्रातःसवने तवैव प्रथमपानं खलु ऐन्द्रवायवग्रहेहि आदितएवेन्द्रः पिबति तत्पुरुषे दासीभारादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यद्वा बहुव्रीहिः ततः हे शूर समर्थ त्वं शत्रून् हन्तवे हन्तुं हर्षस्व हृष्टोभव अथ ते त्वदीयानि वीर्या वृत्रहननादिलक्षणानि वीर्याणि उक्थेभिः शस्त्रैः प्रब्रवाम प्रकर्षेण वदाम ॥ १ ॥

१. इन्द्र, सोम प्रस्तुत हुआ है। जितना चाहो, पियो। जो सोम प्रातःकाल प्रस्तुत होता है, वह सबसे आगे तुम्हारे पान के योग्य है। वीर इन्द्र, शत्रु-वध के लिए उत्साह-युक्त होओ। हम मन्त्रों के द्वारा तुम्हारे वीरत्व की प्रशंसा करते हैं।

यस्ते रथो मनसो जवीयानेन्द्र तेन सोमपेयाय याहि ।
तूयमा ते हरयः प्र द्रवन्तु येभिर्यासि वृषभिर्मन्दमानः ॥ २ ॥

यः । ते । रथः । मनसः । जवीयान् । आ । इन्द्र । तेन । सोमऽपेयाय ।
याहि । तूयम् । आ । ते । हरयः । प्र । द्रवन्तु । येभिः । यासि ।
वृषऽभिः । मन्दमानः ॥ २ ॥

हेइन्द्र मनसोपि जवीयान् अतिशयेन गन्ता त्वदीयोयोरथोस्ति तेन रथेन सोमपेयाय अस्मदीयं सोमं पातुं आयाहि आगच्छ। पा पाने भावे अचोयत् ईद्यतीतीत्वं आर्धधातुकलक्षणोगुणः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं तथा ते त्वदीया हरयः रथे संयुक्ताअश्वाः तूयं क्षिप्रमाभिमुख्येन प्रद्रवन्तु प्रगच्छन्तु वृषभिः सेक्तृभिः येभिः यैः अश्वैः मन्दसानः मोदमानः सन् यासि

गच्छसि हरीइन्द्रस्येति वचनादिन्द्रस्य द्वावेवाश्वाविति नचोदनीयं। आत्वासहस्रमाशतमित्यादिनिगमोन्तरदर्शनात्॥ २॥

२. इन्द्र, तुम्हारा रथ मन से भी अधिक शीघ्रगामी है। उसी रथ पर चढ़कर सोमपान के लिए आओ। जिन घोड़ों की सहायता से तुम आनन्द के साथ जाते हो, वे हरि नामक घोड़े शीघ्र दौड़ें।

हरि॑त्वता॒वर्च॑सा॒सूर्य॑स्य॒श्रेष्ठै॑रू॒पैस्त॒न्वं॑स्पर्शयस्व।
अ॒स्मा॒भि॑रिन्द्र॒सखि॑भिर्हु॒वा॒नःसं॒ध्रीची॒नोमा॑दयस्वा॒नि॒षद्य॑॥ ३॥

हरि॑त्वता। वर्च॑सा। सूर्य॑स्य। श्रेष्ठैः॑। रू॒पैः। त॒न्व॑म्।
स्प॒र्श॒य॒स्व॒। अ॒स्माभिः॑। इ॒न्द्र॒। सखि॑ऽभिः। हु॒वा॒नः।
स॒ध्री॒ची॒नः। मा॒द॒य॒स्व॒। नि॒ऽसद्य॑॥ ३॥

हेइन्द्र हरित्वता हरिच्छब्दान्मतुपोन्नयइति वत्वं हरिद्वर्णयुक्तेन सूर्यस्य वर्चसा तेजसा सदृशैः श्रेष्ठैः प्रशस्यतमैरात्मीयैरूपैः तन्वमात्मीयं शरीरं मदीयंवा यद्वा तायतेइति तनूर्यज्ञः तं स्पर्शयस्व तेजोयुक्तं कुरु। किंच सध्रीचीनः विभाषांचेरदिक्स्त्रियामिति खप्रत्ययः मरुद्भिः सहांचनस्त्वं सखिभिः सखिभूतैरस्माभिर्हुवानः आहूयमानःसन् निषद्य यज्ञे निषण्णोभूत्वा मादयस्व सोमपानेन हृष्टोभव॥ ३॥

३. इन्द्र, हरित-वर्ण तेज के द्वारा और सूर्य की अपेक्षा भी श्रेष्ठतर नाना शोभाओं के द्वारा अपने शरीर को विभूषित करो। हम बन्धुत्व के साथ तुम्हें बुलाते हैं। हमारे साथ बैठकर सोम-पान से प्रमत्त होओ।

यस्य॒त्यत्ते॑महि॒मानं॒मदे॑ष्वि॒मेम॒हीरोद॑सी॒नावि॑विक्ताम्।
तदोक॒आहरि॑भिरिन्द्रयु॒क्तैःप्रि॒येभि॑र्याहि॒प्रि॒यमन्न॒मच्छ॑॥ ४॥

यस्य॑। त्यत्। ते॒। म॒हि॒मान॑म्। मदे॑षु। इ॒मे इति॑। म॒ही इति॑।
रोद॑सी॒ इति॑। न। अवि॑विक्ताम्। तत्। ओकः॑। आ। हरि॑ऽभिः।
इ॒न्द्र॒। यु॒क्तैः। प्रि॒येभिः॑। या॒हि॒। प्रि॒यम्। अन्न॑म्। अच्छ॑॥ ४॥

हेइन्द्र इमे मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ यस्य तेतव सोमपानेन जनितेषु मदेषु संभूतं त्यत् तं महिमानं नाविविक्तां नपृथक्कुरुतः किन्तु तस्य महिम्नेव तिष्ठतः विचिर् पृथग्भावे जौहोत्यादिकः लङि संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइत्यभ्यासस्य गुणाभावः यद्योगादनिघातः। प्रियेभिः प्रियतमैः रथेयुक्तैर्हरिभिः अश्वैः प्रियं प्रीणनकरं अन्नं सोमलक्षणमच्छाभिलक्ष्य तदोकः अस्मदीयं यज्ञसदनमायाहि आगच्छ॥ ४॥

१ ऋ० सं० ५. ७. १४।

४. सोम-पान से मत्त होने पर जो तुम्हारी महिमा होती है, उसे ये द्यावापृथिवी नहीं धारण कर सकतीं। इन्द्र, अपने स्नेह-पात्र घोड़ों को जोतकर सुस्वादु यज्ञ-सामग्री की ओर, यजमान के गृह में, आओ।

यस्यशश्वत्पपिवाँइन्द्रशत्रूननानुकृत्यारण्याचकर्थ ।
सतेपुरंधिंतविषीमियर्तिसतेमदायसुतइन्द्रसोमः ॥ ५ ॥ १२ ॥

यस्य । शश्वत् । पपिऽवान् । इन्द्र । शत्रून् । अननुऽकृत्या । रण्या । चकर्थ । सः । ते । पुरम्ऽधिम् । तविषीम् । इयर्ति । सः । ते । मदाय । सुतः । इन्द्र । सोमः ॥ ५ ॥ १२ ॥

हे इन्द्र पपिवान् पातेः क्वसौ वस्वेकाजादिति इडागमः सोमं पीतवांस्त्वं अनानुकृत्या अनुकरणरहितेन सकृत्प्रहारेण शत्रुहननसमर्थेन रण्या संयुगीनेनायुधेन रणशब्दात्साध्वर्थे प्राग्घितोयोयत् यस्य यजमानस्य शत्रून्शश्वद्बहुवारं चकर्थ हतवानसि कृञ्हिंसायां लिटि थलि यद्योगादनिघाते लित्स्वरः सयष्टा तेत्वदर्थं तविषीं महतीं पुरंधिं बह्वीं स्तुतिं इयर्ति प्रेरयति। ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपर्त्योरित्यभ्यासस्येत्वं अभ्यासस्यासवर्णइतीयङ् हेइन्द्र सुतोभिषुतः ससोमः ते मदाय समर्थोभवति यद्वा सयष्टा सुतः सोमः सुव्यत्ययः अभिषुतं सोमं त्वन्मदाय प्रेरयति ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, जिसका प्रतिदिन सोम-पान करके तुमने अत्यन्त बल दिखाते हुए शत्रु-वध किया है, वही यजमान तुम्हारे लिए यथेष्ठ स्तोत्र प्रेरित कर रहा है। तुम्हारे मनोरंजन के लिए सोम प्रस्तुत किया गया है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अथ षष्ठी—

इदंतेपात्रंसनवित्तमिन्द्रपिबासोममेनाशतक्रतो ।
पूर्णआहावोमदिरस्यमध्वोयंविश्वइदभिहर्यन्तिदेवाः ॥ ६ ॥

इदम् । ते । पात्रम् । सनऽवित्तम् । इन्द्र । पिब । सोमम् । एना । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । पूर्णः । आऽहावः । मदिरस्य । मध्वः । यम् । विश्वे । इत् । अभिऽहर्यन्ति । देवाः ॥ ६ ॥

हेइन्द्र तेत्वदर्थं पात्रं चमसादिकं सनवित्तं अस्माभिश्चिरादेव लब्धं विदॢलाभे कर्मणि निष्ठा हेशतक्रतो बहुकर्मन्निन्द्र एना एनेन पात्रेण सोमं पिब यतः मदिरस्य मदकरस्य मध्वः मधुनः सोमस्य आहावः पानस्थानोयपात्रविशेषः पूर्णः पूरितोभूत् हेम् स्पर्धायां निपानमा-

हावइति निपातितः स्तुतिभिराहूयमानादेवाः अत्र सोमं पिबन्तीति थाथादिस्वरः यमिव य-माहावमेव विश्वे सर्वे देवाः अभिहर्यन्ति अभिकामयन्ते हर्यगतिकान्त्योः भौवादिकः यद्यो-गात्तिङोनिघाताभावे तिङ्ङ्चोदात्तवतीति गतेर्निघातः ॥ ६ ॥

६. सौ यज्ञ करनेवाले इन्द्र, इस सोम-पात्र को तुम बराबर पाया करते हो। इससे पियो। जिसे देवता चाहते हैं, उसी मधु-तुल्य और मत्तता-कारक सोम के पात्र को परिपूर्ण कर दिया गया है।

विहित्वामिन्द्रपुरुधाजनासोहितप्रयसोवृषभह्वयन्ते।
अस्माकंतेमधुमत्तमानीमाभुवन्त्सवनानेषुहर्य ॥ ७ ॥

वि। हि। त्वाम्। इन्द्र। पुरुधा। जनासः। हितऽप्रयसः।
वृषभ। ह्वयन्ते। अस्माकम्। ते। मधुमत्ऽतमानि।
इमा। भुवन्। सवना। तेषु। हर्य ॥ ७ ॥

हेइन्द्र वृषभ कामानां वर्षक हितप्रयसः प्रयइत्यन्ननाम प्रीणनकारित्वात् संभृतहवि-ष्काः जनासोजनाः पुरुधा बहुधा हिरवधारणे त्वामेव विह्वयन्ते विविधमाह्वयन्ति ह्वेञ् स्प-र्धायां निसमुपविभ्योह्वइत्यात्मनेपदं अस्माकं स्वभूतानि इमा इमानि सवना सवनानि ते त्व-दर्थं मधुमत्तमानि अतिशयेन सोमवन्ति भुवन् अभूवन् तस्मात् त्वं तेषु सवनेषु हर्य सोमा-न् कामयस्व ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, अन्न संग्रह करके तुम्हें अनेक लोग, नाना स्थानों में, सोम-पान के लिए, निमन्त्रित करते हैं। परन्तु हमारा प्रस्तुत किया गया सोम तुम्हें सबसे मधुर हो—इसी में तुम्हारी रुचि उत्पन्न हो।

अथाष्टमी—

प्रतइन्द्रपूर्व्याणिप्रनूनंवीर्यावोचंप्रथमाकृतानि।
सतीनमन्युरश्रथायोअद्रिंसुवेदनामकृणोर्ब्रह्मणेगाम् ॥ ८ ॥

प्र। ते। इन्द्र। पूर्व्याणि। प्र। नूनम्। वीर्या। वोचम्।
प्रथमा। कृतानि। सतीनऽमन्युः। अश्रथयः। अद्रिम्।
सुऽवेदनाम्। अकृणोः। ब्रह्मणे। गाम् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र ते त्वदीयानि प्रथमा आदितः कृतानि पूर्व्याणि पुरातनानिच वीर्या वीर्याणि नूनमिदानीं प्रवोचं प्रकर्षेण वदामि एकः प्रशब्दः पूरणः। वोचं लुङि ब्रुवोवचिः छेरङ् कानि

वानि सतीनमन्युः सतीनमित्युदकनाम उदकाभिवर्षणबुद्धियुक्तः त्वं अद्रिं मेघं अश्नथयः वज्रेणाहिंसीः ब्रह्मणे बृहस्पतये गां पणिभिरपहृतां सुवेदनां सुष्ठु ज्ञापनीयां अकृणोरकरोरित्यादीनि ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, पूर्वकाल में सबसे आगे तुमने जो वीरत्व दिखाया था, उसकी मैं प्रशंसा करता हूँ। जल के लिए तुमने मेघ को फाड़ा था और स्तोता के लिए गाय की प्राप्ति सुलभ कर दी थी।

निषुसीदगणपतेगणेषुत्वामाहुर्विप्रंतमंकवीनाम् ।
नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनारेमहामर्कंमघवञ्चित्रमर्च ॥ ९ ॥

नि । सु । सीद । गणऽपते । गणेषु । त्वाम् । आहुः । विप्रऽतमम् ।
कवीनाम् । न । ऋते । त्वत् । क्रियते । किम् । चन । आरे ।
महाम् । अर्कम् । मघऽवन् । चित्रम् । अर्च ॥ ९ ॥

हेगणपते त्वं गणेषु स्तोतृगणेषु सुष्ठु निषीद स्तुतिश्रवणार्थं निषण्णोभव यतः कवीनां क्रान्तप्रज्ञानां मध्ये त्वा त्वां विप्रतमं अतिशयेन मेधाविनमित्याहुः किंच त्वदृते अन्यारादितरर्तेइति पंचमी त्वां वर्जयित्वा किंचनकर्म आरे दूरे समीपेवा नक्रियते तस्मान्निषीद ततः हेमघवन् धनवन्निन्द्र महां महान्तं अर्कमर्चनीयं अस्मदीयं त्रिवृत्पंचदशादिलक्षणं स्तोमं चित्रं नानारूपं कृत्वा अर्च पूजय विधेहि । अर्चपूजायां भौवादिकः ॥ ९ ॥

९. बहुतों के अधिपति इन्द्र, स्तोताओं के बीच में बैठो। क्रिया-कुशल व्यक्तियों में तुम्हें लोग सर्वापेक्षा बुद्धिमान् कहते हैं। समीप वा दूर में तुम्हारे अतिरिक्त कोई अनुष्ठान नहीं होता। धनी इन्द्र, हमारी ऋचाओं को विस्तारित और नाना-रूप कर दो।

अभिख्यानोमघवन्नाधमानान्त्सखेबोधिवसुपतेसखीनाम् ।
रणंकृधिरणकृत्सत्यशुष्माभक्तेचिदाभजारायेअस्मान् ॥ १० ॥ १३ ॥

अभिऽख्या । नः । मघऽवन् । नाधमानान् । सखे । बोधि ।
वसुऽपते । सखीनाम् । रणम् । कृधि । रणऽकृत् । सत्यऽशुष्म ।
अभक्ते । चित् । आ । भज । राये । अस्मान् ॥ १० ॥ १३ ॥

हेमघवन् धनवन्निन्द्र नाधमानान् नाथृनाधृयाच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु भौवादिकः अनुदात्तेत याचमानान् नोस्मान् अभिख्या अभिख्यापनेन तेजसा युक्तान् कुरु प्रसिद्धान्वाकुरु हेसखे धनदानेन हेवसुपते वसूनां स्वामिन् त्वं सखीनां स्तोतृत्वेन सखिभूतानामस्माकं स्वभू-

तानि स्तोत्राणि बोधि बुध्यस्व बुधअवगमने भौवादिकः लोटिछान्दसः शपोलुक् छन्दस्युभयथेति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्वात् अङित्तश्चेति हेर्धिभावः अतएव गुणः सार्वधातुकत्वेन ङित्वादन्तोदात्तत्वं वर्णलोपश्छान्दसः हे रणकृत् शत्रुभिः सह युद्धकर्तः अतएव हेसत्यशुष्म यथार्थबलोपेत त्वं रणं कृधि कुरु शत्रून् जहि। करोतेर्लोटि श्रुशृणुकृवृभ्यश्छन्दसीति हेर्धिः। किंच अभकेचित् असंभजनीये स्थानेपि अस्मान् राये धनाय आभज भागिनः कुरु द्व्यचोतस्तिङइति संहितायां दीर्घः ॥ १० ॥

१०. धनी इन्द्र, हम तुम्हारे याचक हैं। हमें तेजस्वी कर दो। धनाधिपति और मित्र इन्द्र, यह जानो कि, हम तुम्हारे बन्धु हैं। युद्धकर्त्ता इन्द्र, तुम्हारी शक्ति ही यथार्थ है। जहाँ धन-प्राप्ति की कोई सम्भावना नहीं हो, वहाँ भी तुम हमें धन-भागी करो।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

॥ इति दशमे मंडले नवमोनुवकः ॥ ९ ॥

दशमेनुवाके षोडशसूक्तानि तत्र तमस्येति दशर्चं प्रथमं सूक्तं ऐन्द्रं शतप्रभेदनोनाम वैरूपऋषिः अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः। तथाचानुक्रान्तं—तमस्यशतप्रभेदनस्त्रिष्टुबन्तमिति। दशरात्रस्याष्टमेहनि मरुत्वतीयएतत्सूक्तं। सूत्रितंच—तमस्यद्यावापृथिवीमहाँइन्द्रोनृवदिति मरुत्वतीयमिति।

तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसा विश्वेभिर्देवैरनु शुष्ममावताम्।
यदैत्कृण्वानो महिमानमिन्द्रियं पीत्वी सोमस्य क्रतुमाँ अवर्धत ॥ १॥

तम्। अस्य। द्यावापृथिवी इति। सऽचेतसा। विश्वेभिः। देवैः।
अनु। शुष्मम्। आवताम्। यत्। ऐत्। कृण्वानः। महिमानम्।
इन्द्रियम्। पीत्वी। सोमस्य। क्रतुऽमान्। अवर्धत ॥ १ ॥

सचेतसा सहचेतयन्त्यौद्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ विश्वेभिः सर्वैर्देवैः सह अन्वादेशे अशादेशोनुदात्तः एतस्येन्द्रस्य तंशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलमन्वावतां रक्षतां तस्य बलं पूर्वमस्मान् रक्षतु पश्चादेते अपिरक्षतामितिभावः अवतेर्लुङ्। कृण्वानः वृत्रवधादिकं कुर्वाणः समहिमानं इन्द्रियं इन्द्रस्यात्मनः पर्याप्तं वीर्यंच यत्यदा ऐत् प्रामोत्। इण्गतौ आदादिकः आडजादीनामित्याडागमः तदा क्रतुमान् कर्मवान् सः सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा अवर्धत। क्रियाग्रह-

णं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति षष्ठी पीत्वी स्नात्व्यादयश्चेति निपातितः॥ १ ॥

१. अन्यान्य देवों के साथ द्यावापृथिवी मनोयोग-पूर्वक इन्द्र के बल की रक्षा करें। जब कि, वह वीरता प्राप्त करते-करते अपनी उपयुक्त महिमा को प्राप्त हुए, तब सोम-पान करते-करते अनेक कार्यों का सम्पादन करके वृद्धिगत हुए।

तमस्यविष्णुर्महिमानमोजसांशुंदधन्वान्मधुनोविरप्शते।
देवेभिरिन्द्रोमघवासयावभिर्वृत्रंजघन्वाँअभवद्वरेण्यः॥ २ ॥

तम्। अस्य। विष्णुः। महिमानम्। ओजसा। अंशुम्। दधन्वान्। मधुनः। वि। रप्शते। देवेभिः। इन्द्रः। मघऽवा। सयावऽभिः। वृत्रम्। जघन्वान्। अभवत्। वरेण्यः॥ २ ॥

विष्णुरेतन्नामकः व्याप्तोयज्ञोवा मधुनः मदकरस्य सोमस्य अंशुं लताखंडं दधन्वान् प्रेरयन् धवेर्गत्यर्थस्य क्वसौ इदन्वान्नुमागमेकृते वलिलोपः ओजसा स्ववीर्येण संजातमस्येन्द्रस्य तं महिमानं विरप्शते विविधं शब्दयति स्तौति मघवा धनवान् सयावभिः यातैः आतोमनिन्निति क्वनिप् सहगन्तृभिः देवेभिः देवैर्मरुद्भिश्च वृत्रं जघन्वान् हतवान् इन्द्रः वरेण्यः सर्वैर्वरणीयः संभजनीयोभवत्॥ २ ॥

२. विष्णु ने मधुर सोमलता—खण्ड को भेजकर इन्द्र की उस महिमा की, उत्साह के साथ, घोषणा की। धनी इन्द्र सहयोगी देवों के साथ एकत्र होकर और वृत्र का वध करके सर्वश्रेष्ठ हुए।

वृत्रेणयदहिनाबिभ्रदायुधासमास्थिथायुधयेशंसमाविदे।
विश्वेतेअत्रमरुतःसहत्मनावर्धन्नुग्रमहिमानमिन्द्रियम्॥ ३ ॥

वृत्रेण। यत्। अहिना। बिभ्रत्। आयुधा। समऽअस्थिथाः। युधये। शंसम्। आऽविदे। विश्वे। ते। अत्र। मरुतः। सह। त्मना। अवर्धन्। उग्र। महिमानम्। इन्द्रियम्॥ ३ ॥

युधये युद्धाय आयुधा आयुधानि वज्रादीनि बिभ्रत् धारयन्निन्द्रः त्वं यद्यदा अहिना अहन्तव्येन वृत्रेण समस्थिथाः सहास्थाः तिष्ठतेर्लुङि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदं स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्वं इकारश्चान्तादेशः ह्रस्वादंगादिति सिचोलोपः यद्योगादनिघातः तिङिचोदात्तवतीति गतेर्निघातः तदाआविदे क्रत्यार्थे केन्प्रत्ययः। तव वृत्रवधादिकं वीर्यमज्ञाप-

पितुं शंसमशंसं शस्त्रैरहं स्तौमि शंसुस्तुतौलङ् वाक्यभेदादनिघातः किंच हे उग्र उद्गूर्णबल अ-स्मिन्कालेएव तेत्वदीयं महिमानमिन्द्रियं वीर्यंच विश्वेसर्वे मरुतः त्मनाआत्मना सहैव अव-र्धन् वर्णलोपश्छान्दसः अवर्धयन् मरुतोहीन्द्रस्य वीर्यं भवति ॥ ३ ॥

३. उग्रतेजा इन्द्र जिस समय तुम स्तुत की इच्छा से अस्त्र-शस्त्र धारण करके, दुर्द्धर्ष वृत्र के साथ, युद्ध करने के लिए आगे बढ़े, उस समय सारे मरुद्गण ने तुम्हारी महिमा बढ़ा दी और स्वयं भी वे वृद्धि को प्राप्त हुए।

जज्ञानएवव्यबाधतस्पृधःप्रापश्यद्वीरोअभिपौंस्यंरणम्।
अवृश्चदद्रिमवसस्यदःसृजदस्तभ्नान्नाकंस्वपस्ययापृथुम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । एव । वि । अबाधत । स्पृधः । प्र । अपश्यत् । वीरः ।
अभि । पौंस्यम् । रणम् । अवृश्चत् । अद्रिम् । अव । सऽस्यदः ।
सृजत् । अस्तभ्नात् । नाकम् । सुऽअपस्यया । पृथुम् ॥ ४ ॥

सइन्द्रः जज्ञानएव जनी प्रादुर्भावेछान्दसस्य लिटः कानच् जायमानएव स्पृधः शत्रून्व्यबाधत अत्यर्थमपीडयत् स्पृधः स्पर्धसंघर्षे क्विप् अपस्पृधेथामिति निपातनेन एकत्रसंप्रसारणदर्शनात् अत्रापि भवति अतएव वीरः समर्थः सः रणं संग्राममभिलक्ष्य पौंस्यमात्मीयं बलंप्रापश्यत् अस्यैतद्बलमिति प्रकर्षेण पश्यति जानाति। किंच अद्रिं मेघं अवृश्चत्वर्षणार्थंमच्छिनत् अनन्तरं सस्यदः स्यन्दूप्रस्रवणे क्विप् शसिनलोपः सहस्यन्दमानाअपः अवसृजत् अवाङ्मुखमसृजत् निरगमयत् तथा सः पृथुं महान्तं नाकं द्युलोकं स्वपस्यया सुपआत्मनः क्यच् अप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः शोभनकर्मेच्छया अस्तभ्नात् निरुद्धमकरोत् स्तंभिः सौत्रोधातुः ॥ ४ ॥

४. जन्म के साथ ही इन्द्र ने शत्रु-दमन किया था। उन्होंने युद्ध का विचार करके अपने पौरुष की वृद्धि की ओर ध्यान दिया। उन्होंने वृत्र का छेदन किया, मनुष्यों को छुड़ाया और उत्तम उद्योग करके विस्तृत स्वर्गलोक को ऊपर उठा रक्खा।

आदिन्द्रःसत्रातविषीरपत्यतवरीयोद्यावापृथिवीअबाधत।
अवाभरद्धृषितोवज्रमायसंशेवंमित्रायवरुणायदाशुषे ॥ ५ ॥ १४ ॥

आत् । इन्द्रः । सत्रा । तविषीः । अपत्यत । वरीयः ।
द्यावापृथिवी इति । अबाधत । अव । अभरत् । धृषितः ।
वज्रम् । आयसम् । शेवम् । मित्राय । वरुणाय । दाशुषे ॥ ५ ॥ १४ ॥

आदपिच सइन्द्रः तविषीः महतीः सत्रा सहैव अपत्यतागच्छत पदगतौ दैवादिकः व-र्णव्यत्ययः यद्वा पत्यतइत्यैश्वर्यकर्मा सेनानामीष्टे तासामाश्वरोभवदित्यर्थः। सएव द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ वरीयः तृतीयायाः सुः उरुतरेण महिम्ना अवबाधत तयोरन्तःस्थितान् शत्रूनवधी-दित्यर्थः। धृषितः शत्रुवधे प्रगल्भः सन् आयसमयोमयं वज्रमवाभरत् अधारयत्। किमर्थं मित्राय वरुणाय दाशुषे हविर्दत्तवते यज्वने शेवं सुखं कर्तुं ॥ ५ ॥

५. विशाल-विशाल सेनाओं की ओर इन्द्र एकाएक दौड़े। अपनी विशिष्ट महिमा से उन्होंने द्यावापृथिवी को वशीभूत किया। जो वज्र दान परायण वरुण और मित्र के सुख का जनक है, इन्द्र ने उसी लौहमय वज्र को दुर्द्धर्ष रूप से धारण किया।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इन्द्रस्यात्रतविषीभ्योविरप्शिनऋघायतोअरंहयन्तमन्यवे।
वृत्रंयदुग्रोव्यवृश्चदोजसापोबिभ्रतंतमसापरीवृतम् ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य। अत्र। तविषीभ्यः। विऽरप्शिनः। ऋघायतः।
अरंहयन्त। मन्यवे। वृत्रम्। यत्। उग्रः। वि। अवृश्चत्।
ओजसा। अपः। बिभ्रतम्। तमसा। परिऽवृतम् ॥ ६ ॥

अत्रास्मिन् काले एव विरप्शिनः महतः विविधं शब्दायमानस्यवा ऋघायतः शत्रून् हिंसतः इन्द्रस्य तविषीभ्यः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी बलानां मन्यवे प्रख्यापनाय अरंहयन्त आपोनिरगच्छन् रहिर्गत्यर्थः उग्रउद्गूर्णः सः अपउदकानि बिभ्रतं धारयन्तं तमसापरीवृतं परितोवेष्टितं वृणोतेः कर्मणि क्तः गतिरनन्तरइति स्वरः संहितायामुपसर्गस्य घञीति दीर्घः तंवृत्रं यद्यस्मिन्काले ओजसा स्ववीर्येण व्यवृश्चत् अत्यर्थमवधीत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र नाना प्रकार के शब्द कर रहे थे और शत्रु-वध कर रहे थे। उनके बल-विक्रम की घोषणा करने के लिए जल निर्गत हुआ। वृत्र ने अन्धकार से घिरकर जल को धारण कर रक्खा था; परन्तु तीक्ष्ण तेजवाले इन्द्र ने बल-पूर्वक वृत्र को काट डाला।

यावीर्याणिप्रथमानिकर्त्वामहित्वेभिर्यतमानौसमीयतुः।
ध्वान्तंतमोवदध्वसेहतइन्द्रोमह्नापूर्वहूतावपत्यत ॥ ७ ॥

या। वीर्याणि। प्रथमानि। कर्त्वा। महिऽत्वेभिः। यतमानौ।
समऽईयतुः। ध्वान्तम्। तमः। अव। दध्वसे। हते।
इन्द्रः। मह्ना। पूर्वऽहूतौ। अपत्यत ॥ ७ ॥

महित्वेभिः महनीयैः स्वबलैः यतमानौ युद्धाय प्रयत्नं कुर्वतौ इन्द्रवृत्रौ प्रथमानि पूर्वभावीनि कर्त्वा कृत्यार्थे त्वन् प्रत्ययः कर्तव्यानि या यानि वीर्याणि समीयतुः संयोजयामासतुः इण्गतौ लिटि दीर्घइणः कितीति दीर्घः तयोर्मध्ये इन्द्रेण वृत्रे हतेसति ध्वान्तं अतिनिबिडं तमः अवध्वसे अवदध्वसे अवध्वस्तं विनष्टमभूत् ध्वंसेर्लिट् कित्वान्नलोपः इन्द्रस्तु मह्ना स्वमहिम्ना पूर्वहूतौ प्रथमाह्वाने अपत्यतागच्छत् शूराणां मध्ये अयमेव प्रथमोहूयमानोभवदित्यर्थः ॥ ७ ॥

७. आपस में होड़ करके इन्द्र और वृत्र प्रथम-प्रथम अपनी-अपनी वीरता दिखाकर महाक्रोध के साथ युद्ध करने लगे। वृत्र के विनाश के अनन्तर घना अन्धकार विनष्ट हुआ। इन्द्र की महिमा ही ऐसी है कि, वीरों की नाम-गणना के समय सबसे प्रथम इन्द्र का ही नाम लिया जाता है।

विश्वे॑दे॒वासो॒अध॒वृष्ण्या॑नि॒तेव॑र्धय॒न्त्सोम॑वत्याव॒च॒स्यया॑।
र॒द्धंवृ॒त्रमहि॒मिन्द्र॑स्य॒हन्म॑ना॒ग्निर्नजम्भै॒स्तृ॒ष्वन्न॑मावयत् ॥ ८ ॥

विश्वे॑। दे॒वासः॑। अध॑। वृष्ण्या॑नि। ते॒। अव॑र्धयन्। सोम॑ऽवत्या।
व॒च॒स्यया॑। र॒द्धम्। वृ॒त्रम्। अहि॑म्। इन्द्र॑स्य। हन्म॑ना।
अ॒ग्निः। न। जम्भैः॑। तृ॒षु। अन्न॑म्। आ॒व॒य॒त् ॥ ८ ॥

हेइन्द्र अध वृत्रहननानन्तरं विश्वेदेवासोदेवा ऋत्विजः सोमवत्या सोमयुक्तया वचस्यया स्तुतीच्छया तेत्वदीयानि वृष्ण्यानि बलानि अवर्धयन् वर्धयन्ति इन्द्रस्य हन्मना हननसाधनेन वज्रेण रद्धं रधहिंसासंराध्योः हिंसितमहिंवृत्रं अपामावरकं मेघं तृषु शीघ्रमन्नमावयत् अभक्षयत् तज्जन्येनोदकेन संपादितमन्नं जनः भक्षयदित्यर्थः आवयतिरत्तिकर्मा।तत्रदृष्टान्तः—अग्निर्न यथाग्निः जंभैः आत्मीयैः दन्तैः अन्नं भक्षयति तद्वत् ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, सोमरस और स्तोत्र के द्वारा देवों ने तुम्हारी संवर्द्धना की। इन्द्र ने दुर्द्धर्ष वृत्र का वध कर डाला। इससे शीघ्र ही लोगों को अन्न-प्राप्ति हुई। जैसे अग्नि अपनी शिखा के द्वारा जलाने योग्य वस्तु का भक्षण करते हैं, वैसे ही लोग दाँतों से अन्न चबाने लगे।

भूरि॒दक्षे॑भिर्व॑च॒नेभि॒र्ऋक्व॑भिः॒स॒ख्येभिः॒स॒ख्यानि॒प्रवो॑चत।
इन्द्रो॒धुनिं॑च॒चुमु॑रिं॑च॒दम्भय॑ञ्छ्र॒द्धाम॑न॒स्याशृ॑णु॒तेद॒भीत॑ये ॥ ९ ॥

भूरि॑। दक्षे॑भिः। व॒च॒नेभिः॑। ऋक्व॑ऽभिः। स॒ख्येभिः॑। स॒ख्यानि॑।
प्र। वो॒च॒त॒। इन्द्रः॑। धुनि॑म्। च॒। चुमु॑रिम्। च॒।
द॒म्भय॑न्। श्र॒द्धा॒ऽम॒न॒स्या। शृ॒णु॒ते॒। द॒भीत॑ये ॥ ९ ॥

हेस्तोवारः दक्षेभिः वर्धनहेतुभिः ऋकभिः छन्दसीवनिपाविवि वनिप् प्रत्ययः अयस्मयादित्वने भत्वाव् जश्त्वाभावः पदत्वात्कुत्वं मंत्रयुक्तैः सख्येभिः तदर्हतीत्यर्थे छन्दसिचेति यप्रत्ययः सख्युरिन्द्रस्य योग्यैः वचनेभिः वचनैः स्तोत्रैः सख्यानि स्तुत्यस्तोतृलक्षणान्यभिलक्ष्य भूरि बहु वारं इन्द्रं प्रवोचत प्रब्रूत अभिष्टुत इन्द्रस्तु दभीतये एतन्नामकाय राजर्षये धुनिंच चुमुरिंच एतन्नामकौ द्वावसुरौ दंभयन् हिंसन् श्रद्धामनस्या मनःशब्दात्क्यच् श्रद्धायुक्तया मनसइच्छया शृणुते युष्माभिः कृतानि स्तोत्राणि शृणोति ॥ ९ ॥

९. स्तोताओ, इन्द्र ने जो सखा के कार्य किये हैं, उनकी प्रशंसा, उत्तमोत्तम वाक्यों और बन्धुजनोचित छन्दों के द्वारा, करो। इन्द्र ने धुनि और चुमुरि नामक असुरों का वध किया है और विश्वासी मन से दभीति राजा की प्रार्थना सुनी है।

त्वंपुरूण्याभंरास्वश्व्यायेभिर्मंसैनिवचंनानिशंसंन् ।
सुगेभिर्विश्वादुरितातरेमविदोषुणंउर्वियागाधमद्य ॥ १० ॥१५॥

त्वम् । पुरूणि । आ । भर । सुऽअश्व्या । येभिः । मंसै ।
निऽवचंनानि । शंसंन् । सुऽगेभिः । विश्वा । दुःऽइता । तरेम ।
विदो इति । सु । नः । उर्विया । गाधम् । अद्य ॥ १० ॥ १५ ॥

हे इन्द्र त्वं स्वश्व्या स्वश्व्यानि शोभनाश्वयुक्तानि पुरूणि बहूनि धनानिमह्यमाभर आहर प्रयच्छ निवचनानि नितरां वक्तव्यानि स्तोत्राणि शंसन् अहं येभिः धनैः मंसै मन्यतिरर्चतिकर्मा देवान्पूजयानि तानि देहि मन्यतेर्लोटि बहुलं छन्दसीति विकरणस्यलुक् सिप्यडागमः सिपः पित्वेनानुदात्तत्वाव् धातुस्वरः सुगेभिः सुष्ठु गन्तव्यैस्तैर्धनैः स्तोत्रैर्वा विश्वा सर्वाणि दुरिता दुरितानि पापानि तरेम हेइन्द्र अद्यास्मिन्कर्मणि गाधं प्रथ्यमानं क्रियमाणं नोस्मदीयं स्तोत्रं उर्विया उरुत्वेन बहुमानेन सु सुष्ठु विदोविदउ जानीहेव ॥ १० ॥

१०. इन्द्र, मैंने जो स्तोत्र के समय में प्रचुर सम्पत्ति और उत्तमोत्तम घोड़ों की अभिलाषा की थी, वह सब दो। मैं पाप को लाँघकर कल्याण प्राप्त करूँ। हम जो स्तोत्र बना रहे हैं, उसे जानकर ध्यान दो।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे पंचदशोवर्गः ॥ १५ ॥

घर्मेति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं सप्रिर्नामवैरूपऋषिः तपसः पुत्रोघर्मोवा चतुर्थी जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः। तथाचानुक्रान्तं—घर्मासप्रिस्तापसोवाघर्मोवैश्वदेवंचतुर्थीजगतीति। गवोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

घ॒र्मा स॒मन्ता॑ त्रि॒वृतं॒ व्या॑पतु॒स्तयो॒र्जुष्टिं॑ मात॒रिश्वा॑ जगाम।
दि॒वस्पयो॒ दिधि॑षाणा॒ अवे॑षन्वि॒दुर्दे॒वाः स॒हसा॑मान॒मर्क॑म् ॥ १ ॥

घ॒र्मा । स॒म्ऽअ॑न्ता । त्रि॒ऽवृत॑म् । वि । आ॒प॒तुः॒ । तयोः॑ ।
जुष्टि॑म् । मा॒त॒रिश्वा॑ । ज॒गा॒म॒ । दि॒वः । पयः॑ । दिधि॑षाणाः ।
अवे॑ष॒न् । वि॒दुः । दे॒वाः । स॒हऽसा॑मानम् । अ॒र्कम् ॥ १ ॥

समन्ता समन्तौ संव्याप्तदिगन्तौ घर्मा घृक्षरणदीप्त्योः घर्मौ दीप्यमानौ अग्न्यादित्यौ त्रिवृतं। त्रयोवाइमे त्रिवृतोलोकाइत्याम्नानात्। त्रैलोक्यं व्यापतुः स्वतेजोभिः व्याप्तवन्तौ मातरिश्वा अन्तरिक्षे वर्तमानोवायुः तयोरग्न्यादित्ययोः जुष्टिं प्रीतिं जगाम गतवान् यदा सहसामानं सामशब्दउपलक्षकः वेदत्रयतेजःसहितं। सर्वंतेजः सामरूपंहशश्वदित्याम्नानात्। ईदृशमर्कं अर्चनीयं सूर्यं देवाः दीप्यमानाः स्वरश्मयोविदुः विविदुः लेभिरे प्रापुः। तदा दिधिषाणाः लोकधारणशीलाः तेदिवः द्युलोकस्य संबन्धि पयः उदकमवेषन् व्याप्तवन्तः ववर्षुरित्यर्थः। दिवस्पयइत्यत्र षष्ठ्याः पतिपुत्रेति सत्वं। दिधिषाणाः धिषधारणे चानश् शपःश्लुः यद्वा धिधारणे सन्नन्तस्य चानश् अज्झनगमांसनीति दीर्घाभावश्छान्दसः। यद्वा समंतौ संगतौ घर्मौ स्वयंदीप्यमानौ जीवेश्वरौ त्रिवृतं सत्वरजस्तमोगुणात्मिकां मायां व्यापतुः नियन्तृनियन्तव्यभावेन। मातरिश्वा परमात्मा तयोर्जुष्टिं संभोक्तव्यपदार्थैः संजातां प्रीतिं जगाम गतवान् तंपरमात्मानं वेदमयं इमं सूर्यं इति देवाजानन्ति ॥ १ ॥

१. सूर्य और अग्नि नामक प्रदीप्त देवता चारों ओर जाकर त्रिभुवन-व्यापी हुए। मातरिश्वा (अन्तरिक्ष-स्थित वायुदेव) ने उनकी प्रसन्नता प्राप्त की। जिस समय देवों ने साम-मन्त्र और सूर्य को प्राप्त किया, उस समय उन लोगों ने, त्रिभुवन की रक्षा के लिए आकाशीय जल की सृष्टि की।

अथ द्वितीया—

ति॒स्रो दे॒ष्ट्राय॒ निर्ऋ॑ती॒रुपा॑सते दीर्घ॒श्रुतो॒ वि हि जा॒नन्ति॒ वह्न॑यः।
तासां॒ नि चि॑क्युः क॒वयो॑ नि॒दानं॒ परे॑षु॒ या गुह्ये॑षु व्र॒तेषु॑ ॥ २ ॥

ति॒स्रः । दे॒ष्ट्राय॑ । निःऽऋ॑तीः । उप॑ । आ॒स॒ते॒ । दी॒र्घ॒ऽश्रुतः॑ ।
वि । हि । जा॒नन्ति॑ । वह्न॑यः । तासा॑म् । नि । चि॒क्युः॒ । क॒वयः॑ ।
नि॒ऽदान॑म् । परे॑षु । या । गुह्ये॑षु । व्र॒तेषु॑ ॥ २ ॥

निर्ऋतीः पृथिवीनामैतत् अनेन इतरलोकावुपलक्ष्येते तत्राधिष्ठितास्तिस्रः अग्न्यादिदेवताः देष्ट्राय हविषां प्रदानाय उपासते यजमानाउपासनं कुर्वते ततः दीर्घश्रुतः प्रभूतकीर्तयोवताः देष्ट्राय... निर्ऋतीः निःहृयः जगतः प्रापिकाः तादेवताः विजानन्ति एतैः कृतामुपासनां मन्वतएव। यद्वा निर्ऋतीः निःशेषेण ऋच्छंति गच्छन्तीति निर्ऋतयः तास्तिस्रः सृष्टिस्थितिसंहृतीः देष्ट्राय आत्मनः कर्मभोगदानाय उपासते ते दीर्घश्रुतः दीर्घे संसारे श्रृण्वन्तः मन्तव्यद्रष्टव्यादिपदार्थं जानन्तः मंत्रदृष्ट्यादिरूपमजानन्तइत्यर्थः। अतएववह्नयः संसारस्य वोढारः तानजानन्ति कवयः क्रान्तदर्शिनस्तु तासां सृष्ट्यादीनामग्न्यादीनां वा निदानं मूलकारणं परमात्मानं निचिक्युः नितरां चिन्वन्ति जानन्ति परेषु उत्कृष्टेषु वा गुह्येषु गोप्तव्येषु कर्मसु यमनियमादिषु व्रतेषु याः प्रवृत्तयः सन्ति तासां निदानं निचिक्युः जानन्ति चिञ् चयने लिटि विभाषाचेरित्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः यद्वा चायतेर्लिटि चायःकीति छन्दसि कीत्यादेशः॥ २॥

२. याज्ञिक लोग यज्ञ के समय तीन निर्ऋतियों (अग्नि, सूर्य और वायु) की उपासना करते हैं। इसके अनन्तर यशस्वी अग्निदेवों का परिचय देवों से होता है। विद्वान् लोग अग्नि आदि का मूल कारण जानते हैं। वे परम गोपनीय व्रत में रहते हैं।

अथ तृतीया—

चतुष्कपर्दायुवतिःसुपेशाघृतप्रतीकावयुनानिवस्ते।
तस्यांसुपर्णावृषणानिषेदतुर्यत्रदेवादधिरेभागधेयम् ॥ ३ ॥

चतुःऽकपर्दा। युवतिः। सुऽपेशाः। घृतऽप्रतीका। वयुनानि। वस्ते। तस्याम्। सुऽपर्णा। वृषणा। नि। सेदतुः। यत्र। देवाः। दधिरे। भागऽधेयम् ॥ ३ ॥

चतुष्कपर्दा चतुष्कोणा युवतिः स्त्रीरूपा सुपेशाः शोभनालंकारा घृतप्रतीका घृतप्रमुखहविष्का एतादृशीवेदिः वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थजातानि कर्माणि स्तोत्राणि वा वस्ते आच्छादयति तस्यां वेद्यां वृषणा वृषणौ हविषां वर्षितारौ सुपर्णा सुपर्णौ सुपतनौ जायापती यजमानब्रह्माणौ वा निषेदतुः निषण्णौ भवतः यत्र यस्यां वेद्यां देवाअग्न्यादयः भागधेयं स्वार्थिकोधेयप्रत्ययः स्वस्वभागं हविर्दधिरे धारयन्ति यद्वा चतुष्कपर्दा नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्चत्वारः कपर्दस्थानीयायस्याः सा युवतिस्तरुणी नित्याघृतप्रतीका दीप्यमानवर्णावयवा-प्रूक्षा औपनिषदीवाक् वयुनानि ज्ञानानि वस्ते आच्छादयति तस्यां वाचि सुपर्णा सुपर्णौ जीवपरमात्मानौ

निषण्णौ भवतः यत्र इतराभ्योपि दृश्यंतइति तृतीयार्थे त्रल्प्रत्ययः यया वाचा देवाभागं धारयन्ति ॥ ३ ॥

३. एक युवती (यज्ञ-वेदी) है। उसके चार कोने हैं। उसकी मूर्त्ति सुन्दर और (घृत के कारण) स्निग्ध है। वह उत्तमोत्तम वस्त्र (यज्ञ-सामग्री) धारण करती है। दो पक्षी (यजमान और पुरोहित) उसपर बैठते हैं। वहां देवता लोग अपना-अपना भाग पाते हैं।

एकः॑सुप॒र्णःसस॑मु॒द्रमावि॑वेश॒सइ॒दंविश्वं॒भुव॑नं॒विच॑ष्टे।
तंपाकेन॒मन॑सापश्य॒मन्ति॑त॒स्तंमा॒तारे॑ह्लि॒सउ॑रेह्लि॒मा॒तर॑म् ॥ ४ ॥

एकः॑। सु॒ऽप॒र्णः। सः। स॒मु॒द्रम्। आ। वि॒वे॒श॒। सः। इ॒दम्।
विश्वं॑म्। भुव॑नम्। वि। च॒ष्टे॒। तम्। पाके॑न। मन॑सा। अ॒प॒श्य॒म्।
अन्ति॑तः। तम्। मा॒ता। रे॒ह्लि॒। सः। ॐ इति॑। रे॒ह्लि॒। मा॒तर॑म् ॥ ४ ॥

एकः सर्वकार्येष्वसहायः सुपर्णः सुपतनः मध्यमस्थानोदेवः समुद्रमन्तरिक्षं आविवेश आविशति आविश्यच सइदंविश्वं सर्वं भुवनं भूतजातं विचष्टे अनुग्राह्यतयाभिपश्यति तमेवं रूपं देवं पाकेन परिपक्केन मनसा अन्तितः समीपेहमपश्यं अदर्शं। किंच माता उदकानां निर्मात्री माध्यमिकावाक् तां रेह्लि आस्वादयति उपजीवनमात्रमत्रलक्ष्यते सउ सखलु मातरं वाचं रेह्लि लेढि तामेवोपजीवति लिहआस्वादने। यद्वा सुपर्णः पक्षवान् निराधारसंचारी एकः प्राणवायुः परमात्मा वा समुद्रं समुद्रवन्ति आपोस्मादिति समुद्रमन्तरिक्षं यद्वा समुद्रवं सर्वगमनं सच्छीलं प्रपंचजातमाविष्टवान् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः। वायुपक्षे वाय्वादिरूपेणाविवेश सइदं विश्वं सर्वं लोकं विचष्टे विशेषेण ख्यापयति सति ह्रियमाणे परमात्मनि वा जीवन्तः पुरुषालोकं विख्यातं कुर्वन्ति तंदेवं उपासकोहं पाकेन परिपक्कज्ञानेन मनसा अन्तितः अन्तिकशब्दात्तसिः अन्तिकस्यतसि कादिलोपोभवत्याद्युदात्तत्वंच इति कादिलोपः अन्तिके समीपे स्वहृदये अपश्यं तं प्राणं मातावाक् रेह्लि वाक्प्राणेनान्तर्भवतीत्यर्थः। स्वापे हि वाग्व्यापारोनदृश्यते प्राणव्यापारस्तु दृश्यतइति ॥ ४ ॥

४. एक पक्षी (प्राण वायु) समुद्र (ब्रह्माण्ड) में पैठा। वह सारा विश्व देखता है। परिपक्व बुद्धि के द्वारा मैंने उसको देखा है। वह निकट-वर्त्तिनी माता (वाक्) का आस्वादन करता है और माता भी उसका आस्वादन करती है।

सु॒प॒र्णंविप्राः॑क॒वयो॒वचो॑भि॒रेकं॒सन्तं॑बहु॒धाक॑ल्पयन्ति।
छन्दां॑सिच॒दध॑तोअध्व॒रेषु॒ग्रहा॒न्त्सोम॑स्यमिमतेद्वाद॑श ॥ ५ ॥१६॥

सुऽपर्णम् । विप्राः । कवयः । वचःऽभिः । एकम् । सन्तम् ।
बहुधा । कल्पयन्ति । छन्दांसि । च । दधतः । अध्वरेषु । ग्रहान् ।
सोमस्य । मिमते । द्वादश ॥ ५ ॥ १६ ॥

विप्रामेधाविनः कवयः क्रान्तप्रज्ञाः मनुष्याः सुपर्णं सुपतनं एकं सन्तं परमात्मानं वचोभिः स्तुतिलक्षणैर्वचनैर्बहुधा बहुप्रकारं कल्पयन्ति कुर्वन्ति । किंच तएव कवयः अध्वरेषु यज्ञेषु छन्दांसि गायत्र्यादीनिसप्तच्छदांसि दधतः स्तोत्रशस्त्रादिना धारयन्तः द्वादशसंख्याकान् सोमस्य ग्रहान् ग्रहणसाधनानि पात्राणि उपांश्वन्तर्यामादीनि मिमते निर्मिमते ग्रहान् गृह्यते एभिरिति ग्रहाः ग्रहवृदनिश्चिगमश्चेति करणे अप्प्रत्ययः सोमस्येति कर्मणिषष्ठी द्वादशेत्यत्र संख्या इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ ५ ॥

५. पक्षी (परमात्मा) एक है; परन्तु क्रान्तदर्शी विद्वान् लोग उसकी अनेक प्रकार से कल्पना करते हैं। वे यज्ञ-काल में नाना प्रकार के छन्दों का उच्चारण करते और बारह (उपांशु, अन्तर्याम आदि) सोम-पात्र स्थापित करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

अथ षष्ठी—

षट्त्रिंशांश्चंचतुरःकल्पयन्तश्छन्दांसिचदधतआद्वादशम् ।
यज्ञंविमायकवयोमनीषऋक्सामाभ्यांप्ररथंवर्तयन्ति ॥ ६ ॥

षट्ऽत्रिंशान् । च । चतुरः । कल्पयन्तः । छन्दांसि । च । दधतः ।
आऽद्वादशम् । यज्ञम् । विऽमाय । कवयः । मनीषा ।
ऋक्ऽसामाभ्याम् । प्र । रथम् । वर्तयन्ति ॥ ६ ॥

पूर्वं सामान्येन यज्ञग्रहानुक्त्वा इदानीं सर्वग्रहादिपूर्वकोयज्ञोभिधीयते । षट्त्रिंशान् द्वौ उपांश्वन्तर्यामौ ऐन्द्रवायवादयस्त्रयोद्विदेवत्याग्रहाः द्वौ शुक्रामंथिनौ आग्रयणउक्थ्योध्रुवश्चेति त्रयः ऋतुग्रहाः द्वादश ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च द्वौ त्रयोमरुत्वतीया एकोमाहेन्द्र आदित्यसावित्रौद्वौ वैश्वदेवः पात्नीवतोहारियोजनइति त्रयोग्रहाः एवं षट्त्रिंशद्भवन्ति । अत्यग्निष्टोमे पूर्वे षट्त्रिंशद्ग्रहाः द्वावंश्वदाभ्यौ दधिग्रहः षोडशीचेति चत्वारएतान् चत्वारिंशत्संख्याकान् ग्रहान्कल्पयन्तः सोमेन पूरयन्तः । किंच आद्वादशं आङ्मर्यादाभिविध्योरित्यव्ययीभावसमासः तस्य स्वरः द्वादशसंख्याकप्रउगादिशस्त्रसमाप्तिपर्यन्तं छन्दांसि गायत्र्यादीनि दधतः सन्तः शस्त्रादिरूपेण

धारयन्तः कवयः मनीषा तृतीयायाआकारः मनीषया बुध्या एवं यज्ञं विमाय निर्माय रथं र-मन्त्यत्रेति रथोयज्ञः तंरथं यज्ञं ऋक्सामाभ्यां प्रवर्तयन्ति प्रकर्षेण संपादयन्ति चतुरइत्यत्र च-तुरः शसीत्यन्तोदात्तत्वं ॥ ६ ॥

६. पण्डित लोग चालीस प्रकार के सोम-पात्र स्थापित करके वा छन्द उच्चारण करते हैं और बारह प्रकार के छन्द कहते वा सोम-पात्र रखते हैं। इस प्रकार वह बुद्धि-पूर्वक अनुष्ठान करके ऋक् और साम के द्वारा यज्ञ-रथ चलाते हैं।

चतुर्दशान्येमहिमानोअस्यतंधीरावाचाप्रणयन्तिसप्त ।
आप्नानंतीर्थंकइहप्रवोचद्येनपथाप्रपिबन्तेसुतस्य ॥ ७ ॥

चतुःऽदश । अन्ये । महिमानः । अस्य । तम् । धीराः । वाचा । प्र । नयन्ति । सप्त । आप्नानम् । तीर्थम् । कः । इह । प्र । वोचत् । येन । पथा । प्रऽपिबन्ते । सुतस्य ॥ ७ ॥

अस्य यज्ञरूपस्य परमात्मनः अन्ये चतुर्दश चतुर्दशसंख्याकालोकाः महिमानः विभूत-योभवन्ति तंयज्ञं सप्तसंख्याकाधीराः धीमन्तः होत्रादयः वाचा शस्त्ररूपया प्रणयन्ति प्रकर्षेण नयन्ति आप्नानं आप्नुव्याप्तौ ताच्छील्ये चानशि व्यत्ययेन विकरणस्यव्यत्ययः व्यापनशीलं तीर्थं पापोत्तारणसमर्थं चात्वालोत्करमध्यदेशं इहास्मिन्यज्ञे कः प्रवोचत् कोवक्ति नकोपीत्य-र्थः। येन पथा येनयज्ञमार्गेण सुतस्याभिषुतं सोमं प्रपिबन्ते देवाः अतिशयेन पिबन्ति पापाने पाब्रेत्यादिना पिबादेशः व्यत्ययेनात्मनेपदं उपसर्गेण समासःयद्योगादनिघाते तिङ्ङिचोदात्तवती ति गतेर्निघातः ॥ ७ ॥

७. इस यज्ञ (परमात्मा) की चौदह महिमायें (भुवन) हैं। सात होता आदि शस्त्र वाक्य के द्वारा यज्ञ-सम्पादन करते हैं। यज्ञ-मार्ग में उपस्थित होकर देवता लोग सोम-पान करते हैं। उस विश्व-व्यापी यज्ञ-मार्ग की बात का कौन वर्णन करे ?

सहस्रधापञ्चदशान्युक्थायावद्द्यावापृथिवीतावदित्तत् ।
सहस्रधामहिमानःसहस्रंयावद्ब्रह्मविष्ठितंतावतीवाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा । पञ्चऽदशानि । उक्था । यावत् । द्यावापृथिवी इति । तावत् । इत् । तत् । सहस्रधा । महिमानः । सहस्रम् । यावत् । ब्रह्म । विऽस्थितम् । तावती । वाक् ॥ ८ ॥

सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु ब्रह्मादिस्तंभपर्यन्तेषु देहेषु पंचदशानि चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक् प्राण इत्येतानि पंच तदाधारत्वेन मातापित्रोः सकाशात् आगतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि मिलितानि दश एवं पंचदशसंख्याकानि उक्थाउक्थानि उत्कृष्टान्यङ्गानि विद्यन्ते प्राणिदेहेषु जातेषु द्यावापृथिवी षष्ठीद्विवचनस्य सुपांसुलुगिति पूर्वसवर्णदीर्घः द्यावापृथिव्योः यावत्परिमाणमस्ति तावदित् तत्परिमाणमेव आत्माधिष्ठितं प्राणिदेहजातं भवति यावत्तावच्छन्दयोः यत्तदेतेभ्यः परिमाणेवतुपि आसर्वनाम्नइति दीर्घः। किंच सहस्रधा सहस्रसंख्याकेषु सहस्रं महिमानः सहस्रसंख्याका महान्तोव्यवहारविशेषाभवन्ति प्रतिविषयं प्रतिलक्षणं दर्शनश्रवणादिव्यवहारनिष्पत्तेः सहस्रधेत्यत्र विधार्थे धाप्रत्ययः ब्रह्म जगत्कारणं वस्तु यावन् नानाविधप्राणिदेहरूपेण यावत्परिमाणं भूत्वा विष्ठितं विशेषेण स्थितं वाक् तावती तत्परिमाणाभवति एकैकस्याभिधेयार्थस्यैकैकनामापेक्षणात्। अन्यत्रापिश्रूयते—सर्वाणि रूपाणि विचित्यधीरोनामानि कृत्वाभिवदन्यदास्तइति। सहस्रधा पंचदशान्युक्थेति एंचहिदशतोभवन्तीत्यादिकमारण्यकमन्त्रानुसंधेयं ॥ ८ ॥

८. पन्द्रह सहस्र उक्थ मन्त्र हैं। द्यावापृथिवी के समान ही उक्थ भी बृहत् हैं। स्तोत्र की महिमा सहस्र प्रकार की है। जैसे स्तोत्र असीम हैं, वैसे ही वाक्य भी।

कश्छन्दंसांयोगमावेदधीरःकोधिष्ण्यांप्रतिवाचंपपाद।
कमृत्विजांमष्टमंशूरंमाहुर्हरीइन्द्रंस्यनिचिकायकःस्वित् ॥ ३ ॥

कः। छन्दंसाम्। योगंम्। आ। वेद। धीरः। कः। धिष्ण्याम्। प्रति। वाचम्। पपाद। कम्। ऋत्विजाम्। अष्टमम्। शूरम्। आहुः। हरी इति। इन्द्रस्य। नि। चिकाय। कः। स्वित् ॥ ९ ॥

धीरोधीमान् कोमानुषः छन्दसां गायत्र्यादीनां योगं स्तुतशस्त्रात्मना योगमावेद आजानाति। कोवाधिष्ण्यां धिष्ण्यानि होत्रादीनां सप्तस्थानानि तदर्हांवाचं प्रतिपपाद प्रतिपादयति करोति। किंच ऋत्विजां होत्रादीनां सप्तानां अष्टमं अष्टसंख्यापूरकं शूरं स्वतंत्रं कमाहुः वदन्ति। कः स्वित् कः खलु इन्द्रस्य हरी ऋक्सामरूपौ द्वावश्वौ ऋक्सामेवाइन्द्रस्यहरी इत्याम्नायते। तादृशौ हरी निचिकाय नितरां पूजयति जानाति। वेदिता प्रतिपादयिता अष्टसंख्या परिपूरकस्य देवस्य ज्ञातावा परमात्मनोन्योनास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

९. कौन ऐसे पण्डित हैं, जो सारे छन्दों की बात जानते हैं? किसने मूल-वाक्य को समझा है? कौन ऐसे प्रधान पुरुष हैं, जो सातों पुरोहितों के ऊपर अष्टम हो सकें? इन्द्र के हरित वर्ण घोड़े को किसने देखा वा समझा है?

अथ दशमी—

भूम्या अन्तं पर्येके चरन्ति रथस्य धूर्षु युक्तासो अस्थुः ।
श्रमस्य दायं वि भजन्त्येभ्यो यदा यमो भवति हर्म्ये हितः ॥ १० ॥ १७ ॥

भूम्याः । अन्तम् । परि । एके । चरन्ति । रथस्य । धूःऽसु ।
युक्तासः । अस्थुः । श्रमस्य । दायम् । वि । भजन्ति । एभ्यः ।
यदा । यमः । भवति । हर्म्ये । हितः ॥ १० ॥ १७ ॥

एके केचन सप्ताश्वाः भूम्याः पृथिव्याः अनेन द्युलोकोप्युपलक्ष्यते द्युलोकस्य च अन्तं पर्यन्तं परिचरन्ति तदानीं सर्वतःआगच्छन्ति तदा चतेश्वाः रथस्य धूर्षु युगादिभारेषु युक्तासः युक्ताः सन्तः अस्थुः तिष्ठन्ति एभ्योश्वेभ्यः श्रमस्यदायं दोअवखंडने घञ् कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वं। श्रमस्यनाशकं घासादिकं विभजन्ति देवाः प्रयच्छन्ति यदा यस्मिन् काले यमोनियन्ता सूर्यः हर्म्ये हर्म्यस्थानीयेरथे हितोनिहितोभवति तदा एतेभजन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

१०. कुछ घोड़े पृथिवी की शेष सीमा तक विचरण करते हैं और कुछ रथ की धुरा में ही जोते रहते हैं। जिस समय सारथि रथ के ऊपर रहता है, उस समय परिश्रम दूर करने के लिए घोड़ों को उपयुक्त आहार दिया जाता है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

चित्रइतिनवर्चं तृतीयंसूक्तं आग्नेयं उपस्तुतोनामवृष्टिहव्यपुत्रऋषिः अष्टमीत्रिष्टुप् नवमीशक्वरी आदितःसप्तजगत्यः । तथाचानुक्रान्तं—चित्रइन्नव वार्ष्टिहव्यउपस्तुतआग्नेयं जागतं त्रिष्टुप्शक्वर्यन्तमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः जागतेछन्दसीदंसूक्तं । सूत्रितंच—चित्रइच्छिशोर्वसुंनचित्रमहसमितिजागतमिति ।

. तत्र प्रथमा—

चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो न यो मातरावप्येति धातवे ।
अनूधा यदि जीजनदधा च नु ववक्ष सद्यो महि दूत्यं चरन् ॥ १ ॥

चित्रः । इत् । शिशोः । तरुणस्य । वक्षथः । न । यः । मातरौ ।
अपिऽएति । धातवे । अनूधाः । यदि । जीजनत् । अध । च ।
नु । ववक्ष । सद्यः । महि । दूत्यम् । चरन् ॥ १ ॥

शिशोः शिशुभूतस्य अतएव तरुणस्य नूतनस्याग्नेः वक्षथः वहेरौणादिकोथप्रत्ययः। हविर्वहनं चित्रइदाश्चर्यभूतं एव योजातोग्निः मातरौ सर्वस्यनिर्मात्र्यौ मातापितृभूते द्यावापृथिव्यावरण्यौवा धातवे नाप्येति धेट्पाने तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः पानायापिनगच्छति इण्गतौ लटिउपसर्गेणसमासः तिङिचोदात्तवतीति गतेर्निघातः अनूधाः नञ्बहुव्रीहिः समासान्तस्यानङःस्त्रियामिष्टत्वादत्रानङभावः प्रत्येकविवक्षयैकवचनं। ऊधोरहितोयंलोकोसौलोकश्च एनमग्निं यदिजीजनत् अजीजनत् अजनयत् तर्हिस्तनपानाय न गच्छतीतित्युक्तं तथानभवति किंतु द्यावापृथिव्यौ सर्वेषां कामदुघे खलु तथापि नपाति तस्मादस्यहविर्वहनं चित्रं। अथच उत्पत्त्यनन्तरमेव नु अद्यास्मिन्दिने सद्यस्तदानीमेव शीघ्रं महि महत् दूत्यं दूतस्य भागकर्मणीइति कर्मणि यत् प्रत्ययः दूतकर्म चरन् ववक्ष देवान्प्रति हवींषि वहति॥ १॥

१. इन नवीन बालक अग्नि का क्या ही अद्भुत प्रभाव है! दूध पीने के लिए यह बालक माता-पिता के पास नहीं जाता। इसके पान के लिए स्तन-दुग्ध नहीं है; परन्तु यह बालक प्रादुर्भूत हुआ है। जन्म के साथ ही इस बालक ने कठिन दूत-कार्य का भार ग्रहण करके उसका निर्वाह किया।

अ॒ग्निर्ह॒ नाम॑ धायि॒ दन्न॒पस्त॑मः॒ सं यो वना॑ यु॒वते॒ भस्म॑ना द॒ता।
अ॒भि॒प्र॒मुरा॑ जु॒ह्वा॑ स्वध्व॒र इ॒नो न प्रोथ॑मानो॒ यव॑से॒ वृषा॑॥ २॥

अ॒ग्निः। ह॒। नाम॑। धा॒यि॒। दन्। अ॒पः॒ऽतमः॑। सम्। यः।
वना॑। यु॒वते॑। भस्म॑ना। द॒ता। अ॒भि॒ऽप्र॒मुरा॑। जु॒ह्वा॑।
सु॒ऽअ॒ध्व॒रः। इ॒नः। न। प्रोथ॑मानः। यव॑से। वृषा॑॥ २॥

अपस्तमः अपःशब्दस्यान्तोदात्तत्वेन मत्वर्थोलुप्तइति ज्ञायते। अन्यथा आपःकर्माख्यायामित्यसुनिकृते आद्युदात्तत्वमेवस्यात् अपस्वितमः कर्मवत्तमोग्निर्नाम तृतीयायालुक् नाम्ना नमयितृणा हविषा स्तोत्रेणवा धायि यजमानैः धार्यतेखलु यतः दन् यष्टॄणां धनदाता दुदाञ्दाने हेतौ छन्दस्युभयथेति शतुरार्धधातुकत्वेनाकारलोपः अतएव शपोसंभवः योग्निः भस्मना भासकेन प्रकाशकेन तेजसा दता दंतेनच वना वनानि अरण्यानि संयुवते संयुनक्ति संदहतीतियावत्। युमिश्रणामिश्रणयोः व्यत्ययेनशः आत्मनेपदं दता दन्तशब्दस्य पद्दन्नित्यादिनादद्भावः ऊडिदमितिविभक्तेराद्युदात्तत्वं। किंच अभिप्रमुरा मूर्छामोहसमुच्छ्राययोः अस्मात् क्विपि राल्लोपइति छकारलोपः। मुरसंवेष्टनेइत्यस्माद्वाक्विप् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं। अभितः

समुच्छ्रितेनोद्यतेन यद्वा सर्वतोहविर्भिः संवेष्टितेन जुह्वा एतन्नामकेन पात्रविशेषेण स्वध्वरः शोभनयज्ञोग्निः अदनीये हविषि चरतीतिशेषः। तत्र दृष्टान्तः—इनःन समर्थः प्रोथमानः पर्याप्तः पुष्टांगोवृषायवसेन यथा वृषभो घासादिषु चरति ॥ २ ॥

२. जो नाना कार्य करनेवाले और दाता हैं, उन्हीं अग्नि का आधान किया गया। ये ज्योतिरूप दाँत से बल लोगों का भक्षण करते हैं। जुहू नामक उच्चपात्र में इन्द्र को यज्ञ-भाग दिया गया। जैसे हृष्ट-पुष्ट और बली वृष घास खाता है, वैसे ही ये यज्ञ-भाग का भक्षण करते हैं।

तंवोविंनद्रुषदंदेवमन्धंसइंदुंप्रोथन्तंप्रवपन्तमर्णवम्।
आसावह्निंनशोचिषाविरप्शिनंमहिव्रतंनसरजंन्तमध्वंनः ॥ ३ ॥

तम्। वः। विम्। न। द्रुऽसदम्। देवम्। अन्धसः। इन्दुम्।
प्रोथन्तम्। प्रऽवपन्तम्। अर्णवम्। आसा। वह्निम्। न।
शोचिषा। विऽरप्शिनम्। महिऽव्रतम्। न। सरजन्तम्। अध्वनः॥३॥

हे स्तोतारः वः यूयं तमग्निं अभिष्टुत कीदृशं विं न पक्षिणमिव द्रुषदं द्रुर्वृक्षः अरणिलक्षणेवृक्षे सीदन्तंदेवं द्योतमानं अन्धसःइन्दुं स्तोतॄणामन्नस्यक्लेदयितारंमापयितारं। उन्देरिच्चादेरित्युप्रत्ययःनिदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं। प्रोथन्तं शब्दायमानं प्रवपन्तं अत्यर्थं वनानांदाहकं अर्णवं अर्णसः सलोपश्चेतिमत्वर्थीयोवः अग्नौमास्ताहुतिरित्यादिक्रमेण उदकवन्तं आसा आस्यशब्दस्य पद्दन्नित्यादिनाआसन्नादेशः वर्णलोपश्छान्दसः आस्येन वह्निं हविषांवोढारं यद्वा आसा अन्तिकनामैतत् देवानांसमीपे हविषां प्रापकं। वहनेदृष्टान्तः—वह्निंन वह्निर्वा अनड्वानितिश्रवणादनड्वाहमिव वहने समर्थं शोचिषा स्वदीप्त्या विरप्शिनं महन्नामैतत् महान्तं महिव्रतंन महाकर्माणमादित्यमिव अध्वनः सरजन्तं मार्गान् सह युगपदेव रंजयंतं एवंगुणमग्निं अभिष्टुत सरजन्तं रंजरागे रंजेःशतरि रंजेश्चेतिनलोपे सहस्यसभावेचकृतेरूपं यद्वा सरतीतिसरः सरस्योदकस्य जनयितारं जनेस्तप्रत्ययेकृते रूपमितिवा व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥ ३ ॥

३. पक्षी के समान अग्नि वृक्ष (अरणि) का आश्रय करते हैं। वे प्रदीप्त अन्न के दाता हैं। वे शब्द करते हुए वन को जलाते हैं, जल धारण करते हैं, मुख के द्वारा हव्य का वहन करते हैं और आलोक के द्वारा महान् होते हैं। उनका कार्य महान् है। अपने मार्ग को वे रक्त-वर्ण कर देते हैं। उन अग्नि की, स्तोताओ, स्तुति करो।

वियस्यतेज्रयसानस्यांजरधक्षोर्नवाताःपरिसन्त्यच्युताः।
आरण्वासोयुयुधयोनसत्वनंत्रितंनंशन्तप्रशिषन्तइष्टये ॥ ४ ॥

वि । यस्य॑ । ते॒ । ज्र॒यसा॑नस्य । अ॒ज॒र॒ । धक्षो॑ः । न । वाताः॑ ।
परि॑ । सन्ति॑ । अच्यु॑ताः । आ । र॒ण्वास॑ः । यु॒यु॑धयः । न ।
स॒त्व॒नम् । त्रि॒तम् । न॒श॒न्त॒ । प्र । शि॒षन्त॑ः । इ॒ष्टये॑ ॥ ४ ॥

हे अजर जरारहिताग्ने ज्रयसानस्य ज्रयतिर्गत्यर्थः बाहुलकादस्मादप्यसानच्प्रत्ययः गमनशीलस्य धक्षोः दहेः सन् द्विवचनप्रकरणे छन्दसिवेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः तद-न्तादुप्रत्ययः । अरण्यदहनेच्छोः यस्यते तव स्वभूताः अच्युताः शत्रुभिरच्यवनीयाः प्रभावाः वातान वायवइव विपरिसन्ति सर्वतोविशेषेण वर्तन्ते । सन्ति अस्तेर्लट् यद्योगादनिघातः युयुध-योन युधेः किन्प्रत्ययः योद्धार इव रण्वासः शीघ्रंगन्तारः शब्दायमानाऋत्विजः इष्टये यागाय प्रशिषन्तप्रकर्षेण शिषन्तः शिषासन्तः संभक्तुमिच्छन्तः । सत्वनं बलवन्तं त्रितं त्रिष्वाहवनी-यादिस्थानेषु ततं विस्तृतं त्वां आनशंत स्तुतिभिर्हविर्भिश्च व्याप्नुवन्ति । आङ्पूर्वोनशिर्व्या-प्तिकर्मा आक्षाणः आनडिति व्याप्तिकर्मसु पाठात् ॥ ४ ॥

४. अजर अग्नि, जिस समय तुम दाह करते हो, उस समय वायु आकर तुम्हारी चारों ओर ठहरते हैं और अविचलित पुरोहित लोग, यज्ञ के अवसर पर, स्तुति करते हुए, तुम्हें घेरकर खड़े हो जाते हैं। उस समय तुम तीन मूर्त्तियाँ (आह्वनीय आदि) धारण करते हो, बल प्रकाश करते हो, इधर-उधर जाते हो। पुरोहित लोग, योद्धाओं के समान, कोलाहल करने लगते हैं।

अथ पंचमी—

सइद॒ग्निःकण्व॑तमः॒कण्व॑सखा॒र्यः॑पर॒स्यान्त॑रस्य॒तरु॑षः ।
अ॒ग्निःपा॑तुगृ॒ण॒तो॒अ॒ग्निःसू॒रीन॒ग्निर्द॑दातु॒तेषा॒मवो॑नः ॥ ५ ॥ १८ ॥

सः । इत् । अ॒ग्निः । कण्व॑ऽतमः । कण्व॑ऽसखा । अ॒र्यः । पर॑स्य ।
अन्त॑रस्य । तरु॑षः । अ॒ग्निः । पा॒तु॒ । गृ॒ण॒तः । अ॒ग्निः । सू॒रीन् ।
अ॒ग्निः । द॒दा॒तु॒ । तेषा॑म् । अव॑ः । न॒ः ॥ ५ ॥ १८ ॥

कण्वतमः कणतेः शब्दार्थादशप्रुषीत्यादिना वन्प्रत्ययः अतिशयेन स्तोता अतएव क-ण्वसखा बहुव्रीहित्वात्समासान्तोदात्ताभावः कण्वाः स्तोतारः सखायोयस्य सतादृशः अर्यः स्वामिन्यन्तोदात्तत्वंवक्तव्यमित्यन्तोदात्तत्वं स्वामी सर्वस्येश्वरः सइत् सएवाग्निः परस्य वि-प्रकृष्टस्य बाह्यस्य अन्तरस्य अव्यवहितस्य समीपेवर्तमानस्य च शत्रोः तरुषः तारयिता वि-नाशयिता भवति सोग्निः गृणानः स्तोतॄन् अस्मान् पातु रक्षतु गृशब्देक्र्यादिकः शतुर्नुमोनद्य-

जादीइति विभक्तेरुदात्तत्वं । तथा सूरीन् षूप्रेरणे हविषां प्रेरयितॄनस्मान् रक्षतु । किंच तेषामेषां नोस्माकं अवोरक्षणमन्नंवा अग्निर्ददातु प्रयच्छतु ॥ ५ ॥

५. वे अग्नि ही सबसे अधिक शब्द करनेवाले हैं। जो सशब्द स्तोत्र करते हैं, उनके तुम सखा हो। वे प्रभु हैं और समीपस्थ शत्रु का विनाश करनेवाले हैं। अग्नि स्तोताओं के और विद्वानों के रक्षक हैं। वे उन्हें और हमें आश्रय देते हैं।

वाजिन्तमायसह्यसेसुपित्र्यतृषुच्यवानोअनुजातवेदसे ।
अनुद्रेचिद्योधृषतावरंसतेमहिन्तमायधन्वनेदविष्यते ॥ ६ ॥

वाजिन्ऽतमाय । सह्यसे । सुऽपित्र्य । तृषु । च्यवानः । अनु ।
जातऽवेदसे । अनुद्रे । चित् । यः । धृषता । वरम् । सते ।
महिन्ऽतमाय । धन्वना । इत् । अविष्यते ॥ ६ ॥

हे सुपित्र्य पितुरागतः पित्र्यः पितुर्यच्चेतियत्प्रत्ययः शोभनपित्र्य हे अग्ने वाजिन्तमाय अतिशयेनान्नवते अत्यन्तंबलवतेवा नाद्धस्येतिनुडागमः सह्यसे सहीयसे शत्रूणामतिशयेनाभिभवित्रे जातवेदसे जातप्रज्ञाय तुभ्यं त्वां स्तोतुं तृषु क्षिप्रं अनुच्यवानः स्तुतिभिरनुगतः उद्युक्तोस्मि । क्रियार्थोपपदस्यच कर्मणीति जातवेदःशब्दस्य चतुर्थी । सह्यसे सहस्विन् शब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगिति ईयसुनईकारलोपश्छान्दसः अनुद्रेचित् उदकवर्जितस्थाने आपदीत्यर्थः शत्रुभिः संजातायामापदि धृषता शत्रुधर्षणसमर्थेन धन्वनेत् आत्मीयेन धनुषैव अविष्यते पालकाय सते भूष्णवे शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वं महिन्तमाय पूज्यतमाय दातृतमायवा ईदृशायाग्नये योहं वरं वरणीयं हविः प्रयच्छामि सोहं स्तुतिमपि तस्मै करोमीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. शोभन पितावाले अग्नि, तुम्हारे समान अन्नवाला कोई भी नहीं है। तुम बली और सर्वश्रेष्ठ हो तथा विपत्ति के समय धनुष धारण करके रक्षा करते हो। उन ज्ञानी अग्नि को, उत्साह के साथ, यज्ञ-सामग्री दो और शीघ्र स्तुति करने को प्रस्तुत होओ।

एवाग्निर्मर्तैःसहसूरिभिर्वसुष्टवेसहसःसूनरोनृभिः ।
मित्रासोनयेसुधिताऋतायवोद्यावोनद्युम्नैरभिसन्तिमानुषान् ॥७॥

एव । अग्निः । मर्तैः । सह । सूरिऽभिः । वसुः । स्तवे । सहसः ।
सूनरः । नृऽभिः । मित्रासः । न । ये । सुऽधिताः । ऋतऽयवः ।
द्यावः । न । द्युम्नैः । अभि । सन्ति । मानुषान् ॥ ७ ॥

सहसोबलस्यसूनरः सुष्ठुप्रेरकः यद्वा सूनुरित्यस्य वर्णव्यत्ययः सूनरः सूनुः बलेनमथ्यमानत्वात्तस्यपुत्रोग्निः नृभिः कर्मनेतृभिः मर्तैः मनुष्यैः सह सूरिभिः विद्वद्भिः अस्माभिः वसुधनमभिलक्ष्य एव एवं स्तवे स्तूयते वसुष्टवइत्यत्र संहितायांपूर्वपदादितिषत्वं मित्रासोन सुहृदइव सुधिताः सुहिताः तृप्ताः दधातेर्निष्ठायां सुधितवसुधितेतिनिपातितः सुधितार्थास्तृप्त्यर्था इति काशिकायामुक्तं । ऋतयवः यज्ञंकामयमानाः नच्छन्दस्यपुत्रस्येति दीर्घत्वयोः प्रतिषेधः ईदशाये सूरयः द्यावोन द्योतमानाइव द्युम्नैः द्युम्नंद्योततेर्यशोवान्नंवेतियास्कः । अग्निमदत्तैर्बलैरात्मीयैर्यशोभिर्वा मानुषान् शात्रवान् जनानभिसन्ति अभिभवन्ति यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥ ७ ॥

७. ज्ञाता और कार्य-कर्त्ता मनुष्य अग्नि की स्तुति करते हुए उन्हें सम्पत्ति और बल पुत्र कहते हैं। यज्ञानुष्ठान करनेवाले बन्धु के समान अग्नि-कृपा में तृप्ति प्राप्त करते हैं। वे ज्योतिर्मय ग्रह, नक्षत्र आदि के समान अपने तेज से शत्रु-मनुष्यों को हराते हैं।

ऊर्जोनपात्सहसावन्निति॑त्वोपस्तुतस्य॑वन्दते॒वृषावाक् ।
त्वांस्तोषाम॒त्वयासुवीरा॒द्राघीय॒आयुः॑प्रत॒रंदधाना: ॥ ८ ॥

ऊर्जः । न॒पा॒त् । स॒ह॒सा॒ऽव॒न् । इति॑ । त्वा॒ । उ॒प॒ऽस्तु॒तस्य॑ ।
व॒न्द॒ते॒ । वृषा॑ । वाक् । त्वाम् । स्तो॒षा॒म॒ । त्वया॑ । सु॒ऽवीरा॑: ।
द्राघी॑यः । आयु॑: । प्र॒ऽत॒रम् । दधा॑नाः ॥ ८ ॥

ऊर्जोनपात् नपादित्यपत्यनाम अन्नस्यपुत्र अन्नंवाआज्यमितिश्रवणात् तेन प्रवृध्यमानत्वात् बलस्यवापुत्र सुबामंत्रितेपरांगवत्स्वरइत्यूर्जइत्यस्य परांगवद्भावेनामंत्रितत्वे आमंत्रितस्यचेति षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वं । हे सहसावन् सहस्विन्नग्ने त्वा त्वां इत्येवं उपस्तुतस्य एतन्नामकस्य ऋषेर्मम वृषा हविषांवर्षयित्री तैः सहितावा स्तुतिर्वन्दते स्तौति । वृषा इगुपधज्ञेतिकः अजाद्यतष्टाप् । किंच वयं त्वां स्तोषाम स्तवाम स्तौतेर्लेटचडागमः ततः त्वया सुवीराः शोभनपुत्राः स्याम द्राघीयः दीर्घतमं आयुर्जीवनं प्रतरं अत्यर्थंदधानाः धारयन्तोभवेम ॥ ८ ॥

८. बल के पुत्र और शक्तिशाली अग्नि, मेरा नाम "उपस्तुत" है। मेरा वर्षक स्तोत्र तुम्हारी स्तुति करता है। हम तुम्हारी स्तुति करते हैं, तुम्हारी दया से हम दीर्घायु हों और सन्तान प्राप्त करें।

इतित्वाग्नेवृष्टिहव्यस्यपुत्राउपस्तुतास॒ऋषयोवोचन् ।
तांश्चपाहिगृणतश्चसूरीन्वषड्वषळित्यूर्ध्वासोअनक्ष
न्नमोनम॒इत्यूर्ध्वासोअनक्षन् ॥ १ ॥ १९ ॥

इति॑ । त्वा॒ । अ॒ग्ने॒ । वृ॒ष्टि॒ऽह॑व्यस्य । पु॒त्राः । उ॒प॒ऽस्तु॒तासः॑ ।
ऋष॑यः । अ॒वो॒च॒न् । तान् । च॒ । पा॒हि॒ । गृ॒ण॒तः । च॒ । सू॒रीन् ।
वष॑ट् । वष॑ट् । इति॑ । ऊ॒र्ध्वासः॑ । अ॒न॒क्ष॒न् । नमः॑ । नमः॑ । इति॑ ।
ऊ॒र्ध्वासः॑ । अ॒न॒क्ष॒न् ॥ ९ ॥ १९ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां इत्येवमुक्तप्रकारेण वृष्टिहव्यस्य एतन्नामकस्य ऋषेःपुत्राउपस्तुतास उपस्तुता एतदभिधानाऋषयः सूक्तद्रष्टारोवोचन् अभ्यष्टुवन् तानृषींश्च त्वं पाहि रक्ष चवायोगे प्रथमेति ननिघातः । तथा गृणतः स्तोतॄन् सूरीन् विदुषश्च पाहि वषड्वषळितिमंत्रेण ऊर्ध्वासः हविःप्रदानार्थं ऊर्ध्वमुखहस्ताः सन्तः अनक्षन् व्याप्नुवन् नक्षतिर्व्याप्तिकर्मा नमोनमइत्येवं ऊर्ध्वासः स्तोतुमुद्युक्ताः अनक्षन् ये उक्तगुणाः तानुभयविधान् यष्टॄन् स्तोतॄन् पालय ॥ ९ ॥

९. वृष्टिहव्य नामक ऋषि के पुत्र "उपस्तुत" आदि ने तुम्हारी स्तुति की। उनकी और स्तोता विद्वानों की रक्षा करो। उन्होंने "वषट्" मन्त्र और "नमोनमः" वाक्य से तुम्हारी स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

पिबेतिनवर्चं चतुर्थंसूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रं स्थूलनाम्नःपुत्रः अग्नियुताख्यऋषिः अग्नियूपाख्यो वा । तथाचानुक्रम्यते—पिबस्थौलोग्नियुतोग्नियूपोवेति गतोविनियोगः ।

पिबा॒सोम॑म्मह॒तइ॑न्द्रि॒याय॒पिबा॑वृ॒त्राय॒हन्त॑वेशविष्ठ ।
पिब॑रा॒येशव॑सेहू॒यमा॑नः॒पिब॒मध्व॑स्तृ॒पदि॒न्द्रावृ॑षस्व ॥ १ ॥

पिब॑ । सोम॑म् । म॒ह॒ते । इ॒न्द्रि॒याय॑ । पिब॑ । वृ॒त्राय॑ ।
हन्त॑वे । श॒वि॒ष्ठ॒ । पिब॑ । रा॒ये । शव॑से । हू॒यमा॑नः ।
पिब॑ । मध्वः॑ । तृ॒पत् । इ॒न्द्र॒ । आ । वृ॒ष॒स्व॒ ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महते प्रभूताय इन्द्रियाय इन्द्रस्यात्मनोजुष्टाय वीर्याय सोमं अस्माभिः दीयमानं पिब इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गेत्यादिनेन्द्रियशब्दोयजन्तत्वेन निपातितः । हे शविष्ठ अतिशयेनप्रवृद्ध वृत्राय हन्तवे वृत्रंहन्तुं सोमं पिब क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति वृत्रस्यसंप्रदानत्वं तथाहूयमानोस्माभिराहूयमानस्त्वं राये धनाय ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं शवसेचाय धनान्नयोः प्रदानाय सोमं पिब । मध्वः मदकरान् सर्वान् सोमान् पिब वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घा-

भावः। अनन्तरं हे इन्द्र तृपत्तृप्तोभवन् आवृषस्व अस्मदभिलषितान्यासिंच ददस्व। तृपत् तृं- पत्प्रीतौदादिकः अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः॥ १॥

१. बलियों में अग्रगण्य इन्द्र, प्रचुर बल की प्राप्ति के लिए और वृत्र के वध के लिए सोम-पान करो। अन्न और धन के लिए तुम्हें बुलाया जाता है। सोम-पान करो। मधुतुल्य सोम का पान करो और तृप्त होकर जल बरसाओ।

अस्यपिबक्षुमतःप्रस्थितस्येन्द्रसोमस्यवरमासुतस्य।
स्वस्तिदामनसामादयस्वार्वाचीनोरेवतेसौभगाय॥ २॥

अस्य। पिब। क्षुऽमतः। प्रऽस्थितस्य। इन्द्र। सोमस्य।
वरम्। आ। सुतस्य। स्वस्तिऽदाः। मनसा। मादयस्व।
अर्वाचीनः। रेवते। सौभगाय॥ २॥

हे इन्द्र क्षुमतः स्तुतियुक्तस्य यद्वा हवीरूपान्नवतः प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिंप्रति प्रस्थापितस्य सुतस्याभिषुतस्यास्य सोमस्य वरं वरणीयं त्वदीयं भागं आभिमुख्येन पिब प्र- स्थितस्य तिष्ठतेःकर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं ततः स्वस्तिदाः कल्याणस्यदा- ता त्वं मनसा अन्तःकरणेन मादयस्व हृष्टोभव यद्वा अस्मानपि हृष्टान् कुरु तदेवोच्यते रेवते धनवते सौभगाय सौभाग्याय तदस्मभ्यं दातुं अर्वाचीनः अभिमुखांचनोभव विभाषांचेरदिक्- स्त्रियामितिखः रयिशब्दान्मतुपः छन्दसीरइतिवत्वं रयेर्मतौबहुलमितिसंप्रसारणं पूर्वरूपत्वेगुणः। सौभगाय उद्गात्रादिषु सुभगान्मंत्रइतिपठ्यते तस्योत्तरपदस्य हृद्भगेतिवृद्धिर्नेष्यते सर्वविधी- नांछन्दसिविकल्पितत्वात् ञित्स्वरेणाद्युदात्तत्वं॥ २॥

२. इन्द्र, यह सोम प्रस्तुत है। इसके साथ खाद्य द्रव्य है। सोम क्षरित हो रहा है। इसके सार भाग का पान करो। कल्याण दो, मन ही मन आनन्द प्राप्त करो तथा धन और सौभाग्य देने के लिए अग्रसर होओ।

अथ तृतीया—

ममत्तुत्वादिव्यःसोमइन्द्रममत्तुयःसूयतेपार्थिवेषु।
ममत्तुयेनवरिवश्चकर्थममत्तुयेननिरिणासिशत्रून्॥ ३॥

ममत्तु। त्वा। दिव्यः। सोमः। इन्द्र। ममत्तु। यः।
सूयते। पार्थिवेषु। ममत्तु। येन। वरिवः। चकर्थ।
ममत्तु। येन। निऽरिणासि। शत्रून्॥ ३॥

हे इन्द्र त्वा त्वां दिव्यः दिविभवः सोमः ममत्तु आत्मीयकलाप्रदानेन मादयतु देवाहि अपरपक्षे सोमस्यकलांपिबन्ति मदेर्लोटि व्यत्ययेनश्लुः श्लौहीत्यादिनापितःपूर्वस्योदात्तत्वं।तथा पार्थिवेषु पृथिव्यांभवेषु देवयजनेषु यः सोमोस्माभिः सूयते अभिषूयते सोपि अस्माभिर्दत्तो-ममत्तु त्वांहर्षयतु येनसोमेन वरिवः वरणीयं धनं चकर्थ कृतवानसि सचममत्तु करोतेर्लिट् य-द्योगादनिघातेलित्स्वरः। किंच येन शत्रून् निरिणासि निर्गमयसि सोपि ममत्तु त्वां मादयतु रिणासि रीगतिरेषणयोः क्र्यादिः प्वादीनांह्रस्वत्वम् ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, स्वर्गीय सोम तुम्हें मत्त करे। पृथिवीस्थ मनुष्यों के मध्य जो प्रस्तुत हुआ है, वह भी तुम्हें मत्त करे। जिससे तुम धन दो, वही सोम मत्त करे। जिसके द्वारा शत्रु-वध करते हो, वह भी मत्त करे।

आद्विबर्हाअमिनोयात्विन्द्रोवृषाहरिभ्यांपरिषिक्तमन्धः।
गव्यासुतस्यप्रभृतस्यमध्वःसत्राखेदामरुशहावृषस्व ॥ ४ ॥

आ। द्विऽबर्हाः। अमिनः। यातु। इन्द्रः। वृषा। हरिऽभ्याम्।
परिऽसिक्तम्। अन्धः। गवि। आ। सुतस्य। प्रऽभृतस्य।
मध्वः। सत्रा। खेदाम्। अरुशऽहा। आ। वृषस्व ॥ ४ ॥

द्विबर्हाः द्वयोर्लोकयोः परिवृढः यद्वा द्वाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां वर्धनीयः बृहेर्वर्धनार्थस्य कर्तरिकर्मणिवा असुन् अमिनः अमतेर्गत्यर्थादौणादिकइनच् सर्वत्रगन्ता यद्वा कान्त्यर्थाद् सर्वैः काम्यमानः अतएव वृषा अभिलषितानां वर्षकइन्द्रः परिषिक्तं वसतीवरीभिः परितः सि-क्तं अन्धः अस्मदीयं सोमलक्षणमन्नं प्रति हरिभ्यां एतन्नामकाभ्यामश्वाभ्यां सहायातु आ-गच्छतु।अथ प्रत्यक्षः। हे इन्द्र अरुशहा अरुशाः शत्रवः तेषांहन्ता अर्तेरौणादिकउशन् बहु-लंछन्दसीतिहन्तेःक्विप् सत्रा सप्तम्याडादेशः अस्मदीयसत्रे यज्ञे गवि आनडुहेचर्मणि सुतस्या-भिषुतस्य प्रभृतस्य पात्रेषुप्रहृतस्य हृग्रहोर्भः इंदशस्य मध्वः मदकरस्य सोमस्य पानेन हृष्टः सन् खेदां खिद्यमानानां शत्रूणां उत्खित्तये आभिमुख्येन वृषस्व वृषइवाचर वृषशब्दादाचारा-र्थेक्विप् व्यत्ययेनात्मनेपदं खेदां खिददैन्ये कर्मणिघञंतस्यामिनुडभावश्छान्दसः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र इस लोक और परलोक में दृढ़, सर्वत्र-गन्ता और वृष्टिदाता हैं। हमने सोम-रूप आहारीय द्रव्य का चारों ओर सिञ्चन किया है। दोनों घोड़ों के द्वारा इन्द्र उसके पास जायँ। शत्रु-घातक इन्द्र, मधु-तुल्य सोम गोचर्म के ऊपर ढाला हुआ और परिपूर्ण है। वृष के समान बल का प्रकाश करके यज्ञ के शत्रुओं का विनाश करो।

नितिग्मानिभ्राशयन्भ्राश्यान्यवस्थिरातनुहियातुजूनाम्।
उग्रायतेसहोबलंददामिप्रतीत्याशत्रून्विगदेषुवृश्च ॥ ५ ॥ २० ॥

नि । तिग्मानि । आऽशयन् । आश्यानि । अव । स्थिरा ।
तनुहि । यातुऽजूनाम् । उग्राय । ते । सहः । बलम् ।
ददामि । प्रतिऽइत्य । शत्रून् । विऽगदेषु । वृश्च ॥ ५ ॥ २० ॥

हे इन्द्र आश्यानि प्रकाश्यानि तिग्मानि तीक्ष्णान्यायुधानि नितरां आशयन् प्रकाशयन् आशृदीप्तौ सत्वं यातुजूनां जुइविसैत्रोधातुः भ्राजभासेत्यत्र जवतेर्दीर्घः क्विप्चेतिक्विप् दीर्घस्य आमिनुडागमश्छान्दसः यातुधानानां स्थिरा स्थिराणि दृढान्यपि शरीराणि अवतनुहि अवस्तात्तनुभूतान् पातय उग्राय उद्गूर्णबलाय ते तुभ्यं सहः शत्रुसहनसमर्थं बलं बलहेतुकं हविः ददामि अहं प्रयच्छामि । ततः विगदेषु विविधं गदन्ति शब्दायन्ते गदेर्घञर्थेकविधानमित्यधिकरणेकः शत्रून् प्रतीत्य प्रतिगम्य प्रतिकूलंगत्वा वृश्च तान् छिन्धि ओव्रश्चूछेदने तौदादिकोलोट् ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तीक्ष्ण अस्त्रों को दिखाते हुए राक्षसों को भूमिशायी करो। तुम्हारी मूर्त्ति भयंकर है। तुम्हें बल और उत्साह बढ़ानेवाला सोम हम देते हैं। शत्रुओं के सामने जाकर कोलाहलमय युद्ध के बीच उन्हें काट डालो ।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

व्य१र्यइंन्द्रतनुहिश्रवांस्योजःस्थिरेवधन्वनोभिमातीः ।
अस्मद्र्यग्वावृधानःसहोभिरनिभृष्टस्तन्वंवावृधस्व ॥ ६ ॥

वि । अर्यः । इन्द्र । तनुहि । श्रवांसि । ओजः । स्थिराऽइव ।
धन्वनः । अभिऽमातीः । अस्मद्र्यक् । वावृधानः ।
सहःऽभिः । अनिऽभृष्टः । तन्वम् । वावृधस्व ॥ ६ ॥

हेइन्द्र अर्यः स्वामी त्वं श्रवांसि अन्नानि श्रवइत्यन्ननाम अस्मभ्यं वितनुहि विस्तारय प्रयच्छ तनोतेर्लोटि उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसि वावचनमिति हेर्लुगभावः । तथा अभिमातीः अभितोमातीः मानं येषांते अभिमातयः शत्रवः तान् प्रति ओजआत्मीयं वीर्यं स्थिरेव स्थिराण्येव धन्वनः धनूंषिच विस्तारय तैः शत्रून् जहीत्यर्थः । अपिच अस्मद्र्यक् अस्मदभिमुखांचनः विष्वग्देवयोश्चटेरद्र्यंचतावित्यद्र्यादेशः अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् उदात्तस्वरितयोर्यणइति धातोरकारस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं सहोभिरात्मीयैर्बलैर्वावृधानः प्रवृद्धः अतएव अनिभृष्टः शत्रुभिरपरिभवनीयः त्वं तन्वं आत्मीयं शरीरं वावृधस्व वर्धय यद्वा तन्वं तन्यतइति तनूर्यज्ञः तं वर्धय त्वदागमनेनहि यज्ञोवर्धते ॥ ६ ॥

६. प्रभु इन्द्र, अन्न का विस्तार करो, शत्रुओं के ऊपर अपना अभिलषित प्रभाव और धनुष फैलाओ। हमारे अनुकूल होकर बढ़ो। शत्रुओं से पराजय न प्राप्त करके अपने बल से शरीर को बढ़ाओ।

अथ सप्तमी—

इदंहविर्मघवन्तुभ्यंरातंप्रतिसम्राळहृणानोगृभाय ।
तुभ्यंसुतोमघवन्तुभ्यंपक्वो३द्धीन्द्रपिबंचप्रस्थितस्य ॥ ७ ॥

इदम् । हविः । मघऽवन् । तुभ्यम् । रातम् । प्रति । सम्ऽराट् ।
अहृणानः । गृभाय । तुभ्यम् । सुतः । मघऽवन् । तुभ्यम् ।
पक्वः । अद्धि । इन्द्र । पिब । च । प्रऽस्थितस्य ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवन् सम्राट् सम्यक् राजमान सर्वेषामीश्वरेतिवा इदं सोमादिलक्षणं रातं अस्माभिर्दत्तं हविः हेइन्द्र तुभ्यं अहृणानः अक्रुध्यन् प्रतिगृभाय प्रतिगृहाण ग्रहेर्लोटि श्नाप्रत्ययस्य छन्दसि शायजपीतिशायजादेशः हृग्रहोर्भ इतिभः संनिपातपरिभाषायाअनित्यत्वाद्धेर्लुक् हेमघवन् तुभ्यमेवायं सोमः सुतः ङयिचेत्याद्युदात्तत्वं तुभ्यमेवायं पुरोडाशादिपक्वः हेइन्द्र त्वं पुरोडाशमद्धि भक्षय । किंच प्रस्थितस्य हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रस्थापितं सोमं पिब । वाक्यभेदादनिघातः यद्वा आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेनतिङउत्तरत्वादनिघातः ॥ ७ ॥

७. धनी इन्द्र, इस यज्ञ-सामग्री को तुम्हारे लिए हम अर्पित करते हैं। सम्राट् इन्द्र, क्रोध न करके इसे ग्रहण करो। धनी इन्द्र, सोम प्रस्तुत हुआ है। तुम्हारे लिए खाद्य पकाया गया है। यह सारा द्रव्य तुम्हारे पास जाता है। पियो और खाओ।

अथाष्टमी—

अद्धीदिन्द्रप्रस्थितेमाहवींषिचनोंदधिष्वपचतोतसोमम् ।
प्रयस्वन्तःप्रतिहर्यामसित्वासत्याःसन्तुयजमानस्यकामाः ॥ ८ ॥

अद्धि । इत् । इन्द्र । प्रऽस्थिता । इमा । हवींषि । चनः ।
दधिष्व । पचता । उत । सोमम् । प्रयस्वन्तः । प्रति ।
हर्यामसि । त्वा । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ८ ॥

हेइन्द्र प्रस्थिता प्रस्थितानि उत्तरवेदिं प्रति इमा इमानि उभयत्रडादेशः हवींषि अद्धीत्
इत्यवधारणे भक्षयैव चनः चनइत्यन्ननाम तद्दधिष्व धारय उदरे प्रक्षिप दधातेर्लोटि छन्दस्युभयथेति थासस्थार्धधातुकत्वात् इडागमः पचता पचतानि सवनीयपुरोडाशादीनि पचारद
८ पचेर्भृमृदृशीत्यादिना कर्मणि अतच् प्रत्ययः उतापिच सोमं पिब ततः प्रयस्वन्तः प्रीणयती-

ति प्रयोच्चं तेन तद्वन्तः सन्तः त्वा त्वां प्रति हर्यामसि इर्यामः कामयामहे धनादीनि। हर्यतिः प्रेप्साकर्मा इदंतोमसिः तस्मात् यजमानस्य यागं कुर्वाणस्य कामाः धनादिविषयाअभिलाषाः सत्याः यथार्थाः सन्तु पूङ्यजोःशानन्निति यजेः शानन् प्रत्ययः नित्वादाद्युदात्तः ॥ ८ ॥

८. इन्द्र, यह सारी यज्ञ-सामग्री तुम्हारे पास जाती है। जो आहारीय द्रव्य पकाया गया है और जो सोम है, उन दोनों को ही खाओ। अन्न लेकर हम तुम्हें भोजन के लिए निमन्त्रित करते हैं। यजमानों के मन की वासनायें सफल हों।

प्रेन्द्राग्निभ्यांसुवचस्यामियर्मिसिन्धाविवप्रेरयन्नावमर्कैः।
अयाइवपरिचरन्तिदेवायेअस्मभ्यंधनदाउद्भिदश्च ॥ ९ ॥ २१ ॥

प्र। इन्द्राग्निऽभ्याम्। सुऽवचस्याम्। इयर्मि। सिन्धौऽइव।
प्र। ईरयम्। नावम्। अर्कैः। अयाःऽइव। परि। चरन्ति।
देवाः। ये। अस्मभ्यम्। धनऽदाः। उत्ऽभिदः। च ॥ ९ ॥ २१ ॥

इन्द्राग्निभ्यां देवाभ्यां सुवचस्यां छन्दसि चेति यत्प्रत्ययः सुवचनार्हां स्तुतिमहं प्रेयर्मि प्रेरयामि। ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वं देवताद्वन्द्वे चेति इन्द्राभ्यो-रुभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते नोत्तरपदेनुदात्तादाविति प्रतिषेधः सिंधाविव सिन्धौ नद्यां यथा नावं प्रेरयति तद्वत् अर्कैरर्चनीयैर्मंत्रैः सहितां स्तुतिं प्रेरयं प्रावादिषं ईरगतौ ण्यन्तस्य लङ्यु-त्तमस्यामादेशः स्तुतास्ते देवाः अयाइव अयन्ति कर्मकरणार्थं गच्छन्तीत्यया ऋत्विजः कर्म-करावा तद्वत् परिचरन्ति अस्मान् धनादिदानेन पूजयन्ति येदेवाः अस्मभ्यं धनदाः धनस्य दातारः उद्भिदः असमच्छत्रूणामुद्भेत्तारश्च येसन्ति ॥ ९ ॥

९. अग्नि और इन्द्र के लिए सुरचित स्तुति मैं प्रेरित करता हूँ। जैसे नदी में नाव भेजी जाती है, वैसे ही पूजनीय मन्त्रों से मैंने स्तुति प्रेरित की। पुरोहितों के समान देवता लोग परिचर्या करते हैं। वे हमारे शत्रुओं का विनाश करने के लिए हमें धन देते हैं।

नवाइति नवर्चं पंचमं सूक्तं भिक्षुर्नामआंगिरसऋषिः प्रथमाद्वितीये जगत्यौ शिष्टाः सप्तत्रिष्टुभः अत्र धनस्यान्नस्यच दानं स्तूयते अतस्तद्देवत्यमिदं। तथाचानुक्रान्तं—नवाउभिक्षु-र्धनान्नदानप्रशंसाद्येजगत्याविति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

नवाउदेवाःक्षुधमिद्वधंददुरुताशितमुपगच्छन्तिमृत्यवः।
उतोरयिःपृणतोनोपदस्यत्युतापृणन्मर्डितारंनविन्दते ॥ १ ॥

न । वै । ॐ इति । देवाः । क्षुधम् । इत् । वधम् । ददुः । उत ।
आशितम् । उप । गच्छन्ति । मृत्यवः । उतो इति । रयिः । पृणतः ।
न । उप । दस्यति । उत । अपृणन् । मर्डितारम् । न । विन्दते ॥ १ ॥

भिक्षुः प्रथमं व्यतिरेकमुखेनान्नदानं प्रशंसति देवावै देवाःखलु सर्वेषां क्षुधं नददुः नप्रायच्छन् किंतु वधमिव वधमेव दत्तवन्तः एतादृशीं वधरूपां क्षुधं अन्नदानेन यः शमयति सदाता खलु उइति पूरणः यः अदत्वा भुंक्ते तं आशितं भुंजानं पुरुषं अपि मृत्यवः मरणान्युपगच्छन्ति समीपे यान्ति आशितः कर्तेत्याद्युदात्तत्वं । क्षुधार्तानां भोक्तॄणांच मरणं समानं किं दानेन धननाशरूपेण अतआह उतो उतशब्दस्त्वप्यर्थे पृणतः प्रयच्छतः पुरुषस्य रयिः धनं नोपदस्यति नउपक्षीयते दसुउपक्षये दैवादिकः पृणदाने तौदादिकः तस्य शत्रन्तस्य शतुरनुमोनद्यजादीइति विभक्तेराद्युदात्तत्वं दानप्रसंगेनादातारं दूषयति अपृणन् अप्रयच्छन् पुरुषस्तु मर्डितारं आत्मनः सुखयितारं नविन्दते न कुत्रापि लभते इह बान्धवः अदानेन नसुखयन्ति देवाअपि हविःप्रदानाभावात् ॥ १ ॥

१. देवों ने क्षुधा (भूख) की जो सृष्टि की है, वह प्राण-नाशिनी है। परन्तु आहार करने पर भी तो प्राण को मृत्यु से छुट्टी नहीं मिलती। तो भी दाता का धन कम नहीं होता। अदाता को कोई सुखी नहीं कर सकता।

अथ द्वितीया—

यआध्रायचकमानायपित्वोन्नवान्त्सन्रफितायोपजग्मुषे ।
स्थिरंमनःकृणुतेसेवतेपुरोतोचित्समर्डितारंनविंदते ॥ २ ॥

यः । आध्राय । चकमानाय । पित्वः । अन्नऽवान् । सन् ।
रफिताय । उपऽजग्मुषे । स्थिरम् । मनः । कृणुते । सेवते ।
पुरा । उतो इति । चित् । सः । मर्डितारम् । न । विन्दते ॥ २ ॥

यः पुरुषः स्वयमन्नवानपि आध्राय आध्रीयतेसावित्याध्रोदुर्बलः तस्मै पित्वः पितूनन्नानि चकमानाय चकमानः कान्तिकर्मा रफिताय रफतिर्हिंसार्थः दारिद्र्येण हिंसिताय उपजग्मुषे गृहं प्रत्यागताय अतिशयेन मनआत्मीयं अन्तःकरणं अदाने स्थिरं कृणुते कुरुते मनःस्थैर्यकरणेन तं क्लेशयतीत्यर्थः । कृणुते कृविर्हिंसाकरणयोः धिन्विकृण्व्योरचेति उप्रत्ययः करो-

तेषां व्यत्ययेन श्लुः विकरणस्वरः सतिशिष्टोपि लसार्वधातुकस्वरं नबाधते इति लसार्वधातुकस्वरः। नकेवलं क्लेशकरणं अपितु पुरा तस्य पुरस्तादेव सेवते भोगान् सोपि मर्डितारं आत्मनः सुखयितारं नविन्दते नकुत्रापि लभते ॥ २ ॥

२. जिस समय कोई भूखा मनुष्य भीख माँगने को उपस्थित होता है, अन्न की याचना करता है, उस समय जो अन्नवाला होकर भी हृदय को निष्ठुर रखता और साम्हने ही भोजन करता है, उसे कोई सुखदाता नहीं मिल सकता।

सइद्भोजोयोगृहवेददात्यन्नंकामायचरतेकृशाय।
अरमस्मैभवतियामहूताउतापरीषुकृणुतेसखायम् ॥ ३ ॥

सः। इत्। भोजः। यः। गृहवे। ददाति। अन्नऽकामाय।
चरते। कृशाय। अरम्। अस्मै। भवति। यामऽहूतौ।
उत। अपरीषु। कृणुते। सखायम् ॥ २ ॥

अन्वयमुखेन प्रशंसति सइत् सएव भोजः दाताखलु यः गृहवे गृहेर्मृगय्वादित्वात्कुप्रत्ययः प्रतिग्रहीत्रे अन्नकामाय अन्नं याचमानाय चरते गृहमागतवते कृशाय दारिद्र्येण एतादृशायाविषये अन्नं ददाति प्रयच्छति अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं यामहूतौ यामागन्तारो-देवाः अत्रयातेः अर्तिस्तुसुहुसृइत्यादिना मन् प्रत्ययः ते आहूयन्तेत्रेति यामहूतिः यज्ञः तस्मिन् तस्मै दात्रे फलं अरमलं पर्याप्तं भवति कामप्रदानं भवतीत्यर्थः। उतापिच अपरीषु केवलमामकेति ङीप् अन्यासु शात्रवीषु सेनासु सखायं कृणुते तद्वदाचरतीत्यर्थः तस्य सर्वे सखायएव नशात्रवइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अन्न की इच्छा से किसी दुर्बल व्यक्ति के भिक्षा माँगने पर जो अन्न-दान करता है, वही दाता है। उसे सम्पूर्ण यज्ञ-फल मिलता है और वह शत्रुओं में भी सखा पा लेता है।

नससखायोनददातिसख्येसचाभुवेसचमानायपित्वः।
अपास्मात्प्रेयान्नतदोकोअस्तिपृणन्तमन्यमरणंचिदिच्छेत् ॥४॥

न। सः। सखा। यः। न। ददाति। सख्ये। सचाऽभुवे।
सचमानाय। पित्वः। अप। अस्मात्। प्र। इयात्। न। तत्।
ओकः। अस्ति। पृणन्तम्। अन्यम्। अरणम्। चित्। इच्छेत् ॥ ४ ॥

व्यतिरेकेणनिन्दामाह सपुरुषः सखा नभवति यः पुरुषः सचाभुवे सर्वदा सहभवनशीलाय सचमानाय सेवमानाय उपसर्जनीभूताय सख्ये सखिजनाय पित्वः पितूनन्नानि नददाति नप्रयच्छति ससुहृन्नभवतीत्यर्थः अस्माददातुः सख्युः सः अपप्रेयात् अपगच्छेत् यद्येनं परित्यज्य गच्छेत् इण्गतौ लिङि यासुट् तर्हि तदोकः निवासः नास्ति नभवति सदनंहि बन्धुभिः परिगतं। सगतः पुरुषः पृणन्तमन्नादिकं प्रयच्छन्तं अन्यमरणं चित् अर्यं स्वामिनमेव इच्छेत् कामयेत ॥ ४ ॥

४. अपना साथी पास आता है और मित्र होकर भी जो व्यक्ति उसे अन्नदान नहीं करता, वह मित्र कहाने योग्य नहीं है। उसके पास से चला जाना ही उचित है। उसका गृह गृह ही नहीं है। उस समय किसी धनी दाता के यहाँ जाना ही उचित है।

पृणीयादिन्नाधमानायतव्यान्द्राघीयांसमनुपश्येतपन्थाम्।
ओहिवर्तन्तेरथ्येवचक्रान्यमन्यमुपतिष्ठन्तरायः ॥ ५ ॥ २२ ॥

पृणीयात्। इत्। नाधमानाय। तव्यान्। द्राघीयांसम्। अनु।
पश्येत। पन्थाम्। ओ इति। हि। वर्तन्ते। रथ्याऽइव।
चक्रा। अन्यम्ऽअन्यम्। उप। तिष्ठन्त। रायः ॥ ५ ॥ २२ ॥

धनवन्तं पुरुषं दाने प्रेरयति तव्यान् तवीयान् धनैरतिशयेन प्रवृद्धः पुरुषः नाधमानाय याचमानायातिथये पृणीयादित् धनानि दद्यादेव पृपालनपूरणयोः क्र्यादिः प्वादीनां ह्रस्वः यदि दद्यात् द्राघीयांसं दीर्घशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना द्राघि इत्यादेशः दीर्घतमं पथां पंथानं सुकृतमार्गमनुपश्येत अनुपश्येत् व्यत्ययेनात्मनेपदं। तत्र कारणमाह रायो-धनानि ओहि आउ आवर्तन्ते खलु एकत्र नतिष्ठन्तीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तः—रथ्येव यथा रथ्यानि रथाद्यदिति तस्येदमित्यर्थे यत् रथसंबन्धीनि चक्राणि उपर्यधोभावेनावर्तन्ते तद्वत् आवृत्तिमेव दर्शयति अन्यमन्यं पुरुषं धनान्युपतिष्ठन्ते समवेतानि भवन्ति। उपाद्देवपूजासंगतिकरणइत्यात्मनेपदं तस्माद्धनानि देयानीतिभावः ॥ ५ ॥

५. याचक को अवश्य धन देना चाहिए। दाता को अत्यन्त लम्बा मार्ग (पुण्य-पथ) मिलता है। जैसे रथ-चक्र नीचे-ऊपर घूमता है, वैसे ही धन भी कभी किसी के पास रहता है और कभी दूसरे के पास चला जाता है—कभी एक स्थान पर स्थिर नहीं रहता।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

अथ षष्ठी–

मोघमन्नंविन्दतेअप्रचेताःसत्यंब्रवीमिवधइत्सतस्य ।
नार्यमणंपुष्यतिनोसखायंकेवलाघोभवतिकेवलादी ॥ ६ ॥

मोघम् । अन्नम् । विन्दते । अप्रऽचेताः । सत्यम् । ब्रवीमि ।
वधः । इत् । सः । तस्य । न । अर्यमणम् । पुष्यति । नो इति ।
सखायम् । केवलऽअघः । भवति । केवलऽआदी ॥ ६ ॥

अदातारं दूषयति अप्रचेताः अप्रकृष्टज्ञानः दानेचेतोमनोयस्य नभवति समोघं व्यर्थमेवाऽन्नं विन्दते लभते । विद्लृलाभे तौदादिकः शेमुचादीनामिति नुमागमः । इदं सत्यं यथार्थमेवेति ब्रवीमि ऋषिरहं वदामि नकेवलं व्यर्थं किंतु तस्य पुरुषस्य सवधइव वधएव अन्नं परामृशतः तच्छब्दस्य वधसामानाधिकरण्यात् पुंलिंगता यथाणेरणावित्यत्र यत्कर्मसएवकर्त्तेति । अथवा सनिरर्थकोवधएव यः पुरुषः अर्यमणं उपलक्षणमिदं सर्वान् देवान् अर्यमादीन्नपुष्यति हविः प्रदानेन नपोषयति नो नापि सखायं समानख्यानं अभ्यागतमतिथिं मित्रवर्गं च नपोषयति पुषपुष्टौ दैवादिकः यच्छब्दाध्याहारादनिघातः अतएव केवलादी अदेः सुप्यजाताविति णिनिः अतउपधालक्षणावृद्धिः केवलमसाक्षिकमन्नं भुंजानः सकेवलाघोभवति केवलपापवान्भवति अघमेवकेवलं तस्य शिष्यते नैहिकं नामुष्मिकमिति तस्माद्यथा कथंचिद्दातव्यमित्यभिप्रायः ॥ ६ ॥

६. जिसका मन उदार नहीं है, उसका भोजन करना वृथा है। उसका भोजन उसकी मृत्यु के समान है। जो न तो देवता को देता है और न मित्र को देता है और स्वयं भोजन करता है, वह केवल पाप ही खाता है।

अथ सप्तमी–

कृषन्नित्फालआशितंकृणोतियन्नध्वानमपवृङ्क्तेचरित्रैः ।
वदन्ब्रह्मावदतोवनीयान्पृणन्नापिरपृणन्तमभिष्यात् ॥ ७ ॥

कृषन् । इत् । फालः । आशितम् । कृणोति । यन् । अध्वानम् ।
अप । वृङ्क्ते । चरित्रैः । वदन् । ब्रह्मा । अवदतः । वनीयान् । पृणन् ।
आपिः । अपृणन्तम् । अभि । स्यात् ॥ ७॥

कृषन् कृषिंकुर्वन् फालः आशितं कर्षकं भोक्तारं कृणोति करोति। तथा अध्वानं मार्गं यन् इणः शतरिनुमागमः गच्छन् पुरुषः चरित्रैः आत्मीयैर्गमनैः अपवृक्ते स्वामिनोधनमावर्जयति।वृजीवर्जने आदादिकः अनुदात्तेत्। वदन् शास्त्रार्थं ब्रुवाणोब्रह्माब्राह्मणः अवदतः शास्त्रार्थं अब्रुवाणात् जनात् वनीयान् संभक्तृतमः प्रियकरोभवति। वनतेस्तृजन्तस्य ईयसुनितुरिष्ठेमेयः स्वितिट्लोपः। ते यथा स्वकर्मणि प्रवर्तमानाः परेषामुपकारकाः तथा पृणन् दाता पुरुषः अपृणन्तं अदातारं जनमभिलक्ष्य आपिःस्यात् बन्धुर्भवेत्॥ ७॥

७. कृषि-कार्य करके हल अन्न प्रस्तुत करता है—वह अपने मार्ग से जाकर अपने कर्म के द्वारा शस्य (अन्न) उत्पादन करता है। जैसे विद्वान् पुरोहित मूर्ख से श्रेष्ठ है, वैसे ही दाता सदा अदाता के ऊपर रहता है।

एकपाद्भूयोद्विपदोविचक्रमेद्विपात्त्रिपादमभ्यैतिपश्चात्।
चतुष्पादेतिद्विपदामभिस्वरेसंपश्यन्पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः॥ ८॥

एकऽपात्। भूयः। द्विऽपदः। वि। चक्रमे। द्विऽपात्। त्रिऽपादम्। अभि। एति। पश्चात्। चतुःऽपात्। एति। द्विऽपदाम्। अभिऽस्वरे। सम्ऽपश्यन्। पंक्तीः। उपऽतिष्ठमानः॥ ८॥

अत्र पादशब्दोभागवचनः एकपात् एकभागधनः पुरुषः द्विपदः द्विगुणधनस्य मार्गं भूयः तृतीयायाः सुः भूयसा कालेन विचक्रमे विविधं गच्छति। वेःपादविहरणे इत्यात्मनेपदं तथाद्विपात्पुरुषः त्रिपादं त्रिभागधनं पुरुषं पश्चादभ्येति अभिगच्छति। चतुष्पात् चतुर्भागधनस्तु द्विपदां बहुवचनादेकपादादयः उपलक्ष्यंते एकपादधनादीनां पंक्तीः अभिस्वरे अभिगमने संपश्यन् सम्यगीक्षमाणः सन् उपतिष्ठमानः एति गच्छमानोभवति। अन्योन्यापेक्षया सर्वे उत्तमाधमाः तस्मात्त्वहमेव धनवानितिनमन्येः किंतु अतिथिभ्योधनानिददस्वेत्यर्थः॥ ८॥

८. जिसके पास एक अंश सम्पत्ति है, वह दो अंश सम्पत्ति के अधिकारी की याचना करता है, जिसके पास दो अंश है, वह तीनवाले के पास जाता है और जिसे चार अंश प्राप्त है, वह उससे अधिकवाले के पास जाता है। इसी प्रकार श्रेणी बँधी हुई है। अल्प धनी अधिक धनी की उपासना करता है।

समौचिद्धस्तौनसमंविविष्टःसंमातराचिन्नसमंदुहाते।
यमयोश्चिन्नसमावीर्याणिज्ञातीचित्सन्तौनसमंपृणीतः॥९॥२३॥

समौ। चित्। हस्तौ। न। समम्। विविष्टः। सम्ऽमातरा। चित्। न। समम्। दुहाते इति। यमयोः। चित्। न। समा। वीर्याणि। ज्ञाती इति। चित्। सन्तौ। न। समम्। पृणीतः॥ ९॥ २३॥

अतिथिभ्योधनमप्रयच्छन्नपि ममभ्राताददास्यति इतिचेत्तत्र हेतुमाह समौचिव् हस्तौ स-मावपि समं समानं नविविष्टः कार्यंनव्यामुतः। विष्टृव्याप्तौ जौहोत्यादिकः संज्ञापूर्वकस्यविधे-रनित्यत्वादभ्यासस्यगुणाभावः। तथासंमातरा वत्सस्य मातरौ धेनू समेअपि समं समानं प-योनदुहाते यमयोश्चिद् सहजातयोः पुत्रयोरपि समा समानि वीर्याणि नसन्ति तस्माद् ज्ञाती चिद् एकस्मिन्कुलेसन्तौ जातावपि समंनपृणीतः नप्रयच्छतः। तस्माद्यस्यधनमस्ति सएवद-द्यादित्यर्थः॥ ९॥

९. हम लोगों के दोनों हाथ समान रूपवाले हैं; परन्तु धारण करने की शक्ति समान नहीं है। एक माता से उत्पन्न होकर दो गायें समान दुग्ध नहीं देतीं। दो (यमज) भ्राता होने पर भी उनका पराक्रम विभिन्न प्रकार का होता है। एक वंश की सन्तान होकर भी दो व्यक्ति समान दाता नहीं होते।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे त्रयोविंशोवर्गः॥ २३॥

अग्नेहंसीति नवर्चंषष्ठंसूक्तं अमहीयगोत्रस्य उरुक्षयस्यार्षं गायत्रं रक्षोहाग्निर्देवता। त-थाचानुक्रम्यते—अग्नेहंस्युरुक्षयआमहीयवआग्नेयं राक्षोघ्नं गायत्रंत्विति। मथ्यमानेग्नावजा-यमानइदमनुवक्तव्यं। सूत्रितंच—अजायमानेत्वेतस्मिन्नेवावसानेग्नेहंसिन्यत्रिणमिति सूक्तमाव-पेतेति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपि गायत्रेछन्दसीदंसूक्तं। सूत्रितंच—अग्नेहंस्यग्निंहिन्वन्तुन-इति। दशमेहनि धिष्ण्यांगाराभिविहरणे आद्याजप्या। सूत्रितंच—परित्वाग्नेपुरंवयमित्येतस्याः स्थानेग्नेहंसिन्यत्रिणमिति।

अग्ने॒ हंसि॒ न्य१॒॑त्रिण॒ं दीद्य॒न्मर्त्ये॒ष्वा। स्वे क्षये॑ शुचिव्रत॥ १॥

अग्ने॑। हंसि॑। नि। अ॒त्रिण॑म्। दीद्य॑त्। मर्त्ये॑षु। आ। स्वे। क्षये॑। शु॒चि॒ऽव्र॒त॥ १॥

हे शुचिव्रत पूतकर्मन् दीप्यमानतेजस्कवा हे अग्ने अत्रिणं अत्तारं शत्रुं तमोरूपं नि नितरां हंसि विनाशय आमंत्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः। किंकुर्वन् मर्त्येषु मनुष्येषु य-जमानेषु आभिमुख्येन दीद्यद् कर्मसिध्यर्थं प्रकाशमानः। दीदेतिर्दीप्तिकर्मा। तथा स्वे आत्मीये निवासभूते आहवनीयादिस्थाने दीप्यमानः क्षयोनिवासइत्याद्युदात्तत्वं॥ १॥

१. पवित्र व्रतवाले अग्नि, मनुष्यों के बीच तुम अपने स्थान में प्रदीप्त होओ। शत्रु का वध करो।

उत्तिष्ठसि॒ स्वाहु॑तो घृ॒तानि॒ प्रति॑ मोदसे। यत्त्वा॒ स्रुच॑ः स॒मस्थि॑रन्॥ २॥

उत्। तिष्ठसि। सुऽआहुतः। घृतानि। प्रति। मोदसे।
यत्। त्वा। स्रुचः। सम्ऽअस्थिरन्॥ २॥

हे अग्ने स्वाहुतः अस्माभिः सुष्ठुआहूयमानः सन् उत्तिष्ठसि अरणीभ्यामुद्गतोभव ऊर्ध्वंकर्मत्वादात्मनेपदाभावः। उद्गत्यच घृतानि घृतसहितान्यस्माभिः दीयमानानि हवींषि प्रतिमोदसे हृष्टोभव। मुदहर्षे भौवादिकः अनुदात्तेत् यद्यदा त्वा त्वां स्रुचोजुह्वादीनि पात्राणि समस्थिरन् संगतान्यभवन् समवप्रविभ्यःस्थइति लुङ्यात्मनेपदं स्थाघ्वोरिच्चेतिसिचः कित्वं ईकारश्चान्तादेशः। ह्रस्वादंगादितिसिचोलोपः व्यत्ययेनान्तस्वरन् तिङ्ङिचोदात्तवतीतिगतेर्निघातः॥ २॥

२. स्रुक् नाम का यज्ञ-पात्र तुम्हारे लिए उठाया गया है। तुम्हें उत्तम आहुति दी गई है। तुम उत्तम घृत के प्रति रुचि करो।

सआहुतोविरोचतेग्निरीळेन्योगिरा। स्रुचाप्रतीकमज्यते॥ ३॥

सः। आऽहुतः। वि। रोचते। अग्निः। ईळेन्यः। गिरा।
स्रुचा। प्रतीकम्। अज्यते॥ ३॥

आहुतः आभिमुख्येनहुतः गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरः। गिरा स्तुतिलक्षणयावाचा ईळेन्यः स्तोतव्यः सोग्निर्विरोचते अत्यर्थं दीप्यते। तथा प्रतीकं सर्वेषां देवानां पूर्वमेव स्रुचा घृतसहितया अज्यते सिच्यते॥ ३॥

३. अग्नि को बुलाया गया है। वे वाक्य के द्वारा स्तुत्य हैं। वे प्रदीप्त होते हैं। सभी देवों के पहले उन्हें स्रुक् के द्वारा घृत-युक्त किया जाता है।

घृतेनाग्निःसमज्यतेमधुप्रतीकआहुतः। रोचमानोविभावसुः॥४॥

घृतेन। अग्निः। सम्। अज्यते। मधुऽप्रतीकः। आऽहुतः।
रोचमानः। विभाऽवसुः॥ ४॥

अग्निः घृतेन हविषा समज्यते सम्यक् सिक्तोभवति। कीदृशः मधुप्रतीकः घृतमयुक्तावयवः आहुतः स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा रोचमानः दीप्यमानः विभावसुः स्वदीप्त्या सर्वमाच्छादयत्। यद्वा दीप्तिरेवधनं यस्य सः॥ ४॥

४. अग्नि में आहुति दी गई। उनकी देह घृतमय हुई। वे दीप्तिमान् और समृद्ध प्रकाश से युक्त हुए। वे घृताक्त हुए।

आग्नेर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्ये जरमाणःसमिध्यसइत्यनुरूपस्तृचः। सूत्रितंच—जराबोध-तदिविड्ढि जरमाणःसमिध्यसइति ।

तत्र प्रथमा सूक्ते पंचमी—

जर॑माणः॒ सम॑िध्यसे॒ देवेभ्यो॑ हव्यवाहन । तं त्वा॑ हवन्त॒ मर्त्या॑ः॥५॥२४॥

जर॑माणः । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । दे॒वभ्यः॑ । ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न ।

तम् । त्वा॒ । ह॒व॒न्त॒ । मर्त्या॑ः ॥ ५ ॥ २४ ॥

हे हव्यवाहन हव्यानांप्रापयितः हव्येनन्तःपादमितिञ्युट् जरमाणः स्तोतृभिः स्तूयमानः। जरतिःस्तुतिकर्मा । सत्वं देवेभ्यः देवार्थं समिध्यसे हविर्भिः सम्यग्दीप्यसे। तं तादृशं त्वा त्वां मर्त्याः मनुष्येषु साधवोयजमानाः हवन्त आह्वयन्ति । ह्वयतेर्लङि बहुलंछन्दसीतिसंप्रसारणं ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम देवों के पास हवि ले जाया करते हो। स्तोत्र करने पर तुम प्रज्वलित होते हो। तुम्हें मनुष्य बुलाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

अथ षष्ठी—

तं म॑र्ता॒ अम॑र्त्यं घृ॒तेना॒ग्निं स॑पर्यत । अदा॑भ्यं गृ॒हप॑तिम् ॥ ६ ॥

तम् । मर्ता॒ः । अम॑र्त्यम् । घृ॒तेन॑ । अ॒ग्निम् । स॒प॒र्य॒त॒ ।

अदा॑भ्यम् । गृ॒हऽप॑तिम् ॥ ६ ॥

हे मर्ताः ऋत्विजः अमर्त्यं मनुष्यधर्मरहितं अग्निं घृतेन हविषा सपर्यत परिचरत। सपर्यशब्दःकंड्वादिः।कीदृशमदाभ्यं कैश्चिदप्यहिंस्यं दभेश्चेतिवक्तव्यमितिण्यत्। गृहपतिं गृहस्य स्वामिनं यजमानरूपं पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ६ ॥

६. मरण-शील मनुष्यो, अग्नि अमर, दुर्द्धर्ष और गृह के स्वामी हैं। घृत-द्वारा उनकी पूजा करो।

अथ सप्तमी—

अदा॑भ्येन शो॒चिषाग्ने॒ रक्ष॒स्त्वं द॑ह । गोपा ऋ॒तस्य॑ दीदिहि ॥ ७ ॥

अदा॑भ्येन । शो॒चिषा॑ । अग्ने॑ । रक्षः॑ । त्वम् । द॒ह॒ । गो॒पाः ।

ऋ॒तस्य॑ । दी॒दि॒हि॒ ॥ ७ ॥

हे अग्ने त्वमदाभ्येनाहिंस्येन शोचिषा तेजसा रक्षः । जातावेकवचनं । सर्वान् राक्षसान् दह विनाशय । किंच ऋतस्ययज्ञस्यगोपा गोपायितासन् दीदिहि दीप्यस्व ॥ ७ ॥

७. अग्नि, प्रचण्ड तेज के द्वारा तुम राक्षसों को जलाओ। यज्ञ के रक्षक होकर दीप्ति धारण करो।

सत्वमंग्नेप्रतीकेनप्रत्योषयातुधान्यः । उरुक्षयेषुदीद्यंत् ॥ ८ ॥

सः । त्वम् । अग्ने । प्रतीकेन । प्रति । ओष ।
यातुऽधान्यः । उरुऽक्षयेषु । दीद्यंत् ॥ ८ ॥

हे अग्ने स त्वं प्रतीकेन त्वदवयवभूतेन तेजसा यातुधान्यः यातुधानीः राक्षसीः प्रत्योष प्रतिकूलं दह । उषदाहे भौवादिकः लोटि हेर्लुक् जातेरस्त्रीविषयादिति यातुधानशब्दस्यङीप् उदात्तस्वरितयोर्यणइतिस्वरितत्वं किंकुर्वन् उरुक्षयेषु विस्तीर्णेषुनिवासेषु आहवनीयादिषु दीद्यत् दीप्यमानः ॥ ८ ॥

८. अग्नि, अपने स्वभाव-सिद्ध तेज के द्वारा राक्षसियों को जलाओ। अपने प्रशस्त स्थानों पर रहकर दीप्ति धारण करो।

तंत्वांगीर्भिरुरुक्षयांहव्यवाहंसमीधिरे । यजिष्ठंमानुषेजने॥९॥२५॥

तम् । त्वा । गीःऽभिः । उरुऽक्षयाः । हव्यऽवाहम् । सम् ।
ईधिरे । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ ९ ॥ ॥ २५ ॥

हे अग्ने उरुक्षयाः बहुनिवासायजमानाः हव्यवाहं हविषांवोढारं मानुषे मनुष्यसंबन्धिनि जने जनमध्ये यजिष्ठं यष्टृतमं तं त्वा त्वां गीर्भिः स्तुतिभिः तत्सहितैर्हविर्भिः समीधिरे सम्यगदीदिपन् । इन्धेर्लिटिइन्धिभवतिभ्यांचेतिकित्वं नलोपः ॥ ९ ॥

९. मनुष्यों में तुम सर्वश्रेष्ठ यज्ञ-कर्त्ता हो। तुम्हारा निवास-स्थान अद्भुत है। तुम हव्य-वाहक हो। तुम्हें स्तुति के साथ प्रज्वलित किया जाता है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे पंचविंशोवर्गः ॥ २५ ॥

हविषाइति त्रयोदशर्चं सप्तमंसूक्तं गायत्रं इन्द्रोलवरूपमास्थाय सोमपानंकुर्वन् तदानीमृषिभिर्दृष्टः सन् स्वात्मानमनेनसूक्तेनास्तावीत । अतोलवरूपापन्नइन्द्रऋषिः सएवदेवता । तथाचानुक्रम्यते—हविषैसप्तोनैन्द्रोलवआत्मानंतुष्टावेति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

इतिवाइतिमेमनोगामश्वंसनुयामिति । कुवित्सोमस्यापामिति॥१॥

इति । वै । इति । मे । मनः । गाम् । अश्वम् । सनुयाम् । इति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १ ॥

इतिवै इतिखलु इति एवंप्रकारेण मे मदीयं मनोवर्तते तं प्रकारं दर्शयति गामश्वं च सनुयां स्तोतृभ्यः प्रयच्छामीति । षणुदाने तानादिकः । इतिशब्दोहेतौ यस्मात् कुविद्बहुवारं सोमस्य सोमं अपां पीतवानस्मि क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति सोमस्यसंप्रदानसंज्ञा चतुर्थ्यर्थेबहुल-मितिषष्ठी पापाने लुङि गातिस्थेतिसिचोलुक् कुवियोगादनिघातः ॥ १ ॥

१. मेरी (इन्द्र की) इच्छा है कि, मैं गौ, अश्व आदि का दान करूँ। मैंने कई बार सोम-पान किया है।

प्रवाताइवदोधतउन्मापीताअयंसत । कुवित्सोमस्यापामिति॥२॥

प्र । वाताःऽइव । दोधतः । उत् । मा । पीताः । अयंसत । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ २ ॥

दोधतः भृशं कंपयमाना वाताइव वायवोयथा वृक्षादीन् उद्यच्छन्ते तद्वत् पीताः सोमाः मामां प्रकर्षेण उदयंसत उद्यच्छन्ते । यमेर्लुङिसमुदाङ्भ्योयमोग्रंथेइत्यात्मनेपदं । यस्माद्बहुवारं सोममपां ॥ २ ॥

२. जैसे वायु वृक्ष को कँपाता और ऊपर उठाता है, वैसे ही सोम-रस, पिये जाने पर, मुझे ऊपर उठाता है। मैंने कई बार सोम पिया है।

उन्मापीताअयंसतरथमश्वाइवाशवः । कुवित्सोमस्यापामिति॥३॥

उत् । मा । पीताः । अयंसत । रथम् । अश्वाःऽइव । आशवः । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ३ ॥

पीताः सोमाः मां उदयंसत उद्यच्छन्ते । तत्रदृष्टान्तः—रथमश्वाइव यथा आशवः क्षिप्रगामिनः गमनेनव्याप्तावा अश्वा रथमुद्गमयन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

३. जैसे शीघ्रगामी अश्व रथ को ऊपर उठाये रखता है, वैसे ही सोम ने, पिये जाने पर, मुझे ऊपर उठा रक्खा है। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

अथ चतुर्थी—

उप॑मामतिरस्थितवाश्रापुत्रमिवप्रियम् । कुवित्सोमस्यापामिति॑ ॥४॥

उप॑ । मा । मतिः । अस्थित । वाश्रा । पुत्रम्ऽइव । प्रियम् ।
कुवित् । सोम॑स्य । अपा॑म् । इति॑ ॥ ४ ॥

मतिः स्तोतृभिः क्रियमाणास्तुतिः मा मामुपास्थित संयोजयति उपाद्देवपूजासंगतिकरणेत्यात्मनेपदं कथमिव वाश्रा पुत्रमिव यथा वाश्रा शब्दायमानाधेनुः प्रियं पुत्रं वत्सं संगच्छति तद्वत् ॥ ४ ॥

४. जैसे गाय "हम्बा" कहती हुई बछड़े के प्रति दौड़ती है, वस ही मेरी ओर स्तुति जाती है। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

अहंतष्टेववन्धुरंपर्यचामिहृदामतिम् । कुवित्सोमस्यापामिति॑ ॥५॥

अहम् । तष्टाऽइव । वन्धुर॑म् । परि॑ । अचामि । हृदा । मतिम् ।
कुवित् । सोम॑स्य । अपा॑म् । इति॑ ॥ ५ ॥

तष्टेव तक्षायथा वंधुरं सारथिनिवासस्थानं तद्वान् वा उपलक्ष्यते तदवस्थानं रथंवा साधुकरोति तद्वदहं मतिं स्तुतिं हृदा आत्मीयेनमनसा पर्यचामि साधुकरणाय परिगच्छामि ॥५॥

५. जैसे त्वष्टा रथ के ऊपर के भाग (सारथि-स्थान) को बनाते हैं, वैसे ही मैं भी स्तोता के मन में स्तोत्र का उदय कर देता हूँ। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

नहिमेअक्षिपच्चनाच्छान्त्सुःपञ्चकृष्टयः । कुवित्सोमस्यापामिति॑ ॥६॥२६॥

नहि । मे । अक्षिऽपत् । चन । अच्छान्त्सुः । पञ्च । कृष्टयः ।
कुवित् । सोम॑स्य । अपा॑म् । इति॑ ॥ ६ ॥ २६ ॥

चनेति निपातसमुदायोप्यर्थे पंचकृष्टयोनिषादपंचमाश्चत्वारोवर्णाःपंचजनाः । यद्वा देवमनुष्यादयः मे मदीयमक्षिपत् चक्षुःपतनं दृष्टिसंचारं नह्यच्छान्त्सुः नह्यपवृण्वन्ति । नहिद्रष्टुः दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यतइतिश्रुतेः । छदिअपवरणे. चुरादीनामिविवाण्यन्तत्वादत्रण्यभावेलुङि हलंतलक्षणावृद्धिः यस्माद्बहुवारं सोममपां ॥ ६ ॥

६. पञ्च जन (चार वर्ण और निषाद) मेरी दृष्टि से ओझल नहीं हो सकते। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

अथ सप्तमी—

नहिमेरोदसीउभेअन्यंपक्षंचनप्रति । कुवित्सोमस्यापामिति ॥७॥

नहि । मे । रोदसी इति । उभे इति । अन्यम् । पक्षम् । चन ।
प्रति । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ७ ॥

उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ मेमदीयमन्यं पक्षंचन पक्षमपि प्रतिसमानेनभवतः ॥ ७ ॥

७. द्यावापृथिवी—दोनों मेरे एक पार्श्व के समान भी नहीं हैं। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

अभिद्यांमहिनाभुवमभी३मांपृथिवींमहीम् । कुवित्सोमस्यापामिति ॥८॥

अभि । द्याम् । महिना । भुवम् । अभि । इमाम् । पृथिवीम् ।
महीम् । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ८ ॥

उक्तमर्थं प्रतिपादयति महिना महिम्ना आत्मीयेन द्यां द्युलोकमभिभुवं अभिभवामि तथा महीं महतीं इमां पृथिवीं स्वमहिम्ना अभिभवामि भवतेर्लङ्छान्दसोविकरणस्यलुक् भूसुवोस्तिङीतिगुणेप्रतिषिद्धे उवङादेशः ॥ ८ ॥

८. मेरी महिमा स्वर्ग और विस्तृत पृथिवी को लांघती है। मैंने अनेक बार सोम पिया है।

हन्ताहंपृथिवीमिमांनिदधानीहवेहवा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥९॥

हन्त । अहम् । पृथिवीम् । इमाम् । नि । दधानि । इह । वा ।
इह । वा । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति । ९ ॥

हन्तेति संभावनायां अनुज्ञायां वा संभावयामि एतदनुजानामिवा किंतद् अहमिमां पृथिवीं इहवान्तरिक्षे निदधानि इहवाद्युलोके इति हस्तेन निर्दिशति दधातेर्लोटि मेर्निः ॥ ९ ॥

९. मेरी इतनी शक्ति है कि, यदि कहो, तो इस धरित्री को एक स्थान से दूसरे स्थान में ले जाकर रख सकता हूँ। मैंने अनेक बार सोमपान किया है।

ओषमित्पृथिवीमहंजङ्घनानीहवेहवा । कुवित्सोमस्यापामिति ॥१०॥

ओषम् । इत् । पृथिवीम् । अहम् । जंघनानि । इह । वा । इह ।
वा । कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १० ॥

अहं पृथिवीमभिलक्ष्यैषंस्वतेजसा तापकमादित्यं इहवान्तरिक्षे इहवाद्युलोके जंघनानि भृशंयापयानि इदितिपूरणः हन्तेर्गत्यर्थस्ययङ्लुगन्तस्यलोटिशपोलुगभावश्छान्दसः ॥ ॥ १० ॥

१०. इस पृथिवी को मैं जला सकता हूँ। जिस स्थान को कहो, मैं उसे विध्वस्त कर दूँ। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

दिविमेअन्यःपक्षोऽधोअन्यमचीकृषम् । कुवित्सोमस्यापामिति॥११॥

दिवि । मे । अन्यः । पक्षः । अधः । अन्यम् । अचीकृषम् ।
कुवित् । सोमस्य । अपाम् । इति ॥ ११ ॥

मे मदीयः अन्यः पक्षः दिवि द्युलोके स्थापितः अधः पूर्वाधरावराणामसीत्यादिनासिप्रत्ययः प्रकृतेरधादेशश्च अधस्तात्पृथिव्यांअन्यंपक्षमचीकृषं अकार्षं कृषविलेखने ण्यन्तस्य लुङिचङिनित्यंछन्दसीतिऋकारादेशः विलेखनं नामोत्पादनं उदपादयं आस्थापयमित्यर्थः ॥११॥

११. मेरा एक पार्श्व आकाश में है और एक पार्श्व पृथिवी पर है। अनेक बार मैंने सोम-पान किया है।

अहमस्मिमहामहोऽभिनभ्यमुदीषितः । कुवित्सोमस्यापामिति॥१२॥

अहम् । अस्मि । महाऽमहः । अभिऽनभ्यम् । उत्ऽईषितः । कुवित् ।
सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १२ ॥

अभिनभ्यं नभौ मध्यस्थानेभवं नभ्यंअन्तरिक्षं उगवादिभ्योयदितियत्प्रत्ययः तत्रैवपाठान्नभादेशश्च लक्षणेनाभिप्रतीआभिमुख्ये इत्यव्ययीभावःसमासस्वरःअन्तरिक्षमभि उदीषितः उद्गतः सूर्यआत्माहं महामहोस्मि महतामपि महानस्मि यद्वा महत्प्रभूतं महस्तेजोयस्य प्रभूततेजस्कोस्मि आन्महत इत्यात्वं ॥ १२ ॥

१२. मैं महान् से भी महान् हूँ। मैं आकाश की ओर हूँ। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

सैषा त्रयोदशी—

गृहोयाम्यरंकृतोदेवेभ्योहव्यवाहनः । कुवित्सोमस्यापामिति॥१३॥२७॥

गृहः । यामि । अरम्ऽकृतः । देवेभ्यः । हव्यऽवाहनः । कुवित् ।
सोमस्य । अपाम् । इति ॥ १३ ॥ २७॥

गृहः हविषां ग्रहीता अरंकृतः यजमानैरलंकृतोहं देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः हव्यवाहनः हविषांवोढा प्रापयिता अङ्यात्मासन् यामि हवींषि प्रापयामि यामापणे लट् हव्येनन्वःपादमितिवहेर्ण्युट् नित्वादाद्युदात्तः समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । इति यस्मात्कुविद्बहुवारं सोमस्य सोमं अपां पीतवानस्मि तस्मादेतान्यकार्षमिति इन्द्रः स्वात्मानमेवास्तावीत् ॥ १३ ॥

१३. मेरी स्तुति की जाती है, मैं देवों के पास हव्य ले जाता हूँ और स्वयं हव्य ग्रहण करके चला जाता हूँ। मैंने अनेक बार सोम-पान किया है।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् । पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके षष्ठोध्यायः ॥ ६ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा योवेदेभ्योखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥१॥

अथ सप्तमोव्याख्यायते दशममण्डलस्य दशमेनुवाके सूक्तसप्तकं व्याख्यातं तदिदिति नवर्चमष्टमंसूक्तं अथर्वणःपुत्रस्य बृहद्दिवस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रान्तं—तदिन्नवाथर्वणो-बृहद्दिवइति चातुर्विंशिकेहनि निष्केवल्यइदंसूक्तं। सूत्रितंच—तदिदासेतिच पुरस्तात्सूक्तस्यशं-सेदिति । व्योमविश्वदेवस्तुवपंचशारदीयेष्वप्येकाहेषु इदमेवनिष्केवल्यनिविद्धानं ।सूत्रितंच—एतेषां त्र्याणां कयाशुभा तदिदासेति मध्यंदिनइति राशिमरायाख्ययोरेकाहयोरपि इदंनि-ष्केवल्यनिविद्धानं ।सूत्रितंच—राशिमराययोश्च कयाशुभीयतदिदासीयेति । महाव्रते निष्केव-ल्येप्येतत्सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—तदिदासभुवनेषुज्येष्ठंतांसुतेकीर्तिंमघवन्महित्वेति ।

तत्र प्रथमा—

ओम् तदिदासभुवनेषुज्येष्ठंयतोजज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णः ।
सद्योजज्ञानोनिरिणातिशत्रूननुयंविश्वेमदन्त्यूमाः ॥ १ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः ।
त्वेषऽनृम्णः । सद्यः । जज्ञानः । नि । रिणाति । शत्रून् । अनु ।
यम् । विश्वे । मदन्ति । ऊमाः ॥ १ ॥

तत् जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धं इच्छब्दोवधारणे भुवनेषु भूतजातेषु सत्सु पृथि-व्यादिषु लोकेषु मध्ये जगत्कारणं ब्रह्मैव ज्येष्ठं प्रशस्यतमं आस बभूव । तस्य परमार्थसत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिकत्वाच्च । यद्वा ज्येष्ठं वृद्धतमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं बभूव । अस्तेर्लिटि छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूरिति भूभावाभावः । यद्वा वृद्धं तदेवब्रह्म स्वप्रकाशतया आस दिदीपे असगतिदीप्त्यादानेषु अस्माल्लिटिरूपं यतउपादानभूतात् यस्मा-द्ब्रह्मणः उग्रः उद्गूर्णः त्वेषनृम्णः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मकइन्द्रः जज्ञे जातोबभूव । श्रूयतेहि—च-

क्षोःसूर्योअजायतेति । सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयदितिच । जनिकर्तुःप्रकृतिरिति प्रकृतेरपादानसंज्ञायां यतइतिपंचमी जनेर्लिटि गमहनेत्यादिनोपधालोपः द्विर्वचनेचीति तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनादि यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः । सच जज्ञानोजायमानएव सद्यः शीघ्रं शत्रून् शातयितृन् मन्देहादीन् राक्षसान् निरिणाति निहिनस्ति । यद्वा उपासकानां पापरूपान् शत्रून् निहन्ति । तथाचब्राह्मणं—सद्योहैषजातःपाप्मानमपाहतेति । जज्ञानइति जनेर्लिटः कानचिरूपमेतत् । रिणाति रीगतिरेषणयोः क्र्यादिः प्वादीनांह्रस्वइतिह्रस्वत्वं विश्वे सर्वे ऊमाः अवन्ति रक्षन्तीत्यूमाः प्राणिनः अवतेरौणादिकोमन्प्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादिनावकारोपधयोःस्थाने ऊठ् सर्वप्राणिनोयं सूर्यात्मकमुद्यन्तमिन्द्रमनुलक्ष्य मदर्थंमुदगान्मदर्थमुदगादिति मदन्तिहृष्यन्ति मदीहर्षे व्यत्ययेनशप् । तथाच ब्राह्मणं—भूतानिवै विश्वऊमास्तएनमनुमदन्तिउदगादुदगादितीति । तैत्तिरीयकंच—तस्मात्सर्वएवमन्यन्तेमांमत्युदगादितीति । यद्वा यंस्तुत्यादिभिर्मोद्यन्तमनु पश्चात्सर्वे प्राणिनोभीष्टप्राप्त्या हृष्यन्ति अनुर्लक्षणइति अनोःकर्मप्रवचनीयत्वात् नीययुक्तेइतिद्वितीया सइन्द्रोजज्ञइत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. जिनसे ज्योतिर्मय सूर्य उत्पन्न हुए हैं, वे ही सबसे श्रेष्ठ हैं—उनके पहले कोई नहीं था। जन्म के साथ ही वे शत्रु-विनाश करते हैं। सभी देवता उनका अभिनन्दन करते हैं।

अथ द्वितीया—

वावृधानःशवसाभूर्योजाःशत्रुर्दासायभियसंदधाति ।
अव्यनच्चव्यनच्चसस्निसन्तेनवन्तप्रभृतामदेषु ॥ २ ॥

वावृधानः । शवसा । भूरिऽओजाः । शत्रुः । दासाय ।
भियसम् । दधाति । अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च ।
सस्निः । सम् । ते । नवन्त । प्रऽभृता । मदेषु ॥ २ ॥

शवसा बलेन वावृधानः वर्धमानः अतएव भूर्योजाः बहुबलः शत्रुः शातयिता इन्द्रः दासाय उपक्षयकारिणे शत्रवे भियसं भीतिं दधाति विदधाति करोति । अव्यनत् विविधमनिति श्वसितीति व्यनत् प्राणवज्जंगमं तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरं तदुभयमपि सस्नि संस्नातं इन्द्रेण सम्यक्शोधितं भवति । स्नातेः आदृगमहनइतिव्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः यद्वान्त-

१ ऋ० सं० ८. ४. १९ । २ ऋ० सं० ८. ८. ४८ ।

र्गतिणयर्थोत्कर्तर्येवकिन् वृष्टचादिना सम्यक्स्नापयिता शोधयिताभवति नलोकाव्ययेतिकर्मणिषष्ठयाःप्रतिषेधः शिष्टःपादः प्रत्यक्षःकृतः। हे इन्द्र ते तव मदेषु हर्षेषु हविषा स्तुत्याच जातेषुसत्सु प्रभृता प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानिवा सर्वाणि भूतजातानि सन्नवन्त संगच्छन्ते स्तोतुंहवींषिच दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः। नवतिर्गतिकर्मा। प्रभृता बिभर्तेः कर्मणि निष्ठा शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः गतिरनन्तरइति गतेःप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

२. अतीव तेजस्वी और शत्रु-हन्ता इन्द्र, विशिष्ट बल से युक्त होकर, दासों के हृदय में भय उत्पन्न कर देते हैं। इन्द्र, सारे प्राणियों को, तुम सोम-पान के आनन्द से, सुखी करते और उनका शोधन करते हो। तब वे तुम्हारी स्तुति करते हैं।

अथ तृतीया—

त्वेक्रतुमपिंवृञ्जन्तिविश्वेद्विर्यदेतेत्रिर्भवन्त्यूमाः।
स्वादोःस्वादीयःस्वादुनासृजासमदःसुमधुमधुनाभियोधीः ॥ ३ ॥

त्वे इति। क्रतुम्। अपि। वृञ्जन्ति। विश्वे। द्विः। यत्।
एते। त्रिः। भवन्ति। ऊमाः। स्वादोः। स्वादीयः। स्वादुना।
सृज। सम्। अदः। सु। मधु। मधुना। अभि। योधीः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वे त्वयि सुपांसुलुगिति सप्तम्येकवचनस्य शेआदेशः विश्वे सर्वे यजमानाः क्रतुं अनुष्ठेयं कर्म वृंजन्ति समापयन्ति। अपिशब्दोब्राह्मणोक्तसर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः सर्वाणि पृथिव्यादीनिभूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञक्रतवश्च व्याप्तत्वय्येवयजमानैः परिसमाप्यन्तइत्यर्थः। तथाचब्राह्मणं—त्वयीमानि सर्वाणिभूतानि सर्वाणि मनांसि सर्वेक्रतवोपि वृंजन्तीत्येवतदाहेति। यद्यस्मात् एते ऊमाः तर्पकाः अवतेस्तर्पणार्थादौणादिकोमन्प्रत्ययः ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधयोरूठ् ईदृशायजमानाः पूर्वमेकाकिनःसन्तः पश्चाद्द्विः द्विवारं स्त्रीरूपेण पुंरूपेणच जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्धं त्रिः त्रिवारं जन्मभाजोभवन्ति एकएवात्मा स्त्रीपुंरूपेण जायते। अर्धोवाएषआत्मनोयत्पत्नीतिश्रुतेः! पुत्रोप्यात्मैव आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः। अतएवमेतेभिवृद्धाभवन्ति ततोवगम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वकर्म परिसमापयन्तीति। तथाचब्राह्मणं—द्वौवैसन्तौमिथुनौ प्रजायेते प्राजापत्याइति। हे इन्द्र त्वं च स्वादोः प्रियाद्धनादेरपि स्वादीयः स्वादुतरं प्रियतरं अपत्यं स्वादुना स्वादुभूतेन मिथुनेन मातापित्रात्मकेन संसृज संयोजय। यद्वा स्वादुनाभावेन उत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय। एतदेवाह अदः तदपत्यं मधु मधुरं मधुना मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेण सु सुष्ठु अभियोधीः अभियोधयाभितः क्रीडय।

धातुनामनेकार्थत्वात् युध्यतिरत्र क्रीडार्थेवर्तते मिथुनंवैस्वादु प्रजास्वादित्यादि ब्राह्मणमत्रानु-संधेयं ॥ ३ ॥

३. जिस समय देवों को तृप्त करनेवाले यजमान विवाह करते और (जिस समय) सन्तान उत्पन्न करते हैं, उस समय वे तुम्हारे ऊपर सारा यज्ञ-कार्य समाप्त करते हैं। इन्द्र, जो सुस्वादु है, उसमें उससे भी अधिक सुस्वादु वस्तु तुम मिला दो। इस अद्भुत मधु के साथ और मधु मिला दो—अर्थात् सौभाग्य के ऊपर सौभाग्य कर दो।

इतिचिद्धित्वाधनाजयन्तंमदेमदेअनुमदन्तिविप्राः।
ओजीयोधृष्णोस्थिरमातनुष्वमात्वादभन्यातुधानादुरेवाः ॥ ४ ॥

इति। चित्। हि। त्वा। धना। जयन्तम्। मदेऽमदे।
अनुऽमदन्ति। विप्राः। ओजीयः। धृष्णो इति। स्थिरम्। आ।
तनुष्व। मा। त्वा। दभन्। यातुऽधानाः। दुःऽएवाः ॥ ४ ॥

इतिचिद्धि एवमेवखलु हे इन्द्र मदेमदे सोमपानजन्ये हर्षेसति धना शत्रुधनानि जयन्तं जयेन प्राप्नुवन्तंत्वा त्वामनु पश्चात् लक्षणे अनोःकर्मप्रवचनीयत्वं विप्रामेधाविनः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति। यद्वा त्वामनु मदन्ति अनुक्रमेण स्तुवन्ति। मदतिःस्तुतिकर्मा हिचेतिनिघातप्रतिषेधः हे धृष्णो शत्रूणां धर्षयितः इन्द्र त्रसिगृधिधृषिक्षिपेःक्नुः ओजीयः ओजस्विशब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगितिविनोलुक् टेरितिटिलोपः बलवत्तरं अतएवस्थिरं दृढं धनं आतनुष्व अभितोस्मदर्थं विस्तारय त्वा त्वां च मादभन् माहिंसन्तु दुरेवा दुर्गतयोयातुधानाराक्षसाः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जिस समय तुम सोमपान से मत्त होकर धन जीतते हो, उस समय स्तोता लोग भी, साथ ही साथ, सोम-पान से मद-मत्त होते हैं। अजेय इन्द्र, अटल तेज दिखाओ। दुःसाहसिक राक्षस तुम्हें पराजित न कर सकें।

त्वयावयंशाशद्महेरणेषुप्रपश्यन्तोयुधेन्यानिभूरि।
चोदयामितआयुधावचोभिःसन्तेशिशामिब्रह्मणावयांसि॥५॥१॥

त्वया। वयम्। शाशद्महे। रणेषु। प्रऽपश्यन्तः। युधेन्यानि।
भूरि। चोदयामि। ते। आयुधा। वचःऽभिः। सम्। ते।
शिशामि। ब्रह्मणा। वयांसि ॥ ५ ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वयानुगृहीतावयं रणेषु संग्रामेषु शाशद्महे भृशं शत्रून् शातयामः। शद्लृशातने अस्मायङन्तान्महिङः छन्दस्युभयथेत्यार्धधातुकत्वादतोलोपयलोपौ किंकुर्वतः युधेन्यानि योधनार्हाणि कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनइति युधेरर्हार्थेकेन्यप्रत्ययः भूरि बहूनि बहुज्ञानि सुपांसु-

गितिशसोलुक् मपश्यन्तः प्रकर्षेणजानन्तः अपिच ते तव आयुधा आयुधानि आयोधनसाधनानि वज्रादीनि शेश्छन्दसिबहुलमितिशेर्लोपः। वचोभिः स्तुतिभिः चोदयामि शत्रून्प्रति प्रेरयामि ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मंत्रेण स्तुतिरूपेण सहितानि वयांसि अन्ननामैतत् हविर्लक्षणान्यन्नानि संशिशामि सम्यक्निश्यामि संस्करोमीत्यर्थः। शोतनूकरणे छान्दसोविकरणस्यश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम्हारी सहायता से हम समर-भूमि में शत्रु-जय करते हैं। मैं युद्ध करने योग्य अनेक शत्रुओं का साक्षात् करता हूँ। स्तुति करते हुए तुम्हारे अस्त्र-शस्त्र को मैं उत्साहित करता हूँ। मन्त्रों के द्वारा मैं तुम्हारे तेज को तीक्ष्ण कर देता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे प्रथमोवर्गः ॥ १ ॥

स्तुषेय्यंपुरुवर्पसमृभ्वमिनतममाप्त्यमाप्त्यानाम् ।
आदर्षतेशवसासप्तदानून्प्रसाक्षतेप्रतिमानानिभूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यम् । पुरुऽवर्पसम् । ऋभ्वम् । इनऽतमम् । आप्त्यम् ।
आप्त्यानाम् । आ । दर्षते । शवसा । सप्त । दानून् । प्र ।
साक्षते । प्रतिऽमानानि । भूरि ॥ ६ ॥

स्तुषेय्यं स्तोतव्यं स्तुवः स्केय्यश्छन्दसीत्यौणादिकः स्केय्यप्रत्ययः। पुरुवर्पसं बहुरूपं ऋभ्वं उरुभासमानं उरुभूतंवा इनतमं अतिशयेनेश्वरं आप्त्यानां आप्तव्यानां मध्ये आप्त्यं आप्तव्यं एवंभूतं इन्द्रं स्तौमीतिशेषः। यइन्द्रः शवसा बलेन सप्त सप्तसंख्याकान् दानून् दानवान् वृत्रनमुचिकुयवादीन् आदर्षते आदृणाति हिनस्ति। दृविदारणे अस्माल्लेटि व्यत्ययेनात्मनेपदं लेटोडाटावित्यडागमः सिब्बहुलमितिसिप् तथा प्रतिमानानि असुराणां प्रतिरूपाणि भूरि भूरीणि बहून्यसुरबलानि प्रसाक्षते यइन्द्रः प्रसहते। यद्वा बहूनि प्रतिमानानि असुराणांस्थानानि प्रसाक्षते प्राप्नोति साक्षतिराप्नोतिकर्मेतियास्कः। षहअभिभवे लेटचाडागमः सिब्बहुलमितिसिप् ढत्वकत्वषत्वानि छान्दसोदीर्घः ॥ ६ ॥

६. स्तुत्य, नाना मूर्त्तियोंवाले, विलक्षण दीप्ति से युक्त, अनुपम प्रभु और श्रेष्ठ आत्मीय इन्द्र की मैं स्तुति करता हूँ। वे अपनी शक्ति से वृत्र, नमुचि, कुयव आदि सात दानवों का विनाश करनेवाले और अनेक असुरों को हरानेवाले हैं।

नितद्दधिषेवरंपरंचयस्मिन्नाविथावसादुरोणे ।
आमातरास्थापयसेजिगत्नूअतइनोषिकर्वरापुरूणि ॥ ७ ॥

नि । तत् । दधिषे । अवरम् । परम् । च । यस्मिन् । आविथ ।
अवसा । दुरोणे । आ । मातरा । स्थापयसे । जिगत्नू इति ।
अतः । इनोषि । कर्वरा । पुरूणि ॥ ७ ॥

तत्तस्मिन्यजमानस्य गृहे अवरं अल्पं भौमं धनं परं उत्कृष्टं दिविभवं धनं च हे इन्द्र त्वं निदधिषे निदधासि निक्षिपसि यस्मिन् दुरोणे गृहे अवसा अन्ननामैतत् तर्पकेणान्नेन हविर्लक्षणेन आविथावसि तृप्यसि । अवतेस्तृप्त्यर्थाच्छन्दसिलुङ्लङ्लिटइति सार्वकालिकोलिट् अतआदेरित्यभ्यासस्यात्वं यद्वृत्तान्नित्यमितिनिघातप्रतिषेधः अपिच मातरा सकलस्य भूतजातस्यनिर्मात्र्यौ द्यावापृथिव्यौ जिगत्नू गमनशीले इतस्ततः प्रचलन्त्यौ आस्थापयसे स्वकीयेस्थाने अवस्थापयसि नैश्चल्येनयथावतिष्ठेते तथाकरोषीत्यर्थः । विष्वक् तस्तंभपृथिवीमुतद्यामिति निगमान्तरं । हे इन्द्र अतःकारणात् पुरूणि बहूनि कर्वरा कर्मनामैतत् कर्वराणि शेश्छन्दसि बहुलमितिशेर्लोपः कर्माणि लौकिकानि वैदिकानिच इनोषि प्राप्नोषि । इणगतौ व्यत्ययेन श्नुः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, तुम जिस गृह में हवीरूप अन्न से तृप्त होते हो, उसमें दिव्य और पार्थिव धन देते हो। जिस समय सारे भूतों को बनानेवाले द्यौ और पृथिवी चञ्चल होती हैं, उस समय तुम्हीं उन्हें सुस्थिर करते हो। उस अवसर पर तुम्हें अनेक कार्य करने पड़ते हैं।

अथाष्टमी—

इमाब्रह्मबृहद्दिवोविवक्तीन्द्रायशूषमग्रियःस्वर्षाः ।
महोगोत्रस्यक्षयतिस्वराजोदुरश्चविश्वाअवृणोदपस्वाः ॥ ८ ॥

इमा । ब्रह्म । बृहत्ऽदिवः । विवक्ति । इन्द्राय । शूषम् ।
अग्रियः । स्वःऽसाः । महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजः ।
दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ ८ ॥

बृहद्दिवऋषिः इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि इन्द्राय शूषं सुखं यथाभवति तथा विवक्ति ब्रवीति इत्यात्मनएव परोक्षनिर्देशः वचपरिभाषणे आदादिकः छान्दसःशपःश्लुः बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं । ऋषिर्विशेष्यते अग्रियः अग्रेभवः ऋषीणांप्रमुखः श्रेष्ठइत्यर्थः घच्छौचेति अग्रशब्दाद्भवार्थेघच् । स्वर्षाः स्वर्गस्यसंभक्ता यद्वा स्वरादित्यइन्द्रः असौवाआदित्यइन्द्रइतिश्रुत्यन्तरात् ।

१ ऋ० सं० ८. ४. १४ ।

तस्यसंभक्ता सेवकइत्यर्थः वनषणसंभक्तौ जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं सनोतेरनइतिषत्वं । यइन्द्रः महतः गोत्रस्य पर्वतस्य वलेनासुरेण गवांपिधानार्थं निहितस्य स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ईदृशं पर्वतं क्षयति अपगमयति क्षिक्षये भौवादिकः यद्वा गोशब्दात्समूहार्थेइनित्रकट्यचश्चेतित्रप्रत्ययः गोत्रस्य गोसमूहस्य महोमहतः स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य यइन्द्रः क्षयति ईष्टे क्षयतिरैश्वर्यकर्मा स्वशब्दोपपदाद्राजतेःसत्सूद्विषेतिक्विप् । कदुत्तरपदमकृतिस्वरत्वं । दुरश्च बिलद्वाराणिच विश्वाः सर्वाः स्वाः वलासुरस्य स्वभूता अपावृणोत् अपगतावरणाअकरोत् उद्घाटितवानित्यर्थः यद्वादुरश्चापावृणोद्विश्वाःसर्वाः स्वाःस्वभूतागाः बिलमध्ये वर्तमानाः अलभतेतिशेषः एवंभूतोयइन्द्रः तस्माइन्द्राय विवक्तीत्यन्वयः ॥ ८ ॥

८. ऋषि-श्रेष्ठ और स्वर्गाभिलाषी "बृहद्दिव" इन्द्र के लिए यह सब प्रसन्नता-कारक वेद-मन्त्र पढ़ रहे हैं। वह प्रदीप्त इन्द्र विशाल पर्वत को हटाते और शत्रु के सारे द्वारों को खोलते हैं।

एवामहान्बृहद्दिवोअथर्वावोचत्स्वांतन्व१मिन्द्रमेव ।
स्वसारोमातरिभ्वरीररिप्राहिन्वन्तिचशवसावर्धयन्तिच ॥ ९ ॥ २॥

एव । महान् । बृहत्ऽदिवः । अथर्वा । अवोचत् । स्वाम् । तन्वम् । इन्द्रम् । एव । स्वसारः । मातरिभ्वरीः । अरिप्राः । हिन्वन्ति । च । शवसा । वर्धयन्ति । च ॥ ९ ॥ २ ॥

महान् गुणैरधिकः अथर्वा उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः अथर्वणः पुत्रोबृहद्दिवऋषिः देवेषुमध्ये इन्द्रमेव प्रति स्वां आत्मीयां तन्वं विस्तृतां स्तुतिं एवमवोचत् प्रोक्तवान् वचेर्लुङि अस्यतिवक्तीत्यादिनाच्लेरङादेशः । वचउमित्युमागमः पादादित्वान्ननिहन्यते । अपिच एतमेवेन्द्रं मातरिभ्वरीः मातरि सकलस्य भूतजातस्य निर्मात्र्यां भूमौ भवंत्योवर्तमानाः भवतेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिवनिप् वनोरचेतिङीब्रेफौ जसिवाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः अरिप्राः अपापाः स्वसारः स्वयमेव सरंत्यः परस्परंभगिन्योवा गंगाद्यानद्यः हिन्वन्ति यागसाधनत्वेन प्रीणयन्ति हिविः प्रीणनार्थः भौवादिकः व्यत्ययेनशः इदित्वान्नुम् यद्वा हिगतौवृद्धौच स्वादिप्यःश्नुः वृष्ट्यर्थं तमिन्द्रमुपगच्छन्ति गत्वाच शवसा यागजन्येनबलेन तं वर्धयन्ति च ॥ ९ ॥

९. अथर्वा के पुत्र और महाबुद्धि बृहद्दिव ने, इन्द्र के लिए, अपनी स्तुति का पाठ किया। पृथिवीस्थ निर्मल नदियाँ जल बहाती और अन्न के द्वारा लोगों की कल्याण-वृद्धि करती हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भइति दशर्चं नवमंसूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य हिरण्यगर्भाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं कशब्दाभिधेयःप्रजापतिर्देवता । तथाचानुक्रान्तं—हिरण्यगर्भोदश हिरण्यगर्भःप्राजापत्यः कायमिति । गतःसूक्तविनियोगः । प्राजापत्यस्यपशोर्वपापुरोडाशहविषांक्रमेणादितस्तिस्रोनुवाक्याः ततस्तिस्रोयाज्याः । सूत्रितंच—हिरण्यगर्भःसमवर्ततताग्रइतिषट्प्राजापत्याइति । वरुणप्रघासेषुकायस्यहविषोहिरण्यगर्भइत्येषायाज्या । सूत्रितंच—कयानश्चित्रआभुवद्धिरण्यगर्भःसमवर्ततताग्रइतिमविप्रस्थातावाजिनेतृतीयइति ।

सैषा प्रथमा—

हिरण्यगर्भःसमवर्तताग्रेभूतस्यजातःपतिरेकआसीत् ।
सदाधारपृथिवींद्यामुतेमांकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ १ ॥

हिरण्यऽगर्भः । सम् । अवर्तत । अग्रे । भूतस्य । जातः ।
पतिः । एकः । आसीत् । सः । दाधार । पृथिवीम् । द्याम् ।
उत । इमाम् । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ १ ॥

हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्यांडस्यगर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथाचतैत्तिरीयकं—प्रजापतिर्वैहिरण्यगर्भःप्रजापतेरनुरूपत्वायेति । यद्वा हिरण्मयःअंडोगर्भवद्यस्यउदरेवर्तते सोसौसूत्रात्मा हिरण्यगर्भइतिउच्यते अग्रे प्रपंचोत्पत्तेःप्राक् समवर्तत मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः समजायत यद्यपि परमात्मैव हिरण्यगर्भः तथापि तदुपाधिभूतानां वियदादीनां सूक्ष्मभूतानां ब्रह्मणः उत्पत्तेः तदुपहितोप्युत्पन्नइत्युच्यते सच जातोजातमात्रएव एकः अद्वितीयःसन् भूतस्य विकारजातस्य ब्रह्मांडादेः सर्वस्य जगतः पतिरीश्वरआसीत् नकेवलं पतिरासीदेव अपि तर्हि सहिरण्यगर्भः पृथिवीं विस्तीर्णां द्यां दिवं उतापिच इमां अस्माभिर्दृश्यमानां पुरोवर्तिनीमिमां भूमिं यद्वा पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम अन्तरिक्षं दिवं भूमिं च दाधारधारयति । छन्दसिलुङ्लङ्लिटइतिसार्वकालिकोलिट् तुजादित्वादभ्यासदीर्घः । कस्मै अत्रकिंशब्दःअनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात्प्रजापतौवर्तते । यद्वा सृष्ट्यर्थं कामयतेइतिकः कमेर्डप्रत्ययः । यद्वा कं सुखं । तद्रूपत्वात्कइत्युच्यते अथवा इन्द्रेणपृष्टः प्रजापतिः मदीयं महत्वं तुभ्यं प्रदाय अहंकः कीदृशः स्यामित्युक्तवान्

सइन्द्रः प्रत्यूचे यदीदं ब्रवीषि अहंकःस्यामिति तदेवत्वंभवेति अतःकारणात् कइतिप्रजापतिराख्यायते । इन्द्रोवैवृत्रंहत्वासर्वाविजितोर्विजित्याब्रवीदित्यादिकंब्राह्मणंमत्रानुसंधेयं । यदासौ किंशब्दः तदा सर्वनामत्वात्स्मैभावःसिद्धः यदातु यौगिकः तदाव्यत्ययेनेतिद्रष्टव्यं सावेकाचइति प्राप्तस्य नगोश्वन्त्सावबर्णेतिप्रतिषेधः क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी कं प्रजापतिं देवाय देवं दानादिगुणयुक्तं हविषा प्राजापत्यस्यपशोर्वपारूपेण एककपालात्मकेन पुरोडाशेनवा विधेम वयमृत्विजः परिचरेम । विधतिः परिचरणकर्मा ॥ १ ॥

१. सबसे पहले केवल परमात्मा वा हिरण्यगर्भ थे। उत्पन्न होने पर वे सारे प्राणियों के अद्वितीय अधीश्वर थे। उन्होंने इस पृथिवी और आकाश को अपने-अपने स्थानों में स्थापित किया। उन "क" नामवाले प्रजापति देवता की हम हवि के द्वारा पूजा करेंगे अथवा हम हव्य के द्वारा किन देवता की पूजा करें?

यआत्मदाबलदायस्यविश्वउपासतेप्रशिषंयस्यदेवाः ।
यस्यछायामृतंयस्यमृत्युःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ २ ॥

यः । आत्मऽदाः । बलऽदाः । यस्य । विश्वे । उपऽआसते ।
प्रऽशिषम् । यस्य । देवाः । यस्य । छाया । अमृतम् । यस्य ।
मृत्युः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ २ ॥

यः प्रजापतिः आत्मदा आत्मनांदाता आत्मानोहिसर्वे तस्मात्परमात्मन उत्पद्यन्ते यथाग्नेःसकाशात् विस्फुलिंगाजायन्ते तद्वत् । यद्वा आत्मनांशोधयिता दैप् शोधने आतोमनिन्क्वनिब्विच् बलदाः बलस्यचदाता शोधयितावा यस्यच प्रशिषं प्रकृष्टं शासनमाज्ञां विश्वे सर्वे प्राणिन उपासते प्रार्थयन्ते सेवन्तेवा । शासुअनुशिष्टौ शासइदित्युपधायाइत्वं शासिवसिघसीनांचेतिषत्वं कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं आसेरनुदात्तेत्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः तिङिचोदात्तवतीतिगतिरनुदात्ता तथादेवाअपि यस्य प्रशासनमुपासते अपिच अमृतं अमृतत्वं भावप्रधानोनिर्देशः । यद्वा अमृतं मरणंनास्ति अस्मिन्निति अमृतं सुधा बहुव्रीहौनञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं । तदपि यस्य प्रजापतेः छाया छायेव भवति मृत्युर्यमश्चप्राणापहारी छायेवभवति तस्मै कस्मै देवायेत्यादिसमानं पूर्वेण हविषा पुरोडाशात्मनेतितु विशेषः ॥ २ ॥

२. जिन प्रजापति ने जीवात्मा को दिया है, बल दिया है, जिनकी आज्ञा सारे देवता मानते हैं, जिनकी छाया अमृत-रूपिणी है और जिनके वश में मृत्यु है, उन "क" नामवाले आदि।

---

१ ऐ० ब्रा० ३. २१ ।

अथ तृतीया—

यःप्राणतोनिमिषतोमहित्वैकइद्राजाजगतोबभूव ।
यईशेअस्यद्विपदश्चतुष्पदःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ३ ॥

यः । प्राणतः । निऽमिषतः । महिऽत्वा । एकः । इत् । राजा ।
जगतः । बभूव । यः । ईशे । अस्य । द्विऽपदः । चतुःऽपदः ।
कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ३ ॥

योहिरण्यगर्भः प्राणतः प्रश्वसतः अनप्राणने आदादिकः शतुरनुमइतिविभक्तेरुदात्तत्वं निमिषतः अक्षिपक्ष्मचलनंकुर्वतः अत्रापिपूर्ववद्विभक्तिरुदात्ता जगतः जंगमस्य प्राणिजातस्य महित्वा महित्वेन सुपांसुलुगितितृतीयायाआकारः माहात्म्येन एकइत् अद्वितीयएव सन् राजा बभूव ईश्वरोभवति भववेर्णल्लि ल्तितीतिप्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं अस्य परिदृश्यमानस्य द्विपदः पादद्वययुक्तस्य मनुष्यादेः चतुष्पदोगवाश्वादेश्च यः प्रजापतिरीशे ईष्टे । ईशऐश्वर्ये आदादिकोनुदात्तेत् लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः अस्यऊडिदमिति इदमोविभक्तिरुदात्ता द्वौपादौ यस्य सद्विपात् संख्यासुपूर्वस्येति पादस्यांत्यलोप समासान्तः भसंज्ञायां पादःपदितिपद्भावः द्वित्रिभ्यांपाद्दन्मितिएकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वं स्वरवर्जमेषैव चतुष्पदइत्यत्रापि प्रक्रिया बहुव्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः पूर्वपदं त्रःसंख्यायाइत्याद्युदात्तं इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्येतिविसर्जनीयस्यषत्वं ईदृशोयः प्रजापतिः तस्मैकस्माइत्यादिसुबोधं हविषा हृदयाद्यात्मनेत्ययमत्रविशेषः ॥ ३ ॥

३. जो अपनी महिमा से दर्शनेन्द्रिय और गतिशक्तिवाले जीवों के अद्वितीय राजा हुए हैं और जो इन द्विपदों और चतुष्पदों के प्रभु हैं, उन "क" नामवाले आदि।

अथ चतुर्थी—

यस्येमेहिमवंन्तोमहित्वायस्यंसमुद्रंरसयासहाहुः ।
यस्येमाःप्रदिशोयस्यंबाहूकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ४ ॥

यस्य । इमे । हिमऽवन्तः । महिऽत्वा । यस्य । समुद्रम् ।
रसया । सह । आहुः । यस्य । इमाः । प्रऽदिशः । यस्य ।
बाहू इति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥

हिमा अस्मिन्सन्तीति हिमवान् तेनबहुवचनान्तेन सर्वेपर्वतालक्ष्यंते यथा छत्रिणोगच्छन्तीति हिमवन्तोहिमवदुपलक्षिताः इमे दृश्यमानाः सर्वे पर्वताः यस्य प्रजापतेः महित्वा महत्त्वं माहात्म्यमैश्वर्यमित्याहुः तेन सृष्टत्वात्तद्रूपेणावस्थानाद्वा तथा रसया रसोजलं तद्वती रसा नदी अर्शआदित्वादच् जातावेकवचनं रसाभिः नदीभिः सह समुद्रं पूर्ववदेकवचनं सर्वान्समुद्रान् यस्य महाभाग्यमित्याहुः कथयन्ति सृष्टचभिज्ञाः यस्यच इमाः प्रदिशः प्राच्यारंभा आग्नेय्याद्याः कोणदिशः ईशान्यन्ताः तथा बाहू वचनव्यत्ययः बाहवः भुजाः भुजवत्प्राधान्ययुक्ताः प्रदिशश्चयस्यस्वभूताः तस्मै कस्माइत्यादि समानं पूर्वेण ॥ ४ ॥

४. जिनकी महिमा से ये सब हिमाच्छन्न पर्वत उत्पन्न हुए हैं, जिनकी सृष्टि यह ससागरा धरित्री कही जाती है और जिनकी भुजायें ये सारी दिशाएं हैं, उन "क" नाम आदि।

येनद्यौरुग्रापृथिवीचदृळ्हायेनस्वःस्तभितंयेननाकः ।
योअन्तरिक्षेरजसोविमानःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ५ ॥ ३ ॥

येन । द्यौः । उग्रा । पृथिवी । च । दृळ्हा । येन । स्वरितिस्वः ।
स्तभितम् । येन । नाकः । यः । अन्तरिक्षे । रजसः ।
विऽमानः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ५ ॥ ३ ॥

येन प्रजापतिना द्यौः अन्तरिक्षं उग्राउद्गूर्णविशेषा गहनरूपावा पृथिवी भूमिश्च दृळ्हा येन स्थिरीकृता स्वः स्वर्गश्च येन स्तभितं स्तब्धंकृतं यथाधोनपतति तथाउपर्यवस्थापितमित्यर्थः । प्रसितस्कभितस्तभितेतिनिपात्यते तथा नाकआदित्यश्च येनान्तरिक्षेस्तभितः यश्चान्तरिक्षेरजसउदकस्यविमानोनिर्माता तस्मै कस्माइत्यादि गतं ॥ ५ ॥

---

५. जिन्होंने इस उन्नत आकाश और पृथिवी को अपने-अपने स्थानों पर दृढ़ रूप से स्थापित किया है, जिन्होंने स्वर्ग और आदित्य को रोक रक्खा है और जो अन्तरिक्ष में जल के निर्माता हैं, उन "क" नाम आदि।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठी—

यंक्रन्दसीअवसातस्तभानेअभ्यैक्षेतांमनसारेजमाने ।
यत्राधिसूरउदितोविभातिकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ६ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । अवसा । तस्तभाने इति । अभि । ऐक्षेताम् ।
मनसा । रेजमाने इति । यत्र । अधि । सूरः । उत्ऽइतः ।
विऽभाति । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ६ ॥

क्रन्दितवान् रोदितवाननयोः प्रजापतिरिति क्रन्दसी द्यावापृथिव्यौ श्रूयते हि—यदरोदीत्तदनयोरोदस्त्वमिति । ते अवसा रक्षणेनहेतुना लोकस्य रक्षणार्थं तस्तभाने प्रजापतिनासृष्टे लब्धस्थैर्यैसत्यौ यं प्रजापतिं मनसा बुध्याध्यैक्षेतामावयोर्महत्त्वमनेनेत्यभ्यपश्येतां ईक्षदर्शने लङि अजादित्वादाद्युदात्तः कीदृश्यौ द्यावापृथिव्यौ रेजमाने राजमाने दीप्यमाने आकारस्य व्यत्ययेनैत्वं अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वेधातुस्वरः । यद्वा लिटःकानच् फणांचसप्तानामित्येत्वाभ्यासलोपौ छन्दस्युभयथेतिसार्वधातुकत्वाच्छप् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं यत्राधि यस्मिन्नाधारभूते प्रजापतौ सूरः सूर्यः उदितः उदयंप्राप्तः सन् विभाति प्रकाशते उत्पूर्वादितेः कर्मणिनिष्ठा गतिरनन्तरइतिगतेःप्रकृतिस्वरत्वं तस्मै कस्माइत्यादि सुज्ञानं ॥ ६ ॥

६. जिनके द्वारा द्यौ और पृथिवी, शब्दायमान होकर, स्तम्भित और उल्लसित हुए थे और दीप्तिशील द्यौ और पृथिवी ने जिन्हें महिमान्वित समझा था तथा जिनके आश्रय से सूर्य उगते और प्रकाश करते हैं, उन "क" नाम आदि।

आपोहयद्बृहतीर्विश्वमायन्गर्भंदधानाजनयन्तीरग्निम् ।
ततोदेवानांसमवर्ततासुरेकःकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ७ ॥

आपः । ह । यत् । बृहतीः । विश्वम् । आयन् । गर्भम् ।
दधानाः । जनयन्तीः । अग्निम् । ततः । देवानाम् । सम् । अवर्तत ।
असुः । एकः । कस्मै । देवाय । हविषा । विधेम ॥ ७ ॥

बृहतीः बृहत्योमहत्यः जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीपउदात्तत्वं अग्निं उपलक्षणमेतत् अभ्युपलक्षितं सर्वं वियदादिभूतजातं जनयन्तीर्जनयन्त्यः तदर्थं गर्भं हिरण्मयांडस्य गर्भभूतं प्रजापतिं दधानाः धारयन्त्यः आपोहआपएव विश्वमायन् सर्वं जगद्व्यामुवन् यद्यस्मात् ततस्तद्धेतोर्देवानां देवादीनां सर्वेषां प्राणिनां असुः प्राणभूतएकः प्रजापतिः समवर्तत समजायत । यद्वा यत्यं गर्भं दधानाआपोविश्वात्मनावस्थिताः ततोगर्भभूतात्प्रजापतेः देवादीनां प्राणात्मकोवायुः अजायत अथवा यत् लिंगवचनयोर्व्यत्ययः उक्तलक्षणायाआपः विश्वमावृत्यस्थिताः ताः ततः ताभ्योऽद्भ्यः संकाशात् एकोद्वितीयः असुः प्राणात्मकः प्रजापतिः समवर्ततनिश्चक्राम तस्मै कस्माइत्यादि गतं ॥ ७ ॥

७. प्रचुर जल सारे भुवन को आच्छन्न किये हुए था। जल ने गर्भ धारण करके अग्नि वा आकाश आदि सबको उत्पन्न किया। इससे देवों के प्राण वायु उत्पन्न हुए उन "क" नाम आदि।

अथाष्टमी—

यश्चिदापोंमहिनापर्यपश्यद्दक्षंदधानाजनयन्तीर्यज्ञम्।
योदेवेष्वधिदेवएकआसीत्कस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ८ ॥

यः। चित्। आपः। महिना। परिऽअपश्यत्। दक्षम्। दधानाः।
जनयन्तीः। यज्ञम्। यः। देवेषु। अधि। देवः। एकः।
आसीत्। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम ॥ ८ ॥

यज्ञं यज्ञोपलक्षितं विकारजातं जनयन्तीरुत्पादयन्तीः तदर्थं दक्षं प्रपंचात्मना वर्धिष्णुं प्रजापतिं आत्मनिदधानाधारयित्रीः दधातेर्हेतौशानच् अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ईदृशीरापः व्यत्ययेन प्रथमा अपः प्रलयकालीनाः महिना महिम्ना छान्दसोमलोपः स्वमाहात्म्येन यश्च प्रजापतिः पर्यपश्यत् परितोदृष्टवान् यश्चदेवेष्वधि देवेषु मध्ये देवः तेषामपीश्वरः सन् एकः अद्वितीयः आसीत् भवति अस्तेश्छान्दसोलुङ् अस्तिसिचोपृक्तइतीडागमः तस्मैकस्माइत्यादि गतं ॥ ८ ॥

८. बल धारण करके जिस समय जल ने अग्नि को उत्पन्न किया, उस समय जिन्होंने अपनी महिमा से उस जल के ऊपर चारों ओर निरीक्षण किया तथा जो देवों में अद्वितीय देवता हुए, उन "क" नाम आदि।

अथ नवमी—

मानोंहिंसीज्जनितायःपृथिव्यायोवादिवंसत्यधर्माजजान।
यश्चापश्चन्द्राबृहतीर्जजानकस्मैदेवायहविषाविधेम ॥ ९ ॥

मा। नः। हिंसीत्। जनिता। यः। पृथिव्याः। यः। वा। दिवम्।
सत्यऽधर्मा। जजान। यः। च। अपः। चन्द्राः। बृहतीः।
जजान। कस्मै। देवाय। हविषा। विधेम ॥ ९ ॥

-सप्रजापतिः नोस्मान्माहिंसीत् माबाधतां यः पृथिव्याभूमेः जनिता जनयिता स्रष्टा जनितामंत्रइति णिलोपोनिपात्यते उदात्तयणोहल्पूर्वादिति पृथिवीशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वं योवा यश्चसत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मजगतोधारणं यस्य सतादृशः प्रजापतिः दिवंअन्तरिक्षोपलक्षितान् सर्वान् लोकान् जजान जनयामास। जनो प्रादुर्भावे णिचि वृद्धौ जनीजॄष्क्नसुरंजइति मित्वान्मितांह्रस्वइति ह्रस्वत्वं ततोलिटि अमंत्रइति निषेधादाम्प्रत्य-

याभावे विपोणल्विवृद्धौ ञ्लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अपउदकानि जजान जनयामास ऊडिदमित्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शसउदात्तत्वं तस्मै कस्माइत्यादिगतं ॥ ९ ॥

९. जो पृथिवी के जन्मदाता हैं, जिनकी धारण-क्षमता सत्य है, जिन्होंने आकाश को जन्म दिया और जिन्होंने आनन्द-वर्द्धक तथा प्रचुर परिमाण में जल उत्पन्न किया, वे हमें नहीं मारें। उन "क" नाम आदि।

इळादधाख्ये इष्ट्ययने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापतइत्येषानुवाक्या। सूत्रितंच—प्राजापत्यइळादधः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइति। केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हवींषि अनयैवाप्सु प्रक्षिपेत्। सूत्रितंच—आपोभ्यवहरेयुः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइति। चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था। सूत्रितंच—तेषां पुरस्ताच्चतस्रआज्याहुतीर्जुहुयादग्नआयूंषिपवसइतितिसृभिः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइतिच।

प्रजा॑पते॒नत्वदे॒तान्य॒न्योविश्वा॑जा॒तानि॒परि॒ताब॑भूव।
यत्का॑मास्तेजुहु॒मस्तन्नो॑अस्तुव॒यंस्या॑म॒पत॑योरयी॒णाम्॥१०॥४॥

प्रजा॑पते॒नत्वदे॒तान्य॒न्योविश्वा॑जा॒तानि॒परि॒ताब॑भूव।
यत्का॑मास्तेजुहु॒मस्तन्नो॑अस्तुव॒यंस्या॑म॒पत॑योरयी॒णाम्॥ १० ॥ ४ ॥

हेप्रजापते त्वत् त्वत्तोन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः जातानि प्रथमविकारभांजि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि नपरिबभूव नपरिगृह्णाति नव्याप्नोति त्वमेव एतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीतिभावः। परिपूर्वोभवतिः परिग्रहार्थः वयंच यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत्फलं नोस्माकं अस्तु भवतु तथा वयंच रयीणां धनानां पतयईश्वराः स्याम भवेम नामन्यतरस्यां इति नामउदात्तत्वं ॥ १० ॥

१०. प्रजापति, तुम्हारे अतिरिक्त और कोई इन समस्त उत्पन्न वस्तुओं को अधीन करके नहीं रख सकता। जिस अभिलाषा से हम तुम्हारा हवन करते हैं, वह हमें मिले। हम धनाधिपति हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

वर्चसेत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहसआर्षं आग्नेयं आद्यापंचमी त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः। तथाचानुक्रान्तं—वर्चसाष्टौ चित्रमहावासिष्ठआग्नेयं जागतमाद्यापंचमीं चर्तेइति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तं। सूत्रितंच—वर्चसंचित्रमहसमितिजागतमिति।

तत्र प्रथमा—

वसुंनचित्रमहसंगृणीषेवामंशेवमतिथिमद्विषेण्यम्।
सरासतेशुरुधोविश्वधायसोग्निर्होतागृहपतिःसुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुम्। न। चित्रऽमहसम्। गृणीषे। वामम्। शेवम्।
अतिथिम्। अद्विषेण्यम्। सः। रासते। शुरुधः। विश्वऽधायसः।
अग्निः। होता। गृहऽपतिः। सुऽवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुंन वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कं अग्निं गृणीषेगृणे स्तौमि। गृशब्दे क्रैयादिकः पुरुषव्यत्ययः प्वादित्वाद्धस्वः यद्वा चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया नेतिसंप्रत्यर्थे संप्रति वासकमग्निं अहं चित्रमहाः स्तौमि कीदृशं वामं वननीयं शेवं सुखकरं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनं अद्विषेण्यं द्वेषरहितं द्विषेःकृत्यार्थे तवैकेनिवि केन्प्रत्ययः नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं सोग्निः शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीः निवारयित्रीः विश्वधायसःक्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः सुवीर्यं शोभनवीर्यं च रासते यजमानेभ्योददाति रादाने अस्माद् लेड्यडागमः सिब्बहुलमिति सिप् व्यत्ययेनात्मनेपदं विश्वशब्दोपपदाद्दधातेर्वहिहाधाञ्भ्यइत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिण्कृतोरिति युक् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं। कीदृशोग्निः होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादकोवा गृहपतिः यजमानगृहाणामीश्वरः गेहेकइति ग्रहेः कप्रत्ययः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौवीरवीर्यौचेति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

१. अग्नि का तेज विचित्र है। वे सूर्य के समान हैं। वे रमणीय, सुखकर और प्रेम-पात्र अतिथि के समान हैं। उनकी मैं स्तुति करता हूँ। जो अग्नि दूध के द्वारा संसार को धारण करते और क्लेश को दूर करते हैं, वे गौ और उत्तम बल देते हैं। वे होता और गृहपति हैं।

अथ द्वितीया—

जुषाणोअग्नेप्रतिहर्यमेवचोविश्वानिविद्वान्वयुनानिसुक्रतो।
घृतनिर्णिग्ब्रह्मणेगातुमेरयतवदेवाअजनयन्ननुव्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः। अग्ने। प्रति। हर्य। मे। वचः। विश्वानि। विद्वान्।
वयुनानि। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। घृतऽनिर्निक्। ब्रह्मणे। गातुम्।
आ। ईरय। तव। देवाः। अजनयन्। अनु। व्रतम् ॥ २ ॥

याभावे तिपोणल्विृद्धौ लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यश्च बृहतीः महतीः चन्द्राः आह्लादिनीः अपउदकानि जजान जनयामास ऊडिदमित्यादिना अप्शब्दादुत्तरस्य शसउदात्तत्वं तस्मै कस्माइत्यादिगतं ॥ ९ ॥

९. जो पृथिवी के जन्मदाता हैं, जिनकी धारण-क्षमता सत्य है, जिन्होंने आकाश को जन्म दिया और जिन्होंने आनन्द-वर्द्धक तथा प्रचुर परिमाण में जल उत्पन्न किया, वे हमें नहीं मारें। उन "क" नाम आदि।

इळादधाख्ये इष्टचयने प्राजापत्यस्य हविषः प्रजापतइत्येषानुवाक्या। सूत्रितंच—प्राजापत्यइळादधः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइति। केशनखकीटादिभिः दुष्टानि हवींषि अनयैवाप्सु प्रक्षिपेत्। सूत्रितंच—आपोभ्यवहरेयुः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइति। चौलादिकर्मस्वप्येषा होमार्था। सूत्रितंच—तेषां पुरस्ताच्चतस्रआज्याहुतीर्जुहुयादग्नआयूंषिपवसइतितिसृभिः प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइतिच।

प्रजा॑पते॒नत्वदे॒ता॒न्य॒न्योविश्वा॑जा॒ता॒नि॒परि॒ता॒ब॑भूव।
यत्का॑मास्तेजुहु॒मस्तन्नो॑अस्तुव॒यंस्या॑म॒पत॑योर॒यी॒णाम्॥१०॥४॥

प्रजा॑पते॒नत्वदे॒ता॒न्य॒न्योविश्वा॑जा॒ता॒नि॒परि॒ता॒ब॑भूव।
यत्का॑मास्तेजुहु॒मस्तन्नो॑अस्तुव॒यंस्या॑म॒पत॑योर॒यी॒णाम् ॥ १० ॥ ४ ॥

हेप्रजापते त्वत् त्वत्तोन्यः कश्चित् एतानि इदानीं वर्तमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि शेश्छन्दसि बहुलमिति शेर्लोपः जातानि प्रथमविकारभांजि ता तानि सर्वाणि भूतजातानि नपरिबभूव नपरिगृह्णाति नव्याप्नोति त्वमेव एतानि परिगृह्य स्रष्टुं शक्नोषीतिभावः। परिपूर्वोभवतिः परिग्रहार्थः वयंच यत्कामाः यत्फलं कामयमानाः ते तुभ्यं जुहुमः हवींषि प्रयच्छामः तत्फलं नोस्माकं अस्तु भवतु तथा वयंच रयीणां धनानां पतयईश्वराः स्याम भवेम नामन्यतरस्यां इति नामउदात्तत्वं ॥ १० ॥

१०. प्रजापति, तुम्हारे अतिरिक्त और कोई इन समस्त उत्पन्न वस्तुओं को अधीन करके नहीं रख सकता। जिस अभिलाषा से हम तुम्हारा हवन करते हैं, वह हमें मिले। हम धनाधिपति हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

वर्ष्ठनेत्यष्टर्चं दशमं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य चित्रमहसआर्षं आग्नेयं आद्यापंचमी त्रिष्टुभौ शिष्टाजगत्यः। तथाचानुक्रान्तं—वर्ष्ठनाष्टौ चित्रमहावासिष्ठआग्नेयं जागतमाद्यापंचमीं चर्तइति। प्रावरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ जागते छन्दसीदं सूक्तं। सूत्रितंच—वर्ष्ठनचित्रमहसमितिजागतमिति।

तत्र प्रथमा—

वसुंनचित्रमंहसंगृणीषेवामंशेवमतिथिमद्विषेण्यम् ।
सरासतेशुरुधोविश्वधायसोग्निर्होतागृहपतिःसुवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुंम् । न । चित्रऽमंहसम् । गृणीषे । वामम् । शेवम् ।
अतिथिम् । अद्विषेण्यम् । सः । रासते । शुरुधः । विश्वऽधायसः ।
अग्निः । होता । गृहऽपतिः । सुऽवीर्यम् ॥ १ ॥

वसुंन वासकं सूर्यमिव चित्रमहसं चायनीयतेजस्कं अग्निं गृणीषेगृणे स्तौमि । गृशब्दे क्रैयादिकः पुरुषव्यत्ययः प्वादित्वाद्ध्रस्वः यद्वा चित्रमहसमिति प्रथमार्थे द्वितीया नेतिसंप्रत्यर्थे संप्रति वासकमग्निं अहं चित्रमहाः स्तौमि कीदृशं वामं वननीयं शेवं सुखकरं अतिथिं अतिथिवत्पूज्यं यद्वा हविर्वहनाय सततगामिनं अद्विषेण्यं द्वेषरहितं द्विषेःकृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः नञा बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं सोग्निः शुरुधः शोकस्य रोधयित्रीः निवारयित्रीः विश्वधायसःक्षीरप्रदानादिना विश्वं सर्वं जगद्धारयन्तीर्गाः सुवीर्यं शोभनवीर्यं च रासते यजमानेभ्योददाति रादाने अस्मात् लेडचडागमः सिब्बहुलमिति सिप् व्यत्ययेनात्मनेपदं विश्वशब्दोपपदाद्दधातेर्वहिहाधाञ्भ्यइत्यसुन् णिदित्यनुवृत्तेरातोयुक्चिणिति युक् मरुद्वृधादित्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वं । कीदृशोग्निः होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादकोवा गृहपतिः यजमानगृहाणामीश्वरः गेहेकइति ग्रहेः कप्रत्ययः ग्रहिज्यादिना संप्रसारणं पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं शोभनं वीर्यं यस्येति बहुव्रीहौवीरवीर्यौचेति उत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ १ ॥

१. अग्नि का तेज विचित्र है। वे सूर्य के समान हैं। वे रमणीय, सुखकर और प्रेम-पात्र अतिथि के समान हैं। उनकी मैं स्तुति करता हूँ। जो अग्नि दूध के द्वारा संसार को धारण करते और क्लेश को दूर करते हैं, वे गौ और उत्तम बल देते हैं। वे होता और गृहपति हैं।

अथ द्वितीया—

जुषाणोअंग्नेप्रतिहर्यमेवचोविश्वानिविद्वान्वयुनानिसुक्रतो ।
घृतनिर्णिग्ब्रह्मणेगातुमेरयतवदेवाअंजनयन्ननुव्रतम् ॥ २ ॥

जुषाणः । अग्ने । प्रति । हर्य । मे । वचः । विश्वानि । विद्वान् ।
वयुनानि । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । घृतऽनिर्निक् । ब्रह्मणे । गातुम् ।
आ । ईरय । तव । देवाः । अजनयन् । अनु । व्रतम् ॥ २ ॥

हेअग्ने जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं मे मम वचोवचनं स्तोत्रं प्रतिहर्य कामयस्व हर्यंगतिकान्त्योः तथा हेसुक्रतो शोभनकर्मन् शोभनप्रज्ञ वा त्वं विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञाननामैतत् इह ज्ञातव्ये वर्तते ज्ञातव्यान्यर्थजातानि विद्वान् जानन् वर्तसे हेतौ शतृप्रत्ययः यतोजानासि ततोहेतोः मद्वचनं कामयस्वेत्यर्थः। हेघृतनिर्णिक् घृतेनाज्येन निर्णिज्यमानपुष्यमाणशरीर णिजिर्शौचपोषणयोः यद्वा निर्णिगिति रूपनाम दीप्तरूपाग्ने ब्रह्मणे ब्राह्मणाय यजमानाय गातुं गातव्यंज्ञातव्यं वा यज्ञं एरय आगमय तव व्रतंत्वदीयंयज्ञकर्मानुपश्चाद्देवाइन्द्रादयः सर्वे अजनयन् यजमानाय फलानि जनयन्ति अतस्त्वदीयं यज्ञं यजमानाय प्रापयेत्यर्थः। लक्षणे अनोः कर्मप्रवचनीयत्वं व्रतमिति कर्मप्रवचनीययुक्तइति द्वितीया जनेर्ण्यन्ताच्छान्दसोलङ् जनीजृष्क्नसुरंजोमन्ताश्चेति मित्वान्मितांह्रस्वइति ह्रस्वत्वं ॥ २ ॥

२. अग्नि, तुम सन्तुष्ट होकर मेरे स्तोत्र के प्रति रुचि करो। उत्तम कर्म करनेवाले अग्नि जो कुछ जानने योग्य है, वह सब तुम जानते हो। घृत की आहुति पाकर तुम स्तोता को साम-गान के लिए कहो। तुम्हारा कार्य देखने के अनन्तर देवता लोग अपना-अपना कार्य करते हैं।

सप्तधामानिपरियन्नमर्त्योदाशद्दाशुषेसुकृतेमामहस्व।
सुवीरेणरयिणाग्नेस्वाभुवायस्तआनट्समिधातंजुषस्व ॥ ३ ॥

सप्त। धामानि। परिऽइयन्। अमर्त्यः। दाशत्। दाशुषे। सुऽकृते। ममहस्व। सुऽवीरेण। रयिणा। अग्ने। सुऽआभुवा। यः। ते। आनट्। सम्ऽइधा। तम्। जुषस्व ॥ ३ ॥

हे अग्ने सप्त सप्तसंख्याकानि धामानि स्थानानि पृथिव्यादिलोकात्मकानि परियन् परितोगच्छन् अमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वं योयजमानः पुरोडाशादीनि हवींषि दाशत् प्रयच्छति तस्मै दाशुषे दत्तवते सुकृते सुष्ठुयागं कृतवते ममहस्व अपेक्षितं धनं ददस्व मंहतिर्दानकर्मा सुकर्मपापेत्यादिना सुपूर्वात्कृञोभूतेकाले क्विप्। यश्च यजमानः समिधा समिन्धनसाधनेन इध्मेन हेअग्ने ते त्वां आनट् प्राप्नोति नशतिर्गतिकर्मा अस्माच्छान्दसोलङ् बहुलं छन्दसीति शपोलुक् छन्दस्यपि दृश्यतइत्याडागमः अश्नोतेर्वाव्यत्ययेन श्नम् तं यजमानं सुवीरेण शोभनावीराः पुत्राः यस्य वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं तादृशेन स्वाभुवा सुष्ठु आसमन्ताद्भूष्णुना रयिणा धनेन दातव्येन सार्धं जुषस्व ॥ ३ ॥

३. अग्नि, तुम अमर हो। तुम सर्वत्र जाते हो। उत्तम कार्यकर्त्ता दाता को दान करो। पूजा ग्रहण करो। यज्ञ-काष्ठ के द्वारा जो तुम्हारी संवर्द्धना करता है, उसके पास उत्तमोत्तम सम्पत्ति और सन्तान ले जाओ।

अथ चतुर्थी—

यज्ञस्यंकेतुंप्रंथमंपुरोहिंतंहविष्मन्तईळतेसप्तवाजिनंम् ।
शृण्वन्तंमग्निंघृतपृष्ठमुक्षणंपृणन्तंदेवःपृणतेसुवीर्यम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्यं । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहिंतम् । हविष्मंन्तः । ईळते ।
सप्त । वाजिनंम् । शृण्वन्तंम् । अग्निम् । घृतऽपृंष्ठम् । उक्षणंम् ।
पृणन्तंम् । देवम् । पृणते । सुऽवीर्यंम् ॥ ४ ॥

यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं सर्वेषु देवेषु मुख्यं प्रथमस्थानं वा पुरोहितं पुरस्तो-हितकारिणं यद्वा पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण निहितं पूर्वाधरेत्यादिना पूर्वशब्दा-दसिः प्रत्ययः तत्सन्नियोगेन प्रकृतेः पुरादेशश्च तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यव्ययसंज्ञायां पुरोव्य-यमिति गतिसंज्ञा धाञः कर्मणि निष्ठा दधातेर्हिः ततः समासे गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्व-रत्वं वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तंवा शृण्वन्तं अस्मत्स्तुतीः श्रोत्रेण जानन्तं घृतपृष्ठं दीप्तपृष्ठंदीप्तांगं उक्षणं यागद्वारेण वृष्टेः संभक्तारं यद्वा सेचनसमर्थं युवानं पृणते हविर्भिः प्रीणयित्रे यजमानाय पृणप्रीणने तौदादिकः शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वं क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदा-नत्वाच्चतुर्थी हविर्भिः प्रीणयन्तं यजमानं धनैः प्रीणयन्तं यद्वा पृणतिर्दानकर्मा हवींषि ददते यजमानाय पृणन्तं धनानि प्रयच्छन्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं देवं द्योतमानं दानादिगुणयुक्तं वा एवंगुणविशिष्टमग्निं हविष्मन्तः हविर्भिर्युक्ताः सप्तहोतृप्रमुखाः वषट्कर्तारः ईळते स्तुवन्ति ईडस्तुतौ आदादिकः ॥ ४ ॥

४. याज्ञिक सामग्री से युक्त यजमान सात अश्वों वा पृथिव्यादि लोकों के स्वामी अग्नि की स्तुति करते हैं। अग्नि यज्ञ के केतु और सर्वश्रेष्ठ पुरोहित हैं। वे घृताहुति प्राप्त करके और कामना सुनकर अभिलषित फल देते हैं और दाता को उत्तम बल देते हैं।

अथ पंचमी—

त्वंदूतःप्रंथमोवरेंण्यःसहूयमानोअमृताययमत्स्व ।
त्वांमंर्जयन्मरुतोंदाशुषोंगृहेत्वांस्तोमेंभिर्भृगवोविरुंरुचुः ॥५॥५॥

त्वम् । दूतः । प्रथमः । वरेंण्यः । सहूयमानः । अमृताय । मत्स्व ।
त्वाम् । मर्जयन् । मरुतः । दाशुषः । गृहे । त्वाम् । स्तोमेंभिः ।
भृगंवः । वि । रुरुचुः ॥ ५॥ ५॥

हेअग्ने त्वं दूतोदेवानां दूतकर्मणि नियुक्तः प्रथमः मुख्यः प्रथितः प्रख्यातोवा वरेण्यः संभजनीयश्चासि सत्वं अमृताय अमरणाय तदर्थं नोस्माभिराहूयमानः हविषा तर्प्यमाणोवा सन् मत्स्व तृप्यस्व मदीहर्षे छान्दसोविकरणस्य लुक्। अपिच त्वां मध्यमस्थाने वैद्युतरूपेण वर्तमानं मरुतः तत्रत्या देवगणाः मर्जयन् मार्जयन्ति अलंकुर्वन्ति तथा दाशुषः हवींषि दत्तवतोयजमानस्य गृहे स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः भृगवः भृगुगोत्राऋषयः त्वां विरुरुचुः विशेषेण दीपयन्ति भृगुशब्दादुत्तरस्य तद्धितस्य अत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु लुक् रुरुचुः रुचदीप्तौ अस्माच्छान्दसोलिट् ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम सर्वश्रेष्ठ और अग्रगण्य दूत हो। अमरता प्राप्त करने के लिए तुम बुलाये जाते हो। तुम आनन्ददाता हो। दाता के गृह में मरुद्-गण तुम्हें सुशोभित करते हैं। भार्गव लोग, स्तुति के द्वारा, तुम्हारी उज्ज्वलता बढ़ाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

इषंदुहन्त्सुदुघांविश्वधायसंयज्ञप्रियेयजमानायसुक्रतो।
अग्नेघृतस्नुस्त्रिर्ऋतानिदीद्यद्वर्तिर्यज्ञंपरियन्त्सुक्रतूयसे ॥ ६ ॥

इषम्। दुहन्। सुऽदुघाम्। विश्वऽधायसम्। यज्ञऽप्रिये।
यजमानाय। सुक्रतो इति सुऽक्रतो। अग्ने। घृतऽस्नुः। त्रिः।
ऋतानि। दीद्यत्। वर्तिः। यज्ञम्। परिऽयन्। सुक्रतुऽयसे ॥ ६ ॥

हेसुक्रतो सुकर्मन् शोभनप्रज्ञवाग्ने यज्ञप्रिये यज्ञैर्हविर्भिः देवान् प्रीणयित्रे यजमानाय विश्वधायसं विश्वस्य सर्वस्य धारयित्रीं सुदुघां दोग्धुं सुशकां यज्ञरूपिणीं गां इषं इष्यमाणं यागफलरूपं पयोदुहन् क्षारयन् तथा घृतस्नुः घृतेनाज्येन प्रस्नातः स्नातेरौणादिकः कुप्रत्ययः यद्वा घृतोदीप्तः स्नुः सानुः समुच्छ्रितोज्वालासमूहोयस्य सतथोक्तः पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानमिति सानुशब्दस्य स्नुभावः बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ईदृशः त्वं त्रिः त्रिवारमावृत्तानि ऋतानि सत्यभूतानि पृथिव्यादीनि त्रीणिस्थानानि यद्वा गार्हपत्यादीनि स्थानानि दीद्यत् दीपयन् वर्तिः सर्वयज्ञगृहं सर्वं अनुष्ठीयमानं यागंच परियन् परितोगच्छन् तत्तद्यज्ञगृहं तं तं यज्ञंच प्राप्नुवन् सुक्रतूयसे शोभनं क्रतुं यज्ञं आत्मनइच्छसि यद्वा शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुर्यजमानः सइवाचरसि सयथा सम्यगनुष्ठाने प्रवर्तते एवं त्वमपि स्वयमेव यागस्य सम्यक् निष्पत्त्यर्थं प्रवर्तसे इत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम्हारा कर्म अद्भुत है। जो यजमान यज्ञानुष्ठान में रत रहता है, उसके लिए तुम यज्ञ-रूपिणी, यथेष्ट-दुग्धदात्री और विश्व-पालिका गाय से यज्ञ-फल दूह डालो। घृताहुति प्राप्त करके तुम पृथिवी

आदि तीनों स्थानों को प्रकाशमय करते हो। तुम यज्ञ-गृह में सर्वत्र हो। सर्वत्र जाते हो। सुकृती का जो आवरण है, वह तुममें दिखाई देता है।

त्वामिदस्याउषसोव्युष्टिषुदूतंकृण्वानाअयजन्तमानुषाः।
त्वांदेवामहयाय्यायवावृधुराज्यमग्नेनिमृजन्तोअध्वरे॥ ७॥

त्वाम्। इत्। अस्याः। उषसः। विऽउष्टिषु। दूतम्। कृण्वानाः।
अयजन्त। मानुषाः। त्वाम्। देवाः। महयाय्याय।
ववृधुः। आज्यम्। अग्ने। निऽमृजन्तः। अध्वरे॥ ७॥

अस्याः इदानीं दृश्यमानायाउषसः व्युष्टिषु विवासनेषु प्रभातेषु सत्सु हेअग्ने त्वामिद त्वामेव देवानां दूतं कृण्वानाः कुर्वाणाः मानुषाः मनुष्याः अयजन्त यजन्ति सर्वदेवतात्मकं त्वामेव यजन्तीत्यर्थः। तथादेवाअपि त्वां महयाय्याय पूजायै महपूजायां अस्मादौणादिको-भावे आय्यः आत्मनः पूजार्थं वावृधुः वर्धयन्ति किंकुर्वन्तः अध्वरे ध्वरोहिंसानिमित्तः प्रत्य-वायः तद्रहिते यागे आज्यं उपलक्षणमेतत् आज्योपलक्षितं सर्वं हविः निमृजन्तः त्वयि नि-मार्जयन्तः प्रक्षिपन्तइत्यर्थः॥ ७॥

७. उषा का समय होते ही यजमान लोग तुम्हें दूत-स्वरूप समझकर यज्ञ करते हैं। अग्नि देवता लोग भी तुम्हें, घृत के द्वारा, प्रदीप्त करके पूजा करने के लिए संवर्द्धित करते हैं।

अथाष्टमी—

नित्वावसिष्ठाअह्वन्तवाजिनंगृणन्तोअग्नेविदथेषुवेधसः।
रायस्पोषंयजमानेषुधारययूयंपातस्वस्तिभिःसदानः॥ ८॥ ६॥

नि। त्वा। वसिष्ठाः। अह्वन्त। वाजिनम्। गृणन्तः अग्ने।
विदथेषु। वेधसः। रायः। पोषम्। यजमानेषु। धारय।
यूयम्। पात। स्वस्तिऽभिः। सदा। नः॥ ८॥ ६॥

हेअग्ने विदथेषु विदन्त्यस्मिन् यष्टव्यान् देवानिति विदथायज्ञाः तेषु वेधसः कर्मणां विधातारः गृणन्तः स्तुवन्तः वसिष्ठाः वसिष्ठपुत्राऋषयः वाजिनं अन्नवन्तं बलवन्तंवा त्वां न्य-ह्वन्त नितरामाह्वयन् अस्त्वाविपुर्वा। ह्वेञोलुङि निसमुपविभ्योह्वइत्यात्मनेपदं आत्मनेपदेष्वन्य-तरस्यामिति च्लेरङादेशः वसिष्ठशब्दाद्विहितस्यापत्यार्थप्रत्ययस्य अत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना बहुषु

कुरु सत्वं यजमानेष्वस्मासु रायोधनस्य पोषं पुष्टिं धारय अवस्थापय ऊडिदमित्यादिना रै शब्दात् षष्ठ्याउदात्तत्वं षष्ठ्याःपतिपुत्रेति विसर्जनीयस्य सत्वं । गतमन्यत् । एकस्मिन्नप्य-ग्नौ पूजार्थं बहुवचनं ॥ ८ ॥

८. अग्नि, यज्ञों में वसिष्ठ-पुत्र अनुष्ठान प्रारम्भ करके और तुम्हें अन्न-युक्त करके बुलाने लगे। यजमानों के घरों में प्रभूत धन रक्खो। तुम लोग हमें सदा कल्याण के द्वारा बचाओ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

अयंवेनइत्यष्टर्चमेकादशं सूक्तं भार्गवस्य वेनस्यार्षं त्रैष्टुभं वेनोदेवता । तथाचानुक्रान्तं— अयंवेनोवैन्यमिति । प्रवर्ग्येभिष्टवे आद्यानुवक्तव्या । सूत्रितंच—सकेद्रप्सस्यायंवेनश्चोदयत्पृ-श्निगर्भाइति । वैश्वदेवशस्त्रेप्येषा धाय्या । सूत्रितंच—तक्षन्नथमयंवेनश्चोदयत्पृश्निगर्भा इति ।

अ॒यं वे॒नश्चो॑दय॒त्पृश्नि॑गर्भा॒ज्योति॑र्जरायू॒ रज॑सो वि॒माने॑ ।
इ॒मम॒पां सं॑ग॒मे सूर्य॑स्य॒ शिशुं॒ न विप्रा॑ म॒तिभी॑ रिहन्ति ॥ १ ॥

अ॒यम् । वे॒नः । चो॒दय॒त् । पृश्नि॑ऽगर्भाः । ज्योतिः॑ऽजरायुः ।
रज॑सः । वि॒ऽमाने॑ । इ॒मम् । अ॒पाम् । स॒म्ऽग॒मे । सूर्य॑स्य ।
शिशु॑म् । न । विप्राः॑ । म॒तिऽभिः॑ । रि॒ह॒न्ति॒ ॥ १ ॥

वेनः कान्तः एतत्संज्ञोमध्यमस्थानोदेवः ज्योतिर्जरायुः ज्योतिर्द्योतमानोमेघो जरा-युः उदरे गर्भोयेन वेष्टितोवतिष्ठते तज्जरायु तदिव वेष्टकोयस्य सतथोक्तः मेघमध्ये गर्भव-दवस्थितइत्यर्थः विमाने विमीयन्ते निर्मीयन्तेस्मिन्नापइति विमानमन्तरिक्षं रजसउदकस्य निर्मातर्यन्तरिक्षे स्थितःसन् अयं वेनः पृश्निगर्भाः पृश्निरादित्यः तस्य गर्भभूताःयद्वा पृश्नयः स-म्रोज्ज्वलवर्णाः सूर्यरश्मयः तेषां गर्भभूताः अन्तरिक्षस्थाअपः चोदयत् पृथिवीं प्रतिप्रेरयति अपामुदकानां आन्तरिक्ष्याणां सूर्यस्यच संगमे संगमनेन्तरिक्षे स्थितं इमं वेनं विप्रामेधाविनः स्तोतारः मतिभिः स्तुतिभिः रिहन्ति रिहतिरर्चतिकर्मा अर्चन्ति पूजयन्ति स्तुवन्तीत्यर्थः शि-शुंन यथा बालं पुत्रं मातापित्राद्याबान्धवाः स्तुतिपदैरुपलालयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

१. वेन नामक देवता ज्योति के द्वारा परिवेष्टित हैं। वे जल-निर्माता आकाश के मध्य में सूर्य-किरणों के सन्तान-स्वरूप जल को पृथिवी पर गिराते हैं। जिस समय सूर्य के साथ जल का मिलन होता है, उस समय बुद्धिमान् स्तोता लोग उन वेन देवता को, बालक के समान नाना मीठे वचनों से, सन्तुष्ट करते हैं।

तस्मिन्नेवाभिष्टवे समुद्राद्रूर्मिमित्येषा। सूत्र्यतेहि—समुद्राद्रूर्मिमुदियर्तिवेनोद्रप्सःसमुद्रमभि यज्जिगातीति ।

सैषा द्वितीया—

समुद्रादूर्मिमुदियर्ति वेनो नभोजाः पृष्ठं हर्यतस्य दर्शि ।
ऋतस्य सानावधि विष्टपि भ्राट् समानं योनिमभ्यनूषत व्राः ॥ २ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिम् । उत् । इयर्ति । वेनः । नभःऽजाः ।
पृष्ठम् । हर्यतस्य । दर्शि । ऋतस्य । सानौ । अधि ।
विष्टपि । भ्राट् । समानम् । योनिम् । अभि । अनूषत । व्राः ॥ २ ॥

समुद्रवंत्यस्मादापइति समुद्रमन्तरिक्षं तस्मादूर्मिं जलसमूहं अयं वेनः उदियर्ति उद्गम यति अधः पातयतीत्यर्थः । कीदृशः नभोजाः नभस्याकाशेस्य इमं वेनमभिशब्दायन्ते नुस्तुतौ कुटादिः छान्दसोलुङ् ॥ २ ॥

२. वेन अन्तरिक्ष से जल-माला प्रेरित करते हैं। आकाश में उज्ज्वल मूर्त्ति वेन का पृष्ठदेश दिखाई दिया। जल के उन्नत स्थान आकाश में वेन दीप्ति पाते हैं। उनके पारषदों ने सबके उत्पत्ति-स्थान आकाश को प्रतिध्वनित किया।

समानं पूर्वीरभि वावशाना स्तिष्ठन्वत्सस्य मातरः सनीळाः ।
ऋतस्य सानावधि चक्रमाणा रिहन्ति मध्वो अमृतस्य वाणीः ॥ ३ ॥

समानम् । पूर्वीः । अभि । वावशानाः । तिष्ठन् । वत्सस्य ।
मातरः । सऽनीळाः । ऋतस्य । सानौ । अधि । चक्रमाणाः ।
रिहन्ति । मध्वः । अमृतस्य । वाणीः ॥ ३ ॥

पूर्वीर्बह्व्यः समानं वेनस्यात्मनश्च साधारणं स्थानं प्राप्य अभिवावशानाः अभितः शब्दायमानाः यद्वातमेव वेनं अभिकामयमानाः वत्सस्य वत्सस्थानीयस्य वैद्युताग्नेर्मातरः मातृभूताः सनीळाः समाननिलयाः एवं विधाआन्तरिक्ष्याआपः तिष्ठन् तिष्ठन्ति अपिच ऋतस्योदकस्य सानावधि सानौसमुच्छ्रितेन्तरिक्षस्थाने चक्रमाणाः प्रवर्तमानाः मध्वः मधुरस्य अमृतस्योदकस्य वाणीः वाण्यः शब्दाः रिहन्ति इमं वेनं अर्चन्ति अलंकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. वेन के साथ जल आकाश में रहता है। वह वत्स-रूपी विद्युत् की माता है। वह अपने सहवासी वेन के साथ शब्द करने लगा। जल के उत्पत्ति-स्थान आकाश में मधु-तुल्य वृष्टि-जल का शब्द उत्पन्न होकर वेन की संवर्द्धना करने लगा।

जानन्तो रूपमकृपन्त विप्रा मृगस्य घोषं महिषस्य हि ग्मन् ।
ऋतेन यन्तो अधि सिन्धुमस्थुर्विदद्गन्धर्वो अमृतानि नाम ॥ ४ ॥

जा॒नन्तः॑ । रू॒पम् । अ॒कृ॒प॒न्त॒ । विप्राः॑ । मृ॒गस्य॑ । घोष॑म् । म॒हि॒षस्य॑ ।
हि । ग्मन् । ऋ॒तेन॑ । यन्तः॑ । अधि॑ । सिन्धु॑म् । अ॒स्थुः॒ ।
वि॒दत् । ग॒न्ध॒र्वः । अ॒मृता॑नि । नाम॑ ॥ ४ ॥

विप्राः मेधाविनः स्तोतारः अस्य वेनस्य रूपं जानन्तः अकृपंत स्तुवन्ति कृपतिः स्तुतिकर्मा कथमस्य रूपं जानन्तीत्यत्रआह मृगस्य अन्वेषणीयस्य महिषस्यमहन्नामैतत् महतोवेनस्य घोषं गर्जितलक्षणं मेघस्थं शब्दं हियस्मात् ग्मन् अभिगच्छन्ति अतस्तदीयं रूपं जानन्तीत्यर्थः। गमेश्छान्दसे लुङि बहुलं छन्दसीति शपोलुक् गमहनेत्युपधालोपः बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपी त्यडभावः। अपिच ऋतेन सत्यभूतेन स्तोत्रेण यज्ञेन वा यन्तस्तं वेनंगच्छन्तः प्राप्नुवन्तः जनाः सिन्धुं स्यन्दनशीलं जलसमूहं अध्यस्थुः अधितिष्ठंति तेषां सवेनोवृष्टिं करोतीत्यर्थः। तत्रकिं कारणं इतिचेत् यतोयं गंधर्वः गवामुदकानां धर्तविनः अमृतानि अमरणहेतुभूतानि नाम उदकनामैतत् नमनशीलान्युदकानि विदत् वेद जानाति तस्य वशेवर्तन्तइत्यर्थः अतः तद्भक्तानां वृष्टिः सुलभा ॥ ४ ॥

४. बुद्धिमान् स्तोताओं ने प्रकाण्ड महिष के समान वेन का शब्द सुना। इससे उन लोगों ने समझकर उनके रूप की कल्पना की। उन्होंने वेन का यजन करके, नदी के समान, प्रचुर जल प्राप्त किया। गन्धर्व-रूपी वेन जल के प्रभु हैं।

अथ पञ्चमी—

अ॒प्स॒रा जा॒रमु॑पसिष्मिया॒णा योषा॑ बिभर्ति पर॒मे व्यो॑मन् ।
चर॑त्प्रि॒यस्य॒ योनि॑षु प्रि॒यः सन्त्सीद॑त्प॒क्षे हि॑र॒ण्यये॒ स वे॒नः ॥ ५ ॥ ७ ॥

अ॒प्स॒राः । जा॒रम् । उ॒प॒ऽसि॒ष्मि॒या॒णा । योषा॑ । बि॒भ॒र्ति॒ ।
प॒र॒मे । वि॒ऽओ॑मन् । चर॑त् । प्रि॒यस्य॑ । योनि॑षु । प्रि॒यः । सन् । सीद॑त् ।
प॒क्षे । हि॒र॒ण्यये॑ । सः । वे॒नः ॥ ५ ॥ ७ ॥

अप्सरा अपां सारयित्री अप्सु क्रीडार्थं सरन्तीवा उपसिष्मियाणा कान्तसमीपमुपगत्यईषद्धसन्ती स्मिङ्ईषद्धसने छान्दसोलिट् तस्य लिटःकानज्वेति कानच् ईदृशी योषा स्त्री विद्युद्रूपा जारं अपां जारयितारं यद्वा जारउपपतिः सइव प्रियं इमं वेनं परमेउत्कृष्टे व्योमन् व्योमनि अन्तरिक्षे बिभर्ति पोषयति धारयतिवा यथा काचित् रूपवती योषित् जारमुपगम्य ईषद्धसन्ती तं निर्जने स्थले पुष्णाति तद्वत् अनेन वेनेन विद्युद्रमतइत्यर्थः प्रियस्यास्य वेनस्य योनिषु स्थानेषु चरत् विद्युद्रूपायोषिच्चरति गच्छति अभिसारिकावत्स्वयमेव गच्छति सच

वेनः प्रियः अस्याः अनुकूलतमःसन् हिरण्यये हिरण्मये हिरण्मयवद्भास्वरे हितरमणीयरूपेवा पक्षे आत्मनः पक्षभूते मेघे सीदत् सीदति तयासहोपविशति ॥ ५ ॥

५. विद्युत् एक अप्सरा हैं और वेन उसके पति हैं। विद्युत् ने वेन को देखकर, मन्द मुस्कान करते हुए, उनका आलिङ्गन किया। वेन प्रेमी नायक के समान प्रेयसी विद्युत् की रति-कामना पूर्ण करके सुवर्णमय पक्ष वा मेघ में सो गये।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

अभिप्लवे नाकेसुपर्णमित्येषा । सूत्रितंच—नाकेसुपर्णमुपयत्पतन्तमिति समाप्य प्रणवेनोपविशेदिति ।

नाके॑सु॒प॒र्णमु॑प॒यत्प॒तन्तं॑हृ॒दावेन॑न्तो॒अ॒भ्यच॑क्षतत्वा ।
हिर॑ण्यपक्षं॒वरु॑णस्यदू॒तंय॒मस्य॒योनौ॑शकु॒नंभु॑र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

नाके॑ । सु॒ऽप॒र्णम् । उप॑ । यत् । पत॑न्तम् । हृ॒दा ।
वेन॑न्तः । अ॒भि । अच॑क्षत । त्वा॒ । हिर॑ण्यऽपक्षम् । वरु॑णस्य ।
दू॒तम् । य॒मस्य॑ । योनौ॑ । श॒कु॒नम् । भु॒र॒ण्युम् ॥ ६ ॥

हे वेन त्वा त्वां हृदा हृदयेन मनसा वेनन्तः कामयमानाः स्तोतारः नाकेन्तरिक्षे यद्यदा अभ्यचक्षत अभिपश्यन्ति तदानीं त्वं उपागच्छसीति शेषः । कथंभूतं सुपर्णं शोभनपतनं पतन्तं अन्तरिक्षे गच्छन्तं हिरण्यपक्षं हिरण्मयाभ्यां पक्षाभ्यां उपेतं वरुणस्य जलाभिमानिनोदेवस्य दूतं चारं यमस्य नियामकस्य वैद्युताग्नेः योनौ स्थानेन्तरिक्षे शकुनं पक्षिरूपेण वर्तमानं भुरण्युं भर्तारं यद्वा वृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकं भुरणधारणपोषणयोः कंड्वादिः अस्मादौणादिकउमत्ययः ॥ ६ ॥

६. वेन, तुम स्वर्ग में उड़नेवाले पक्षी के समान हो। तुम्हारे दोनों पक्ष सुवर्णमय हैं। तुम सर्वलोक-शासक वरुण के दूत हो। तुम संसार के भरण पोषण-कारी पक्षी के समान हो। तुम्हारा सब दर्शन करते हैं और अन्तःकारण में तुम्हारे प्रति प्रीति धारण करते हैं।

ऊ॒र्ध्वोग॑न्ध॒र्वोअधि॒नाके॑अस्थात्प्र॒त्यङ्चि॒त्राबिभ्र॑द॒स्यायु॑धानि ।
वसा॑नो॒अत्कं॑सुर॒भिंदृ॒शेकंस्व१॒र्णनाम॑जनतप्रि॒याणि ॥ ७ ॥

ऊ॒र्ध्वः । ग॒न्ध॒र्वः । अधि॑ । नाके॑ । अ॒स्था॒त् । प्र॒त्यङ् ।
चि॒त्रा । बिभ्र॑त् । अ॒स्य॒ । आयु॑धानि । वसा॑नः । अत्क॑म् ।
सु॒र॒भिम् । दृ॒शे । कम् । स्वः॑ । न । नाम॑ । ज॒न॒त॒ । प्रि॒याणि ॥ ७ ॥

ऊर्ध्वः उपरिदेशे वर्तमानः गंधर्वः गवामुदकानां धर्ता गविगंधृञोवइति गोशब्दोपपदाद् धृञ्धारण इत्यस्माद्वप्रत्ययः उपपदस्य गंभावश्च इंद्दशोवेनः प्रत्यङ् अस्मत्प्रत्यंचनः अभिमुखः सन् नाकेधि अन्तरिक्षे अस्थाद् विष्ठति किंकुर्वन् अस्य आत्मनः स्वभूतानि चित्रा चित्राणि चायनीयान्याश्चर्यभूतानि वा आयुधानि बिभ्रद् धारयन्। बिभर्तेः शतरि भृञामिदित्यभ्या-सस्येत्वं नाभ्यस्ताच्छतुरितिनुम्प्रतिषेधः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं। तथा सुरभिं शोभनं अत्कं आत्मीयं व्याप्तं रूपं वसानः सर्वत्राच्छादयन् किमर्थंद्दशेदर्शनार्थं द्दशेविख्येचेति केमत्ययान्तोनिपात्यते कर्मितिपूरणः। तत्र द्दष्टान्तः—स्वर्ण स्वः शोभनारणआदित्यः सयथात्मीयं रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वद् तदनन्तरं नाम नामानि नमनशीलान्युदकानि प्रिया-णि सर्वेषामनुकूलानि जनत जनयति वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः॥ ७॥

७. वे गन्धर्व-रूपी स्वर्ग के उन्नत प्रदेश में, उन्नत भाव से, रहते हैं। वे चारों ओर विचित्र अस्त्र-शस्त्र धारण किये हुए हैं। वे अपनी अत्यन्त सुन्दर मूर्त्ति का आच्छादन किये हुए हैं। अन्तर्हित होकर वे अभिलषित वृष्टि-वारि उत्पन्न करते हैं।

प्रवर्ग्येभिष्टवे द्रप्सःसमुद्रमित्येषा। सूत्रितंच—द्रप्सःसमुद्रमभियज्जिगाति सखेसखाय-मभ्यावतृत्स्वेति।

द्रप्सःसमुद्रमभियज्जिगातिपश्यन्गृध्रस्यचक्षसाविधर्मन्।
भानुःशुक्रेणशोचिषाचकानस्तृतीयेचक्रेरजसिप्रियाणि॥८॥८॥

द्रप्सः। समुद्रम्। अभि। यत्। जिगाति। पश्यन्।
गृध्रस्य। चक्षसा। विऽधर्मन्। भानुः। शुक्रेण।
शोचिषा। चकानः। तृतीये। चक्रे। रजसि। प्रियाणि॥ ८॥ ८॥

विधर्मन् विधर्मणि विधारकेन्तरिक्षे स्थितः द्रप्सः द्रवणशीलः यद्वा द्रप्साउदकबिंदवः तद्वान् अर्शआदित्वादच् गृध्रस्य गृधेरसानभिकांक्षतः सूर्यस्य चक्षसा तेजसा पश्यन् प्रका-शमानोवेनः यद्यदा समुद्रं समुन्दनशीलं मेघं अभिजिगाति अभिगच्छति तदानीं भानुः सूर्यः शुक्रेण शुभ्रेण शोचिषा तेजसा तृतीयेरजसि लोके चकानो दीप्यमानः प्रियाणि सर्वेषामभी-ष्टानि उदकानि चक्रे करोति॥ ८॥

८. वेन जलवाले हैं। वे अपने कर्म के साधन-काल में गृध्र के समान दूरदर्शक चक्षु के द्वारा देखते हुए अन्तरिक्ष की ओर जाते हैं। वे शुभ्र-वर्ण आलोक के द्वारा प्रदीप्त होते हैं। प्रदीप्त होकर तृतीय लोक आकाश में ऊपरी भाग से सर्व-लोक-वाञ्छित जल की सृष्टि करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमेष्टमोवर्गः॥ ८॥

इमंनोअग्नइति नवर्चं द्वादशंसूक्तं द्वितीयाद्याभिस्तिसृभिः अग्निर्ऋषिर्भूत्वा स्वात्मानं देवतारूपेणास्तौत् अतस्तासां सएवऋषिः देवताच शिष्टाभिरग्निवरुणसोमा अस्तुवन् अतस्तासां षण्णां तेऋषयः आद्याग्नेयी नवमीन्द्रदेवत्या शिष्टासु चतसृषु लिंगोक्तदेवता सप्तमीजगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—इमंनोनवैन्द्र्युत्तमानिह्वोग्निवरुणसोमानामाद्याग्नेयीतिस्रश्चाग्नेरात्मस्तवः शिष्टा यथानिपातं सप्तमीजगतीति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

इमंनोअग्नउपयज्ञमेह्निपञ्चयामंत्रिवृतंसप्ततन्तुम् ।
असोहव्यवाळुतनःपुरोगाज्योगेवदीर्घन्तमआशयिष्ठाः ॥ १ ॥

इमम् । नः । अग्ने । उप । यज्ञम् । आ । इहि । पञ्चऽयामम् ।
त्रिऽवृतम् । सप्तऽतन्तुम् । असः । हव्यऽवाट् । उत । नः ।
पुरःऽगाः । ज्योक् । एव । दीर्घम् । तमः । आ । अशयिष्ठाः ॥ १ ॥

भ्रातृषु हविर्वहनेषु मृतेषु मरणभीत्या कृतपलायनं गुहायां निगूढमग्निं अस्याद्याः सूक्तदृष्टारऋषयः अनया आह्वयन् हे अग्ने नोस्माकं इमं यज्ञं उपेहि उपागच्छ मामुहि मापलायिष्ठाः कीदृशं पंचयामं यजमानपंचमैर्ऋत्विग्भिः नियमितं यद्वा धानाकरंभादिभिः पंचभिर्हविर्भिः पंचभिः प्रयाजैर्वाप्राप्तं त्रिवृतं पाकयज्ञहविर्यज्ञसोमयज्ञभेदेन सवनत्रयात्मनावा त्रिगुणं सप्ततन्तुं सप्ततंतवस्तनितारः कर्मणां विस्तारयितारोहोत्राद्याः सप्तवषट्कर्तारः यस्य यद्वा अग्निष्टोमोत्यग्निष्टोमउक्थ्यः षोडशी वाजपेयोतिरात्रोप्तोर्यामइति सप्तधा विस्तीर्यमाणं ईदृशं यज्ञमुपगत्यचानन्तरं नोस्माकं हव्यवाट् हव्यानां हविषां वोढा असः भव अस्तेर्लेटचडागमः । उतापिच नोस्माकं पुरोगाः पुरतोगन्ता भव जनसनखनक्रमगमोविट् विड्वनोरनुनासिकस्यादित्यात्वं ज्योक् चिरकालमेव अस्मान् परित्यज्य दीर्घं तमः महदन्धकारं गुहायां आशयिष्ठाः आस्थाय शयनमकार्षीः इतऊर्ध्वं तस्मात् स्थानात्अस्मानागच्छेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. अग्नि, हमारे इस यज्ञ के ऋत्विक्, यजमान आदि पाँच व्यक्ति नियामक वा अध्यक्ष हैं। इसका अनुष्ठान तीन प्रकार (सवन-त्रय) से होता है। इसके अनुष्ठाता होता आदि सात हैं। इस यज्ञ की ओर आओ। तुम्हीं हमारे हविर्वाहक और अग्रगामी दूत हो।

अथ द्वितीया—

अदे॑वाद्दे॒वः प्र॒चता॒ गुहा॒ यन्प्र॒पश्य॑मानो अमृत॒त्वमे॑मि ।
शि॒वं यत्सन्त॒मशि॑वो ज॒हामि॒ स्वात्स॒ख्याद॒रणीं॒ नाभि॑मेमि ॥ २ ॥

अदे॑वात् । दे॒वः । प्र॒ऽचता॑ । गुहा॑ । यन् । प्र॒ऽपश्य॑मानः ।
अ॒मृ॒त॒ऽत्वम् । ए॒मि॒ । शि॒वम् । यत् । सन्त॑म् । अशि॑वः । ज॒हामि॑ ।
स्वात् । स॒ख्यात् । अ॒रणी॑म् । नाभि॑म् । ए॒मि॒ ॥ २ ॥

अदेवाददेवनशीलात् गुहा गुहायां वर्तमानात् सुपांसुलुगितिसप्तम्यालुक् प्रचता देवानां प्रयाचनेन हेतुना यन् निर्गच्छन् देवोदेवनशीलोहं प्रपश्यमानः देवैर्मदर्थं कल्पितं प्रयाजानुयाजादिलक्षणं हविर्भागं प्रपश्यमानः निरीक्षमाणः सन् अमृतत्वमेमि मरणधर्मराहित्यं देवत्वं प्राप्नोमि दृशेर्व्यत्ययेनात्मनेपदं हविर्वहनाद्भीतः पलायितः अबादिपुस्थानेषु निगूढः पुनर्देवैर्हविर्वहनाय प्रार्थ्यमानः तैर्दत्तेन हविषा अहंदेवत्वं प्राप्तवानस्मीत्यर्थः । यद्यप्यहंगुहातोनिर्गत्य प्रकाशमानः सन् शोभनं यज्ञं निवर्तयामि तथापि शिवं शोभनं संतं भवन्तं यज्ञं अशिवः अशोभनरूपः अप्रकाशमानः सन् यद्यस्मिन् समाप्तिकाले जहामि परित्यजामि तदानीं नाभिं नहनशीलां बंधनशीलामरणीं अश्वत्थमेव स्वात् सख्यात् आत्मीयात् सखित्वात् चिरकालमश्वरूपोहं तत्र न्यवात्समिति स्नेहवशात् एमि प्राप्नोमि ॥ २ ॥

२. (अग्नि का कथन)—देवता मेरी प्रार्थना करते हैं; इसलिए मैं दीप्तिहीन और अव्यक्त अवस्था से दीप्तिवाली अवस्था को प्राप्त करके, चारों ओर निरीक्षण करते हुए, अमरता पाता हूँ। जिस समय यज्ञ निरुपद्रव के साथ सम्पन्न होता है उस समय में अदृष्ट होता और यज्ञ को छोड़ देता हूँ। चिर सखा और उत्पत्ति-स्थान अरणि में चला जाता हूँ।

अथ तृतीया—

पश्य॑न्न॒न्यस्या॒ अति॑थिं व॒याया॑ ऋ॒तस्य॒ धाम॒ वि मि॑मे पु॒रूणि॑ ।
शंसा॑मि पि॒त्रे असु॑राय॒ शेव॑मयज्ञि॒याद्य॒ज्ञियं॑ भा॒गमे॑मि ॥ ३ ॥

पश्य॑न् । अ॒न्यस्याः॑ । अति॑थिम् । व॒यायाः॑ । ऋ॒तस्य॑ ।
धाम॑ । वि । मि॒मे॒ । पु॒रूणि॑ । शंसा॑मि । पि॒त्रे । असु॑राय ।
शेव॑म् । अ॒य॒ज्ञि॒यात् । य॒ज्ञिय॑म् । भा॒गम् । ए॒मि॒ ॥ ३ ॥

ममस्थानभूता या पृथिवी ततोन्यस्याः वयाया गन्तव्यायाः दिवः संबन्धिनं अतिथिं संततगामिनं सूर्यं पश्यन् जानन् सूर्यस्य गतिमनुसृत्य वसन्तादिकाले ऋतस्य यज्ञस्य धाम धामानि शरीराणि पुरूणि बहूनि विमिमे निर्मिमे निष्पादयामि। ततः पित्रे पितृभूताय द्युलोकवर्तिने देवजनाय असुराय शत्रुक्षयकुशलाय शेवं सुखमुद्दिश्य होताभूत्वा अहं उक्थानि शंसामि यतएवं तस्मात् कारणात् अयज्ञियाद्यज्ञानर्हात् प्रदेशात् निर्गत्य यज्ञियं यज्ञार्हं वेदिलक्षणं भूभागं हविर्लक्षणंवा एमि प्राप्नोमि। यज्ञशब्दादर्हार्थे यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञाविति घप्रत्ययः॥ ३॥

३. पृथिवी के अतिरिक्त जो आकाश गमन-मार्ग है, उसके अतिथि सूर्य की वार्षिक गति के अनुसार मैं भिन्न-भिन्न ऋतुओं में यज्ञानुष्ठान करता हूँ। बली देवता पितृ-रूप हैं। उनके सुख के लिए मैं स्तुति करता हूँ। यज्ञ के अयोग्य और अपवित्र स्थान से मैं यज्ञ के उपयुक्त स्थान में जाता हूँ।

बह्वीःसमांअकरमन्तरस्मिन्निन्द्रंवृणानःपितरंजहामि।
अग्निःसोमोवरुणस्तेच्यवन्तेपर्यावर्द्राष्ट्रंतदवाम्यायन्॥ ४॥

बह्वीः। समाः। अकरम्। अन्तः। अस्मिन्। इन्द्रम्। वृणानः।
पितरम्। जहामि। अग्निः। सोमः। वरुणः। ते। च्यवन्ते।
परिऽआवर्त्। राष्ट्रम्। तत्। अवामि। आऽयन्॥ ४॥

अस्मिन्वेदिलक्षणस्थाने बह्वीःसमाः बहून्वत्सरान् अकरमकार्षं चिरकालं न्यवात्सं तत्र इन्द्रं वृणानः संभजमानः पितरं उत्पादकं अरण्यात्मकं जहामि परित्यजामि। यद्वात्वहं देवेभ्योनिर्गत्य गुहायां निगूढः तदा ते देवाः अग्निः सोमोवरुणश्चच्यवन्ते राष्ट्रात् प्रच्युता अभवन् एकस्याप्यग्नेः हविर्वोढृत्वरूपेण देवतात्मनाच पृथक्कात्परोक्षनिर्देशः आयन् पुनरागच्छन् अहं यद्राष्ट्रं असुरैरपहृतं पर्यावर्त् पर्यावर्तमानंमदभिमुखंपुनरावर्तमानं तद्राष्ट्रं राज्यं यज्ञभूमिं अवामि असुरेभ्योरक्षामि। पर्यावर्त् उपसृष्टाद्वृतेः अन्येभ्योपिदृश्यन्तइतिविच् शात्सस्येतिनियमात् संयोगांतस्येति लोपाभावः॥ ४॥

४. इस यज्ञ-स्थान में मैंने अनेक वर्ष बिताये हैं। यहाँ इन्द्र का वरण करते हुए अपने पिता अरणि से निकलता हूँ। मेरा अदर्शन होने पर सोम, वरुण आदि का पतन हो जाता है और राष्ट्र-विप्लव हो जाता है। उस समय आकर मैं रक्षा करता हूँ।

निर्मायाउत्येअसुराअभूवन्त्वंचमावरुणकामयासे।
ऋतेनराजन्ननृतंविविञ्चन्ममराष्ट्रस्याधिपत्यमेहि॥ ५॥ ९॥

निःऽमायाः । ऊँ इति । त्ये । असुराः । अभूवन् । त्वम् । च । मा ।
वरुण । कामयासे । ऋतेन । राजन् । अनृतम् । विऽविञ्चन् ।
मम । राष्ट्रस्य । अधिऽपत्यम् । आ । इहि ॥ ५ ॥ ९ ॥

त्ये ते असुराः मय्यग्नावागतेसति निर्मायाः मायारहिताः अभूवन् आसुर्यः सर्वामायाः मयादग्धाः आसन्नित्यर्थः हे वरुण त्वं च अयं चशब्दश्चेदर्थेवर्तमानश्चणिनिपातान्तरं अनेनयुक्तत्वात् कामयासेइति तिङ्विभक्तेः निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातप्रतिषेधः हे वरुण त्वंचेत् माकामयासे मांकामयेथाः तर्हि हे राजन् ईश्वर ऋतेनसत्येन अस्मदीयेन कर्मणा अनृतमसत्यभूतं मायामयं आसुरं चरित्रं विविंचन् पृथक्कुर्वन् अपसारयन् ममराष्ट्रस्य मया पालयितं राज्यं तस्याधिपत्यं अधिपतित्वं ईश्वरत्वं एहि प्राप्नुहि ॥ ५ ॥

५. मेरे आते ही असुर लोग असमर्थ हो गये। वरुण, तुम भी मेरी प्रार्थना करो। परमात्मन्, सत्य से मिथ्या को अलग करके मेरे राज्य का आधिपत्य ग्रहण करो।

इदंस्वरिदमिदासवाममयंप्रकाशउर्वन्तरिक्षम् ।
हनाववृत्रंनिरेहिसोमहविष्ट्वासन्तंहविषायजाम ॥ ६ ॥

इदम् । स्वः । इदम् । इत् । आस । वामम् । अयम् । प्रऽकाशः ।
उरु । अन्तरिक्षम् । हनाव । वृत्रम् । निःऽएहि । सोम ।
हविः । त्वा । सन्तम् । हविषा । यजाम ॥ ६॥

इयमृगग्नेर्वरुणस्यवा वाक्यं हे सोम इदं स्वः अयं द्युलोकः यद्वा अयं शोभनारणः सूर्यः इदमिव इदमेव वामं वननीयं आस बभूव । इदंशब्देन प्रकृतं स्वः परामृश्यते अयंच प्रकाशः प्रकाशस्याधारभूतः उरु विस्तीर्णं इदमन्तरिक्षं हे सोम एतत्सर्वं पश्य अतएवास्मिन् समये आवां वृत्रं हनाव हिनव तदर्थं निरेहि निष्क्रम्य आगच्छ हविः संतं लतारूपेण हविर्भवन्तं देवतात्मानं त्वां हविषा चरुपुरोडाशादिना वयं यजाम ॥ ६ ॥

६. (अग्नि वा वरुण की उक्ति)—सोम, यह देखो, स्वर्ग है। यह अत्यन्त रमणीय था। यह प्रकाश देखो। यह विस्तृत आकाश है। सोम, प्रकट होओ। वृत्र का वध किया जाय। तुम होमीय द्रव्य हो। अन्यान्य हवनीय द्रव्यों के द्वारा हम तुम्हारी पूजा करते हैं।

अथ सप्तमी—

कविःकवित्वादिविरूपमासजदप्रभूतीवरुणोनिरपःसृजत् ।
क्षेमंकृण्वानाजनयोनसिन्धवस्ताअस्यवर्णंशुचयोभरिभ्रति ॥७॥

कविः । कविऽत्वा । दिवि । रूपम् । आ । असजत् । अप्रऽभूती ।
वरुणः । निः । अपः । सृजत् । क्षेमम् । कृण्वानाः । जनयः । न ।
सिन्धवः । ताः । अस्य । वर्णम् । शुचयः । भरिभ्रति ॥ ७ ॥

कविः क्रान्तदर्शी मित्रः कवित्वा कवित्वेन सुपांसुलुगिति तृतीयाया आकारः क्रान्तदर्शनेन दिवि द्युलोके रूपमात्मीयं तेजः आसजत् आसक्तंकरोति । षंजसंगे अस्माल्लङ्विशपिदंशसंजष्वंजांशपीतिनलोपः अप्रभूती अप्रभूत्या सुपांसुलुगितितृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अप्रभूष्णुना अल्पेनैव यत्नेन वरुणोमेघादपोनिःसृजत् निरगमयत् वरुणेन विसृष्टास्ताआपः सिन्धवः स्यन्दनशीलानद्योभूत्वा जनयोन जायाइव यथा जायाः पत्युः क्षेमकारिण्योभवन्ति तथा क्षेमं कृण्वानाः जगतोरक्षणं कुर्वाणाः शुचयः शुद्धाः दीप्यमानावा अस्य वरुणस्य वर्णं शुक्लं भास्वररूपं भरिभ्रति भृशंबिभ्रति धारयन्ति । दाधर्त्यादिसूत्रे भरिभ्रदितिनिपातनाद्बिभर्तेर्यङ्लुकि अभ्यासस्यजश्त्वाभावः ॥ ७ ॥

७. क्रान्तदर्शी मित्रदेव ने क्रिया-कौशल के द्वारा द्युलोक में अपने तेज को संलग्न किया। वरुण-देव ने थोड़े ही यत्न से मेघ से जल को निकाला। सारे जल नदियाँ बनकर संसार का मंगल करते हैं। वे सब निर्मल नदियाँ, वरुण की पत्नी के समान, वरुण का शुभ्र तेज धारण करती हैं।

ताअस्यज्येष्ठमिन्द्रियंसचन्तेताईमाक्षेतिस्वधयामदन्तीः ।
ताईविशोनराजानंवृणानाबीभत्सुवोअपवृत्रादतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः । अस्य । ज्येष्ठम् । इन्द्रियम् । सचन्ते । ताः । ईम् । आ ।
क्षेति । स्वधया । मदन्तीः । ताः । ईम् । विशः । न । राजानम् ।
वृणानाः । बीभत्सुवः । अप । वृत्रात् । अतिष्ठन् ॥ ८ ॥

ताः पूर्वोक्ता वृष्टा आपः अस्य वरुणस्य ज्येष्ठं वृद्धतममिन्द्रियं वीर्यं सचन्तेसमवयन्ति संभजन्ते धारयन्तीत्यर्थः । आपोवरुणस्यपत्न्यआसन् इतिश्रुतेः । स्वधया अन्नेनामैतव हविर्लक्षणेनान्नेन मदन्तीः माद्यन्तीः यद्वा व्रीह्याद्युत्पादनद्वारेण हविषा मादयन्तीस्ताआपः ईं अयं वरुणः आक्षेति अभिगच्छति । क्षिनिवासगत्योः छान्दसोविकरणस्यलुक् ताश्च ईमेनं वरुणं विशोन विशः प्रजा यथा राजानं स्वामिनं संभजन्ते । तथा वृणानाः संभजमानाः बी-

भत्सुवः भयेन कंपमानाः यद्वा बद्धाः वृत्रेणावृताः सत्यः तस्मिन्हतेसति तस्माद्वृत्रादपातिष्ठन् अपक्रम्य तत्रतत्रावतिष्ठंते बधबंधने इत्यस्माद् मान्बधदान्शान्भ्यइतिसन् अभ्यासस्यच दीर्घः सनाशंसभिक्षउरित्युमत्ययः । जसिछान्दसउवङादेशः ॥ ८ ॥

८. सब जलदेवता वरुण का सर्वश्रेष्ठ तेज प्राप्त करते हैं। उन्हीं के समान वे होमीय द्रव्य पाकर आनन्दित होते हैं। अपनी पत्नी के समान वरुण उनके पास जाते हैं। जैसे प्रजा भय पाकर राजा को आश्रय करती है, वैसे ही जलदेव, भय के कारण, वरुण का आश्रय करके वृत्र के पास से भागते हैं।

बीभत्सूनांसयुजंहंसमाहुरपांदिव्यानांसख्येचरन्तम् ।
अनुष्टुभमनुचर्चूर्यमाणमिन्द्रंनिचिक्युःकवयोमनीषा ॥ ९॥१०॥

बीभत्सूनाम् । सऽयुजम् । हंसम् । आहुः । अपाम् । दिव्यानाम् ।
सख्ये । चरन्तम् । अनुऽस्तुभम् । अनु । चर्चूर्यमाणम् ।
इन्द्रम् । नि । चिक्युः । कवयः । मनीषा ॥ ९ ॥ १० ॥

बीभत्सूनां कंपमानावयवानां यद्वा मेघेनबद्धानां हन्ति गच्छतीति हंसःसूर्यः । तं सयुजं सखायमाहुः ब्रह्मवादिनः कथयन्ति । एतदेवाह दिव्यानां दिविभवानां अन्तरिक्ष्याणां अपां सख्ये सखित्वेचरन्तं वर्तमानं अनुष्टुभं अनुस्तोभनीयं स्तोतव्यं यद्वा अनुष्टुप्शब्देन तत्संबन्धोयागः स्तुतिर्वालक्ष्यते अनुष्टुप् संबद्धं यागं अनुष्टुप् छन्दसायुक्तं स्तुतिविशेषं वा अनुलक्ष्य चर्चूर्यमाणं पुनःपुनश्चरन्तं गच्छन्तं चरतेर्यङि उत्परस्यातइत्यभ्यासादुत्तरस्याकारस्योत्वं चरफलोश्चेतिनुकिमाप्तेव्यत्ययेनाभ्यासस्यरुगागमः एवंगुणविशिष्टं इन्द्रं कवयः क्रान्तदर्शिनऋषयः मनीषा मनीषया स्तुत्या निचिक्युः पूजयन्ति यद्वा मनीषया बुध्या निचिक्युः जानन्ति मनीषाशब्दात्तृतीयायाःसुपांसुलुगितिलुक् चायृपूजानिशामनयोरित्यस्माच्छान्दसेलिटि चायःकीतिमकृतेःकीभावः एरनेकाचइतियण् ॥ ९ ॥

९. उन सब भीत और दिव्य जलदेव के साथी होकर जो उनकी हितैषिता करते हैं, उन्हें "हंस" वा सूर्य वा इन्द्र कहा जाता है। वे स्तुत्य हैं—वे जल के पीछे-पीछे जाते हैं। विद्वान् लोग बुद्धि-बल से उन्हें इन्द्र कहकर स्थिर किये हुए हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमेदशमोवर्गः ॥ १० ॥

अहमित्यष्टर्चं त्रयोदशंसूक्तं अंभृणस्य महर्षेर्दुहिता वाङ्नाम्नी ब्रह्मविदुषी स्वात्मानमस्तौत् अतः सा ऋषिः सच्चित्सुखात्मकः सर्वगतःपरमात्मादेवता तेनहि एषा तादात्म्यमनुभवन्ती सर्वजगद्रूपेण सर्वस्याधिष्ठानत्वेनचाहमेव सर्वंभवामीति स्वात्मानंस्तौति द्वितीयाजगती शिष्टाः सप्तत्रिष्टुभः । तथाचानुक्रान्तं—अहमष्टौवागांभृणीतुष्टावात्मानं द्वितीयाजगतीति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अहंरुद्रेभिर्वसुभिश्चराम्यहमादित्यैरुतविश्वदेवैः ।
अहंमित्रावरुणोभाबिभर्म्यहमिन्द्राग्नीअहमश्विनोभा ॥ १ ॥

अहम् । रुद्रेभिः । वसुऽभिः । चरामि । अहम् । आदित्यैः ।
उत । विश्वऽदेवैः । अहम् । मित्रावरुणा । उभा । बिभर्मि ।
अहम् । इन्द्राग्नी इति । अहम् । अश्विना । उभा ॥ १ ॥

अहं सूक्तस्यद्रष्ट्रीवाक् आंभृणी यद्ब्रह्मजगत्कारणं तद्रूपाभवन्ती रुद्रेभिः रुद्रैः एकादशभिः इत्थं भावेतृतीया तदात्मना चरामि एवं वसुभिरित्यादौ वत्तदात्मनाचरामीतियोज्यं । एवंच मित्रावरुणेत्यत्र सुपांसुलुगिति द्वितीयायाआकारः उभोभावहमेव ब्रह्मीभूता बिभर्मि धारयामि इन्द्राग्नी अप्यहमेव धारयामि उभोभावश्विनाश्विनावप्यहमेव धारयमि मयिहि सर्वं जगत् शुक्तौ रजतमिवाध्यस्तं सदृश्यते मायाच जगदाकारेण विवर्तते तादृश्या मायया आधारत्वेन् असंगस्यापि ब्रह्मणउक्तस्य सर्वस्योत्पत्तिः ॥ १ ॥

१. (वाग्देवी की उक्ति)—मैं रुद्रों और वसुओं के साथ विचरण करती हूँ। मैं आदित्यों और देवों के साथ रहती हूँ। मैं मित्र और वरुण को धारण करती हूँ। मैं इन्द्र, अग्नि और अश्विद्वय का अवलम्बन करती हूँ।

अथ द्वितीया—

अहंसोममाहनसंबिभर्म्यहंत्वष्टारमुतपूषणंभगम् ।
अहंदधामिद्रविणंहविष्मतेसुप्राव्येऽयजमानायसुन्वते ॥ २ ॥

अहम् । सोमम् । आहनसम् । बिभर्मि । अहम् । त्वष्टारम् ।
उत । पूषणम् । भगम् । अहम् । दधामि । द्रविणम् ।
हविष्मते । सुप्रऽअव्ये । यजमानाय । सुन्वते ॥ २ ॥

आहनसं आहन्तव्यं अभिषोतव्यं सोमं यद्वा शत्रूणामाहन्तारं दिवि वर्तमानं देवतात्मानं सोमं अहमेव बिभर्मि तथा त्वष्टारं उतापिच पूषणं भगंच अहमेवबिभर्मि तथा हविष्मते हविर्भिर्युक्ताय सुप्राव्ये शोभनं हविः देवानां प्रापयित्रे तर्पयित्रे अवतेस्तर्पणार्थाद्वितृस्तुतंत्रिभ्यईरितीकारः प्रत्ययः चतुर्थ्येकवचने यणिङुदात्तस्वरितयोर्यणःस्वरितोनुदात्तस्येतिस्वरितत्वं सुन्वते सोमाभिषवंकुर्वते शतुरनुमइति चतुर्थ्याउदात्तत्वं ईदृशाय यजमानाय द्रवि-

णं धनं यागफलरूपं अहमेव धारयामि एतच्च ब्रह्मणः फलदातृत्वं फलमतउपपत्तेरित्यधिकरणे भगवताभाष्यकारेण समर्थितं ॥ २ ॥

२. जो सोम प्रस्तर से पीसे जाकर उत्पन्न होते हैं, उन्हें मैं ही धारण करती हूँ। मैं त्वष्टा, पूषा और भग को धारण करती हूँ। जो यजमान यज्ञ-सामग्री का आयोजन करके और सोमरस प्रस्तुत करके देवों को भली भाँति सन्तुष्ट करता है, उसे मैं ही धन देती हूँ।

अहंराष्ट्रीसंगमनीवसूनांजिकितुषीप्रथमायज्ञियानाम् ।
तांमादेवाव्यदधुःपुरुत्राभूरिस्थात्रांभूर्यावेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहम् । राष्ट्री । सम्ऽगमनी । वसूनाम् । चिकितुषी । प्रथमा ।
यज्ञियानाम् । ताम् । मा । देवाः । वि । अदधुः । पुरुऽत्रा ।
भूरिऽस्थात्राम् । भूरि । आऽवेशयन्तीम् ॥ ३ ॥

अहं राष्ट्री ईश्वरनामैतत् सर्वस्य जगत ईश्वरी तथा वसूनां धनानां संगमनी. संगमयित्री उपासकानां प्रापयित्री चिकितुषी यत्साक्षात्कर्तव्य परंब्रह्म तज्ज्ञानवती स्वात्मतया साक्षात्कृतवती अतएव यज्ञियानां यज्ञार्हाणां प्रथमा मुख्या यैवं गुणविशिष्टाहं तां मां भूरिस्थात्रां बहुभावेन प्रपंचात्मनावतिष्ठमानां भूरि भूरीणि बहूनि भूतजातानि आवेशयन्तीं जीवभावेन आत्मानं प्रवेशयन्तीं ईदृशीं मां पुरुत्रा बहुषु देशेषु व्यदधुः देवाः विदधति कुर्वन्ति उक्तप्रकारेण विश्वरूपेणावस्थानात् यद्यत्कुर्वन्ति तत्सर्वं मामेव कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैं राज्य की अधीश्वरी हूँ और धन देनेवाली हूँ। मैं ज्ञानवती हूँ और यज्ञोपयोगी वस्तुओं में श्रेष्ठ हूँ। देवों ने मुझे नाना स्थानों में रक्खा है। मेरा आश्रय-स्थान विशाल है। मैं सब प्राणियों में आविष्ट हूँ।

मयासोअन्नमत्तियोविपश्यतियःप्राणितियईंशृणोत्युक्तम् ।
अमन्तवोमान्तउपक्षियन्तिश्रुधिश्रुतःश्रद्धिवंतेवदामि ॥ ४ ॥

मया । सः । अन्नम् । अत्ति । यः । विऽपश्यति । यः । प्राणिति ।
यः । ईम् । शृणोति । उक्तम् । अमन्तवः । माम् । ते । उप ।
क्षियन्ति । श्रुधि । श्रुत । श्रद्धिऽवम् । ते । वदामि ॥ ४ ॥

योअन्नमत्ति सभोक्तृशक्तिरूपया मयैवान्नमत्ति यश्च विपश्यति आलोकयतीत्यर्थः । यश्च प्राणिति श्वासोच्छ्वासादि व्यापारंकरोति सोपि मयैव यश्चोक्तं शृणोति श्रुश्रवणे श्रुवः शृचेतिश्रुधातोःश्रआषः यईदृशीमन्तर्यामिरूपेणस्थितां मां नजानन्ति ते अमन्तवः अमन्य-

माना: अजानन्त: उपक्षियन्ति उपक्षीणाः संसारेण हीनाभवन्ति। मनेरोणादिक:तुप्रत्ययः नञ्समासेऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनान्त्योदात्तत्वं यद्वा भावे तुप्रत्ययः ततोबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं माममन्तवः मद्विषयज्ञानरहिताइत्यर्थः हेश्रुत विश्रुत सखे श्रुधि मया वक्ष्यमाणं शृणु छान्दसोविकरणस्यलुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यइति हेर्धिभावः किंतवश्रोतव्यं श्रद्धिवं श्रद्धिः श्रद्धा तयायुक्तं श्रद्धायत्नेन लभ्यमित्यर्थः श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिरिष्यतइति श्रच्छब्दस्यउपसर्गवद्वर्तमानत्वात् उपसर्गेघोःकिरितिकिप्रत्ययः मत्वर्थीयोवः ईदृशं ब्रह्मात्मकं वस्तु तेतुभ्यं वदामि उपदिशामि ॥ ४ ॥

४. जो प्राण धारण करता, देखता, सुनता और अन्न-भोग करता है, वह मेरी सहायता से ही यह सब कार्य करता है। जो मुझे नहीं मानते, वे क्षीण हो जाते हैं। विज्ञ, सुनो। जो मैं कहती हूँ, वह श्रद्धेय है।

अ॒हमे॒व स्व॒यमि॒दं वदा॑मि॒ जुष्टं॑ दे॒वेभि॑रु॒त मानु॑षेभिः।
यं का॒मये॒ तंत॑मु॒ग्रं कृ॑णोमि॒ तं ब्र॒ह्माणं॒ तमृषिं॒ तं सु॑मे॒धाम् ॥ ५ ॥ ११ ॥

अ॒हम्। ए॒व। स्व॒यम्। इ॒दम्। व॒दा॒मि॒। जुष्ट॑म्। दे॒वेभिः॑।
उ॒त। मानु॑षेभिः। यम्। का॒मये॑। तम्ऽतम्। उ॒ग्रम्। कृ॒णो॒मि॒।
तम्। ब्र॒ह्माण॑म्। तम्। ऋषि॑म्। तम्। सु॒ऽमे॒धाम् ॥ ५ ॥ ११ ॥

अहं स्वयमेव इदंवस्तु ब्रह्मात्मकं वदामि उपदिशामि देवेभिर्देवैः इन्द्रादिभिरपि जुष्टं सेवितं उतापिच मानुषेभिः मनुष्यैरपि जुष्टं ईदृग्वस्त्वात्मिका अहं कामये यं पुरुषं रक्षितुमहं वाञ्छामि तं तं पुरुषं उग्रं कृणोमि सर्वेभ्योधिकं करोमि तमेव ब्रह्माणं स्रष्टारं करोमि तमेवऋषिंअतीन्द्रियार्थदर्शिनं करोमि तमेव सुमेधां शोभनप्रज्ञंच करोमि ॥ ५ ॥

५. देवता और मनुष्य जिसकी शरण में जाते हैं, उसको मैं ही उपदेश देती हूँ। मैं जिसे चाहूँ, उसे बली, स्तोता, ऋषि अथवा बुद्धिमान् कर सकती हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

अथ षष्ठी—

अ॒हं रु॒द्राय॒ धनु॒रात॑नोमि ब्रह्म॒द्विषे॒ शर॑वे॒ हन्त॒वा उ॑।
अ॒हं जना॑य स॒मदं॑ कृणोम्य॒हं द्यावा॑पृथि॒वी आवि॑वेश ॥ ६ ॥

अहम् । रुद्राय । धनुः । आ । तनोमि । ब्रह्मऽद्विषे । शरवे । हन्तवै । ऊँ इति ! अहम् । जनाय । सऽमदम् । कृणोमि । अहम् । द्यावापृथिवी इति । आ । विवेश ॥ ६ ॥

पुरा त्रिपुरविजयसमये रुद्राय रुद्रस्य षष्ठयर्थेचतुर्थी महादेवस्य धनुश्चापं अहमाततनोमि ज्ययाततं करोमि किमर्थं ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणानां द्वेष्टारं शरवे शरुं हिंसकं त्रिपुरनिवासिनमसुरं हन्तवै हन्तुं हिंसितुं हन्तेस्तुमर्थेसेसेनितितवैप्रत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदित्याद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वं शृहिंसायामित्यस्मात् शृस्वृस्निहीत्यादिनाउप्रत्ययः । क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणःसंप्रदानत्वाच्चतुर्थी उशब्दःपूरकः अहमेव समदं समानं माद्यन्त्यस्मिन्निति समत्संग्रामः स्तोतृजनार्थं शत्रुभिः सहसंग्रामं अहमेव कृणोमि करोमि तथा द्यावापृथिवी दिवंच पृथिवींच अन्तर्यामितया अहमेवाविवेश प्रविष्टवती ॥ ६ ॥

६. जिस समय इन्द्र स्तोत्र-द्रोही शत्रु का वध करने को उद्यत होते हैं, उस समय उनके धनुष का विस्तार करती हूँ। मनुष्य के लिए मैं ही युद्ध करती हूँ। मैं द्यावापृथिवी में व्याप्त हूँ।

अथ सप्तमी–

अहंसुवेपितरमस्यमूर्धन्ममयोनिरप्स्व१न्तःसमुद्रे ।
ततोवितिष्ठेभुवनानुविश्वोतामूंद्यांवर्ष्मणोपस्पृशामि ॥ ७ ॥

अहम् । सुवे । पितरम् । अस्य । मूर्धन् । मम । योनिः । अप्ऽसु । अन्तरिति । समुद्रे । ततः । वि । तिष्ठे । भुवना । अनु । विश्वा । उत । अमूम् । द्याम् । वर्ष्मणा । उप । स्पृशामि ॥ ७ ॥

द्यौःपितेतिश्रुतेः पिताद्यौः पितरं दिवं अहं सुवे प्रसुवे जनयामि आत्मनआकाशः संभूतइतिश्रुतेः । कुत्रेति तदाह अस्यपरमात्मनः मूर्धन् मूर्धनि उपरिकारणभूते तस्मिन्हि वियदादिकार्यजातं सर्वं वर्तते तन्तुषु पटइव ममच योनिः कारणं समुद्रे समुद्रवन्त्यस्माद्भूतजातानीति समुद्रः परमात्मा तस्मिन् अप्सुव्यापनशीलासु धीवृत्तिषु अन्तर्मध्ये यद्ब्रह्मचैतन्यं तन्ममकारणमित्यर्थः । यतईदृग्भूताहमस्मि ततोहेतोर्विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि अनुप्रविश्य वितिष्ठे विविधंव्याप्य तिष्ठामि समवप्रविभ्यःस्थइत्यात्मनेपदं उतापिच अमूं द्यां विप्रकृष्टदेशेवस्थितं स्वर्गलोकं उपलक्षणमेतत् एतदुपलक्षितं कृत्स्नं विकारजातं वर्ष्मणा कारणभूतेन

मायात्मकेन मदीयेन देहेन उपस्पृशामि यद्वा अस्य भूलोकस्य मूर्धन् मूर्धन्युपरि अहं पितरमाकाशं सुवे समुद्रे जलधौ अप्सु उदकेषु अन्तर्मध्ये मम योनिः कारणभूतोम्भृणाख्यऋषिर्वर्तते यद्वा समुद्रेन्तरिक्षे अप्सु अम्मयेषु देवशरीरेषु मम कारणभूतं ब्रह्मचैतन्यं वर्तते ततो हं कारणात्मिकासती सर्वाणि भुवनानि व्याप्नोमि । अन्यत्समानं ॥ ७ ॥

७. मैं पिता हूँ। मैंने आकाश को उत्पन्न किया है। वह आकाश इस संसार का मस्तक है। समुद्र-जल में मेरा स्थान है। उसी स्थान से मैं सारे संसार में विस्तृत होती हूँ। मैं अपनी उन्नत देह से इस द्युलोक को छूती हूँ।

अ॒हमे॒व वात॑इव॒ प्रवा॑म्या॒रभ॑माणा॒ भुव॑नानि॒ विश्वा॑ ।
प॒रो दि॒वा प॒र ए॒ना पृ॑थि॒व्यैताव॑ती महि॒ना सं ब॑भूव ॥ ८ ॥ १२ ॥

अ॒हम् । ए॒व । वात॑ःऽइव । प्र । वा॒मि॒ । आ॒ऽरभ॑माणा ।
भुव॑नानि । विश्वा॑ । प॒रः । दि॒वा । प॒रः । ए॒ना । पृ॒थि॒व्या ।
ए॒ताव॑ती । म॒हि॒ना । सम् । ब॒भू॒व ॥ ८ ॥ १२ ॥

विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि कार्याणि आरभमाणा कारणरूपेणोत्पादयन्ती अहमेव परेणानधिष्ठिता स्वयमेव प्रवामि प्रवर्ते वातइव यथा वातः परेणामेरितः सन् स्वेच्छयैव प्रवाति तद्वत् उक्तं सर्वं निगमयति परोदिवा परइति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते यथा अधइति अधस्तादर्थे तद्योगेच तृतीया सर्वत्र दृश्यते दिवआकाशस्य परस्तात् एना पृथिव्या द्वितीयाटौस्स्वेनइति इदमएनादेशः अस्याः पृथिव्याः परः परस्तात् द्यावापृथिव्योरुपादानमुपलक्षणं एतदुपलक्षितात्सर्वस्माद्विकारजातात्परस्ताद्वर्तमाना असंगोदासीनकूटस्थब्रह्मचैतन्यरूपाहं महिना महिम्ना एतावती संबभूव एतच्छब्देन उक्तं सर्वं परामृश्यते एतत्परिमाणमस्याः यत्तदेतेभ्यः परिमाणइतिवतुप् आसर्वनाम्नइत्यात्वं सर्वजगदात्मना अहं संभूतास्मि महच्छब्दादिमनिचिटेरिति टिलोपः ततः तृतीयायां उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्या उदात्तत्वं छान्दसोमलोपः ॥ ८ ॥

८. मैं ही भुवन-निर्माण करते-करते वायु के समान बहती हूँ। मेरी महिमा ऐसी बड़ी है कि, मैं द्यावापृथिवी का अतिक्रम कर चुकी हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

नवमित्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं शिलूषपुत्रस्य कुल्मलबर्हिषस्यार्षं वामदेवपुत्रस्य अंहोमुग्नाम्नो वा वैश्वदेवं अष्टमीत्रिष्टुप् शिष्टाउपरिष्टाद्बृहत्यः न्यङ्कद्वादशकवती उपरिष्टाद्बृहती । अ-

न्त्यश्चेदुपरिष्टाद्बृहतीतिहि तल्लक्षणं। तथाचानुक्रान्तं—नवशैलूषःकुल्मलबर्हिषोवामदेव्योंवांहोमु-ग्वैश्वदेवमुपरिष्टाद्बार्हतमंत्यात्रिष्टुबिति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

नतमंहोनदुरितंदेवासोअष्टमर्त्यम्।
सजोषसोयमर्यमामित्रोनयन्तिवरुणोअतिद्विषः॥ १॥

न। तम्। अंहः। न। दुःऽइतम्। देवासः। अष्ट। मर्त्यम्।
सऽजोषसः। यम्। अर्यमा। मित्रः। नयन्ति।
वरुणः। अति। द्विषः॥ १॥

हेदेवासोदेवाः आज्जसेरसुक् तं मर्तं मनुष्यं अंहः पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमनंच नाष्ट नप्राप्नोति अशेश्छान्दसेलुङि झलोझलीति सिचोलोपः अडभावश्छान्दसः अरीन्नियच्छतीत्यर्यमा प्रमीतेस्त्रायकोदेवोमित्रः पापानां निवारयिता देवः वरुणः एतेत्रयोदेवाः सजोषसः संगताः समानं प्रीयमाणावाभवन्तः द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रूनतिक्रम्य यंस्तोतारं नयन्ति अभिमतं देशं प्रापयन्ति तं नाष्टेत्यन्वयः॥ १॥

१. अर्यमा, मित्र और वरुण जिसे शत्रु के हाथ से बचा देते हैं, देवो, कोई भी अमंगल और कोई भी पाप उसपर आक्रमण नहीं कर सकता।

अथ द्वितीया—

तद्धिवयंवृणीमहेवरुणमित्रार्यमन्।
येनानिरंहसोयूयंपाथनेथाचमर्त्यमतिद्विषः॥ २॥

तत्। हि। वयम्। वृणीमहे। वरुण। मित्र।
अर्यमन्। येन। निः। अंहसः। यूयम्। पाथ।
नेथ। च। मर्त्यम्। अति। द्विषः॥ २॥

हिरवधारणे तद्धि तदेव रक्षणं वयं वृणीमहे प्रार्थयामहे सति शिष्टेपि विकरणस्य स्वरोलसार्वधातुकस्वरं नबाधतइति वचनात्तिङएव स्वरः शिष्यते हिचेति निघातप्रतिषेधः हेवरुण हेमित्र हेअर्यमन् येन रक्षणेन मर्त्यं स्तोतारं अंहसः पापात् यूयं निःपाथ निःशेषेण रक्षथ पारक्षणे आदादिकः यद्वृत्तान्नित्यमिति निघातप्रतिषेधः येनच रक्षणेन मर्त्यं मनुष्यं स्तो-

धारं द्विषोविनेथअतीत्यनयथ अभीष्टं प्रापयथ तद्वृणीमहइत्यन्वयः नयतेश्छान्दसः शपो-लुक् ॥ २ ॥

२. वरुण, मित्र और अर्यमा, हम तुमसे प्रार्थना करते हैं कि, मनुष्य को पाप और शत्रु के हाथ से बचाओ।

तेनूनंनोयमूतयेवरुणोमित्रोअर्यमा ।
नयिष्ठाउनोनेषणिपर्षिष्ठाउनःपर्षण्यतिद्विषः ॥ ३ ॥

ते । नूनम् । नः । अयम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः ।
अर्यमा । नयिष्ठाः । ऊँ इति । नः । नेषणि । पर्षिष्ठाः ।
ऊँ इति । नः । पर्षणि । अति । द्विषः ॥ ३ ॥

अयं वरुणोमित्रश्चार्यमाच देवानोस्माकं ऊतये रक्षणाय नूनमवश्यं भवन्तु नेषणि नेतव्ये विषये हेवरुणादयोयूयं नोस्मान्नयिष्ठाः नयत वचनव्यत्ययः यद्वा प्रत्येकाभिप्रायेण एकवचनं छान्दसोलुङ् उशब्दः समुच्चये पदपूरणोवा पर्षणि पारयितव्ये विषये नोस्मान्द्विषोतिपर्षिष्ठाः अतिपारयथ । नयिष्ठाः इतिवत्प्रक्रिया ॥ ३ ॥

३. वरुण, मित्र और अर्यमा निश्चय ही हमारी रक्षा करेंगे। वरुण आदि देवो, तुमें ले चलो, पार करो और शत्रु के हाथ से परित्राण करो।

यूयंविश्वंपरिपाथवरुणोमित्रोअर्यमा ।
युष्माकंशर्मणिप्रियेस्यामसुप्रणीतयोतिद्विषः ॥ ४ ॥

यूयम् । विश्वम् । परि । पाथ । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
युष्माकम् । शर्मणि । प्रिये । स्याम । सुऽप्रनीतयः । अति । द्विषः ॥४॥

हेदेवावरुणादयोयूयं विश्वंसर्वं जगत्परिपाथ परितोरक्षथ हेसुप्रणीतयः शोभनप्रणयना मित्रादयः युष्माकं युष्मदीये युष्माभिर्दत्ते प्रिये अनुकूले वेयेशर्मणि सुखे वयं स्याम भवेम द्विषः द्वेष्टॄंश्च अतिक्रामेम ॥ ४ ॥

४. वरुण, मित्र और अर्यमा, तुम लोग संसार की रक्षा करते और नेता का कार्य भली भाँति करते हो। तुम लोगों के द्वारा हम शत्रु के हाथ से रक्षा पाकर तुम्हारे पास सुन्दर सुख पावें।

अथ पञ्चमी—

आदित्यासोअतिस्रिधोवरुणोमित्रोअर्यमा ।
उग्रंमरुद्भीरुद्रंहुवेमेन्द्रमग्निंस्वस्तयेतिद्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः । अति । स्रिधः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।
उग्रम् । मरुत्ऽभिः । रुद्रम् । हुवेम । इन्द्रम् ।
अग्निम् । स्वस्तये । अति । द्विषः ॥ ५ ॥

आदित्यासः अदितेः पुत्रावरुणादयोदेवाः स्रिधः हिंसकान् शत्रून् अस्मानतिनयन्तु मरुद्भिः पुत्रैः सहितं उग्रमुद्गूर्णतेजसं रुद्रं इन्द्रमग्निंच स्वस्तये क्षेमाय हुवेम आह्वयेमहि ह्वयतेराशीर्लिङि बहुलं छन्दसीति संप्रसारणं लिङ्याशिष्यङ् आहूतास्ते अस्मान् द्विषः द्वेष्टॄनतिनयन्तु ॥ ५ ॥

५. आदित्य, वरुण, मित्र और अर्यमा शत्रुओं के हाथ से बचावें। शत्रु से परित्राण पाकर, कल्याण-लाभ के लिए, हम उग्र-मूर्त्ति रुद्र, मरुद्गण, इन्द्र और अग्नि को बुलाते हैं।

नेतारऊषुणस्तिरोवरुणोमित्रोअर्यमा ।
अतिविश्वानिदुरिताराजानश्चर्षणीनामतिद्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः । ऊँ इति । सु । नः । तिरः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । अति ।
विश्वानि । दुःऽइता । राजानः । चर्षणीनाम् । अति । द्विषः ॥ ६ ॥

नेतारः नयनकुशलाः नयतेः साधुकारिणि तृन् वरुणादयोदेवाः नोस्माकं पापानि सु सुष्ठु तिरः तिरोधानमदर्शनं नयन्तु उइति पूरणः चर्षणीनां मनुष्याणां राजानः स्वामिनोवरुणादयोदेवाः विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि दुर्गमनानि पापफलरूपाणि अस्मानतिनयन्तु द्विषः द्वेष्टॄन् शत्रून् चातिनयन्तु । नामन्यतरस्यामिति चर्षणिशब्दात्परस्य नामउदात्तत्वं ॥ ६ ॥

६. वरुण, मित्र और अर्यमा मार्ग दिखाकर ले जाने में अत्यन्त निपुण हैं। ये पाप को लुप्त कर देते हैं। मनुष्यों के मालिक ये सब देवता सारे पापों और शत्रु-हस्त से हमें बचावें।

अथ सप्तमी—

शुनमस्मभ्यमूतयेवरुणोमित्रोअर्यमा ।
शर्मयच्छन्तुसप्रथआदित्यासोयदीमहेअतिद्विषः ॥ ७ ॥

शुनम् । अस्मभ्यम् । ऊतये । वरुणः । मित्रः । अर्यमा । शर्म ।
यच्छन्तु । सऽप्रथः । आदित्यासः । यत् । ईमहे । अति । द्विषः ॥ ७ ॥

वरुणादयोदेवा ऊतये रक्षायै शुनं सुखं अस्मभ्यं स्तोतृभ्यः प्रयच्छन्तु तथा आदित्यासः अदितेः पुत्राः ते सप्रथः सर्वतः पृथुविस्तीर्णं शर्म सुखंच यच्छन्तु अस्मभ्यं ददतु यच्छर्म वयमीमहे याचामहे । द्विषश्चातिनयन्तु ॥ ७॥

७ वरुण, मित्र और अर्यमा रक्षा के साथ हमें सुखी करें। हम जो सुख चाहते हैं, प्रचुर परिमाण में आदित्य लोग हमें वही सुख दें और शत्रु-हस्त से बचावें।

यथाहत्यद्वसवोगौर्यंचित्पदिषितामर्मुञ्चतायजत्राः ।
एवोष्व१स्मन्मुञ्चताव्यंहःप्रतार्यग्नेप्रतरंनआयुः ॥८॥१३॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् ।
अमुञ्चत । यजत्राः । एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि ।
अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रऽतरम् । नः । आयुः ॥ ८ ॥ १३ ॥

हेवसवोवासकाः हेयजत्राः यागार्हाः मित्रादयः देवाः अमिनक्षीत्यादिना यजेरत्रप्रत्ययः त्यत् तेप्रसिद्धायूयं सुपांसुलुगिति विभक्तेर्लुक् यथाखलु पदि पादे सितां बद्धांपद्दन्नित्यादिना पादशब्दस्य पदादेशः ऊडिदंपदादीत्यादिना सप्तम्याउदात्तत्वं षिञ्बंधने इत्यस्मान्निष्ठा ईदृशीं गौर्यं गौरीं गौरवर्णां सोमक्रयणीं गां षिद्गौरादिभ्यश्चेति ङीष् अमि पूर्वइत्यत्र वाछन्दसीत्यनुवर्तनात् पूर्वरूपस्य पूर्वसवर्णदीर्घस्य चाभावेयण् उदात्तस्वरितयोर्यणइति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं ईदृशीं गां अमुंचत यथाखलु यूयं विश्वावसोर्गन्धर्वान्मोचितवन्तः एवो एवमेव अस्मत् अस्मत्तः अंहः पापं सुष्टुविमुंचत विश्लेषयत हेअग्नेनोऽस्माकं आयुर्जीवनं प्रतरं प्रतारि प्रकर्षेण त्वया प्रवर्धतां प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्धनार्थः प्रशब्दात्तरपि अमुचछन्दसीति अमुप्रत्ययः ॥ ८ ॥

८. जिस समय शुभ्रवर्ण-गौ का पैर बाँधा गया था, उस समय यज्ञ-भाग-भागी वसु लोगों ने बन्धन छुड़ा दिया था। वैसे ही हमें पाप से बचाओ। अग्नि, हमें उत्तम परमायु प्रदान करो।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

रात्रीत्यष्टर्चं पंचदशं सूक्तं सोभरिपुत्रस्य कुशिकस्यार्षं यद्वा भारद्वाजस्य सुता रात्र्याख्या अस्य सूक्तस्य ऋषिका गायत्रं रात्रिदेवताकं। तथाचानुक्रान्तं—रात्रीकुशिकः सौभरो- रात्रिर्वाभारद्वाजी रात्रिस्तवं गायत्रमिति। दुःस्वप्नदर्शने उपोषितेन कर्त्रा पायसेन होतव्यं तत्रैतत्सूक्तं करणत्वेन विनियुक्तं। तथाचारण्यकेश्रूयते—सयद्येतेषां किंचित्पश्येदुपोष्य पायसं स्थालीपाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रत्यृचं हुत्वेति।

तत्र प्रथमा—

रात्री व्यख्यदायती पुरुत्रा देव्यक्षभिः ।
विश्वा अधि श्रियोऽधित ॥ १ ॥

रात्री । वि । अख्यत् । आऽयती । पुरुऽत्रा । देवी ।
अक्षऽभिः । विश्वाः । अधि । श्रियः । अधित ॥ १ ॥

आयती आगच्छन्ती आङ्पूर्वादेतेः शतरि आदादित्वाच्छपोलुक् इणोयणिति यणादेशः उगितश्चेतिङीप् शतुरनुमइति नद्याउदात्तत्वं अक्षभिः अक्षिस्थानीयैः प्रकाशमानैर्नक्षत्रैः छन्दस्यपि दृश्यतइति अक्षिशब्दस्यानङादेशः यद्वा अक्षभिरंजकैः तेजोभिः पुरुत्रा बहुषु देशेषु देवी देवनशीला देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यइत्यादिनापुरुशब्दात्सप्तम्यर्थेत्राप्रत्ययः रात्री इयं रात्रिदेवतां व्यख्यत विचष्टे विशेषेण पश्यति रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ख्यातेश्छान्दसेलुङि अस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः अपिचैषा विश्वाः सर्वाः श्रियः शोभाः अध्यधित अधिधारयति । दधातेर्लुङि स्थाघ्वोरिच्चेतीत्वं सिचः कित्वं ह्रस्वादंगादिति सिचोलोपः ॥ १ ॥

१. आती हुई रात्रिदेवी चारों ओर विस्तृत हुई हैं। उन्होंने नक्षत्रों के द्वारा निःशेष शोभा पाई है।

ओर्वप्रा अमर्त्या निवतो देव्युद्वतः ।
ज्योतिषा बाधते तमः ॥ २ ॥

आ । उरु । अप्राः । अमर्त्या । निऽवतः । देवी ।
उत्ऽवतः । ज्योतिषा । बाधते । तमः ॥ २ ॥

अमर्त्या मरणरहिता देवी देवनशीला रात्रिः उरु विस्तीर्णं अन्तरिक्षं आप्राः प्रथमवः तमसा आपूरयति प्रापूरणे आदादिकः लङि व्यत्ययेन मध्यमः तथानिवतः नीचीनान् लतागुल्मादीन् उद्वतः उत्थितान् वृक्षादींश्च स्वकीयेन तेजसा आवृणोति तदनन्तरं तत्तमोन्धकारं ज्योतिषा ग्रहनक्षत्रादिरूपेण तेजसा बाधते पीडयति ॥ २ ॥

२. दीप्तिशालिनी रात्रिदेवी ने अतीव विस्तार प्राप्त किया है। जो नीचे रहते हैं और जो ऊपर रहते हैं, उन सबको ये आच्छन्न करनेवाली हैं। प्रकाश के द्वारा उन्होंने अन्धकार को नष्ट किया है।

अथ तृतीया–

निरु॒ स्वसा॑रमस्कृतो॒षसं॑ दे॒व्या॒य॒ती ।
अपेदु॑ हासते॒ तम॑: ॥ ३ ॥

नि: । ऊँ इति॑ । स्वसा॑रम् । अ॒कृ॒त॒ । उ॒षस॑म् । दे॒वी ।
आ॒ऽय॒ती । अप॑ । इत् । ऊँ इति॑ । हा॒स॒ते॒ । तम॑: ॥ ३ ॥

आयती आगच्छन्ती देवी देवनशीलारात्रिः स्वसारं भगिनीं उषसं निरकृत निष्करोति प्रकाशेन संस्करोति निवर्तयतीत्यर्थः । तस्यामुषसि जातायां नैशं तमः अपेदुहासते अपैव गच्छति ओहाङ् गतौ लेटयडागमः सिब्बहुलमिति सिप् ॥ ३ ॥

३. रात्रि ने आकर उषा को, अपनी भगिनी के समान, परिग्रहण किया । उन्होंने अन्धकार को दूर किया ।

सा नो॑ अ॒द्य यस्या॑ व॒यं नि ते॒ याम॒न्नवि॑क्ष्महि ।
वृ॒क्षे न व॑स॒तिं वय॑: ॥ ४ ॥

सा । न॒: । अ॒द्य । यस्या॑: । व॒यम् । नि । ते॒ । याम॑न् ।
अवि॑क्ष्महि । वृ॒क्षे । न । व॒स॒तिम् । वय॑: ॥ ४ ॥

अद्यास्मिन्काले नोस्माकं सारात्रिदेवता प्रसीदतु यस्याः रात्रेः यामन् यामनि प्राप्तौ सत्यां वयं न्यविक्ष्महि निविशामहे सुखेन गृहे आस्महे । विशेर्लिङि नेर्विशइत्यात्मनेपदं छान्दसः शपोलुक् । तत्रदृष्टान्तः—वयः पक्षिणः वृक्षेन यथा वृक्षे नीडाश्रये वसतिं रात्रौ निवासं कुर्वन्ति तथानिवसाम इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जैसे चिड़ियाँ पेड़ पर रहती हैं, वैसे ही जिनके आने पर हम सोये थे, वे रात्रिदेवी हमारे लिए शुभंकरी हों ।

अथ पंचमी–

नि ग्रामा॑सो अविक्षत॒ नि प॒द्वन्तो॒ नि प॒क्षिण॑: ।
नि श्ये॒नास॑श्चिद॒र्थिन॑: ॥ ५ ॥

नि । ग्रामा॑स: । अ॒वि॒क्ष॒त॒ । नि । प॒त्ऽवन्त॑: । नि ।
प॒क्षिण॑: । नि । श्ये॒नास॑: । चि॒त् । अ॒र्थिन॑: ॥ ५ ॥

ग्रामासः ग्रामाः अत्र ग्रामशब्दोजनसमूहे वर्तते यथा ग्रामः आगतइति सर्वे जनान्यवि क्षत तस्यां रात्रावागतायां निविशन्ते शेरते निपूर्वाद्विशतेः छान्दसे लुङि पूर्ववदात्मनेपदं शलइ गुपधादनिटःक्सः क्सस्याचीति अकारलोपः तथा पद्वन्तः पादयुक्ताः गवाश्वादयश्च निविशन्ते तथा पक्षिणः पक्षोपेताश्च निविशन्ते अर्थिनः अर्तेरर्थोगमनं शीघ्रगमनयुक्ताः श्येनासश्चिव् श्येनाअपि तस्यां रात्र्यां निविशन्ते एषारात्रिः सर्वाणि भूतजातानि अहनि संचारेण श्रांतानि स्वयमागत्य सुखयतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. सब गाँव निस्तब्ध हैं; पादचारी, पक्षी और शीघ्रगामी श्येन आदि निस्तब्ध होकर सो गये हैं।

यावया॑वृक्यं१वृकं॑यवय॒स्तेनमू॑र्म्ये ।
अथा॑नः सुतरा॑भव ॥ ६ ॥

यवय॑ । वृक्य॑म् । वृक॑म् । यवय॑ । स्तेन॑म् । ऊर्म्ये॑ ।
अथ॑ । नः । सुऽतरा॑ । भव ॥ ६ ॥

हेऊर्म्ये रात्रिनामैतत् रात्रे वृक्यं वृकस्य स्त्रियं वृकंचास्मान् हिंसन्तं यवय अस्मत्तः पृथ कुरु अस्मान्बाधितुं यथा नप्राप्नोति तथास्तेनं तस्करंच यवय अस्मत्तोवियोजय अथानन्तरं नोऽस्माकं सुतरा सुखेन तरणीया क्षेमकरी भव ॥ ६ ॥

६. हे रात्रि, वृक और वृकी को हमसे अलग कर दो। चोर को दूर ले जाओ। हमारे लिए तुम विशेष रीति से शुभंकरी होओ।

उप॑मा॒पेपि॑शत्तमः॑कृष्णं॑व्य॑क्तमस्थित ।
उषः॑ऋ॒णेव॑यातय ॥ ७ ॥

उप॑ । मा॒ । पेपि॑शत् । तमः॑ । कृष्णम् । विऽअ॑क्तम् ।
अ॒स्थि॒त॒ । उषः॑ । ऋ॒णाऽइ॑व । या॒त॒य ॥ ७ ॥

पेपिशत् भृशं पिंशत् सर्ववस्तुष्वाश्लिष्टं तमोन्धकारं कृष्णं कृष्णवर्णं व्यक्तं विशेषेण स्वभासा सर्वस्यांजकं स्पष्टरूपंवा ईदृशं नैशंतमः मामुपास्थित उपागच्छत् संगतकरणे आत्मनेपदं। हेउषः उषोदेवते त्वं ऋणेव ऋणानीव तत्तमोयातय अपगमय स्तोतॄणामृणानि यथा धनप्रदानेनापकरोषि तथातमोप्यपसारयेत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. कृष्णवर्ण का अन्धकार दिखाई दे रहा है। मेरे पास तक सब ढक गया है। उषादेवी जैसे मेरे ऋण का परिशोध कर ऋण को हटा देती हो, वैसे ही अन्धकार को नष्ट करो।

अथाष्टमी—

उप॑ते॒गाइ॑वाक॑रंवृणी॒ष्वदु॑हितर्दिवः ।
रा॒त्रि॒स्तोम॒ंनजि॒ग्युषे॑ ॥ ८ ॥ १४ ॥

उप॑ । ते॒ । गाःऽइ॑व । आ । अ॒क॒र॒म् । वृ॒णी॒ष्व । दु॒हि॒तः॒ । दि॒वः॒ ।
रात्रि॑ । स्तोम॑म् । न । जि॒ग्युषे॑ ॥ ८ ॥ १४ ॥

हेरात्रि रात्रिदेवते ते त्वां गाइव पयसोदोग्ध्रीर्धेनूरिव उपेत्य आकरं स्तुतिभिरभिमुखी करोमि करोतेश्छान्दसे लुङि कृमृदृरुहिभ्यइति च्लेरङादेशः दिवोदुहितः द्योतमानस्य सूर्यस्य पुत्रि यद्वा दिवसस्य तनये परमपिच्छन्दसीति परस्य षष्ठ्यंतस्य पूर्वामंत्रितांगवद्भावात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं त्वत्प्रसादाज्जिग्युषे शत्रून् जिग्युषोमम स्तोमंन स्तोत्रमिव हविरपि वृणीष्व त्वं भजस्व जयतेर्लिटः क्वसुः सन्लिटोर्जेरित्यभ्यासादुत्तरस्य जकारस्य कुत्वं षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी वसोः संप्रसारणमिति संप्रसारणं ॥ ८ ॥

८. आकाश की कन्या रात्रि, तुम जाती हो। गाय के समान तुम्हें यह स्तोत्र में अर्पित करता हूँ। ग्रहण करो।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

ममाग्नइति नवर्चं षोडशं सूक्तं आंगिरसस्य विहव्यस्यार्षं वैश्वदेवं अंत्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अनुक्रम्यतेहि—ममाग्नेनवविहव्योवैश्वदेवं जगत्यन्तमिति । संसवे निमित्तभूते वैश्वदेवसूक्तस्य पुरस्तादेतच्छंस्यं । सूत्रितंच—ममाग्नेवर्चइति वैश्वदेवसूक्तस्यापि वैतेष्वेवनिविदोदध्यादिति । समावर्तने अनेन सूक्तेन सिष्णास्नुना प्रत्यृचं समिदाधातव्या । सूत्रितंच—ममाग्नेवर्चइति प्रत्यृचं समिधोभ्यादध्यादिति ।

तत्र प्रथमा—

मम॑ा॒ग्ने॒व॒र्चो॑वि॑ह॒वेष्व॑स्तु॒व॒यंत्वेन्धा॑नास्त॒न्वं॑पुषेम ।
मह्यं॑नमन्तां॒प्र॒दिश॒श्चत॑स्र॒स्त्वया॒ध्य॑क्षेण॒पृत॑नाजयेम ॥ १ ॥

मम॑ । अ॒ग्ने॒ । वर्चः॑ । वि॒ऽह॒वेषु॑ । अ॒स्तु॒ । व॒यम् । त्वा॒ ।
इ॒न्धाना॑ः । त॒न्व॑म् । पु॒षे॒म॒ । मह्य॑म् । न॒म॒न्ता॒म् । प्र॒ऽदिशः॑ ।
चत॑स्रः । त्वया॑ । अधि॑ऽअक्षेण । पृत॑नाः । ज॒ये॒म॒ ॥ १ ॥

हेअग्ने विविधमाहूयन्ते येषु शूराइति विहवाः संग्रामाः यद्वा विविधं यागार्थं देवाआहूयन्त एष्विति विहवा यज्ञाः ह्वःसंप्रसारणंचन्यभ्युपविष्वित्यधिकरणे अप् संप्रसारणंच थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं संग्रामेषु यज्ञेषु वा वर्चः दीप्तिः त्वदनुग्रहात् ममास्तु भवतु वयंच त्वा-त्वां इंधानाः समिद्भिः दीपयन्तः तन्वं तव शरीरं पुषेम हविर्भिर्वर्धयेम इन्धेः शानचि श्नसोरल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानच् आद्युदात्तत्वे प्राप्ते विभाषावेण्विन्धानयोरित्युदात्तत्वं। तन्वं पुषेम पुषेर्लिङि लिङ्याशिष्यङ्। अपिच मह्यं मदर्थं ङयिचेत्यस्मदआद्युदात्तत्वं चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टादिशः तद्वासिनोजनाइत्यर्थः नमन्तां स्वतएव प्रह्वीभवन्तु नमतेः कर्मकर्तरि लोटि नदुहस्नुनमामिति यक्प्रतिषेधः त्वया अस्माभिर्हविर्भिः प्रवर्धितेनअध्यक्षेण ईश्वरेण सवा पृतनाः शत्रुसेनाः जयेम अभिभवेम ॥ १ ॥

१. अग्नि, युद्ध के समय मेरे तेज का उदय हो। तुम्हें प्रज्वलित करके हम अपनी देह की पुष्टि करते हैं। मेरे पास चारों दिशायें अवनत हों। तुम्हें स्वामी पाकर हम शत्रुओं को जीतें।

ममदेवाविहवेसन्तुसर्वइन्द्रवन्तोमरुतोविष्णुरग्निः।
ममान्तरिक्षमुरुलोकमस्तुमह्यंवातःपवतांकामेअस्मिन् ॥ २ ॥

मम। देवाः। विऽहवे। सन्तु। सर्वे। इन्द्रऽवन्तः। मरुतः।
विष्णुः। अग्निः। मम। अन्तरिक्षम्। उरुऽलोकम्। अस्तु।
मह्यम्। वातः। पवताम्। कामे। अस्मिन् ॥ २ ॥

सर्वे देवाविहवे संग्रामे यज्ञेवा मम सन्तु ममैव साधकाभवन्तु केपुनस्ते इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युक्तामरुतः विष्णुरग्निश्च तथा अन्तरिक्षं मम उरुलोकं विस्तीर्णप्रकाशकमस्तु लोकदर्शने भावेघञ् लोकआलोकः प्रकाशः उरुर्लोकोयस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं अपिचास्मिन्कामे कामयितव्ये फले निमित्तभूते सति वातः वायुः पवतां अनुगुणं प्रवातु पूङ्पवने भौवादिकः ऊडिदमित्यादिना इदमः सप्तम्याउदात्तत्वं ॥ २ ॥

२. इन्द्रादि देवता, मरुद्गण, विष्णु और अग्नि, युद्ध के समय, मेरे पक्ष में रहें। आकाश के समान विस्तीर्ण भुवन मेरे पक्ष में हों। मेरी कामना पर वायु, मेरे अनुकूल होकर, मुझे पवित्र करें।

अथ तृतीया—

मयिदेवाद्रविणमायजन्तांमय्याशीरस्तुमयिदेवहूतिः।
दैव्याहोतारोवनुषन्तपूर्वेरिष्टाःस्यामतन्वासुवीराः ॥ ३ ॥

मयि । देवाः । द्रविणम् । आ । यजन्ताम् । मयि । आऽशीः ।
अस्तु । मयि । देवऽहूतिः । दैव्याः । होतारः । वनुषन्त । पूर्वे ।
अरिष्टाः । स्याम । तन्वा । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

देवाः सर्वे द्रविणं धनं मयि स्तोतरि आयजन्तां गमयन्तु मह्यं ददत्वित्यर्थः तथा आशीराशंसनीयं यज्ञफलंच मय्येवास्तु देवहूतिः देवानामाह्वानं अस्मिन्निति देवहूतिर्यज्ञः सच मय्यस्तु अपिच देवानामिमेदैव्याः देवायजनभाविति यञ् तादृशाहोतारः साधुहोमनिष्पादकामदीयाऋत्विजः पूर्वे अन्यदीयेभ्यऋत्विग्भ्यः प्रथमभाविनः सन्तोवनुषन्त देवान्संभजन्तां वनतेश्छान्दसे लुङि व्यत्ययोबहुलमिति त्रयोविकरणाः उप्रत्ययः सिप्शपौच अडभावश्छान्दसः । वयंच तन्वा शरीरेण अरिष्टाः अहिंसिताः सुवीराः सुपुत्राश्च स्याम भवेम वीरवीर्यौचेत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं ॥ ३ ॥

३. मेरे यज्ञ में सन्तुष्ट होकर देवता लोग मुझे धन दें। मैं आशीर्वाद प्राप्त करूँ। देवाह्वान करूँ। प्राचीन समय में जिन्होंने देवों के लिए होम किया है, वे अनुकूल हों। मेरा शरीर निरुपद्रव हो। सन्तान उत्पन्न हों।

मह्यंयजन्तुममयानिहव्याकूतिःसत्यामनसोमेअस्तु ।
एनोमानिगांकतमच्चनाहंविश्वेदेवासोअधिवोचतानः ॥ ४ ॥

मह्यम् । यजन्तु । मम । यानि । हव्या । आऽकूतिः ।
सत्या । मनसः । मे । अस्तु । एनः । मा । नि । गाम् । कतमत् ।
चन । अहम् । विश्वे । देवासः । अधि । वोचत । नः ॥ ४ ॥

मह्यं मदर्थं यजन्तु ऋत्विजोदेवान्हविर्भिर्यजन्तु यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी मह्यं मदीयाऋत्विजइत्यर्थः । मम स्वभूतानि हव्यानि यानि हवींषि चरुपुरोडाशादीनि सन्ति तैर्हविर्भिरित्यर्थः तथा मेमनसआकूतिः संकल्पनं अभीष्टस्य प्रार्थनं सत्या यथार्थास्तु । अपिच अहं कतमच्चन किमपि एनः पापं मानिगां मानियतं निकृष्टतरंवा गच्छेयं पापं माकार्षं इत्यर्थः । एतेर्माङिलुङि इणोगालुङीतिगादेशः गातिस्थेति सिचोलुक् अपिच हेविश्वे सर्वे देवासोदेवाः यूयं नोस्माकं अधिवोचत विवादेषु पक्षपातेन ब्रूत यकेर्लोटि व्यत्येन आट् वचउमित्युमागमः ॥ ४ ॥

४. मेरी यज्ञ-सामग्री, मेरे लिए, देवों को अर्पित हो। मेरा मनोरथ सिद्ध हो। मैं किसी पाप में लिप्त न होऊँ। निखिल देवता हमें यह आशीर्वाद करें।

अथ पंचमी—

देवीःषळुर्वीरुरुनःकृणोतविश्वेदेवासइहवीरयध्वम् ।
माहास्महिप्रजयामातनूभिर्मारधामद्विषतेसोमराजन् ॥ ५॥१५॥

देवीः । षट् । उर्वीः । उरु । नः । कृणोत । विश्वे । देवासः ।
इह । वीरयध्वम् । मा । हास्महि । प्रऽजया । मा । तनूभिः ।
मा । रधाम । द्विषते । सोम । राजन् ॥ ५ ॥ १५ ॥

हेषट् उर्वीः षट्संख्याकाउर्व्यः एताश्चान्यत्राम्नायन्ते—षण्मोर्वीरंहसः पान्तु द्यौश्च पृथिवी-चाहश्च रात्रिश्चापश्चौषधयश्चेति । ईदृश्यो हेदेवीर्दिव्यः जसि वाछन्दसीति पूर्णसवर्णदीर्घः नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमित्यस्याविद्यमानत्वनिषेधेन षळुर्वीरित्यनयोरामंत्रितयोः पदा-त्परत्वादाष्टमिकमामंत्रितानुदात्तत्वं तायूयं उरुविस्तीर्णं धनं नोस्माकं कृणोत कुरुत कृविहिं-साकरणयोः धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तबादेशः हेविश्वे सर्वे देवा-सोदेवा यूयं च इहास्मिन्धने प्राप्तव्ये विषये वीरयध्वं विक्रामयत तथा वयं तद्धनं लभेमहि तथा वीर्यवन्तोयूयं प्रयच्छध्वमित्यर्थः । वीर विक्रान्तौ अपिच प्रजया पुत्रादिरूपया माहा-स्महि वयं मापरित्यजेमहि माच तनूभिः शरीरैः त्यजेमहि । अस्मान् कदाचिदपि पुत्रादयः शरीराणिच मापरित्याक्षुरित्यर्थः । ओहाक् त्यागे अस्मात्कर्मणि लुङि चिण्वद्भावाभावे रू-पमेतत् तथा हेराजन् राजमान यद्वास्माकं स्वामिन् हेसोम द्विषते अप्रीतिं कुर्वते द्विषे द्विषेः शतरि आदादित्वाच्छपोलुक् शतरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वं षष्ठचर्थे चतुर्थी वक्तव्येति चतुर्थी द्विषतः शत्रोर्मारधाम मावशं माप्नुयाम तथात्वं कुर्वित्यर्थः । रध्यतिर्वशगमनइति यास्कः । यद्वा द्विषते शत्रवे तदर्थं मारधाम परिपक्काहननार्हामाभूम रधहिंसासंराध्योः संराद्धिः पाकइति व-ह्वृत्तिः माङ्लुङि पुषादित्वात् च्लेरङादेशः ॥ ५ ॥

५. छः देवियाँ (द्यौ, पृथिवी, दिन, रात्रि, जल और ओषधि) हमारी श्री-वृद्धि करें। देवो, यहाँ वीरत्व करो। हमारी सन्तति और शरीर का अमंगल न हो। राजा सोम, शत्रु के पास हम विनष्ट न हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

अथ षष्ठी—

अग्नेमन्युंप्रतिनुदन्परेषामदब्धोगोपाःपरिपाहिनस्त्वम् ।
प्रत्यञ्चोयन्तुनिगुतःपुनस्तेऽमैषांचित्तंप्रबुधांविनेशत् ॥ ६ ॥

अग्ने । मन्युम् । प्रतिऽनुदन् । परेषाम् । अदब्धः । गोपाः ।
परि । पाहि । नः । त्वम् । प्रत्यञ्चः । यन्तु । निऽगुतः । पुनरिति ।
ते । अमा । एषाम् । चित्तम् । प्रऽबुधाम् । वि । नेशत् ॥ ६ ॥

हेअग्ने परेषां शत्रूणां मन्युं क्रोधं प्रतिनुदन् प्रतिमुखं प्रेरयन् तिरस्कुर्वन् अदब्धः केनाप्यहिंसितः गोपाः गोपायिता गुपूरक्षणे इत्यस्मादायप्रत्ययान्तात्क्विपि वेरपृक्तलोपात्पूर्वं वलिलोपे रूपमेतत् ईदृशस्त्वं नोस्मान् परिपाहि परितः सर्वतोरक्ष । ते शत्रवः प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चन्तः प्रतिनिवर्तमानाः निगुतः गुङ् अव्यक्ते शब्दे अस्मात्क्विपि तुक् भयेन गद्गदरूपमव्यक्तं शब्दं नितरां कुर्वन्तः पुनर्यन्तु स्वकीयं स्थानं पुनर्गच्छन्तु । अपिच प्रबुधां प्रबुध्यमानानां एतेषां शत्रूणां चित्तं ज्ञानसाधनं मनःअमासह युगपदेव विनेशत् विनश्यतु प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं णशअदर्शने अस्माच्छान्दसोलुङ् पुषादित्वात् च्लेरङादेशः नशिमन्योरलिट्येत्वं वक्तव्यमित्यकारस्यैत्वं ॥ ६ ॥

६. अग्नि, शत्रुओं का क्रोध विफल करके रक्षक बनो और वृद्धवं होकर हमारी सब प्रकार से रक्षा करो। शत्रु लोग व्यर्थ-मनोरथ होकर लौट जायें। यदि शत्रु बुद्धिमान् भी हों, तो भी उनकी बुद्धि लुप्त हो जाय।

धाताधातॄणांभुवनस्ययस्पतिर्देवंत्रातारमभिमातिषाहम् ।
इमंयज्ञमश्विनोभाबृहस्पतिर्देवाःपान्तुयजमानंन्यर्थात् ॥ ७ ॥

धाता । धातॄणाम् । भुवनस्य । यः । पतिः । देवम् । त्रातारम् ।
अभिमातिऽसहम् । इमम् । यज्ञम् । अश्विना । उभा ।
बृहस्पतिः । देवाः । पान्तु । यजमानम् । निःऽअर्थात् ॥ ७ ॥

धातॄणां स्रष्टॄणामपि धाता स्रष्टा भुवनस्य कृत्स्नस्य भूतजातस्येन्द्रः सवितावा पतिः पालयितावं देवनशीलं त्रातारं सर्वेभ्योभयेभ्यः पालयितारं अभिमातिषाहं अभिमातीनां शत्रूणां षोढारं अभिभवितारं एवंगुणविशिष्टं इन्द्रं सवितारं वास्तौमीतिशेषः । षहअभिभवे छन्दसि सहइति विप्रत्ययः छान्दसं विभक्त्युदात्तत्वं उभा उभौ अश्विनौ बृहस्पतिश्च एतत्प्रमुखाः सर्वे देवा इमं यज्ञं अनुष्ठीयमानं यजमानं च न्यर्थात् निकृष्टादर्थात् पापात्यद्वा अर्थस्य प्रयोजनस्याभावोन्यर्थं तस्मात्पान्तु रक्षन्तु सफलं कुर्वन्त्वित्यर्थः नेरनिधानइत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ ७ ॥

७. जो सृष्टि-कर्त्ताओं के भी सृष्टि-कर्त्ता हैं, जो भुवन के अधीश्वर हैं, जो रक्षक और शत्रु-विजेता हैं। उनकी मैं स्तुति करता हूं। अश्वि-द्वय, बृहस्पति तथा अन्यान्य देवता इस यज्ञ की रक्षा करें। यजमान की क्रिया निरर्थक न हो।

अथाष्टमी–

उरुव्यचानोमहिषःशर्मयंसदस्मिन्हवेपुरुहूतःपुरुक्षुः ।
सनःप्रजायैहर्यश्वमृळयेन्द्रमानोरीरिषोमापरादाः ॥ ८ ॥

उरुऽव्यचाः । नः । महिषः शर्म । यंसत् । अस्मिन् । हवे ।
पुरुऽहूतः । पुरुऽक्षुः । सः । नः । प्रऽजायै । हरिऽअश्व । मृळय ।
इन्द्र । मा । नः । रिरिषः । मा । परा । दाः ॥ ८ ॥

उरुव्यचाः विस्तर्णव्यापनः महिषः महान्पूज्योवा पुरुहूतः बहुभिर्यजमानैराहूतः पुरुक्षुः बहुनिवासः क्षियतेर्मितंद्र्वादिभ्यउपसंख्यानं इति डुमत्ययः यद्वा पुरुभिर्बहुभिः शब्द्यमानः स्तूयमानः पूर्ववत् डुमत्ययः औणादिके कर्मणि क्विपिवा अनित्यमागमशासनमिति तुगभावः इंद्रशब्दः अस्मिन्हवे यज्ञे हूयन्ते अस्मिन्हवींषीति हवोयज्ञः जुहोतेरधिकरणे अप् यद्वा अस्मिन् हवे त्वद्विषये आह्वाने भावेनुपसर्गस्येति ह्वयतेरप् संमसारणंच नोस्मभ्यं शर्म सुखं यंसत् यच्छतु ददात्वित्यर्थः यमेर्लेटचडागमः सिब्बहुलमिति सिप् हेहर्यश्व हरी अश्वौ यस्य तादृश हे इन्द्र सत्वं नोस्माकं प्रजायै द्वितीयार्थे चतुर्थी प्रजां पुत्रपौत्रादिकां मृळय सुखय नोस्मान् मारीरिषोमाहिंसीः माचपरादाः परादानं परित्यागः मापरित्याक्षीरित्यर्थः ॥ ८ ॥

८. जो अतीव विस्तृत तेज के अधिकारी हैं, जो महान् हैं, जो सबसे पहले बुलाये जाते हैं और जो विविध स्थानों में रहते हैं, वे ही इन्द्र इस यज्ञ में हमें सुखी करें। हरित-वर्ण अश्व के स्वामी इन्द्र, हमें सुखी करो, सन्तान से युक्त करो। हमारा अनिष्ट नहीं करना, हमसे प्रतिकूल नहीं होना।

अथ नवमी–

येनःसपत्नाअपतेभवन्त्विन्द्राग्निभ्यामवबाधामहेतान् ।
वसवोरुद्राआदित्याउपरिस्पृशंमोग्रंचेत्तारमधिराजमक्रन् ॥ ९ ॥ १६ ॥

ये । नः । सऽपत्नाः । अप । ते । भवन्तु । इन्द्राग्निऽभ्याम् । अव ।
बाधामहे । तान् । वसवः । रुद्राः । आदित्याः । उपरिऽस्पृशम् ।
मा । उग्रम् । चेत्तारम् । अधिऽराजम् । अक्रन् ॥ ९ ॥ १६ ॥

नोस्माकं ये सपत्नाः शत्रवः ते अपभवन्तु अपगताभवन्तु स्वस्थानादपगताः प्रच्युताः भवन्तु तान् सपत्नान् इन्द्राग्निभ्यां हविर्भिः स्तुत्या च प्रसन्नाभ्यां अनुगृहीतावयं अवबाधामहे निकृष्टतरं विनाशयामः। अपिच वसवोरुद्राः आदित्याश्च मा मां उपरिस्पृशं उन्नतपदसंस्प्रष्टारं

सर्वेभ्यः श्रेष्ठं अक्रन् कुर्वन्तु तथाउग्रमुद्गूर्णबलं चेत्तारं चेतितारं छान्दसइड्भावः सर्वस्य ज्ञातारं अधिराजं सर्वेषामधीश्वरं च मां कुर्वन्तु करोतेश्छान्दसे लुङि मंत्रेघसेत्यादिना च्लेर्लुक्॥ ९॥

९. जो हमारे शत्रु हैं, वे दूर हों। इन्द्र और अग्नि की सहायता से हम उन्हें जीतें। वसुगण, रुद्रगण और आदित्यगण मुझे सर्व-श्रेष्ठ, दुर्द्धर्ष, बुद्धिमान् और अधिराज करें।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे षोडशोवर्गः ॥ १६॥

॥ इतिदशमे मंडले दशमोनुवाकः॥ १०॥

एकादशेनुवाके त्रयोविंशतिसंख्याकानि सूक्तानि तत्रनासदासीदिति सप्तर्चं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं परमेष्ठीनाम प्रजापतिर्ऋषिः वियदादिभावानां सृष्टिस्थितिप्रलयादीनामत्र प्रतिपाद्यत्वात् तेषां कर्ता परमात्मा देवता। तथाचानुक्रान्तं—नासत्सप्तप्रजापतिः परमेष्ठी भाववृत्तं त्विति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजोनोव्योमापरोयत्।
किमावरीवः कुहकस्यशर्मन्नम्भः किमासीद्गहनंगभीरम् ॥ १ ॥

न। असत्। आसीत्। नो इति। सत्। आसीत्। तदानीम्।
न। आसीत्। रजः। नो इति। विऽओम। परः। यत्।
किम्। आ। अवरीवरिति। कुह। कस्य। शर्मन्। अम्भः।
किम्। आसीत्। गहनम्। गभीरम् ॥ १ ॥

तपसस्तन्महिनाजायतैकमित्यादिना अग्रे सृष्टिः प्रतिपादयिष्यते अधुना ततः प्रागवस्था निरस्तसमस्तप्रपंचा या प्रलयावस्था सा निरूप्यते तदानीं प्रलयदशायां, अवस्थितं यदस्य जगतोमूलकारणं तन्नासत् शशविषाणवन्निरुपाख्यं नासीत् नहि तादृशात् कारणादस्य सतोजगतउत्पत्तिः संभवति। तथा नोसत् नैव सत् आत्मवत् सत्त्वेन निर्वाच्यमासीत् यद्यपि सदसदात्मकं प्रत्येकं विलक्षणं भवति तथापि भावाभावयोः सहावस्थानमपिनसंभवति कुतस्तयोस्तादात्म्यमित्युभयविलक्षणनिर्वाच्यमेवासोदित्यर्थः। ननु नोसदिति पारमार्थिकसत्वस्य निषेधः तर्ह्यात्मनोप्यनिर्वाच्यत्वप्रसंगः अथोच्यते न आनीदवातमिति तस्य सत्त्वमग्रेवक्ष्यते

परिशेषान्मायायाएवात्र सत्वं निषिध्यते इति एवमपि तदानीमिति विशेषणानर्थक्यंव्यवहारदशायामपि तस्याः पारमार्थिकसत्त्वाभावात्।अथ व्यावहारिकसत्वस्य तदापिव्यावहारिकसत्ता पृथिव्यादीनां भावानां तदापि विद्यमानत्वात् कथं नोसदितिनिषेधः।तत्राह—नासीद्रजइत्यादि लोकारजांस्युच्यन्तइतियास्कः। अत्रच सामान्यापेक्षया एकवचनं व्योम्नोवक्ष्यमाणत्वात् तस्याधस्तनाः पातालादयः पृथिव्यंतानासन् इत्यर्थः तथा व्योमान्तरिक्षं तदपि नो नैवासीत् परइति सकारान्तं परस्तादित्यर्थे वर्तते परशब्दाच्छान्दसस्तासेरर्थे असिप्रत्ययः परः व्योम्नः परस्तादुपरि देशे द्युलोकप्रभृतिसत्यलोकान्तं यदस्ति तदपि नासीदित्यर्थः अनेन चतुर्दशभुवनगर्भं ब्रह्मांडरूपेण निषिद्धं भवति। अथ तदावरकत्वेन पुराणेषु प्रसिद्धानि यानि वियदादिभूतानि तेषामवस्थानप्रदेशं तदावरणनिमित्तं चाक्षेपमुखेन क्रमेण निषेधयति—किमावरीवरिति। किमावरणीयं तत्वं आवरकभूतजातं आवरीवः अत्यन्तमावृणुयात् आवार्याभावात्तदावरकमपि नासीदित्यर्थः वृणोतेर्यङ्लुगन्ताच्छान्दसे लङि तिपि रूपमेतत्। यद्वा किमिति प्रथमैव किंतत्वमावरकमावृणुयात् आवार्याभावात् आव्रियमाणवत्तदपि स्वरूपेण नासीदित्यर्थः। आवृण्वत् तत्तत्वं कुह कुत्र देशे अवस्थायावृणोति आधारभूतस्तादृशोदेशोपि नासीदित्यर्थः। किंशब्दात्सप्तम्यर्थे हप्रत्ययः कुतिहोरिति प्रकृतेः कु आदेशः कस्यशर्मन् कस्य वा भोक्तुः जीवस्य शर्मणि सुखे सुखदुःखसाक्षात्कारलक्षणेवा निमित्तभूते सति तदावरकं तत्वमावृणुयात् जीवानामुपभोगार्थाहिसृष्टिः तस्यां हि सत्यां ब्रह्मांडस्य भूतैरावरणं प्रलयदशायां च भोक्तारोजीवाः उपाधिविलयात् प्रविलीनाइति कस्यकश्चिदपि भोक्तान संभवति इत्यावरणस्य निमित्तत्वाभावादपि तन्न घटतइत्यर्थः। एतेन भोग्यप्रपञ्चवत् भोक्तृप्रपंचोपि तदानीं नासीदित्युक्तं भवति। किंशब्दादुत्तरस्य ङसः सावेकाचइति प्राप्तस्योदात्तत्वस्य नगोश्वन्त्सावर्णेति प्रतिषेधः। सुपांसुलुगितिशर्मणः सप्तम्यालुक्। यद्यपि सावरणस्य ब्रह्मांडस्य निषेधेन तदन्तर्गतं अप्सत्वमपि निराकृतं तथाप्यापोवाइदमग्रे सलिलमासीत् इत्यादिश्रुत्या कश्चिदपांसद्भावमाशंकेत तं प्रत्याचष्टे अंभःकिमासीदिति। गहनं दुःप्रवेशं गभीरं दुरवस्थानं अत्यगाधं ईदृशमंभः किमासीत्तदपि नैवासीदित्यर्थः। श्रुतिस्त्ववान्तरप्रलयविषया ॥ १ ॥

१. उस समय वा प्रलय दशा में असत् (सियार की सींग की समान जिसका अस्तित्व नहीं है) नहीं था। जो सत् (जीवात्मा आदि) है, वह भी नहीं था। पृथिवी भी नहीं थी और आकाश तथा आकाश में विद्यमान सातों भुवन भी नहीं थे। आवरण (ब्रह्माण्ड) भी कहां था? किसका कहां स्थान था? क्या दुर्गम और गंभीर जल उस समय था?

न मृत्युरासीदमृतंनतर्हिनरात्र्याअह्नआसीत्प्रकेतः।
आनीदवातंस्वधयातदेकंतस्माद्धान्यन्नपरःकिंचनास ॥ २ ॥

न । मृत्युः । आसीत् । अमृतम् । न । तर्हि । न । रात्र्याः ।
अह्नः । आसीत् । प्रऽकेतः । आनीत् । अवातम् । स्वधया । तत् ।
एकम् । तस्मात् । ह । अन्यत् । न । परः । किम् । चन । आस ॥ २॥

ननूक्तस्य प्रतिसंहारस्य संहर्त्रपेक्षत्वात् सएव संहर्ता मृत्युर्विद्यतइत्यतआह—नमृत्युरासीदिति । ननु यदि सनासीत् तर्हि तदभावकृतं अमृतं अमरणं प्राणिनामवस्थानं तदानामपि स्यात् तत्राह अमृतं न तर्हीति ।तर्हि तस्मिन् प्रतिहारसमये । अयं भावः—सर्वेषां प्राणिनां परिपक्कं भोगहेतुभूतं सर्वं कर्म यदोपभुक्तमासीत् तदा भोगाभावात् निष्प्रयोजनमिदं जगत् इति परमेश्वरस्य मनसि संजिहीर्षा जायते तयैव समृत्युः सर्वं जगत्संहरतइति । किमनेन मृत्युना संहर्त्रा तदभावकृतं वा कथममरणं स्यादिति । एतदेवाभिमेत्य कठैराम्नायते—यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवत ओदनंमृत्युर्यस्योपसेचनंकइत्थावेदयत्रसइति । नन्वेतस्य सर्वस्याधिकरणभूतः कालोविद्यतइत्यतआह नरात्र्याइति रात्र्याअह्नश्च प्रकेतः प्रज्ञानं नासीत् तद्धेतुभूतयोः सूर्याचन्द्रमसोरभावात् एतेनाहोरात्रनिषेधेन तदात्मकोमासर्तुसंवत्सरप्रभृतिकः सर्वः कालः प्रत्याख्यातः । कथं तर्हि नोसदासीत्तदानीमिति कालवाची प्रत्ययः उपचारादिति ब्रूमः यथेदानीन्तननिषेधस्य कालोवच्छेदकः तथा मायापि तदवच्छेदहेतुरिति अवच्छेदकत्वसाम्येन अकालेपि कालवाची प्रत्ययः । यद्वावादिष्म ब्रह्मणः परमार्थसत्वमग्रे वक्ष्यतइति तदिदानीं दर्शयत्यानीदिति ।तत्सकलवेदान्तप्रसिद्धं ब्रह्मतत्वमानीत् प्राणितवत् नन्वेवं प्राणनकर्तुः जीवभावापन्नस्यैव ब्रह्मणः सत्वं स्यान्न विवक्षितस्य निरुपाधिकस्य ब्रह्मणः अप्राणोह्यमनाःशुद्धइति तस्य प्राणसंबन्धाभावात् । तत्राह अवातमिति अयमाशयः आनीदित्यत्र धात्वर्थः क्रिया तत्कर्ता तस्य च भूतकालसंबन्धइति त्रयोर्थाः प्रतीयन्ते तत्र समुदायोन विधीयते यथाग्नयेष्टाकपालइति । येन ब्रह्मणः सत्वं न स्यात् । किंतर्हि अनेन कर्तृत्वमनूद्य भूतकालसत्तालक्षणोगुणोविधीयते दध्नाजुहोतीति वाक्यान्तरविहिताग्निहोत्रानुवादेन तत्र गुणविधानं तत्राप्यनेनकर्तृत्वविशिष्टस्य न पूर्वकालसत्ताविधीयते तन्निषेधानुपपत्तिप्रसंगात् अतोनेनकर्तृत्वेनेदानींतनेनोपलक्षितं यन्निरुपाधिकं परं ब्रह्म तस्यैव भूतकालसत्ताविधीयतइति न कश्चिद्दोषइति । नन्वीदृशस्य ब्रह्मणः मायया सह संबन्धासंभवात् सांख्याभिमता स्वतंत्रा सद्रूपा सत्वरजस्तमोगुणात्मिका मूलप्रकृतिरेवाभिमतेति किंनोसदिति निषेधः तत्राह—स्वधयेति । स्वस्मिन् धीयते ध्रियते आश्रित्यवर्ततइति स्वधा माया तया तद्ब्रह्म एक

अविभागापन्नमासीत् सहयुक्तेऽप्रधानइति तृतीया सहशब्दयोगाभावेपि सहार्थयोगे भवति वृद्धोयूनेति निपातनात् लिंगात् अत्र प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तस्याः स्वातंत्र्यं निवार्यते यद्यप्यसंगस्य ब्रह्मणः तया सह संबन्धोन संभवति तथापि तस्मिन्नविद्यया तत्स्वरूपमिव संबन्धोप्यध्यस्यते यथा शुक्तिकायां रजतस्य एतेन सद्रूपत्वमपितस्याः प्रत्याख्यातं । ननु यदि मायाब्रह्मणा सहाविभागापन्ना तर्हि तस्याअनिर्वाच्यत्वाद्ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगइति कथं तस्य सत्वमुक्तमानीदवातमिति ब्रह्मणो वास्तवत्वात्तस्या अपि सत्त्वप्रसंगइति कथं नोसदासीति सत्वप्रतिषेधः । मैवं अनुभवदृष्ट्या ऐक्यावभासेपि युक्त्या विविच्य मायांशस्यानिर्वाच्यत्वं ब्रह्मणः सत्वंच प्रतिपादितं ननु दृग्दृश्याविति द्वावेव पदार्थौ आनीदवातंस्वधयेति तौचेदंगीक्रियेते तत्किमपरमवशिष्यते यन्नासीद्रजइत्यादिना प्रतिषिध्येत तत्राह तस्मादिति तस्माद्ध तस्मात्खलु पूर्वोक्तान्मायासहिताद्ब्रह्मणः अन्यत्किंचन किमपि वस्तु भूतभौतिकात्मकं जगन्नास न बभूव छन्दस्युभयथेति लिटः सार्वधातुकत्वादस्तेर्भूभावाभावः ननु तदानीमन्यस्य सत्वनिषेधोन शंक्यः असत्त्वेचाप्रसक्तत्वान्न निषेधोपयोगइत्यतआह परइति परः परस्तात्सृष्टेः ऊर्ध्वं वर्तमानं इदं जगत् तदानीं न बभूवेत्यर्थः अन्यथा उक्तरीत्या क्वचिदपि निषेधोन स्यादिति भावः ॥ २ ॥

२. उस समय मृत्यु नहीं थी, अमरता भी नहीं थी, रात और दिन का भेद भी नहीं था। वायु-शून्य और आत्मावलम्बन से श्वास-प्रश्वास-युक्त केवल एक ब्रह्म थे। उनके अतिरिक्त और कुछ नहीं था।

अथ तृतीया—

तम॑ आसी॒त्तम॑सा गू॒ळ्हमग्रे॑ऽप्रके॒तं स॑लि॒लं सर्व॑मा इ॒दम् ।
तु॒च्छ्येना॒भ्वपि॑हितं॒ यदासी॒त्तप॑स॒स्तन्म॑हि॒नाजा॑य॒तैक॑म् ॥ ३ ॥

तम॑ः । आ॒सी॒त् । तम॑सा । गू॒ळ्हम् । अग्रे॑ । अ॒प्र॒ऽके॒तम् । स॒लि॒लम् । सर्व॑म् । आः॒ । इ॒दम् । तु॒च्छ्येन॑ । आ॒भु । अपि॑ऽहितम् । यत् । आसी॑त् । तप॑सः । तत् । म॒हि॒ना । अ॒जा॒य॒त॒ । एक॑म् ॥ ३ ॥

ननूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म जायमानस्य जनिक्रियायां कर्तृत्वेन कारकत्वात् कारकं च कारणावान्तरविशेषइति कारकस्य सतोनियतपूर्वक्षण वर्तित्वस्यावश्यंभावात् अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपितद्विद्यतइत्युच्यते कथं तस्य जन्म अतआह–तमसागूळ्हमग्रइति । अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रळयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जग

त् तमसा गूढं यथा नैशं तमः सर्वंपदार्थजातमावृणोति तद्वत् आत्मतत्वस्यावरकत्वान्मायापर-संज्ञं भावरूपाज्ञानमत्र तमइत्युच्यते तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति आच्छादकात्तस्मात् तमसोनामरूपाभ्यां यदाविर्भवनं तदेवतस्यजन्मेत्युच्यते एतेन कारणावस्थायामसदेवकार्यमुत्पद्यतइत्यसद्वादिनोसत्कार्यवादिनो येमन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु कारणे तमसितज्जगदात्मकं कार्यं विद्यते चेत्कथं नासीद्रजइत्यादि निषेधः । तत्राह—तमआसीदिति तमोभावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनां यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीत् अतोनिषिध्यतइत्यर्थः नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्तृ आवार्यत्वात् जगत्कर्म कथं तयोः कर्मकर्त्रोस्तादात्म्यं तत्राह अप्रकेतमिति । अप्रकेतं अप्रज्ञायमानं । अयमर्थः यद्यपि जगतः तमसश्च कर्मकर्तृभावोलौकिकोविद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायतइति तादात्म्यवर्णनं । अतएव मनुना स्मर्यते—आसीदिदंतमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणं । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यंप्रसुप्तमिवसर्वतइति । कुतोवा नप्रज्ञायते तत्राह—सलिलं सलगतौ औणादिकः इलच् इदं दृश्यमानं सर्वं जगत्सलिलं कारणेन संगतं अविभागापन्नं आः आसीत् अस्तेर्लङि तिपि बहुलंछन्दसीति इडभावे हल्ङ्याब्भ्यइति तिलोपे तिप्यनस्तेरिति पर्युदासादीकाराभावः यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमं सलिलमिव यथा क्षीरेणाविभागापन्नं नीरंदुर्विज्ञानंतथा तमसा अविभागापन्नं जगत् नशक्यविज्ञानमित्यर्थः । ननु विविधविचित्ररूपभूयसः प्रपंचस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः तथा तमोपि क्षीरवद्वलवदित्येवोच्यते तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेपि नोद्भवसंभवइत्यतआह तुच्छ्येनेति । आसमन्ताद्भवतीत्याभु तुच्छ्येन छान्दसोयकारोपजनः तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादितमासीत् दधातेः कर्मणि निष्ठा दधातेर्हिः गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एकं एकीभूतं कारणेन तमसा अविभागतां प्राप्तमपि तत्कार्यजातं तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्यमहिना माहात्म्येनाजायत उत्पन्नं । तपसः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपत्वंचान्यत्राम्नायते—यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपइति ॥ ३ ॥

३. सृष्टि के प्रथम अन्धकार (वा माया-रूपी अज्ञान) से अन्धकार (वा जगत्कारण) ढका हुआ था। सभी अज्ञात और सब जलमय (वा अविभक्त) था। अविद्यमान वस्तु के द्वारा वह सर्वव्यापी आच्छन्न था। तपस्या के प्रभाव से वही एक तत्त्व उत्पन्न हुआ।

अथ चतुर्थी—

कामस्तदग्रेसमवर्तताधिमनसोरेतःप्रथमंयदासीत् ।
सतोबन्धुमसतिनिरविन्दन्हृदिप्रतीष्याकवयोमनीषा ॥ ४ ॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । अधि । मनसः । रेतः ।
प्रथमम् । यत् । आसीत् । सतः । बन्धुम् । असति । निः ।
अविन्दन् । हृदि । प्रतिऽइष्य । कवयः । मनीषा ॥ ४ ॥

ननूक्तरीत्या यदीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनमित्यतआह कामस्तदग्रइति । अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत सम्यगजायत सिसृक्षा जातेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिसृक्षावा किंहेतुकेत्यतआह मनसइति । मनसः अन्तःकरणस्य संबन्धिवासनाशेषेण मायायां विलीनेन्तःकरणे समवेतं सामान्यपेक्षमेकवचनं सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतमित्यर्थः एतेनात्मनोगुणाधारत्वं प्रत्याख्यातं । तादृशं रेतः भाविनः प्रपंचस्य बीजभूतं प्रथममतीतेकल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यात्मकं कर्म यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवत् भूष्णु वर्धिष्णवजायत परिपक्वं सत् फलोन्मुखमासीदित्यर्थः तत् ततोहेतोः फलप्रदस्यसर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्यपरमेश्वरस्यमनसि सिसृक्षाजायतइत्यर्थः । तस्यां च जातायां स्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत्सृजति । तथाचाम्नायते—सोकामयत बहुःस्यांप्रजायेयेति सतपोतप्यत सतपस्तप्त्वा इदंःसर्वमसृजत यदिदंकिंचेति । श्रुतिरात्मनाइत्थमवगमितेर्थे विद्वदनुभवमप्यनुग्राहकत्वेनप्रमाणयति सतइति । ततः सत्वेनेदानीमनुभूयमानस्य सर्वस्य जगतोबन्धुं बन्धकं हेतुभूतं कल्पान्तरे प्राण्यनुष्ठितं कर्मसमूहं कवयः क्रान्तदर्शनाः अतीतानागतवर्तमानाभिज्ञायोगिनः हृदि हृदये निरुद्ध्या मनीषा मनीषयाबुद्ध्या सुपांसुलुगिति तृतीयायालुक् प्रतीष्य विचार्य अन्येषामपीति सांहितिकोदीर्घः असति सद्विलक्षणे अव्याकृते कारणे निरविन्दन् निःकृष्यालभन्त विविच्याजानन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. सर्व-प्रथम परमात्मा के मन में काम (सृष्टि की इच्छा) उत्पन्न हुआ। उससे सर्व-प्रथम बीज (उत्पत्तिकारण) निकला। बुद्धिमानों ने, बुद्धि के द्वारा, अपने अन्तःकरण में विचार करके अविद्यमान वस्तु से विद्यमान वस्तु का उत्पत्ति-स्थान निरूपित किया।

अथ पञ्चमी—

तिरश्चीनोविततोरश्मिरेषामधःस्विदासी३दुपरिस्विदासी३त् ।
रेतोधाआसन्महिमानआसन्त्स्वधाअवस्तात्प्रयतिःपरस्तात् ॥५॥

तिरश्चीनः । विऽततः । रश्मिः । एषाम् । अधः । स्वित् । आसी३त् ।
उपरि । स्वित् । आसी३त् । रेतःऽधाः । आसन् । महिमानः ।
आसन् । स्वधा । अवस्तात् । प्रऽयतिः । परस्तात् ॥ ५ ॥

एवमविद्याकामकर्माणि सृष्टेर्हेतुत्वेनोक्तानि अधुना तेषां स्वकार्यजनने शैघ्र्यं प्रतिपाद्यते येयं नासदासीदित्यविद्या प्रतिपादिता यश्च कामस्तदग्रइति कामः मनसोरेतःप्रथमंयदासीत् इति यत्कर्म एषामविद्याकामकर्मणां वियदादिभूतजातानि सृजतां रश्मिः रश्मिसदृशः यथा सूर्यरश्मिरुदयानन्तरं निमेषमात्रेण युगपत्सर्वं जगद्व्याप्नोति तथा शीघ्रं सर्वत्र व्याप्नुवन् यःकार्यवर्गोविततोविस्तृतआसीत् स्विदासीदिति वक्ष्यमाणमत्रापि संबध्यते विचार्यमाणानामिति प्लुतः तत्रोदात्तइत्यनुवृत्तेः सचोदात्तः स्विदिति वितर्के सकार्यवर्गः प्रथमतः किं तिरश्चीनः तिर्यगवस्थितोमध्ये स्थितआसीत् किंवा अधः अधस्तादासीत् आहोस्वित् उपरि उपरिष्टात्किमासीत्।उपरिस्विदासीदितिच इत्यनुदात्तःप्लुतः।आत्मनआकाशःसंभूतः आकाशाद्वायुःवायोरग्निरित्यादिकया पञ्चमीश्रुत्या ततउद्गातारं ततोहोतारमितिवत् क्रमप्रतिपत्तौ सत्यामपि विद्युत्प्रकाशवत् सर्गस्य शीघ्रव्यापनेन तस्य क्रमस्य दुर्लक्षणत्वात् एतेषु त्रिषु स्थानेषु प्राथम्यं कुत्रेति विचार्यते एवं नाम शीघ्रं सर्वतोदिक्षु सर्गोनिष्पन्नइत्यर्थः।एतदेव विभजते सृष्टेषु कार्येषु मध्ये केचिद्रेतोधाः रेतसोबीजभूतस्य कर्मणोविधातारः कर्तारः भोक्तारश्च जीवाआसन् अन्ये भावामहिमानः स्वार्थिकइमनिच् महान्तोवियदादयोभोग्याआसन् एवं मायासहितः परमेश्वरः सर्वं जगत् सृष्ट्वा स्वयं चानुप्रविश्य भोक्तृभोग्यादिरूपेण विभागं कृतवानित्यर्थः अयमेवार्थस्तैत्तिरीयके—तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यारभ्य प्रतिपाद्यते। तत्रच भोक्तृभोग्ययोर्मध्ये स्वधा अन्ननामैतत् भोग्यप्रपञ्चः अवस्तात् अवरः निकृष्टआसीत् प्रयतिः प्रयतिता भोक्ता परस्तात् परः उत्कृष्टआसीत् भोग्यप्रपंचं भोक्तृप्रपंचस्य शेषभूतं कृतवानित्यर्थः। विभाषापरावराभ्यामिति प्रथमार्थे अस्तातिः अस्तातिचेत्यवरशब्दस्य अवादेशः अवस्तादिति संहितायां ईषाअक्षादित्वात्प्रकृतिभावः॥ ५॥

५. बीज-धारक पुरुष (भोक्ता) उत्पन्न हुए। महिमायें (भोग्य) उत्पन्न हुईं। उन (भोक्ताओं) का कार्य-कलाप दोनों पार्श्वों (नीचे और ऊपर) विस्तृत हुआ। नीचे स्वधा (अन्न) रहा और ऊपर प्रयति (भोक्ता) अवस्थित हुआ।

अथ षष्ठी—

कोअ॒द्धावे॑द॒कइ॒हप्रवो॑च॒त्कुत॒आजा॑ता॒कुत॑इ॒यंविसृ॑ष्टिः।
अ॒र्वाग्दे॒वाअ॒स्यवि॒सर्ज॑ने॒नाथा॒कोवे॑द॒यत॑आब॒भूव॑॥ ६॥

कः। अ॒द्धा। वे॒द॒। कः। इ॒ह। प्र। वो॒च॒त्। कुतः॑। आऽजा॑ता। कुतः॑। इ॒यम्। विऽसृ॑ष्टिः। अ॒र्वाक्। दे॒वाः। अ॒स्य। वि॒ऽसर्ज॑नेन। अथ॑। कः। वे॒द॒। यतः॑। आ॒ऽब॒भूव॑॥ ६॥

एवं भोक्तृभोग्यरूपेण सृष्टिः संग्रहेण प्रतिपादिता एतावद्वाइदं अन्नंचैवान्नादश्च सोमएवा न्नमग्निरन्नादइतिवत् अथेदानीं सा सृष्टिः दुर्विज्ञानेति न विस्तरेणाभिहितेत्याह कोअद्धेति। कः पुरुषः अद्धा पारमार्थ्येन वेदजानाति कोवा इहास्मिन्लोके प्रवोचत् प्रब्रूयात् इयं दृश्यमा नाविसृष्टिः विविधा भूतभौतिकभोक्तृभोग्यादिरूपेण बहुप्रकारासृष्टिः कुतः कस्मादुपादानकार णात् कुतः कस्माच्च निमित्तकारणादाजाता समन्ताज्जाता प्रादुर्भूता एतदुभयं सम्यक् कोवे द कोवा विस्तरेण वक्तुंशक्नुयादित्यर्थः। ननुदेवाअजानन्तः सर्वज्ञास्ते ज्ञास्यंति वक्तुं च शक्नुव न्तीत्यतआह—अर्वागिति देवाश्चास्य जगतोविसर्जनेन वियदादिभूतोत्पत्त्यनन्तरं विविधं यद्भौ- तिकं सर्जनंसृष्टिः तेनअर्वाक् अर्वाचीनाः कृताः भूतसृष्टेः पश्चाज्जाताइत्यर्थः तथाविधास्ते कथं स्वोत्पत्तेः पूर्वकालीनां सृष्टिं जानीयुः अजानन्तोवा कथं प्रब्रूयुः उक्तं दुर्ज्ञानत्वं निगमय ति-अथ एवं सति देवाअपि न जानन्ति किल तद्व्यतिरिक्तः कोनाम मनुष्यादिर्वेद तत् जगत्का रणं जानाति यतः कारणात्कृत्स्नं जगदाबभूव अजायत॥ ६॥

६. प्रकृत तत्त्व को कौन जानता है? कौन उसका वर्णन करे? यह सृष्टि किस उपादान कारण से हुई? किस निमित्त कारण से ये विविध सृष्टियां हुईं? देवता लोग इन सृष्टियों के अनन्तर उत्पन्न हुए हैं। कहाँ से सृष्टि हुई, यह कौन जानता है?

अथ सप्तमी—

इ॒यंवि॑सृ॑ष्टि॒र्यत॑आब॒भूव॒यदि॑वाद॒धेयदि॑वा॒न।
योअ॒स्याध्य॑क्षःप॒र॒मेव्यो॑म॒न्त्सोअ॒ङ्गवे॑द॒यदि॑वा॒नवेद॑॥ ७॥ १७॥

इ॒यम्। वि॒ऽसृ॑ष्टिः। यतः॑। आ॒ऽब॒भूव॑। यदि॑। वा॒। द॒धे। यदि॑। वा॒। न। यः। अ॒स्य। अधि॑ऽअक्षः। प॒र॒मे। वि॒ऽओ॑मन्। सः। अ॒ङ्ग। वे॒द। यदि॑। वा॒। न। वेद॑॥ ७॥ १७॥

उक्तप्रकारेण यथाइदं जगत्सर्जनदुर्विज्ञानं एवं सृष्टं जगत् तद्धर्धरमपीत्याह इयमिति। यतः उपादानभूतात्परमात्मनः इयं विसृष्टिः विविधा गिरिनदीसमुद्रादिरूपेण विचित्रा सृष्टिः आब भूव आजाता सोपि किल यदिवा दधे धारयति यदिवा न धारयति एवं च कोनामान्योधर्तुं शक्नुयात् यदि धारयेत ईश्वरएव धारयेत् नान्यइत्यर्थः एतेन कार्यस्य धारयितृत्वप्रतिपादने न ब्रह्मणउपादानकारणत्वमुक्तं भवति। तथाच पारमार्षसूत्रं—प्रकृतिश्चप्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादि ति। यद्वा अनेनार्धर्चेन पूर्वोक्तं सृष्टिदुर्ज्ञानत्वमेव द्रढयतिकोवेदेत्यनुवर्तते इयं विविधा सृष्टिर्यत- आबभूव आसमन्तादजायतेति कोवेद न कोपि नास्त्येव जगतो जन्म कदाचिदनीदृशं जगदिति बहवोभ्रान्ताः भवन्त्यपियतः जनिकर्तुः प्रकृतिरित्यपादानसंज्ञायां पंचम्यास्तसिल् यस्मात्परमात्म-

नउपादानभूतादावभूव तं परमात्मानं कोवेद न कोपि प्रकृतितः परमाणुभ्योवा जगज्जन्मेति हि बहवोभ्रान्ताः। तथा सएवोपादानभूतः परमात्मा स्वयमेव निमित्तभूतोपि सन् यदिवा दधेविदधे इदं जगतससर्ज यदिवा न ससर्ज। असंदिग्धे संदिग्धवचनमेतत् शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरिति यथा। सएव विदधे तं कोवेद अजानन्तोपि बहवोजडात्प्रधानादकर्तृकमेवेदं जगत्स्वयमजायतेति विपरीतं प्रतिपन्नाः विदधतो विधानमजानन्तोपि सएवोपादानभूतइत्यपि कोवेद न कोपि उपादानादन्यः तटस्थएवेश्वरोविदधइति हि बहवः प्रतिपन्नाः देवाअपि यं न जानन्ति तदर्वाचीनानां एषां तत्परिज्ञाने कैव कथेत्यर्थः। यद्येवं जगत्सृष्टिरत्यन्तदुरवबोधना तर्हि सा प्रमाणपद्धतिमध्यास्तइत्याशंक्य तत्सद्भावे ईश्वरः वेदं प्रमाणयति योअस्येति अस्य भूतभौतिकात्मकस्य जगतोयोध्यक्षईश्वरः परमे उत्कृष्टे सत्यभूते व्योमन् व्योमनि आकाशे आकाशवन्निर्मले स्वप्रकाशे यद्वा अवतेस्तर्पणार्थादन्येभ्योपिदृश्यन्तइति मनिन् नेड्वशिकृतीतीट्प्रतिषेधः ज्वरत्वरेत्यादिना वकारोपधयोरूठ् सप्तम्यालुक् नङिसंबुध्योरिति नलोपप्रतिषेधः व्योमनि विशेषेण तृप्तेनिरतिशयानन्दस्वरूपइत्यर्थः। यद्वा अवतिर्गत्यर्थः। व्योमनि विशेषेण गन्तव्ये देशकालवस्तुभिरपरिच्छिन्नइत्यर्थः। अथवा अवतिर्ज्ञानार्थः व्योमनि विशेषेण ज्ञातरि विशिष्टज्ञानात्मनि ईदृशे स्वात्मनि प्रतिष्ठितः। श्रूयतेहि—सनत्कुमारनारदयोः संवादे—सभगवः कस्मिन् प्रतिष्ठितइति। स्वेमहिम्नीति। ईदृशोयः परमेश्वरः सोअंग अंगेति प्रसिद्धौ सोपि नाम वेद जानाति यदिवा न वेद न जानाति कोनामान्योजानीयात् सर्वज्ञईश्वरएव तां सृष्टिं जानीयात् नान्यइत्यर्थः॥ ७॥

७. ये नाना सृष्टियां कहाँ से हुईं, किसने सृष्टियां कीं और किसने नहीं कीं—यह सब वे ही जानें, जो इनके स्वामी परम धाम में रहते हैं। हो सकता है कि, वे भी यह सब नहीं जानते हों।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे सप्तदशोवर्गः॥ १७॥

योयज्ञइति सप्तर्चंद्वितीयंसूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यज्ञाख्यस्यार्षं आद्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः अत्रापि यज्ञादीनां केषांचिद्भावानां सृष्टिः प्रतिपाद्यते अतः स्रष्टव्यत्वेन प्रधानभूतोर्थोर्थः सैव देवता तत्कर्ता प्रजापतिरेव देवता। तथाचानुक्रान्तं—योयज्ञोयज्ञः प्राजापत्योजगत्याद्येति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

योय॒ज्ञोवि॒श्वत॒स्तन्तु॑भिस्त॒तएक॑शतंदेवक॒र्मेभि॒रायंतः।
इ॒मेवंयन्ति॒पित॒रोयआंय॒युःप्रव॒यापव॒येत्मासतेत॒ते॥ १॥

यः । यज्ञः । विश्वतः । तन्तुऽभिः । ततः । एकंऽशतम् ।
देवऽकर्मेभिः । आऽयतः । इमे । वयन्ति । पितरः । ये ।
आऽययुः । प्र । वय । अप । वय । इति । आसते । तते ॥ १ ॥

तन्तुभिस्तनितृभिः विस्तारयितृभिः वियदादिभूतैर्यः सर्गात्मकोयज्ञः विश्वतः सर्वतस्ततोविस्तृतः तथा एकशतं एकं च शतं च एकशतं संख्येति पूर्वपदप्रकृति स्वरत्वं एकोत्तरशतमित्यर्थः ब्रह्मा येषु शतसंख्येष्वात्मीयसंवत्सरेषु जीवति तदभिप्रायेणात्रशतसंख्या जीवता तेन प्रजापतिना सार्धमेकशतमित्युच्यते यथा शतायुर्वैपुरुषः शतवीर्यआत्मैकशतइति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ब्रह्मणः शतसंवत्सरपर्यन्तं देवकर्मभिर्देवानुद्दिश्यभोक्तृभिः कृतैः कर्मभिरायतः दीर्घीभूतः तावत्कालावस्थायी एवमायामविस्तारवान् । पितरः पालकाः प्रजापतेः प्राणभूताः विश्वसृजोदेवाः वयन्ति निर्मिमते ये देवाः आययुः स्रष्टव्यं सर्वं जगत स्ववयनेन व्यापुः अपिच प्रवयापवयेति । प्रवाणं नाम प्रकृष्टस्य चेतनस्य भोक्तृप्रपंचस्य सर्जनं अपवानं नाम अप्रकृष्टस्यनिकृष्टस्याचेतनस्य भोग्यप्रपंचस्य सर्जनं वेञ्तन्तुसन्ताने समुच्चयेन्यतरस्यामिति लोट् तस्यहिस्वावित्यनुवृत्तेर्हिरादेशः शब्गुणायादेशाः अतोहेरिति लुक् प्रवयापवयेति वयन्तः प्रवाणमपवानं च कुर्वन्तइत्यर्थः एवंभूताःसन्तः ते विश्वसृजः तते विस्तृते सत्यलोके आसते प्राणरूपेण प्रजापतिमुपासते यद्वा ज्योतिष्टोमादिर्यज्ञएवं रूपकत्वेन पटात्मना वर्ण्यते योयज्ञोज्योतिष्टोमादिः तन्तुभिः तन्तुस्थानीयैः अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादिसंस्थाभेदैः सप्तभिश्छदोभिर्वा विश्वतः सर्वतस्ततोविस्तृतः तथा एकशतं तृतीयार्थे प्रथमा एकाधिकेनाग्निचयनेनयुक्तैः देवकर्मभिः गवामयनप्रभृतिकैः विश्वसृजामयनान्तैः एकाहादिसत्रात्मकैर्वा आयतोदीर्घीभूतः एवमायतोविस्तारवान् यज्ञात्मकोयं पटः प्रजापतिना सृष्टः तं पटं पितरोस्माकं पितृभूताः इमे अंगिरसः वयन्ति तस्य पटस्य प्राचीनतन्तुस्थानीयानि स्तुतशस्त्राणि प्रवय त्वं कुरु अपवय तिरश्चीनतन्तुस्थानीयानि यजूंषि त्वं कुरु एवं परस्परं नियुंजानाआसते नियुंजन्ति । एवं विस्तृतस्य यज्ञस्य प्रजापतेः सकाशादुत्पत्तिरुत्तरया प्रतिपाद्यते ॥ १ ॥

१. चारों ओर सूत्र-विस्तार के द्वारा यज्ञरूप वस्त्र बुना जाता है। देवों के लिए बहुसंख्यक अनुष्ठानों के द्वारा इसका विस्तार किया गया है। यज्ञ में जो पितर लोग आये हैं, वे बुन रहे हैं। "लम्बा बुनो, चौड़ा बुनो" कहते हुए वे वस्त्र-वयन का कार्य करते हैं।

सैषा द्वितीया—

पुमाँएनंतनुतउत्कृणत्तिपुमान्वितत्नेअधिनाकेअस्मिन् ।
इमेमयूखाउपसेदुरूसदःसामानिचक्रुस्तसराण्योतवे ॥ २ ॥

पुमान् । एनम् । तनुते । उत् । कृणत्ति । पुमान् । वि । तत्ने ।
अधि । नाके । अस्मिन् । इमे । मयूखाः । उप । सेदुः । ऊँ इति ।
सदः । सामानि । चक्रुः । तसराणि । ओतवे ॥ २ ॥

पुमान् पुरुषः आदिपुरुषः प्रजापतिः एनं यज्ञं तनुते विस्तारयति सृष्टवानित्यर्थः। तथा च ब्राह्मणं—सप्रजापतिर्यज्ञमतनुत तमाहरत्तेनायजते[1]ति । प्रजापतिर्यज्ञमसृजत यज्ञंसृष्टमनुब्रह्मक्षत्रे असृज्येतामितिचं[2] । सएवपुमान् सृष्टंतं यज्ञं उत्कृणत्ति उद्वेष्टयति कृती वेष्टने रौधादिकः सएव पुमान् प्रजापतिः अस्मिन् भूलोके नाके अकं दुःखं नास्त्यस्मिन्निति नाकः स्वर्गोलोकः नभ्राणान्नपादित्यादिना नञः प्रकृतिभावः तत्रच वितत्ने इमं यज्ञं विस्तारयति अधिः सप्तम्यर्थानुवादी तनोतेर्लिटि तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः तस्य स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनं मयूखाः रश्मिभूताः तस्य प्रजापतेः प्राणात्मकाइमे विश्वसृजोदेवाः सदा सदनं देवयजनं स्थानं उपसेदुः विश्वसर्जनहेतुभूतं विश्वसृजामयनाख्यं यज्ञं कर्तुंउपसीदन्ति उपसद्य च सामानि रथन्तरादीन्योतवे वयनाय यज्ञाख्यं वस्त्रमोतुं तसराणि तिर्यक्सराणि तिरश्चीनसूत्राणि चक्रुः ॥ २ ॥

२. एक वस्त्र को लम्बा करते हैं और दूसरे चौड़ाई के लिए उसे पसार रहे हैं। यह स्वर्ग तक विस्तारित हो रहा है। ये सब तेजःपुञ्ज देवता यज्ञ-गृह में बैठे हैं। इस कार्य में साममन्त्रों का ताना-बाना बनाया जाता है।

अथ तृतीया—

कासीत्प्रमाप्रतिमाकिंनिदानमाज्यंकिमासीत्परिधिःकआसीत् ।
छन्दःकिमासीत्प्रउगंकिमुक्थंयद्देवादेवमयजन्तविश्वे ॥ ३ ॥

का । आसीत् । प्रऽमा । प्रतिऽमा । किम् । निऽदानम् । आज्यम् ।
किम् । आसीत् । परिऽधिः । कः । आसीत् । छन्दः । किम् । आसीत् ।
प्रउगम् । किम् । उक्थम् । यत् । देवाः । देवम् । अयजन्त । विश्वे ॥ ३ ॥

विश्वसर्जनोपायत्वेन प्रजापतिना सृष्टे यज्ञे विश्वस्य स्रष्टारोविश्वसृजोदेवाः विश्वसर्जनाय तं यज्ञमन्वतिष्ठन् तस्मिन्समये जगतोनुत्पत्तेः जगदन्तःपातिनोयागोपकरणभूताः पदार्थाः कथमासन्नित्यनया प्रश्नः क्रियते यद्यदा विश्वे सर्वे साध्यादेवाः देवंप्रजापतिं अयजन्त

---

१ ऐ० ब्रा० ५. ३२। २ ऐ० ब्रा० ७. १९।

तदानीं तस्य यज्ञस्य प्रमा प्रमाणं इयत्ता का कथंभूतासीत् तथा प्रतिमा हविःप्रतियोगित्वेन मीयते निर्मीयते इति प्रतिमा देवता सा वा तस्य यज्ञस्य कासीत् तथा निदानमादिकारणं यागे अप्रवृत्तस्य प्रवर्तकं फलं किमासीत् तथा आज्यं घृतं एतदुपलक्षितं हविर्वा तस्य यज्ञस्य किमासीत् तथा परिधिः परितोधीयन्तइति त्रयः परिधयोबाहुमात्राः पलाशादिवृक्षजन्याः परिपूर्वाद्दधातेः उपसर्गेघोःकिरिति किप्रत्ययः सामान्यापेक्षमेकवचनं परिधयः के आसन्नित्यर्थः तथा तस्य यज्ञस्य गायत्र्यादिकं छन्दः किमासीत् तथा प्रउगमुक्थं उपलक्षणमेतत् आज्यप्रउगादीनि उक्थानि शस्त्राणि वा कान्यासन् एतेषु प्रश्नेषु त्रयाणां उत्तरं द्वृचेनाह ॥ ३ ॥

३. जिस समय देवों ने प्रजापति-यज्ञ किया, उस समय यज्ञ की सीमा क्या थी? देव-मूर्त्ति क्या थी? संकल्प क्या था? घृत क्या था? यज्ञ की (पलाश आदि की) तीन परिधियाँ (माप) क्या थीं? छन्द और उक्थ क्या थे?

अ॒ग्नेर्गा॑य॒त्र्य॑भवत्स॒युग्वो॒ष्णिह॑या सवि॒ता सं ब॑भूव ।
अ॒नु॒ष्टुभा॒ सोम॑ उ॒क्थैर्मह॑स्वा॒न्बृह॒स्पते॑र्बृह॒ती वाच॑मावत् ॥ ४ ॥

अ॒ग्नेः । गा॒य॒त्री । अ॒भ॒व॒त् । स॒ऽयुग्वा॑ । उ॒ष्णिह॑या । स॒वि॒ता ।
सम् । ब॒भू॒व॒ । अ॒नु॒ऽस्तुभा॑ । सोम॑ः । उ॒क्थैः । मह॑स्वान् ।
बृह॒स्पते॑ः । बृ॒ह॒ती । वाच॑म् । आ॒व॒त् ॥ ४ ॥

सहयुग्वा सहयुक्ताग्नेः सहायभूता गायत्री अभवत् यष्टव्यात्प्रजापतेः मुखादजायत देवतासु मध्येग्निः छन्दःसु गायत्री च उभावपि अजायेतामित्यर्थः । तथाच तैत्तिरीयकं—प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति समुखतस्त्रिवृतंनिरमिमीत तमग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीछन्दइति । उष्णिहया उष्णिक्छन्दसा सह सविता देवः संबभूव तस्मात्प्रजापतेः जज्ञे टापंचापिहलन्तानामिति वचनात् उष्णिहशब्दात् टाप् तथा महस्वान् तेजस्वी सोमः उक्थैः स्तुतशस्त्रैः अनुष्टुभा अनुष्टुप्छन्दसा च सार्धं तस्मादेव प्रजापतेरजायत तथा बृहस्पतेः देवस्य वाचं वाक्यं बृहतीछन्दः आवत् अरक्षत् अगच्छत् वा बृहत्यासार्धं बृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्जज्ञइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. गायत्री छन्द अग्नि का सहायक हुआ और उष्णिक् सविता देव का। सोम अनुष्टुप् छन्द के और तेजस्वी सूर्य उक्थ छन्द के साथ मिले। बृहती छन्द ने बृहस्पति-वाक्य का आश्रय किया।

वि॒राण्मि॒त्राव॑रु॑णयोरभि॒श्रीरिन्द्र॑स्य त्रि॒ष्टुबि॒ह भा॒गो अह्न॑ः ।
विश्वा॒न्दे॒वाञ्जग॒त्या वि॑वेश॒ तेन॑ चाक्लृप्र॒ ऋष॑यो मनु॒ष्या॑ः ॥ ५ ॥

वि॒ऽराट् । मि॒त्राव॑रु॑णयोः । अ॒भि॒ऽश्रीः । इन्द्र॑स्य । त्रि॒ऽस्तुप् ।
इ॒ह । भा॒गः । अह्नः॑ । विश्वा॑न् । दे॒वान् । जग॑ती । आ ।
वि॒वे॒श॒ । तेन॑ । चा॒कॢ॒प्रे॒ । ऋष॑यः । म॒नु॒ष्याः॑ ॥ ५ ॥

अपिच मित्रावरुणयोर्देवयोः विराट्छन्दः अभिश्रीः अभिश्रिता आश्रिता आसीत् विराजा सह मित्रावरुणावपि प्रजापतेः सकाशादजायेतामित्यर्थः। इहास्मिन्यज्ञे अह्नः सवनत्रयरूपस्य भागोमध्यंदिनसवनाख्योंशः त्रिष्टुप्छन्दश्च इन्द्रस्य अभिश्रयणीयावास्तां ताविन्द्रश्च प्रजापतेः सकाशादजायन्तेत्यर्थः। तथाचतैत्तिरीयकं—उरसोबाहुभ्यांपञ्चदशंनिरमिमीत तमिन्द्रोदेवतान्वसृज्यत तत्रत्रिष्टुप्छन्दोबृहत्सामेति। तथाविश्वान् सर्वान्देवान् जगतीछन्दः आविवेश प्रविष्टवती विश्वेदेवाजगती च प्रजापतेरजायन्तेत्यर्थः। तथाच तैत्तिरीयकं—तंविश्वेदेवादेवताअन्वसृज्यन्त जगतीछन्दोवैरूपंसामेति। उक्तेन प्रकारेण प्रतिमा कासीत् छन्दः किमासीत् प्रउगं किमुक्थमिति त्रयाणामुत्तरं जातं। आज्यं किमासीत् परिधिः कआसीत् इत्यनयोरुत्तरं पुरुषसूक्ते द्रष्टव्यं। तत्रह्येवमाम्नायते—देवायज्ञमतन्वत वसन्तोअस्यासीदाज्यंग्रीष्मइध्मःशरद्धविः। सप्तास्यासन्परिधयस्त्रिःसप्तसमिधःकृताःइति। अयमर्थः—सर्वरसोत्पादकोवसन्तः तस्य जगत्सर्जनसाधनस्य यज्ञस्याज्यमासीत् आज्यदध्यादिभीरसैः सार्धं तादृशोवसन्तोजायतेत्यर्थः। सर्वरसानां शोषकोग्रीष्मऋतुः इध्मआसीत् शुष्कैः काष्ठैः सार्धं ग्रीष्मोजायतेत्यर्थः। पच्यमानव्रीहियुक्तः शरदृतुः तस्य यज्ञस्य हविरासीत् सप्तच्छदांसि त्रिः सप्त एकविंशतिधा भूत्वा अष्टादशसमिधः त्रयः परिधयश्चासन्। कासीत्प्रमाप्रतिमाकिंनिदानमित्यनयोरपि प्रश्नयोरप्येवमुत्तरं पूर्वे विश्वसृजोऽमृताः शतं वर्षसहस्राणि दीक्षिताः सत्रमासतेति एतेनवैविश्वसृजइदंविश्वमसृजन्तेतिचतैत्तिरीयके समाम्नायते। अतस्तस्य यज्ञस्य सहस्रसंवत्सरपरिमितः कालः प्रमाणं विश्वस्य जगतः सर्जनमादिकारणं प्रवर्तकंफलमित्यर्थः। एतदुक्तं भवति—यदा विश्वसृजोदेवाः देवं प्रजापतिं . विश्वसृजामयनाख्येन यागेनायजन् तदा उक्ताः सर्वायागोपकरणाः प्रजापतेः सकाशादजायन्तेति। यतोऽग्न्यादिदेवताभिः सह गायत्र्यादीनि सप्तच्छन्दांसि जातानि अतोहेतोः तेषां छन्दसां अग्न्यादयोदेवता इति। छन्दोविचितौ सूत्रितंच—अग्निःसवितासोमोबृहस्पतिर्मित्रावरुणाविन्द्रोविश्वेदेवादेवताइति। एवं प्राजापत्योयज्ञोनुष्ठितः तेन यज्ञेन ऋषयोमनुष्याश्च चाकॢप्रे चकॢपिरे कॢप्ताः सृष्टाआसन् कॢपेः कर्मणि लिटि इरयोरिति रे-

आदेशः कृपेरोलइति लत्वं तुजादित्वादभ्यासदीर्घः तेनैव यज्ञेन सर्वं जगदसृजन्नित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. विराट् छन्द मित्र और वरुण के आश्रित हुआ। इन्द्र और विश्व के सोम के भाग में त्रिष्टुप् पड़ा। जगती छन्द ने अन्य देवों का आश्रय किया। इस प्रकार ऋषियों और मनुष्यों ने यज्ञ किया।

चाकॢप्रेतेनऋषयोमनुष्यायज्ञेजातेपितरोनःपुराणे।
पश्यन्मन्येमनसाचक्षसातान्यइमंयज्ञमयजन्तपूर्वे ॥ ६ ॥

चाकॢप्रे। तेन। ऋषयः। मनुष्याः। यज्ञे। जाते। पितरः।
नः। पुराणे। पश्यन्। मन्ये। मनसा। चक्षसा। तान्। ये।
इमम्। यज्ञम्। अयजन्त। पूर्वे ॥ ६ ॥

पुराणे चिरन्तने तस्मिन्यज्ञे जाते विश्वसृड्भिः देवैः सम्यगनुष्ठिते सति तेन यज्ञेन ऋषयोमनुष्यानोस्माकं पितरः पूर्वपुरुषाश्च चाकॢप्रे अकल्प्यन्त असृज्यन्त इममीदृशं यज्ञं ये पूर्वे साध्यादेवाः प्रजापतेः प्राणभूताः अयजन्त अन्वतिष्ठन् तान् देवान् प्राणात्मना सर्वत्र वर्तमानान् चक्षसा दर्शनहेतुना मनसा पश्यन् जानन् मन्ये तानेव विश्वस्रष्टॄन् देवान् स्तौमि मन्यतिरर्चतिकर्मा ॥ ६ ॥

६. प्राचीन समय में, यज्ञ उत्पन्न होने पर, हमारे पूर्व पुरुष ऋषियों और मनुष्यों ने उक्त नियम के अनुसार अनुष्ठान सम्पन्न किया। जिन्होंने प्राचीन समय में यज्ञानुष्ठान किया था, उन्हें, मुझे जान पड़ता है कि, मैं मनश्चक्षु से देख रहा हूँ।

सहस्तोमाःसहछन्दसआवृतःसहप्रमाऋषयःसप्तदैव्याः।
पूर्वेषांपन्थामनुदृश्यधीराअन्वालेभिरेरथ्यो३नरश्मीन् ॥७॥१८॥

सहऽस्तोमाः। सहऽछन्दसः। आऽवृतः। सहऽप्रमाः। ऋषयः।
सप्त। दैव्याः। पूर्वेषाम्। पन्थाम्। अनुऽदृश्य। धीराः।
अनुऽआलेभिरे। रथ्यः। न। रश्मीन् ॥ ७ ॥ १८ ॥

स्तोमैः त्रिवृत्पंचदशादिभिः सह वर्तमानाः सहस्तोमाः सहछन्दसः गायत्र्यादिभिः छन्दोभिः सहवर्तमानाः आवृत आवर्तमानाः सहप्रमाः प्रमितिः प्रमा यज्ञस्येयत्तापरिज्ञानं तेन सह वर्तमानाः दैव्याः देवस्य प्रजापतेः संबन्धिनः यद्वा देवानां सकल्पानां संबन्धिनः ऋषयोद्रष्टारः स

प्रसंख्याकाः शीर्षण्याः यद्वा मरीचिप्रमुखाः सप्तऋषयः होत्रादयः सप्तवषट्कर्तारोवा एवंविधाएते पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां अङ्गिरःप्रभृतीनां विश्वसृजां देवानां वा पंथां पंथानं अनुष्ठानमार्गं अनुदृश्य क्रमेण ज्ञात्वा धीराः धीमन्तः सन्तः अन्वालेभिरे अनुक्रमेणारब्धवन्तः यागानुष्ठाने प्रवृत्ताइत्यर्थः रथ्योन यथा रथिनः रथेन युक्ताः रथस्य नेतारः सूताः रश्मीन् रथे अश्वनियोजनार्थान् प्रग्रहान् सम्यग्रथस्य नयनाय हस्तेनान्वारभंते अन्वारभ्य च सम्यक् तं रथं प्रवर्तयन्ति एवमेतेपि अनुष्ठानमार्गं श्रुतितोवगम्य सम्यगन्वतिष्ठन् इत्यर्थः ॥ ७ ॥

७. सात दिव्य ऋषियों ने स्तोत्रों और छन्दों का संग्रह करके पुनः-पुनः अनुष्ठान किया और यज्ञ का परिमाण स्थिर किया। जैसे सारथि घोड़े का लगाम हाथ से पकड़ते हैं, वैसे ही विद्वान् ऋषियों ने पूर्व पुरुषों की प्रथा के प्रति दृष्टि रखकर यज्ञानुष्ठान किया।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वादशोवर्गः ॥ १८ ॥

अपप्राचइति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कक्षीवतः पुत्रस्य सुकीर्तेरार्षं चतुर्थी अनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः चतुर्थीपञ्चम्यौ अश्विदेवत्ये शिष्टाऐन्द्र्यः तथाचानुक्रान्तं—अपप्राचः सुकीर्तिः काक्षीवतोमध्येनुष्टुप् चोत्तराचाश्विन्याविति। षष्ठेहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः उक्थशस्त्र एतत्सूक्तं। सूत्रितंच—सुकीर्तिंब्राह्मणाच्छंसी वृषाकपिंचपंक्तिशंसमिति। चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य अपप्राचइत्येषा आरंभणीया कद्वत्प्रगाथानन्तरं शंसनीया। सूत्रितंच—कद्वन्तः प्रगाथाअपप्राचइन्द्रविश्वाँअमित्रानिति। अहर्गणेष्वपि द्वितीयादिष्वहस्सु तस्यैव तस्मिन्नेव शस्त्रे आरंभणीया। सूत्रितंच—आरंभणीयाः पर्यासान् कद्वतोहरहः शस्यानीति होत्रकाद्वितीयादिष्वेवेति।

अप॒ प्राच॑ इन्द्र॒ विश्वाँ॑ अ॒मित्रा॒नपापा॑चो अभिभूते नुदस्व।
अपोदी॑चो॒ अप॑ शूराध॒राच॑ उ॒रौ यथा॒ तव॒ शर्म॒न्मदे॑म ॥ १ ॥

अप॑। प्राचः॑। इ॒न्द्र॒। विश्वा॑न्। अ॒मित्रा॑न्। अप॑। अपा॑चः।
अ॒भि॒ऽभू॒ते॒। नु॒द॒स्व॒। अप॑। उदी॑चः। अप॑। शू॒र॒। अ॒ध॒राचः॑।
उ॒रौ। यथा॑। तव॑। शर्म॑न्। मदे॑म ॥ १ ॥

हे इन्द्र प्राचः प्रमुखमंचतः प्राग्देशे वर्तमानान् अस्मत्तः पूर्वभागे वर्तमानानित्यर्थः प्रपूर्वादंचतेः ऋत्विगित्यादिना क्विन् अनिदितामिति न लोपः शसि अचइत्यकारलो-

पे चाविति दीर्घत्वं अनिगन्तोंचतौवप्रत्ययइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । तादृशान् विश्वान् सर्वान् अमित्रान् शत्रूनपनुदस्व अस्मत्तोपगमय तथा हे अभिभूते शत्रूणामभिभवितरिन्द्र अपाचः अपमुखमंचतः पृष्ठभागे वर्तमानान् सर्वान् शत्रूनपनुदस्व अपिच उदीचः ऊर्ध्वं अंचतः उपरिवर्तमानान् उत्पूर्वादंचतेः पूर्ववत्क्विनि उदईदित्यंचतेरकारस्यईकारः पूर्ववत्स्वरः तथाविधानपि शत्रूनपनुदस्व तथा हे शूर शौर्यवन्निन्द्र अधराचः अधरदेशमधोभागमंचतश्च अधस्तनानपि शत्रूनपनुदस्व अधरशब्दोपपदादंचतेः शसि पूर्ववत्प्रक्रिया चाविति पूर्वपदान्तोदात्तः उरौ विस्तीर्णे तव संबन्धिनि त्वया दत्ते शर्मन् शर्मणि गृहे सुखे वा यथा वयं मदेम निरुपद्रवाः सन्तोहृष्येम तथा त्वं सर्वत्रवर्तमानानस्मदीयान् शत्रून्विनाशयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. शत्रु-विजेता इन्द्र, सामने और पीछे, उत्तर और दक्षिण जो सब शत्रु हैं, उन्हें दूर करो। वीर, तुम्हारे पास विशिष्ट सुख की प्राप्ति करके हम आनन्दित हों।

कुविदङ्गयवमन्तोयवंचिद्यथादान्त्यनुपूर्वंवियूय ।
इहेहैषांकृणुहिभोजनानियेबर्हिषोनमोवृक्तिंनजग्मुः ॥ २ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवऽमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति ।
अनुऽपूर्वम् । विऽयूय । इहऽइह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि ।
ये । बर्हिषः । नमःऽवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

अंग हे इन्द्र यवमन्तः यवादिधान्ययुक्ताःकर्षकाः यवंचित् उपलक्षणमेतत् यवगोधूमादीश्च अनुपूर्वंयोयोधान्यविशेषः प्रथमं पच्यते तेनानुपूर्व्येण वियूय पृथक्कृत्य यथा कुविद्बहुलंदान्ति लुनन्ति दाप् लवने आदादिकः विपूर्वाद्यौतेर्ल्यपि युप्लुवोर्दीर्घश्छन्दसीतिदीर्घः एवं इहेह अस्मिन्नस्मिन् देशे सर्वस्मिन् एषां यजमानानां भोजनानि धननामैतत् भोगसाधनानि धनानि कृणुहि कुरु यस्य यस्मिन्देशे यद्धनं अपेक्षितं तदनुगुणं प्रयच्छेत्यर्थः उतश्चप्रत्ययाच्छन्दसिवावचनमिति हेर्लुगभावः । एषामित्युक्तं केपुनरिमइत्यतआह हे यजमानाबर्हिषः यज्ञस्य नमोवृक्तिं नमसोहविर्लक्षणस्यान्नस्य नमस्कारात्मकस्य स्तोत्रस्य वा वर्जनं अकरणं न जग्मुः न प्राप्नुवन्ति किंतु सर्वदा हविर्भिर्यजन्ति स्तुतिभिः स्तुवन्ति च एषां कृणुहीत्यन्वयः ॥ २ ॥

२. जिनके खेत में यव (जो) होता है, वे जैसे अलग-अलग करके क्रमशः उसे, अनेक बार काटते हैं, वैसे ही हे इन्द्र, जो यज्ञ में "नमः" नहीं करते अथवा जो पुण्यानुष्ठान से विरत हैं, उनकी भोजन-सामग्री को अभी नष्ट कर दो।

अथ तृतीया–

नहिस्थूर्यृतुथायातमस्तिनोतश्रवोविविदेसंगमेषु।
गव्यन्तइन्द्रंसख्यायविप्राअश्वायन्तोवृषणंवाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि। स्थूरि। ऋतुऽथा। यातम्। अस्ति। न। उत। श्रवः।
विविदे। सम्ऽगमेषु। गव्यन्तः। इन्द्रम्। सख्याय। विप्राः।
अश्वऽयन्तः। वृषणम्। वाजयन्तः ॥ ३ ॥

एकेन धुर्येण युक्तमनः स्थूरीत्युच्यते ऋतुथा ऋतौ यस्मिन्काले मातव्यं तद्योग्यकाले स्थूर्यनः यातं तं देशं मातं नह्यस्ति नहिभवति एकेन धुर्येण युक्तः शकटः शीघ्रं गन्तव्यं नमामोतीत्यर्थः। उतापिच संगमेषु संग्रामेषु श्रवोन्नं यशोवा न विविदे न लभते इन्द्रस्तूक्तविलक्षणः वृषणं वर्षितारं तमिन्द्रं गव्यन्तः गाइच्छन्तोविप्राः मेधाविनोवयं सख्याय सखिकर्मणे आह्वयामइतिशेषः। कथंभूताः अश्वायन्तः अश्वानप्यात्मनइच्छन्तः वाजयन्तः अन्नकामाबलकामाश्च ॥ ३ ॥

३. जिस शकट में एक ही चन्द्र है, वह कभी भी नियत स्थान पर नहीं उपस्थित हो सकता। युद्ध के समय उससे अन्न-लाभ नहीं हो सकता। जो लोग गौ, अश्व, अन्न आदि की इच्छा करते हैं वे बुद्धिमान् इन्द्र के सख्य के लिए लालायित रहते हैं।

सौत्रामण्यां सुराग्रहाणां पुरोनुवाक्या युवमित्येषा। सूत्रितंच–युवंसुराममश्विनेति ग्रहाणांपुरोनुवाक्येति।

सैषा चतुर्थी–

युवंसुराममश्विनानमुचावासुरेसचा।
विपिपानाशुभस्पतीइन्द्रंकर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम्। सुरामम्। अश्विना। निमुचौ। आसुरे। सचा। विऽपिपाना।
शुभः। पती इति। इन्द्रम्। कर्मऽसु। आवतम् ॥ ४ ॥

हे अश्विना अश्विनौ हे शुभस्पती उदकस्य शोभनालंकारस्य वा पती पालयितारौ सुरामं सुष्ठु रमणसाधनं इदं हविः विपिपाना विशेषेण पीतवन्तौ युवं युवां सचासन्तौसंगतौ आसुरे असुरपुत्रे नमुचौ एवत्संज्ञे असुरे हन्तव्ये सति कर्मसु योधनकर्मसु इन्द्रमावतंरक्षतं

विपिपाना पापाने इत्यस्मात् लिटः कानच् बहुलंछन्दसीत्यभ्यासस्येत्वं शुभस्पती इति सुबामंत्रितइति षष्ठ्यन्तस्य पराङ्गवद्भावात् षष्ठ्यामंत्रितसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वं ॥ ४ ॥

४. कल्याण-मूर्त्ति अश्विद्वय, जिस समय नमुचि के साथ इन्द्र का युद्ध हुआ, उस समय तुम दोनों ने मिलकर और सुन्दर सोम का पान करके इन्द्र के कार्य में उनकी रक्षा की।

पूर्वोक्तानामेव ग्रहाणां पुत्रमिवेति याज्या। सूत्रितंच—पुत्रमिवपितरावश्विनोभेति याज्येति।

पुत्रमिवपितरावश्विनोभेन्द्रावथुःकाव्यैर्दंसनाभिः।
यत्सुरामंव्यपिबःशचीभिःसरस्वतीत्वामघवन्नभिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव। पितरौ। अश्विना। उभा। इन्द्र। आवथुः।
काव्यैः। दंसनाभिः। यत्। सुरामम्। वि। अपिबः। शचीभिः।
सरस्वती। त्वा। मघऽवन्। अभिष्णक् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वां पितरौ मातापितरौ पुत्रमिव पितामात्रेति पितुः शेषः उभा उभावश्विनौ काव्यैः प्रशस्तैः दंसनाभिः आत्मीयैः कर्मभिः आवथुः मध्यमोव्यत्ययेन आवतुः ररक्षतुः त्वंच सुरामं सुखेन रमणसाधनं हविः यद्यदा शचीभिः शक्तिभिः सार्धं व्यपिबः विशेषेण पीतवानसि तदा हे मघवन् धनवन् इन्द्र सरस्वती देवी त्वा त्वां अभिष्णक् उपासेवत भिष्णक् उपसेवायां कंड्वादिः छान्दसोयगभावः लङि बहुलंछन्दसीति शपोलुक् हल्ङ्याब्भ्यइतिलोपः ॥ ५ ॥

५. अश्विद्वय, जैसे माता-पिता पुत्र की रक्षा करते हैं, वैसे ही तुम लोगों ने सुन्दर सोम का पान करके अपनी क्षमता और अद्भुत कार्यों के द्वारा इन्द्र की रक्षा की। इन्द्र, सरस्वतीदेवी तुम्हारे पास थीं।

अथ षष्ठी—

इन्द्रःसुत्रामास्ववाँअवोभिःसुमृळीकोभवतुविश्ववेदाः।
बाधतांद्वेषोअभयंकृणोतुसुवीर्यस्यपतयःस्याम ॥ ६ ॥

इन्द्रः। सुऽत्रामा। स्वऽवान्। अवःऽभिः। सुऽमृळीकः। भवतु।
विश्वऽवेदाः। बाधताम्। द्वेषः। अभयम्।
कृणोतु। सुऽवीर्यस्य। पतयः स्याम ॥ ६ ॥

अथ सप्तमी—

तस्यवयंसुमतौयज्ञियस्यापिभद्रेसौमनसेस्याम।
ससुत्रामास्ववाँइन्द्रोअस्मेआराच्चिद्द्वेषःसनुतर्युयोतु ॥ ७ ॥ १९ ॥

तस्य॑ । व॒यम् । सु॒ऽम॒तौ । य॒ज्ञिय॑स्य । अपि॑ । भ॒द्रे ।
सौ॒म॒न॒से । स्या॒म॒ । सः । सु॒ऽत्रामा॑ । स्व॒ऽवान् । इन्द्रः॑ । अ॒स्मे इति॑ ।
आ॒रात् । चि॒त् । द्वेषः॑ । स॒नु॒तः । यु॒यो॒तु॒ ॥ ७ ॥ १९ ॥

इमे त्रातारमिन्द्रमित्यस्मिन्वर्गे (ऋ. स. ४. ७. ३२) व्याख्याते ।

अक्षरार्थस्तु—सुष्ठु त्राता धनवान् सर्वस्य वेदिता इन्द्रः रक्षणैः सुष्ठु सुखयिता भवतु शत्रूंश्चहिनस्तु भयराहित्यं च करोत्वस्माकं अतोवयं शोभनवीर्योपेतस्य धनस्य स्वामिनोभवेमेति । सप्तम्यास्तु तस्य यज्ञार्हस्येन्द्रस्यानुग्रहबुद्धौ भजनीयेसौमनस्येच वयं विषयभूताभवेम सुष्ठु त्राता धनवान्सइन्द्रः अस्मचोदूरदेशे द्वेष्टृनन्तर्धानं योजयत्विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

६. और ७. इन्द्र उत्तम रक्षक, धनी और सर्वज्ञ हैं। वे रक्षा करके सुखदाता हों। वे शत्रुओं को हटाकर अभय दें। हम उत्तम शक्ति के अधिकारी हों। यज्ञ भागग्राही इन्द्र के पास हम प्रसन्नता-पात्र हों। वे हमारे प्रति भली भाँति सन्तुष्ट हों। वे उत्तम रक्षक और धनी हैं। इन्द्र हमारे पास के और दूर के शत्रु को दृष्टि-मार्ग से अलग करें।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

ईजानमितिसप्तर्चं चतुर्थं सूक्तं नृमेधपुत्रस्य शकपूतस्यार्षं मित्रावरुणदेवताकं आद्यातु लिंगोक्तद्युभूम्यश्विदेवताका न्यंकुसारिणी द्वितीयद्वादकन्यष्टकवती द्वितीयाषष्ठ्यौ प्रस्तारपंकी द्विद्वादशकव्यष्टकवत्यौ । सप्तमी महासतोबृहती न्यष्टकद्विद्वादशकवती । शिष्टास्तिस्रोविराड्रूपा एकादशिनस्त्रयोष्टकश्चेतिलक्षणलक्षिताः । तथाचानुक्रान्तं—ईजानं शकपूतोनार्मेधोमैत्रावरुणं न्यंकुसारिण्याद्यालिंगोक्तदेवतान्त्या महासतोबृहती उपाद्योपांत्ये प्रस्तारपंक्ती शेषाविराड्रूपा इति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

ईजा॑नमि॒द्द्यौर्गू॒र्ताव॑सु॒रीजा॒नंभूमि॑र॒भिप्र॑भू॒षणि॑ ।
ईजा॒नंदे॒वाव॒श्विना॑व॒भिसु॒म्नैर॑वर्धताम् ॥ १ ॥

ईजा॒नम् । इत् । द्यौः । गू॒र्तऽव॑सुः । ईजा॒नम् । भूमिः॑ ।
अ॒भि । प्र॒ऽभू॒षणि॑ । ईजा॒नम् । दे॒वौ । अ॒श्विनौ॑ । अ॒भि ।
सु॒म्नैः । अ॒व॒र्ध॒ता॒म् ॥ १ ॥

गूर्तवसुः गूर्तमुद्यतं स्तोतृभ्यः दानाय हस्तेधृतं वसु धनं यस्याः सा तथोक्ता गूरी उद्यम ने निष्ठा श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः नसत्तनिषत्तेत्यादिना निपातनान्निष्ठानत्वाभावः अन्येषामपीति सांहितिकोदीर्घः बहुव्रीहौपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ईदृशीद्यौः द्युलोकाभिमानिनी देवता ईजानमिव् यज्ञैरिष्टवन्तमेव पुरुषं अभिवर्धयति यजेर्लिटः कानच् वचिस्वपीवि संप्रसारणे द्विर्वचनं तथा भूमिश्च प्रभूषणि प्रभवने यद्वा प्रकृष्टभूषणे अलंकारे निमित्तभूते सति ईजानं अभिवर्धयति अपिच देवौ दानादिगुणयुक्तौ अश्विनौ ईजानं इष्टवन्तं पुरुषं सुम्नैः धनैः अभ्यवर्धतां अभिवर्धयतः वृधेरन्तर्भावितण्यर्थात् छान्दसोलङ् ॥ १ ॥

१. जो यज्ञ करता है, उसी के लिए आकाश (द्यौ) धन रखता है। पृथिवी भी उसे ही श्री-सम्पन्न करती है। यज्ञकर्त्ता को ही अश्विद्वय नाना सुख-सामग्री देकर सन्तुष्ट करते हैं।

तावांमित्रावरुणाधारयत्क्षितीसुषुम्नेषितत्वतायजामसि।
युवोःक्राणायसख्यैरभिष्यामरक्षसः ॥ २ ॥

ता। वाम्। मित्रावरुणा। धारयत्क्षिती इति धारयत्ऽक्षिती।
सुऽसुम्ना। इषितत्वता। यजामसि। युवोः। क्राणाय।
सख्यैः। अभि। स्याम। रक्षसः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ धारयत्क्षिती ध्रियमाणभूमिकौ यद्वा क्षितिरितिमनुष्यनाम हवींषिधारयन्तः क्षितयोमनुष्याः ययोः स्वभूतास्तथाविधौ सुषुम्ना सुषुम्नौ सुधनौ सुमुखौ वा ता तौ वां युवां इषितत्वता इषितत्वेन तृतीयैकवचने छान्दसस्तकारोपजनः यद्वा भावप्रत्ययान्तात्पुनरपि भावप्रत्ययः विकरणद्वयवत् इषितव्यत्वेन प्राप्तव्यत्वेन हेतौ तृतीया यतोयुवां देवेषु मध्ये प्राप्तव्यौ तयोर्हेतोः यजामसि हविर्भिर्यजामः इदंतोमसीति मसइकारागमः एवंच युवोः युवयोः सख्यैः सखित्वैः सख्युर्यः क्राणाय कुर्वते यजमानाय करोतेः शानचि छान्दसोविकरणस्य लुक् तादर्थ्ये चतुर्थी यजमानार्थं रक्षसः यज्ञस्य बाधकान् राक्षसान् अभिष्याम अभिभवेम उपसर्गात्सुनोतीत्यत्र प्रादुर्भ्यामित्यस्तेः सकारस्य षत्वं ॥ २ ॥

२. मित्र और वरुण, तुम पृथिवी को धारण किये हुए हो। उत्तम सुख-सामग्री के लिए हम तुम दोनों की पूजा करते हैं। यजमान के प्रति तुम लोगों का जो सख्य-व्यवहार होता है, उसके प्रभाव से हम शत्रु-जय करें।

अथ तृतीया—

अधाचिन्नुयद्दिधिषामहेवामभिप्रियंरेक्णःपत्यमानाः।
दद्वांवायत्पुष्यतिरेक्णःसम्वारन्नकिरस्यमघानि ॥ ३ ॥

अर्ध । चित् । नु । यत् । दिधिषामहे । वाम् । अभि । प्रियम् ।
रेक्णः । पत्यमानाः । दद्वान् । वा । यत् । पुष्यंति । रेक्णः । सम् ।
ऊँ इति । आरन् । नकिः । अस्य । मघानि ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्यां युवयोरर्थं यद्यदा दिधिषामहे हवींषि धारयामः यद्वा धिषशब्दे वां युवां स्तुमहे अधाचित् अनन्तरमेव नुक्षिप्रं प्रियमभीष्टं रेक्णः धननामैतत् धनं अभिपत्यमानाः अभिपतन्तः अभिप्राप्नुवन्तौ भवामः दद्वान् ददिवान् ददातेर्लिटः क्वसुः छन्दस्युभयथेति वसोः सार्वधातुकत्वात् श्नाभ्यस्तयोरातइत्याकारलोपः अतएवेडभावश्च संहितायां नकारस्य दीर्घादटिसमानपादइति रुत्वं आतोटिनित्यमिति सानुनासिकआकारः वाशब्दश्चार्थे हवींषि दत्तवांश्च यद्योयजमानः रेक्णोधनं पुष्यति वर्धयति अस्य स्तुवतोयजमानस्य मघानि धनानि नकिः समारन् नैवापगच्छन्ति किन्तु तमेव सर्वदा भजन्ते समित्येतदपेत्येतस्यार्थे उइति पूरणः अर्तेश्छान्दसेलुङि सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चेति च्लेरङादेशः ऋदृशोङिगुणः ॥ ३ ॥

३. मित्र और वरुण, जिसी समय तुम्हारे लिए हम यज्ञ-सामग्री का आयोजन करते हैं, उसी समय हम प्रिय धन के पास उपस्थित होते हैं। यज्ञ-दाता जो धन पाता है, उसपर कोई उपद्रव नहीं होता।

अथ चतुर्थी—

असावन्योअंसुरसूयतद्यौस्त्वंविश्वेषांवरुणासिराजा ।
मूर्धारथस्यचाकन्नैतावतैनंसान्तकध्रुक् ॥ ४ ॥

असौ । अन्यः । असुर । सूयत । द्यौः । त्वम् । विश्वेषाम् ।
वरुण । असि । राजा । मूर्धा । रथस्य । चाकन् । न ।
एतावता । एनसा । अन्तकऽध्रुक् ॥ ४ ॥

हे असुर तमसः क्षेपक यद्वा असवः प्राणाः तान् ददाति मनुष्येभ्यः स्वोदयेन प्रयच्छतीत्यसुरः ईदृश हे मित्र द्यौः द्युलोकः देवनशीलाअदितिर्वा अन्यः सुपांसुलुगिति द्वितीयायाः सुआदेशः वरुणापेक्षया अन्यं असौ अमुं नभसि दृश्यमानं त्वां सूयत असूत षूङ् प्राणिप्रसवे छान्दसोडभावः हे वरुण त्वं च विश्वेषां सर्वेषां प्राणिनां राजासि ईश्वरोभवसि तादृशयोर्युवयोः रथस्य मूर्धा शिरः चाकन् अस्मदुक्तं

कामयते यद्वा रथस्य रंहणशीलस्य यज्ञस्य मूर्धान मूर्धेव प्रधानः सोमः चाकन् युवां कामयते कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अस्माद्यङ्लुगन्ताच्छान्दसोलङ् यतएवमतः कारणात् अन्तकध्रुक् अन्तकस्य सहनशीलस्य राक्षसादेः यमस्यैव वा द्रोग्धा द्रुह जिघांसायां सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् वाद्रुहमुहष्णुहष्णिहामिति घत्वं भष्भावः। ईदृशः सयज्ञः एतावता एनसा इयत्परिमाणेनापि पापलेशेनापि न युज्यते॥ ४॥

४. बली (असुर) मित्र, आकाश से उत्पन्न सूर्य तुम से भिन्न हैं। वरुण, तुम सबके राजा हो। तुम्हारे रथ का मस्तक इधर ही आ रहा है। हिंसकों के विनाशक इस यज्ञ को तनिक भी अशुभ छू नहीं सकता।

अ॒स्मिन्त्स्वे॒३॑तच्छ॑कपूत॒एनो॑हि॒ते मि॒त्रेनिग॑तान्हन्ति॒वी॒रान्।
अ॒वो॒र्वा॒यद्धात्त॒नूष्वव॑ःप्रि॒यासु॑य॒ज्ञिया॒स्वर्वा॑॥ ५॥

अ॒स्मिन्। सु। ए॒तत्। शक॑ऽपूते। एन॑ः। हि॒ते। मि॒त्रे।
निऽग॑तान्। ह॒न्ति॒। वी॒रान्। अ॒वोः। वा॒। यत्। धात्।
त॒नूषु॑। अव॑ः। प्रि॒यासु॑। य॒ज्ञिया॑सु। अर्वा॑॥ ५॥

योयं शकपूताख्यऋषिः अस्मिन् शकपूते स्थितं एतदेनः पापं शत्रूणां पापकरमायुधं वा मित्रेदेवे हिते हिताचरणपरे अनुकूले सति निगतान् निगन्तव्यान् हननार्थं नियमेन प्राप्यान् वीरान् शत्रोः पुत्रादीन् सु सुष्ठु हन्ति हिनस्ति अस्मिन्नृषौ समवेतं यत्पाप तन्मित्रस्य प्रसादेन तदीयेषु शत्रुषु स्वकार्यं दुःखं जनयतीत्यर्थः निगतान् निपूर्वाद्गमेः कर्मणि निष्ठा गतिरनन्तर इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं। कदेत्यतआह—अवोः हविर्भिः तर्पयितुः अवतेरौणादिकउप्रत्ययः तस्य यजमानस्य यज्ञियासु यज्ञार्हासु क्रियासु तनूषु शरीरेषु अर्वा अभिगन्तामित्रोवरुणो वा यत् यदा अवोरक्षणं धात् दधाति निदधाति स्थापयति यद्वा यदा अर्वा अभिगन्ता सऋषिः अवितुः रक्षितुः मित्रस्य वरुणस्य वा यागार्हासु प्रियासु तनूषु शरीरेषु अवोहविर्लक्षणमन्नं धात् धारयति तदानीं मित्रे वरुणे चानुकूले सति तदेनोवीरान् हन्तीत्यर्थः॥ ५॥

५. मुझ शकपूत का पाप नीच-स्वभाव शत्रुओं को नष्ट करता है; क्योंकि मित्रदेव मेरे हितैषी हैं। मित्रदेवता आकर शरीर की रक्षा करें। उत्तमोत्तम यज्ञ-सामग्री की भी वे रक्षा करें।

अथ षष्ठी—

यु॒वोर्हि॒मा॒ता॒दिति॑र्विचेतसा॒द्यौर्न॒भूमि॒ःपय॑सापुपू॒तनि॑।
अव॑प्रि॒यादि॑दिष्टन॒सूरो॑निनिक्त र॒श्मिभि॑ः॥ ६॥

युवोः । हि । माता । अदितिः । विऽचेतसा । द्यौः । न । भूमिः ।
पयसा । पुपूतनि । अव । प्रिया । दिदिष्टन । सूरः ।
निनिक्त । रश्मिऽभिः ॥ ६ ॥

हे विचेतसा विशिष्टज्ञानौ मित्रावरुणौ युवोर्हि युवयोः खलु माता जननी अदितिरदीना अखंडनीया वा भवति सैवभूमिः इयंवाअदितिरितिश्रुतेः । द्यौर्न यथा द्युलोकः पयसा वृष्ट्युदकेन सर्वं जगत्पुनाति एवमेषासा भूमिः पयसा आत्मीयेन रसेन हविरात्मना परिणतेन पुपूतनि परिपवने यजमानानां पापस्य शोधने हेतुर्भवतीत्यर्थः पूतशब्दादाचारक्विबन्तादौणादिकः कनि प्रत्ययः छान्दसं द्विर्वचनं तौ युवामतिदिश्य यूयं प्रिया प्रियाणि धनानि अवदिदिष्टन अवाङ्मुखं अस्मदभिमुखं दिशत दत्त दिशअतिसर्जने अस्माल्लोटि छान्दसः शपःश्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेति तशब्दस्य तनादेशः अपिच सूरः सूर्यस्य रश्मिभिः किरणैः निनिक्त अस्मान् शोधयत पोषयत वा णिजिर् शौचपोषणयोः जौहोत्यादिकः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यइति णिजांत्रयाणामित्यभ्यासस्य गुणोन क्रियते ॥ ६ ॥

६. विशिष्ट ज्ञानी मित्र और वरुण, तुम्हारी माता अदिति हैं। द्यावापृथिवी को जल से परिष्कृत करो। निम्न लोक में उत्तमोत्तम सामग्री दो। सूर्य-किरणों के द्वारा सारे भुवन को पवित्र करो।

अथ सप्तमी—

युवंह्यप्नराजावसीदतंतिष्ठद्रथंनधूर्षदंवनर्षदम् ।
तानःकणूकयन्तीर्नृमेधस्तत्रेअंहसःसुमेधस्तत्रेअंहसः ॥७॥२०॥

युवम् । हि । अप्नऽराजौ । असीदतम् । तिष्ठत् । रथम् ।
न । धूःऽसदम् । वनऽसदम् । ताः । नः । कणूकऽयन्तीः । नृऽमेधः ।
तत्रे । अंहसः । सुऽमेधः । तत्रे । अंहसः ॥ ७ ॥ २० ॥

हे मित्रावरुणौ युवं हि युवां खलु अप्नराजौ अप्नसा कर्मणा प्रवर्षणप्रकाशादिना राजमानौ दीप्यमानौ सन्तौ असीदतं स्वकीये स्थाने निषीदथः आसाथे अप्नइति कर्मनाम आपःकर्माख्यायांह्रस्वोनुट्चेत्यामेतेरसुन् तस्य नुडागमोधातोर्ह्रस्वश्च तस्मिन्नुपपदे राजतेः सत्सूद्विषेत्यादिना क्विप् पीवोपवसनादीनांछन्दसिलोपोवक्तव्यः इत्यप्नसः सकारलोपः तौ मित्रावरुणौ कणूकयन्तीः कणतिः शब्दार्थः कणनं आक्रोशरूपं शब्दं इच्छन्तीः ताः प्रसिद्धाः

शात्रवीः प्रजाः अभिभवितुं नसंप्रत्यर्थे संप्रति रथं तिष्ठत् अभितिष्ठतां तिष्ठतेर्लेटयडागमः इतश्चलोपइतीकारलोपः प्रत्येकाभिप्रायेणैकवचनं। कीदृशं रथं धूर्षदं धुरि अश्वयोर्वहनदेशे सीदन्तं वनर्षदं वनेषूद्यानेषु क्रीडार्थं निषीदन्तं यद्वा वनमित्युदकनाम समुद्रमध्ये हि वरुणोनिवसति वने समुद्रोदके निषीदन्तं उभयत्रापि पूर्ववत् क्विप् वनसदमित्यत्र छान्दसः सांहितिकोरेफोपजनः हे मित्रावरुणौ युवाभ्यां नृमेधोमम पिता अंहसः पापात् तत्रे ररक्षे रक्षितोबभूव त्रैङ् पालने इत्यस्मात् कर्मणि लिट् यद्वा उपचाराज्जन्ये जनकशब्दः नृमेधस्य पुत्रः शकपूतोहं पापात् युवाभ्यां तत्रे रक्षितोस्मि सुमेधः अन्योपि सुयज्ञोयजमानः अंहसः पापात् तत्रे युवाभ्यामेवारक्ष्यत भीत्रार्थानामित्यंहसोपादानसंज्ञा ॥ ७ ॥

७. अपने कर्म के बल तुम दोनों राजा हुए हो। तुम्हारा जो रथ वन में विहार करता है, वह इस समय अश्वों के वहन-स्थान में रहे। सब शत्रु क्रोध के साथ चीत्कार करते हैं। बुद्धिमान नृमेध ऋषि विपत्ति से उद्धार पा चुके हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे विंशोवर्गः ॥ २० ॥

प्रोष्विति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं पिजवनपुत्रस्य सुदासआर्षं ऐन्द्रं आद्यस्तृचः शाक्करः षट्पंचाशदक्षराशक्करी। द्वितीयस्तृचोमहापांक्तः षळष्टका महापंक्तिः। सप्तमी त्रिष्टुप्। तथाचानुक्रान्तं—प्रोषुसुदाः पैजवनः शाक्करमहापांक्तावाद्यौ तृचावन्त्यात्रिष्टुबिति। षोळशिशस्त्रे आद्यस्तृचः शंसनीयः। सूत्रितंच—त्रिकद्रुकेषुमहिषोयवाशिरंप्रोष्वस्मैपुरोरथमिति तृचावाविच्छन्दसाविति। महाव्रते माध्यंदिनसवने ब्रह्मशस्त्रे अनुरूपतृचस्य प्रोष्वस्माइत्येका। तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं—प्रोष्वस्मै पुरोरथमित्यनुरूपइति।

प्रोष्वंस्मैपुरोरथमिन्द्रांयशूषमंर्चत।
अभीकेचिदुलोककृत्सङ्गेसमत्सुवृत्रहास्माकं
बोधिचोदितानभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वंसु ॥ १॥

प्रो इति। सु। अस्मै। पुरःऽरथम्। इन्द्राय। शूषम्। अर्चत।
अभीके। चित्। ऊँ इति। लोकऽकृत्। सम्ऽगे। समत्ऽसु।
वृत्रऽहा। अस्माकम्। बोधि। चोदिता। नभन्ताम्। अन्यकेषाम्।
ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु॥ १ ॥

अस्माइन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्येन्द्रस्य पुरोरथं रथस्य पुरः पुरतोपुरोव्ययमिति गतित्वात् गतिसमासः रथस्याग्रतोवर्तमानं शूषं बलं सुमो अर्चत हे स्तोतारः सुष्ठु प्रपूजयत प्रउ इतिनिपातसमुदायः मो इति ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा इन्द्रोविशेष्यते समत्सु समानं माद्यंत्यत्रेति समदः संग्रामाः औणादिकोधिकरणेकिप् समानस्यच्छन्दसीति सभावः समत्सु संग्रामेषु संगे संगमनीये शत्रुबले डोन्यत्रापि दृश्यतइति गमेर्डः अभीकेचित् अस्यर्णेपि निकटं प्राप्तेपि क्रेशाकेश्यवस्थायामपि लोककृत् स्थितिकृत् न पलायिता स्थित्वा वृत्रहा वृत्राणामावरकाणां हन्ता एवंविधः सइन्द्रः अस्माकं स्तोतॄणां चोदिता॰ धनानां प्रेरितासन् बोधि अस्माभिः कृतानि परिचरणानि बुध्यतां बुधेः छान्दसे लुङि दीपजनबुधेत्यादिना कर्तरि चेुश्चिणादेशः बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः। अपिच अन्यकेषां कुत्सितानामन्येषां शत्रूणां अधिधन्वसु धनुःषु अधिरोपिताज्याकाः कुत्सिताज्याः नभन्तां हिंस्यंतां नश्यन्तु ज्याशब्दात् कुत्सायां प्रागिवात्कः नभतुर्भाहिंसायां क्रैयादिकः व्यत्ययेनशप् ॥ १ ॥

१. इन्द्र की जो सेना उनके रथ के सामने है, उसकी भली भाँति पूजा करो। युद्ध के समय जब शत्रु पास आकर भिड़ जाता है, तब इन्द्र पलायन नहीं करते—वृत्र का वध कर डालते हैं। हमारे प्रभु इन्द्र हमारी चिन्ता करें। शत्रुओं की ज्या छिन्न हो जाय।

अथ द्वितीया—

त्वंसिन्धूँरवांसृजोधराचोअहन्नहिम्।
अशत्रुरिन्द्रजज्ञिषेविश्वंपुष्यसिवार्यंतंत्वापरि
ष्वजामहेनभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ २ ॥

त्वम्। सिन्धून्। अव। असृजः। अधराचः। अहन्। अहिम्। अशत्रुः। इन्द्र। जज्ञिषे। विश्वम्। पुष्यसि। वार्यम्। तम्। त्वा। परि। स्वजामहे। नभन्ताम्। अन्यकेषाम्। ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु ॥ २ ॥

हे इन्द्र सिंधून् स्यन्दनशीलान् जलपूरान् अधराचः अधरमधोमुखं अंचतोगंतॄन् अवासृजः मेघान्निरगमयः यतस्त्वमहिं अन्तरिक्षेगतं मेघं अहन् हतवानसि यद्वा अहिं आगत्यहन्तारं सर्वस्य जगतआवरकं वृत्रमसुरं अहन् हतवानसि अतः हे इन्द्र त्वं अशत्रुः शत्रुरहि॰

तोजन्निषे जायसे न संति शत्रवोस्येति वहुव्रीहौ. नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं जनेर्लिं-टिगमहनेत्यादिनोपधालोपः द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनं तथा विश्वं सर्वं वार्यं वरणीयं संभजनीयं धनं पुष्यसि वर्धयसि वृङ्संभक्तौ ऋहलोर्ण्यत् ईडवंदवृशंसदुहांण्यत-इत्युदात्तत्वं तादृशं त्वां परिष्वजामहे हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिंगनं कुर्मः वशीकुर्मइत्यर्थः ष्वं-जपरिष्वंगे दंशसंजष्वंजांशपीत्यनुनासिकलोपः ॥ २ ॥

२. नीचे बहनेवाली जल-राशि को तुम्हीं ने मुक्त किया है। तुमने ही मेघ वा वृत्र का वध किया है। इन्द्र, तुम अजेय और शत्रु के लिए अवध्य होकर जन्मे हो। तुम विश्व-पालक हो। तुम्हें ही सर्वश्रेष्ठ जानकर हम पास में आये हैं। शत्रुओं की ज्या छिन्न हो जाय।

विषुविश्वाअरातयोर्योनशन्तनोधियः।
अस्तासिशत्रवेवधंयोनइन्द्रजिघांसतियातेरातिर्ददिर्वसुनभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ ३ ॥

वि। सु। विश्वाः। अरातयः। अर्यः। नशन्त। नः। धियः।
अस्ता। असि। शत्रवे। वधम्। यः। नः। इन्द्र। जिघांसति।
या। ते। रातिः। ददिः। वसु। नभन्ताम्। अन्यकेषाम्।
ज्याकाः। अधि। धन्वऽसु ॥ ३ ॥

विश्वाः सर्वाः अरातयः अदात्र्यः आर्याअभिगंत्र्यः नोस्माकं शत्रुभूताः प्रजाः सु सुष्ठु विनशन्त विनश्यन्तु हे इन्द्र त्वदर्थधियः कर्माणि स्तुतयोवा प्रवर्तंतां हे इन्द्र योनोस्मान् जिघांसति हन्तुं इच्छति हन्तेः सनि अज्झनगमांसनीति दीर्घः अभ्यासाच्चेति कुत्वं तस्मै श-त्रवे वधं हननसाधनमायुधं अस्तासि क्षेप्ताभवसि असुक्षेपणे ताच्छीलिकस्तृन् ते तव या रातिः धनप्रदानहेतुः हस्तः रादाने करणेक्तिन् मंत्रेवृषेषपचमनविदभूवीराउदात्तइति क्तिनउदा-त्तत्वं सा रातिः वसु धनं ददिः अस्मभ्यं दाता भवतु आदृगमहनइति ददातेः किप्रत्ययः नलोकाव्ययेति वसुशब्दात् षष्ठ्यभावः। सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

३. अदाता शत्रु दृष्टि-पथ से दूर हों। हमारी स्तुतियाँ चलती रहें। इन्द्र, हमारे वध की इच्छा करनेवाले शत्रु को मारो। तुम्हारी दानशी-लता हमें धन दे। विपक्षियों की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय।

योनइन्द्राभितोजनोवृकायुरादिदेशति।
अधस्पदंतमींकृधिविबाधोअसिसासहिर्नभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ ४ ॥

यः । नः । इन्द्र । अभितः । जनः । वृकऽयुः । आऽदिदेशति ।
अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । विऽबाधः । असि । ससहिः ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र योजनः वृकायुः वृकोहिंसकः अरण्यश्वा स्तेनोवा सइवाचरन् नोस्मानभितः सर्वतः आदिदेशति अभिलक्ष्यायुधान्यतिसृजति दिशतेर्लेटचडागमः छान्दसः शपः श्लुः नाभ्यस्तस्याचिपितीत्यत्र बहुलं छन्दसीति वक्तव्यमिति वचनात्प्रतिषेधाभावेलघूपधगुणः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं तमीं तमिमं जनं अधस्पदं पादस्याधस्तात् वर्तमानं कृधिकुरु करोतेश्छान्दसोविकरणस्य लुक् । श्रुशृणुपृकृवृभ्यइति हेर्धिः यवस्त्वं विबाधोविशेषेण बाधिता शत्रूणां सासहिः अभिभविता चासि । सिद्धःशेषः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, भेड़िये के समान आचरण करनेवाले जो लोग हमारे चारों ओर घूमते हैं, उन्हें पराङ्मायी करो। तुम शत्रुओं को हरानेवाले और उन्हें पीड़ा पहुँचानेवाले हो। शत्रुओं की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय।

योनइन्द्राभिदासतिसनाभिर्यश्चनिष्ट्यः ।
अवतस्यबलंतिरमहीवद्यौरधत्मनानभन्ता
मन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ ५ ॥

यः । नः । इन्द्र । अभिऽदासति । सऽनाभिः । यः । च । निष्ट्यः ।
अव । तस्य । बलम् । तिर । महीऽइव । द्यौः । अध । त्मना ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ५ ॥

हे इन्द्र यः सनाभिः समानजन्माशत्रुर्नोस्मानभिदासति उपक्षयति यश्च निष्ट्योनिकृष्टजन्मा अस्मानुपक्षयति जातार्थे निकृष्टवाचिनोनिःशब्दात् अव्ययात्त्यप् ह्रस्वात्तादौतद्धितइतिषत्वं अधानन्तरमेव महीव द्यौर्महतीद्यौरिव विस्तृतं तस्य शत्रोर्बलं त्मना आत्मना मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनइत्याकारलोपः स्वयमेव अवतिर जहि अवतिरतिर्वधकर्मा । गतमन्यत् ॥ ५ ॥

५. हमारे निकृष्ट, समान-जन्मा और अनिष्ट कर्म करनेवाले शत्रुओं के बल को वैसे ही नीचा दिखाओ, जैसे विशाल आकाश सारी वस्तुओं को नीचा दिखाता है। शत्रुओं की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय।

वयमिन्द्रत्वायवःसखित्वमारभामहे ।
ऋतस्यनःपथानयातिविश्वानिदुरिता
नभन्तामन्यकेषांज्याकाअधिधन्वसु ॥ ६ ॥

व॒यम् । इ॒न्द्र॒ । त्वा॒ऽयवः॑ । स॒खि॒ऽत्वम् । आ । र॒भा॒म॒हे॒ । ऋ॒तस्य॑ ।
नः॒ । प॒था । न॒य॒ । अति॑ । विश्वा॑नि । दुः॒ऽइ॒ता ।
नभ॑न्ताम् । अ॒न्य॒केषा॑म् । ज्या॒काः । अधि॑ । धन्व॑ऽसु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वायवः त्वामात्मनइच्छन्तो वयं सखित्वं सखिकर्म यज्ञात्मकमारभामहे उपक्रामामहे ऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य पथा मार्गेण भस्यटेर्लोपः उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तृतीयायाउदात्तत्वं विश्वानि सर्वाणि दुरितादुरितानि दुर्गमनानि पापानि तत्फलानि च नोस्मानतिनय अतिपारय । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, हम तुम्हारे अनुगामी हैं। तुम्हारे बन्धुत्व के उपयुक्त कार्य के लिए हम उद्योग करते हैं। पुण्य कर्म के मार्ग से हमें ले चलो। हम सारे पापों के पार जायें। शत्रुओं की प्रत्यञ्चा छिन्न हो जाय।

अ॒स्मभ्यं॒सुत्वमि॑न्द्र॒तांशि॑क्ष॒यादोह॑ते॒प्रति॒वरं॑जरि॒त्रे ।
अच्छि॑द्रोध्नी॒पी॒पय॒द्यथा॑नःस॒हस्र॑धारा॒पय॑सा॒म॒हीगौः ॥ ७ ॥२१॥

अ॒स्मभ्य॑म् । सु । त्वम् । इ॒न्द्र॒ । ताम् । शि॒क्ष॒ । या । दोह॑ते ।
प्रति॑ । वर॑म् । ज॒रि॒त्रे । अच्छि॑द्रऽऊध्नी । पी॒पय॑त् । यथा॑ । नः॒ ।
स॒हस्र॑ऽधारा । पय॑सा । म॒ही । गौः ॥ ७ ॥ २१ ॥

हे इन्द्र त्वं तां गामस्मभ्यं स्तोतृभ्यः सुशिक्ष प्रदेहि शिक्षतिर्दानकर्मा यागौर्जरित्रे स्तोत्रे वरं वरणीयं पयः प्रतिदोहते प्रतिदिनं नैरन्तर्येण दुग्धे दुहेर्बहुलंछंदसीति शपोलुगभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरः शिष्यते वरं वृञ्वरणे इत्यस्मात् ग्रहवृदृनिश्चिगमश्चेति कर्मण्यप् सा मत्ता गौः अच्छिद्रोध्नी निबिडोधस्का अतएव सहस्रधारा बहुभिः क्षीरधाराभिः उपेता मही महती सती यथा नोस्मान् पयसाक्षीरेण पीपयत् प्रवर्धयेत् तथा तां कुर्विति शेषः ओप्यायी वृद्धौ ण्यन्ताच्छान्दसोलुङ् व्यत्ययेन धातोः पीभावः अडभावश्छान्दसः ॥ ७ ॥

७. इन्द्र, हमें तुम वह विद्या बताओ, जिसके प्रभाव से स्तोता का मनोरथ पूर्ण हो। पृथिवी-स्वरूपा यह गौ विशाल स्तनवाली होकर और सहस्र धाराओं से दूध गिराकर हमें परितृप्त करे।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

उभेयदिति सप्तर्चं षष्ठं सूक्तं युवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुरार्षं पूर्वेणेत्यर्धर्चसहितायाः सप्तम्यास्तु गोधा नाम ब्रह्मवादिनी ऋषिः सप्तमीपंक्तिः शिष्टाः षळष्टकामहापंक्तयः इन्द्रोदेवता। तथाचानुक्रान्तं—उभेयन्मान्धाता यौवनाश्वोमहापांक्तं पंक्तिरन्त्यातामध्यर्धां गोधापश्यदिति ।गतःसूक्तविनियोगः । चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिने अच्छावाकस्य आद्यस्तृचोवैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितंच—उभेयदिन्द्ररोदसी अवयत्त्वंशतक्रतोइति ।

तत्र प्रथमा—

उ॒भेयदि॑न्द्र॒रोद॑सीआप॒प्राथो॒षाइ॑व ।
म॒हान्तं॑त्वाम॒हीनां॑स॒म्राजं॑चर्षणी॒नांदे॒वी
जनि॑त्र्यजीजनद्भ॒द्राजनि॑त्र्यजीजनत् ॥ १ ॥

उ॒भे इति॑ । यत् । इ॒न्द्र॒ । रोद॑सी॒ इति॑ । आ॒ऽप॒प्राथ॑ । उ॒षाःऽइ॑व ।
म॒हान्त॑म् । त्वा॒ । म॒हीना॑म् । स॒म्ऽराज॑म् । च॒र्ष॒णी॒नाम् । दे॒वी ।
जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् । भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥ १ ॥

हे इन्द्र उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यद्यस्त्वं अपप्राथ तेजसा आप्रयथसि आपूरयसि प्रा पूरणे आदादिकः छान्दसोलिट् उषाइव यथा उषाः स्वभासा सर्वं जगदापूरयति तद्वत् तं महीनां महतां देवानामपि महान्तं अधिकं चर्षणीनां मनुष्याणामपि सम्राजमीश्वरमिन्द्रं त्वा त्वां देवी देवनशीला जनित्री जनयित्री अदितिः अजीजनत् अजनयत् जनेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपमेतत् यस्मादेषा जनित्री ईदृशं पुत्रमजीजनत् अतःकारणात् सा भद्रा कल्याणी प्रशस्ता जाता जनेर्ण्यन्तात्साधुकारिणि तृन् जनितामंत्रइति इडादौ णिलोपोनिपात्यते ऋन्नेभ्यइति ङीप् ॥ १ ॥

१, इन्द्र, तुम उषा के समान द्यावापृथिवी को तेज से परिपूर्ण करते हो। तुम महान् से भी महान् हो। तुम मनुष्यों के सम्राट् हो। तुम्हारी कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अथ द्वितीया—

अव॑स्मदुर्हृणाय॒तोमर्त॑स्यतनुहिस्थि॒रम् ।
अ॒ध॒स्प॒दंतमीं॑कृधि॒योअ॒स्माँआ॒दिदे॑शति॒दे॒वी
जनि॑त्र्यजीजनद्भ॒द्राजनि॑त्र्यजीजनत् ॥ २ ॥

अर्व । स्म । दुःऽहनायतः । मर्तस्य । तनुहि । स्थिरम् । अधःऽपदम् । तम् । ईम् । कृधि । यः । अस्मान् । आऽदिदेशति । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ २ ॥

दुर्हणायतोदुःखमदं हननमाचरतोमर्तस्य मनुष्यस्य शत्रोः स्थिरं दृढं बलं अवतनुहि अवततं नीचीनं कुरु स्मेति पूरकः तं शत्रुं ईमेनं अधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्तमानं कृधि कुरु यः शत्रुरस्मान् आदिदेशति जिघांसति । समानमन्यत् ॥ २ ॥

२. जो दुरात्मा हमारा वध करना चाहता है, उसके अधिक बली रहते पर भी तुम उस बल को कम कर देते हो। जो हमारा अनिष्ट चाहता है, उसे तुम धराशायी करते हो। तुम्हारी कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अवत्यार्बृहतीरिषोविश्वश्चन्द्राअमित्रहन् ।
शचीभिःशक्रधूनुहीन्द्रविश्वाभिरूतिभिर्देवीज
नित्र्यजीजनद्भद्राजनित्र्यजीजनत् ॥ ३ ॥

अर्व । त्याः । बृहतीः । इषः । विश्वऽचन्द्राः । अमित्रऽहन् । शचीभिः । शक्र । धूनुहि । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः । देवी । जनित्री । अजीजनत् । भद्रा । जनित्री । अजीजनत् ॥ ३ ॥

हे अमित्रहन् अमित्राणां शत्रूणां हन्तः हे शक्रेन्द्र शचीभिः आत्मीयाभिः शक्तिभिः आत्मीयैः कर्मभिर्वा त्याः ताः प्रसिद्धाः बृहतीर्महतीः बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति ङीपउदात्तत्वं विश्वश्चन्द्राः विश्वानि सर्वाणि चन्द्राणि हिरण्यानि यासां तादृशीः ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदेमंत्रइति सुडागमः बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं एवंभूताइषोन्नानि विश्वाभिः सर्वाभिरूतिभीरक्षाभिः सार्धं अवधूनुहि अस्मास्ववाङ्मुखं कंपय अस्मदभिमुखं गमयेत्यर्थः । गतमन्यत् ॥ ३ ॥

३. शक्तिशाली और शत्रुसंहारी इन्द्र, सबको आनन्दित करनेवाले उस प्रचुर अन्न को, अपनी क्षमता से, तुम हमारी ओर प्रेरित करो। साथ ही सब प्रकार से हमारी रक्षा भी करो। कल्याणमय माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

चातुर्विंशिकेहनि माध्यंदिनेच्छावाकस्यास्यतृत्वमिति तृचोवैकल्पिकोनुरूपः सूत्रंतु—सूक्तादावुदाहृतं ।

तृचे प्रथमा सूक्ते चतुर्थी—

अवयत्त्वंशतक्रतविन्द्रविश्वानिधूनुषे।
रयिंनसुन्वतेसचासहस्रिणीभिरूतिभिर्देवीज
निव्यजीजनद्भद्राजनिव्यजीजनत् ॥ ४ ॥

अव। यत्। त्वम्। शतक्रतो इति शतऽक्रतो। इन्द्र। विश्वानि।
धूनुषे। रयिम्। न। सुन्वते। सचा। सहस्रिणीभिः। ऊतिऽभिः।
देवी। जनित्री। अजीजनत्। भद्रा। जनित्री। अजीजनत् ॥ ४ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते सुनोतेर्लटः शतृ हुश्नुवोःसार्वधातुकइतियण् शतुरनुमइति विभक्तेरुदात्तत्वं ईदृशाय यजमानाय यद्यदा त्वं विश्वानि व्याप्तानि अन्नानि वा अवधूनुषे अभिगमयसि ददासीत्यर्थः तदा रयिं न रयिं च पुत्ररूपं धनं च सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिरूतिभीरक्षाभिः सचा सह प्रदेहि। गतमन्यत् ॥ ४ ॥

४. शतक्रतु इन्द्र, तुम जिस समय नाना प्रकार के अन्न प्रेरित करोगे, उस समय सोम-यज्ञ-कर्त्ता यजमान को असीम प्रकार से बचाओगे और धन दोगे। कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अवस्वेदाइवाभितोविष्वक्पतन्तुदिद्यवः।
दूर्वायाइवतन्तवोव्य१स्मदेतुदुर्मतिर्देवीजनि
व्यजीजनद्भद्राजनिव्यजीजनत् ॥ ५ ॥

अव। स्वेदाःऽइव। अभितः। विष्वक्। पतन्तु। दिद्यवः।
दूर्वायाःऽइव। तन्तवः। वि। अस्मत्। एतु।
दुःऽमतिः। देवी। जनित्री। अजीजनत्।
भद्रा। जनित्री। अजीजनत् ॥ ५ ॥

स्वेदाइव गात्रात्स्वेदबिन्दव इव अभितः सर्वतः दिद्यवोद्योतमानान्यायुधानि इन्द्रस्य दीप्तयोवा विष्वक् नानामुखाः अवपतन्तु निपतन्तु दूर्वायाइव तन्तवः यथा दूर्वाकांडाः बहुशः प्ररोहन्ति एवं बहुशोविस्तृतादस्मन्ते दुर्मतिः दुष्टाभिसन्धिः शत्रुः अस्मत् अस्मत्तोव्येतु विश्वा गच्छतु। गतमन्यत् ॥ ५ ॥

५. स्वेद (पसीने) के समान इन्द्र के हथियार चारों ओर गिरें। दूब के प्रतान के समान आयुध सर्व-व्यापी हों। हमारी दुर्बुद्धि दूर हो। कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अथ षष्ठी—

दीर्घ॑ह्य॑ङ्कुशं॒यथा॒शक्ति॒म्बिभ॑र्षिमन्तुमः ।
पूर्वे॑णमघवन्प॒दाजोव॒यांयथा॑यमो
दे॒वीजनि॒त्र्यजीजनद्भ॒द्राजनि॒त्र्यजीजनत् ॥ ६ ॥

दी॒र्घम् । हि । अ॒ङ्कु॒शम् । य॒था॒ । शक्ति॑म् । बिभ॑र्षि । म॒न्तु॒ऽम॒ः ।
पूर्वे॑ण । म॒घ॒ऽव॒न् । प॒दा । अ॒जः । व॒याम् । यथा॑ । य॒मः । दे॒वी ।
जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् । भ॒द्रा । जनि॑त्री । अ॒जी॒ज॒न॒त् ॥ ६ ॥

दीर्घमायतमंकुशं सृणिं यथा बिभर्षि एवं आयतां शक्तिं हे मन्तुमः मन्तुर्ज्ञानं तद्वन् मतुवसोरुरिति संबुद्धौ नकारस्य रुत्वं ईदृशेन्द्र बिभर्षि धारयसि डुभृञ् धारणपोषणयोः जौहोत्यादिकः श्लौ भृञामिदित्यभ्यासस्येत्वं हे मघवन् धनवन्निन्द्र यथा पूर्वेण देहस्य पूर्वभागे वर्तमानेन पदा पादेन अजः छागोवयां शाखामाकर्षति तथा पूर्वोक्तया शक्त्या आकृष्य यमः शत्रून् नियच्छसि यमेर्लेट्यडागमः बहुलंछन्दसीति शपोलुक् । गतमन्यत् ॥ ६ ॥

६. ज्ञानी और धनी इन्द्र, विशाल अंकुश के समान "शक्ति" नामक अस्त्र को तुम धारण करते हो। जैसे छाग अपने चरणों से वृक्ष-शाखा को खींचता है, वैसे ही तुम उस "शक्ति" के द्वारा शत्रु को खींचकर गिराते हो। कल्याणमयी माता ने तुम्हें उत्पन्न किया है।

अथ सप्तमी—

नकि॑र्देवामिनीमसि॒नकि॒रायो॑पयामसिमन्त्र॒श्रुत्यं॑चरामसि ।
प॒क्षेभि॑रपिक॒क्षेभि॒रत्रा॒भिसंर॑भामहे ॥ ७ ॥ २२ ॥

नकिः । दे॒वा॒ः । मि॒नी॒म॒सि॒ । नकिः । आ । यो॒प॒या॒म॒सि॒ ।
म॒न्त्र॒ऽश्रुत्य॑म् । च॒रा॒म॒सि॒ । प॒क्षेभिः । अ॒पि॒ऽक॒क्षेभिः ।
अत्र॑ । अ॒भि । सम् । र॒भा॒म॒हे॒ ॥ ७ ॥ २२ ॥

हे देवाइन्द्रादयः युष्मद्विषये नकिर्मिनीमसि नकिमपि हिंस्मः मीङ् हिंसायां क्र्यादिकः मीनातेर्निगमइति ह्रस्वः इदन्तोमसिः आकारः समुच्चये नकिर्नैकिंच योपयामसि योपयामः अननुष्ठानेन विमोहयामः युपविमोहने किंतर्हि मंत्रश्रुत्यं मंत्रेण स्तार्यं श्रुतौ विधिवाक्ये प्रतिपाद्यं युष्मद्विषयं कर्म तच्चरामसि आचरामः अनुति-

क्षामः। अपिच पक्षेभिः पक्षैः पक्षस्थानीयैः स्रुवशस्त्रैः अपिकक्षेभिः अपिकक्षोनाम बाह्वोर्मध्यभागः यज्ञस्य अपिकक्षभूतैः हविर्भिः अत्रास्मिन्यज्ञे अभितः सर्वतोयुष्मान् संरभामहे सम्यगवलंबामहे ॥ ७ ॥

७. देवो, तुम्हारे विषय में हम कोई भी त्रुटि नहीं करते, किसी भी कर्म में शैथिल्य वा औदास्य नहीं करते। मन्त्र और श्रुति के अनुसार हम आचरण करते हैं। दोनों हाथों से इकट्ठी यज्ञ-सामग्री लेकर इस यज्ञ-कर्म का हम सम्पादन करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

यस्मिन्निति सप्तर्चं सप्तमं सूक्तं यमगोत्रस्य कुमारस्यार्षं आनुष्टुभं यमदेवत्यं। तथाचानुक्रान्तं—यस्मिन्कुमारोयामायनोयाममानुष्टुभंत्विति। गतोविनियोगः।

यस्मिन्वृक्षेसुपलाशेदेवैःसंपिबतेयमः।
अत्रानोविश्पतिःपितापुराणाँअनुवेनति ॥ १ ॥

यस्मिन्। वृक्षे। सुऽपलाशे। देवैः। सम्ऽपिबते। यमः।
अत्र। नः। विश्पतिः। पिता। पुराणान्। अनु। वेनति ॥ १ ॥

वृक्षे लुप्तोपममेतत् वृक्षवत् सुपलाशे शोभनपलाशोपेते शोभनोद्यानसहिते यद्वा शोभनपर्णोपेते वृक्षे तादृशस्य वृक्षस्य मूलं यथा उष्णजनितश्रमापनोदनेन सुखकरं भवति तद्वत्सुखकरे यस्मिन् स्थाने देवैः परिजनभूतैः यमोनियन्ता वैवस्वतः संपिबते सहभुंक्ते पिबतीत्यर्थः। विश्पतिर्विशां प्रजानामधिपतिः पिता नः व्यत्ययेन बहुवचनं मम नचिकेतसोजनकोवाजश्रवसः अत्रास्मिन्यमस्य स्थाने पुराणान्पुरातनान् अत्र चिरकालं निवसतः पितॄननु तेषां पश्चात्तत्समीपे निवसत्वयमिति वेनति मां कामयते नचिकेता नाम कुमारः वाजश्रवसेन पित्रा यमलोकं प्रस्थापितःसन् यमंदृष्ट्वा प्रसाद्य पुनरपीमंलोकमाजगाम अयमर्थः इदमादिकैर्मंत्रैः प्रतिपाद्यते। यद्वा कुमारोनाम नचिकेतसोन्यः कश्चिदृषिः यच्छतीति यमआदित्यः तमनेन सूक्तेनतुष्टाव सुपलाशे वृक्षइव यस्मिन् शोभने स्थाने यमआदित्यः देवैः दीव्यन्तीति देवारश्मयः तैः संपिबते संगच्छते उपसर्गवशात्पिबतिरत्र गत्यर्थः व्यत्ययेनात्मनेपदं अत्रास्मिन्स्थाने स्थितोविश्पतिर्विशां प्रजानां प्रकाशनप्रवर्षणादिना पालयिता प्राणात्मना सर्वेषां जनकः सआदित्यः पुराणान् चिरंतनान् स्तोतॄन्नोस्मानपि वेनति अनुग्राह्यत्वेन कामयते यद्वा अत्र स्थाने स्थितान् नोस्माकं पुराणान् पूर्वपुरुषान् अनुवेनति अनुक्रमेण कामयते ॥ १ ॥

१. सुन्दर पत्रों के द्वारा शोभित जिस वृक्ष पर देवों के साथ यमदेव पान करते हैं, हमारे नरपति पिता की इच्छा है कि, मैं उसी वृक्ष पर जाकर पूर्वजों का साथी बनूं।

अथ द्वितीया–

पुराणाँ अनुवेनन्तं चरन्तं पापयामुया ।
असूयन्नभ्यचाकशं तस्मा अस्पृहयं पुनः ॥ २ ॥

पुराणान् । अनुऽवेनन्तम् । चरन्तम् । पापया । अमुया । असूयन् ।
अभि । अचाकशम् । तस्मै । अस्पृहयम् । पुनरिति ॥ २ ॥

पुराणान् पुरातनान् पितॄननुवेनन्तं मामनुगतं कामयमानं अमुयाअनया पापया निकृष्टया बुद्ध्या सह चरन्तं वर्तमानं पितरं वाजश्रवसं असूयन् सुखेन जीवन्तं मां मृत्युसमीपं प्रेहीत्युक्तवान् इतिमानसेनोपतापेनयुक्तः सन् प्रथममभ्यचाकशं अयं पश्यतिकर्मा अभ्यपश्यं असुञ् मानसउपतापे कंड्वादिः । पुनः पश्चात्तस्माअस्पृहयं पितुराज्ञया तं मृत्युमाप्तुमैच्छं स्पृहईप्सायां चुरादिरदन्तः स्पृहेरीप्सितइति संप्रदानसंज्ञायां तच्छब्दाच्चतुर्थी । यद्वा पुराणान् चिरन्तनान् स्तोतॄन् पूर्वपुरुषान्पितॄन्वा अनुवेनन्तं अनुक्रमेण कामयमानं चरन्तं उदयास्तमयाभ्यां दिवि परिवर्तमानं अनया पापया निकृष्टया स्तोतुमसमर्थया बुध्याअसूयन् गुणेषु दोषाविष्करणमसूया परकीयगुणेषु दूषणान्याविष्कुर्वन् अभ्यचाकशं अयमपिकश्चिदिति सामान्यरूपेणाभ्यपश्यं इदानीं तु पुनः तस्यादित्यस्य माहात्म्यं जानन् तस्माअस्पृहयं तमेवादित्यं स्तुतिभिः परिचरणात्मकैः कर्मभिश्च आप्तुमैच्छं ॥ २ ॥

२. निर्दय होकर मेरे पिता की "पूर्व पुरुषों का साथी" बनने की बात पर मैंने उनके प्रति विरक्ति से भरा दृष्टि-पात किया था । विरक्ति को छोड़कर अब मैं अनुरक्त हुआ हूं ।

अथ तृतीया–

यं कुमार नवं रथमचक्रं मनसाकृणोः ।
एकेषं विश्वतः प्राञ्चमपश्यन्नधितिष्ठसि ॥ ३ ॥

यम् । कुमार । नवम् । रथम् । अचक्रम् । मनसा । अकृणोः ।
एकऽईषम् । विश्वतः । प्राञ्चम् । अपश्यन् । अधि । तिष्ठसि ॥ ३ ॥

नचिकेतसंज्ञं कुमारं यमः अनयोत्तरया च प्रलोभयति हे कुमार नवमभिनवं इतः पूर्वमदृष्टं अभिनवत्वमेव व्यनक्ति अचक्रं चक्ररहितं एकेषं एका ईषा यस्य तादृशं तथापि विश्वतः सर्वतः प्राञ्चं प्रकर्षेणाञ्चन्तं गच्छन्तं यं रथं मनसा अकृणोः मत्समीपं प्रतिगमनाय

अध्यवसायात्मकं ईदृशं यं रथमकरोः कृत्वा चापश्यन् कर्तव्याकर्तव्यविभागमजानन्नधितिष्ठसि रथमारोहसि । यद्वा स्तोतारं कुमाराख्यमृषिमादित्यः प्रत्यक्षः सन् देहात्मनोर्विवेकं बोधयति हे कुमार ऋषे चक्ररहितं एकेषं एकः प्राणईशास्थानीयोयस्य ईदृशमभिनवं सर्वतोगच्छन्तं शरीरात्मकं यं रथं मनसा अन्तःकरणेन अकृणोः अकरोः संकल्पात्मकेन मनसा हि कामोजायते सत्यां हि कामनायां पुण्यपापात्मकं कर्म क्रियते तेन च भोगप्रदानायेदं शरीरमारभ्यतइति परंपरया मनसः शरीरनिष्पादकत्वं तं शरीरात्मकं रथं अपश्यन्नजानन् लक्षणहेत्वोरिति हेतौ शतृप्रत्ययः सत्स्वरूपापरिज्ञानाद्धेतोरधितिष्ठसि भोगायतनत्वेन स्वीकरोषि ॥ ३ ॥

३. (यम की उक्ति)—नचिकेत कुमार, तुमने ऐसा अभिनव रथ चाहा था, जिसमें चक्र न हो और जिसकी ईषा (दण्ड) एक ही हो तथा जो सर्वत्र जानेवाला हो। बिना समझे ही तुम उस रथ पर चढ़े हो।

यंकु॒मा॒र॒प्राव॑र्तयो॒रथं॒विप्रे॑भ्य॒स्परि॑ ।
तंसामा॒नु॒प्राव॑र्त॒त॒सम्इ॒तोना॒व्याहि॑तम् ॥ ४ ॥

यम् । कु॒मा॒र॒ । प्र । अव॑र्तयः । रथ॑म् । विप्रे॑भ्यः । परि॑ । तम् ।
साम॑ । अनु॑ । प्र । अ॒व॒र्त॒त॒ । सम् । इ॒तः । ना॒वि । आऽहि॑तम् ॥ ४ ॥

हे कुमार नचिकेतः यं पूर्वोक्तमधिष्ठितं रथं प्रावर्तयः मत्समीपं प्रत्यगमयः विप्रेभ्यो-मेधाविभ्यः परि उपरि भूलोके वर्तमानानां मेधाविनां बान्धवानामुपरिष्टादन्तरिक्षइत्यर्थः पंचम्याः परावध्यर्थइति विसर्जनीयस्य सत्वं । तं रथं साम पित्राकृतं सान्त्वनं यमसमीपं गत्वा एवमेव त्वया वक्तव्यमिति प्रत्यागमनकारणं उपायोपदेशनं अनुप्रावर्तत इतोस्माल्लोकादन्वगच्छत् कथंभूतं नावि नौवत् तरणसाधनायां बुद्धौ समाहितं सम्यग्धृतं यद्वा हे कुमार ऋषे यं शरीरात्मकं रथं अधिष्ठितं प्रावर्तयः संसारे प्रवर्तितवानसि मेधाविनां मध्ये तं रथं अनुसाम उपलक्षणमेतत् ऋक्सामादिसाध्यं स्तोत्रं नावि नौवत्तारयित्र्यां वाचि वेदात्मिकायां समाहितं सम्यक् प्रतिपाद्यत्वेन हितं कर्म च इतः अस्मिन् लोके प्रावर्तत प्रवृत्तमभूत् इत्थं आत्मस्वरूपापरिज्ञानेन शरीरबन्धनं तेन कर्तव्यं व्यवहारजातं चोक्तं । अथतु सत्यज्ञानादिस्वरूपं अकर्तारं परमात्मानं यदि स्वात्मतया साक्षात्करोषि तदोक्तं नसंभवतीत्यभिप्रायः ॥ ४ ॥

४. कुमार, बुद्धिशाली बन्धु-बान्धवों को छोड़कर तुमने उस रथ को चलाया है। वह तुम्हारे पिता के सान्त्वना-पूर्ण उपदेश वचन के अनुसार चला है। वह उपदेश उसके लिए नौका और आश्रय हुआ। उस नौका पर संस्थापित होकर यह रथ यहाँ से चला गया है।

अथ पञ्चमी–

कःकु॒मा॒रम॑जनय॒द्रथं॒कोनिर॑वर्तयत् ।
कःस्वि॒त्तद॒द्यनो॑ब्रूयादनु॒देयी॒यथाभ॑वत् ॥ ५ ॥

कः । कु॒मा॒रम् । अ॒ज॒न॒य॒त् । रथ॑म् । कः । निः । अ॒व॒र्त॒य॒त् । कः ।
स्वि॒त् । तत् । अ॒द्य । न॒: । ब्रू॒या॒त् । अ॒नु॒ऽदेयी॑ । यथा॑ । अभ॑वत् ॥५॥

कः पुरुषः इमं कुमारं अजनयत् अधिक्षेपे किंशब्दः कीदृशं बालं यमसमीपं प्रहिण्वन् कथं पिता समीचीनः स्यात् तत्तावदास्तां कोवा पुरुषः अस्य बालस्य यमसमीपं प्रतिगमनाय तं रथं निरवर्तयत् निर्वर्तितवान् सोपिमूर्खइत्यर्थः । यथा येन प्रकारेण अयं कुमारः अनुदेयी अनुदातव्योभवत् भवति तत्तदनुगुणं वचनं उपायकथनं अद्यास्मिन्काले नोस्माकं कः स्वित् कोनाम ब्रूयात् अभिदध्यात् प्रथमं यमसमीपं गत्वा पश्चात्ततोनिर्गमनोपायं ब्रुवन्नपि न प्राज्ञइत्यर्थः । अथवा कुमाराख्यऋषिः आत्मनः सार्वात्म्यमवगच्छन् स्वव्यतिरिक्तस्यान्यस्यासंभवं किंशब्देन आक्षेपवाचिना दर्शयति । कुमारं मां कः पिता अजनयत् नकोपि अजोनित्यःशाश्वतइति श्रुत्युक्तरूपोहंभवामि कश्च शरीरात्मकं रथं निरवर्तयत् निर्वर्तयति मद्व्यतिरिक्तस्य निर्वर्तयितुरभावात् तथा निर्वर्त्यस्यान्यस्यासंभवाच्च अद्यास्मिन्काले सार्वात्म्यानुभवदशायां तंतं प्रकारं कःस्वित् कोनाम नोस्माकं ब्रूयात् यथा येन प्रकारेण अनुदेयी अनुदातव्या मद्व्यतिरिक्तपदार्थसत्ता अभवत् भवति सप्रकारोपि दुर्वचइत्यर्थः ॥ ५ ॥

५. इस बालक का जन्मदाता कौन है ? किसने इस रथ को भेजा है ? जिससे यह बालक यम के द्वारा जीवलोक में प्रत्यर्पित होगा, उस बात को आज हमसे कौन कहेगा ?

अथ षष्ठी–

यथाभ॑वदनु॒देयी॒ततो॒अग्र॑मजायत ।
पु॒रस्ता॑द्बु॒ध्नआत॑तःप॒श्चान्नि॒रय॑णंकृ॒तम् ॥ ६ ॥

यथा॑ । अभ॑वत् । अ॒नु॒ऽदेयी॑ । ततः॑ । अग्र॑म् । अ॒जा॒य॒त॒ । पु॒रस्ता॑त् ।
बु॒ध्नः । आऽत॑तः । प॒श्चात् । निः॒ऽअय॑नम् । कृ॒तम् ॥ ६ ॥

अनुदेयी अनुदातव्यः यथा येन प्रकारेण पितरमनुलक्ष्य अयं कुमारोयमेन दत्तोभवत् भवति । तथा ततः तस्माद्वाजश्रवसात्पितुः अग्रं यमसमीपं गच्छेति वचनस्य

अग्रतोवर्तमानं नचिकेतसा यमेन सह वदितव्यं । तदैप्रवसन्तंगवासीविहोवाचेत्यादिकंब्राह्मणान्तरोक्तं अजायत प्रादुरभवत् पितोपदिष्टवानित्यर्थः पुरस्तात्ततः पूर्वबुध्नः उक्तस्याग्रस्य मूलभूतं यमगृहं प्रति गच्छेतिवचनं आततः अतिविस्तृतमासीत् अतस्तदशक्यपरिहारमिति पश्चात्क्रोधं परित्यज्य निरयणं तस्माद्यमान्निर्गमनोपायं कृतं पित्रा आचरितं । यद्वा अनुदेयी आत्मानमनुदातव्या आत्मस्वरूपव्यतिरिक्तान्यपदार्थसत्ता यथा भवत् भवति तदनुगुणं ततः तस्मान्मायाविशिष्टादात्मनः अग्रं स्रष्टव्यविकारजातस्य आद्यं मनस्तत्वं सिसृक्षाकारणमजायत उदपद्यत पुरस्तात्सृष्टेः प्रागवस्थायां बुध्नोमूलं अव्याकृतं मायात्मकं कारणमेव आततः आसमन्ताच्चवं विस्तृतमासीत् पश्चात्तमसः उत्पत्त्यनन्तरं निरयणं उद्गतानां कार्याणां तस्मात्कारणान्निर्गमनं घटपटादिभेदेन स्वरूपालंभनं कृतं ब्रह्मणानिर्मितं तथाचृद्विकारोघटादिर्मृदोन्योन भवति आदित्यानुग्रहाद्ब्रह्मभावं प्राप्तस्य मम विकारः प्रपंचोमदन्योन भवति इति व्यतिरिक्तस्य पित्रादेः संक्षेपः पूर्वोक्तः समर्थितः ॥ ६ ॥

६. जिससे यम के द्वारा बालक जीवलोक में प्रत्यर्पित होगा, वह बात प्रथम ही कह दी गई थी। प्रथम पिता के उपदेश का मूल अंश प्रकट हुआ, पीछे प्रत्यागमन का उपाय कहा गया।

इदंयमस्यसादनंदेवमानंयदुच्यते ।
इयमस्यधम्यतेनाळीरयंगीर्भिःपरिष्कृतः ॥ ७ ॥ २३ ॥

इदम् । यमस्य । सदनम् । देवऽमानम् । यत् । उच्यते । इयम् ।
अस्य । धम्यते । नाळीः । अयम् । गीःऽभिः । परिऽकृतः ॥७॥२३॥

इदं यमस्य नियन्तुरादित्यस्य वैवस्वतस्य वा सदनं स्थानं छान्दसः सांहितिकोदीर्घः यत्सदनं देवमानं दैवैर्निर्मितमित्युच्यते सर्वत्राभिधीयते यद्वा देवानां रश्मीनां निर्माणसाधनमिति गीयते अस्य यमस्य प्रीणनाय इयं नाळीः वाद्यविशेषोवेणुः धम्यते वाद्यते यद्वा नाळीति वाङ्नाम इयं स्तुतिरूपा वाक् अस्य प्रीणनाय धम्यते उच्चार्यते एवं सति अयं यमः गीर्भिः स्तुतिभिः परिष्कृतः अलंकृतोभूत् संपर्युपेभ्यइति सुडागमः परिनिविभ्यइति षत्वं गतिरनन्तरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ ७ ॥

७. यही यम का निवास-स्थान है। लोग कहते हैं कि, यह देवों के द्वारा निर्मित हुआ है। यह यम की प्रसन्नता के लिए वेणु (वाद्य) बजाया जाता है और स्तुतियों से यम को भूषित किया जाता है।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे त्रयोविंशोवर्गः ॥ २३ ॥

केशीति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं अग्निसूर्यवायुदेवताकं वातरशनपुत्राः जूतिवातजूतिप्रभृतयः प्रत्यृचं क्रमेण ऋषयः । तथाचानुक्रान्तं—केशी मुनयोवातरशनाजूतिर्वातजूतिर्विप्रजूतिर्वृषाणकःकरिक्रतएतशऋष्यश्रृंगश्चैकर्चाः केशिनमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

केश्यं१ग्निंकेशीवि॒षंकेशीबि॑भर्ति॒रोद॑सी ।
केशीविश्वं॒स्व॑र्दृ॒शेके॒शीदंज्योति॑रुच्यते ॥ १ ॥

के॒शी । अ॒ग्निम् । के॒शी । वि॒षम् । के॒शी । बि॒भ॒र्ति॒ ।
रोद॑सी॒ इति॑ । के॒शी । विश्व॑म् । स्वः॑ । दृ॒शे । के॒शी ।
इ॒दम् । ज्योतिः॑ । उ॒च्य॒ते॒ ॥ १ ॥

केशाः केशस्थानीयारश्मयः तद्वन्तः केशिनः अग्निर्वायुः सूर्यश्च एते त्रयः स्तूयन्ते केशी रश्मिभिर्युक्तः प्रकाशमानोवा सूर्यः अग्निं बिभर्ति हविर्भिः पोषयति धारयति वा कालविशेषेहि अग्नेः पोषणाय होमः सच कालविशेषः सूर्यगत्यधीनइति सूर्यएव बिभर्तीत्युच्यते । तथा विषं उदकनामैतत् उदकं रश्मिभिः घर्मसमये आहृतं अयमेव केशी बिभर्ति विसृष्टुं तथा रोदसी द्यावापृथिव्यावपि अयमेव बिभर्ति अपिच विश्वं व्याप्तं स्वः सर्वं जगत् दृशे दर्शनाय अयमेव केशी करोति प्रकाशयतीत्यर्थः । इत्थं महानुभावः केशी कोनामेत्यत्रआह—इदं दृश्यमानं मंडलस्थं यत् ज्योतिः इदमेव केशीत्युच्यते नान्यइत्यर्थः ॥ १ ॥

१. केशी (सूर्य) अग्नि, जल और द्यावापृथिवी को धारण करते हैं; केशी ही सारे संसार को प्रकाश के द्वारा दर्शनीय बनाते हैं। इस ज्योति को ही केशी कहा जाता है।

अथ द्वितीया—

मुन॑योवात॑रशनाःपि॒शंगा॑वसते॒मला॑ ।
वात॒स्यानु॒ध्राजिं॒यन्ति॒यद्दे॒वासो॒अवि॑क्षत ॥ २ ॥

मुन॑यः । वात॑ऽरशनाः । पि॒शङ्गा॑ । व॒स॒ते॒ । मला॑ । वात॑स्य । अनु॑ ।
ध्राजि॑म् । य॒न्ति॒ । यत् । दे॒वासः॑ । अवि॑क्षत ॥ २ ॥

वातरशना वातरशनस्य पुत्रामुनयः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः जूतिवातजूतिप्रभृतयः पिशंगा पिशंगानि कपिलवर्णानि मला मलिनानि वल्कलरूपाणि वासांसि वसते आच्छादयन्ति वस

आच्छादने आदादिकः ईदृशास्ते यथदा देवासोदेवाः तपसोमहिम्ना दीप्यमानाः सन्तः अविक्षत देवतास्वरूपं प्राविशन् विशेर्लुङि शलइगुपधादनिटःक्सः व्यत्ययेनात्मनेपदं तदा ते वातस्य वायोः ध्राजिं गतिमनुयन्ति अनुगच्छंति प्राणोपासनया प्राणरूपिणोवायुभावं मपन्नाइत्यर्थः ॥ २ ॥

२. वातरसन के वंशज मुनि लोग पीले वल्कल पहनते हैं। वे देवत्व प्राप्त करके वायु की गति के अनुगामी हुए हैं।

उन्मंदिताुमौनेयेनुवाताँआतंस्थिमावयम्।
शरीरेदुस्माकंयूयंमर्तासोअुभिपंश्यथ ॥ ३ ॥

उत्ऽमंदिताः। मौनेयेन। वातान्। आ। तुस्थिुम। वुयम्। शरीरा। इत्। अुस्माकंम्। यूयम्। मर्तासः। अुभि। पुश्युथ ॥ ३ ॥

मौनेयेन मुनिभावेन लौकिकसर्वव्यवहारविसर्जनेन उन्मदिताः उन्मत्ताः उन्मत्तवदाचरन्तः यद्वा उत्कृष्टं मदं हर्षं प्राप्तावयं वातान् वायूनस्माभिरुपास्यमानानातस्थिम आस्थितवन्तः हे मर्तासः मनुष्याः अस्माकं शरीरेव् शरीराण्येव यूयं केवलमभिपश्यथ नोस्मान् पतोवयं नीरूपेण वायुना सायुज्यं प्राप्ताः ॥ ३ ॥

३. सारे लौकिक व्यवहारों के विसर्जन से हम उन्मत्त (परमहंस) हो गये हैं। हम वायु के ऊपर चढ़ गये हैं। तुम लोग केवल हमारा शरीर देखते हो—हमारी प्रकृत आत्मा तो वायुरूपी हो गई है।

अुन्तरिंक्षेणपतति्विश्वांरूुपावुचाकंशत्।
मुनिर्देवस्यंदेवस्युसौकृंत्यायुसखांहि्तः ॥ ४ ॥

अुन्तरिंक्षेण। पुतति्। विश्वा। रूुपा। अुवुऽचाकंशत्। मुनिः। देुवस्यंऽदेवस्य। सौकृंत्याय। सखां। हि्तः ॥ ४ ॥

मुनिः अस्या ऋचोद्रष्टा वृषाणकऋषिः वातरूपतां सूर्यात्मतां वा तत्तदुपासनया प्राप्तः सन् अन्तरिक्षेणाकाशेन पतति गच्छति किंकुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि पदार्थजातानि अवचाकशत् अभिपश्यन् स्वे रसा दर्शयन् तथा देवस्यदेवस्य नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं अनुदात्तंचेति परस्याम्रेडि नुदात्तत्वं सर्वस्यापि देवस्य सखा सखिभूतः अतएव सौकृत्याय सुष्ठु देवानुद्दिश्य क्रियः ॥ यागात्मकं कर्म सुकृतं तस्य भावाय सम्यगनुष्ठापनाय हितः निहितः स्थापितोभवति ॥ ४॥

४. मुनि लोग आकाश में उड़ सकते और सारे पदार्थों को देख सकते हैं। जहाँ कहीं भी जितने देवता हैं, वे सबके प्रिय बन्धु हैं। वे सत्कर्म के लिए ही जीते हैं।

अथ पंचमी—

वातस्याश्वोवायोःसखाथोदेवेषितोमुनिः ।
उभौसमुद्रावाक्षेतियश्चपूर्वउतापरः ॥ ५ ॥

वातस्य । अश्वः । वायोः । सखा । अथो इति । देवऽइषितः ।
मुनिः । उभौ । समुद्रौ । आ । क्षेति । यः । च । पूर्वः । उत । अपरः॥५॥

वातस्य वायोः गतिरिव अश्वोव्याप्तः यद्वा वायोरशिता भोक्ता वायुरेव तस्याहारइत्यर्थः अतएव वायोः सखा मित्रभूतः अथो अपिच देवेषितः देवेन द्योतमानेन वायुना सूर्येणवा इषितः प्राप्तः तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ईदृशोमुनिः करिक्रताख्यऋषिः उक्तप्रकारेण वायुरूपः सूर्यरूपोवा सन् उभौ समुद्रौ उदधी आक्षेति अभिगच्छति क्षि-निवासगत्योः छान्दसोविकरणस्य लुक् कौ तौ समुद्रौ यः पूर्वः समुद्रः उतशब्दश्चार्थे यश्चापरः समुद्रः ॥ ५ ॥

५. मुनि लोग वायुमार्ग पर घूमने के लिए अश्व-स्वरूप हैं। वे वायु के सहचर हैं। देवता उनको पाने की इच्छा करते हैं। वे पूर्व और पश्चिम के दोनों समुद्रों में निवास करते हैं।

अप्सरसांगन्धर्वाणांमृगाणांचरणेचरन् ।
केशीकेतस्यविद्वान्सखास्वादुर्मदिन्तमः ॥ ६ ॥

अप्सरसाम् । गन्धर्वाणाम् । मृगाणाम् । चरणे । चरन् । केशी ।
केतस्य । विद्वान् । सखा । स्वादुः । मदिन्ऽतमः ॥ ६ ॥

अप्सरसां देवस्त्रीणां गन्धर्वाणां चरणे संचारणे संचारभूते दिव्यन्तरिक्षे च तथा मृगाणां सिंहादीनां संचारस्थले पृथिव्यां चरन् व्याप्य संचरन् केशी अग्निर्वायुः सूर्योवा केतस्य ज्ञातव्यस्य सर्वस्यार्थजातस्य विद्वान् यद्वा ज्ञातव्यस्यास्य ऋषेः एतदस्य सखा विद्वान् अविशेषात्सर्वं जानन् स्वादुः स्वादयिता रसयिता सर्वस्य रसस्योत्पादकः अतएव मदिन्तमः मादयितृतमोभवति नाद्रस्ते ... ॥ ६ ॥

६. केशी देवता अप्सराओं, गन्धर्वों और हरिणों में विचरण करते हैं। वे सारे ज्ञातव्य विषयों को जानते हैं। वे रस के उत्पादक और आनन्ददाता मित्र हैं।

अथ सप्तमी—

वायुरस्मा उपामन्थत्पिनष्टि स्मा कुनन्नमा ।
केशी विषस्य पात्रेण यद्रुद्रेणापिबत्सह ॥ ७ ॥ २४ ॥

वायुः । अस्मै । उप । अमन्थत् । पिनष्टि । स्म । कुनन्नमा । केशी । विषस्य । पात्रेण । यत् । रुद्रेण । अपिबत् । सह ॥ ७ ॥ २४ ॥

केशी रश्मिभिर्युक्तः सूर्यः रुद्रेण रुद्रपुत्रेण मरुद्गणेन । यद्वा रुद्रोवाएषयदग्निरितिश्रवणात् । रुद्रोवैद्युताग्निः तेन सह वर्तमानः विषस्य उदकनामैतत् क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थेषष्ठी विषमुदकं पात्रेण पानसाधनेन रश्मिजालेन यद्यदा अपिबत् पिबति तदा अस्मै केशिने वायुरुपामंथत् भृगतं सर्वंरसं उपमथ्नाति । यद्वा अपिबत् पीतवान् भवति तदा सूर्यमंडले घनीभूतं अस्य तदुदकं वायुरुपमथ्नाति मंथनेन वैद्युताग्निना आलोडयति । तथा कुनंनमा कुत्सितमपि भृशं नमयित्री स्वयं नमयितुमशक्या स्वतंत्रा माध्यमिका वाक् पिनष्टिस्म यथा अवस्रावं स्रवति तथा चूर्णीकरोति स्मेति प्रसिद्धौ कुपूर्वान्नमयतेः पचाद्यचि यङोचिचेति यङोलुक् थाथादिनोत्तरपदान्तोदात्तत्वं ॥ ७ ॥

७. जिस समय केशी रुद्र के साथ जल-पान करते हैं, उस समय वायु उस जल को हिला देते और कठिन माध्यमिकी वाक् को भंग कर देते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

उतदेवाइति सप्तर्चं नवमं सूक्तं आनुष्टुभं वैश्वदेवं भरद्वाजकश्यपगौतमात्रिविश्वामित्रजमदग्निवसिष्ठाइति क्रमेण प्रत्यृचमृषयः । तथाचानुक्रान्तं—उतदेवाः सप्तर्षयएकर्चावैश्वदेवमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

उत देवा अवहितं देवा उन्नयथा पुनः ।
उतागश्चक्रुषं देवा देवा जीवयथा पुनः ॥ १ ॥

उ॒त । दे॒वाः॒ । अव॑ऽहितम् । देवाः॑ । उत् । न॒य॒थ॒ । पुन॒रिति॑ ।
उ॒त । आगः॑ । च॒क्रुषम् । दे॒वाः॒ । देवाः॑ । जीवय॑थ । पुन॒रिति॑ ॥ १ ॥

उतापिच हे देवाः अवहितमुन्नयथ उतापिच हेदेवाः आगः अपराधं चक्रुषं कृतवन्तं मां तस्मादागसोरक्षत हे देवाः रक्षित्वा च पुनः पश्चाज्जीवयथ चिरंजीविनं कुरुत ॥ १ ॥

१. देवो, मुझ पतित को ऊपर उठाओ। मुझ अपराधी को अपराध से बचाओ। देवो, मुझे चिरजीवी करो।

द्वावि॒मौवातौ॑वात॒आसिन्धो॒रापरा॒वतः॑ ।
दक्षं॑तेअ॒न्यआवा॑तु॒परा॒न्योवा॑तु॒यद्रपः॑ ॥ २ ॥

द्वौ । इ॒मौ । वातौ॑ । वा॒तः॒ । आ । सिन्धोः॑ । आ । प॒रा॒ऽवतः॑ । दक्ष॑म् ।
ते॒ । अ॒न्यः । आ । वा॒तु॒ । परा॑ । अ॒न्यः । वा॒तु॒ । यत् । रपः॑ ॥ २ ॥

इमौ दृश्यमानौ द्वौ वातौ पुरोवातः पश्चाद्वातश्च आसिन्धोः आसमुद्रात् मर्यादायामाकारः यद्वा आपरावतः समुद्रादपि योदूरदेशः तं देशमवधीकृत्य वातः गच्छतः । वा गतिगंधनयोः आदादिकः ।वयोर्वावयोः अन्यएकः हेस्तोतः ते तव दक्षं बलं आवातु आगमयतु अन्यश्च त्वदीयं यद्रपः पापं वत्परावातु परागमयतु ॥ २ ॥

२. समुद्रपर्यन्त—समुद्र से भी दूरवर्त्ती स्थान तक दो वायु बहते हैं—एक वायु तुम्हारा (स्तोता का) बलाधान करे और दूसरा तुम्हारे पापध्वंस के लिए बहे।

आवा॑तवाहि॒भेष॒जंविवा॑तवाहि॒यद्रपः॑ ।
त्वंहिवि॒श्वभे॑षजोदे॒वानां॑दू॒तईय॑से ॥ ३ ॥

आ । वा॒त॒ । वा॒हि॒ । भे॒ष॒जम् । वि । वा॒त॒ । वा॒हि॒ । यत् । रपः॑ ।
त्वम् । हि । वि॒श्वऽभे॑षजः । दे॒वाना॑म् । दू॒तः । ईय॑से ॥ ३ ॥

हे वात भेषजं सुखं व्याध्युपशमनमौषधं वा आवाहि आगमय हे वात यद्रपोस्मदीयं पापं तद्विवाहि विगमय अस्मत्तोविश्लेषय त्वं हि खलु देवानां दूतः विश्वभेषजः विश्वानि भेषजानि यस्मिन् बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ईदृशश्चसन् ईयसे सततंगच्छसि ईङ्गतौ दैवादिकः श्यनोनित्वात् ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं हिचेति निघातप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

३. वायु, तुम इस ओर बहकर औषध ले आओ और जो अहितकर है, उसे यहाँ से बहा ले जाओ। तुम संसार के औषध-रूप हो। तुम देव-दूत होकर जाते हो।

अथ चतुर्थी–

आत्वांगमंशंतांतिभिरथोअरिष्टतांतिभिः।
दक्षंतेभद्रमाभार्षंपरायक्ष्मंसुवामिते ॥ ४ ॥

आ। त्वा। अगमम्। शन्ताति॑ऽभिः। अथो इति॑। अरिष्टताति॑ऽभिः।
दक्ष॑म्। ते। भद्रम्। आ। अभार्षम्। परा॑। यक्ष्म॑म्। सुवामि। ते ॥ ४ ॥

हे स्तोतः त्वा त्वां शंतातिभिः सुखकरैः अथो अपिच अरिष्टतातिभिः अहिंसाकरैश्च रक्षणैः आगमं आगतवानस्मि शिवशमरिष्टस्यकरइति उभयत्र तातिल् प्रत्ययः लितीति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं। अपिच भद्रं कल्याणं ते तव दक्षं बलं आभार्षं आहार्षं वायुसकाशादानैषं तथा ते तव यक्ष्मं रोगं च परासुवामि विनाशयामि ॥ ४ ॥

४. यजमान, तुम्हारे लिए सुखकर और अहिंसाकर रक्षणों के साथ मैं आया हूँ। तुम्हारे उत्तम बलाधान का कार्य भी मैंने किया है। इस समय तुम्हारे रोग को मैं दूर कर देता हूँ।

अथ पंचमी–

त्रायंन्तामिहदेवास्त्रायंतांमरुतांगणः।
त्रायन्तांविश्वाभूतानियथायमरपाअसत् ॥ ५ ॥

त्रायन्ताम्। इह। देवाः। त्रायताम्। मरुताम्। गणः। त्रायन्ताम्।
विश्वा। भूतानि। यथा। अयम्। अरपाः। असत् ॥ ५ ॥

इहास्मिन्देशे सर्वे देवाः त्रायन्तां अस्मान्पालयन्तां तथा मरुतां गणः संघः सत्रायन्तां विश्वा विश्वानि सर्वाणि अन्यानिच भूतानि भूतजातानि त्रायन्तां अस्मान् रक्षन्तु यथा अयमस्मदीयः शरीरादिः अरपाअसत् पापरहितोभवति तथेत्यर्थः रपइति पापनाम नञाबहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं अस्तेर्लेट्यडागमः यावद्यथाभ्यामिति निघाताभावः ॥५॥

५. इस समय देवता, मरुद्गण और चराचर रक्षा करें। यह व्यक्ति नीरोग हो।

अथ षष्ठी–

आपइद्वाउभेषजीरापोअमीवचातनीः।
आपःसर्वस्यभेषजीस्तास्तेकृण्वन्तुभेषजम् ॥ ६ ॥

आपः। इत्। वै। ॐ इति। भेषजीः। आपः। अमीवऽचातनीः।
आपः। सर्वस्य। भेषजीः। ताः। ते। कृण्वन्तु। भेषजम्॥ ६॥

आपइद्वै आपएवखलु भेषजीः भेषजभूताः स्नानपानादिना सुखहेतवः यद्वा ओषधिरूपेण परिणतारोगोपशमनहेतवोभवन्ति केवलमामकेत्यादिना भेषजशब्दात् ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीपउदात्तत्वं जसिवाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः यतएवमतःकारणात् आपः अमीवचातनीः अमीवचातन्यः रोगाणां नाशयित्र्योभवन्ति चातयतिर्वधकर्मा किंच आपः सर्वस्य प्राणिजातस्य भेषजीर्भेषजभूताभवन्ति नकतिपयस्य तास्तथाविधाआपः ते तव भेषजं कृण्वन्तु कुर्वन्तु॥ ६॥

६. जल ही औषध, रोगशान्ति का कारण और सारे रोगों के लिए भेषज है। तुम्हारे लिए वही जल औषध-विधान करे।

हस्ताभ्यांदशशाखाभ्यांजिह्वावाचःपुरोगवी।
अनामयित्नुभ्यांत्वाताभ्यांत्वोपस्पृशामसि॥ ७॥२५॥

हस्ताभ्याम्। दशऽशाखाभ्याम्। जिह्वा। वाचः। पुरःऽगवी।
अनामयित्नुऽभ्याम्। त्वा। ताभ्याम्। त्वा। उप। स्पृशामसि॥७॥२५॥

दशशाखाभ्यां दशाङ्गुलयः शाखाभूताययोः तादृशाभ्यां प्रजापतेर्हस्ताभ्यां सृज्यमानाजिह्वा रसना वाचः शब्दस्य पुरोगवी पुरतोगंत्री जातायत्रयत्र शब्दः तत्र सर्वत्र तस्य शब्दस्योच्चारणाय पुरतोव्याप्रियते इत्यर्थः अनामयित्नुभ्यां सम्यगारोग्यहेतुभ्यां ताभ्यां हस्ताभ्यां हेस्तोतः त्वा त्वां उपस्पृशामसि उपस्पृशामः इदन्तोमसिः त्वेतिपुनरुक्तिः पूरणार्था॥ ७॥

७. दोनों हाथों में दस अंगुलियाँ हैं। वचन के आगे-आगे जिह्वा चलती है। रोगशान्ति के लिए दोनों हाथों से मैं तुम्हें छूता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे पञ्चविंशोवर्गः॥ २५॥

तवत्यइति पळृचं दशमं सूक्तं उरुनाम्नः पुत्रस्य अंगाख्यस्यार्षं जागतमैन्द्रं तथाचानुक्रान्तं—तवत्येपळंगऔरवोजागतमिति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

तवत्यइन्द्रसख्येषुवह्नयऋतंमन्वानाव्यदर्दिरुर्वलम्।
यत्रादशस्यन्नुषसोरिणन्नपःकुत्सायमन्मन्नह्यश्चदंसयः॥ १॥

तव॑ । त्ये । इ॒न्द्र॒ । स॒ख्येषु॑ । वह्न॑यः । ऋ॒तम् । म॒न्वा॒नाः । वि ।
अ॒द॒र्दि॒रुः॒ । व॒लम् । यत्र॑ । द॒श॒स्यन् । उ॒षसः॑ । रि॒णन् । अ॒पः ।
कुत्सा॑य । मन्म॑न् । अ॒ह्यः॑ । च॒ । दं॒सयः॑ ॥ १ ॥

हे इन्द्र. तव सख्येषु सखित्वेषु सत्सु त्ये ते प्रसिद्धावह्नयोवोढारः हविषां स्तुतीनां वा अतएव ऋतं यज्ञं मन्वानाः अवबुध्यमानाअंगिरसः वलं गवामपहर्तारं एतत्संज्ञकमसुरं व्यदर्दिरुः अत्यर्थं व्यदारयन् दृविदारणे अस्माद्यङ्लुगन्ताव् लुङि सिजभ्यस्तेति झेर्जुस् जुसिचेतिगुणः व्यत्ययेनेत्वं । अपिच यत्र यस्मिन्काले मन्मन् मन्मनि स्तोत्रे सति कुत्साय महर्षये उषसः उषःकालान् वृत्रेणावृतत्वाव पूर्वमसत्प्रायान् तदपनोदनेन दशस्यन् प्रयच्छन् तथा अपोवृत्रेणावृतान्युदकानिच रिणन् तस्मान्निर्गमयन्वर्तसे रीगतिरेषणयोः क्रैयादिकः प्वादीनां ह्रस्वत्वं तदानीं अह्यः अहेर्वृत्रस्य च दंसयः कर्माणि वितथान्यासन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे लिए बन्धुत्व करने को यज्ञकर्त्ताओं ने यज्ञसामग्री ले जाकर और यज्ञ करके बल (राक्षस) को मार डाला। उस समय स्तोत्र किया गया। तुमने कुत्स को प्रभात का आलोक दिया, जल को छोड़ा और वृत्र के सारे कर्मों को ध्वस्त किया।

अथ द्वितीया—

अवा॑सृजः प्र॒स्व॑ः श्व॒ञ्चयो॑ गि॒रीनुदा॑ज उ॒स्रा अपि॑बो॒ मधु॑ प्रि॒यम् ।
अव॑र्धयो व॒निनो॑ अस्य॒ दंस॑सा शु॒शोच॒ सूर्य॑ ऋ॒तजा॑तया गि॒रा ॥ २ ॥

अव॑ । अ॒सृ॒जः॒ । प्र॒ऽस्व॑ः । श्व॒ञ्चयः॑ । गि॒रीन् । उत् । आ॒जः॒ ।
उ॒स्राः । अपि॑बः । मधु॑ । प्रि॒यम् । अव॑र्धयः । व॒निनः॑ । अ॒स्य॒ ।
दंस॑सा । शु॒शोच॑ । सूर्यः॑ । ऋ॒तऽजा॑तया । गि॒रा ॥ २ ॥

हे इन्द्र प्रस्वः प्रसूतिर्जन्म तद्धेतुभूता अपः अवासृजः आवरकान्मेघादधः पातितवानसि तथा गिरीन् पर्वतान् वलेन गोमतोबिलस्य पिधानाय निहितान् श्वंचयः अभैत्सीरित्यर्थः श्वचिगतौ अस्माण्ण्यन्ताल्लङि बहुलंछन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडभावः समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याइति वचनात्पूर्वपदस्यासमानवाक्यगतत्वेनास्य तिङ्ङतिङइति निघाताभावः तथा वलासुरेण बिलेनिहिताउस्रागाः पर्वतभेदनानन्तरं उदाजः उदगमयः ततः पयोदध्याज्यादिकं प्रियमनुकूलं मधु मधुरं हविः अपिबः पीतवानसि यद्वा श्रयणसाधनासु तासु गोष्वाग-

तासु यजमानैः प्रियमभीष्टं मधु सोमात्मकं अपिबः पिबसि तथा वनिनः वनसंबद्धान् वृक्षान् यद्वा वनमित्युदकनाम तद्युक्तान् समुद्रान् अवर्धयः वृष्टिप्रदानेन वर्धयसि ऋतजातया ऋतं यज्ञं तदर्थं जातं जन्म यस्याः तया गिरा वेदात्मिकया वाचा स्तूयमानस्येन्द्रस्य दंससा कर्मणा आवृण्वता वृत्रादेरपि नोदनात्मकेन सूर्यः शुशोच नभसि प्रदिदीपे यद्वा ऋतजातया गिरेति सूर्यस्यैव विशेषणं त्रयीरूपया वाचा प्रदीप्यतइत्यर्थः ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते इत्यादिकं तैत्तिरीयकमन्त्रानुसंधेयं । शुशोचेत्यस्य पदात्परत्वेपि पादादित्वादपादादाविति पर्युदासस्यानुवृत्तेर्निघाताभावः ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुमने जननी के समान जल को छोड़ा है, पर्वतों को विचलित किया है। गायों को हांककर ले गये, मीठा सोम पिया और वन के वृक्षों को वृष्टि के द्वारा वर्द्धित किया। यज्ञोपयोगी स्तुति-वचनों से इन्द्र की स्तुति हुई। इन्द्र के कर्म से सूर्य दीप्तिशाली हुए।

विसूर्यो॒मध्ये॑अमुच॒द्रथं॒दि॒वोवि॒दद्दा॒साय॑प्रति॒मान॒मार्यः॑ ।
दृ॒ळ्हानि॒पिप्रो॒असु॑रस्यमा॒यिन॒इन्द्रो॒व्या॑स्यच्च॒कृ॒वाँऋ॒जिश्व॑ना ॥३॥

वि । सूर्यः॑ । मध्ये॑ । अ॒मु॒च॒त् । रथ॑म् । दि॒वः । वि॒दत् । दा॒साय॑ । प्र॒ति॒ऽमान॑म् । आर्यः॑ । दृ॒ळ्हानि॑ । पिप्रोः॑ । असु॑रस्य । मा॒यिनः॑ । इन्द्रः॑ । वि । आ॒स्य॒त् । च॒कृ॒ऽवान् । ऋ॒जिश्व॑ना ॥ ३ ॥

दिवः द्युलोकस्य मध्ये सूर्यः आदित्यः रथं प्रस्थानाय व्यमुचत् विमुक्तवान् मुचेर्लुङि लृदित्वाच्चेरङादेशः । कदेतिचेदुच्यते यदा आर्यः अभिज्ञ इन्द्रः दासायोपक्षपयित्रे वृत्रादये प्रतिमानं प्रतिकृतिं प्रतीकारं विदत् वेत्ति जानाति अलभत वा । अपिच मायिनः मायाविनः मायाशब्दस्य व्रीह्यादिषुपाठात् व्रीह्यादिभ्यश्चेति इनिप्रत्ययः पिप्रोः एतन्नाम्नोसुरस्य दृळ्हानि दृढानि स्थिराणि पुराणि बलानि वा ऋजिश्वना राजर्षिणा चकृवान् सख्यं कुर्वन् इन्द्रो व्यास्यत् व्यक्षिपत् विविधमाक्षिप्तवान् व्यनीनशदित्यर्थः । असु क्षेपणे ॥ ३ ॥

३. आकाश में सूर्य ने अपने रथ को चला दिया। उन्होंने देखा कि आर्य लोग दासों से पराजित नहीं होते। इन्द्र ने ऋजिश्वा के साथ बन्धुता करके पिप्रु नामक मायावी असुर के बल-वीर्य को नष्ट कर दिया।

अथ चतुर्थी—

अना॑धृष्टानिधृषि॒तोव्या॑स्यन्नि॒धीँरदे॑वाँअमृण॒दया॒स्यः॑ ।
मा॒सेव॒सूर्यो॒वसु॒पुर्य॒मादे॑दे गृणा॒नःशत्रूँ॑रशृणा॒द्विरु॒क्म॑ता ॥ ४ ॥

अनाधृष्टानि। धृषितः। वि। आस्यत्। निऽधीन्। अदेवान्।
अमृणत्। अयास्यः। मासाऽइव। सूर्यः। वसु। पुर्यम्। आ।
ददे। गृणानः। शत्रून्। अशृणात्। विरुक्मता॥ ४॥

धृषितः शत्रूणां धर्षयिता प्रगल्भइन्द्रः अनाधृष्टानि इतःपूर्वं शत्रुभिरप्रधृष्टान्यबाधितानि असुरबलानि व्यास्यत् व्याक्षिप्तवान् तथा अयास्यः अयासनीयः चालयितुमशक्यः यद्वा अयास्योंगिराः स्तोतृवाचिना शब्देन स्तुत्योलक्ष्यते अयास्येन ऋषिणा स्तुत्यइन्द्रः निधीन् असुरैर्निहितान् धनसमूहान् यद्वा निधातृन् नितरां बलानां धारयितृन् अदेवान् देवविरोधिनोसुरानमृणत् अहिंसीत् मृणहिंसायां तौदादिकः। अपिच सूर्योमासेव मासेनेव पद्दन्नित्यादिना मासशब्दस्य मासूभावः सयथा मासविशेषेण भौमान् रसानादत्ते तथा पुर्यं असुराणां पुरिभवं भवेच्छन्दसीतियत् हलिचेति दीर्घस्य नभकुर्छुरामिति प्रतिषेधः यतोनावइत्याद्युदात्तत्वं ईदृशं वसु धनं आददे आदत्ते स्म आङोदोनास्यविहरणइत्यात्मनेपदं तथा गृणानः स्तोतृभिः स्तूयमानः सन् व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः शत्रून् शातयितृन् असुरान् विरुक्मता विरोचमानेन वज्रेण अशृणात् अहिंसीत्॥ ४॥

४. दुर्द्धर्ष इन्द्र ने दुर्द्धर्ष शत्रु-सेना को नष्ट कर डाला। उन्होंने देव-शून्यों की सम्पत्ति को ध्वस्त कर डाला। जैसे सूर्य मास-विशेष में भूमि-रस को खींचते हैं, वैसे ही उन्होंने शत्रु-पुरी-स्थित धन को हर लिया। स्तोत्र ग्रहण करते-करते उन्होंने प्रदीप्त अस्त्र के द्वारा शत्रु-निपात किया।

अथ पंचमी—

अयुद्धसेनोविभ्वाविभिन्दतादाशद्वृत्रहातुज्यानितेजते।
इन्द्रस्यवज्रादबिभेदभिश्नथःप्राक्रामच्छुन्ध्यूरजहादुषाअनः॥५॥

अयुद्धऽसेनः। विभ्वा। विऽभिन्दता। दाशत्। वृत्रऽहा।
तुज्यानि। तेजते। इन्द्रस्य। वज्रात्। अबिभेत्। अभिऽश्नथः।
प्र। अक्रामत्। शुन्ध्यूः। अजहात्। उषाः। अनः॥ ५॥

विभ्वा विभुना व्याप्तेन विभिन्दता विदारयता एवंविधेनापि परकीयबलेन अयुद्धसेनः अप्रहतसेनः यद्वा विभ्वा विभुर्व्याप्तः विभिन्दता शत्रुबलानि विदारयता वज्रेण वृत्रहा वृत्रंहतवान् एवंविधइन्द्रः दाशत् दाशति स्तोतृभ्योधनं प्रयच्छति दाशृदाने लेटचडागमः तथा तुज्यानि प्रे-

र्याणि शत्रुबलानि तेजते तनूकरोति अल्पीकरोति निजनिशाने। यद्वा शत्रून्प्रति प्रेर्याण्यायुधानि तेजते निश्यति तीक्ष्णीकरोति ईदृशस्येन्द्रस्य अभिश्नथः अभितोहिंसकात् वज्रात् सर्वं शत्रुजातं अबिभेत् भीतिं प्राप्नोत् एवमसुरेष्विन्द्रेण निरस्तेषु शुन्ध्युः शोधयिता आदित्यः प्राक्रामत् ज- गत्प्रकाशनाय गन्तुं प्रक्रान्तवान् उषाः उषोदेवता च अनः स्वकीयं शकटं रथं अजहात् ग- न्तुं पर्यत्यजत् ओहाक् त्यागे ॥ ५ ॥

५. इन्द्र-सेना के साथ कोई युद्ध नहीं कर सकता। वह सर्वगन्ता और विदारक वज्र के द्वारा वृत्र-निपात करके आयध पर शान चढ़ाते हैं। विदारक इन्द्र-वज्र से शत्रु लोग डरें। सर्व-शोधक इन्द्र चलने लगे। उषा ने अपना शकट चला दिया।

एतात्यातेश्रुत्यानिकेवलायदेकएकमकृणोरयज्ञम्।
मासांविधानमदधाअधिद्यवित्वयाविभिन्नंभरतिप्रधिंपिता॥६॥२६॥

एता। त्या। ते। श्रुत्यानि। केवला। यत्। एकः। एकम्। अकृणोः। अयज्ञम्। मासाम्। विऽधानम्। अदधाः। अधि। द्यवि। त्वया। विऽभिन्नम्। भरति। प्रऽधिम्। पिता॥ ६ ॥ २६ ॥

हे इन्द्र त्या तानि ते तव त्वदीयानि वीर्यकर्माणि एता एतान्येव केवला केवलानि श्रुत्यानि श्रोतव्यानि स्तुत्यर्हाणि नान्यदीयानि। कानि पुनस्तानि एकः असहायस्त्वं एकं प्रधानभूतं अयज्ञं यज्ञरहितं असुरं अकृणोः अहिंसीरिति यत् एतदेकं कर्म कृवि हिंसाकरणयोः अत्र हिंसार्थः इदित्वान्नुम् धिन्विकृण्व्योरचेत्युप्रत्ययः अकारान्तादेशश्च तस्य योगे सति स्थानिवद्भावात् लघूपधगुणाभावः। तथा मासां मासानां पद्दन्नित्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः ऊडिदमित्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वं मासानां विधानं विधातारं कर्तारं सूर्यं अधिद्यवि द्युलोके उपरि अदधाः अधारयः विपूर्वाद्दधातेः कृत्यल्युटोबहुलमिति कर्तरि ल्युट् इदमपरं कर्म तथा पिता पालकोद्युलोकः विभिन्नं विदारितं वृत्राद्विभक्तं प्रधिं रथचक्रस्य पार्श्वं पार्श्व- फलके प्रधीहत्युच्यते ईदृशं सूर्यरथसंबन्धिनं प्रधिं अन्यैः धारयितुमशक्यं त्वयैव भरति धारयति इदमदरं कर्म एवत्प्रभृतीनि त्वयाकृतानि कर्माणि परेषामसाधारणानि सर्वदा स्तोतव्यानीत्यर्थः ॥ ६ ॥

६. इन्द्र, यह सब वीरत्व का कार्य तुम्हारा ही सुना जाता है। अकेले ही तुमने यज्ञ-विघ्न-कर्त्ता और प्रधान असुर को मारा था। तुमने आकाश के ऊपर चन्द्रमा के आने-जाने की व्यवस्था की है। जिस समय वृत्र सूर्य के रथ-चक्र को भंग करता है, उस समय सबके पिता द्युलोक, तुम्हारे ही द्वारा उस चक्र को धारण कराते हैं।

सूर्यरश्मिरिति षळृचं एकादशं सूक्तं त्रैष्टुभं विश्वावसुर्नाम गंधर्वऋषिः सच पूर्वेण तृचेन सवितारं स्तुतवान् उत्तरेण स्वात्मानं अतः प्रथमतृचस्य सविता देवता द्वितीयस्य गंधर्वः। तथाचानुक्रान्तं—सूर्यरश्मिर्दैवगंधर्वोविश्वावसुरात्मानमस्तौत् पूर्वार्धे सवितारमिति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्सविता ज्योतिरुदयाँ अजस्रम्।
तस्य पूषा प्रसवे याति विद्वान्त्संपश्यन्विश्वा भुवनानि गोपाः॥ १॥

सूर्यऽरश्मिः। हरिऽकेशः। पुरस्तात्। सविता। ज्योतिः। उत्।
अयान्। अजस्रम्। तस्य। पूषा। प्रऽसवे। याति। विद्वान्।
सम्ऽपश्यन्। विश्वाः। भुवनानि। गोपाः॥ १॥

सूर्यरश्मिः उषसः प्रादुर्भावानन्तरं सूर्यस्योदयात्पूर्वं यः कालः तस्य कालस्याभिमानीदेवः सवितेत्युच्यते सूर्यरश्मिः सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य रश्मिरेव रश्मिर्यस्य सतथोक्तः हरिकेशः हरयोहरणशीलाहरितवर्णावा केशस्थानीयाः प्रकाशमानावा दीप्तयोयस्य ईदृशः सविता सर्वस्य प्रेरकोदेवः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अजस्रं अनवरतं ज्योतिस्तेजः उदयान् उद्याति उद्गमयति यातेरन्तर्भावितण्यर्थाच्छान्दसोलङ् व्यत्ययेन बहुवचनं संहितायां दीर्घादटिमानपादइति नकारस्य रुत्वं आतोटिनित्यमिति सानुनासिकआकारः। तस्य सवितुः प्रसवे प्रेरणे अनुज्ञायां सत्यां विद्वान् जानन् गोपाः गोपायिता रक्षिता पूषा पोषकोदेवआदित्योयाति नभसि गच्छति किंकुर्वन् विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि संपश्यन् सम्यक् प्रकाशयन्॥ १॥

१. सविता (सूर्योदय के प्रथम काल के अभिमानी देवता) देव सूर्य-किरणवाले और उज्ज्वल केशवाले हैं। वे पूर्व की ओर क्रमागत आलोक का उदय किया करते हैं। उनका जन्म होने पर पूषा अग्रसर होते हैं। वे ज्ञानी हैं। वे सारे संसार को देखते और बचाते हैं।

अथ द्वितीया—

८ नृचक्षा एष दिवो मध्य आस्त आपप्रिवान्रोदसी अन्तरिक्षम्।
स विश्वाचीरभि चष्टे घृताचीरन्तरा पूर्वमपरं च केतुम्॥ २॥

नृ॒ऽचक्षाः॑ । ए॒षः । दि॒वः । मध्ये॑ । आ॒स्ते॒ । आ॒प॒प्रि॒ऽवान् ।
रोद॑सी॒ इति॑ । अ॒न्तरि॑क्षम् । सः । वि॒श्वाचीः॑ । अ॒भि । च॒ष्टे॒ ।
घृ॒ताचीः॑ । अ॒न्त॒रा । पूर्व॑म् । अप॑रम् । च॒ । के॒तुम् ॥ २ ॥

नृचक्षाः नृन् मनुष्यान् पश्यन् यद्वा नृभिः नेतृभीरश्मिभिः प्रकाशमानः एषसविता देवः द्युलोकस्य मध्ये आस्ते निषीदति किंकुर्वन् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अन्तरिक्षं च आपप्रिवान् स्वतेजसा आपूरयन् प्रापूरणे अस्माच्छान्दसोलिट् क्रसुश्चेतितस्य क्वसुरादेशः वस्वेकाजाद्धसा-मितीडागमः सदेवोविश्वाचीर्विश्वमंचंतीः सर्वव्यापिनीः प्राच्यादिमहादिशोभिचष्टे प्रकाशयति तथा घृताचीर्घृतं दीप्तं रूपं अंचन्तीः आग्नेयादिविदिशश्च प्रकाशयति अंचतेः क्विन्नन्तात् अं-चतेश्चोपसंख्यानमिति ङीप् ततोभसंज्ञायामचइत्याकारलोपे चावितिदीर्घत्वं उदात्तनिवृत्तिस्वरे-णङीपउदात्तत्वे प्राप्ते चावितिपूर्वस्याचउदात्तत्वं । तथा पूर्वं पूर्वभागं केतुं प्रज्ञापनीयं अपरं पृष्ठ-भागं च अन्तरा अन्तरालं च अभिचष्टे प्रकाशयति ॥ २ ॥

२. ये मनुष्य के प्रति कृपावृष्टि करके आकाश के बीच में रहते और द्यावापृथिवी तथा मध्यस्थित आकाश को आलोक से पूर्ण करते हैं। वे सारी दिशाओं और कोनों को प्रकाशित करते हैं। वे पूर्व भाग, परभाग, मध्य भाग और प्रान्त भाग को प्रकाशित करते हैं।

रा॒योबु॒ध्नःसं॒गम॑नो॒वसू॑नां॒विश्वा॑रू॒पाभिच॑ष्टे॒शची॑भिः ।
दे॒वइ॑वसवि॒तासत्यध॒र्मेन्द्रो॒नत॑स्थौस॒मरे॒धना॑नाम् ॥ ३ ॥

रा॒यः । बु॒ध्नः । स॒म्ऽगम॑नः । वसू॑नाम् । विश्वा॑ । रू॒पा । अ॒भि । च॒ष्टे॒ । शची॑भिः । दे॒वःऽइ॑व । स॒वि॒ता । स॒त्यऽध॑र्मा । इन्द्रः॑ । न । त॒स्थौ॒ । स॒म्ऽअ॒रे । धना॑नाम् ॥ ३ ॥

रायोधनस्य बुध्नः बन्धकः मूलभूतोवा ऊडिदमित्यादिना रैशब्दाद्विभक्तेरुदात्तत्वं तथा वसूनां धनानां संगमनः संगमयिता प्रापयिता ईदृशः सविता शचीभिः दीप्तिभिः विश्वारू-पा सर्वाणि रूपाणि निरूपणीयानि पदार्थजातानि अभिचष्टे अभिपश्यति प्रकाशयति । अपिच देवइवायंसविता सावकोदेवः सत्यधर्मा सत्यमवितथं धर्मं धारणं धारणहेतुभूतं कर्म वा य-स्य तादृशोभवति तथा इन्द्रो न इन्द्रइव धनानां समरे संग्रामे सम्यक् प्रापणे तस्थौ अयं सविता उद्युक्तः सन् तिष्ठति ॥ ३ ॥

३. सूर्यदेव धन के मूल-रूप हैं, सम्पत्ति के मिलन-स्थान हैं। वे अपनी क्षमता से द्रष्टव्य पदार्थ को प्रकाशित करते हैं। सविता देवता के समान वे जो कुछ करते हैं, वह सफल होता है। जहाँ सारा धन एकत्र मिलता है; वहाँ वे इन्द्र के समान दण्डायमान हुए थे।

अथ चतुर्थी—

विश्वावसुंसोमगन्धर्वमापोददृशुषीस्तदृतेनाव्यायन् ।
तदन्ववैदिन्द्रोरारहाणआसांपरिसूर्यस्यपरिधींरपश्यत् ॥ ४ ॥

विश्वऽवसुम् । सोम । गन्धर्वम् । आपः । ददृशुषीः । तत् ।
ऋतेन । वि । आयन् । तत् । अनुऽअवैत् । इन्द्रः । ररहाणः ।
आसाम् । परि । सूर्यस्य । परिऽधीन् । अपश्यत् ॥ ४ ॥

हे सोम त्वया सहितं गंधर्वं गीतरूपं गोशब्दं धारयन्तं विश्वावसुं एतत्संज्ञं मां उच-रत्र तच्छब्दश्रुतेर्यच्छब्दाध्याहारः यदापोवसतीवर्याख्याः ददृशुषीः दृष्टवत्यः दृशेर्लिटः क्-सुः उगितश्चेति ङीप् वसोःसंप्रसारणमिति संप्रसारणं जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः तत्तदानीं ऋतेन यज्ञेन हेतुना व्यायन् विविधमगच्छन् यष्टृजनाः तद्गमनमासामपां ररहा-णः गमयिता इन्द्रः अन्ववैत् अनुबुध्यत बुध्वा च कुत्र यज्ञः प्रवृत्तइति सूर्यस्य परिधीन् प-रितोधीयमानान् प्राच्यादिदिग्भागान् पर्यपश्यत् परितोदृष्टवान् ॥ ४ ॥

४. सोम, जिस समय सस्मित जल ने विश्वावसु गन्धर्व को देखा, उस समय, पुण्य-कर्म-प्रभाव से वह विलक्षण रीति से, निकला। जल-प्रेरक इन्द्र उक्त वृत्तान्त को जान गये हैं। उन्होंने चारों ओर सूर्यमण्डल का निरीक्षण किया।

अथ पंचमी—

विश्वावसुरभितन्नोगृणातुदिव्योगन्धर्वोरजसोविमानः ।
यद्वाघासत्यमुतयन्नविद्मधियोहिन्वानोधियइन्नोअव्याः ॥ ५ ॥

विश्वऽवसुः । अभि । तत् । नः । गृणातु । दिव्यः । गन्धर्वः ।
रजसः । विऽमानः । यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न ।
विद्म । धियः । हिन्वानः । धियः । इत् । नः । अव्याः ॥ ५ ॥

विश्वावसुर्गंधर्वः नोस्माकं तदभिगृणातु अभिमुखं ब्रवीतु गृशब्दे क्र्यादिकः प्वादि-त्वात् ह्रस्वः कीदृशः दिव्यः दिविभवः तथा रजसः उदकस्य विमानोनिर्माता किंपुनस्तत् यद्वाघ यच्चखलु सत्यं अवितथं यथार्थफलं कर्मजातं उतशब्दश्चार्थे यच्च नविद्म नजा-

नीमः तदुभयं ब्रवीत्वित्यर्थः ऋचितुनुघेत्यादिना घशब्दस्य सांहितिकोदीर्घः । शिष्टः पादः प्र-त्यक्षकृतः । हे विश्वावसो धियः कर्माणि हिन्वानः सोमेन प्रवर्धयन् हिगतौ वृद्धौच यद्वा धियः स्तुतीः हिन्वानः प्राप्नुवन् नोस्माकं धियइत् कर्माण्येव बुद्धीरेव वा अव्याः रक्ष ॥ ५ ॥

५. देवलोकवासी और जल के सृष्टि-कर्त्ता गन्धर्व विश्वावसु यह सब विषय हमें बतावें। जो यथार्थ और जो हमें अज्ञात है, उसमें वे हमारी चिन्ता को प्रवर्त्तित करें। हमारी बुद्धि की रक्षा करें।

सस्निमविन्दच्चरणेनदीनामपावृणोद्दुरोअश्मव्रजानाम् ।
प्रासांगन्धर्वोअमृतानिवोचदिन्द्रोदक्षंपरिजानादहीनाम् ॥६॥२७॥

सस्निम् । अविन्दत् । चरणे । नदीनाम् । अप । अवृणोत् । दुरः ।
अश्मऽव्रजानाम् । प्र । आसाम् । गन्धर्वः । अमृतानि । वोचत् ।
इन्द्रः । दक्षम् । परि । जानात् । अहीनाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

सस्निं अद्भिः संस्नातं प्रकर्षेण सर्वस्य जगतः स्नापयितारं मेघं ष्णाशौचे आदृगमहनइति किन्प्रत्ययः लिड्वद्भावात् द्विर्वचनं नदीनां शब्दकारिणीनां अपां चरणे संचरणस्थाने अन्तरिक्षे अविन्दत् इन्द्रोलभत लब्ध्वाच अश्मव्रजानां अश्मा व्याप्तोमेघः तत्रव्रजन्तीनां यद्वा मेघोव्रजोगोष्ठं निवासस्थानं यासां तादृशीनां अपां दुरः द्वाराणि मेघान्निर्गमनप्रदेशान् अ-पावृणोत् अपावृतवान् यद्वा अश्मसु शिलासु व्रजन्तीनां गच्छन्तीनां व्याप्तगमनानां वा नदीनां गंगायमुनादीनां चरणे संचरणे प्रवहणे निमित्तभूते सति तदर्थमिन्द्रः सस्निं मेघं अविंदत् अलभत लब्ध्वाच अन्तर्गतानामपां निर्गमसाधनानि मेघस्य दुरः द्वाराणि अपावृणोदपवृत-वान् तथासांनदीनां अमृतान्यमरणसाधकान्युदकानि गंधर्वोगोर्वेजस्य धर्ता विश्वावसुरूपेण वर्तमानइन्द्रः प्रावोचत् प्रब्रवीति प्रवोढुमनुजानाति तथा दक्षं दक्षत्युदकं प्रयच्छतीति दक्षोवर्ष-णसमर्थोमेघः तादृशं मेघमहीनां मेघानां मध्ये परिजानात् परितः सर्वतोजानाति ज्ञाअवबोधने लेटयडागमः ज्ञाजनोर्जेति आदेशः ॥ ६ ॥

६. नदियों के चरण-देश में इन्द्र ने एक मेघ को देखा। उन्होंने प्रस्तरमय द्वार का उद्घाटन कर दिया। गन्धर्व ने इन सारी नदियों के जल की बात कही। इन्द्र भली भाँति मेघों का बल जानते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य षष्ठे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

अग्नेतवेति षळृचं द्वादशं सूक्तं पावकगुणविशिष्टोग्निर्ऋषिः शुद्धाग्निर्देवता आद्याविष्टा-रपंक्तिः अष्टकद्विद्वादशाष्टकवती अथ तिस्रः सतोबृहत्यः अयुजौजागताविति लक्षणोपेताः

पञ्चम्युपरिष्टाज्ज्योतिः षष्ठीत्रिष्टुप् । तथाचानुक्रान्तं—अग्नेतवाग्निः पावकआग्नेयं विष्टारपंक्तिस्त्विस्त्रः सतोबृहत्यउपरिष्टाज्ज्योतिरिति । महाव्रते आग्निमारुतशस्त्रे इदं सूक्तं स्तोत्रियानुरूपार्थं । तथैवपंचमारण्यके सूत्रितं ।

तत्र प्रथमा—

अग्नेतवश्रवोवयोमहिभ्राजन्तेअर्चयोविभावसो ।
बृहद्भानोशवसावाजमुक्थ्यं१दधासिदाशुषेकवे ॥ १ ॥

अग्ने । तव । श्रवः । वयः । महि । भ्राजन्ते । अर्चयः ।
विभावसो इति विभाऽवसो । बृहद्भानो इति बृहत्ऽभानो ।
शवसा । वाजम् । उक्थ्यम् । दधासि । दाशुषे । कवे ॥ १ ॥

हे अग्ने तव वयोन्नं श्रवः श्रवणीयं प्रशस्यं हविरात्मकस्य तस्य मंत्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् अन्नेषु मध्ये तवैवान्नं श्रेष्ठमित्यर्थः हे विभावसो विशिष्टदीप्तिर्विभा सैव वसु धनं यस्य तादृशाग्ने अर्चयः दीप्तयः महि महत् बहुलं भ्राजन्ते भ्राजृदीप्तौ अनुदात्तेत् भौवादिकः हे बृहद्भानो प्रौढदीप्ते कवे क्रान्तदर्शिन्नग्ने एवं महानुभावस्त्वं शवसा बलेनोपेतं उक्थ्यं प्रशस्यं यद्वा उक्थोयज्ञः तद्योग्यं वाजमन्नं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय दधासि ददातिप्रयच्छसि ॥ १ ॥

१. अग्नि, तुम्हारे पास प्रशंसनीय अन्न है। तुम्हारी ज्वालायें विचित्र दीप्ति पाती हैं। दीप्ति ही तुम्हारी सम्पत्ति है। तुम्हारी दीप्ति प्रकाण्ड है। तुम क्रिया-कुशल हो। तुम दाता को उत्तम अन्न और बल देते हो।

अथ द्वितीया—

पावकवर्चाःशुक्रवर्चाअनूनवर्चाउदियर्षिभानुना ।
पुत्रोमातराविचरन्नुपावसिपृणक्षिरोदसीउभे ॥ २ ॥

पावकऽवर्चाः । शुक्रऽवर्चाः । अनूनऽवर्चाः । उत् । इयर्षि ।
भानुना । पुत्रः । मातरा । विऽचरन् । उप । अवसि ।
पृणक्षि । रोदसी इति । उभे इति ॥ २ ॥

पावकवर्चाः शोधकदीप्तिः शुक्रवर्चाः निर्मलतेजस्कः अनूनवर्चाः संपूर्णतेजस्कः हे अग्ने ईदृशस्त्वं भानुना तेजसा उदियर्षि उद्गच्छसि ऋत्गवौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्त्वं । सत्वं पुत्रः सन् मातरा मातृभूते अरण्यौ विचरन् यागावसाने विशेषेण प्राप्नुवन् उपावसि उपगवान्यजमानान् रक्षसि तथा उभे रोदसी द्यावापृथिव्यौ पृणक्षि संयोजयसि हविषा द्युलोकं वृष्ट्या इमं लोकं च पूरयसीत्यर्थः पृची संपर्के रौधादिकः ॥ २ ॥

२. अग्नि, जिस समय तुम दीप्ति के साथ उदित होते हो, उस समय तुम्हारा तेज सबको विशुद्ध करता है—ये शुक्लवर्ण धारण करके बृहत् हो जाते हैं। अग्नि, तुम द्यावापृथिवी को छूते हो। तुम पुत्र हो, वे माता हैं। इसी लिए तुम क्रीड़ा करते हुए उनका आलिङ्गन करते हो।

ऊर्जोनपाज्जातवेदःसुशस्तिभिर्मन्दस्वधीतिभिर्हितः ।
त्वेइषःसंदधुर्भूरिवर्पसश्चित्रोतयोवामजाताः ॥ ३ ॥

ऊर्जः । नपात् । जातऽवेदः । सुशस्तिऽभिः । मन्दस्व ।
धीतिऽभिः । हितः । त्वे इति । इषः । सम् । दधुः ।
भूरिऽवर्पसः । चित्रऽऊतयः । वामऽजाताः ॥ ३ ॥

हे ऊर्जोनपात् ऊर्जोबलस्य पार्थिवस्य अरण्यादेः पुत्र हे जातवेदः जातानां वेदितरग्ने सुशस्तिभिः अस्माभिः क्रियमाणैः मन्दस्व मोदस्व तथा धीतिभिः कर्मभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अग्निहोत्रादिभिः कर्मभिः हितः सुहितः तृप्तोभव ।अपिच भूरिवर्पसः वर्पइति रूपनाम बहुविधरूपाः चित्रोतयः चित्रा विचित्राऊतिः तृप्तिर्यासां तास्तथोक्ताः वामजाताः वामं वननीयं जातं जन्म यासां तादृशीः इषोन्नानि हविर्लक्षणानि त्वे त्वय्येव सन्दधुः संदधति सम्यक्जुह्वति यजमानाः । यद्वा भूरिवर्पसइत्यादिकं कर्तृविशेषणं तदानीं चित्रोतयः इत्यस्य विचित्ररक्षाइति योज्यं ॥ ३ ॥

३. तेज के पुत्र ज्ञानी अग्नि, उत्तम स्तोत्र के पठन के साथ तुम्हें स्थापित किया गया है। आनन्द करो। तुम्हारे ही ऊपर नानाविध और नाना रूपों की यज्ञ-सामग्री हुत हुई है।

इरज्यन्नग्नेप्रथयस्वजन्तुभिरस्मेरायोअमर्त्य ।
सदर्शतस्यवपुषोविराजसिपृणक्षिसानसिंक्रतुम् ॥ ४ ॥

इरज्यन् । अग्ने । प्रथयस्व । जन्तुऽभिः । अस्मे इति ।
रायः । अमर्त्य । सः । दर्शतस्य । वपुषः । वि ।
राजसि । पृणक्षि । सानसिम् । क्रतुम् ॥ ४ ॥

हे अग्ने जन्तुभिः जातैः शत्रुभिः सह इरज्यन् ईर्ष्यन् स्पर्धां कुर्वन् इरज् ईर्ष्यायां कंड्वादिः यद्वा इरज्यतिरैश्वर्यकर्मा जन्तुभिर्जायमानैः आत्मीयैस्तेजोभिः इरज्यन् ईश्वरोभवन् हे अमर्त्य मरणरहिताग्नेअस्मे अस्माकं सुपांसुलुगिति षष्ठ्याः शेआदेशः रायोधनानि प्रथयस्व विस्तारय रयिशब्दात् शसः स्थाने व्यत्ययेन जस् शसोवाव्यत्ययेन ऊडिदमिति विभक्त्युदात्तत्वं नक्रियते सत्वं दर्शतस्य दर्शनीयस्य वपुषः तेजोमयस्य शरीरस्य विराजसि तृतीयार्थे षष्ठीवा ईदृशेन शरीरेण विशेषेण दीप्यसे यद्वा राजतिरैश्वर्यकर्मा वपुरिति च रूपनाम दर्शनीयेन रूपेण विराजसि विशेषेण ईशिषे अतएव सानसिं संभजनीयं क्रतुं कर्म पृणक्षि अस्माभिः संपर्चयसि फलेन वा संयोजयसि ॥ ४ ॥

४. अमर अग्नि, नवोत्पन्न किरण-मण्डल से सुशोभित होकर हमारे पास धन-विस्तार करो। तुम सुन्दर मूर्त्ति से विभूषित हुए हो। तुम सर्वफलद यज्ञ का स्पर्श करते हो।

इष्कर्तारमध्वरस्यप्रचेतसंक्षयन्तंराधसोमहः ।
रातिंवामस्यसुभगांमहीमिषंदधासिसानसिंरयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारम् । अध्वरस्य । प्रऽचेतसम् । क्षयन्तम् । राधसः ।
महः । रातिम् । वामस्य । सुऽभगाम् । महीम् ।
इषम् । दधासि । सानसिम् । रयिम् ॥ ५ ॥

इष्कर्तारं निष्कर्तारं छान्दसोवर्णलोपः अध्वरस्य यज्ञस्य निष्कर्तारं संस्कर्तारं प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं महोमहतोराधसोधनस्य क्षयन्तं ईश्वरं क्षयतिरैश्वर्यकर्मा वामस्य वननीयस्य धनस्य रातिं दातारं रातेः कर्तरि क्तिच् ईदृशं त्वां स्तुमइति शेषः सत्वं सुभगां सौभाग्योपेतां महीं महतीं इषमन्नं सानसिं संभक्तव्यं रयिं धनंच दधासि स्तोतृभ्योददासि ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम यज्ञ के शोभा-सम्पादक, ज्ञानी, प्रचुर अन्नदाता और उत्तमोत्तम वस्तुओं के समर्पक हो। तुम्हारा हम स्तोत्र करते हैं। अतीव सुन्दर और प्रचुर अन्न दो तथा सर्व-फलोत्पादक धन दो।

अथ षष्ठी—

ऋतावानंमहिषंविश्वदर्शतमग्निंसुम्नायदधिरेपुरोजनाः।
श्रुत्कर्णंसप्रथस्तमंत्वागिरादैव्यंमानुषायुगा ॥ ६ ॥ २८ ॥

ऋतऽवानम्। महिषम्। विश्वऽदर्शतम्। अग्निम्। सुम्नाय।
दधिरे। पुरः। जनाः। श्रुत्ऽकर्णम्। सप्रथःऽतमम्।
त्वा। गिरा। दैव्यम्। मानुषा। युगा ॥ ६ ॥ २८ ॥

ऋतावानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं वा छन्दसीवनिपाविति मत्वर्थीयोवनिप् महिषं महान्तं पूज्यं वा विश्वदर्शतं विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयं यद्वा विश्वं दर्शनं यस्य बहुव्रीहौविश्वंसंज्ञायामिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं ईदृशमग्निं सुम्नाय सुखार्थं जनाः ऋत्विग्यजमानरूपाः पुरोदधिरे पुरोदधते सर्वकर्मभ्यः पुरस्ताद्धारयन्ति यद्वा पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति। परोर्धर्चः प्रत्यक्षकृतः। अपिच हे अग्ने श्रुत्कर्णं श्रुत् श्रुतीः सम्यक् शृण्वन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं सप्रथस्तमं अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा सर्वतोविस्तार्यमाणं दैव्यं देवानां हविर्वोढृत्वेन संबन्धिनं ईदृशं त्वा त्वां मानुषा मानुषाणि मनोरपत्यानि युगा युगानि युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि गिरा स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ६ ॥

६. यज्ञोपयोगी, सर्वदर्शक और विशाल अग्नि का मनुष्यों ने, सुख के लिए, आधान किया है। तुम्हारा कान सब कुछ सुनता है। तुम्हारे समान विस्तृत कुछ भी नहीं है। तुम देवलोकवासी हो। सभी मनुष्य, यजमान-पति-पत्नी, तुम्हारी स्तुति करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमेष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

अग्नइति षळृचं त्रयोदशं सूक्तं तापसगुणविशिष्टस्याग्नेरार्षं वैश्वदेवमानुष्टुभं। तथाचानुक्रान्तं—अग्नेमिस्तापसोवैश्वदेवमानुष्टुभंहीति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

अग्नेअच्छावदेहनःप्रत्यङ्नःसुमनाभव।
प्रनोयच्छविशस्पतेधनदाअसिनस्त्वम् ॥ १ ॥

अग्ने। अच्छ। वद। इह। नः। प्रत्यङ्। नः। सुऽमनाः। भव।
प्र। नः। यच्छ। विशः। पते। धनऽदाः। असि। नः। त्वम् ॥ १ ॥

हे अग्ने इहास्मिन्देशे नोस्मानच्छवद आभिमुख्येन प्रियं ब्रूहि तथा प्रत्यङ् अस्मान् प्रत्यंचन् सुमनाः शोभनमनस्कोभव हेविशस्पते यजमानलक्षणायाः प्रजायाः पालयितः नोस्मभ्यं प्रयच्छ धनानि प्रदेहि यतस्त्वं नोस्माकं धनदाअसि धनानां दाता भवसि ॥ १ ॥

१. अग्नि, उपयुक्त उपदेश दो। हमारे प्रति अनुकूल और प्रसन्न होओ। नरपति, तुम धनद हो; इसलिए हमें दान दो।

अथ द्वितीया—

प्रनोयच्छत्वर्यमाप्रभगःप्रबृहस्पतिः ।
प्रदेवाःप्रोतसूनृतारायोदेवीर्ददातुनः ॥ २ ॥

प्र । नः । यच्छतु । अर्यमा । प्र । भगः । प्र । बृहस्पतिः । प्र । देवाः प्र । उत । सूनृता । रायः । देवी । ददातु । नः ॥ २ ॥

अर्यमा अरीणां नियन्ता अर्याणां निर्माताता एतत्संज्ञोदेवः नोस्मभ्यं प्रयच्छतु धनं तथा भगएतत्संज्ञकोदेवश्च प्रयच्छतु बृहस्पतिश्च प्रयच्छतु सर्वेदेवाश्च प्रयच्छन्तु उतापिच सूनृता प्रियसत्या वाग्रूपा देवी देवनशीला सरस्वती रायोधनानि नोस्मभ्यं प्रददातु ऊडिदमित्यादिना रायोविभक्तिरुदात्ता ॥ २ ॥

२. अर्यमा, भग, बृहस्पति, अन्य देवता और सत्यप्रिय तथा वाक्यमयी सरस्वतीदेवी आदि हमें दान करें।

सोमंराजानमवसेग्निंगीर्भिर्हवामहे ।
आदित्यान्विष्णुंसूर्यंब्रह्माणंचबृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

सोमम् । राजानम् । अवसे । अग्निम् । गीःऽभिः । हवामहे ।
आदित्यान् । विष्णुम् । सूर्यम् । ब्रह्माणम् । च । बृहस्पतिम् ॥ ३ ॥

राजानं राजमानं ईश्वरं वा सोमं अग्निं च गीर्भिः स्तुतिभिः अवसे रक्षणार्थं हवामहे आह्वयामहे तथादित्यानदितेः पुत्रान् मित्रादीन् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं प्रजापतिं बृहस्पतिं च रक्षणार्थमाह्वयामहे ॥ ३ ॥

३. अपनी रक्षा के लिए हम राजा सोम, अग्नि, सूर्य, आदित्यगण, विष्णु, बृहस्पति और प्रजापति को बुलाते हैं।

अथ चतुर्थी—

इन्द्रवायूबृहस्पतिंसुहवेहहवामहे ।
यथानःसर्वइज्जनःसङ्गत्यांसुमनाअसत् ॥ ४ ॥

इन्द्रवायू इति । बृहस्पतिम् । सुऽहवा । इह । हवामहे । यथा ।
नः । सर्वः । इत् । जनः । सम्ऽगत्याम् । सुऽमनाः । असत् ॥ ४ ॥

इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू उभयत्र वायोः प्रतिषेधोवक्तव्यइत्यानङःप्रतिषेधः नोत्तरपदेनुदात्तादाविति देवताद्वंद्वेचेति प्राप्तस्योभयपदप्रकृतिस्वरस्य निषेधः समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं बृहस्पतिं बृहतां देवानां पालकं तद्बृहतोःकरपत्योरिति सुट्तलोपौ वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरत्वं सुहवा सुहवौ सुह्वानाविन्द्रवायू बृहस्पतिं च इहास्मिन्कर्मणि हवामहे आह्वयामहे यथा नोस्माकं सर्वइत् सर्वएव जनः संगत्यां संगमने धनस्य प्राप्तौ सुमनाः असत् शोभनमनस्को भवेत् तथा ह्वयामइत्यर्थः अस्तेर्लेटचडागमः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, वायु और बृहस्पति को बुलाने से आनन्द होता है। इन्हें हम बुलाते हैं। धन-प्राप्ति के लिए सब हमारे प्रति प्रसन्न हों।

अर्यमणंबृहस्पतिमिन्द्रंदानायचोदय ।
वातंविष्णुंसरस्वतींसवितारंचवाजिनम् ॥ ५ ॥

अर्यमणम् । बृहस्पतिम् । इन्द्रम् । दानाय । चोदय । वातम् ।
विष्णुम् । सरस्वतीम् । सवितारम् । च । वाजिनम् ॥ ५ ॥

हे स्तोतः अर्यमादीन्देवान् दानाय धनप्रदानाय चोदय स्तुत्या प्रेरय तथा वातं वायुं विष्णुं सरस्वतीं वाजिनमन्नवन्तं बलवन्तं वा सवितारं च दानाय प्रेरय ॥ ५ ॥

५. स्तोता, अर्यमा, बृहस्पति, इन्द्र, वायु, विष्णु, सरस्वती और सवितादेवता की, दान के लिए, प्रार्थना करो।

अथ षष्ठी—

त्वंनोअग्नेअग्निभिर्ब्रह्मयज्ञंचवर्धय ।
त्वंनोदेवतातयेरायोदानायचोदय ॥ ६ ॥ २१ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अग्निऽभिः । ब्रह्म । यज्ञम् । च । वर्धय । त्वम् ।
नः । देवऽतातये । रायः । दानाय । चोदय ॥ ६ ॥ २९ ॥

हे अग्ने त्वं अग्निभिः त्वद्विभूतिभूतैरन्यैः अग्निभिः सार्धं नोस्माकं ब्रह्म स्तोत्रं यज्ञं च वर्धय तथा त्वं नोस्माकं देवतातये यज्ञनामैतत् यागार्थं रायोधनस्य दानाय प्रदानाय चोदय दातृन्प्रेरय ॥ ६ ॥

६. अग्नि, तुम अन्यान्य अग्नियों के साथ एक होकर हमारे स्तोत्र और यज्ञ की श्री-वृद्धि करो। हमारे यज्ञ के लिए तुम दाताओं को, धन-दान के लिए, अनुरोध करो।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

अयमग्नइत्यष्टर्चं चतुर्दशं सूक्तं आग्नेयं शार्ङ्गइति पक्षिविशेषस्याख्या शार्ङ्गजारितोजरितृप्रभृतयश्चत्वारश्चतुर्णां द्वृचानां क्रमेण द्रष्टारः आदितोद्वे जगत्यौ ततश्चतस्त्रस्त्रिष्टुभः ततोद्वे अनुष्टुभौ । तथाचानुक्रान्तं—अयमष्टौ द्वृचाः शार्ङ्गाजरिता द्रोणः सारिसृक्वः स्तंबमित्रश्चाग्नेयमाद्येजगत्यौ चतस्रस्त्रिष्टुभः ।

तत्र प्रथमा—

अयमग्ने जरिता त्वे अभूदपि सहसः सूनो नह्य१न्यदस्त्याप्यम् ।
भद्रं हि शर्म त्रिवरूथमस्ति त आरे हिंसानामप दिद्युमा कृधि ॥ १ ॥

अयम् । अग्ने । जरिता । त्वे इति । अभूत् । अपि । सहसः ।
सूनो इति । नहि । अन्यत् । अस्ति । आप्यम् । भद्रम् । हि । शर्म ।
त्रिऽवरूथम् । अस्ति । ते । आरे । हिंसानाम् । अप ।
दिद्युम् । आ । कृधि ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वे त्वयि सुपां सुलुगितिसप्तम्याः शे आदेशः अयमृषिः जरिता स्तोता अभूदपि अपिशब्दः संभावनायां इदानीं स्तोतृत्वेन संभाव्यते । तत्रकारणमाह हे सहसःसूनो बलस्य पुत्र त्वत्तोन्यत् आप्यं आप्तव्यं नह्यस्ति नखलु विद्यते अतः प्राप्तव्यं त्वामेव स्तुत्या प्राप्नोमि भद्रं कल्याणं त्रिवरूथं दुःखत्रयस्य निवारकं शर्म सुखंहि यस्मात् ते तवास्ति विद्यते अथवा शोभनंत्रिवरूथं त्रिभूमिकं गृहं तवास्ति हि अतः हिंसानां हिंस्यमानानां अस्माकं आरे दूरे

दिद्युं दीप्यमानामात्मीयां ज्वालां अपाकृधि अपाकुरु निवारय करोतेश्छान्दसोविकरणस्य लुक् श्रुशृणुपृकृवृभ्यइति हेर्धिभावः ॥ १ ॥

१. अग्नि, यह जरिता तुम्हारे स्तोता हुए हैं। बल के पुत्र अग्नि, तुम्हारे समान दूसरा कोई आत्मीय नहीं है। तुम्हारा वास-स्थान सुन्दर है, जिसके तीन प्रकोष्ठ हैं। हम तुम्हारे उत्ताप से दग्ध होते हैं; इसलिए अपनी उज्ज्वल ज्वाला हमसे दूर ले जाओ।

प्रवत्तेअग्नेजनिमापितूयतःसाचीवविश्वाभुवनान्यृंजसे ।
प्रससंयःप्रसंनिषन्तनोधियःपुरश्चरन्तिपशुपाइवत्मना ॥ २ ॥

प्रऽवत् । ते । अग्ने । जनिम । पितुऽयतः । साचीऽइंव । विश्वा । भुवना । नि । ऋञ्जसे । प्र । सप्तयः । प्र । सनिषन्त । नः । धियः । पुरः । चरन्ति । पशुपाःऽइंव । त्मना ॥ २ ॥

हे अग्ने पितूयतः पितुमन्नं भक्ष्यं इच्छतः ते तव जनिम जन्म प्रादुर्भावं प्रवत् प्रकृष्ट-मुत्कृष्टं भवति उपसर्गाच्छन्दसिधात्वर्थेइति वतिः। त्वं साचीव सचिवइव विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि न्यृंजसे प्रसाधयसि वशीकरोषीत्यर्थः। सप्तयः सर्पणशीलाः नो-स्माकं धियः स्तुतयः तादृशं त्वां प्रसनिषन्त प्रकर्षेण संभजन्ते एकः प्रशब्दः पूरकः। यद्वा सप्तयः लुप्तोपममेतत् सर्पणशीलाः अश्वाः यथा आजिं प्रकर्षेण संभजन्ते तथा अस्मदीयाधियइत्यर्थः अनन्तरं पुरः तव पुरस्तात् त्मना आत्मना स्वयमेव चरन्ति व्याप्य वर्तन्ते पशुपाइव यथा पशू-नां पालकागोपालाः पालयितव्यानां पुरस्तात् संचरन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२. अग्नि, जिस समय तुम अन्न-कामना से उत्पन्न होते हो, उस समय तुम्हारा प्रकटन क्या ही सुन्दर होता है। बन्धु के समान तुम सारे भुवनों को विभूषित करते हो। इधर-उधर जानेवाली तुम्हारी शिखाओं ने हमारे स्तव का उदय कर दिया है। पशु-पालक के समान वे आगे-आगे जाती हैं।

उतवाउपरिवृणक्षिबप्सद्बहोरग्नउलपस्यस्वधावः ।
उतखिल्याउर्वराणांभवन्तिमातेहेतिंतविषींचुक्रुधाम ॥ ३ ॥

उत । वै । ऊँ इति । परि । वृणक्षि । बप्सत् । बहोः । अग्ने । उलपस्य । स्वधाऽवः । उत । खिल्याः । उर्वराणाम् । भवन्ति । मा । ते । हेतिम् । तविषीम् । चुक्रुधाम ॥ ३ ॥

हे स्वधावः दीप्तिमन् अग्ने बप्सद्दहन् भसभर्त्सनदीप्त्योः जौहोत्यादिकः शतरि घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमःप्रतिषेधः बहोर्वहुलस्य उलपस्य तृणजातस्य कर्मणिषष्ठी सर्वं वनं उतवै अपिखलु परिवृणक्षि परिवर्जयसि विनाशयसि । उ इतिपूरकः । उ-तापिचं उर्वराणां सस्याढ्याभूमयउर्वराः तासां संबन्धिनः प्रदेशाः खिल्याः खिलाः प्राणिभिर्गन्तुं योग्याभवन्ति त्वया दग्धाइति शेषः तविषीं महतीं ते तव हेतिं हननहेतुभूतां ज्वालां माचुकुधाम माकोधयाम अपितु स्तुतिभिः प्रसादयामः ऊतियूतीत्यादिना हन्तेः किनि हेतिरित्यन्तोदात्तोनिपात्यते चुकुधामेति क्रुधेर्ण्यन्ताल्लुङि चङि रूपं ॥ ३ ॥

३. दीप्तिशाली अग्नि, दाह करते समय तुम अनेक तृणों को स्वयं छोड़ देते हो। तुम धान्य से भरी भूमि को धान्यशून्य कर देते हो। हम तुम्हारी प्रबल शिखा के कोप में न गिरें।

यदुद्वतोनिवतोयासिबप्सत्पृथगेषिप्रगर्धिनीवसेना ।
यदातेवातोअनुवातिशोचिर्वप्तेवश्मश्रुवपसिप्रभूम ॥ ४ ॥

यत् । उत्ऽवतः । निऽवतः । यासि । बप्सत् । पृथक् । एषि ।
प्रगर्धिनीऽइव । सेना । यदा । ते । वातः । अनुऽवाति । शोचिः ।
वप्ताऽइव । श्मश्रु । वपसि । प्र । भूम ॥ ४ ॥

यत् यदा उद्वतः उद्वतानुच्छ्रितान् निवतः नीचीनांस्तरुगुल्मादीन् हे अग्ने बप्सत् दहन् यासि प्राप्नोषि तदानीं बह्वीभिर्ज्वालाभिः पृथक् विभिन्नः सन् एषि गच्छसि । तत्रदृष्टान्तः— प्रगर्धिनीवसेना गृधु अभिकांक्षायां परराष्ट्रं गच्छतोराज्ञः सेना तत्रत्यं धनजातं अभिकांक्षमाणा इतस्ततः संघशोगच्छति तद्वत् वातः वायुश्च ते तव शोचिः दीप्तिं यदा यस्मिन्काले अनुवाति अनुगुणं प्रवर्तते तदा श्मश्रु श्म शरीरं तत्रश्रितं स्थितं केशरोमादिकं वप्तेव यथा वप्ता नापितः वपति मुंडयति तथा भूम भूमिं प्रवपसि प्रकर्षेण मुंडयसि सर्वं वनं निःशेषेण दहसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जिस समय तुम ऊपर-नीचे वृक्ष आदि को जलाते हो, उस समय लूटनेवाली सेना के समान अलग-अलग जाते हो। जिस मसय तुम्हारे पीछे वायु बहता है, उस समय तुम वैसे ही असीम प्रदेश का मुण्डन कर देते हो, जैसे नाई लोगों के श्मश्रु (दाढ़ी-मूँछ) मूड़ता है।

अथ पंचमी—

प्रत्यस्यश्रेणयोददृश्रएकंनियानंबहवोरथासः ।
बाहूयदग्नेअनुमर्मृजानोन्यङ्ङुत्तानामन्वेषिभूमिम् ॥ ५ ॥

प्रति। अस्य। श्रेणयः। ददृश्रे। एकम्। निऽयानम्। बहवः।
रथासः। बाहू इति। यत्। अग्ने। अनुऽमर्मृजानः। न्यङ्।
उत्तानाम्। अनुऽएषि। भूमिम्॥ ५॥

अस्याग्नेः दहतः श्रेणयः ज्वालापंक्तयः प्रतिददृश्रे प्रतिदृश्यन्ते तद्वत् अत्र सामर्थ्यात् उपमानप्रतीतिः हे अग्ने बाहू तृतीयार्थे प्रथमा बाहुभ्यां बाहुस्थानीयैः ज्वालासमूहैः रनुमर्मृजानः सर्वं वनं मृजन् शोधयन् दहन्नित्यर्थः न्यङ् न्यंचन् प्रह्वीभवन् उत्तानां ऊर्ध्वाभिमुखां भूमिं यद्यदा अन्वेषि अनुगच्छसि तदानीं अस्य श्रेणयोददृश्रइत्यन्वयः॥ ५॥

५. अग्नि की अनेक शिखायें देखी जाती हैं। इनका गन्तव्य स्थान एक ही है; किन्तु रथ अनेक हैं। अग्नि, तुम बाहुओं (ज्वालाओं) से सारे वन को जलाते हुए और नम्र होकर ऊँची भूमि पर चढ़ते हो।

उत्तेशुष्माजिहतामुत्तेअर्चिरुत्तेअग्नेशशमानस्यवाजाः।
उच्छ्वञ्चस्वनिनमवर्धमानआत्वाद्यविश्वेवसवःसदन्तु॥ ६॥

उत्। ते। शुष्माः। जिहताम्। उत्। ते। अर्चिः। उत्। ते।
अग्ने। शशमानस्य। वाजाः। उत्। श्वञ्चस्व। नि। नम।
वर्धमानः। आ। त्वा। अद्य। विश्वे। वसवः। सदन्तु॥ ६॥

हे अग्ने ते तव शुष्माः शोषकाज्वालाउज्जिहतां उद्गच्छन्तु तथा ते तव अर्चिः दीप्तिश्चोद्गच्छतु शशमानस्य शंसमानस्य स्तूयमानस्य यद्वा शशप्लुतगतौ अस्मात्ताच्छीलिकश्चानश् तस्य सार्वधातुकत्वेसति लसार्वधातुकत्वाभावात् चितइत्यन्तोदात्तत्वमेव शिष्यते शशमानस्य सर्वं वनमाक्रम्य शीघ्रं गच्छतस्तव वाजाः वेगाः हे अग्ने उज्जिहतां सत्वं वर्धमानः सन् उच्छ्वंचस्व वनउद्गच्छस्व श्वचिगतौ भौवादिकः इदित्वान्नुम् तथा निनम प्रह्वीभव उन्नतं वृक्षादिकं प्राप्योच्छ्रितोभव अवनतं गुल्मादिकं प्राप्यावनतोभवेत्यर्थः। ईदृशं त्वा त्वां अद्यास्मिन्काले विश्वे सर्वे वसवः वासयितारोरश्मयोदेवावा आसदन्तु आसीदन्तु प्राप्नुवन्तु सदेर्व्यत्ययेन सीदादेशाभावः शपिप्राप्ते व्यत्ययेन अब्वा कर्तव्यः॥ ६॥

६. अग्नि, तुम्हारी स्तुति की जाती है। तुम्हारे तेज, शिखा और बल-विक्रम का उदय हो। वृद्धि प्राप्त करो। ऊपर गमन करो और नीचे उतर आओ। तुम्हें सारे वासयिता देवता प्राप्त करें।

अथ सप्तमी–

अपामिदंन्ययंनंसमुद्रस्यंनिवेशंनम् ।
अन्यंकृणुष्वेतःपन्थांतेनंयाहिवशाँअनु ॥ ७ ॥

अपाम् । इदम् । निऽअयंनम् । समुद्रस्यं । निऽवेशंनम् । अन्यम् ।
कृणुष्व । इतः । पन्थाम् । तेनं । याहि । वशान् । अनु ॥ ७ ॥

इत्थं खांडववनस्य दाहे प्रवृत्तमग्निं जरितृप्रभृतयः स्वात्मनोरक्षणकामाः तुष्टुवुः इदानीं च स्तंबमित्रः स्वनिवासभूमेर्दहनाभावाय अग्नेरन्यत्र गमनं प्रार्थयते इदमस्मदीयं निवासस्थानं अपामुदकानां न्ययनं नियन्ति नितरां गच्छन्ति अस्मिन्निति न्ययनं ह्रदः तथा समुद्रस्य उदधेश्च निवेशनं गृहं यथा ह्रदः समुद्रस्य स्थानं च यथा दग्धुं न शक्यते तथा दाहयोग्यं न भवत्वित्यर्थः । इतोस्मादस्मदीयात् स्थानात् अन्यं पंथां पथानं मार्गं हे अग्ने कृणुष्व कुरुष्व तेन पथा वशान् अनु यथाकामं याहिगच्छ ॥ ७ ॥

७. यह स्थान जल का आधार है। इस स्थान पर समुद्र अवस्थित है। अग्नि, तुम अन्य स्थान ग्रहण करो। उसी पथ से यथेच्छ गमन करो।

अथाष्टमी–

आयंनेतेपरायंणेदूर्वारोहन्तुपुष्पिणीः ।
ह्रदाश्चंपुण्डरीकाणिसमुद्रस्यंगृहाइमे ॥ ८ ॥ ३० ॥

आऽअयंने । ते । पराऽअयंने । दूर्वाः । रोहन्तु । पुष्पिणीः ।
ह्रदाः । च । पुण्डरीकाणि । समुद्रस्यं । गृहाः । इमे ॥ ८ ॥ ३० ॥

अनयापि स्वनिवासस्य दाहानर्हता प्रतिपाद्यते हे अग्ने ते तव आयने आगमने परायणे परागमने वा सति अस्यां निवासभूमौ पुष्पिणीः पुष्पवत्यः दूर्वारोहन्तु प्ररोहन्तु तथा ह्रदाः अशोष्योदकाः जलाशयाश्च भवन्तु पुंडरीकाणि पद्मानि च तेषु ह्रदेषु जायन्तां किंबहुना समुद्रस्य जलधेः इमे अस्मिन्निवासप्रदेशेगृहाः आश्रयभूताभवन्तु यथा समुद्रावासभूमिः कदाचिदपि न दह्यते एवं कदाचिदपि अस्मत्स्थानं न दह्यतामित्यर्थः एतदुक्तं भवति दूर्वाकांड

प्ररोहणप्रार्थनेन स्वाश्रयस्य शीतलत्वं ह्रदप्रार्थनेन तृष्णोपशमनकारणस्य जलस्य सत्वं पुंडरीकसद्भावप्रार्थनेनोपभोग्यस्य फलादेः सत्ता समुद्रगृहत्वप्रार्थनेन दाहानर्हतेत्येतत्सर्वं प्रतिपाद्यते इति ॥ ८॥

८. अग्नि, तुम्हारे आगमन और प्रत्यागमन पर फूलोंवाली दूबें बढ़ें। यहाँ तड़ाग हैं, श्वेत पद्म हैं और समुद्र की अवस्थिति है।

॥ इत्यष्टमस्य सप्तमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन्। पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १॥

इतिश्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये अष्टमाष्टके सप्तमोध्यायः ॥ ७॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदायोवेदेभ्योखिलं जगत् । निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

दशमे मण्डले एकादशेनुवाके चतुर्दशसूक्तानि व्याकृतानि त्यंचिदिति षळृचं पंचदशं सूक्तं संख्यपुत्रस्यात्रेरार्षं आनुष्टुभं अश्विदेवताकं । तथाचानुक्रान्तम्—त्यंषट्सांख्योत्रिराश्विन-मिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरानुष्टुभे छन्दसीदं सूक्तं । सूत्र्यतेहि—आनोविश्वाभिस्त्यं-चिदत्रिमित्यानुष्टुभमिति ।

तत्र प्रथमा—

ओम् त्यंचिदत्रिमृतजुरमर्थमश्वंनयातवे ।
कक्षीवन्तंयदीपुनारथंनकृणुथोनवम् ॥ १ ॥

त्यम् । चित् । अत्रिम् । ऋतऽजुरम् । अर्थम् । अश्वम् । न ।
यातवे । कक्षीवन्तम् । यदि । पुनरिति । रथम् । न ।
कृणुथः । नवम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ शतद्वारे पीडायंत्रगृहे असुरैः प्रक्षिप्तोबद्धांगोयोत्रिरस्ति त्यंचित् तमप्यत्रिं ऋतजुरं ऋतं यज्ञः स्तोत्रं वा तेन जीर्यन्तं सर्वदा युवयोः परिचरणशीलमित्यर्थः जीर्यतेः क्विपि बहुलंछन्दसीति उत्वं यद्वा ऋतेन प्राप्तेनासुरकृतोपद्रवेण ज्वरितं रुग्णं ज्वररोगे ज्वरत्वरेत्यादिना वकारस्योपधायाश्च स्थाने ऊठ् जूरी हिंसागत्योरित्यस्माद्वा क्विप् अनयोः पक्षयोश्छान्दसोह्रस्वः । ईदृशं तमत्रिं अर्थं अर्थनीयं प्राप्तव्यं यातवे गन्तुं युवां कृतवन्तौ । तत्र दृष्टान्तः—अश्वं न यथा अश्वः बन्धाद्विमुक्तः सन् शीघ्रं गच्छति । एवमयं अपि युवयोः प्रसादात् असुरकृतादुपद्रवजातात् विमुच्यमानोयथास्थानमगच्छदित्यर्थः । यामापणइत्यस्मात्तुमर्थेसेसेनिति तवेन्प्रत्ययः यदि अपिचेत्यर्थः कक्षीवन्तं कक्ष्यारज्जुरश्वस्य तद्वन्तं आसंदीव-

वृष्ठीवदित्यादौ निपातनाव् संप्रसारणं। दीर्घतमसः पुत्रं उशिक्पत्रत्नतमृषिं मन्दबुद्धिं सन्तं युवां पुनर्नवं पुनरभिनवमङ्गं कृणुथः अकृणुतं अकुरुतं। रथं न यथा कश्चित् शिल्पी जीर्णं रथं पुनरभिनवं करोति तद्वत्। कृविहिंसाकरणयोश्च इदित्वान्नुम् लङर्थे व्यत्ययेनलट् धिन्विकृण्व्योरचेत्युमत्ययः तत्संनियोगेन अकारान्तादेशश्च तस्यातोलोपे सति स्थानिवद्भावाल्लघूपधगुणाभावः सतिशिष्टोपि विकरणस्वरोलसार्वधातुकस्वरं न बाधते इतिवचनाव् तिङएव स्वरः शिष्यते निपातैर्यद्यदिहन्तेति निघातमतिषेधः ॥ १ ॥

१. अश्विद्वय, यज्ञ करके अत्रि ऋषि वृद्ध हो गये थे। उन्हें तुम लोगों ने ऐसा बना दिया कि, वे घोड़े के समान गन्तव्य स्थान पर चले गये। कक्षीवान् ऋषि को तुम लोगों ने वैसे ही नवयौवन प्रदान किया, जैसे जीर्ण रथ को नया किया जाता है।

त्यंचिदश्वंनवाजिनमरेणवोयमत्नत ।
दृढंग्रन्थिनविष्यतमत्रिंयविष्ठमारजः ॥ २ ॥

त्यम् । चित् । अश्वम् । न । वाजिनम् । अरेणवः । यम् ।
अत्नत । दृळ्हम् । ग्रन्थिम् । न । वि । स्यतम् । अत्रिम् ।
यविष्ठम् । आ । रजः ॥ २ ॥

अरेणवोहिंस्यमानाः प्रबलाअसुराः वाजिनं वेगवन्तं अश्वं न अश्वमिव यमत्रिं अत्नत अतन्वत बद्धमकुर्वत तनोतेर्लुङि तनिपत्योश्छन्दसीत्युपधालोपः त्यंचित् तंचात्रिं यविष्ठं युवतमं स्तुतेर्मिश्रयितृतमं वा रजः रजन्त्यस्मिन् जनाः इति रजोभूलोकः रजः इमं लोकं आ अभि हे अश्विनौ विष्यतं व्यमुंचतं दृढं स्थिरतरं ग्रंथिं न ग्रंथिमिव यथा कश्चित् तादृशं ग्रंथिं अयत्नेन विमुंचति तथा युवां तमृषिं असुरकृताद्बंधनात् मोचितवन्तौ इत्यर्थः। स्यतमिति षोन्तकर्मणीत्यस्माल्लङि श्यनि ओतःश्यनीत्योकारलोपे रूपं छान्दसोडभावः। यद्वा अत्रिं मां बंधनाद्विष्यतं विमुंचतमिति ऋषिरसुरैर्बद्धः सन्नश्विनौ प्रार्थयते ॥ २ ॥

२. प्रबल पराक्रमी शत्रुओं ने शीघ्रगामी घोड़े के समान अत्रि ऋषि को बाँध रक्खा था। जैसे सुदृढ़ गाँठ को खोला जाता है, वैसे ही तुमने अत्रि को छोड़ दिया था। वे तरुण पुरुष के समान पृथिवी की ओर चले गये।

अथ तृतीया—

नरादंसिष्ठावत्रयेशुभ्रासिषासतंधियः ।
अथाहिवांदिवोनरापुनःस्तोमोनविशसे ॥ ३ ॥

नरा । दंसिष्ठौ । अत्रये । शुभ्रा । सिसासतम् । धियः ।
अथ । हि । वाम् । दिवः । नरा । पुनरिति । स्तोमः ।
न । विऽशसे ॥ ३ ॥

हे नरा नरौ नेतारौ हे दंसिष्ठौ दर्शनीयतमौ शुभ्रा शोभमानौ ईदृशौ हे अश्विनौ अत्रये ऋषये मह्यं धियः कर्माणि बुद्धीर्वा सिषासतं दातुमिच्छतं । षणु दाने । यद्वा अत्रयइति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अत्रेर्मम धियः स्तुतीः कर्माणि वा सिषासतं संभक्तुमिच्छतं सेवेथामित्यर्थः । वनषण संभक्तौ अस्मात्सनतेः सनोतेर्वा सनि सनीवंतर्धेति विकल्पनादिडभावे जनसनखनामित्यात्वं शुभ्रेत्यस्यामंत्रितस्य आमंत्रितंपूर्वमविद्यमानवदित्यविद्यमानवत्वेन पदादपरत्वेन पादादित्वात् तिङ्ङतिङइति निघाताभावः अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सनोनित्वादाद्युदात्तत्वं । तथाहि अनंतरमेव दिवः दीव्यतीति स्तौतीति द्यौः स्तोता तस्य मम स्तोमोन नशब्दश्चार्थे स्तोत्रं च हे नरा नेतारावश्विनौ वां युवां पुनर्विशसे पुनरेव अद्यापि विशेषेण शंसितुं प्रभवतीति शेषः ॥ ३ ॥

३. शुभ्रवर्ण और सुन्दर नायकद्वय, अत्रि को बुद्धि देने की इच्छा करो। स्वर्ग के नायक-द्वय, ऐसा होने पर मैं पुनः स्तुति कर सकता हूँ।

अथ चतुर्थी—

चितेतद्वांसुराधसारातिःसुमतिरश्विना ।
आयंनःसदनेपृथौसमनेपर्षथोनरा ॥ ४ ॥

चिते । तत् । वाम् । सुऽराधसा । रातिः । सुऽमतिः । अश्विना ।
आ । यत् । नः । सदने । पृथौ । समने । पर्षथः । नरा ॥ ४ ॥

हे सुराधसा शोभनधनौ अश्विना हे अश्विनौ सुमतिः शोभना स्तुतिः अस्मदीया रातिः हविर्दानं च तत्तस्मात्कारणात् वां युवयोः चिते ज्ञानाय भवति । चिती संज्ञाने अस्मात्संपदादिलक्षणोभावे क्विप् सावेकाचइति विभक्तेरुदात्तत्वं यद्यस्मात्कारणात्सदने यज्ञगृहे पृथौ विस्तीर्णे समने यज्ञे नोस्मान् हे नरा नेतारौ आपर्षथः आपूरयथः अभितोरक्षथोवा तस्माद्युवामस्मदीयं परिचरणं ज्ञातवन्ताविति अनुमीमहे । पृपालनपूरणयोरित्यस्माल्लेटि सिब्बहुलमिति सिप् ततः शप् ॥ ४ ॥

४. उत्तम अन्नवाले अश्विद्वय, नायकद्वय, जब तुमने हमारे गृह में महान् समारोह के साथ यज्ञारम्भ होने पर रक्षा की, तब हम समझते हैं कि, हमारे दान और हमारे स्तोत्र को तुमने जाना है ।

अथ पंचमी—

युवंभुज्युंसमुद्रआरजसःपारईङ्खितम् ।
यानमच्छांपतत्रिभिर्नासत्यासातयेकृतम् ॥ ५ ॥

युवम् । भुज्युम् । समुद्रे । आ । रजसः । पारे । ईङ्खितम् । यातम् ।
अच्छ । पतत्रिऽभिः । नासत्या । सातये । कृतम् ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ युवं युवां समुद्रे उदधौ निमग्नं रजसः उदकस्य पारे प्रान्ते तरंगसमूहे ईङ्खितं डोलायितं एवंभूतं भुज्युं तुग्रपुत्रं अच्छाभि पतत्रिभिः पक्षोपेतैः नौविशेषैः सह आयातं आगतवन्तौ स्थः आगत्य च हे नासत्या सत्यस्य नेतारौ सत्यस्वभावौ वा हे अश्विनौ सातये युवयोः संभजनाय तमर्थं कृतं पुनर्युवानं कुरुतं करोतेर्लङि छान्दसोविकरणस्य लुक् अडभावश्च ॥ ५ ॥

५. भुज्यु नामक व्यक्ति समुद्र में गिर गये थे और तरङ्गों के ऊपर आन्दोलित हो रहे थे। तुम लोग पक्षवाली नौका लेकर समुद्र में गये। सत्यरूप अश्विद्वय, तुमने पुनः भुज्यु को (उद्धार करके) यज्ञानुष्ठान के योग्य बना दिया।

अथ षष्ठी—

आवांसुम्नैःशंयूइवमंहिष्ठाविश्ववेदसा ।
समस्मेभूषतंनरोत्संनपिप्युषीरिषः ॥ ६ ॥ १ ॥

आ । वाम् । सुम्नैः । शंयूइवेति शंयूऽइव । मंहिष्ठा । विश्वऽवेदसा ।
सम् । अस्मे इति । भूषतम् । नरा । उत्सम् । न ।
पिप्युषीः । इषः ॥ ६ ॥ १ ॥

हे विश्ववेदसा सर्वज्ञौ सर्वधनौ वा हे नरा नेतारौ वां युवां शंयू इव सुखयुक्तौ राजानाविव मंहिष्ठा दातृतमौ अतिशयेन पूज्यौ वा सन्तौ सुम्नैरस्मभ्यं दातव्यैः सुखैः सार्धं आं उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः आगच्छतं यद्वा उपसर्गस्य भूषतमित्यनेन संबन्धः मंहिष्ठेत्यपि संबोधनं हे मंहिष्ठा दातृतमौ उक्तगुणावश्विनौ वां युवां सुम्नैः सार्धं शंयू इव अस्मे अस्मान् सम्यक् आभूषतं अभिप्राप्नुतं । भूप्राप्तौ अस्माद् लोटि व्यत्ययेन सिप्शपौ भूषअलंकारे आसमन्तात्सम्यग्भूषतं अलंकुरुतं । पिप्युषीः प्रवृद्धानि इषः इष्यमाणानि पयांसि उत्सं न गोरूधइव यथा बहुभिः पयोभिः कपोलंकृतं सत् दृश्यते अस्मानपि एवंबहुभिर्धनैरलं-

कुरुतमित्यर्थः। पिप्युषीरिति प्यायतेर्लिटः क्वसुः लिड्यङोश्चेति पीभावः जसि वाछन्दसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। यद्वा उत्सः प्रवाहो यथा पिप्युषीः वृद्धानि इषोन्नानि अलंकरोति तद्वत्॥ ६॥

६. सर्वज्ञ नायकद्वय, भाग्यवान् लोगों के समान तुम लोग दाता होकर, धन के साथ, हमारे पास आओ। जैसे दूध बढ़कर गाय के स्तन को भर देता है, वैसे ही हमें धन से पूर्ण करो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे प्रथमोवर्गः॥ १॥

अयंहीति षळृचं षोडशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्य सुपर्णस्यार्षं यमगोत्रस्य ऊर्ध्वंकृशनस्य वा आद्यागायत्री द्वितीया बृहती तृतीयाचतुर्थ्यौ गायत्र्यौ पंचमी सतोबृहती षष्ठी विष्टारपंक्तिः अष्टकद्विद्वादशकवती अनादेशपरिभाषया इंद्रोदेवता। तथाचानुक्रान्तं—अयंहितार्क्ष्यपुत्रः सुपर्णोयामायनो वोर्ध्वंकृशनोगायत्री बृहतीगायत्र्यौ सतोबृहती विष्टारपंक्तिरिति। गतोविनियोगः।

अ॒यंहि॒ते॒अम॑र्त्य॒इन्दु॒रत्यो॒नपत्य॑ते। दक्षो॑वि॒श्वायु॑र्वे॒धसे॑॥ १॥

अ॒यम्। हि। ते॒। अम॑र्त्यः। इन्दुः॑। अत्यः॑। न।
पत्य॑ते। दक्षः॑। वि॒श्वऽआ॑युः। वे॒धसे॑॥ १॥

हे इंद्र वेधसे विधात्रे ते तुभ्यं त्वदर्थं अमर्त्योमरणरहितः अमृतत्वप्रापकः अयंहि अयंखलु इन्दुः सोमः अत्योनसततगामी अश्वइव पत्यते गच्छति यद्वा पत्यतिरैश्वर्यकर्मा तव स्वभूतोयं सोमः वेधसे विधानाय मदस्यकरणाय ईष्टे। कीदृशइन्दुः दक्षः प्रवृद्धः बलहेतुर्वा विश्वायुः विश्वैः सर्वैरेतव्यः प्राप्तव्यः यद्वा विश्वेषामायुर्जीवनहेतुः अथवा आयुरित्यन्ननाम सर्वैः चरुपुरोडाशादिभिरन्नैः हविर्भिरुपेतः॥ १॥

१. इन्द्र, तुम सृष्टिकर्त्ता हो। तुम्हारे लिए यह अमृत के समान सोम, घोड़े के समान, दौड़ता है। यह बलाधार और जीवन-स्वरूप है।

अथ द्वितीया—

अ॒यम॒स्मासु॒काव्य॑ऋ॒भुर्वज्रो॒दास्व॑ते।
अ॒यंबि॑भर्त्यू॒र्ध्वकृ॑शनं॒मदं॑मृ॒भुर्नकृत्व्यं॒मद॑म्॥ २॥

अ॒यम्। अ॒स्मासु॑। काव्यः॑। ऋ॒भुः। वज्रः॑। दास्व॑ते। अ॒यम्।
बि॒भ॒र्ति॒। ऊ॒र्ध्वऽकृ॑शनम्। मद॑म्। ऋ॒भुः। न। कृत्व्य॑म्। मद॑म्॥ २॥

अस्मासु स्तोतृषु काव्यः स्तुत्योयमिन्द्रः ऋभुर्दीप्तः सन् दास्वते दानयुक्ताय यजमानाय वज्रः शत्रूणां वर्जकोभवति यद्वा दास्वतइति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्मासु दास्वते दानवते इन्द्रस्य वज्रः कुलिशः ऋभुः उरुभासमानोभवति अपिचायं ऊर्ध्वंकृशनं उद्गततैक्ष्ण्यं एतत्संज्ञं वा यामायनमृषिं मदं स्तोतारं बिभर्ति पोषयति तथा ऋभुर्न सौधन्वनः पुत्राणामाद्यऋभुः स इव कल्यं कर्मणां कर्तारं अतएव मदं मोदयितारं यजमानं चबिभर्ति ॥ २ ॥

२. दाता इन्द्र का उज्ज्वल वज्र हमारी स्तुति के योग्य है। इन्द्र ऊर्ध्वंकृशन नामक स्तोता का पालन करते हैं। जैसे ऋभुदेव यज्ञकर्त्ता का पालन करते हैं, वैसे ही ये पालन करते हैं।

घृषुःश्येनायकृत्वनआसुस्वासुवंसगः । अवदीधेदहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः । श्येनाय । कृत्वने । आसु । स्वासु । वंसगः । अव । दीधेत् । अहीशुवः ॥ ३ ॥

घृषुः घर्षयिता दीप्तोवा स्वासु स्वकीयासु यजमानलक्षणासु प्रजासु वंसगः वननीयगतिः एवंभूतइन्द्रः कृत्वने कर्मणां कर्त्रे करोतेरन्येभ्योपिदृश्यतेइति क्वनिप् श्येनाय सुपर्णाय तार्क्ष्यपुत्राय महत्तृषये अहीशुवः अहीनव्यापनान् अहीनवृद्धिंवा अस्मदीयान्पुत्रादीन् अवदीधेत् अवदीपयतु दीधीङ्दीप्तिदेवनयोः अस्माच्छान्दसेलिङि व्यत्ययेन परस्मैपदं यद्वा हे इन्द्र त्वदीयः सोमः घृष्ट्यादिगुणयुक्तःसन् दीप्यतइति योज्यम् ॥ ३ ॥

३. दीप्त इन्द्र अपनी यजमान-स्वरूप प्रजा के पास भली भाँति गति-विधि करते हैं। मुझ सुपर्ण श्येन ऋषि की उन्होंने वंशवृद्धि की है।

यंसुपर्णःपरावतःश्येनस्यपुत्रआभरत् । शतचक्रंयोऽह्योवर्तनिः ॥ ४ ॥

यम् । सुऽपर्णः । पराऽवतः । श्येनस्य । पुत्रः । आ । अभरत् । शतऽचक्रम् । यः । अह्यः । वर्तनिः ॥ ४ ॥

श्येनस्य तार्क्ष्यस्य पुत्रस्तनयः सुपर्णोयं सोमं परावतः परागतात् दूरात् द्युलोकात् आभरत् आहरत् । कीदृशं शतचक्रं शतमिति बहुनाम बहुधनस्य कर्तारं मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः यद्वा शतकरणसाधनं बहुयागनिष्पादनमित्यर्थः घञर्थे कविधानमिति कप्रत्ययः कृञादीनां कइति द्विर्वचनं यः सोमः अह्यः अहेर्वृत्रस्य वर्तनिः वर्तयिता प्रेरयिता यद्वा अह्यगतौ अह्यः गंतव्यः वर्तनिर्मार्गोभूयः एनावयइति वक्ष्यमाणेनैकवाक्यता ॥ ४ ॥

४. श्येन तार्क्ष्य के पुत्र सुपर्ण, अत्यन्त दूर देश से, सोम ले आये हैं। वह निखिल कर्मों के लिये उपयोगी है। वह वृत्र की उत्साह-वृद्धि करता है।

अथ पंचमी–

यंते॑श्ये॒नश्चारु॑मवृ॒कंप॒दाभ॑रदरु॒णंमा॒नमन्ध॑सः ।
ए॒नावयो॒वितार्यायु॑र्जी॒वसं॑ए॒नाजा॑गारब॒न्धुता॑ ॥ ५ ॥

यम् । ते॒ । श्ये॒नः । चारु॑म् । अ॒वृकम् । प॒दा । आ । अभ॑रत् ।
अ॒रुणम् । मा॒नम् । अन्ध॑सः । ए॒ना । वयः॑ । वि । ता॒रि॒ ।
आयु॑ः । जी॒वसे॑ । ए॒ना । जा॒गा॒र॒ । ब॒न्धुता॑ ॥ ५ ॥

हेइन्द्र तेतुभ्यं त्वदर्थं श्येनः सुपर्णः पक्षिराट् यं सोमं पदा वचनव्यत्ययः पद्भ्यां आभरत् द्युलोकादाहरत्। दिवं सुपर्णोगत्वायसोमं वज्रिण आभरदिति निगमान्तरं । कीदृशं चारुं शोभनं अवृकं बाधकरहितं अरुणमारोचमानं अरुणवर्णंवा अंधसोन्नस्य मानं यागद्वारानिर्मातारं एना एतेन अनेन सोमेन तुभ्यं दीयमानेन वयोन्नं जीवसे जीवनाय आयुर्जीवितंच वितारि प्रादायि तथा एना एतेनैव सोमेन बन्धुता बंधुसमूहोजागार जजागार जाग्रत् प्रबुद्धः सन् वर्तते जागर्त्तेर्लिटि छन्दसिवेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाभावः ॥ ५ ॥

५. वह रक्तवर्ण, अन्न का सृष्टि-कर्त्ता, देखने में सुन्दर और दूसरों के द्वारा नष्ट न करने योग्य है। उसे अपने चरण से श्येन ले आये हैं। इन्द्र, सोम के लिए अन्न, परमायु और जीवन दो। सोम के लिए हमारे साथ मैत्री करो।

अथ षष्ठी–

ए॒वातदिन्द्र॒इन्दु॑नादे॒वेषु॑चिद्धारयाते॒महि॒त्यजः॑ ।
क्रत्वा॒वयो॒वितार्यायुः॑सुक्रतो॒क्रत्वा॒यमस्मदासु॑तः ॥ ६ ॥ २ ॥

ए॒व । तत् । इन्द्रः॑ । इन्दु॑ना । दे॒वेषु॑ । चि॒त् । धा॒र॒याते॒ । महि॑ । त्यजः॑ ।
क्रत्वा॑ । वयः॑ । वि । ता॒रि॒ । आयु॑ः । सुक्र॒तो॒ इति॑ सुऽक्रतो ।
क्रत्वा॑ । अ॒यम् । अ॒स्मत् । आ । सु॒तः ॥ ६ ॥ २ ॥

एव एवमनेन प्रकारेण तत् तेनैंदुना सोमेन तृप्यन् इन्द्रः देवेषु चित् देवेषु अस्मासुच महि महत् त्यजः तेजः दुःखस्य वर्जयितृ रक्षकंवा धारयाते धारयति। शिष्टः प्रत्यक्षकृतः हे सुक्रतो शोभनकर्मन्निन्द्र क्रत्वा क्रतुना अस्माभिरनुष्ठितेन कर्मणा प्रीतेन त्वया वयोन्नं आयु-

१ ऋ० सं० ६. ७. ४।

जीवनं च वितारि अस्मभ्यं प्रादायि योयामिन्दुःकृत्वा कर्मणा प्रज्ञानेन वा अस्मत् अस्माभिः आसुतः अभिषुतः यद्वा अस्मत् अस्मत्तः त्वदाभिमुख्येन सुतः प्रेरितः तेनेन्दुनेत्यन्वयः ॥ ६ ॥

६. सोम-पान करके इन्द्र देवों और हम लोगों की, भली भाँति, विशेष रक्षा करते हैं। उत्तम कर्मवाले इन्द्र, यज्ञ के लिए हमें अन्न और परमायु दो। यज्ञ के लिए यह सोम हमारे द्वारा प्रस्तुत हुआ है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वितीयोवर्गः ॥ २ ॥

इमामिति षळृचं सप्तदशं सूक्तं इन्द्राण्याआर्षं षष्ठीपंक्तिः शिष्टाअनुष्टुभः अनेन सूक्तेन सपत्न्याबाधनं प्रतिपाद्यते। अतएवतत्सूक्तजपादिना सपत्न्याविनाशोभवति अतस्तद्देवताकमिदं। तथाचानुक्रान्तम्—इमामिन्द्राण्युपनिषत्सपत्नीबाधनमानुष्टुभंतुपंक्त्यंतमिति । अस्य सूक्तस्य विनियोगोभगवता आपस्तंबेन कस्मिंश्चित्सपत्नीघ्ने प्रयोगविशेषे दर्शितः त्रिःसप्तैर्यवैः पाठांपरिकिरति यदि वारुण्यसि वरुणात्त्वानिष्क्रीणामि यदि सौम्यसि सोमात्त्वानिष्क्रीणामीति । श्वोभूतउत्तरयोत्थाप्यउत्तराभिस्तिसृभिः अभिमंत्र्योत्तरया प्रतिच्छन्नां हस्तयोराबध्य शयनकाले बाहुभ्यां भर्तारं परिगृह्णीयात् उपधानलिंगयावश्योभवति सपत्नीबाधनं चेति । अयमर्थः आद्यया पाठानामौषधिः खातव्या ततस्तिसृभिः ओषधेरभिमंत्रणं पश्चाद्बद्धासौषधिः यथा भर्तारं स्पृशति तथा तस्य भर्तुरालिंगनमिति ।

इमांखनाम्योषधिंवीरुधंबलवत्तमाम् ।
यथासपत्नींबाधतेयथासंविन्दतेपतिम् ॥ १ ॥

इमाम् । खनामि । ओषधिम् । वीरुधम् । बलवत्ऽतमाम् ।
यया । सऽपत्नीम् । बाधते । यया । सम्ऽविन्दते । पतिम् ॥ १ ॥

इमामोषधिं पाठाख्यां वीरुधं लतारूपां बलवत्तमां स्वकार्यकरणे अतिशयेन बलवतीं खनामि उन्मूलयामि यया ओषध्या सपत्नीं समानएकः पतिर्यस्याःसा सपत्नी तां एषा वधूर्बाधते हिनस्ति ययाच पतिं भर्तारं संविन्दते सम्यगसाधारण्येन लभते ॥ १ ॥

१. तीव्र शक्ति से युक्त और लता-रूपिणी यह ओषधि खोदकर मैं निकालता हूँ। इससे सपत्नी को दुःख दिया जाता है और स्वामी का प्रेम प्राप्त किया जाता है।

अथ द्वितीया—

उत्तानपर्णेसुभगेदेवजूतेसहस्वति ।
सपत्नींमेपराधमपतिंमेकेवलंकुरु ॥ २ ॥

उत्तानऽपर्णे । सुऽभगे । देवंऽजूते । सहस्वति । सऽपत्नीम् ।
मे । परा । धम । पतिम् । मे । केवलम् । कुरु ॥ २ ॥

हेउत्तानपर्णे उत्तानान्यूर्ध्वमुखानि पर्णानि पत्राणि यस्यास्तादृशि हे सुभगे सौभाग्यहेतुभूते हेदेवजूते देवेन स्रष्ट्रा प्रेरिते हेसहस्वति अभिभवनवति ईदृशे हेपाठे मे मम सपत्नीं स्त्रियं पराधम परागमय धमतिर्गतिकर्मा पतिंच मे ममैव केवलमसाधारणं कुरु ॥ २ ॥

२. ओषधि, तुम्हारे पत्ते उन्नत-मुख हैं। तुम स्वामी के लिए प्रिय होने का उपाय हो। देवों ने तुम्हारी सृष्टि की है। तुम्हारा तेज अतीव तीव्र है। तुम मेरी सपत्नी को दूर कर दो। मेरे स्वामी मेरे वशीभूत रहें, ऐसा तुम कर दो।

उत्तराहमुत्तरउत्तरेदुत्तराभ्यः। अथासपत्नीयाममाधरासाधराभ्यः॥३॥

उत्ऽतरा । अहम् । उत्ऽतरे । उत्ऽतरा । इत् । उत्ऽतराभ्यः ।
अर्थ । सऽपत्नी । या । मर्म । अधरा । सा । अधराभ्यः ॥ ३ ॥

हेउत्तरे उत्कृष्टतरे पाठे अहं उत्तरा उत्कृष्टतरा भूयासं उत्तराभ्यः लोके या उत्कृष्टतराः सन्ति ताभ्योप्यहं उत्तरोत् उत्कृष्टतरैव त्वत्प्रसादाद्भवेयं। अथानन्तरं मम या सपत्नी सा अधराभ्यः निकृष्टाभ्योपि अधरा निकृष्टतरा भवतु ॥ ३ ॥

३. ओषधि तुम प्रधान हो। मैं भी प्रधान होऊँ—प्रधान में भी प्रधान होऊँ। मेरी सपत्नी नीच से भी नीच हो जाय।

नह्यस्यानामगृभ्णामिनोअस्मिन्रमतेजने ।
परामेवपरावतंसपत्नींगमयामसि ॥ ४ ॥

नहि । अस्याः । नाम । गृभ्णामि । नो इति । अस्मिन् । रमते ।
जने । पराम् । एव । पराऽवतम् । सऽपत्नीम् । गमयामसि ॥ ४ ॥

अस्याः सपत्न्याः नामसंज्ञामपि नहि गृभ्णामि नैव गृह्णामि उच्चारयामि नोखलुकाचिदस्मिन् जने सपत्न्याख्ये रमते क्रीडति अपिच तां सपत्नीं परां परावतमेव अतिशयेन दूरदेशमेव गमयामसि प्रापयामः अतिशयेन भर्त्रा वियोजयामइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. मैं सपत्नी का नाम तक नहीं लेती। सपत्नी सबके लिए अप्रिय है। मैं उसे दूर से भी दूर भेज देती हूँ।

अथ पंचमा—

अहमस्मि सहमाना अथ त्वमसि सासहिः।
उभे सहस्वती भूत्वी सपत्नीं मे सहावहै ॥ ५ ॥

अहम्। अस्मि। सहमाना। अथ। त्वम्। असि। ससहिः।
उभे इति। सहस्वती इति। भूत्वी। सऽपत्नीम्। मे। सहावहै ॥ ५ ॥

हेओषधि अहं त्वत्प्रसादात्सहमानास्मि सपत्न्या अभिभवित्री भवामि अथापिच त्वमपि सासहिरसि तस्याअभिभवित्री भवसि आवामुभेअपि सहस्वती अभिभवित्र्यौ भूत्वी भूत्वा मेमम सपत्नीं सहावहै अभिभवाम ॥ ५ ॥

५. ओषधि, तुम्हारी शक्ति विलक्षण है, मेरी क्षमता भी विचित्र है। आओ, हम दोनों शक्ति-सम्पन्ना होकर सपत्नी को हीन-बल कर दें।

उप तेऽधां सहमानामभि त्वाधां सहीयसा।
मामनु प्र ते मनो वत्सं गौरिव धावतु पथा वारिव धावतु ॥ ६ ॥ ३ ॥

उप। ते। अधाम्। सहमानाम्। अभि। त्वा। अधाम्।
सहीयसा। माम्। अनु। प्र। ते। मनः। वत्सम्।
गौःऽइव। धावतु। पथा। वाःऽइव। धावतु ॥ ६ ॥ ३ ॥

हेपते ते तव सहमानां सपत्न्याअभिभवित्रीं इमामोषधिं उपाधां शिरसउपधानं करोमि सहीयसा अभिभवितृतरेण तेनोपधानेन त्वामप्यधां अभितोधारयामि ते तव भर्तुर्मनः मामनु वत्सम् प्रधावतु प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छतु तत्र निदर्शनद्वयमुच्यते गौरिव यथा गौर्वत्सं शीघ्रं गच्छति पथा निम्नेन मार्गेण वारिव वाः उदकं यथा स्वभावतोगच्छेत् तद्वत् अनेन निदर्शनद्वयेन औत्सुक्यातिशयः स्वाभाविकत्वंच प्रतिपाद्यते ॥ ६ ॥

६. पतिदेव, इस शक्ति-सम्पन्न ओषधि को मैंने तुम्हारे सिरहाने रख दिया। शक्ति-सम्पन्न उपाधान (तकिया), तुम्हारे सिरहाने देने को, मैंने दिया। जैसे गाय बछड़े के लिए दौड़ती है और जैसे जल नीचे की ओर दौड़ता है, वैसे ही तुम्हारा मन मेरी ओर दौड़े।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे तृतीयोवर्गः ॥ ३ ॥

अरण्यानीति षळृचमष्टादशं सूक्तं इरंमदपुत्रस्य देवमुनेरार्षं महदरण्यमरण्यानी सादेवता कं आनुष्टुभं। तथाचानुक्रान्तं—अरण्यान्यैरंमदोदेवमुनिररण्यानीं तुष्टावेति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

अर॑ण्या॒न्यर॑ण्यान्य॒सौया॒प्रेव॒नश्य॑सि ।
क॒थाग्रा॒मं॒नपृ॑च्छसि॒नत्वा॒भीरि॑वविन्द॒ती३ँ ॥ १ ॥

अर॑ण्यानि । अर॑ण्यानि । अ॒सौ । या । प्रऽइ॑व । नश्य॑सि ।
क॒था । ग्रामम् । न । पृ॒च्छ॒सि॒ । न । त्वा॒ । भीःऽइ॑व । वि॒न्द॒ती॒३ँ ॥१॥

हेअरण्यानि अरण्यस्य पालयित्री काचिदधिदेवता अरण्यानीति नैरुक्ताः वैयाकरणास्तुहिमारण्ययोर्महत्वइति अरण्यस्य महत्वे ङीषं स्मरन्ति । अरण्याधिदेवते अरण्यानि कान्ताराणि प्रति यासौ त्वं प्रेवनश्यसि इवः संप्रत्यर्थे नशतिः प्राप्तिकर्मा अत्र व्यत्ययेन श्यन् संप्रति रक्षणाय प्राप्नोषि यद्वा निर्जने देशे वर्तमानत्वान्नष्टेव प्रतीयसे सात्वं कथा कथं ग्रामं न पृच्छसि निर्जने अरण्ये कथं रमसे नूनं त्वा त्वां भीः भयं नविन्दति नलभतेकिं । वितर्केप्लुतः इवःसंप्रत्यर्थे परिभयार्थेवा । अत्र निरुक्तं—अरण्यान्यरण्यस्य पत्न्यरण्यमपार्णं ग्रामादरमणं भवतीतिवा अरण्यानीत्येनामामंत्रयते यासावरण्यानि वनानि पराचीवनश्यसि कथं ग्रामंन पृच्छसि नत्वाभीर्विंदतीवेतीवः परिभयार्थेवेति[1] ॥ १ ॥

१. अरण्यानी (वृहद् वन), तुम देखते-देखते अन्तर्धान हो जाते—इतनी दूर चले जाते हो कि, दिखाई नहीं देते। तुम क्यों नहीं गाँव में जाने का मार्ग पूछते? अकेले रहने में तुम्हें डर नहीं होता?

अथ द्वितीया—

वृ॒षा॒र॒वाय॒वद॑ते॒यदु॒पाव॑ति॒चिच्चि॒कः ।
आ॒घा॒टिभि॑रिवधा॒वय॑न्नरण्या॒नि॒र्मही॑यते ॥ २ ॥

वृ॒ष॒ऽर॒वाय॑ । वद॑ते । यत् । उ॒प॒ऽअव॑ति । चि॒च्चि॒कः ।
आ॒घा॒टिभिः॑ऽइव । धा॒वय॑न् । अ॒र॒ण्या॒निः । म॒ही॒यते ॥ २ ॥

वृषारवाय वृषा सेचनसमर्थः रवः शब्दोयस्य सूक्ष्मजन्तुविशेषस्य झिल्लयाख्यस्य सतथोक्तः कटुकशब्दवानित्यर्थः तस्मै वृषारवाख्याय वदते चीचीशब्दं कुर्वते चिच्चिकःचीचीशब्दं कुर्वन् अन्योजन्तुः यद्यदा उपावति वृषारवाय स्वशब्दस्य प्रत्युत्तररूपेण चीचीशब्दकरणे उपग-

---

1 नि० ९. ३० ।

च्छति उपेत्य पालयतिवा। तत्र दृष्टान्तः—आघाटिभिरिव आघाटयोघाटलिकाः कांडवीणास्ताभिः धावयन् निषादादिसप्तस्वरान् शोधयन् गायकइव तदा अरण्यानिः साअरण्यानी महीयते पूज्यते। इन्द्रवरुणेत्यादिनाङीष् तत्संनियोगेन आनुगागमः छान्दसोह्रस्वः अतएव हल्ङ्यादिसुलोपाभावः॥ २॥

२. कोई जन्तु वृष के समान बोलता है और कोई "चीची" करके मानो उसका उत्तर देता है—मानो ये वीणा के पर्दे-पर्दे में शब्द करके अरण्यानी का यश गाते हैं।

उतगावइवादन्त्युतवेश्मेवदृश्यते ।
उतोअरण्यानिःसायंशकटीरिवसर्जति ॥ ३ ॥

उत । गावःऽइव । अदन्ति । उत । वेश्मऽइव । दृश्यते ।
उतो इति । अरण्यानिः । सायम् । शकटीःऽइव । सर्जति ॥ ३ ॥

उतापिच गावइव गवयाद्यामृगाः अस्यां अरण्यान्यां अदन्ति तृणादिकं भक्षयन्ति उतापिच लतागुल्मादिकं वेश्मेव गृहमिव दृश्यते उतोअपिच अरण्यानिः इयमरण्यानी सायं सायंकाले इवः संप्रत्यर्थे संप्रति शकटीः शकटान् दार्वाद्याहरणायागतान् सर्जति विसर्जयति यद्वा शकटीः सर्जतीव दृश्यते अहनिमहदरण्यं शकटीभिः प्राप्य सर्वे जनाः अरण्येक्षत्त्वं काष्ठादिकं शकटीष्वध्यारोप्य सायंकाले तस्मान्निर्गच्छन्ति तदभिप्रायेणेदं वचनम्॥ ३ ॥

३. विदित होता है कि, इस विपिन में कहीं गायें चरती हैं और कहीं लता, गुल्म आदि का गृह दिखाई देता है। सन्ध्या को वन से कितने ही शकट निकल रहे हैं।

अथ चतुर्थी—

गामङ्गैषआह्वयतिदार्वङ्गैषोअपावधीत् ।
वसन्नरण्यान्यांसायमक्रुक्षदितिमन्यते ॥ ४ ॥

गाम् । अङ्ग । एषः । आ । ह्वयति । दारु । अङ्ग । एषः ।
अप । अवधीत् । वसन् । अरण्यान्याम् । सायम् ।
अक्रुक्षत् । इति । मन्यते ॥ ४ ॥

अंग हेअरण्यानि एषः त्वदधिष्ठिते महारण्ये संप्रति वर्तमानः गामाह्वयति एषचान्योदारुकाष्ठमपावधीत् अपहन्ति तथा सायंकाले रात्रौ अरण्यान्यांमहारण्ये निवसन् मनुष्यः

नानाविधं पक्षिमृगादिकं शब्दं शृण्वन् अकुक्षत कश्चिव तस्करादिराक्रोशतीतिभीतः सन् मन्यते बुध्यते ॥ ४ ॥

४. एक व्यक्ति गाय को बुला रहा है और एक काठ काट रहा है। अरण्यानी में जो व्यक्ति रहता है, वह रात को शब्द सुनता है।

नवाअ॒रण्या॒निर्हं॑न्त्य॒न्यश्चेन्ना॒भि॒गच्छ॑ति ।
स्वा॒दोःफल॑स्य॒ज॒ग्ध्वाय॑य॒था॒का॒मं॒नि॒प॑द्यते ॥ ५ ॥

न । वै । अ॒र॒ण्या॒निः । ह॒न्ति॒ । अ॒न्यः । च॒ । इत् । न ।
अ॒भि॒ऽगच्छ॑ति । स्वा॒दोः । फल॑स्य । ज॒ग्ध्वाय॑ ।
य॒था॒ऽकाम॑म् । नि । प॒द्य॒ते ॥ ५ ॥

नवै नखलु अरण्यानिररण्यानी हन्ति तत्र निवसन्तं हिनस्ति यद्यन्योव्याघ्रचौरादिर्नाभिगच्छति तर्हि स्वादोरसवतः आम्रादेः फलस्य द्वितीयार्थेषष्ठी फलं जग्ध्वाय भक्षयित्वा तत्र निवसन् पुरुषः यथाकामं यथेच्छं निपद्यते निगच्छति वर्तते । क्त्वाप्रत्यये अदोजग्धिर्ल्यप्ति किर्तीति जग्ध्यादेशः क्त्वोयगिति यक् ॥ ५ ॥

५. अरण्यानी किसी का प्राण-वध नहीं करती। यदि व्याघ्र, चोर आदि नहीं आवें, तो कोई डर नहीं। वन में स्वादिष्ट फल खा-खाकर भली भाँति काल-क्षेप किया जा सकता है।

आञ्ज॑नगन्धिंसु॒र॒भिंब॑ह्व॒न्नामकृ॑षीवलाम् ।
प्राहंमृ॒गाणां॑मा॒तर॑मरण्या॒नि॒म॑शंसिषम् ॥ ६ ॥ ४ ॥

आञ्ज॑नऽगन्धिम् । सु॒र॒भिम् । ब॒हु॒ऽअ॒न्नाम् । अकृ॑षिऽवलाम् । प्र ।
अ॒हम् । मृ॒गाणा॑म् । मा॒तर॑म् । अ॒र॒ण्या॒निम् । अ॒शं॒सि॒ष॒म् ॥ ६ ॥ ४ ॥

आंजनगंधिं अंजनस्येदं आंजनं कस्तूर्यादि तस्य गंधइव गंधोयस्यास्तादृशी उपमानाच्चेति गंधस्येदन्तादेशः अतएव सुरभिं सौरभ्योपेतां बह्वन्नां बहुभिरन्नैरदनीयैः फलमूलादिभिरुपेतां कृषीवलां कृषिरेषामस्तीति कृषीवलाः कर्षकाः रजः कृषीत्यादिना वलच् वलइति दीर्घः तैर्युक्तां तादृशीं मृगाणां मातरं जनयित्रीं अरण्यानिं अरण्यानीं अहं प्राशंसिषं उक्तेन प्रकारेण स्तुतवानस्मि ॥ ६ ॥

६. मृगनाभि (कस्तूरी) के समान अरण्यानी का सौरभ है। वहाँ आहार भी है। वहाँ प्रथम कृषि का अभाव रहता है। वह हरिणों की मातृ-रूपिणी है। इस प्रकार मैंने अरण्यानी की स्तुति की।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्थोवर्गः ॥ ४ ॥

अत्तइति पंचर्चं एकोनविंशं सूक्तं शिरीषपुत्रस्य सुवेदसआर्षं पंचमी त्रिष्टुप् शिष्टाजगत्यः इन्द्रोदेवता । अनुक्रम्यतेहि—अत्तेपंचसुवेदाः शैरीषस्त्रिष्टुबन्तमिति । तृतीये रात्रिपर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे इदं सूक्तं । सूत्रितंच—अत्तेदधामीत्यत्यापात्रमिंद्रपानमिति याज्येति ।

तत्र प्रथमा—

अत्तैदधामिप्रथमायमन्यवेहन्यद्वृत्रंनर्यंविवेरपः ।
उभेयत्त्वाभवंतोरोदसीअनुरेजतेशुष्मात्पृथिवीचिदद्रिवः ॥ १ ॥

अत् । ते । दधामि । प्रथमाय । मन्यवे । अहन् । यत् ।
वृत्रम् । नर्यम् । विवेः । अपः । उभे इति । यत् । त्वा । भवतः ।
रोदसी इति । अनु । रेजते । शुष्मात् । पृथिवी । चित् । अद्रिऽवः ॥ १ ॥

हेइन्द्र तेतव मन्यवे कोपाय तेजसे वा प्रथमाय मुख्याय अद्दधामि अद्धानामादरातिशयः तद्विषयं करोमि यद्येन मन्युना त्वं वृत्रं आवरकमसुरं मेघंवा नर्यं नेतव्यं अहन् अवधीः इत्याचानेनावृताः अपः उदकानिच विवेः इमं लोकं प्रत्यागमः तस्मै मन्यवइत्यन्वयः । यद्यदा उभेरोदसी द्यावापृथिव्यौ त्वात्वामनुसृत्य भवतोवर्तेते तेत्वदधीने अभूतामित्यर्थः तदानीं पृथिवीचित् पृथिवीत्यन्तरिक्षनाम प्रथितं विस्तीर्णमन्तरिक्षमपि हेअद्रिवोवज्रवन्निन्द्र शुष्मात् त्वदीयाद्बलात् रेजते कंपते ॥ १ ॥

१. इन्द्र, तुम्हारे क्रोध को मैं प्रधान समझता हूँ। तुमने वृत्र का वध किया है और लोक-कल्याण के लिए वृष्टि बनाई है। द्यावापृथिवी तुम्हारे ही अधीन हैं। वज्रधर इन्द्र, तुम्हारे प्रभाव से यह पृथिवी काँपती है।

अथ द्वितीया—

त्वंमायाभिरनवद्यमायिनंश्रवस्यतामनसावृत्रमर्दयः ।
त्वामिन्नरोवृणतेगविष्टिषुत्वांविश्वासुहव्यास्विष्टिषु ॥ २ ॥

त्वम् । मायाभिः । अनवद्य । मायिनम् । श्रवस्यता । मनसा ।
वृत्रम् । अर्दयः । त्वाम् । इत् । नरः । वृणते । गोऽइष्टिषु ।
त्वाम् । विश्वासु । हव्यासु । इष्टिषु ॥ २ ॥

हेअनवद्य अवद्यरहित प्रशस्येन्द्र त्वं मायिनं मायाविनं वृत्रं मायाभिर्वचनाभिर्बुद्धिविशेषैर्वा अवस्पृता अवः अवणीयं यशोऽन्नंवा इच्छता मनसा अर्दयः अहिंसीः। अपिच नरोनेतारोंऽगिरसः त्वामिव त्वामेव गविष्टिषु गवां पणिभिरपहृतानां एषणेषु प्राप्तेषु विषयभूतेषु वृण्वते संभजते तथा विश्वासु सर्वासु हव्यासु आह्वातव्यासु प्रार्थनीयासु इष्टिषु यागक्रियासु त्वामेव वृणते ॥ २ ॥

२. इन्द्र, तुम प्रशंसनीय हो। अन्न-सृष्टि करने का संकल्प करके तुमने अपनी शक्ति से मायावी वृत्र को व्यथा पहुँचाई। गोकामना करके मनुष्य तुम्हारे पास याचक होते हैं। सारे यज्ञों और हवन के समय तुम्हारी ही प्रार्थना की जाती है।

ऐषुचाकन्धिपुरुहूतसूरिषुवृधासोयेमघवन्नानशुर्मघम्।
अर्चन्तितोकेतनयेपरिष्टिषुमेधसातावाजिनमह्वयेधने ॥ ३ ॥

आ। एषु। चाकन्धि। पुरुऽहूत। सूरिषु। वृधासः। ये।
मघऽवन्। आनशुः। मघम्। अर्चन्ति। तोके। तनये। परिष्टिषु।
मेधऽसाता। वाजिनम्। अह्वये। धने ॥ ३ ॥

हेपुरुहूतेन्द्र एषु सूरिषु आचाकंधि अत्यर्थमभिदीप्यस्व अभिकामयस्व कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अस्माद् चर्करीतमेतद् हेमघवन्धनवन्निंद्र येसूरयोवृधासः त्वत्प्रसादाद्वर्धमानाः सन्तः मघं धनं आनशुः आप्नुवन्ति अपिच मेधसाता मेधसातौ यज्ञे वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तं वेजनयन्तंवा त्वां येअर्चंति पूजयन्ति तोके पुत्रेतनये तत्पुत्रे परिष्टिषु परिसइष्यमाणेषु अन्येष्वपि फलेषु अह्वये अलज्जाकरे धनेच एतेषु निमित्तभूतेषु सत्सु त्वामेव स्तुत्यादिभिः पूजयन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. धनी और पुरुहूत इन्द्र, इन विद्वानों के पास प्रादुर्भूत होओ। तुम्हारी कृपा से ये श्रीवृद्धिशाली और धनी हुए हैं। पुत्र-पौत्रों, अन्यान्य अभिलषित वस्तुओं और विशिष्ट धन पाने के लिए ये लोग यज्ञारम्भ करके बली इन्द्र की ही पूजा करते हैं।

सइन्नुरायःसुभृतस्यचाकनन्मदंयोअस्यरंह्यंचिकेतति।
त्वावृधोमघवन्दाश्वध्वरोमक्षूसवाजंभरतेधनानृभिः ॥ ४ ॥

सः। इत्। रायः। सुऽभृतस्य। चाकनत्। मदम्। यः।
अस्य। रंह्यम्। चिकेतति। त्वाऽवृधः। मघऽवन्। दाशुऽअध्वरः।
मक्षु। सः। वाजम्। भरते। धना। नृऽभिः ॥ ४ ॥

सइत् सएव स्तोता सुश्रुतस्य सुष्ठुसंपादितस्य रायोधनस्य द्वितीयार्थे षष्ठी इंद्रशंष- नं नुक्षिप्रं चाकनत् कामयते लभतइत्यर्थः रंह्यं रंहोवेगः तदर्हं अस्येंद्रस्य मदं सोमपा- नजन्यं हर्षं यः स्तोता चिकेतति स्तुतिपदैर्जानाति हेमघवन् त्वावृधः त्वया वर्धितः दा- श्वध्वरः दत्तयज्ञः यजमानः नृभिर्नेतृभिः ऋत्विग्भिः भृत्यैर्वा धना धनानि वाजमन्नंच मक्षु शीघ्रं भरते संपादयति ॥ ४ ॥

४. जो व्यक्ति इन्द्र को सोम-पान-जन्य आनन्द प्रदान करना जानता है, वही यथेष्ट धन के लिए प्रार्थना करता है। धनी इन्द्र, तुम जिस यज्ञ-दाता की श्रीवृद्धि करते हो, वह शीघ्र ही अपने भृत्यों के द्वारा धन और अन्न से परिपूर्ण हो जाता है।

त्वंशर्धायमहिनागृणानउरुकृधिमघवञ्छग्धिरायः।
त्वंनोमित्रोवरुणोनमायीपित्वोनदस्मदयसेविभक्ता ॥ ५ ॥ ५ ॥

त्वम्। शर्धाय। महिना। गृणानः। उरु। कृधि। मघऽवन्।
शग्धि। रायः। त्वम्। नः। मित्रः। वरुणः। न। मायी।
पित्वः। न। दस्म। दयसे। विऽभक्ता ॥ ५ ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं महिना महता स्तोत्रेण गृणानः स्तूयमानः सन् शर्धाय शर्धं बलं उरुकृधि विस्तीर्णं कुरु हेमघवन् रायोधनानिच शग्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ। हेदस्म दर्शनीयेन्द्र विभक्ता विशेषेण धनानां भाजयिता त्वं मित्रोवरुणोन मित्रवद्वरुणवच्च मायी प्रज्ञायुक्तः सन् नोस्मभ्यं नः संमत्यर्थे संमति पित्वोन्नानि दयसे प्रयच्छसि ॥ ५ ॥

५. बल पाने के लिए विशिष्ट रीति से तुम्हारी स्तुति की जाती है। तुम बहुत बल और धन दो। प्रियदर्शन इन्द्र, तुम मित्र और वरुण के समान अलौकिक ज्ञान के अधिकारी हो। तुम हमें सारे अन्न का भाग करके दिया करते हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचमोवर्गः ॥ ५ ॥

सुष्वाणासइति पंचर्चं विंशं सूक्तं वेनपुत्रस्य पृथोरार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। अनुक्रान्तंच—सुष्वा- णासः पृथुर्वैन्यइति। गतोविनियोगः।

सुष्वाणासइन्द्रस्तुमसित्वाससवांसश्चतुविनृम्णवाजम्।
आनोभरसुवितंयस्यचाकन्त्मनातनासनुयामत्वोताः ॥ १ ॥

सुस्वानासः। इन्द्र। स्तुमसि। त्वा। ससऽवांसः। च।
तुविऽनृम्ण। वाजम्। आ। नः। भर। सुवितम्। यस्य।
चाकन्। त्मना। तनाः। सनुयाम। त्वाऽऊताः ॥ १ ॥

हेइन्द्र सुष्वाणासः सोममभिषुतवन्तोवयं त्वां स्तुमसि स्तुमः हेतुविनृम्ण बहुलधन वाघं चरुपुरोडाशादिलक्षणमन्नं ससवांसः संभक्तवन्तश्च वयं त्वां स्तुमः यतएवमतोहेतोर्नोस्मभ्यं सुविवं सुष्ठुप्राप्तव्यं शोभनं धनं आभराहर प्रयच्छ। यद्वा यस्य यद्धनं अतिप्रियत्वेन चाकन् त्वं कामयसे तद्धनमाभरेत्यर्थः। वयंच त्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः तना धननामैतत् विस्तृतानि धनानि त्मना आत्मना स्वयमेवान्यनैरपेक्ष्येणैव सनुयाम तव प्रसादाल्लभेमहि॥१॥

१. प्रभूत धनवाले इन्द्र, हम लोग सोम और अन्न का आयोजन करके तुम्हारी स्तुति करते हैं। जो सम्पत्ति तुम्हारे मन के अनुकूल है, उसे हमें प्रचुर परिमाण में दो। तुम्हारे आश्रय से हम लोग अपने उद्योग में ही धन प्राप्त करें।

ऋष्वस्त्वमिन्द्रशूरजातोदासीर्विशःसूर्येणसह्याः।
गुहाहितंगुह्यंगूळ्हमप्सुबिभृमसिप्रस्रवणेनसोमम्॥ २॥

ऋष्वः। त्वम्। इन्द्र। शूर। जातः। दासीः। विशः।
सूर्येण। सह्याः। गुहा। हितम्। गुह्यम्। गूळ्हम्। अप्ऽसु।
बिभृमसि। प्रऽस्रवणे। न। सोमम्॥ २॥

हेशूर शौर्यवन्निन्द्र ऋष्वः महान् दर्शनीयोवात्वं जातः जातमात्रएव दासीः उपक्षयकारिणोदासाः असुराः तत्संबंधिनीर्विशः जातः सूर्येण सूर्यात्मना सह्याः अभ्यभवः तथा गुहा गुहायां हितं निहितं अतएव गुह्यं अदृश्यं वलाख्यमसुरं अप्सु उदकेषु गूढं निगूढं कुयवाख्यं च त्वमभिभूतवानसि वयमपि प्रस्रवणे प्रवर्षणेसति नः संपत्यर्थे संप्रति सोमं बिभृमसि त्वदर्थं बिभ्रमः धारयामः॥ २॥

२. वीर और प्रियदर्शन इन्द्र, तुम जन्म-ग्रहण करने के साथ ही, सूर्य-मूर्त्ति के द्वारा, दास-जातीय प्रजा को हराते हो। जो गुहा में छिपा हुआ है वा जल में निगूढ़ है, उसे भी हराते हो। वृष्टि-वर्षण होने पर हम सोम प्रस्तुत करेंगे।

अर्योवागिरोअभ्यर्चविद्वानृषीणांविप्रःसुमतिंचकानः।
तेस्यामयेरणयन्तसोमैरेनोततुभ्यंरथोळ्हभक्षैः॥ ३॥

अर्यः। वा। गिरः। अभि। अर्च। विद्वान्। ऋषीणाम्।
विप्रः। सुऽमतिम्। चकानः। ते। स्याम। ये। रणयन्त।
सोमैः। एना। उत। तुभ्यम्। रथऽओळ्ह। भक्षैः॥ २॥

विप्रो मेधावी ऋषीणां मंत्रदर्शिनां सुमतिं सुष्टुतिं चकानः कामयमानः विद्वान् जानन् अर्योवा स्वामीच भवन् हेइन्द्र ईदृशस्त्वं गिरः स्तोतॄन् स्तुतीर्वा अभ्यर्च सम्यक् स्तुतमिति अभिपूजय। अपिच ते वयं स्याम भवेम ये सोमैः त्वां रणयन्त रमयन्ति उतापिच हेरथोह्ल रथैरभ्युह्यमान आ ऊढः ओढः रथेन ओढोरथोढः ओमाङोश्चेति पररूपं ईदृशेन्द्र भक्षैः भक्षणीयैः चरुपुरोडाशादिभिः सार्धं एना इमानि स्तोत्राणि तुभ्यं त्वदर्थं क्रियन्ते ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम विद्वान्, प्रभु, मेधावी और ऋषियों की स्तुति की कामना करनेवाले हो। तुम स्तोत्रों का अनुमोदन करो। सोम के द्वारा हमने तुम्हारी प्रीति उत्पन्न कर डाली है। इसलिए हम तुम्हारे अन्तरङ्ग हों। रथारूढ़ इन्द्र, यह सब आहारीय द्रव्य तुम्हें निवेदित हैं।

इमा ब्रह्मेन्द्र तुभ्यं शंसि दा नृभ्यो नृणां शूर शवः ।
तेभिर्भव सक्रतुर्येषु चाकन्नुत त्रायस्व गृणत उत स्तीन् ॥ ४ ॥

इमा । ब्रह्म । इन्द्र । तुभ्यम् । शंसि । दाः । नृऽभ्यः ।
नृणाम् । शूर । शवः । तेभिः । भव । सऽक्रतुः । येषु ।
चाकन् । उत । त्रायस्व । गृणतः । उत । स्तीन् ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वदर्थं इमा इमानि पुरोवर्तीनि ब्रह्म ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि शंसि अशंसिषत शास्यंते शंसेश्छांदसे कर्मणि लुङि व्यत्ययेनैकवचनं हेशूर शौर्यवन्निन्द्र त्वं नृणां मनुष्याणां मध्ये नृभ्यः स्तुत्यादेर्नेतृभ्यः शवोबलं दाः देहि। अपिच तेभिः तैः सक्रतुः समानकर्मा समानप्रज्ञोवा भव येषु स्तोतृषु चाकन् हविरादि कामयसे कनीदीप्तिकान्तिगतिषु अस्माद्यङ्लुगन्ताद् छान्दसे लङि सिपि रूपमेतद् यद्वा कमेर्वा पूर्ववत्सिपि मोनोधातोरिति नत्वं। उतअपिच गृणतः स्तोतॄन् त्रायस्व पालय उतापिच स्तीन् स्त्यायतेरेतद्रूपं संघीभूय स्थितान् यजमानानपि त्रायस्व ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, यह सब प्रधान-प्रधान स्तोत्र, तुम्हारे लिए पठित हैं। वीर, जो प्रधान से भी प्रधान हैं, उन्हें बल दो। तुम जिन्हें स्नेह करते हो, वे तुम्हारे लिए यज्ञ करें। जो स्तोत्र करने को एकत्र हुए हैं, उनकी रक्षा करो।

श्रुधी हवमिन्द्र शूर पृथ्या उत स्तवसे वेन्यस्यार्कैः ।
आ यस्ते योनिं घृतवन्तमस्वारूर्मिर्न निम्नैर्द्रवयन्त वक्वाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । शूर । पृथ्याः । उत । स्तवसे । वेन्यस्य ।
अर्कैः । आ । यः । ते । योनिम् । घृतऽवन्तम् । अस्वाः ।
ऊर्मिः । न । निम्नैः । द्रवयन्त । वक्वाः ॥ ५ ॥ ६ ॥

हेशूरेन्द्र पृथ्याः पृथोर्ऋषेः मम हवमाह्वानं श्रुधि शृणु. उतापिच वैन्यस्य वेनपुत्रस्य मम अर्कैः मंत्रैः स्तवसे स्तूयसे। यकि प्राप्ते व्यत्येन शप् यः स्तोता घृतवन्तं उदकवन्तं ते तव योनिं निवासभूमिं आस्वाः अभ्यस्वार्षीव् अभ्यष्टौव। स्वृशब्दोपतापयोः अस्माल्लुङि तिपि बहुलंछन्दसीति इडभावे हल्ङ्यादिलोपेच रात्सस्येति सलोपः यद्वा घृतवन्तमाज्यादिना हविषोपेतं योनिं गृहनामैतव यज्ञगृहं प्राप्य ते त्वां योभिष्टौति तस्य वेन्यस्यार्कैरित्यन्वयः। अपिच यक्वा वक्वानः वचेरन्येभ्योपिदृश्यन्तइति वनिप् अंत्यविकारश्छान्दसः जसि पृषोदरादित्वाद्वर्णलोपः। अन्येपि सर्वे स्तोतारः निम्नैः प्रवणैर्मार्गैः ऊर्मिर्न उदकसंघइव द्रवयन्त स्तुतिभिस्त्वामेवाभिद्रवन्ति अभिगच्छंति ॥ ५ ॥

५. वीर इन्द्र, मैं (पृथु) तुम्हें बुलाता हूँ। मेरा आह्वान सुनो। वेन-पुत्र पृथु के स्तोत्र के द्वारा तुम्हारी स्तुति की जाती है। वेन-पुत्र ने घृत-युक्त यज्ञ-गृह में आकर तुम्हारी स्तुति की है। जैसे धारायें नीचे की ओर दौड़ती हैं, वैसे ही अन्यान्य स्तोता भी दौड़ रहे हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षष्ठोवर्गः ॥ ६ ॥

सवितायंत्रैरिति पंचर्चमेकविंशं सूक्तं हिरण्यस्तूपपुत्रस्यार्चतआर्षं त्रैष्टुभं सवितृदेवत्यं। अनुक्रान्तंच—सवितार्चन्हैरण्यस्तूपः सावित्रमिति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

स॒वि॒ता य॒न्त्रैः पृ॑थि॒वीम॑रम्णादस्क॒म्भ॒ने स॑वि॒ता द्याम॑दृंहत्।
अश्व॑मिवाधुक्ष॒द्धुनि॑म॒न्तरि॑क्षम॒तूर्ते॑ ब॒द्धं स॑वि॒ता स॑मु॒द्रम् ॥ १ ॥

स॒वि॒ता। य॒न्त्रैः। पृ॒थि॒वीम्। अ॒र॒म्णा॒त्। अ॒स्क॒म्भ॒ने। स॒वि॒ता। द्याम्। अ॒दृं॒ह॒त्। अश्व॑म्ऽइव। अ॒धु॒क्ष॒त्। धुनि॑म्। अ॒न्तरि॑क्षम्। अ॒तूर्ते॑। ब॒द्धम्। स॒वि॒ता। स॒मु॒द्रम् ॥ १ ॥

सविता सर्वस्य प्रसविता प्रेरकोमध्यमस्थानोदेवः सोयं यंत्रैः यमनसाधनैः वृष्टिप्रदानादिभिरुपायैः वायवीयैः पाशैर्वा पृथिवीं प्रथितां भूमिं अरम्णात् अरमयत् सुखेनावस्थापयति तथा सएव सविता अस्कंभने पतनप्रतिबंधकमालंबनं स्कंभनंतद्रहितस्थले द्यां द्युलोकमपि अदृंहत् दृढीकृतवान् यथा अधोन पतति तथा आत्मीयैरेवोपायैः अवस्थापितवानित्यर्थः। अश्वमिव धुनिं कंपयितव्यं कंपयितारंवा अन्तरिक्षं अन्तराक्षांतं मध्यमस्थानगतं अतूर्ते केनाप्यहिंसिते अत्वरमाणेवा नभसि वायवीयैः पाशैर्बद्धं समुद्रं मेघमयमेव सविता धुक्ष-

व् उदकानि दोग्धि यद्वान्तरिक्षमिति सप्तम्यर्थे प्रथमा अतूर्तेन्तरिक्षे बद्धं समुदितारं धुनिं कंपनीयं मेघं अश्वमिव अधुक्षत् सविताक्लेशयति । धुक्षधिक्ष संदीपनक्लेशनजीवनेषु यथा शिक्षकः अश्वं क्लेशयति एवं वर्षणाय मेघं क्लेशयतीत्यर्थः । अत्र निरुक्तम्—सविता यंत्रैः पृथिवीमरमयदनारंभणेन्तरिक्षे सविता द्यामदृंहदश्वमिवाधुक्षद्धुनिमन्तरिक्षे मेघं बद्धमतूर्ते बद्धमतूर्णइतिवा त्वरमाणइतिवा सविता समुदितारमिति[1] ॥ १ ॥

१. नाना (वृष्टि-दान आदि) यन्त्रों से सविता ने पृथिवी को सुस्थिर रक्खा है। उन्होंने बिना अवलम्बन के द्युलोक को दृढ़ रूप से बाँध रक्खा है। आकाश में समुद्र के समान मेघराशि अवस्थित है। मेघराशि घोड़े के समान गात्र कम्पित करती है। यह निरुपद्रव स्थान में बद्ध है। इसी से सविता जल निकालते हैं।

यत्रा॑समु॒द्रःस्क॑भि॒तोव्यौन॑द॒पांन॑पात्सवि॒तातस्य॑वेद ।
अतो॒भूरत॒आ उ॒त्थितं॒रजो॒तो॒द्यावा॑पृथि॒वीअ॑प्रथेताम् ॥ २ ॥

यत्र॑ । स॒मु॒द्रः । स्क॒भि॒तः । वि । औन॑त् । अ॒पाम् । न॒पा॒त् ।
स॒वि॒ता । तस्य॑ । वे॒द॒ । अतः॑ । भूः । अतः॑ । आ॒ः । उत्थि॑तम् ।
रजः॑ । अतः॑ । द्यावा॑पृथि॒वी इति॑ । अ॒प्र॒थे॒ता॒म् ॥ २ ॥

यत्र यस्मिन्नंतरिक्षे समुद्रः समुन्दनशीलोमेघः स्कभितः स्तंभितोवायुपाशैर्बद्धः सन् व्यौनत् विशेषेण भूमिमुनत्ति उदकैः क्लेदयति उन्दीक्लेदने अस्माच्छान्दसे लङि रूपमेतत् हेअपांनपात् मध्यमस्थानवैद्युताग्ने त्वत्संबंधी सविता प्रेरकोदेवः तस्य तत्स्थानं वेद वेत्ति जानाति । अतोस्मादेव सवितुः भूः भूमिरासीत् अतएव उत्थितं ऊर्ध्वमेवस्थितं रजोन्तरिक्षं आः आसीत् अजायत अस्तेर्लुङि बहुलं छन्दसीति इडभावः हल्ङ्याब्भ्यइति लोपः अतः अस्मादेव सवितुः द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अप्रथेतां विस्तीर्णे अभ्यभूताम् ॥ २ ॥

२. जिस स्थान पर रहकर समुद्र के समान मेघराशि पृथिवी को आर्द्र करती है, उस स्थान को जल-पुत्र सविता जानते हैं। सविता से ही पृथिवी, आकाश और द्यावापृथिवी विस्तीर्ण हुए हैं।

प॒श्चेदम॒न्यद॑भव॒द्यज॑त्र॒मम॑र्त्य॑स्य॒भुव॑नस्य॒भूना ।
सु॒प॒र्णोअ॒ङ्गस॑वि॒तुर्ग॒रुत्मा॒न्पूर्वो॑जा॒तःसउ॑अ॒स्यानु॒धर्म॑ ॥ ३ ॥

प॒श्चा । इ॒दम् । अ॒न्यत् । अ॒भ॒व॒त् । यज॑त्रम् । अम॑र्त्यस्य ।
भुव॑नस्य । भू॒ना । सु॒ऽप॒र्णः । अ॒ङ्ग । स॒वि॒तुः । ग॒रुत्मा॑न् ।
पूर्वः॑ । जा॒तः । सः । ऊँ इति॑ । अ॒स्य॒ । अनु॑ । धर्म॑ ॥ ३ ॥

---

1 नि० १०. ३२ ।

अन्यत् सवितृव्यतिरिक्तं इदं देववान्तरं पश्चा पश्चात् पश्चपश्चाचच्छन्दसीति निपात्यते सवितृप्रेरणानंतरमेव यजत्रं यष्टव्यमभवत् । केन साधनेन अमर्त्यस्य मरणरहितस्य भुवनस्य लोकस्य स्वर्गाख्यस्य संबंधिना भूना भूतेन स्वर्गे उत्पन्नेन सोमेनेत्यर्थः यद्वा अमर्त्यस्य भुवनस्य संबधि इदं देववान्तरं भूना भूम्ना बहुलेन युक्तं यष्टव्यमभवत् कुतइत्यतआह—हेअंग स्तोतः सुपर्णः शोभनपतनः गरुत्मान् सोमस्यापहर्ता तार्क्ष्यः सवितुः मेरकादस्माद्देवात् पूर्वः प्रथमभावी सन् जातः अतोहेतुभूतः सुपर्णोगरुत्मान् अस्य सवितुः धर्मधारणमनुसृत्य वर्तते सवितृप्रेरणाधीनत्वात्सर्वगतीनां सोमाहरणमपि तदधीनमिति सवितृप्रेरणानंतरमेव सर्वे सोमयागाः प्रवर्तंतइत्यर्थः । उइति पूरकः ॥ ३ ॥

३. अमर-स्वर्गोत्पन्न सोम के द्वारा जिन देवों का यज्ञ होता है, वे सविता से पीछे उत्पन्न हुए हैं। सुन्दर पक्षवाले गरुड़ सविता से प्रथम उत्पन्न हुए हैं। सविता की धारण-क्रिया (सोमाहरण-कर्म) का अनुसरण करके वे अवस्थित हैं।

गावंइवग्रामंयूयुधिरिवाश्वान्वाश्रेववत्संसुमनादुहाना ।
पतिरिवजायामभिनोन्येतुधर्तादिवःसविताविश्ववारः ॥ ४ ॥

गावःऽइव । ग्रामम् । यूयुधिःऽइव । अश्वान् । वाश्राऽइव ।
वत्सम् । सुऽमनाः । दुहाना । पतिःऽइव । जायाम् । अभि ।
नः । नि । एतु । धर्ता । दिवः । सविता । विश्वऽवारः ॥ ४ ॥

गावइव यथा अरण्ये संचरन्तोगावः ग्रामं शीघ्रमभिगच्छंति युयुधिरिव यथाच युद्धार्थी अश्वानभिगच्छति । युधसंप्रहारे आदृगमहनजनइत्यत्रोत्सर्गश्छन्दसीति वचनात्किन् प्रत्ययः छान्दसं सांहितिकमभ्यासदीर्घत्वं सुमनाः शोभनमनस्का दुहाना दोग्ध्री बहुपयस्का वाश्रेव हंभारवात्मकं शब्दं कुर्वती गौर्यथा आत्मीयं वत्सं अभिगच्छति पतिरिव यथा भर्ता जायां स्वभार्यां शीघ्रमभिगच्छति एवमेव सविता नोस्मानभ्येतु नितरामभिगच्छतु । कीदृशः दिवोद्युलोकस्य धर्ता धारयितावस्थापयिता वा अतएव विश्ववारः सर्वैर्वरणीयः ॥ ४ ॥

४. सबके द्वारा प्रार्थनीय सविता स्वर्ग के धारण-कर्त्ता हैं। वे हमारे पास वैसी ही उत्सुकता के साथ आते हैं, जिस उत्सुकता से गाय गांव की ओर जाती है, योद्धा अश्व की ओर जाता है, नवप्रसूता धेनु प्रसन्न-मना होकर दूध देने को बछड़े की ओर जाती है और जैसे स्त्री स्वामी की ओर जाती है।

हिरण्यस्तूपःसवितर्यथात्वाङ्गिरसोजुह्वेवाजेअस्मिन् ।
एवात्वार्चन्नवसेवन्दमानःसोमस्येवांशुंप्रतिजागराहम् ॥ ५ ॥७॥

हिरण्यऽस्तूपः । स॒वि॒तः॒ । यथा॑ । त्वा॒ । आ॒ङ्गि॒र॒सः । जु॒ह्वे ।
वाजे॑ । अ॒स्मिन् । ए॒व । त्वा॒ । अर्च॑न् । अव॑से । वन्द॑मानः ।
सोम॑स्यऽइव । अं॒शुम् । प्रति॑ । जा॒ग॒र॒ । अ॒हम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

हेसवितः प्रेरक त्वा त्वां आंगिरसः अंगिरसः पुत्रः हिरण्यस्तूपोमम पिता अस्मिन् वाजे अन्ने निमित्तभूते सति यथा जुह्वे आहूतवान् एवैवमर्चन्नेतत्संज्ञोहं त्वा त्वां अवसे अवनाय रक्षणार्थं वन्दमानः स्तुवन् आह्वयामीति शेषः आहूयच सोमस्येवांशुं यथा सोमलतां प्रति यजमानाः जाग्रति यागपर्यंवं रक्षणे प्रबुद्धावर्तन्ते तथा अहं त्वत्परिचर्यां प्रति जागर जागर्मि । जागर्तेर्णलि उत्तमैकवचनेरूपं । अत्र निरुक्तं—हिरण्यस्तूपोहिरण्मयस्तूपोहिरण्मयस्तूपोस्येतिवा स्तूपःस्त्यायतेःसंघातः सवितर्यथा त्वांगिरसोजुह्वे वाजेन्नेस्मिन्नेवं त्वार्चन्नवनाय वन्दमानः सोमस्येवांशुं प्रति जागर्म्यहमिति[1] ॥ ५ ॥

५. सविता, अङ्गिरोवंशीय मेरे पिता (हिरण्यस्तूप) इस यज्ञ में तुम्हें बुलाते थे। मैं भी तुमसे आश्रय-प्राप्ति के निमित्त वन्दना करते-करते, तुम्हारी सेवा के लिए, वैसे ही सतर्क हूँ, जैसे यजमान, सोम-लता की रक्षा के लिए, सतर्क रहता है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तमोवर्गः ॥ ७ ॥

समिद्धइति पंचर्चं द्वाविंशं सूक्तं वसिष्ठपुत्रस्य मृळीकस्यार्षं आग्नेयं चतुर्थी पञ्चम्यौ उपरिष्टाज्ज्योतिषी त्रिद्वादशकाष्टकवत्यौ अक्षरव्यूहेन चतुर्थी जगतीवा शिष्टाबृहत्यः । तथाचानुक्रान्तं—समिद्धोमृळीकोवासिष्ठआग्नेयं बार्हतमंत्ये उपरिष्टाज्ज्योतिषी जगत्युपान्त्यावेति । गतो विनियोगः ।

सैषा प्रथमा—

समि॑द्धश्चि॒त्समि॑ध्यसे दे॒वेभ्यो॑ हव्यवाहन ।
आ॒दि॒त्यै रु॒द्रैर्वसु॑भिर्न॒ आग॑हि मृ॒ळी॒काय॑ न॒ आग॑हि ॥ १ ॥

सम्ऽइ॑द्धः । चि॒त् । सम् । इ॒ध्य॒से॒ । दे॒वेभ्यः॑ । ह॒व्य॒ऽवा॒ह॒न॒ ।
आ॒दि॒त्यैः । रु॒द्रैः । वसु॑ऽभिः । न॒ः । आ । ग॒हि॒ । मृ॒ळी॒काय॑ ।
न॒ः । आ । ग॒हि॒ ॥ १ ॥

[1] नि० १०. ३१

हेहव्यवाहन हविषां वोढरग्ने समिद्धः चित् संदीप्तोपि देवेभ्योयागार्थं समिध्यसेपुनरपि ऋत्विग्भिः संदीप्यसे सत्वं आदित्यैः आदित्यादिभिः त्रिभिर्गणैः सार्धं नोस्मानागहि आगच्छ तथानोस्माकं मृळीकाय सुखाय तदर्थमप्यागहि । यद्वा मृळीकाय एतत्संज्ञाय नोमह्यं क्षये श्रेयांसि कर्तुं आगच्छ ॥ १ ॥

१. अग्नि, तुम देवों के पास हव्य ले जाया करते हो। तुम्हें प्रज्वलित किया गया है, तुम प्रदीप्त हुए हो। आदित्यों, वसुओं और रुद्रों के साथ हमारे यज्ञ में पधारो। सुख देने के लिए पधारो।

इ॒मंय॒ज्ञमि॒दंवचो॑जुजुषा॒णउ॒पाग॑हि ।
मर्ता॑सस्त्वासमिधानहवामहेमृळी॒काय॑हवामहे ॥ २ ॥

इ॒मम् । य॒ज्ञम् । इ॒दम् । वचः॑ । जु॒जु॒षा॒णः । उ॒प॒ऽआग॑हि । मर्ता॑सः । त्वा॒ । स॒म्ऽइ॒धा॒न॒ । ह॒वा॒म॒हे॒ । मृ॒ळी॒काय॑ । ह॒वा॒म॒हे॒ ॥ २ ॥

हेअग्ने इममस्माभिः क्रियमाणं पुरोवर्तिनं यज्ञं इदं वचः स्तोत्रं च जुजुषाणः सेवमानः उपागहि उपागच्छ । हेसमिधान समिध्यमान मर्तासोमर्तामनुष्याः त्वा त्वां हवामहे आह्वयामहे मृळीकाय सुखाय एतत्संज्ञायवाक्षये त्वामेवाह्वयामहे ॥ २ ॥

२. यह यज्ञ है और यह स्तव है। ग्रहण करो। पास आओ। प्रदीप्त अग्नि, हम मनुष्य तुम्हें बुलाते हैं—सुख के लिए बुलाते हैं।

त्वामु॑जा॒तवे॑दसंवि॒श्ववा॑रंगृणेधि॒या ।
अग्ने॑दे॒वाँआव॑हनःप्रि॒यव्र॑तान्मृळी॒काय॑प्रि॒यव्र॑तान् ॥ ३ ॥

त्वाम् । ऊँ इति॑ । जा॒त॒ऽवे॑दसम् । वि॒श्व॒ऽवा॑रम् । गृ॒णे॒ । धि॒या । अग्ने॑ । दे॒वान् । आ । व॒ह॒ । नः॒ । प्रि॒य॒ऽव्र॑तान् । मृ॒ळी॒काय॑ । प्रि॒य॒ऽव्र॑तान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने विश्ववारं विश्वैः सर्वैः वरणीयं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनंवा त्वामु त्वामेव धिया स्तुत्या गृणे स्तौमि गृशब्दे क्रैयादिकः प्वादित्वाद्ध्रस्वः प्रियव्रतान् प्रियाणि व्रतानि कर्माणि येषां तादृशान् देवान् नोस्मदर्थमावह आनय अस्मद्यज्ञं प्रापय मृळीकाय सुखार्थं एतत्संज्ञायवा मह्यं प्रियव्रतांस्तानेवावह ॥ ३ ॥

३. तुम ज्ञानी और सबके द्वारा प्रार्थित हो। मैं तुम्हें स्तुति-वचनों से स्तुत करता हूँ। अग्नि जिनका कार्य सुखकर है, उन देवों को साथ लेकर आओ—सुख के लिए आओ।

अथ चतुर्थी—

अ॒ग्निर्दे॒वो दे॒वाना॑मभवत्पु॒रोहि॑तो॒ऽग्निं म॑नु॒ष्या॒३॑ ऋष॑य॒: समी॑धिरे ।
अ॒ग्निं म॒हो धन॑साताव॒हं हु॑वे मृळी॒कं धन॑सातये ॥ ४ ॥

अ॒ग्निः । दे॒वः । दे॒वाना॑म् । अ॒भ॒व॒त् । पु॒रः॒ऽहि॑तः । अ॒ग्निम् ।
म॒नु॒ष्याः॑ । ऋष॑यः । सम् । ई॒धि॒रे॒ । अ॒ग्निम् । म॒हः ।
धन॑ऽसातौ । अ॒हम् । हु॒वे॒ । मृ॒ळी॒कम् । धन॑ऽसातये ॥ ४ ॥

देवो दानादिगुणयुक्तोऽग्निः देवानामन्येषां पुरोहितः पुरस्ताद्धृतोऽभवत् यद्वा पुरोहितवद्धितकार्यभवत् यत एवमतः कारणात् तमेवाग्निं ऋषयः अतींद्रियार्थदर्शिनः मनुष्याः मानवा यजमानाः समीधिरे संदीपयन्ति । अपिच तमग्निं महो महतः धनसातौ धनस्य संभजने निमित्तभूते अहं हुवे आह्वये विशेषणसापेक्षस्यापि धनशब्दस्य छान्दसः समासः यद्वा महतो यागस्य कर्तारमग्निं इत्यर्थः धनस्य सातये धनलाभार्थं मृळीकं सुखं एतत्संज्ञं वा मां सोऽग्निः करोत्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. अग्निदेव देवों के पुरोहित हुए हैं। मनुष्यों और ऋषियों ने अग्नि को प्रज्वलित किया है। मैं प्रचुर धन की प्राप्ति के लिए अग्नि को बुलाता हूं। वे मुझे सुखी करें।

अ॒ग्निरत्रिं॑ भ॒रद्वा॑जं॒ गवि॑ष्ठिरं॒ प्राव॑न्न॒: कण्वं॑ त्र॒सद॑स्युमाह॒वे ।
अ॒ग्निं वसि॑ष्ठो हवते पु॒रोहि॑तो मृळी॒काय॑ पु॒रोहि॑तः ॥ ५ ॥ ८ ॥

अ॒ग्निः । अत्रि॑म् । भ॒रत्ऽवा॑जम् । गवि॑ष्ठिरम् । प्र । आ॒व॒त् ।
न॒ः । कण्व॑म् । त्र॒सद॑स्युम् । आ॒ऽह॒वे । अ॒ग्निम् । वसि॑ष्ठः ।
ह॒व॒ते॒ । पु॒रः॒ऽहि॑तः । मृ॒ळी॒काय॑ । पु॒रः॒ऽहि॑तः ॥ ५ ॥ ८ ॥

अत्रिं भरद्वाजं गविष्ठिरं कण्वं त्रसदस्युं च नोऽस्मानाहवे संग्रामे अयमग्निः प्रावत् प्ररक्षतु । पुरोहितः पुरोहितवद्धितकारी मम पिता वसिष्ठऋषिः अग्निं हवते स्तुतिभिराह्वयति सचाहूतोऽग्निर्मृळीकाय सुखार्थं एतत्संज्ञाय वा मह्यं पुरोहितः पुरोधा देवानां पुरःस्थापयिता भवतु ॥ ५ ॥

५. युद्ध के समय अग्नि ने अत्रि, भरद्वाज, गविष्ठिर, कण्व और त्रसदस्यु की रक्षा की है। पुरोहित वसिष्ठ अग्नि को बुलाते हैं—सुख के लिए बुलाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेऽष्टमो वर्गः ॥ ८ ॥

श्रद्धयेति पंचर्चं त्रयोविंशं सूक्तं आनुष्टुभं श्रद्धादेवत्यं कामगोत्रजा श्रद्धानाम ऋषिका। तथाचानुक्रम्यते—श्रद्धया श्रद्धाकामायनी श्राद्धमानुष्टुभं त्विति। लैंगिकोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

श्रद्धयाग्निःसमिद्ध्यतेश्रद्धयाहूयतेहविः।
श्रद्धांभगस्यमूर्धनिवचसावेदयामसि॥ १॥

श्रद्धया। अग्निः। सम्। इध्यते। श्रद्धया। हूयते। हविः।
श्रद्धाम्। भगस्य। मूर्धनि। वचसा। आ। वेदयामसि॥ १॥

पुरुषगतोभिलाषविशेषः श्रद्धा तया श्रद्धयाग्निर्गार्हपत्यादिः समिध्यते संदीप्यते यदाहि पुरुषे श्रद्धा अग्निगोचरआदरातिशयोजायते तदैव पुरुषोग्नीन् प्रज्वालयति नान्यदा। श्रद्धयैव हविः पुरोडाशादिहविश्च हूयते आहवनीये प्रक्षिप्यते। यद्वा अस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्या श्रद्धाख्यया अग्निः समिध्यते श्रद्धां उक्तलक्षणायाः श्रद्धायाः अभिमानिदेवतां भगस्य भजनीयस्य धनस्य मूर्धनि प्रधानभूते स्थानेवस्थितां वचसा वचनेन स्तोत्रेण आवेदयामसि अभिक्षः प्रख्यापयामः इदन्तोमसिः॥ १॥

१. श्रद्धा के द्वारा अग्नि प्रज्वलित होते हैं और श्रद्धा के द्वारा ही यज्ञ-सामग्री की आहुति दी जाती है। श्रद्धा सम्पत्ति के मस्तक के ऊपर रहती है। यह सब में स्पष्ट रूप से कहती हूँ।

प्रियंश्रद्धेददतःप्रियंश्रद्धेदिदासतः।
प्रियंभोजेषुयज्वस्विदंमउदितंकृधि॥ २॥

प्रियम्। श्रद्धे। ददतः। प्रियम्। श्रद्धे। दिदासतः। प्रियम्।
भोजेषु। यज्वऽसु। इदम्। मे। उदितम्। कृधि॥ २॥

हेश्रद्धे ददतः चरुपुरोडाशादीनि प्रयच्छतः यजमानस्य प्रियं अभीष्टफलं कुरु दिदासतः दातुमिच्छतश्च हेश्रद्धे प्रियं कुरु मे मम संबंधिषु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु कृत्वयज्ञेषु जनेषुच इदमुदितमुक्तं प्रियं कृधि कुरु॥ २॥

२. श्रद्धा, दाता को अभीष्ट फल दो। जो दान करने की इच्छा करता है, उसे भी अभीष्ट दो। श्रद्धा, मेरे भोगार्थियों और याज्ञिकों को प्रार्थित फल दो।

अथ तृतीया—

श्रद्धांदेवाअसुरेषुश्रद्धामुग्रेषुंचक्रिरे ।
एवंभोजेषुयज्वंस्वस्माकमुदितंकृधि ॥ ३ ॥

यथा । देवाः । असुरेषु । श्रद्धाम् । उग्रेषुं । चक्रिरे । एवम् ।
भोजेषुं । यज्वंऽसु । अस्माकम् । उदितम् । कृधि ॥ ३ ॥

देवाइन्द्रादयः असुरेषु उद्गूर्णबलेषु यथा श्रद्धां चक्रिरे अवश्यमिमेहन्तव्याइति आदरातिशयं कृतवन्तः । एवं श्रद्धावत्सु भोजेषु भोक्तृषु भोगार्थिषु यज्वसु यष्टृषु अस्माकं अस्मत्संबन्धिषु तेषु उदितं वैरुक्तं प्रार्थितं फलजातं कृधि कुरु ॥ ३ ॥

३. इन्द्रादि ने बली असुरों के लिए यह विश्वास किया कि, इनका वध करना ही चाहिए। श्रद्धा, भोक्ताओं और याज्ञिकों को प्रार्थित फल दो।

श्रद्धांदेवायजंमानावायुगोपाउपांसते ।
श्रद्धांहृदय्यांऽयाकूंत्याश्रद्धयांविन्दतेवसुं ॥ ४ ॥

श्रद्धाम् । देवाः । यजंमानाः । वायुऽगोपाः । उपं । आसते ।
श्रद्धाम् । हृदय्यंया । आऽकूंत्या । श्रद्धयां । विन्दते । वसुं ॥ ४ ॥

देवायजमानामनुष्याश्च वायुगोपाः वायुर्गोपा रक्षिता येषां ते तादृशाः सन्तः श्रद्धां देवीमुपासते प्रार्थयन्ते हृदय्यया हृदये भवा हृदय्या तथाविधया आकूत्या संकल्परूपया क्रियया श्रद्धामेव परिचरंति सर्वे जनाः । कुतइत्यतआह—यतः कारणात् श्रद्धया हेतुभूतया वसु धनं विन्दते लभते श्रद्धावान् जनः ततइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. देवता और मनुष्य वायु को रक्षक पाकर श्रद्धा की उपासना करते हैं। मन में कोई संकल्प होने पर लोग श्रद्धा की शरण में जाते हैं। श्रद्धा के कारण मनुष्य धन पाता है।

अथ पंचमी—

श्रद्धांप्रातर्हवामहेश्रद्धांमध्यंदिनंपरि ।
श्रद्धांसूर्यस्यनिम्रुचिश्रद्धेश्रद्धांपयेहनः ॥ ५ ॥ ९ ॥

श्रद्धाम् । प्रातः । हवामहे । श्रद्धाम् । मध्यन्दिनम् । परि । श्रद्धाम् ।
सूर्यस्य । निऽम्रुचि । श्रद्धे । श्रत् । धापय । इह । नः ॥ ५ ॥ ९ ॥

श्रद्धां देवीं प्रातः पूर्वाह्ने हवामहे तथा मध्यंदिनंपरि लक्षणे परेः कर्म प्रवचनीयत्वं मध्यन्दिनं परिलक्ष्य मध्यन्दिनइत्यर्थः मध्याह्नेपि तां श्रद्धां आह्वयामहे सूर्यस्य सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य निम्रुचि अस्तमयवेलायां सायं समयेपि तामेव श्रद्धामाह्वयामहे हेश्रद्धे नोस्मानिह लोके कर्मणिवा श्रद्धापय श्रद्धावतः कुरु ॥ ५ ॥

५. हम लोग प्रातःकाल, मध्याह्न और सूर्यास्त के समय श्रद्धा को ही बुलाते हैं। श्रद्धा हमें इस संसार में श्रद्धावान् करो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे नवमोवर्गः ॥ ९ ॥

॥ इति दशमे मंडले एकादशोनुवाकः ॥ ११ ॥

द्वादशेनुवाके चत्वारिंशत्सूक्तानि तत्र शासइत्थेति पंचर्चं प्रथमं सूक्तं शासनाम्नआर्षं आनुष्टुभमैन्द्रं। अनुक्रान्तंच—शासःशासोभारद्वाजइति। युद्धाय सन्नद्धं राजानं अनेनेक्षेत। तथाच सूत्रितं—अथैनमन्वीक्षेताप्रतिरथशाससौपर्णैरिति।

तत्र प्रथमा—

शासइत्थामहाँअस्यमित्रखादोअद्भुतः।
नयस्यहन्यतेसखानजीयतेकदाचन ॥ १ ॥

शासः। इत्था। महान्। असि। अमित्रऽखादः। अद्भुतः।
न। यस्य। हन्यते। सखा। न। जीयते। कदा। चन ॥ १ ॥

शासः तत्संज्ञोहं इत्थमनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण इन्द्रं स्तौमीतिशेषः। हेइन्द्र त्वं महान् असि सर्वेभ्योधिकोभवसि। अमित्रखादः अमित्राणां शत्रूणां खादिता विनाशयिता अतएवाद्भुतः आश्चर्यभूतश्च भवसीति यस्येन्द्रस्य सखा मित्रभूतः पुरुषः कदाचन कदाचिदपि नहन्यते नहिंस्यते नजीयते नच शत्रुभिः पराजितोभवति सत्वं महांअसीत्यन्वयः ॥ १ ॥

१. मैं इस प्रकार इन्द्र की स्तुति करता हूँ। इन्द्र, तुम महान् शत्रु-भक्षक और अद्भुत हो। तुम्हारे सखा की न तो मृत्यु होती है, न पराजय।

अथ द्वितीया—

स्वस्तिदाविशस्पतिर्वृत्रहाविमृधोवशी।
वृषेन्द्रःपुरएतुनःसोमपाअभयङ्करः ॥ २ ॥

स्वस्तिऽदाः। विशः। पतिः। वृत्रऽहा। विऽमृधः। वशी। वृषा।
इन्द्रः। पुरः। एतु। नः। सोमऽपाः। अभयम्ऽकरः ॥ २ ॥

स्वस्तिदाः स्वस्तेरविनाशस्य दाता विशस्पतिः सर्वस्याः प्रजायाः पालयिता वृत्रहा वृत्राणां शत्रूणां हन्ता विमृधः संग्रामकारी वशी वशीकर्ता वृषा वर्षिताकामानां सोमपाः सोमस्य पाता एवं विधइन्द्रः अभयंकरः अभयस्य भयराहित्यस्य कर्तासन् नोस्माकं पुरएतु पुरस्तोगच्छतु ॥ २ ॥

२. इन्द्र कल्याणदाता, प्रजाधिपति, वृत्रघ्न, युद्ध-कर्त्ता, शत्रु-वशकर्त्ता, काम-वर्षक, सोमपाता और अभय-दाता हैं। वे हमारे सामने पधारें।

विरक्षोविमृधोजहिविवृत्रस्यहनूरुज।
विमन्युमिन्द्रवृत्रहन्नमित्रस्याभिदासतः ॥ ३ ॥

वि। रक्षः। वि। मृधः। जहि। वि। वृत्रस्य। हनू इति। रुज।
वि। मन्युम्। इन्द्र। वृत्रऽहन्। अमित्रस्य। अभिऽदासतः ॥ ३ ॥

हेइन्द्र रक्षोराक्षसजातं विजहि विनाशय मृधः संग्रामकारिणः शत्रूंश्च विजहि वृत्रस्यावरकस्यासुरस्य हनू कपोलमान्तौ विरुज विशेषेण भग्नौ कुरु हेवृत्रहन्निन्द्र अभिदासतः अस्मानुपक्षयतोमित्रस्य शत्रोर्मन्युं क्रोधमपि विनाशय ॥ ३ ॥

३. वृत्रघ्न इन्द्र, राक्षसों और शत्रुओं का वध करो। वृत्र के दोनों जबड़ों को तोड़ डालो। अनिष्टकर शत्रु का क्रोध नष्ट करो।

विनइन्द्रेति वैमृधस्य हविषोनुवाक्या। सूत्रितंच—विनइन्द्रमृधोजहि मृगोनभीमः कुचरागिरिष्ठाइति।

सैषा चतुर्थी—

विनइन्द्रमृधोजहिनीचायच्छपृतन्यतः।
योअस्माँअभिदासत्यधरंगमयातमः ॥ ४ ॥

वि। नः। इन्द्र। मृधः। जहि। नीचा। यच्छ। पृतन्यतः।
यः। अस्मान्। अभिऽदासति। अधरम्। गमय। तमः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र नोस्माकं मृधः संग्रामकारिणः शत्रून् विजहि विनाशय तथा पृतन्यतः पृतनाः सेनाः आत्मनइच्छतः युयुत्समानानपि नीचायच्छ नीचीनं अवाङ्मुखं यच्छ गमय यः शत्रुः अस्मानभिदासति अभितउपक्षपयति तं अधरं निकृष्टं तमोंधकारं मरणलक्षणं गमय प्रापय ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, हमारे शत्रुओं का वध करो। युद्धार्थी विपक्षियों को हीन-बल करो। जो हमें निकृष्ट करता है, उसे जघन्य अन्धकार में डाल दो।

अथ पंचमी–

अपेन्द्रद्विषतोमनोपजिज्यांसतोवधम्।
विमन्योःशर्मयच्छवरीयोयवयावधम् ॥ ५ ॥ १० ॥

अप। इन्द्र। द्विषतः। मनः। अप। जिज्यासतः। वधम्। वि।
मन्योः। शर्म। यच्छ। वरीयः। यवय। वधम् ॥ ५ ॥ १० ॥

हे इन्द्र द्विषतोद्वेष्टुः शत्रोर्मनः अपजहि जिज्यासतः अस्माकं वयोहानिमिच्छतश्च वधं हननसाधनमायुधं चापं जहि मन्योः शत्रुसंबन्धिनः क्रोधाचास्मान् रक्ष वरीयः उरुतरं शर्म सुखं विशेषेण यच्छ देहि वधं शत्रुकृतं हननंच यवय अस्मत्तः पृथक्कुरु ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, शत्रु का मन नष्ट कर दो। जो हमें जराजीर्ण करना चाहता है, उसके प्रति सांघातिक अस्त्र का प्रयोग करो। शत्रु के क्रोध से बचाओ। उत्तम सुख दो। शत्रु के सांघातिक अस्त्र को तोड़ दो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे दशमोवर्गः ॥ १० ॥

ईंखयन्तीरिति पंचर्चं द्वितीयं सूक्तं गायत्रमैन्द्रं देवानां स्वसृभूताइन्द्रमातरोनामऋषिकाः। तथाचानुक्रान्तं–ईंखयन्तीर्देवजामयइन्द्रमातरोगायत्रमिति। द्वितीये पर्याये प्रशास्तुः शस्त्रे इदं सूक्तं। सूत्रितंच–ईंखयन्तीरहंदांपाताद्युतमिति। महाव्रतेपि प्रातःसवनिके ब्रह्मशस्त्रे एतदेव सूक्तं।

तत्र प्रथमा–

ईङ्खयन्तीरपस्युवइन्द्रंजातमुपासते। भेजानासःसुवीर्यम् ॥ १ ॥

ईङ्खयन्तीः। अपस्युवः। इन्द्रम्। जातम्। उप। आसते।
भेजानासः। सुऽवीर्यम् ॥ १ ॥

ईंखयन्तीर्गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिरिन्द्रं प्राप्नुवंत्यः अपस्युवः अपः कर्मातमनः इच्छन्त्यः इन्द्रमातरः अस्य सूक्तस्य द्रष्ट्र्यः जातं प्रादुर्भूतमिन्द्रं उपासते परिचरंति सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं धनंच भेजानासः तस्मादिन्द्रात्संभक्तवत्योभवन्ति ॥ १ ॥

१. क्रिया-परायणा इन्द्र-माताय प्रादुर्भूत इन्द्र के पास जाकर उनकी सेवा करती हैं और इन्द्र से उत्कृष्ट धन प्राप्त करती हैं।

त्वमिन्द्रबलादधिसहसोजातओजसः। त्वंवृषन्वृषेदसि ॥ २ ॥

त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः ।
त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं सहसः परेषामभिभावुकात् बलात् अधिजातोसि अधिः पञ्चम्यर्थानुवादकः वृत्रादिवधहेतुभूताद्बलात् हेतोस्त्वं मख्यातोभवसीत्यर्थः । अपिच ओजसः ओजोनामबलहेतु-हृदयगतं धैर्यं तस्मादपि त्वं जातोसि हेवृषन् वर्षितस्त्वं वृषेत् असि कामानां वर्षितैव भवसि ॥२॥

२. इन्द्र, तुमने बल-वीर्य और तेज से जन्म ग्रहण किया है। वर्द्धक इन्द्र, तुम अभिलाषा की पूर्त्ति करते हो ।

त्वमिन्द्रासिवृत्रहाव्य१न्तरिक्षमतिरः । उद्द्यामस्तभ्नाओजसा ॥३॥

त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रऽहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः ।
उत् । द्याम् । अस्तभ्नाः । ओजसा ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं वृत्रहासि शत्रूणां हन्ता भवसि अन्तरिक्षं मध्यमस्थानंच व्यतिरः आवारकापनोदनेन प्रावर्धयः द्यां द्युलोकंच ओजसा बलेन उदस्तभ्नाः ऊर्ध्वमस्तंभीः यथा अधोनमवति तथा उपर्यवस्थापितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम वृत्रघ्न हो और तुमने आकाश को विस्तारित किया है। तुमने अपनी शक्ति के द्वारा स्वर्ग को ऊँचा कर रक्खा है।

त्वमिन्द्रसजोषसमर्कंबिभर्षिबाह्वोः । वज्रंशिशानओजसा ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । सऽजोषसम् । अर्कम् । बिभर्षि । बाह्वोः ।
वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ४ ॥

हेइन्द्र त्वं सजोषसं सह प्रीयमाणं अर्कं स्तुत्यं वज्रं आत्मीयमायुधं ओजसा बलेन शिशानः निश्यन् तीक्ष्णीकुर्वन् बाह्वोर्हस्तयोर्बिभर्षि धारयसि शत्रूणां वधार्थं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम्हारे साथी सूर्य हैं। तुमने उन्हें दोनों हाथों से धारण कर रक्खा है। तुम बलपूर्वक वज्र पर सान चढ़ाते हो।

अथ पञ्चमी—

त्वमिन्द्राभिभूरसिविश्वाजातान्योजसा । सविश्वाभुवआभवः ॥५॥११॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । विश्वा । जातानि । ओजसा ।
सः । विश्वाः । भुवः । आ । अभवः ॥ ५ ॥ ११ ॥

हेइन्द्र त्वं विश्वा सर्वाणि जातानि जनिमंति भूतानि ओजसा बलेन अभिभूः अभिभविता भवसि तथा सताद्दशस्त्वं विश्वाभुवः सर्वाभूमीः मामव्यानि सर्वाण्यपि स्थानानि आभवः अभिवः मामोः भूमाखौ ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, तुम प्राणियों को अपने तेज से अभिभूत करते हो। तुम सारे स्थानों को आक्रान्त किये हुए हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकादशोवर्गः ॥ ११ ॥

सोमइति पंचर्चं तृतीयं सूक्तं आनुष्टुभं विवस्वतोदुहिता यमी ऋषिः म्रियमाणानां यजमानादीनां वर्तनमत्रप्रतिपाद्यते अतस्तद्देवताकमिदं । तथाचानुक्रान्तं—सोमोयमीभाववृत्तमानुष्टुभंत्विति । प्रेतोपस्थानएतत्सूक्तं । सूत्रितंच—सोमएकेभ्यउरूणसावस्तुटपाउदुंबलाविति ।

तत्र प्रथमा—

सोमएकेभ्यःपवतेघृतमेकउपासते ।
येभ्योमधुप्रधावतितांश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ १ ॥

सोमः । एकेभ्यः । पवते । घृतम् । एके । उप । आसते । येभ्यः ।
मधु । प्रऽधावति । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ १ ॥

एकेभ्यः केभ्यश्चित् पितृभ्यः सोमः पवते उपभोगायकुल्यारूपेण प्रवहति एषां गोत्रजाः सामानि ब्रह्मयज्ञसमये धीयते । श्रूयते हि—यत्सामानि सोमएभ्यः पवतइति । एके अन्ये पितरः घृतं आज्यं उपासते उपगच्छन्ति उपभुंजतइत्यर्थः । एषां पुत्रादयोयजूंषि ब्रह्मयज्ञकाले अधीयते । श्रुतिश्च भवति—यद्यजूंषिघृतस्यकुल्याइति । येभ्यः पितृभ्यः तादर्थ्ये चतुर्थी उपभोगार्थं मधुक्षौद्रं प्रधावति प्रवाहरूपेण शीघ्रं गच्छति यआथर्वणान् मंत्रान् ब्रह्मयज्ञार्थमधीयते तेषां पितॄन् मधुकुल्या प्रवहति । तथाचाम्नायते—यदाथर्वणांगिरसीमधोः कुल्याइति । तांश्चिदेव तान् पूर्वोक्तान् सर्वानेव हेप्रेत त्वं प्रति अपि गच्छतात् अपिगच्छ प्राप्नुहि ॥ १ ॥

---

१. किन्हीं पितरों के लिए सोम-रस क्षरित होता है। कोई-कोई घृत का सेवन करते हैं। जिन पितरों के लिए मधुर स्रोत बहा करता है, प्रेत, तुम उनके पास जाओ।

तपसायेअनाधृष्यास्तपसायेस्वर्ययुः ।
तपोयेचक्रिरेमहस्तांश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ २ ॥

तपसा । ये । अनाधृष्याः । तपसा । ये । स्वः । ययुः । तपः ।
ये । चक्रिरे । महः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ २ ॥

येजनाः तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना युक्ताः सन्तः अनाधृष्याः पापैरमधृष्याभवन्ति । येच तपसा यागादिरूपेण साधनेन स्वर्ययुः स्वर्गं यान्ति प्राप्नुवन्ति येच महः महत्तपः अन्यैः दुष्करं राजसूयाश्वमेधादिकं हिरण्यगर्भाद्युपासनंवा चक्रिरे कुर्वन्ति एतेषु प्रवर्तन्ते तेषु लोकेषु तांश्चिद् तानेव तपस्विनः हेप्रेत अपिगच्छ ॥ २ ॥

२. जो तपस्या के बल से दुर्द्धर्ष हुए हैं, जो तपस्या के बल से स्वर्ग गये हैं और जिन्होंने कठिन तपस्या की है, प्रेत, तुम उन लोगों के पास जाओ।

येयुध्यन्तेप्रधनेषुशूरासोयेतनूत्यजः ।
येवासहस्रदक्षिणास्तांश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ ३ ॥

ये । युध्यन्ते । प्रऽधनेषु । शूरासः । ये । तनूऽत्यजः । ये ।
वा । सहस्रऽदक्षिणाः । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ३ ॥

प्रधनेषु प्रकीर्णान्यस्मिन् धनानि भवन्तीति प्रधनाः संग्रामाः तेषु शूरासः शौर्यवन्तोये युध्यन्ते शत्रून् संप्रहरन्ति येच तनूत्यजः शरीराणां तत्र त्यक्तारोभवन्ति येवा येच सहस्रदक्षिणाः सहस्रदक्षिणान् क्रतून् अनुष्ठितवन्तः तान् सर्वानेव त्वमपिगच्छ येषूत्तमेषु लोकेषु ते निवसन्ति तं लोकं प्राप्नुहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. जो युद्ध-स्थल में युद्ध करते हैं, जिन्होंने शरीर की माया छोड़ दी है अथवा जो बहुत दक्षिणा देते हैं, प्रेत, तुम उनके पास जाओ।

येचित्पूर्वऋतसापऋतावानऋतावृधः ।
पितॄन्तपस्वतोयमतांश्चिदेवापिगच्छतात् ॥ ४ ॥

ये । चित् । पूर्वे । ऋतऽसापः । ऋतऽवानः । ऋतऽवृधः । पितॄन् ।
तपस्वतः । यम । तान् । चित् । एव । अपि । गच्छतात् ॥ ४ ॥

येचिद् येच पूर्वे पूर्वपुरुषाः ऋतसापः ऋतं सत्यं यज्ञंवा स्पृशन्तः अतएव ऋतावानः ऋतेन युक्ताः ऋतवृधः ऋतस्य वर्धकाश्च भवन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तानेव पितॄन् हेयम निवत त्वं अपि गच्छ ॥ ४ ॥

४. पुण्यकर्म करके जो सब प्राचीन व्यक्ति पुण्यवान् हुए हैं, जो पुण्य की स्रोत-वृद्धि कर चुके हैं और जिन्होंने तपस्या की है, यम, यह प्रेत उन्हीं के पास जाय।

अथ पंचमी—

स॒हस्र॑णीथाः क॒वयो॒ ये गो॑पा॒यन्ति॒ सूर्य॑म् ।
ऋषी॒न्तप॑स्वतो यम तप॒ोजाँ॒ अपि॑ गच्छतात् ॥ ५ ॥ १२ ॥

स॒हस्र॑ऽनीथाः । क॒वयः॑ । ये । गो॒पा॒यन्ति॑ । सूर्य॑म् । ऋषी॑न् ।
तप॑स्वतः । य॒म॒ । त॒पः॒ऽजान् । अपि॑ । ग॒च्छ॒ता॒त् ॥ ५ ॥ १२ ॥

सहस्रनीथाः सहस्रनयनाः कवयः क्रान्तदर्शिनः ये सूर्यममुमादित्यं गोपायन्ति रक्षन्ति तपस्वतः तपसा युक्तान् तपोजान् तपसः सकाशादेवोत्पन्नान् तान् ऋषीन् हेयम नियत त्वमपि गच्छ ॥ ५ ॥

५. जिन बुद्धिमानों ने सहस्र प्रकार सत्कर्मों की पद्धति प्रदर्शित की हैं, जो सूर्य की रक्षा करते हैं और जिन्होंने तपस्या-बल से उत्पन्न होकर तपस्या की है, यम, यह प्रेत उन्हीं ऋषियों के पास जाय।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वादशोवर्गः ॥ १२ ॥

अरायीतिपंचर्चं चतुर्थं सूक्तं भरद्वाजपुत्रस्य शिरिंबिठस्यार्षं आनुष्टुभं जपहोमादिभिरिदं सूक्तं अश्रीनाशकरं तत्राद्योपान्त्ययोः तादृशोर्थएव देवता द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्ये पंचमो वैश्वदेवी । अनुक्रम्यतेहि—अरायिशिरिंबिठोभारद्वाजोऽलक्ष्मीघ्नं द्वितीयातृतीये ब्राह्मणस्पत्येन्त्यावैश्वदेवीति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

अरा॑यि॒ काणे॒ विक॑टे गि॒रिं ग॑च्छ सदान्वे ।
शि॒रिंबि॑ठस्य॒ सत्व॑भि॒स्तेभि॑ष्ट्वा चातयामसि ॥ १ ॥

अरा॑यि । काणे॑ । वि॒ऽक॑टे । गि॒रिम् । ग॒च्छ॒ । स॒दा॒न्वे॒ ।
शि॒रिम्बि॑ठस्य । सत्व॑ऽभिः । तेभिः॑ । त्वा॒ । चा॒त॒या॒म॒सि॒ ॥ १ ॥

हेअरायि अदायिनि दानविरोधिनि हेकाणे कुत्सितशब्दकारिणि कुत्सितदर्शने वा हेविकटे विकृतगमने विकृतांगि वा हेसदान्वे सदानोनुवे सर्वदा आक्रोशकारिणि दुर्भिक्षाधिदेवते गिरिं पर्वतं निर्जनदेशं गच्छ अस्मान् माबाधिष्ठाः शिरिंबिठस्य बिठमन्तरिक्षं शीर्यते बिठे अन्तरिक्षे इति शिरिंबिठोमेघः तस्य सत्वभिः अन्तर्वर्तमानैरुदकैस्तेभिः तैः त्वा त्वां चा

तयामसि चातयामः विनाशयामः यद्वा शिरिंबिठस्य एतत्संज्ञकस्य भरद्वाजपुत्रस्य तेभिः ते-रनुष्ठितैः सत्वभिः कर्मभिः हेअलक्ष्मि त्वां विनाशयामः इतस्त्वमेव शीघ्रंगिरिं गच्छ ॥ १ ॥

१. अलक्ष्मी, तुम दान-विरोधिनी, सदा कुत्सित शब्द करनेवाली, विकट आकृतिवाली और सदा क्रोध करनेवाली हो। तुम पर्वत पर आओ। मैं (शिरिम्बिठ) ऐसा उपाय करता हूँ, जिससे तुम्हें अवश्य दूर करूँगा।

चत्तोइ॒तश्च॒त्तामु॒तः॒सर्वा॑भ्रू॒णान्या॒रुषी॑।
अ॒रा॒य्यं॑ब्रह्मणस्पते॒तीक्ष्ण॑शृङ्गोदृ॒षन्नि॑हि ॥ २ ॥

च॒त्तो इति॑। इ॒तः। च॒त्ता। अ॒मुतः॑। सर्वा॑। भ्रूणानि॑। आ॒रुषी॑।
अ॒रा॒य्य॑म्। ब्र॒ह्म॒णः॒। प॒ते॒। तीक्ष्ण॑ऽशृङ्ग। उ॒त्ऽऋ॒षन्। इ॒हि॒ ॥ २ ॥

सा अलक्ष्मीः इतोस्माद् लोकाद् चत्तोचत्तैव अस्माभिर्नाशितैव अमुतोमुष्मादपि लोकाद् चत्ता हिंसिता भवतु या अलक्ष्मीः सर्वा सर्वाणि भ्रूणानि गर्भजातानि सर्वासामोषधीनामंकुराणि यादुर्भिक्षाधिदेवता आरुषी आहंत्री भवति अराय्यं दानविरोधिनीं तां हे-ब्रह्मणस्पते मंत्रपालयितः देव हेतीक्ष्णशृंग तीक्ष्णतेजस्क उदृषन् अस्मात्स्थानाद् उद्गमयन् इहि गच्छ ॥ २ ॥

२. अलक्ष्मी वृक्ष, लता, शस्य आदि का अंकुर नष्ट करके दुर्भिक्ष ले आती है। उसे मैं इस लोक और उस लोक से दूर करता हूँ। तीक्ष्ण तेजवाले ब्रह्मणस्पति, दान-विरोधिनी इस अलक्ष्मी को यहाँ से दूर करके आओ।

अ॒दोयद्दारु॒प्लव॑ते॒सिन्धोः॑पा॒रेअ॑पूरु॒षम्।
तदार॑भस्वदुर्हणो॒तेन॑गच्छपरस्त॒रम् ॥ ३ ॥

अ॒दः। यत्। दारु॑। प्लव॑ते। सिन्धोः॑। पा॒रे। अ॒पु॒रु॒षम्। तत्।
आ। र॒भ॒स्व॒। दु॒र्ह॒नो॒ इति॑ दुःऽहनो। तेन॑। ग॒च्छ॒। प॒रः॒ऽत॒रम् ॥ ३ ॥

अदोविप्रकृष्टदेशे वर्तमानं अपूरुषं निर्मात्रा पुरुषेण रहितं यद्दारु दारुमयं पुरुषोत्तमाख्यं देवताशरीरं सिंधोः पारे समुद्रतीरे प्लवते जलस्योपरिवर्तते तद्दारु हे दुर्हणोदुःखेन हननीय केनापि हन्तुमशक्य हेस्तोतः आरभस्व आलंबस्व उपास्स्वेत्यर्थः तेन दारुमयेन देवेन उपास्यमानेन परस्तरं अतिशयेन तरणीयं उत्कृष्टं वैष्णवं लोकं गच्छ। अपरआह—हे दुर्हणो दुःखेन हननीये दुष्टहनुयुक्तेवा हे अलक्ष्मि सिंधोः पारे समुद्रतीरमान्ते अपूरुषं पुरुषैर्जनैर्वियुक्तं अदः अस्मत्तोदूरेदेशेवर्तमानं यद्दारु दारुमयी नौःप्लवते तद्दारुआरभस्व परिगृहाण

-गृहीत्वाच तेनदारुणा परस्तरं अतिशयेन तरणीयं ब्रह्मणस्पतिना प्रेरितासती द्वीपान्तरं गच्छ ॥ ३ ॥

३. यह जो एक काठ समुद्र-तीर के पास बहता है, उसका कोई कर्त्ता (स्वत्त्वाधिकारी) नहीं है। विकट आकृतिवाली अलक्ष्मी, उसके ऊपर चढ़कर समुद्र के दूसरे पार जाओ।

षष्ठेहनि तृतीयसवने ब्रह्मशस्त्रे यद्धप्राचीरित्येषा। सूत्रितंच—कपृन्नरोयद्धप्राचोरजगन्तेतिचैतेइति।

यद्धप्राचीरजगन्तोरोमण्डूरधाणिकीः।
हताइन्द्रस्यशत्रवःसर्वेबुद्बुदयाशवः ॥ ४ ॥

यत्। ह। प्राचीः। अजगन्त। उरः। मण्डूरऽधाणिकीः।
हताः। इन्द्रस्य। शत्रवः। सर्वे। बुद्बुदऽयाशवः ॥ ४ ॥

हेमंडूरधाणिकीः मंडूरवत् कुत्सितशब्दकारिण्यः मंदनस्य धनस्य धारयित्र्योवा अलक्ष्म्यःउरः उर्वी हिंसार्थः अस्मात्किपि राल्लोपइति वलोपः ततोजसि रूपमेतत् हिंसित्र्योयूयं प्राचीः प्रकर्षेण अंचन्त्यः प्रकृष्टगमनाः सत्यः यद्ध यदा खलु अजगन्त अगच्छत गमेर्लङि मध्यमबहुवचने छान्दसः शपः श्लुः तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनवादेशः अतएव ङित्वाभावात् अनुनासिकलोपोनभवति तदानीमेव सर्वे इन्द्रस्य शत्रवः बुद्बुदयाशवः यान्ति गच्छंतीति याः अश्नुवत इत्याशवः याश्चते आशवश्च याशवः बुद्बुदवत् यातारोव्यापनशीलाश्च सन्तः हतानष्टाआसन् ॥ ४ ॥

४. हिंसामयी और कुत्सित शब्दोंवाली अलक्ष्मियो, जिस समय तत्पर होकर तुम लोग प्रकृष्ट गमन से चली गई, उस समय इन्द्र के सब शत्रु, जल-बुद्बुद के समान, विलीन हो गये।

परीमेगामनेषतपर्यग्निमहृषत।
देवेष्वक्रतश्रवःकइमाँआदधर्षति ॥ ५ ॥ १३ ॥

परि। इमे। गाम्। अनेषत। परि। अग्निम्। अहृषत। देवेषु।
अक्रत। श्रवः। कः। इमान्। आ। दधर्षति ॥ ५ ॥ १३ ॥

इमे विश्वेदेवाः गां जात्यभिप्रायमेकवचनं पणिभिरपहृताः सर्वादेवगवीः पर्यनेषत पर्यनयत यद्वाङ्गिरसः परिप्रापयन् ततोग्निं च पर्यहृषत परितोव्यहरन् यागार्थं तत्र तत्र गार्हपत्या-

दिरूपेण स्थापितवन्तइत्यर्थः एवं कृत्वा देवेषु यष्टव्येष्विन्द्रादिषु श्रवोन्नं अक्रत अकुर्वत.कः शत्रुः असुरादिरिमान् विश्वान् देवान् आदधर्षति अभिभवितुं शक्नोति नकश्चिदित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. इन लोगों ने गायों का उद्धार किया है, इन्होंने अग्नि को विभिन्न स्थानों में स्थापित किया है और देवों को अन्न दिया है। इनपर आक्रमण करने की किसकी शक्ति है?

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रयोदशोवर्गः ॥ १३ ॥

अग्निंहिन्वंतुनइति पंचर्चं पंचमं सूक्तं अग्निपुत्रस्यकेतुनाम्नआर्षं गायत्रमाग्नेयं। तथाचानुक्रान्तं—अग्निंकेतुराग्नेय आग्नेयं गायत्रमिति। मावरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदं शस्यं। सूत्रितंच—अग्निंहिन्वंतुनः माम्नयेवाचमितिसूक्ते इति।

तत्र प्रथमा—

अ॒ग्निं हि॑न्वन्तु नो॒ धिय॒ः सप्ति॑मा॒शुमि॑वा॒जिषु॑। तेन॑ जेष्म॒ धनं॑धनम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निम्। हि॒न्वन्तु॒। न॒ः। धिय॑ः। सप्ति॑म्। आ॒शुम्ऽइ॑व।
आ॒जिषु॑। तेन॑। जे॒ष्म॒। धन॑म्ऽधनम् ॥ १ ॥

नोस्माकं धियः कर्माणि स्तुतयोवा अग्निं हिन्वन्तु प्रेरयन्तु यागार्थं उद्योजयन्तु प्रवर्धयन्तुवा हिगतौ वृद्धौच। तत्र दृष्टान्तः—आजिषु संग्रामेषु आशुमिव यथाआशुं शीघ्रगामिनं सप्तिं सर्पणशीलं अश्वं योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् तेनाग्निना धनंधनं सर्वं धनं जेष्म वयं जयेम ॥ १ ॥

१. जैसे घुड़दौड़ के स्थान में शीघ्रगामी घोड़े को दौड़ाया जाता है, वैसे ही हमारे स्तोत्र अग्नि को दौड़ा रहे हैं। उनके प्रसाद से हम सब धन जीत लें।

यया॒ गा आ॒करा॑महे॒ सेन॑याग्ने॒ तवो॒त्या। तां नो॑ हिन्व म॒घत्त॑ये ॥ २ ॥

यया॑। गाः। आ॒ऽकरा॑महे। सेन॑या। अग्ने॒। तव॑। ऊ॒त्या।
ताम्। न॒ः। हि॒न्व॒। म॒घत्त॑ये ॥ २ ॥

हेअग्ने सेनयाइनेन सहवर्तमानया सेनारूपया वा यया तवोत्या रक्षया गाआकरामहे आभिमुख्येन कुर्महे लभामहइत्यर्थः। तांऊतिं नोस्मान् हिन्व गमय किमर्थं मघत्तये धनस्य दानार्थं अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ॥ २ ॥

२. अग्नि, जैसे तुमसे आश्रय पाकर हम गायों को प्राप्त करते हैं। वैसे ही तुम अपनी सहायता देनेवाली सेना के समान रक्षा को हमें दो, जिससे हम धन-लाभ करें।

आभिप्लविकेषूक्थ्येषु प्रशास्तुः शस्त्रे आग्नेस्थूरमिति तृचोवैकल्पिकोनुरूपः। सूत्रितंच-आतेव त्सोमनोयमदाग्नेस्थूरंरयिंभरेति।

आग्नेस्थूरंरयिंभरपृथुंगोमन्तमश्विनम्। अङ्ग्धिखंवर्तयापणिम्॥३॥

आ। अग्ने। स्थूरम्। रयिम्। भर। पृथुम्। गोऽमन्तम्।
अश्विनम्। अङ्ग्धि। खम्। वर्तय। पणिम्॥ ३॥

हेअग्ने स्थूरं स्थूलं वृद्धं पृथु विस्तीर्णं गोमन्तं गोभिर्युक्तं अश्विनं अश्वैश्चोपेतं रयिं धनं आभर अस्मभ्यमाहर प्रयच्छ। खं अन्तरिक्षं अङ्ग्धि वृष्ट्युदकैः सिंच यद्वा आत्मीयैस्तेजोभिः व्यंजय प्रकाशय पणिं वणिजमदातारं असुरं वा वर्तय इतोनिर्गमय यद्वा दाने प्रवर्तय॥ ३॥

३. अग्नि, बहुसंख्यक गायों और अश्वों के साथ धन दो। आकाश को वृष्टि-जल से अभिषिक्त करो। वणिक् का वाणिज्य-कर्म प्रवर्त्तित करो।

अग्नेनक्षत्रमजरमासूर्यंरोहयोदिवि। दधज्ज्योतिर्जनेभ्यः॥ ४॥

अग्ने। नक्षत्रम्। अजरम्। आ। सूर्यम्। रोहयः। दिवि।
दधत्। ज्योतिः। जनेभ्यः॥ ४॥

हेअग्ने नक्षत्रं नक्षति सततं गच्छतीति नक्षत्रः नक्षिगतौ अमिनक्षीत्यादिना त्रन्प्रत्ययः सततं गन्तारं अजरं जरारहितं सूर्यं सर्वस्य प्रेरकमादित्यं दिवि अन्तरिक्षे आरोहयः उपर्यवस्थितवानसि यद्वा नक्षत्रं कृत्तिकादिकं सूर्यंच दिव्यारोहयः किंकुर्वन् जनेभ्यः सर्वेभ्यः प्राणिभ्योव्यवहारार्थं ज्योतिः प्रकाशं दधत् विदधत् कुर्वन् यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथोन्नते देशे सूर्यमगमयइत्यर्थः॥ ४॥

४. अग्नि, जो सूर्य सदा चलते हैं, जो अजर हैं और जो लोगों को ज्योति देते हैं, उन्हें आकाश में तुम अवस्थित किये हुए हो।

अथ पंचमी—

अग्नेकेतुर्विशामसिप्रेष्ठःश्रेष्ठउपस्थसत्। बोधास्तोत्रेवयोदधत्॥५॥१४॥

अग्ने। केतुः। विशाम्। असि। प्रेष्ठः। श्रेष्ठः। उपस्थऽसत्।
बोध। स्तोत्रे। वयः। दधत्॥ ५॥ १४॥

हेअग्ने विशां प्रजानां यजमानानां केतुः केतयितासि ज्ञापयिताभवसि अतएव प्रेष्ठः प्रियतमः श्रेष्ठः प्रशस्यतमश्च भवसि सत्वं उपस्थसत् उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् बोध अ-

स्मदीयं स्तोत्रं अवगच्छ किंकुर्वन् स्तोत्रे स्तुवते जनाय वयोऽन्नं दधत् विदधत् कुर्वन् प्रयच्छन् ॥ ५ ॥

५. अग्नि, तुम प्रजावर्ग के ज्ञापक हो, प्रियतम हो, श्रेष्ठ हो। तुम यज्ञ-गृह में बैठो, स्तोत्र सुनो और अन्न ले आओ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्दशोवर्गः ॥ १४ ॥

इमानुकमिति पंचर्चं षष्ठं सूक्तं आप्त्यपुत्रस्य भुवनस्यार्षं भुवनपुत्रस्य साधनसंज्ञस्य वा वैश्वदेवं सर्वाद्विपदास्त्रिष्टुभः। तथाचानुक्रान्तं—इमानुभुवनआप्त्यः साधनोवाभौवनोवैश्वदेवं द्वैपदं त्रैष्टुभमिति। दशरात्रस्य द्वितीये छंदोमे वैश्वदेवशस्त्रे वैश्वदेवान्निविद्धानात्पूर्वमिदं शंसनीयं। सूत्रितंच—आयाहिवनसेमानुकं बभ्रुरेकइति द्विपदासूक्तानीति। षष्ठेहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनउक्थशस्त्रे आद्यस्तृचः स्तोत्रियः वतोद्वे अनुरूपार्थे। सूत्रितंच—ब्राह्मणाच्छंसिनइमानुकं भुवनासीषधामेतिपंचेति।

इमानुकंभुवनासीषधामेन्द्रश्चविश्वेचदेवाः ॥ १ ॥

इमा। नु। कम्। भुवना। सीसधाम। इन्द्रः। च।
विश्वे। च। देवाः ॥ १ ॥

इमा इमानि प्रदृश्यमानानि भुवना भुवनानि नु क्षिप्रं सीषधाम साधयामः वशीकुर्मः कमितिपूरकः। यद्वा इमानि सर्वाणि भूतजातानि अस्मभ्यं कं सुखं सीषधाम साधयन्तु पुरुषव्यत्ययः। इन्द्रश्च विश्वे सर्वे अन्ये देवाश्च स्तुत्या प्रीताइममर्थं साधयन्तु ॥ १ ॥

१. ये सारे प्राणी हमारे लिए सुख दें। इन्द्र और सारे देवता भी इस अर्थ (सुख) को सिद्ध करें।

यज्ञंचनस्तन्वंचप्रजांचादित्यैरिन्द्रःसहचीकॢपाति ॥ २ ॥

यज्ञम्। च। नः। तन्वम्। च। प्रऽजाम्। च। आदित्यैः।
इन्द्रः। सह। चीकॢपाति ॥ २ ॥

नोस्माकं यज्ञं ज्योतिष्टोमादिकं यागं तन्वं शरीरं च प्रजां पुत्रादिकांच आदित्यैरदितिपुत्रैरन्यैर्देवैः सह वर्तमानइन्द्रः चीकॢपाति कल्पयतु यज्ञादिकं स्वव्यापारसमर्थं करोतु ॥ २ ॥

२. इन्द्र और आदित्यगण हमारे यज्ञ, देह और पुत्र-पौत्र आदि को निरुपद्रव कर दें।

अथ तृतीया—

आ॒दि॒त्यैरिन्द्रः॒सग॑णोम॒रुद्भि॑र॒स्माकं॑भूत्वि॒ता॒त॒नूना॑म् ॥ ३ ॥

आ॒दि॒त्यैः । इन्द्रः॑ । सऽग॑णः । म॒रुत्ऽभिः॑ । अ॒स्माक॑म् ।

भू॒तु । अ॒वि॒ता । त॒नूना॑म् ॥ ३ ॥

आदित्यैरदितिपुत्रैः मित्रादिभिः मरुद्भिश्च सगणः सहितइन्द्रः अस्माकं तनूनां शरीराणां तनयानां वा अविताभूतु रक्षिताभवतु ॥ ३ ॥

३. इन्द्र आदित्यों और मरुतों को सहकारी बनाकर हमारी देह के रक्षक हों।

ह॒त्वाय॑दे॒वाअसु॑रा॒न्यदाय॑न्दे॒वादे॑व॒त्वम॑भि॒रक्ष॑माणाः ॥ ४ ॥

ह॒त्वाय॑ । दे॒वाः । असु॑रान् । यत् । आय॑न् । दे॒वाः । दे॒व॒ऽत्वम् ।

अ॒भि॒ऽरक्ष॑माणाः ॥ ४ ॥

देवाइन्द्रादयः असुरान् क्षेप्तॄन् वृत्रादीन् हत्वाय हत्वा विनाश्य यद्यदा आयन् आगच्छंन् स्वकीयं स्थानं प्रापुवन् तदानीं तेदेवाः देवत्वं आत्मीयं अमृतत्वं अभिरक्षमाणाः अभितः सर्वतो रक्षन्तोभूवन् बाधकाभावात् सर्वत्र प्रख्यापितवन्तइत्यर्थः ॥ ४ ॥

४. जिस समय देवता लोग वृत्रादि असुरों का वध करके लौटे, उस समय उनके अमरत्व की रक्षा हुई।

प्र॒त्यञ्च॑म॒र्कम॑नय॒ञ्छची॑भि॒रादित्स्व॒धामि॑षि॒रांपर्य॑पश्यन् ॥ ५ ॥ १५ ॥

प्र॒त्यञ्च॑म् । अ॒र्कम् । अ॒न॒य॒न् । शची॑भिः । आत् । इत् । स्व॒धाम् ।

इ॒षि॒राम् । परि॑ । अ॒प॒श्य॒न् ॥ ५ ॥ १५ ॥

शचीभिः कर्मभिः परिचरणात्मकैः सार्धं अर्कं अर्चनसाधनं स्तोत्रं प्रत्यंचं इन्द्रादीन् प्रत्यंचत् अनयन् स्तोतारः प्रापयन् यदेवं आदित् अनंतरमेव इषिरांगमनशीलां स्वधां वृष्ट्युदकं पर्यपश्यन् सर्वेजनाः परितः पश्यन्ति यद्वा इषिरां एषणीयां स्वधां अन्ननामैतत् हविर्लक्षणमन्नं सर्वेदेवाः परिपश्यन्ति ॥ ५ ॥

५. नाना कार्यों के द्वारा स्तुति को देवों के निकट भेजा गया। अनन्तर आकाश से वृष्टि-पतन देखा गया।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पञ्चदशोवर्गः ॥ १५ ॥

सूर्यमिति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य चक्षुःसंज्ञस्यार्षं सूर्यदेवत्यं गायत्रं। तथाचानुक्रान्तं—सूर्योनश्चक्षुः सौर्यः सौर्यंगायत्रमिति। आश्विनशस्त्रे सूर्योदयादुत्तरकालीने सौर्यकांडे इदं सूक्तं। सूत्रितंच—सूर्योनोदिवउदुत्यंजातवेदसमिति नवेति। दर्शपूर्णमासयोः स्रुगादापनात्पूर्वंभाविनि जपे सूर्योनइत्येषा। सूत्रितंच—सूर्योनोदिवस्पातुनमोमहद्भ्योनमोअर्भकेभ्यइति।

तत्र प्रथमा—

सूर्योनोदिवस्पातुवातोअन्तरिक्षात्। अग्निर्नःपार्थिवेभ्यः॥ १॥

सूर्यः। नः। दिवः। पातु। वातः। अन्तरिक्षात्।
अग्निः। नः। पार्थिवेभ्यः॥ १॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः शोभनीयोवा देवः दिवः द्युलोकात् द्युलोकवर्तिनोजनाच्चोस्मान् पातु रक्षतु वातो वायुश्चान्तरिक्षात् मध्यमस्थानगतात् बाधकात् अस्मान् रक्षतु तथा पृथिवीस्थानोग्निश्च पार्थिवेभ्यः पृथिव्यां वर्तमानेभ्यः शत्रुभ्योनोस्मान्रक्षतु॥ १॥

१. स्वर्गीय उपद्रव से सूर्य, आकाश के उपद्रव से वायु और पृथिवी के उपद्रव से अग्नि हमारी रक्षा करें।

जोषासवितर्यस्यतेहरःशतंसवाँअर्हति।
पाहिनोदिद्युतःपतन्त्याः॥ २॥

जोषं। सवितः। यस्य। ते। हरः। शतम्। सवान्।
अर्हति। पाहि। नः। दिद्युतः। पतन्त्याः॥ २॥

हेसवितः सर्वस्य प्रेरकसूर्य जोष अस्मत्स्तुत्यादिकं सेवस्व यस्य ते तव हरः रसहरणशीलं तेजः शतंसवान् बहून् यज्ञान् प्रति अर्हति योग्यंभवति यद्वा प्रकाशनादिद्वारा पूजयति सत्वं नोस्मान् पतंत्याः निपतन्त्याः शत्रुभिरस्मासु क्षिप्यमाणायाः दिद्युतः वज्रनामैतत् द्योतमानायाः शक्तेरायुधात्पाहिरक्ष॥ २॥

२. सविता, हमारी पूजा को ग्रहण करो। तुम्हारे तेज के लिए सौ यज्ञों का अनुष्ठान करना चाहिए। शत्रुओं के जो उज्ज्वल आयुध आकर गिरते हैं, उनसे हमारी रक्षा करो।

अथ तृतीया—

चक्षुर्नोदेवःसविताचक्षुर्नउतपर्वतः। चक्षुर्धातादधातुनः॥ ३॥

चक्षुः । नः । देवः । सविता । चक्षुः । नः । उत । पर्वतः ।

चक्षुः । धाता । दधातु । नः ॥ ३ ॥

सविता प्रेरकोदेवः नोस्माकं चक्षुः प्रकाशकमिन्द्रियंइन्द्रियानुग्राहकं तेजोवा दधातु उतापिच पर्वतः इन्द्रसहचरः पर्वताख्योपि देवोनोस्माकं चक्षुर्दधातु धाता सर्वस्य विधाता आदित्यानामन्यतमश्च नोस्माकं चक्षुर्विदधातु ॥ ३॥

३. सवितादेव हमें चक्षु दें, पर्वत चक्षु दें और विधाता चक्षु दें।

चक्षुर्नोधेहिचक्षुषेचक्षुर्विख्यैतनूभ्यः । संचेदंविचपश्येम ॥ ४ ॥

चक्षुः । नः । धेहि । चक्षुषे । चक्षुः । विऽख्यै । तनूभ्यः ।

सम् । च । इदम् । वि । च । पश्येम ॥ ४ ॥

नोस्माकं चक्षुषे रूपोपलब्धिकारणायेन्द्रियाय चक्षुःप्रकाशकंतदनुग्राहकं तेजः हेसूर्य धेहि विधेहि कुरु यद्वा नइतिव्यत्येन बहुवचनं चक्षुषे चक्षुःसंज्ञाय नोमह्यं चक्षुरिन्द्रियं वा तेजोवा हेसूर्य धेहि प्रयच्छ तनूभ्यः अस्माकं शरीरेभ्यः तनयेभ्योवा विख्यै विख्यानाय प्रकाशनाय चक्षुः त्वदीयं प्रकाशं विधेहि यतएवं तस्मात्कारणात् त्वदीयेन तेजसा वयंच इदं सर्वं जगत् संपश्येम सम्यक्द्रष्टारोभवेम विपश्येमच विविधंच सविशेषं द्रष्टारोभवेम ॥ ४ ॥

४.हमारे नेत्र को दर्शन-शक्ति दो। सारी वस्तुएँ भली भाँति दिखाई देने के लिए हमें चक्षु दो। हम सारी वस्तुओं को संगृहीत रूप से देख सकें।

सुसंदृशंत्वावयंप्रतिपश्येमसूर्य । विपश्येमनृचक्षसः ॥ ५ ॥ १६॥

सुऽसन्दृशम् । त्वा । वयम् । प्रति । पश्येम । सूर्य । वि ।

पश्येम । नृऽचक्षसः ॥ ५॥ १६ ॥

हेसूर्य सुसंदृशं सुष्ठुसंद्रष्टारं त्वा त्वां वयं प्रतिपश्येम प्रत्येकं द्रष्टारोभूयास्म तथा नृचक्षसः नृभिर्मनुष्यैरस्माभिर्दृष्टव्यान् पदार्थान् विपश्येम विद्रष्टारोभवेम यद्वा नृचक्षसः नृणां शत्रुमनुष्याणां हिंसकाः सन्तोवयं विशिष्टज्ञानाभवेम ॥ ५ ॥

५. सूर्य, तुम्हें हम भली भाँति देख सकें। मनुष्य जिसे देख सकते हैं, उसे हम विशेष रूप से देख सकें।

॥ इष्टमस्याष्टमे षोडशोवर्गः ॥ १६ ॥

उदसाविति षळृचमष्टमं सूक्तं आनुष्टुभं पुलोमतनया शची स्वात्मानमनेनास्तौद् अतः सैव ऋषिः सैवदेवता । तथाचानुक्रान्तं—उदसौषट्पौलोमीशच्यात्मानंतुष्टावानुष्टुभमिति । विनियोगोलिंगादवगन्तव्यः । आपस्तंबस्तु सपत्नीनाशने सूर्योपस्थाने इदं सूक्तं विनियुक्तवान् । सूत्र्यतेहि—एतेनैव कामेनोत्तरेणानुवाकेन सदादित्यमुपतिष्ठतइति । अनेनैतेनेति प्रकृतं सपत्नीबाधनं परामृश्यते ।

तत्र प्रथमा—

उदसौसूर्योअगादुदयंमामकोभगः ।
अहंतद्विद्वलापतिमभ्यसाक्षिविषासहिः ॥ १ ॥

उत् । असौ । सूर्यः । अगात् । उत् । अयम् । मामकः । भगः ।
अहम् । तत् । विद्वला । पतिम् । अभि । असाक्षि । विऽससहिः ॥ १ ॥

असौ द्युलोकस्थः सूर्यः उदगाव् उदयं प्राप्तवान् मामकोमदीयोभगोभजनीयोयमिन्द्रश्च सूर्यात्मना उदगाव । यद्वा मामकोभगोमदीयमिदं सौभाग्यमुदगाव् तदुद्यतं सूर्यस्य तेजः विद्वला ज्ञातवती यद्वा पतिं भर्तारं विद्वला लब्धवती अहं विषासहिः विशेषेण अभिभवित्री सती अभ्यसाक्षि अभ्यभूवं सपत्नीरिति शेषः सहतेरभिभवार्थस्य लुङ्येतद्रूपं । यद्वा विषासहिः सपत्नीनामभिभवित्री सती पतिमभ्यसाक्षि भर्तारमपि अभ्यभूवं यथा मय्येव वशीकृतश्चिरं वर्तते तथा अकार्षमित्यर्थः ॥ १ ॥

१. सूर्योदय मेरा भाग्योदय है। मैं यह समझ चुकी हूँ। मेरे पास सारी सपत्नियाँ परास्त हैं। मैंने स्वामी को वश में कर लिया है।

अथ द्वितीया—

अहंकेतुरहंमूर्धाहमुग्राविवाचनी ।
ममेदनुक्रतुंपतिःसेहानायाउपाचरेत् ॥ २ ॥

अहम् । केतुः । अहम् । मूर्धा । अहम् । उग्रा । विऽवाचनी । मम ।
इत् । अनु । क्रतुम् । पतिः । सेहानायाः । उपऽआचरेत् ॥ २ ॥

अहं केतुः केतयित्री सर्वस्य ज्ञात्री भवामि अहं मूर्धा सर्वेष्ववयवेषु शिरइव प्रधानभूताच भवामि अहमुग्रा उद्गूर्णा सती विवाचनी विशेषेण पतिं वाचयित्री भवामि क्रोधवि-

ष्टमपि पतिं मयि सर्वदा प्रियवचनयुक्तं करोमीत्यर्थः सेहानायाः सपत्नीनामभिभवित्र्याः म-मेव ममैव कृतुं कर्म बुद्धिंवा अनुलक्ष्य पतिः पालयिता भर्ता उपाचरेत् उपागच्छेत् ना-न्यासां पत्नीनां ॥ २ ॥

२. मैं ही केतु और मस्तक हूँ। प्रबल होकर मैं स्वामी के मुँह से मीठा वचन सुनती हूँ। मुझे सर्वश्रेष्ठ जानकर मेरे स्वामी मेरे कार्य का अनुमोदन करते हैं, मेरे मत के अनुसार ही चलते हैं।

मम॑पुत्राः॑शत्रु॒हणो॒थो॑मेदु॒हि॒ता॑वि॒राट् ।
उ॒ताह॑म॑स्मि॒सं॒ज॒या॒पत्यौ॑मे॒श्लोक॑उत्त॒मः ॥ ३ ॥

मम॑ । पु॒त्राः । श॒त्रु॒ऽहन॑ः । अथो॒ इति॑ । मे॒ । दु॒हि॒ता ।
वि॒ऽराट् । उ॒त । अ॒हम् । अ॒स्मि॒ । स॒म्ऽज॒या । पत्यौ॑ ।
मे॒ । श्लोक॑ः । उ॒त्ऽत॒मः ॥ ३ ॥

ममैव पुत्रास्तनयाः शत्रुहणः शत्रूणां सपत्नीनां हन्तारोभवन्ति अथो अपिच मे मदीया दुहिता पुत्री विराट् विशेषेण राजमाना भवति उतापिच अहं संजया सम्यक्जेत्री सपत्नीनां अस्मि ताअभिभवामि अतोहेतोः पत्यौ भर्तरिद्रिमे ममश्लोकः उपश्लोकनीयं यशः उत्तमः उद्गततमं अतिशयेनोत्कृष्टं विद्यते ॥ ३ ॥

३. मेरे पुत्र बली हैं। मेरी ही कन्या सर्वश्रेष्ठ शोभा से शोभित है। मैं सबको जीतती हूँ। स्वामी के पास मेरा ही नाम आदरणीय है।

येनेन्द्रो॑ह॒विषा॑कृ॒त्व्यभ॑वद्द्यु॒म्न्यु॑त्त॒मः ।
इ॒दंतद॑क्रि॒देवा॑असप॒त्नाकिला॑भुवम् ॥ ४ ॥

येन॑ । इन्द्र॑ः । ह॒विषा॑ । कृ॒त्वी । अभ॑वत् । द्यु॒म्नी । उ॒त्ऽत॒मः ।
इ॒दम् । तत् । अ॒क्रि॒ । दे॒वा॒ः । अ॒स॒प॒त्नाः । किल॑ । अ॒भु॒व॒म् ॥ ४ ॥

येन हविषा इन्द्रोमम भर्ता कृत्वी कर्मणां कर्ता अभवत् भवति तथा द्युम्नी द्युम्नं द्योत-मानं यशोन्नंवा तद्वानुत्तमः उत्कृष्टतमश्च येन हविषा भवति हेदेवाः स्तोतारऋत्विजः तदिदं हविः अक्रि अकारि जयार्थिभिर्भवद्भिः क्रियतां। यद्वा हेयष्टव्यादेवाः तदिदं हविः अक्रि अहमपि। करोतेर्लुङि मंत्रेघसेति च्लेर्लुक् अतएव कारणादहं असपत्नाकिल शत्रुरहिता खलु अ-भुवं अभूवं छांदसोह्रस्वः ॥ ४ ॥

४. जिस यज्ञ को करके इन्द्र बली और श्रेष्ठ हुए हैं, देवो, मैंने वही किया है। इससे मेरे सारे शत्रु नष्ट हो गये हैं।

अथ पंचमी—

असपत्नासंपत्नघ्नीजयंन्त्यभिभूवंरी ।
आवृक्षमन्यासांवर्चोराधोअस्थेयसामिव ॥ ५ ॥

असपत्ना । सपत्नऽघ्नी । जयंन्ती । अभिऽभूवंरी । आ । अवृक्षम् ।
अन्यासांम् । वर्चः । राधः । अस्थेयसाम्ऽइव ॥ ५ ॥

असपत्ना अशत्रुका भवामि कुतइत्यतआह—सपत्नघ्नी शत्रूणां हंत्री अतएव जयन्तीजयं प्राप्नुवती अभिभूवरि अभिभवित्री भवतेरन्येभ्योपि दृश्यन्ते इति क्वनिप् वनोरचेति ङीब्रेफौ ईदृशी अहं अन्यासां सपत्नीनां वर्चः तेजः राधोधनंच आवृक्षं आसमन्तात् अवृक्षं अवृश्चिषं अच्छिदं व्रश्चतेर्लुङि ऊदित्वादिडभावे संयोगादिलोपे छान्दसं संप्रसारणं ; तत्र दृष्टान्तः—अस्थेयसामिव अस्थिरतराणां शत्रूणां यथा धनं अप्रयत्नेन वृश्च्यते तथेत्यर्थः । स्थिरशब्दादीयसुनि प्रियस्थिरेत्यादिना स्थादेशः ॥ ५ ॥

५. मेरा शत्रु नहीं जीता रहता । मैं शत्रुओं का वध कर डालती हूँ । उन्हें जीतती हूँ—परास्त करती हूँ । जैसे चञ्चल बुद्धिवालों की सम्पत्ति दूसरे ले जाते हैं, वैसे ही मैं अन्य नारियों का तेज उड़ा देती हूँ ।

समंजैषमिमाअहंसपत्नीरभिभूवंरी ।
यथाहमस्यवीरस्यंविराजांनिजनंस्यच ॥ ६ ॥ १७ ॥

सम् । अजैषम् । इमाः । अहम् । सऽपत्नीः । अभिऽभूवंरी । यथां ।
अहम् । अस्य । वीरस्यं । विऽराजांनि । जनंस्य । च ॥ ६ ॥ १७ ॥

अभिभूवरी अभिभवित्री अहं इमाः सपत्नीः समजैषं सम्यगभ्यभूवं यथायेन प्रकारेणाहं अस्य वीरस्येंद्रस्य तदीयपरिजनस्य च विराजानि विशेषेणराजमानाभवानि तथा समजैषमित्यर्थः ॥ ६ ॥

६. मैं सब सपत्नियों को जीतती हूँ—परास्त करती हूँ । इसी लिए मैं इन वीर इन्द्र के ऊपर प्रभुत्व करती हूँ—कुटुम्बियों के ऊपर भी प्रभुत्व करती हूँ ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तदशोवर्गः ॥ १७ ॥

वीलवस्येति पंचर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रस्य पूरणस्यार्षं नैष्टुभमैन्द्रं । तथाचानुक्रान्तं—वीलस्य पंचपूरणोवैश्वामित्रइति । वीलसोमाख्यस्य एकाहे इदं निष्केवल्यनिविद्धानं । सूत्रितंच—

क्रस्य वीरस्तीव्रस्याभिवयसइति मध्यंदिनइति । महाव्रतेपि माध्यन्दिनसवने ब्रह्मशस्त्रेपि एतत् सूक्तं । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—तीव्रस्याभिवयसोअस्य पाँहीति माध्यन्दिनइति ।

तत्र प्रथमा—

तीव्रस्याभिवयसोअस्यपाहिसर्वरथाविहरींइहमुंञ्च ।
इन्द्रमात्वायजमानासोअन्येनिरीरमन्तुभ्यमिमेसुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य । अभिऽवयसः । अस्य । पाहि । सर्वऽरथा । वि ।
हरी इति । इह । मुञ्च । इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः ।
अन्ये । नि । रीरमन् । तुभ्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य तीक्ष्णस्य क्षिप्रं मदकरस्य अभिवयसः वयइत्यन्ननाम अभिगतं चरुपुरोडाशाद्यन्नं यस्य तादृशस्यास्य सोमस्य क्रियाग्रहणंकर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ईदृशं सोमं हेइन्द्र पाहि पिब । पिबतेश्छांदसः शपोलुक् तदर्थं सर्वरथा सरणशीलरथौ हरी अश्वौ इहास्मिन्यज्ञगृहे विमुंच रथाद्विसृज हेइन्द्र अस्मत्तोन्ये यजमानासो यजमानाः त्वा त्वां मानिरीरमन् नितरां मारमयन्तु वयमेव रमयामइत्यर्थः तवः तुभ्यं त्वदर्थमेव सुतासः सुताअभिषुताः इमे प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानाः सोमावर्तन्ते ॥ १ ॥

१. यह सोमरस अत्यन्त तीव्र बनाया गया है। इसके साथ आहारीय सामग्री है। पान करो। अपने रथ-वाहक दो घोड़ों को इधर लाने के लिए छोड़ दो। इन्द्र, अन्य यजमान तुम्हें सन्तुष्ट नहीं कर सकें। तुम्हारे ही लिए यह सब सोम प्रस्तुत किया गया है।

अथ द्वितीया—

तुभ्यंसुतास्तुभ्यमुसोत्वासस्त्वांगिरःश्वात्र्याआह्वयन्ति ।
इन्द्रेदमद्यसवनंजुषाणोविश्वस्यविद्वाँइहपाहिसोमम् ॥ २ ॥

तुभ्यम् । सुताः । तुभ्यम् । ऊँ इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः ।
श्वात्र्याः । आ । ह्वयन्ति । इन्द्र । इदम् । अद्य । सवनम् ।
जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र तुभ्यं त्वदर्थमेव सुताअभिषुताः सर्वे सोमाः सोत्वासः इतः परमभिषोतव्याश्च तुभ्यमु त्वदर्थमेव सुनोतेः कृत्यार्थे तवैकेनिति त्वन्प्रत्ययः श्वात्र्याः शुआशु शीघ्रं अतन्त्यः प्रवर्तमानाः गिरः स्तुतिरूपावाचश्च त्वामेवाह्वयन्ति आक्रोशयन्ति हेइन्द्र अद्यास्मिन्काले इदं

सवनं प्रातःसवनादिकं जुषाणः सेवमानः विश्वस्य सर्वस्य विद्वान् ज्ञातात्वं इहास्मिन् यज्ञे सोमं पाहि पिब ॥ २ ॥

२. जो सोम प्रस्तुत हुआ है वा होगा, वह तुम्हारे ही लिए। यह सब स्तोत्र उच्चारित होकर तुम्हें बुलाते हैं। इन्द्र, हमारा यह यज्ञ ग्रहण करो। तुम सब जानते हो। यहाँ सोम-पान करो।

यउ॒श॒तामन॑सा॒सोम॑मस्मैसर्व॒हृ॒दादे॒वकाम॑ःसु॒नोति॑ ।
नगाइन्द्र॒स्तस्य॒परा॑ददातिप्रश॒स्तमिच्चारु॑मस्मैकृणोति ॥ ३ ॥

यः । उ॒श॒ता । मन॑सा । सोम॑म् । अ॒स्मै॒ । स॒र्व॒ऽहृ॒दा । दे॒वऽका॑मः ।
सु॒नोति॑ । न । गाः । इन्द्र॑ः । तस्य॑ । परा॑ । द॒दा॒ति॒ ।
प्र॒ऽश॒स्तम् । इत् । चारु॑म् । अ॒स्मै॒ । कृ॒णो॒ति॒ ॥ ३ ॥

यः उशता कामयमानेन सर्वहृदा सर्वमविकलं हृदयं यस्य यद्वा सर्वेषां ऋत्विजां हृदयेन सामर्थ्यात् मत्वर्थोलक्ष्यते हृदयवता मनसा अस्माइन्द्राय देवकामः देवं इन्द्रं कामयमानो यजमानः सोमं सुनोति अभिषुणोति इन्द्रः तस्य यजमानस्य गा न पराददाति परादानं विनाशः नविनाशयति अस्मै यजमानाय चारुं शोभनं अतएव प्रशस्तं इदित्यवधारणे प्रशंसनीयमेव धनं कृणोति करोति ॥ ३ ॥

३. जो व्यक्ति तल्लीन मन से, अकपट भाव से, प्रीति-युक्त अन्तःकरण से और देव-भक्ति के साथ इन्द्र के लिए सोम प्रस्तुत करता है, उसकी गायें इन्द्र नहीं नष्ट करते—अतीव सुन्दर और प्रशस्त मङ्गल उसके लिए देते हैं।

अनु॑स्पष्टोभवत्ये॒षोअ॑स्य॒योअ॒स्मैरे॒वान्नसु॒नोति॒सोम॑म् ।
निर॒त्नौम॒घवा॒तंद॑धातिब्रह्म॒द्विषो॑हन्त्यना॑नुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनु॑ऽस्पष्टः । भ॒व॒ति॒ । ए॒षः । अ॒स्य॒ । यः । अ॒स्मै॒ । रे॒वान् । न ।
सु॒नोति॑ । सोम॑म् । निः । अ॒र॒त्नौ । म॒घऽवा॑ । तम् । द॒धा॒ति॒ ।
ब्र॒ह्म॒ऽद्विषः॑ । ह॒न्ति॒ । अन॑नुऽदिष्टः ॥ ४ ॥

अस्य यजमानस्य एषइन्द्रः अनुस्पष्टः दृष्टिगोचरोभवति योरेवान् धन वान् अस्माइन्द्राय सोमं सुनोत्यभिषुणोति मघवाधनोपेतइन्द्रः तं यजमानं अरत्नौ हस्ते निर्दधाति भयाच्चिच्छन्य धारयति रक्षिता सन् धृत्वाच अननुदिष्टः तेनानुक्तः अप्रार्थितएवसन् ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्ट्टन् शत्रून् हन्ति हिनस्ति ॥ ४ ॥

४. जो धनी इनके लिए सोम प्रस्तुत करता है, इन्द्र उसके दृष्टि-गोचर होते हैं। इन्द्र आकर उसका हाथ पकड़ते हैं। जो पुण्य-कर्मों के द्वेषी हैं, उन्हें इन्द्र, बिना किसी के कहे-सुने, विनष्ट करते हैं।

शुनासीरीये पर्वणि इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं इत्यस्य अश्वायन्तइत्येषा याज्या इन्द्रोदेवाशुनइति वैकल्पिकस्यापि हविषइयमेव याज्या। सूत्रितंच—अश्वायन्तोगव्यन्तोवाजयन्तः शुनंहुवेम मघवानमिन्द्रमिति।

अश्वायन्तोगव्यन्तोवाजयन्तोहवामहेत्वोपगन्तवाउ।
आभूषन्तस्तेसुमतौनवायांवयमिन्द्रत्वाशुनंहुवेम ॥ ५ ॥ १८ ॥

अश्वऽयन्तः। गव्यन्तः। वाजयन्तः। हवामहे। त्वा। उपऽगन्तवै।
ऊँ इति। आऽभूषन्तः। ते। सुऽमतौ। नवायाम्। वयम्।
इन्द्र। त्वा। शुनम्। हुवेम ॥ ५ ॥ १८ ॥

अश्वायन्तः अश्वान् इच्छन्तः क्यचि अश्वाघस्यादित्यात्वं गव्यन्तोगाआत्मनइच्छन्तः वान्तोयिप्रत्यय इत्यवादेशः वाजयन्तः अग्नीन् वाजनेन शूर्पादिना प्रज्वलयन्तः वागतिगंधनयोः णिचि वोविधूनने इति जुगागमः अस्माच्छतरि अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शपश्च पित्वादनुदात्तत्वं ततोणिचएव स्वरः शिष्यते। अपरआह—वाजमन्नमात्मनइच्छन्तः इति तदानीं अवग्रहाभावस्वरौ छान्दसौ द्रष्टव्यौ। एवंभूतावयं हेइन्द्र त्वां उपगन्तवै उपगन्तुं प्राप्तुं हवामहे आह्वयामहे गमेस्तुमर्थेसेसेनिति तवैप्रत्ययः गतिसमासे तवैचांतश्च युगपत् इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं उइतिपूरकः हेइन्द्र ते तव नवायां अभिनवायां प्रशस्तायां सुमतौ शोभनबुद्धौ आभूषन्तआसमन्ताद्भवंतोवर्तमानाः यद्वा आसमन्तात् भूषयन्तोलंकुर्वंतः तवानुग्रहबुद्धौ वर्तमानावयं शुनं सुखकरं त्वां हुवेम आह्वयेम ॥ ५ ॥

५. इन्द्र, गाय, घोड़े और अन्न की इच्छा से हम तुम्हारे आगमन की प्रार्थना करते हैं। तुम्हारे लिए यह अभिनव और उत्तम स्तोत्र बनाकर और तुम्हें सुखकर जानकर हम तुम्हें बुलाते हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेष्टादशोवर्गः ॥ १८ ॥

मुंचामीति पंचर्चं दशमं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य यक्ष्मनाशनाख्यस्यार्षं अंत्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः अनादेशेत्विन्द्रोदेवता तथाचानुक्रान्तं-मुंचामिप्राजापत्योयक्ष्मनाशनोराजयक्ष्मघ्नमंत्यानुष्टुबिति ह्रदयरोगप्रमुखस्य व्याधिजातस्योपशमनार्थं अनेन सूक्तेन होतव्यं। सूत्र्यतेहि—व्याधितस्यातुरस्यक्ष्मगृहीतस्य वा षळाहुतिश्चरुर्मुंचामित्वाहविषाजीवनायकमित्येतेनेति।

मुञ्चामित्वाहविषाजीवनायकमज्ञातयक्ष्मादुतराजयक्ष्मात् ।
ग्राहिर्जग्राहयदिवैतदेनंतस्याइन्द्राग्नीप्रमुमुक्तमेनम् ॥ १ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कम् । अज्ञातऽयक्ष्मात् ।
उत । राजऽयक्ष्मात् । ग्राहिः । जग्राह । यदि । वा । एतत् । एनम् ।
तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥ १ ॥

हेयक्ष्माभिभूत हविषा अनेन चरुणा साधनेन होमेन त्वा त्वां अज्ञातयक्ष्मात् अयमेतत्संज्ञइति अप्रज्ञातः शरीरगतोरोगोऽज्ञातयक्ष्मः तादृशात् रोगात् मुंचामि विश्लेषयामि किमर्थं जीवनाय कं जीवनार्थं इहलोके चिरकालावस्थानायेत्यर्थः कमितिपूरकः उतापिच राजयक्ष्मात् यक्ष्माणां राजा यक्ष्मरोगोराजयक्ष्मः राजदंतादित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः तस्मादपि त्वां मुंचामि यदिवा यदिचं एतत् एतस्मिन् समये एनं व्याधितं पुरुषं ग्राहिः ग्रहणशीलाग्रहरूपा देवता जग्राह गृहीतवती तस्यादेवतायाः सकाशात् हेइंद्राग्नी एनं प्रमुमुक्तं प्रमोचयतं ॥१॥

१. रोगी, यज्ञ-सामग्री के द्वारा मैं तुम्हें अज्ञातयक्ष्मा रोग और राजयक्ष्मा से छुड़ाता हूँ; इससे तुम्हारे जीवन की रक्षा होगी। यदि कोई पाप-ग्रह इस रोगी को धरे हुए हैं, तो इन्द्र और अग्नि, इसे उसके हाथ से छुड़ाओ।

यदिक्षितायुर्यदिवापरेतोयदिमृत्योरन्तिकंनीतएव ।
तमाहरामिनिर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेनंशतशारदाय ॥ २ ॥

यदि । क्षितऽआयुः । यदि । वा । पराऽइतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् ।
निऽइतः । एव । तम् । आ । हरामि । निःऽऋते । उपऽस्थात् ।
अस्पार्षम् । एनम् । शतऽशारदाय ॥ २ ॥

यदि सरोगग्रस्तः क्षितायुः क्षीणायुर्भवति यदिवा परेतः अस्माल्लोकात् परागतोभवति यद्दिच मृत्योर्वैवस्वतस्य अंतिकं निकटं नीतः नितरां प्राप्तएव भवति एवंभूतमपि तं पुरुषं निर्ऋतेः पापदेवतायाः आयुषःक्षयकारिण्याः उपस्थादुपस्थानात् आहरामि आनाययामि आवर्तयामि आहृत्य चैनं शतशारदाय शतसंवत्सरजीवनार्थं अस्पार्षं प्रबलं करोमि स्पृप्रीतिबलनयोः ॥ २ ॥

२. यदि इस रोगी की आयु का क्षय हो रहा है, यदि यह इस लोक से गया हुआ-सा है और यदि यह मृत्यु के पास गया हुआ है, तो भी मैं मृत्यु-देवता निर्ऋति के पास से उसे लौटा ला सकता हूँ। मैंने इसे इस प्रकार स्पर्श किया है कि, यह सौ वर्ष जीता रहेगा।

अथ तृतीया—

सहस्राक्षेणंशतशारदेनशतायुषाहविषाहार्षमेनम् ।
शतंयथेमंशरदोनयातीन्द्रोविश्वस्यदुरितस्यपारम् ॥ ३ ॥

सहस्रऽअक्षेण । शतऽशारदेन । शतऽआयुषा । हविषा । आ ।
अहार्षम् । एनम् । शतम् । यथा । इमम् । शरदः । नयाति ।
इन्द्रः । विश्वस्य । दुःऽइतस्य । पारम् ॥ ३ ॥

सहस्राक्षेण सहस्रमिति बहुनाम सहस्रमक्षीणि चक्षूंषि यस्य हविषः फलत्वेन विद्यन्ते तत्सहस्राक्षं बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षच् समासान्तः शरदः संबंधी शारदः संवत्सरः शतं शारदायस्य तत्तथोक्तं बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । अतएव शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितं आयुर्जीवनं फलभूतं यस्य तादृशेन हविषा यद्वा सहस्राक्षइन्द्रः तेन शतशारदेन शरदांसंवत्सराणां शतस्य दातृत्वेन संबंधिना कर्त्रा शतायुषा हविषा करणभूतेन एनं यक्ष्मगृहीतं आहार्षं रोगादनैषं यथा येन प्रकारेण इमं पुरुषं शतं शरदः संवत्सरान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया एतावन्तं कालं इन्द्रोविश्वस्य सर्वस्य दुरितस्य दुःखस्य पारं अवसानं दुःखराहित्यं नयाति नयेत् तथा अहार्षमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैंने यह जो आहुति दी है, उसके एक सहस्र नेत्र सौ वर्ष की परमायु और आयु देते हैं। ऐसी ही आहुति के द्वारा मैं रोगी को लौटा लाया हूँ। सारे पापों से छुड़ाकर इन्द्र इसे सौ वर्ष जीवित रक्खें।

अथ चतुर्थी—

शतंजीवशरदोवर्धमानःशतंहेमन्ताञ्छतमुवसन्तान् ।
शतमिन्द्राग्नीसवितावृहस्पतिःशतायुषाहविषेमंपुनर्दुः ॥ ४ ॥

शतम् । जीव । शरदः । वर्धमानः । शतम् । हेमन्तान् । शतम् ।
ऊँ इति । वसन्तान् । शतम् । इन्द्राग्नी इति । सविता । बृहस्पतिः ।
शतऽआयुषा । हविषा । इमम् । पुनः । दुः ॥ ४ ॥

हेयक्ष्माद्विमुक्त वर्धमानः अहरहरभिवृद्धिं प्राप्नुवन् त्वं शतं शरदः शतसंख्याकान् शरदृतून् जीव प्राणान् धारय पूर्ववदत्यंतसंयोगे द्वितीया शतंहेमन्तान् हेमंतर्तूंश्च जीव शतं वसंतांश्च

उशब्दः समुच्चये अपिच इंद्राग्नी इन्द्रश्चाग्निश्च सविता प्रेरकोदेवश्च बृहस्पतिः बृहतां देवानां पालयिता देवश्च शतायुषा शतसंवत्सरपरिमितस्यायुषोहेतुभूतेन हविषा तर्प्यमाणाः सन्तः इमं जनं पुनर्दुः पुनरस्मभ्यं माद्दुः ॥ ४ ॥

४. रोगी, तुम एक सौ शरत्, सुख से एक सौ हेमन्त और एक सौ वसन्त तक जीवित रहो। इन्द्र, अग्नि, सविता और बृहस्पति हव्य-द्वारा तृप्त होकर इसे सौ वर्ष की आयु दें।

आहार्षंत्वाविदंत्वापुनरागाःपुनर्नव ।
सर्वाङ्गसर्वंतेचक्षुःसर्वमायुश्चतेविदम् ॥ ५ ॥ १९ ॥

आ । अहार्षम् । त्वा । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः ।
पुनःऽनव । सर्वऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् ।
आयुः । च । ते । अविदम् ॥ ५ ॥ १९ ॥

हेव्याधिगृहीत त्वा त्वां आहार्षं मृत्योः सकाशादाहृतवानस्मि अतएव त्वा त्वां अविदं अलप्सि हेपुनर्नव पुनरभिनव पुनरागाः पुनरस्मत्समीपमागच्छ हेसर्वांग सर्वैरविकलैरंगैः उपेव ते तव सर्वं चक्षुः उपलक्षणमेतत् इन्द्रियवर्गं सकलं अविदं लब्धवानस्मि ते तवायुर्जीवनंचसर्वं संपूर्णमविदं ॥ ५ ॥

५. रोगी, तुम्हें मैंने पाया है, तुम्हें लौटा लाया हूँ। तुम पुनः नये होकर आये हो। तुम्हारे समस्त अङ्गों, चक्षुओं और समस्त परमायु को मैंने प्राप्त किया है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनविंशोवर्गः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणाग्निरिति षड्चमेकादशं सूक्तं आनुष्टुभं ब्रह्मपुत्रोरक्षोहानामऋषिः अपप्रसवस्-भावानरूपस्य गर्भरक्षणस्य प्रतिपाद्यत्वात्तद्देवताकमिदं । अनुक्रान्तंच—ब्रह्मणाषड्ब्राह्मोरक्षोहा गर्भसंस्रावे प्रायश्चित्तमानुष्टुभं हीति । विनियोगोलैंगादवगन्तव्यः ।

तत्र प्रथमा—

ब्रह्मणाग्निःसंविदानोरक्षोहाबाधतामितः ।
अमीवायस्तेगर्भंदुर्णामायोनिमाशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । सम्ऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।
अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ॥ १ ॥

ब्रह्मणा मंत्रेण सह संविदानः ऐकमत्यं माप्तोरक्षोहा रक्षसां हन्ता अग्निः इतः अस्माव् स्थानाव् राक्षसादिकं बाधतां हिनस्तु योराक्षसः अमीवा रोगरूपः सन् ते तव गर्भमाशये आशेते लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः हन्तुं प्राप्नोति दुर्नामार्शआख्योरोगः तद्रूपः सन् यश्चते तव योनिं रेतसआधानं गर्भस्थानं आशेते तं बाधतामित्यन्वयः ॥ १ ॥

१. स्तोत्र के साथ एकमत होकर राक्षस-वध-कर्त्ता अग्नि यहाँ से समस्त बाधायें, उपद्रव और रोग दूर कर दें, जिनके द्वारा, हे नारी, तुम्हारी योनि आक्रान्त हुई है।

यस्तेगर्भममीवादुर्णामायोनिमाशयें ।
अग्निष्टंब्रह्मणासहनिष्क्रव्यादमनीनशत् ॥ २ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ।
अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥२॥

गतः पूर्वोर्धर्चः तं क्रव्यादं मांसाशिनं राक्षसादिकं ब्रह्मणा सहितोग्निः निःशेषेण अनीनशव् नाशयतु ॥ २ ॥

२. नारी, जो मांसाहारी राक्षस, रोग वा उपद्रव तुम्हारी योनि को आक्रान्त करते हैं, राक्षसहन्ता अग्नि, स्तोत्र के साथ एकमत होकर, उन सबका विनाश करें।

यस्तेहन्तिपतयन्तंनिषत्स्नुंयःसरीसृपम् ।
जातंयस्तेजिघांसतितमितोनाशयामसि ॥ ३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्स्नुम् । यः । सरीसृपम् ।
जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ ३ ॥

हेयोषिव् ते तव गर्भाशये पतयन्तं पतन्तं रेतोरूपेण गच्छन्तं तदनन्तरं तत्र निषत्स्नुं निषीदन्तंच गर्भं योराक्षसादिर्हंति हिनस्ति ततोमासत्रयादूर्ध्वं प्राप्तसर्वावयवं सरीसृपं सर्पणशीलंच गर्भं योहन्ति जातं दशसु मासेषूत्पन्नं ते तव शिशुं योराक्षसादिर्जिघांसति हन्तुमिच्छति तमितः स्थानान्नाशयामसि नाशयामः ॥ ३ ॥

३. नारी, पुरुष के वीर्य-पात के समय, गर्भ में शुक्र-स्थिति के समय, (तीन मास के अनन्तर) गर्भ के गमन के समय अथवा (दस मास के अनन्तर) जन्म के समय जो तुम्हारे गर्भ को नष्ट करता वा नष्ट करने की इच्छा करता है, उसे हम यहाँ से दूर कर देते हैं।

यस्त॑ऊ॒रू वि॒हर॑त्यन्त॒रादम्प॑ती॒शये॑ ।
योनिं॒यो अ॒न्तरा॒रेह्लि॒तमि॒तोना॑शयामसि ॥ ४ ॥

यः । ते॒ । ऊ॒रू इति॑ । वि॒ऽहर॑ति । अ॒न्त॒रा । दम्प॑ती॒ इति॒ दम्ऽप॑ती । शये॑ । योनि॑म् । यः । अ॒न्तः । आ॒ऽरेह्लि॑ । तम् । इ॒तः । ना॒श॒या॒म॒सि॒ ॥ ४ ॥

हेयोषिद् ते तव ऊरू पादमूलौ योराक्षसादिर्विहरति गर्भघाताय विश्लिष्टौ करोति दंपती अन्तरा जायापत्योर्मध्ये गर्भहननार्थं यश्च शये शेते यश्च योनिमन्तः प्रविश्य आरेह्लि निषिक्तं रेतोजिह्वया आस्वादयति भक्षयतीत्यर्थः । लिहआस्वादने आदादिकः कपिलकादित्वात्लत्वविकल्पः तं सर्वमितोनाशयामः ॥ ४ ॥

४. गर्भ नष्ट करने के लिए जो तुम्हारे दोनों जघनों को फैला देता है, इसी उद्देश्य से जो स्त्री-पुरुष के बीच में सोता है अथवा जो योनि के मध्य पतित पुरुष-शुक्र को चाट जाता है, उसे हम यहाँ से दूर कर देते हैं।

यस्त्वा॒भ्राता॒पति॑र्भू॒त्वाजा॒रोभू॒त्वानि॒पद्य॑ते ।
प्र॒जांयस्ते॒जिघां॑सति॒तमि॒तोना॑शयामसि ॥ ५ ॥

यः । त्वा॒ । भ्राता॑ । पतिः॑ । भू॒त्वा । जा॒रः । भू॒त्वा । नि॒ऽपद्य॑ते । प्र॒ऽजाम् । यः । ते॒ । जिघां॑सति । तम् । इ॒तः । ना॒श॒या॒म॒सि॒ ॥ ५ ॥

हेयोषिद् योराक्षसोभ्राता भ्रातृरूपोभूत्वा पतिः भर्तृरूपोवा भूत्वा त्वां निपद्यते अभिगच्छति अथवा जारः उपपतिरूपोवा भूत्वाभिगच्छति एवंभूतोयोराक्षसादिः ते तव प्रजां जिघांसति हन्तुमिच्छति । स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥

५. नारी, जो तुम्हारा भाई, पति और उपपति (जार) बनकर तुम्हारे पास जाता है और तुम्हारी सन्तति को नष्ट करने की इच्छा करता है, उसे हम यहाँ से दूर करते हैं।

यस्त्वा॒स्वप्ने॑न॒तम॑सामोहयि॒त्वानि॒पद्य॑ते ।
प्र॒जांयस्ते॒जिघां॑सति॒तमि॒तोना॑शयामसि ॥ ६ ॥ २० ॥

यः । त्वा॒ । स्वप्ने॑न । तम॑सा । मो॒ह॒यि॒त्वा । नि॒ऽपद्य॑ते । प्र॒ऽजाम् । यः । ते॒ । जिघां॑सति । तम् । इ॒तः । ना॒श॒या॒म॒सि॒ ॥ ६ ॥ २० ॥

हेयोषित् योराक्षसादिः स्वप्नेन स्वप्नावस्थायां तमसा निद्रया त्वा त्वां मोहयित्वा मूढतां प्रापय्य निपद्यते गर्भघाताय गच्छति अन्यद्गतम् ॥ ६ ॥

६. जो स्वप्नावस्था और निद्रावस्था में तुम्हें मुग्ध करके तुम्हारे पास जाता है और जो तुम्हारी सन्तति नष्ट करने की इच्छा करता है, उसे हम यहाँ से दूर करते हैं।

अक्षीभ्यामिति षळृचं द्वादशं सूक्तं आनुष्टुभं कश्यपगोत्रोत्पन्नोविवृहानाम ऋषिः यक्ष्मनाशनगतिपाद्यत्वात्तद्देवताकं कृत्स्नं सूक्तं। अनुक्रान्तंच—अक्षीभ्यां विवृहाकाश्यपोयक्ष्मघ्नमिति। लैंगिकोविनियोगः।

अक्षीभ्यांतेनासिकाभ्यांकर्णाभ्यांछुबुकादधि।
यक्ष्मंशीर्षण्यंमस्तिष्कांज्जिह्वायाविवृहामिते ॥ १ ॥

अक्षीभ्याम्। ते। नासिकाभ्याम्। कर्णाभ्याम्। छुबुकात्।
अधि। यक्ष्मम्। शीर्षण्यम्। मस्तिष्कात्। जिह्वायाः।
वि। वृहामि। ते ॥ १ ॥

हेयक्ष्मगृहीत ते तव अक्षीभ्यां चक्षुर्भ्यां यक्ष्मरोगं विवृहामि उद्धरयामि विश्लेषयामीत्यर्थः ईचद्विवचनइति अक्षशब्दस्य ईकारान्तादेशः सचोदात्तः तथा नासिकाभ्यां घ्राणेन्द्रियाच्च कर्णाभ्यां श्रोत्राभ्यां च छुबुकात् चुबुकात् ओष्ठस्याधःप्रदेशाच्च अधिर्निरर्थकः अपिच शीर्षण्यं शिरसिभवोरोगः शीर्षण्यः भवेछन्दसीति यत् येचतद्धिते इति शिरसः शीर्षन्नादेशः येचाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः ईदृशं यक्ष्मं रोगं ते तव मस्तिष्कात् शिरसोन्तरवस्थितोमांसविशेषोमस्तिष्कः तस्मात् जिह्वाया रसनायाश्च सकाशात् विवृहामि उद्धरयामि पृथक्करोमीत्यर्थः। वृहू उद्यमनइति धातुः ॥ १ ॥

१. तुम्हारे दोनों नेत्रों, दोनों कानों, दोनों नासा-रन्ध्रों, चिबुक, शिर, मस्तिष्क और जिह्वा से मैं यक्ष्मा (रोग) को दूर करता हूँ।

अथ द्वितीया—

ग्रीवाभ्यस्तउष्णिहाभ्यःकीकसाभ्योअनूक्यात्।
यक्ष्मंदोषण्यंमंसाभ्यांबाहुभ्यांविवृहामिते ॥ २ ॥

ग्रीवाभ्यः। ते। उष्णिहाभ्यः। कीकसाभ्यः। अनूक्यात्।
यक्ष्मम्। दोषण्यम्। अंसाभ्याम्। बाहुऽभ्याम्।
वि। वृहामि। ते ॥ २ ॥

हेव्याधिगृहीत उष्णिहाभ्यः ऊर्ध्वाभिमुखं स्निग्धाभ्यः उत्स्नाताभ्योवा स्नायुभ्यः ग्रीवाभ्यः गळगताभ्योधमनीभ्यः ते तव यक्ष्मं विवृहामि तथा कीकसाभ्यः अस्थिभ्यः अनूक्याव् अस्थिसंधेश्च यक्ष्मं विवृहामि उच समवाये अनुउच्यते समवेयते इति अस्थ्नोः संधिरनूक्यः ऋहलोर्ण्यंव् चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वं तित्स्वरितः। अपिच दोष्णोर्भवं दोषण्यं पूर्ववद्यति पद्दन्नित्यादिना दोःशब्दस्य दोषन्नादेशः पूर्ववत्प्रकृतिभावः तमपि यक्ष्मं रोगं ते तव अंसाभ्यां बाहुभ्यांच विवृहामि हस्तयोरूर्ध्वभागावंसौ अधोभागौ बाहू ॥ २ ॥

२. तुम्हारी ग्रीवा की धमनियों, स्नायु, अस्थि-सन्धि, दोनों भुजाओं, दोनों हाथों और दोनों स्कन्धों से मैं रोग को दूर करता हूँ।

आ॒न्त्रेभ्य॑स्ते॒गुदा॑भ्योव॒नि॒ष्ठोर्हृद॑या॒दधि॑ ।
यक्ष्मं॒मत॑स्नाभ्यां॒यक्नः॑प्ला॒शिभ्यो॒विवृ॑हामिते ॥ ३ ॥

आ॒न्त्रेभ्यः॑ । ते॒ । गुदा॑भ्यः । व॒नि॒ष्ठोः । हृद॑यात् । अधि॑ । यक्ष्म॑म् । मत॑स्नाभ्याम् । य॒क्नः । प्ला॒शिऽभ्यः॑ । वि । वृ॒हा॒मि॒ । ते॒ ॥ ३ ॥

हेयक्ष्माभिभूत ते तव आन्त्रेभ्यः अन्त्रं पुरीतव् अन्नपानयोराधानभूतं तत्संधिभ्यः स्नायुभ्यः गुदाभ्यः याभिर्नाडीभिः अन्नरसः समानवायुना धातुषु नीयते ताभ्योनाडीभ्यश्च सकाशाव् यक्ष्मं विवृहामि तथावनिष्ठोः स्थविरांत्राव् हृदयादधि हृत्पुंडरीकाच्च यक्ष्मं विवृहामि अपिच ते तव मतस्नाभ्यां मतस्नौ पार्श्वयोर्वर्तमानौ आम्रफलाकृती वृक्कौ ताभ्यां यक्नः हृदयसमीपे वर्तमानः कालमांसविशेषोयकृव् तस्माच्च पद्दन्नित्यादिना यकृच्छब्दस्य यकन्नादेशः प्लाशिभ्यः अन्येभ्योपि क्लोमप्लीहादिसंज्ञेभ्यश्च मांसेभ्यश्च यक्ष्मं रोगं विवृहामि उत्क्षिपामि ॥ ३ ॥

३. तुम्हारी अन्ननाड़ी, क्षुद्रनाड़ी, बृहद्दण्ड, हृदयस्थान, मूत्राशय, यकृत और अन्यान्य मांस-पिण्डों से मैं रोग को दूर करता हूँ।

अथ चतुर्थी—

ऊ॒रुभ्यां॑ते॒अष्ठी॒वद्भ्यां॒पार्ष्णि॑भ्यां॒प्रप॑दाभ्याम् ।
यक्ष्मं॒श्रोणि॑भ्यां॒भास॑दा॒द्भंस॑सो॒विवृ॑हामिते ॥ ४ ॥

ऊ॒रुऽभ्या॑म् । ते॒ । अ॒ष्ठी॒वत्ऽभ्या॑म् । पार्ष्णि॑ऽभ्याम् । प्रऽप॑दाभ्याम् । यक्ष्म॑म् । श्रोणि॑ऽभ्याम् । भास॑दात् । भंस॑सः । वि । वृ॒हा॒मि॒ । ते॒ ॥ ४ ॥

हेरुग्ण ते तव ऊरुभ्यां अष्ठीवद्भ्यां जानुभ्यां च यक्ष्मं विवृहामि तथा पार्ष्णिभ्यां पादस्यापरभागाभ्यां प्रपदाभ्यां पादाग्राभ्यां च यक्ष्मं विवृहामि अपिच श्रोणिभ्यां जंघनाभ्यां च यक्ष्मं विवृहामि तथा भासदात् भसत् कटिप्रदेशः तत्संबंधात् भ्रंससः भासमानात् पायोः ते तव यक्ष्मं विवृहामि ॥ ४ ॥

४. तुम्हारे दो उरुओं, दो जानुओं, दो गुल्फों, दो पाद-प्रान्तों, दो नितम्बों, कटिदेश और मलद्वार से मैं व्याधि को दूर करता हूँ।

मेहनाद्वनंकरणाल्लोमभ्यस्तेनखेभ्यः ।
यक्ष्मंसर्वस्मादात्मनस्तमिदंविवृहामिते ॥ ५ ॥

मेहनात् । वनम्ऽकरणात् । लोमऽभ्यः । ते । नखेभ्यः । यक्ष्मम् ।
सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् । वि । वृहामि । ते ॥ ५ ॥

वनंकरणात् वनमुदकं शरीरं तत्क्रियते विसृज्यते येन तद्वनंकरणं तस्मात् मेहनात् मेढ्रात् ते तव लोमभ्योनखेभ्यश्च यक्ष्मं विवृहामि किंबहुना इदं इदानीं तं यक्ष्मं सर्वस्मादात्मनः कृत्स्नादेव ते तव शरीरात् विवृहामि ॥ ५ ॥

५. मूत्रोत्सर्ग करनेवाले पुरुषाङ्ग, लोम और नख—तुम्हारे सर्वाङ्ग शरीर से मैं रोग को दूर करता हूँ।

अंगादंगाल्लोम्नोलोम्नोजातंपर्वणिपर्वणि ।
यक्ष्मंसर्वस्मादात्मनस्तमिदंविवृहामिते ॥ ६ ॥ २१ ॥

अङ्गात्ऽअङ्गात् । लोम्नःऽलोम्नः । जातम् । पर्वणिऽपर्वणि ।
यक्ष्मम् । सर्वस्मात् । आत्मनः । तम् । इदम् ।
वि । वृहामि । ते ॥ ६ ॥ २१ ॥

अंगादंगात् सर्वेभ्योङ्गेभ्यः लोम्नोलोम्नः सर्वेभ्योलोमभ्यश्च पर्वणिपर्वणि अवयवानां संधौ जातं उत्पन्नं यक्ष्मं विवृहामि । अन्यद्गतम् ॥ ६ ॥

६. प्रत्येक अङ्ग, प्रत्येक लोम, शरीर के प्रत्येक सन्धि-स्थान और तुम्हारे सर्वाङ्ग में जहाँ कहीं रोग उत्पन्न हुआ है, वहाँ से मैं रोग को दूर करता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकविंशोवर्गः ॥ २१ ॥

अपेहीति पंचर्चं त्रयोदशं सूक्तं आंगिरसस्य प्रचेतसआर्षं तृतीयात्रिष्टुप् पंचमी पंक्तिः

दुःस्वमनाशनं देवता । तथाचानुक्रान्तम्—अपेहि पंचप्रचेतादुःस्वमघ्नं पंक्त्यन्त्यं त्रिष्टुम्मध्यमिति । लैंगिकोविनियोगः ।

अपेहिमनसस्पतेपक्रामपरश्चर ।
परोनिर्ऋत्याआचंक्ष्वबहुधाजीवतोमनः ॥ १ ॥

अप । इहि । मनसः । पते । अप । क्राम । परः । चर । परः ।
निःऽऋत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ १ ॥

हेमनसस्पते स्वभावस्थस्य मनसः स्वामिन् दुःस्वमाधिदेव अपेहि अपगच्छ स्वभावस्थावतोमचोनिर्गच्छ निर्गत्यच अपक्रम देशान्तरं गन्तुं पादौ विक्षिप दूरदेशं गच्छेत्यर्थः अपक्रम्यच परः परस्तात् विप्रकृष्टेदेशे चर यथेच्छं वर्तस्व अपिच निर्ऋत्यै पापदेवतायै परः परस्तात् वर्तमानायै आचक्ष्व वयं नबाधनीयाइति प्रब्रूहि जीवतः मम मनः बहुधा बहुप्रकारं भवति भोक्तव्येषु बहुषु विषयेषु उत्सुकं सद्वर्तते अतः तद्विनाशकं दुःस्वमदर्शनं नश्यत्वित्यर्थः ॥ १ ॥

१. दुःस्वप्नदेव, तुमने मन पर अधिकार कर लिया है। हट जाओ, भाग जाओ, दूर जाकर विचरण करो। अत्यन्त दूर में जो निर्ऋति देवता हैं, उनसे जाकर कहो कि, जीवित व्यक्ति के मनोरथ विशाल होते हैं; इसलिए वे मनोरथ-भङ्ग करती हैं।

भद्रंवैवरंवृणतेभद्रंयुंजन्तिदक्षिणम् ।
भद्रंवैवस्वतेचक्षुर्बहुत्राजीवतोमनः ॥ २ ॥

भद्रम् । वै । वरम् । वृणते । भद्रम् । युञ्जन्ति । दक्षिणम् । भद्रम् ।
वैवस्वते । चक्षुः । बहुऽत्रा । जीवतः । मनः ॥ २ ॥

भद्रंवै शोभनमेव वरं वरणीयं दुःस्वमविनाशरूपं फलं वृणते सर्वेजनाः प्रार्थयन्ते दक्षिणं प्रवृद्धं भद्रं शोभनं तत्फलं युंजंति प्राप्नुवन्तिच वैवस्वते विवस्वतः पुत्रे यमे विषये भद्रं शोभनमेव चक्षुः दर्शनं अहं प्रार्थये दुःस्वमाधिदेवोवैवस्वतोस्मान् माबाधतां भद्रमेव दर्शनं इहलोके अवस्थानलक्षणं करोत्वित्यर्थः । बहुत्रा बहुष्वपि विषयेषु जीवतोममनोवर्तते ॥ २ ॥

२. जीवित व्यक्ति के मनोरथ विशाल होते हैं, वे उत्तम काम्य वस्तु को चाहते हैं, उत्तम और सुन्दर फल पाने की कामना करते हैं। यम कल्याणमय नेत्र से देखते हैं।

अथ तृतीया—

यदाशसानिःशसाभिशसोपारिमजाग्रतोयत्स्वपन्तः।
अग्निर्विश्वान्यपदुष्कृतान्यजुष्टान्यारेअस्मद्दधातु ॥ ३ ॥

यत्। आऽशसा। निःऽशसा। अभिऽशसा। उपऽआरिम।
जाग्रतः। यत्। स्वपन्तः। अग्निः। विश्वानि। अप।
दुःऽकृतानि। अजुष्टानि। आरे। अस्मत्। दधातु ॥ ३ ॥

यद्दुष्कृतं आशसा आशंसनेनाभिलाषेण जाग्रतोजागरणावस्थायां वर्तमानावयं उपारिम उपगतवन्तः स्म यच्च स्वपन्तः स्वमावस्थायां प्राप्ताः उपगतवन्तः स्म तथा निःशसा निःशंसनेन निर्गताभिलाषेण अभिशसाभिगताभिलाषेण च कारणेन अवस्थाद्वये यद् दुष्कृतं उपागच्छेम तानि विश्वानि सर्वाणि अजुष्टानि असेव्यानि अप्रियाणि वा दुष्कृतानि दुष्कर्माणि अग्निः अस्मदारे अस्मत्तोदूरदेशे अपदधातु अपकृष्य स्थापयतु ॥ ३ ॥

३. आशा के समय, आशा-भङ्ग के समय, आशा सफल होने के समय, जाग्रदवस्था में और निद्रावस्था में जो हम अपकर्म करते हैं, उन सब क्लेशकर पापों को अग्नि हमारे पास से दूर ले जायें।

यदिन्द्रब्रह्मणस्पतेभिद्रोहंचरामसि।
प्रचेतानआङ्गिरसोद्विषतांपात्वंहसः ॥ ४ ॥

यत्। इन्द्र। ब्रह्मणः। पते। अभिऽद्रोहम्। चरामसि। प्रऽचेताः।
नः। आङ्गिरसः। द्विषताम्। पातु। अंहसः ॥ ४ ॥

हेइन्द्र हेब्रह्मणस्पते युवयोर्विषये यदभिद्रोहं अभितोद्रोहं पापं दुःस्वमकारणं चरामसि आचरामः कुर्मः तस्मादभिद्रोहादस्मान्रक्षतमिति शेषः।अपिच आंगिरसः अंगिरोभिः स्तोतृभिःसबांधवः प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानोवरुणश्च द्विषतां द्वेष्टॄणां अंहसः तत्कर्तृकात् अस्मद्विषयात् पापान्नोस्मान् पातु रक्षतु यद्वा विभक्तिव्यत्ययः आंगिरसं अंगिरोगोत्रं प्रचेतसमृषिं नः वचनव्यत्ययः मां द्विषतां अंहसः पातु प्रकृतत्वात् इन्द्रइति गम्यते ॥ ४ ॥

४. इन्द्र और ब्रह्मणस्पति, हमने जो पाप किया है, अङ्गिरा के पुत्र प्रचेता उस शत्रु-कृत अमङ्गल से हमारी रक्षा करें।

अजैष्माद्यासनामचाभूमानागसोवयम् ।
जाग्रत्स्वप्नःसंकल्पःपापोयंद्विष्मस्तंसऋच्छतुयोनोद्वेष्टितमृच्छतु ॥५॥२१

अजैष्म । अद्य । असनाम । च । अभूम । अनागसः । वयम् ।
जाग्रत्ऽस्वप्नः । सम्ऽकल्पः । पापः । यम् । द्विष्मः । तम् । सः ।
ऋच्छतु । यः । नः । द्वेष्टि । तम् । ऋच्छतु ॥ ५ ॥ २२ ॥

अद्यास्मिन्काले अजैष्म जेतव्यानि सर्वाणि जितवंतोभूम दुःस्वप्नस्य नष्टत्वात् तदनन्तरं असनामच संभक्तव्यानिच समभजाम तथा वयं अनागसः अनपराधाश्चाभूम जाग्रत्स्वप्नावस्थयोः संबंधी पापः पापफलरूपः सः संकल्पोदुःस्वप्नाध्यवसायोयं शत्रुं वयं द्विष्मः तमृच्छतु प्राप्नोतु यश्च नोस्मान् द्वेष्टि तमृच्छतु प्राप्नोतु ॥ ५ ॥

५. आज हम विजयी हुए हैं, प्राप्तव्य को पा लिया है और हम अपराध-मुक्त हुए हैं। जाग्रदवस्था और निद्रावस्था में अथवा सङ्कल्पजन्य जो पाप हुआ है, वह हमारे द्वेषी शत्रु के पास जाय। जिससे हम द्वेष करते हैं, उसके पास जाय।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वाविंशोवर्गः ॥ २२ ॥

देवाइति पंचर्चं चतुर्दशं सूक्तं निर्ऋतिपुत्रस्य कपोतस्यार्षं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं । तथाचानुक्रान्तं—देवानैर्ऋतः कपोतः कपोतोपहतौ प्रायश्चित्तमिदं वैश्वदेवमिति । कपोतोयदि गृहं प्रविशेत्तदानेनसूक्तेन होतव्यं । सूत्र्यतेहि—कपोतश्चेदगारमुपहन्यादनुपतेद्वा देवाः कपोतइति प्रत्यृचं जुहुयात् जपेद्वेति ।

देवाःकपोतइषितोयदिच्छन्दूतोनिर्ऋत्याइदमाजगाम ।
तस्माअर्चामकृणवामनिष्कृतिंशन्नोअस्तुद्विपदेशंचतुष्पदे ॥१॥

देवाः । कपोतः । इषितः । यत् । इच्छन् । दूतः । निःऽऋत्याः ।
इदम् । आऽजगाम । तस्मै । अर्चाम । कृणवाम । निःऽकृतिम् ।
शम् । नः । अस्तु । द्विऽपदे । शम् । चतुःऽपदे ॥ १ ॥

हेदेवाः इषितः प्राप्तः निर्ऋत्याः पापदेवतायाः दूतोनुचरः कपोतः यद्बाधनमिच्छन् अभिलषन् इदमस्मदीयं गृहं आजगाम प्राप्नोत् तस्मै बाधनाय तद्बाधननिवृत्त्यर्थं अर्चाम यु-

स्मात् हविषा पूजयाम ततोनिष्कृतिं कपोतप्रवेशजन्यस्य दोषस्य परिहार्तिं कृणवाम अनेन हविर्दानेन करवाम अतोनोस्माकं द्विपदे पुत्राय शं सुखं अस्तु चतुष्पदे गवाश्वप्रभृतयेच शं सुखमस्तु ॥ १ ॥

१. देवो, यह कपोत निर्ऋति के द्वारा प्रेरित दूत है। क्लेश देने के लिए हमारे घर में आया है। उसकी हम पूजा करते हैं। यह अमङ्गल हम दूर करते हैं। हमारे दास, दासी आदि और गो, अश्व आदि अमङ्गल-ग्रस्त न हों।

शिवः कपोत इषितो नो अस्त्वनागा देवाः शकुनो गृहेषु ।
अग्निर्हि विप्रो जुषतां हविर्नः परि हेतिः पक्षिणी नो वृणक्तु ॥ २ ॥

शिवः । कपोतः । इषितः । नः । अस्तु । अनागाः । देवाः ।
शकुनः । गृहेषु । अग्निः । हि । विप्रः । जुषताम् । हविः ।
नः । परि । हेतिः । पक्षिणी । नः । वृणक्तु ॥ २ ॥

हेदेवाः नोस्माकं गृहेषु इषितः कपोताख्यः शकुनः पक्षी शिवः सुखकरः अनागाः अपापहेतुश्चास्तु हियस्मात् विप्रोमेधावी अग्निः नोस्माकं हविः युष्मभ्यं परिकल्पितं जुषतां जुषते अतोयुष्मत् प्रसादात् पक्षिणी पक्षोपेताहेतिः हननहेतुः कपोतः नोस्मान्परिवृणक्तु अस्मान् परित्यजतु माबाधतामित्यर्थः ॥ २ ॥

२. देवो, जो कपोत हमारे घर में भेजा गया है, वह हमारे लिए शुभकर हो—हमारा कोई अमङ्गल न करे। बुद्धिमान् और हमारे आत्मीय अग्नि हमारा हव्य ग्रहण करें। यह पक्ष-युक्त अस्त्र हमें परित्याग कर जाय।

हेतिः पक्षिणी न दभात्यस्मानाष्ट्र्यां पदं कृणुते अग्निधाने ।
शं नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः ॥ ३ ॥

हेतिः । पक्षिणी । न । दभाति । अस्मान् । आष्ट्र्याम् । पदम् ।
कृणुते । अग्निऽधाने । शम् । नः । गोभ्यः । च । पुरुषेभ्यः । च ।
अस्तु । मा । नः । हिंसीत् । इह । देवाः । कपोतः ॥ ३ ॥

पक्षिणी पक्षोपेता हेतिः हननहेतुः कपोतः अस्मान् नदभाति नहिनस्तु आष्ट्र्यां व्याप्तायां अरण्यान्यां अग्निधाने अग्निर्निधीयतेस्मिन्नित्यग्निसहिते प्रदेशे पदंस्थानं कृणुते करोति तत्रैव प्रदेशे निवसत्वित्यर्थः यद्वा अश्नन्त्यस्मिन्नित्याष्ट्री पचनशाला तस्यां अग्निधाने यत्र पचनाग्निर्निधीयते तस्मिन् प्रदेशे पदं पादनिधानं कृणुते करोति तद्धेतुकोबाधोनोस्माकं नभवत्वित्यर्थः

अपिच नोस्माकं गोभ्यश्च पुरुषेभ्यश्च शं सुखं शंसनीयानां दोषाणां शांतिर्वा अस्तु भवतु हे-देवाः इहास्मिन् गृहे कपोतः नोस्मान् माहिंसीद् युष्मदनुग्रहान्माबाधतां ॥ ३ ॥

३. पक्षधारी और अस्त्र-स्वरूप वा हनन-हेतु कपोत हमें न मारे। जिस व्यापक स्थान में अग्नि संस्थापित हुए हैं, उसी स्थान पर यह बैठे। हमारी गायों और मनुष्यों का मङ्गल हो। देवो, हमें यहाँ कपोत नहीं मारे।

यदुलूकोवदतिमोघमेतद्यत्कपोतःपदमग्नौकृणोति ।
यस्यदूतःप्रहितएषएतत्तस्मैयमायनमोअस्तुमृत्यवे ॥ ४ ॥

यत् । उलूकः । वदति । मोघम् । एतत् । यत् । कपोतः । पदम् ।
अग्नौ । कृणोति । यस्य । दूतः । प्रऽहितः । एषः । एतत् । तस्मै ।
यमाय । नमः । अस्तु । मृत्यवे ॥ ४ ॥

उलूकः घूकसंज्ञः पक्षी यत् अशोभनं वदति ब्रवीति आत्मीयेन शब्देन सूचयति एतत् मोघं निष्फलं अस्तु कपोतश्च अग्नौ अग्निमति गृहमध्ये यत्पदं कृणोति करोति एतदपि मोघं निर्वीर्यं अस्तु प्रहितः प्रेषितः एषकपोतः यस्य स्वामिनोदूतोनुचरोभवति तस्मै नाममृत्यवे मारयित्रे यमाय एतन्नमः प्रणामोस्तु भवतु ॥ ४ ॥

४. यह उलूक जो अमङ्गल ध्वनि करता है, वह मिथ्या हो। कपोत अग्नि-स्थान में बैठता है। जिनका दूत बनकर यह आया है, उन मृत्यु-स्वरूप यम को नमस्कार।

ऋचाकपोतंनुदतप्रणोदमिषंमदन्तःपरिगान्नयध्वम् ।
संयोपयन्तोदुरितानिविश्वाहित्वानऊर्जंप्रपतात्पतिष्ठः ॥५॥२३॥

ऋचा । कपोतम् । नुदत । प्रऽनोदम् । इषम् । मदन्तः । परि ।
गाम् । नयध्वम् । सम्ऽयोपयन्तः । दुःऽइतानि । विश्वा । हित्वा ।
नः । ऊर्जम् । प्र । पतात् । पतिष्ठः ॥ ५ ॥ २३ ॥

हेदेवाः ऋचा मंत्रेण स्तूयमानाः संतोयूयं प्रणोदं प्रकर्षेण नोदनीयं बहिःकर्तव्यं कपोतं पक्षिणं नुदत अस्माद्गृहात्प्रेरयत निर्गमयत तथा मदन्तोस्माभिर्दत्तैर्हविर्भिर्माद्यन्त इषमन्नं गांच परिणयध्वं परितोस्मभ्यं प्रापयत किंकुर्वन्तः विश्वा सर्वाणि दुरितानि कपोतोपहतिजन्यानि दोषजातानि संयोपयन्तः अदृश्यानि कुर्वन्तः अपिच पतिष्ठः अतिशयेन पतिता शीघ्रोत्पातकः कपोतः नोस्माकं ऊर्जमन्नं हित्वा परित्यज्य प्रपतात् प्रकर्षेण पततु पक्षाभ्यां उत्पततु ॥ ५ ॥

५. देवो, यह कपोत भगा देने योग्य है। इसे मन्त्र के द्वारा भगा दो। अमङ्गल का विनाश करके आनन्द के साथ गाय को उसकी आहार-सामग्री की ओर ले चलो। यह कपोत अतीव वेग से उड़ता है। यह हमारा अन्न छोड़कर दूसरे स्थान में उड़ जाय।

ऋषभमिति पञ्चर्चं पञ्चदशं सूक्तं वैराजस्य शाकरस्य वा ऋषभाख्यस्यार्षं पञ्चमीषळ-ष्टका महापंक्तिः सपत्ननाशनरूपोर्थोदेवता। तथाचानुक्रान्तम्—ऋषभऋषभोवैराजः शाकरोवा सपत्नघ्नमानुष्टुभं महापंक्त्यन्तमिति। प्रयाणसमये निर्गमनार्थमेतज्जपेत्। सूत्रितंच—ऋषभंमास-मानानामित्यभिक्रामन्निति।

ऋषभंमासमानानांसपत्नानांविपासहिम्।
हन्तारंशत्रूणांकृधिविराजंगोपतिंगवाम्॥ १॥

ऋषभम्। मा। समानानाम्। सऽपत्नानाम्। विऽससहिम्।
हन्तारम्। शत्रूणाम्। कृधि। विऽराजम्। गोऽपतिम्। गवाम्॥ १॥

हे सपत्ननाशनाभिमानिन्निन्द्र मा मां समानानां सदृशानां अस्मत्कुलीनानां मध्ये ऋष-भं ऋषभवत्प्रशस्तं कृधि कुरु तथा सपत्नानां शत्रूणां विषासहिं विशेषेणाभिभवितारं कुरु ये-स्मत्कुलएव जाताः अस्माकमेवानिष्टमाचरन्ति ते सपत्नाः। अपिच शत्रूणामन्येषामपि शातयि-तॄणां वैरिणां हंतारं हिंसितारं कृधि कुरु तथा विराजं विशेषेण राजमानं गोपतिं गोस्वामिनं च मां कुरु नकेवलं एकस्याएव गोः पतिं अपितु सर्वासामित्याह गवामिति॥ १॥

१. इन्द्र ऐसा करो कि, मैं समकक्ष व्यक्तियों में श्रेष्ठ होऊँ, शत्रुओं को हराऊँ, विपक्षियों को मार डालूँ और सर्वश्रेष्ठ होकर मैं अशेष गोधन का अधिकारी बनूँ।

अहमस्मिसपत्नहेन्द्रइवारिष्टोअक्षतः।
अधःसपत्नामेपदोरिमेसर्वेअभिष्ठिताः॥ २॥

अहम्। अस्मि। सपत्नऽहा। इन्द्रःऽइव। अरिष्टः। अक्षतः।
अधः। सऽपत्नाः। मे। पदोः। इमे। सर्वे। अभिऽस्थिताः॥ २॥

अहं सपत्नहा सपत्नानांशत्रूणां हन्तास्मि भवामि इन्द्रइव इन्द्रोयथा केनाप्यहिंसितो भवति तथा अहमपि अरिष्टः अहिंसितः अक्षतः अव्रणश्च भवामि इमे दृश्यमानाः सर्वे सप त्नाः मे मम पदोः पादयोरधोधस्तादधिष्ठिताः आक्रान्ताभवन्तु॥ २॥

२. मैं शत्रु-ध्वंसक हुआ। मुझे कोई हिंसित वा आहत नहीं कर सकता। यह सब शत्रु मेरे दोनों चरणों के नीचे अवस्थिति करता है।

अथ तृतीया—

अत्रैववोपिनह्याम्युभेआर्त्नीइवज्यया ।
वाचस्पतेनिषेधेमान्यथामदधरंवदान् ॥ ३ ॥

अत्र । एव । वः । अपि । नह्यामि । उभे इति । आर्त्नी इवेत्यार्त्नीऽइव । ज्यया । वाचः । पते । नि । सेध । इमान् । यथा । मत् । अधरम् । वदान् ॥ ३ ॥

हेसपत्नाः यत्र देशे यूयं निवसथ अत्रैवास्मिन्नेव देशेवोयुष्मानपिनह्यामि अपिनद्धान् पाशैर्नद्धान् करोमि ज्यया मौर्व्या आर्त्नीइव यथा द्वेधनुषः कोटी दृढं बध्येते तथेत्यर्थः हेवाचस्पते वाचः शब्दस्य पालयितर्देव इमान् सपत्नान् निषेध प्रतिषेध यथा येन प्रकारेण मत् मत्तः अधरं निकृष्टतरं वदान् वदन्ति तथा निरुद्धवाचः कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

३. शत्रुओ, जैसे धनुष के दोनों प्रान्तों को ज्या से बाँधा जाता है। वैसे ही तुम्हें मैं इस स्थान में बाँधता हूँ। वाचस्पति, इन्हें मना कर दो कि, ये मेरी बात में बात न कह सकें।

अभिभूरहमागमंविश्वकर्मेणधाम्ना ।
आवश्चित्तमावोव्रतमावोहंसमितिंददे ॥ ४ ॥

अभिऽभूः । अहम् । आ । अगमम् । विश्वऽकर्मेण । धाम्ना । आ । वः । चित्तम् । आ । वः । व्रतम् । आ । वः । अहम् । सम्ऽइतिम् । ददे ॥ ४ ॥

हेसपत्नाः अभिभूरभिभविताहं विश्वकर्मेण सर्वकर्मक्षमेण धाम्ना धारकेण तेजसा बलेन वा सार्धं आगमं आगतवानस्मि अतोवोयुष्माकं चित्तं मनः आददे गृह्णामि मनोगतं धैर्यं हरामीत्यर्थः वोयुष्माकं व्रतं कर्म चाहमाददे वोयुष्मदीयोयः समितिः संग्रामः तंचाहमाददे अपहरामि ॥ ४ ॥

४. मेरा तेज कर्म के लिए ही उपयुक्त है उसी तेज को लेकर मैं शत्रु-पराजय करने को आया हूँ। शत्रुओ, मैं तुम्हारे मन, कार्य और मिलन को अपहृत कर लेता हूँ।

योगक्षेमंवआदायाहंभूयासमुत्तमआवोमूर्धानमक्रमीम् ।
अधस्पदान्मउद्वदतमण्डूकाइवोदकान्मण्डूकाउदकादिव ॥५॥२४॥

योग॒ऽक्षेम॑म् । व॒: । आ॒ऽदाय॑ । अ॒हम् । भू॒या॒स॒म् । उ॒त्ऽत॒मम् । आ । व॒: । मू॒र्धान॑म् । अ॒क्र॒मी॒म् । अ॒ध॒:ऽप॒दात् । मे॒ । उत् । व॒द॒त॒ । म॒ण्डूका॑:ऽइव । उ॒द॒कात् । म॒ण्डूका॑: । उ॒द॒कात्ऽइ॑व ॥ ५ ॥ २४ ॥

हेसपत्नाः वोयुष्माकं योगक्षेमं अप्राप्तस्य धनस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तस्यरक्षणं क्षेमः तदुभयमादाय युष्मत्तोगृहीत्वा अहं उत्तमः श्रेष्ठोभूयासं ततोवोयुष्माकं मूर्धानं शिरः आक्रमीं आक्रमिषं पादेनाधितिष्ठामि क्रमेर्लुङि अमोमश् इटईटीति सिचोलोपः अनन्तरं मे मम अधस्पदात् पादस्याधस्तात् वर्तमानायूयं उद्वदत उच्चैराक्रोशत उदकात् वृष्टिजलात् अधःप्रदेशे वर्तमानामंडूकाइव यथा ते भृशं आक्रोशन्ति तथा उद्वदतेत्यर्थः । मंडूकाउदकादिवेति पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ५ ॥

५. तुम्हारी उपार्जन-योग्यता का अपहरण करके मैं तुम्हारी अपेक्षा श्रेष्ठ हुआ हूँ—तुम्हारे मस्तक पर उठ गया हूँ। जैसे जल में मेढ़क बोलते हैं, वैसे ही तुम लोग मेरे पैरों के नीचे चीत्कार करते हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुर्विंशोवर्गः ॥ २४ ॥

तुभ्येदमिति चतुर्ऋचं षोडशं सूक्तं विश्वामित्रजमदग्न्योरार्षं आगतमैन्द्रं सोमस्य राज्ञइत्येषा तृतीया वरुणविधात्रनुमतिधातृसोमबृहस्पतीति लिंगोक्तदेवताका । तथाचानुक्रान्तम्—तुभ्येदंचतुष्कं विश्वामित्रजमदग्नीजागतं तृतीयालिंगोक्तदेवतावेति । पक्षे इन्द्रएव देवता अन्येतु निपातभाजइति वाशब्दस्यार्थः । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

तुभ्ये॒दमि॑न्द्र॒ परि॑ षिच्यते॒ मधु॒ त्वं सु॒तस्य॑ क॒लश॑स्य राजसि ।
त्वं र॒यिं पु॑रु॒वीरा॑मु नस्कृधि॒ त्वं तप॑: परि॒तप्या॑जय॒: स्व॑: ॥ १ ॥

तुभ्य॑ । इ॒दम् । इ॒न्द्र॒ । परि॑ । सि॒च्य॒ते॒ । मधु॑ । त्वम् । सु॒तस्य॑ । क॒लश॑स्य । रा॒ज॒सि॒ । त्वम् । र॒यिम् । पु॒रु॒ऽवीरा॑म् । ऊँ इति॑ । न॒: । कृ॒धि॒ । त्वम् । तप॑: । प॒रि॒ऽतप्य॑ । अ॒ज॒य॒: । स्व१रिति॑ स्व॑: ॥ १ ॥

हेइन्द्र इदं मधु सोमलक्षणं तुभ्यं त्वदर्थं परिषिच्यते आहवनीये प्रक्षिप्यते त्वमेव सुतस्याभिषुतस्य कलशस्य द्रोणकलशावस्थितस्य सोमस्य राजसि ईशिषे राजतिरैश्वर्यकर्मा सत्वं नोस्माकं पुरुवीरां बहुपुत्रां रयिं धनं कृधि कुरु उशब्दः पूरकः यद्वा अवधारणे बहुपु-

त्रोपेतमेव धनं कुरु नकेवलमित्यर्थः। तथा त्वं तपः शतसंख्याश्वमेधलक्षणं परित्यज्य अनुष्ठाय स्वः स्वर्गं अजयः जितवानसि ॥ १ ॥

१. इन्द्र, यह मधुतुल्य सोमरस तुम्हारे लिए ढाला गया है। यह जो सोमीय कलश प्रस्तुत किया जाता है, उसके प्रभु तुम्हीं हो। हमारे लिए तुम प्रचुर धन और विशाल पुत्रादि दो। तपस्या करके तुमने स्वर्ग को जीत लिया है।

स्वर्जितंमहिमन्दानमन्धसोहवामहेपरिशक्रंसुताँउप ।
इमंनोयज्ञमिहबोध्यागहिस्पृधोजयन्तंमघवानमीमहे ॥ २ ॥

स्वःऽजितम् । महि । मन्दानम् । अन्धसः । हवामहे । परि । शक्रम् । सुतान् । उप । इमम् । नः । यज्ञम् । इह । बोधि । आ । गहि । स्पृधः । जयन्तम् । मघऽवानम् । ईमहे ॥ २ ॥

स्वर्जितं उक्तप्रकारेण स्वर्गस्य जेतारं महि महान्तं अंधसः अन्नस्य सोमस्य पानेन मन्दानं मोदमानं हव्यन्तं शक्रं सर्वकार्येषु शक्तं इन्द्रं सुतान् उप अभिषुतान् सोमान् प्रति परिहवामहे परितआह्वयामहे हेइन्द्र इत्थमाहूयमानस्त्वं नोस्माकं इमं यज्ञं इहास्मिन्देशे बोधि बुध्यस्व बुध्वाच आगहि आगच्छ स्पृधः स्पर्धमानाः शत्रुसेनाः जयन्तं अभि भवन्तं मघवानं धनवन्तं त्वां ईमहे अपेक्षितानि धनानि याचामहे ॥ २ ॥

२. जो इन्द्र स्वर्ग-विजयी हुए हैं और जो सोम-स्वरूप आहार पाने पर विशिष्ट रीति से आमोद करते हैं। उन्हीं इन्द्र को प्रस्तुत सोम-रस के निकट आने के लिए बुलाते हैं। हमारे इस यज्ञ को जानो। आओ। शत्रु-विजयी इन्द्र के पास हम शरणापन्न हुए हैं।

सोमस्यराज्ञोवरुणस्यधर्मणिबृहस्पतेरनुमत्याउशर्मणि ।
तवाहमद्यमघवन्नुपस्तुतौधातर्विधातःकलशाँअभक्षयम् ॥ ३ ॥

सोमस्य । राज्ञः । वरुणस्य । धर्मणि । बृहस्पतेः । अनुऽमत्याः । ऊँ इति । शर्मणि । तव । अहम् । अद्य । मघऽवन् । उपऽस्तुतौ । धातः । विधातरिति विऽधातः । कलशान् । अभक्षयम् ॥ ३ ॥

राज्ञः राजमानस्य सोमस्य वरुणस्य तत्संबन्धिनि कर्मणि धारके यज्ञे वर्तमानः तथाबृहस्पतेरनुमत्याः संबन्धिनि शर्मणि शरणे यज्ञगृहे वर्तमानोहं हेमघवन्निन्द्र तवोपस्तुतौस्तोत्रे अद्येदानीं प्रवृत्तोस्मि हेधातः एतत्संज्ञक देव हेविधातः एतत्संज्ञकदेव युवाभ्यामनुज्ञातः कलशान् कलशस्थान्हुतशिष्टान् सोमान् अभक्षयं भक्षितवानस्मि ॥ ३ ॥

३. सोम और राजा वरुण के यज्ञ तथा बृहस्पति और अनुमति की शरण वा यज्ञ-गृह में वर्त्तमान में, इन्द्र, तुम्हारे स्तोत्र में प्रवृत्त हुआ हूँ। धाता और विधाता, तुम्हारी अनुमति से मैंने कलशस्थ सोम का पान किया है।

प्रसूतोभक्षमकरंचरावपिस्तोमंचेमंप्रथमःसूरिरुन्मृजे।
सुतेसातेनयद्यागमंवांप्रतिविश्वामित्रजमदग्नीदमे ॥ ४ ॥ २५ ॥

प्रऽसूतः। भक्षम्। अकरम्। चरौ। अपि। स्तोमम्। च। इमम्। प्रथमः। सूरिः। उत्। मृजे। सुते। सातेन। यदि। आ। अगमम्। वाम्। प्रति। विश्वामित्रजमदग्नी इति। दमे ॥ ४ ॥ २५ ॥

हेइन्द्र प्रसूतः त्वयाप्रेरितोहं चरौ चरणीये चरुणा वा युक्ते यज्ञे भक्षमपि भक्षणीयं चर्वादिहविश्च अकरं त्वदर्थंअकार्षं प्रथमोमुख्यः सूरिः स्तोताहमिमं स्तोमं स्तोत्रंच त्वदर्थमुन्मृजे उन्मार्ज्मि संस्करोमि उच्चारयामीत्यर्थः इदानीमिन्द्रः अन्तरात्मरूपः सन् सूक्तस्य द्रष्टारौ ऋषी संबोध्य ब्रूते हेविश्वामित्रजमदग्नी वां युवां प्रति दमे यज्ञगृहे सुते अभिषुते सोमे सति सातेन संभक्तव्येन धनेन सार्धं यदि यदा यस्मिन्काले अहमागमं आगच्छामि तदा युवां स्तोत्रं कुरुतमित्यर्थः ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, तुम्हारे द्वारा प्रेरित होकर मैंने चरु के साथ अन्यान्य आहारीय द्रव्य प्रस्तुत किये हैं। सर्व-प्रथम स्तोता होकर मैं इस स्तोत्र का उच्चारण करता हूँ। (इन्द्र की उक्ति)—विश्वामित्र और जमदग्नि, सोम प्रस्तुत होने पर मैं जिस समय धन लेकर गृह में आता हूँ, उस समय तुम लोग भली भाँति स्तुति करना।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचविंशोवर्गः॥२५ ॥

वातस्येति चतुर्ऋचं सप्तदशं सूक्तं वातगोत्रस्यानिलाख्यस्यार्षं त्रैष्टुभं वायुदेवताकं। तथा चानुक्रान्तम्—वातस्यानिलोवातायनोवायव्यमिति। गतोविनियोगः।

वातस्यनुमहिमानंरथस्यरुजन्नेतिस्तनयन्नस्यघोषः।
दिविस्पृग्यात्यरुणानिकृण्वन्नुतोएतिपृथिव्यारेणुमस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य। नु। महिमानम्। रथस्य। रुजन्। एति। स्तनयन्। अस्य। घोषः। दिविऽस्पृक्। याति। अरुणानि। कृण्वन्। उतो इति। एति। पृथिव्या। रेणुम्। अस्यन् ॥ १ ॥

वातस्य वायोः रथस्य रंहणशीलस्य महिमानं माहात्म्यं नु क्षिप्रं प्रब्रवीमि अस्य वायो घोंषः शब्दः स्तनयन् गिरिगह्वरादिषु विविधं शब्दमुत्पादयन् रुजन् सर्वं स्थावरजंगमजातं भंजन् एति गच्छति सच वायुः दिविस्पृक् दिवमाकाशं स्पृशन् व्याप्नुवन् अरुणानि अरुणवर्णानि विकृतरूपाणि दिगन्वराणि कृण्वन् कुर्वन् याति प्राप्नोति। उतो अपिच पृथिव्याभूमेः रेणुं पांसुंअस्यन् गृहीत्वा सर्वत्र विक्षिपन् एति गच्छति अतएवारुणानि कृण्वन्नित्युक्तम् ॥ १ ॥

१. जो वायु रथ के समान वेग से दौड़ते हैं, उनकी महिमा का मैं वर्णन करता हूँ। इनका शब्द वज्र के समान है। यह वृक्षादि को तोड़ते-ताड़ते आते हैं। ये चारों ओर रक्तवर्ण करके और आकाश-पथ का अवलम्बन करके जाते हैं। ये पृथिवी की धूलि को बिखेर करके जाते हैं।

संप्रेरतेअनुवातस्यविष्ठाऐनंगच्छन्तिसमनंनयोषाः।
ताभिःसयुक्सरथंदेवईयतेस्यविश्वस्यभुवनस्यराजा ॥ २ ॥

सम्। प्र। ईरते। अनु। वातस्य। विऽस्थाः। आ। एनम्। गच्छन्ति। समनम्। न। योषाः। ताभिः। सऽयुक्। सऽरथम्। देवः। ईयते। अस्य। विश्वस्य। भुवनस्य। राजा ॥ २ ॥

विष्ठाः विशेषेणावस्थिताः पर्वताद्याः वातस्य वायोः अनुगुणं संप्रेरते संमगच्छंति यदभिमुखोवायुर्वर्तते तदभिमुखाः प्रकंपंतइत्यर्थः समनंन संग्राममिवैनं वायुं योषा अश्वयोषितो वड़वा आगच्छन्ति। ताभिर्वडवाभिः सयुक् स्वयमेव युज्यमानं सरथं समानमेकं रथमारुह्य देवोदीप्यमानो वायुः ईयते गच्छति। ईङ्गतौ अस्य विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य द्वितीयविकारभाजोभूतजातस्य राजा स्वामी भवति यद्वा समनं धृष्टं पुरुषं योषाः कामिन्यइव एवं वायुं तरुगुल्मादिरूपाः स्त्रियः अभिगच्छन्ति ताभिः सरथं सह रथं देवईयतेइति ॥ २ ॥

२. वायु की गति से पर्वतादि पर्यन्त काँप जाते हैं। घोड़ियाँ जैसे युद्ध में जाती हैं, वैसे ही पर्वतादि वायु की ओर जाते हैं। वायु घोड़ियों की सहायता पाकर और रथ पर चढ़कर समस्त भुवन के राजा के समान जाते हैं।

अन्तरिक्षेपथिभिरीयमानोननिविशतेकतमच्चनाहः।
अपांसखाप्रथमजाऋतावाक्वस्विज्जातःकुतआबभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे। पथिऽभिः। ईयमानः। न। नि। विशते। कतमत्। चन। अहः। अपाम्। सखा। प्रथमऽजाः। ऋतऽवा। क्व। स्वित्। जातः। कुतः। आ। बभूव ॥ ३ ॥

अन्तरिक्षे नभसि विद्यमानैः पथिभिर्मार्गैः ईयमानोगच्छन्वायुः कतमच्चनाहः एकमपि दिनं ननिविशते नोपविशति किंतु सर्वदैवगच्छति नेर्विशइत्यात्मनेपदं । अपिच अपामुदकानां सखा वायुर्वैवृष्ट्याईशतइतिश्रुतेः । प्रथमजाः सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः पूर्वोत्पन्नएव ऋतावा सत्यवान् एवंभूतोवायुः क्स्विद् कुत्रचिद् देशे जातउत्पन्नः कुतः कस्माच्च देशाद् निष्क्रम्य आबभूव इमं सर्वं जगद्व्याप्नोत् सर्वदा सर्वत्र वर्तमानत्वात् अस्योत्पत्तिर्व्याप्तिप्रकारश्च नकेनापि ज्ञातुं शक्यतइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. आकाश में गति-विधि करने के समय किसी भी दिन स्थिर होकर नहीं बैठते। ये जल के बन्धु हैं, जल के आगे उत्पन्न होते हैं और ये सत्य-स्वभाव हैं। ये कहाँ जन्मे हैं? कहाँ से आये हैं?

आत्मादेवानांभुवनस्यगर्भोयथावशंचरतिदेवएषः ।
घोषाइदस्यशृण्विरेनरूपंतस्मैवातायहविषाविधेम ॥ ४ ॥ २६ ॥

आत्मा । देवानाम् । भुवनस्य । गर्भः । यथाऽवशम् । चरति ।
देवः । एषः । घोषाः । इत् । अस्य । शृण्विरे । न । रूपम् ।
तस्मै । वाताय । हविषा । विधेम ॥ ४ ॥ २६ ॥

अयं वायुः देवानामिन्द्रादीनामपि आत्मा जीवरूपेण तेषु अवस्थानात् भुवनस्यापि भूतजातस्य गर्भः गर्भवद् प्राणरूपेण अन्तर्वर्तमानः एषईदृशोदेवः यथा वशं यथाकामं यथेच्छं चरति वर्तते अनिवारितगतिःसन् क्वचिद् शीघ्रं गच्छति क्वचिद् शनैर्गच्छति कुतश्चिद् शरीराद् निष्क्रामति अन्यच्च शरीरं प्रविशतीत्येवं यथेच्छं वर्ततेइत्यर्थः । अस्य वायोरागच्छतः घोषाइद् शब्दाएव शृण्विरे श्रूयन्ते रूपं स्वरूपंतु नदृश्यते नीरूपत्वात् अदृग्विषयत्वेन शब्देनैवानुमीयतइत्यर्थः । तस्मै वाताय वायवे हविषा चरुपुरोडाशादिलक्षणेन विधेम परिचरेम ॥ ४ ॥

४. वायुदेव देवों के आत्म-स्वरूप और भुवनों के सन्तान-स्वरूप हैं। ये यथेच्छ विहार करते हैं। इनका शब्द ही, अनेक प्रकार से सुना जाता है इनका रूप प्रत्यक्ष नहीं होता। हवि के साथ हम वायु की पूजा करते हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षड्विंशोवर्गः ॥ २६ ॥

मयोभूरिति चतुर्ऋचं अष्टादशं सूक्तं कक्षीवद्गोत्रस्य शबरस्यार्षं त्रैष्टुभं गोदेवत्यं । अनुक्रान्तंच—मयोभूःशबरःकाक्षीवतोगव्यमिति घासाय वनं प्रतिष्ठमानागाः आदितोद्वाभ्यां अभिमंत्रणीयाः । सूत्रितंच—गाः प्रतिष्ठमानाअनुमंत्रयेतमयोभूर्वातोअभिवातूस्राइति द्वाभ्यामिति ।

तत्राद्या—

मयोभूर्वातोअभिवातूस्राऊर्जस्वतीरोषधीरारिशन्ताम् ।
पीवस्वतीर्जीवधन्याःपिबन्त्ववसायपद्वतेरुद्रमृळ ॥ १ ॥

मयःऽभूः । वातः । अभि । वातु । उस्राः । ऊर्जस्वतीः । ओषधीः ।
आ । रिशन्ताम् । पीवस्वतीः । जीवऽधन्याः । पिबन्तु । अवसाय ।
पत्ऽवते । रुद्र । मृळ ॥ १ ॥

वातोवायुर्मयोभूः सुखस्य भावयिता सन् उस्रागा अभिवातु अभिगच्छतु ताश्च गावः ऊर्जस्वतीः रसवतीः ओषधीः बलवन्ति तृणानि आरिशन्तां अभितः स्वादयन्तु तथा पीवस्वतीः प्रवृद्धाः जीवधन्याः जीवानां प्राणयित्रीरपश्च पिबन्तु हेरुद्र ज्वरादिरोगस्य प्रेक्षणेन संहर्तः देव पद्वते पादयुकाय अवसाय अन्नाय गोरूपाय मृळ उपदयां कुरु माबाधस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. सुखकर वायु गायों की ओर बहें। गायें बलकारक तृण, पत्र आदि का आस्वादन करें। प्रभूत और प्राण-परितृप्तिकर जल ये पियें। रुद्रदेव, चरण-युक्त और अन्न-स्वरूप गायों को स्वच्छन्दता से रक्खो।

याःसरूपाविरूपाएकरूपायासामग्निरिष्ट्यानामानिवेद ।
याअङ्गिरसस्तपसेहचक्रुस्ताभ्यःपर्जन्यमहिशर्मयच्छ ॥ २ ॥

याः । सऽरूपाः । विऽरूपाः । एकऽरूपाः । यासाम् । अग्निः ।
इष्ट्या । नामानि । वेद । याः । अङ्गिरसः । तपसा । इह ।
चक्रुः । ताभ्यः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ २ ॥

यागावः सरूपाः समानरूपाः याश्च विरूपाः विभिन्नरूपाः याश्चैकरूपाः एकेनैव वर्णेनोपेताः यासांच गवां नामानि ईडेरंतेदितइत्यादीनि इष्ट्या यागेन हेतुना अग्निर्वेद जानाति याश्च गाः अंगिरसः ऋषयः तपसा पञ्चमासिसाधनेन चित्रा यागादिलक्षणेन इहास्मिन् लोके चक्रुः कृतवन्तः ताभ्यः सर्वाभ्योगोभ्यः हेपर्जन्य महि महत् शर्म सुखं यच्छ प्रदेहि ॥ २ ॥

२. कभी गायें समान वर्ण होती हैं, कभी विभिन्न वर्णों की और कभी सर्वाङ्ग एक वर्ण की। यज्ञ में अग्नि उनको जानते हैं। अङ्गिरा की सन्तानों ने तपस्या के द्वारा उनको पृथिवी पर बनाया है। पर्जन्यदेव, उन गायों को सुख दो।

यादेवेष्विति द्वाभ्यां सायं गृहमागच्छंतीर्गाः अनुमंत्रयितव्याः। सूत्र्यतेहि—यादेवेषु तन्वमैरयन्तेतिच सूक्तशेषं आगावीयमेकइति ।

यादे॒वेषु॒त॒न्व१॒मैर॑यन्त॒यासां॒सोमो॒विश्वा॑रू॒पाणि॒वेद॑।
ताअ॒स्मभ्यं॒पय॑सा॒पिन्व॑मानाःप्र॒जाव॑तीरिन्द्रगो॒ष्ठेरि॑रीहि ॥ ३ ॥

याः। दे॒वेषु॑। त॒न्व॑म्। ऐर॑यन्त। यासा॑म्। सोमः॑। विश्वा॑।
रू॒पाणि॑। वेद॑। ताः। अ॒स्मभ्य॑म्। पय॑सा। पिन्व॑मानाः।
प्र॒जाऽव॑तीः। इ॒न्द्र॒। गो॒ऽस्थे। रि॒री॒हि॒ ॥ ३ ॥

यागावः देवेषु यष्टव्येषु तन्वं आत्मीयं शरीरं ऐरयन्त हवीरूपेण प्रेरयन्ति यासांच गवां विश्वा सर्वाणि रूपाणि रूप्यमाणानि क्षीरादीनि श्रयणद्रव्याणि सोमोवेद जानाति अस्मभ्यं अस्मदर्थं पयसा क्षीरेण पिन्वमानाः वर्धमानाः अतएव प्रजावतीः प्रजाभिः वत्सैरुपेतास्तागाः हेइन्द्र गोष्ठेस्मदीये रिरीहि गमय रीगतिरेषणयोः छान्दसोविकरणस्य श्लुः ॥ ३ ॥

३. गायें अपने शरीर को देवों के यज्ञ के लिए दिया करती हैं। सोम उनकी अशेष आहुतियों को जानते हैं। इन्द्र, उन्हें दूध से परिपूर्ण करके और सन्तान-संयुक्त बनाकर हमारे लिए गोष्ठ में भेज दें।

प्र॒जाप॑ति॒र्मह्य॑मे॒तारर॑ाणो॒विश्वै॑र्दे॒वैःपि॒तृभिः॑संविदा॒नः।
शि॒वाःस॒तीरुप॑नोगो॒ष्ठमाक॒स्तासां॑व॒यंप्र॒जया॒संस॑देम ॥ ४ ॥ २७॥

प्र॒जाऽप॑तिः। मह्य॑म्। ए॒ताः। रर॑ाणः। विश्वैः॑। दे॒वैः। पि॒तृऽभिः॑।
सम्ऽवि॒दा॒नः। शि॒वाः। स॒तीः। उप॑। नः॒। गो॒ऽस्थम्। आ।
अ॒क॒रित्य॑कः। तासा॑म्। व॒यम्। प्र॒ऽजया॑। सम्। स॒दे॒म॒ ॥ ४ ॥ २७ ॥

प्रजापतिर्विधाता मह्यं स्तोत्रे एतागाः रराणः प्रयच्छन् रातेर्व्यत्ययेन शानच् छान्दसः शपः श्लुः अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं विश्वैः सर्वैर्देवैः पितृभिश्च संविदानः ऐकमत्यं गतः सन् शिवाः सतीः कल्याणीर्भवन्तीर्गाः नोस्माकं गोष्ठं व्रजं उप गोष्ठसमीपे अकः करोतु। तासां गवां प्रजया संतानेन वयं संसदेम संगच्छेमहि। सदेराशिषिलिङि लिङ्याशिष्यङ् ॥ ४ ॥

४. देवों और पितरों से परामर्श करके प्रजापति ने मुझे इन गायों को दिया है। इन सब गायों को कल्याण-युक्त करके वे हमारे गोष्ठ में रखते हैं, ताकि हम गायों की सन्तति प्राप्त कर सकें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तविंशोवर्गः ॥ २७ ॥

विभ्राळिति चतुर्ऋचं एकोनविंशं सूक्तं सूर्यपुत्रस्य विभ्राट्संज्ञकस्यार्षं सूर्यदेवत्यं आदौ तिस्रोजगत्यः अष्टकद्विद्वादशकवती आस्तारपंक्तिश्चतुर्थी । तथाचानुक्रान्तं—विभ्राड्विभ्राट्सौर्यः सौर्यं जागतमास्तारपंक्त्यन्तमिति । विषुवति निष्केवल्ये आद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितंच—विभ्राड्बृहत्पिबतुसोम्यंमधु नमोमित्रस्यवरुणस्यचक्षसइति स्तोत्रियानुरूपाविति । वाजपेये अतिरिक्तोक्थस्य विभ्राडित्येषा शस्ते याज्या । सूत्र्यतेहि—विभ्राड्बृहत्पिबतुसोम्यंमध्विति याज्या तस्य गवां शवामामिति ।

सैषाया—

विभ्राड्बृहत्पिबतुसोम्यंमध्वायुर्दधंद्यज्ञपंतावविंहुतम् ।
वातंजूतोयोअंभिरक्षंतित्मनांप्रजाःपुंपोषपुरुधाविराजति ॥ १ ॥

वि॒ऽभ्राट् । बृहत् । पिबतु । सोम्यम् । मधु । आयुः । दधत् ।
यज्ञऽपतौ । अविंऽह्रुतम् । वातंऽजूतः । यः । अभिऽरक्षंति ।
त्मना । प्रऽजाः । पुपोष । पुरुऽधा । वि । राजति ॥ १ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः बृहन्महत् परिवृढं सोम्यं सोममयं मधु पिबतु किंकुर्वन् यज्ञपतौ यजमाने अविह्रुतं अकुटिलं आयुः दधत् कुर्वन् यः सूर्यः वातजूतः वातेन महावायुना प्रेर्यमाणः सन् त्मना आत्मना स्वयमेव अभिरक्षति सर्वं जगत् अभिपश्यन् पालयति राशिचक्रस्य वायुप्रेर्यत्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वं । ससूर्यः प्रजाः पुपोष वृष्ट्यादिप्रदानेन पोषयति पुरुधा बहुधा विराजति विशेषेण दीप्यते च ॥ १ ॥

१. अत्यन्त दीप्तिवाले सूर्यदेव मधु-तुल्य सोमरस का पान करें और यज्ञानुष्ठाता व्यक्ति को उत्तम आयु दें। वे वायु के द्वारा प्रेरित होकर प्रजावर्ग की स्वयं रक्षा करते हैं, प्रजावर्ग का पोषण करते और अशेष प्रकार की शोभा पाते हैं।

अथ द्वितीया—

विभ्राड्बृहत्सुभृंतंवाजसातंमंधर्मंदिवोधरुणेंसत्यमार्पितम् ।
अमित्रहावृंत्रहादंस्युहंतंमंज्योतिंर्जज्ञेअसुरहासंपत्नहा ॥ २ ॥

वि॒ऽभ्राट् । बृहत् । सुऽभृंतम् । वाजऽसातमम् । धर्मन् । दिवः ।
धरुणें । सत्यम् । अर्पितम् । अमित्रऽहा । वृत्रऽहा । दस्युहन्ऽतमम् ।
ज्योतिः । जज्ञे । असुरऽहा । सपत्नऽहा ॥ २ ॥

विभ्राट् विभ्राजमानं बृहत् प्रौढं सुभृतं सुपुष्टं वाजसातमं वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दातृतमं धर्मन् धर्मणि वायुना धारयितव्ये दिवोद्युलोकस्य धरुणे धारके सूर्यमंडले अर्पितं निक्षिप्तं सत्यं अविनश्वरं अमित्रहा अमित्राणां अप्रियाणां हंता वृत्रहा वृत्राणामावृण्वतां हन्तृ दस्युहन्तमं दस्यूनामुपक्षपयितॄणां हन्तृतमं असुरहा असुराणां क्षेप्तॄणां घातकं सपत्नहा सपत्नानां सहजशत्रूणामपि घातकं ईदृग्भूतं ज्योतिः सौरं तेजः जज्ञे प्रादुर्भवति ॥ २ ॥

२. सूर्य-रूप और प्रकाशमय पदार्थ उदित हो रहा है। यह प्रकाण्ड, दीप्तिशाली भली भाँति संस्थापित और सर्वोत्कृष्ट अन्नदाता है। यह आकाश के ऊपर संस्थापित होकर आकाश को आश्रित किये हुए है। ये शत्रु-हन्ता, वृत्र-वध-कर्त्ता, असुरों के घातक और विपक्षियों के संहारक हैं।

इदंश्रेष्ठंज्योतिषांज्योतिरुत्तमंविश्वजिद्धनजिदुच्यतेबृहत् ।
विश्वभ्राड्भ्राजोमहिसूर्योदृशउरुपप्रथेसहओजोअच्युतम् ॥३॥

इदम् । श्रेष्ठम् । ज्योतिषाम् । ज्योतिः । उत्ऽतमम् । विश्वऽजित् ।
धनऽजित् । उच्यते । बृहत् । विश्वऽभ्राट् । भ्राजः । महि । सूर्यः ।
दृशे । उरु । पप्रथे । सहः । ओजः । अच्युतम् ॥ ३ ॥

इदं सौरं तेजः श्रेष्ठं प्रशस्यतमं ज्योतिषां अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनां अपि ज्योतिः प्रकाशकं अतएवोत्तमं उत्कृष्टं विश्वजित् विश्वस्य सर्वस्य जेतृ धनजित् धनस्य च जेतृ बृहत् प्रभूतं उच्यते एवंगुणविशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते। अपिच विश्वभ्राट् विश्वस्य प्रकाशयिता भ्राजः भ्राजमानः महि महान् सूर्यः दृशे दर्शनाय उरु विस्तीर्णं सहः तमसोभिभवितृ अच्युतं च्युतिरहितं अविनाशं ओजः तेजोरूपं बलं पप्रथे विस्तारयति ॥ ३ ॥

३. सूर्य सारे ज्योतिर्मय पदार्थों में श्रेष्ठ और अग्रगण्य हैं। ये विश्वजित् और धनजित् हैं। ये प्रकाण्ड, दीप्तिशाली और सारी वस्तुओं को आलोक-युक्त करनेवाले हैं। वृष्टि की सुविधा के लिए ये विस्तारित हुए हैं। ये बल-स्वरूप और अविचल तेजवाले हैं।

विभ्राजंज्योतिषास्व१रगच्छोरोचनंदिवः ।
येनेमाविश्वाभुवनान्याभृताविश्वकर्मणाविश्वदेव्यावता॥४॥२८॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।
येन । इमा । विश्वा । भुवनानि । आऽभृता । विश्वऽकर्मणा ।
विश्वदेव्यऽवता ॥ ४ ॥ २८ ॥

हे सूर्य ज्योतिषा तेजसा स्वः सर्वं जगत् विभ्राजन् विभ्राजयन् दिवः संबंधि रोचनं अगच्छः प्राप्नोः विश्वकर्मणा सर्वव्यापारहेतुना विश्वदेव्यावता विश्वेषां देवानां हितोयागादिर्विश्वदेव्यः तद्वता येन सौरेण तेजसा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा सर्वाणि भुवनान्युदकानि भौमानि आभृता घर्मकाले आभृतानि भवन्ति यद्वा सर्वाणि भूतजातानि आभृता आसमन्ताद्भृतानि पोषितानि भवन्ति तेन ज्योतिषेत्यन्वयः ॥ ४ ॥

४. सूर्य, तुम ज्योति से प्रकाशमय होकर आकाश के उज्ज्वल स्थान में गये हो। तुम्हारा प्रताप सारे कर्मों का सहायक है, सारे यज्ञों के अनुकूल और सारे भुवनों को पुष्टि देनेवाला है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेऽष्टाविंशोवर्गः ॥ २८ ॥

त्वंत्यमिति चतुर्ऋचं विंशं सूक्तं भृगुपुत्रस्येटस्यार्षं गायत्रं ऐन्द्रं । अनुक्रान्तंच—त्वंत्यमिटोभार्गवोगायत्रमिति । गतोविनियोगः ।

त्वंत्यमि॒टतो॒रथ॒मिन्द्र॒प्रावः॑सु॒ताव॑तः । अशृ॑णोः॒सोमि॑नो॒हव॑म् ॥१॥

त्वम् । त्यम् । इ॒टतः॑ । रथ॑म् । इन्द्र॑ । प्र । आ॒वः॒ । सु॒तऽव॑तः ।
अशृ॑णोः । सो॒मिनः॑ । हव॑म् ॥ १ ॥

हेइन्द्र सुतावतः सुतेनाभिषुतेन सोमेन युक्तस्य इटतः इटस्य सुपांसुलुगिति ङसस्तस् एतत्संज्ञस्य ऋषेः त्यं तं प्रसिद्धं रथं प्रावः प्रारक्षः सोमिनः सोमयुक्तस्य मम हवमाह्वानं अशृणोः शृणु ॥ १ ॥

१. इन्द्र, इट ऋषि ने जिस समय सोम प्रस्तुत किया, उस समय तुमने उनके रथ की रक्षा की—सोम-युक्त उन इट की तुमने पुकार सुनी।

त्वंम॒खस्य॒दोध॑तः॒शिरोऽव॑त्व॒चोभ॑रः । अग॑च्छः॒सोमि॑नो॒गृहम् ॥ २॥

त्वम् । म॒खस्य॑ । दोध॑तः । शिरः॑ । अव॑ । त्व॒चः । भ॒रः॒ ।
अग॑च्छः । सो॒मिनः॑ । गृ॒हम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र त्वं मखस्य यज्ञस्य दोधतः कंपमानस्य देवेभ्यः पलायमानस्य शिरः प्रवर्ग्यरूपं त्वचः त्वगुपलक्षितात् शरीरात् अवभरः अवयुत्यपृथक्कृत्य हतवानसि देवेभ्योनिष्क्रांतस्य पुरुषाकारस्य धन्विनः यज्ञस्य शिरः इन्द्रोवम्रिरूपेण ज्याघातद्वारा पुरा चिच्छेद तदभिप्रायेणेदमुक्तं । श्रूयतेहि—तस्येन्द्रोवम्रिरूपेणधनुर्ज्यामच्छिनत्तदुदस्यत्त्वेवधनुरार्त्निःशिरउत्पिपेष समवर्ग्योऽभवदिति । सत्वं सोमिनः सोमवतोमम गृहं अगच्छः आगच्छ ॥ २ ॥

२. यज्ञ काँप गया—धनुर्द्धारी यज्ञ का मस्तक शरीर से तुमने पृथक् किया। सोमवाले इट के गृह में तुम गये।

अथ तृतीया—

त्वंत्यमिन्द्रमर्त्यमास्त्रबुध्नायवेन्यम् । मुहुःश्रथ्नामनस्यवे ॥ ३ ॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । मर्त्यम् । आस्त्रऽबुध्नाय । वेन्यम् ।

मुहुः । श्रथ्नाः । मनस्यवे ॥ ३ ॥

हेइन्द्र त्वं त्यं तं मर्त्यं मनुष्यं वेन्यं वेनस्य पुत्रं पृथुं आस्त्रबुध्नाय अस्त्रबुध्नोनाम कश्चिद् तस्य पुत्रोयं मनस्यवे मननीयं स्तोत्रं इच्छते मुहुः शश्वद श्रथ्नाः अहिंसीः वशमनय इत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, अस्त्र-बुध्न के पुत्र ने बार-बार तुम्हारी स्तुति की; इसलिए तुमने वेन-पुत्र पृथु को उनके वश में कर दिया।

त्वंत्यमिन्द्रसूर्यंपश्चासन्तंपुरस्कृधि । देवानांचित्तिरोवशम् ॥४॥२९॥

त्वम् । त्यम् । इन्द्र । सूर्यम् । पश्चा । सन्तम् । पुरः । कृधि ।

देवानाम् । चित् । तिरः । वशम् ॥ ४ ॥ २९ ॥

हेइन्द्र त्वं त्यं सूर्यं अस्तसमये पश्चा पश्चाद् सन्तं भवन्तं पुरः परेद्युः उदयकाले पुरस्ताद् कृधि करोषि । लकारव्यत्ययः । कीदृशं देवानां चिद् देवानामपि तिरः तिरोहितं वैरपि कगतइति दुर्विज्ञातं वशं कान्तं ॥ ४ ॥

४. इन्द्र, जिस समय रम्य मूर्त्ति सूर्य पश्चिम की ओर जाते हैं, उस समय देवता लोग भी नहीं जानते कि, वे कहाँ गये। तुम फिर उन सूर्य को पूर्व की ओर ले आते हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनत्रिंशोवर्गः ॥ २९ ॥

आयाहीति चतुर्ऋचमेकविंशं सूक्तं आंगिरसस्य संवर्तस्यार्षं उषोदेवताकं चतस्रोपि विंशतिकाद्विपदाविराजः । तथाचानुक्रान्तं—आयाहि संवर्तउषस्यं द्वैपदमिति । प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवसूक्तात्पूर्वं इदं सूक्तं । सूत्रितंच—आयाहिवनसेमानुकं बभ्रुरेकइति द्विपदासूक्तानीति । महाव्रतेपि निष्केवल्ये एतद् । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितं—आयाहिवनसासहेति नवसमाम्ना ।

तत्राद्या—

आयाहिवनसासहगावःसचन्तवर्तनिंयदूधभिः ॥ १ ॥

आ । याहि । वनसा । सह । गावः । सचन्त । वर्तनिम् ।

यत् । ऊधःऽभिः ॥ १ ॥

हेउषः वनसा वननीयेन तेजसा धनेन सार्धं आयाहि आगच्छ गावः उषसोवाहनभूताः वर्तनिं रथं सचन्त सेवन्ते अतः तेन रथेनायाहीत्यर्थः । यत् यागावः ऊधभिः उपलक्षिताः प्रभूताः पीनाङ्ग्यर्थः तागावइति संबंधः ॥ १ ॥

१. चमत्कार तेज के द्वारा तुम आओ। परिपूर्ण स्तन के साथ गायें मार्ग पर चली हैं।

आयाहिवस्व्याधियामंहिष्ठोजारयन्मखःसुदानुभिः ॥ २ ॥

आ । याहि । वस्व्या । धिया । मंहिष्ठः । जारयत्ऽमखः । सुदानुऽभिः ॥ २ ॥

हे उषः वस्व्या प्रशस्तया धिया अनुग्रहबुद्ध्या कर्मणा स्तुत्यावा सार्धमायाहि आगच्छ सचोषःकालः सुदानुभिः शोभनदानैः दातृभिः पुरुषैः मंहिष्ठोधनानां दातृतमः अतएव जारयन्मखः समापययज्ञश्च भवति ॥ २ ॥

२. उषा, उत्तम स्तोत्र ग्रहण करने को तुम आओ। यज्ञकर्त्ता उत्तम दान-सामग्री लेकर श्रेष्ठ दातृत्व के साथ यज्ञ-सम्पादन करता है।

पितुभृतोनतन्तुमित्सुदानवःप्रतिदध्मोयजामसि ॥ ३ ॥

पितुऽभृतः । न । तन्तुम् । इत् । सुऽदानवः । प्रति ।

दध्मः । यजामसि ॥ ३ ॥

पितुभृतोन अन्नस्य भर्तारइव सुदानवः शोभनदानावयं तन्तुमित् तन्तुं विस्तीर्णमेव प्रतिदध्मः उषसं प्रति उपायनरूपेण धारयामः तेनच यज्ञेन तामुषसं यजामसि ॥ ३ ॥

३. अन्न-संग्रह करके हम उत्तमोत्तम वस्तुओं का दान करने को उद्यत हैं। सूत्र के समान इस यज्ञ का हम विस्तार करते हैं। तुम्हें हम यज्ञ देते हैं।

दशमेहनि मावरनुवाके उषस्ये क्रतौ उषोभद्रेभिरित्यस्याः स्थाने उषाअपस्वसुरित्येषा । सूत्रितंच—उषाअपस्वसुस्तमइति पच्छोद्विपदां त्रिरुषस्यइति ।

सैषा चतुर्थी—

उषाअपस्वसुस्तमःसंवर्तयतिवर्तनिंसुजाततां ॥ ४ ॥ ३० ॥

उषाः । अप । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् ।

सुऽजातता ॥ ४ ॥ ३० ॥

इयं उषाः स्वसुः भगिन्याः रात्रेः संबंधि तम् अंधकारं अपसंवर्तयति आत्मीयेन तेजसाप-
गमयति सुजातता सुजातत्वं आत्मनः सुप्रजातत्वंच वर्तनैरथं मापयति ॥ ४ ॥

४. उषा ने अपनी भगिनी रात्रि का अन्धकार दूर किया। उत्तम
रूप से वृद्धि प्राप्त करके रथ का संचालन किया।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रिंशोवर्गः ॥ ३० ॥

आत्वेति षळृचं द्वाविंशं सूक्तं आंगिरसस्य ध्रुवस्यार्षं आनुष्टुभं अभिषिक्तस्य राज्ञः
स्तुतिरूपोर्थोदेवता । तथाचानुक्रान्तं-आत्वाषड्ध्रुवोराज्ञःस्तुतिस्त्वानुष्टुभं त्विति । राज्ञोयुद्धाय
सन्नहने अनेन सूक्तेनाभिमंत्रणं पुरोधसा कर्तव्यं । सूत्रितंच—आत्वाहार्षमन्तरेधीति पश्चा-
द्रथस्यावस्थायेति ।

आत्वाहार्षमन्तरेधिध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिः ।
विशस्त्वासर्वावाञ्छन्तुमात्वद्राष्ट्रमधिभ्रशत् ॥ १ ॥

आ । त्वा । अहार्षम् । अन्तः । एधि । ध्रुवः । तिष्ठ । अविऽचाचलिः ।
विशः । त्वा । सर्वाः । वाञ्छन्तु । मा । त्वत् । राष्ट्रम् ।
आधि । भ्रशत् ॥ १ ॥

हेराजन् त्वा त्वां आहार्षं अस्मद्राष्ट्रस्य स्वामित्वेनानैषं सत्वं अन्तः अस्मासु मध्ये एधि
स्वामी भव ध्रुवः नित्यः सन् अविचाचलिः अतिशयेन चलनरहितएव सन् तिष्ठ राष्ट्रमधितिष्ठ
सर्वाश्चविशः प्रजाः त्वां वांछंतु अयमेवास्माकं राजास्त्विति कामयन्तु । वाछिइच्छायां । त्वत्
त्वत्तः सकाशात् राष्ट्रं राज्यं माधिभ्रशत् माभ्रश्यतु मावियुक्तं भवतु भ्रशुभ्रंशुअधःपतने ॥ १ ॥

१. राजन्, तुम्हें मैंने राष्ट्रपति बनाया। तुम इस देश के प्रभु
बनो। अटल, अविचल और स्थिर होकर रहो। प्रजा तुम्हारी अभिलाषा
करें। तुम्हारा राजत्व नष्ट न होने पावे।

अथ द्वितीया—

इहैवैधिमापच्योष्ठाःपर्वतइवाविचाचलिः ।
इन्द्रइवेहध्रुवस्तिष्ठेहराष्ट्रमुधारय ॥ २ ॥

इह । एव । एधि । मा । अप । च्योष्ठाः । पर्वतःऽइव ।
अविऽचाचलिः । इन्द्रःऽइव । इह । ध्रुवः । तिष्ठ । इह । राष्ट्रम् ।
ऊँ इति । धारय ॥ २ ॥

हेराजन् इहास्मिन् एव राज्ये एधि स्वामित्वेन सर्वदा वर्तमानोभव माऽपच्योष्ठाः अपच्युतोमाभूः माऽपगमः पर्वतइव यथा पर्वतोनैश्चल्येनावतिष्ठते एवं अविचाचलिः चलनरहितोभव इन्द्रइव यथा स्वर्गे इन्द्रः एवमिह लोके त्वं ध्रुवस्तिष्ठ स्थिरोभव राष्ट्रमु राष्ट्रंच इह लोके धारय स्वेस्वे कर्मण्यवस्थापय ॥ २ ॥

२. तुम यहीं पर्वत के समान अविचल होकर रहो। राज्य-च्युत नहीं होना। इन्द्र के समान निश्चल होकर यहाँ रहो। यहाँ राज्य को धारण करो।

इममिन्द्रौअदीधरद्ध्रुवंध्रुवेणहविषा।
तस्मैसोमोअधिब्रवत्तस्माउब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

इमम् । इन्द्रः । अदीधरत् । ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । तस्मै ।
सोमः । अधि । ब्रवत् । तस्मै । ऊँ इति । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

इममभिषिक्तं ध्रुवेण स्थिरेण हविषा तर्प्यमाणइन्द्रः ध्रुवं स्थिरं अदीधरत् धारयतु सोमश्च तस्मै राज्ञे अधिब्रवत् अधिब्रवीतु मदीयोयमिति पक्षपातवचनं करोतु तस्माउ तस्माएव ब्रह्मणस्पतिः मंत्रस्य पालकोदेवश्चाधिब्रवीतु ॥ ३ ॥

३. अक्षय्य होमीय द्रव्य पाकर इन्द्र ने इस नवाभिषिक्त राजा को आश्रय दिया है। ब्रह्मणस्पति ने आशीर्वाद दिया है।

ध्रुवाद्यौर्ध्रुवापृथिवीध्रुवासःपर्वताइमे।
ध्रुवंविश्वमिदंजगद्ध्रुवोराजाविशामयम् ॥ ४ ॥

ध्रुवा । द्यौः । ध्रुवा । पृथिवी । ध्रुवासः । पर्वताः । इमे । ध्रुवम् ।
विश्वम् । इदम् । जगत् । ध्रुवः । राजा । विशाम् । अयम् ॥ ४ ॥

द्यौः ध्रुवा स्थिरा भवति पृथिवीच ध्रुवा स्थिरा भवति इमे दृश्यमानाः पर्वतामहीधराश्च ध्रुवासः स्थिराः इदं विश्वं सर्वं जगत् ध्रुवं स्थिरं भवति एवमेवायं विशां प्रजानां राजा स्वामी सन् ध्रुवः स्थिरोभवतु ॥ ४ ॥

४. जैसे आकाश, पृथिवी, समस्त पर्वत और सारा विश्व निश्चल है, वैसे ही यह राजा भी प्रजावर्ग के बीच अविचल हों।

अथ पंचमी—

ध्रुवंतेराजावरुणोध्रुवंदेवोबृहस्पतिः।
ध्रुवंतइन्द्रश्चाग्निश्चराष्ट्रंधारयतांध्रुवम् ॥ ५ ॥

ध्रुवम् । ते । राजा । वरुणः । ध्रुवम् । देवः । बृहस्पतिः । ध्रुवम् ।
ते । इन्द्रः । च । अग्निः । च । राष्ट्रम् । धारयताम् । ध्रुवम् ॥ ५ ॥

हेराजन् ते तव राष्ट्रं राजा राजमानोवरुणोध्रुवं स्थिरं धारयतु देवोदानादिगुणयुक्तोबृहस्पतिः ध्रुवं धारयतु इन्द्रश्चाग्निश्चोभावपि ते तव राष्ट्रं ध्रुवं स्थिरं धारयतां इंद्राग्न्योरुभयोरपेक्षया ध्रुवशब्दस्य द्विःप्रयोगः ॥ ५ ॥

५. वरुण राजा तुम्हारे राज्य को अविचल करें, बृहस्पतिदेव अविचल करें, इन्द्र और अग्नि भी इसे अविचल रूप से धारण करें।

ध्रुवंध्रुवेणहविषाभिसोमंमृशामसि ।
अथोतइन्द्रःकेवलीर्विशोबलिहृतस्करत् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

ध्रुवम् । ध्रुवेण । हविषा । अभि । सोमम् । मृशामसि । अथो इति ।
ते । इन्द्रः । केवलीः । विशः । बलिऽहृतः । करत् ॥ ६ ॥ ३१ ॥

ध्रुवेण स्थिरेण हविषा पुरोडाशादिनायुक्तं ध्रुवं स्थिरं सोमं अभिमृशामसि अभिमृशामः देवतामभिलक्ष्य यागार्थं वयमृत्विजः संस्पृशामः अथो अथानन्तरमेव इन्द्रोविशः प्रजाः ते तवैव केवलीः असाधारणाः सतीः बलिहृतः करस्य प्रदात्रीः करत् करोतु ॥ ६ ॥

६. अक्षय्य हवि के साथ अक्षय्य सोमरस को हम मिलाते हैं; इसलिए इन्द्र ने तुम्हारी प्रजा को एकायत्त और करप्रदानोन्मुख बनाया है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकत्रिंशोवर्गः ॥ ३१ ॥

अभीवर्तेनेति पंचर्चं त्रयोविंशं सूक्तं आंगिरसस्य अभीवर्ताख्यस्यार्षं आनुष्टुभं पूर्ववद्राजस्तुतिर्देवता । तथाचानुक्रान्तं—अभीवर्तेनपंचाभीवर्तइति । पुरोहितइदं सूक्तं राजानं युद्धाय कवचस्थाहं वाचयीत । सूत्र्यतेहि—अथैनं सारयमाणमुपारुह्याभीवर्तं वाचयतीति ।

तत्र प्रथमा—

अभीवर्तेनहविषायेनेन्द्रोअभिवावृते ।
तेनास्मान्ब्रह्मणस्पतेभिराष्ट्रायवर्तय ॥ १ ॥

अभिऽवर्तेन । हविषा । येन । इन्द्रः । अभिऽववृते । तेन ।
अस्मान् । ब्रह्मणः । पते । अभि । राष्ट्राय । वर्तय ॥ १ ॥

अभीवर्तेन अभिगच्छत्यनेनेत्यभीवर्तः करणे घञ् थाथादिस्वरेणोत्तरपदान्तोदात्तत्वं उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमिति दीर्घः ईदृशेन येन हविषा साधनेनेन्द्रः अभिववृते सर्वमभिजगाम तेन हविषा इष्टवतोस्मान्हेब्रह्मणस्पतेराष्ट्राय राज्यं प्राप्तुं अभिवर्तय अभिगमय ॥ १ ॥

१. यज्ञ-सामग्री लेकर देवों के निकट जाना होगा। यज्ञ-सामग्री पाकर इन्द्र अनुकूल हुए हैं। ब्रह्मणस्पति, ऐसी यज्ञ-सामग्री के साथ हमने यज्ञ किया है; इसलिए हमें राज्य-प्राप्ति के लिए प्रवृत्त करो।

अभिवृत्यंसपत्नानभियानोअरातयः।
अभिपृतन्यन्तंतिष्ठाभियोनइरस्यति ॥ २ ॥

अभिऽवृत्य । सऽपत्नान् । अभि । याः । नः । अरातयः ।
अभि । पृतन्यन्तम् । तिष्ठ । अभि । यः । नः । इरस्यति ॥ २ ॥

हेराजन् सपत्नान् शत्रून् अभिवृत्य अभितोगमयित्वा नोस्माकं याअरातयः अदानशीलाः प्रजाः सन्ति ताअपि अभितिष्ठ अभिभव पृतन्यन्तं पृतनाःसेनाआत्मानमिच्छन्तं युयुत्सुंच अभितिष्ठ पृतनाशब्दात्क्यचि कव्यध्वरपृतनस्येत्यन्तलोपः यश्च नोस्मभ्यमिरस्यति ईर्ष्यति इरसुईर्ष्यायां कंड्वादिः तमप्यधितिष्ठ यद्वा प्रकृतोब्रह्मणस्पतिरेवात्रापि संबोध्यः ॥ २ ॥

२. जो विपक्षी हैं, जो हमारे हिंसक शत्रु हैं, जो सेना लेकर युद्ध करने को आते हैं और जो हमसे द्वेष करते हैं, राजन्, उनको अभिभूत करो।

अभित्वादेवःसविताभिसोमोअवीवृतत्।
अभित्वाविश्वाभूतान्यभीवर्तोयथाससि ॥ ३ ॥

अभि । त्वा । देवः । सविता । अभि । सोमः । अवीवृतत् । अभि ।
त्वा । विश्वा । भूतानि । अभिऽवर्तः । यथा । अससि ॥ ३ ॥

हेराजन् देवोदानादिगुणयुक्तः सविता त्वा त्वां अभ्यवीवृतत् अभिवर्तयतु अभिगमयतु राष्ट्रंसोमश्चाभिवर्तयतु विश्वा विश्वानि सर्वाण्यपि भूतानि पृथिव्यादीनि त्वां अभिवर्तयन्तु यथा येन प्रकारेण त्वं अभीवर्तोससि अभितः सर्वत्र वर्तमानोभवसि अस्तेश्छान्दसः शपोलुगभावः ॥ ३ ॥

३. सविता देव तुम्हारे प्रति अनुकूल हुए हैं। सोम अनुकूल हुए हैं और सारे प्राणी तुम्हारे अनुकूल हुए हैं। इस प्रकार तुमने सबके पास आश्रय पाया है।

अथ चतुर्थी–

येनेन्द्रोहविषाकृत्व्यभवद्युम्न्युत्तमः ।
इदंतदक्रिदेवाअसपत्नःकिलाभुवम् ॥ ४ ॥

येन । इन्द्रः । हविषा । कृत्वी । अभवत् । द्युम्नी । उत्ऽतमः । इदम् ।
तत् । अक्रि । देवाः । असपत्नः । किल । अभुवम् ॥ ४ ॥

येन हविषा अस्माभिरिदंतेन माध्यन्द्रिः कृत्वी वृत्रवधादेः कर्मणः कर्ता अभवत् द्युम्नी द्युम्नं द्योततेर्यशोवा अन्नंवा तद्वान् अतएव उत्तमः उत्कृष्टतमश्चाभवत् तदिदं हविः हेदेवा अक्रि अकारि यद्वा अहमकार्षं अतएवाहमसपत्नः किलाभुवं शत्रुरहितोप्यभवं खलु ॥ ४ ॥

४. देवो, जिस यज्ञ-सामग्री के द्वारा इन्द्र कर्म-कर्त्ता, अन्नवान् और उत्तम हुए हैं, उसी से मैंने भी यज्ञ किया है। इसी से मैं शत्रु-रहित हुआ हूँ।

असपत्नःसपत्नहाभिराष्ट्रोविषासहिः ।
यथाहमेषांभूतानांविराजानिजनस्यच ॥ ५ ॥ ३२ ॥

असपत्नः । सपत्नऽहा । अभिऽराष्ट्रः । विऽससहिः । यथा । अहम् ।
एषाम् । भूतानाम् । विऽराजानि । जनस्य । च ॥ ५ ॥ ३२ ॥

सपत्नहा सपत्नानां शत्रूणां हन्ता अतएवासपत्नः शत्रुरहितोहमभुवं अभिराष्ट्रः अभिगतराष्ट्रः माप्तराज्यः सन् विषासहिः शत्रूणां विशेषेणाभिभविताचाभुवं यथा येन प्रकारेणाहं एषां दृश्यमानानां सर्वेषां भूतानां प्राणिनां जनस्यच सेवकस्यामात्यादेश्च विराजानि यथा ईश्वरोभवानि तथा सपत्नहा विषासहिश्चाभुवमित्यर्थः ॥ ५ ॥

५. मेरे शत्रु नहीं हैं। मैंने शत्रुओं का वध किया है। मैं राज्य का प्रभु और विपक्ष-वारण में समर्थ हुआ हूँ। मैं सारे प्राणियों और मन्त्री आदि का अधीश्वर हुआ हूँ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्वात्रिंशोवर्गः ॥ ३२ ॥

प्रवइति चतुर्ऋचं चतुर्विंशं सूक्तं गायत्रं अर्बुदस्य सर्पर्षेः पुत्रऊर्ध्वग्रावानाम ऋषिः सोमाभिषवार्थाग्रावाणोदेवता । तथाचानुक्रान्तं–प्रवश्चतुष्कमूर्ध्वग्रावार्बुदिर्ग्राव्णोस्तौत् गायत्रमिति । सूत्रितंच–आवऋंजसे प्रवोग्रावाणइति सूक्तयोरिति । यद्वा इदमेकमेवग्रावस्तोत्रे एतत्सूक्तं । सूत्र्यतेहि–प्रवोग्रावाणइत्येकउक्तं सर्पणमिति ।

तत्र प्रथमा—

प्रवोग्रावाणःसवितादेवःसुवतुधर्मणा ।
धूर्षुयुज्यध्वंसुनुत ॥ १ ॥

प्र । वः । ग्रावाणः । सविता । देवः । सुवतु ।
धर्मणा । धूःऽसु । युज्यध्वम् । सुनुत ॥ १ ॥

हेग्रावाणः सोमाभिषवार्थाः पाषाणाः वोयुष्मान् सवितापेरकोदेवः धर्मणआत्मीयेन धारणेन कर्मणा प्रसुवतु अभिषवार्थं प्रेरयतु षूप्रेरणेतौदादिकः यूयंच धूर्षु अभिषवस्थानेषु प्राच्यादिमहादिक्षु युज्यध्वं युक्ताभवत अनन्तरं सुनुत अभिषुणुत सोमं ॥ १ ॥

१. प्रस्तरो, सवितादेव अपनी शक्ति के द्वारा तुम्हें, सोम प्रस्तुत करने को, नियुक्त करें। तुम अपने कर्म में नियुक्त होओ और सोम प्रस्तुत करो।

ग्रावाणोअपदुच्छुनामपसेधतदुर्मतिम् । उस्राःकर्तनभेषजम् ॥ २ ॥

ग्रावाणः । अप । दुच्छुनाम् । अप । सेधत । दुःऽमतिम् ।
उस्राः । कर्तन । भेषजम् ॥ २ ॥

हेग्रावाणः दुच्छुनां दुःखकारिणीं शत्रुभूतां प्रजां अपसेधत अस्मत्तोपगमयत । षिधुगत्यां तथा दुर्मतिं दुष्टाभिसंधिंच अपसेधत भेषजं सुखं अस्माकं यथा भवति तथा उस्रागाः कर्तन कुरुत करोतेश्छान्दसोविकरणस्य लुक् तप्तनप्तनथनाश्चेति तनबादेशः ॥ २ ॥

२. प्रस्तरो, दुःख-कारण को दूर करो। दुर्मति को दूर कर दो। गायों को हमारे लिये औषध-स्वरूप बनाओ।

ग्रावाणउपरेष्वामहीयन्तेसजोषसः । वृष्णेदधतोवृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणः । उपरेषु । आ । महीयन्ते । सऽजोषसः ।
वृष्णे । दधतः । वृष्ण्यम् ॥ ३ ॥

ग्रावाणोदिक्ष्ववस्थिताः पाषाणाः सजोषसः सह मीयमाणाः संगताः सन्तोवा उपरेषु उपरोनामाभिषवाय चतुर्णां ग्राव्णां मध्ये स्थापितोविस्तृतः पाषाणः प्रदेशापेक्षं बहुवचनं उपरस्य प्रान्तेषु महीयन्ते प्रकाशन्ते आकारः पूरणः । किंकुर्वन्तः वृष्णे वर्षित्रे सोमाय वृष्ण्यं वीर्यं दधतः प्रयच्छन्तः ॥ ३ ॥

३. परस्पर मिलकर प्रस्तर एक विस्तृत प्रस्तर की चारों ओर शोभा पा रहे हैं। रस-वर्षक सोम के प्रति वे प्रस्तर अपने बल का प्रयोग करते हैं।

अथ चतुर्थी—

ग्रावाणःसवितानुवोदेवःसुवतुधर्मणा।
यजमानायसुन्वते॥ ४ ॥ ३३ ॥

ग्रावाणः। सविता। नु। वः। देवः। सुवतु। धर्मणा।
यजमानाय। सुन्वते ॥ ४ ॥ ३३ ॥

देवोदानादिगुणयुक्तः सविता हेग्रावाणोवोयुष्मान् धर्मणा आत्मीयेन धारणेन नु क्षिप्रं सुवतु अभिषवे प्रेरयतु किमर्थं सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय यजमानार्थं तस्य यागनिष्पत्तये इत्यर्थः॥ ४ ॥

४. प्रस्तरो, सविता देव सोमयज्ञकर्त्ता यजमान के लिये तुम्हें सोम प्रस्तुत करने को नियुक्त करें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रयस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३३ ॥

प्रसूनवइति चतुर्ऋचं पञ्चविंशं सूक्तं ऋभुपुत्रः सूनुर्नाम ऋषिः द्वितीया गायत्री शिष्टास्तिस्रोनुष्टुभः आद्याऋभुदेवत्या शिष्टाआग्नेय्यः। तथाचानुक्रान्तम्—प्रसूनवः सूनुरार्भवआग्नेयमानुष्टुभं द्वितीया गायत्र्याद्यार्भवीति। गतोविनियोगः।

तत्र प्रथमा—

प्रसूनवऋभूणांबृहन्नवन्तवृजना।
क्षामायेविश्वधायसोश्नन्धेनुंनमातरम्॥ १ ॥

प्र। सूनवः। ऋभूणाम्। बृहत्। नवन्त। वृजना। क्षाम।
ये। विश्वऽधायसः। अश्नन्। धेनुम्। न। मातरम्॥ १ ॥

सूनवःएतत्संज्ञा ऋभूणां ऋभुर्विभ्वावाजइति त्रयाणामपि प्रथमेन व्यपदेशः तेषां पुत्राः बृहत् प्रभूतं वृजना संग्रामनामैतत् वृजनं संग्रामं प्रनवन्त नवतिर्गतिकर्मा प्रगच्छंति प्रकर्षेणगच्छंति प्रकृष्टगमनेन जयोलक्ष्यते तत्र शत्रून् जयन्तीत्यर्थः। सूनुर्नाम ऋषिःआत्मानमेव परोक्षेण निरदिशत् एकस्मिन्नपि पूजार्थं बहुवचनं ये ऋभवः विश्वधायसः विश्वस्य धारकाः क्षाम भूमिं अश्नन् व्याप्नुवन् अशूव्याप्तौ व्यत्ययेन श्ना धेनुंन धेनुः प्रीणयित्री गौः तामिव तेषामृभूणामित्यन्वयः

यद्वा सूर्यरश्मयोप्यृभवउच्यन्ते ये उरुभासमानाः सूर्यरश्मयः विश्वधायसः विश्वं सर्वं रसं धयन्तः पिबन्तः यद्वा वृष्ट्यादिप्रदानेन सर्वस्य धारकाः एवं भूताः सन्तः क्षाम भूमिं अश्नन् अभुंजत तदीयं सर्वं रसं अपिबन्। तत्र दृष्टान्तः—मातरं जननीं धेनुं पयस्विनीं गां यथा वत्सः पिबति तथा ये ऋभवोऽश्नन्ति तेषामृभूणामित्यन्वयः ॥ १ ॥

१. ऋभु लोग, घोर युद्ध करने के लिये, निकले। जैसे बछड़े अपनी माता गाय को घेरकर खड़े हो जाते हैं, वैसे ही वे संसार को धारण करने के लिये पृथिवी के चारों ओर व्याप्त हुए।

अग्निप्रणयने प्रदेवमिति तृचोनुवक्तव्यः। सूत्रितंच—प्रेषितोग्निमणयनीयाः प्रतिपद्यते प्रदेवंदेव्याधियेति तिस्रइति।

तृचे आद्या सूक्ते द्वितीया—

प्रदे॒वंदे॒व्याधि॒याभर॑ताजा॒तवे॑दसम्। ह॒व्यानो॑वक्षदानु॒षक् ॥ २ ॥

प्र। दे॒वम्। दे॒व्या। धि॒या। भर॑त। जा॒तऽवे॑दसम्।
ह॒व्या। नः॒। व॒क्ष॒त्। आ॒नु॒षक् ॥ २ ॥

हेऋत्विग्यजमानाः देवं दानादिगुणयुक्तं जातवेदसं जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा इममग्निं प्रभरत प्रकर्षेण हरत यद्वा प्रांचं नयत केन साधनेनेति तदाह—देव्या दीप्तया धिया प्रज्ञया कर्मणावा यद्वा एषा सहयोगे तृतीया देव्याधिया युक्तं किंप्रयोजनमिति चेद नोस्माकं हव्या हव्यानि हवींषि आनुषक् आनुपूर्व्यादनुक्रमेण वक्षद अयमग्निः वहेद् देवान् प्रापयेद् वहेर्लेटि सिब्बहुलमिति सिप् ॥ २ ॥

२. ज्ञानी अग्निदेव को देव-योग्य स्तोत्र के द्वारा प्रसन्न करो। वह यथा-नियम हमारे हव्य का वहन करें।

अ॒यमु॒ष्यप्रदे॑व॒युर्होता॑य॒ज्ञाय॑नीयते।
रथो॒नयोर॒भीवृ॑तो॒घृणी॑वाञ्चेतति॒त्मना॑ ॥ ३ ॥

अ॒यम्। ऊँ इति॑। स्यः। प्र। दे॒व॒ऽयुः। होता॑। य॒ज्ञाय॑। नी॒य॒ते।
रथः॑। न। योः। अ॒भिऽवृ॑तः। घृणि॑ऽवान्। चेत॒ति॒। त्मना॑ ॥ ३ ॥

अयमु अयमेव स्यः सोग्निः योदेवयुः देवान्प्रगमिच्छन् भवति देवशब्दात्क्यचि नछंदस्यपुत्रस्येतीत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः अयमेव होता देवानामाह्वाता अयमेव यज्ञाय यागार्थं प्रणीयते आहवनीयदेशं प्रकर्षेण नीयते अपिच रथोरंहणशीलः सूर्यः रथवान्वा छान्दसोमत्वर्थी-

यस्य लोपः सयथा घृणीवान् दीप्तिमान् तद्वद्दीप्तः योः मिश्रयिता हविषां देवैः संगमयिता यौतेरन्येभ्योपि दृश्यन्तइति विच् अभीवृतः ऋत्विग्यजमानैर्वेष्ठितः वृणोतेः कर्मणि अन्येषामपीति पूर्वपदस्यदीर्घः गतिरनंतरइति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं । एवंभूतोग्निः त्मना आत्मना स्वयमेव चेतति सम्यक्देवान्यष्टुं जानाति मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मनइति आकारलोपः ॥ ३ ॥

३. यह वही अग्नि हैं, जो देवों के निकट जाते हैं। यह होता है। यज्ञ के लिये इनकी स्थापना की जाती है। रथ के समान यह हव्य का वहन करते हैं। यह पुरोहित-यजमानों के द्वारा घिरे हुए हैं। यह किरण-युक्त हैं। यह स्वयं यज्ञ सम्पन्न करना जानते हैं।

अयमग्निरुरुष्यत्यमृतादिवजन्मनः ।
सहसश्चित्सहीयान्देवोजीवातवेकृतः ॥ ४ ॥ ३४ ॥

अयम् । अग्निः । उरुष्यति । अमृतात्ऽइव । जन्मनः । सहसः ।
चित् । सहीयान् । देवः । जीवातवे । कृतः ॥ ४ ॥ ३४ ॥

अयमग्निः अमृतादमरणात् देवाद्देवनिमित्तात् भयादिव जन्मनः जायमानान्मनुष्यनिमित्ताद्भयादपि उरुष्यति तस्माद्रक्षति।उरुष्यतीरक्षाकर्मेतियास्कः। भाववाचिनोमृतशब्दस्य नञावहुव्रीहौ नञोजरमरमित्रमृताइत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं भीत्रार्थानामित्यपादानसंज्ञा । अपिचायं देवः सहसश्चित् सहइति बलनाम तस्मादुत्तरस्य मत्वर्थीयस्य बहुलं छन्दसीति लुक् चिच्छब्दोप्यर्थे सहस्वतोबलवतोपि सहीयान् बलवत्तरः सहस्विशब्दादीयसुनि विन्मतोर्लुगिति विनो लुक् टेरिति टेर्लोपः एवंभूतोदेवः जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृतः ब्रह्मणा सृष्टः ॥ ४ ॥

४. अग्नि रक्षा करते हैं। इनकी उत्पत्ति अमृत के सदृश है। यह बलवान् की अपेक्षा भी बली हैं। परमायुर्वृद्धि के लिये यह उत्पादित हुए हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुस्त्रिंशोवर्गः ॥ ३४ ॥

पतंगमिति तृचं षड्विंशं सूक्तं प्रजापतिपुत्रस्य पतंगस्यार्षं आद्या जगती नतस्त्रिष्टुभौ मायाभेदस्य प्रतिपाद्यत्वात् तद्देवत्यमिदं सूक्तं । अनुक्रान्तंच—पतंगं तृचं पतंगः प्राजापत्यःमायाभेदं जगत्यादीति । प्रवर्ग्येभिष्टवे आद्येऋचौ । सूत्रितंच—पतंगमक्तमसुरस्यमाययायोनःसनुत्यइति ।

तत्र प्रथमा—

पतङ्गमक्तमसुरस्यमाययाहृदापश्यन्तिमनसाविपश्चितः ।
समुद्रेअन्तःकवयोविचक्षतेमरीचीनांपदमिच्छन्तिवेधसः ॥ १ ॥

पतङ्गम् । अक्तम् । असुरस्य । मायया । हृदा । पश्यन्ति ।
मनसा । विपःऽचितः । समुद्रे । अन्तरिति । कवयः । वि ।
चक्षते । मरीचीनाम् । पदम् । इच्छन्ति । वेधसः ॥ १ ॥

असुरस्यासनकुशलस्य सर्वोपाधिविहीनस्य परब्रह्मणः संबंधिन्या मायया त्रिगुणात्मिकया अक्तं व्यक्तं अभिव्यक्तं यद्वा मायेति प्रज्ञानाम प्रज्ञया संबद्धं सर्वज्ञं पतंगं पतति गच्छतीति पतंगः सूर्यः तं विपश्चितः विद्वांसः हृदा हृत्स्थेन तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यं हृदि निरुद्धेन मनसा पश्यन्ति जानन्ति कवयः क्रान्तदर्शिनः ते समुद्रे समुद्रवन्त्यस्माद्रश्मयइति समुद्रं सूर्यमंडलं तस्मिन्नन्तर्मध्ये विचक्षते विपश्यन्ति मंडलान्तर्वर्तिनं हिरण्मयं पुरुषमपि जानन्तीत्यर्थः। ये एवं वेधसोविधातारः उक्तप्रकारेण सूर्योपासनस्य कर्तारः ते मरीचीनां रश्मीनां पदं स्थानं सूर्यमंडलं इच्छन्ति अभिलषन्ति तदुपासनया प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। यद्वा मायया अक्तं जीवरूपेणाभिव्यक्तमात्मानं विपश्चितोवेदान्ताभिज्ञाः हृत्स्थेन अन्तर्मुखेन मनसा पतंगं पतति व्याप्नोतीति पतंगः परमात्मा तं पश्यन्ति उपाधिपरित्यागेन जीवात्मनः परमात्मना तादात्म्यं साक्षात्कुर्वन्तीत्यर्थः। अपिच ते कवयः क्रान्तदर्शिनोवेदान्ताभिज्ञाः समुद्रे समुद्रवंत्यस्माद्भूतानीति समुद्रः परमात्मा तस्मिन्नधिष्ठानभूतेन्तर्मध्ये सर्वं दृश्यजातं अध्यस्तत्वेन विचक्षते विपश्यन्तीति अतोऽद्वयव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वात् वेधसः विधातारस्ते मरीचीनां वृत्तिज्ञानानां पदमधिष्ठानभूतं सच्चित्सुखात्मकं यत्परंब्रह्म तदेवेच्छन्ति तद्भावप्राप्तिमेव कामयन्ते ॥ १ ॥

१. मन में विचार करके मानस चक्षु से विद्वानों ने एक पतंग (जीवात्मा) को देखा कि उसे आसुरी माया आक्रान्त कर चुकी है। पण्डितों ने कहा कि यह समुद्र के बीच घटित हो रहा है। वे (विद्वान् लोग) विधाता की किरणों में जाने की इच्छा करते हैं।*

वाग्देवत्ये पशौ पतंगोवाचमिति पुरोडाशस्यानुवाक्या। सूत्रितंच—यद्वाग्वदंत्यविचेतनानि पतंगोवाचं मनसा बिभर्तीति।

सैषा द्वितीया—

पतङ्गोवाचंमनसाबिभर्तितांगन्धर्वोवदद्गर्भेअन्तः।
तांद्योतमानांस्वर्यंमनीषामृतस्यपदेकवयोनिपान्ति ॥ २ ॥

पतङ्गः । वाचम् । मनसा । बिभर्ति । ताम् । गन्धर्वः । अवदत् ।
गर्भे । अन्तरिति । ताम् । द्योतमानाम् । स्वर्यम् । मनीषाम् ।
ऋतस्य । पदे । कवयः । नि । पान्ति ॥ २ ॥

पतंगः सूर्यः वाचं त्रयीरूपां मनसा प्रज्ञया बिभर्ति धारयति । श्रूयतेहि-ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिविदेवईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अह्नः । सामवेदेनास्तमये महीयते वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्य इति । तामेव वाचं गर्भे शरीरस्य मध्ये वर्तमानो गंधर्वः गाः शब्दान् धारयतीति गंधर्वः प्राणवायुः अन्तर्मध्ये अवदत् वदति प्रेरयति । मारुतस्तूरसि चरन्मंद्रं जनयति स्वरं इति स्मरणात् । द्योतमानां स्वर्यं स्वर्गमयित्रीं स्वर्गाय हितां वा मनीषां मनसईशित्रीं तां त्रयीरूपां वाचं ऋतस्य यज्ञस्य सत्यभूतस्य सूर्यस्य वा पदे स्थाने कवयोमेधाविनऋषयः निपान्ति अध्यापनेन नितरां रक्षंति यद्वा पतंगः सर्वोपाधिशून्यो व्याप्तः परमात्मा समृष्ट्यादौ वाचं मनसा बिभर्ति कानि कानि स्रष्टव्यानीति पर्यालोचनेन मनसा सकलार्थप्रतिपादकं वेदं पराम्रष्टवानित्यर्थः । स्मर्यतेहि-वेदशब्देभ्यएवादौ निर्ममे समहेश्वरइति । गर्भे हिरण्मये ब्रह्मांडे अन्तर्वर्तमानोगंधर्वोहिरण्यगर्भः तां वाचमवदत् प्रथममुच्चारितवान् द्योतमानत्वादिगुणविशिष्टां तां वाचं कवयः क्रान्तदर्शिनोदेवाः ऋतस्य सत्यस्य ब्रह्मणः पदे स्थाने निपान्ति निश्चतं रक्षंति ॥२॥

२. पतंग मन ही मन वचन को धारण करता है। गर्भ के मध्य में ही उसे गन्धर्व ने वह वाक्य सिखाया है। वह वाणी दिव्य, स्वर्ग-सुख देनेवाली और बुद्धि की अधीश्वरी है। सत्य-मार्ग में विद्वान् लोग उस वाणी की रक्षा करते हैं।†

प्रवर्ग्येभिष्टवे अपश्यंगोपामित्येषा । सूत्रितं—अपश्यंगोपामनिपद्यमानं स्रकेद्रप्सस्येति ।

सैषा तृतीया—

अपश्यंगोपामनिपद्यमानमाचपराचपथिभिश्चरन्तम् ।
ससध्रीचीःसविषूचीर्वसानआवरीवर्तिभुवनेष्वन्तः ॥ ३ ॥ ३५ ॥

अपश्यम् । गोपाम् । अनिऽपद्यमानम् । आ । च । परा ।
च । पथिऽभिः । चरन्तम् । सः । सध्रीचीः । सः । विषूचीः ।
वसानः । आ । वरीवर्ति । भुवनेषु । अन्तरिति ॥ ३ ॥ ३५ ॥

व्याख्यातेयमस्यवामीयसूक्ते । गोपां गोपायितारमादित्यं अपश्यं अज्ञासिषं एषहि सर्वाणि भूतजातानि उदयास्तमयादिकर्मणा गोपायति । कीदृशं अनिपद्यमानं उच्चैर्गतवंतं नह्यसौ कदाचिन्नीचैः पद्यते पथिभिराकाशमार्गैः पूर्वाह्णे आचरन्तं अस्मानभिलक्ष्य गच्छन्तं सायंसमये पराचरंतं पराङ्मुखं गच्छन्तं चकारद्वयसमुच्चयार्थौ चशब्दौ । ससूर्यः सध्रीचीः सहांचंतीः विषूचीः विविधं पृथक्पृथक् अंचंतीः स्वस्वव्यापारायगच्छन्तीः प्राच्याद्याः महादिशः सध्रीच्यः विषूच्यः कोणदिशः वसानः स्वभासा आच्छादयन् प्रकाशयन् भुवनेषु लोकेष्वन्तर्मध्ये आ-

परीवर्ति पुनःपुनः उद्यन्नस्तं गच्छन् आवर्तते यद्वा गोपां शरीरस्यगोपायितारं अनिपद्यमानं अविनाशिनं अविपन्नं आचपराच अभिमुखेनच पराङ्मुखेनच पथिभिः नाडीलक्षणैः मार्गैश्चरन्तं शरीरे वर्तमानं प्राणं अपश्यं अहमदर्शम ॥ ३ ॥

३. मैंने देखा, गोपालक (जीवात्मा) का कभी पतन (विनाश) नहीं होता। वह कभी समीप और कभी दूर, नाना मार्गों में भ्रमण करता है। वह कभी अनेक वस्त्र एकत्र ही पहनता है और कभी पृथक्-पृथक् पहनता है। इस प्रकार वह संसार में बार-बार आता-जाता है।‡

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचत्रिंशोवर्गः ॥ ३५ ॥

त्यमूष्विति तृचं सप्तविंशं सूक्तं तार्क्ष्यपुत्रस्य अरिष्टनेमेरार्षं त्रैष्टुभं तार्क्ष्यदेवताकं । तथाचानुक्रान्तं—त्यमूष्वरिष्टनेमिस्तार्क्ष्यस्तार्क्ष्यमिति । अहर्गणेषु द्वितीयादिष्वहस्सु निष्केवल्यसूक्तानां पुरस्तादिदं सूक्तं शंसनीयं । सूत्रितंच—त्यमूषुवाजिनंदेवजूतमिति तार्क्ष्यमग्रेनिष्केवल्यसूक्तानामिति । विषुवतितु निष्केवल्यसूक्तानामंते एव तत्सूक्तं । सूत्र्यतेहि—त्यमूष्वितीहतार्क्ष्यमन्ततइति । महाव्रतेपि निष्केवल्ये एतत् । तथैव पंचमारण्यके सूत्रितम् ।

तत्र प्रथमा—

त्यमूषुवाजिनंदेवजूतंसहावानंतरुतारंरथानाम् ।
अरिष्टनेमिंपृतनाजमाशुंस्वस्तयेतार्क्ष्यमिहाहुवेम ॥ १ ॥

त्यम् । ऊँ इति । सु । वाजिनम् । देवऽजूतम् । सहऽवानम् ।
तरुतारम् । रथानाम् । अरिष्टऽनेमिम् । पृतनाजम् । आशुम् ।
स्वस्तये । तार्क्ष्यम् । इह । हुवेम ॥ १ ॥

त्यमु तं प्रसिद्धमेव तार्क्ष्यं तृक्षपुत्रं सुपर्णं तृक्षायत्र् गर्गादिः स्वस्तये क्षेमाय इहास्मिन्कर्मणि हुवेम आह्वयेमहि बहुलं छन्दसीति ह्वयतेः संप्रसारणं लिङ्याशिष्यङ् यद्वा प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन शः कीदृशं वाजिनं बलवन्तं अन्नवन्तंवा देवजूतं देवैः सोमाहरणाय प्रेरितं जुहति गत्यर्थः सौत्रोधातुः अस्मात्कर्मणिनिष्ठा तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं । यद्वा देवैः प्रीयमाणं तर्प्यमाणं । तदाहयास्कः—जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा देवजूतं देवगतं देवप्रीतं वेति । सहावानं सहस्वन्तं बलवन्तं अभिभवनवन्तं वा अतएव रथानां अन्यदीयानां तरुतारं संग्रामेजेतारं यद्वा रंहणशीलाइमे लोकारथाः तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारं ।

१ नि० १०. २८।

श्रूयतेहि—एषहीमान् लोकान् सद्यस्तरतीति[1] । तरतेस्त्वचि ग्रसितस्कभितेत्यादौ उडागमोनिपात्यते । अरिष्टनेमिं अहिंसितरथं यद्वा नेमिर्नेमनशीलमायुधं अहिंसितायुधं अथवा उपचाराज्जनके जन्यशब्दः अरिष्टनेमेर्मम जनकं पृतनाजं पृतनानां शत्रुसेनानां माजितारं मगमयितारं जेतारंवा अजगतिक्षेपणयोः अस्मात्क्विप् वलादावार्धधातुके विकल्पइष्यते इतिवचनाद् वीभावाभावः जयतेर्वाडमव्ययः आशुं शीघ्रगामिनं ॥ १ ॥

१. जो तार्क्ष्य पक्षी (गरुड़) बली है, सोम लाने के लिये जिसे देवों ने भेजा था, जो विपक्ष-विजयी और शत्रुओं के रथों का जयी है, जिसके रथ का कोई ध्वंस नहीं कर सकता और जो सेनाओं को युद्ध में प्रेरित करता है, उसी को हम मंगल-कामना से बुलाते हैं।

इन्द्रस्येवरातिमाजोहुवानास्स्वस्तयेनावमिवारुहेम ।
उर्वीनपृथ्वीबहुलेगभीरेमावामेतौमापरेतौरिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्यऽइव । रातिम् । आऽजोहुवानाः । स्वस्तये । नावम्ऽइव । आ । रुहेम । उर्वी इति । न । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति । मा । वाम् । आऽइतौ । मा । पराऽइतौ । रिषाम ॥ २ ॥

इन्द्रस्येव तार्क्ष्यस्य रातिंदानं आजोहुवानाः पुनःपुनः आह्वयन्तोवयं स्वस्तये अविनाशाय नावमिव नौर्यथा दुरवगाहं समुद्रं तारयति तथा दुःखस्य तारयित्रीं तां आरुहेम आरूढा भूयास्म रुहेराशीर्लिङि लिङ्याशिष्यङ् हेउर्वी उर्व्यौ विस्तीर्णे हेपृथ्वी पृथिवी प्रथिते प्रख्याते हेबहुले अनंते गभीरे गांभीर्योपेते ईदृश्यौ हेद्यावापृथिव्यौ नशब्दः संप्रत्यर्थे संप्रति वांयुवयोः संबंधि एतौ तार्क्ष्यस्यागमे परेतौ परागमनेच वयंमारिषाम हिंसितामाभूम । आङ्पराभ्यामुत्तरस्येणोभावेक्तिन् तादौचनितीति गतेः प्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

२. हम तार्क्ष्य पक्षी को दान-शक्ति को बुलाते हैं। जैसे हम इन्द्र की दानशक्ति का आह्वान करते हैं, वैसे ही आह्वान करते हैं। मंगल के लिये हम इस दानशक्ति का, विपत्ति से पार पाने के निमित्त, नौका के समान आश्रय करते हैं। द्यावापृथिवी, तुम विशाल, बृहत्, सर्वव्यापक और गंभीर हो। जाने या आने के समय हम न मरें।

सद्यश्चिद्यःशवसापञ्चकृष्टीःसूर्यइवज्योतिषापस्ततान ।
सहस्रसाःशतसाअस्यरंहिर्नस्मावरन्तेयुवतिंनशर्याम् ॥ ३ ॥३६॥

सद्यः । चित् । यः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यःऽइव । ज्योतिषा । अपः । ततान । सहस्रऽसाः । शतऽसाः । अस्य । रंहिः । न । स्म । वरन्ते । युवतिम् । न । शर्याम् ॥ ३ ॥ ३६ ॥

[1] ऐ० ब्रा० ४. २०.

यश्चित् योपि तार्क्ष्यः सद्यः शीघ्रं शवसा आत्मीयेन बलेन अपउदकानि अमृतलक्षणानि ततान विस्तारितवान् सूर्यइव यथा सूर्यः सर्वस्य प्रेरकआदित्यः ज्योतिषा आत्मीयेन तेजसा वर्षलक्षणंपयोविस्तारयति तद्वत् कृष्टयोमनुष्याः पंचकृष्टीः पंचविधान् कृष्टीन् मनुष्यान् प्रति निषादपंचमांश्चत्वारोवर्णानित्यर्थः। अस्य तार्क्ष्यस्य रंहिर्गतिः सहस्रसाः सहस्रसंख्यस्य धनस्य दात्री संभक्तीवा भवति तथा शतसाः शतस्य च दात्री संभक्ती वा भवति। सनतेः सनोतेर्वा जनसनखनेति विट् विड्वनोरनुनासिकस्येति आत्वं नस्म नखलु ईदृशीं तार्क्ष्यस्य ते गतिं वर्त्ते केच न वारयंति। तत्र दृष्टान्तः—शर्या शरकांडमयीं इषुं धनुषोमुक्तां युवतिंन लक्ष्येण मिश्रीभवन्तीमिव सा यथा दुर्निवारा तथैषा कैश्चिदपि वारयितुमशक्येत्यर्थः। अत्र निरुक्तं—सद्योपियः शवसा बलेन तनोत्यपः सूर्यइव ज्योतिषा पंचमनुष्यजातानि सहस्रसानिनी शवसानिन्यस्य सा गतिर्नैनमेनां वारयन्ति प्रयुवतीमिव शरमयीमिषुमिति[1] ॥ ३ ॥

३. जैसे अपने तेज के द्वारा सूर्य वृष्टि-वारि का विस्तार करते हैं, वैसे ही तार्क्ष्य पक्षी ने अति शीघ्र चार वर्णों और निषाद को परिपूर्ण-भाण्डार कर दिया। गरुड़ की गति शत और सहस्र धनों की दात्री है। जैसे बाण के लक्ष्य न संलग्न होने पर उसमें कोई बाधा नहीं दे सकता, वैसे ही तार्क्ष्य के आगमन में कोई बाधा नहीं दे सकता।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षट्त्रिंशोवर्गः ॥ ३६ ॥

उत्तिष्ठतेति तृचमष्टाविंशं सूक्तं ऐंद्रं आद्या अनुष्टुप् शिष्टेत्रिष्टुभौ उशीनरपुत्रः शिबिर्नामराजा प्रथमायाः ऋषिः काशीनामधिपतिः प्रतर्दनोनाम द्वितीयायाः रोहिदश्वपुत्रोवसुमनानाम तृतीयायाः। तथाचानुक्रान्तं—उत्तिष्ठतैकर्चाः शिबिरौशीनरः काशिराजः प्रतर्दनोरौहिदश्वोवसुमनाआद्यानुष्टुबिति। दधिघर्म्ये आद्या वक्तव्या। सूत्रितंच—होतर्यदंस्वेत्युक्तउत्तिष्ठतावपश्यतेत्याहेति।

सैषा प्रथमा—

उत्तिष्ठतावपश्यतेन्द्रस्यभागमृत्वियम्।
यदिश्रातोजुहोतनयद्यश्रातोममत्तन ॥ १ ॥

उत्। तिष्ठत। अव। पश्यत। इन्द्रस्य। भागम्। ऋत्वियम्।
यदि। श्रातः। जुहोतन। यदि। अश्रातः। ममत्तन ॥ १ ॥

---

१ नि० १०. २९।

हेऋत्विजः उत्तिष्ठत आसमंतादूर्ध्वंमुत्तिष्ठत नोपविशत ऊर्ध्वकर्मत्वादात्मनेपदाभावः उत्थाय ऋत्वियं ऋतौ वसंतादिकाले भवं इंद्रस्य भागं भजनीयं दधिघर्मं पच्यमानं अवपश्यत निरीक्षध्वं ऋतुशब्दादभवार्थे छन्दसि घस् सितिचेति पदसंज्ञायां भसंज्ञायाबाधाद् ओर्गुणाभावः भजेः कर्मणि घञंतोभागशब्दः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वं यदि सभागः श्रातः पक्वः तर्हि जुहोतनइन्द्रार्थं अग्नौ जुहुत तप्तनप्तनथनाश्चेति तस्य तनबादेशः भीह्रीइत्यादिना पिति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यदि अश्रातः अपक्वः तर्हि ममत्तन माद्यत यद्वा स्तुतिभिर्मादयत अत्र तेनैव सूत्रेण तनबादेशः ॥ १ ॥

१. पुरोहितो, उठो। इन्द्र के समयोचित भाग के लिय उद्योग करो। यदि वह पकाया जा चुका है, तो होम करो और यदि अभी अपक्व है, तो उत्साहपूर्वक पाक करो।

तस्यैव दधिघर्मस्य श्रातं हविरित्येषानुवाक्या। सूत्रितंच—श्रातं हविरित्युक्तः श्रातं हविरित्यन्वाहेति।

श्रातंहविरोष्विंन्द्रप्रयाहिजगामसूरोअध्वंनोविमंध्यम्।
परित्वासतेनिधिभिःसखांयःकुलपानब्राजपतिंचरंन्तम् ॥ २ ॥

श्रातम्। हविः। ओ इति। सु। इन्द्र। प्र। याहि। जगाम।
सूरः। अध्वनः। विऽमध्यम्। परि। त्वा। आसते। निधिऽभिः।
सखायः। कुलऽपाः। न। व्राजऽपतिम्। चरन्तम् ॥ २ ॥

हेइन्द्र हविर्दधिघर्माख्यं तदीयं श्रातं पक्वं श्रीञ्पाके इत्यस्माद् निष्ठायां अपस्पृधेथामित्यादौ श्राभावोनिपात्यते ओ आउ सुसुष्ठु प्रयाहि प्रकर्षेण शीघ्रं आगच्छ सूरः सूर्यः अध्वनः गन्तव्यस्य मार्गस्य विमध्यं विकलमध्यं ईषदूनं मध्यभागं जगाम गतवान् तव यागार्थं मध्याह्नोजातइत्यर्थः सखायः समानख्यानाऋत्विजश्च निधिभिः निहितैः अभिन्यासादितैः सोमैः सार्धं त्वा त्वां पर्यासते पर्युपासते। तत्र दृष्टान्तः—कुलपान कुलस्य वंशस्य रक्षकाः पुत्रा यथा व्राजपतिं व्राजागन्तव्यागृहाः तेषां पतिं चरंतं गच्छन्तं उपासते तथेत्यर्थः। व्रजगतौ अस्मात्कर्मणि घञ् अजिव्रज्योश्चेति कुत्वनिषेधः कर्षात्वतइत्यन्तोदात्तत्वे पत्यावैश्वर्यइति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ॥ २ ॥

२. इन्द्र, हव्य-पाक हो चुका है। समीप आओ। सूर्य अपने प्रतिदिन के कुछ कम आधे मार्ग (विकलमध्य) में पहुंच चुके हैं। जैसे कुल-रक्षक पुत्र इतस्ततः विचरण करनेवाले गृहपति की प्रतीक्षा करते हैं, वैसे ही बन्धु लोग विविध-यज्ञ-सामग्री लेकर तुम्हारी प्रतीक्षा करते हैं।

तस्यैव दधिघर्मस्य श्रातंमन्यइत्येषा याज्या। सूत्र्यतेहि—श्रातंमन्यऊधनि श्रातमग्नाविति यजतीति।

सैषा तृतीया—

श्रातंमन्यऊधनिश्रातमग्नौसुश्रातंमन्येतदृतंनवीयः।
माध्यंन्दिनस्यसवनस्यदध्नःपिबेन्द्रवज्रिन्पुरुकृज्जुषाणः॥३॥३७॥

श्रातम्। मन्ये। ऊधनि। श्रातम्। अग्नौ। सुऽश्रातम्। मन्ये।
तत्। ऋतम्। नवीयः। माध्यंन्दिनस्य। सवनस्य। दध्नः।
पिब। इन्द्र। वज्रिन्। पुरुऽकृत्। जुषाणः॥ ३॥ ३७॥

ऊधनि गोरूधसि एतत् दधिघर्माख्यं हविः पयोरूपेण श्रातं पक्वं इतिमन्ये जाने पुनश्च दुग्धं पयोग्नावपि श्रातं पक्वं इदानीं दध्यवस्थमप्यग्नौ पच्यते अतः सुश्रातं सुपक्वं इति मन्ये जाने अतएतद्धविः ऋतं सत्यभूतं नवीयः नवतरं मत्यग्रतरं भवति हेवज्रिन् वज्रवन् हे-पुरुकृत् बहुकर्मकृत् इन्द्र जुषाणः प्रीयमाणस्त्वं माध्यंदिनस्य माध्यंदिने भवस्य सवनस्य सोमस्य संबंधिनोदध्नः कर्मणि षष्ठी दधिघर्माख्यं हविः पिब॥ ३॥

३. प्रथम गाय के स्तन में दुग्ध वा "दधिघर्माख्य हवि" का पाक होता है, पुनः, मुझ विदित है कि, वह अग्नि में पकाया जाकर अत्युत्तम पाक को अवस्था को प्राप्त होता और अतीव पवित्र तथा नवीन रूप धारण करता है। बहुधन-वितरणकर्त्ता और वज्रधर इन्द्र, दोपहर के यज्ञ में तुम्हें जो "दधिघर्माख्य हवि" का अर्पण किया जाता है, उस हवि का, श्रास्था के साथ, तुम पान करो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तत्रिंशोवर्गः॥ ३७॥

प्रससाहिषइति तृचं एकोनत्रिंशं सूक्तं इन्द्रपुत्रस्य जयस्यार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रं। तथाचानुक्रान्तं—प्रससाहिषेजयऐन्द्रइति। गतः सूक्तविनियोगः। दर्शे इन्द्रस्य हविषः प्रससाहिषइत्येषा याज्या। सूत्रितंच—प्रससाहिषेपुरुहूतशत्रून् महांइन्द्रोयओजसेति। एकादशिनऐन्द्रपशौ पुरोडाशस्येयमेव याज्या। सूत्रितंच—प्रससाहिषेपुरुहूतशत्रून् स्वस्तयेवाजिभिश्चप्रणेतरिति। देवसुवां हविषि इन्द्रस्येयमेवानुवाक्या। सूत्रितंच—प्रससाहिषेपुरुहूतशत्रून् भुवस्त्वमिन्द्रब्रह्मणामहानिति।

प्रसंसाहिषेपुरुहूतशत्रूञ्ज्येष्ठस्तेशुष्मइहरातिरस्तु।
इन्द्राभरदक्षिणेनावसूनिपतिःसिन्धूनामसिरेवतीनाम्॥ १॥

प्र। ससहिषे। पुरुऽहूत। शत्रून्। ज्येष्ठः। ते। शुष्मः।
इह। रातिः। अस्तु। इन्द्र। आ। भर। दक्षिणेन। वसूनि।
पतिः। सिन्धूनाम्। असि। रेवतीनाम्॥ १॥

हेपुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र शत्रून् वैरिणः प्रससाहिषे प्रकर्षेणाभिभवसि ते तव शुष्मः शोषकं बलं ज्येष्ठः प्रशस्यतमं वृद्धतमं वा भवति इहास्मिन् कर्मणि रातिः तव दानं अस्तु अस्मभ्यं भवतु तदर्थं हेइन्द्र दक्षिणेन हस्तेन वसूनि धनानि आभराहर आनय त्वं रेवतीनां रयिमतीनां बहुधनानां सिंधूनां स्यन्दनशीलानां नदीनां पतिरसि स्वामीभवसि रयिशब्दान्मतुपि रयेर्मतौ बहुलमिति संप्रसारणं छन्दसीरः इति मतुपोवत्वं रैशब्दाच्चेति तस्योदात्तत्वम्॥ १॥

१. बहुतों के द्वारा आहूत इन्द्र, तुम विपक्षियों का पराभव करते हो। तुम्हारा तेज सर्व-श्रेष्ठ है। यहाँ तुम्हारा दान प्रवृत्त हो। इन्द्र, तुम दाहिने हाथ से धन दो। तुम धन के स्रोत के स्वामी हो।

वैमृधस्य हविषः मृगोनेत्येषा याज्या। सूत्रितंच—विनइन्द्रमृधोजहि मृगोनभीमः कुचरोगिरिष्ठाइति।

मृगोनभीमःकुचरोगिरिष्ठाःपरावतआजगन्थापरस्याः।
सृकंसंशायपविमिन्द्रतिग्मंविशत्रून्ताळ्हिविमृधोनुदस्व॥ २॥

मृगः। न। भीमः। कुचरः। गिरिऽस्थाः। पराऽवतः। आ।
जगन्थ। परस्याः। सृकम्। सम्ऽशाय। पविम्। इन्द्र।
तिग्मम्। वि। शत्रून्। ताळ्हि। वि। मृधः। नुदस्व॥ २॥

कुचरः कुत्सितचरणः गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगोन सिंहइव हेइन्द्र त्वं भीमः भयंकरोसि सत्वं परस्याः परावतः अतिशयेन दूरात् द्युलोकात् आजगंथ आगच्छ। गमेश्छान्दसे लिटि क्रादिनियमप्राप्तस्येटः उपदेशेत्वतइति प्रतिषेधः। आगत्यच सृकं सरणशीलं तिग्मं तिक्ष्णं पविं वज्रं संशाय सम्यक् तीक्ष्णीकृत्य शत्रून् अस्मदीयान् वैरिणः हेइन्द्र तेन वज्रेण विताळ्हि विशेषेण ताडय विनाशयेत्यर्थः। तडआघाते अस्माल्लोटि ण्यन्ताद्रूपमेतत्। तथा मृधः संग्रामोद्युक्तान् युयुत्सून् अन्यानपि विनुदस्व विशेषेण तिरस्कुरु॥ २॥

२. जैसे पर्वतवासी और कुत्सित चरणवाला पशु घोराकृति होता है, इन्द्र, वैसे ही भयंकर मूर्त्ति में तुम अति दूरवर्त्ती स्वर्गधाम से आये हो। सवेग और तीक्ष्ण वज्र पर सान चढ़ाकर शत्रुओं को मारो और विपक्षियों को दूर करो।

अथ तृतीया—

इन्द्रंक्षत्रमभिवाममोजोजायथावृषभचर्षणीनाम् ।
अपानुदोजनममित्रयन्तंमुरुंदेवेभ्योअकृणोरुलोकम् ॥ ३ ॥३८॥

इन्द्र । क्षत्रम् । अभि । वामम् । ओजः । अजायथाः । वृषभ ।
चर्षणीनाम् । अप । अनुदः । जनम् । अमित्रऽयन्तम् ।
उरुम् । देवेभ्यः । अकृणोत् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ३ ॥ ३८ ॥

हेइन्द्र क्षत्रं क्षतात्त्रायकं वामं वननीयं ओजोबलमभिलक्ष्य अजायथाः उत्पन्नोसि हेवृषभ कामानां वर्षितः चर्षणीनां मनुष्याणां अस्माकं नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वं अमित्रयन्तं अमित्रः शत्रुः सइवाचरंतं जनं अपानुदः अपागमयः देवेभ्यश्च उरुं विस्तीर्णं लोकं स्वर्गाख्यं अकृणोः अकार्षीः उशब्दः समुच्चये ॥ ३ ॥

३. इन्द्र, तुम ऐसे सुन्दर तेज को लेकर जनमे हो, जिसके द्वारा दूसरे के अत्याचार का निवारण करते हो। तुम मनुष्यों की कामना को पूर्ण करते हो और शत्रुता करनवाले लोगो को ताड़ित करते हो। तुमने देवों के लिये संसार को विस्तीर्ण कर दिया है।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेष्टात्रिंशोवर्गः ॥ ३८ ॥

प्रथइति तृचं त्रिंशं सूक्तं वैश्वदेवं त्रैष्टुभं वासिष्ठः प्रथसंज्ञकऋषिः प्रथमायाः । भारद्वाजः सप्रथाख्यऋषिः द्वितीयायाः । सूर्यपुत्रोघर्मऋषिः तृतीयायाः । तथाचानुक्रान्तं—प्रथश्चैकर्चाः प्रथोवासिष्ठः सप्रथोभारद्वाजोघर्मः सौर्योवैश्वदेवमिति । प्रवर्ग्येभिष्टएवतव सूक्तं । सूत्रितंच—गणानांत्वाप्रथश्चयस्येति ।

तत्र प्रथमा—

प्रथंश्चयस्यंसप्रथंश्चनामानुंष्टुभस्यहविषोंहविर्यत् ।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्चविष्णोरथन्तरमाजभारावसिष्ठः ॥ १ ॥

प्रथः । च । यस्य । सऽप्रथः । च । नाम । आनुऽस्तुभस्य ।
हविषः । हविः । यत् । धातुः । द्युतानात् । सवितुः । च ।
विष्णोः । रथम्ऽतरम् । आ । जभार । वसिष्ठः ॥ १ ॥

यस्य वसिष्ठस्य प्रथोनाम पुत्रः यस्य भरद्वाजस्य सप्रथोनामपुत्रः तयोर्मध्ये वसिष्ठः आनुष्टुभस्य अनुष्टुप् छंदसा युक्तस्य हविषोघर्माख्यस्य यद्धविः हविष्टापादकं रथतरं रथरं हः साधनं साम तद्रथंतरं धातुर्धातृसंज्ञाद्देवात् द्युतानात् द्योतमानात् सवितुश्च विष्णोश्च आजभाराजहाराहृतवान्। हृग्रहोर्भइति भत्वं रथशब्दोपपदात्तरतेः संज्ञायां भृतॄवृजीति खच् अरुर्द्विषदजन्तस्येति मुमागमः ॥१॥

१. जिन (वसिष्ठ) के वंशज प्रथ हैं और जिन (भरद्वाज) के वंशीय सप्रथ हैं, उनमें से वसिष्ठ धाता, दीप्त सविता और विष्णु के पास से "रथन्तर" (साम-मन्त्र) ले आये हैं। वह अनुष्टुप् छन्दवाला और घर्म नामक हवि को शुद्ध करनेवाला है।

अविन्दन्ते अतिहितं यदासीद्यज्ञस्य धाम परमं गुहा यत्।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोर्भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेः ॥ २ ॥

अविन्दन्। ते। अतिऽहितम्। यत्। आसीत्। यज्ञस्य। धाम।
परमम्। गुहा। यत्। धातुः। द्युतानात्। सवितुः। च।
विष्णोः। भरत्ऽवाजः। बृहत्। आ। चक्रे। अग्नेः ॥ २ ॥

ते धात्रादयः तत् अविंदन् अलभन्त यद्बृहत्सामाख्यं घर्मस्य हविषः संस्कारकं अतिहितं तिरोहितमासीत् यच्च बृहत्सामयज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः परममुत्कृष्टं धाम धारकं शरीरभूतं वा गुहा गुहायामस्मदादिविषये निहितमासीत्। तच्च धात्रादयः अलभंत तेभ्योग्नेश्च सकाशात् बृहत्साम भरद्वाजऋषिः आचक्रे आभिमुख्येन कृतवान् आहृतवानित्यर्थः ॥ २ ॥

२. जिस अति निगूढ़ "बृहत्" (साम-मन्त्र) के द्वारा यज्ञानुष्ठान होता है और जो तिरोहित था, उसे सविता आदि ने पाया था। धाता, दीप्त सविता, विष्णु और अग्नि के पास से भरद्वाज "बृहत्" को ले आये।

अथ तृतीया—

तेऽविन्दन्मनसा दीध्याना यजुः ष्कन्नं प्रथमं देवयानम्।
धातुर्द्युतानात्सवितुश्च विष्णोरा सूर्यादभरन्घर्ममेते ॥ ३ ॥ ३९ ॥

ते। अविन्दन्। मनसा। दीध्यानाः। यजुः। स्कन्नम्।
प्रथमम्। देवऽयानम्। धातुः। द्युतानात्। सवितुः। च।
विष्णोः। आ। सूर्यात्। अभरन्। घर्मम्। एते ॥ ३ ॥ ३९ ॥

ते धात्रादयः दीध्यानादीप्यमानाः सन्तः मनसा बुद्ध्या अविन्दन् अलभन्त किंतत् यजुः यागसाधनं स्कन्नं स्कंदनीयमासेचनीयं मवृंजनसाधनं प्रथमं मुख्यं देवयानं देवानां

मापिसाधनं घर्मं एवं धात्रादिभिः प्रथममुपलब्धं तं घर्मं धातुः द्योतमानात्सवितुः विष्णोः सूर्याच्च एते ऋत्विजः आभरन् आहरन् आनीतवन्तइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. अभिषव-क्रिया-निष्पादक "घर्म" (यजुर्वेदीय मन्त्र) यज्ञ-कार्य में, प्रधान रूप से, उपयोगी है; धाता आदि देवों ने उसका मन ही मन ध्यान करके उसे पाया था। पुरोहित लोग धाता, विष्णु और सूर्य के पास से "घर्म" को ले आये हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनचत्वारिंशोवर्गः ॥ ३९ ॥

बृहस्पतिरिति तृचं एकत्रिंशं सूक्तं बृहस्पतिदेवत्यंत्रैष्टुभं बृहस्पतिपुत्रस्तपुर्मूर्धानामऋषिः। तथाचानुक्रान्तं—बृहस्पतिस्तपुर्मूर्धाबार्हस्पत्यमिति। गतोविनियोगः।

बृहस्पतिर्नयतुदुर्गहातिरःपुनर्नेषदघशंसायमन्म।
क्षिपदशस्तिमपदुर्मतिंहन्नथाकरद्यजमानायशंयोः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः। नयतु। दुःऽगहा। तिरः। पुनः। नेषत्। अघऽशंसाय। मन्म। क्षिपत्। अशस्तिम्। अप। दुःऽमतिम्। हन्। अथ। करत्। यजमानाय। शम्। योः ॥ १ ॥

बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः पालयिता तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुडागमः तलोपश्च उभेवनस्पत्यादिषु इति पूर्वोत्तरपदयोर्युगपत्प्रकृतिस्वरत्वं। दुर्गहा दुर्गमनानांहन्ता सदेवः तिरोनयतु तिरस्कर्तव्यानि पापानि अपसारयतु अघशंसाय अस्माकमनर्थमाशंसमानाय पुरुषाय मन्म मन्यतेर्दीप्तिकर्मणोमन्मदीप्तमायुधं पुनः नेषत् नयतु नयतेर्लेटच्‍डागमः सिब्बहुलमिति सिप्। अपिच अशस्तिं अयशस्विनं शत्रुं क्षिपतु अस्मत्तः प्रेरयतु दुर्मतिं दुर्बुद्धिंच अपहन् अपहंतुअथानंतरं शंरोगाणांशमनंयोः भयानां यावनंच करत् ॥ १॥

१. बृहस्पति दुर्गति को नष्ट करें, पाप-नाश के लिए स्तुति की स्फूर्ति कर दें, अमंगल को नष्ट कर दें और दुर्मति को दूर कर दें। वह यजमान के रोग का नाश कर दें और भय को हर ले जायें।

नराशंसोनोवतुप्रयाजेशन्नोअस्त्वनुयाजोहवेषु।
क्षिपदशस्तिमपदुर्मतिंहन्नथाकरद्यजमानायशंयोः ॥ २ ॥

नराशंसः। नः। अवतु। प्रऽयाजे। शम्। नः। अस्तु। अनुऽयाजः। हवेषु। क्षिपत्। अशस्तिम्। अप। दुःऽमतिम्। हन्। अथ। करत्। यजमानाय। शम्। योः ॥ २ ॥

पंचसु प्रयाजेषु द्वितीयः प्रयाजोनराशंसदेवताकः तस्मिन्प्रयाजे देवताभूतोनराशंसः नरैः शंसनीयोग्निः नोस्मानवतु रक्षतु हवेषु आह्वानेषु सत्सु अनुयाजः त्रयोनुयाजाः द्वितीयोनुयाजोनराशंसः तस्यानुयाजस्यदेवताभूतोनराशंसोग्निश्च नोस्माकं शंसुखकरोस्तु बृहस्पतिश्च अशस्तिं क्षिपत् इत्यादि पूर्ववत् ॥ २ ॥

२. प्रयाज में नाराशंस नामक अग्नि हमारी रक्षा करें अनुयाज में भी वह हमारा मंगल करें। अमंगल को नष्ट कर व और दुर्मति को दूर कर दें। वह यजमान के रोग का नाश कर दें और भय को हर ले जायं।

तपुर्मूर्धातपतुरक्षसोयेब्रह्मद्विषःशरवेहन्तवाउ।
क्षिपदशस्तिमपदुर्मतिंहन्नथाकरद्यजमानायशंयोः ॥ ३ ॥ ४० ॥

तपुःऽमूर्धा । तपतु । रक्षसः । ये । ब्रह्मऽद्विषः । शरवे । हन्तवै ।
ॐ इति । क्षिपत् । अशस्तिम् । अप । दुःऽमतिम् । हन् ।
अथ । करत् । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥ ४० ॥

तपुर्मूर्धा तापकशिरस्कोबृहस्पतिः रक्षसोये ब्रह्मद्विषोब्राह्मणद्वेष्टारोराक्षसाः तान् राक्षसान् तपतु तापयतु दहत्वित्यर्थः। किमर्थं शरवे शरुं हिंसकं रक्षसामधिपतिं हन्तवै हन्तुं अनुचरान्पूर्वं नाशयतु पश्चादेनमपि नाशयत्वित्यर्थः। शृहिंसायामित्यस्मात् शृस्वृस्निहीत्यादिना उप्रत्ययः निदित्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वं क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी हन्तेस्तुमर्थे सेसेनिति तवैप्रत्ययः अन्तश्चतवैयुगपदिति आद्यन्तयोर्युगपदुदात्तत्वं उशब्दः पूरकः॥३॥

३. स्तोत्र-द्वेषी राक्षसों को प्रतप्त-शिरा बृहस्पति दग्ध करें। ऐसा होने पर हिंसक मर जायगा। वह अमंगल को नष्ट कर दें और दुर्मति को दूर कर दें। वह यजमान के रोग का नाश कर दें और भय को हर ले जायें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४० ॥

अपश्यमिति तृचं द्वात्रिंशं सूक्तं त्रैष्टुभं प्रजापतिपुत्रः प्रजावान् नामऋषिः ऋचः क्रमेण यजमानपत्नीहोतॄणामाशिषः प्रतिपादिकाः अतस्तद्देवताकाः। तथाचानुक्रान्तं—अपश्यं प्रजावान् प्राजापत्योन्वृचं यजमानपत्नीहोत्राशिषइति। प्रवर्ग्येभिष्टवएतत्सूक्तं। सूत्र्यतेहि—अपश्यंत्वेत्येतस्याद्ययायजमानमीक्षते द्वितीयया पत्नीं तृतीययात्मानमिति।

अपश्यन्त्वामनसाचेकितानंतपसोजातंतपसोविभूतम्।
इहप्रजामिहरयिंरराणःप्रजायस्वप्रजयापुत्रकाम ॥ १ ॥

अप॑श्यम् । त्वा॒ । मन॑सा । चेकि॑तानम् । तप॑सः । जा॒तम् ।
तप॑सः । विऽभू॑तम् । इ॒ह । प्र॒ऽजाम् । इ॒ह । र॒यिम् । ररा॑णः ।
प्र । जा॒य॒स्व॒ । प्र॒ऽजया॑ । पु॒त्र॒ऽका॒म॒ ॥ १ ॥

हेयजमान त्वा त्वां मनसा बुद्ध्या अपश्यं अदर्शं कीदृशं चेकितानं कर्माणि भृशं जानन्तं तपसः दीक्षारूपाद्व्रताज्जातं पुनरुत्पन्नं यद्वा जन्मान्तरानुष्ठितात्सुकृतादुत्पन्नं तपसः अनुष्ठीयमानाद्यज्ञाद्धेतोः विभूतं व्याप्तं सर्वत्र प्रख्यातं हेपुत्रकाम पुत्रान् कामयमान सत्वं इहास्मिंल्लोके प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां रराणः रमयन् रयिं धनं इहास्मिंल्लोके रमयन् प्रजया प्रजननेन प्रजायस्व पुत्रादिरूपेणोत्पद्यस्व प्रजाउत्पादयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१. यजमान, मैंने मानस चक्षु से तुम्हें देखा। तुम ज्ञानी हो, तपस्या से उत्पन्न हो और तपस्या के द्वारा श्री-वृद्धि पायी है। यहाँ पुत्रादि और धन पाकर प्रसन्न होओ। पुत्र ही तुम्हारी कामना है; इसलिये पुत्र उत्पन्न करो।

अप॑श्यन्त्वा॒मन॑सा॒दीध्या॑नां॒स्वायां॑त॒नूऋत्व्ये॒नाध॑मानाम् ।
उप॒मामु॒च्चायु॑व॒तिर्ब॑भूया॒ःप्रजा॑यस्वप्र॒जया॑पुत्रकामे ॥ २ ॥

अप॑श्यम् । त्वा॒ । मन॑सा । दीध्या॑नाम् । स्वाया॑म् । त॒नू इति॑ ।
ऋत्व्ये॑ । नाध॑मानाम् । उप॑ । माम् । उ॒च्चा । यु॒व॒तिः ।
ब॒भू॒याः॒ । प्र । जा॒य॒स्व॒ । प्र॒ऽजया॑ । पु॒त्र॒ऽका॒मे॒ ॥ २ ॥

हेपत्नि दीध्यानां दीप्यमानां स्वायां आत्मीयायां तनू तन्वां शरीरे ऋत्व्ये ऋतुकाले भवं गर्भधारणरूपं कर्म ऋत्वियं तस्मिन्निमित्तभूते नाधमानां भर्तुरुपगमनं याचमानां त्वा त्वां मनसा अपश्यं अद्राक्षं हेपुत्रकामे पुत्रान् कामयमाने मामुप मत्समीपं प्राप्य सा त्वं उच्चा उच्चैः भृशं युवतिः तरुणी बभूयाः भूयाः छन्दस्युभयथेति आशीर्लिङः सार्वधातुकत्वात् शप् तस्य छान्दसः श्लुः अलिट्यपि व्यत्ययेन भवतेरइत्यभ्यासस्यात्वं युवतिर्भूत्वाच प्रजया प्रजननेन प्रजायस्व पुत्रान् प्रसूष्व जनीप्रादुर्भावे श्यनि ज्ञाजनोर्जेति जादेशः ॥ २ ॥

२. पत्नी, मैंने मानस चक्षु से देखा कि तुम्हारी मूर्त्ति उज्ज्वल है। तुम यथासमय अपने शरीर में गर्भाधान की कामना करती हो। तुमने पुत्र की इच्छा की है। मेरे पास आकर तुम तरुणी हो जाओ। तुम पुत्र उत्पन्न करो।

अ॒हंगर्भ॑मदधा॒मोष॑धीष्व॒हंविश्वे॑षु॒भुव॑नेष्व॒न्तः ।
अ॒हंप्र॒जाअ॑जनयंपृथि॒व्याम॒हंजनि॑भ्योअप॒रीषु॑पु॒त्रान् ॥ ३ ॥ ४१ ॥

अहम् । गर्भम् । अदधाम् । ओषधीषु । अहम् । विश्वेषु ।
भुवनेषु । अन्तरिति । अहम् । प्रऽजाः । अजनयम् । पृथिव्याम् ।
अहम् । जनिऽभ्यः । अपरीषु । पुत्रान् ॥ ३ ॥ ४१ ॥

अहं होता ओषधीषु शाल्यादिषु फलार्थं गर्भमदधां धारयामि विश्वेषु सर्वेषु अन्येष्वपि भुवनेषु भूतजातेष्वन्तर्मध्ये अहमेव गर्भं धारयामि तथा पृथिव्यां भूम्यां प्रजाः सर्वान्मनुष्यान् अहमजनयं जनयामि जनिभ्यः जायाभ्यः अपरीषु अन्यास्वपि स्त्रीषु पुत्रानहमजनयं जनयामि मत्साध्येन यागेन सर्वस्योत्पत्तेः अहं सर्वजनहेतुर्भवामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. मैं होता हूँ। मैं वृक्षादि में गर्भाधान का कारण हूँ। मैं ही अन्य प्राणियों में भी गर्भाधान करता हूँ। मैं पृथिवी पर प्रजा उत्पन्न करता हूँ। अन्य स्त्रियों में भी मैं पुत्र उत्पन्न करनेवाला हूँ—यज्ञ करके सब में पुत्र उत्पन्न कर सकता हूँ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४१ ॥

विष्णुरिति तृचं त्रयस्त्रिंशं सूक्तं आनुष्टुभं गर्भाणां त्वष्टानाम ऋषिः प्रजापतिपुत्रोविष्णुर्वा लिंगोक्ताविष्णुत्वष्टृप्रजापतिसिनीवालीसरस्वत्यश्विनइति देवताः । तथाचानुक्रान्तं—विष्णुस्त्वष्टा गर्भकर्ता विष्णुर्वा प्राजापत्योगर्भार्थाशीर्लिंगोक्तदैवतमानुष्टुभमिति । लैंगिकोविनियोगः।

विष्णुर्योनिंकल्पयतुत्वष्टारूपाणिपिंशतु ।
आसिञ्चतुप्रजापतिर्धातागर्भंदधातुते ॥ १ ॥

विष्णुः । योनिम् । कल्पयतु । त्वष्टा । रूपाणि । पिंशतु । आ ।
सिञ्चतु । प्रजाऽपतिः । धाता । गर्भम् । दधातु । ते ॥ १ ॥

विष्णुः व्यापकोदेवः योनिं गर्भाधानस्थानं कल्पयतु करोतु त्वष्टातनुकर्ता एतत्संज्ञकोदेवश्च रूपाणि निरूपकाणि स्त्रीत्वपुंस्त्वाभिव्यंजकानि चिह्नानि पिंशतु अवयवीकरोतु पिशअवयवे मुचादित्वान्नुम् एवं प्रकृप्तायां योन्यां प्रजापतिः रेतआसिंचतु निषिंचतु विसृजत्वित्यर्थः धाता धारकोदेवः हेजाये ते तव गर्भं गर्भरूपेण परिणतं तद्रेतः दधातु तत्रैव धारयतु गर्भपातापप्रसवामाभूवन्नित्यर्थः ॥ १ ॥

१. स्त्री के वरांग को विष्णु गर्भाधान के उपयुक्त कर दें, त्वष्टा स्त्री-पुरुष के अभिव्यञ्जक चिह्नों का अवयव कर दें, प्रजापति वीर्यपात में सहायक हों और धाता तुम्हारे गर्भ का धारण करें।

अथ द्वितीया—

गर्भंधेहिसिनीवालिगर्भंधेहिसरस्वति ।
गर्भंतेअश्विनौदेवावाधत्तांपुष्करस्रजा ॥ २ ॥

गर्भम् । धेहि । सिनीवालि । गर्भम् । धेहि । सरस्वति । गर्भम् ।
ते । अश्विनौ । देवौ । आ । धत्ताम् । पुष्करऽस्रजा ॥ २ ॥

हेसिनीवालि एतत्संज्ञे देवि गर्भं धेहि निषिक्तं गर्भं धारय हेसरस्वति त्वं च निषिक्तं गर्भं धारय हे जाये पुष्करस्रजा पुष्करमालिनौ स्वर्णकमलाभरणावश्विनौदेवौ ते तव गर्भं आधत्तां प्रक्षिपतां कुरुतामित्यर्थः ॥ २ ॥

२. सिनीवाली, गर्भ का धारण करो। सरस्वती, तुम भी गर्भ का धारण (रक्षण) करो। स्वर्ण-मय कमल का आभूषण धारण करनेवाले अश्विद्वय, तुम्हारा गर्भ उत्पादित करें ।

हिरण्ययीअरणीयंनिर्मन्थतोअश्विना ।
तंतेगर्भंहवामहेदशमेमासिसूतवे ॥ ३ ॥ ४२ ॥

हिरण्ययी इति । अरणी इति । यम् । निःऽमन्थतः । अश्विना ।
तम् । ते । गर्भम् । हवामहे । दशमे । मासि । सूतवे ॥ ३ ॥ ४२ ॥

हिरण्ययी हिरणमय्यौ अरणी यं गर्भमुद्दिश्य अश्विनावश्विनौ देवौ निर्मथतः निर्मथितवन्तौ हे जाये ते तुभ्यं त्वदर्थं तं गर्भं हवामहे आह्वयामहे दशमे मासि सूतवे-प्रसोतुं पद्न्नित्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः सूतेस्तुमर्थेसेसेनिति तवेन्प्रत्ययः ॥ ३ ॥

३. पत्नी, तुम्हारी गर्भस्थ सन्तान के लिये अश्विद्वय जो सुवर्ण-निर्मित दो अरणियों का घर्षण किये हुए हैं, दसवें मास में प्रसव होने के लिये तुम्हारी उसी गर्भस्थ सन्तान को हम बुला रहे हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे द्विचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४२॥

महीति तृचं चतुस्त्रिंशं सूक्तं वरुणपुत्रस्य सत्यधृतेरार्षं गायत्रमादित्यदेवताकं । तथाचानुक्रान्तं—महिसत्यधृतिर्वारुणिरादित्यं स्वस्त्ययनं गायत्रं वाइति । धनलिप्सया प्रवसन्तं शिष्यं आचार्योनेन सूक्तेनाभिमंत्रयते । सूत्र्यतेहि—महित्रीणामित्यनुमंत्र्यैवमतिसृष्टस्य नकुतश्चिद्भयं भवतीतिविज्ञायतइति ।

तत्र प्रथमा—

महि॒ त्री॒णामवो॑ऽस्तु द्यु॒क्षं मि॒त्रस्या॑र्य॒म्णः । दु॒रा॒धर्षं॒ वरु॑णस्य ॥ १ ॥

महि॑ । त्री॒णाम् । अवः॑ । अ॒स्तु॒ । द्यु॒क्षम् । मि॒त्रस्य॑ ।
अ॒र्य॒म्णः । दुः॒ऽआ॒धर्ष॑म् । वरु॑णस्य ॥ १ ॥

त्रीणां त्रयाणां मित्रस्यार्यम्णोवरुणस्यच द्युक्षं दीप्तं अतएव दुराधर्षं अन्यैर्धर्षितुं बाधितुमशक्यं महि महदवोरक्षणमस्माकमस्तु त्रीणामित्यपि छंदसि दृश्यतइति वचनात् त्रयादेशाभावः नामन्यतरस्यामिति नामउदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१. हम मित्र, अर्यमा और वरुण का सतेज, दुर्द्धर्ष और महान् आश्रय प्राप्त करें।

न॒हि तेषा॑म॒मा च॒न नाध्व॑सु वार॒णेषु॑ । ईशे॑ रि॒पुर॒घशं॑सः ॥ २ ॥

न॒हि । तेषा॑म् । अ॒मा । च॒न । न । अध्व॑ऽसु । वा॒र॒णेषु॑ ।
ईशे॑ । रि॒पुः । अ॒घऽशं॑सः ॥ २ ॥

अमेति गृहनाम अमाचन गृहेष्वपि तेषां वरुणमित्रार्यम्णां तदनुगृहीतानां स्तोतॄणांवा अघशंसः अघमनर्थं आशंसमानोरिपुः शत्रुः नहीशे नखलु हिंसितुमोष्टे लोपस्तआत्मनेपदेष्विति तलोपः अनुदात्तेत्वात् लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते। तथा अध्वसु मार्गेषु वारणेषु यत्र पुरुषानिवार्यंते तेषुच स्थानेषु शत्रुर्निवारयितुं नेष्टे ॥ २ ॥

२. गृह, पथ और दुर्गम स्थान में उन तीनों के आश्रित व्यक्तियों के ऊपर किसी द्वेषी शत्रु की चाल नहीं काम करती।

यस्मै॑ पु॒त्रासो॒ अदि॑तेः॒ प्र जी॒वसे॒ मर्त्या॑य । ज्योति॒र्यच्छ॒न्त्यज॑स्रम् ॥ ३ ॥ ४३ ॥

यस्मै॑ । पु॒त्रासः॑ । अदि॑तेः । प्र । जी॒वसे॑ । मर्त्या॑य ।
ज्योतिः॑ । यच्छ॑न्ति । अज॑स्रम् ॥ ३ ॥ ४३ ॥

अदितेरदीनायाः देवमातुः पुत्रासः पुत्रामित्रादयः यस्मै मर्त्याय मनुष्याय स्तोत्रे अजस्रं अविच्छिन्नं ज्योतिः तेजः जीवसे जीवितुं प्रयच्छंति तस्य शत्रुः नेश्वरइत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. ये तीनों अदिति-पुत्र जिसे निरन्तर ज्योति देते हैं, उसको जीवन-रक्षा होती है और उस पर किसी शत्रु की नहीं चलती।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे त्रिचत्वारिंशोवर्गः ॥४३॥

वातइति त्र्यृचं पंचत्रिंशं सूक्तं वातगोत्रस्योलस्यार्षं गायत्रं वायुदेवताकं । तथाचानुक्रान्तं—वातोवातायनउलोवायव्यमिति । गतोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

वातआवातुभेषजंशंभुमयोभुनोहृदे । प्रणआयूंषितारिषत् ॥१॥

वातः । आ । वातु । भेषजम् । शम्ऽभु । मयःऽभु ।
नः । हृदे । प्र । नः । आयूंषि । तारिषत् ॥ १ ॥

वातोवायुः नोस्माकं हृदे हृदयाय भेषजमौषधं उदकं वा आवातु आगमयतु ईदृग्भूतं शंभु रोगशमनस्य भावयितृ मयोभु सुखस्यच भावयितृ अपिच नोस्माकमायूंषि प्रतारिषत् प्रवर्धयतु ॥ १ ॥

१. औषध के समान होकर वायु हमारे हृदय के लिये आवें। वह कल्याणकर और सुखकर हों। वह आयु का विस्तार करें ।

उतवातपितासिनउतभ्रातोतनःसखा । सनोजीवातवेकृधि ॥ २ ॥

उत । वात । पिता । असि । नः । उत । भ्राता । उत ।
नः । सखा । सः । नः । जीवातवे । कृधि ॥ २ ॥

उतापिच हे वात त्वं नोस्माकं पितासि उत्पादकोभवसि उतापिच भ्राता भवसि उतापिच नोस्माकं सखा समानख्यानोमित्रभूतश्च भवसि सत्वं नोस्मान् जीवातवे जीवनहेतवे यागाय कृधि कुरु । करोतेश्छान्दसोविकरणस्य लुक् श्रुशृणुपॄकृवृभ्यइति हेर्धिः ॥ २ ॥

२. वायु, तुम हमारे पिता, भ्राता और बन्धु हो। तुम हमारे जीवन के लिये औषध करो।

अथ तृतीया—

यददोवाततेगृहेऽमृतस्यनिधिर्हितः । ततोनोदेहिजीवसे॥३॥४४॥

यत् । अदः । वात । ते । गृहे । अमृतस्य । निऽधिः ।
हितः । ततः । नः । देहि । जीवसे ॥ ३ ॥ ४४ ॥

हेवात वायो ते तव गृहे स्थाने यददः योसौ अमृतस्यामरणस्य निधिः निक्षेपः हितः स्थापितोववर्तते ततः तस्मान्निधेराहृत्य अमृतत्वं जीवसे नोस्माकं जीवनाय देहि प्रयच्छ ॥ ३ ॥

३. वायु, तुम्हारे गृह में यह जो अमृत की निधि स्थापित है, उससे हमारे जीवन के लिये अमृत दो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे चतुश्चत्वारिंशोवर्गः ॥ ४४ ॥

प्राग्नयइति पंचर्चं षट्त्रिंशं सूक्तं अग्नेः पुत्रस्य वत्सस्यार्षं गायत्रमाग्नेयं तथाचानुक्रान्तं—प्राग्नये पंचाग्नेयोवत्सआग्नेयं त्विति। प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्गायत्रे छन्दसीदमादिके द्वेसूक्ते। सूत्र्यतेहि—प्राग्नयेवाचमिति सूक्ते इमां मेअग्ने समिधमिति। दशरात्रस्य नवमेहनि आग्निमारुते इदं जातवेदसं निविद्धानं। सूत्रितंच—मरुतोयस्यहि प्राग्नयेवाचमित्याग्निमारुतमिति।

तत्र प्रथमा—

प्राग्नये॒वाच॑मीरयवृष॒भाय॑क्षिती॒नाम्। सनः॑पर्ष॒दति॒द्विषः॑ ॥ १ ॥

प्र। अ॒ग्नये॑। वाच॑म्। ई॒र॒य॒। वृ॒ष॒भाय॑। क्षि॒ती॒नाम्।
सः। न॒ः। प॒र्ष॒त्। अति॑। द्विषः॑ ॥ १ ॥

हेस्तोतरग्नये स्तुतिरूपां वाचं प्रेरय उच्चारय कथंभूताय क्षितीनां मनुष्याणां यजमानानां वृषभाय कामानां वर्षित्रे किंप्रयोजनमिति चेत् सोग्निर्नोस्मान् द्विषोद्वेष्टॄन् अतिपर्षत् अतिपारयेत् ॥ १ ॥

१. मनुष्यो, मनुष्यों के काम-वर्षक अग्नि के लिये स्तुति प्रेरित करो। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

यः॒पर॑स्याः॒परा॒वत॑स्ति॒रोधन्वा॑ति॒रोच॑ते। सनः॑पर्ष॒दति॒द्विषः॑ ॥ २ ॥

यः। पर॑स्याः। प॒रा॒ऽवतः॑। ति॒रः। धन्व॑। अ॒ति॒ऽरोच॑ते।
सः। न॒ः। प॒र्ष॒त्। अति॑। द्विषः॑ ॥ २ ॥

योग्निः परस्याः परावतः अतिशयिताद्दूरदेशात् तिरः प्राप्तनामैतत् प्राप्तसंबंधं धन्व मरुभूमिं जलवर्जितं देशं अतिरोचते अतिक्रम्य प्रज्वलति यद्वा धन्वान्तरिक्षं तिरः तिर्यक् अतिरोचते भृशं प्रकाशयते। गतमन्यत् ॥ २ ॥

२. अग्नि अत्यन्त दूर देश से आकाश को पार करके आये हैं। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

अथ तृतीया—

योरक्षांसिनिजूर्वंतिवृषाशुक्रेणशोचिषा। सनःपर्षदतिद्विषः॥ ३॥

यः। रक्षांसि। निऽजूर्वंति। वृषा। शुक्रेण। शोचिषा।
सः। नः। पर्षत्। अति। द्विषः॥ ३॥

वृषा वर्षिता योग्निः शुक्रेण निर्मलेन शुभ्रवर्णेन वा शोचिषा तेजसा रक्षांसि यज्ञस्य द्वेष्टॄणि निजूर्वंति निहिनस्ति जूर्वी हिंसार्थः। गतमन्यत्॥ ३॥

३. वृष्टि-वर्धक अग्नि उज्ज्वल शिखा के द्वारा राक्षसों का वध करते हैं। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

योविश्वाभिविपश्यंतिभुवनासंचपश्यंति। सनःपर्षदतिद्विषः॥४॥

यः। विश्वा। अभि। विऽपश्यंति। भुवना। सम्। च।
पश्यंदि। सः। नः। पर्षत्। अति। द्विषः॥ ४॥

योग्निः सूर्यरूपेण विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि अभिमुखं विपश्यति विशेषेण तेजसा प्रेक्षते प्रकाशयतीत्यर्थः भुवना भुवनानि भूतजातानि संपश्यतिच सम्यक्जानातिच। अन्यत् सिद्धम्॥ ४॥

४. वह सारे भुवनों का, पृथक्-पृथक् रूप से, निरीक्षण करते हैं—मिलित भाव से भी पर्यवेक्षण करते हैं। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

योअस्यपारेरजंसःशुक्रोअग्निरजायत। सनःपर्षदतिद्विषः॥५॥४५॥

यः। अस्य। पारे। रजंसः। शुक्रः। अग्निः। अजायत।
सः। नः। पर्षत्। अति। द्विषः॥ ५॥ ४५॥

अस्य रजसोलोकस्य अन्तरिक्षस्य पारे उपरि देशे शुक्रः शुभ्रवर्णोयोग्निः वैद्युतात्मना सूर्यात्मनावा अजायत प्रादुर्भवति सनोस्मान् द्विषः द्वेष्टॄन् अतिपर्षत् अतिपारयतु॥ ५॥

५. उन अग्नि ने द्युलोक के उस पार में उज्ज्वल मूर्त्ति में जन्म ग्रहण किया है। वह हमें शत्रु के हाथ से बचावें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे पंचचत्वारिंशोवर्गः॥ ४५॥

प्रनूनमिति तृचं सप्तत्रिंशं सूक्तं अग्निपुत्रस्य श्येनस्यार्षं गायत्रं जातवेदोगुणकोग्निर्देवता । तथाचानुक्रान्तं—प्रनूनं तृचमाग्नेयं श्येनोजातवेदस्यमिति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तोविनियोगः ।

तत्र प्रथमा—

प्रनूनंजातवेदसमश्वंहिनोतवाजिनम् । इदंनोबर्हिरासदे ॥ १ ॥

प्र । नूनम् । जातऽवेदसम् । अश्वम् । हिनोत । वाजिनम् ।
इदम् । नः । बर्हिः । आऽसदे ॥ १ ॥

जातवेदसं जातानां वेदितारं जातधनादिकंवा अश्वं कर्मभिर्व्याप्नुवन्तं वाजिनं अन्नवन्तं हेऋत्विग्यजमानाः नूनमवश्यं प्रहिनोत प्रवर्धयत । यद्वा अश्वमिव स्तुतिभिः प्रेरयत । हिगतौ वृद्धौच अस्माल्लोटि तशब्दस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशः । किमर्थं नोस्माकं इदं बर्हिरास्तीर्णं आसदे आसत्तुं प्राप्तुं बर्हिरासदर्तवित्यर्थः सदेः कृत्यार्थे तवैकेनिति केन्प्रत्ययः ॥१॥

१. पुरोहित-यजमानो, ज्ञानी अग्नि को प्रज्वलित करो। वह चतुर्दिग्व्यापी और अन्नवान् हैं। वह आकर कुश पर बैठें।

अस्यप्रजातवेदसोविप्रवीरस्यमीळ्हुषः । महीमियर्मिसुष्टुतिम् ॥ २ ॥

अस्य । प्र । जातऽवेदसः । विप्रऽवीरस्य । मीळ्हुषः ।
महीम् । इयर्मि । सुऽस्तुतिम् ॥ २ ॥

जातवेदसो जातानां वेदितुः विप्रवीरस्य विप्रामेधाविनो यजमानावीराः पुत्रायस्य तादृशस्य मीळ्हुषः सेक्तुरस्याग्नेः महीं महतीं सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं प्रेयर्मि प्रेरयामि ऋगतौ जौहोत्यादिकः अर्तिपिपर्त्योश्चेत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ २ ॥

२. बुद्धिमान् यजमान अग्नि के पुत्र हैं। अग्नि वृष्टि-वारि का सेचन करते हैं। इनके लिये मैं विस्तृत और शोभन स्तुति प्रेरित करता हूँ।

अथ तृतीया—

यारुचोजातवेदसोदेवत्राहव्यवाहनीः । ताभिर्नोयज्ञमिन्वतु ॥ ३ ॥ ४६ ॥

याः । रुचः । जातऽवेदसः । देवऽत्रा । हव्यऽवाहनीः ।
ताभिः । नः । यज्ञम् । इन्वतु ॥ ३ ॥ ४६ ॥

जातवेदसोऽग्नेः यारुचोरोचमानाः कालीकरालीप्रभृतयः सप्तजिह्वाः देवत्रा देवान् प्रति देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्य इत्यादिना द्वितीयार्थे त्राप्रत्ययः हव्यवाहनीः हव्यानां हविषां वोढ्र्यः प्रापयित्र्योभवंति वाछन्दसीति जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ताभिर्जिह्वाभिर्नोऽस्माकं यज्ञं यागसाधनं हविः इन्वतु देवान् प्रापयतु इविन्व्याप्तौ इदित्वान्नुम् ॥ ३ ॥

३. अग्नि अपनी काली, कराली आदि रुचिकर शिखाओं के द्वारा देवों के पास हवि ले जाते हैं। वह उनके साथ हमारे यज्ञ में पधारें।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे षट्चत्वारिंशोवर्गः ॥४६॥

आयंगौरिति तृचमष्टात्रिंशं सूक्तं गायत्रं सार्पराज्ञीनामऋषिका सैव देवता सूर्योवेति। तथाचानुक्रान्तं—आयंगौःसार्पराज्ञ्यात्मदैवतं सौर्यं वेति। अविवाक्येऽहनि मानसग्रहे एतत्सूक्तं शंसनीयं। सूत्रितंच—आयंगौःपृश्निरक्रमीदित्युपांशुतिस्रः पराचीः शस्त्वेति।

तत्र प्रथमा—

आयंगौःपृश्निरक्रमीदसंदन्मातरंपुरः। पितरंचप्रयन्त्स्वः ॥ १ ॥

आ। अयम्। गौः। पृश्निः। अक्रमीत्। असदत्। मातरम्।
पुरः। पितरम्। च। प्रऽयन्। स्वऽरिति स्वः ॥ १ ॥

गौर्गमनशीलः पृश्निः प्राप्तवर्णः प्राप्ततेजाः अयं सूर्यः आक्रमीत् आक्रांतवान् उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः। आक्रम्यच पुरः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मातरं सर्वस्य भूतजातस्य निर्मात्रीं पृथिवीमसदत् आसीदति प्राप्नोति सदेश्छान्दसोलुङ् लृदित्वाच्चेरङादेशः ततः पितरं पालकं द्युलोकं चशब्दादन्तरिक्षंच प्रयन् प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन् स्वः सुअरणः शोभमानोभवति यद्वा पितरं स्वर्गलोकं प्रयन्वर्ततें ॥ १ ॥

१. गतिपरायण और तेजस्वी सूर्य उदयाचल को प्राप्त करके अपनी माता पूर्व दिशा का आलिंगन करते हैं। अनन्तर वह अपने पिता आकाश की ओर जाते हैं।

अथ द्वितीया—

अन्तश्चरतिरोचनास्यप्राणादपानती। व्यख्यन्महिषोदिवम् ॥ २॥

अन्तरिति। चरति। रोचना। अस्य। प्राणात्।
अपऽअनती। वि। अख्यत्। महिषः। दिवम् ॥ २ ॥

अस्य सूर्यस्य रोचनारोचमानादीप्तिः अन्तः शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना चरति वर्तते किंकुर्वती प्राणादपानती मुख्यप्राणस्य प्राणाद्याः पंचवृत्तयः तत्र प्राणनं नाडीभिरूर्ध्वं वायोर्निर्गमनं तथा विधात् प्राणात् प्राणनादनन्तरं अपानती अपाननं नाडीभिरवाङ्मुखं वायोर्नयनं तत्कुर्वती अपपूर्वादनितेः लटः शतृ अदादित्वाच्छपोलुक् उगितश्चेति ङीप् शतुरनुमइति नद्याउदात्तत्वं यद्वा अन्तर्द्यावापृथिव्योर्मध्ये अस्य सूर्यस्य रोचना रोचमाना दीप्तिश्चरति गच्छति। रुचदीप्तौ अनुदात्तेतश्चहलादेरिति युच्। किंकुर्वती प्राणात् प्राणनात् उदयानंतरं अपानती सायंसमयेस्तंगच्छंती ईदृश्या दीप्त्या युक्तः अतएव महिषोमहान्सूर्यः दिवमन्तरिक्षं उदयास्तमययोर्मध्ये व्यख्यत् विचष्टे प्रकाशयति महेरविमह्योष्टिषजित्यौणादिकष्टिषच् प्रत्ययः चक्षिङःख्यान् छान्दसेलुङि अस्यतिवक्तीत्यादिना च्लेरङादेशः ॥ २ ॥

२. इनकी देह में दीप्ति विचरण करती है। वह दीप्ति इनके प्राण के बीच से निकल कर आ रही है। महान् होकर इन्होंने आकाश को व्याप्त किया।

त्रिंशद्धाम॒विरा॑जति॒वाक्प॑त॒ङ्गाय॑धीयते। प्रति॒वस्तो॒रह॒द्युभिः॥३॥४७॥

त्रिंश॑त्। धाम॑। वि। रा॒ज॒ति॒। वाक्। प॒त॒ङ्गाय॑। धी॒य॒ते॒।
प्रति॑। वस्तोः॑। अहं॑। द्युऽभिः॑ ॥ ३ ॥ ४७ ॥

त्रिंशत् धाम धामानि स्थानानि वचनव्यत्ययः वस्तोः वासरस्याहोरात्रस्यावयवीभूतानि अहःशब्दोवधारणे द्युभिः सूर्यस्य दीप्तिभिरेव विराजति विराजन्ते विशेषेणदीप्यन्ते। व्यत्ययेन एकवचनं मुहूर्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते पंचदशरात्रेः पंचदशाह्नः। पतंगाय पतति गच्छतीति पतंगःसूर्यः तस्मै श्रुतिरूपा वाक् प्रतिधीयते प्रतिमुखं स्तोतृभिः क्रियते। यद्वा वस्तोरहनि त्रिंशद्धामानि घटिकाभिप्रायमेतत् त्रिंशद्घटिकाः अत्यन्तसंयोगेद्वितीया एतावन्तंकालं द्युभिः दीप्तिभिः असौ सूर्योविराजति विशेषेणदीप्यते तस्मिंश्च समये वाक् त्रयीरूपा तस्मै सूर्यरूपाय पतंगाय प्रतिधीयते प्रतिमुखंधार्यते स्तूयते सूर्यः सर्वतइत्यर्थः। श्रूयतेहि—ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देवईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्येअह्नइत्यादि। यदात्विदंसूक्तं सार्पराज्ञ्या आत्मस्तुतिः तदात्मस्तुतिः सूर्यात्मना स्तूयतइत्यवगन्तव्यं ॥ ३ ॥

३. सूर्य के तीस स्थान (मुहूर्त=दो दण्ड) शोभा पाते हैं। गतिपरायण सूर्य के लिये स्तुति उच्चारित की जा रही है। वह प्रतिदिन अपनी किरणों से विभूषित होते हैं।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे सप्तचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४७ ॥

ऋतमिति तृचमेकोनचत्वारिंशंसूक्तं मधुच्छन्दसःपुत्रस्याघमर्षणस्यार्षमानुष्टुभं राज्यादीनां भावानां सृष्ट्यादिप्रतिपादकत्वात्तद्रूपएवार्थोदेवता। तथाचानुक्रान्तं—ऋतं माधुच्छन्दसोघमर्षणोभाववृत्तमानुष्टुभंत्विति। लिंगाद्विनियोगोवगन्तव्यः।

तत्र प्रथमा—

ऋतंचसत्यंचाभीद्धात्तपसोध्यंजायत।
ततोरात्र्यंजायतततःसमुद्रोअर्णवः॥ १॥

ऋतंचसत्यंचाभीद्धात्तपसोध्यंजायत।
ततोरात्र्यंजायतततःसमुद्रोअर्णवः॥ १॥

ऋतमितिसत्यनाम ऋतं मानसं यथार्थसंकल्पनं सत्यं वाचिकं यथार्थभाषणं चकाराभ्यामन्यदपि शास्त्रीयं धर्मजातं समुच्चीयते। तत्सर्वमभीद्धात् अभितप्तात् ब्रह्मणा पुरासृष्ट्यर्थं कृतात् तपसोधि अधिउपर्यर्थे उपर्यंजायत उदपद्यत तपस्तप्त्वा इदंसर्वमसृजतेति श्रुतेः। तपश्चात्रस्रष्टव्यपर्यालोचनलक्षणं यस्यज्ञानमयंतपइतिश्रुत्यंतरात्। अभिपूर्वादिंधेःकर्मणिनिष्ठा श्वीदितोनिष्ठायामितीट्प्रतिषेधः गतिरनन्तरइतिगतेः प्रकृतिस्वरत्वं स्वरितोवानुदात्तेपदादावित्येकादेशः स्वर्यते यद्वा अभीद्धात् अभितः प्रकाशमानात् परमात्मनोमायाधिष्ठानरूपादुपादानभूतात् ऋतं सत्यं चाजायत जनिकर्तुः प्रकृतिरिति प्रकृतेरपादानसंज्ञा ततस्तस्मादेवेश्वरात् रात्री उपलक्षणमेतत् अहोपि अहश्चरात्रिश्चाजायत रात्रेश्चाजसाविति ङीप् ततः तस्मादेवेश्वरादर्णवः अर्णसोदकेनयुक्तः समुद्रश्चाजायत समुद्रशब्दोन्तरिक्षोदध्योःसाधारणइति अभिमतार्थस्य प्रकाशनाय अर्णवशब्देन विशेष्यते अर्णसः सलोपश्चेति मत्वर्थीयोवप्रत्ययः सलोपश्च॥ १॥

१. प्रज्वलित तपस्या से यज्ञ और सत्य उत्पन्न हुए। अनन्तर दिन-रात्रि उत्पन्न हुए और इसके अनन्तर जल से पूर्ण समुद्र की उत्पत्ति हुई।

अथ द्वितीया—

समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोअजायत।
अहोरात्राणिविदधद्विश्वस्यमिषतोवशी॥ २॥

समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोअजायत।
अहोरात्राणिविदधद्विश्वस्यमिषतोवशी॥ २॥

अर्णवात् समुद्रात् सृष्टात् अधि ऊर्ध्वं संवत्सरः संवत्सरोपलक्षितः सर्वःकालः अजायत । श्रूयते हि—सर्वेनिमेषाजज्ञिरेविद्युतःपुरुषादधि कला मुहूर्ताःकाष्ठाश्चेति । सचेश्वरः अहोरात्राणि एतदुपलक्षितानि सर्वाणि भूतजातानि विदधत् कुर्वन् सृजन् । अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तत्वं ततः समासेकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वं मिषतो निमिषादियुक्तस्य विश्वस्य सर्वस्य प्राणिजातस्य वशी स्वामी भूत्वा वर्तते ॥ २ ॥

२. जल-पूर्ण समुद्र से संवत्सर उत्पन्न हुआ । ईश्वर दिन-रात्रि को बनाते हैं। निमिष आदिवाले सारे संसार के वह स्वामी हैं ।

सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवंचपृथिवींचान्तरिक्षमथोस्वः ॥ ३ ॥ ४८ ॥

सूर्याचन्द्रमसौधातायथापूर्वमकल्पयत् ।
दिवंचपृथिवींचान्तरिक्षमथोस्वः ॥ ३ ॥ ४८ ॥

सूर्याचन्द्रमसौ कालस्य ध्वजभूतौ दिवंच पृथिवीं चान्तरिक्षंच इत्थं त्रिभुवनं स्वः स्वः-शब्दः सुखवाची दिवोविशेषणं सुखरूपां दिवं तदेतत्सर्वं धाता विधाता यथापूर्वं पूर्वस्मिन्काले अकल्पयत् सृष्टवान् तथैवागामिन्यपिकल्पे कल्पयिष्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. पूर्व काल के अनुसार ही ईश्वर ने सूर्य, चन्द्रमा, सुखकर स्वर्ग, पृथिवी और अन्तरिक्ष को बनाया ।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमेष्टाचत्वारिंशोवर्गः ॥ ४८ ॥

संसमिति चतुर्ऋचं चत्वारिंशंसूक्तं संवननस्यार्षं समानोमन्त्रइति तृतीयात्रिष्टुप् शिष्टा-स्तिस्रोनुष्टुभः प्रथमायाअग्निर्देवता शिष्टानां संज्ञानं । अनुक्रम्यतेच—संसंचतुष्कं संवननः सं-ज्ञानमाद्याग्नेयी तृतीयात्रिष्टुप् तृतीयात्रिष्टुबिति । आनुष्टुभंत्विति । पूर्वमुक्तत्वात् अवशिष्टाना-मनुष्टुप्त्वं । सूक्तविनियोगोलैंगिकः ।

तत्र प्रथमा—

संसमिद्युवसेवृषन्नग्नेविश्वान्यर्यआ ।
इळस्पदेसमिध्यसेसनोवसून्याभर ॥ १ ॥

सम्ऽसम् । इत् । युवसे । वृषन् । अग्ने । विश्वानि । अर्यः । आ ।
इळः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसूनि । आ । भर ॥ १ ॥

हेवृषन् कामानां वर्षितरग्ने अर्यईश्वरस्त्वं अर्यःस्वामिवैश्ययोरिति यत्प्रत्ययान्तोनिपातितः अर्यः स्वाम्याख्यायामित्यन्तोदात्तत्वं सत्वं विश्वानि सर्वाणि भूतजातानि संसं प्रसमुपोदःपादपूरणइति समोद्विर्वचनं इच्छब्दोवधारणे आसमन्तात् संयुवसे मिश्रयसि । देवेषुमध्ये त्वमेवसर्वाणि भूतजातानि वैश्वानरात्मना व्याप्नोषि नान्यइत्यर्थः । किंच इळः इडायाः पृथिव्याः पदे स्थाने उत्तरवेदिलक्षणे एतद्वाइळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिरितिब्राह्मणं । तत्र त्वं समिध्यसे ऋत्विग्भिः संदीप्यसे स तादृशस्त्वं नोस्माकं वसूनि धनानि आभराहर ॥ १॥

१. अग्नि, तुम कामवर्षक और प्रभु हो। तुम विशेष रूप से प्राणियों में मिश्रित हो। तुम यज्ञ-वेदी पर जलते हो। हमें धन दो।

संगच्छध्वंसंवदध्वंसंवोमनांसिजानताम् ।
देवाभागंयथापूर्वेसंजानानाउपासते ॥ २ ॥

सम् । गच्छध्वम् । सम् । वदध्वम् । सम् । वः । मनांसि । जानताम् ।
देवाः । भागम् । यथा । पूर्वे । सम्ऽजानानाः । उपऽआसते ॥ २ ॥

हेस्तोतारोयूयं संगच्छध्वं संगताः संभूताः भवत समोगम्यृच्छीत्यादिनागमेरात्मनेपदं तथा संवदध्वं सहवदत परस्परं विरोधंपरित्यज्य एकविधमेववाक्यंब्रूतेतियावत् व्यक्तवाचांसमुच्चारणेइति वदेरात्मनेपदं वोयुष्माकं मनांसि संजानतां समानमेकरूपमेवार्थं अवगच्छन्तु संप्रतिभ्यामनाध्यानइति जानातेरात्मनेपदं यथा पूर्वे पुरातनाः देवाः संजानानाः ऐकमत्यंप्राप्ताः हविर्भागं उपासते यथास्वं स्वीकुर्वंति तथा यूयमपि वैमत्यंपरित्यज्य धनं स्वीकुरुतेतिशेषः ॥ २ ॥

२. स्तोताओ, तुम मिलित होओ, एक साथ होकर स्तोत्र पढ़ो और तुम लोगों का मन एकसा हो। जैसे प्राचीन देवता, एक-मत होकर, अपना हविर्भाग स्वीकार करते हैं, वैसे ही तुम लोग भी, एक-मत होकर, धनादि ग्रहण करो।

अथ तृतीया—

समानोमन्त्रःसमितिःसमानीसमानंमनःसहचित्तमेषाम् ।
समानंमन्त्रमभिमंत्रयेवःसमानेनवोहविषाजुहोमि ॥ ३ ॥

१ ऐ० ब्रा० १. २८ ।

स॒मा॒नः । मन्त्रः॑ । सम्ऽइ॑तिः । स॒मा॒नी । स॒मा॒नम् । मनः॑ ।
स॒ह । चि॒त्तम् । ए॒षा॒म् । स॒मा॒नम् । मन्त्र॑म् । अ॒भि । म॒न्त्र॒ये॒ ।
व॒ः । स॒मा॒नेन॑ । व॒ः । ह॒विषा॑ । जु॒हो॒मि॒ ॥ ३ ॥

पूर्वोर्धर्चः परोक्षकृतः उत्तरःप्रत्यक्षकृतः एषां एकस्मिन्कर्मणि सहप्रवृत्तानां ऋत्विजां स्तोतॄणांवा मंत्रः स्तुतिः शस्त्रात्मिका गुप्तभाषणंवा समानएकविधोस्तु तथा समितिः प्राप्ति-रपि समानी एकरूपास्तु केवलमामकेत्यादिना समानशब्दाद्ङीप् उदात्तनिवृत्तिस्वरेणङी-पउदात्तत्वं तथा मनः मननसाधनमन्तःकरणं चैषांसमानमेकविधमप्यस्तु चित्तं विचारजं ज्ञानं तथा सह सहितं परस्परस्यैकार्थेनैकीभूतमस्तु अहं चवोयुष्माकंसमानमेकविधं मंत्रं अभि-मंत्रये ऐकविध्याय संस्करोमि तथा वोयुष्माकं स्वभूतेन सहमानेन साधारणेन हविषा चरु-पुरोडाशादिनाहं जुहोमि तृतीयाचहोश्छन्दसीति कर्मणिकारकेतृतीया वषट्कारेण हविः प्रक्षे-पयामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३. इन पुरोहितों की स्तुति एक सी हो, इनका आगमन एक साथ हो और इनके मन (अन्तःकरण) तथा चित्त (विचारजन्य ज्ञान) एक-विध हों। पुरोहितो, मैं तुम्हें एक ही मन्त्र से मन्त्रित (संस्कृत) करता हूँ और तुम्हारा, साधारण हवि से, हवन करता हूँ।

स॒मा॒नीव॒आकू॑तिःसमा॒नाहृद॑यानिवः ।
स॒मा॒नम॑स्तुवो॒मनो॒यथा॑वः॒सुस॒हास॑ति ॥ ४ ॥ ४९ ॥

स॒मा॒नी । व॒ः । आऽकू॑तिः । स॒मा॒ना । हृद॑यानि । व॒ः । स॒मा॒नम् ।
अ॒स्तु॒ । व॒ः । मनः॑ । यथा॑ । व॒ः । सुऽस॑ह । अस॑ति ॥ ४ ॥ ४९ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः वोयुष्माकं आकूतिःसंकल्पोध्यवसायः समाना एकविधोस्तु तथा वोयुष्माकं हृदयानि समानानि एकविधानि संतु तथा वोयुष्माकं मनः अन्तःकरणं प्रत्येका-पेक्षयैकवचनं तदपि समानमस्तु तथा वोयुष्माकं सुसह शोभनसाहित्यं असति भवति तथा समानमस्त्वित्यन्वयः अस्तेर्लेटि बहुलंछन्दसीति शपोलुगभावः ॥ ४ ॥

४. यजमान-पुरोहितो, तुम्हारा अध्यवसाय एक हो, तुम्हारे हृदय एक हों और तुम्हारा अन्तःकरण (मन) एक हो। तुम लोगों का सम्पूर्ण रूप से संघटन हो।

॥ इत्यष्टमस्याष्टमे एकोनपंचाशोवर्गः ॥ ४९ ॥

॥ इति दशमे मण्डले द्वादशोनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्यप्रकाशेन तमोहार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरोदेयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्येऽष्टमाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

॥ इति दशमं मण्डलं समाप्तम् ॥

॥ अष्टमाष्टकः समाप्तः ॥

॥ समाप्तेयमृक्संहिता ॥

चौखम्बा विद्याभवन

वाराणसी